THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S K. BELVALKAR, R. N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR, P. V. KANE, R. D KARMARKAR, V G PARANJPE, V K. RAJAVADE, N B UTGIKAR †, P L. VAIDYA, V P VAIDYA † RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R ZIMMERMANN, S J †, AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 3

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy London, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda Bhavnagar, Phaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 1)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

☞ Pages 1–510 were issued in 1941 as Fascicule 11, and the rest (Introduction etc) was issued, in 1942, as a part of Fascicule 12 of this Edition

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona Title pages and Introduction (pp I—XLIV) printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay, and the rest (pp 1—510) printed by Prof Sadhu Ram, M.A, at the Arya Bharati Press, Lahore

CONTENTS OF VOLUME THREE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME THREE

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
Bom *or* Bomb. = Bombay (edition)
C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
Cal *or* Calc = Calcutta (edition)
comm = commentary
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm. = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam edition of the Mbh
Kumbh. = Kumbhakonam (edition)
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
Mad = Madras (edition)
m *or* marg = marginal(ly).
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
om. = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post. = posterior.
pr m = *prima manu*
Rām = Rāmāyana (ed N S P).
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
st = stanza(s)
subst = substitute(s)
suppl = supplementary
sup lin = *supra lineam.*
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = (with variation)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, **Cd** = Commentary of Devabodha, **Ca d n** = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha A "p" is added on to denote a "pātha", thus, **Cnp** = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha
~~~~

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Āranyakaparvan are as follows

I N(orthern) Recension

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś)

$Ś_1$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 159 of 1875-76 (The Śāradā Codex)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 471 of Viśrāmbāg I

K_2 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246). Dated V Sam 1828 and Śaka 1693 (ca A D **1772**)

K_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 184 of 1891-95.

K_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 57 of 1882-83

(*b*) *Central Group* (Υ)

Bengali Version (B).

B_1 = Dacca, University Library, No 495. Dated Śaka 1393 (ca A.D **1471**)

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781 Dated Śaka 1183 (ca. A D **1261**)

B_3 = Dacca, University Library, No 601. Dated Śaka 1678 (ca A.D **1756**)

B_4 = Dacca, University Library, No 728 B Dated Śaka 1739 (ca. A D. **1817**).

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Caturbhujamiśra (Dc)

Dc_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 32 of A 1879-80.

Dc_2 = London, India Office Library, No 3170 (1908) Date A D **1765** (?).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore Dated V. Sam. 1839 (ca A.D **1783**).

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 236 of 1895-1902

Dn_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 496 of Viśrāmbāg I

Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of Viśrāmbāg II

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895-1902. Dated V Sam 1795 (ca. A D. 1739).
D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887-91. Dated in year 1677, probably V. Samvat (then = A.D 1620)
D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Sam. 1655 (ca. A.D. 1599).
D_5 = Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Sam. 1712 (ca A D 1656)
D_6 = Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T)
T_1 = Lahore, D A. V. College Library, No. 3908.
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809
Grantha Version (G)
G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number).
G_2 = Poona, BORI, Mbh Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).
G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.
G_4 = Pudukottah State Library, No. 322
Malayālam Version (M)
M_1 = MS (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore
M_2 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size 12″ × 9½″. Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra)

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Araṇya or Āraṇyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āraṇyaka being lost. The text of Āraṇyaka begins on fol. 211a, line 1, and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18[d], ending with the words वराज्यपूर्णमिव. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e g, folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him: sign of a conscientious copyist. On fol 220a, some stanzas which had been omitted (? hapl) in the text have been written on the margin (*sec m*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89–92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p x of the Prolegomena to Ādiparvan (q v.)

K_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 471, Folios 486 (numbered 55–540, first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost; fol. 55 begins with 3 32 4[a] Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec m*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec m*) at the bottom of the page. Fol 485 is written only on one side, and at the end of this folio is the remark प्रभूतात्रो अग्रे पत्र लिखित ॥ विस्मृत न ॥ The contents of this folio (485) have been copied out again *sec m* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतात्रो ॥ विस्मृत न ॥, with the addition, श्रीरस्तु । कल्याणमस्तू ॥ श्रीकृष्णजी सत्य छे ॥ श्री ७, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform: some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15 (=Institute's Collection, No 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{5}{8}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1828 and Śaka 1693 (ca A D 1772). Grey Indian paper.

This manuscript is described as D_1 at p vii of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as उदैराम लिषायत मिश्रजी । श्री सदानंदजी, the day and month come last as मिती आषाढप्रथमे -१५ गुरौ सपूर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīrīya Sadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing ष for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *dandas* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 184 of 1891–95. Folios 285, with about 17 lines to a page. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol. 270, 272–279 are missing Fol 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp ऊचु) is generally omitted, the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, वैश, मार्क The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writingin Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m*) Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub-parvans as a rule. It does not distinguish between ब and व, both are again often confused with च

K4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882–83. Folios 370 (numbered 52–421), with about 10 lines to a page Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

First 51 folios are lost, fol. 52 begins with 3 36 1ª. The hand-writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright Pṛṣṭhamātrās are almost invariably used Marginal notes, especially variants, are written (*sec m*) with the clear remark that it is a pātha, there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and śloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B1

Dacca, University Library, No 495. Folios 1–323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1393 (ca A.D 1471) Paper Slightly damaged

The manuscript contains two correction slips, one between fol 163 and 164, and another between fol. 247 and 248 — *Collated at the Visvabharati*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca A.D. 1261) Paper — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections It is described as "looking very old", and being extremely fragile It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B3

Dacca, University Library, No 601 Folios 326 (fol 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol 240, fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end, fol. 227 duplicated) Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D 1756) Paper — *Collated at the Visvabharati*

B4

Dacca, University Library, No 728 B Folios 280 (fol 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215) Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A D 1817). Paper — *Collated at the Visvabharati.*

Dc1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 32 of A 1879-80 Folios 506, with about 11-13 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra entitled Vākyadīpikā The handwriting is not uniform it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164, fol 165 begins with a broad, short, round, broken style up to folio 265, from the next fol (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin, and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double daṇḍas in red The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp

Dc2

London, India Office Library, No 3170 (1908) Folios 502, with about 10-14 lines to a page Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Date of writing A.D 1765 (?) Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra, entitled Vākyadīpikā 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

Dn1

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page Size $16'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V Saṁvat 1839 (ca A D. 1783) Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this parvan is noted on the back-cover as, स० १८३९ प्रारंभ कार्तिक शुद्ध २ समाप्ति फाल्गुणशुक्ल-नवम्या ९ बुधवारे.

The first part of this manuscript is described as Dn_1, at p xvi of the Prolegomena to the Ādiparvan, and the details of that description apply to this parvan also.

Dn_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895–1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇḍas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

Dn_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Indian paper

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol 401–439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters There are also marginal corrections, entered *sec m*, throughout the manuscript Adhyāya colophons are marked with red pigment The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol (625) breaks off with श्रीगोविंदसूरिसू The first śloka of the Virāta, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner The usual table of contents is also wanting All this suggests that the actual fol. 626 is lost.

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No 269 Folios 225, with about 16 lines to a page Size $18'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D_{14} at pp. xx of the Prolegomena to the Ādiparvan Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire, some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीदसिंह is written at the lower right margin above the folio number The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902 Folios 234, with about 15 lines to a page Size 14¾″ × 6¾″. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1795 (ca A.D 1739). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādiparvan, described at p xi of the Prolegomena The date of the manuscript is recorded at the end of the Āranyakaparvan The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes It frequently writes व for च, and sometimes च for व, in other words, it confuses च and व It likewise confuses त and न The date is given as सवत् १७९५ वर्षे भातादपद (read भाद्रपद) वदि १३ इ (?) गुरु ॥

D3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887–91. Folios 240, with about 11 lines to a page Size 13¾″ × 5″ Devanāgarī characters Dated in year 1677, probably V Samvat (then = 1620 A.D.) Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec m* Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with our 3. 278 10^{ab}, while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three ślokas of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti The date is given as १६७७ शमए नाम आश्वनि शुदि त्रीदशी १३ वार गुरवाशर The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Caitrādi) In that case it would correspond to Thursday, the 28th September 1620 A.D The edges of some folios are coloured yellow, while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections Single or double daṇḍas are used to mark the stops There are corrections entered *sec m* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places The scribe writes च for व, and makes little distinction between च and वं, as also between प and य

D4

Baroda, Oriental Institute Library, No 767 Folios 437, with about 11 lines to a page Size 12″ × 4½″ Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1655 (ca A.D. 1599) Old Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red, some pages have black lines; while double daṇḍas, which mark the stops in the text, as also adhyāya colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon सवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तक वन प्रर्व (sic) दत्त ॥ व्यास दामोदर हैं दीधो वासवुदीको ॥ लीपतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जवुदीपे ॥ ग्रंथाग्रंथ श्लोक सष्या सहस्र १२६९५ प्रमाणं ॥ Then follows *sec m* ॥ राज्यश्रीभोज्यराज्यप्रवर्ततें व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीपाइत राजश्री महेराजी तस्यात्मजा उभयकुलआनददायनि वाई श्रीधनाजी तया इदं पुस्तकं दत्त । etc

D_5

Pudukottah, State Library Manuscript (without number) Folios 334, with about 10 lines to a page Size 14¾″ × 5¼″ Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1712 (ca A D 1656) Indian paper.

Many of the folios are coloured yellow on both the sides, margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double daṇḍas in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec m* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright The date is given at the end as ॥ समाप्तेद आरण्यपर्व सवत् १७१२ ॥ No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D_6

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15 Folios 303 (including a śodhapatra bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size 5½″ × 13¾″. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double dandās in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc added *sec m*. Many pages are coloured yellow, the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec m* ?) on both sides is inserted as a śodhapatra after fol 199 with the remark. इद शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्थमेकादशपञ्चावनकपुटे द्रष्टव्य ॥

T_1

Lahore, D. A. V. College Library, No 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size 18¼″ × 1¾″. Telugu characters Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3 297. 60^{ab}.

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248–393), with about 12 lines to a page. Size 29½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T_3 of the Ādiparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old. — *Collated at Tanjore.*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Manuscript (without number). Folios 130 (numbered 165–294), with about 15–21 lines to a page. Size $18\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266). Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12–14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr. Rangaswamy Aiyangar of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (149) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean, but there are a few interlinear corrections.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839. Folios 277 (numbered 75–351), with about 9 lines to a page. Size $21'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol. 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyakaparvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five ślokas from the Virāṭa are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Pudukottah, State Library, No. 322. Folios 168, with about 10–14 lines to a page. Size $19'' \times 2\frac{1}{8}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — The manuscript contains parvans No. 3 and 14–18.

M_1

Travancore, Alwaye. From the private Library of Ponnokoṭṭu Mana. Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299. Folios 259, with about 9 lines to a page. Size $21\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked श्री and not counted. The manuscript has an oldish appearance The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven, the central holes are enlarged, apparently from constant use, one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost The margins are clean, corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice

1 Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No 3312 (4065). Folios 166, size 13″ × 10″ Śāradā characters Dated Śaka 1630 (ca A D 1708) Kaśmīrī paper

2 Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No 966 (= B D 245) Folios 235, with about 15 lines to a page, size $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$ Old Devanāgarī characters. Dated Samvat 1573 (ca. A D 1516) Indian paper *Illustrated.*

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kaśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengali-Devanāgarī) The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p 106 A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3 242 20[b] to 243 15[a], is given at the end of Volume 4 of this edition Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9–10, and in lines 12–13

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V Samvat 1573 (= A D 1516) It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost The original manuscript was written at Yoginīpura (modern Delhi) during the reign of "Sulitrāṇa Sikandara", who appears to be the famous Sikandar Shah Lodi, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudharī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*)[1] The manuscript was constantly

[1] This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a *large lake*, must have been a place of some importance, for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and *half way up the hill* the ruins of a temple are visible

consulted by me in case of doubt to see what help it could give. I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters. I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest. The copyist was probably a Jaina. Here follows the statement:

शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवतु भूतगणा । दोषा प्रयातु नाश सर्वत्र सुखी भवतु लोक ॥ ॥ ॥ सवत् १५७३ वर्षे ॥ श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तत्समये योगिनीपुरे । सुलित्राणसिकदरविजयराज्य प्रवर्त्तमाणे ॥ ॥ तत्स[म]ये कच्छौवाजलदुगे ॥ ॥ चद्रापुरी-निवासिन तत्र निवस सन् । चौधरी विन । तस्य सुपुत्र चौधरी कण्हा । तस्य पुत्र वैष्णव (।) चौधरी श्रीभानदास । इद महाभारत आरण्यपर्वं आत्मश्रवणार्थं लिखापित । लिखित कायस्थगौडान्वय । (sign) श्रीलखणसीसुत (sign) । भवानीदास ॥ ॥ शुभ भवत् ॥ ॥ तैलाद्रक्षे जलाद्रक्ष्येद्रक्षेत् शिथिलबधनं । परहस्तगत रक्षे एव वदति पुस्तक ॥ ॥ सकोडिवि करचरणं । विमुक्कवयणाइ निम्मला (read णिम्मला) दिट्ठी । त होउ तुम्ह रिउणा (read °णो) । ज सुक्ख पावए लेहो ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H D Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol 2, p. 292.

TESTIMONIA

The testimonia of the Āraṇyaka consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan.

Devabodha's commentary on the Āranyaka has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far. The same is true of the Javanese version. This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the Mahābhārata,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamiśra on the Āraṇyaka. It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No 310), cf *Catalogue*, Vol 4, p 190. There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS No 2279, and ग 16 ग 34). I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College. The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation. It was therefore used by me merely for occasional consultation. The text used by Arjunamiśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained. A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamiśra's commentary on the Āraṇya-kaparvan, written in Śāradā characters and included by chance in the Śāradā manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the Āraṇyakaparvan (Vol 4). The passage commented on is 3 133. 20 to 134 9. Note the consecutive numbering of the lines in the left margin.

Another useful testimonium of the Mahābhārata is the Bhāratamañjarī of Kṣemendra. Kṣemendra summarizes the Āraṇyaka in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections

(1) सूर्यस्तव, (2) विदुरागमन, (3) सुरभ्युपाख्यान, (4) मैत्रेयशाप, (5) किन्दीरवध[1], (6) शाल्ववध, (7) कैरात, (8) लोकपालास्त्रप्राप्ति, (9) इन्द्रलोकगमन, (10) नलोपाख्यान, (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा, (12) धौम्यतीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य, (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान, (15) कार्तवीर्योपाख्यान, (16) सौकन्य, (17) मान्धात्रुपाख्यान, (18) जन्तूपाख्यान, (19) श्येनकपोतीय, (20) अष्टावक्रीय, (21) यवक्रीत, (22) हनुमद्भीमसमागम, (23) पुष्पाहरण, (24) जटासुरवध, (25) मणिमद्वध, (26) वैश्रवणसमागम, (27) निवातकवचवध, (28) लोमशतीर्थयात्रा, (29) आजगर, (30) ब्राह्मणमाहात्म्य, (31) वैन्योपाख्यान, (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसंवाद, (33) मत्स्योपाख्यान, (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic), (35) भविष्यत्, (36) मण्डूकोपाख्यान, (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान, (38) धुन्धुमारोपाख्यान, (39) पतिव्रतोपाख्यान, (40) आङ्गिरस, (41) द्रौपदीसत्यभामासंवाद, (42) घोषयात्रा, (43) दुर्योधनप्रायोपवेश, (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ, (45) मृगस्वप्नप्रदर्शन, (46) व्रीहिद्रौणिक, (47) द्रौपदीप्रमाथ, (48) रामोपाख्यान, (49) सावित्र्युपाख्यान, (50) कुण्डलाहरण, (51) आरणेय

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āraṇyaka were there already in Kṣemendra's time (ca 1050 A D) The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āraṇyakaparvan he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the Āraṇyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata *in the eleventh century* I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No 6), (2) Karṇa's Conquest of the World (App I, No 24), (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No 25) The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version[2]. The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions, consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nīlakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question, because its spurious character is very

---

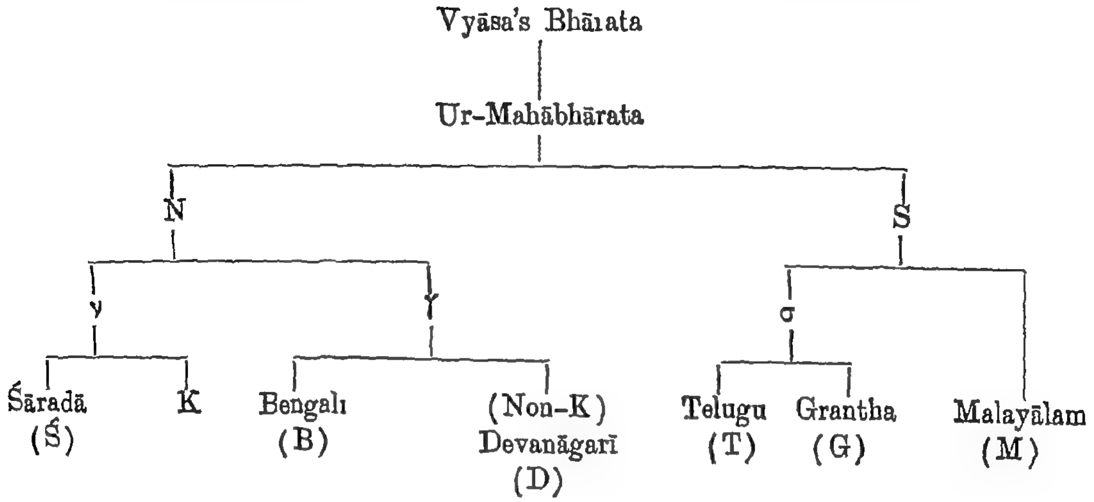
[1] It is worth noting that our Śāradā Codex *uniformly* writes किन्दीर- for our किर्मीर-

[2] See below, p 19

evident and does not need an elaborate proof[1]

The versions of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha are described below under the Devanāgarī version

PEDIGREE OF THE ĀRANYAKAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya -, or Araṇya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i e "granthas") The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind stories of ancient kings, sages, and virtuous women, description of places of pilgrimage (tīrthayātrā), discourses

[1] With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-haraṇa), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (त्यक्त्वा शय्यासन पत्न्यां कृपालु: कृपयाभ्यगात् । B 2 68 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship

(1) सूर्यस्तव, (2) विदुरागमन, (3) सुरभ्युपाख्यान, (4) मैत्रेयशाप, (5) किन्दीरवध[1], (6) साल्ववध, (7) कैरात, (8) लोकपालास्त्रप्राप्ति, (9) इन्द्रलोकगमन, (10) नलोपाख्यान, (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा, (12) धौम्यतीर्थयात्रा, (13) आगस्त्य, (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान, (15) कार्तवीर्योपाख्यान, (16) सौकन्य, (17) मान्धात्रुपाख्यान, (18) जन्तूपाख्यान, (19) श्येनकपोतीय, (20) अष्टावक्रीय, (21) यावक्रीत, (22) हनुमद्भीमसमागम, (23) पुष्कराहरण, (24) जटासुरवध, (25) मणिमद्वध; (26) वैश्रवणसमागम, (27) निवातकवचवध, (28) लोमशतीर्थयात्रा, (29) आजगर, (30) ब्राह्मणमाहात्म्य, (31) वैन्योपाख्यान, (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसवाद, (33) मत्स्योपाख्यान, (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic), (35) भविष्यत्, (36) मण्डूकोपाख्यान, (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान, (38) धुन्धुमारोपाख्यान, (39) पतिव्रतोपाख्यान, (40) आङ्गिरस, (41) द्रौपदीसत्यभामासवाद, (42) घोषयात्रा, (43) दुर्योधनप्रायोपवेश, (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ, (45) मृगस्वप्नप्रदर्शन, (46) व्रीहीद्रौणिक, (47) द्रौपदीप्रमाथ, (48) रामोपाख्यान, (49) साविञ्युपाख्यान, (50) कुण्डलाहरण, (51) आरणेय

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āraṇyaka were there already in Kṣemendra's time (ca 1050 A D) The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āraṇyaka-parvan he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic Consequently, unless the version of the Āraṇyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata *in the eleventh century* I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App I, No 6), (2) Karṇa's Conquest of the World (App I, No 24), (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App I, No 25) The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version[2] The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions, consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nīlakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question, because its spurious character is very

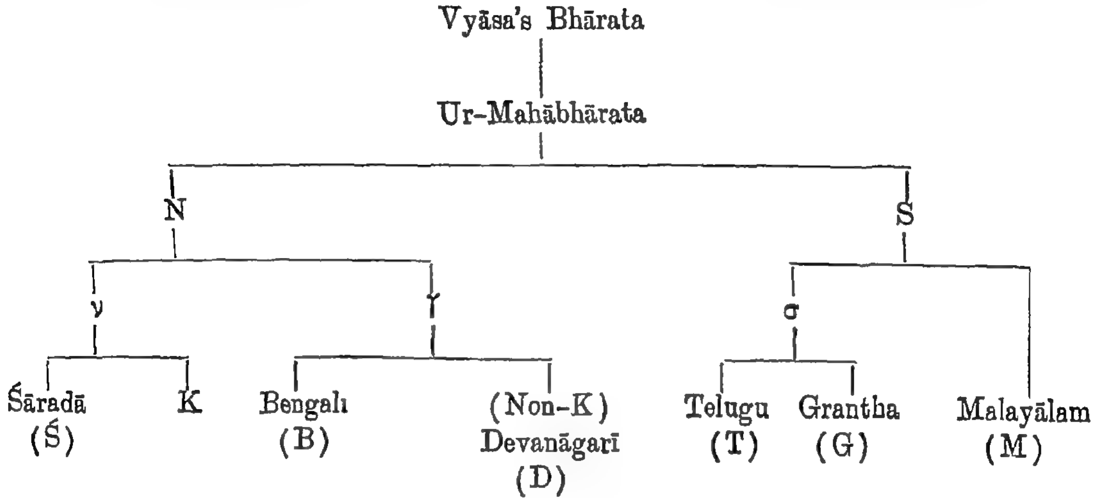
[1] It is worth noting that our Śāradā Codex *uniformly* writes किन्दीर- for our किर्मीर-

[2] See below, p 19

evident and does not need an elaborate proof [1]

The versions of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha are described below under the Devanāgarī version

PEDIGREE OF THE ĀRAṆYAKAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya -, or Araṇya-) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i e "granthas") The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind stories of ancient kings, sages, and virtuous women, description of places of pilgrimage (tīrthayātrā), discourses

[1] With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-haraṇa), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣna, who hears her prayer and comes running to her rescue (त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् । B 2 68 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship

on moral, ethical and philosophical topics, ancient gāthās and anuvamśa stanzas It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic The episodical material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced, it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisani has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āranyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇḍavas (Śānti and Anuśāsana) "This distribution", remarks Pisani, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events".[1]

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp 1091–1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma The entire story of Skanda (adhy. 213–221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy 3, stanzas 18–28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āranyakaparvan Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript[2] of the Padma Purāṇa contains besides a version of the Ṛśyaśṛnga legend In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purānic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivamśa

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,[3]

---

[1] *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas, etc* (1939), p 170

[2] The Bodleian MS, Wilson 111–116, mentioned by Luders in "Die Sage von Ṛsyaśṛnga", *Nachrichten von der Königl Gesell der Wiss* zu Gottingen, Phil-hist Kl, 1897, pp 88, 94

[3] *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna* (=Bonner Orientalistische Studien, Heft 4), Bonn 1934

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr S K Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true[1] This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr M V Vaidya, M A, who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version[2]

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source. We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य (3 189 14), is worth considering in this connection Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,[3] or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu. There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context The Mahābhārata, as mentioned in it (3. 189 14), draws upon *a* Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy 258–275), but in the Parvasamgraha this passage is called रामायणमुपाख्यानं (1 2 126) Does this name imply any connection with our "Rāmāyaṇa"? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmīki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches[4]

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India Among them are three worthy of special mention, viz, the Tale of Nala, the Ṛśyaśṛṅga Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

[1] S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa", *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof F W Thomas* etc (1939), pp 19 ff

[2] M V Vaidya, "Tīrtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa", *A Volume of Studies in Indology presented to Prof P V Kane* etc (1941), pp 530 ff

[3] *The Great Epic of India*, p 48 f

[4] Cf V S Sukthankar, "Epic Studies VIII", in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof P V Kane* etc. (1941), pp 472 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature The second, the Ṛśyaśṛnga Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von Ṛṣyaśṛnga"[1] The Story of Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages" By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virātaparvan These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement[2]—and indeed very embarassing to the textual critic As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next, but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virātaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context[3]

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāta parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension the Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension

[1] *Nachrichten von der Königl Gesell der Wiss* zu Göttingen, Phil-hist. Kl, 1897, pp 87–135, see also *ibid* 1901, pp 28–56

[2] See H Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl Gesell. der Wiss zu Göttingen* (1901), p 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension, whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas

Northern Recension		Southern Recension
1 37	घोरं	सर्वो
1 41	शुशुभे	शुश्रूषुर्
2 13	धिक्पापान्	द्विषतो (text)
2. 31	न लिप्सेत	स्वपक्षेभ्य (text)
2 34	स्मृता	नृणाम् (text)
2 45	ऐश्वर्य	आरोग्य
2 50	ब्रह्मन्	विप्र
2 74	°सबन्धात्	°योगाच्च
5 8	एवं शेष यदि	एतच्छ्रेयस्तव
8 2	वचन राजा	मधुरं वाक्य
12 16	न्यमीलयत लोचने	विषादमगमक्कृश
12 59	गृह्य मध्ये वृकोदर	भीमसेनो महाबल
13 18	अप(*or* अव)कृष्येत्तरासङ्ग	कृष्णाजिनोत्तरासङ्ग
13 28	महिषीं	रुक्मिणीं
13 50	दश	तथा
13 78	पुन सुतान्	तत पुनर्
13 83	राजान दक्षिणेन च	दक्षिणेन युधिष्ठिरं
48 4	सिंहविक्रान्तौ	युधि विक्रान्तौ
101. 11	परमेष्ठिनमाज्ञाप्य	समनुज्ञाप्य ब्रह्माण
	अगस्त्यस्याश्रम ययु ।	वारुणिं समुपस्थिता ।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc, etc, etc

It may be observed that all these additions in the Southern recension (with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis-à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text Contamination between the Kaśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence But it should be noted that the Kaśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements

Let me put the matter in a slightly different way The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature We must accept this as the original, at least we do not want to question it, at present In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī) Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā) Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā (or Kaśmīrī) Version

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kaśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūrjapatra*) The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kaśmīr[1] Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabhā The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3 253 18[d], thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K8, which is described below

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant, and the text of the Āranyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view

The Śāradā text of the Āraṇyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabhā The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokas, triṣṭubhs and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect diff*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kaśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy 45–46 of the Vulgate = passage No 6 of our App I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś1 and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition The highly erotic description of the voluptuous hetäre of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such The stanzas I refer to are (App I, No 6, lines 50–57 = Bombay ed 3 46 8–11 = Calcutta ed 3 1824–1827)

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतु· ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्ण नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्याना मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधर रेजे जघन निरवद्यवत् ।

[1] The Kaśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrja-patra), is confirmed not only by the reading व्यासं in the third pāda of the introductory mantra नारायण नमस्कृत्य etc , but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशपायन. उवाच, and further by such Kaśmīrī spellings of names like चारुदोष्ण (for चारुदेष्ण) in 3 17 22, corresponding to सुदोष्णा (for सुदेष्णा) in the Virāṭa, of Raghu Vira, Introduction to the Virāṭa-parvan, p xi The Bhāratamañjarī has चारुदोष्ण in 3 159 and सुदोष्णा in 4 36, etc That is a real Kaśmīrī trait

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App. I, No. 6, lines 157–162 = Bomb. ed. 3. 46. 62–63 = Cal. ed. 3. 1877–1878):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāta, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one; he is *cursed* by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (ajñātavāsa).

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4. 10. 8–9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12–13):

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम्।
चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśī's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāta court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāta's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their saṃkalpa would be so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves, without any external aid or make-up (3. 298. 17, 19):

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम्।
न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत॥

यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śāradā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases[1]

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śāradā version is intimately connected

A facsimile of a page of the "Śāradā Codex" (Ś1) appears as the frontispiece of this volume The text is 3 45 1–25.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śāradā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been possible to localize more precisely

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś1 may be seen from the numerous readings common to Ś1 and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts) But it is demonstrated especially forcibly by their common *omission* of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension Of such passages, given in our App I, the most important are numbered 16–18, 22, 27 and 31

Of these passages No 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāsura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś1 K, besides D1–8 of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī —Passage No. 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇḍavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś1 K (with D1–8 5) Here also we notice that the group Ś1 K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B Dc Dn D4 6 — No 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type, that is to say, it is omitted in Ś1 K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B Dc Dn D4. 6. K3 secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śāradā-K version. — Another passage of that type is No 22 (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś1 K), with

[1] See above p x f

the single exception of the conflated manuscript K$_2$ — The next passage of that kind is No 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhisthira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself, it is found in all Northern manuscripts except Ś$_1$ K D$_1$ —The last passage in our list is No 31, a long spun out lament by Yudhiṣṭhira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except Ś$_1$ K (with D$_{1\ 3,5}$)

The contrast between Ś$_1$ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3 107 18. After this stanza,

Ś$_1$ K D$_5$ ins	B Dc Dn D$_{3\ 4\ 6}$ ins
531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः।	532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3 107 18–19)

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि॥
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान्।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous Of these K$_2$ is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group, at times even showing readings peculiar to the late Nīlakaṇṭha tradition K$_1$ is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less K$_3$, on the other hand, shares with Ś$_1$ many unique readings, coming closest to it Indeed I am inclined to regard the concordant readings of Ś$_1$ and K$_3$ as the specific Kaśmīrī readings. In K$_4$ the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K$_4$ incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions

I append here examples of readings showing special affinity between Ś$_1$ and K$_3$ (references are to adhyāyas and ślokas)

	Ś$_1$ K$_3$	Other MSS
7 10	जगाम संजयस्तूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने।	संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनं (or प्रति)।
7 15	त्वच्छोकाकुलितेंद्रिय	संजीवय च पार्थिव (or नराधिप)
,,	धर्मज्ञ	त्वं क्षिप्रं (text), त्वरितं, सुक्षिप्रं, etc.
7 16	(with D$_{1-3}$) भारत	मानद (text), सत्तम
7. 18	आगतं विदुरं ज्ञात्वा	तमब्रवीत् महाप्राज्ञ (or महाराज, °तेजा, °प्राज्ञ)
,,	राजा वचनमब्रवीत्	धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत, °राष्ट्र प्रतापवान्
9 5	(with D$_{1-3}$) अपि	तान

Here follow examples showing the contamination of K_2 with B D, and especially with the group B Dc Dn D_4 6

K_2 B + some D			Other MSS
2	6	देवता ह्यपि	दैवतान्यपि
2	9	दु खार्दितान्	दु खान्वितान्
2	10	चान्नानि	वन्य तु, वन्यास्त्वा, वन्यानि
2	32	युक्तेषु	मुख्येषु (text), सिद्धेषु
13	54	शोणितेन	रुधिरेण
13	98	परंतपा	यशस्विन
17	3	चैत्यवृक्षांश्च	चैव चैत्याश्च
25	15	तप सिद्धा महात्मन	तपस्विन सत्यशीला
34	11	दुर्बला°	अवीरा° (text), अधीरा°

The contamination of K_2 is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc, etc, etc

Examples showing specially close contact between K_2 and Dn are as follows

37	9	K_2 Dn त प्रति	rest सांप्रत (text), संप्रति, etc.
37	10	K_2 Dn सगरे	rest रक्षणे
37	26	K_2 Dn धनुर्धर	rest धनजय (text), युधिष्ठिर
37	38	K_2 Dn °विशारदा	rest °विदस्तथा
38	5	K_2 Dn तम् (Dn_2 ते)	rest च
38	8	K_2 Dn भवानेव प्रियोस्माक	rest त्वयि व्यपाश्रयोस्माक, etc
44	16	K_2 Dn देवेश	rest देवेंद्र
52	5	K_2 Dn त्व	rest स
54	3	K_2 Dn transp महा – and नृपा	
61	82	K_2 Dn D_5 रम्य	rest पुण्य
61	111	K_2 Dn D_5 जग्मु	rest तस्थु
81	68	K_2 Dn D_5 [अ]नुत्तमान्	rest दुर्लभान्

Examples of insertions almost restricted to K_2 Dn are 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K_4), 390* (with $D_{2\ 5}$), 412* (with D_5), and passage No 12 of App I (also found in D_6, but with a different point of insertion)

The contamination of K_2 from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kaśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for उत्पादय) in 3 97 17

Sporadic contamination of K_4 from S is seen in the insertion 159*, and in passage No 4 of App. I (cf v 1 3 38 18)

Manuscripts D_{1-8} of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our Dn D_{4-6} (with or without Dc). These two groups—B and Dc Dn D_{4-6}—show as a rule the same readings, and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in Dc D_{4-6} and found only in Dn of the Devanāgarī manuscripts

The affinity of B (Dc) Dn D_{4-6} (often with the conflated manuscript K_2) is exemplified by the following readings

11 27 K_2 B Dn D_{4-6} मन्यु° rest मृत्यु°
28. 32 K_2 B Dc Dn D_{4-6} वै rest ते
32. 13 B Dn D_{4-6} [अ]नघे rest मम
34 11 K_2 B Dc Dn D_{4-6} दुर्बला° rest अवीरा° or अधीरा°
91 2 B Dn D_{4-6} ऋषिणा चैव rest देवर्षिणा च
93 10 B Dn D_{4-6} नगो rest सरो
104. 9 B Dn D_{4-6} तप्यते rest (mostly) तताप.

Similarly B (Dc) Dn D_{4-6}, differing from most other manuscripts, have the following short additions 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K_1), 532* (with D_3), 540*, 541*, 684*, 806* (with K_3), 844,* etc, etc.

The Devanāgarī Versions (other than K)

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups (1) the Version of Caturbhuja, (2) the Version of Nīlakaṇṭha, and (3) the Composite Version The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha, being accompanied by their glosses, the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhuja.

The version of the commentator Caturbhuja has little to recommend for itself It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B, thus B and Dc have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus But it is definitely superior to the version of Nīlakaṇṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App I, No 12) inserted in the Nala Episode after our 3 62 10, which is found only in K_2 Dn D_6 and is comparable to the passage substituted in K_4 D_{1-3} for stanzas 1–17 of our adhy 62 (cf. App I, No 10) Especially in the later adhyāyas of this parvan, Dc and D_2 go together, showing numerous agreements peculiar to themselves Dc shows some unique additions, though their number is small, examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhuja's commentary on different parvans are available, that on the Virāta has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915) It is not unlikely that Caturbhuja had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast He bore the surname or title Miśra, like his fellow commentator Arjuna Miśra It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major Mahābhārata commentators, Devabodha, Vimalabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa, Arjunamiśra and Nīlakantha. But it is most unlikely that he is a very early commentator.[1] In our manuscripts the commentary is called Vākyadīpikā (fol. 1)

श्रीचतुर्भुजमिश्राणामारण्ये वाक्यदीपिका ।

This name is analogous to the titles of the commentaries by Devabodha and Arjunamiśra, Jñānadīpikā and Arthadīpikā respectively, compare also the title of Nīlakaṇtha's commentary Bhārata-bhāvadīpa

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha the Vulgate.

The version of Nīlakaṇtha has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional adhyāyas, some of which are palpably very late interpolations Notable among the latter are adhy 262–263 of the Vulgate (our App I, No 25), which relate how Duryodhana sends the Ṛṣi Durvāsas, with 10,000 disciples, to Yudhiṣṭhira at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to Draupadī's prayers, however, Śrī Kṛṣṇa appears, all of a sudden, from Dvārakā, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to Yudhiṣṭhira, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in Dc_1 $D_{1, 2, 6}$ G_3 besides Dn, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted

The Vulgate contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus Thus, besides Dn, 5* is found only in D_5, 25* only in $Ś_1$ K_3, 30* only in K_2 D_6, 48* only in D_6, 50* and 55* only in K_1, 874* only in D_8, 1193* only in D_8, and passage No. 32 of App I (a long interpolation of 72 lines) only in D_6 G_3!

Dn also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations

32 31 Dn आप्नोति rest अस्तीति
33 18 Dn °दुर्बुद्धि rest °बुद्धिर्ये
43 28 Dn धर्मचारिणां rest भूमिचारिणा
60 14 Dn अतीव others सा तीव्र (text), सातीव
82 5 Dn पुण्या देवी rest महापुण्या
82 33 Dn च गच्छति rest महीपते
84 11 Dn °ज्वलनो rest °जलदो
87 1 Cn आनर्तेषु rest अवन्तिषु
93 4 Dn कौरवा rest पाण्डवा

[1] Mr P K Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A D 1350–1550

100. 4 Dn आश्रमे rest आश्रमं
145 1 Dn मा चिरं rest मातरं
146 53 Dn तीरात्तीर° rest तीरान्तर°
167. 8 Dn शान्ता others तदा (text), तथा, ततो
195. 14 Dn °वारयन् rest °वाकिरन्.

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in 3. 33. 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवास), 81. 21 (समितं), 156 (गत), 82 46 (मानव), 85 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[*or* आ]गस्त्यपर्वतो रम्य), 86. 13 (शुभ), 178 25 (सा ज्ञेया), 198. 15 (इदम्), 19 (पदं *or* परं), 200. 54 (निबोध मे), 229. 16 (सहस्रश), 230 23 (एकैकश्र), 235. 3 (दुरात्मन), 244. 13 (स्थानं), etc , etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nīlakaṇṭha mentions Arjunamiśra जारुथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्र, showing that Arjunamiśra is prior to Nīlakaṇṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.[1]

In commenting on 3. 33 - 59 (Bombay ed)

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥,

Nīlakaṇṭha notes certain commentators (प्राश्च)

शल्यक श्वावित् क्षुद्रान् मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वा दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राश्च ।

Owing to the ambiguity of the word प्राश्च, it is not possible to say for certain whether Nīlakaṇṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gauḍas".

Nīlakaṇṭha appears to have been an adept in the Kāma-śāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3 186. 35 (=Bombay ed. 3. 188. 41).

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥,

on which Nīlakaṇṭha has the gloss मुखेभगा स्त्रियो वङ्गेषु प्रसिद्धा । प्रथम मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुद्दीपयन्त्य । अत्यन्त रतार्तत्वात् ।

In the beginning of his commentary, Nīlakaṇṭha mentions his guru Lakṣmaṇārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamiśra of Hamīrapura

प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nīlakaṇṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr P. K. Gode with the author of the Mīmāṃsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D 1650)[2]

Variants cited by Nīlakaṇṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed*) 2 37, 3. 63, 4 19, 6. 3 (अपपाठ), 7 5, 8 11–12, 9 15, 10. 24, 32, 37, 11 4, 8 (अपपाठ), 12 23, 35, 36,

[1] Cf Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 17 (1935), p 189 f

[2] Cf P K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣāprakāśikā and identification of its author with the Guru of Nīlakaṇṭha Caturdhara", *Mīmāṃsā-Prakāśa*, vol 3 (1938), pp 65 ff — For further particulars about the life and family of Nīlakaṇṭha, see now P K Gode, "Nīlakaṇṭha Caturdhara, the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp 146–161

80; 15. 7, 20 10, 22. 4, 23 8, 25. 1, 29 8, 22 (गौडपाठ), 29, 30. 23, 41, 31 8, 32 13, 38, 59, 33 8, 59 (प्राग्व), 63, 68, 72, 35 3 (अपपाठ), 37 34, 40. 4, 43 6 (अपपाठ), 71 16 (इति श्लोक क्वचिन्न दृश्यते), 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते), 84 9, 110 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठ प्रामादिक), 117 12 (प्रमादपाठ), 119 13 (गौडपाठे), 120 2, 125 18 (गौडास्तु इति श्लोकमत्रापि पठन्ति), 129 9 (प्राग्व, अर्वाग्व), 147. 8, 161 20 (गौडपाठे), 162 28, 169 8, 172 9, 176 9, 177 22, 179 15, 207 49, 97 (गौडपाठे), 211 9, 16, 219 22, 222 1, 233 8, 236 31, 264. 12, 269 3, 10, 297. 24, 36, 315. 9, etc

The Composite Devanāgarī Version

The Devanāgarī has always been found to be a composite version Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups (1) The best group, from our view-point, is D_{1-3}, which frequently agrees with $Ś_1$ K (but especially K_4) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version Of these D_3 agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with Dc, the version of Caturbhuja. (2) Then there is the group D_{4-6}, which generally agrees with B Dc Dn (3) The remaining manuscript D_5 is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nīlakaṇṭha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B Dc Dn D_{4-6} (sometimes joined by K_3)

The affinity of the group D_{1-3} is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts

1. 3 D_{1-3} वने विजह्रु (Parasm.) पार्थास्ते rest वने विजह्रिरे (Atm) पार्था
1 5 D_{1-3} परघातिनां other MSS अरिघातिनां (text), अनिवर्तिना
1 13 D_{1-3} नार्थकाम॰ सुख कुत other MSS. न धर्मो (or ॰र्मा)र्थ कुत सुख
1 14 D_{1-3} सदामर्षी . other MSS गुरुद्वेषी (text), गुणद्वेषी
1. 15 D_{1-3} गच्छाम (Parasm) सहिता . rest साधु गच्छामहे (Atm)
1 34 D_{1-3} सेवनीया rest पालनीया
2 5 D_{1-3} या गति rest गतिर्या (by transp)
6. 22 D_{1-3} भविष्यामि rest करिष्यामि
48 29 D_{1-3} यथा other MSS मया (text), तथा
167 19 D_{1-3} गांधर्व other N MSS माधव (text), etc., etc

Examples of insertions, almost peculiar to D_{1-3} and showing the close affinity between these three manuscripts, are 182* (with K_4), 288*, 334* (with K_4), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K_4), etc, etc

As remarked above, the group D_{1-3}, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with $Ś_1$ K Examples of insertions common to $Ś_1$ K and D_{1-3} (often with D_5) are 640*, 707*, 711*, 715*, etc, etc

Group D_{1-3} is important for the reason that it lacks (like $Ś_1$ K) many of the interpolations of the B D group; e g 44*, 128*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc, etc, etc.

The Telugu Version

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources In such conflated parts, T_2 is generally associated with G_3. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version

T_1, differing from T_2, often sides with G_1 M_1 (with or without M_2), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T_2 through the Northern recension, cf. 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M_1), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *sec m*

The Grantha Version

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension The contamination is particularly noticeable in the case of G_3, and it increases towards the end of the parvan, so much so that in the final chapters G_3 often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G_3 of specific Southern insertions are 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc, etc — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G_3 (sometimes with T_1) are 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc., and passages No. 24, 27, and 32 of App I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G_3 of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virātaparvan. The evidence of G_3 is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc, etc — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336*, etc, etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions, a few are of two lines

But our M is not homogeneous, M_1 and M_2 exhibiting among themselves numerous differences. M_2 shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M_2 are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc, etc. M_2 is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41 24 S (except M_2) स्वर्गंच्छेत्सभ्यनुज्ञात against N (with M_2)

सर्गं गच्छेत्यनुज्ञात, where M_2 agrees with N. M_2 (like G_3) also omits a few of the typical Southern insertions, e g, 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_2 marg sec m), etc, etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3 22 8. N reads विस्रवत्यसृगुल्वण as opposed to S, which has व्यसृजद्रुधिरं बहु, but M_2 reads व्यसृजच्चासृगुल्वण, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings व्यसृजत् (S) च [अ]सृगुल्वण (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2 The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{cd}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together, but arranged as in M_2, they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P P S Sastri, which I am able to confirm from my own experience In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the Āraṇyakaparvan, Professor Sastri writes "Not having been subject to Nāyak influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times"[1] This is in substantial agreement with what I had stated in my Prolegomena to the Ādiparvan regarding the Malayālam version, namely, that it is *"the best Southern version"*.[2] I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner

THE PARVASAMGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the Āraṇyaka, according to the Parvasamgrahaparvan, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS IN THE ĀRANYAKAPARVAN

	Parva-samgraha	Crit Ed	Cal Ed	Bomb Ed (Śaka 1799)	Kumbh Ed	South Rec (Sastri)
Adhyāyas	269	299	314	315	315	269
Ślokas	11,664	?	12,848	12,002	12,476	11,136

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p iii f

[2] Prolegomena, p LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478 But this calculation misses the correct figure by several thousands The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complicacies of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095 They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100, and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacobi[1] is 12,848 as shown above — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of Wai (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, adhyāya by adhyāya, and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the Vanaparvan volume (p 1344) as 12,002.[2] — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p 5) of that edition — The extent of Professor P. P. S Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his Āraṇyakaparvan (vol 5, p xii) — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose adhyāyas, in addition to a large number of Triṣṭubh stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by *the addition of figures for the stanzas and prose sections*, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the Parvasamgraha figures, which are often themselves doubtful It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right And there is no reason to think that the Parvasaṁgraha figures for the number of stanzas are an exception to the rule

We do not expect strict agreement between our figures and the Parvasaṁgraha figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas* It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 adhyāyas at least more than the figure given by the Parvasamgraha! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the Parvasamgraha, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of adhyāyas, namely, 269 As regards the manuscripts of the Āraṇyaka, the Kaśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 adhyāyas, while the Central Sub-recension (Bengali-Devanāgarī group) show in fact about 315 adhyāyas The former may be taken as the more reliable figure Professor P P S. Sastri's device of arriving at the Parvasamgraha figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable

---

[1] *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index, etc.*, p 257

[2] According to another computation, that of the Chitrashala Edition (Poona 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p 500 of its edition of the "Vanaparvan".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasamgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us either, the compiler of the Parvasamgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasamgraha count No third explanation is possible, and both these are significant alternatives If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent, which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasamgraha will dwindle down to an insignificant quantity If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasamgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasamgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata, for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasamgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1 2 111–126) the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali–Devanāgarī), the shorter version on the Kaśmīrī–Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts, the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details Is it now likely that the Kaśmīrī and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kaśmīrī and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents

The Parvasamgraha mentions sixteen sub-parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty-two, that is six more The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvitryupākhyāna, which originally did not form separate sub-parvans at all, as will be seen from the following table

Critical Edition (and old Parvasaṃgraha)	Vulgate Editions (and revised Parvasaṃgraha)
1 आरण्यक (adhy 1–11)	1 आरण्य (adhy 1–10)
2 किर्मीरवध (12)	2 किर्मीरवध (11)
	3 अर्जुनाभिगमन (12–37)
3 कैरात (13–42)	4 कैरात (38–41)
4 इन्द्रलोकाभिगमन (43–79)	5 इन्द्रलोकाभिगमन (42–51)
	6 नलोपाख्यान (52–79)
5 तीर्थयात्रा (80–153)	7 तीर्थयात्रा (80–156)
6 जटासुरवध (154)	8 जटासुरवध (157)
7 यक्षयुद्ध (155–172)	9 यक्षयुद्ध (158–164)
	10 निवातकवचयुद्ध (165–175)
8 आजगर (173–178)	11 आजगर (176–181)
9 मार्कण्डेयसमास्या (179–221)	12 मार्कण्डेयसमास्या (182–232)
10 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (222–224)	13 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (233–235)
11 घोषयात्रा (225–243)	14 घोषयात्रा (236–257)
12 मृगस्वप्नभय (244)	15 मृगस्वप्नोद्भव (258)
13 व्रीहिद्रौणिक (245–247)	16 व्रीहिद्रौणिक (259–261)
14 द्रौपदीहरण (248–283)	17 द्रौपदीहरण (262–271)
	18 जयद्रथविमोक्षण (272)
	19 रामोपाख्यान (273–292)[1]
	20 पतिव्रतामाहात्म्य (293–299)
15 कुण्डलाहरण (284–294)	21 कुण्डलाहरण (300–310)
16 आरणेय (295–299)	22 आरणेय (311–315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839 Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas It gives in general the Nīlakaṇṭha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much

(2) The oblong pothī-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition) It is accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

[1] The Parvasaṃgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the Pativratāmāhātmya precedes the Rāmopākhyāna

Nīlakaṇṭha tradition But it contains as a matter of fact quite a large number of lines and readings not countenanced by Nīlakaṇṭha himself The text is divided into 315 adhyāyas, and contains (according to some editions which give the aggregate number of stanzas in the parvan) 12,002 stanzas[1]

(3) The Kumbhakonam edition published by T R Krishnacharya and T R. Vyasacharya, and described on its title-page as "A New Edition, mainly based on the South Indian Texts". Its Vanaparvan comprises (according to the Index Volume) 12,476 ślokas and 315 adhyāyas, but contains like our misch-codices a good number of specific Northern passages unknown to the true Southern recension[2]

(4) Professor P P S Sastri's Southern Recension, Volumes 4-5, comprising (according to his own count) 11,136 ślokas divided into 269 adhyāyas

As these old editions contain nothing of any serious importance which is not to be found in the different manuscripts already collated for this edition, they have been only sparingly used and cursorily studied by me The following observations may be of use to those who may wish to consult these editions.

As remarked above, there are some grave mistakes in the numbering of the stanzas of the Calcutta edition The first mistake occurs after stanza 3095, where the next number suddenly jumps up to 4000 (when it should be 3100) Similarly after 8895, the following number jumps up to 9900 (when it should be 8900) For the third time, after 10,095, the following number is given as 11,000 (instead of 10,100) For the fourth time, after 11,095, the next number jumps up to 12,000, when it should be 11,100. At the next step, however, the number equally suddenly jumps back to 10,200! Thus at one place three successive numbers (which are supposed to increase by five at each step) are 11095, 12,000, 10,200!! After adhy 117, there appear to be no new mistakes, and from that point onwards the numbering may be taken to be continuous and correct But the result of these earlier miscalculations is that the extent of the parvan appears to be 17,478, when it should in reality be (according to Jacobi's computation) 12,848, the Parvasamgraha figure being 11,664! Several numbers occur twice, and in giving reference to the Calcutta edition, it is advisable to cite the adhyāya number as well

The Bombay edition, like the Calcutta, is based on the Nīlakaṇṭha version but (like yet other editions of the Mahābhārata prepared in the same fashion, e g, the Chitrashala Edition) does not represent the Nīlakaṇṭha tradition very faithfully In the footnotes to the text, and the critical notes at the end, I have frequently drawn attention to unwarranted departure from Nīlakaṇṭha's original text The vagaries are small and of no great consequence, but they are there nevertheless They prove very clearly that *without any conscious effort at alteration or emendation — and perhaps, notwithstanding the half-hearted efforts to preserve intact the received text — discrepancies do arise in course of time, and the text does drift away from the norm, imperceptibly, within a relatively short period of time* Thus in 3 9 7 for our प्रतिपद्यथा (which is documented

[1] According to the Chitrashala Edition the number is 11,859, though the text is precisely the same in both editions

[2] It seems not to have been noticed that in the old printed editions though the name of this parvan is given on the title-page and in the captions as "Vanaparva", the colophons invariably give the name correctly as Āraṇya- or Āraṇyaka-parvan!

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपश्यता, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3 83 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गचा मेधम्, when the Nīlakaṇṭha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गजामयम (*lect diff*), which is the reading of the constituted text! Likewise in 3 249 8, our edition reads सुवलस्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G_3), which reads सुगचस्य, and yet this latter reading (सुमवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (ख) is in Telugu script, two (अ, घ) in Grantha, and one (क) in Malayālam. For adhyāyas 67–130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (ग) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A D 1795, that is, it is less than 150 years old As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short-comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of *his* text) **1.** 27^b, 28^b, **2** $13\frac{1}{2}^d$, 22^a, 46^c, $71\frac{1}{2}^b$, $80\frac{1}{2}^b$, **4** 8^a, 8^c, 15^b, **5.** 1^b, 6^c, 7^c, 22^d, **7** 2^b, 2^c, 9^b, 23^b, **8** 17^c, **10** 49^d, 55^d, 66^a, **11** $60\frac{1}{2}^c$, $72\frac{1}{2}^c$, **12** $23\frac{1}{2}^a$, 41^b, **13** 1^b, **14** 6^d; 16^c, **17.** $10\frac{1}{2}^a$, $11\frac{1}{2}^a$, **18** 5^b, etc, etc These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only, but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigourously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojirajapuram (Tanjore District) printed in 1895 The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramaṇikādhyāya of both the Northern and the Southern Recensions" [1] This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p xiii

and therefore perfectly arbitrary Adopting the Parvasamgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasamgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasamgraha the number of ślokas should be 11,664 "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528"[1] As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasamgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation.

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr N B Utgikar, M A During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence) the Ādi (1933), the Virāta (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942) These four parvans comprise, according to the data of the Parvasamgraha-parvan, about 28,400 "ślokas" In addition to this the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S A) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress, nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has heen printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr S K Belvalkar, I E S (Retd), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāta, Udyoga and Bhīṣma These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivamśa, which, for the time being, we have placed aside This is no mean achievement, we think The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

[1] *Op cit* p xiv

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work.

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States The Trustees of the Sir Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London, and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C I E, of Nepal, as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidhushekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati, further to Mr S Gopalan, B A, B L, who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honarary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London). The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Viśvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter The Institute is, moreover, obliged to Sardar M V. Kibe, M A of Indore for the loan of a complete Nīlakaṇṭha manuscript of the Mahābhārata It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idapalli, Mr Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Killimangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates Poomullimana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Paliyam Estate, Channamangalam

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie* It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us, from among whom I remember particularly my friends Father R Zimmermann, S J, Professor M Winternitz, and Mr Vishvanath P Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute Mr S N Tadpatrikar, M A, Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr B G Bhide Shastri, Mr D V Naravane, and Mr. G G Soman We shall miss, in future, the expert assistance of Mr Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārata Department since 1921, has now owing to old age, retired from service The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K V Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr M V Vaidya, M A, both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K V Anantanarayan Shastri of Erode, and K S Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical view-point, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bharati Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhāratī*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Maharṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥,

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain. He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Maharṣi

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942. V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (P P S Sastri's Southern Recension, 1931)

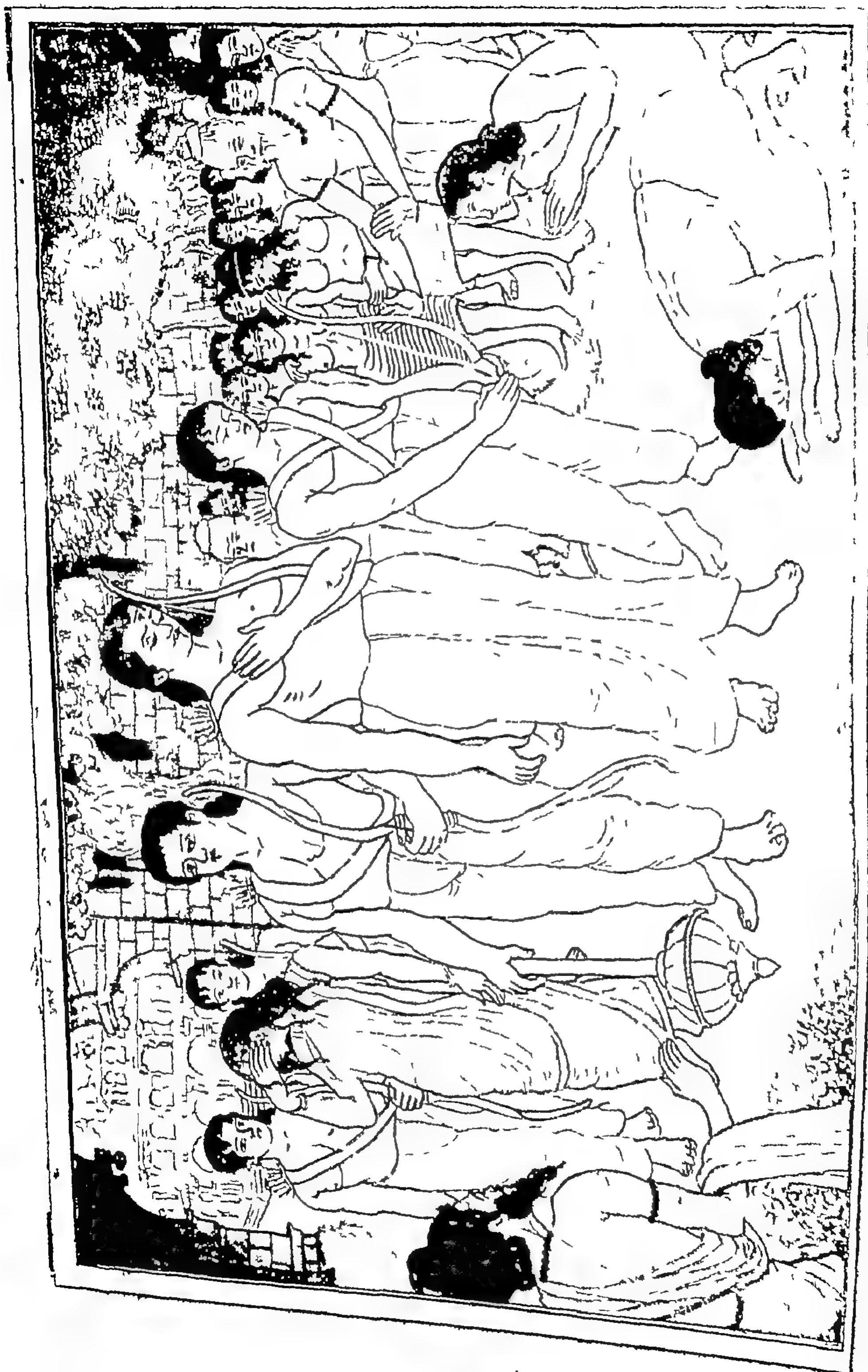
Crit Ed.	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed.
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3 1–14	3 1–12, 32–35	3 1–14	39	38	34
3 15–33	3 13–31	3 23–47	40	39	35 1–69
—	3 35–70	—	41	40	35 70–98
4	3 70–86	3 15–26	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45–46	39
8	7	7	45 1–8	44	40 1–8
9	8	8 1–12	45 9–33	47	40 9–33
10	9	8 13–35	46	48–49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12 1–17	50	53	45
15	14	12 18–41	51	54	46 1–29
16	15	13 1–23	52	55	46 30–56
17	16	13 24–58	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15 1–33	55	58	49 1–15
20	19	15 34–60	56	59	49 16–35
21	20	16	57	60	50 1–25
22	21	17	58	61	50 26–61
23	22	18	59	62	50 62–86
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56 1–39
30	29	25	66	69 1–28	56 40–68
31	30	26	67	69 29–50	56 69–90
32	31	27	68	70	57 1–28
33	32	28	69	71	57 29–64
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60 1–31

Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed.	Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed.
73	75	60. $_{82-90}$	115	115	91
74	76 $_{1-25}$	61. $_{1-24}$	116	116	92
75	76 $_{26-53}$	61 $_{25-51}$	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63 $_{1-32}$	119	119	95
78	79	63 $_{33-64}$	120	120	96
79	80	64 $_{1-30}$	121	121	97
80	81-82	64 $_{31}$—65 $_{30}$	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100 $_{1-25}$
83	85	68	125	125	100. $_{26-50}$
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. $_{1-31}$
86	88	71	128	128	102 $_{32-42}$
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. $_{1-23}$	131	131	105
90	92	74. $_{24-47}$	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108-109
93	95	77	135	135 $_{1-42}$	110 $_{1-42}$
94	96	78 $_{1-29}$	136	135. $_{43-60}$	110. $_{43-60}$
95	97	78 $_{30-58}$	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81 $_{1-25}$	140	139	114
99	101	81 $_{26-47}$	141	140	115
100	102	81 $_{48-74}$	142	141	116
101	103	81 $_{75-98}$	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83 $_{1-21}$	144	144	118
104	106	83 $_{22}$—84 $_{25}$	145	145	119
105	107 $_{1-29}$	84 $_{26-55}$	146	146	120
106	107. $_{30-70}$	84 $_{56-100}$	147	147-148	121-122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110 $_{1-21}$	87 $_{1-21}$	150	151-152	125
110	110 $_{22-58}$	87 $_{22-53}$	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89 $_{1-18}$	153	155	128
113	113	89 $_{19-48}$	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed.
155	158	131
156	159	132
157	160	133
158	161	134
159	162	135
160	163	136
161	164-165	137
162	166	138
163	167	139
164	168 1-61	140 1-60
165	168 62-86	140 61-86
166	169	141
167	170	142
168	171	143
169	172	144
170	173	145
171	174	146
172	175	147
173	176	148. 1-22
174	177	148. 23-46
175	178	149
176	179	150
177	180	151
178	181	152
179	182	153
180	183 1-52	154
181	183 53-85	155
182	184	156
183	185	157
184	186	158
185	187	159
186	188	160
187	189 1-57	161
188	189 58-190 97	162
189	191	163
190	192	164
—	193-198	—
191	199	165
—	200	—
192	201	166 1-32
193	202	166 33-64

Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed
194	203	167
195	204	168
196	205	169
197	206	170
198	207	171
199	208	172
200	209	173
201	210	174
202	211	175
203	212-213	176
204	214	177
205	215	178 1-82
206	216	178 83-99
207	217	179 1-21
208	218	179 22-29
209	219	179 30-55
210	220	180
211	221	181
212	222	182
213	223-224	183
214	225	184
215	226	185 1-25, 56
216	227	185 26-42
217	228	185 43—186 7
218	229	186 7-57
219	230	187
220	231 1-27	188 1-26
221	231 28-115	188 27-115
—	232	—
222	233	189
223	234	190
224	235	191
225	236	192
226	237	193
227	238	194
228	239	195
229	240	196
230	241	197
231	242	198
232	243	199
233	244	200
234	245	201

Crit Ed	Bom. Ed	Mad Ed	Crit Ed.	Bom. Ed	Mad Ed.
235	246	202	267	283	238
236	247	203	268	284	239
237	248	204	269	285	240
238	249–250	205–207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253–255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214–215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262–263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
250	266	220	283	299	254
251	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231–232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	282	237	299	315	Transp to Virāṭap.

॥ आरण्यकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १

श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २

कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३

के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ४

कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५

कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

☞ The first 54 folios of K1 are missing, fol 55 begins with 3 32 4[b] The first 51 folios of K4 are also missing, fol 52 begins with 3 36 1 The MSS are mostly ignored up to the end of the lacuna

The introductory mantra

> 1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
> देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K3 D5, K1 4 missing) Only Ś1 D1 2 read व्यास (for चैव) in the *second* line

Before the introductory mantra, Ś1 ins श्रीगणेशाय नम॰ । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नम । ॐ, K2 Dc1 Dn1 D1 3 श्रीगणेशाय नम॰, B1 ॐ नमो गणपतये, B2 श्रीवेदव्यासाय नम॰; B3 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, Dc2 ॐ, D2 श्रीगणेशाय नम॰ । ॐ नम श्रीपरमात्मने पुराणपुरुषोत्तमाय, D4 6 श्रीगणेशाय नम॰ । ॐ नमो भगवते श्री(D6 om श्री)वासुदेवाय

D5 S (G4 M2 damaged), which om the introductory mantra, begin as follows D5 begins with श्रीगणेशाय नम , T1 हरि॰ ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्यपर्व । श्रीवेदव्यासाय नम , T2 ॐ G1 begins with हरि॰ ॐ, which is followed by

> 2* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
> प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु — G2 begins with

> 3* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
> पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
> व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
> नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

G3 begins with शुभमस्तु । ॐ; M1 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु

---

1 Owing to missing first folios, the portion from 3 1 1 up to 3 32 4[a] is lost in K1, and the first 35 adhy are lost in K4 In G4 st 1 and in M2 st 1–7 are lost on a broken fol — $1^{abc} = 8^{abc}$

2 M2 missing (cf v l 1) —[b]) T2 G3 4 सृजती, G2 सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्) —[c]) K2 B Dc2 Dn D3 4 T2 G1 3 4 M1 अकुर्वत Ś1 कौंतेया (for कौरव्या)

3 M2 missing (cf v l 1) —[a]) K2 Dc1 D2 4 6 वै (for चै॰) M1 om च T G1–3 कथमै(T2 थं चै)श्वर्यभूयिष्ठा॰ —[b]) Ś1 K3 D1–3 5 ईयुष॰ (for ए॰) —[c]) D1–3 वने विजह्रु॰ पार्थास्ते

4 M2 missing (cf v l 1) —[a]) K2 B1 3 Dn D4 6 G1 4 M1 वै तान्, K3 B2 4 Dc3 D2 3 चैतान् (for चैनान्) Ś1 K3 B1 D5 अन्वगाच्छन्त —[c]) K2 3 B3 Dn D3 4 6 G1 transp आहारा॰ and आचारा

5 M2 missing (cf v l 1) K3 B2 om (hapl) 5[ab] —[a]) K2 B3 Dn D4 6 G1 कथं च द्वादश समा —[b]) K2 B1 3 Dn D1 2 4 6 G1 महामुने, M1 तरस्विना (for महात्मनाम्) D3 वने (वने) निवसता सतां —[d]) B2 3 D5 S (M2 missing) अनिवर्तिनां, D1–3 परघातिनां (for अरि)

6 M2 missing (cf v l 1) —[c]) D3 (m as in text) सत्य॰ (for पति॰) —[d]) Ś1 K3 Dc D1–3 द्रौपदी (for सतत) B2 G2 प्रिय॰, B4 D5 सदितव्रता; Dn2 ns

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म° (for सत्य°) —^{c}) B4 वने वासमनर्हा च —^{f}) D1 2 सा कथ (for दारुण)

7 M2 missing (of v l 1) —^{c}) S1 वेत्तुम् (for श्रोतुम्) G2 तत्सर्वं (for चरितं) —^{d}) K2 Dc1 D2 °चेतसां

8 $8^{abc}=1^{abc}$ —^{a}) K2 B2 3 D5 6 ततो (for एवं) —^{d}) T2 G3 4 नियुज्य (for निर्ययुर्) D5 नाग° (for गज°)

9 ^{ab}) K2 Dn D4 6 S °पुर(T2 G3 4 °गृह)द्वारादभि° K3 B1 Dn D4 M2 पांडवा°, Dc तेनघ (for ते तदा) —^{c}) K3 D3 जातदुःखा° (for उद°) —^{d}) Ś1 D3 transp सह and कृष्णया

10 ^{a}) K2 B Dc Dn D1 2 4 6 T1 M2 चैव, K3 D3 5 G2 चैतान् (for चैनान्) —^{b}) M1 भृत्यवर्गाश्चतुर्दश —^{c}) B1 S (except T2 G1) शीघ्र —^{d}) Ś1 D3 चादाय (for आदाय) — After 10, S ins

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।
ददृशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ।

[Cf 39 —(L 1) T G2 3 आदाय (for आस्थाय) G4 सर्वश (for भारत)]

11 ^{a}) K2 B Dn D4 6 गतानेतान्, T2 G3 4 प्रजग्मुस्तान् (for व्रजतस्तान्) —^{b}) Dc D2 शोकेन (D2 शोकाभि-) कर्शिता°, S (G4 M2 damaged) शोकसमन्विता° (G2 °समाप्लुता°) —^{c}) M1 ते शपतो (for गर्ह°) B1 सदा (for [अ]सकृद्) Ś1 B2 T2 G2–4 M1 भीष्म (for भीष्म-) —^{e}) S (except G1, T2 after corr) ऊचुर्वै समय (T2 [orig] G4 °र) कृत्वा —^{f}) Dc समासाद्य, D1 2 ते समभ्य, D3 ते सगम्य, T2 G3 4 समवेत्य (for समागम्य)

12 Before 12, a few MSS (some marg) ins पौरा ऊचु° —^{a}) B1 Dc G2 नैतद् (for नेदम्) S (except G1) कृत्स्न (for सर्वं) —^{d}) Ś1 सगत°, T2 G3 4 बालिश° (for पालित°) B4 Dc D1 2 5 सौबलेनाभि(D2 °नु)पालित°; G1 °लेन च सगत°, M1 °लेन समन्वित —^{e}) T1 G1 2 M1 °नाद्यैश्च —^{f}) Dc राज्य शासितुमिच्छति

13 ^{a}) S1 नेद, K2 B Dn D4–6 न तद्, K3 न वै, Dc D2 3 नैतत्, D1 न न° (for नो चेत्) D1 नो धर्मो (for चाचारो) —^{b}) B4 T2 G2 3 न धर्मार्थं D1–3 नार्थकाम सुख कुत° —^{c}) B1 Dc [S]सौ (for Sय) —^{d}) Ś1 G1 बुभुक्षते, K2 B2–4 Dc Dn D4–6 चिकीर्षति, K3 B1 D1–3 बुभुक्षति

14 ^{a}) D5 मातापितृ (for दुर्योधनो) D1–3 सदामर्षी; T2 G3 4 गुणद्वेषी — M1 om 14^{bc} —^{b}) D5 त्यक्ताचार कुरूद्वह°, T1 G2 त्यक्तधर्म° प्रियानृत° — T1 om 14^{c}–15^{b} —^{c}) G2 लुब्धस्तब्धो (for अर्थ°) D2 T2 G1 3 4 [S]ति° (for Sभि) —^{d}) K3 B1–3 Dc D1 नीचप्रकृति°, G1 2 नीच परम°

15 T1 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) D2 3 S (T1 om , M2 damaged) सर्वा (for कृत्स्ना) K2 Dn2 D6 त्यजेम हि मही कृत्स्नां —^{c}) T1 तत्र (for साधु) T2 G3 4 यत्र (for सर्वे) D1–3 गच्छाम° सहिता सर्वे —^{d}) T2 G3 4 पाडवा जितमन्यव

17 Before 17, a few MSS ins वैश° उ° —^{ab}) K2 B1–3 Dc Dn D4 6 transp तान् and ते D2 समन्यव,

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८

अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ १९

भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०

श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१

वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२

मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३

तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६

असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ २७

बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २८

ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ २९

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२

भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

T $G_{1.3}$ M_1 समेत्य तु — [c]) K_3 B_3 Dc तत्र (for सर्वे) — [d]) S_1 K_3 B_4 $D_{5.6}$ कौंतेयान्पाण्डुनंदनान् , K_4 B_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 कौंतेयान्माद्रि° , $D_{1.3}$ पौरास्तान्पांडु°

18 [a]) $D_{2.3}$ कथ यास्यथ भ° — [cd]) D_{1-3} read तत्रैव (for अप्यनु), and transp यत्र and यूयं

19 B_1 om 19^{cd} — [a]) K_4 B (B_1 om) Dn_{1} n_2 $D_{4.6}$ स्मो , K_3 $D_{1-3.5}$ सु , T_2 $G_{3.4}$ च (for स्म) — [d]) D_2 T_1 $G_{1.2}$ त्यक्तुम् (for हातुम्)

20 [a]) N ($K_{1.4}$ missing) G_1 रक्तान् K_3 भक्तान्सुसुहृद° सर्वान् — [b]) G_4 तथा , M_1 सर्वे (for सदा) D_1 स्थितान् , T $G_{3.4}$ M_1 रता (for रतान्) K_3 सदा प्रियहितेप्सितान् , G_2 सर्वे नित्यसमाहिता° — [c]) T_2 $G_{3.4}$ देशे (for राज्ये) — [d]) D_{1-3} न स्स्यामश्चिर थय , D_5 न हि स्यास्याम सर्वशः

21 [a]) D_{1-3} T_1 om च — [b]) K_3 गुणान्दोषान् , B_3 गुणदोषौ , G_3 गुण दोष T $G_{2.3}$ M_1 नराधिपा° (for नर°) — [c]) D_5 शुभाशुभविशेषांश्च — [d]) K_4 B D (except Dc) ससर्गं , K_3 सशय (for ससर्गं)

22 [a]) S_1 K_3 Dc_2 $D_{1-3.5}$ transp वस्त्र and आप° T $G_{3.4}$ M_1 अभस् , M_2 अद्भिस् (for आपस्) S_1 $D_{2.3}$ तिला भूमिं

23 [a]) G_2 भूतनाशस्य यो — [b]) Dc_1 $D_{2.3}$ सह (for एव) — K_3 Dc_1 om (hapl) 23^{cd}

24 [b]) Dc D_1 शुद्धभावैस् , S स्थिरभावैस्

25 [b]) K_2 B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ (by transp) विद्या योनिश्च , M_1 विद्या धर्मश्च — [c]) Dc_1 S ते सेव्यास्तै° $Ś_1$ K_2 Dc_1 Dn_3 $D_{4.6}$ समस्या हि , G_1 समस्ता हि Dc_2 $D_{2.3}$ तान्सेवेत विशेषेण — [d]) Dc_2 सर्वेभ्योपि Dc_2 गरीयसा , T G_3 $M_{1.2}$ विशिष्यते $D_{2.3}$ शास्त्र येषां हि कारण

26 [a]) D_{1-3} निरानवा ह्य — [c]) Dc_2 D_{1-3} पुण्यार्थं वस्तुमिच्छाम — [d]) Dc_1 पाप पापेन सेवनात् , D_{1-3} पाप स्यात्पाप , T_2 $G_{3.4}$ पाप पापानु°

27 [a]) K_3 $D_{1.3}$ दर्शन (for दर्शनात्) — [b]) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ सजल्पाच्च , D_5 S सजल्पेन (G_1 संसर्गेण , G_2 सभाषण) (for सजल्पन) — [c]) B_3 Dc_2 Dn_3 D_1 धर्माचारात् — [d]) K_2 B_{2-4} Dn_1 n_2 D_{4-6} सिध्यति न च (Dn_1 n_2 $D_{5.6}$ by transp च न) मा°

28 [c]) B_3 $D_{1.3}$ मध्यैश्च (for मध्यमैर्) $Ś_1$ K_3 $B_{1.3}$ m Dc मध्यैर्मध्यस्थ($Ś_1$ B_3m °म)तां याति — [d]) G_2 श्रेष्ठै श्रेष्ठत्वमाप्नुयु — After 28, Dn D_5 ins

5* अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषत ।
[D_5 न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मज्ञैर्वि°]

29 [c]) K_2 B Dc Dn D_{3-6} लोकाचारेषु सभूता° , $D_{1.2}$

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३५
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८
निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
प्रजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्शिताः ॥ ४०
अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

S (except M_2) लोकाचाराश्च स°

30 B_1 om 30^{ab} — ^{b}) K_3 Dc_2 व्यस्ताश्चैव महद्गुणा° — ^{c}) T_2 (by corr) G_3 गुणवत्स्वेव

33 ^{b}) T_1 $G_{1\,2}$ M_1 transp विदुर and जननी Dc तदा (for च मे)

34 ^{a}) S (except T_2 G_3) ह्य° (for त्व°) — ^{b}) D_{1-3} सेव° (for पाल°) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ सहिता सर्वे, K_3 G_4 सहितै सर्वै — ^{d}) T $G_{2\,3}$ M_1 °विह्वलै, G_1 °कर्शितै

35 ^{a}) K_2 Dn_1 n_2 D_6 निवर्ततागता , T $G_{2\,3}$ M_1 निवर्तध्व गता — K_3 om 35^{b}–36^{c} — ^{b}) B_{2-4} D_5 °तापिता , Dc_2 °शालिना , Dn_3 $D_{4\,6}$ ममा° , D_1 °पाशत , S ममागमनकांक्षिण — ^{c}) S स्वजनो °भूतो मे

36 K_3 om 36^{abc} (cf v l 35) — ^{c}) $Ś_1$ कृतिर्नोनेन , K_2 B_3 Dn $D_{4\,6}$ कृता तेन तु , B_1 कृता त्वनेन ; $B_{2\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ कृतेनानेन , G_2 सस्कृतानेन $Ś_1$ B Dc Dn $D_{1-4\,6}$ (by transp) तुष्टिर्मे , D_5 तु विभो — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $B_{1\,4}$ Dc D_{1-3} च कृतो भवेत् (D_1 महान्) ; D_5 परमो भवेत् (for च भवि°)

37 ^{a}) $Ś_1$ तथा तु मन्त्रितास् , K_3 D_{1-3} G_1 तथानुयंत्रितास् , B_4 T G_{2-4} M तथा तु यन्त्रितास् — ^{b}) D_{1-3} वै (for ता) T_1 $G_{1\,2}$ M ता वै राजन्प्रजास्तदा , T_2 $G_{3\,4}$ राज(G_3 °ज्ञ)स्ता वै प्रजास्तदा — ^{c}) G_2 M_1 °स्वन S सर्वा (for घोरं) — ^{d}) K_2 $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ सहता (for दु°खि°)

38 ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc_2 D_{1-3} च (for [अ]थ) S पाण्डवै

39 Cf 4* — ^{a}) $Ś_1$ Dc_1 च , $B_{3\,4}$ Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु) S विनिवृत्तेषु पौ° — ^{b}) B_1 Dc_1 रथम् — ^{c}) K_1 Dn $D_{4\,6}$ आजग्मुर् , K_3 सजग्मुर् , Dc_2 $D_{1-3\,5}$ T_2 $G_{3\,4}$ प्रययुर्

40 ^{a}) K_3 Dc_2 D_4 तत्ते , B_1 Dn D_5 (by transp) ते त ; Dc_1 S ततो — ^{b}) $Ś_1$ K_3 B_4 Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु) — ^{f}) $Ś_1$ K_3 $B_{1\,4}$ $D_{1-3\,5}$ शोककर्शिता , Dc नरपुगवा Some MSS -कर्षिता

41 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3\,5}$ अभि° (for अनु°) Dc तत्रैव , T G_3 M_1 तत्रैनान् — K_3 transp 41^{ef} and 42^{ab} — ^{e}) B_2 च निर्वृतो (for परि°) — ^{f}) S शुश्रूषुर् (for शुशुभे)

42 ^{b}) Cf 1 43 20^{b}

43 ^{a}) B_2 T_2 $G_{3\,4}$ त (for तु) — ^{c}) S विप्रेंद्रा (for विप्राग्र्या) — ^{d}) Dc_2 $D_{1\,2}$ T_2 $G_{3\,4}$ सर्वे (for सर्वां) — After 43, S ins

6* राजा तु भ्रातृभि सार्धं तथा सर्वै सुहृद्गणै ।
अशेत तां निशां राजा दु खशोकसमाहत ।

[(L 1) T_2 $G_{1\,3\,4}$ सुहृज्जनै — (L 2) T_1 G_2 °समाहित , T_2 G_3 °समन्वित]

Colophon $K_{1\,4}$ missing , M_2 broken — *Major* (or *Sub*)*parvan* $Ś_1$ B Dn_2 n_3 T_1 G_2 M_1 अरण्य , K_2 D_4 वन , Dc_2 कर्ण D_6 T_2 $G_{3\,4}$ आरण्य —*Adhy name* $Ś_1$ Dc_1 D_5 पौरानुगमन , K_2 B_2 Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ पौरप्रत्यागमन , K_3 पांडवप्रव्राजन and पौरानुराग , D_1 पाण्डववनयान ,

२

वैशंपायन उवाच ।
प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
ब्राह्मणा ऊचुः ।
गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५
अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
ब्राह्मणा ऊचुः ।
अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

T_2 $G_{3.4}$ वटवृक्षनिवास° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn $D_{1.2}$ S (M_2 broken) 1 (as in text) — *Śloka no* Dn 47 (Dn_1 44) D_1 49

2

☞ This adhy is missing in $K_{1.4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{f}) $Ś_1$ K_3 B_1 Dc_2 D_{1-3} धर्म° (for कुन्ती)

2 ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ शला° (for मिषा°) — ^{d}) K_2 B Dn $D_{2.4-6}$ गच्छाम (for यास्याम)

3 ^{b}) S_1 °समावृत, D_1 समाकुल — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ °क्लेश च — ^{d}) Dc D_4 ध्रुवस्तत्र

4 ^{a}) B_1 S तु (B_1 च) सक्लेशो (for परि) — ^{b}) B_1 शातयेत्, B_4 सदहेत् — ^{c}) $Ś_1$ मामथो; B_1 Dn_3 मामतो, D_{1-3} मादृशान् (for मामितो)

5 ^{a}) D_{1-3} transp गति° and या — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dn D_{1-3} नार्हसि; Dc तत्तथा (for नार्हथ) — ^{d}) K_3 D_5 सद्धर्मचारिण°, Dc धर्मात्मदर्शिन°; D_5 धर्मार्थ° $D_{1.2}$ भक्त्यास्मान्वनचारिण°

6 ^{a}) S (except G_1 M_2) स्नेहकर्माणि भ° — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ देवता ह्यपि कु°

8 ^{a}) K_2 B Dc_2 Dn D_{4-6} इमे (B_2 इद) येपि, S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि) — ^{b}) B_2 D_4 M_1 फलमूल, D_6 फल (for फलमूल) Dc फलमूलतृण तथा, G_1 (corrupt) फलं मूलमधुस्तथा

9 ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} दु:खार्दितान् D_3 इह (for इमान्) B_2 चैव (for क्लेशैर्) — ^{d}) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह)

10 $Ś_1$ K_3 विप्रा ऊचु° — ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ चान्नानि (B_1 °न्ना), K_3 वन्यं तु, Dc D_5 वन्यास्त्वां (for वन्यानि) $Ś_1$ स्वयमाहृतवन्या स्म — ^{d}) $Ś_1$ ह्यनुयास्याम त्वा, K_2 B Dn $D_{4.6}$ उपयोक्ष्यामहे, K_3 T $G_{2.3}$ M_2 ह्यनुयास्यामहे, Dc यातु यास्या°, D_{1-3} त्वानु°, $G_{1.4}$ M_1 [अ]प्यनु°

11 ^{a}) $K_{2.3}$ $D_{1-3.6}$ जाप्येन — ^{b}) D_5 विदधाम°. — ^{c}) Dc om च $Ś_1$ K_3 D_5 G_1 चा(G_1 अ)नुरूपाभि°, K_2 $B_{2.3}$ Dn D_4 चाभिरम्याभि.. — ^{d}) $D_{1.3}$ सर्वे (for सह) N (except $Ś_1$) T_1 (*sup lin* as in text) वय (for वने)

12 ^{a}) Dc D_5 G_1 एव (for एतन्) — ^{b}) $Ś_1$ K_4 B Dc Dn D_{4-6} रमेह (Dc °य) सतत द्विजै°, K_3 रमेहं सह ब्राह्मणै°, D_{1-3} न चोक्तमनृत द्विजै° — ^{c}) K_3 नून कथ नु यास्यामि

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
स्नेहात्करणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

(except T_2 G_3) [ए]व (for हि)

25 ^{b}) K_3 G_2 अमसा (for अम्बुना) — ^{c}) N ($K_{1.4}$ missing) ह्यस्य (for दुःखे)

26 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M_2 हि (for तु) — ^{b}) G_1 अभिधीयते (for उपलभ्यते) — ^{c}) S_1 B_4 D_c D_1 G_2 M_1 च (for तु) — ^{d}) S_1 दुःखमोहम्, K_3 दुःखे सुखम्, B_4 दुःखमूलम्

27 ^{c}) S शोको हर्ष — ^{d}) T_1 G_2 M_1 स्नेहात्सर्वं (by transp)

28 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) भावोनुरागश्च, S कारुण्यरागौ च (G_1 °ण्यभावाश्च) — ^{b}) K_2 B_{1-3} D_c D_n $D_{2.4-6}$ विषये, K_3 D_3 विषयस् (for वैषयस्) B_4 मित्रेषु च धनेषु च, S प्रजास्वीर्ष्या(T_2 G_3 स्त्रिष्टो)वयस्तथा (M_2 स्पृहा)

29 ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except $D_{1-3.5}$) धर्मार्थौ तु (for र्थिनं) — ^{d}) S_1 K_3 D_5 रागद्वेषौ, D_{c1} D_{n3} (before corr) T_1 G_{2-4} रागद्वेषो B_1 रागो द्वेषश्च नाशयेत्

30 ^{b}) K_3 समागतात्, D_{n1} समागमे — ^{c}) S_1 K_3 विकार; M_2 वैराग्य (for विराग) — ^{d}) N ($K_{1.4}$ missing) निरवग्रह

31 ^{a}) N ($K_{1.4}$ missing) न लिप्सेत (D_5 सुपकेभ्य) (for स्वपक्षेभ्य·) — ^{b}) B_2 मित्रेषु च धनेषु च, G_2 धनधान्य च सच — ^{c}) N (except K_3, $K_{1.4}$ missing) च (for तु)

2

—^{d}) T_1 G_2 M_1 परिवर्ज (for विनिवर्त)

32 ^{a}) S_1 K_3 $D_{1-3.5}$ सिद्धेषु, K_2 B D_c D_n $D_{4.6}$ युक्तेषु (for मुख्येषु) — ^{b}) D_c सूक्तेषु च (for शास्त्र°)

33 ^{b}) D_3 क्लिश्यते; T_1 M_2 तुष्यते, G_2 °शुष्यते, M_1 °तप्यते — B_2 om 33^{cd} — ^{c}) S_1 K_3 $B_{1.4}$ D_c $D_{1-3.5}$ चास्य, B_3 ह्यस्य (for तस्य) — ^{d}) K_2 B_3 D_n $D_{4.6}$ विवर्धते, D_c D_5 प्रजायते (for प्रव°)

34 ^{a}) T $G_{3.4}$ [अ]पि (for हि) — ^{b}) T $G_{3.4}$ नित्योद्योग° N ($K_{1.4}$ missing) स्मृता (for नृणाम्), cf 36^{b} — ^{d}) D_{1-3} घोररूपा तु

35 = Ādi 840*, lines 5–6

36 ^{b}) To avoid hiatus, S_1 D_c D_{1-3} ह्य° (for अ°) — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) भूतानि (for संभूता) — ^{d}) S_1 K_3 D_3 अयोरज, B_2 आपो (m अयो)वज्र (m also as in text), $D_{1.2}$ लौह रज, T_2 G_3 अयो घोर, G_1 अयोरूज, G_4 अयोराज, M_1 अयोजलम् (for अयोनिज) *Nīlp* अयोनिजमिवानल

37 ^{a}) T G_3 यथा च, $G_{1.4}$ यथाय·, G_2 यथैव, M_1 यथाय, M_2 यथाग[ ] (for यथैध) D_c सुसमिद्धेन (for स्वसमु) — ^{b}) B_4 अर्हति, $D_{3.4.5}$ अर्छ (for ऋच्छ°) — ^{c}) T_2 (by corr) G_3 तथा तु स्वात्मलोभेन

38 ^{b}) $Ś_1$ K_3 B (except B_2) D_{c2} D_{n2} D_{2-5} चौरत· — After 38^{ab}, G_2 ins

9* अर्थिभ्य कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम्।

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक्पापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।
तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८
श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २०
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१
तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ २५

---

13 b) K_2 B D स्वयमाहृत्यभोजिन॰, K_3 ब्राह्मणान्कृत-भोजिन, T_1 स्वयमाहृत्य भोजनान् — c) Dc S (except M_2) मद्भक्तान् — d) S द्विषतो (for धिक्पापान्)

14 a) S नृपति॰ (for स नृप॰) — b) Dc $D_{1, 2, 5}$ निपपात (for निष॰) — c) $Ś_1$ K_3 $B_{3, 4}$ Dc D_{1-3} ॰गतिर्, K_2 $B_{1, 2}$ $_{3}m$ Dn D_{4-6} ॰रतो (for ॰रतिर्) T_1 तमध्यात्मा मुनिर्विद्वान् — d) K_3 B_4 Dc_2 D_5 ॰को द्विजसत्तम — e) $Ś_1$ K_3 सांख्ये योगे (by transp)

15 =B 12 330 2 — Before 15, B_4 Dc D_5 $G_{1, 2}$ M_2 ins शौनक उ॰ — b) S_1 D_{1-3} G_1 हर्ष॰ (for भय॰) — c) $Ś_1$ K_3 मूढान् — d) K_3 पण्डितान्

16 a) T_1 G_2 $M_{1, 2}$ च, T_2 $G_{3, 4}$ चेत् (for हि) — b) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3, 5}$ G_2 M_2 बह्वपायेषु, B_4 Dc बहुपापेषु — c) $Ś_1$ B_1 D_{1-3} मूल॰ (for श्रेयो॰) — d) T_2 G_3 बहुश्रुता॰ (for भव॰) — After 16, D_2 ins 7*

17 a) S हि (for यां) — b) K_2 B_{1-3} Dn D_{4-6} G_2 सर्वाश्रेयोभि॰, B_4 Dc ॰विपाटनीं, T_1 G_4 सर्वश्रेयोविघातिनीं, T_2 $G_{1, 3}$ सर्वश्रेयोविधायिनीं — c) Dc T_2 G_{2-4} ॰समायुक्ता, T_1 G_1 M मतिस्मृतिसमायुक्ता (M_1 ॰क्तां) — d) Dc_2 Dn D_6 transp सा and राजन् — D_5 G_2 ins after 17 D_2, after 16

7* शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽपि विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।

18 a) S दुःखे॰ (for दुर्गे॰) — b) T G_{2-4} ह्या॰ (for व्या॰) B_4 T G M_1 स्व(G_2 वि)जनेषु, M_2 व्यसनेषु (for स्वजनस्य) S (except G_4 M_2) [अ]पि (for च) — c) B_1 शारीरैर् (for शारीर॰) S शारीरे मानसे चैव (G_1 ॰सेष्वेव) — d) S (except M_2) न सीदत्यसुखे बुधाः

19 a) =(var) 3 1 21a D_1 2 S om च — c) $Ś_1$ ॰परा॰, K_3 धर्म॰ — d) $Ś_1$ $B_{1, 4}$ Dc $D_{1-3, 5}$ श्लोका गीता॰ (by transp), K_3 गाथा गीता॰

20 a) K_3m ॰मोह॰ (for ॰देह॰) — c) $D_{1, 2}$ तयोश्चैव विनाशाय

21 a) S (except G_4) ॰संयोगाच्च — After 21ab, K_3 reads 23c–24b — c) G_2 M_1 एतच्च (for दुःखं) T_1 एतच्छरीरं कौन्तेय — After 20, $D_{1, 2}$ ins

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्वातपित्तकफोद्भवाः ।
अजीर्णप्रभवाः सर्वे दुःखाः पापोद्भवास्तथा ।

22 a) K_2 Dn $D_{4, 6}$ तदा तत्॰, B (except B_4) सदा तत्॰ (for तदाशु॰) — b) $Ś_1$ K_3 $B_{2, 4}$ Dc D_{1-3} च वि(B_2 परि)वर्जनात् (for चावि॰) — d) D_5 ॰स्त्वमेव, T G ॰बलेन, M_1 ॰फलेन (for ॰द्वयेन) $Ś_1$ B_4 Dc Dn_1 D_1 T_1 G_1 च (for तु)

23 ab) S (except M_2) व्यथोपेता॰ (for ह्यतो वैद्या॰), and प्रायेण (for प्रागेव) — K_3 reads 23cd (with 24ab) after 21ab — c) Dc D_{1-3} प्रियाख्यान॰ S (except M_2) मानसाख्य॰ ॰ख्यानात् — d) Dc_1 T_2 $G_{1, 3}$ संभोगाप॰

24 For sequence in K_3 cf v l. 21 — a) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
स्नेहात्करणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२
रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ३५
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

(except T_2 G_3) [ए]व (for हि)

25 ^{b}) K_3 G_2 अभसा (for अम्बुना) — ^{c}) N (K_{1-4} missing) ह्यस्य (for दुःखे)

26 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M_2 हि (for तु) — ^{b}) G_1 अभिधीयते (for उपलभ्यते) — ^{c}) Ś$_1$ B_4 Dc D_1 G_2 M_1 च (for तु) — ^{d}) Ś$_1$ दुःखमोहम्, K_3 दुःखे सुखम्, B_4 दुःखमूलम्

27 ^{c}) S शोको हर्ष° — ^{d}) T_1 G_2 M_1 स्नेहात्सर्वं (by transp)

28 ^{a}) K_2 B D (except $D_{1-3, 5}$) भावोनुरागश्च, S कारुण्यरागौ च (G_1 °ण्यभावाच) — ^{b}) K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{2, 4-6}$ विषये, K_3 D_3 विषयस् (for वैषयस्) B_4 मित्रेषु च धनेषु च, S प्रजास्वीर्ष्यो(T_2 G_3 स्विष्टो)दयस्तथा (M_2 स्पृहा)

29 ^{c}) K_3 B (except B_1) D (except $D_{1-3, 5}$) धर्मार्थी तु (for °र्थिनं) — ^{d}) Ś$_1$ K_3 D_5 रागद्वेषौ, Dc$_1$ Dn$_2$ (before corr) T_1 G_{2-4} रागद्वेषो B_1 रागो द्वेषश्च नाशयेत्

30 ^{b}) K_3 समागतान्, Dn$_1$ समागमे — ^{c}) Ś$_1$ K_3 विकार, M_2 वैराग्य (for विराग) — ^{d}) N (K_{1-4} missing) निरवग्रह

31 ^{a}) N (K_{1-4} missing) न लिप्सेत (D_5 सुपकेभ्य°) (for स्वपक्षेभ्य°) — ^{b}) B_2 मित्रेषु च धनेषु च, G_2 धनधान्य च सच° — ^{c}) N (except K_3, K_{1-4} missing) च (for तु) — ^{d}) T_1 G_2 M_1 परिवर्ज° (for विनिवर्त°)

32 ^{a}) Ś$_1$ K_3 $D_{1-3, 5}$ सिद्धेषु, K_2 B Dc Dn $D_{4, 6}$ शुभेषु (for मुख्येषु) — ^{b}) Dc सूक्तेषु च (for शास्त्र°)

33 ^{b}) D_5 °क्लिश्यते; T_1 M_2 लुप्यते, G_3 °क्षुभ्यते, M_1 तप्यते — B_3 om 33^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ K_3 $B_{1, 4}$ Dc $D_{1-3, 5}$ चास्य, B_3 ह्यस्य (for तस्य) — ^{d}) K_2 B_3 Dn $D_{4, 6}$ विवर्धते, Dc D_5 प्रजायते (for प्रव°)

34 ^{a}) T $G_{3, 4}$ [अ]पि (for हि) — ^{b}) T $G_{3, 4}$ नित्योद्योग° N (K_{1-4} missing) स्मृता (for नृणाम्), cf 36^{b} — ^{d}) D_{1-3} घोररूपा तु

35 = Ādi 840*, lines 5-6

36 ^{b}) To avoid hiatus, Ś$_1$ Dc D_{1-3} ह्य° (for अ°) — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) भूतानि (for संभूता) — ^{d}) Ś$_1$ K_3 D_3 अयोरज, B_2 आपो (m अयो)वज्र (m also as in text), $D_{1, 2}$ लौह रज, T_2 G_3 अयो घोर, G_1 अयो रुज, G_4 अयोराज, M_1 अयोजलम् (for अयोनिज) Nīlp अयोनिजमिवानल

37 ^{a}) T G_3 यथा च, $G_{1, 4}$ यथाय, G_2 यथैव, M_1 यथाय, M_2 यथाग[] (for यथैध) Dc सुसमिद्धेन (for स्वसमु°) — ^{b}) B_4 अर्हति; $D_{3, 4, 5}$ अर्छ° (for ऋच्छ°) — ^{c}) T_2 (by corr) G_3 तथा तु स्वात्मलोभेन

38 ^{b}) Ś$_1$ K_3 B (except B_1) Dc$_2$ Dn$_2$ D_{2-5} चौरत° — After 38^{ab}, G_2 ins

9* अर्थिभ्य कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ।

— ^{c}) T2 G1 3 4 °वतो (for °वता)

39 ^{c}) Dc भुज्य° (for भक्ष्य°) — ^{d}) N (except Ś1, K1 4 missing) सर्वत्र (for सर्वेण)

40 ^{b}) K2 B (except B1) D (except D1–3) अनर्थं Ś1 D1–3 जायते, K2 B2–4 Dc Dn D4–6 भजते; K3 भवते (for भविता) B1 लोकेनर्थाय कल्पते — ^{c}) S (except T1 M2) अर्थे (for अर्थ°) — ^{d}) S1 K3 B4 पर (for नर) — ^{f}) S1 मनोदोष°, S (except G3) मदमोह° D1 2 °निबधना°

41 ^{c}) S1 K3 B4 D1–3 5 हि केषाचित् (for विदु° प्राज्ञा) — ^{d}) K3 एव हि (for एतानि)

42 ^{a}) K2 B (except B4) Dn D4 6 अर्थस्योत्पादने चैव — ^{b}) Ś1 K3 B1 4 Dc D3 5 [अ]थ (for च) D1 2 रक्षणे (for च क्षये) K3 B2 3 Dn D4 6 तथा क्षये (by transp) G2 आर्जिताना तु रक्षणे — ^{c}) S1 D1 2 सगाच्चैव, K2 B Dc Dn D4 6 सहति (B4 °ते) च, K3 त्यागश्चैव, D3 सयोगाच्च, D5 सगे चैव (for नाशे दु°ख) N (K1 4 missing) महद् (for व्यये) — ^{d}) S1 K3 D1–3 चाप्यर्थं, B1 चाप्यन्य°, B3 Dc चैवात्म°

43 = (var) B 12 330 18 — ^{a}) S1 K3 D1–3 T2 G3 4 दु°खा° (for दु°ख) T3 G3 4 °त्यक्ता° (for °त्यक्तु) — ^{b}) N (K1 4 missing) चैव (for चापि) K2 B (except B1) D (except D1–3 5) शत्रव° (for तेऽसुखा°) — ^{d}) K3 B (except B4) Dn D4 6 तस्मान्नाश, T1 नाश तेषा (by transp)

44 44^{cdef} = (var) B 12 330 21 — ^{a}) Ś1 °रता (for °परा) — S1 om (hapl) 44^{cdef} — ^{c}) S विवित्साया° (for पिपासा°) — ^{f}) K3 Dn पर, D4–6 वर (for धन)

45 = (var) B 12 330 14 — ^{a}) T1 M1 परमं (for यौवन) — ^{b}) S1 K3 Dc D3 T1 M1 द्रव्यसचया°, K2 B (except B4) Dn D4–6 रत्न(B2 धन)सचय°, T2 G3 4 द्रव्यमेव च — B1 om 45^{cd} — ^{c}) S आरोग्य (for ऐश्वर्यं) — ^{d}) Ś1 lacuna, K2 3 B3 4 Dn D4 6 तत्र (for एषु)

46 K2 om 46 — ^{a}) D1 2 त्यजेद्धि, D3 °च (for °त) D1 2 5 T2 G3 4 सचय — ^{b}) T1 सहेतुक°, G2 सहेतुक (for सहेत क°) Ś1 तज्ज° क्लेशान्सहेत्तत°; K3 तत्क्लेशान्न सहेत च, B D तज्जान् (D1–3 तज्ज°, D5 ऋजु°, D6 जातान्) क्लेशान्सहेत च (Dc1 D5 व°, D2 क°), M1 तज्ज° क्लेश° सहेतुक° — ^{c}) Dc सचयकृत् — ^{d}) B1 जायते S1 निरुपप्लव°

47 ^{a}) T2 G3 4 पुन° (for अत°) K2 B (except B4) Dn D4 6 धार्मिकै° (for धर्मिभि°) G2 सद्भि° (for पुंभि°) — ^{b}) K3 D1–3 G2 M1 अनीहार्थे — After 47^{ab}, K2 B (except B1) D (except D3) ins

10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वर तस्य निरीहता ।

[Dc धर्मार्था, D5 °र्थ D1–3 यस्य चित्ते भवेदीहा (for the prior half) B4 Dc D1–3 5 तस्यानीहा गरीयसी]

— D2 om 47^{c}–48^{b} — ^{cd}) Cited twice *verbatim* in the Sāmkarabhāṣya on Brahmasūtra 3 2 22 T2 G3 तु (for हि) K2 B2 3 Dn D4 S (except T1) श्रेयो (for दूराद्) B2 3 Dn D4 न स्पर्शन, S (except T1) ह्रस्प° K3 B1–3 Dn D4 S नृणा (T पर) (for वरम्)

48 D2 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) D1–3 त्वम् (for एवम्) K2 B2 3 Dn D4 5 सर्वेषु (for अर्थेषु) — After 48, B4 T2 G3 4 ins an addl colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनम् ॥ ५४
अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५५
नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५६
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९

शौनक उवाच ।

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

(*adhy no* T_2 G_4 2)

49 M_1 om 49^{ab} — ^{a}) K_3 B (except B_1) नात्मोप°, Dc आत्मोप° (see below), D_{1-3} न ब्रह्मन्; S (M_1 om) नात्मस्पोषणलिप्सार्थं ❀ Cn आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूल ।❀ — ^{b}) Dc नेयम् (for इयम्) — ^{d}) B_2 विधानत° (for न लो°)

50 ^{a}) K_3 B_2 S (except T_2 G_3) om हि S विप्र (for ब्रह्मन्)

51 ^{b}) K_3 $B_{2\ 3}$ Dn D_{4-6} $G_{1\ 2\ 3}$ (m as in text) इष्यते, B_1 सिध्यति, B_4 Dc D_3 शस्यते, D_3 इष्य , G_3 जाय (for शिष्य) — ^{c}) K_3 तथैवापच(*sup lin* °स्तु) मानेषु, B तथैव या(B_4 प)चमानेभ्य , Dc_2 (*sup lin*) T_1 G_1 तथैवायाच°, T_2 $G_{3\ 4}$ तथैवापि च मान्येभ्य

52 =5 36 32 (q v), =(var) Manu 3 101

53 ^{b}) $Ś_1$ तथा, K_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 स्थिति (T_1 M_1 °ति°), G_1 पथि, M_3 परि (for स्थित)

54 54^{ab}=B 13 7 6^{ab} — ^{b}) N (except S_1 B_2, $K_{1\ 4}$ missing) सुभाषिता (for च सूनृताम्); cf 12* (line 1) — After 54^{ab} N ($K_{1\ 4}$ missing) ins

11* उत्थाय चासन दद्यादेष धर्म सनातन ।

— ^{c}) N ($K_{1\ 4}$ missing) प्रत्युत्थाया(B_4 ना)भि° — ^{d}) B_2 अर्घ्यान्न्यायेन K_3 Dn_3 चार्चना, Dn_1 चार्चनात्

55 ^{b}) S_1 Dc D_{1-3} जामयो (for ज्ञातयो) — ^{c}) $Ś_1$ K_3 $D_{1\ 2}$ पुत्र(D_1 त्रा)दारा भृताश्चैव; K_2 B Dn D_{4-6} T_2 $G_{1\ 3}$ पुत्रा (G_1 त्र) दाराश्च भृत्याश्च

56 ^{a}) $D_{1\ 3}$ नात्मार्थे T $G_{1\ 3\ 4}$ M तु पचेद् (for पाचयेद्) K_3 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ आत्मार्थं पाचयेन्नान्न, G_2 आत्मार्थं न पचेदन्न — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 पशु — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2}$ M एक°, T_2 $G_{3\ 4}$ एव (for तत्) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 °वर्ज न, T_2 $G_{3\ 4}$ वर्षैव (for यद्यन्न)

57 ^{c}) S (except T_2 G_3) इदं (for एतत्) — ^{d}) K_3 $B_{2\ 3}$ Dn D_{4-6} च दीयते, K_3 B_4 Dc प्रदी , B_1 प्रवर्तते (for विधी)

58 =(var) Manu 3 285 — ^{a}) K_3 B_4 D_{1-3} नित्य (for तस्मान्) — ^{c}) K_3 B (except B_2) D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_3 विघसो $Ś_1$ K_2 $B_{1\ 3}$ Dn D_{4-6} T_2 $G_{1\ 3}$ भुक्तशेष (B_1 °षस), B_4 भृत्यशेषस — ^{d}) $Ś_1$ यज्ञशिष्ट, B_4 यज्ञशेषस — After 58, N ($K_{1\ 4}$ missing, K_3 om lines 1–2) ins

12* चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफल महत् ।

[=B 13 7 6–7 — (L 1) =54^{ab} $D_{1\ 2}$ देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपचमान् — (L 2) Dc पञ्चयज्ञ सदक्षिण, (for the posterior half) — (L 3) $D_{1\ 3}$ तिष्ठ° (for वर्त°)]

59 ^{a}) K_3 B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ एव यो, T_2 $G_{3\ 4}$ य एता (for एतां यो)

61 ^{a}) B_4 M_3 [अ]थाज्ञ°, D_5 स्वज्ञ°, T_1 G (G_3

ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहसुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

---

before corr) M_1 चाज्ञ° (for ऽप्राज्ञ°) — ^{b}) S (except M_2) विघस (T_2 $G_{3\,4}$ °घात) कुरुते बहु — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) °वशाक्रात (B_1 °समापन्न°) — ^{d}) B_1 D_2 इन्द्रियाणां व°

62 ^{a}) D_1 ज्ञान°, D_2 ज्ञाय°; D_3 जान° (for बुध्य°) — ^{b}) Dc S (except M_2) मनो- (for नरो) — ^{d}) T $G_{3\,4}$ उन्द्भांत इव

63 ^{bc}) T_1 $G_{1\,2}$ M_1 transp यदा and तदा — ^{d}) S_1 K_2 D_6 G_1 M_2 पूर्वं (for पूर्व-)

64 ^{ab}) $Ś_1$ °स्यैव, K_3 °स्येह (for °ग्राम) $Ś_1$ K_3 धावति (for चोदितम्) K_2 B D मनो यस्येंद्रियस्येह विषयान्या(B_1 D_{1-3} °य या)ति सेवितु ($B_{2\,3\,4}$ Dc बोधितु, D_{1-3} नोदितं) — ^{d}) Dc चैव जायते, D_5 चैव विद्यते, G_1 चापि जायते (for चोप°)

65 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) °बीजेन (for वीर्येण) — ^{c}) K_3 शोका° (for लोभा°)

66 G_4 om (hapl) 66–67 — ^{a}) S (except M_2, G_4 om) ततो दारैर्विहारैश्च — ^{b}) $Ś_1$ B_1 K_3 $D_{1\,2}$ लोभितश्च, D_3 क्षोभित° $Ś_1$ महेच्छया, K_2 B Dn D_{4-6} यथेप्सया, K_3 D_{1-3} महेप्सया, Dc यथेच्छया — ^{c}) B_2 $D_{1\,3}$ °मोहे (D_3 °मोह-) सुखे, Dn_3 D_6 °मोहे सुखे

69 ^{c}) K_3 D_3 M_2 धर्म- (for धर्मे) — ^{d}) D_{1-3} G_2 °मतयो (for °रतयो) B_2 T_1 नरा° (for जना°)

70 70^{ab} = B 12 241 1^{ab}, =(var) 242 3^{ab} — ^{a}) N ($K_{1\,4}$ missing) तदिद K_3 Dc_1 Dn_2 D_1 देव° (for वेद°) In D_3, the portion from जेति (in 70^{b}) up to थि in 15^{c} of the next adhy is lost on a missing fol (6) — ^{c}) T_1 $G_{1\,2}$ transp धर्मान् and सर्वान् — 70^{d} = 72^{d}

71 D_3 missing (cf v l 70) T_1 G_1 om (hapl) 71–72 — ^{b}) K_3 $D_{1\,2}$ दया (for दम°) — ^{d}) $Ś_1$ मत° (for स्मृत°)

72 D_3 missing (cf v l 70) T_1 G_1 om 72 (cf v l 71) — ^{a}) K_2 B (except B_3) D (except D_{1-3}) अत्र, M_1 तत° (for तत्र) $G_{2\,4}$ M_1 चतुर्मार्गं, M_2 चतुर्भाग° — ^{b}) S_1 $D_{1\,2}$ °यानपदे, $B_{2\,3}$ Dn D_4 G_4 M_2 °याणपथे M_1 हित°, M_2 स्मृत° K_3 तत्सर्वमविशेषत° — ^{c}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1\,2}$ तत् (for यत्) — ^{d}) = 70^{d} S_1 K_3 B_4 $D_{1\,2}$ न मत्सरात् (for समाचरेत्)

73 D_3 missing (cf v l 70) M_1 om (hapl) 73 — ^{ab}) K_3 (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विंशो नामहात्मसुति सदा, S (M_1 om) उत्तर °यान तु चरित सदा (T_2 G_{2-4} तथा)

74 D_3 missing (cf v.l 70) — ^{a}) S °योगाच्च (for °सबन्धात्) — ^{b}) $B_{1\,4}$ Dc S om च — ^{c}) T_2 सत्य- (for सम्यग्) B_4 Dc व्रतनिषेवाच्च, G_3 प्रीतिविशेषाच्च — B_1 om (hapl) 74^{d}–75^{a} — ^{d}) $D_{1\,2}$ सम्यग्गुरुनिषेवणात्, S (except G_2 M_2) सम्यग्गुरुषु सेवया

75 D_3 missing (cf v l 70) B_1 om 75^{a} (cf v.l. 74) — ^{b}) B_4 Dc_1 $D_{1\,2}$ T_1 M_1 om च G_1 चाध्या°,

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ३
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

G4 स्वाध्या° (for साध्य°) — c) Ś1 K3 Dc D1 2 5 सम्यक् (for एवं)

76 D3 missing (cf v l 70) — b) S (except M2) ऐश्वर्यवशमागता — c) Ś1 K3 B4 Dc D2 5 रु(Dc2 ई)द्रादित्यास्तथा साध्या — d) = 1 1 32d Dc D2 [S]-ष्टा° (for ऽथा°) K3 B1–3 Dn D4–6 तथाश्विनौ (for [अ]श्विनावपि) T1 अश्विनौ वसवस्तथा — f) B4 Dc इमा प्रजा (by transp)

77 D3 missing (cf v l 70) — b) S (except M2) तप आ° (for शममा°) — K3 om 77c–78b, D1 om 77cd — 77c = 78c

78 D3 missing (cf v l 70) Ś1 K3 om 78ab (for K3 cf v l 77) D1 transp 78ab and 78cd — c) = 77c Ś1 यतस्त्व राजम्छांतानां

79 D3 missing (cf v l 70) — b) K3 S अनुग्रह

Colophon K1 4 D3 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* Ś1 Dn3 n3 T1 G2 4 M आरण्य — *Adhy name* Ś1 Dn1 D1 5 शौनकवाक्य, K3 B4 Dc Dn2 n3 D2 4 6 पाडवाना (Dc2 पांडव) प्रव्रजन, K3 सौनक्य (sic), T2 G3 4 शौनकसंवाद°, G2 M2 युधिष्ठिरशौनकसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 D1 T1 G1 M 2 (as in text), T2 G2–4 3 — *Śloka no* Dn 84 (Dn1 83)

3

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 In D3, the portion from 1 up to धि in 15c is lost on a missing fol. (cf v l 3 2 70) — d) Ś1 Dc D1 2 5 भ्रातृभिः सहितोब्रवीत्; T2 G3 °मध्ये वचोब्रवीत्

2 D3 missing (cf v l 1) Before 2, B4 D2 5 read युधिष्ठिर उ° — a) S (except M2) प्रस्थितानुयातारो (T1 °त्रो) — c) K3 B Dn D4 6 T2 G3 पोषणे (for पालने)

3 D3 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K3 B4 Dc D1 2 5 परिमोक्तुं. K3 B (except B4) D (except D1 2 5, D3 missing) G1 2 M1 न शक्नोस्मि, T1 न युक्तोस्मि — B3 om (hapl) 3cd — d) S1 तु; M2 प्र (for तद्) G3 ब्रवीहि, K3 B1 3 Dn D4 6 तद्ब्रूहि भगवन्मम

4 D3 missing (cf v l 1) Before 4, all MSS except Ś1 K3 D1 (K1 4 D3 missing) ins वैश° उ (resp वैश°) — a) S1 अपि स, K3 अथ स; S मनसा (for इव स) — b) S अन्वी(G1 उद्वी)क्ष्य (for अन्विष्य)

5 D3 missing (cf. v l 1) Before 5, N (except S1

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते भूगतो रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K3 D1, K1 4 D3 missing) ins धौम्य उ° — d) S1 K3 B4 Dc D2 5 °पितेव हि (B4 D5 इ), K3 B1-3 Dn D4 6 °पिता यथा (for °पिता इव) — For 5d, D1 reads सवितार पितामह°, and cont

13* सान्त्वयित्वा ततो देव॰ प्राणिकार्ये युयोज च ।

6 D3 missing (cf v l 1) — a) S1 K3 D1 5 देवो, T2 G3 4 तेषा (for तेजो°) — b) T G2-4 लोकान्, G1 M लोकाद् (for रसान्) — d) D5 तु प्रावृषद्, M2 प्रविशते (for निवि°) S महीं वर्षति वारिणा (T1 M1 °मि°)

7 D3 missing (cf v l 1) B2 om 7ab — a) T2 G3 4 क्षेम° (for क्षेत्र°) — b) A few MSS औषधी° (in both places) — c) S (except M2) रवेस् (for दिवस्)

8 D3 missing (cf v l 1) — a) K3 D2 निषक्तश्च, T1 निक्षित, G2 M1 निषिक्त — b) K3 श्रूयते (for सू°) D5 [अ]त्र गतो; T2 G M1 जगतो (for भूगतो) K2 B Dc Dn D3 4 5 स्वयोनौ निर्गते (B1 3 4 Dc D2 °तो) रवि° — c) S1 K3 B4 D1 5 ओषधी

9 D3 missing (cf v l 1) — b) T2 G3 प्रजाना (for भूता°) — c) K3 पितैव, B4 Dc D2 5 पितेव, S (except M1) नाथोऽय (for पितैष)

10 D3 missing (cf v l 1) — b) Cf 12b D1 शुभे कर्मणि सस्थिता — c) G4 धारयति (for उद्ध°)

11 D3 missing (cf v l 1) — a) B1-3 धौम्येन (B3m हैमेन), T1 G1 2 4 भैमेन, T2 G3 M1 भौमेन, M3 गयेन — b) A few MSS वैण्येन — d) K3 चापदि, D1 ह्यापदि

12 D3 missing (cf v l 1) — a) Ś1 धर्मांश, S कौंतेय (for धर्मात्मन्) — d) T1 G1 2 M1 कौरव (for भारत)

13 D3 missing (cf v l 1) K2 B Dc Dn D2 4 6 read 13-14 after 33, Dc D2 read 13 in its proper place *also* Before 13, all MSS ins वैश° उ° — After 13ab (transposed), K2 B2 4 Dn D4 6 ins

14* विप्रत्यागसमाधिस्थ सयतात्मा दृढव्रत ।,

while G2 ins

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्र सर्वार्थसाधकम् ।
अष्टाक्षर पर मन्त्रमार्तस्य सतत प्रियम् ।

14 D3 missing (cf v l 1) For the sequence of K2 B D (except D1 5, D3 missing), cf v l 13 — After 14ab (transposed), K2 B Dc Dn D2 4 6 ins

16* सोऽवगाह्य जल राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।

— e) B4 Dc D2 स (for [उ]प°) — After 14, K2 B D (except D1, D3 missing) ins a passage given in App I (No 1), while S reads adhy 4 !

15 M2 om 15-33 D3 missing up to धि in 15c (cf v l 1) — After the ref, S (except M2) ins a variant of 14abcd

17* पुष्पोपहारैर्बलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
सर्वात्मभूत सपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रिय ।

— a) S (M2 om) स्तवेन (M1 तेपेन) केन विप्रर्षे (T2 G3 °प्रेष) — b) G4 स्तुत्वा (for स तु) — d) Ś1 K3 D1 3 °विक्रम, K2 B Dc Dn D3 4-6 °दर्शन (for °विक्रमम्) — After 15 S (except M2) ins

18* मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
भगवन्नास्ति चेद्ब्रह्म तच्च मे ब्रूहि साम्प्रतम् ।

विप्रार्थमाराधितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६
धौम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७
सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १८
पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९
इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०
वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ २१
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ २२
संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३
लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
वरुणः सागरोंऽशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २४
भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५
जयो विशालो वरदः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६
द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

---

16 M_2 om 16 (cf v l 15) — [d]) K_2 B_2 Dn $D_{1, 4-6}$ सप्र (for सर्वं) S (M_2 om) गुह्य वक्ष्यामि ते हित

17 M_2 om 17 (cf v l 15) — [a]) N ($K_{1, 4}$ missing) °पूर्वं (for प्रोक्त) — [c]) G_2 अष्टोत्तर (for अष्टशत) N ($K_{1, 4}$ missing) नामाष्टशतमाख्यात — [d]) B_4 D_1 $G_{1, 4}$ महाद्युते G_2 शत तच्छृणु भूपते

18 M_2 om 18 (cf v l 15) — Before 18, K_2 B (except B_1) D (except $D_{1, 3}$) T_2 G_3 ins धौम्य उ (resp धौम्य°); K_3 सूर्याय नम

20 M_2 om 20 (cf v l 15) — [a]) Dc D_2 विश्वात्मा (for दीप्तांशु°) — [d]) Dc Dn_1 n_2 (before corr) n_3 वै वरुणो (for वैश्र°)

21 M_2 om 21 (cf v l 15) — [b]) $Ś_1$ B_2 निधि° (for पति°)

22 M_2 om 22 (cf v.l 15) — [a]) B_2 Dc $D_{1, 2}$ $G_{2, 4}$ द्वापर च — [b]) K_2 B D (except $D_{1, 3}$) सर्वमलाश्रय — [d]) S_1 पक्षो मास ऋतुश्च य°, K_2 Dc D_2 क्षणा यामा लवा° क्षपा°, K_3 पक्षमासा ऋतेशय°, $B_{1, 2}$ Dn D_{4-6} क्षपा याम° (Dn_3 D_6 °मा)स्तथा क्षण (D_6 णा°), B_3 क्षपा यामा नवा° क्षणा°, B_4 पक्षा मासा क्षपा° क्षणा°, D_1 पक्षा मासास्त्वहर्निशौ; D_3 पक्षा मासत्वहर्निश (sic)

23 M_2 om 23 (cf v l 15) — [b]) S_1 D_{1-3} काल° चक्र. — 23^d = (var) 1 1 20^d

24 M_2 om 24 (cf v l 15) — [a]) K_3 $B_{1, 2}$ D (except $D_{1, 3, 6}$) G_1 काला° (for लोका) S_1 K_3 D_1 G_3 सुरा (for प्रजा°) — [c]) S_1 K_2 B_2 Dn D_{4-6} [ऽ]शश्च, D_1 [ऽ]मश्च (for ऽशुश्च)

25 M_2 om 25 (cf v l 15) — [a]) $Ś_1$ K_3 B_3 भूताशयो — [b]) K_2 B Dn $D_{4, 6}$ °लोकनमस्कृत° (B_4 भूतहिते रत); Dc D_2 °भूतपतिर्विभु°; D_5 भूतनिषेवक — After 25^{ab}, N ($K_{1, 4}$ missing) ins

19* त्वष्टा सवर्तको वह्नि° सर्वस्यादिरलोलुप ।
अनन्त कपिलो भानु°

[$Ś_1$ K_3 $B_{3, 4}$ D_5 °करोचल°, $D_{1, 3}$ करोमल° (for °रलोलुप°)]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20*, 25^c and 26^b (with v l), etc — [c]) N ($K_{1, 4}$ missing) मन° ($D_{1, 2}$ मनु°, D_5 कल्प°) सुपर्णो — [d]) B_3 (m as in text) °द° कामगो विभु°

26 M_2 om 26 (cf v l 15) — [a]) S_1 K_3 B_3m $D_{1, 2}$ विषादो, M_1 °धाता (for °शालो) — After 26^c, N ($K_{1, 4}$ missing) ins

20* सर्वधातुनिषेवित ।

[K_2 B_2 Dn $D_{4, 6}$ °निषेविता, B_4 सर्वभूत°]

— [b]) K_2 B_2 धारक

27 M_2 om 27 (cf v l 15) — [b]) D_5 मही नभ° (for पिता°) — [d]) B (except B_2) Dc_1 D_4 त्रिपिष्टपं

देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
सुरपितृगणयक्षसेवितं
ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनकहुताशनप्रभं
त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

28 M2 om 28 (cf v l 15) — a) Ś1 (m as in text) B D (except D1 3) मैत्रेय करुणान्वित°, T1 मैत्रेण वपुरन्वित

29 M2 om 29 (cf v l 15) — b) N (K1 4 missing) सूर्यस्यामिततेजस — c) K3 D1 3 5 प्रोक्त (for पुण्यं) S1 अष्टोत्तर शत नाम्नां, K2 B Dc Dn D2 4 6 नामाष्टशतक चेद — d) K2 B Dc Dn D2 4 6 प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा, K3 D1 3 5 शक्रेण सुमहात्मना

30 K3 M2 om 30 (for M2 cf v l 15) K2 B (except B2) D (except D1 3 5) read 30 in the course of passage No 2 of App I — a) S1 D1 प्राप, D2 3 प्राप्य (for प्राप्तो) — b) N (K1 4 missing) तु (for च) — c) D1 4 5 प्राप (for प्राप्य) — d) Dc D2 5 अवाप्नुयात्

31 M2 om 31 (cf v l 15) — a) K2 B (except B4) D (except D1 3) G3 (by transp) सुरगणपितृयक्ष, G2 सुरपितृगणसिद्धवदित (cf 31b) — b) D1–3 om हि S1 K3 B4 दितिजनिशा°, T G3 4 M1 निशिचरगणसिद्ध°, G1 2 निशिचरचारण(G1 °चरगण)यक्षसेवित (cf a) — d) Ś1 K3 D1 3 त्वमपि नमस्व हिताय भा°, K2 B Dc Dn D2 4–6 प्रणिपतितोसि हिताय भा°

32 M2 om 32 (cf v l 15) — a) K2 B D (except D1) सु- (for तु) — b) K2 B D (except D1–3) °दारान्, K3 °कामान् (for °लाभ) — c) K2 B D (except D1–3) transp सदा and नर° — d) K2 B1 2 Dn D4–6 धृति (for स्मृति) S1 B1 2m 3 D (except D5) पुमान् (for पराम्)

33 M2 om 33 (cf v l 15) — a) S (M2 om) कीर्तयेत् (for यो नर) — b) Hypermetric ! S (M2 om) शृणोति वा य° (for प्रकीर्तयेच्छुचि) Ś1 K3 B3 4 Dc D1–3 शुद्धमना° (for शुचिसुमना°) — c) K2 B Dn D4–6 वि-, Dc प्र- (for स) — d) S (except G4, M2 om) मनसो — After 33, K2 B Dc Dn D2 4 6 read 13–14

Colophon om in S1 K2 3 B1–3 Dn D5 T1 M2 K1 4 missing — *Major* (or *Sub-*)*parvan* G2 3 आरण्य — *Adhy name* B4 Dc1 सूर्यनामाष्टशतक (Dc1 °ष्टशत), Dc2 D2 सूर्यनामाष्टक शत (D2 °ष्टकशत), Dn1 सूर्याराधन ; D1 धौम्योक्त सूर्यध्यान, D3 धौम्यकृतस्तव, T2 G3 सूर्यनामाष्टोत्तर, G2 सूर्यप्रसाद°, to it B4 Dc D2 3 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) D1 G1 2 M1 3 (as in text), T2 G3 4 — *Śloka no* D1 35

4

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here S reads the stanzas comprising this adhy after 3 3 14, while K2 B D (except D1 3 5) read them after a passage given in App I (No 1), which these MSS ins after 3 3 14 Thus the sequence in K2 B D (except D1 3 5) is 3 3 1–12, 15–29 31–33, 13–14 (with insertions), App I (No 1), 3 4 1–3 App I (No 2), 3 4 4–10

४

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५
संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ७
एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

1 $K_{2.3}$ B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ S (which cont the previous adhy) om the ref , while B_4 Dc $D_{2.3.5}$ (which ins the ref before the last line of passage No 1 of App I) also om the ref here

2 Before 2, $Ś_1$ K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_2 ins विवस्वा-नुवाच ($Ś_1$ om उ°, but *not* M_2), K_3 D_{1-3} G_2 सूर्य उ° (G_2 om उ), T_1 G_1 M_1 आदित्य — [a]) K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ किंचित्, B_3 काम (for राजन्) — [b]) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ तत्त्व सर्वम्, B_1 तत्सर्वं त्वम् (for सर्वमेतद्) B_3 तत्सर्वं समवा° — [d]) S नव वर्षाणि त्रीणि च — After 2, K_2 Dn $D_{5.6}$ (both latter marg) ins 21*

3 [a]) S_1 पथ्य (for शाक) — D_3 (marg *sec m*) S ins after 3^{ab} K_2 Dn $D_{5.6}$ (both latter marg), after 2

21* गृहाणेदं पिठर ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
यावद्वाञ्छति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।

[(L 2) K_2 Dn $D_{5.6}$ वर्त्स्यति , T_1 इच्छति (for वाञ्छति) T_1 सम्मता (for सुव्रत)]

— After 3^{cd}, K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.6}$ ins

22* इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।,

followed by वैश° उ

— [ef]) D_5 चतुर्विधं (for च विविधं) K_2 B Dn $D_{4.6}$ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत — 3^f=1 12 3^d — After 3, N (except K_3 D_1, $K_{1.4}$ missing) ins a passage given in App I (No 2)

4 Before 4, all MSS (except D_1 T_2 G_3, $K_{1.4}$ missing) ins वैश° उ° (resp वैश°) — [d]) S_1 B_4 Dc $D_{1-3.5}$ भ्रातृभिः स्वजनेन च ; K_2 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ भ्रातॄंश्च परिषस्वजे — After 4, $B_{3.4}$ ins

23* युधिष्ठिर उवाच ।
त्वत्प्रसादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्टं प्राप्तवानहम् ।,

followed by वैश° उ°

5 [a]) $D_{1.3}$ या समुपागम्य — [b]) N ($K_{1.4}$ missing) वध्यमानो ; G_1 पच (for पश्य) K_2 B (except B_4) Dn D_{4-6} तया , K_3 ययौ , T_1 $G_{1.3}$ M_1 [अ]पयात् (for ऽभ्य°) — [c]) N ($K_{1.4}$ missing) तदानीं ; T_2 $G_{1.3.4}$ तदन्नं (for तदान्नं) — T_1 om (hapl) 5^d–7^c

6 T_1 om 6 (cf v l 5) — [a]) $Ś_1$ यच्च (for याति) M_2 संस्कृतं तच्च भवति — [b]) S_1 धन्यम् ; K_2 B Dn $D_{4.5}$ स्वल्पम् , D_6 पक्वम् (for वन्यम्) — [d]) S (T_1 om) [अ]-भोजयत (for भोज)

7 T_1 om 7^{abc} (cf v l 5) — [a]) K_3 D_3 तु ; $G_{1.3.4}$ M_1 [अ]थ (for च) — [b]) Dc D_2 द्विजान्, D_1 [अ]नुगान् — [f]) K_3 (? orig gloss) द्रौपदी (for पार्षती)

५

वैशंपायन उवाच ।

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १

प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां
पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ६

— *N B* After 7, most old printed ed ins a spurious line द्रौपद्या क्षुज्यमानाया तदन्न क्षयमेति च ।, which was found only on the marg of one inferior MS collated for the edition but not included in our apparatus !

8 ^{b}) K_3 B D (except $D_{1\ 3}$) °समप्रभ°; M_2 पात्र हैरण्यमुत्तम — ^{c}) T_2 (by corr) G_3 आत्मा° (for मनो°) G_1 कामात्मानोभिलषितान् — ^{d}) Dn D_8 S [अ]ददात् (for ददौ)

9 ^{c}) K_3 B Dc $D_{2\ 4\ 5}$ यज्ञे पार्था°, D_1 यज्ञार्थाय, T_2 यज्ञार्थे स°, G M इज्यार्थे स्म (G_1 च, G_2 °म्य°, G_3 °) (for यज्ञि°) T_1 इज्यार्थे समवर्तते — ^{d}) M_2 विधिवन्मत्र कोविदा°

10 ^{d}) Dc D_2 °यु° काम्यके पुन° — After 10, S reads 3 3 15–33

Colophon om in T_2 G M_1 $K_{1\ 4}$ missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* T_1 M_2 आरण्य — *Adhy name* S_1 K_3 सूर्यस्तव°, K_3 B_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ काम्यकवन(B_2 D_2 om वन)प्रवेश°, B_4 युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेश°, M_2 अर्कसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn T_1 M_2 3, D_1 4 (as in text) — *Śloka no* Dn 83, D_1 11

5

☞ This adhy is missing in $K_{1\ 4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 3}$ T_2 G_{3-6} सुखासीन

2 Dc_2 om 2^{a}–3^{b} Before 2, N ($K_{1\ 4}$ missing, Dc_2 om) G_4 M ins धृतराष्ट्र उ° (resp धृतराष्ट्र°) — ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_1 हि (for च) S_1 K_3 Dc_1 D_{1-3} वृद्धा (for शुद्धा) — ^{b}) $B_{3\ 4}$ वेत्सि, T G_3 वेद (for वेत्थ) — ^{c}) Dc_1 D_2 कामश्च (for सम°) — ^{d}) K_3 D_3 T_2 $G_{3\ 4}$ M_2 तेषां, G_2 वेद (for चैषां) K_3 [इ]ह ब्रूहि (for ब्रवीहि)

3 Dc_2 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) T G_3 वीर (for विदुर) — ^{b}) K_3 स्वेते, B_2 Dc_1 D_4 च मे, T_2 $G_{3\ 4}$ च ते (for चेमे) — ^{d}) K_3 B (except B_1) Dn $D_{4\ 6}$ तत्त्वं भूया° साधु कार्याणि वेत्सि — After 3, T_2 G_{2-4} ins

24* सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
क्रूरमाचरित कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।
तथैव हि कृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
उत्तर प्राप्तकाल च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।
नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मन° ।
यत्र पाण्डुसुता° सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागता° ।
[(L 2) G_2 क्षत्तर् (for कर्म)]

4 ^{d}) K_3 B (except B_1) Dn $D_{4\ 6}$ पाहो° (for कुन्ती-)

तद्वै सर्वे पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
अथैतदेवं न करोषि राज-
न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।
न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ।
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
अथापरो भवति हि तं निगृह्य
पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये ॥ १२

— After 4, Do reads 7^{ab}, and S (except T_1) reads 10^{cd} (for the first time)

5 ^{a}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G विप्रल(G_2 °लु)ब्ध°, K_3 °युक्त°; D_6 °नष्ट — ^{c}) K_3 (corrupt) आत्मप्रधानसुतमक्ष°

6 ^{b}) Do शेष नान्य (for शेषस्याहं) — ^{d}) B_1 तिष्ठते साधुवृत्त° A few MSS साधु°

7 Do reads 7^{ab} after 4, *repeating* it here D_8 om (hapl) 7^{b}–8^{c} — ^{b}) $Ś_1$ इति, B Dn अभि-; $D_{1\ 2}$ विनि, T_1 अग्नि (for अति-) — Dn ins after 7^{cd} $Ś_1$ K_3, which om 7^{cd}, ins after 7^{ab}

25* यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्या
द्धर्मो न स्यान्नैव चैव कृते त्वाम् ।
[(L 2) $Ś_1$ K_3 जयाद्धर्मो (for धर्मो न स्यात्)]

8 D_6 om 8^{abc} (of v l 7) — ^{a}) B_4 Do Dn_2 D_1 सर्वं, S धर्मं (for सर्वं) — ^{b}) S वमानात् — ^{c}) S एतच्छ्रेयस्तव (for एवं शेषं यदि) D_{1-3} पुत्रस्य (for पुत्रेषु)

9 ^{a}) K_2 $B_{1\ 2}$ Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ तथै° (for अथै°)

10 ^{a}) $Ś_1$ Do D_6 गोप्ता, B_1 यता, $D_{1\ 2}$ आस्ते, D_3 शास्ता (for योद्धा) — S (except T_1) reads 10^{cd} after 4, *repeating* it here — ^{d}) Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ M_2 नाप्राप्य°, T_1 G_1 दुष्प्राप (for न प्राप्य°) — After 10, T G_{2-4} ins

26* येषां राजा धर्मपुत्रो महात्मा
तेषां लोके किं नु दुष्प्रापमस्ति ।,

the posterior half being a variant of 10^{d}

11 ^{b}) S तद् (for ते) — ^{c}) Do_1 D_2 एनम् (for इमम्) — ^{d}) K_2 B D हित पर (for [इ]त्येतद्राजन्) T_1 तदा, T_2 G_{2-4} तथा (for च तत्) Do (by transp) त्व तत्त्वकर्थ, G_1 नन्ववेत्थ — ^{ef}) N ($K_{1\ 4}$ missing) इद च राजन् (for इदानीं ते), and एव कर्ता (for कर्तासि राजन्)

12 D_2 om 12^{abc} — ^{a}) T_2 G_{2-4} transp एतत् and एव — ^{cd}) N ($K_{1\ 4}$ missing, D_2 om) om वै The same MSS with M_2 read for 12^{d} न चे(M_2 तस्मा)न्निगृह्णीष्व सुत सुखाय T_2 $G_{3\ 4}$ नि- (for न) — ^{e}) S_1 D_5 अथापर; D_3 तयोपकारो, G_1 यथापरो K_2 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ दुर्योधन स्वहित वै (B_1 त) निगृह्य, K_3 (corrupt) यत्तापस्कर भवति हित निगृह्णीष्व, B_3 दुर्योधनमहित वै विसृज्य, B_4 दुर्योधन सहित सनिगृह्य, Do दुर्योधनं वै स्वहित (Do_2 चैव हि त) निगृह्य, $D_{1\ 2}$ अपज्वरो भवति (D_1 °सि) हि त प्रगृह्य, M_2 निगृह्य पुत्र मानिन पापबुद्धि — ^{f}) S_1 Do $D_{1-3\ 5}$ °राज्ये (for °पत्ये) — After 12, G_2 ins

27* ध्रुव विनाशस्तव पुत्रेण धीम-
न्सबन्धुवर्गेण सहैव राजर्षि ।
चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र
कुलक्षय प्राप्स्यसि राजसिंह ।
तस्मात्कुरुष्वाधिपत्ये नरेन्द्र
युधिष्ठिरं धर्मभृता वरिष्ठम् ।

13 ^{d}) B_1 S (except M_2) उपतिष्ठति

14 ^{b}) T_2 G_{2-4} पाण्डुपुत्र $K_{2\ 3}$ B Dn $D_{4\ 6}$ M_2 भजतु

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३

दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ १४

युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८

स मा जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

15 [b]) D_{1} $_{2}$ G_{4} M_{1} स्थापयित्वा° M_{2} स्वराज्ये (for [अ]भि°) G_{1} राजन्वचोभि° कुशलै° प्रपूज्य — [d]) Ś$_{1}$ K_{3} D_{1-3} भवाद्य (for ऽसि राजन्)

16 [a]) Ś$_{1}$ K_{3} D_{1-3} $_{5}$ श्रुत, D_{c} श्रुत्वा (for एतद्) D_{5} सर्वं (for वाक्य) S (except T_{1}) तत् (for ते) — [d]) N (K_{1} $_{4}$ missing) M_{2} नावैति, G_{2} नैवेति (for नोपैति), cf 3 6 13[c]

17 [a]) B_{1} Dn D_{4} $_{6}$ T_{2} G_{3} Cnp (!) गत एव; T_{1} G_{2} $_{4}$ M_{1} कृतमेव, M_{2} मनसैव (for कुत एव) — [b]) Ś$_{1}$ K_{3} G_{2} यथात्थ, D_{6} यदा तु, T_{1} यदर्थं (for यदात्थ) — [c]) T_{2} G_{3} $_{4}$ केना° (for तेना°) D_{2} नाशहेतो, D_{3} T_{1} नास्ति हितो, T_{2} G_{3} नासि भीतो, G_{1} नासि मतो, G_{4} नासि भूतो, M_{2} ह्यहितो (for नासि हितो) — [d]) S_{1} D_{1-3} om हि T_{2} G_{3} $_{4}$ पुत्र नाह, M_{1} तथा हि पुत्र, M_{2} कथ नु पुत्र

18 [b]) S_{1} K_{3} D_{c} D_{1-3} $_{5}$ G_{2} om तु — [c]) B_{2} स्व वै, D_{1} $_{2}$ स्व चैव, G_{1} $_{3}$ स्वक, M_{1} स्वक वै (for स्व वै) B_{4} आत्मोद्भूत (for स्व वै देह) — [d]) K_{3} B D (except D_{1-3}) अन्ववेक्ष्य

19 [a]) K_{2} $_{3}$ B D (for D_{3} see below) G_{1} $_{2}$ मा (for मा) K_{3} D_{1} $_{2}$ transp जिह्म and सर्वं T_{2} G_{2-4} M_{1} त्व (for सर्वं) D_{3} सता मत विदुर जिह्म ब्रवीषि — [b]) G_{2} मन्यु (for मान च) — With 19[cd], cf 2 57 12[cd] — [c]) S_{1} T_{1} G_{2} यथेष्टक, G_{1} तस्माद्यथेच्छ (for यथेच्छकं) T_{2} G_{3} $_{4}$ transp गच्छ and तिष्ठ Ś$_{1}$ साधो (for वा त्व) — [d]) M_{1} om सु Ś$_{1}$ K_{3} D_{c} D_{5} सुसान्त्वितापि (K_{3} D_{c} om -पि), T G ससांत्व (T_{2} G_{3} °त्व्य)माना, M_{2} साध्यमाना (for सुसान्त्व्यमाना) Ś$_{1}$ K_{3} D_{c} D_{1-3} $_{5}$ हि (for [अ]पि)

20 S (except G_{2}) om the ref — [a]) Ś$_{1}$ K_{2} $_{3}$ D_{c} D_{1-3} $_{5}$ एवम् (for एतावद्) — [b]) K_{3} D_{c} S राजा, B_{4} तस्मात् (for राजन्) — [c]) Hypermetric ! S om अथ

Colophon K_{1} $_{4}$ missing — *Major* (or *Sub-*)*parvan* Ś$_{1}$ T_{2} G_{2} $_{3}$ M_{1} आरण्य, B_{3} T_{1} अरण्य — *Adhy name* K_{3} B_{1} $_{3}$ D_{c} Dn D_{4-6} विदुरवाक्य, K_{3} विदुरगमन, B_{3} $_{4}$ विदुरवि(B_{4} om -वि)त्याग, D_{1} $_{2}$ विदुरयान, T_{2} G_{3} $_{4}$ M_{2} धृतराष्ट्रकोप° — *Adhy no* (figures, words or both) K_{3} Dn_{3} D_{5} T_{1} G_{1} $_{2}$ M 4, D_{1} T_{3} G_{3} $_{4}$ 5 (as in text) — *Śloka no*. Dn 22, D_{1} 21

६

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४
विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो यात्वा विदुरः काननं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।
अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
समाह्वाता देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
समाहूतः केनचिदाद्रवेति
नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

6

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 b) K3 B3 D1–3 T2 G3 4 भरतर्षभ — c) K2 G1 M जाह्नवीतीरात्, D1 T G2–4 तीरे (cf 3a)

3 a) T1 G1 4 M1 सरस्वतीतीरे (cf 1c) — b) B3 समेता; B4 °स्य (for °षु)

5 a) S1 K2 3 Dn D1–3 5 G3 4 अथ (for अपि) — b) S1 तथा, K2 B Dn D3 4 6 सदा (for तदा)

6 a) S1 यातो, K2 B Dc Dn D4 6 गत्वा (B1 Dc2 ययौ), K3 यात्वाथ, G1 यात्वा तु (for यात्वा) S1 कानने, B Dn D5 6 काम्यक (for कानन) — b) S वाहित° (for वाहिना) — c) B2 Dn D4 6 धर्मात्मान (for धर्म) — d) K3 D2 3 T1 G3 M1 transp भ्रातृभि° and ब्राह्मणै°

7 a) B3 4 Dc मन्युमतम् (for तूर्णमाराद्) S एकम् (for आराद्) — b) D1–3 तदायात, S अभ्यागत K3 B1 4 D1–3 सत्यसध — c) S भीमसेन समीक्ष्य (for भ्रातर भीम°)

8 a) D1–3 वचसा (for °नात्) — b) K3 D1–3 G2 °ह्वातु K2 B Dc Dn D4 5 यात (for याति) — c) G1 2 4 M1 कुशली (for शकुनिर्) Dc वा°, S (except T1 M2) चा° (for ना) — d) S अस्माक (for अस्मान्)

9 a) Dc आव्रजेति, S आह्वाय (for आद्रवेति) — b) Dn3 T2 G2–4 उपयातु (for अप°) — c) Some MSS गाजीवे K3 D1–3 om वा K2 B Dn D4 6 च; Dc चेत् (for वा) S1 B Dc2 D1–3 कथ नु, K2 3 Dc1 Dn D4–6 कथ तु, G4 कदाचिद्, M2 कथ तद् (for कथचिद्) — d) S1 D1–3 पुन (for राज्य)

10 c) S स तै° (G3 तत°) समेतै° (T2 G3 4 °त°) सत्कृत° (G2 सहितै) पाण्डवेयै° — d) T1 G1 2 M पाण्डुपुत्रै°; T2 G3 4 पाण्डवेयै°

11 a) Dc वै विदुर (for विदुर ते) S1 K3 D1–3 वै (for ते) — b) S1 M2 आगमनस्य

यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-
भजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
एवं गते समतामभ्युपेत्य
पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२
मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां
हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३
परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।
यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं
न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य
पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं
जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६
ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।
नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-
स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरावान् ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्धार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८
क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-
न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

---

12 ^{a}) T_1 G_2 M_2 मा (for मा) $Ś_1$ स, B_2 $_3$ न, S [ऽ]भि- (for ऽनु) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 प्रति° (for परि°) — ^{d}) S_1 B_3 $_4$ D_1 T_1 चैषा (for तेषा) K_3 चैवेह ब्रूहि, D_1 $_2$ च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि)

13 ^{a}) $Ś_1$ K_3 B_4 मयाप्युक्तः, Dc D_{1-3} मया ह्युक्त°, S मया तूक्त $Ś_1$ सत्त्विद, D_1 $_2$ स च यत् (for यत्क्षम) — ^{b}) S युक्त (for पथ्य) — ^{c}) S_1 K_2 $_3$ Dc D_5 तद्वै तस्य (K_2 $_3$ °स्मै) न रुचित्वमभ्युपैति, B Dn_1 D_4 $_6$ तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति, Dn_2 D_{1-3} तद्वै तस्मै (Dn_2 °स्य) चेतसि नाभ्यु° — S_1 K_3 om 13^{d}, 14^{ab} and 14^{d}

14 S_1 K_3 om 14^{abd} (of v l 13) — ^{a}) D_{1-3} मयोक्तो — ^{b}) Dc तद्वाक्य (for मे तच्च) — ^{c}) G_2 औषध (for अन्न) — ^{d}) K_3 Dc D_6 T_3 G_{2-4} तस्य, D_3 ह्यस्य, G_1 चास्य (for स्मास्य)

15 ^{a}) G_1 $_3$ $_4$ यतते (for नीयते) — ^{c}) G_1 ध्रुव न (for ध्रुवन्न) $Ś_1$ K_3 नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below), K_3 B D ध्रुव न रोचेद्भरत° — ^{d}) T_2 G_2 $_3$ षाष्टिवर्ष° S_1 K_3 पतिं कुमारीव हि षष्टिवर्षं (of v l 16)

16 ^{a}) D_1 $_2$ एव (for ध्रुव) S_1 K_3 नैकप्रकारैरनुनीयमान° — ^{b}) Dc_1 D_{1-3} T_2 G_3 $_4$ धृतराष्ट्र — ^{c}) K_3 B D (except D_{1-3} $_5$) ins च after यथा $Ś_1$ पत्रे (for पर्णे) N (K_1 $_4$ missing) M_2 अवसिक्त (K_2 अभिषिक्त) (for इव सिक्त)

17 ^{b}) B Dn D_4 $_6$ यस्मिन्, M यदि (for यत्र) T_1 G_1 $_2$ तात (G_2 तव) तत्र प्रयाहि, T_2 G_3 $_4$ M_1 तत्र तात (M_1 च त्व) प्रयाहि (for भारत etc) — ^{c}) $Ś_1$ S (except G_2 M_1) त्वा (for त्वा) G_1 सभायां (for सहाय) — ^{d}) D_{1-3} पालयान $Ś_1$ K_2 $_3$ सुदुष्टचित्त (K_3 °चेष्ट) विपरीतचेष्ट (K_2 °बुद्धि)

18 ^{a}) K_3 B D (except D_5) G_3 राज्ञा (for राजन्) — ^{b}) K_3 B (B_1m as in text) Dc Dn D_4 $_6$ प्रशासि (Dc °भाषि)तु त्वाम्, T_1 त्वा शायितुम्, T_2 G_3 $_4$ त्वा श्रावितुम् (for त्वा शासितुम्) B_1m उपागतस्, T_1 corrupt K_3 B_1(m as in text) $_2$ $_3$ Dn D_4 $_6$ °यातो नरेंद्र, Dc D_{1-3} $_5$ °यातोस्मि राजन् (for °यातस्त्वरावान्) — ^{c}) S (except M_2) युक्त (for तद्वै) — ^{d}) S च (for प्र) S_1 K_2 $_3$ Dc D_{1-3} चान्यत् (for भूय°)

19 ^{a}) $Ś_1$ K_2 $_3$ Dc D_1 $_2$ G_1 योज्य° (for युज्य°) S_1 समतात् (for सपत्न°) — ^{b}) M_2 अपेक्षते (for उपासते)

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्तेद्-
एवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।

गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ २
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

---

20 ^{b}) S दुःखस्यांश° (for दुःखेऽप्यंश) — ^{c}) K_3 T_1 अपि (for अभि°) — ^{d}) K_3 $D_{2,3}$ M_2 सहायावाप्तौ, T_1 G_1 M_1 सहायावाप्तिं; T_2 $G_{3,4}$ सहायप्राप्तिं (for सहायाप्तौ) — After 20, K_2 ins

28* तस्मात्सत्य सतत वै ब्रुवाणो
लोकस्य हृद्यो भवतीति सत्य° ।

21 K_3 om 21 — ^{a}) $Ś_1$ Dc_2 $D_{1,3,5}$ श्रेय°; Dc_1 D_2 श्रेय (for श्रेष्ठ) K_2 S पांडवा S_1 G_2 निष्प्रलाप°, K_2 B (except B_2) Dc Dn $D_{4,6}$ विप्रलाप, D_2 निष्प्रभाव — ^{b}) S तस्मिन् (M_3 तस्मात्) (for तुल्य) — ^{c}) S_1 मा (for न) N ($K_{1,4}$ missing, K_3 om) स पूज्यो, M_2 [अ]भिवर्तेद् (for [अ]ति) — ^{d}) Dc_2 T $G_{1,3,4}$ एववृत्तिं, M_1 °वृत्त D_5 S (except M_3) वर्ते (for वर्धं°) — After 21, K_2 ins

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यश्वभूरि
महीमिमा पालयित्तु पुरस्तात् ।

22 ^{a}) S तथा (for एव) D_{1-3} भवि (for करि) — ^{d}) K_2 D_6 सर्व, K_3 राजन्, S भूय° (for कृत्स्नम्)

Colophon $K_{1,4}$ missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* $Ś_1$ D_6 G_{2-4} आरण्य, T_1 अरण्य — *Adhy name* K_2 विदुरागमन विदुरवाक्य, K_3 विदुरकाम्यकप्राप्ति°, $B_{1,2}$ Dc Dn $D_{4,6}$ विदुरनिर्वास, $B_{3,4}$ D_{1-3} विदुरवाक्य, G_2 M_2 विदुर° (M_2 om वि°)युधिष्ठिरसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K_3 Dn T_1 $G_{1,2}$ M 5, Dc_2 D_1 T_2 $G_{3,4}$ 6 (as in text) — *Śloka no* Dn D_1 22

7

☞ This adhy is missing in $K_{1,4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) D_{1-3} transp आश्रम and पाण्डवान् — ^{d}) $Ś_1$ परि° (for पर्य) S दुर्मना° (for भारत) — After 1, K_2 Dn D_6 ins

30* विदुरस्य प्रभाव च सधिविग्रहकारितम् ।
विवृद्धिं च परा मत्वा पाण्डवाना भविष्यति ।

2 ^{a}) K_2 आगत्य, $D_{1,2,6}$ आसाद्य (for आगम्य) G_2 सभाद्वारमुपागम्य — ^{b}) Cf 6^{b} S_1 $K_{2,3}$ D_5 °स्नेह° (for °स्मार°) ❀Cn स्नेहेत्यपपाठ ।❀ — After 2^{ab}, $Ś_1$ (which om 2^{cd}) reads 3^{cd} (with v l) *repeating* it in its proper place — ^{d}) S विसज्ञ° (G_2 विदुर°) प्रापतद्भुवि — After 2, D_2 ins

31* पपात सहसा राजा छिन्नद्रुम इवावश ।

3 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} transp तु and लब्ध्वा K_2 तत°, S

तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकर्शितः ।
भ्रातृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ ११
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास संजयः ।
भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥ १३
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १७
तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुन°) — ^{b}) B1 धरासनात् (for मही°) — Ś1 *repeats* 3^{cd} here, reading it (with v l) for the first time after 2^{ab} — ^{c}) Dc राजन् (for राजा) Ś1 (first time) भ्रातृस्नेहादिद राजा (cf 6^{c}), D1 2 समीपे सस्थिते राजन्

4 ^{c}) T2 G3 4 त च (for तस्य) K2 B Dn D4–6 G1 2 स्मृत्या° (for स्मृत्वा) — ^{d}) T2 G3 4 तप्यती° (for दीर्यती°) K3 D1–3 हृदय दीर्यते मम, Dc D5 मनो वै दीर्यते च मे

5 ^{d}) N (except Ś1, K1 4 missing) T2 G3 4 कृपण (for करुण)

6 ^{b}) Cf 2^{b} S1 K3 3 °कर्षित, B D (except D1–3) M2 °मोहित — ^{c}) S °स्नेहान्वितो B D (except D1–3) G2 M2 राजा

7 ^{b}) S1 K3 transp भ्रातर and विदुर T2 G3 4 मया (for मम) D1–3 मम भ्रातरमाशु वै — ^{cd}) Ś1 K2 3 निर्हृत, B3 4 निंदित, D5 निर्वृत (for निर्धुत) D1 मया पापाभिपेधित (for ^{d}) T1 G1 2 M मया मूढेन निकृत कच्चिज्जीवति वा न वा, T2 G3 4 मूढेन निकृत कच्चिद्यदि (G4 कच्चिदद्य) जीवति वा न वा

8 ^{c}) S1 K2 तु, K3 B D वै (for मे) — ^{d}) S1 कृत° (for [अ]मित°)

9 Dc1 om 9^{ab} — ^{a}) D1–3 व्यलीक च (for स व्यलीक) B Dn D4–6 G4 पर (B1 यत्) (for कथ) — ^{c}) B1 त्यक्त्वा हि, B3 Dn D4–6 त्यक्ष्यामि, B3 4 त्यक्तासि (for न जह्याज्) K2 3 B D (except D1) प्राज्ञ

10 ^{cd}) K2 B4 D प्रति (for वनम्) S1 K3 जगाम सजयस्तूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने

12 ^{a}) Dc D1 T2 G2–4 M1 समा° (for सहा°) — ^{b}) S1 समतत (for सह) — ^{c}) Ś1 Dc D3 M1 चापि संगुप्त, T1 सहित गुप्त (for चाभिस) — ^{d}) S1 K2 B D (except D1–3) पुरदर (for शत°)

13 ^{a}) B (except B2) D (except D1–3) उपागम्य (for अथाभ्येत्य) — ^{c}) N (except Dc2 Dn2, K1 4 missing) यमाश्चापि — ^{d}) G1 तदा स (for तदर्ह) N (K1 4 missing) तद्युक्त प्रतिपेदिरे

14 ^{a}) S1 राज्ञ (for राज्ञा) T2 G3 4 च, G3 सु (for स) — ^{d}) K3 इद वचनमब्रवीत्

15 Before 15, N (K1 4 missing) G4 M1 ins सजय उ° (resp सजय) — ^{a}) G4 त्वां स्मरते (for स्मरति ते) — ^{c}) S1 K3 धर्मज्ञ, D1–3 त्वरित, T1 M2 सुक्षिप्र; M1 स क्षिप्र (for त्व क्षिप्र) — ^{d}) S नराधिप (for च पार्थिवम्) Ś1 K3 त्वच्छोकाकुलितेंद्रिय

16 ^{a}) S1 कुरुश्रेष्ठ; Dc कुरून्सर्वान्, D3 T1 G2 कुरुश्रेष्ठान् (for नर°) — ^{b}) K3 कुतिनदनान्, T1 G1 2 M1 कुरुनदन — ^{d}) S1 K3 D1–3 भारत, K2 B Dc Dn D4–6 सत्तम (for मानद)

17 Before 17, S1 K2 B D (except D1–3) S ins वैश° उ° (S1 D4–6 S om उ°) — ^{b}) Dn2 ns °वल्लभ (for °वत्सल) — ^{d}) T1 पुरमागाद् (for पुनरायाद्) — After 17,

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १८
अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ २०

विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २१
भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

M_1 ins

32* सोऽभिगत्वा तदा वेश्म राज्ञः समभिवाद्य च ।
उपातिष्ठन्महात्मान राजान प्रेष्यवत्तदा ।

18 ^{a}) K_2 Dc $D_{1-3\ 5}$ महाराज॰, B Dn $D_{4\ 6}$ महातेजा॰, $G_{1\ 4}$ M_1 महाप्राज्ञ॰ S_1 K_3 आगतं विदुरं ज्ञात्वा (K_3 दृष्ट्वा) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 राजा वचनमब्रवीत्, Dc Dn D_5 धृतराष्ट्रोंबिका सुत॰ (= 15^b) — ^{d}) S_1 K_3 काक्षमाणस्य दर्शन

19 ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ transp रात्रौ and चाहं

20 ^{a}) $Ś_1$ G_2 आरोप्य, K_2 B D (except D_{1-3}) आनीय (for आदाय) T_2 $G_{3\ 4}$ स समादाय चैवैन — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B Dc_1 Dn $D_{1\ 3-6}$ मूर्ध्न्यपाघ्राय, D_2 मूर्ध्नि चाघ्राय $Ś_1$ K_3 $D_{1-3\ 6}$ T_2 G चैव हि, B_1 वै मृश, T_1 M_2 भारत — After 20^{ab}, D_3 ins

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृस्नेहादुवाच ह ।
युधिष्ठिरस्तु कुशली भ्रातृभि॰ सह तिष्ठति ।
अथ रात्रिं दिन चाह त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रीतस्त्वमेव मे नित्य भ्राता सर्वगुणान्वित ।
[With line 3, cf 19^{ab}]

— ^{c}) B_1 Dc D_{1-3} T_1 G_1 M ह्यो (for चो) — ^{d}) K_2 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ [अ]नघ, D_3 तदा (for रुषा)

21 ^{a}) D_{1-3} T_2 $G_{3\ 4}$ एतन् (for एव) K_2 Dc $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ महाराज (for मया राजन्) — ^{b}) B D (except D_{1-3}) मे (for न॰) $Ś_1$ K_3 क कोप॰ प्रभविष्णवे — ^{c}) G_1 [अ]स्मि ह्य्, G_2 [अ]हम् (for ह्यस्मि) K_3 D_{1-3} शीघ्र (for क्षिप्र) K_2 B Dc Dn D_{4-6} एषोहमागत शीघ्र — ^{d}) S_1 K_3 आदेशात्तव सुमत ($Ś_1$ orig भारत and *sup lin* सुव्रत)

22 ^{a}) S_1 $K_{2\ 3}$ D_{1-3} पुरुषव्याघ्र, S हि कुरुश्रेष्ठ — ^{b}) S धर्मचेतना॰ (G_2 चोदिता॰) — ^{c}) S दीनानुपातिनो (T_1 G_2 कपिनो, G_1 ॰वादिनो) — ^{d}) $Ś_1$ B (except B_2) Dc तत्र (for नात्र)

23 ^{a}) S (except G_1) पुत्रा (for सुता) G_1 M_2 ते (for मे) — ^{b}) B Dc Dn D_{4-6} तादृशास्तव भारत, D_1 ॰शा भवत॰ सुता॰, T_1 M_1 ॰शास्ते सुता मम — ^{c}) K_2 B Dc_1 Dn D_{4-6} इतीव मे, Dc_2 M_2 इति च मे — ^{d}) Dc M_2 प्रति (for अभि॰)

24 $Ś_1$ K_3 D_3 T_1 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) K_3 अनुनीय वै, Dc उपनीय वै, G_2 अनुनाय्योभौ, M_1 अभिनीयैवं — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) $G_{1\ 4}$ द्वौ (for तौ) $Ś_1$ B_1 $D_{1\ 2}$ महामती

Colophon $K_{1\ 4}$ missing — *Major* (or *Sub-*) *parvan* $Ś_1$ B_1 T G_{2-4} आरण्य — *Adhy name* K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 M_2 विदुरप्रत्यागमन ($B_{3\ 4}$ Dc_1 D_5 ॰नयन), K_3 D_2 विदुरागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M 6, D_1 T_2 G_3 7 (as in text) — *Śloka no* Dn 23, D_1 24

8

This adhy is missing in $K_{1\ 4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{ab}) S तु (for च both times)

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ B D (except D_{1-3}) स सौबलेयमानाय्य — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) तथा (for अपि) — ^{c}) S मधुर वाक्य (for वचन राजा)

3 T_2 G_3 om 3–4 — ^{b}) B (except B_3) Dn D_{4-6} धीमत॰ (for स॰)

4 T_2 G_3 om 4 (cf v l 3) — ^{c}) Dc पाडवार्थे च यूय सन्

८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ५
विषमुद्बन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
शकुनिरुवाच ।
किं बालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
दुःशासन उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११
कर्ण उवाच ।
काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १३
उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ १४
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

---

5 b) S (except T2 G3 4) transp प्राप्तान् and इह — c) K3 D1–3 शोक (for शोष) — d) K2 B Dn D4 6 Cnp निरसुर्, Dc T1 M1 निरसुर्, D1–3 निराशो (for निरासुर्) G2 निष्परि (for निरव°) S1 K3 Cnp वारणो वा नवग्रह ❀ Cn निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्त्यौ । ❀
6 a) S (except G2) क्षिप्रम् (for विषम्) D6 उग्र वन (for उद्ब°) K2 D5 चापि, B1 Dc Dn D4 6 चैव (for वापि) — b) T2 G3 4 विषम् (for शस्त्रम्) — c) S1 K3 T1 G2 4 वृद्धान्, Dc D3 5 G1 क्रुद्धान्, D1 2 सर्वान् (for ऋद्धान्)
7 a) K3 B Dn D4 6 बालिश — c) S चै (for ते)
8 T2 G3 4 om (hapl) 8–9 — a) K3 सत्या॰ सत्ये (for सत्य) — b) G1 M °र्षभा° — K3 om 8cd — c) S1 D2 3 जातु, K2 D1 राजन् (for तात)
9 Dn3 T2 G3 4 om 9 (for T2 G3 4 cf v l 8) — a) K3 नैव ते समय कृत्वा — b) K3 ते (for वा) — After 9ab, K3 (which om 9cd) ins
34* अथागमिष्यन्ति पुन पाण्डवा वारणाह्वयम् ।
— c) N (K1 4 missing, K3 om) सर्वे (for भूय॰)
10 a) S भवाम — d) T1 सुसयता
11 d) S1 K3 Dc D1–3 5 वि- (for हि) — After 11, M1 ins
35* तथा तद्भविता राजन्नान्यथा तद्भविष्यति ।
K3 D1–3 6 (marg) ins after 11 Ś1 B4 Dn, after 12
36* नागमिष्यन्ति ते वीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्द्यूत न सदाय॰ ।
[(L 1) S1 नागमिष्यति K3 राजन्, B4 Dn D6 धीरा (for वीरा) — (L 2) B4 Dn D6 आगमिष्यति चेन्मोहात्पुनर्द्यूतेन ताश्रय]
12 K3 om 12 — a) B3 कालम् (for कामम्) B1 4 ईक्षा°, D1–3 G2 ईप्सा° (for ईक्षा) — c) K3 Dc D3–4 एक॰ (for ऐक°) — d) N (K1 4 missing, K3 om) लक्षये (for लक्ष्यते) — After 12, S1 B1 Dn ins 36*
14 a) K2 3 उपलक्ष्य — d) N (K1 4 missing) सौबल च ममैव च

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ १६
वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १७
तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २०
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

15 ^{b}) T1 G2 M आत्मवान् (for आत्मना) — ^{cd}) N (K1 4 missing) अथो (D1–3 अहो) मम मत यत्तु तन्निबोधत भूमिपा°
16 ^{a}) K2 सदा; D1 क्षिप्र (for प्रिय) K3 प्रिय, B3 D5 सर्व (for सर्वे) Ś1 B Dc Dn D2 4–6 करिष्यामो; D1 यति ष्यामो — ^{b}) K3 किंकरवद्वय, Dc किं करवाणि ते, D2 किं करवाम वै, S किं करवामहे (sic) — ^{cd}) D5 रणेस्य (for न चास्य) D1–3 स्थातु (for सर्वे), and शक्नद् (for स्थातुम्) Ś1 K2 3 B (except B1) Dc Dn D4–6 transp सर्वे and स्थातु and read स्थ(Ś1 °स्य)तन्द्रिता (for अतन्द्रिता)
17 ^{ab}) S ते वय शस्त्रमादाय · दंसिता° — ^{c}) T1 G1 3 M गच्छाम
18 ^{c}) K3 S (except G1 2) transp सर्वे and शान्ते° — ^{c}) Ś1 G2 निर्विषादा; B2 D1–3 निर्विशङ्का
19 ^{c}) T1 G1 2 4 मत्र (for मित्र°) — ^{d}) Ś1 Dc शक्य K3 तावच्छक्यस्त्वमागता°, S (except M2) तावद्गच्छाम माचिर
20 ^{b}) K3 पूजयित्वा — ^{c}) S प्रहृष्टमनस सर्वे — ^{d}) D3 om from सूतज up to संघश (in 21^{d}) Ś1 सूतज प्रति; D2 सूतनदन — After 20, M ins
37* एतत्कृत्यतम राज्ञ कौरव्यस्य महात्मन ।
21 D3 om up to संघश (cf v l 20) — ^{a}) Ś1 K3 B3 Dc D1 2 6 सु(K3 तु)सनद्धा, K2 सुसधाय, B1 2 4 Dn D4 6 सुसरब्धा (for तु सक्रुद्धा) — ^{b}) S1 G3 4 M2 सर्वै° — ^{d}) K3 BD (except D1 2, D3 om) सहिता°, M2 सर्वत°
22 ^{a}) Ś1 D1 G1 प्रति°, G3 4 प्रवि° (for परि°) — ^{b}) K3 B D (except D1–3) प्रभु° (for तदा) — ^{c}) S महायोगी (for विशु°)
23 ^{a}) D1 2 च; S तु (for [अ]थ) — ^{d}) G3 जगादाभ्येत्य B D (except Dc2 D1–3) सत्वर K3 उवाचावितथ वच

Colophon om in B4 T2 G3 4 K1 4 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* Ś1 G2 आरण्य, T1 अरण्य — *Adhy name* K2 3 B1 2 Dc Dn D1 2 4–6 व्यासागमन, M कर्णसरभ° — *Adhy no* (figures, words or both) Dc2 Dn1 n3 T1 G1 2 M 7, D1 8 (as in text) — *Śloka no* Dn D1 24

9

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here
1 ^{c}) K3 B D त्वा; T1 M2 च° (for त्वा) D1 व्यास दिग्ध (for कौर°)
2 ^{c}) K2 Dn D5 निकृता (for निर्जिता°) — ^{d}) K2 B2 Dn D4 6 °पुरोगमै

निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ५
यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

3 b) Dc transp वर्षे and पूर्णे — c) S1 क्रोधात् (for क्रुद्धा॰)
4 b) K3 B1 Dn3 T1 स मदधी॰, G3 तु मद॰, M3 सुयोधन॰
5 a) K3 D1–3 पाप॰ (for मूढ॰) — c) S1 K3 D1–3 अपि (for तान्) — d) K2 B Dn D4–6 प्राणान्विमोक्ष्यति
6 a) K2 B D यथा हि, T2 G3 4 यदाह — D2 om (hapl) 6b–7a — d) K2 B Dc Dn3 D1 3 6 साधुद् (for साधु) N (K1 4 missing, D2 om) भवानपि (for विधी॰)
7 D2 om 7a (cf v l 6) — a) Dc [ऽ]पि (for हि) B1 महाबाहो (for ॰प्राज्ञ) — c) Dc Dn3 D4 6 अधर्मम् — d) Ś1 transp मा and राजन् K2 प्रतिपद्यत, Dc D5 प्रत्यपद्यथा॰ [*N B* The form प्रतिपद्यता of some printed ed is *not* found in any MS collated !]
8 a) K3 D5 समीक्ष्य, D3 T2 ॰क्ष्या K3 G2 यस्य, D5 तस्य (for ह्यस्य) G3 समीक्ष्य यादृशीं बुद्धिं — c) B4 मा, G2 स्व (for सा) — d) B4 समय (for अनय) B1–3 T1 M सृजेत्, T2 G व्रजेत् (for स्पृशेत्)
9 a) S1 K3 Dc D1–3 5 अथ वा स्य(Dc D5 स)ज्यता साधु — d) T2 G3 4 वन प्रति (for [अ]सहायवान्)
10 c) S (except G1) कृतकृत्यस्त्व Ś1 वा, B1 [ऽ]य (for ऽद्य) — d) S भवेथा॰ पुरुषर्षभ
11 b) K3 D1 उपजायते, M2 अनुवर्तते — c) Dc M1 हि (for तन्) — d) T2 G3 4 नोमृतस्यानुसर्पति, Cnp न मृतस्यापि सर्पति
12 b) K3 B Dn D4 6 [ऽ]थ, Dc T2 G2 4 [ऽ]पि (for the first वा) D5 न द्रोणो विदुरो न वा — c) K3 D1–3 वा यद् (for वात्र) S पर (for क्षम) — d) N (except K3 D3, K1 4 missing) चार्थो, G2 [अ]प्यर्थो (for चार्थो) Ś1 Dn3 D2 G1 3 Cnp निवर्तते, K2 B1 Dn3 [ऽ]भिवर्धते, Dn1 D4–6 [ऽ]भिवर्तते, Cnp also अतिवर्तते (as in text)

Colophon om in K2 3 K1 4 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* Ś1 G2 4 आरण्य, B2 T1 अरण्य; Dc2 वन — *Adhy name* B Dc Dn D4–6 T2 G3 4 M व्यासवाक्य, D1 व्यासवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 ns S 8, D1 9 (as in text) — *Śloka no* Dn D1 12

10

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here
1 b) K2 B D (except D1–3) द्यूतसभव — c) K3 S तु (for तद्) K2 B Dn D4–6 ॰कृत्य (for ॰क्रम्य) — d) D1–3 महा (for [इ]ति वै)
2 a) T1 G1 3 M1 न तद् (for नैतद्) — b) K3 द्रोणो वा विदुरोपि वा (=3 9 12b) — c) S गाधार्या नेष्यते द्यूत — d) B Dn1 D5 तत्र (for तथा)

१०

धृतराष्ट्र उवाच।

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम्।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम्।
पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच।

वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान्।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम्।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच।

किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम्।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

सुरभिरुवाच।

विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम्।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम्।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः।
कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः।
नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता।

---

3 ^{a}) M शक्नोसि (for शक्नोमि) — ^{b}) = 1 1 98^{f} $K_{2.3}$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ G_1 M_2 अचेतस, D_6 अमर्षण — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ प्रिय, T_2 $G_{2.3}$ महा, T_1 व्रत तव (for यत)

4 ^{ab}) G_1 °वीर्य ते सत्य यथाह भगवान्वच° — ^{c}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} विद्म° (for वेद्मि) Dc M_2 प्रिय (for परं) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} दृढ पुत्र वय विद्म°

5 ^{b}) B_2 $G_{1.3}$ सुरभ्या° — ^{c}) Dc_1 D_8 M_1 समर्थैर् (for समृद्धैर्) — ^{d}) N (except B_2 D_1, $K_{1.4}$ missing) मन्यते (for विद्य)

6 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ M_2 वर्णयिष्यामि (K_2 °प्येह), D_1 G_2 कथ°, D_2 कीर्त° — ^{b}) K_2 इतिहास पुरातन, K_3 महाख्यानमनुत्तम

7 ^{a}) B (as usual) त्रिपिष्टप — ^{b}) N (except $Ś_1$ Dc_1 D_5, $K_{1.4}$ missing) सुरभी

8 8^{b} = 1 91 10^{d} — ^{c}) B D (except D_{1-3}) T G_3 मनुष्येष्वथ K_3 B D नागेषु (for वा गोषु) $Ś_1$ K_2 कारण सुमहन्मन्ये

9 K_3 D_{1-3} सुरभ्युवाच — ^{a}) B D (except D_{1-3}) वे (for व°) — ^{b}) G_4 M_1 विद्य° (for दृश्य) — ^{d}) $B_{3.4}$ (? gloss) वासव (for कौशिक)

10 T_2 G_3 om 10 — ^{a}) K_3 एत, Dc D_5 $G_{2.4}$ इम (for एन) $Ś_1$ कार्षिकं, $D_{1.2}$ कर्षुक $K_{2.3}$ B D (except D_{1-3}) G_4 क्षुद्र (B_4 क्रुद्ध) (for रौद्र) G_1 (corrupt) पश्येम युग्य तौ रौद्र — ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} G_2 [अ]भि°, B Dc Dn D_{4-6} च (for नि°)

11 ^{a}) $Ś_1$ एव, D_{1-3} एन, T_1 एतद् (for एत) K_2 T $G_{3.4}$ शांत (for श्रान्तं) B Dc Dn D_{4-6} निषीदमान सोत्कंठं — ^{b}) D_{1-3} वह°, G_1 साद्य (for वध्य°) — ^{c}) K_3 Dc_2 देवेश — ^{d}) S (except G_2) उद्वेपते (for उद्विज°)

12 ^{a}) K_3 $D_{2.3}$ स्यत्र (for तत्र) — ^{b}) K_3 भृशः Dc D_{1-3} G_1 M_2 [ऽ]धिक — ^{c}) K_2 B Dn $D_{1.4.6}$ [ऽ]प्य° (for ऽल्प°) — ^{d}) $G_{1.4}$ कृशोयमनिश तत — ^{f}) B_2 कौशिक (cf 9), Dc पुत्रक (for वासव)

13 ^{b}) S तथैव च (for पुनः पुनः) — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ न वै (for नैव)

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।
दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७
प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८
तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९
यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०
चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।
पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥
कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२
यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

14 [a]) K3 D3 त्वस्य, D1 3 त्वद्य (for तस्य) N (K1 4 missing) M1 शोकार्ता (for दुःखा°) — [b]) G3 शोचामि (for विरौ°) — [c]) K3 [इ]ह, B1 3 Dc [इ]व (for च) S अश्रूण्य(G2 3 °ण्या)वर्तय चैव — [d]) K3 Dn3 करुणावती, D1 भृशदुःखिता, D2 3 कृपणा सती, D5 करुणागता

15 Ś1 om the ref B Dn D4 6 शक्र (for इन्द्र) — [b]) S1 वृद्धसारेषु, G1 विद्ध° (for पीड्य°) — [c]) K2 B3 4 Dn1 कृपायितवत्यत्र, T3 G3 4 °मत्यर्थं, G2 °मप्यत्र, M2 °वस्यत्र Cnp कृपायित (as in text) — [d]) K2 B Dn3 D4 6 एकत्र (for एकोऽत्र) S1 K3 B1 3 D1–3 हन्यते, B2 4 Dc Dn D4–6 हन्यति (for पीड्यते) T1 एक एव न पीड्यते, Cnp पुत्र एको हि हन्यते

16 K2 3 B D1–3 सुरभ्युवाच — [a]) B D (except D1–3) °सहस्राणि (for °सहस्रं मे) — [b]) S1 K3 D1–3 सर्वे सत् (for सर्वत्र) B D (except D1–3 5) समतैव (for सममेव) G1 सर्वत्र तु समा कृपा — [c]) K2 तु यत, K3 S तु तत (G1 पुन), B2 3 Dc D5 सुयत, Dn1 वशत, D1 2 वहत (for तु सत) — [d]) T2 G1 3 4 अप्य(G1 °भ्य)धिक (for अभ्यधिका) G1 मम (for कृपा) D1–3 पुत्रस्यास्याधिका दया

17 [a]) T1 सुरभिर्, G1 M1 सुरभेर् (for सुरभी) — [b]) Ś1 K2 D1 5 T1 (*sup lin* as in text) भृशदुःखित — [c]) Ś1 K2 3 D1–3 G1 जीवितादपि — [d]) K3 D3 [ऽ]पि (for ऽभि-)

18 [c]) S1 कार्षि°, K3 कार्ष, Dc2 कृष°, D1 2 कर्षु° (for कर्ष°) Dc D5 पर (for [आ]चरन्)

19 [a]) Ś1 सुरभीवाक्य, K2 3 B2–4 Dc2 Dn1 n3 D4 6 सुरभी प्राह, D1–3 प्राह सुरभी — [b]) K2 B2 Dc1 Dn D4 5 G1 समवेतास्तु D1–3 तत् (for ते) — [c]) Dc G1 दीने° (for सर्वे) — [d]) K2 B Dn D5 हीतेष्वभ्यधिका, Dc सर्वे°, G1 सर्वेषामधिका Ś1 K3 D1–3 दया (for कृपा), cf 16 and v l

20 Before 20, Dc2 G2 ins व्यास उ° (G2 om उ°) — [b]) M1 त्वं च (for मेऽसि) — [c]) S1 D2 6 T1 G1 2 4 M महाप्राज्ञ — [d]) B4 वदा° (for ब्रवी) Ś1 K2 3 B3 D1–3 ते (for [अ]हम्)

21 [b]) K2 B2–4 Dc2 D1 2 5 T1 G1 2 M एक च, T2 G3 4 चैक च (for एकश्च) N (except D1–3, S1 *sup lin*) भारत (for पार्थिव) — [d]) D1 T1 च, G1 2 M हि (for ऽपि) T1 सुदुर्जया (for सुदुःखिता)

22 [a]) K3 अत्यर्थं, G2 इत्येव (for अत्यन्त)

Colophon K1 4 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* Ś1 D5 T G आ(G4 अ)रण्य — *Adhy name* Ś1 T2 G3 4 M सुरभींद्रसवाद, K2 व्यासवाक्य, K3 B D सुरभ्युपाख्यान (D1 व्यासवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 S 9, D1 10 (as in text) — *Śloka no* Dn 23, D1 24

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १
भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २
यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अन्वीय पाण्डवान्भ्रातॄनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४
एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५
ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।
अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७
दत्त्वार्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।
प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८
सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९
समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।
कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।
यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

11

☞ This adhy is missing in K_{1} $_{4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) K_{2} $_{3}$ G_{1} मे, T_{2} G_{2-4} M मा (for नो) — M_{2} om (hapl) 1^{c}–2^{d} — ^{c}) K_{2} एव, G_{1} एव, G_{2} चैव K_{2} च (for वि)

2 M_{2} om 2 (cf v l 1) — ^{a}) B_{3} Dn D_{4} $_{6}$ च (for तु) — ^{b}) S_{1} K_{2} D_{1-3} गुणो , K_{3} D_{5} कुलो°, B Dc Dn D_{4} $_{6}$ महो (for सुखो) — ^{cd}) G_{1} तदेव तत्र भीष्मो पि द्रोणश्चैव महामुने

3 ^{b}) B_{1} Dn D_{4} $_{6}$ कौरव्येषु — ^{c}) K_{2} B_{1} Dn D_{4} $_{6}$ अन्व (for अनु) ॥

4 K_{2} om 4 — ^{a}) K_{3} D_{1} $_{2}$ ते, T_{2} G_{3} $_{4}$ मे (for वै) — In D_{1}, the portion from 3 11 4^{c} to 3 12 17^{b} is lost on a missing fol (8) Ś$_{1}$ om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) B Dc Dn D_{4} $_{6}$ अन्विष्य , G_{2} M अन्वीक्ष्य (for अन्वीय) K_{3} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ वीरान्, G_{1} सर्वान् (for भ्रातॄन्) — ^{d}) Dn D_{4} $_{6}$ [ए]ति (for [ए]व)

5 Ś$_{1}$ om 5^{cb} D_{1} missing (cf v l 4) — ^{d}) K_{2} वै, B_{3} $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ च (for ते)

6 D_{1} missing (cf. v l 4) G_{1} om 6^{a}–7^{b} — ^{a}) B D (except D_{2} $_{3}$ $_{5}$, D_{1} missing) कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^{c}) B_{2} $_{4}$ Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} तु (for हि)

7 D_{1} missing (cf v l 4) G_{1} om 7^{ab} (cf v l 6) S (except G_{2}) om the ref — After 7^{ab}, K_{2} ins

38* तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
पूजयित्वा यथान्यायं पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— ^{d}) Ś$_{1}$ D_{2} $_{3}$ °सुत° (for पुत्र) K_{3} तं मुनिं नृपसत्तमः

8 D_{1} missing (cf v l 4) — ^{a}) K_{3} सपाद्यादि , B D (except D_{2} $_{3}$, D_{1} missing) अर्घाद्याभिः (for दत्त्वा) — ^{b}) B D (except D_{2} $_{3}$, D_{1} missing) मुनिसत्तम ; S (except G_{1} $_{2}$) ऋषिपुंगव

9 D_{1} missing (cf v l 4) Before 9, D_{2} $_{3}$ read धृतराष्ट्र उ — ^{b}) S_{1} Dc_{2} D_{6} जागलात्, K_{2} B_{2} $_{3}$ Dn D_{5} °जांगलान्, K_{3} B_{1} $_{4}$ Dc_{1} D_{2-4} जगलान्, M_{2} °जांगल

10 D_{1} missing (cf v l 4) — ^{b}) B D (except D_{2} $_{3}$, D_{1} missing) भरत° (for पुरुष°) — ^{d}) S (except M_{2}) अपि (for अव्यु)

11 D_{1} missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{3} D_{2} M_{1} परिक्रामन् , D_{3} परिक्रम्य (for अनु) B_{2} तीर्थयात्राप्रसंगेन — ^{b}) S_{1} K_{2} Dc D_{3} जगल, K_{2} B_{1} $_{3}$ Dn_{2} n_{3} D_{5} °जागलान् , B_{3} D_{6} जागलात् ; B_{4} °जगलात्, Dn_{1} D_{4} °जगलान्

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ १९
मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २३
तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

---

12 D_1 missing (cf v l 4) — a) M_1 जटावल्कल-सवीत

13 D_1 missing (cf v l 4) — a) S अह राजन् (for महाराज) — b) B_2 $D_{2\ 3}$ विभ्रमात्, S विग्रह — d) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ महाभयम्, Dc महापापम् (for °पायम्) $Ś_1$ $D_{2\ 3}$ महापातकमुत्थित, K_3 D_5 °पाप समुत्थित

14 D_1 missing (cf v l 4) — a) T G_{2-4} M समनु° (for त्वामनु) G_1 तस्मादहमनु° — b) $Ś_1$ D_2 T_2 $G_{2\ 3}$ अपे°, $G_{1\ 4}$ उपे° (for अवे) — c) B_3 T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 यदा ह्यस्य°, T_2 $G_{3\ 4}$ यदस्य(G_4 स्म्य)भ्यधिक° — d) K_3 T_1 G_1 M मे विभो, B_2 भारत

15 D_1 missing (cf v l 4) — a) B_2 मन्ये (for राजन्) — c) K_3 यदन्योन्य हि, Dc °न्य न, G_2 °न्य च (for °न्येन) T_2 $G_{3\ 4}$ न ते पुत्रा विरुध्येरन् — d) Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ विरो°, T_2 $G_{3\ 4}$ पांडुपुत्रैर् (for विरु°) B D (except $D_{2\ 3}$ D_1 missing) कथचन (for नरा°)

16 D_1 missing (cf v l 4) — a) $Ś_1$ K_3 मेषी , $D_{3\ 5}$ $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ M मेधी° (for मेढी°) — b) K_2 B_3 Dc Dn_1 $D_{3\ 5}$ S निग्रह-, K_3 B_2 D_2 °ह-, T_1 °हन् — d) K_2 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ उत्पततम्, D_5 उपयुक्तम्

17 D_1 missing (cf v l 4) — a) D_2 इह (for इव) D_2 स-, T_1 G_2 M वो, T_2 $G_{3\ 4}$ तद्, G_1 यो (for यद्) — b) S_1 K_3 $D_{2\ 3}$ कुरुसंसदि — d) K_3 यथा वह्नि° स्थिते रवौ

18 D_1 missing (cf v l 4) — a) $Ś_1$ व्याहृत्य, G_1 [ऽ]पावृत्य K_3 इत्युक्त्वाहत्य राजानं

19 D_1 missing (cf v l 4) Before 19, Dn_1 D_4 G_1 ins मैत्रेय उ (G_1 om उ) — a) K_2 महाभाग (for °बाहो) — b) K_3 °ध चन हित — c) Dc वै (for मे) S_1 D (except $D_{2\ 3\ 6}$, D_1 missing) महाभाग — d) T_2 $G_{3\ 4}$ च (for यद्)

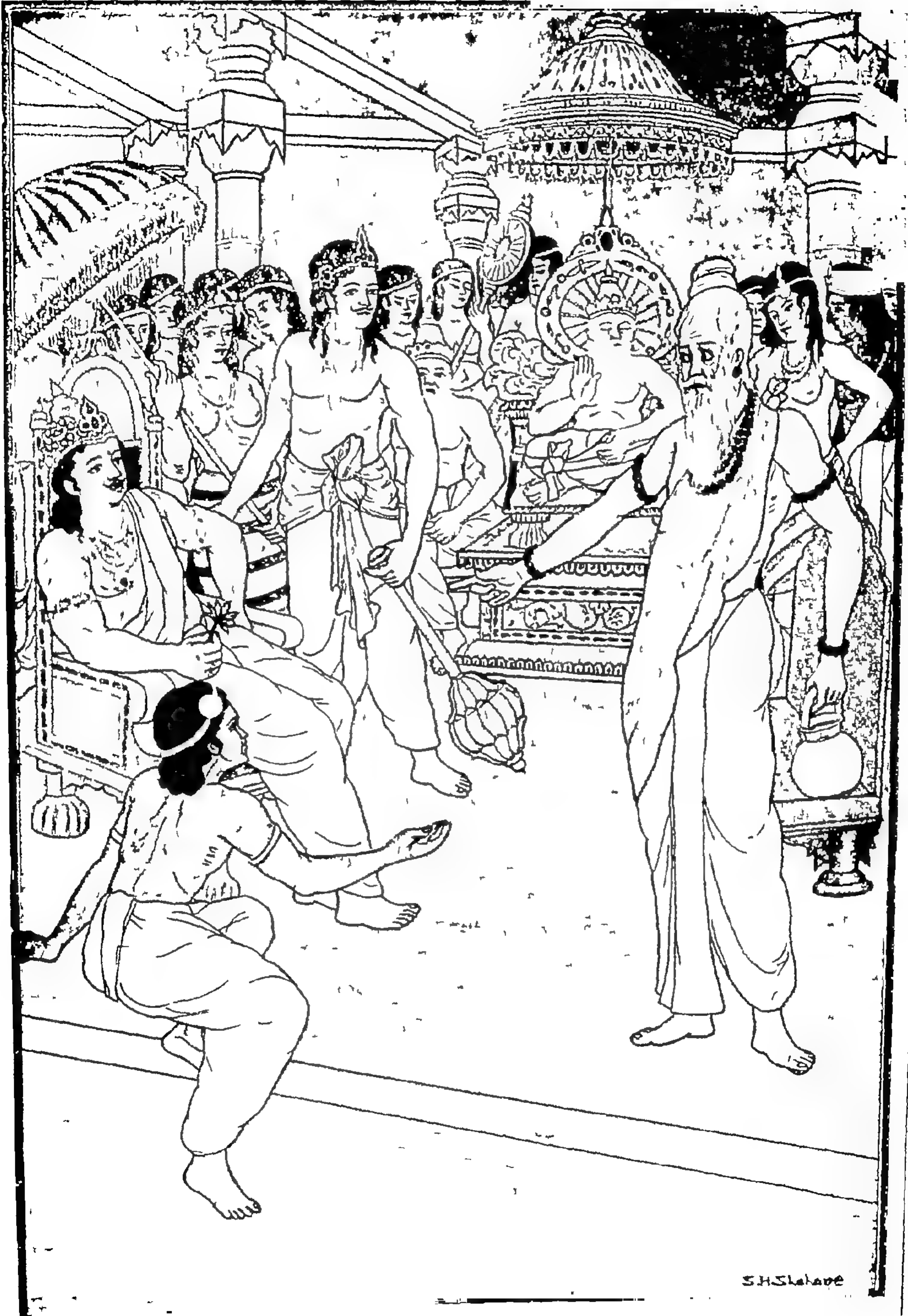
20 D_1 missing (cf v l 4) — b) N ($K_{1\ 4}$ D_1 missing) प्रियम् (for हितम्) — c) = 1 1 11c $Ś_1$ K_3 D_3 transp पाण्डवाना and कुरूणा D_2 कौरवाणा पाण्डवाना — d) Dc D_5 भरत° (for च नर°) — After 20, S (except M_1) reads 23^{a}–26^{b}

21 D_1 missing (cf v l 4) T_2 G_3 om 21^{ab} (cf v l 25) — c) $Ś_1$ K_3 D_3 सर्वे नागशतप्रा($Ś_1$ °त्रा)णा°

22 D_1 missing (cf v l 4) — a) B Dc Dn D_{4-6} सत्यव्रतधरा° सर्वे (B_2 सर्वे सत्यव्रतधरा°), D_2 राजन्प्रीतिपरा° सर्वे — e) Some MSS हिडंब — f) S (mostly) किम्मीरस्य

23 D_1 missing (cf v l 4) S (except M_1) reads 23^{a}–26^{b} after 20 — a) K_2 $B_{2\ 4}$ Dc_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ प्रद्रवता, Dc_1 D_5 प्रधावता, D_2 प्रवसता S (except M_1) पाण्डवान्प्राप्य ताम्रात्रौ — b) $Ś_1$ य स्म, K_3 यदा, D_3 यस्मात् (for य° स) S (except M_1) किम्मी(M_2 °र्मी)रो नाम राक्षस° — c) $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 3}$ दुष्टात्मा (for रौद्रा°)

24 D_1 missing (cf v l 4) For S cf v l 23

त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
तत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥

3 . 10 . 34

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २५
संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः ॥ २९
तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ३२
यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५

मैत्रेय उवाच ।

शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

— ^{a}) ❀ Cn समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहार' । ❀ — ^{b}) S (except M1) बलिन (for बलेन)

25 D1 missing (cf v l 4) T2 G3 om 25^{a}–26^{b} (cf v l 21) For S cf v l 23 — ^{b}) S1 K3 D2 3 भीमसेनेन (for यथा भीमेन) — ^{c}) T1 G1 2 4 M2 महीपालो (for महेष्वासो) — ^{d}) Ś1 D2 3 °समो (for °बलो) S1 बले (for युधि)

26 D1 missing (cf v l 4) T2 G3 om 26^{ab} (cf v l 25) For S cf v l 23 — ^{a}) K3 °देवस्य, D2 3 T1 G1 2 4 M2 °देवस्तु — ^{b}) S स्याल° K2 हि, G1 2 तु (for च) K3 Dc D2 3 येषा श्यालाश्च (D2 3 स्तु) पार्षता, B Dn D4 6 श्याला' सर्वे च पार्षता' — ^{c}) K2 समाजेतु, M1 समासीदेज्

27 D1 missing (cf v l 4) — ^{c}) S कुरुष्व (for कुरु मे) — ^{d}) K2 B Dn D4 6 मन्यु° (for मृत्यु) Dc आगम' (for अन्वगा')

28 D1 missing (cf v l 4) Before 28, S ins वैदा — ^{c}) T1 गजगजाकार, T2 G M1 करिकराकार (more alliterative !) — ^{d}) T2 G3 4 ह (for स)

29 D1 missing (cf v l 4) — ^{b}) K2 B Dn D4 6 [उ]ल्लिखन्, Dc D5 T2 G3 लिखन् — ^{c}) K3 D2 अ (for न) D5 धर्मो वा (for दुर्मेधास्) — ^{d}) K3 D3 अधोमुख (for अवाङ्मुख) Ś1 किंचिदासीदधोमुख , T1 (*sup lin* as in text) तस्थौ गिरिरिवाचल' (= 23^{d})

30 D1 missing (cf v.l 4) — ^{a}) Dc D5 तमधोमुखमासीन — ^{b}) Ś1 विलिखेत्त (or °खन्त) — ^{d}) B1 3 4 T1 G1 2 M1 मैत्रेय कोप(T1 M1 क्रोध)माविशत्

31 D1 missing (cf v l 4) Ś1 K3 D2 3 om 31^{ab} — ^{b}) S °यो भगवानृपि — ^{c}) Ś1 K3 मन्यु° (for विधि) Ś1 [अ]सौ प्रकुपित , K3 सप्रमुदित ; K3 Dc Dn D3–5 स(K3 D3 4 स ; D5 [अ]य)प्रणुदित , B1 2 Dc सप्रचुदत', B4 चोदित सोथ, D2 नोदितो विप्र (for सप्रयुक्तश्च) Cnp प्रचुदित (cf B1 2 Dc above) B3 प्रचोदितो वै विधिना

33 D1 missing (cf v l 4) — ^{b}) D2 मोघा ; T1 न मे (for नेमा) Ś1 न मे वाच करिष्यसि ; K3 कार्यमन्यचिकी — ^{c}) K2 G1 [अ]वमानस्य ; K3 T2 G2–4 [अ]ति° ; T1 [अ]प° (for [अ]भि°) — ^{d}) G1 अवाप्स्यसि (for अवाप्नुहि)

34 D1 missing (cf v l 4) — ^{a}) K3 D5 त्वदभिप्राय° , Dc त्वमभिद्रोह° — ^{b}) G2 M2 उत्पद्यते — ^{c}) B Dn D4 6 M2 तत्र (for यत्र) K2 B Dn D3 4 6 T G2–4 गदाघातैस् ; K3 महाबाहुस — ^{d}) Ś1 K3 Dc2 D5 तघोरू S बलात् (for बली)

35 D1 missing (cf v l 4) — ^{a}) S इत्युक्ते वचने तेन (G1 2 °नैनैव) — ^{d}) Dn2 D4 6 T2 G3 4 भविष्यति ; Dn3 भवत्विति

36 D1 missing (cf v l 4) — ^{a}) D5 शमयिष्यति — ^{b}) K2 3 B Dc Dn D4–6 यदा तदा ; D3 मदा तदा ; T G2 3 यथातथ — ^{c}) Ś1 तर्हि, K2 राजन् ; K3 ह्यस्य ; T2 G3 4 तेन (for तात)

37 D1 missing (cf v l 4) — ^{a}) Ś1 K3 B1 Dc

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७

मैत्रेय उवाच ।

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn D2 3 5 विलक्षयंस्तु, K3 विलक्षणस्तु, B2-4 D4 6 विलक्षस्तत्र ❀ Cn विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण भयमस्मजय्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायः । वलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुन इति कोशात् स एवार्थः ।❀ K3 B D (except D2, D1 missing) राजेंद्र — c) Ś1 किंदीर, S किम्मीर — d) K3 D2 3 घातित

38 D1 missing (cf v l 4) — a) K2 3 B Dc Dn D4 6 ते भूय (for [अ]सूया ते) Ś1 वै, M3 मे (for ते) D2 3 न वक्ष्यामि तयोर्युद्ध — b) T1 M3 मे (for ते)

39 D1 missing (cf v l 4) All MSS om वैश° उ° । — b) D2 स प्रातिष्ठद् (for प्राति°) T1 G2 यथासुख — c) Ś1 किंदीरवधनिर्विण्णो, D2 °सतप्तो, S किम्मीर° — d) T G भय, M1 स हि, M3 भृश (for बहिर्) K2 B D (except D2 3, D1 missing) ययौ, M1 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्)

Colophon K1 4 D1 missing — *Major* (or *Sub*) *parvan* S1 T1 G2-4 आरण्य — *Adhy name* K3 B4 D5 T2 G3 4 M मैत्रेयशाप, K3 D6 दुर्योधनशाप, Dc मैत्रेयवाक्य, D2 दुर्योधन प्रति मैत्रेयशाप — *Adhy no* (figures, words or both) K2 9, Dn S 10 — *Śloka no* Dn 39

12

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v.l 3 1 1), *the MSS are mostly ignored here*

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17[ab] is lost in D1 on a missing fol (cf v l 3 11 4) Before 1, G4 ins श्रीकृष्णाय नमः — c) Here and below S1 (uniformly) किन्दीर° (for किर्मीर°) — b) Ś1 तत्वत (for कथ्यताम्)

2 D1 missing (cf v l 1) — After 2, D2 ins

39* य जघानैकचक्रायां भीमो भीमपराक्रमः ।
राक्षसं क्रोधताम्राक्षं दर्पोत्सिक्तं बलाधिकम् ।
तस्य भ्राता महावीर्यः कनीयानतुलविक्रमः ।
भ्रातृनाशसमुत्थेन छन्नो व्यसनभस्मना ।
भीमसेनान्तरप्रेप्सुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]
स निर्जितानुपाश्रौषीत्पाण्डवानतुलक्षये ।

3 D1 missing (cf v l 1) — d) Dc D6 प्रति (for नाम) Ś1 K3 D2 3 काननं (for तद्वनम्)

4 D1 missing (cf v l 1) — c) S1 स्वावीले; K2 Cnp सप्राप्ते, B1 Dn1 Cn स्वाभीले, D2 चातीते, D6 स्वाधीते, G1 स्त्रामीले, Cnp स्वाभीले (as in text) ❀ Cn सप्राप्ते इत्यपपाठः । ❀ — b) Ś1 गतेस्तेर्कमय नृप — d) B Dc Dn D4 5 G4 घोर° (B2 भीर) (for भीम°)

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७
दष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९
तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥ १६

---

5 D1 missing (cf v l 1) — b) S1 K2 B D (except D2 3, D1 missing) M1 गोपाश्च, T2 G3 4 अशेषा, G1 शेषा वा (for शेषाश्च) — c) S (except G1 M2) °हरिष्यति (for हरन्ति स्म)

6 D1 missing (cf v l 1) — d) K3 Dn D4 T2 G3 4 पश्यत (for दृश्यत)

7 D1 missing (cf v l 1) — a) K2 G1 2 M2 [अ]थ, Dn D4 6 च (for तु) — b) S1 M2 तु (for च) D5 भयकर (for भया°)

8 D1 missing (cf v l 1) — a) Ś1 स्पष्टौष्टदष्ट्र, K2 B Dc2 Dn D5 6 स्पष्टा(Dn3 °ष्टो)ष्ट, K3 दष्टौष्ट°, Dc1 स्पृष्टाष्ट, D2 दष्टोष्ठदत, D3 वष्टौष्ठदत, D4 स्पृष्टापदष्ट्र, M1 दष्टोग्र — c) S1 D2 3 तडिच्चित्र, K2 Dn3 °तडिद्वक्त्र ❀ Cn तडिद्वक्त्रमित्यपपाठः । ❀

9 D1 missing (cf v l. 1) — b) S1 K3 Dc D4-6 रावविनादित (Ś1 °न), K2 Dn °नादविनादित, D2 वराहविनादिता (hypermetric !), D3 °रावविनादिनी, M2 अपश्यस्ते महाबला° — c) S1 विमुख नाद, K2 D (except D2 3, D1 missing) विपुलान्नादान्

10 D1 missing (cf v l 1) — b) A few MSS °दिश (for दिशम्)

11 D1 missing (cf v.l 1) — a) Ś1 समुद्रुत°, K3 समुद्भूत ; D2 समाहित° — d) T G आवभौ (for अभवत्) S1 K2 D2 3 वित्रस्तमिव चाभवत् (S1 दारुवत्)

12 D1 missing (cf v l 1) — a) T1 वेगाभि°, T2 G4 °घाताभि° (for °वाताभि°) — c) K3 D2 °जातापि (for °जाताश्च) K2 विदुरश्चालिता जाता° (sic), D3 विदूरजा अपि लता — d) B T1 G (except G3) M2 श्लिष्यति

13 D1 missing (cf v l 1) — a) K2 D2 3 च प्रववौ, T2 G3 4 अथ ववौ (for ऽथ प्रववौ) — b) M2 [ऽ]तीव (for भृश) — c) S सा समवृत्तेन — d) D2 3 नष्टार्कम् (for नष्टर्क्षम्) K3 B Dc Dn D4-6 नष्ट ज्योतिरभूत्नभ°

14 D1 missing (cf v.l 1) K2 om (hapl) 14ab — a) T1 G1 2 M2 ना पांडवेयानाम् — b) S (for T1 see below) महाश्रिपु° T1 विज्ञानेनोपमाद्रिपु° — c) N (K1 4 D1 missing) यार्थांना (for °याणा तु) — d) K3 B2 4 Dn D4 6 शोकावेश (for शोकवेग) Dc2 [आ]कुल , D5 S (except M2) [आ]तुर° (for [अ]तुल°)

15 D1 missing (cf v l. 1) — a) S transp दृष्ट्वा and दूरात्

16 D1 missing (cf v l 1) — a) T2 G3 4 स° (for वि°) — c) Ś1 K3 °पूर्व (for °पूर्वं) S अत्यत (M2 पश्यती) (for सत्रासान्) — d) S विषादमगमत्कृश

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥२१
प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ॥ ३२
सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

---

17 D_1 missing up to °प्रकी (cf v l 1) — [ab]) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3}$ °करस्पर्श°, Dc °करोन्मृष्ट°, T $G_{1\ 3}$ M_1 °करोत्कृष्ट°, G_2 °करोरिक्षस° (for °करोत्सृष्ट°)

18 [a]) S विमुह्य° (for मोमुह्य°)

19 [a]) T_1 अतथा (for अथ ता) — [b]) D_6 समुत्था (for उत्थिता) T $G_{3\ 4}$ M_1 °दर्शिनीं, G_1 °रूपिणीं — [f]) S_1 T_2 $G_{3\ 4}$ शमया°, T_1 नवीया° (for नाशया)

20 [b]) S (except T_2 G_3) °विष्फारिते — [c]) K_2 क्रूरमूर्ति°, B_1 कामरूप°, T_1 एकमूर्ति K_2 क्रुद्ध॰, D (except D_{1-3}) क्रूर॰, T_1 $G_{1\ 3}$ M_1 क्षुब्ध॰ (for क्षुद्र॰) — [d]) T_1 $G_{1\ 3}$ ह्य°, T_2 $G_{3\ 4}$ [ऽ]म्य (for व्य)

21 [c]) K_3 (by transp) किं वा, K_3 -चित् किं S वा (for ते)

22 [a]) S त (for तद्) — After 22, D_1 ins
40* पैठीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दक॰ ।

23 [b]) G_2 वसामि विगतज्वर॰

24 [a]) K_3 B D (except $D_{1-3\ 6}$) अभि-, T_2 G_3 अय (for इह) — [b]) Some MSS भक्ष° (for भक्ष्य°) — [c]) K_3 T_1 M_1 युद्धे, G_3 युद्धान्, M_3 युधा (for युधि)

25 Before 25, S_1 B D_{1-3} S (except M_3) विदुर उ॰ (resp विदुर॰), K_3 Dc Dn D_{4-6} वैशं° उ° — [d]) T_2 G_3 M_2 °नामानि

27 [b]) Dn_3 T_2 G (except G_2) M_2 कर्तुं (for वस्तु) T_2 $G_{3\ 4}$ °मना॰ (for °मति) T_2 G (except G_1) स्थित॰ (for तत)

28 Before 28, K_2 Dn $D_{4\ 6}$ S ins विदुर उ (resp विदुर॰), Dc $D_{2\ 5}$ वैश उ° — K_2 D_2 cont
41* विस्मय परम गत्वा राक्षसो घोरदर्शन ।
— [d]) S_1 K_3 D_5 T_2 G_3 चिरकाल K_3 मनोहर, B_2 T G मनोरथ

29 [c]) $K_{2\ 3}$ D_1 सर्वां (for कृत्स्ना) — [d]) G_1 एनम् (for नैनम्) N (except Dc D_5, $K_{1\ 4}$ missing) चा(Dn_2 स्वा-, D_3 वा)साद्° (for आसाद°)

31 [a]) = (var) 1 148 9[a] Dn_3 वैत्रकीयवने, T_1 G_1 M_1 वे(G_1 वै)त्रकीयपुरे S_1 D_3 राज्ञि, K_3 पूर्वं (for राजन्) — [c]) = (var) 1 38 39[d] $Ś_1$ K_2 D_3 समा°, Dc अपा°; D_2 अथा° (for उपा°)

32 *D_4 om 32[a]–33[b]* — [a]) *A few MSS* हिडम्बश्च — [d]) T_1 G_3 M_1 चास्याहता T_1 पुन॰ (for पुरा)

33 D_4 om 33[ab] (cf v l 32) — [a]) D_{1-3} T

किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ३४
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३९
चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०
निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली ।
तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

G3 4 अद्यागतो, M1 आसादितो (for अभ्यागतो) — d) Ś1 समे स्थित, K2 3 B D स्थिते समे (D1 सति), G1 समागते

34 a) Ś1 आसाद्य, K2 D1 3 (by transp) अस्याद्य, D2 अस्याह, G1 अन्वास्य Ś1 K2 3 B1 3 Dc1 Dn D1 3–6 G1 पात, B4 D2 घात (for यात) T2 G3 4 अस्याहमानयिष्यामि, M1 अद्यैन खाद (*N B* It is difficult to distinguish between Nāgarī प and य!) — b) B4 चिरसंहृत, Dc D5 चिरसचित, M2 अनुसवृत

35 c) T1 G3 लप्स्यामि (for लब्धास्मि)

38 a) B Dc1 D4–6 स (for तु) — c) B2 सक्रोध, Dn1 D1 2 S (except G1) सक्रुद्धो, Dn2 स क्रोधाद्

39 b) K3 आभज्य, D1 उत्पाट्य (for आरुज्य) B2 D1 S (except M2) तरु (for द्रुमम्) — c) S शत (for दश) K2 B D (for D2 see below) T2 G3 अथ (for इव) K2 3 आविद्ध, G3 उत्क्षिप्य; G4 उद्वृद्ध (for उद्विद्ध) D2 (corrupt) दशव्याममियोद्वद्ध — d) T2 G3 4 तत° (for तदा)

40 a) Ś1 transp चकार and सज्य A few MSS सज्ज D3 गांजीव — b) K2 D1 2 °निर्घोष, D3 T2 G3 4 निस्वन, T1 G2 M1 °भैरव

41 a) D3 चाजौ (m भीमो as in text) B2 4 D (except D1–3) त (for तु) S (except M2) यै जिष्णु भीमोय — b) B Dc Dn D4–6 मेघनिस्वन, D3 T2 (before corr) G1 M1 मोघगर्जित, T1 (orig) भीमगर्वित, T2 (by corr) G2–4 M2 मेघगर्जित (for घोर°)

42 a) D1 2 [ए]व (see below), S (except M2) तम् (for [ए]नम्) B (except B2) Dc G2 अति°, D1 2 स स (for अभि) — b) Ś1 K2 3 B (except B1) Dc D3–6 कक्षाम्, D1 कक्षम् (for कक्ष्याम्) D3 निष्पीड्य — c) B2 T1 G2 M2 निष्पीड्य (for ष्पिष्य) — d) N (except Dn2 D1, K1 4 missing) G4 सदष्टौष्ठ° — K3 om (hapl) 42^{f}–43^{c}

44 a) T2 G भ्रातस्तु — b) N (except Dn D2, K1 4 missing) प्रत्यतिष्ठत — c) T2 G3 4 तस्मै (for दीप्तम्) — d) Ś1 मघवान् (for ज्वलिताम्) T G समग्नि (G1 सदग्निं, G2 4 समग्नि) ज्वलित यथा

45 a) T1 G2 4 तमुदस्तम् — b) G4 भीम प्रहरता वर — cd) T2 G3 4 transp चिक्षेप and तद्रक्ष S1 °पतत् (for °व्रजत्)

46 a) Dc D5 किर्मीरकश्च सहसा — d) B D (except D1–3) प्रत्यधावत, S (except G1 M1) °दृश्यत

47 $47^{a} = 50^{a}$ — $47^{ab} = 1\ 151\ 16^{ab}$ — After 47^{a}, D1 ins 50^{bc} (with v l), *repeating* it in its proper place — c) T1 G1 2 M पूर्वं, T2 G3 4 युद्ध (for

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्युद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चचाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१

भ्रात्रोर्) — ^{d}) S भ्रात्रो (for यथा) $K_{2\,3}$ B D (except D_{1-4}) स्त्री° (for श्री°) S इव (for पुरा)

48 ^{a}) K_3 B_1 पातिता — ^{c}) B Dc D_{4-6} यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल-) K_2 D_{1-3} S -पत्राणि, Dn -मालानि (for -पद्मानि) — ^{d}) S मत्तयोर्द्विपमुख्ययो° (G_1 द्विपयोरिव मुख्ययो°)

49 ^{a}) S मूर्ध्नि (T_2 G_3 °र्ध्ना) जर्जरभूतास्तु (G_1 °श्च) — ^{d}) S विरेजुस्तत्र भारत (T_2 $G_{3\,4}$ पादपा)

50 $50^a = 47^a$ — D_1 *repeats* 50^{bc} here, reading it, for the first time, after 47^a — ^{b}) Dc मुहूर्तार्धं, G_2 मुहूर्तं तु (for सुमुहूर्तं) B_2 Dn $D_{4\,6}$ मु(B_2 सुमु)हूर्तं भरतर्षभ, T $G_{1\,3\,4}$ M_1 मुहूर्तमिव (°र्तं तत्र) भारत

51 ^{d}) N ($K_{1\,4}$ missing) भीमश्च (Dc Dn_1 D_5 °स्तु) न चचाल ह, G_1 तेन भीमश्चचार ह, M_2 भीमश्च विचचाल ह

52 ^{b}) N (except S_1 D_5, $K_{1\,4}$ missing) पर्यधावत रा° — ^{c}) G_1 क्षिप्र, G_2 बभौ (for बाहु-) S_1 बाहुविक्षेपकरण, D_{1-3} T_1 M च(D_3 T_1 M_2 बा)हुविक्षेपकिरण, D_6 बाहुविक्षिप्तकरण°, T_2 $G_{3\,4}$ बाहू विक्षिप्य किर्मी(G_4 °स्मी)र

53 ^{b}) $K_{2\,3}$ $D_{2\,3}$ M_1 विकर्षंतौ — ^{c}) T G चकाशेता — ^{d}) S_1 K_3 $B_{2\,4}$ D (except $D_{1\,3}$) T_2 G_3 प्रवृद्धौ, K_2 प्रयुद्धे

54 ^{a}) $K_{2\,3}$ D_{1-3} तयोर्व्यासीत् Dc_2 D_2 सुतुमल°,

55 ^{c}) B_{1-3} °कटाक्षदृष्ट(B_3 °स)श्च, Dc_1 $Dn_{2\,3}$ D_6 °कटाक्षतृप्तश्च, T_2 G (except G_1) नयनरुष्टश्च

56 ^{a}) B Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ °पत्य, T_1 °गत्य, T_2 G M_1 °हत्य (for °पत्य) B D (except D_{1-3}) च (for [अ]थ) — ^{b}) T_1 °वीक्षद्, T_2 $G_{3\,4}$ °वेक्षद्, G_1 °पेक्षद् (for °गृह्णाद्) T_1 अमर्षत, G_1 (before corr) अरिंदम° — ^{c}) B D (except D_{1-3}) M_2 मातगमिव मातंग° — ^{d}) = (var) 4 30 26^b S_1 $K_{2\,3}$ $B_{1\,3}$ D (except Dc) G_1 °मुख

57 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $B_{2\,3}$ Dc $D_{1\,5}$ तच्चाप्येन, K_2 तथार्थिन, B_1 Dn $D_{3\,4\,6}$ स चाप्येन, B_4 ससर्प्येन, D_2 त चाप्येन, M_2 त चाभ्येत्य — ^{b}) $B_{3\,4}$ Dc_1 वीर्यवत् — ^{c}) S_1 K_3 B_4 Dc $D_{1\,2\,5}$ तद् (for तम्)

58 ^{b}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ $D_{1\,3}$ तत°, D_2 T_1 G_{3-4} तया (for तदा)

59 ^{b}) S भीमसेनो महाबल°

60 ^{a}) D_1 S भीमसेनपरा°, D_2 भीमेन स परा° — ^{b}) $Ś_1$ (by transp) बलिना दुर्बलो, T_1 बलेन बलिना G_1 बलेन बलिना वर° ($= 57^d$) — ^{c}) $Ś_1$ व्यस्पर्धच्च, D_1 प्रास्पदच्च, D_2 प्रसादच्च (sic), D_3 व्यस्पदच्च, T_2 $G_{3\,4}$ व्यसर्पत, M_1 प्रास्पदत — ^{d}) B_2 S (except T_2 G_3) पाडव°

☞ Stanzas 61–67 recur almost *verbatim* in passage No 24 of App I of the Virāta

61 ^{a}) D_1 चैव, $D_{2\,3}$ चैन, T_2 $G_{3\,4}$ त म (for एन)

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ७३

— ^{b}) B Dn D_{4} $_{6}$ G (G_{1} corrupt) लक्ष्य (for °लम्य) — T_{2} G_{3} om (hapl) 61^{c}–64^{d}

62 T_{2} G_{3} om 62 (cf v.l 61) — ^{a}) T_{1} त नद त, G_{1} M नदत त — ^{b}) B_{1} $_{4}$ Dn D_{4-6} °स्वन बली, B_{3} Dc सम बली, D_{2} G_{1} निभस्वन; G_{4} °महास्वन — ^{d}) G_{1} $_{2}$ M विष्फुरतम् $Ś_{1}$ (*sup lin* as in text) K_{2} B_{4} Dc D_{5} T_{1} M_{1} अचेतन

63 T_{2} G_{3} om 63 (cf v l 61) — ^{c}) T_{1} त हत्य, G_{1} त गृह्य, G_{2} सगृह्य, G_{4} सहृत्य (for प्रगृह्य) — 63^{d} = 1 142 28^{d}

64 T_{2} G_{3} om 64 (cf v l 61) — ^{a}) N (K_{1} $_{4}$ missing) च ($Ś_{1}$ D_{1-3} तु) (for स) — ^{b}) S (except G_{4}, T_{2} G_{3} om) राक्षसाधिप — ^{c}) B D पीडयामास (D_{1-3} अपीडयच्च) K_{3} B D पाणिभ्यां — ^{d}) B D (except D_{1-3}) तस्य कठ (by transp), T_{1} M कठमस्य, G_{1} कठमध्ये; G_{4} कर्णमस्य G_{2} कठ छिन्नमिवाबर

65 ^{a}) K_{2} B D (except D_{1-3}) जर्जर (for स जड) — ^{b}) K_{2} व्याविद्ध, B Dn D_{1} $_{4}$ $_{6}$ व्याविद्धनयनांबर, D_{2} $_{3}$ व्यावृत्तनयनोज्वल — ^{c}) B_{1} $_{3}$ Dn D_{4} $_{6}$ भ्राम° (for पात°)

66 ^{a}) MSS हिडब, हिडिंबि° also — ^{c}) K_{2} $_{3}$ Dc_{1} Dn D_{4} $_{5}$ गतश्चा(K_{3} °स्या)पि

67 ^{b}) $Ś_{1}$ क्रोधविरक्तनेत्र°, K_{2} B D (except D_{1-3}) क्रोधपरीतचेता°, S घोर(T_{1} कोप, G_{1} M_{2} क्रोध)विवृत्तनेत्र (T_{1} त्र°) — ^{c}) $Ś_{1}$ D_{3} अस्रस्त°, K_{2} B Dc Dn D_{4-6} G_{2} विस्रस्त, K_{3} प्रभ्रष्ट°, D_{1} $_{2}$ आस्रस्त — ^{d}) T G_{1} $_{3}$ M_{1} नेत्र (for °चित्त)

68 ^{c}) S परिष्वज्य (for प्रश°) — ^{d}) G_{2} स्तुत्वा (for हृष्टास्) G_{1} ततोपेत्य; M_{1} ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत°) M_{2} द्वैतवन प्रजग्मु°

69 Before 69, N (except $Ś_{1}$ D_{1}, K_{1} $_{4}$ missing) G_{1} ins विदुर उ (resp विदुर°) — ^{b}) Some MSS वसुधाधिप (*or* °प) — ^{c}) D_{6} भीमेन च बलात्तस्य, M_{2} भीमसेनेन वचनात् — ^{d}) T_{2} G_{3} $_{4}$ धीमत° (for कौरव)

70 ^{c}) K_{3} (marg *sec. m*) S धर्मात्मा (M_{2} °ज्ञा) (for ज्ञो) — ^{d}) K_{3} G_{2} M वसतीं, D_{2} वसतीर् K_{3} Dc तामुवास ह; K_{3} अवसद्वने, D_{3} अवसत्तत°, S तामुपा(M_{2} ता समा)वसत्

71 ^{a}) S हि (G_{4} तु) (for च) D_{3} ता समाश्वास्य ते सर्वे — ^{b}) K_{2} T_{1} G_{1} $_{2}$ M पुरुष° (for भरत°) — ^{c}) S सर्वे (for प्रीत्या)

72 ^{ab}) S (except M_{2}) °बलोत्क्षिप्ते निह(T_{1} हि)ते राक्षसे सदा — ^{c}) K_{3} B D (except D_{1-3}) ते (for तद्) Dc D_{5} प्रीता°, S (except G_{2} M_{2}) घोर (for वीरा°)

73 ^{b}) $Ś_{1}$ K_{3} Dc D_{1-3} नक (for °वह°) — ^{c}) T_{2} G_{3} वसति (for महति) K_{3} तस्मिन्नरण्ये सहसा — ^{d}) B_{1} $_{2}$ बलात्तत°, D_{1} T_{1} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M_{1} बलाहत°, D_{2} बलोद्धृत°, T_{2} G_{3} °बलो हत°

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।
एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्त किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४
वासुदेव उवाच ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

---

74 ^{a}) S (except M2) राजन् (for चैतत्) — ^{b}) T G1 3 4 M1 सयुगे, G2 दुष्कर (for भारत)
75 ^{b}) Ś1 D1 G2 राक्षसाधम, K2 नाम राक्षस, K3 Dc D2 3 5 T1 M2 राक्षसाधिप, B Dn D4 6 रक्षसा वर

Colophon K1 4 missing — *Major parvan* Ś1 T1 G2 4 आरण्य, D4 अरण्यक — *Sub parvan* Ś1 K2 3 B1 3 4 D M1 किर्मीरवध (to it B1 3 add समाप्त), T2 G3 किर्मारवध, G4 किम्मीरवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 11, D1 12 (as in text) — *Śloka no* Dn 75, D1 6 76

13

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf. v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here
2 ^{a}) Ś1 K3 B3 Dn Dc D4 6 पचालस्य K2 Dc T G (except G1) तु (for च) Ś1 K2 B Dn D4–6 T2 G (except G1) दायादो, T1 तदा (sic) — After 2^{a}, T1 ins

42* धृष्टद्युम्न प्रतापवान्।
शिशुपालसुत श्रीमान्

— ^{c}) K2 3 B3 4 D (except Dc1) कैकेयाश्च S महेष्वासा — B1 om 2^{d}–3^{a}
3 B1 om 3^{a} (cf v l 2) — ^{a}) K2 B (B1 om) D (except D1–3) द्रष्टु (for तेऽभि-) — ^{b}) Ś1 ऊचु किं करवामहे (cf 43*) — After 3^{ab}, K2 ins

43* केशव सात्यकिश्चैव धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
अमात्यै सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।
वने तेन ययु पार्थानूचु किं करवामहे ।

— ^{d}) Ś1 D1–3 धिक्पापान् (for किं कुर्म) K3 धिक् धिक् पापानि चाब्रुवन्
4 After 4, K3 B D (except D1–3) ins

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठ विषण्ण केशवोऽब्रवीत् ।

5 M1 om 5 (with ref) and 6^{ab} — ^{ab}) T2 G (except G1) transp कर्णस्य and शकुने — After 5, B (except B1) Dn2 D1 2 ins

45* एतान्निहत्य समरे ये च तेषा पदानुगा ।
तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ।

[(L 1) Dn2 तस्य (for तेषां) — (L 2) B2 4 महिता मनराधिपा]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८
पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।
अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२
अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३
प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।
तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५
निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १६
कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७
ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८
स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९
वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०
तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

---

8 ^{b}) N (except Ś$_{1}$, K$_{1-4}$ missing) M$_{2}$ फाल्गुन°, T G M$_{1}$ भारत (for फल्गुन°)
11 ^{c}) Ś$_{1}$ पुष्करे ह्यवस°; Dc T (T$_{1}$ om) G$_{3}$ पुष्करेषु (Dc °ष्व) वसन्, D$_{1}$ $_{2}$ °रे न्यवसत् (D$_{2}$ °वस°)
12 ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ $_{4}$ दश वर्षसहस्राणि (=10^{a}, 11^{a}) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{1}$ $_{2}$ M$_{1}$ °सूदन — D$_{3}$ om 12^{c}–13^{d} — ^{c}) Some MSS आतिष्ठदेक°
13 D$_{3}$ om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K$_{2}$ B D (D$_{3}$ om) अवकृष्टोत्तरा°, S कृष्णाजिनोत्तरा° — T$_{2}$ G$_{3}$ om 13^{c}–14^{f} — ^{c}) Some MSS आसीत् (for आसीः) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{1}$ $_{2}$ सत्रे वर्षसहस्रि(D$_{1}$ $_{2}$ °स्र)के
14 T$_{2}$ G$_{3}$ om 14 (cf v l 13) — ^{a}) K$_{2}$ B Dn D$_{1}$ $_{4}$ $_{6}$ om च D$_{2}$ प्रभास च समा — ^{b}) T$_{1}$ G$_{4}$ M पुण्यजनार्चित, G$_{1}$ जनाकुल, G$_{2}$ पुण्य जनार्दन — ^{c}) T$_{1}$ G (G$_{3}$ om) M$_{2}$ तत्र (for तथा) K$_{2}$ S (T$_{2}$ G$_{3}$ om) बाहो (for तेजा) — ^{d}) K$_{2}$ B (except B$_{3}$) Dc$_{1}$ D$_{4-6}$ M °सहस्रिक — ^{e}) Ś$_{1}$ अतिष्टस्तप एकेन; K$_{2}$ T$_{1}$ G (G$_{3}$ om) M$_{1}$ अतिष्ठ ए(T$_{1}$ दे, G$_{1}$ मे°, G$_{2}$ °स्त्वे)-कपादेन, B Dn D$_{3-6}$ आ(Dn$_{2}$ n$_{3}$ अ)तिष्ठस्त्वमथैकेन, Dc अतिष्ठस्त्व यदेकेन — ^{f}) K$_{2}$ वायुभक्ष शत समा°, B Dn D$_{4}$ $_{6}$ पादेन नियमस्थित°, Dc प(Dc$_{2}$ पा)देन विषम° (Dc$_{2}$ °म) स्थितः; T$_{1}$ G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ M$_{1}$ नियमेन च संयुत° — After 14, K$_{2}$ B$_{2}$ Dc Dn ins

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।

15 ^{c}) D$_{3}$ निधान कृष्ण यज्ञस्त्व, S तपसा च निधि° कृष्ण — ^{d}) D$_{3}$ तपसा (for यज्ञस्त्व) — After 15, T$_{2}$ G$_{3}$ $_{4}$ ins

47* योगकर्ता हृषीकेश साख्यकर्ता सनातन ।
शीलस्त्व सर्वयोगाना वीराणा नियमस्य च ।

16 ^{a}) T$_{2}$ G$_{3}$ $_{4}$ सौमम् (for भौमम्) — ^{c}) D$_{1-3}$ T$_{1}$ G$_{2}$ $_{4}$ प्रथमोत्पत्तित
18 ^{a}) S (except M$_{2}$) हि (for च) — ^{c}) T$_{2}$ G$_{3}$ मानुषोसि (for °षेषु)
19 ^{b}) Some MSS आसीत् (for आसीः), and °सप° (for °तप) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ B$_{2}$ Dc$_{1}$ transp सोम and सूर्य S विष्णुश्च (for सूर्य)
20 ^{ab}) T$_{2}$ G$_{3}$ $_{4}$ वसुर् (for वायुर्), and वायु° (for काल°) — ^{c}) Dc अजरश्चामरगुरुः — ^{d}) Some MSS पुरुषोत्तम
21 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ नारायणो देव मूर्त्वा (K$_{3}$ °मूर्ति), K$_{2}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ नारायण देवमूर्धा (K$_{2}$ °मूर्धे; B$_{4}$ मूर्ध्व, Dc °गुरु, Dn$_{2}$ मूर्धन्, Dn$_{3}$ °मूर्ध, D$_{4-6}$ °मूर्ध), D$_{1-3}$ नारायणो ह्यभूः पूर्व, T$_{2}$ G$_{3}$ त्व दुरायणादिभिर्देव (hypermetric !), G$_{1}$ चतुरायणा (hypermetric !), M नारायणादिभिर्देव;

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २४
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २६
जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।
भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३०
तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

---

text as in T_1 $G_{2\,4}$ । — ^{b}) K_3 क्रतु सन् (for क्रतुभिर्) N ($K_{1\,4}$ missing) मधुसूदन (*or* °न) (for भूरि°) — ^{c}) $Ś_1$ K_3 D_4 अजयो, K_2 Cnp अघृष्यो, Dn_3 D_1 G_1 अजेयो, D_2 अयजद् (for अयजो) ❀ Cn अघृष्य इति पाठे त्व यज इत्यध्याहार ।❀ $K_{2\,3}$ S त्व (for वै)

22 ^{a}) $Ś_1$ अदात् (for शत) — ^{b}) Some MSS जनार्दन° — ^{c}) T_1 यथा, T_2 G (except G_4) M तथा (for तदा) — ^{d}) $K_{2\,3}$ Dc S दत्तवान्, D_5 भारत (for भागश°)

23 ^{b}) Dc D_5 दानवमर्दन (for यादव°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ D_{1-3} G_2 M_1 त्व (K_2 त) हि विष्णुरिति ख्यात° — ^{d}) K_3 B Dn $D_{4\,6}$ G_3 विभु°, Dc युधि, T_1 दिवि (and भुवि as in text), M_1 भव, M_2 भव

25 K_2 $D_{2\,3}$ om (hapl) 25 — ^{a}) T_1 परम्, G_2 M_1 पदम्, M_2 च तथा (for दिवम्) T_2 $G_{3\,4}$ सप्राप्येदमथाकाश — ^{b}) S_1 °भुवने, K_3 °दर्शनो, B Dn_2 D_2 °स्यदने (for °सदने) — K_3 om (? hapl) 25^{c}–27^{d} — ^{c}) T_2 G (except G_3) अत्यरोचत Dn_3 G_1 M_2 भूतात्मा — ^{d}) T $G_{3\,4}$ M_1 आदित्य, G_1 अनादि (for भास्कर) G_2 आदित्यस्तव रोचिषा — After 25, Dn D_6 ins

48* प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
अधर्मरुचय कृष्ण निहता शतशोऽसुरा ।

26 K_3 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) G_1 M सूदिता (for सा°) — ^{b}) Dc °पुद°, $D_{1-3\,5}$ °शुभ°, T G °सुभ° (for °सुन्द°) — ^{c}) Some MSS कृत (for कृत°) T $G_{3\,4}$ कृत° (for पुन°)

27 K_3 om 27 (of v l 25) — ^{a}) Dn D_{4-6} T_1 आहृति°, D_{1-3} सकृति°, T_2 $G_{3\,4}$ आहरत्, M_1 आहृति° (for आहुति°) T $G_{3\,4}$ क्रोधात्, G_1 कोपा°, G_2 कोपात् (for क्राथ) S नृपै° (M_2 [ऽ]नुजै°) (for जनै) — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) जरासधश्च, S भीमधन्वा च (for °सेनश्च) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 $D_{1-3\,6}$ वि- (for च)

28 ^{c}) K_2 Dn_1 अवाप्सी°, B Dc Dn_2 n_3 $D_{4\,6}$ उवाह, D_1 आदत्सी°, D_2 S अहार्षी° (G_1 आभाषी°), D_5 उवास (for अवाक्षी°) S (except M_2) रु(G_1 रौ)क्मिणीं (for महिषीं) B_1 तेषा, B_3 भार्यां, T_1 M_1 भैष्मीं, T_2 G_{1-3} भैमीं, M_2 देवीं (for भोज्यां) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 Dc $D_{1-3\,5}$ मृधे; K_3 युद्धे (for रणे)

29 ^{a}) T_1 M_2 क्रोधाद् (for कोपाद्) — ^{b}) K_3 $B_{1\,3}$ Dn $D_{2\,3}$ कसेरुमान्, D_1 सकेरुमान्, T_1 कशेरुह°, T_2 G M_1 कशेरुक — $B_{1\,3}$ Dc $D_{4\,6}$ om 29^{cd} — ^{c}) K_2 S (except G_1) साल्व° — ^{d}) K_3 B_3 S (except M_2) सौभश्च पातित° — After 29, B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} ins

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्शृणुष्व ह ।
[$B_{2\,3}$ मे (for ह)]

30 ^{a}) B D (except D_{1-3}) G_4 हतो, G_2 ततो (for तथा)

32 T_2 G_3 om (hapl) 32^{c}–34^{b} — ^{d}) S_1 K_3 B (except B_1) Dc $D_{3\,5\,6}$ G_4 Cnp नानृशस्य (D_3 G_4 °स), $D_{1\,2}$ T_1 $G_{1\,2}$ M न नृशंम (T_1 °सु, $G_{1\,2}$ M_1 म) B_3 $D_{1\,2}$ T_1 G (G_3 om) M_1 °नृजु

33 T_2 G_3 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) K_2 Dn चैत्य°, D_3 चिति° (for चित्त°) B Dc D_{4-6} Cnp °न निम्य(B_2

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥ ३४
नैवं पूर्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ।
धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ४२
पूर्वे प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

Cnp चित्त)मध्यस्थ — c) Ś1 S (T2 G3 om) मुनय — d) K3 याचतो° ; Dc D3 5 S (T2 G3 om) याचत्य ; D1 2 याचते (for ऽयाचन्ता) A few MSS अच्युत

34 T2 G3 om 34ab (cf v l 32) — c) K2 3 B D (except D1–3) G2 आत्मनैवा , G2 लोकांश्चैवा° — d) Ś1 T2 G1 4 आस्ते, K2 3 B Dc1 Dn D4 6 G3 आसी , Dc2 D5 आसीत् (for आस्से) — After 34, K3 Dn ins

50* युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ।
तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
ललाटाज्जातवाञ्शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[❀ Cn युगादौ तव वार्ष्णेय इत्यादि सार्धश्लोकत्रयं क्वचिन्न दृष्टम् । ❀]

— K3 Dn cont Ś1 K3 B Dc D1–6 ins after 34

51* तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
इष्टवानस्व महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L 1) = (var) 21 D2 पुरा नारायणो भूत्वा (for the prior half) — (L 2) B1 यज्ञ , D1 °सत्व (for °सत्र)]

35 a) T G (except G1) एव (for नैव) B1 Dn1 परे (for पूर्वे) Ś1 M2 परे चापि ; D1–3 परे वापि , T G3 4 नापरे ह — b) Dc भवि (for करि°) Ś1 D1–3 वै , K3 Dc Dn3 च , B Dn1 n3 D4–6 वा (for ते) — c) B D (except D1–3) transp कर्माणि and यानि — d) B1 भवानेव ; T2 G3 4 बालभावे (for बाल एव) Ś1 Dn1 D2 3 5 महाबल , K2 3 Dc2 Dn2 n3 D4 6 °बल , Dc1 °बल (for °द्युते) D1 बलिना बल एव हि

36 c) N कैलास° (K3 D2–4 °श) T2 G3 4 [ऽ]पि त्व (for चापि) — d) Ś1 K2 3 B Dc Dn D4–6 G1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा)

37 a) K2 3 Dc D5 T G1–3 M स्वमा° , B Dn D4 6 महा° (for तदा°) — d) B2 उवाच मधुसूदनः ; S (except M2) अब्रवीत्स जना°

38 a) Ś1 D1 2 मदीयस्त्व D1 त्वदीयोह

39 b) Ś1 [ऽ]प्यह , B2 त्वह , D1 S (except M1) [ऽ]स्म्यह (for ह्यहम्) — c) B Dn D4–6 G3 काले (for लोकाल्)

40 b) B1 2 Dn D4 6 त्वत्तश्चाह तथैव च , Dc अह त्वत्तस्तथैव च , G2 त्वत्तोह चैव भारत

41 Before 41, all MSS except T2 G3 (K1 4 missing) ins वैश° (B Dn D1–3 cont उ) — After the ref , K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 ins

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।,

while T G2 4 ins

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष पाण्डव सुप्रिय प्रियम् ।
प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासाबभूव ह ।

— a) Dc राज , S (except T2 G3) समावापे — b) S समुत्क्षेप्वथ

42 b) K3 पाण्डवैः , B Dc1 Dn D4 6 भ्रातृभिः (for यादवैः) — c) B Dc Dn D4 6 क्रुद्धा , T G कृष्ण (for कृष्णा)

43 Before 43, K2 B Dc2 Dn D4–6 ins द्रौपद्युवाच , G1 2 द्रौपदी , G4 कृष्णा — B4 Dc2 D5 G2 4 ins after

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
विद्यातपोभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९
त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

---

the ref Dc1 T G3 (which all om the ref), ins after 42

54* वासुदेव वसूना च वासवो बहुधाच्युत ।
देवदेवोऽसि लोकाना कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

[(L 1) G2 हृषीकेश (for वसूना च) T2 G2 3 वासवाव-रजाच्युत — (L 2) G2 हि (for ऽसि) Dc1 T G2-4 देवा° (for लोका°) T G2-4 इति (for कृष्ण-)]
— ^{a}) K2 B Dc Dn D4-6 °भि- (B2 Dc2 °वि-) (for °नि-) — ^{c}) B D (except D1-3) T1 सर्वलोकानाम्

44 T1 om (hapl) 44 D5 transp 44 and 45 — ^{a}) K3 Dc T2 G दुर्धर्ष° — ^{b}) Dc1 D3 T2 G3 4 °सूदन°

45 K3 om 45^{a}–46^{b}, D1 om (hapl) 45–46, G1 om (hapl) 45 D5 transp 44 and 45, Ś1 transp 45 and 46 — ^{c}) S (G1 om) स त्व (for सत्याद्) D3 मायया चापि स° — ^{d}) K2 Dc D4 5 T1 G2 4 M काश्यपस् S1 G2 त्वा

46 Ś1 transp 45 and 46 K3 om 46^{ab}, D1 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) S असि (for अपि) — ^{b}) S विश्वेषाम्, K3 D2 3 5 विश्वानाम्, B Dc Dn D4 6 शिवानाम् (for वसूनाम्) K2 Dn1 n2 D2-4 6 G1 2 °श्वर (for °श्वर°) — ^{c}) K2 B2 Dn3 D4 भूतभावन N (K1 4 missing) भूतेश (Ś1 °शो) — ^{d}) Ś1 K3 M2 स्वा (for त्वा) — After 46, K2 Dn ins

55* ब्रह्मशाकरशक्राद्यैर्देववृन्दै पुन पुन ।
क्रीडसे त्व नरव्याघ्र बाल क्रीडनकैरिव ।

47 ^{a}) Ś1 K2 3 Dn D1-3 5 G1 2 द्यौश्च (for दिव) Ś1 K2 3 Dn D1-3 G2 व्याप्ता — K2 om 47^{b}–48^{c} — ^{b}) Ś1 B2 Dn D4 6 प्रभो, D3 तथा (for विभो) — ^{c}) Ś1 D1 2 च, T1 G2 4 M1 खम्, G1 तु (for ते) Ś1 K3 D1-3 त्रयो (for इमे)

48 K2 om 48^{abc} (cf v l 47) — ^{c}) K3 B Dn D4 6 °तृप्ताना — ^{d}) Ś1 K2 3 B1 2 Dn D2 4-6 असि, B3 D1 3 अपि (for ऋषि-) S1 K3 B1 Dn D4 सत्तम

49 ^{d}) K2 B1 3 Dn1 n2 D2-4 6 पुरुषर्षभ (B1 °भ°)

50 ^{a}) G2 गुरुस् (for प्रभुस्) K2 Dn D4 च त्व (for त्व भूर्) — ^{b}) K2 Dn D4 भूतात्मा त्व विचेष्टसे — ^{c}) Dc D5 transp लोक° and लोकाश्च — ^{d}) S (except M2) तथा (for दश)

51 D3 om (hapl) 51 — ^{a}) Ś1 B2 Dc सत्य (for मर्त्य°) — ^{d}) T G महत्- (for लोक-)

52 ^{a}) Dc D5 (by transp) साह ते — ^{c}) Ś1 D1 2 ईश्वर° (for ईशस्त्व) T1 G1 M2 सर्वलोकाना — ^{d}) T2 G2-4 मानवा° (for मानुषा°)

53 ^{a}) K2 3 Dn1 n2 D1 5 6 तु भार्या, D3 भार्या च K3 पाण्डु° (for पार्था°) — ^{b}) K2 3 प्रिया, B2 D2 T1 प्रभो, M1 सती (for विभो) — ^{d}) Ś1 परिक्लिश्येत; D1-3 परिकृष्येत, D3m 5. 6 स मा कृष्येत

54 ^{b}) K3 B D (except D1-3) शोणितेन (for रुधि°)

55 ^{a}) K3 B D (except D1-3) राज्ञा मध्ये Ś1 K3 D1 2 हि, B2 च (for तु) — ^{b}) Dn1 n2 D4 [अ]ति,

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
पञ्चेमे पञ्चभिर्जाताः कुमाराश्चामितौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यासि जनार्दन ॥ ६४
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिक्लिष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

D6 तु (for [अ]भि) K2 B Dn D4 6 M -परिप्लुता (M1 °ता), K3 Dc D3 5 T2 G1 समीरिता — d) Ś1 D1 2 °भ्यहसन्, K3 D3 विहसन् — After 55, D3 ins

56* कृष्यमाणा तथा दीनामनाथामिव माधव ।
आहुश्चैतान्षण्ढतिलान्पञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
पतिमन्यं वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 a) K3 D1-3 दासीभोगेन Ś1 D1-3 सभोक्तुम्; K2 B1 2 Dn D4 6 G3 मा भोक्तुम् (by transp) — b) D1 2 मामीपुर्, D3 अन्वीपुर् (for ईपुस्ते) — d) K2 B (except B4) D (except D2 3) G3 च, G1 स (for [अ]थ)

57 d) S (except M2) याह (for सा°) T G (except G1) transp कृता and बलात्

58 a) S1 B4 स्वेव, T1 स्वेषा, T2 G (except G1) चैव (for स्वेव) — c) K2 B (except B4) Dn D4 G2 M2 यत् (for ये) K3 मर्षते, Dc प्रेक्षति; D1 2 प्रैक्षत; S (except M3) पश्यति

59 Cf 70ab and v l — b) Ś1 च धन्विता, K2 B Dn D4 6 च गाण्डिव, S (except M1) धनुष्मत

60 Cf Manu 9 6 — a) K3 G1 धर्मपथा° — c) D5 रक्षन्ति, S (except M1) °रक्षते — d) S भर्तारोप्यब हीयस°

61 = 4 20 27 Many N MSS रक्ष (in 61a and 61c)

62 c) T2 G2 3 हि, M2 तु (for च) — d) K3 D2 3 S (except T2 G3) जायेन् T2 G4 मनोहर°

63 a) Dc D5 न हीमे, M3 ते त्विमे (for नन्विमे) K2 B Dn D3-6 प्राप्त, T1 G4 M3 प्राप्ता — b) Dc D5 सत्यजति, D2 विजहति — c) K2 B2 4 D4 6 शरणागता मा राजानो (B2 कृष्ण), B1 3 Dc D5 शरणागता तु मां (B1 °तन्ह म°, B3 om मा, D5 °तां हि मा) राजन् (hypermetric!) — d) S नान्वपद्यन्कथ वरा° (G1 पुर°, M2 -चन) — After 63, S reads 67

64 a) D1 2 [प]ति (for [इ]मि) K2 B Dc Dn D4-6 पञ्चभि° पतिभिर्जाता — b) K2 B Dn D4-6 मे, Dc ये, S तु (for च) K2 B D (except D1-3) महौजस° (for [अ]मितौ)

65 = 1 57 102 — a) Ś1 K3 D1-3 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्य — c) S1 K3 B1 4 Dn D1 4-6 G3 च (for तु) — d) K3 D1 च, D3 [अ]थ (for तु)

66 a) Ś1 K2 3 B Dn D4 6 T2 G3 च (for तु)

68 a) T2 G (except G1) जित (for हृत) — b) K2 M2 तथा कृता° (by transp), T2 G2 3 कृतास्तदा — cd) K3 D1 क्लिष्टा (for °कृष्टा) Ś1 transp परिकृष्टा and एकवस्त्रा

69 ab) D1 3 तच्छक्य (for य°) D2 T G (except G1) transp शक्य and कर्तुं D2 गाण्डिवं — c) G2 °बाहु°

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ७४
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६
प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ७७
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्वारणावते ।
शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास भ्रातॄंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
आर्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ८३
सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

(for °भीमा°)

70 Cf 59^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_3 D (except $D_{2, 4, 6}$) धिग्बलं भीमसेनस्य (= 59^{a}), S (except M_2) बलं धिग्भीमसेनस्य — ^{b}) K_3 धनुष्मता, B Dn D_{4-6} च (B [अ]पि) पौरुषं, D_2 च गाजिवं, S (except M_1) धनुष्मतः — ^{c}) $D_{1, 2}$ S पापो (for कृष्ण) — After 70, Dc_2 ins

57* कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
तत्कालेन कृतं मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।
[Line 1 = (var) 1 1 188]

71 M_2 om 71 — ^{a}) Dn_3 D_8 G_4 य एनान् T G भ्रातॄन् (for राष्ट्रात्) — ^{b}) Ś$_1$ विहिंसितुं, B_1 Dc_2 विहिंसितान्, D_5 विशां पते, S (M_2 om) विहिंसकः (for [अ]विहिंसकान्) D_3 सहामात्यान्सहाविकान्

☞ With stanzas 72–77, cf 1 119 35 ff

72 = (var) 1 119 39 — ^{b}) K_3 $D_{1-3, 5}$ पुनः (for पापः) — ^{c}) $D_{2, 3}$ विषं (for नवं) S कालकूटनिभं तीक्ष्णं — ^{d}) K_2 Dc $D_{5, 6}$ T_2 G Cn संभृतं (G_4 भ्रातर), B_2 संवृतं S रोम°

73 ^{c}) Ś$_1$ सशेषत्वान्, D_3 सशेष त, T_1 विशेषत्वान्, T_2 G (except G_1) सावशेष — ^{d}) Ś$_1$ K_3 $D_{1, 3}$ भीमेन (for भीमस्य)

74 ^{b}) K_3 D_5 तदा सुप्तं, S (except M_2) पाशैर्बध्वा — ^{c}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{1-3, 5}$ अथ° (for बद्ध्वै°) S तोये स भीमं (T_1 G_1 सुभीमे, M_1 तु भीमे, M_2 -षु कृष्ण) गंगायां (T_1 M °यां) — ^{d}) S_1 K_3 $D_{1, 3}$ M_2 गृहम्, K_2 B Dc Dn D_{4-6} पुरम् (for पुनर्) — After 74, D_5 reads 77

75 = (var) 1 119 35 — ^{a}) M_1 प्रबुद्धः — ^{b}) Dc संछिद्य बंधनं

76 = 1 55 12 Cf 1 119 36 also — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} भीमसेनम्; G_1 सुप्तं चेममं D_3 सुप्तश्चैव स दंशितः — ^{d}) T_1 G_2 M स, T_2 $G_{3, 4}$ ह (for च)

77 = (var) 1 119 38 — D_5 reads 77 after 74 — ^{a}) D_5 यदा विबुद्धः कौंतेयः (= 75^{a}) — ^{c}) D_5 तदा च सारथिं चास्य

78 ^{a}) S ततः पुनर् (M_2 पुनः क्षिप्तान्) (for पुनः सुप्तान्)

80 ^{b}) Dc स्वस्ति (with hiatus), D_5 स्वस्तिर् (for शान्तिर्) T_2 G (except G_1) महा° (for इहा°)

81 ^{d}) K_3 $D_{3, 5}$ S चैव (for चापि)

82 ^{b}) K_2 B Dc_2 Dn D_{4-6} गरुत्मान् (for गरुडः) — ^{c}) S [अ]ति° (for [अ]भि°)

83 ^{b}) S (except M_2) दक्षिणेन युधिष्ठिरं — ^{c}) Dc_2 यमौ चैव च बाहुभ्यां (m as in text)

85 ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) सह मात्रा (by

आदूनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८
तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
स नादान्विनदन्घोराद्राक्षसः पुरुषादकः ।
अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

transp), cf v l 86 — ^{c}) B Dn2 D8 4 महारण्ये — ^{d}) Some MSS, here and below, हिडब- K3 D8 अतिके, Dn1 अतिकं

86 ^{a}) T2 G (except G1) [ए]ते, M2 [ए]व (for [इ]मे) — ^{b}) Ś1 B2 Dc2 D1 2 5 सह मात्रा (by transp), cf v.l 85 — ^{c}) T2 G3 श्वेतान्, G2 4 एतान् (for चैनान्) — After 86, N (K1 4 missing) ins

58* सा दृष्ट्वा पाण्डव तत्र शयान भ्रातृभि सह ।
हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनमकामयत् ।

[(L 1) B Dn D4–6 पाण्डवान् Dc1 D1 2 भीम (for तत्र) B Dc Dn D4 6 सुप्तान्मात्रा (Dc D4 °न्भ्रात्रा) सह क्षितौ (for the posterior half) — (L 2) B Dc Dn D4 6 [अ]भिभूतात्मा, D3 समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि)]

87 ^{a}) D1 transp पादौ and कृत्वा — ^{b}) D2 स्वोत्सगे तु, D3 उत्सगेन, D5 स्वोऽत्सगेव, T G M1 स्वपर्तोके (G1 °गे) (for स्व उत्सङ्गे) K3 D5 सुलोचना, B (except B2) Dc1 Dn D6 T1 M2 ततोबला D1 साप्युत्सगे महाबला — ^{c}) T G3 4 M1 पर्य(T2 G3 4 °रि)ष्वजत ; G1 परिष्वज्य च, G2 (conflated) पर्यष्वमर्द (!)

88 ^{a}) Dc ता तदाप्रतिमेयात्मा — ^{c}) K3 पर्यपृच्छत्स ता, B1 तु ता, B3 Dc Dn D5 °स तां, D3 °सदा — ^{d}) D3 नदिके (for [अ]निन्दिते) Ś1 D1 2 कस्य त्वमसि शोभने — After 88 all MSS except T1 G1 M ins

59* सैवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी।
भीमसेन महात्मानमिदमाह शुचिस्मिता ।
पलायध्वमित' क्षिप्र मम भ्राता सुवीर्यवान्।
आगमिष्यति वो हन्तु तस्माद्गच्छत माचिरम्।
अथ भीमोऽभ्युवाचैना साभिमानमिदं वच' । [5]
नोद्विजेयमह तस्माज्जिहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L 1) K3 B2 Dn D4 6 T2 G2–4 om सा D1 2 कामचारिणी — (L 2) K3 B Dc Dn D4 6 आह नैवमनिन्दिता (for the posterior half) — (L 3) K3 D5 प्रबोधयामि वै क्षिप्र (for the prior half) B Dc Dn D4 6 T2 G2–4 [ए]ष (for सु) — (L 4) D1 2 सहर्तु, T2 G2 व हतु (for वो हन्तु) — (L 5) D1 ता चा° (for भीमो°) K3 Dc D3 5 [ऽ]पि (for ऽभि-) D3 ता प्रत्युवाच (for भीमोऽभ्युवाच) D1 2 [ए]ष (for [ए]नां) T2 G2–4 इवासुरीं (for इद वच) Ś1 K3 D1–3 साम्ना परमवल्गुना (for the posterior half) — (L 6) Ś1 K3 D1–3 5 T2 G2–4 नोद्विजामि तव भ्रातुर् Ś1 D1–3 न चैनान् (D1 2 नैतांश्च, D3 नेमांश्च) प्रतिबोधये, K3 D5 भय नास्ति महावनात् (D5 °बलात्), T2 G2–4 निहन्मि च समागत
— Ś1 K3 D1–3 5 cont

60* आगत प्रतियोत्स्यामि राक्षस भ्रातर तव ।

89 ^{a}) K3 B D (except D1–3) सजल्पम्; G1 वचनम् (for कथितम्) — ^{b}) Ś1 K3 D1–3 °धिप° (for °धम°) — ^{d}) Ś1 विदधद्; K3 निनदन्, D1–3 G1 M2 वि(D3 G1 ध्य)नदन् (for विसृजन्)

90 Before 90 K3 B2 Dc Dn D4 6 ins राक्षस उ°, B4 हिडिंब उ°, G4 पुरुषादक' On the other hand, K3 D2 3 5 ins before 90

61* अथैनामब्रवीत्क्रुद्धो राक्षस' पुरुषादक'।

— ^{a}) Ś1 साक (for सार्धं) — ^{b}) To avoid hiatus, S1 K3 D1 ह्यानयैन; D2 ह्यानयस्व (for आनयैन) — ^{c}) Ś1 भक्षयिष्ये वा, K3 B1 3 Dn1 n2 D6 °ष्यामो; B2 Dn3 T2 G3 ष्यामि

91 ^{a}) Ś1 क्षमा°, M2 स्नेह° (for कृपा°) — ^{c}) B1 Dc नैतम्, S नैतद् (for नैनम्) Ś1 Dc D2 G1 इच्छत्, K3 Dn2 ऐक्षत् (for ऐच्छत्) S तदा कर्तुम्

92 K3 om 92^{ab} — ^{a}) B1 3 विविधान्, S (except

अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ ९५
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८
प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२
एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M_2) विपुलान् (for विनदन्) — ^{b}) T_2 $G_{3,4}$ (*inf lin* as in text) पिशिताशन° (for पुरुषा) — ^{cd}) S कृत्वाभ्य(T_2 $G_{3,4}$ °ह्य)गच्छद् (for अभ्यद्रवत) $Ś_1$ सक्रुद्धो (for वेगेन), and महाबल (for तदा किल) — After 92, K_3 $D_{3,5}$ (om line 2) ins

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।
उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबल ।,

which in K_3 is followed by 63* (cf v l 93)

93 K_3 om 93–96 — ^{ab}) Dc सरब्धो (for °क्रुद्धो) D_5 अभिक्रुश्य च सरब्धो (for ^{a}) $Ś_1$ D_{1-3} transp सक्रुद्धो and वेगेन S_1 बलिन, D_1 बलवद्, $D_{2,3}$ बलवान्, T_2 $G_{3,4}$ तरसा (for महता) D_6 भीमसेन तदा बली (for ^{b})

94 K_3 om 94 (cf. v l 93), G_2 om 94^{a}–95^{b} — ^{c}) $D_{2,3,5}$ G_4 सहृत्य, T_1 सगत्य S (except G_1, G_2 om) °सेनस्य

95 K_3 om 95, G_2 om 95^{ab} (cf v l 93, 94) — ^{a}) B_2 Dc $D_{2,6}$ गृहीत्वा, D_3 T_1 G_4 M_1 गृहीत°, G_1 सहृत्य (cf 94^{c}) (for गृहीत) — ^{b}) Dc Dn D_{4-6} °सेनस्य $B_{1,2}$ Dc_2 $Dn_{2,3}$ D_1 राक्षस°, D_2 राक्षस K_2 भीमसेन तदा किल (= 92^{d}), G_1 °सेनेन रक्षसा

96 K_3 om 96 (cf v l 93) — ^{ab}) $Ś_1$ D_{1-3} अथा°, K_2 B (except B_2) Dc Dn $D_{4,5}$ तदा° (for तत्रा°) S_1 अभूत् (for आसीत्) A few MSS तुमल and हिडबयो° — Dn D_{2-6} ins after 96 K_3 (which om 93–96) cont after 62*

63* विक्रीड्य सुचिर भीमो राक्षसेन सहानघ ।
निजघान महावीर्यस्त तदा निर्बल बली ।

[(L 1) D_2 क्रीडित्वा, D_6 विक्रम्य (for विक्रीड्य) D_5 महाबल (for सहा°) — After line 1, D_2 ins

64* तलैरशनिकल्पैश्च मुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L 2) K_3 निर्जघान, D_3 निजग्राह D_2 दुर्बल, D_5 [अ]तिबल, D_6 बलिन (for निर्बल)]

On the other hand, B_2 ins after 96

65* ततो भीमो महाबाहु रूपमास्थाय वै महत् ।
जघान राक्षस क्रुद्धो वृत्र देवपतिर्यथा ।

98 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) स, S ते (for च) — ^{b}) K_2 B D (except $D_{2,3}$) परतपा (for यश°) — ^{c}) S (except G_1 M_2) °गता° (for °मुखा°) — ^{d}) S_1 ब्राह्मणै° सह, K_3 °णैर्बुधै°, B_2 Dc T $G_{2,4}$ M °णाग्रतै°, D_2 णानुजै°; G_1 °णैर्वृतै°

99 ^{a}) B_1 Dc विदुरस्तेषा, D_3 व्यास एवैषा, S विदुरश्चैषा (for व्यास एषा च) — ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4,6}$ °हिते रत°, B_1 °हितेभवत् — ^{d}) T_2 G (except G_1) पार्थिवा° (for पाण्डवा°) A few MSS शसितव्रता

102 ^{a}) Dc D_5 कृष्ण (for अपि) — ^{cd}) $Ś_1$ [अ]र्जिता, T_2 गता, $G_{2,4}$ हृता (for जिता) Dn_2 $D_{1,3}$ भीम° (for भीष्म°)

103 ^{a}) M_1 सथा सुयुद्धे, M_2 सत्रासुयुद्धे — ^{d}) S_1 नासुकर; B_1 यद्दुष्कर, T G_4 M_1 [अ]प्यसु°, G_2 M_2 त्वसु° (for नसुकर)

104 ^{b}) $K_{2,3}$ B Dn $D_{1,2,4,6}$ °माना सुदु°खिता — ^{c}) S_1 $D_{1,2}$ अवसन्, K_2 B Dn $D_{4,6}$ निवसामि, K_3 D_5 G_1 M_2 निवसति, Dc न्यवसन्, D_3 निवसन् K_2 $B_{1,3,4}$ Dc_1 Dn $D_{1,4,6}$ T_1 G_1 आर्यया हीना, B_2 अवसमाह, D_2

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४

त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५

एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६

कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥

कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥ ११०

चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥

ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११३

अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४

बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।

आर्यया सार्धं, G_1 आश्रयाहीना — ^{d}) Dn D_4 $_6$ °पुरःसरा, D_1 पुरःसर, D_3 पुरस्कृता

105 ^{b}) B_1 वीर्यवतो दुरासदा — ^{c}) B (except B_4) D_1 $_6$ निहीनैः, S (except M_2) अजिताः K_3 D_2 T_2 G_{2-4} M_1 °कृष्यतीं, Dn_2 D_3 $_5$ क्लिश्यति, T_1 G_1 M_2 °तुष्यति (M_2 तीं) — ^{d}) $Ś_1$ समुदैक्षत, K_2 B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 °पेक्ष(K_2 Dn D_4 $_6$ पेक्ष्य)ति, K_3 D_2 $_3$ M °पैक्षत; D_1 °पैक्षत, D_5 पेक्षसि

106 ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3} $_5$) सहती — G_1 om 106^c–107^d — ^{c}) K_3 Dc D_2 $_3$ M दीर्घकाल-, T_1 काले S_1 D_1 $_2$ प्रसृष्टानि, K_2 B Dn D_{4-6} प्रदीप्तास्मि; K_3 -प्रतिष्ठानि, D_3 -[ऽ]पसृष्टानि, M_1 -प्रवृत्तानि — B_3 om (hapl) 106^d–107^a — ^{d}) K_2 B_2 Dn D_4 $_6$ पापकर्मणा, B_4 क्षुद्रकर्मिणा

108 ^{a}) T_2 G (except G_1) केशग्रहणमापन्ना — ^{b}) K_2 परा, Dn_2 स्वसा, D_1 च सा (for वरा) S का नु जीवेत मादृशी — ^{c}) K_2 B_2 Dn D_1 $_4$ $_6$ पाण्डुपुत्राणा (for इन्द्र)

109 Before 109, T G ins वैश — ^{bc}) A few MSS स° (for प्र), and कोप (for कोश°)

110 ^{b}) B_1 शुभदर्शनौ — ^{c}) D_2 अभ्यषिंचत — ^{d}) S_1 शोक°, T_2 G_1 मुख (for दुःख°)

112 K_3 B D (except D_{1-3}) transp मधुसूदन (in ^{b}) and न च बान्धवाः (in ^{d})

113 ^{b}) $Ś_1$ D_{1-3} मर्षयति; T_1 G_1 M_2 उपेक्षसे, T_2 G_{2-4} उपेक्षति, M_1 उपैक्षत T_2 G (except G_1) विशेषतः. — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) च (for हि) — ^{d}) K_3 यत्कर्ण (by transp), B_1 यच्छोक — After 113, N (K_1 $_4$ missing) ins

66* चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।
सबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ।

[(L 1) $Ś_1$ कृत्वा (for कृष्ण) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} $_5$ त्रातव्यास्मि तवानघ (S_1 जनार्दन, K_3 D_1 त्वयानघ) (for the posterior half) — (L 2) S_1 K_3 D_1 $_3$ वशित्वाद् (for सबन्धाद्) $Ś_1$ D_2 $_3$ बधुत्वेन, K_3 D_1 वधूत्वेन (for प्रभुत्वेन) B (except B_2) Dc D_{1-3} $_6$ च (for [ए]व)]

— Thereafter B_2 ins a colophon

114 Before 114, all MSS except M_2 (K_1 $_4$ missing) ins वैश, K_3 B Dc Dn D_{1-3} cont उवाच — ^{a}) K_2 B_2 Dn D_4 $_6$ ताम्, B_1 $_3$ $_4$ G_3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्) — After 114^{ab}, B_2 $_4$ ins

67* द्रौपद्यास्तद्वचः श्रुत्वा क्रोधामर्षसमन्वितः ।;

while B_3 ins

68* सान्त्वयंश्च वरारोहां सुवाक्यैर्भरतर्षभ ।

Before 114^{cd}, K_2 B D (except D_{1-3} $_5$) ins वासुदेव (B_3 श्रीकृष्ण) उ° — ^{c}) S (except G_4) [ऽ]प्येव (for ह्येव) — ^{d}) D_3 यैराकृष्टा° (for येषां क्रुद्धा) G_2 $_4$ तु (for [अ]सि) K_2 B_1 $_4$ Dc Dn_3 D_{4-6} भाविनि (K_2 °नी)

115 ^{a}) K_3 छिन्नांगान्; D_1 °सच्छिन्नान्; G_2 °निर्भिन्नान्, G_4 M_1 भिन्नागात्रान् — ^{b}) K_3 तच्छोणितपरि° — K_3 om 115^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ द्रक्ष्यसि च तान्, K_2 B_1 $_2$ Dn D_4 $_6$ वल्लभान्वीक्ष्य, B_3 दुर्लभान्वीक्ष्य, D_1 $_2$ $_5$ जीवित त्यक्तान्; D_3 जीवितान्त्यक्त्वा — ^{d}) S धरणी (for वसुधा°) D_1 $_2$ $_6$ ins after 115 K_3 (which om. 115^{cd}) ins after 115^{ab}

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ११७
धृष्टद्युम्न उवाच ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।
नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* स्व श्रोष्यस्यनवद्याङ्गि दुर्योधनमुखान्रिपून् ।

116 a) T G M1 यत्समक्ष M2 यथा द्रक्ष्यसि पाचाली — b) A few MSS शुच (for शुचः) — d) T1 M राज्ञो राज्ञी

117 d) Ś1 K3 D1-3 5 मिथ्या (for मोघ) — N (K1 4 missing) ins after 117 (Ś1 K3 D1-3 however read line 1 after 118)

70* तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्य प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यम पतिम् ।
आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
मा रोदी शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदन ।
तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L 1) K3 अथोच्युतात्, B1 D1 अथाच्युत, D3 अथोचत — B Dc D4-6 om line 2 — (L 3) S1 तत कृष्णां, K3 D2 तदा कृष्णा, D1 3 तथा कृष्णा (for महाराज) Ś1 K3 D1-3 अर्जुन प्रहसन्निव (for the posterior half) — (L 4) D3 शुचि° (for शुभ°) Ś1 K3 D1-3 यथाह वरवर्णिनी (Ś1 °नि), Dc2 यथाह मधुसूदन — (L 5) Ś1 K3 D1-3 कृष्णोय तत्तथा (D3 कृष्णो जनार्दनो) देवि (for the prior half) S1 K3 D1-3 चारुलोचने (for वर°)]

118 After 118, S1 K3 D1-3 ins line 1 of 70*, while D5 ins

71* शकुनिं स्वक्षकितव माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 a) S1 उपा°, K3 D3 G1 M2 समा°, D1 3 व्युपा° (for व्यपा°) — b) S1 K3 D1 2 ह्यजेया स, Dc विजेया स, D3 अजेयोस्मि, T2 G अजेयांश्च, M1 अजय्या स K3 B D (except D1-3) रणे स्वस (for शुचि°) — cd) D3 T2 G (except G1) वृत्रहण T2 G (except G1) °राष्ट्रजान्

120 Ś1 K3 D2 3 T G2-4 M om the ref — a) D3 S इत्युक्त्वा — b) B Dn1 उपास्थिता, D1 उपाश्रिता, T2 G (except G1) उपागता

Colophon K1 4 missing — *Major parvan* S1 T G2 4 M2 आरण्य, D4 अरण्यक — *Adhy name* B1 3 4 Dc वासुदेवागमन (Dc1 °वाभिगमन), D1 2 द्रौपदी वाक्य, D5 वासुदेवागम , T2 G3 4 M वासुदेव (M1 केशव) प्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 12, D1 13 (as in text) — *Śloka no* Dn 135, D1 128, D6 132

14

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 Before the ref, G4 ins श्रीकृष्णाय नम S1 B2 D2 श्री (D2 om श्री) कृष्ण उ° (S1 om उ°), D1 भगवानुवाच, T1 श्रीभगवान् — a) K2 B D (except D1-3) नैतत् (B2 नैव) (for नेद)

2 d) K3 D1-3 तथा (for राज्ञा)

3 b) T1 G (except G3) M1 बहुदोषान् S1 K3 D3

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यैः राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम् ॥ १२
अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ १३
असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

प्रकीर्तयन् — ^{c}) D1 3 समानाय्य, T2 G (except G1) °नीय, M2 भाय्य — ^{d}) S1 D1–3 बाह्लिकम्

4 ^{b}) D5m T1 G4 अह (for अल)

5 ^{a}) K2 B1 3 Dn D4 6 [आ]चक्षमह, D2 [आ]चक्षन्महा, D3 [आ]चक्षामहे — ^{b}) Ś1 K3 D5 व्यवरोपित°, K2 B Dc Dn D4 व्यति (B4 अभि), D1 3 व्यप, D2 उपतापित°, D6 प्रतिरो (for अवरो) — ^{c}) K2 B1 3 Dn D2 4 6 तु (for च) — ^{d}) D1 3 प्रध्वसित° पुरा — After 5, M2 ins

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण तांश्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 ^{a}) S1 अभ्यर्थित, K2 3 B Dc Dn D3–6 अतर्कित- (K3 D3 °तो), D1 असूक्षिति, D2 अलक्षित-, T1 अभक्ष्यत, T2 G2–4 अह क्षिति, G1 अहक्षित (sic), M1 अभिक्षित, M2 अभिक्षत [Text reading अभक्षित (cf 9^{c}) was found in a Telugu MS (No 155) borrowed from Yadugiri Yatiraj Math and in a Malayalam MS (No 927) borrowed from Paliyam Library, both MSS being collated for the entire Āranyaka but not included in our apparatus The reading has been adopted also by Prof P P S Sastri in his edition of the Southern Recension (vol. IV, part 1 p 76), *apparently* supported by the unanimous evidence of all his MSS !] N -विनाशश्च — ^{c}) S स्वास्थ्य (G1 अस्वास्थ्य, M2 सातत्य) द्यूतसगस्य

7 ^{b}) Dc काम, D5 काल (m स्याज्य) (for काम) D4 -समुपस्थित, D6 उपस्थित (for समुत्थितम्) — K3 om 7^{c}–8^{d}, T2 G3 om 7^{c}–9^{d} — ^{c}) Hypermetric ! Ś1 K2 B D दुःख (for व्यसन) — ^{d}) Ś1 D1 2 M2 क्षय, K3 B Dc Dn D4–6 नरो, D3 हय, G1 राज्याद्, M1 राजा (for राजन्)

9 T2 G3 om 9 (cf v l 7), T1 G (G3 om) M1 transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{a}) K3 B Dn2 n3 D4 6 G1 एकाहाद् (for एकाह्ना) — ^{c}) G2 4 नाश (for °नाशश्च) M2 आत्मनाशो भवेत्तूर्णं

10 ^{a}) S अविश्वास्यमनर्थं (G1 °र्थ्य) च — ^{b}) Dc S प्रसंगे — ^{c}) D1 °भाग, D2 °राज (for बाहो)

11 ^{c}) D2 अनामयश्च Ś1 B Dn D2–4 6 G1 धर्मश्च, Dc धर्मज्ञ — ^{d}) K2 B1 3 4 D (except D1–3) कुरुवर्धन, B2 मानवर्धन

12 ^{a}) T1 M1 तन्; G1 त (for स) T G2–4 न चेन्मम महाराज — ^{b}) K2 D2 गृहीत (sic), D3 गृह्णीते S1 K3 D1–3 वचन हित (for मधुर वच) — ^{c}) S1 K2 D1 2 तथ्य च

13 ^{a}) D6 (before corr) अपनीतेन, and (by corr) अवनीपालान्, T2 G (except G2) अविनीयैव; M अनु(M2 °प)नीयैव (for अभिनीयैव) S1 K2 B Dc Dn D4 6 अथैनमपनीतेन, K3 D1–3 ये चैनमन्ववर्तत (K3 प्रतीसेन) — ^{c}) Ś1 K3 D2 3 °सदश्च सर्वांस्तान्, K2 B Dc Dn D4–6 °सदोनुवर्तेरन् — ^{d}) Ś1 K3 D1–3 अथ सर्वान्, K2 B Dn D4 6 तांश्च हन्या, Dc D5 तांश्चहन्या (for भेदयेय) S दुरोदरात् — After 13, D1 ins

73* सर्वांस्तानुगृह्णीम बद्ध्वा पाशैस्तु वारुणैः ।

14 ^{a}) Ś1 K3 D1–3 T1 कौंतेय (for कौरव्य) — ^{b})

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥ ६

D_5 समये मे स्वभूत्तदा

15 a) K_3 D_c [ऽ]यम् (for ऽहम्) $Ś_1$ K_3 D_c D_{1-3} $_5$ अद्य (for एत्य) — b) $Ś_1$ K_3 D_2 एत्य भारत, D_{c1} यदुनदन॰, D_{c2} कुरुनदन, D_1 एत्य सत्वर॰, D_3 अभि भारत (for पाण्डु॰) — c) $Ś_1$ M_2 स्वा (for त्वा)

16 b) T_1 G_4 परमुद्विग्न॰ — d) K_3 D_1 $_3$ S (except G_1) महीपते, D_2 यथातथ

17 b) T_1 च, G_3 ते (for स्म) — cd) T_2 G_2 ते (for ये) N यो(S_1 K_3 Dn D_1 $_2$ $_4$ $_5$ सो)हं त्वा व्यसने मग्न पश्यामि etc

Colophon K_1 $_4$ missing — *Major parvan* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य; D_4 अरण्यक — *Adhy name* K_2 B_2 D_{n1} n_3 D_4 $_6$ वासुदेवसमागम॰, B_1 $_3$ $_4$ D_c D_1 $_2$ कृष्ण (D_2 श्रीकृष्ण)वाक्य, D_5 T_2 G_3 $_4$ M वासुदेव(M_1 केशव)-वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (D_{n1} *sup lin*) S 13, D_1 14 (as in text) — *Śloka no* Dn 17, D_1 18

15

☞ This adhy is missing in K_1 $_4$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 d) D_c D_{n1} n_3 D_{2-4} G_4 चा॰, T_1 त्वा॰ (for वा॰) K_2 B Dn D_{4-6} T_2 G प्रवास(G_3 ॰सि)त॰, D_3 ॰सग॰

2 K_3 D_2 $_3$ M_2 वासुदेव, D_1 T_1 M_1 भगवान् (for कृष्ण) — a) Here and below S (generally) shows the spelling साल्व॰ (for शाल्व) — b) D_3 T_1 G_3 $_4$ पुरुषर्षभ — c) S (except M_2) नृप॰ (for नर॰) K_2 B D (except D_{1-3}) निहंतुं कौरव(B_2 $_3$ भरत)श्रेष्ठ, K_3 अभव पुरुषश्रेष्ठ — d) S (except G_4) transp तत्र and शृणु

3 a) K_3 S महाबाहो (M_2 ॰कायो) — b) $Ś_1$ M_2 स च (for य॰ स)

4 b) K_3 B_1 $_3$ D_1 $_3$ T_1 G_3 $_4$ [ऽ]र्हेण — c) K_2 B_2 $_3$ D_c Dn D_2 $_{4-6}$ ॰वशमापन्नो (B_{3m} ॰वशता प्राप्तो) D_3 स तु रोषवश प्राप्तो; T_1 G_1 M सरोष इव सम्प्राप्तो; T_2 G_{2-4} स रोषमभिसम्प्राप्तो

5 a) $Ś_1$ K_3 D_1 $_3$ तु, D_3 [ए]व (for त) — b) S (except M_2) ॰कोप॰ (for ॰रोष॰)

6 a) K_2 D_4 $_6$ तत्रायोधितो S_1 K_3 D_1 $_3$ वीरै, D_3 बालै (for राजन्) G_1 स तत्र युद्धमकरोत् — b) K_2 B D_c Dn D_{4-6} कुमारैर् (for बालकैर्) D_3 वृष्णिभी राजपुगवै — c) S निवृत्त॰ (for आगत॰) — d) Dn D_4 आहत्य (for आरुह्य) K_2 B_1 $_4$ D_c Dn D_2 $_4$ $_5$ G_1 [ए]व, K_3 D_6 [ए]न (for [ए]व) K_2 Dn D_4 $_6$ T G नृशम्सवत् — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूंस्तदा ।
पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।
प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
सुमुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

6, S (except M_{2}) ins

74* चिरजीवी नृप सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मन ।

8 ^{c}) $Ś_{1}$ Dn G_{1} स (for सु)

9 ^{b}) S विन (for नाश°) K_{3} हि (for [अ]स्मि) K_{2} B_{2-4} $D_{4\,6}$ ह (for [अ]हम्)

10 T_{2} G_{3} M_{1} om (hapl) 10^{bc} — ^{b}) $Ś_{1}$ शिशुपालनिपूदन, D_{3} कृष्ण देवकिनदन, some MSS °निसूदन — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{1\,2}$ नाहत्वा विनि

11 ^{b}) K_{2} B D (except $D_{2\,3}$) M_{2} प्र (for वि) — ^{c}) Dn $D_{4\,6}$ S योद्धु (for युद्ध)

12 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{1\,2}$ [अ]ह (for त) — ^{b}) Dc D_{3} क्रुद्ध K_{3} D_{3} S विश्वस्तघातिन — K_{3} om (hapl) from वधा° up to शिशुपालो (in 13^{c})

13 K_{3} om up to शिशुपालो (of v l 12) — ^{a}) Dc गोप (for पाप) — ^{c}) $Ś_{1}$ $D_{1\,2}$ महावीर्यस्, K_{3} महाशत्रुस् (for मही) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{1\,2}$ हनि° (for वधि°) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{1\,2}$ महाहवे, K_{2} B Dn_{2} n_{3} $D_{4\,6}$ महीपते, D_{3} जनार्दन

14 D_{3} om (hapl) 14 — ^{b}) $D_{1\,2}$ मम (for न च) S_{1} पूर्वविद्, S °कोविद (for मूर्धनि) — ^{d}) T_{1} M_{1} वधिष्ये

15 After 15 $D_{1\,2}$ ins

75* गत कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृप ।
[= (var) 16^{cd}]

16 D_{3} transp 16^{ab} and 16^{cd} — ^{a}) $Ś_{1}$ D_{1-3} हतो (for अह) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{3} $B_{1\,2}$ Dn_{1} $D_{2\,3\,6}$ T_{1} M_{1} स (for सु-) — ^{d}) A few MSS मार्तिकावतिको Several MSS नृप

17 M_{1} transp 17 and 18 — ^{a}) T_{2} $G_{2\,3}$ अथ (for अपि) — ^{b}) $Ś_{1}$ °चेतन, K_{2} B D (except D_{1-3}) °मानस — ^{c}) T_{2} $G_{3\,4}$ निश्चित

19 ^{b}) $Ś_{1}$ $D_{1\,3}$ T_{1} M_{1} प्रस्थित (for प्रतस्थे) — ^{c}) K_{3} तन्, G_{2} M_{2} त (for स) K_{3} सागराभ्यासे, S सागरोपाते — ^{d}) B_{4} Dc T_{2} G_{3} परीप्सया, $D_{1\,3}$ °प्सुना K_{3} दृष्टमासीत्पुर पुरा

20 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} M_{1} प्रध्मा($Ś_{1}$ °घ्मा)य G_{2} प्रध्माप्य जलज शङ्ख — ^{c}) D_{3} आसाद्य (for आहूय) $Ś_{1}$ K_{3} D_{1-3} transp शाल्व and समरे — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{2\,3}$ T_{1} समुपस्थित

21 ^{a}) K_{2} B Dn $D_{4\,6}$ T G_{2-4} M_{1} तन् (for सु-) Dc $D_{1\,5}$ G_{1} मुहूर्तमभवद्युद्ध — ^{c}) T_{2} G_{3} शयी°, G_{1} M_{1} शवी, G_{2} क्षयी, G_{4} वधी° (for वशी°) D_{1} T_{1} $G_{2\,4}$ M_{1} ते (for मे) — ^{d}) K_{3} D_{5} वि-, T_{2} G (except G_{1}) तु (for च)

22 ^{a}) D_{1} कृत्वा; G_{1} कृत (for कार्य) Dc महाराज

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा । श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।
वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
वासुदेव उवाच ।
हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।
उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २
अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥ ३
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
समित्तृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७

— ^{b}) T1 M नागत॰, G1 ह्यागत॰ S पुरा (for तदा) — ^{c}) D3 5 S ह(D3 5 G1 हा)स्तिनपुरे — ^{d}) D5 T2 G (except G1) चाप्यनयो॰, D6 चाविनये स्थित — After 22, K2 B Dc Dn D2 4-6 ins

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकाम॰ सुदु॰खितान् ।,

while D1 ins

77* श्रुत्वैव तत्क्षण वेगादागतोऽह नराधिप ।

Colophon om in B1 4 Dc K1 4 missing — *Major parvan* Ś1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 Dn D4 6 T2 G2-4 M2 (all om sub parvan name) mention only सौभवध, B2 D5 likewise only शाल्ववध, and B3 only सौभवधोपाख्यान — *Adhy name* D2 शाल्वगर्जन, T3 G3 4 वासुदेवसान्निध्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 14, D1 15 (as in text) — *Śloka no* Dn2 n3 D6 22, Dn1 D1 23

16

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) S (except M2) महाद्युते — ^{d}) Ś1 कथ्यति, K3 D1 T G M1 कथ्यता, D2 केशव M2 न हि मे तृप्यते मन॰

2 Ś1 B2 D5 T2 G श्रीकृष्ण, D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेव॰) — ^{b}) B Dc Dn1 n2 D2 3 G1 नृप D1 दमघोषसुत नृप, T1 शिशुपाल मया रणे

3 ^{a}) Ś1 K3 Dn2 अरुधद्, G (except G3) M अ(M2 न्य)रुणत् K3 D1 3 5 6 M1 स, M2 तु (for सु) — ^{d}) G3 वीक्ष्य (for व्यूह्य) Ś1 वेष्टित, K2 3 B1-3 Dn D1-3 5 धिष्ठित॰, B4 T1 G1 तिष्ठति (G1 ॰त)

4 ^{a}) T G तत्र सोथ (G1 सौध) Ś1 K3 D1-3 G1 M1 महीपाल, M2 महाराज — ^{b}) T1 रोधयामास

5 ^{c}) B2 सहुला (m सगजा), B3 D4 T2 (after corr) G3 सगुडा, Dc1 सतृणा, Dc2 D6 समुदा, D3 सध्वजा, D5 (m as in text) सगदा, T1 बहुला, T2 (before corr) G1 2 4 M सहुला (for सहुडा)

6 ^{a}) Ś1 ॰तप्त॰, K2 B Dn D4 6 ॰शल्य॰, G1 ॰कल्प॰ (for ॰तल्प॰) — ^{b}) T1 प्रासादाट्टालगोपुरा, G2 4 साट्टालकसगोपुरा — ^{c}) N (except K3, K1 4 missing) T1 सचक्र (for सकच॰) Ś1 ॰ग्राहणी, T1 G4 M2 ॰ग्रहिणी — In Dc1 the portion of the text from 6^{c} up to 3 17 3^{a} is lost on a missing fol, the MS is ignored up to the end of the lacuna — ^{d}) S सोल्कापाता (M2 सोल्का चैव) सपोथिका

7 ^{a}) S1 D3 सोष्ट्रीका, B4 D5 सोष्णि(D5 ॰ष्णी)का, Cnp सर्ष्टिका — ^{c}) K2 3 m B Dc2 Dn D4-6 सतोमराकुशा, D3 सयदृणाकुशा, S साष्टिका सा(G1 श्रा)कुशा B3 चैव (for राजन्) — ^{d}) D3 M सशतघ्नी सलागला

सशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ९
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ११
आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ १२
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।
बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयान् ॥ १४
संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६
प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २०

---

8 ^{a}) K_2 $B_{1\,3\,4}$ Dn D_{4-6} समुशुंड्यश्मगुडका, K_3 $D_{1\,2}$ समुसढी (D_1 मुषढी, D_2 °मुकुठी) सलगुडा ; D_3 स तु सिंहस्वनभरा, S समुसु(G_2 °स-, M °स्र)ठी सासिधारा — ^{b}) K_3 Dc_1 Dn_1 D_{1-5} °स्वधा, T_2 G (except G_4) °श्रया (for °श्वधा) — ^{c}) A few MSS °वर्म° (for °चर्म°) D_1 साग्नि (for चापि) — ^{d}) K_2 सगोल°, B_1 सपट°, B_2 सवहु°, B_3 Dc_1 Dn D_{4-6} सगुड°, D_5 साकुल°, S सहुळ° (T_1 समुल, M_2 स्वगळ) (for सहुड°) D_1 सहुडश्टंगिका तथा

9 ^{b}) $Ś_1$ सयुक्ता, $K_{2\,3}$ B Dn_{1} n_3 $D_{3\,4-6}$ सुयुक्ता — ^{c}) K_2 B Dc_1 Dn D_{4-6} रथैर्, S द्रव्यैर् (M_2 तूर्यैर्) (for द्रव्यैर्) — ^{d}) K_3 D_5 गदसाम्बोल्मुकादिभि, T_1 गदाप्रासासियोधिभि

10 M_2 om (hapl) 10–11 — ^{a}) T_1 G (except G_3) M_1 राज° (for कुरु°) D_1 पुरुषै शार्दूलदर्पाभै (hypermetric!) — ^{b}) S (M_2 om) समतात् (for समर्थैः) K_2 प्रतिचारणे, Dn D_{4-6} °वारणे, D_1 °योधित°, D_2 °योधने, D_3 योधनै, T_1 M_1 परिवारिता, T_2 G परिपालिता — ^{c}) $Ś_1$ B_4 Dc_1 Dn D_{4-6} T_2 G_3 असि-, K_2 अवि (for अभि) S गुणैर् (for कुलैर्)

11 M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{b}) K_3 सारसहिते ; S सा पुरी तदा K_2 $B_{2\,4}$ Dn D_{4-6} रक्षिभि सा सु(B_4 साधु)रक्षिता — ^{cd}) $Ś_1$ T_1 G_1 तदा, Dc_1 ततो, T_2 G_{2-4} हयं (for तथा) D_5 गुल्मैश्च ततो D_5 ध्वजैश, T_2 G_{2-4} रथैश्च (for हयैश्च) N (except D_3) T_1 G_1 M_1 च स (for चैव) K_2 B_3 Dn D_{4-6} -पताकिभि° (for पदातिभि)

12 ^{b}) K_3 B Dc_2 Dn D_{4-6} वै, D_3 च, T_1 हि (for ह) — K_2 om 12^c–13^b

14 ^{a}) D_3 अनरण्यास्, T_1 M_1 आनर्तैश्च, G_1 आगताश्च Dc_2 D_5 तत सर्वै — ^{b}) K_2 $B_{1\,4}$ Dn D_{4-6} G_4 नटा (for नट-) D_2 T_1 G_2 -नर्तन (for -नर्तक) K_2 S (except T_2 G_3) -गायका° — ^{c}) K_2 B D (except D_2) M_2 निवासिता° (B_2 नि°सारिता°) K_2 B Dc_2 Dn D_{4-6} क्षिप्र, M_2 चैव (for सर्वे) — ^{d}) B_2 T_1 $G_{2\,4}$ रक्षिभिर् K_2 Dc_2 Dn D_{4-6} G_1 M_2 सचय

15 ^{d}) D_3 सु (for सु-) K_3 कीलकै सुचिता° कृता°, S कीलकै सुनिकीलिता°

16 ^{a}) M_1 च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ) — ^{b}) K_3 च (for [ए]व) T G_{2-4} M_1 तथा (G_4 दा) वाप्य° करीषका°, G_1 तदा वाप्य° क्षितास्तदा, M_2 तथा वाप्याश्च शोधिता° — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $D_{1\,2}$ [अ]थ, D_5 [आ]स्म (for च) — After 16, T $G_{3\,4}$ M_1 ins

78* सक्रमा भेदिता सर्वे प्राकाराश्च नवीकृता° ।

[Prior half = 15^a — After the prior half, G_4 *repeats* 15^b (v l नरा for नाव)]

17 ^{a}) S (except M_2, G_4 broken) सर्वं (for दुर्गं)

19 ^{a}) D_3 न चाशुद्धो ; S नासुद्रो हि (G_1 [ऽ]भि ; M_1 [ऽ]पि) D_2 T G M_2 वि, D_3 M_1 हि (for [ऽ]भि) — ^{b}) D_3 चाशुद्ध° (for चामुद्र°) — ^{d}) $K_{2\,3}$ D_3 T_2 G (except G_1) M_2 तथा (for तदा)

20 ^{b}) T_1 $G_{2\,4}$ M_1 [अ]थ, G_1 [अ]पि (for च)

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
वल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

---

21 D4 om 21 — ᶜ) Ś1 K3 B Dc Dn D1 5 6 कृतोपधा(S1 D1 °दा)न, K3 कृतोपचार, D2 दृष्टावदान, D3 कृतावदान, T1 °पधान Ś1 K3 D1–3 तथा — ᵈ) D3 समाहित, S विशा पते (for महाभुज)

22 ᵃ) B2 G1 M1 न कुप्यत्रेतन°, D3 न कूटवेतन°, T1 न कोपि वेतन°, T2 G2–4 नादत्तवेतन° — ᵇ) T G (except G1) M1 °वेतन°

23 ᵇ) N °दक्षिणा (D2 °दक्षणा, D3 °लक्षणा) — ᶜ) D1 M2 सा (for च)

Colophon K1 4 Dc1 missing *Major parvan* S1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 D1–3 M2 (all om sub-parvan name) mention only सौभवध, K3 likewise only सौभोपाख्यान, B Dc2 Dn D4 only सौभवधोपाख्यान, and D5 only शाल्ववध — *Adhy name* D2 द्वारकावेष्टने शाल्वयुद्ध, T2 G3 4 M द्वारकाकरण(M °दुर्गकरण)-कीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 *sup lin*) S 15, D1 16 (as in text) — *Śloka no* Dn D1 23, D5 21

17

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v.l. 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 Dc1 missing (cf v.l 3 16 6) — K3 B2 Dn1 D2 5 T2 G कृष्ण° (or श्रीकृष्ण°), D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ᵃ) Ś1 B4 D3 तान् (for तां) Ś1 तूपायास्तु (sic), K2 B Dc2 Dn D4–6 तूपयातो, K3 उपायाय, D1 उपेयाय, D2 उपेत्याथ, D3 तूपयाय (for तूपयात्वा) — ᵇ) Here and below S सात्व° (for शाल्व°)

2 Dc1 missing (cf v l 3 16 6) — ᵈ) Ś1 K3 D1–3 °रक्षिता

3 Dc1 resumes from 3ᵇ (cf v l 3 16 6) — ᶜ) K2 B D (except D1 3) °कांश्चैत्यवृक्षांश्च — ᵈ) D1 2 S (except M2) सनिविष्टम्

4 ᵃ) T2 G2 3 विगाहेन — ᵇ) K3 बलेन (for पन्थान°) K2 B Dc Dn D4 6 सवृता°, K3 पतता, D5 सभृता°, T G सु(T1 स)कृता°, M1 सस्कृता°, M2 प्रथिता° (for षट् कृता°) S तदा (for [अ]भवन्) — G2 om 4ᶜᵈ — ᶜ) K2 Dn D4 6 प्रवणाय च नैवासन्, B Dc2 प्रवणानि च नैवा(B2 न चैवा°, B4 च मेवा)सन्, D1 प्रवणा इव नैवा°, D3 पणवानकं वै शब्द , D5 प्रबला न च नैवा°, T G (G2 om) M1 प्रथि°(T1 °ति°, G1 °थ)मा नवमा चैव (T1 G1 °माश्चैव, M1 °मा श्चैव), M2 सस्तुता नवमाश्चैव

5 ᵃ) Ś1 K3 B2 D1–3 M2 °बलोपेत — ᵇ) S1 K2 B3 4 Dn1 D1 2 6 T G1 3 °शास्त्र° — ᵈ) B3 पत्तिध्वजसमाकुल, S (except M2) प(T3 G3 पा)दातिजनस°

6 ᵃ) Ś1 B2 D1 2 हृष्ट (for तुष्ट) Ś1 K2 B D (except D1 2 5) -बलोपेत — ᶜ) T2 G (except G1) °महत्र — ᵈ) S (except M2) °शार°

7 ᵃ) Ś1 D1–3 M2 [ए]व, T1 G (except G3) M1 तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३
ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ १७
अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्वहः ।
वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
तया त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।

(for च) Ś1 D1 2 कौंतेय (for कौरव्य) — ^{b}) T1 G1 2 द्वारका भरतर्षभ — ^{c}) Hypermetric ! K3 अभिसारयत्स तदा, D1 2 अभित॰ सारयामास, D5 (by corr) आसारयामास तदा

8 ^{a}) Dc तदापतन्तत्, Dn1 n2 D4 S (except G1 M2) पतत्तु Ś1 सवीक्ष्य, K3 D1 3 5 6 M2 समेक्ष्य, D2 सलक्ष्य — ^{b}) D1 2 5 6 सौभ (for शाल्व॰)

9 ^{a}) K2 3 [ऽ]भिसार, D2 निपात (for ऽभियान) T2 G (except G1) च (for तत्) — ^{c}) K2 3 Dn3 D2 3 5 शावश्च — ^{d}) A few MSS महारथा॰

10 ^{a}) S (except T2 G3) दसिता॰ — ^{b}) D1 ॰भरणायुधा॰, D3 (sup lin as in text) 5 भरणस्तज॰

11 ^{a}) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 कार्मुकं, D1 2 [अ]थ धनु॰ (for तु धनु॰) K2 3 B (except B1) Dn3 D2–6 शाव॰ — ^{d}) S क्षेमधू(T2 G2–4 ॰मू)र्तिं, cf v l 13, 14, etc

13 ^{a}) K3 विपुल, Dc2 D3 सुमरु, M2 बहुल — ^{b}) D3 निपेद्य (for विषेहे) M1 om 13^{c}–14^{b} — ^{c}) S (M1 om) धू(T2 G2–4 ॰मू)र्तिर् (for ॰वृद्धिर्), cf v l 11, 14, etc — ^{d}) Ś1 हिमाचल इवाचल॰ (alliterative !)

14 M1 om 14^{ab} (cf v.l 13) — ^{a}) K3 B (except B1) Dc Dn1 n3 D2–6 शावाय — ^{b}) T G क्षेमम्‌(T1 G1 धू)र्तिर्, cf v l 11, 13, etc K2 B Dc Dn D2 4–6 अपि स्वय, D3 अपि स्मयन्, T G स्मयन्निव, M2 इव स्मयन् (for अपि स्म ह)

15 ^{a}) T1 राजन् (for जालं) — ^{b}) S1 K3 Dn1 D1–3 5 निवार्य, K2 B D4 6 विदीर्य — ^{c}) K2 3 B (except B1) Dc1 Dn1 D2–6 शाब॰ — ^{d}) T2 G (except G1) रथमभ्येत्य॰

16 ^{a}) K2 B (except B1) Dc2 Dn1 n3 D2–6 शाबेन — ^{b}) T1 G1 4 (inf lin) M1 ॰धूर्ति, T2 G2–4 मूर्ति (for ॰वृद्धि) — ^{d}) K2 3 B (except B1) Dc1 Dn1 n3 D2–6 शाब॰

17 ^{a}) D3 क्षेमे, T1 वीरे, T2 G M1 शूरे (for क्रूरे) — ^{d}) D2 मे प्राद्रवद्; D3 T2 G अभ्यद्रवद् (om मे), T1 मे न्यपतद्

18 ^{a}) T G द्रुत॰, M1 श्रुत॰ (for पन्न॰) D1 2 स (for तु) — ^{b}) K3 3 Dc Dn1 D2–6 शाबो

19 ^{b}) K3 B (except B1) Dc Dn1 D2–6 शाबो — ^{d}) D2 भ्रामयन्, D3 व्याविशत्, B व्याविध्यन् (M2 ॰द्धा) Ś1 K2 D5 [अ]सद्य, K3 [अ]सत्य॰ (for सत्य॰)

20 ^{b}) K2 B1 3 Dn D4 6 न्यपतद्, G1 निपतद् (for अपतद्) B4 Dc वेपमानोपतद्भुवि — ^{c}) K3 D1 3 भग्न, D5 भुग्न (for ॰रुग्ण) Ś1 K3 D1–3 5 क्षुण्णो, K2 छन्नो, G1 क्षिप्र (for क्षुण्णो) — ^{d}) S शीर्ण॰ (for जीर्ण)

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् ।
दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्बलम् ।
आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
विष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21 a) K2 B D (except D1–3) G3 विनिहते (for निपतिते) — b) S (except M2) °रूग्ण (for °नुन्ने)

22 a) Here and below Ś1 uniformly चारुदोष्ण- (cf v l सुदेष्णा सुदोष्णा in the Virāta) K3 B (except B4) Dn2 D3 5 T1 M2 सयुक्तो — c) Some MSS °रथसमा°.

23 c) S1 K3 Dc D1–3 5 M2 आसीद् (for राजन्)

24 a) D3 5 G3 अपि (for अभि) Ś1 K3 D1–3 °सर-ब्धौ — c) K2 B2 3 Dc2 Dn D4 6 G1 °रावान्, B4 Dc1 °नादान्, D2 °नाद (for °राज) — d) K3 बलोत्कटौ (for महा°)

25 a) Ś1 K3 D1–3 T2 G3 4 तदा (for ततो) — b) K3 D1 2 5 T1 G1 M °र्कोरगवर्चसं, D3 °र्कोरगसनिभ, T2 G2–4 °र्कांगारवर्चसं

26 a) K3 D3 M2 सक्रुद्ध°, D2 सक्रोध Ś1 विविंध्यायाय-तक्रोध°, D6 विविंध्याय च सक्रुद्ध°, T2 G2–4 स विन्याथ स सुक्रोध (G2 च क्रोध) — d) S अवा° (for अथा°)

27 b) G4 विक्षेपिता — d) G2 4 अवापतत् (for उपा°)

28 K3 D6 om (hapl) 28c–29b — d) Ś1 K3 Dc D5 M2 भूपते तदा, B Dn D4 नृपते तदा, D1 भूपतिं तदा, D3 पतित तदा, T1 पृथिवीगत°, M1 पृथिवीपतिं D3 सौभस्तभगत सदा

29 K3 D6 om 29ab (cf v.l 28) — ab) B D (except D1–3, D6 om) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव° (for व्यव°)

31 a) K3 B (except B3) Dc2 Dn D4–6 G2 अय (K3 m Dn1 [by corr] इमा), Dc1 अथ; D1 एष, D2 एना, T1 अग (for अह) — b) K3 D1–3 सायकैर् (for आयसैर्) S भुजगोपमै° — c) B4 Dc शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैर्, T1 M1 धनुर्मुक्तैश्च नाराचैर्, T2 G2–4 धनुर्मुक्तैः शितै(G2 शरै)र्भृशैर्, G1 निशितैश्चैव नाराचैर्, M2 धनुर्विमुक्तैर्नाराचैर् — d) B1 सायकै° (for यादवा°)

32 b) D1 2 नक्ष्यति K3 सौभराज प्रणश्यति, G2 सौभ राड्य पश्यतु, M2 सौभरावद्य सयुगे — d) S (except M2) सपदानुग° (for विन°)

33 a) D5 G4 वदति (for ब्रुवति) — c) Ś1 वेष्टित, K2 5 Dn D1–3 5 धिष्ठित T1 G (except G3) द्वारि (for वीर) — d) T2 G3 विविध, G4 विविधैश्च (for युयुधे)

Colophon K1 4 missing — *Major parvan* Ś1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 B1 2 D1–3 M (all om sub parvan name) mention only सौभवध, K3 likewise only सौभोपाख्यान, K3 D5 only शाल्ववध; and B3 4 Dc Dn D4 6 only सौभवधोपाख्यान — *Adhy name* D2 शाल्वयुद्ध चारुदेष्णयुद्ध प्रद्युम्नयुद्ध, M विविन्ध्यवेग-वध — *Adhy no* (figures words or both) Dn S 16, D1 17 (as in text) — *Śloka no* Dn D1 33

१८

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३
स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५
मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ६
जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये
शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९
स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

18

☞ This adhy is missing in $K_{1\,4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 Ś$_1$ B_2 D_5 G_2 कृष्ण , D_1 T_1 M_1 भगवान् (for वासुदेव°) — ^{b}) K_3 D_3 S (except M_2) यादवर्षभ (for भर) — ^{c}) K_3 $D_{2\,3}$ S दसितैर् (D_2 तो); D_5 दशिभिर् — ^{d}) $D_{1\,2}$ आरुह्य (for आस्थाय)

2 ^{a}) D_3 $G_{1\,2}$ उत्सृत्य, T_1 उच्छ्रित्य — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) G_2 (*sup lin*) ह्यांतक (for अलकृतम्) — ^{c}) Dc T_2 G (except G_1) आकाशे — ^{d}) $D_{1\,2}$ अन्वगात्; M_2 अभ्ययात् T G M_1 हयैरभ्यपतत्परान्

3 ^{a}) Ś$_1$ विनदन्नभ्यद्, K_3 इदमश्चाम्य (sic), D_{1-3} विनदश्चाम्य, S आददानश्च (M_2 निनदश्चाद) — ^{b}) Ś$_1$ °रथ, K_2 बलै ; K_3 $D_{1-3\,6}$ °रथ (for बल) S (except M_2) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहु° — ^{c}) S_1 खड्गतूण (by transp), K_3 $D_{1\,2}$ S (except T_1 G_1) तूणीखड्ग

4 D_4 om 4^c–5^b — ^{a}) Ś$_1$ K_3 B_3 Dc $D_{1\,2\,5}$ °चरित; K_2 $B_{1\,2}$ Dn D_6 च्छु(K_2 °च्छ)रित — ^{b}) T_2 $G_{2\,3}$ विचरन्वै, G_1 विकिरन्वै $D_{3\,5}$ बलांतर (D_5 °रे), G_1 कराम्कर

5 D_4 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) K_2 D_6 (before corr) सत (sic), B Dc Dn $D_{3\,5\,6}$ (by corr) G_4 M_2 तस्य, M_1 अस्य (for नास्य) — ^{b}) D_3 पचधा नवधासकृत् — ^{c}) Ś$_1$ K_3 T_1 $G_{1\,3}$ अतर (as in text), D_3 नोत्तर, the rest नान्तर

6 ^{a}) K_3 विचाल्यते, B_4 D_1 विका(B_4 °क)ल्पते, D_2 विलुप्यते; S विकपते (M_2 विलिप्यते) T_1 च, M_1 स्म (for ऽस्य) — ^{b}) T_2 G_{2-4} वेपुश्च — ^{c}) T_2 G_3 °गर्जन च, G_2 °गर्जितस्य, G_4 °गर्जित च D_3 सिंहोन्नतासस्य हि गर्जितस्य, M_2 सिंहोन्नत गर्जितमस्य लोक° — ^{d}) Ś$_1$ D_6 G_2 लोकेऽद्भुत ; T $G_{3\,4}$ लोका°, M_2 चात्यद्भुत (for लोकोऽद्भुत) K_2 B Dc Dn D_{4-6} -वीर्यम्; D_3 -शब्दम् (for -रूपम्) K_3 D_{1-3} G_2 M_2 उग्र (for अग्र्यम्)

7 ^{a}) D_1 सश्रितो; D_2 °सस्थितो (for °सस्थो) — ^{b}) $D_{1\,3\,5}$ सर्वरिपु°; S शत्रुबल (for सर्वतिमि°) — ^{c}) S व्यत्रासयद् (G_2 वित्रासयद्, M_2 व्यद्रावयद्) दानवराजमुख्यान् — ^{d}) K_3 ध्वजोस्य, T_2 G_3 तथाग्र्य°, $G_{2\,4}$ सदाग्र्य°

8 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य — ^{b}) Ś$_1$ K_3 B Dn $D_{1\,2\,5\,6}$ °कर्षण°, D_3 °सूदन — ^{d}) K_2 B Dc Dn $D_{4\,6}$ विधित्सु°, D_5 विधाय S निवार्यो(M °हत्या)रिबल रुषा

9 ^{a}) T_1 M यावस् (for °यान) Ś$_1$ $D_{1\,2}$ प्र (for तु) — ^{b}) K_2 B D (except D_{1-3}) °रणे, G_1 मृधे (for °हवे) — ^{c}) B_2 नामर्षत सुसरब्ध , D_1 T_1 G (except G_3) M_1 °यत्सु° D_1 °यत्स)सक्रुद्ध° — ^{d}) S साल्व सौभपतिस्तदा (G_1 °था)

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
बिभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७
तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

10 ^{a}) S (except M_2) °समत्त (for °मत्तो वै) — ^{b}) $Ś_1$ वै, K_3 $D_{2\ 3\ 5}$ M_2 ह, B_4 T_2 G (except G_1) स॰ (for च)
11 ^{a}) T_2 G (except G_1) तत॰ (for तयो॰) $Ś_1$ Dc_2 G_2 मतुमुल, D_2 सुतुमल — ^{d}) D_1 वृत्र°, D_2 T_1 बल°
12 ^{c}) K_2 B_2 Dn $D_{4\ 6}$ सपताक॰ सध्वजश्च — ^{d}) $Ś_1$ D_3 च तूण°, Dc प्रताप°, G_1 सतूणि°
14 ^{b}) K_3 D_3 विसृजत्, D_5 विसृजन् — ^{d}) T_2 G (except G_1) °हर्ष° (for °मोह°)
15 ^{a}) Dc परिवृत (for अभिहत॰) S सखे (T_2 G_3 षे) — ^{b}) D_1 नामर्षत स सौभ° — ^{c}) D_2 शरान्दीप्तान्प्राक्षिपत्स — After 15, $Ś_1$ K_2 B D (except D_{1-3}) ins

79* तानापतत (sic !) बाणौघान्स चिच्छेद महाबल॰ ।
ततश्चान्यान्शरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ।

[(L 1) K_3 तानापततो, $Ś_1$ तान्बाणौघानापतत , D_5 तमापतत बाणौघ (evident emendations !) ❀ Cn आपततेति विसर्गलोप आर्ष । ❀ Dc transp स and चिच्छेद — (L 2) $Ś_1$ K_3 B Dc पुन (for तत) $Ś_1$ om च $Ś_1$ प्राक्षिपत्स (for प्रचिक्षेप) D_5 प्राक्षिपत्तनये मम]
16 ^{c}) K_3 बाणान्त्वरितो, G_1 बाणाभिहतो
17 ^{a}) $Ś_1$ (*sup lin*) K_3 B_2 $D_{3\ 5}$ T_1 G_4 M_2 मर्म $Ś_1$ D_3 विभेद्याशु — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) विव्याध, S विवेश — ^{d}) $Ś_1$ D_1 मुमोच ह, S (except M_2) भृशा (G_1 °श)हत॰ (for मुमोह च) K_2 B Dc Dn D_{4-6} transp पपात and मुमोह
18 ^{a}) $Ś_1$ अस्मिन् (*sup lin* त° as in text) K_2 वीर (for वीरे) — ^{cd}) T_2 G (except G_1) transp दानवेन्द्रा and दारयन्तो
19 ^{a}) Dc हाहाभूतम् T_2 G_3 महत् (*for* अभूत्) — ^{b}) T_2 G (except G_1) च महीपते॰ (G_2 °ते) (for पृथिवी°) — ^{d}) K_2 B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) नृपे
20 ^{a}) S (except M_2) राजेंद्र (for कौरव्य) — ^{c}) N (except $D_{1\ 3}$, $K_{1\ 4}$ missing) G_1 बाणान् K_2 B D (except D_{1-3}) सह° (for तर°)
21 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) तै स (for तेन) S तेन बाणेन महता (M_2 तेनातिविद्धो बलवान्) — ^{c}) S (except M_2) विद्धो (for वीरो) — ^{d}) D_6 भृश (for तदा) D_3 अवसाद गतस्तदा, T G (except G_1) व्यथितो ददृशे तदा
22 ^{a}) $Ś_1$ (by transp) स त विद्ध्वा; K_2 त विद्धो स, $D_{1\ 2}$ त तु (D_2 नु) विद्ध्वा, T_1 त विद्ध्वा स, M_2 स च निष्य S (except M_2) तु राजेंद्र (for महा°) — ^{c}) Dc °नादेन, S (except M_2) °नाद च — ^{d}) D_3 आनादयन् (for आपूरयन्) K_3 दिश॰ (for महीम्)

१९

वासुदेव उवाच ।
शाल्वबाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १
हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ३
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५
कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
सूत उवाच ।
जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

---

23 ^{a}) Do D1–3 5 M3 मोहसमा॰ — ^{d}) S दुरात्मवान् (for दुरासदान्)

Colophon om in K3 K1 4 missing — *Major parvan* Ś1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 B D (all om sub parvan name) mention only सौभवधोपाख्यान (Ś1 B2 4 D1–3 6 सौभवध, D5 शाल्ववध), K2 likewise only सौभ — *Adhy name* B4 Dc प्रद्युम्नसमोह॰, D2 शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्ध, T2 G3 4 M1 प्रद्युम्नसाल्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 17, D1 18 (as in text) — *Śloka no* Dn 25, D1 24

19

☞ This adhy is missing in K1 4 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 K3 om the ref S1 K2 B2 श्रीकृष्ण॰, D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) T G2 3 M1 बाणार्पिते, M3 चिते — ^{b}) T1 M1 रतिवल्लभे (for बलिना वरे) ! — ^{cd}) K3 M3 transp वृष्णय and विव्यथु॰ S (except M1) सुखे (for गता॰)

2 ^{a}) S1 D1–3 पराङ्मुखम् (for हाहाकृतम्) Dc सैन्य (for सर्वं) — ^{b}) Do ॰मय (for बल) N (K1 4 missing) तत॰ (for तदा) — ^{c}) B D (except D1–3) मोहिते (for पतिते) K2 प्रद्युम्नो मोहितो राजन् — ^{d}) B2 ते (for च) K2 B Dn D4 6 भृश (for [अ]भवन्) S (except M3) साल्व॰ प्रमुदितोभवत्

3 ^{c}) T2 G (except G1) M3 शीघ्र (for तूर्णं) — ^{d}) K2 3 B2 Dn D4 6 T2 G (except G1) M3 तदा, T1 तथा (for तत)

7 K2 B (except B4) D (except D1–3 5) सौति॰ (for सूत॰) — ^{b}) K2 B Dc Dn D4 6 मा, T1 वा, M मा (for मे) — ^{c}) G2 4 अह (for तु ते) D2 अभिभवत वै मन्ये

8 ^{a}) Ś1m K3 Dn3 (by corr) सोपयाति, D6 ॰यासि; T2 G (except G1) सोभियाति D5 T2 G (except G1) शरैर् (for शनैर्) — ^{c}) G3 4 M3 वीरो (for शूरो) — ^{d}) T2 G3 रथे (for रथी)

9 ^{a}) Ś1 K3 D1–3 M3 हि (for त्व) M1 रक्ष्यो (for नित्य) — ^{b}) K3 D1–3 हि (for [अ]पि) — K3 B1 2 om (? hapl) 9^{cd} — ^{c}) S1 D3 S रणे, B4 मया (for रथी) — ^{d}) D3 ज्ञात्वा॰, M मत्वा॰ (for कृत्वा॰), cf v l 10

10 ^{b}) S1 D1 3 [अ]त्र, D2 [अ]स्य (for [अ]पि) Ś1 D1–3 शत्रव (for दानवा) — D1 om 10^{cd} — ^{c}) G2 4 रौक्मिणेयस्य, M3 ॰येद — ^{d}) B Dn D1 4 6 रणे, T G इति Ś1 D2 त्यक्त्वा, K2 हित्वा, T2 G (except G3) कृत्वा (for मत्वा), cf v l 9 K2 3 B (except B2) D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्)

वासुदेव उवाच ।
एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३
तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

---

11 All MSS except B_4 (K_{1-4} missing) om the ref D_4 om 11^{ab} — ^{a}) K_2 स, B_1 [ऽ]पि, B_3 वै (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-3} D_{2-3} सयन् (for तदा) D_1 M_2 °केतन° — ^{c}) D_3 सौतिं (for सूत) — ^{d}) S (except T_2 G_3) सनिवर्त्य (for निवर्तय) T_1 (both) प्रति and पुन° (as in text)

13 ^{a}) S_1 K_{2-3} D_{1-3} नासौ, G_1 क स (for न स) — ^{b}) T_1 सकर; T_2 G_{2-4} M_1 सयुग (for सगरम्) — ^{c}) D_3 S (except M_2) यश्च (for यो वा) K_3 D_{1-3} S [अ]पि for नि-)

14 ^{a}) B_1 Dn T_2 G_3 च, B_{2-4} Dc D_{4-6} वा (for वै) $Ś_1$ K_{2-3} D_{1-3} M_2 यो वै स्त्रिय (by transp) — ^{b}) B D (except D_{1-3}) बाल वृद्ध (by transp), S (except M_2) वृद्धान्बालान् — ^{c}) K_{2-3} S मुक्तकेश (for विप्र°)

15 ^{b}) T_1 G (except G_3) M_1 विदित (for विनी°) — ^{c}) K_3 D_{1-3} [अ]पि (for [अ]सि)

16 ^{a}) K_3 जानश्च, S (except G_2 M_3) विजानन् (for स जानन्) — D_5 om (hapl) 16^{cd} — ^{cd}) Dn_2 M_2 रणात् (for पुन°) D_2 transp सौते and कार्षी°

17 ^{a}) S_1 K_3 अपयात — ^{b}) K_3 D_2 T_1 G (except G_3) M_1 भीरु, Dn_1 n_2 भ्रात, D_3 भीक्ष्ण (for भीत) B_{1-3} Dn_1 D_4 °पलायित, B_2 °पराङ्मुख — ^{d}) K_3 T_2 G (except G_1) M मा (for मा)

19 D_3 om 19^{ab} — ^{b}) K_3 D_1 S रण (for नर°) $Ś_1$ D_{1-2} मदोत्कट° (cf 18^{b}), K_{2-3} महाबल, Dc °हनु°, S (except M_2) °रथ (for °धनु°) — ^{c}) B Dc Dn D_{2-4-6} सूत, D_5 तत्र (for सौते) — ^{d}) K_{2-3} B (except B_1) Dc D_{4-6} शाबश्च

20 ^{d}) K_3 नो, D_5 M_2 वा, T_2 G (except G_1) M_1 मा (for मा); cf v l 21

21 ^{a}) T_1 G_{1-2} M शूर° G_2 M_2 -समाविन K_2 B_{1-2} Dn D_{3-4-6} G_1 शात, T G_{2-4} M_2 नित्य (for सन्त) — ^{b}) T_1 सत°, T_2 G (except G_1) M_2 तथा (for नित्य) — D_4 om 21^{c}–22^{d} — ^{d}) G_1 M मा, G_2 वा (for मा), cf v l 20 B Dn D_6 सह(B_1 °हि)ता° (for सगता°) T_2 G_{3-4} किं वक्ष्यति समागता

22 D_4 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) K_2 B_4 इहा°, Dc D_{2-5} T_1 G_2 M अपा° (for उपा°) — ^{b}) D_1 S (except T_2 G_3) रणाजिर (for महा°) — ^{c}) G_2 धिग्धिग्भयादपानीतो — ^{d}) T_{1-2} (before corr) G_{1-4} M_1 साधु, G_2 यदि (for न तु) K_2 T G (except G_2) M_1 साध्विति मा प्रति (K_2 सर्वत°, G_1 वादिन) (for वक्ष्यन्ति साध्विति) — T_2 G_{3-4} *repeat* 22^{cd}, with v l as in G_2

23 ^{a}) S धिग्वच (G₁ °ग्वाच°, G_2 °क्तया) B_1 Dc T G वा, D_5 M [ऽ]प्य (for ऽपि) — ^{c}) D_3 S (except G_2 M_2) मृत्युतो° (for ना°) — ^{d}) $Ś_1$ K_{2-3} D_{3-5} मा

यन्नं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।
प्रद्युम्नमब्रवीच्छ्लक्ष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

(Ś$_1$ [before corr] K$_3$ स) मा त्व , D$_1$ मैव त्व , D$_2$ मा त्व , S तस्मान्मा (for स त्व मा) S$_1$ अपया॰ (for ऽप॰)

24 ^{a}) T G (except G$_1$) वि (for स) — ^{c}) S$_1$ B$_1$ $_2$ Dn$_1$ D$_6$ भारत — ^{d}) Ś$_1$ न तु शक्योऽद्य सीदितु , K$_2$ $_3$ D$_1$ न स शक्ष्येद्य सीदितु , B न हि शक्ये(B$_1$ ॰क्ष्ये)त्यमर्षितु , Dc Dn D$_{4-6}$ न हि (Dc स न) शक्येद्य मर्षितु , D$_2$ न स रक्षेद्य जीवित , D$_3$ स न शक्षेद्य सीदितु, M$_2$ राजसूय महाक्रतु

25 ^{ab}) T$_2$ G$_3$ $_4$ महा॰ (for मया), and निर्यास्यन्हि निवारित॰

26 ^{a}) Ś$_1$ D$_{1-3}$ स च सभाव्य मामेव (D$_1$ $_2$ ॰व)

27 ^{a}) Dn D$_1$ T$_2$ G$_1$ $_3$ M$_2$ उपयात , D$_2$ उपागत

28 ^{b}) T$_1$ G$_1$ M$_1$ तत्र ; T$_2$ G$_{2-4}$ कुरु (for ऽन्धक) — ^{c}) S$_1$ K$_2$ $_3$ D$_{1-3}$ स्पर्धते ये मया नित्य

29 ^{a}) D$_1$ सुख ; D$_3$ ॰मह , T$_2$ G (except G$_1$) ॰मिद (for ॰मिम) — ^{b}) =31^d Dn$_2$ T$_2$ G$_3$ [ऽ]प्याहत॰ , D$_3$ [ऽ]भिहत॰ , T$_1$ [ऽ]भ्यागत॰ B$_2$ $_4$ परै (for शरै॰) — D$_3$ G$_2$ om (hapl) 29^c–31^d — ^{d}) D$_1$ $_2$ न जीवेह

30 D$_3$ G$_2$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K$_2$ B (except B$_2$) Dc Dn$_2$ D$_1$ $_4$ T G$_3$ $_4$ M सनिवर्त (Dc$_1$ M$_2$ वृत्त , T$_1$ G$_4$ ॰वर्त्स्य), D$_2$ निवर्तैक॰ — ^{d}) S$_1$ D$_1$ $_2$ ममापत्सु ; K$_3$ Dc$_2$ D$_5$ $_6$ M$_2$ अप्यापत्सु , T G$_3$ $_4$ M$_1$ आपत्सु च (for अथापत्सु)

31 D$_3$ G$_2$ om 31 (cf v l 29), B$_1$ om (hapl) 31^{ab} — ^{b}) K$_3$ मस्ये B$_4$ Dn D$_4$ $_6$ G$_1$ कथचन — ^{d}) =29^b T$_2$ G$_3$ [ऽ]प्याहत , M$_2$ च हत B$_3$ M$_2$ परै॰ (for शरै॰)

32 ^{a}) B$_2$ $_3$ Dn$_1$ D$_4$ $_6$ च, Dn$_2$ n$_3$ [अ]पि, T$_2$ G (G$_2$ त्व) (for वा) — ^{b}) T G (except G$_2$) वा , M मा (for मा) — ^{d}) B (except B$_2$) D$_5$ S कापुरुषस्

33 ^{a}) Ś$_1$ न च युक्त भवेत्त्यक्तु, K$_3$ अयुक्त कृतवान्यस्त्व, D$_1$ $_2$ न च युक्त तव त्यक्तुं, D$_3$ अयुक्त तु भवेत्त्य॰ , S अयुक्त तु मया त्य॰ — ^{c}) M$_2$ सति (for भृश) — ^{d}) S$_1$ D$_3$ यतो रण॰ , T$_1$ M$_1$ रणाजिर , G$_2$ $_4$ ततो रण

Colophon K$_1$ $_4$ missing — *Major parvan* Ś$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* S$_1$ K$_2$ $_3$ B D M (all om sub parvan name) mention only सौभवध (B$_1$ $_3$ $_4$ सौभवधोपाख्यान , D$_5$ शाल्ववध) — *Adhy name* B$_4$ D$_2$ प्रद्युम्नवाक्य , T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ अपयानगर्हण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ n$_2$ S 18, D$_1$ 19 (as in text) — *Śloka no* Dn D$_1$ 33 , D$_6$ 32

20

☞ This adhy is missing in K$_1$ $_4$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 Ś$_1$ B$_2$ D$_5$ श्रीकृष्ण , D$_1$ T$_1$ M$_1$ श्रीभगवान् (for

युद्धज्ञश्चासि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराट् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।

वाँसुदेव॰) — ^{b}) K_{2} T G (except G_{1}) तथा मृधे, B D (except D_{1-3}) ततोब्रवीत् — ^{cd}) B D (except D_{1-3}) प्रद्युम्न बलिना श्रेष्ठ, and श्लक्ष्णम् (for वाक्यम्)

3 ^{a}) T_{2} $G_{2\ 3}$ उपदेशास्तु — ^{b}) G_{4} शिक्षता, M_{2} शिक्षित॰ (for वर्तता) Dc D_{3} श्रुत॰, D_{2} मत॰, T_{2} $G_{2\ 3}$ श्रुता (for स्मृत॰)

4 D_{4} om 4^{a}–5^{b} — ^{a}) T_{2} $G_{3\ 4}$ च (for हि) — ^{b}) B D (except D_{1-3}, D_{4} om) T_{2} G_{3} शरेण (for पत्रिणा) T_{2} G (except G_{1}) भृशमाहत॰ (for [अ]भिहतो भृशम्) — ^{d}) K_{3} D_{3} M_{2} उपयातवान्

6 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} Dc_{1} $D_{1\ 2}$ दारुकाच्चाहम् (K_{3} ॰च्चैवम्, D_{2} ॰द्योहम्) उत्पन्नो, T_{1} दारुकेण समुत्पन्नो — ^{c}) $Ś_{1}$ प्रतियास्ये सा, S (except T_{2} G_{3}) प्रविशाम्येना — ^{d}) B D (except D_{1-3}) प्रथिता चमू

7 Before 7, K_{2} B D (except D_{1-3}) ins वासुदेव (B_{2} श्रीकृष्ण) उ॰ — ^{a}) D_{1-3} T_{2} G (except G_{1}) M_{2} वीरो — ^{b}) S_{1} सयुज्य, $K_{2\ 3}$ ॰नोद्य, $D_{1\ 2}$ योज्य, D_{3} ॰नह्य T_{1} G_{1} M_{2} संयुगे — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) तु (for च)

8 ^{b}) T_{2} G या(G_{2} धा)वकानी॰

9 ^{a}) S_{1} $K_{2\ 3}$ Dc D_{1-3} हता (for [आ]हता) — ^{c}) Cf 3 18 2^{c} $Ś_{1}$ Dn D_{5} G_{1} आकाशे — ^{d}) B (except B_{4}) Dc Dn $D_{4\ 5}$ व्यचरंस्ते, D_{1} विविशुस्ते, D_{3} प्रवर्षंस्ते

10 ^{a}) $D_{1\ 2}$ हया (for हस्त-) — ^{c}) D_{6} T_{2} G ऊ(D_{6} उ)ह्य॰ (for दह्य॰) — ^{d}) K_{2} B D (except D_{1-3}) T_{2} G_{3} नास्पृशन्, K_{3} [अ]पस्पृशन्, G_{4} [अ]पस्पृश्य

11 ^{a}) S (except T_{2} G_{3}) सोपसव्य S_{1} K_{3} D_{2} तत्र, D_{1} कृत्वा, T_{2} G (except G_{1}) ता च (for तस्य) — ^{b}) B पुरुषर्षभ, M_{2} समितिंजय — ^{d}) = 1 1 77^{d}, 201 9^{d} 4 52 15^{d}, 53 29^{d} etc

12 ^{b}) D_{2} प्रद्युम्नस्य B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ च (for स) S साल्व॰ समितिदारुण — ^{d}) $Ś_{1}$ B_{4} D_{3} समर्द॰, K_{2} B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ समार्द॰, K_{3} अमर्ष॰, D_{5} अमर्द (for समर्प॰)

13 ^{a}) B D (except D_{1-3}) तत्र (for स तु) — ^{b}) S_{1} K_{2} $D_{1\ 2}$ ॰पातम्, K_{3} ॰घातम् (for ॰वेगम्) — ^{c}) T_{2} G (except G_{1}) महाबाहु॰ — ^{d}) K_{3} स (for प्र-) K_{2} $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ अपसव्यत , D_{3} हयसयुत॰, T_{1} हरिसत्तम , T_{2} G_{2-4} हयमार्गत॰

14 ^{a}) $K_{2\ 3}$ S बहुतरान्, D_{3} बहून्राजन् — ^{b}) T_{2} G भूय एव (for पुनरेव) — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ T_{1} वीर, B_{2} Dc_{1} M_{1} वीरो

15 ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{3} अस्त्र॰, S (except M_{1}) पाणि॰ (for हस्त॰)

16 ^{a}) D_{3} दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp), T_{1} $G_{2\ 4}$ भिन्नान्दृष्ट्वा, G_{1} भग्नान्दृष्ट्वा K_{2} $D_{1\ 2}$ ततो, D_{5} [अ]द्भुतान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९

　तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
　　राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
　दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
　　बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१
तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तु तान्) T$_2$ G (except G$_1$) बाणान्वै (for तान्बाणान्) — ^{b}) Dn D$_3$ $_6$ च (for स) — ^{c}) Ś$_1$ B$_2$ D$_3$ M दारुणा, K$_3$ दानवीं — ^{d}) G$_2$ $_4$ [अ]वासृज°

17 ^{a}) Ś$_1$ तं स्तुत्वा, K$_2$ $_3$ B$_4$m D$_{1-3}$ त (D$_3$ स) ज्ञात्वा (for आज्ञाय) B$_4$ Dc तत्प्रयुज्यतमाज्ञाय. S ता प्रयुक्ता (G$_1$ सप्रयुक्त; M$_2$ तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय — ^{b}) K$_2$ $_3$ °हवे, B (except B$_2$) Dn D$_{4-6}$ G$_2$ $_4$ °बल (for °बल°)

18 ^{a}) D$_3$ ततो हस्ताद्विनिःक्षिप्ता; S तस्य चास्त्र (M$_2$ ते तदस्त्र) विधूयाथ — ^{b}) D$_3$ विधिवद्; T G विव्याथ, M$_1$ विव्याध, M$_2$ विविद्धू (for विव्यधू) B$_1$ रुधिराशनै, T$_1$ G$_1$ M$_1$ °नान्, T$_2$ G$_{2-4}$ °न

19 ^{c}) D$_1$ T$_2$ G$_3$ $_4$ पर (for [अ]पर) — ^{d}) K$_3$ T$_2$ G$_3$ शत्रुतापन, T$_1$ G$_1$ $_4$ M$_1$ °तापन°, G$_2$ °शातन°

20 ^{a}) K$_2$ $_3$ B$_2$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{1-5}$ G (except G$_3$) M$_2$ दशार्ह- Ś$_1$ K$_2$ $_3$ D$_{1-3}$ $_5$ -मुख्यैर् (for -पूगैर्) — ^{b}) K$_2$ B D आशीविषाग्नि(B$_2$ Dc °र्क)ज्वलन(B$_4$ °ज्वलित)प्रकाश, T$_1$ G$_1$ M आशीर्भिरग्नि(M$_2$ °श्मि)ज्वलित(G$_1$ °ज्वलन)प्र°, T$_2$ G$_{2-4}$ आशीर्भिराजज्वलनप्र° (sic)

21 ^{b}) B$_3$ सहमहेश्वरा°, D$_3$ सभुवने°, T$_2$ G$_3$ ससदिगी°, G$_2$ $_4$ सपतगे° — ^{d}) B D (except D$_{1-3}$) मनोजव (for महा)

22 ^{a}) Ś$_1$ T G$_3$ $_4$ आगत्य, G$_1$ M$_1$ आसाद्य

23 K$_3$ om 23 — ^{a}) D$_1$ $_2$ महायाण — ^{b}) Dc रणे त्वया (by transp) — ^{c}) B D (except D$_{1-3}$) M$_2$ च (for हि)

24 ^{d}) Dn D$_4$ $_6$ तन्मिथ्या न, D$_3$ M$_2$ न तन्मिथ्या (by transp) G$_1$ भविष्यति

25 ^{d}) K$_2$ $_3$ तूर्णे; S तूणौ Ś$_1$ चैव, K$_3$ B$_2$ Dc D$_3$ $_5$ चैन

27 M$_2$ om (hapl) 27^{abc} (with 26^{bcd}) — ^{b}) T G (except G$_3$) M$_1$ साल्वो (for क्रूरो) B$_1$ Dn$_2$ T$_2$ G$_3$ आर्दित

Colophon om in K$_3$ K$_1$ $_4$ missing — *Major parvan* Ś$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* Ś$_1$ K$_2$ B Dn Dc D$_1$ $_4$ $_6$ (all om sub parvan name) mention only सौभवध (B$_1$ $_3$ $_4$ Dc सौभवधोपाख्यान); D$_5$ likewise only शाल्ववध — *Adhy name* D$_2$ प्रद्युम्नेन शाल्वपराजय; M$_1$ साल्वापयान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 19, D$_1$ 20 (as in text) — *Śloka no* Dn D$_1$ $_6$ 27

21

☞ This adhy is missing in K$_1$ $_4$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 B$_3$ D$_2$ $_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ श्रीकृष्ण°, D$_1$ T$_1$ M$_1$ श्रीभगवान्

२१

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेव॰) — ^{a}) D_1 रम्य (for मुक्त) S °नगरीं मुक्ता ($G_{1\ 4}$ मुक्त्वा, M_3 मुख्या) — ^{d}) A few MSS निर्वृत्ते S (except M_2) भरतर्षभ (for नृपते तव)

2 ^{a}) D_8 चैना, T_1 G_1 M_1 चैव, T_2 G_{2-4} चापि (for चाहं) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ दूरादेव (for महा°) — ^{d}) Ś$_1$ निर्भूषणमिव स्त्रिय, M_3 निर्भूषामिव योषितं

3 ^{c}) M_3 दृष्ट्वाहं शङ्कमानो वै — ^{d}) $G_{1\ 2}$ अपश्यं, G_4 पप्रच्छ, M_3 ह्यपृच्छं

4 ^{b}) Dn T_2 G_3 °कुलं (for °पुरं) Ś$_1$ वरं, $D_{1\ 2}$ महत् (for भृशम्) — ^{d}) = 1 2 1^{d}, 31 3^{d}, 86 8^{d}, etc Ś$_1$ इच्छामि तेनघ, K_3 B Dc Dn D_{4-6} °मि सत्वत॰; K_3 D_{1-3} °मि ते वच (for इच्छामहे वयम्)

5 ^{a}) K_2 B D (except D_{1-3}) $G_{2\ 4}$ transp तु and स — ^{d}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{1-3\ 5}$ M_2 वृष्णिसत्तम॰ (for राज°)

6 ^{a}) K_3 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 भरतश्रेष्ठ — ^{b}) K_3 S श्रुत्वाप्रियमनुत्तमं, Dc D_5 श्रुत्वा सुमहदप्रियं — ^{c}) M_1 सालराजविनाशाय

7 ^{e}) K_2 B D (except D_{1-3}) M_3 सर्वान् (for सर्व-) S_1 $K_{2\ 3}$ D_{1-3} तान् (for च) — ^{f}) Dc D_5 इदमब्रुव (for अब्रुवं तदा)

8 ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ प्रायात मा, D_3 [अ]भियातोस्मि

9 ^{a}) T_1 G_1 M वि- (for त) T_2 G_{2-4} त हत्वा विनिवर्तिष्ये — ^{e}) Ś$_1$ $D_{1\ 2}$ त्रि(Ś$_1$ त्रिः)सामा ताड्यताम्, K_3 B Dn$_3$ $D_{4\ 6}$ T G_{1-3} M Cnp त्रि॰ समाहन्यताम्, Dc D_5 त्रि॰ समा(D_5 °मे) ताड्यताम्, Dn$_1$ n$_3$ G_4 त्रि॰ सामाहन्यताम्, D_3 भृशमावाद्यताम् Cn cites त्रि॰सामा (= त्रिस्वरा नीचमन्द्रतारभावेन) K_2 $D_{1\ 3}$ S (except G_1 M_2) एष K_3 प्रशाम्य तान्यतामेषा — ^{f}) K_2 Dn D_6 दुंदुभी K_3 B Dc Dn D_{4-6} °भीषणा, $D_{1\ 3}$ S (except G_1 M_2) °भीषण॰

11 ^{a}) K_3 Dc$_1$ $D_{2\ 4}$ प्रकृष्टा° — ^{d}) Ś$_1$ त्वहं, K_3 B Dc Dn $D_{1\ 4-6}$ M भव, K_3 D_3 च तान्, D_2 तथा (for [आ]हुक)

12 ^{a}) = 1 212 3^{c} K_2 B D (except D_1) शैब्य° ($B_{3\ 4}$ D_5 सैब्य°) — ^{b}) D_2 आनंद°, T $G_{1\ 3\ 4}$ आच्छाद°, M_1 उन्नाद° — ^{c}) K_3 प्रगृह्य, B_1 Dn T_2 G_3 प्रध्माय — ^{d}) K_3 च भारत; S भयावहं (for अहं नृप)

13 ^{a}) Ś$_1$ K_3 D_{1-3} नरश्रेष्ठ, M_2 महाराज (for नर°) — ^{c}) B_2 G_1 दृप्तेन; M_3 युक्तेन — ^{d}) Ś$_1$ K_3 Dc Dn

क्लसेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ १५
ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १८
स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप ।
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९
सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्बहून् ।
अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २५
ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

D3 5 यत्नेन, K2 B D1 2 4 6 यत्तेन

15 b) K2 B D (except D1–3) T2 G3 4 M2 सागरम् (for नगरम्) D5 अतिके — c) B Dn1 n2 n3 (before corr) D2 T G3 प्रयात — d) K3 Dc D5 G1 [ऽ]न्वगा, T1 [ऽ]न्विया — After 15, S (except M2) ins

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।

16 b) S (except M2) चलो (for महो°) — After 16, T G2–4 M1 ins

81* स मामालोक्य सहसा सेना स्वा प्राहिणोन्मृधे ।
महाहुना च सेनाया शिष्टाया किंचिदेव च ।

[(L 1) T2 G3 स समालोक्य G4 M1 युधि (for मृधे)]

17 a) D5 समालोक्य च, S (except M2) स मामालोक्य S (except M2) सहसा (for दूरान्मा) — After 17, T1 reads 19cd–20ab, *repeating* the lines in their proper place

18 T2 G2 3 om 18a–19b G1 reads 18 after 20ab — a) Dc M तत (for तस्य) — c) G1 बलम्, M2 परो (for पुर) D1 G1 om न D2 आच्छाद्य च (om न), D5 नासाद्य स M2 तदा (for शरैस्) — d) Some MSS मा (for मा)

19 T2 G2 3 om 19ab (cf v l. 18) For T1 cf v.l 17 — a) T1 G4 M1 परमक्रुद्धो (for पाप) — b) T G4 M पापशदो G4 [ऽ]भवत् (for नृप) — c) K3 T1 (second time) G1 4 अभ्यवर्षत, D1 मय्यभ्यवर्षद्, D2 मय्यवर्षस्त, T1 (first time) पर्यवर्षत, T2 G2 3 सम°

20 For T1 cf v l 17 — a) S1 मा च, T1 (both times) G (except G3) M1 चैव (for मम) — b) K3 B1 Dn D4 स समा° (for समवा°) D3 स हयांश्च समाकिरत् — After 20ab, G1 reads 18 — c) K3 D3 M2 च, T2 G2–4 [अ]स्य (for तु) G1 अचिंतयंस्तु स शरान् — d) T G M1 योत्स्याम (for युध्या) M2 प्रतियुध्यामहे परान्

22 c) K2 B D (except D1–3) M2 च (for मे) — b) K3 स त (? read सूत), D1 तथा, D3 तच्च, S ध्वज (for तदा) — d) B D तैर्बाणैर् (D1 सुबाणैर्, D5 शरैस्तैर्) मर्मभेदिभि° (D3 बाणैर्मर्मातिभेदिभि°), S (except M2) साल्वराजेन चोदिता°

23 a) Ś1 D5 T2 G3 4 वीरा (for र) — b) Ś1 D2 न वरूथो (D2 थ) न दारुक°, D1 न च रूप न दारुक, S (except M2, G4 broken) न ध्वजो न च दारुक — d) D3 तसोह, T2 G2–4 न चाह

24 a) K2 B D (except D1–3) कौंतेय (for कौरव्य) — c) Hypermetric! K2 B Dc Dn D4 6 आमन्त्रिताना, K3 अभिमन्त्रितेन; T1 अभिमन्त्रिताश्च; T2 G अनुमन्त्र्य साश्च (G ता), M1 अभिमन्त्रिताश्च ※ Cn आमन्त्रिताना अभिमन्त्रिताना । ※ S (except M2) धनुषि

25 a) T1 विषय, T2 G2 3 विषयाश्च K3 D3 5 चासीत्, T2 G2–4 चासन् — c) S सैन्य (for सौभ) — d) D2 om क्रोशमात्रम्

26 b) Dc1 D3 M2 [आ]स्थिता° T G M1 से देवा (G1

हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २६
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१
ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ३२
तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) दिवमास्थिता

27 a) K₂ B (except B₂) D (except D₁₋₃) M₂ मत्कराग्र°, T₂ G₂₋₄ °विमुक्तास्ते — b) Ś₁ D₁₋₃ बाणास्ते वातरहस॰ (D₂ ₃ °सा), K₂ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ दानवाना शरास्तथा (B₃ °दा, M₂ °त), K₃ बाणास्तान्दानवास्तत॰ — c) Ś₁ K₃ D₁ ₃ ₅ रुचि(K₃ °धि)रागास्ते, K₂ B Dc Dn D₄ ₆ रुचिरापागा, D₂ M₂ रुधिराशास्ते, T₁ रुधिरासक्ता

28 b) Ś₁ D₁ ₅ T₂ G₃ व्यवर्तत, D₂ व्यवस्थित॰, D₃ प्रवर्तत, T₁ ह्यवर्तत, G₁ ₂ ₄ M₁ [S]भ्यवर्तत — c) Ś₁ K₃ D₁ ₂ विद्धाना, D₃ विज्ञान (for वध्यता) K₃ D₁ ₂ निशितै° (for विशिखै°)

29 c) B (except B₄) Dc रुवंतो (for नदन्तो) — After 29, N (except K₃, K₁ ₄ missing) ins

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभि॰ ।
[Dc तेपि मज्जन्त, D₁ ते ह्यभक्ष्यत (for तेऽपि भक्ष्यन्ते)]

31 b) K₂ Dn D₄ ₆ तत, D₂ तथा (for तदा) T₂ G (except G₁) साल्वराजपुरस्कृतान् — After 31, K₃ (which om 32ab) D₁ ins 83*

32 K₃ om 32ab — a) K₂ Dn D₄ ₆ गदा हला॰, B Dc हला (Dc °ल-) गदा, D₁ ₂ हुडा गुडा॰, D₅ भिंडी गदा, T₂ G₃ हि बहुला; M₁ गुळहुळ॰, M₂ हुळगुण॰ (for हुडहुडा॰) Ś₁ चापि (for प्रासा॰) D₃ तान्येव लगुडप्रासा॰ — b) B₃ Dn D₂₋₄ ₆ transp शक्ति॰ and शूल॰ Many N MSS °परस्वधा॰ — K₂ Dn D₂ ins after 32ab, K₃ (which om 32ab) D₁ ins after 31

83* असय॰ शक्तिमुशलपाशर्ष्टिकणपा॰ शरा॰ ।
[K₂ -कुशल-, Dn -कुलिश- (for -मुशल-) K₂ Dn -कनपा, D₂ -घनपा (for -कणपा)]

— c) S पट्टसाश्च (T₁ पट्टप्रास) K₂ ₃ भुशुड्य°, D₁ ₂ मुसुड्य°, T₁ G₂ ₄ मुस(G₄ °सु)ड्य°, T₂ G₃ मुसुल्य°, G₁ मुसूला°, M मुसुण्ड्य° (for भुशुण्ड्य°) — D₁ om 32d–34c — d) K₃ Dn D₂ ₃ ₅ T₁ प्रपतति (D₃ °त); B पातयन् (for प्रापतन्) B₁ ₄ स्वनिशं, Dc निशिता (for अनिशं)

33 D₁ om 33 (cf v l 32) — a) Ś₁ K₃ B Dc Dn D₄ ₆ तामह, G₂ ततोह — b) G₁ ₂ प्रतिहत्य K₂ ₃ D₂ विनाशय — c) Ś₁ तु मया, D₂ माया तु, M₂ दुष्टाया (for मायाया)

34 D₁ om 34abc (cf v l 32) — b) N (D₁ om, K₁ ₄ missing) T₂ (by corr) G₃ प्रकाश, T₂ (orig) G₂ ₄ प्रभात (for प्रभातम्) D₅ वाभवत्, M₂ चाभिभो B₁ om 34cd — c) B₂ सुदिन दुर्दिन चैव — After 34, Ś₁ K₂ B D (except D₁ ₂) ins

84* अङ्गारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 a) Dn₂ n₃ D₆ प्र° (for वि°) — b) A few MSS मा (for मां) — d) T₂ G (except G₁) तदा माया (for माययैव) K₂ विनाशय, D₃ M₂ वि(M₂ व्य)नाशयन्, T₁ विनाशन, M₁ व्यशातय — K₃ om 35ef, D₂ om 35e–36b — ef) B₂ यथाकालं च व्यधम तामह स° — K₃ (which om 35ef and line 1 of the foll passage) ins after 35cd D₁, after 35ef

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानव॰ ।
ततो हताया च मया मायाया युधि दानव॰ ।

37 a) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃ ₅ मया, M₂ विभो (for तदा) — b) Ś₁ तथा रात्रिर्दिवानिश — c) T₂ G₂ ₃ तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७
तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।
एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १
ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।
चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः
शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
तानाशुगैरापततोऽहमाशु
निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-
स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५
इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

तद्) K_3 B D (except $D_{1-3, 5}$) कौंतेय (for अस्त्रेण) — ^{f}) M_2 विधूय K_3 $D_{2, 3}$ तूण° (for तूल°) K_2 B Dc Dn $D_{4, 6}$ धूतं तूल(B_2 घ्नत तृण, B_3 धूत तूण)मिवानिलै°, T_2 G_{2-4} वायुना तूलराशिवत्

38 ^{a}) $Ś_1$ D_{1-3} तदा, S (except M_2) एव (for तथा) D_2 M (except M_2) समभवद् — ^{b}) A few MSS तुमल K_2 S (except G_4) रोम° — ^{c}) D_3 T_2 G M_1 °लोक (for °लोकश्च) K_2 B D (except D_{1-3}) T_1 तु (for च)

Colophon $K_{1, 4}$ missing — *Major parvan* $Ś_1$ Dn_2 T G_{1-3} आरण्य — *Sub parvan* $Ś_1$ K_4 B_2 D_{1-3} T_2 G_3 M (all om sub parvan name) mention only सौभवध, K_3 likewise only सौभोपाख्यान, $B_{1, 3, 4}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{4, 6}$ only सौभवधोपाख्यान, and D_5 only शाल्ववध — *Adhy name* D_2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्ध, T_2 G_3 साल्वसमागम°, M_1 कृष्णसाल्वसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 20, D_1 21 (as in text) — *Śloka no* Dn_1 42, Dn_2 n_3 D_6 41, D_1 40

22

☞ This adhy is missing in $K_{1, 4}$ (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 $Ś_1$ B_3 $D_{1, 2}$ श्रीकृष्ण°, T_1 M_1 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) $Ś_1$ K_3 B (except B_3) Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_1 पुरुषव्याघ्र° — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} सर्वराज्ञा, K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G (except G_1) M_2 शाल्वराजो, M_1 साल्वो राजा — ^{d}) K_3 B D (except $D_{1, 2}$) M_2 अभ्यगमत्

2 ^{b}) Dc Dn_2 n_3 $D_{4, 6}$ मुशलान्, D_1 च महान् S (except M_2) अपि (T_1 G_1 M_1 °सि) सायकांश्च (for मुसलान°) D_3 शूलास्तथा मुद्गरकानसींश्च — ^{c}) K_3 D_{1-3} राजन् (for रोषान्)

3 ^{a}) $Ś_1$ तानाशुगान्; K_3 तैश्चाशु तान्, D_3 तानाशु बाणैश्च ततो महास्त्रै° — ^{b}) K_2 B_4 Dn $D_{4, 6}$ हन्तु (for तूर्णं) D_3 शतश° (for खगमान्) D_1 खगैश्च, D_3 समेत्य (for ख एव) — ^{c}) B Dc $D_{1, 2}$ चाच्छिद, D_3 छिद्यमाना° D_1 अस्त्रमुक्तैस्, D_2 चाशु मुक्तौ; D_3 सुमुक्तैस्

4 ^{d}) T_2 G (except G_1) रथचक्रमवाकिरत्

5 ^{a}) T_1 वीरो; T_2 G (except G_1) M_1 धीरो (for वीर) — ^{b}) T_2 G (except G_1) विह्वलन्निव दारुक° — ^{d}) Cf 9^d T_2 $G_{2, 3}$ -[अ]भि (for -प्र) G_4 साल्वराजाभिपी° — After 5, K_2 B Dc Dn_1 n_2 D_{4-6} ins

86* अवस्थातुं न शक्यामि अङ्गं मे व्यवसीदति ।

6 ^{d}) $K_{2, 3}$ अवश्य, D_{1-3} अतीव, T G भवशं (for अपश्य) S (except M_2) भृश° (for शर°)

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ॥ ८
अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३
तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

---

7 ^{a}) G_2 M_3 तस्योरसि ततो (M_3 तथा) मूर्ध्नि — ^{d}) Ś$_1$ K_3 D_{1-3} यद(K_3 °दि)नाह(Ś$_1$ °ह्)त, K_2 B Dn D_4 $_6$ [अ](K_2 om अ)निचित शरै°, Dc D_5 निशित (D_5 °तै) शरै°, G_1 $_2$ M_1 निहत शरै, M_2 [अ]निहत शरै

8 ^{a}) Ś$_1$ °शरोत्पीडाद्, K_3 D_{1-3} °वधोत्पीडाद्, S °मयो त्पीडो — ^{b}) D_3 विसृजन्नसृगु°, S व्यसृजद्रुधिर बहु (M_2 conflated व्यसृजच्चासृगुल्बण) — ^{c}) K_2 Dn D_{4-6} T_2 G_3 अभिवृष्टे, B Dc अतिवृष्टे, G_1 अतिसृष्टो K_2 B D (except D_{1-3}) मेघे — ^{d}) G_1 °धातुभि°

9 ^{a}) Ś$_1$ S (except T_2 G_3) अभीशु° — ^{c}) S (except G_3, T_2 before corr) सस्तभय — ^{d}) Cf 5^{d} T_2 G_3 $_4$ °बाणाभिपी°

10 ^{c}) B_2 Dn D_4 $_6$ आरोप्य (for अभ्येत्य)

11 ^{c}) M_2 विवर्ण (for विषण्ण°) K_2 B D (except D_{1-3}) °कठेन, S (except M_2) °कठश्च

12 ^{a}) Ś$_1$ वीरम् — ^{b}) D_1 $_2$ प्राह (for आह) — ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} [ए]हि, Dc [ए]तद्, T_2 G_3 $_4$ [ए]व (for [इ]ह) Ś$_1$ K_3 D_{1-3} $_5$ विजानीहि

13 ^{a}) Ś$_1$ B_3 Dc उपयाय, K_2 $_3$ B_1 $_2$ $_4$ Dn D_4 $_6$ उपायाय, D_1 उपगम्य, D_2 उपायातो, D_3 उपागत्य, D_5 उपपद्य, T_1 उपायात्वा D_3 च, D_5 [अ]थ, T_2 G_2 $_3$ तु (for [अ]द्य) D_2 शाल्वो वै — ^{c}) D_3 निसृते, D_5 विमुक्ते, G_1 प्रयाते (for विषक्ते) T_2 G_3 $_4$ दुर्धर्षे — ^{d}) S (except G_1) हत (for हत°), cf v l 20^{a}

14 ^{b}) Dc जनाधिप (for °र्दन) — ^{d}) B_2 $_4$ Dc D_5 महत्तर, B_1 महत्तम

15 ^{a}) S (except G_3 M_2) इत्येव T_2 G वचन तस्य (by transp) — ^{d}) K_2 Dn D_{2-6} च (for वा)

16 ^{b}) Ś$_1$ D_{1-3} °बल, K_3 बलीं (for °रथम्) — ^{c}) S विगर्हे B_3 सर्वान्; S (except G_4 M_2) वीरान् (for वीर) — ^{d}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} महदप्रिय, D_1 ह्यप्रिय वच

18 ^{b}) K_2 B_2 $_3$ D_4 $_6$ शत्रुहन्, M_2 वा न वा (*sup lin as in text*) — ^{cd}) D_3 सात्वतो (*for* सात्यकी) S transp रौक्मि° and चारु° — ^{e}) Some N MSS शाम्ब D_1 सर्वे, G_4 चेमे (for चैव) — ^{f}) D_1 हि (for [इ]ति) D_3 om इति

19 ^{a}) D_1 $_2$ S (except M_2) च, D_5 [अ]पि (for हि) — ^{c}) T_1 G_2 $_4$ M हर्तुम्, T_2 G_3 कर्तुम् (for हन्तुम्)

20 ^{a}) S (except G_1) हत°, cf v l. 13^{d} G_1 चैव (for व्यक्त) — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_4 $_6$ चैते, T_2 G_{2-4} M_1 चैव (for ते च) D_3 तेपि सर्वे पराजिता°, G_1 वर्तते च परासव° — 20^{d} = 1 77 9^{b}, 149 15^{d}

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
प्रपतन्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
मह्ं तदा वीर महाविमर्दे ।
न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्शरान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

21 [a]) D_1 T_2 G_3 तु, T_1 M_1 च (for तं) — [c]) K_3 D_3 सविह्वलो, S अवि° — [d]) M_2 सौभम् (for शाल्वम्)

22 [b]) Dc रथं, D_3 रथात् (for अहं), T G_{2-4} M_1 नृप (for तदा) G_1 प्रपपात महानृप° — [c]) $Ś_1$ $D_{1\ 3}$ T_1 G_2 M_1 वीरं — [d]) S_1 M_2 मा (for मां) D_3 ततो मोहश्च माविशत्

24 [a]) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3\ 5}$ M_2 विकीर्ण° $Ś_1$ रणित ; K_2 B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ °मलिन (for °गलित) K_3 B_1 Dn °उष्णीष — [b]) M_1 स्रस्तकुण्डलभूषण° — [c]) K_3 D_3 भस्म, S (except M_2) पार्थ (for ह स्म)

25 T_2 G_3 om 25 — [a]) K_3 Dc Dn $D_{1\ 4}$ T_1 G_4 शार्ङ्ग — [b]) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 करात्प्रात् प्रा($G_{1\ 2}$ प्र)पतन्मम — [c]) $Ś_1$ K_3 मोहात्सनश्च ; K_2 B Dc Dn D_{4-6} °पन्नश्च ; D_1 °त्सन्नस्य, D_3 °त्सर्वत्र T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तु (for च)

26 [b]) K_3 Dc D_3 गतचेतस, D_1 समपद्यत ; G_2 हत चेतन — [c]) M_1 च रथोपस्थे (for रथनी°)

27 [c]) S_1 T_1 G_4 M_1 अपश्यत, K_2 B D (except D_{1-3}) मे विवर्मौ, K_3 अपश्यति, T_2 G_3 अपश्य तु, G_1 M_2 अपश्यत°, G_2 अपश्यस्तु

28 [b]) S °पट्टस° — [c]) K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) M_2 भृश वीर, T_1 G_1 M_1 भृश वीर, G_4 महावीर — [d]) K_2 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ ह्यकंपयन्, B_2 व्यमोह , B_4 स्वकप°, D_1 व्यचित°

29 [a]) $G_{2\ 4}$ उप° (for प्रति) — [b]) D_3 °विमोहात्, T_2 $G_{3\ 4}$ विमर्दने — [c]) $Ś_1$ न पुर, K_3 $D_{1\ 2}$ नगर, T_2 $G_{3\ 4}$ न पुन° (for न रिपु) K_2 B (except B_3) Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च (for the third न)

30 [a]) D_3 ततोसुराणा विज्ञाय — [b]) B_2 [ए]वम् (for [इ]यम्) T_1 G_1 निश्चय°, T_2 G_{2-4} निश्चित — In D_1, the portion of the text from 30[c] up to 3 36 20[c] is lost on a missing fol — [c]) B_2 तदा (for ततो) — [d]) K_2 $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ M_1 [ऽ]वाकिरन्, B_1 [ऽ]भ्यकिरन्, B_3 M_2 व्यकिरन्, D_3 विसृजन् (for विकिरन्) D_2 विकिरञ्शतश° शरान्

Colophon om in K_3 $K_{1\ 4}$ D_1 missing — *Major parvan* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $Ś_1$ B_2 $D_{2\ 3}$ (all om sub parvan name) mention only सौभवध, K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ likewise only सौभवधोपाख्यान ; and D_5 only शाल्ववध — *Adhy name* D_2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासदर्शने मायावसुदेववध°, M_1 मायायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 21 — *Śloka no* Dn 30, D_6 31

23

☞ This adhy is missing in $K_{1\ 4}$ (cf. v l 3 1 1), and in D_1 (cf v l 3 22 30), the MSS are mostly ignored here

1 B_2 $D_{2\ 5}$ श्रीकृष्ण°, T_1 M_1 श्रीभगवान् (for वासु°

२३

वासुदेव उवाच ।
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ।
अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

देव॰). — ^{c}) T2 G (except G1) सर्व- (for सौभात्)

2 ^{a}) Ś1 D3 M2 om च — ^{b}) M2 सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्) — ^{c}) S1 B1 2 4 Dn1 n3 D2 3 M2 प्रेषय, K2 3 B3 Dc Dn3 D4 6 M1 प्रैषय, D5 प्रेषयन् (for अप्रैष) T2 G (except G1) साल्वराजस्य, M1 सौभराजाय

3 ^{a}) S रणे (for तदा) — ^{b}) T2 G सौभ॰; M1 साल्व — ^{c}) T2 G (except G4) M1 अतर्हितो

4 ^{d}) K2 3 B (except B3) Dn D2 3 5 6 धिष्ठिते, Cnp विष्ठिते (as in text)

5 T1 om 5-6 — ^{b}) K3 B Dn D4 6 महारणे (for ॰हवे)

6 T1 om 6 (of v l 5) — ^{b}) K3 D5 T2 G3 शब्द स (by transp) G1 इतीरित॰ G2 4 M2 यै॰ शब्द॰ समुदी॰ — ^{c}) B3 शस्त्रैर् (for शरैर्) — ^{d}) Ś1 K3 D3 ज्वलद्भि॰ (for ज्वलितै) K3 इव पन्नगै॰, B2 शब्दशातनै॰, D2 शत्रुवेधनै, G1 शब्दपातनै

7 ^{b}) Ś1 महत् (for ऽभवत्) D5 विकृताननमूर्धजा (= 4^{b}) — K2 om 7^{c}–8^{b} — ^{c}) T1 G (except G3) M1 यतो (for ऽपरो) — ^{d}) K3 D2 तत्राह Ś1 चरान्, B Dc Dn D4–6 G1 M1 शरै॰ (for शरान्)

8 K2 om 8^{ab} (of v.l 7) — ^{a}) S नादैर् (for दश) — After 8, B3 ins

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
अस्त्रैः शस्त्रैश्च विविधैः खस्था ह्यन्तर्हिता अपि ।

9 ^{a}) S1 D2 M1 कृत्वा (for गत्व) — ^{b}) S (except M2) [अ]पि (for वि) — ^{c}) T1 G4 स सौभ कामग वीर

10 ^{a}) Ś1 D2 3 देवात॰ (for लोकान्त॰) — ^{b}) K2 B D (except D2 3, D1 missing) दारुणा॰, T G [ऽ]थ नरा॰ (G1 धनुरा॰) (for वानरा॰) — ^{cd}) M शैल॰ (for शिला॰) K2 3 B D (D1 missing) T1 G1 M महता सहसा (by transp) T G3 4 समवा॰ (for मा समा)

11 ^{b}) T2 G3 4 वार्यमाण॰ (for वध्य॰) K2 B D (except D2 3, D1 missing) पुन पुन (for समन्तत॰) — ^{d}) Ś1 K3 B (except B2) Dc D3 5 सर्वतो॰ (for पर्वतो॰) D2 ततोह पर्वतोभव (of 12^{a})

12 ^{b}) S1 K3 D2 3 ॰रथ॰ (for ॰हय॰) — ^{c}) M2 गतो (for इया) D3 धीर॰ (for राजन्) — ^{d}) K2 3 B D (except D2 5, D1 missing) सर्वत॰ (for सध्वज) D2 सायुध॰, M2 सर्वत॰ (for पर्वतै) D2 तथा, M2 तद (for चित)

13 ^{c}) K2 B D (except D2 3, D1 missing) सर्वे (for सर्वा॰) — ^{d}) S1 च वि॰ (for विप्र॰)

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
साधु संपश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥ २०
अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ।
मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव ।
सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥ २२
न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
ततोऽप्रतिहतं दिव्यममेद्यमतिवीर्यवत् ।

14 ^{ab}) K_3 B D (except $D_{2\ 3}$, D_1 missing) transp सर्वम् and अभूत् K_3 अभूज्जगत्सर्वं (for सर्वमभूत्किल) — ^{c}) S द्यौरन्तरिक्षं भूश्चैव (M_2 दिशो भूश्चैव ख चैवम्) — ^{d}) D_2 M_1 तदा (for तथा) M_2 अदृश्ये मयि भारत
16 ^{a}) T_1 G (except G_3) M_1 स, M_2 तु (for च) — ^{b}) T_1 सुहृदाम् (for [अ]द्विषताम्) — ^{c}) S अज्ञात° (for विजित°) — ^{d}) D_3 अद्भुत; D_6 G_1 अच्युत°
17 ^{a}) T_2 G (except G_1) महास्त्र (for ऽहमस्त्र) K_3 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ इन्द्र (for अस्त्र) — ^{d}) K_3 समतात् (for पर्वतान्) K_3 B_3 ताडय (for °शातयम्)
18 For 18^{ab}, cf v.l 19 — ^{b}) T_2 G (except G_1) M_1 °प्राणा (for °प्राण) B_2 विचेतस°, T_2 G (except G_1) विचेतना° (for विचेष्टिता°) — ^{c}) S हया मे सहसा राजन् — ^{d}) $Ś_1$ महाहवे, K_3 $D_{2\ 3}$ इवावहन्
19 ^{a}) K_3 B_4 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ °जाल (for °जालम्) T_2 G_3 आकाश — ^{b}) M_2 विपाट्या (for विदार्य°) S_1 $D_{2\ 3}$ [अ]भ्युत्थित D_3 चिर (for रविम्) — ^{c}) M_2 मामका° (for बान्धवा) — After 19, K_3 B D (except $D_{2\ 3}$, D_1 missing) *repeat* 18^{ab}, with v l भारार्तान् and विचेष्टितान् (B_1 विचेतस°)
20 ^{ab}) K_3 B D (except $D_{2\ 3}$, D_1 missing) हयान्सदृश्य मा सूत प्राह तात्कालिकं वच
21 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_2 अवमन्यैव (D_2 °च), S (except G_1) अवमत्यैन, D_3 अवमानेन — ^{b}) T_2 G_3 साल्वे, $G_{2\ 4}$ साल्व (for साधु) — ^{c}) T_2 G (except G_1) मुच (for चैव) — ^{d}) $Ś_1$ D_3 रम, M_2 नुद (for हर) T_2 G (except G_1) साल्वादुत्थम्य भारत
22 T_2 G (except G_1) भीम° साल्वो (for जहि शाल्व) (in ^{a}), and स वध्य° परवीरहा (G_4 °हन्) (for ^{d})
23 23^{ab} = (var) 5 9 21^{cd} — ^{a}) M_2 शत्रुर्हि नावमन्तव्यो — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 3}$ प्राकृतो° (for दुर्बलो°) — ^{c}) T_1 M पीठक, T_2 G_{3-4} क्षुल्लक, G_1 पीडित° (for पीठग°)
24 ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ सर्वैर्यत्नैर् — ^{d}) $Ś_1$ K_3 त्वा, S स्म (M_2 न°) (for त्वा) S (except M_2) अय (for पुन) — After 24, G_1 ins

88* जितवाञ्जामदग्न्य य° कोटिवर्षगणान्बहून् ।
स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नैव कैश्चन ।

25 ^{b}) S (except M_2) नैष (for नापि)
28 T_2 G_3 om 28 (with 27) In D_3, the portion of the text from -हत up to 3 33 7^{a} is lost on a missing fol The MS is ignored up to the end of the lacuna — ^{b}) S (T_2 G_3 om) अच्छेद्यम् $K_{2\ 3}$ B_1 Dn_1 n_3 $D_{2\ 5\ 6}$ °वान्, $B_{3\ 4}$ °मत् (for वत्) — ^{d}) G_4

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निबर्हणम् ॥ ३०
जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ।
महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३५
ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

°भय (for °प्रभम्) — After 28, K2 B D (except D2, D1 3 missing) ins

89* योजय तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 b) T2 G संयुगे नाशकृत्तदा

30 cd) N (K1 4 D1 3 missing) अनु° (for अभि°) The same MSS with M2 वि- (for च)

32 d) Ś1 परिवेशिन°, K2 B1 4 D5 प्रपतिष्यत°, K3 D2 परिवेषिण°, B2 Dc Dn D4 6 G3 प्रतपिष्यत°, B3 प्रभविष्यत°, T1 (corrupt) परिलेक्ष्यत°; T2 (by corr) परिपिष्यत°, G1 M1 परिवेष्यत°, M2 परिधक्ष्यत°; text as in G2 4 only !

33 T2 G3 om 33–34 — c) T1 चक्रं विदारया°, G (G3 om) मध्येन दारया° — d) S (T2 G3 om) महामेरु (G2 4 °घ)मिवोच्छ्रित

34 T2 G3 om 34 (cf v l 33) — a) K3 D2 तु तत्; M2 तदा (for तत°) Ś1 द्विधाकृतेत्र तत्सौभ — b) G1 2 4 M °बलाहत — c) G2 °शरैर्ध्वस्त, G4 M2 °शरैर्धूत — d) G1 M1 अपतत्; G2 4 M2 अपर (for पपात)

35 c) Ś1 आधूय, K2 B Dc Dn D4–6 आदाय, K3 आह्वाय, D3 आधाय (for उद्धूय) — d) Dc अच्युत (for अब्रुवम्)

37 a) K2 B2 m 3 4 D (except D2, D1 3 missing) विनिहते (for निपतिते) Ś1 K3 D2 पापे, M2 साल्वे (for वीरे)

38 S transp 38 and 39 — c) K3 प्रध्माय Ś1 K3 D2 वेगेन (for हर्षेण) — d) T1 M2 समहर्षय, T2 G (except G1) चाप्यह°

39 S transp 38 and 39 — c) G4 मर्हीं प्रेक्ष्य, M2 समुद्वीक्ष्य (for अभि°)

40 b) Ś1 K2 B (except B4) Dn D4 6 transp शाल्वं and सौभ — c) K3 B (except B3) D (except D5 6, D1 3 missing) S (except M1) आनर्ताद् B2 पुनरागत्य — d) T1 प्रियम् (for प्रीतिम्)

41 a) N (K1 4 D1 3 missing) तदेतत् (Ś1 एतद्धे; K3 त एतत्, Dc D3 एतत्तत्, D5 एतत्तु) कारण राजन् — b) Ś1 M2 येनाह, K2 3 B D (D1 3 missing) यदह (for नागम) S1 हस्तिनापुर, T1 G1 3 गजसाह्वय — c) N (K1 4 D1 3 missing) M2 नागम, G1 यथाग, G2 यथागा — d) G2 जीयेत् M2 शासितुं त सुयोधन — After 41, Dn2 ins

90* मय्यागतेऽथवा वीर द्यूत न भविता तथा ।

On the other hand, K2 B Dc Dn ins after 41 (Dn2, after 90*)

91* अथाह किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १
आस्थाय वीराः सहिता वनाय

---

42 ^{c}) K2 3 B Dc1 Dn D2 4-6 T1 श्री(T1 सी)-मान्, T2 G (except G1) वीरान् (for भीमान्)

43 ^{c}) Ś1 B3 4 उपघ्रातो T1 G (except G3) M1 राज्ञा च मूर्ध्न्युपाघ्रातो (T1 °य) — ^{d}) T1 ततो भीमो (for भीमेन च) D2 महाबल° — After 43, Ś1 K2 3 B2 4 D (D1 3 missing) ins

92* परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
समानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ।

44 G2 om 44, D2 om (hapl.) 44^d–45^c — ^{d}) T2 G (except G1) प्रयातु द्वारका प्रति

45 D2 om 45^{abc} (cf. v.l. 44) — ^{a})=1.212.3^c, 3.21.12^a, etc. K2 3 B D (D1 3 missing, D2 om.) शै(B1 सै)ब्य (for सैन्य°)

46 ^{a}) M2 प्रति° (for तत°) Dc दुर्धर्षे (for दाशार्हे) — ^{d}) S (except G4 M2) transp. प्रययौ and स्वपुरं

47 ^{b}) Dc Dn2 n3 समादाय चेदि°

48 K3 om. 48 — ^{a}) Ś1 K3 B4 Dc Dn D5 6 केकेयाश्च, B1-3 D4 कैकयाश्च. Ś1 D2 T2 G (except G4) M1 अभि (for अपि). D2 °ज्ञसा, D5 °गता° (for °ज्ञाता°) — ^{b}) D5 T1 M °सौजसः — ^{d}) T2 G (except G1) चापि (for तेऽपि)

49 ^{a}) S महाभागास् (T1 °बाहो) (for विशश्चैव)

50 ^{b}) Dc D5 M2 महानद्भुत° (om. सु)

51 ^{a}) M तान्विप्रान् (by transp.) — ^{b}) Dc D6 T1 महात्मन ; T2 G3 4 महायशाः — ^{d}) D2 रथ संयोजयेति K2 B Dn D4 6 वै, S स° (M2 च) (for ह)

Colophon. K1 4 D1 3 missing. — *Major parvan*: Ś1 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś1 K3 D2 T G3 4 M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध, K2 likewise only सौभवधाख्यान ; B Dc Dn D4 6 only सौभवधोपाख्यान, and D5 only शाल्ववध ; to these Ś1 K2 3 B3 4 Dc Dn D2 4 5 M2 add समाप्त. — *Adhy. name*: D2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्ध. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 n3 S 22. — *Śloka no.*: Dn D6 53.

24

☞ This adhy. is missing in K1 4 D1 3 (cf. v.l. 3.1.1, 22.30, 23.28); the MSS. are mostly ignored here.

2 ^{d}) B1 Dc1 Dn1 n3 D4-6 T2 G3 प्रादाय

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च स कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे
तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
ततः समासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

---

3 a) S परे (for पुरो) — b) S1 K3 B1.4 D2.5 चित्राणि, K2 B2 Dc Dn D4.6 शस्त्राणि, B3 दीप्तानि, T1 चर्माणि (for वर्माणि) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 दीप्तान् (for पीतान्) — c) S (except M2) सु- (for the first च) T1 G1 कलापकाश्च, T2 G2–4 सुसायकाश्च (for च साय°)

4 b) S विभूषण यत् (M2 °षणानि) — c) K2.3 B (except B3) Dn1 n3 G1 त्वरित° K3 G1 नि- (for प्र) M2 परिगृह्य राजन् (for त्वरित प्र°)

5 b) T1 M1 °सत्त्व, T2 G (except G1) °चेतस (for °सत्त्वा) — c) B2 (m as in text) प्रहृष्टा, T1.2 (before corr) G4 प्रपन्ना — d) Ś1 (*sup lin* as in text) K3 D2.5 °पुंगवानां, B (except B3) Dc1 D4 °जंगलानां

6 a) T G3.4 प्रपन्न° — d) Dc1 D2 °जंगलानां

7 a) B (except B3) T2 G3 सुतेषु (for स तेषु) — b) D2 T2 G (except G1) M1 अधिपो (for ऋषभो) — c) B2 D5 T2 G (except G1) M2 °वीरे (for °बर्हे) — d) T G (except G1) तथा (for तदा)

8 ab) K3 B Dc Dn D2.4.6 T2 G3 तम् (for सम्) Ś1 transp महाजनौघा° and कुरुप्रवीर — c) B2 (repeating) नाथ (m as in text), T1 M1 कष्टं (for धर्म) K2.3 B D (D1.3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो) — d) K2.3 B Dc Dn D4 ह्रीताश्च, D2 दीनाश्च; D5.6 भीताश्च (for ह्रिया च) Cnp भीता° K2 B (B2 marg) Dc Dn D4.6 च राजन् (B2 orig च तस्थु°) (for बभूवु°)

9 a) K3 पति°, Dc ऊचु°, D2 T2 G (except G1) तत°, T1 M1 हृत°, M2 कुत° (for वर°) — $9^d = 11^d$, 12^d

10 a) K2 B3.4 Dc D4–6 सुनृशसमस्तु, D2 सुभृश कुबुद्धिं; S सुनृशंसवृत्त — b) K3 Dn D2 धिक्सौबल — d) K2.3 B3 Dn T2 (by corr) G3 तवैव (K3 °व), B2.4 D4.6 तवेम (D6 °मे), G4 तवाग्र्या (for तवोग्रा°)

हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११
चकार यामप्रतिमां महात्मा
सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
तां देवगुप्तामिव देवमायां
हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२
तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
आदास्यते वासमिमं निरुष्य
वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।
प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
अर्जुन उवाच ।

---

11 K_3 T_2 G_3 om (hapl.) 11^b–12^a — ^{b}) B (except B_3) Dn D_{4-6} T_1 G_1 महादेव° — ^{c}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ अमेय° (B_2 अजेय°) (for अमोघ°) — $11^d = 9^d$, 12^d
12 K_3 T_2 G_3 om 12^a (cf v l 11) — ^{c}) $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 5}$ ता देवमायामिव देवकल्पो (D_5 °गुप्ता) — $12^d = 9^d$, 11^d
14 ^{c}) S (except M_2) पृथक्पृथक् (for पृथक्च)
16 ^{d}) B_1 यथार्थं; D_5 °सुख, T_2 G (except G_1) स्वय

Colophon $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ missing — *Major parvan* $Ś_1$ T G आरण्य — *Sub parvan* K_2 B Dc Dn D_{4-6} (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश — *Adhy name* B_4 D_2 पौरनिवर्तन, T_2 $G_{3\ 4}$ M_1 पौरजनविसर्ग — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 23 — *Śloka no* Dn 16

25

☞ This adhy is missing in $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ (cf v.l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 ^{d}) T_1 G (except G_3) M_1 सर्वान्भ्रातॄन् (by transp)
2 ^{a}) M_2 [द्वा]द (for [द्वा]मा°) K_3 Dn_2 सहा° (for समा) T G M_1 द्वादशेमानि वर्षाणि (= 4 1 5^a), but cf 11^a — ^{b}) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 विजने वने
3 ^{a}) = 10^c Dc D_5 °मूल° (for °पुष्प°) — ^{b}) K_2 B D (except D_2, $D_{1\ 3}$ missing) पुण्यजनावृत — ^{c}) T_1 द्वादशाब्दासु; T_2 G M_1 द्वादश समा° (for शरदः सर्वा°)
4 ^{c}) T_2 $G_{3\ 4}$ गुरु स (for गुरुवन्) T_2 G (except G_1) मानवचर — ^{d}) $Ś_1$ Dc_2 D_2 यशस्विन; T_1 तपस्विन

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५
त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
तच्छालतालाम्रमधूकनीप-
कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
स्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

---

5 [cd]) T_2 G (except G_1) transp मानुषे and भवतो

6 [a]) T G [अ]भि- (for हि) — [b]) S (except M_2) वेदपारगा॰ (for भर॰)

8 [a]) K_2 B_{1-3} D (except D_2, D_{1} ₃ missing) अनुभावान्, B_4 T_2 G (except G_1) सर्वां गतिं, T_1 सद्वाग्गतिं K_2 B (except B_4) Dn D_{4-6} च जानासि, K_3 विजानीत — [c]) T_2 G (except G_1) आवासांश्चैव

10 [b]) K_2 B_3 Dn $D_{4,5}$ ॰जलो॰ (for ॰जनो॰), cf 3[b] — 10[c] = 3[a]

11 [a]) K_3 B_3 Dn $D_{4,6}$ T_1 यत्र (for अत्र) K_2 Dn_3 $D_{4,5}$ [इ]मे, B_2 [ए]व (for [इ]मा) — [b]) B_3 T_1 G_1 विहरामे॰, T_2 G_{2-4} विचरे($G_{3,4}$ ॰रा)मे॰ $Ś_1$ D_2 नराधिप; K_3 Dc D_5 [इ]ति मे मति॰, B_2 [इ]ति रोचते — [c]) K_3 [ऽ]नुमतिं, D_2 रोचते — [d]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2,5}$ कथ वा, K_2 B (except B_4) Dn $D_{4,6}$ G_1 किमन्यन् (for किं वान्यन्)

12 [a]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2,5}$ सर्वं (for पार्थ) — [b]) S_1 K_3 Dc $D_{2,5}$ यत्त्वया (by transp) — [c]) K_2 $B_{1,4}$ Dn $D_{2,4,6}$ गच्छाम॰ K_2 B (except B_3) Dn $D_{2,4,6}$ पुण्यवि॰; K_3 पुण्य द्वैतवन (hypermetric!) — [d]) K_3 सुविख्यात महत्सर॰

14 [d]) $K_{2,3}$ B Dc Dn D_{4-6} तथैव; G_1 सद्वैत- (for सजपा) K_3 B_2 Dc D_5 वनचारिण S_1 जपाश्च वनवासिन॰ (*sup lin* प्रजाश्च वन॰ and जपाध्ययनचारिण॰), D_2 जपस्वाध्यायचारिण॰

15 [c]) K_2 B Dn $D_{4,6}$ तप॰(K_2 Dn_1 व्रत॰)सिद्धा महात्मान — [d]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2,5}$ G_2 सतत (for शतश॰) MSS संश्रित॰, शंसित॰ also (as usual)

16 [a]) $Ś_1$ ते प्राप्य, Dn_3 प्रयाता॰, G_4 ते याता॰ T G (except G_1) ब्राह्मणैस्तत्र — [b]) K_2 B_3 Dn $D_{4,6}$ T_1 ब्राह्मणैर्बहुभि॰ सह, T_2 G (except G_1) पांडवा बहुभि॰ सह — [c]) T_2 G (except G_1) सर्वे (for रम्य) — [d]) Some N MSS ॰र्षभ

17 [a]) $Ś_1$ $B_{1,4}$ Dn $D_{2,4}$ तत्साल॰; K_3 corrupt — [c]) $Ś_1$ Dc ॰वरै॰, S ॰फलै॰ (for ॰धरै) — [d]) K_2 Dn_2 महाबल; S (except T_2 G_3) महद्वन M_2 द्वैतवन प्रपेदु॰ (for राष्ट्रपतिर्ददर्श)

18 [b]) T_1 $G_{3,4}$ M मनोरमा वाच उदी॰ — [c]) T_1 G_1 M_3 ॰नत्यूह॰ (for ॰दात्यूह॰) — [d]) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 बर्हिण॰, D_2 सारस॰, G_1 शारिका॰ को॰, M_1 कोकिला॰

करेणुयूथैः सह यूथपानां
　मदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां
　तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
　धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
　ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०
ततः स यानादवरुह्य राजा
　सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
　स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
　र्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
　मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२
स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
　न्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः
　कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
　तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
　महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
　यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे
　तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ २५
लतावतानावनतः स पाण्डवै-
　र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
　र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शारिका च

19 D_3 om 19^a–20^b — ^{ab}) T_2 G (except G_1) °यूथवर्तिना (for यूथपाना), and अमल° (for अचल°) — ^{c}) $Ś_1$ वृंदानि (for यूथानि)

20 D_3 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) D_5 मनोहरा $Ś_1$ K_3 मोघ° ($Ś_1$ corr to मेघ°, K_3 corr to भोग° as in text) — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} पूतात्मना, T_2 $G_{3.4}$ जिता°, M_2 महा°, S_1 corrupt

21 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_2 वीर° (for राजा) — ^{b}) Dc $D_{2.5}$ T_2 G_{2-4} सज्जन°, T_1 M_1 स्वजन°, G_1 सुजन° (for सजन°) — ^{c}) B_2 M_1 धर्मात्मभृता; B_3 Dc D_2 धर्मार्थव(D_2 भृ)ता

22 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ सहसा (for सहिता°) $Ś_1$ [अ]भ्यपेतु°, B_3 Dc D_6 T G_{2-4} M निपेतु — ^{d}) K_3 युधिष्ठिर, D_2 T_1 मनस्विन° K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ त (for स)

23 ^{a}) S_1 K_3 Dc_2 वृद्धान् (for सिद्धान्) K_3 वृद्धान् (for सर्वान्) T_1 $G_{1.2}$ M transp सिद्धान् and सर्वान् — ^{b}) $G_{2.4}$ °वर्चा° (for °वच्च)

24 ^{a}) $K_{2.3}$ सु (for स) S (except T_1) पुण्यशीलैः S (except M_2) सहितो (for पितृवन्) — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ °भृतैर् (for परैर्) K_3 T_1 $G_{2.4}$ उपेत°

25 ^{b}) MSS नरेंद्र, °द्र°, °द्रा° also — ^{c}) $G_{3.4}$ M_1 विमोच्य; G_1 विमोह्य — K_3 om from अवरुह्य up to °पगतै° (in 26^c) K_2 B Dn $D_{4.6}$ अवशा(K_2 °शा)श्च; Dc D_5 अनुगाश्च, D_2 T_1 G_1 M अव(D_2 °वि)गाह्य (for अवरुह्य) — ^{d}) T_2 G (except G_1) तत्रैव (for तत्रोप) MSS °बर्हं, °बर्हान् also

26 K_3 om up to °पगतै° (cf v l 25) — ^{a}) T_1 M °वितान, $G_{2.4}$ °प्रतान (for वतान) $Ś_1$ Dn_3 M_2 [अ]वतत° (for [अ]वनत°) — ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} एव (for उग्र)

Colophon $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ missing — *Major parvan* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य; Dn_2 वन (!) — *Sub parvan* $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn Dc $D_{2.4-6}$ T_2 G_{2-4} M (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश — *Adhy name* D_2 ब्राह्मणानुव्रजन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 24 — *Śloka no* Dn 26

२६

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १

यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा
तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २

इष्टीश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४

स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५

तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि
प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

☞ This adhy is missing in $K_{1, 4}$ $D_{1, 3}$ (cf. v l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 ^{a}) Cnp तत्कारण (for तत्कानन) । — ^{b}) S (except M_3) दुःखम् (for वासम्) — ^{c}) T G °प्रतिमप्रकाशाः — ^{d}) S भागीरथीसाल° (T_2 $G_{1, 3, 4}$ °साल्व°)

2 ^{a}) K_3 B_3 Dn $D_{4, 6}$ transp सर्वान् and राजा — ^{c}) $Ś_1$ नृपति° (for ऋषभ°)

3 ^{a}) M_1 मुख्याश्च (for पित्र्याणि) N ($K_{1, 4}$ $D_{1, 3}$ missing) M तथा क्रियाश्च, T $G_{3, 4}$ तथाग्रयाणि; G_1 तथाश्रयाणि, G_2 तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि) — ^{b}) S (except T_2 G_3) तस्मिन् (for महा) — ^{c}) K_3 B (except B_1) D (except D_2, $D_{1, 3}$ missing) तत्र (for सर्व°) $Ś_1$ पुरोहितः सत्यसमिद्धतेजाः — ^{d}) K_2 B Dc Dn $D_{4, 5}$ नृपाणा, S महात्मा (for कुरूणाम्)

4 ^{a}) $Ś_1$ B (except B_4) च (for तु) — ^{b}) B_1 Dc मुनिः (for ऋषिः) T_1 [ऽ]तिचरो जगाम, M_3 [ऽ]भिजगाम राजन् (for ऽतिथिरा°) — ^{c}) S_1 D_2 तिग्म°, B_1 प्रीति°; G_1 सर्व° (for तीव्र°) — ^{d}) Here and below (generally) $Ś_1$ मार्कंडेय° । — After 4, N (except K_3, $K_{1, 4}$ $D_{1, 3}$ missing) T_2 G_{2-4} ins

93* तमागत ज्वलितहुताशनप्रभ
महामनाः कुरुनृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चित
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ।

[(L 1) = (var) 1 17 21^{a} $Ś_1$ B (except B_3) °त्विष (for °प्रभ) — (L 4) $Ś_1$ °वीर्यसत्ववान्, $G_{2, 4}$ °सत्यवीर्यवान्)]

5 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_2 D (except D_2, $D_{1, 3}$ missing) T G_3 वीक्ष्य, G_1 प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K_3 दीना (for कृष्णा) — ^{d}) T G स्मयते (for ऽस्मयत) T_2 G_{1-3} महौजाः (for [अ]मितौजाः)

6 ^{b}) S (except T_2 G_3) याति (for सन्ति) K_3 [ऽ]पि, S (except T_1) मा (for ऽमी) — ^{c}) Dc D_2 G_4 M_2 स्मयते प्र, T_2 G_3 स्मयतेव (for °तीव)

7 ^{b}) T_2 $G_{3, 4}$ प्रहर्षतो K_3 M_2 मा (for मा) — ^{c})

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८

सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
मयस्य जेता नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९

स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०

नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११

अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं
सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् ।
विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२

धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३

महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
न्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु-
र्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४

सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५

सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

S (except T_2 G_3) तात (for स्वय)

8 ^{a}) G_2 M राम° (for राजा) — ^{cd}) K_2 B_2 Dn D_4 $_6$ मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरे पुरा (with hiatus !) (for दृष्टो गिरेर्)

9 ^{b}) K_2 B Dn D_4 T G_1 $_3$ यमस्य नेता, D_2 रणे विजेता, D_5 $_6$ G_2 $_4$ M_1 यमस्य जेता $Ś_1$ K_3 B_1 $_2$ Dc D_8 निहता, D_3 यथेंद्र° (for च हन्ता) — ^{c}) M_2 अनयत् (for अनघ) — ^{d}) Dn_3 D_4 वास वने (by transp), D_2 रामो वने Some N MSS चचार (for चकार)

10 ^{a}) M_2 शक्रप्रतिमप्रभावो — ^{c}) G (except G_3) M ह्यच° (for अच°) — ^{d}) = 11^d, 12^d, 13^d, etc D_3 $_5$ T_2 G (except G_1) नेशो (for नेशे)

11 B_3 om (hapl) 11–12 — ^{a}) B (B_3 om) Dn_3 n_3 भूपा (for नृपा) — G_2 om 11^{cd} — ^{c}) G_1 $_4$ ऽय (for ऽप्य°) — ^{d}) = 10^d, 12^d, 13^d, etc D_8 T_2 G_3 $_4$ नेशो (for नेशे)

12 B_3 om 12 (cf v l 11), T_1 M_2 om (hapl) 12 — ^{a}) G_1 M_1 °देव (for °वर्य) B_1 नरधर्मसेतु, G_1 M_1 नरदेववर्यं, G_2 $_4$ नरवर्यमुत्तम (for नरवर्य सन्त) $Ś_1$ K_3 D_2 सिद्ध, T_2 G_3 मुक्त (for सन्त) — ^{b}) S (T_1 M_2 om) °करूश° — ^{c}) B (B_3 om) Dn D_4 G M_1 राज्यानि (for राष्ट्राणि) — ^{d}) = 10^d, 11^d, etc K_2 D_2 $_5$ T_2 G_{2-4} नेशो — After 12, T_2 G_{2-4} read 15

13 B_1 om (hapl) 13 — ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_3 $_4$ Dn D_6 पुराणैस्; M_2 पुरस्तात् — ^{b}) T_2 G_3 $_4$ °वीर; G_2 °देव (for °वर्य) — ^{c}) T_2 G (except G_1) भ्रमति (for प्रभान्ति) — ^{d}) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो (for नेशे)

14 ^{c}) T_1 G (except G_3) बलिनश्च सर्वान् M नरदेव यत्तुर् (for नरवर्य धातुर्) — ^{d}) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

15 T_1 G_1 om (hapl) 15 T_2 G_{2-4} read 15 after 12 — ^{b}) K_2 B Dn D_4 $_6$ तथा (for the first यथा) M यथास्व (for यथावद्) — ^{c}) $Ś_1$ K_3 D_5 M_1 कुर्वते न (M_1 तत्), K_2 B_1 $_3$ Dn D_4 $_6$ कर्म सदा (for तत्कुरुते) B_2 कर्म समाचरति (for तत्कुरुते प्र°) B_1 $_3$ Dn D_4 $_6$ [आ]चरति, Dc स्वभावात्, D_2 प्रभाव; M स्वभाव (for प्रभावात्) — ^{d}) = 10^d, 11^d, etc Some MSS नेशो

16 ^{a}) $Ś_1$ (*sup lin*) D_2 यथार्थ°; K_3 तथार्थ°; B

11

यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T2 G3) यथानु° — b) S (except T2 G3) श्रिया यथा (for ह्रिया तथा) — c) Ś1 तव प्रदीप्त, B2 तथातिदीप्त

17 a) G2 4 M तु (for च) — c) K3 B2 Dn D4 T2 G3 तेन (for स्वेन) — d) D5 T2 G (except G1) कौरव पार्थिवेभ्य: (by transp)

18 T1 om 18 — b) S1 D2 G2 4 सहित: सु°; K3 D5 नृप धर्मनदन — c) G1 2 समभ्य (for आ°)

Colophon om in T1 : K1 4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 T2 G3–5 M2 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 B2 3 Dc Dn1 n3 D2 4 5 (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B4 D5 only द्वैतवन, and G1 only द्वैतवननिवास — *Adhy name* B4 T2 G M1 मार्कंडेयदर्शन, Dc D2 मार्कंडेयवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn T2 G M 25 — *Śloka no* Dn1 n3 18, Dn2 19

27

☞ This adhy is missing in K1 4 D1 3 (cf v.l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 a) Ś1 D2 [अ]थो, Dn D4 6 वै (for [अ]थ)

2 a) K3 D5 पूर्य° (for ईर्य°) — b) K3 D5 ब्राह्मणौ°वेन K2 B3 4 Dc Dn D4–6 सर्वश: — K3 om (hapl) 2c–3b

3 K2 om 3ab (cf v l 2) — a) Hypermetric! K3 B Dc Dn D4 6 om the *first* च — b) Ś1 भापाणा चैव, Dc D2 भाप्याणा चैव, T2 G (except G1) निगमाना च S भारत (for सर्वश) B1 भाप्याणा च सहस्रश:

4 a) K2 B2 Dn D4 6 चैव पार्थाना, Dc D2 पांडवाना च (for पाण्डवे°) — 4c = 1 76 18a — d) K3 व्यरोचयत्, B1 G1 M व्यवर्धत, T1 [अ]भिवर्धत, T2 G3–4 M2 [अ]भ्यवर्तत

5 a) G (except G3) तथा° (for अथा°) T1 G1 M [अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो)

6 b) Ś1 K3 B1 D3 महात्मना (for तप°) — d) Ś1 K3 Dc2 °पावक

7 b) K3 महावने, S (except T2 G3) महायना° (for

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०

नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११

चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२

अनूनमासीदसुरस्य कामै-
र्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३

नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४

कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६
यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७
ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८

अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

घत) — [d]) K_2 D_c D_5 T_2 G_3 कश्यपै॰ सह, K_3 कश्यप॰ सह, B_1 काश्यपास्तथा

8 [b]) T_2 G (except G_1) ॰प्रभा॰ (for ॰व्रता॰)

9 [b]) $Ś_1$ शृणुष्वैकमना; K_2 B D_c D_n D_{4-6} शृणुष्व गदतो — [c]) $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 5}$ सभ्रातृभृत्य॰ ($Ś_1$ D_2 ॰भार्य॰) कौंतेय — [d]) $K_{2\ 3}$ B D (except D_2, $D_{1\ 3}$ missing) T_1 G_4 त्वा

10 [c]) K_2 B D (except D_5, $D_{1\ 3}$ missing) T_2 G_3 M_2 उदीर्णे, G_1 र्णं

11 [b]) K_2 ईक्षन् (for इच्छन्) B_1 D_c G_4 इम (for अमु) T_2 $G_{2\ 3}$ transp इम and अमु, T_2 $G_{3\ 4}$ transp लोक and जेतुम् — [c]) S (except G_1) ॰दोष (for ॰मोह) — [d]) K_2 जयति, K_2 $B_{1\ 3}$ D_c D_5 S हति, B_2 m D_6 तुदति; B_4 भूति (for नुदति) $Ś_1$ B_1 D_2 सदा, B_2 भूप (for नृप)

12 [a]) G (except G_3) निश्रेयस — [b]) T_1 $G_{2\ 4}$ राज्य, G_1 राज॰ (for प्रजा) — [c]) B_1 D_2 T G नाभ्यगच्छद्

13 [a]) D_c D_5 M_2 अन्यूनम्, T G (except G_1) M_1 मानूनम् K_2 विक्रमैर्, S राजन् (M_2 कामो) (for कामैर्) — [b]) $K_{2\ 3}$ D_c D_{n1} D_5 विरोचने $T_{1\ 2}$ (before corr) G (except G_3) M_1 श्रीरभिकाक्षिता या — [d]) K_3 नष्टाचारो, T_1 $G_{1\ 2}$ M तेषां चरन् (G_1 चिर) S (except M_2) दुःखम् (for दुष्टम्) K_2 B_2 D_n $D_{2\ 4-6}$ M_2 अथो (for अतो)

14 [a]) K_3 सहेत, G_4 सहैति — [d]) K_2 B D_n D_{4-6} नयैर्विनीत, T G_{2-4} नयेरितात्मा

15 [b]) D_2 -त्यज्या॰, M_2 -हाया॰ (for -गृह्या॰) — [c]) T_1 G_1 M ब्र(T_1 M_2 ब्रा)ह्मणा विप्रहीणस्य; T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ ब्राह्मणाभिप्र॰ — [d]) $Ś_1$ हीयते (for क्षी॰)

16 [a]) $B_{2\ 3\ 4}$ (m as in text) D_5 T_2 (by corr) G_3 ब्राह्मणास्त्र(B_3 D_5 क्ष)परा, D_c ब्राह्मणानुपरा — [b]) K_3 D_6 T_1 M_2 क्षत्रम् G_1 M_1 क्षत्रे S_1 अनुपम, G_1 M_1 चाप्रतिम — [d]) K_2 B D (except D_2, $D_{1\ 3}$ missing) T_2 G_3 तदा (for अथ)

17 [a]) T_1 $G_{1\ 4}$ M तु, G_2 [अ]ति- (for हि) — [c]) K_3 S (except G_3, T_2 before corr) चर॰ (for दह॰) — [d]) K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) सम रिपु, K_3 M सहा-रिपु T G ब्राह्मणै सहितो रिपून् (T_1 G_1 सहचारिभि॰; $G_{2\ 4}$ सहितोरिपु)

18 [a]) $Ś_1$ K_3 D_5 ब्राह्मणो ह्येव, K_2 B D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ ॰णेष्वेव, M_2 ॰णस्यैव (for ॰णेभ्योऽथ) — [b]) B_3 बुद्धे॰, T $G_{3\ 4}$ बुद्ध्या (for बुद्धि॰) — [d]) K_2 B D_n D_{4-6} परिवृद्धये, T_2 G_{2-4} [अ]थ विवृ

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्व ऋतावसुः ।
ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ।

---

19 [a]) G1 °भावाय (for °लाभाय) — [b]) K3 यथावदर्हप्र°, D6 यथार्हवृद्धप्र°, T1 G1 °पादनाय च — [cd]) Ś1 M1 तपस्विन (for यश°) B1 transp विप° and बहु° S वासयेत् (for °य)

20 [c]) G2 4 भक्तिः (for वृत्ति॰) — [d]) K3 प्रथम, T1 G3 4 [S]प्रतिम (for प्रथित)

21 Before 21, K2 B (except B1) Dn D4 6 G2 M1 ins वैश° उ° (K2 Dn1 G2 om उ°) — [d]) Ś1 K3 B1 D3 सर्वे, T1 G1 3 M पुन॰ (for भूय॰)

22 [c]) Ś1 वालकिश्च, K2 भालक°, B2 भालुकि°, T G3 दालुक°, G4 दालुकि° G1 3 M1 °द्युम्नो (M1 °द्युम्नौ) हालुकिश्च — Ś1 om (hapl) 22[d]–23[c] — [d]) K2 D6 हृतचेता॰, S कृतमेधा॰

23 Ś1 om 23[abc] (cf v l 22) — [ab]) K3 B1 Dc मौंज° (for मुञ्ज°) S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T2 G2–4 °णश्चैव) काश्यपश्च महातपा॰ — [c]) K3 Dc D3 तृण°, D5 G2 M1 स्थूल°, T1 G4 M3 स्थल° (for स्थूण°) — [d]) Ś1 K3 B1 Dc D3 ins अपि before अग्नि° (to avoid the hiatus!) Dc °होत्रो° (for °वेश्यो°) S कौशिक॰ (for शौन°)

24 [a]) K3 Dn D4 6 कृत° (for ऋत°) Dc कृतवाक्सुवहश्चैव, T1 ऋतवाग्वसुवाक्चैव — [b]) Ś1 K3 B Dc Dn D4–6 T2 (by corr) G3 विभा° (for ऋता°). — [c]) S बृहन् (for वृषा-)

25 [b]) S (except M3) मुनय॰ (for ब्राह्मणा॰) MSS सश्रित°, शसित° etc also (as usual) B1 मुनयो ब्राह्मणास्तथा — [c]) Ś1 मान्यत, K3 Dc D3 G1 M1 अर्चत॰, D5 आर्छत (for आनर्चु॰)

Colophon K1 4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 Dn2 T G2–4 M3 आरण्य — *Sub parvan* K3 B1 3 Dc D3 M3 (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B4 D5 only द्वैतवन, and G1 only द्वैतवननिवास — *Adhy name* D3 ब्राह्मणमाहात्म्य, T3 G M1 दाल्भ्यवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 26 — *Śloka no* Dn 25

28

☞ This adhy is missing in K1 4 D1 3 (cf v l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 [c]) T G3 4 कथा चक्रुर्

2 [c]) K3 B Dn D4 6 M3 अथ (for तत॰) — [d]) T2 G (except G1) वचन चेदमब्रवीत्

3 Before 3, most MSS ins द्रौपद्युवाच (resp.

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किंचन ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९
इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशबृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।

द्रौपदी)

4 ^{a}) M_3 स्वा (for त्वां) — ^{b}) S परिवारित (T_2 G_3 °वासित, G_1 °वारित°) — K_2 B_3 Dn D_{4-6} om 4^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ D_2 सहित° (for च तथा) — $Ś_1$ K_3 D_2 om 4^{ef} $B_{1\ 2\ 4}$ Dc T_2 G_3 transp 4^{cd} and 4^{ef} — ^{e}) S (except G_1) दुर्मेधा (for दुष्टात्मा) — ^{f}) Dc S नानुतप्यति (Dc °त)

5 ^{b}) S तस्यासीत्क्रूरकर्मण° — K_2 om (hapl) 5^{c}–6^{b} — ^{c}) T_1 M_2 स्वा (for त्वा) $Ś_1$ ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) — After 5, B_1 Dc_2 ins

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च ससदि ।

7 K_3 om 7 (with 6) — ^{b}) $Ś_1$ $D_{2\ 5}$ असूया दृश्य(D_5 विद्य)ते त्वयि, K_2 B Dc Dn D_4 अस्र न पतित तदा (Dc भुवि)

8 G_2 transp 8^{b} and 8^{d} — ^{c}) B_2 दुर्दान्तस्, T_2 G (except G_1) दुर्हृदस् (for दुर्भ्रातुस्) M तव (for तस्य) — ^{d}) K_2 B (except B_1) Dc Dn $D_{4\ 6}$ राजन् (for तथा) B_4 Dc वै, T_2 $G_{3\ 4}$ तु (for च)

9 ^{a}) S_1 T_2 G (except G_2) च (for तु) $K_{2\ 3}$ B_1 अथेतरेषां स° — ^{c}) T_1 G (except G_3) [अ]पि (for [अ]भि)

10 ^{c}) S_1 K_3 M_2 स्वा (for त्वा) T_2 G_2 °बाहो (for °राज) — ^{d}) S दृष्ट्वा भूतलशायिन

11 ^{c}) S_1 $K_{2\ 3}$ B Dc_1 Dn_2 n_3 D_4 °बृषीं, Dc_2 $D_{5\ 6}$ °बृशीं $Ś_1$ एता, T_2 $G_{2\ 3}$ चैता (for चेमां) — ^{d}) $Ś_1$ K_3 G_2 M_2 मा (for मां) $Ś_1$ K_3 मथय°, B_1 प्रदह°, $D_{2\ 5}$ B वारय° (for रुन्धय°)

13 T_1 om (hapl) 13–16 — ^{a}) T_2 G त्वा त्वक्-, M_1 त्वा सप्- (for त्वाह) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing) $G_{1\ 4}$ त्वां (for त्वा)

14 T_1 om 14 (cf v.l 13) — ^{a}) K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 या त्वाहं, K_3 या त्वा वै; B_1 D_2 G_4 या वै त्वां, M या वीत — ^{b}) K_3 Dc D_2 G (except G_3) M शुभ्रैर् (for शुभ्रैर्) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 आच्छादित (B_1 बहुविधै°), K_3 $G_{1\ 2\ 4}$ बहुशतै° (for बहुधनै°) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B Dc_1 Dn D_{4-6} G_1 सा त्वां, D_2 M_1 साद्य, M_2 साहं

15 T_1 om 15 (cf v l 13) — ^{a}) T_2 G M_2 ते (for तद्) — ^{c}) D_6 M_3 दीयते (for ह्रि°) B_2 च; T_2 G (except G_1) त्वद्-, M_2 वै (for ते) — ^{d}) T_2 G (except G_1) सार्वकालिक

16 T_1 om 16 (cf v l 13) — ^{a}) S_1 K_3 D_2 M_2 च, B_1 Dc तु (for ते) — After 16^{ab}, M_2 reads line 1 of 95* — ^{c}) S (T_1 om) यतीना (for दीयते) — N ($K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ missing, $Ś_1$ K_3 $D_{2\ 5}$ om line 1) ins after 16^{cd} M_2 ins line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (!)

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
यांस्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
कुरूनपि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
— 16^f = 12^d

17 ^a) N (K1 4 D1 3 missing) M2 यत्ते (for यांस्ते) — ^b) B3 4 Dc2 D2 4 5 °कुण्डलान् — ^c) S (except G1 4) अभोजयश्च K3 Dc D5 मिष्टान्नैः, T1 M निष्टान्नैः — ^d) B2m 4 M2 °सत्कृताः

18 ^a) S पश्यन्त्या (for पश्यामि) — ^b) Dn D4 6 जीविनः, M2 जीवितान् (for जीवतः)

19 ^a) K3 श्रुत्वा, Dc D5 M1 दृष्ट्वा (for चापि) — ^c) K3 B (except B3) Dn D4 6 ध्यायतः S (except T2 G3) नु (for न) — ^d) G2 4 प्राप्तकाले T1 G2 4 M न (for वि-)

20 Dc1 M2 om (hapl.) 20 — ^b) Ś1 K3 B1 3 Dn D5 T2 G3 4 °मच्युत — ^c) S (M2 om.) असुख (for दुःखित) — ^d) = 21^d, 25^d, 27^d, 29^d, 30^d, 31^d, 32^d S1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 21 S (M2 om.) कस्माद्राजन्नुपेक्षसे

21 K2 B2 D6 M2 om. (hapl.) 21 — ^a) K3 M1 ज्ञानैर्, T1 2 (before corr.) G3 4 मान्यैर्, G1 मानैर् (for यानैर्) — ^b) K3 T1 2 (before corr.) G (except G3) M1 वाक्यैर् (for वस्त्रैर्) — ^d) Ś1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 20

22 ^a) S1 K3 B4 Dc D2 5 ह्यय (for हि यः) K3 B (except B4) Dn D4 6 अय कुरूञ्शेषे सर्वान् — ^b) S1 K3 D2 5 भृश (for प्रभुः) — ^c) N (K1 4 D1 3 missing) M2 त्वत्प्रतिज्ञा — ^d) Ś1 K3 B1 Dc D2 5 M2 क्षम° (for सह°)

23 ^a) Ś1 K3 B2-4 Dc D2 4-6 शरावसर्गे, K3 B1 Dn शरावमर्दे, M2 शरान्विसर्गे K3 शीघ्रास्त्रो, T G °स्त्रे, M °स्त्र°

25 ^d) = 20^d, 21^d, etc. N (K1 4 D1 3 missing) M2 कस्माद्राजन्न कुप्यसि (M3 °से)

26 M1 om. (hapl.) 26–27 G1 reads 26 after 29 — ^b) M2 दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं) — ^c) Ś1 K3 D2 विव° (for वर्ध°) T2 G (except G1) न वर्धते च मन्युस्ते

27 27^ab = (var.) 4 18 9^ab M1 om. 27 (cf. v.l. 26) — ^b) B Dn D2 4 6 सर्पान् (as in text), Dc यक्षान्, the rest सर्वान् T1 om. च — 27^d = 20^d, 21^d, etc.

28 T1 om. (hapl.) 28–29 — ^b) G1 2 M हय-नागै° — ^c) T2 G2-4 रत्न योगृह्णात्, G1 M1 वित्त गृह्णी यात् — ^d) T2 G M1 पार्थिवानां K3 B (except B3) Dn D2 परतप

30 ^b) B1 S (except G1) धन्विनाम्, B3 धर्मिणाम्, D3 5 6 वर्मि° (for चर्मि°) — T1 om. 30^cd, G1 om. (hapl.) 30^c–31^d

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १
असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

---

31 G1 om 31 (cf v l 30) — After 31^c, N (K1.4 D1.3 missing) M3 ins

96* कस्मात्क्षमसि पार्थिव ।
नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ।
अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र
[(L 2) K3 D5 दृष्ट्वा दुःखवशानुगौ]

— After 31, M3 *repeats* 26 (using the plural instead of the singular in 26^ab)

32 T1 om (hapl) 32 — After 32^ab, K2 B Dc Dn D4-6 ins

97* धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— ^c) K2 B Dc Dn D4-6 वै (for ते) — ^d) K2 B (except B1) Dn D4.6 कस्मात्क्षमसि पार्थिव (cf 96*)

33 ^a) Dn D6 T2 G3 वै नास्ति (for नैवास्ति) — After 33^ab, T1 G1 ins

98* त्यक्तवास्त्र विनाशाय व्यक्त भृगुपतिर्यथा ।
[T1 त्यक्त्वा (for व्यक्त)]

— ^d) D5 व्यथित (for व्यथते)

34 ^a) M3 नामन्यु क्षत्रियोस्तीति — ^b) Ś1 K3 Dc D3.5 महत् (for स्मृतम्)

36 ^a) S (for M3 see below) न (for तत्), and तु (for न) M3 न च क्षमा त्वया कार्या — ^c) Ś1 K3 D3 शक्यास्ते (by transp) — ^d) Ś1 K3 D3.5 M1 नियतु (for निहन्तु)

37 ^d) D6 S (except M1) वि- (for च)

Colophon om in K3 K1.4 D1.3 missing — *Major parvan* Ś1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* B2.3 Dc Dn1 n3 D4.6 (all om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B4 D5 only द्वैतवन; and D2 only द्वैतवनवास — *Adhy name* B4 Dc T2 G M1 द्रौपदीवाक्य, D2 द्रौपदीविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 27 — *Śloka no* Dn 40

29

☞ This adhy is missing in K1.4 D1.3 (cf v l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 ^c) B Dc2 Dn3 D5.6 प्रह्रादस्य (see below)

2 ^a) B1 S (except M3) °त्मान (for °प्राज्ञ) — ^b) T2 G (except G1) अश्रुता° (for आगता) — ^c) T1 G1.2 M1 दैतेन्द्र° — ^d) B Dc2 D5.6 प्रह्राद

3 Before 3, B Dc Dn D4-6 M3 ins बलिरुवाच

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— ^{c}) K3 [अ]स्ति, S वा (for स्वित्) Ś1 K3 तेज° (for तात) — ^{b}) S1 K3 चात्र मे सशयो महान्, S तेजो वासुरसत्तम — ^{c}) S (except M2) यथा (for एतन्), and सशयस् (for °य) Ś1 K3 तन्मेपरिमितप्रज्ञ — ^{d}) S (except M2) तथा स्व (for यथावद्) S1 सशय परिपृच्छत°, K3 सम्यकप्रब्रूहि पृच्छते

6 S1 om the ref B Dc2 D5 प्रह्लाद उ° — ^{b}) M2 श्रेयसे मया (for °सी क्षमा) G4 यो नित्य य° स्वय क्षमी — ^{d}) T2 G3 यद् द्वय तदसशय

7 K3 om (hapl) 7^{b}–8^{c} — ^{c}) Ś1 भूता (for भृत्या°) — ^{d}) B (except B1) Dc Dn D4 6 तथारय° (for तथैव च)

8 K3 om 8^{abc} (cf v l 7) — ^{b}) Dc D5 S नमति — ^{d}) K3 परिवर्जिता, B1 G2 अपि वर्जिता (for अपवादिता)

9 ^{a}) S च (for हि) — ^{b}) T1 °दोषवान्, G1 M1 °दोषत° — ^{d}) D3 G2 4 °तेजस° (for °चेतस°)

10 ^{a}) B2m 3 M2 वस्त्रम् S (except G1) अलकार — ^{b}) D6 आसन शयनानि च — ^{c}) T2 G (except G1) माल्या° (for पाना°)

11 ^{b}) = 14^{d} G2 °तेजस° (for °चेतस°), cf v.l 9^{d}

12 ^{a}) Dc2 D5 तत्र (for भर्तृ) — ^{b}) Ś1 K3 B1 Dc D2 5 M2 पूजयेयु° K2 3 B (except B1) Dc Dn D4–6 T2 G3 M2 कथंचन — ^{c}) B4 Dc D2 G2 4 अवज्ञात

13 ^{a}) T1 2 (before corr) G4 क्षमिणा तादृशा — ^{b}) D5 च (for [अ]पि) — ^{c}) K3 B (except B1) Dc D5 T2 G3 M2 transp पुत्रा° and भृत्या° D6 दासा° (for भृत्या°)

14 ^{a}) K3 (marg *sec m*) Dn अथास्य, D6 अवाप्य (for अप्यस्य) — ^{b}) K3 D6 °भोक्तु (for °भूय) — ^{c}) T1 न निव°, G (except G3) M1 [अ]प्यतिव° (for [अ]स्य प्रव°) — ^{d}) = 11^{b} G2 4 °तेजस° (for °चेतस°), cf v.l 9^{d}, 11^{b}

15 ^{b}) K3 नाल्पाम्, B Dn D4 6 T2 G3 नाल्पम्; T1 G1 4 M1 स्वल्पाम् — ^{c}) S (except T2 G3) हानिम् (for दण्डम्) K3 अर्हति, D2 G4 M ऋच्छति, D6 T1 G1 3 इच्छति (for अर्हन्ति) T G3 दूष्यति, M1 द्विष्यति — ^{d}) T1 G (except G3) M1 स्वामिनश्चापि (M1 °प) कुर्वते

17 ^{a}) S ह्य(T2 G3 [S]प्य)पि च (for यदि वा) — ^{b}) S चानुगामिनि (T1 G4 °नी, T2 G3 °नीं) (for रज°) — D2 om (hapl) 17^{c}–18^{b} — ^{d}) S विविधांस्तेजसावृत

18 D2 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{b}) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
योऽपकर्तॄंश्च कर्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१
यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २७
सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

$T_2 G_3$) यो नित्य (for प्राप्नुते) Dc तमसा° — c) K_3 B_1 Dn $D_{4\ 6}$ आप्नोति S (except M_2) लोके (for चैव) — d) S (except M_2) मृत्यात् (for लोकात्) $Ś_1$ K_3 Dc D_5 लोकस्यात्मन एव च

19 a) K_3 S °मानार्थलोपौ (G_4 M_2 °भौ) च, B_1 सावमानाच्च हानिं च, B_4 मानार्थहानिं च; Dc D_5 °मानाव लेपौ च, D_2 मानार्थलोपो वा — b) $Ś_1$ उपलभ, K_3 D_2 [अ]प्युपालभ, B_3 सोपालभ (for उपा°) S वाच्यता(T_1 °च्युत)मेप्यतीति च — c) K_2 B (except B_2) Dn $D_{4\ 6}$ द्वेषमोहाश्च, S °लोभमोहाश्च (T_1 मोहलोभाश्च)

20 a) $Ś_1$ उग्रान् (for दण्डान्) — b) $Ś_1$ अनयानय, K_2 B_{1-3} Dn_3 (by corr) $D_{4\ 6}$ पुरुषोदयात्, Dn_1 n_2 $D_{2.5}$ °षोनयात् — d) T_1 G (except G_3) प्रजा (for प्राणे°)

21 a) S सोपकर्तॄंश्च (G_2 सोपि क्रूराश्च) $Ś_1$ K_2 स्व (for the first च) K_2 B Dn D_6m T_1 G_1 हर्तॄं° (B_3 हर्तॄ), T_2 G_{2-4} M शत्रू (for कर्तॄं°) — M_2 om (hapl.) 21^{d}–22^{a}

22 M_2 om 22^{a} (cf v l. 21) — a) S_1 K_3 $D_{2\ 5}$ ins च before उद्विजते — b) K_3 सुख (for कथं) K_3 कथ, S रतिर् (for भवो) — c) K_2 B Dc Dn $D_{5\ 6}$ T_2 G_3 तस्य; D_4 स्व° (for ह्य) — d) G_4 क्रम (for कुरु) — e) K_3 M [अ]भि (for [अ]ति) — f) S_1 K_3 [अ]पि (for च) — After 22, N ($K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ missing) M_2 ins

99* काले काले तु सम्प्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।
[S_1 K_2 $D_{2\ 5}$ [ऽ]पि (for तु) B_2 [ऽ]थ (for ऽपि)]

23 c) T_1 $G_{1\ 2}$ M स तु वै सुखमाप्नोति — d) S लोकेस्मिंश्च परत्र च

24 K_3 om 24 — a) T_2 G (except G_1) च (for तु) — b) S (except M_2) वै (for तान्) — c) B_1 ते तु, G_2 M एते (for ये ते) T_1 एते न नित्य सत्याज्या°

25 B_4 om 25^{ab} — a) K_2 $B_{1\ 3}$ Dc Dn D_{4-6} ते स्यात्, T_2 G (except G_1) स्वस्य (for तु स्यात्) — b) T G (except G_1) स्वापराधे — B_2 om 25^{c}–28^{d} — c) B_4 पूर्वोपकारी (m रे) (for उपकारेण) — d) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 अपराधित (cf v l 26), G_1 °न

26 B_2 om. 26 (cf v l 25), G_1 om 26^{ab} — a) K_2 $B_{3\ 4}$ Dc Dn D_{4-6} तु, T G (G_1 om) हि (for च) — b) $G_{2\ 4}$ °राधित (cf v l 25) — c) T_2 G (except G_1) तु (for हि) — d) S पुरुषैरिह

27 B_2 om 27 (cf v l 25) — c) T_1 G_2 पापे स्वल्पे, T_2 $G_{3\ 4}$ पापेत्यल्पे, G_1 पापेष्वल्पे, M पापे स्वल्पे (for पापान्स्वल्पे) T_1 तु (for ऽपि) — d) T_1 अपरास्ते, G_4 अपारो ये (for अपराधे) T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 ततो° (for तथा°). G_1 अपराधकृते यदि

28 B_2 om 28 (cf v l 25), G_1 om 28^{a}–29^{b} — a) D_2 T_1 $G_{2\ 4}$ M तु (for ते) — D_5 om 28^{cd} — c) $Ś_1$ द्वितीयस्त्वथ वध्योसौ

29 G_1 om 29^{ab} (cf v l 28) — d) $Ś_1$ परीक्ष्य वा, T_1 M_1 °क्षका°, T_2 G_{2-4} °क्षकै°, G_1 °क्षितान् K_3 सेषा वै (both words in marg sec m) सुपरीक्षया

30 ab) K_2 B (except B_1) Dc Dn $D_{4\ 6}$ दारुण (for

12

नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किंचित्स्याद्देशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १
यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्दव), and the same MSS except K_2 [अ]दारुण (for दारुणम्) — ^{d}) K_3 B (except B_1) Dn $D_{4\ 6}$ M तीव्र (M °क्ष्ण)तर मृदु, Dc D_5 G_1 तीक्ष्णतर मृदु°

31 After 31^{ab}, S ins

100* अन्वीक्ष्य कारण चैव कार्यं तेज क्षमापि वा ।
[T_2 $G_{3\ 4}$ क्षमावता (for क्षमापि वा)]

— B_3 $D_{4\ 6}$ om 31^{cd} — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B_1 D_2 T_1 M_1 देश-काल (K_2 T_1 °लौ) प्रतीक्ष्यते, $B_{2\ 4}$ Dc D_5 देशकाल° (B_2 D_5 °ल) समीक्षते, Dn देशकालौ प्रतीक्षता (!), T_2 G_{2-4} देश ($G_{2\ 4}$ °श-) काल समीक्ष्य वै — ^{e}) Ś1 S (except G_2) चापि (for चैव) — ^{f}) S अपराधित (G_1 M_2 °न)

32 ^{a}) Ś1 एवमेवविधा°, K_3 (by corr) Dc एव बहुविधा°, $B_{3\ 4}$ अत एवविधा — ^{c}) T G_3 M_1 तु (for [अ]नु) Ś1 K_3 [अ]नुवर्तस्व, K_2 °वर्तन्ये, Dc प्रवर्तत्सु, Dn D_4 [अ]न्यन्नर्तत्सु (!), D_2 विवृत्तस्तु, G_2 सुवर्तते, M_2 तु वर्तस्तु — ^{d}) Ś1 आगते, B_1 D_2 इष्य° (for उच्य°)

33 All MSS except T_1 (K_1 $_4$ D_1 $_3$ missing) om the ref — ^{b}) Ś1 K_3 D_2 जना° (for नरा°)

34 ^{a}) Dc तेद्य, T_1 G_3 M_2 किंचित् (for कश्चित्) — ^{b}) Dc तान्, T_1 $G_{3\ 4}$ [ऽ]त्र, G_1 च (for ऽद्य) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ तेजसामागते — ^{d}) Dc तदुत्स्रष्टुमिहार्हसि

35 ^{a}) Ś1 B Dn_1 D_6 अनु°, K_2 T_1 अवि° (for अव°) — ^{b}) T_2 G (except G_1) नर (for जन) — ^{c}) Ś1 D_2 कालप्राप्त, K_3 काले प्राप्त, D_5 दाने प्राप्ते, M_2 (by transp) प्राप्ते काले D_5 क्षमा (for द्वय) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ चैतद्, D_5 चैव (for ह्येतद्) — ^{d}) T_1 G_1 M_1 वेत्ति (for वेद)

Colophon om in K_3 K_1 $_4$ D_1 $_3$ missing — *Major parvan* Ś1 B_1 T G आरण्य — *Sub parvan* B_4 D_6 (both om sub-parvan name) mention only द्वैतवन, likewise B_3 only द्वैतवनप्रवेश — *Adhy name* B_4 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ द्रौपदीवाक्य, Dc D_2 बलिप्रह्ला(Dc2 °हा)दसंवाद°; M_1 द्रौपदीमत — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 28 — *Śloka no* Dn 36

30

☞ This adhy is missing in K_1 $_4$ D_1 $_3$ (cf v l 3 1 1, 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 Before 1, Dc_1 D_2 ins

101* वैशंपायन उवाच ।
द्रौपद्या वचन श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपद शुभम् ।
उवाच द्रौपदीं राजा स्मयमानो युधिष्ठिर ।
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
येन क्रोध महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
क्रोध मूलहर शत्रु कारणं शृणु त मम ।

— ^{c}) A few MSS महाप्रज्ञे

2 ^{a}) Ś1 K_3 $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ मम्पदते — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
स नाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

Dn $D_{2\,4-6}$ M_2 भव°, T_1 भवा (for भाव°) S_1 transp भाव° and तस्य S शुभानने (but cf 102*) — After 2^{ab}, S (except M_2) ins

102* यो न सहरते क्रोध तस्याभावो भवस्युत ।
अभावकरण तस्माक्रोधो भवति शोभने ।

— D_5 om 2^{cd} — ^{c}) T_1 कोप (for क्रोध) — ^{d}) S विसृजते (M_2 सहर) (for न सह°) — ^{e}) Dc M_2 तस्याभवाय

3 ^{d}) $Ś_1$ K_3 B_1 Dc $D_{2\,5}$ विस°(for उत्स°)

4 ^{a}) T_1 न कुर्यात्क°; G (except G_3) न क° कुर्यात् — M_2 transp 4^{cd} and 5^{ab}

5 K_3 D_2 om 5^{ab} M_2 transp 4^{cd} and 5^{ab} — ^{a}) $B_{2\,3}$ वाच्यो, Dn D_5 G_2 °वाच्यौ, G_4 M_2 °वाच्य (for °वाच्ये) — ^{d}) S_1 नावध्य (for वाच्य)

6 ^{a}) K_2 Dn Dc तु (for च) — ^{b}) S_1 $B_{1\,2}$ सपूजयेत च; K_3 $B_{3\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ यीत च, D_5 °येत्तत° — ^{c}) S (except G_4) वा (for च)

8 ^{a}) $B_{3\,4}$ $G_{1\,3}$ M निर्जित, D_2 T_1 विजि°; G_4 निक्षि° (for वर्जि°), cf 15^d S_1 K_3 $D_{5\,6}$ $G_{2\,4}$ वीरै° (for धीरै) Cnp त क्रोध विक्रमं धीरै — ^{c}) S सस्मृ(G_1 °हृ)त्य (for संधाय) — ^{d}) $K_{2\,3}$ B Dc $D_{2\,4-6}$ G_1 M_2 प्रवर्तते

9 ^{a}) K_2 $B_{1\,4}$ Dc Dn D_{4-6} च परान्, B_3 अपरान् (for च पर) — 9^b = Gītā (Vulg) 2 40^d — M_2 om 9^c–20^d — ^{d}) $Ś_1$ K_3 B_1 D_2 जयेल्लोकांश्च शाश्वतान्

10 M_2 om 10 (cf. v l. 9) — ^{b}) $Ś_1$ कुरुते, K_3 B_1 D_2 कुप्य°; $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ T G_3 क्लिश्य° (for क्रुध्य°) — ^{d}) K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} आत्मना (for अन्तत°) $Ś_1$ K_3 B_1 D_2 आत्मनैव विपद्यते

11 M_2 om 11 (cf v.l. 9) — ^{a}) S (M_2 om) परित्यज्य (for सत्य) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_2 अचेतस° (for अनात्मन)

12 M_2 om 12 (cf v l 9) — ^{a}) T_2 G (except G_1) तु चैव (for तथैव) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 क्लेश्यमानो S (M_2 om) प्र- (for न) — ^{c}) K_2 B Dc Dn $D_{2\,4-6}$ अ- (B_2 वि) (for स) $Ś_1$ नाशयति B_2 G_1 द्वेष्टार, G_2 क्षेप्तार — ^{d}) K_3 परलोक स, B_1 परलोकेषु B_4 स, T_1 G_1 न, M_2 तु (for च) K_3 B_4 विंदति, T_1 विंदते, T_2 G (except G_1) M_1 निंद्यते (for नन्दति)

13 M_2 om 13 (cf v l 9) — ^{b}) T_2 G_3 नित्यश°, G_4 °त — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $D_{2\,5}$ विपश्चिता (for विजानता)

14 M_2 om 14 (cf v l. 9) — ^{b}) T_1 [इ]व, G_2 हि (for [इ]ह) — ^{d}) S_1 इति (for इह) B_4 Dc D_5 मत° (for मतम्)

15 M_2 om 15 (cf v l 9) — ^{a}) S_1 D_2 चैवानृतात् (for चानृतत°) $G_{2\,4}$ सत्याच्चानृतमश्रेयो — ^{b}) $Ś_1$ Dc_2 D_5 नृशस्याच्चा°; K_3 नृशसायान्नृशसता, $G_{2\,4}$ योनृशस्यो नृशसत° — ^{c}) T_1 $G_{2\,4}$ तदेव — ^{d}) T_1 G (except G_3) M_1 सद्भिर् (for साधु) — ^{e}) B_4 S (M_2 om) वि° (for प्र) $Ś_1$ को वै (for कस्मात्) — ^{f}) K_3 °भयाद् (for °वधाद्) S (M_2 om) सर्वलोकविनाशन

माद्दशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्रूक्षैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१
क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २४
यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।

---

16 M$_2$ om 16 (cf v l 9) — [a]) Ś$_1$ D$_2$ S (M$_2$ om) तेजस्विन (for °स्वीति) Ś$_1$ D$_5$ यदाहुर्, K$_3$ तदाहुर् K$_3$ B (except B$_1$) Dc D$_2$ T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ हि (for वै) K$_3$ om (hapl) 16[c]–17[d] — [c]) G$_2$ $_4$ ह्यतर, M$_1$ [ऽ]भ्यतर Ś$_1$ B$_1$ $_4$m तत्र (for तस्य)
17 K$_3$ M$_2$ om 17 (cf v l 9, 16) — [b]) S (M$_2$ om) परि (for प्रति) — [c]) T$_1$ G$_1$ $_4$ विदुषो (for विद्वासो)
18 M$_2$ om 18 (cf v l 9) — [a]) Ś$_1$ Dc क्रोधो, T$_1$ G$_2$ $_4$ क्रोधी (for क्रुद्धो) K$_2$ om (hapl) 18[cd] — [c]) B D$_2$ $_5$ M$_1$ नाकार्यं
19 M$_2$ om 19 (cf v l 9) — [b]) Ś$_1$ K$_2$ $_3$ B D (D$_1$ $_3$ missing) क्रुद्धस् (Dc वृद्ध) (for रूक्षैस्) — [c]) T G$_3$ $_4$ श्रेयसि (for तेज°) K$_2$ B Dn D$_4$ $_6$ कर्तव्य° (for °व्ये) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$m Dc D$_2$ $_5$ तस्मात्तेजस्विभिर्नित्य — [d]) K$_2$ B$_2$ $_3$ Dn D$_4$ दूरे, B$_1$ $_4$ D$_6$ दूर- (for दूरात्) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_2$ $_5$ विवर्जित° (for प्रति°)
20 M$_2$ om 20 (cf v l 9) — [a]) T$_1$ दाक्षिण्यमर्षं, G$_1$ दाक्ष्य मर्षं च, M$_1$ दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्य ह्यमर्ष°) T$_2$ G$_{2-4}$ ह्यमर्षं शौंडीर्यं (for °र्ष° शौर्यं च) — [b]) Ś$_1$ शीघ्रत्वाद् Ś$_1$ G$_1$ अति , T$_1$ असि, T$_2$ G$_{2-4}$ अपि (for इति) T$_2$ G (except G$_1$) चेतसि (for तेजस)
21 [c]) D$_4$ $_6$ °प्रज्ञे, T$_1$ G$_2$ $_4$ °प्राज्ञै°, G$_1$ °प्राज्ञ° (for °प्राज्ञे) — [d]) B$_4$ सम्यक् (for क्रुद्धैस्) B$_4$ Dc D$_5$ तु (for सु) S °दुर्लभ (for °दुःसहम्)
22 [a]) B$_{2-4}$ Dn D$_4$ $_6$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ पण्डितै°, T$_1$ पुरुषै°, Cnp [अ]पण्डितै° (as in text) Ś$_1$ पुमास° पण्डिता क्रोध°, K$_2$ $_3$ B$_1$ Dc D$_2$ $_5$ पुमांसो(B$_1$ °स)पण्डिता° क्रोध — [b]) K$_2$ B$_{2-4}$ Dn D$_4$ $_6$ M$_2$ °निश्चित, K$_3$ B$_1$ Dc D$_2$ $_5$ °जानते (for °धीयते) Ś$_1$ क्रोध इत्यवजायते (sic) — [c]) Ś$_1$ राशि, K$_3$ राज्ञ°, D$_2$ तेज°, T$_1$ राजन् (for रज°) B$_2$ $_4$ Dc D$_5$ $_6$ T$_2$ G तु (G$_1$ ते) (for तल्) — [d]) K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ मानुष प्रति
23 [a]) K$_3$ नित्य त्यजेत्, B$_1$ शक्तस्त्यजेत्, Dc D$_5$ समुत्सृजेत् (for शश्वत्त्यजेत्) — [c]) Ś$_1$ Dc D$_5$ M$_2$ स्वधर्मादपगो, K$_3$ °र्मादपि यो, B$_1$ °र्मणि रतो, T$_1$ G$_1$ °र्मानुवशो, T$_2$ G$_{2-4}$ °र्मानुचरो
24 [a]) B$_1$ यत°, Dc D$_2$ G$_2$ इति (for यदि) S (except T$_2$ G$_3$) अबुद्धानाम् — [b]) K$_2$ $_3$ B$_2$ Dn D$_4$ $_6$ T$_2$ G अचेतसा (for अमेधसाम्) — [d]) S$_1$ K$_3$ B$_1$ हि स्याद्, B$_2$ (by transp) स्यात्स्विद्, Dc Dn$_2$ n$_3$ D$_2$ -चित्स्याद्
25 [a]) K$_3$ Dn D$_4$ $_6$ T$_2$ G$_3$ मानुषेषु — [c]) K$_3$ T$_2$ G सिद्धिर् (for संधिर्)
26 Ś$_1$ om 26[ab] — [d]) Ś$_1$ B$_1$ अधर्म(B$_1$ °र्मं°)प्रतिमो, K$_3$ अधर्मप्रभवो
27 [a]) T$_2$ G (except G$_1$) क्रुधित° (for पुरुष°) B$_1$ Dn T$_2$ G$_3$ सर्वं
28 [a]) B (except B$_2$) S (except T$_2$ G$_3$) च (for हि)

हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २८
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

— ^{b}) S (except T_2 G_3) चैव (for चापि)

29 ^{a}) B_4 सक्षयिते, T_1 सक्षुभिते, G_2 सकुचिते, M_1 प्रकुपिते — ^{b}) K_2 सम॰, K_3 धर्मं, B_4m Dc D_5 शर्मं (for जन्म) — ^{c}) T_1 बुद्धि॰, T_2 G_{2-4} M_1 वृद्धि॰, G_1 विद्धि (for संधि॰) — ^{d}) K_2 सम, B_4m Dc शर्मं (for जन्म) S (except M_2) शुचिस्मिते (for शुभा॰) — ❀ Cn शम इति पाठे क्षमा । ❀

30 ^{a}) Dn_1 D_4 ता (for ता॰) Ś$_1$ क्षयेरन्, K_2 B_2 क्षिये॰, B_1 Dc Dn_1 n3 D_{4-6} T_2 G_3 क्षिपे॰ — ^{b}) $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{2\ 4}$ M तादृशा, G_1 शा॰

31 Cf 25^{ab} — ^{a}) S_1 D_2 T_1 M_1 तस्मात् Ś$_1$ Dc $D_{2\ 5}$ लोकेषु, K_2 नु लोके, K_3 लोके ह (for तु लोके) — ^{d}) K_3 Dc $D_{2\ 5}$ भवाय, B_1 भूयश्च, S (except G_1 M_2) भावश्च (cf v l 32^{c}) S_1 धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf 26^{d})

32 ^{b}) K_2 B (B_1 corrupt) Dn $D_{4\ 6}$ सर्वापत्सु सुशोभने — ^{c}) Ś$_1$ K_3 Dc Dn $D_{2\ 5\ 6}$ T_2 G_3 ॰वतो, T_1 G_4 M_1 भावो, G_2 भावे (for भवो)

33 ^{a}) Ś$_1$ K_3 $B_{1\ 2}$ Dc $D_{2\ 5}$ G_2 क्षिप्त॰, M_2 चैव (for क्रुद्ध) — ^{b}) Ś$_1$ K_3 D_2 सहते यो Ś$_1$ D_2 बलीयसा, K_2 B (except B_1) Dn_1 n3 $D_{4\ 6}$ ॰स — ^{c}) T G_{1-3} यस्तु (T_2 before corr य॰स्म), G_4 यस्मिन्, M_1 सस्य, M_2 स तु (for यश्च)

34 ^{b}) Ś$_1$ K_2 G_1 लोक॰ ॰तन॰ — ^{c}) Ś$_1$ K_3 B_2 T $G_{3\ 4}$ स्वल्प (for त्वल्प)

35 ^{ab}) T $G_{2\ 3}$ M_2 इमा $D_{5\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ M_2 गाथा K_3 क्षमावत॰ — $35^{b} = 44^{b}$ — ^{c}) T $G_{2\ 3}$ गीता K_2 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ क्षमावता — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ D_2 कश्यपेन

36 ^{a}) Ś$_1$ transp धर्म॰ and यज्ञ K_3 क्षमा यज्ञा॰ क्षमा धर्मा॰ — ^{b}) $G_{2\ 4}$ M_2 दान (for वेदा॰) — ^{c}) Ś$_1$ D_2 एव (for एवं) S_1 K_3 Dc $D_{2\ 5}$ विजानीते K_2 B (except B_1) Dn $D_{4\ 6}$ य एतदेव जानाति

37 ^{a}) Ś$_1$ K_3 Dc $D_{2\ 5}$ विद्या (for सत्य) — ^{d}) Ś$_1$ [इ]व धृत, K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) [इ]द धृत, K_3 वै धृत (for चोद्धृत) — After 37, Ś$_1$ D_2 read 40 (followed by 103*), while K_3 reads 40^{abcd} only

38 Ś$_1$ reads 38–39 in this sequence 39, 38^{cd}, 38^{ab} K_3 om 38^{ab} K_2 $B_{3\ 4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 transp (like Ś$_1$) 38^{ab} and 38^{cd} — ^{a}) D_2 धर्म॰ (for ब्रह्म॰) — After 38^{ab}, K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} read 40^{ef}, followed by 103* — B_2 D_2 om 38^{cd} — ^{c}) K_2 क्रियावता, K_3 T_2 G (except G_1) यज्ञवता; T_1 यन्त्रवता (for यज्ञविदां) K_2 Dn_1 चापि, $B_{1\ 3\ 4}$m Dn $D_{4\ 6}$ G_1 लोकान् (for चैव) — ^{d}) Ś$_1$ K_3 वै, K_2 D_1 हि, B (B_2 om) Dc Dn D_{4-6} G_1 च (for तान्) — After 38, B_3 D_6 read 40^{ef}, followed by 103*

39 For Ś$_1$ cf v l 38 D_2 om 39^{ab} M_1 om from ब्रह्म up to कथ (in 40^{b}) — After 39^{ab}, K_3 (which om 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B_1 reads 40^{ef} (followed by 103*) — ^{c}) D_5 (by transp) सत्यवता सत्य — ^{d}) Ś$_1$ K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) यज्ञ॰ (for दान) Ś$_1$ Dc ॰वता, K_2 B Dn D_{4-6} शम॰ (Dn_1 n2 श्रम) (for यशः) — After 39, D_2 reads 41^{cd}

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्ठिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४४
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

---

40 Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ read 40^{abcd} after 37 M$_1$ om up to कथ (of v l 39) — ^{a}) B (except B$_3$) Dn D$_{4\,6}$ तादृशीं (for ईदृशीं) — ^{c}) S (except G$_1$) यत्र (for यस्यां) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2\,5}$ वेदाश्च (for सत्यं) — ^{d}) T$_1$ G$_1$ यत्र (for यज्ञा) K$_2$ B$_{3\,4}$ Dn D$_{4\,6}$ च धिष्ठिता, B$_{1\,2}$ प्रतिष्ठिता (for च विष्ठिताः) S$_1$ K$_3$ Dc D$_{2\,5}$ सर्वमेव (K$_3$ सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठित — K$_2$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ read 40^{ef} after 38^{ab}, B$_1$, after 39^{ab} K$_3$ om 40^{e}–41^{b} — ^{e}) Ś$_1$ K$_2$ B D (D$_{1\,3}$ missing) अन्ये वै, T$_1$ इज्येते; G$_1$ इज्यते, M$_2$ अन्ये च (for भुज्यन्ते) K$_2$ Dn D$_{4\,6}$ यजुषा; B Dc D$_{2\,5}$ G$_4$ M$_2$ यज्विनां (for यज्वनां) — ^{f}) Ś$_1$ K$_2$ B Dn D$_{4\,6}$ कर्मि°; D$_{2\,5}$ धर्मि° (for क्षमि°) — After 40, S$_1$ K$_2$ B D (D$_{1\,3}$ missing) ins

103* क्षमावता ब्रह्मलोके लोका परमपूजिता ।
[Dn$_3$ ब्रह्मविदा, D$_{2\,5}$ °लोक D$_5$ लोक परमपूजित]

41 Ś$_1$ om 41, K$_3$ D$_2$ om 41^{ab} (for K$_3$ of v l 40) — ^{c}) K$_3$ Dc D$_{2\,5}$ च (for हि)

42 $42^{ab} = 1\ 38\ 9^{cd}$ — For 42^{ab}, Ś$_1$ *repeats* 39^{cd} (with v l यज्ञ° for दान and वशा for यश) — ^{b}) K$_2$ Dc D$_{2\,5}$ लोक°, B$_3$ चापि (for चैव) — ^{c}) K$_{2\,3}$ B$_1$ Dc Dn D$_{2\,6}$ T$_1$ G$_4$ सन्मानम् Ś$_1$ K$_{2\,3}$ Dn$_1$ D$_4$ अर्छंति, B Dc D$_5$ अर्हं(B$_3$ °र्चं)ति, Dn$_2$ D$_2$ G$_1$ इच्छति (for ऋच्छन्ति) — ^{d}) S परा (for शुभां)

43 ^{b}) K$_2$ [अ]भिहित°, B (except B$_1$) Dn D$_{4\,6}$ [अ]भिहत° (for निहत°) — ^{c}) Ś$_1$ B$_2$ Dc °तराः; K$_3$ T$_1$ G$_{1\,4}$ M °तरो, G$_2$ °मतो (for °तरे) T$_1$ G$_{1\,2\,4}$ M लोक°

44 ^{a}) Dc D$_{2\,5}$ G$_{2\,4}$ गीता Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ कश्यपेन. — ^{b}) = 35^{b} M$_2$ नित्यमेव (for गाथा नित्य) — ^{c}) S (except M$_2$) तु (for त्वं) — ^{d}) T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ मा द्रौपदि (by transp)

45 K$_3$ B D (D$_{1\,3}$ missing) M$_2$ ins after 45^{ab} K$_2$, after 45^{cd} G$_4$, after 45^{ef} M$_1$, after 46

104* कृष्णश्च देवकीपुत्र शम सपूजयिष्यति ।
[Cf 45^{b} K$_2$ समय पूजयिष्यति, M$_2$ शममेव वदि°]

— T$_2$ G$_3$ om 45^{cdef} — ^{c}) K$_{2\,3}$ D$_2$ S (T$_2$ G$_3$ om) चैव (for क्षत्ता) — ^{d}) K$_2$ सममेव, Dc परमेव Ś$_1$ B$_{2-4}$ Dn$_{2}$ n$_3$ D$_4$ वदिष्यति B$_1$ शम सपूजयिष्यति (= 45^{b}), S (T$_2$ G$_3$ om) पौरवृद्धास्तथैव च — D$_2$ om 45^{ef} — ^{f}) T$_1$ G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ वदिष्यति

47 G$_1$ om 47 — ^{b}) K$_2$ नोद्यमान — ^{c}) S (G$_1$ om) आदास्यतेति (for राज्य दातेति) — After 47, D$_2$ ins

105* यत्र पार्थो धनुष्पाणिर्भीम° कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 ^{b}) Dc विपत्तये (for अभूतये) — After 48^{ab}, D$_2$ ins

106* क्षय° सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मति ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेप तत्र पश्यसि ।

— ^{c}) K$_2$ D$_5$ सदा चैतत् — ^{d}) K$_2$ एव (for अपि) K$_{2\,3}$ B D (D$_{1\,3}$ missing) G$_1$ भाविनि

49 ^{b}) B$_2$ विनिंदति, B$_3$ न निंदति S क्षमा मामेव विंदति — ^{c}) B$_4$ Dc Dn D$_{2\,5}$ T$_2$ G$_3$ तत्र (for तस्य) K$_3$ एवेह, B$_{2-4}$ D (D$_1$ $_3$ missing) G$_1$ इत्येव B$_1$ M$_2$ अर्हस्तस्या अहमिति — ^{d}) K$_3$ G$_{2\,4}$ M$_2$ मा (for मा) Ś$_1$ K$_{2\,3}$ B$_1$ विंदति

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।
नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽध्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

---

50 [a]) Ś1 धर्मवता, K3 B1 D2 ह्यात्मवता, M1 आत्म विदा K3 धर्मम् (for वृत्तम्) — [c]) T G2 3 क्षमा Ś1 नृशंसस्य, K2 नृशंसा च

Colophon K1 4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 Dn2 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B3 D2 (both om sub parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश, likewise B4 D5 only द्वैतवन — *Adhy name* K2 B4 G1 युधिष्ठिरवाक्य, Dc युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशंसा, D2 क्षमाप्रशंसा, T2 G2 3 M1 क्षमास्तुतिः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 29 — *Śloka no* Dn 53

31

☞ This adhy is missing in K1 4 D1 3 (cf v l 3 1 1 22 30, 23 28), the MSS are mostly ignored here

1 $1^a = 3\ 38\ 25^a$ — [c]) S (except T1 M2) राज्ये (for वृत्ते) — After 1, K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 ins

107* कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ।

[(L 1) K2 B3 (m as in text) Dn D5 6 गत्वा गत्वा D5 पृथक्पृथक्]

2 [a]) D5 ते न (for नेह) K3 B Dc D5 T1 G (except G3) M2 °साभ्या (for °स्याभ्या) — [d]) Ś1 K2 3 D2 न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः

3 [b]) T G2 M दुष्पह, G1 दुष्प्रभ K3 इद च भरतर्षभ — [c]) K3 D5 न त्व, B (except B3) Dc यस्त्व; T G स त्व; M1 राजन् (for यस्त्व) — [d]) Ś1 K2 3 Dc D2 5 [ऽ]मितौजस, B1 महायशाः, B4 बलीयस (for महौ°)

4 [a]) T1 G1 M1 तु (for हि) Ś1 K3 D5 ते व्यगमज्, K2 B2 3 M2 तेध्यगमज्, Dc तेध्यगम, D2 ते ह्यभवज्, T1 corrupt, T2 G2–4 तेभ्यगमन् — [b]) Dc D5 om न T2 G (except G1) चाद्य (for नाद्य) — Dc2 om (hapl) 4^{cd} — [c]) Dc1 D5 पर° (for प्रिय°) — [d]) D4 ते (for चेज्) Dc1 जीवित K2 3 S अपि; Dc1 च ते (for इह)

6 [a]) K3 B Dn2 n3 D5 6 T2 G3 चोभौ; Dn1 D4 T1 G1 2 4 M1 चेमौ (for चैव) — [b]) M2 यमौ चैव (for माद्रेयौ च) — [c]) T2 G (except G1) त्यजेयमिति ते बुद्धिर् — [d]) B2 कदाचन (for परि°)

8 D2 *repeats* 8^{ab} (with v l) — [a]) D2 अस्यत हि (second time), T1 G4 त्यक्त्वान्या (T1 °न्यौ) हि, T2 G1–3 त्यक्त्वान्यान्हि (G1 °नि), M1 त्यक्त्वान्यस्तु, M2 अन्येभ्यो हि (for अनन्या हि) G1 4 व्याघ्रा, G2 °श्रेष्ठ K3 D2 (first

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १२
यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ॥१७
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

time) इ(D$_2$ अ)तिशक्तिर्यथाशक्ति° — ^{b}) T$_2$ G (except G$_1$) नित्यता K$_3$ D$_5$ धर्मं सेवते (D$_5$ °ने), T$_1$ सा ममैव ते, T$_2$ G (except G$_1$) धर्म एव ते — ^{c}) B$_1$ सततम् — After 8, B$_3$ ins

108* छायेवान्वेति पुरुष धर्म साधु मयार्जित ।

9 ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_5$ [अ]पि महीं, D$_2$ हि महीं (for पृथिवीं) S सर्वां (for कृत्स्नां) — ^{d}) D$_2$ प्रवर्धते (for अवर्धत)

10 ^{c}) T G$_{2-4}$ देवांश्चैव, G$_1$ M देवता(G$_1$ °ता)श्च (for दैवतानि)

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2\ 5}$ कामभोगास्ते, T$_1$ सर्वकामार्थैः T$_2$ G$_{2-4}$ च, M$_1$ तु (for ते) — M$_2$ om (hapl) 11^b–12^c — ^{b}) B$_3$ पूजिता (for तर्पिता°) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2\ 5}$ सतत भुजसे गृहे — ^{c}) M$_1$ व्रतिनो (for यतयो) — After 11, K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ ins

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राह परिचारिका ।

12 M$_3$ om 12^{abc} (of v.l 11) — ^{a}) Dc आरण्यकेथ, T$_1$ आरण्येभ्योथ Ś$_1$ K$_3$ Dc लोहानि, S (M$_2$ om) वन्यानि — ^{b}) B (except B$_3$) T$_3$ G (except G$_1$) M$_1$ भोजनानि

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ B Dc Dn$_3$ n$_3$ D$_{2\ 4}$ T$_2$ G$_{3\ 4}$ वैश्व देव ते — ^{b}) T$_1$ M विधी° (for प्रदी°) N (K$_{1\ 4}$ D$_{1\ 3}$ missing) शातये (Ś$_1$ D$_{2\ 5}$ साय च, K$_3$ साय वै) क्रियते गृहे — ^{c}) K$_3$ B$_{1\ 3}$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ °भूते° (for °भृत्ये°) Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= 3 2 57^a), see below — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ दत्त्वा (for राजन्) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ M$_2$ शिष्टेन (for शेषेण) D$_2$ यज्ञकर्म च सर्वदा (of 14^d) — After 13, Dc$_2$ Dn$_2$ D$_5$ ins

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि ।
[See above v l of Ś$_1$ K$_3$ D$_2$]

14 ^{b}) B$_2$ G$_{1\ 4}$ M$_2$ काम्या (for काम्य-) — ^{d}) Ś$_1$ भारत (for नित्यदा) S सदा (T$_2$ G$_3$ °द) यज्ञा(T$_2$ G$_3$ ज्ञ)श्च तेनघ

15 ^{b}) Ś$_1$ B$_{2\ 3}$ निर्जने (for वि°)

16 ^{b}) T$_1$ G$_{1\ 2}$ M पौंडरीको° — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणा°

17 ^{c}) B$_2$ वसूश्चा°, D$_2$ पशूना° (for वसून्या) S$_1$ राज्य च वसून्यादाय, K$_{2\ 3}$ S पार्थ (K$_2$ राज्य) मित्राणि चास्माश्च — ^{d}) B$_1$ अपि (for असि) S$_1$ भ्रातॄन् चापि विनिर्जित, K$_{2\ 3}$ S वसूनि च पराजित°

18 ^{a}) Dc D$_5$ अनसूयोर्वं° — ^{b}) S (except M$_2$) धीमत — ^{cd}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{2\ 5}$ transp कथ and बुद्धि° T G$_{3\ 4}$ आपादिता (for आपतिता)

19 ^{a}) K$_3$ मा मोहयति, S मोह आयाति — ^{b}) K$_2$ B Dn$_3$ D$_5$ G$_1$ °भूयते, D$_2$ °हीयते — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ न शाम्यति (K$_3$ °ते), K$_2$ B Dc$_2$ D$_{5\ 6}$ निशाम्य वे S निशाम्य व्यसन पार्थ — ^{d}) Ś$_1$ दृष्ट्वानापदमीदृशीं, S तवेदमतिदु:सह (M °दुष्पह)

20 20^{ab} = 1 29 1^{ab}, etc — ^{cd}) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ Dc Dn D$_2$ लोकास्तिष्ठते

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २६
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

21 ^{a}) S1 धात्रैव, B2 T2 G (except G1) तथैव Ś1 K3 Dc D2 5 किल (for खलु) — ^{c}) S1 D2 T G2 3 ददा ति — ^{d}) = 5 31 2^{d}

22 ^{ab}) S (except M2) यथा दारुमयीं योषा नरो धीर समाहित॰ — ^{c}) Ś1 K2 3 D2 चेष्टय(K2 3 य)ति, B3 (m as in text) Dc इग॰, T1 G (except G3) M2 ईह॰, M2 नॅग (for ईर) Ś1 ॰मर्माणि, K2 3 कर्माणि (for मङ्गानि) Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्माणि — ^{d}) Dc D5 भूता (for राजन्) M1 तथा धातु प्रजा इमा॰

23 ^{a}) Ś1 K2 3 Dc D5 5 आकाशमिव — ^{d}) K3 B पातक (for पापकम्)

24 ^{a}) T1 G1 2 ॰बद्धेव, M1 बद्धो हि — ^{b}) T1 G1 2 M नीयते (for नियतो) — ^{c}) K2 Dn1 n3 D4 T2 G1 3 तिष्ठेन् (for तिष्ठन्) — ^{d}) K3 T1 G1 2 M1 om the *second* न

25 ^{a}) Ś1 स्तम (for सूत्र) — After 25^{ab}, B (B2 om) reads 26^{cd}

26 ^{a}) B3 नार्याधीनो — ^{b}) K2 B3 4 Dn1 n3 D4 6 T2 G (except G1) भजति (for भवति) B1 D2 5 T1 G1 4 किं॰ (for कं॰) — B2 om 26^{cd} — B (B2 om) reads 26^{cd} after 25^{ab} — ^{d}) K3 T1 G (except G3) M1 कूल (for कूलाद्)

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasamgraha (ed Abhyankar), p 176 (with v l वा श्वभ्रमेव वा for नरकमेव च), also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4 1 21 — ^{d}) Dc T2 G (except G4) M वा (for च)

29 ^{a}) Dn D2 5 6 T1 M आर्ये (for आर्य) — ^{b}) T2 G3 4 पापो (for पापे) — ^{c}) Ś1 K3 D2 M2 चरति

30 ^{a}) B1 प्रास॰ (for धातु) — ^{b}) Ś1 K3 B (except B2) D2 5 क्षेत्रसज्ञक

31 ^{c}) Ś1 यद्धति, K3 युद्धति (for यो हन्ति) — ^{d}) Ś1 B2 [आ]थ, K3 Dc D5 स्व, B4 [आ]र्थं, D2 स, G4 तु (for [आ]त्म)

32 K3 om 32^{ab} — ^{a}) D5 अथ वा (for अन्यथा) Dc परिद्रष्टास्मि — ^{b}) M2 कविभिर् K3 B4 तत्वदर्शिभि, Dc2 वेदवादिभि॰, T2 G (except G1) वेदपारगै — B1 M1 om (hapl) 32^{d}–33^{a}

33 B1 M1 om 33^{a} (cf v l. 32) — ^{a}) Ś1 एव च (for एव हि) T G2–4 वर्तंते (for मन्यन्ते) G1 अन्यथा वा व्यवर्तंते, M2 ॰था परिवर्तंते — ^{b}) T1 G1 M ह, T2 G2–4 हि (for च) S1 K3 Dc D2 5 भविष्यतीति मानवा

34 ^{a}) Ś1 काष्ठस्य (for वा काष्ठ) — ^{b}) K2 Dc2 D6 M2 वा॰ (for चा॰) B2 om च S1 चाश्मानमश्मना, T1 अश्मनीवात्मना; G1 ह्यश्मान चास्मना, G2 4 M1 अ(G2 ह्य) श्मना ह्यश्म वा — ^{c}) S1 K3 B2 4 G1 4 M1 वा॰ (for चा॰) — ^{d}) Ś1 Dc अचेतन ; K3 D2 अचेतम

35 ^{a}) T2 G (except G1) अते (for देव) — ^{c})

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
नावसंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ९
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १२
यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ॥ १७
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

---

time) इ(D_2 अ)तिशक्तिर्यथाशक्ति — ^{b}) T_2 G (except G_1) नित्यता K_3 D_5 धर्मं सेवते (D_5 °ने), T_1 सा ममैव ते, T_2 G (except G_1) धर्म एव ते — ^{c}) B_1 सततम् — After 8, B_3 ins

108* छायेवान्वेति पुरुष धर्म साधु मयार्जित ।

9 ^{c}) $Ś_1$ K_3 Dc D_5 [अ]पि महीं, D_2 हि महीं (for पृथिवीं) S सर्वां (for कृत्स्ना) — ^{d}) D_2 प्रवर्धते (for अवर्धत)

10 ^{c}) T G_{2-4} देवाश्चैव, G_1 M देवता(G_1 °तां)श्च (for दैवतानि)

11 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2\ 5}$ कामभोगास्ते, T_1 सर्वकामार्थैं T_2 G_{2-4} च, M_1 तु (for ते) — M_2 om (hapl) 11^{b}–12^{c} — ^{b}) B_3 पूजिता (for तर्पिता) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2\ 5}$ सतत भुजते गृहे — ^{c}) M_1 व्रतिनो (for यतयो) — After 11, K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_{2-4} ins

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राह परिचारिका ।

12 M_2 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) Dc आरण्यकेथ, T_1 आरण्येभ्योथ S_1 K_3 Dc लोहानि, S (M_2 om) वन्यानि — ^{b}) B (except B_3) T_2 G (except G_1) M_1 भोजनानि

13 ^{a}) S_1 $K_{2\ 3}$ B Dc Dn_2 n_3 $D_{2\ 4}$ T_2 $G_{3\ 4}$ वैश्वदेव ते — ^{b}) T_1 M विधी (for प्रदी) N ($K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ missing) शातये ($Ś_1$ $D_{2\ 5}$ साय च, K_3 साय वै) क्रियते गृहे — ^{c}) K_2 $B_{1\ 3}$ Dn_1 n_3 D_{4-6} T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ °भूते° (for °भृत्ये°) S_1 K_3 D_2 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= 3 2 57^{a}), see below — ^{d}) S_1 K_3 दत्त्वा (for राजन्) S_1 $K_{2\ 3}$ B Dc Dn D_{4-6} M_2 शिष्टेन (for शेषेण) D_2 यज्ञकर्म च सर्वदा (cf 14^{d}) — After 13, Dc_2 Dn_2 D_5 ins

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि ।
[See above v l of S_1 K_3 D_2]

14 ^{b}) B_2 $G_{1\ 4}$ M_2 काम्या (for काम्य) — ^{d}) $Ś_1$ भारत (for नित्यदा) S सदा (T_2 G_3 °द) यज्ञा(T_2 G_3 °ज्ञ)श्च सेनघ

15 ^{b}) $Ś_1$ $B_{2\ 3}$ निर्जने (for वि°)

16 ^{b}) T_1 $G_{1\ 2}$ M पौंडरीको — ^{cd}) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणा

17 ^{c}) B_2 वसूश्चा°, D_2 पशूना° (for वसून्या°) S_1 राज्य च वसून्यादाय, $K_{2\ 3}$ S पार्थ (K_2 राज्य) मित्राणि चास्माश्च — ^{d}) B_1 अपि (for असि) S_1 भ्रातृन् चापि विनिर्जित, $K_{2\ 3}$ S वसूनि च पराजित

18 ^{a}) Dc D_5 अनसूयोर्व° — ^{b}) S (except M_2) धीमत — ^{cd}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2\ 5}$ transp कथ and बुद्धि T $G_{3\ 4}$ आपादिता (for आपतिता)

19 ^{a}) K_3 मा मोहयति, S मोह आयाति — ^{b}) K_2 B Dn_3 D_5 G_1 °भूयते, D_2 °हीयते — ^{c}) $Ś_1$ K_3 न शाम्यति (K_3 °ते), K_2 B Dc_2 $D_{5\ 6}$ निशम्य ते S निशाम्य व्यसन पार्थ — ^{d}) $Ś_1$ दृष्ट्वानापदमीदृशीं, S तवेदमतिदुःसह (M °दुष्सह)

20 20^{ab} = 1 29 1^{ab}, etc — ^{cd}) S_1 $K_{2\ 3}$ Dc Dn D_2 [illegible]

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २६
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

---

21 ^{a}) Ś1 धात्रैव, B2 T2 G (except G1) तथैव S1 K3 Dc D2 5 किल (for खलु) — ^{c}) Ś1 D2 T G2 3 ददाति — ^{d}) = 5 31 2^{d}

22 ^{ab}) S (except M2) यथा दारुमयीं योषा नरो धीर समाहित° — ^{c}) Ś1 K2 3 D2 चेष्टय(K2 3 य)ति, B3 (m as in text) Dc इग , T1 G (except G3) M2 ईह°, M3 नेंग (for ईर) Ś1 °मर्माणि, K2 3 कर्माणि (for °मङ्गानि) Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्माणि — ^{d}) Dc D5 भूता (for राजन्) M1 तथा धातु° प्रजा इमा°

23 ^{a}) Ś1 K2 3 Dc D2 5 आकाशमिव — ^{d}) K3 B पातक (for पापकम्)

24 ^{a}) T1 G1 2 °बद्धेव, M1 बद्धो हि — ^{b}) T1 G1 2 M नीयते (for नियतो) — ^{c}) K2 Dn1 n3 D4 T2 G1 3 तिष्ठेन् (for तिष्ठन्) — ^{d}) K3 T1 G1 2 M1 om the second न

25 ^{a}) Ś1 स्तम (for सूत्र) — After 25^{ab}, B (B2 om) reads 26^{cd}

26 ^{a}) B3 नार्याधीनो — ^{b}) K2 B3 4 Dn1 n3 D4 6 T2 G (except G1) भजति (for भवति) B1 D2 5 T1 G1 4 किं° (for क°) — B2 om 26^{cd} — B (B2 om) reads 26^{cd} after 25^{ab} — ^{d}) K3 T1 G (except G3) M1 फूल (for कूलाद्)

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasamgraha (ed Abhyankar), p 176 (with v l वा श्वभ्रमेव वा for नरकमेव च), also in the Nyāyavārttika of Uddyotakāra on Nyāyasūtra 4 1 21 — ^{d}) Dc T2 G (except G4) M वा (for च)

29 ^{a}) Dn D2 5 6 T1 M आर्ये (for आर्य) — ^{b}) T2 G3 4 पापो (for पापे) — ^{c}) S1 K3 D2 M2 चरति

30 ^{a}) B1 प्रास° (for धातु°) — ^{b}) Ś1 K3 B (except B2) D2 5 क्षेत्रसज्ञक

31 ^{c}) Ś1 यद्धति, K3 युद्धति (for यो हन्ति) — ^{d}) Ś1 B2 [अ]य, K3 Dc D5 स्व , B4 [अ]थै , D2 स, G4 तु (for [आ]त्म)

32 K3 om 32^{ab} — ^{a}) D6 अथ वा (for अन्यथा) Dc परिदृष्टास्मि — ^{b}) M2 कविभिर् K2 B4 तत्त्वदर्शिभि , Dc2 वेदवादिभि°, T2 G (except G1) वेदपारगै — B1 M1 om (hapl) 32^{d}–33^{a}

33 B1 M1 om 33^{a} (cf v l 32) — ^{a}) Ś1 एव च (for एव हि) T G2–4 वर्तंते (for मन्यन्ते) G1 अन्यथा वा व्यवर्तते, M2 °था परिवर्तते — ^{b}) T1 G1 M इ , T2 G2–4 हि (for च) Ś1 K3 Dc D2 5 भविष्यतीसि मानवा

34 ^{a}) Ś1 काष्ठस्य (for वा काष्ठ) — ^{b}) K2 Dc2 D6 M2 वा° (for चा°) B2 om च S1 चाश्मानमश्मना, T1 अश्मनीवात्मना ; G1 ह्यश्मान चाश्मना, G2 4 M1 श्म(G2 ह्य)श्मना ह्यश्म वा — ^{c}) Ś1 K3 B2 4 G1 4 M1 वा° (for चा) — ^{d}) Ś1 Dc अचेतन ; K3 D2 अचेतस

35 ^{a}) T2 G (except G1) अते (for देव) — ^{c})

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ३९
आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४०
कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४१
अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।
वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K3 T G2 3 M1 निहति (for हिनस्ति) — d) T1 M1 जन्म (for छद्म)

37 c) Ś1 K2 B2 Dc D6 T2 G3 4 एव (for इव) K3 प्रकृत्या, S (except M2) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो) K2 3 Dc D5 [ऽ]सौ (for ऽय)

38 b) S1 K3 B Dn2 n3 D4 5 G4 °कर्षितान् — d) Ś1 विह्वलयामीव चिंतया (hypermetric !), K2 G2 4 °लानि विचिंतये (K2 °या), K3 D2 °लानीव चिंतया, B1 2 4 Dc Dn D4-6 °लानिव चिंतया, B3 T1 M1 °लामि वि(B3 न)चिंतये, T2 G3 °लेव विचिंतये, G1 चिंतयाम्यतिविह्वला, M2 °लास्मि विचेतना The reading विह्वलामीव was found in two of the MSS collated for the ed, but not included in our apparatus The conjecture was made already by Aufrecht see PW s v वि+ह्वल्

39 d) S1 K2 3 D2 सम यो नानुपश्यति

40 b) Ś1 K2 D2 Cnp धर्माभि(D2 °ति)शंकिनि, K3 चौर्यातिशासिनि, D5 धर्मविशंकिते

41 b) Ś1 नानुगच्छति, K3 Dc नान्यमर्छेति, B2 4 °मर्चेति — K2 D2 om (hapl) 41c–42b — c) Ś1 K3 Dc D5 कर्मणा वहु(K3 marg sec m तेन)दोषेण

42 K2 D2 om 42ab (cf v l 41) — b) Ś1 K3 B (except B1) D4 6 अर्छेति, Dc अर्हंति

Colophon K1 4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G आरण्य — *Sub parvan* B4 D5 (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन — *Adhy name* K3 B4 Dc द्रौपदीवाक्य, D2 ईश्वरमाहात्म्य, T2 G2-4 विधातृ(G4 धातृ)गर्हण, G1 द्रौपदिमते विधातुकरण (sic) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 30 — *Śloka no* Dn 43

32

☞ This adhy is missing in K4 D1 3 (cf v l 3 1 1, 22 30, 23 28) 1a–4a is missing in K1 (cf v l 3 1 1), the MSS are mostly ignored here

1 a) B4 बहु (for वल्गु) — c) K3 D2 S (except G4) यत्, B3 Dc D5 तु (for तत्) — d) D5 च, S स (for तु)

2 a) K3 B2 4m Dn कर्म°, S फलाकाक्षी T1 om (hapl) 2cd — c) Ś1 Dc Dn1 D4-6 G1 M2 ददानि, T2 G3 ददाति T2 G3 4 एव (for एव) — d) Ś1 K2 3 D2 अपि (for उत)

3 a) Ś1 नात्र, D5 G1 चात्र, M2 मेत्र (for वात्र) — c) K3 गृहवासता नित्य च, B Dn D4 6 गृहे वा वसता कृ°, S गृहे निवसता कृ°

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

---

4 K3 om 4^{ab} K1 resumes from 4^{b} | — ^{d}) B Dc2 वृत्तिम्, G4 धर्मम् (for वृत्तम्) — Ś1 K1 D2 om 4^{ef}, B Dc D4–6 read it after 5^{ab} (B4, after 111*) — K2 3 B Dc1 Dn D4–6 ins after 4^{ef} (B4, after 4^{cd}) S1 K1 D2 (which om 4^{ef}), after 4^{cd}

111* धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।

[Ś1 K3 B2–4 D2 5 °वाणिजको Ś1 K3 D2 5 दीनो (for हीनो)]

Thereafter Dc1 D5 *repeat* 5^{ab}

6 ^{a}) D2 6 T2 G3 अतिवादान् Ś1 K1–3 वदाम्येतत्, B Dc Dn D4 6 T2 G3 वदाम्येष (B3 वदत्येष); D2 5 वदस्येतान् (D5 °तत्) (for मदाच्चैव) — ^{b}) K3 D6 नाधर्मम्, D6 न धर्मम् Ś1 K1 2 B Dc Dn D4–6 अभि (Dc2 अवि, Dn3 अपि); D2 इति (for अति) Ś1 T1 G (except G3) M1 °शकथा° — D5 transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^{c}) Ś1 K1 2 B Dn2 n3 D4 6 धर्माभिशकी — ^{d}) K2 D5 तिर्यग्योनि, Dn D2 गेति (!)

7 D5 transp 6^{cd} and 7^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 2 B Dc Dn D4–6 अभि (for अति) — ^{b}) K2 D5 Cnp अर्थे, K3 अर्यो, Dc1 दोष, D2 आर्ष्यो (for आर्षं) G1 M1 अदोषो, M3 दृश्यते (for आर्षं वा) T G2 3 ऽदोषो दुर्बलम् (T1 °बोध) आत्मन°, G4 broken — ^{d}) K3 D5 Cnp स्वर्लोकाद् (for स लो)

8 ^{a}) S1 K1 D2 धर्मरति°, G2 कर्मपर° — ^{b}) B Dn D4 6 G3 मन° (for यश) — ^{c}) K2 न; Dc [अ]भि, Dn2 D5 नि, D2 6 प्र (for स) D2 om (hapl) 8^{d}–9^{c} — ^{d}) K1 B1 4 Dn D4 6 राजर्षिर् K1 धर्मवादिभि°, B3 धर्मयोक्तृभि° (m as in text) D2 न धर्ममति शकते (cf 9^{d})

9 D2 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K1 2 B2 3 Dc Dn D4–3 transp हि and स — ^{b}) S1 K1–3 [ऽ]पि वा पुन, B (except B1) Dc Dn D4–6 विशिष्यते, G4 broken — ^{c}) Ś1 M1 [ऽ]धर्म° (for मन्द) — ^{d}) = 17^{b} K1 2 B Dc Dn D4–6 अभि (for अति)

10 ^{c}) Ś1 K1 मार्कंडेयो° — ^{d}) Ś1 K2 3 °जीविन°, K1 Dc D2 °त; B1 °त, B3 4 Dn D4 5 M1 °ता, M2 °का

11 ^{a}) Some MSS वशिष्ठो — ^{b}) Some S MSS रोमश शुक, G1 रोमहर्षण — ^{c}) Ś1 K1 3 Dc D5 S (avoiding hiatus !) चाप्यृषय°, K2 वा ऋषय B (except B2) Dn D4 6 सर्वे (for सिद्धा) — ^{d}) B3 T1 G (except G3) M1 सुतेजस°, B4 सुवेधस

12 ^{a}) Ś1 K1 Dc2 G1 M1 ह्येनान् — ^{b}) M1 दिव्यान् शोभासम° — ^{d}) K1 2 B Dn D4–6 देवेभ्योपि

13 ^{b}) B Dn D4 6 [अ]नघे (for मम) — ^{c}) D2 कर्तारो ह्मम

14 ^{a}) T2 G (except G1) ततो (for अतो) — ^{b}) K3 कर्म (for धर्मम्) — D2 om (hapl) 14^{cd} — ^{c}) B Dc Dn D4 6 राज्ञि (for रजो) — ^{d}) Ś1 K1 T1 वा (for च) — Ś1 K1 2 B D (D1 3 missing) ins after 14 (D2, which om 14^{cd}, ins after 14^{ab})

112* उन्मत्तान्मन्यते बाल° सर्वानागतनिश्चयान् ।

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किंचिदाप्नुयुः ॥ २४
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K_1 उन्मत्तो K_1 मूढ (for बाल) Dc_2 D_2 आगम° (for आगत°)]

15 ^{a}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ Dc_2 सर्वाभिशकी ; K_3 साध्वाति°, $B_{2\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ धर्माभि°, $D_{2\ 5}$ सर्वाति°, T_1 सर्वाव°. $Ś_1$ K_1 नान्यस्य, K_2 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नान्यस्मात् — ^{c}) K_2 °प्रभाव (for °प्रमाण) $Ś_1$ K_1 Dc_2 सन्नद्ध°, $B_{3\ 4}$ तत्वज्ञ°, S (except M_2) चोन्नद्ध° — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{2\ 5}$ T_1 M_1 [ऽ]पि, $G_{1\ 4}$ [ऽ]भि (for हि) Dc D_5 अवमानक°, S अवमन्यते

16 ^{a}) B_3 D_2 T_2 G_{1-3} M °प्रति°, T_1 G_4 °सबध — ^{b}) K_3 लोकविश्रुत, G_4 कालसाक्षिक — D_2 om 16^{c}–17^{b} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing, D_2 om) T_1 $G_{1\ 4}$ M एतावन् $B_{1\ 4}$ लोको (for बालो)

17 D_2 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{b}) = 9^{d} $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing, D_2 om) अभि (for अति-) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ पुण्यान् (for पापो) D_2 धर्मं प्रमाणमध्यायन्

18 K_3 om (hapl) 18^{a}–19^{b} — ^{a}) K_1 प्रमाणान्य निवृत्तो, K_2 D_2 प्रमाणेत्यति°, B_1 Dc_2 Dn_1 n_3 $D_{4\ 5}$ प्रमाणाद्धि नि°, $B_{2\ 4}$ Dc_1 Dn_2 D_6 प्रमाणाद्विनि° ; B_3 T G (except G_1) प्रमाणादति° — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B Dc Dn D_{4-6} °तिगो, K_2 D_2 °न्वितो (for °नुगो) — ^{d}) M_2 न लोकान् (for नरक)

19 K_3 om 19^{ab} (cf v.l 18), T_1 om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) G_1 धर्म° (for कृत°) — ^{b}) M अनु° (for अभि°) — ^{c}) K_3 पुण्यानि (for कल्याणि)

20 K_1 om 20 — ^{a}) K_3 कर्म , T_1 आर्ष , M_1 यो हि (for आर्षं) K_2 D_2 T_2 G_3 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य) — ^{b}) B Dn D_{4-6} T_2 G_3 धर्मं न प्रति(T_2 G_3 परि)पा°, Dc धर्मं प्रति न पा° — ^{c}) Dc S (except G_1 M_2) धर्म° (for सर्व°) — ^{d}) K_2 अशुभ जन्म विंदति, K_3 आजन्म तु न विं°, B_4 भृश जन्मसु विं°, Dc D_5 सुजन्म न स (D_5 स न) विं°, D_2 corrupt, T_1 आजन्म स निकृतति, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M_2 आजन्म स (M_2 -सु) न नदति, G_2 आत्मान सविनश्यति, M_1 आ जन्मसु न विं° — $Ś_1$ K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) T_2 G_{2-4} ins after 20 K_1, which om 20, ins after 19

113* यस्य नार्षं प्रमाण स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।
नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चय ।

[(L 1) K_2 यस्यानार्षे, B_3 यस्य नाय $Ś_1$ शिष्टाचारस्त, K_1 °चाराश्च, D_5 °चारस्य B Dc Dn D_4 भाविनि — (L 2) $Ś_1$ Dn $D_{2\ 6}$ $G_{2\ 4}$ न वै (for नैव)]

21 ^{b}) K_3 B_1 मा मा, T_1 मास्तु, M_2 नास्मान् (for मा स्म) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B Dc Dn D_{4-6} अभिशकि(Dn_3 °क by corr)था°, K_2 S (except G_1) [अ]ति(M_2 वि)शकथा — ^{c}) K_3 दृष्ट (for प्रोक्त)

22 ^{a}) T_1 G_1 नान्यत् (for नान्य°) — ^{c}) S स वै (G_1 सेव ; M_2 स च) नौ° K_3 D_2 पारगस्येव — ^{d}) N (K_4 $D_{1\ 3}$ missing) पारमिच्छत°

23 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 Dc_2 $D_{2\ 5}$ धर्मदर्शिभि° — ^{c}) $Ś_1$ K_1 [आ]रात, K_3 स्यात् (for [ए]तत्) — ^{d}) K_3 चेदम् (for मज्जेद्)

24 ^{c}) D_5 युज्येरन्, T_1 युजीयुर्, T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ युजेयुर्, M_1 युजीरन् (for युज्येयुर्) S_1 K_{1-3} B_1 Dn $D_{2\ 4\ 5}$ T_2 (by corr) G_3 विद्या ($Ś_1$ K_2 °घा) ते नैव युज्येयुर् ($Ś_1$ K_{1-3} D_2 °ज्येरन्), $B_{2\ 3}$ Dc विद्यया नैव युजेयुर् (Dc पूज्येयुर्) — ^{d}) K_1 T_1 M_1 कश्चिद्, K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) केचिद् (for किंचिद्) $Ś_1$ आयुप° (for आप्नुयु)

25 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{2\ 5}$ स्वाध्यायशीलता

नाचरिष्यन्परे धर्मे परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २७
फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

---

26 ^{a}) K₂ T₁ परे धर्मे, G₁ पतेद्धर्मे — ^{b}) Ś₁ K₁ ₃ परै° S [ऽ]पि च (for च ये) K₂ वैरे° परचरे च यै° (sic) — ^{d}) K₁ विफला° (for अ°)

27 ^{a}) K₂ ₃ D₂ हि (for [ए]व) — ^{b}) K₁ °वोरग° (for °वासुर) — ^{d}) Ś₁ K₁ ₃ Dc D₂ ₅ M₂ ईदृशा (for आदृता°)

28 ^{b}) K₂ B₂ Dn D₄₋₆ ध्रुव, S (except M₂) स्थित (for ध्रुवे) — ^{c}) B Dn D₄ ₆ G₁ श्य(G₁ ध्या)चरन्, T₂ प्राच°; G₂₋₄ [ऽ]प्याच, M₁ ह्यच° — ^{d}) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ ₅ श्रेय°, Dn₁ धर्म्यं, Dn₂ धर्मं; Dn₃ T₁ धर्मं, B (except B₄) D₄ ₆ G₁ M₁ शर्म, M₂ वरमं (for धर्मं) T₂ G₂₋₄ स हि धर्म सनातन

29 ^{a}) M₁ न (for स) Ś₁ M₁ अफलो (for स°) K₁ न चायमपरो धर्मो, K₂ सदायमफलो धर्म्यो, K₃ B D (D₁ ₃ missing) स नायमफलो धर्मो — ^{b}) T G₃ नाधर्मो (for न धर्मो) Ś₁ °फलवानपि (for °फल उच्यते) K₁₋₃ B D (D₁ ₃ missing) नाधर्मो(K₃ Dc D₂ °र्मे°)फलवानपि, M₂ नाधर्मे फलमृच्छति — ^{c}) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ ₅ ह्यपि, M₁ [ऽ]पि च (for ऽपि हि) Dn₁m यज्ञाना (for विद्याना)

30 ^{a}) Ś₁ K₁ त्व(K₁ त्व)मेव तद्; K₂ ₃ B D (D₁ ₃ missing) T₂ G₃ त्वमात्मनो, M₂ त्वय्येवैतद् K₃ विजानामि; K₃ Dc D₂ ₅ °नीपे — ^{b}) Ś₁ श्रुता, K₂ [अ]श्रुव, M₂ [अ]मित° (for श्रुतम्) — ^{c}) K₃ वेद्या (for वेत्थ) K₂ B₁ T₂ G (except G₁) वापि (for चापि)

31 ^{b}) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ अनुमान, D₅ उपायाना (for उपमान) — ^{c}) Dn आप्नोति (for अस्तीति)।

32 ^{a}) K₃ B₁ Dn D₄₋₆ ह्यपि (Dn₁ n₂ °प्य) विद्वांसो (for [अ]पि ह्यवि°) — ^{c}) B (except B₁) Dc S (except G₄) येषा (for तेषा) S (except M₂) धर्मत — ^{d}) T₂ G M₁ transp शर्म and कर्म Ś₁ K₁ नर्म वा, K₂ ₃ B₁ Dn D₂ ₅ वा पुन, T₁ [अ]शर्म वा, M₂ वर्म च (for कर्म वा)

33 ^{a}) S₁ शत-, K₁ व्रत, K₂ गुह्य, B Dc Dn D₄ ₆ श्रुत; T₁ युक्त, T₂ G (except G₁) अपि (for उत) — ^{c}) Ś₁ K₁ B₂ Dc₁ Dn D₄ ₆ T₂ [अ]त्यय°, B₁ ₄ Dc₂ D₅ G₁ M₂ [अ]न्यय°, M₁ द्विजा° (for [अ]प्यय) — ^{d}) K₁ वेद° (for देव°) B Dc Dn D₄₋₆ भाविनि

34 ^{a}) S₁ K₁ ₃ Dc Dn D₂ ₄ ₅ एतानि वेद (om न), T₂ G (except G₁) तानि वेद न — ^{b}) B Dn D₄ ₆ मुह्यतेत्र Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ ₅ M₂ मानव° शुभदर्शने — After 34^{ab}, Ś₁ K₁₋₃ B₄ D (D₁ ₃ missing) ins
114* अपि कल्पसहस्रेण नरः श्रेयोऽधिगच्छति।
[B₄ Dn D₄₋₆ न स (for नर)]

35 G₁ om 35 — ^{a}) D₂ ₅ कृशाशा (for कृशाङ्गा°) Ś₁ सुकृशाशा° सुवृत्ताशा°, K₁ सुव्रता° सुकृशाशाश्च; K₂ ₃ कृशाशा° सुव्रताशाश्च, B Dc Dn D₄ ₆ कृ(Dc दृ)ताशाश्च व्रताशाश्च — ^{b}) K₁ तथैव M₁ G₂ ₄ दग्धकल्मषा° — ^{c}) N (K₄ D₁ ₃ missing) प्रसादैर् (for प्रसन्नैर्) — ^{d}) S₁ K₂ Dc₂ पश्यते तानि (for °न्त्येतानि) D₂ पश्यतीह फलोदय

36 ^{b}) T₂ G₂ ₃ शकितव्या — T₁ om (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईश्वर (in 39^a) — ^{c}) B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G च प्रयत्नेन — ^{d}) Ś₁ K₃ T₂ G (except G₁) चानसूयया

37 T₁ om 37 (of v.l 36) — ^{a}) K₂ B Dc Dn D₄₋₆ [इ]ह (for [इ]ति) — ^{b}) Ś₁ D₂ यथैतद्; K₃ Dc

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्म शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः ॥ ३७
तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८
ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ३९
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।
नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २
कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव K1 कर्म (for धर्म) T2 G M1 -शासन (for शाश्वतम्) — c) S1 K1 देवाना, M2 पुत्रेभ्य (for पुत्राणा) — d) D6 S (T1 om) काश्यप

38 T1 om 38 (cf v l 36) — c) S (except M2, T1 om) विमृश्य (for व्यवस्य) — d) D4 6 नास्तिकं G1 M2 उत्सृजे D2 नास्तिभाव समुत्सृज

39 T1 om ईश्वर (cf v l 36) — a) Ś1 K1 3 D2 सर्वे (for चापि) — b) Ś1 K1 माधिचिक्षिप, K2 B Dc Dn D4 6 मा च वै (B3 4 Dc वि-) क्षिप, K3 T2 G3 मा विचिक्षिप — c) K3 योक्षस्वैन, D2 वुध्य°, D5 रक्ष° (by corr स्तुद°), G4 ईड° (for शिक्ष°)

40 a) Ś1 K1 3 D2 सभूतो, Dc D5 तत्वज्ञा, M2 तन्न त्त्या (for तद्भक्तो) — b) K2 Dc D5 M2 मर्त्यो गच्छन्त° — c) K1-3 B D (D1 3 missing) T1 G1 M उत्तमा (G1 °रा) देवता — d) K1 2 B1 2 Dn D4 6 T2 G3 मावमंस्थाः; B3 मा च निंदी, B4 मा राधेथा°

Colophon K4 D1 3 missing — *Major parvan*: Ś1 K1 T1 G2-4 आरण्य — *Sub parvan* B4 D5 (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन — *Adhy name* K1 द्रौपदीवाक्य, B4 Dc युधिष्ठिरवाक्य, D2 [illegible] शसा, T2 G3 3 नास्तिक्यनिराकरण, G1 द्रौपदीमते निन्दाकरण — *Adhy no* (figures, words or K1 Dn S 31 — *Śloka no* Dn 41

33

☞ This adhy is missing in K4 D1 (cf v l 3 1 1, 22 30), the MSS are mostly ignored here

1 1-7a missing in D3 (cf v l 3 23 8) — a) M2 °मस्ये (for °मन्ये) D5 G1 च (for the *second* न) — b) K3 D2 कदाचन — d) T1 M1 °मन्ये (for °मस्ये)

2 D3 missing (cf v l 1) — d) K3 B Dn त्व, G1 सन् (for तन्)

3 D3 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K1 कर्तव्य किल; K3 Dc D2 5 कर्म वै (D5 कर्मैव) किल, B1 धर्म खल्विह — b) K3 B (except B3) Dn D4 6 T2 G3 जानता; D6 न ज्ञाता (for जातेन) Ś1 B D2 °कर्षण — c) Ś1 D2 अकर्मिणो (D2 °णे हि); K3 स्वकर्मणा हि, D6 सुकर्मणो हि; Dc T2 G3 अकर्मणो हि, T1 G1 2 M अकर्मिणो हि (T1 -णि) — d) K3 स्थावराणि न चेतनी, D6 T1 स्थावरा जीवते जनाः

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ७
स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥ ८
तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

---

5 D_8 missing (cf v l 1) $Ś_1$ D_3 om 5^{abc} (cf v l 4) — ^{a}) K_3 जगमाना — ^{d}) D_2 चेह वा, T_2 G (except G_1) चैव हि (for चेह च)

6 D_8 missing (cf v l 1) B_3 om 6^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 °नदति (for जानन्ति) — ^{d}) T_2 G_3 कर्मिणा

7 D_8 resumes from 7^b (cf v l 1) । — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dn D_2 सर्वे हि, B_3 S (except T_2 G_3) पश्यत° (for पश्यामि) $G_{1,2}$ स्वयसु° (for स्व समु°) — ^{d}) T_2 G_{2-4} [स]इज° (for बक°) — After 7, N (K_4 D_1 missing) T_2 $G_{1,3}$ ins

116* अकर्मणा वै भूताना वृत्ति स्यान्न हि काचन ।
तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कथचन ।

[(L 1) K_3 Dc_2 $D_{2,3,5}$ T_2 G_3 मकर्मणा K_3 वृत्ति (for वृत्ति) $D_{4,6}$ T_2 G_3 नैव (for न हि) — (L 2) $Ś_1$ $K_{1,3}$ D_2 °घेरन्, B_1 °घेयु (for °घेत) $Ś_1$ K_1 D_2 विहन्यु°, B_1 Dc_2 हि हन्यात् $K_{1,2}$ Dc_1 Dn D_4 [illegible] कदा° (for कथ°)]

8 ^{a}) N (K_4 D_1 missing) G_1 स (for स्व°) G_2 °धर्म (for °कर्म) D_8 श्लाघी°, $G_{2,4}$ M_2 ह्रासी° (for ग्लासी°) — ^{b}) D_8 M_1 कर्मणो, M_2 कर्मणे K_3 वदित, S (except T_1) दसित° — ^{c}) N (K_4 D_1 missing) कृत (for कृत्य) $Ś_1$ $K_{1,3}$ $D_{2,3}$ यो वि°, B_2 व्यति (for योऽभि°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 वास्ति वा न, K_2 B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 M_2 सोस्ति नास्ति (by transp), K_3 D_5 सोस्ति वा न $B_{1,3}$ Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 च (for वा) D_6 सहस्रेष्वस्ति वा न वा D_8 broken

9 T_1 om 9–10 — ^{b}) K_1 [स]पि वा (for तथा) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Dc $D_{2,3,5}$ निरादा(Dc₁ D_2 °दी)न ; K_2 B Dn $D_{4,6}$ ह्यनादानात्, K_3 निराहार° (for ह्यनावाप°) — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4,6}$ T_2 G_{3-4} क्षीयेत

10 T_1 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 M_1 उत्सी देयु° — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ B_4 D_3 इह, K_2 $B_{2,3}$ Dn $D_{4,6}$ भुवि, D_8 broken, T_2 G_3 अपि (for यदि) — After 10^{ab}, $Ś_1$ $K_{1,3}$ B_4 Dc Dn $D_{2,3,5}$ ins

116* तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफल भवेत् ।
[$Ś_1$ न ह्रष्येरन्, Dc न वर्तेरन्]

— B_3 om 10^{cd} — ^{c}) K_1 Dc अपि चास्य फल, T_2 G (except G_1) दृष्ट्वापि च फल — ^{e}) B Dc D_4 M_2 om न K_1 ह्यधि, K_2 B_1 Dn D_6 ह्यपि, B_2 वै वि, Dc ह्यति°, D_6 स्वभि° (for ह्यभि) S_1 K_{1-3} Dc Dn $D_{2,6}$ °गच्छति (for °जानन्ति) — ^{f}) Dn वृत्ति लोका°, G_1 लोके वृत्ति (by transp) B Dc $D_{2,4-6}$ M_2 सतो (B₂ शाता, M_2 सति) लोके हि दाम्भिका° (D_2 कान्)

11 ^{b}) $Ś_1$ K_1 चैव, K_3 Dc G_1 चाह, B_3 Dn $D_{2,3}$ T_2 G_{3-4} चापि, D_8 चार्थ (for चाय) S_1 K_1 B Dn D_{3-6} °वादिक°; Dc °वेदिन, M_1 °धावक° — ^{c}) K_2 Dn $D_{4,6}$ अपि शठौ, Cnp अपसदौ (as in text)

12 ^{a}) $Ś_1$ उदासीनो, B Dc D_6 [illegible] उपासीत — ^{b}) B_2 निर्विशक° $K_{2,3}$ B Dn $D_{4,6}$ M_2 सुख स्वपन् (K_2 Dn शयेत्, K_3 सचेत्), T G M_1 स्वपन्सुख — ^{c}) $K_{1,3}$ B Dn $D_{4,6}$ G_4 M_1 स (for सु) — ^{d}) K_2 Dn T_1 इवो° दके (for इवाम्भसि)

13 ^{a}) S_1 K_1 तथेति (for तथैव) Dn °दुर्बुद्धि° (for °बुद्धिर्य°) । — ^{b}) D_8 अपुण्य° (for अकर्म) — ^{c}) K_3 D_6 आसीनो, B_4 आसीदेन् T_2 $G_{2,3}$ कृपण (for न चिर)

14 ^{a}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_2 इह (for अपि) $Ś_1$ K_1 $D_{2,3}$ अकस्मात्कस्यचिद्योर्थं, K_3 अकस्माद्देवध कश्चित् (sic),

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मतः ।
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

---

29 D_2 om 29^{ab} (along with 28) — ^{a}) Ś$_1$ ह्येव, K_3 S (except M_2) चैव (for एव) — ^{c}) $G_{2\,4}$ असिद्ध्या — ^{d}) Ś$_1$ K_1 कर्मसिद्धौ, $B_{1\,2\,4}$ Dn T_2 G_3 कर्मनाशात्, B_3 Dc $D_{4\,6}$ कर्ता नासीत्, D_3 कर्तृनाश

30 ^{a}) S एतद् (for एव) — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4\,6}$ दैवे° (for दिष्टे) $G_{2\,4}$ भवति (for वदन्ति) K_2 पुन (for उत) — ^{c}) Hypermetric! K_2 पौरुष°, B_2 Dn D_5 G_4 पुस° (for पुरुष) B_1 प्रभूत (for प्रयत्नज) K_2 B Dc Dn_3 $D_{4\,5}$ किंचित् (for के°) Ś$_1$ K_1 पौ(Ś$_1$ पु)रुष यत्नज विद्धि (Ś$_1$ किंचित्) — ^{d}) K_2 corrupt K_3 न चैवेतद्, D_5 S दैवमेतद् (T G_3 °मेव) (for त्रैधमेतन्) Ś$_1$ निरुध्य (*sup lin* च्य)ते, K_3 D_3 विकृष्यते, Dc D_5 हि दृश्यते, S विशिष्यते (M_2 प्रतीयते) D_2 त्रेधा ह्येतद्विभज्यते

31 ^{a}) D_3 किंचित् (for कार्यं) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ न चैव (Ś$_1$ चैन, K_2 च वै) तावता कार्यं, B $D_{4\,6}$ न चैवैतानि कार्याणि ($D_{4\,6}$ कर्माणि) — ^{b}) Dc मस्यत (for मन्यन्त) D_3 किंचिदेव स्वभावत° — ^{c}) K_3 D_2 तद् (for तु) Ś$_1$ K_1 अस्ति पूर्वमदृष्ट (K_1 °ष्टे) तत् — ^{d}) K_2 [अ]दृष्ट, K_3 दृष्टं, T_1 G_1 M दैवात्, T_2 G_{2-4} दैव (for दिष्ट) K_2 B_1 $D_{3\,5}$ दैव, K_3 चैतत्; S दिष्ट (for चैव) T_1 G_4 हठे; T_2 $G_{2\,3}$ हठं (for हठ°) — ^{e}) S_1 [ऽ]पि, S वै (for हि) — ^{f}) S_1 $D_{4\,6}$ दृष्टात् (for दिष्टात्) $B_{1\,3\,4}$ Dc_2 D_5 चै(B_4m दै)वार्थ; B_2 $D_{4\,6}$ दैवाच्च, Dc_1 सर्वार्थे, G_1 अन्नस्य (for चार्थस्य) T_1 M_1 सनिधि°, M_2 सनति

32 32^{ab} = (var) 3 181 32^{ab} — ^{b}) Ś$_1$ K_1 चैव (for एव) S_1 K_{1-3} Dc Dn $D_{2\,3\,5}$ स्वभावत°, B $D_{4\,6}$ M_2 °कर्मभि°, T_1 °कर्मणा, text as in T_2 G M_1 — ^{d}) K_1 T_2 $G_{3\,4}$ नैव, D_3 नार्थ (for नात्र) — ^{f}) Ś$_1$ K_1 तत्वनिपुणा K_2 Dn $D_{2\,3\,5}$ M_1 ये वै (M_1 च) तत्वविदो जना°, B Dc $D_{4\,6}$ एतद्धि (B_2 $D_{4\,6}$ °द्धै) विदुषो जना°

34 ^{d}) T_1 $G_{1\,2}$ M_1 इद (for यदि) S (except G_3, T_2 before corr) किलासुख (for पुराकृतम्)

35 ^{a}) K_2 त्रिविधाम्, K_3 त्रिधानाम्, D_3 त्रिधाराम्, T_1 अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्) — ^{b}) D_5 ता न (for नानु) — ^{c}) Ś$_1$ M_2 तु, $D_{2\,3}$ वै (for च) — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} B_4 $D_{2\,3}$ यालास् (B_4 लस्), B_{1-3} Dc $D_{4\,5}$ M_2 लोकस् (B_3m अधस्), Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्) Cnp यथा लोका° (as in text)

36 ^{a}) K_2 D_3 G_1 चैव, Dn एव (!) (for त्वेव) D_2 कर्तव्य कर्म चैवेति — ^{b}) K_1 एव (for एष) D_5 कर्मणामेव निश्चय° — After 36^{ab}, M_1 ins

117* आ मृत्यो॰ श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ।

— ^{c}) K_2 ह्यनीशो; T_2 G_1 M_1 ह्यनीहे°, $G_{2\,4}$ M_2 ह्यनर्थो° — ^{d}) S वर्ततेस्मासु सप्रति — After 36, S (except G_4) ins

118* तत्तु नि सशय न स्यात्त्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G_4 om 37^{a}–41^{b} — ^{a}) T_1 [ऽ]मि, G_1 [ऽ]पि (for हि) K_3 [ए]ते, Dc D_5 [ए]व (for [ए]व) Ś$_1$ भवतोपि भवत्येव, K_1 कुर्वंतोपि भवतोपि, D_2 कुरुते लभते सिद्धिं — ^{b}) K_3 Dc $D_{4\,6}$ M_1 हि, T $G_{2\,3}$ [ए]व (for [इ]ह) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 च (for तु) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,3}$ D_2 विंदंत्यलसा°

38 G_4 om 38 (cf v l 37) — ^{a}) K_3 D_5 असंभवस्. Ś$_1$ यस्य हेतु, K_2 T_1 G_1 M तत्र हेतु°, K_3 D_5 त्वत्र हेतु, B Dc त्व(B_1 वा, Dc तु)हेतु° स्यात्, T_2 $G_{2\,3}$ तस्य हेतु°. — ^{b}) K_1 च (for तु) K_2 लक्षति, K_3 B Dc Dn D_{4-6} लक्षयेत् — ^{c}) Ś$_1$ कृतकर्माणि, K_1 कृत्वा कर्माणि; K_2 कृते कर्माणि

यच्चापि किंचित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितम् ॥ १५
यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
यद्ध्ययं पुरुषः किंचित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २४
तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— [b]) K_3 Dc D_5 मानव (for पूरुष) $Ś_1$ K_1 $D_{2\ 3}$ प्राप्नो त्यनयपूरुष, T_1 फलमाप्नोति पू° — [c]) K_3 हठादिति (for हठे°) K_3 D_2 मन्येत (for मन्यन्ते) — [d]) T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 तु (for हि)

15 G_1 om 15 — [a]) S (G_1 om) यश्चापि कश्चि-त्पुरुषो — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 3}$ Dn भज°, $D_{2\ 3}$ वद° (for लभ°) B_1 दिष्ट नालभते क्षित (sic), T_2 G_{2-4} दि(G_4 इ)-ष्टादुपलभत्युत, M_2 दिष्ट नाम लभेत वै

16 [a]) B_3 M_2 यस्त्वय, T G (except G_1) M_1 यत्नवान् (for यत्स्वय) K_3 D_5 कर्मणा, T_2 G_3 कर्मण — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 3\ 5}$ (m as in text) प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु — [d]) $K_{2\ 3}$ Dn श्रुत, T_1 स्फुट (for स्मृतम्)

17 K_3 om 17[c]–18[b] — [a]) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ य (for ऽन्य°) — [b]) B (except B_4) Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G (except G_1) M_3 अर्थं (for अर्थान्) K_3 B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T G (except G_1) न कारणात्, M_1 अकारण

18 K_3 om 18[ab] (cf v l 17) — [c]) T_2 G यद्यत् (G_1 यदि), M_2 यच्च (for यानि) — [d]) S_1 K_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 3\ 5}$ पूर्वं(D_2 सर्व)कर्मणा

20 [a]) S_1 B Dn_3 यद्यय, $K_{1\ 3}$ $D_{2\ 3}$ M_2 यदय, Dc D_5 यत्स्वय, T_1 यद्धि यत्, G (except G_3) M_1 यद्धि य° (for यद्ध्यय) D_2 S (except G_1 M_2) कश्चित् — [c]) S (except T_1 M_2) धात्रा (for धातृ)

21 [b]) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 कर्मणि वर्तते, D_5 कर्म प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि) — [d]) K_1 स (for [अ]य)

22 [b]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2\ 5}$ योज्य, $G_{2\ 4}$ °युक्तो, M_2 °युज्य (for °योक्ता)

23 [a]) S_1 स न पार्थ, D_5 मनसात्मा — [c]) S_1 $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{2-4\ 6}$ वीर, K_3 Dc D_5 वीर° (for धीर°)

24 [c]) S_1 आगार न°, $K_{1\ 3}$ $D_{3\ 6}$ आगारन° M °दीना (for °णा हि) — [d]) S_1 K_1 °हेतुका, K_3 °दैविकी, D_3 T_1 G_1 °हेतुकी

25 [b]) K_2 °सतति°, D_3 °मेव च (for °मन्तत°) T_1 G (except G_3) M_1 काष्ठे वा पावक तत — [c]) T G एव (for धिया) — [d]) S_1 K_2 उपायाश्च, $D_{2\ 3}$ उपा याश्च $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{2\ 3\ 5}$ चार्थ°, B_3 चापि, M_1 तस्य (for चास्य)

26 $B_{2\ 3}$ om (hapl) 26[ab] — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ सिद्धिस्तस्येह कारणं, $B_{1\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ M_2 कारणैस्तस्य सिद्धये, G_1 कारणेष्वर्थसि° — [d]) S_1 $K_{1\ 3}$ B_1 Dn D_{2-6} कर्मजाम्, Cnp कर्मणाम् (as in text)

27 [b]) $K_{2\ 3}$ Dc $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 G_4 कर्ता (for कर्त्रा) K_1 स्वनिष्ठित, K_2 स्वनिष्ठित, K_3 Dn $D_{4\ 6}$ स्वनुष्ठित, D_3 M_2 सुनिष्ठित (for विनि°) $Ś_1$ कर्त्रा साधुस्वनुष्ठित, D_2 कर्ता साधु स्वनु(धि)ष्ठित — [c]) S_1 स्यात्कुशलेनेति, K_2 नु कु°, T_2 G M_1 चाकु° T_1 इद चाकुल्वा नेति

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मतः ।
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ३७
असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

29 D2 om 29^{ab} (along with 28) — ^{a}) Ś1 ह्येव, K3 S (except M2) चैव (for एव) — ^{c}) G2 4 असिद्ध्या — ^{d}) S1 K1 कर्मसिद्धौ, B1 2 4 Dn T2 G3 कर्मनाशात्, B3 Dc D4 6 कर्ता नासीत्, D2 कर्तृनाश

30 ^{a}) S एतद् (for एव) — ^{b}) K2 B Dn D4 6 दैवे (for दिष्टे°) G2 4 भवति (for वदन्ति) K2 पुन (for उत) — ^{c}) Hypermetric! K2 पौरुष, B2 Dn D6 G4 पुरु° (for पुरुष) B1 प्रभूत (for प्रयत्नज) K2 B Dc Dn3 D4 5 किंचित् (for के) Ś1 K1 पौ(Ś1 पु)रुष यत्नज विद्धि (Ś1 किंचित्) — ^{d}) K2 corrupt K3 न चैवेतद्, D5 S दैवमेतद् (T G3 °मेव) (for त्रैधमेतन्) Ś1 निरुच्य (*sup lin* च्य)ते, K3 D3 विकृष्यते, Dc D5 हि दृश्यते, S विशिष्यते (M2 प्रतीयते) D2 त्रेधा ह्येतद्विभज्यते

31 ^{a}) D3 किंचित् (for कार्यं) Ś1 K1 2 न चैव (Ś1 चैन, K2 च वै) तावता कार्यं; B D4 6 न चैवैतानि कार्याणि (D4 8 कर्माणि) — ^{b}) Dc मन्यत (for मन्यन्त) D3 किंचिदेव स्वभावत° — ^{c}) K3 D2 तद् (for तु) Ś1 K1 अस्ति पूर्वमदृष्ट (K1 ष्टे) तत् — ^{d}) K2 [अ]दृष्ट, K3 दृष्ट, T1 G1 M दैवात्, T2 G2–4 दैव (for दिष्ट) K2 B1 D3 5 दैव, K3 चैतत्, S दिष्ट (for चैव) T1 G4 हठे, T2 G2 3 हठ (for हठ°) — ^{e}) S1 [S]पि; S वै (for हि) — ^{f}) Ś1 D4 6 दृष्टात् (for दिष्टात्) B1 3 4 Dc2 D5 चै(B4m दै)वार्थं, B2 D4 6 दैवाच्च, Dc1 सर्वार्थं, G1 अश्वस्य (for चार्थस्य) T1 M1 सनिधि, M2 सनति°

32 32^{ab} = (var) 3 181 32^{ab} — ^{b}) Ś1 K1 चैव (for एव) S1 K1–3 Dc Dn D2 3 5 स्वभावत°, B D4 6 M2 कर्मभि°; T1 °कर्मणा, text as in T2 G M1 — ^{d}) K1 T2 G3 4 नैव, D3 नार्थं (for नात्र) — ^{f}) Ś1 K1 तत्वनिपुणा K2 Dn D2 3 5 M1 ये वै (M1 च) तत्वविदो जना°, B Dc D4 6 एतद्धि (B2 D4 6 द्दे) विदुषो जना°

34 ^{d}) T1 G1 2 M1 इद (for यदि) S (except G3, T2 before corr) किलासुख (for पुराकृतम्)

35 ^{a}) K2 त्रिविधाम्, K3 त्रिधानाम्, D3 त्रिधाराम्, T1 अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्) — ^{b}) D5 ता न (for नानु) — ^{c}) Ś1 M2 तु, D2 3 वै (for च) — ^{d}) Ś1 K1–3 B4 D2 3 वालास् (B4 °लस्), B1–3 Dc D4 5 M2 लोकस् (B3m अधस्), Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्) Cnp यथा लोका° (as in text)

36 ^{a}) K2 D3 G1 चैव, Dn एव (!) (for त्वेव) D2 कर्तव्य कर्म चैवेति — ^{b}) K1 एव (for एष) D5 कर्मणामेव निश्चय° — After 36^{ab}, M1 ins

117* आ मृत्यो॰ श्रियमन्विच्छेन्नैना मन्येत दुर्लभाम् ।

— ^{c}) K2 ह्यनीशो ; T2 G1 M1 ह्यनीहे°, G2 4 M2 ह्यनर्थो° — ^{d}) S वर्ततेसासु सप्रति — After 36, S (except G4) ins

118* तत्तु नि॰सशय न स्यात्त्वय्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G4 om 37^{a}–41^{b} — ^{a}) T1 [S]भि, G1 [S]पि (for हि) K3 [ए]ते, Dc D5 [ए]व (for [ए]त्र) Ś1 भवतोपि भवत्येव, K1 कुर्वतोपि भवतोपि; D2 कुरुते लभते सिद्धिं — ^{b}) K3 Dc D4 6 M1 हि, T G2 3 [ए]व (for [इ]ह) — ^{c}) Ś1 K1 च (for तु) — ^{d}) Ś1 K1 3 D2 विंदत्यलसा°

38 G4 om 38 (cf v l 37) — ^{a}) K3 D5 असंभवस् Ś1 यस्य हेतु, K2 T1 G1 M तत्र हेतु ; K3 D5 त्वत्र हेतु, B Dc स्व(B1 वा, Dc तु)हेतु° स्यात्, T2 G2 3 तस्य हेतु°. — ^{b}) K1 च (for तु) K2 लक्षति, K3 B Dc Dn D4–6 लक्षयेत् — ^{c}) Ś1 कृतकर्माणि, K1 कृत्वा कर्माणि; K2 कृते कर्माणि

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ३९
अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३
पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

— ^{d}) B Dn D_4 $_6$ अवाप्नुते

39 G_4 om 39 (cf v l 37) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 नाशयति, B (except B_1) D_4 $_6$ लवयति (for आविशति) $Ś_1$ एव, K_1 $_3$ एव (for एन) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 एव (for दक्षो) $Ś_1$ वुद्धिम्, K_1 पूतिम्, D_6 भूमिम् (for भूतिम्)

40 G_4 om 40 (cf v l 37) — ^{a}) K_3 D_3 अनर्थं सशयावस्था, Dn अनर्था सशयावस्था (!) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_3$ Dc_1 D_6 श्रृण्व(K_1 $_3$ °ण्व)ते, B Dc_2 D_4 श्रृणुते, Dn सिध्यते (!), D_2 G_1 M_3 वृणुते, D_5 श्रृणु मे, T_1 श्रृण्वतो (for वृण्वते) K_1 $_3$ Dc D_2 $_4$ $_5$ मुक्तसशय° T_2 G_3 गृणत्यामुक्त°, G_2 गृह्णत्यामुक्त° — ^{c}) K_2 $_3$ T_1 वीरा (for धीरा) M_1 °करा° (for °रता°) — ^{d}) K_2 B (except B_3) Dn D_2 $_4$ $_6$ ननु, G_1 न च (for न तु) $Ś_1$ K_{1-3} Dn D_2 $_3$ नि॰सशया

41 G_4 om 41^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 एकार्थेन, D_4 एकत्वेन — ^{b}) K_1 सप्रत, B (except B_1) Dc D_{4-6} T_2 G_3 M_2 सप्रति — ^{c}) K_2 $_3$ B (except B_4) D (except D_2, D_1 missing) T_2 G_3 स (for the first न) $Ś_1$ K_1 D_2 $_3$ नि॰सशयो Dc य° (for the second न) $Ś_1$ om (hapl) 41^{d}–42^{a} — ^{d}) K_1 महिमा ह्ययमेव ते (cf 42^{b})

42 S_1 om 42^{a} (cf v l 41) — ^{a}) K_3 सिद्ध्येव — ^{b}) $Ś_1$ K_2 $_3$ Dc D_2 $_3$ महिमान, K_1 साभिमान, B Dn D_4 $_6$ T_2 G_1 $_3$ अभिमान, D_5 अभिमानात् (for महिमा तु) S_1 K_3 D_3 नमेव, K_1 B Dn D_3 $_4$ $_6$ T_2 G_3 तदेव, K_2 मयेव (for तथैव) Dc च (for ते)

43 ^{c}) K_3 D_3 युध्येत, T_2 G युज्येत (G_1 दुर्युद्धे) (for बुध्येत) — ^{d}) T_1 G_1 $_4$ M_1 कथ कर्म, G_3 कृत कर्म G_3 $_4$ M यथायल

44 ^{a}) K_2 B Dn D_{2-4} $_6$ M_3 [इ]ह, K_3 Dc D_5 [इ]व (for [ए]व) — ^{b}) S कृष्ट्वा (for भित्त्वा) T_1 बीजानि (for बीज) K_1 $_3$ वपत्युत, K_2 च यत्युन°, T_1 उपत्युत — ^{c}) K_1 [ऽ]त्र, K_3 D_2 प्र-, T_1 G_1 M_1 स, T_2 G_{2-4} स्म (for ऽथ) $Ś_1$ कार्षिक°, K_1 कर्षिक° — ^{d}) $Ś_1$ K_2 Dc_2 D_2 $_3$ भावक° ($Ś_1$ *sup lin* कारण as in text), K_3 पावक°, B (except B_2) साधक°, D_5 भावुक°, M_3 भावन°

45 B_1 om 45^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ °गृह्णीत — ^{b}) $Ś_1$ K_1 निरर्थो, K_3 D_2 $_3$ निर्दोषस्, M_3 अनृणस् (for अनेनास्) S_1 K_1 ननु (for तत्र) $Ś_1$ K_3 कार्षक°, K_1 कार्षिक° — ^{d}) B_1 Dn_3 तत्कृत (by transp) B Dc Dn D_5 $_6$ T_2 G_3 सफल T_2 G (except G_1) त्वया (for मया)

46 ^{a}) S_1 B Dc D_6 G_3 M_1 तच्चेद फलम् — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ अप° (for नाप°) K_1 नर°, K_3 B D_{4-6} [ऽ]स्ति न, Dn न मे (!) (for ऽस्ति न°) — ^{c}) K_3 G_4 °वेक्ष्यैव, B Dc D_6 °वेक्षेत

47 ^{a}) $Ś_1$ नास्म, Dn_3 नास्ति, D_3 G_1 $_3$ M_1 नात्र (for नार्थ-) — ^{b}) $Ś_1$ G_4 [इ]ह, K_1 B Dc D_4 $_6$ T_2 G (except G_4) M_1 हि, D_2 च (for ह) — ^{c}) K_3 नानु ; Dc नाव° (for नात्र) $Ś_1$ K_1 B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 $_4$ कर्तव्यो, K_2 $_3$ D_5 मतव्यो (for गन्तव्यो) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 $_3$ D_2 $_3$ G_1 M_2 अतौ, $Ś_1m$ K_1 B_4 D_4 $_6$ अन्यौ, B_1 $_3$(m as in text) $_3$ Dc अर्थौ (for एतौ) $Ś_1m$ K_1 B_1 $_3$ $_4$ Dn D_4 $_6$ ह्यत्र, B_2 तत्र, G_1 यस्य, M_2 अस्य (for ह्यस्य) S_1m K_1 B Dn D_4 $_6$ कारण (for कर्मण) — ^{f}) T_2 G (except G_1) न प्रवृत्तिर् (for अप्र°)

48 ^{a}) B_1 $_3$ D_5 समवायो हि, D_2 हि समागमे — ^{b}) B (B_3m as in text) Dn D_4 $_6$ कर्मसिद्धय° (B_4 °ये), D_5 °सिद्धिनि — ^{d}) T_1 G_4 M_1 फल° (for भय) K_3 Dn D_{4-6} च (for था) — ^{e}) S_1 K_{1-3} Dn D_2 $_3$ हि न ; B_3

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४९
अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५१
व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
सोऽस्मा *अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
तेषां सांकथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

T_2 G_3 न तु (by transp) — [f]) $Ś_1$ K_{1-3} B_3 Dc Dn $D_{2\ 3\ 5}$ कच्चित्, T_2 $G_{1\ 3}$ M च्युत, G_2 [ऽ]च्युत (for ऽच्युत)

49 [a]) K_1 D_4 G_1 उपाय च; K_3 T_1 G_2 उपायाश्च — [b]) K_1 S (except M_2) सिद्धये (for वृ°) — [c]) K_3 D_4 G_1 वीरो; $G_{2\ 4}$ वीतो (for धीरो) — [d]) K_1 $B_{2\ 3}$ D_4 यथोत्साह, $B_{1\ 4}$ S यथायोग (for °शक्ति)

50 [a]) K_2 कर्तुमानेन (sic), T_1 G_1 M अभ्युपायेन, T_2 G_{2-4} अप्युपायेन (for अप्रमत्तेन) — D_2 om (hapl) 50^{cd} — [c]) B_1 °योगेन, M_2 °योगे तु — [d]) $Ś_1$ दृष्टम्, K_1 दृष्ट, $K_{2\ 3}$ D_3 दिष्टम्, B (except B_1) Dc $D_{5\ 6}$ T_2 G_3 सिद्धिर्, Dn D_4 दृश्यम् (for सर्व) $Ś_1$ पराक्रम, B_{2-4} Dc $D_{5\ 6}$ °क्रमे, B_1 °क्रमा M_2 सिध्यत्येव पराक्रमात्

51 [a]) B (except B_3) Dc D_5 G_1 यस्तु, Dn यत्र, D_4 T_1 यस्तु; M_1 येन (for य तु) K_2 D_2 T_1 G_1 वीरो, Dn धीमान् (!) (for धीरो) K_2 ह्यवे°, Dn अवे° (!) (for ऽन्ववे°) — [b]) B_1 श्रेयान्स (for श्रेयास) — [c]) M_2 स्वल्पेप्यर्थे (for साम्नैवार्थं) K_2 तथा (for ततो) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ कर्मणास्मै, K_3 कर्म चास्मिन्, D_3 कर्म नास्मै, T_2 G कर्म वास्मै (G_4 वा स)

52 [a]) $Ś_1$ K_1 D_2 नाप्यवेक्षेत, K_2 त्राथ व्यक्तस (sic), K_3 कस्य लिप्सेत; B (except B_3) Dc D_4 चास्य कांक्षेत, D_3 चास्य वेक्षेत, D_5 नास्य वीक्षेत; T_1 $G_{2\ 4}$ नाभिकाक्षेत, G_1 M वाभिका — [b]) $Ś_1$ $D_{2\ 3}$ निधन वा, K_1 न निपात, K_2 निवास वा, Dn विवास वा (!)

53 [b]) K_3 अतरेक्षणे; Dc D_2 अतरेषणे, D_3 अतरैषण, D_5 मत्ररक्षणे, S अतरेक्षण — [c]) K_1 तत (for नर) — [d]) Dc_1 D_3 परमात्मन S_1 वा (for च) K_1 परेषामात्मनस्तथा

54 [a]) K_2 Dn_2 n_3 त्वै° (for चै°) K_1 D_5 न (for [अ]व) — [d]) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (by corr) G_3 शोभना (for भारत)

55 $Ś_1$ om (hapl) 55^{ab} — [a]) K_1 तत्र (for एव) K_1 सिद्धिगति, K_3 सासारिका, B_2 सस्थितिजा, B_3 Dc D_3 सास्थितिका, D_2 हि सस्थिका, S (except M_2) सुसस्थिता; Cnp सासिद्धिकी (for सस्थितिका). — [b]) S पाडव (M_2 सत्तम) (for भारत) — [c]) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dn D_3 तत्र (for चित्रा) K_1 B $D_{4\ 6}$ चित्रावस्था; M_2 विचित्रा हि (for चित्रा सिद्धि) $Ś_1$ K_2 Dn G_1 सिद्धिर्गति — [d]) K_3 Dc_2 S भागश

56 In D_3, the portion of the text from 56^b up to 3 34 23^{ab} is lost on a missing fol — [b]) $Ś_1$ K_1 धारयामास; Dc चाल°, T_2 G (except G_1) चर° B $D_{4\ 6}$ वै गृहे (for पण्डितम्) — [c]) $Ś_1$ सोस्मायाहमिद, K_1 सोस्मायार्थमिम, K_2 B Dc Dn D_{4-6} सोपि सर्वामिमा; K_3 विस्मामर्थमिम, D_2 सोस्मयार्थमिति, T G सर्व चार्थमिद (T_1 G_1 °म), M_1 स स्म चार्थमिम, M_2 सोस्माचार्थमिद

57 D_3 missing (cf v l 56) — [c]) K_2 Dn सकाशाद्, K_3 सकथाम्; $B_{1\ 2}$ D_4 सकथ्यम्, S (except T_2 G_3) सकथम् (for साकथ्यम्) — [d]) K_2 B_1 Dn एता (for एतत्) B_2 पुरा (for तदा)

58 D_3 missing (cf v l 56) — [a]) T_1 G (except G_3) मा (for मा) — [d]) T_1 एव (for अङ्के)

३४

वैशंपायन उवाच ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५
भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om in K3 K4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 K1 Dn3 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B4 D5 (both om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — *Adhy name* K3 B4 Dc Dn D4 6 द्रौपदीवाक्य, D2 कर्मप्रशंसा; T2 G1 3 M1 द्रौपदीमतोपन्यास — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 32 — *Śloka no* Dn 62

34

☞ This adhy is missing in K4 D1 (cf v l 3 1 1, 22 30), the MSS are mostly ignored here 1–23^ab is missing in D3 (cf v l 3 33 56), the MS is ignored up to the end of the lacuna

1 ^b) S1 K1 3 Dc D2 5 महामना°, B1 3 Dn D4 6 ह्यमर्षण° (for ऽत्यमर्षण) — ^d) D2 वचनम् (for राजानम्) M3 राजानमिदमब्रवीत्

2 ^a) T2 G2–4 राजन्स्व(G2 4 °न्सत्)पदवीं — ^b) T2 G4 भज (for व्रज) — ^c) Dc D5 धर्मार्थकामहीनाना

3 ^b) A few MSS नार्जवेण Dc न तेजसा, G4 सचौजसा (for न चौजसा) — ^c) K1 (? gloss) °मायाम् (for °कूटम्) — ^d) S1 D5 कृत (for हृत) K3 B Dn D4 6 M3 वै, Dc D5 मे, D3 च, T2 G (except G1) तत् (for न)

4 ^d) D5 तत्र, G (except G3) M1 महद् (for तद्वद्)

5 ^a) K3 धर्मेण स प्रति°. — ^b) T2 G2 3 प्रभावाद्, M1 प्रभाव — ^c) S (except M3) अर्थान् (for अर्थम्) — ^d) K3 B Dn D4 6 दुःखेषु; T G दुःखेन (for दुर्गेषु)

6 ^a) N (K4 D1 3 missing) [S]नवधानेन — ^d) K3 3 D2 G4 °धन्विना

8 ^a) K1 B1 D2 5 T G2 3 M1 एव (for एव) — ^b) K3 (marg sec m) प्राप्त (for महद्) — ^c) K1 B1 D2 S (except G1 M2) धर्मकाम, K3 कर्मकाम्य°, B3 धर्मकाम्ये, B3 धर्मकार्ये K3 om from तस्य up to यद्वय न (in 10^a) D2 °प्रदीपस्य, G4 °प्रपन्नस्य, M3 °परीतस्य (for °प्रतीतस्य) ❀ Cn धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छाया विश्वस्तस्य । ❀

9 K3 om 9 (cf v l. 8) — ^a) Ś1 B Dn D4–6 कर्ष°, K1 हर्षयत° (for कर्श°) Ś1 Dc1 D2 स्व, K3 Dc2 स, B1 3 T2 G M च, D5 सु° (for स्व) T1 कथयामास मि° — ^b) G3 4 न जयाम (for नन्दयाम) Dc D2 G3 स्व, D5 स्व° (for च) K1 बाध° (for शात्र°) — ^c) B3 4 Dn D4 भवता, T1 अभव (for भवत) K3 B Dc Dn D4–6 T2 G3 शास्त्रैर्

10 ^a) K3 om यद्वय न (cf v l 8) K1 न यद्वय (by transp) Ś1 तु; K3 Dc D2 S (except T2 G3) हि (for न) Dc तदेव (for तदैव) K1 3 D5 S (except T2 G3) एनान् (for एतान्) — ^b) D2 G1 न (for नि) D4 G1 हन्मि हि — ^c) K3 D2 S (except T1) आस्थाय (for आदा°)

अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्म तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।

---

11 [a]) K_3 Dc D_5 M_2 अथेमाम्; M_1 अतोमाम् (for अथैनाम्) — [c]) K_2 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ दुर्बला°, G_1 M_2 अधीरा° (for अवीरा°)

12 [b]) $Ś_1$ K_1 Dc_2 D_2 सजय°; $K_{2\ 3}$ B Dc_1 Dn $D_{4\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 सृजया° — [c]) T_2 G (except G_1) अपि (for अभि)

13 [a]) $Ś_1$ K_1 भजन् (for भवान्) — [b]) T_2 G (except G_1) वृत्ति° (for व्रत) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B $D_{2\ 4-6}$ °कर्षित° (B_4 कालत°) (for °कर्शित°) — [c]) T_2 G_3 राजा (for राजन्) — [d]) T_1 पापजीविका, $G_{2\ 4}$ क्लीबजीविता — After 13, D_2 ins

119* अशक्यमिति वा कश्चिरक्षान्न नैव स्मरिष्यसि ।;

while T_1 M_2 ins

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापन्ना° क्लीबजीविकाम् ।

[Prior half = (var) 14[a], posterior half = (var) 13[d] T_1 दुर्मनुष्यो, and आपन्न]

14 $Ś_1$ om 14 — [a]) K_3 Dc_2 $D_{2\ 5}$ दुर्मनुष्यो — [b]) K_1 B (except B_1) D_6 सर्वघातक, K_2 Dn D_4 स्वार्थघातक, K_3 D_5 G_1 सर्वघातिना — After 14[ab], $B_{2\ 3}$ ins

121* प्रतिपन्ना विषीदन्ति पङ्के गौरिव दुर्बला ।

B_3 cont

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था धृतराष्ट्रजा° ।

— [c]) $K_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 5}$ T_1 G_1 अशक्तः Dc स्वयम्; D_5 प्रियम् (for श्रियम्) — [d]) K_3 Dc $D_{2\ 5}$ कुरुते

15 [a]) Dc D_5 तुष्टि° (for दृष्टि) — [b]) K_2 B (B_3m as in text) Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 G (except G_1) M_2 अस्मासु (for आत्मनि) — [d]) S (except G_1) आत्मार्थम् T_2 G (except G_1) नाव° (for अव°)

16 [ab]) S (except M_1) ह्यमी (for अमी), and S (except M_2) अहिंसत (for अल सत) — [c]) S_1 K_1 इह, $K_{2\ 3}$ D_2 इति, B Dc Dn D_{4-6} M_1 इव (for एव) — [d]) K_3 नो महत्नृप (for नाहवे वध)

17 [c]) K_1 S सर्वथा (K_1 T_1 M_1 °था, M_2 °तो) (for सर्वशो) K_3 D_5 S [ऽ]पि (for हि)

18 [a]) T G एतान्हि (for एवैतान्)

19 [a]) K_1 सर्वत°, G_2 स्रर्वधा B_3 T_2 $G_{3\ 4}$ एव (for एतन्) — K_2 om 19[c]–20[b], K_3 om (hapl) 19[cd] — [d]) $Ś_1$ °जिहीर्षता; D_2 °जिगीषता

20 K_2 om 20[ab] (cf v l 19) — [b]) $Ś_1$ K_1 विचित्रे, S (except M_2) जीविते (for विदिते) K_3 T_1 कृत°; B Dc D_4 T_2 G_3 नृप° (B_2 कार्य°) (for कृत्य°) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ B Dc Dn D_{4-6} G अपि (for अप-)

21 [a]) $Ś_1$ K_1 कर्मणोर्थो; K_2 B Dc Dn D_{4-6} कर्षणार्थो, D_2 G_1 कर्शनार्थे — [b]) G_1 M_1 विप्राणाम् (for मित्राणाम्) — [c]) Dc न स धर्म° स्मृतो नून — [d]) Dn_2 (by transp) धर्मं स; D_2 च धर्मं $B_{1\ 3}$ कुधर्मत°, D_5 S (except G_1) कुवर्त्म तत् K_3 स धर्मं कुरुवर्त्म तत्, Dc एतद्राजन्नधर्मवत्

22 Dn_2 om 22 — [a]) B_3 M_2 सर्वदा — [b]) T G (except G_4) M_1 धन°; M_2 कर्म° (for धर्म°) — [c]) $Ś_1$ K_3 B_3 जहीतस्, K_1 जहीमस्, K_2 B_2 Dn_1 $D_{4\ 6}$ त्यजतस्; M_1 जुह्वतस् (for जहतस्) K_1 त हि, B_1 तत्र, T_1 तौ तु (for तात) $Ś_1$ K_1 B_2 D_2 कामार्थौ — [d]) $Ś_1$ K_1 सुखदुःखे (by transp)

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
इमाञ्शकुनिकान्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

---

23 ^{a}) S_1 [अ]नर्थज्ञ॰, D_2 T G_2 $_3$ M धर्मार्थं — ^{c}) $Ś_1$ दुःख॰ (for धर्म॰) — D_3 resumes from धर्मस्य! — ^{d}) S_1 K_1 अत॰ (for अन्ध॰)

24 $Ś_1$ om 24 — ^{a}) K_2 B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 चात्मार्थम्, T_1 सर्वार्थं, G_1 चार्थस्य (with hiatus!), G_2 $_4$ M_2 चार्थार्थं, M_1 चात्मार्थं (for चार्थार्थम्) — ^{c}) K_1 रक्षितो, K_2 $_3$ Dn D_{2-4} $_6$ M_2 रक्षेत K_{1-3} Dn D_2 $_3$ [ऽ]रण्ये, S पुण्य (for ऽरण्यं) — ^{d}) K_2 $_3$ Dn D_{2-4} गास् (for स्यात्)

25 K_1 reads 25^{ab} after 26^{ab} — ^{a}) T_1 G (except G_3) M_1 तु (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ D_5 नेतरान् D_5 उप॰ (for अनु॰) — $Ś_1$ Dc_1 D_2 om (hapl) 25^{c}–26^{b}, T_1 om 25^{c}–27^{b}

26 S_1 Dc_1 D_2 om 26^{ab}, T_1 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) B (except B_3) कामार्थं, T_2 G_3 कामार्थो K_1 D_4 $_6$ यस्य धर्मश्च कामार्थं, Dn_3 यश्च धर्मश्च कामार्थी — After 26^{ab}, K_1 reads 25^{ab} — ^{d}) K_1 मित्रार्थाभ्या स हीयते

27 T_1 om 27^{ab} (cf v l 25) — ^{b}) Dc कामार्थे — ^{c}) S क्रीडतो (for काम॰) — After 27, G_4 reads 29

28 D_3 om 28^{a}–30^{b} T_2 G_{2-4} read 28 after 30 — ^{b}) D_5 T_1 न प्रमाद्यति पडित॰ — ^{c}) D_2 G_1 $_2$ M तौ हि, T_1 ॰स्यो हि, T_2 G_3 स्वार्थं, G_4 तर्हि (for सा हि) — ^{d}) S (except M_2) यथारणि (by transp)

29 D_3 om 29 (cf v l 28) G_4 reads 29 after 27 — ^{a}) K_1 स यथा, G_3 सर्वधा — ^{b}) M_2 धर्मश्चार्थस्य दृश्यते — ^{c}) K_3 Dc D_2 G_2 ॰योनी तौ (as in text), M_2 अन्योन्ययोनी तौ राजन्, the rest ॰योर्नीतौ — ^{d}) B_2 G_2 $_4$ इव (for यथा)

30 D_3 om 30^{ab} (cf v l 28) — ^{b}) G_2 चोप॰ (for उप॰) — ^{d}) M_2 नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते) K_2 $_3$ B Dc Dn D_{4-6} G_1 दृश्य॰ (for विद्य॰) — After 30, T_2 G_{2-4} read 28

31 ^{b}) S_1 K_2 $_3$ B Dn D_2 $_{4-6}$ इच्छति Dc न धर्मं हतुमिच्छति — ^{c}) N (K_4 D_1 missing) T_2 G_3 इच्छति (for ऋ॰) T_1 M_1 धर्मार्थी, G_2 कामार्थं — ^{d}) K_1 D_3 अन्यद्, T_2 G (except G_1) अर्थम् (for अन्यम्) N (K_4 D_1 missing) T_2 G_3 इच्छति — After 31, T_2 G (except G_1) ins

123* कामार्थी चैव यः काम न कामादन्यमृच्छति ।
[T_2 G_3 इच्छति (for ऋच्छति)]

32 ^{a}) $Ś_1$ K_1 न कामेन च ($Ś_1$ न) (for न हि कामेन) — ^{b}) B (except B_1) T_1 G_2 $_4$ M_1 सिध्यते Dc सिध्यत्यफल॰ — ^{c}) B Dc D_2 $_4$ उपभोगात्, G_1 उपभोग॰ Dc भवति (for फलस्य) $Ś_1$ K_1 $_3$ D_2 $_3$ इह, K_2 अथ, B Dc Dn D_5 G_4 M_1 एव, M_2 आहु॰ (for इव) — ^{d}) D_3 काष्ठ, G_2 कस्माद् (for काष्ठाद्) K_1 भस्मीति (for भस्मेव) K_3 इह, D_2 M_1 एव (for इव) $Ś_1$ Dc पिंढित, K_1 पडितै; K_3 पढितान्, B_1 विंदति, B_2 पिंढितै, B_3 $_4$ पिंढित॰, D_2 जायते, D_3 पडित, M_2 पढिता

33 ^{a}) S_1 K_3 Dc Dn D_{2-4} $_6$ T_1 M_1 शकुनकान् — ^{c}) T_2 G (except G_1) एष (for एतद्) — ^{d}) K_2 Dn D_{4-6} हि, D_2 [ए]व (for च) S_1 K_1 $_3$ D_3 वि($Ś_1$ K_1 नि)हिंसत॰, K_2 Dn D_5 ॰ता, D_2 M ॰न, T G ॰क B_1 भूतेषु विहित सता

34 ^{a}) $Ś_1$ K_1 कामलोभाच्च — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6}

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।

प्रकृतिं (for प्रवृत्तिं) — ^{c}) Ś$_{1}$ स शत्रु°, K$_{3}$ D$_{2}$ $_{3}$ स शंक्य°, M$_{1}$ न शक्य°, M$_{2}$ (*sup lin*) न वध्य° — ^{d}) G$_{2}$ चैव हि (for चेह च)

35 ^{a}) K$_{1}$ D$_{2}$ T$_{1}$ विदित, D$_{8}$ विहित (for विदितो) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{3}$ D$_{2}$ अर्थे, Dn$_{1}$ D$_{5}$ नार्थो, T$_{1}$ कामो, T$_{2}$ G कामाद् (G$_{1}$ अर्थे) (for अर्थो) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2}$ $_{3}$ प्रतिपत्तिं च (for प्रकृतिं चापि) T$_{1}$ स्व (for [अ]स्य) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2}$ $_{3}$ $_{5}$ विवृद्धिं (for विकृतिं) Ś$_{1}$ K$_{1}$ चैव, K$_{3}$ B$_{3}$ Dc D$_{2}$ $_{3}$ चास्य (for चापि)

36 ^{a}) K$_{2}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ नाशे विनाशे Dc च (for वा) — After 36^{ab}, D$_{2}$ ins

124* द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मन° ।

— ^{c}) K$_{2}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ अनर्थं इति B$_{4}$ मस्यते

39 ^{a}) K$_{3}$ B$_{2}$ D$_{2}$ $_{3}$ S (except T$_{2}$ G$_{3}$) पूर्वे — ^{b}) S (except M$_{2}$) एव च (for आचरेत्) — ^{c}) K$_{2}$ वयसि (for अहनि), cf 40^{c} S (except G$_{1}$ M$_{2}$) अहन्यहन्यनुचरेत् — 39^{d} = 40^{d}

40 Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{2}$ $_{3}$ G$_{1}$ om. (hapl) 40 — ^{a}) K$_{3}$ B$_{1}$ T$_{2}$ G$_{3}$ पूर्वे (for °र्वं) — 40^{d} = 39^{d}

41 ^{a}) K$_{1}$ T$_{2}$ G (except G$_{1}$) om the first च — ^{b}) M$_{2}$ जयता (for वद°) — ^{c}) Ś$_{1}$ धर्मज्ञान्; K$_{1}$ $_{3}$ G$_{1}$ कालज्ञ

42 ^{a}) T G M$_{1}$ मोक्ष (G$_{1}$ °क्षे) Dc G$_{1}$ परमश्रेय° — ^{b}) B (except B$_{1}$) D$_{4}$ $_{6}$ एषा (for एष) M$_{2}$ नित्य (for राजन्) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{3}$ D$_{2}$ $_{3}$ T$_{1}$ सुखार्थिन°, D$_{5}$ शुभार्थिना — ^{c}) K$_{1}$ $_{2}$ B$_{1}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ प्राप्तिं, S (except M$_{2}$) प्राप्त S (except M$_{2}$) च (for वा) — ^{d}) K$_{1-3}$ B (except B$_{1}$) Dc Dn D$_{2}$ $_{4-6}$ सोपाया

43 ^{a}) Dc तत्राशु, Dn$_{1}$ तथाशु, D$_{3}$ T G (except G$_{4}$) M$_{1}$ तदाशु; M$_{2}$ तच्चाशु K$_{1}$ क्रियते — ^{b}) Dn$_{2}$ D$_{4}$ M$_{2}$ प्राप्तिं वा Ś$_{1}$ K$_{1}$ उपदिश्यता (for अधि°) — ^{c}) S (except M$_{2}$) जीविका

44 ^{a}) B$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ से (for ते) — ^{b}) B$_{1}$ G$_{1}$ $_{2}$ चरित च Dn$_{2}$ n$_{3}$ D$_{5}$ मे (for ते) Dc सततं चरिते शुभे — M$_{2}$ om 44^{c}–46^{b} — ^{c}) K$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ जानतस्; B$_{3}$ T$_{1}$ M$_{1}$ जानतस् S (M$_{2}$ om) तु प्रश (for त्वयि श°)

45 M$_{2}$ om 45 (cf v l 44) — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ यज्ञा° — ^{b}) Ś$_{1}$ वेदपारगमात्पर° — ^{c}) K$_{3}$ राज्ञ° (for राजन्) — ^{d}) K$_{2}$ B (except B$_{1}$) Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{4}$ M$_{1}$ बल° (for फल°) T$_{2}$ G$_{3}$ चेह वै, G$_{1}$ चेह वा; G$_{2}$ चैव वै, G$_{4}$ चैव च

46 K$_{1}$ om. (hapl) 46–47, M$_{2}$ om 46^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) T$_{2}$ G$_{2}$ $_{3}$ स च (for एष) G$_{4}$ स चार्थानर्थहीनेन — D$_{5}$ om (hapl) 46^{c}–47^{d} — ^{c}) B$_{1}$ $_{4}$ सुखिन°, Dc आत्मन° (for अखिला°) — ^{d}) D$_{2}$ गुणा° घ्नेरेषु सस्थिता°; S (except M$_{2}$) गुणा° सीदति निर्धने.

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५१
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२
प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ५५
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

---

47 K1 D5 om 47 (cf v l 46) — b) Ś1 D3 T2 G (except G1) नान्य°, Dc नान्य (for नान्यद्) Ś1 D8 तस्माद् (for धर्माद्)
48 a) Some N MSS भैक्ष्य° — b) Ś1 K1 3 Dc D2 3 5 M1 केनचित् — c) Ś1 K1 जेतु (for वेत्तु) T1 तदा, T2 G (except G1) ततो, M1 तथा, M2 त्वया (for सदा)
49 a) T1 हितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा) — b) Ś1 यथा (for यया) D2 6 S (except M2) सिध्यति वै द्विजा° — K3 om 49cd — c) D2 3 ओजसैवार्थ° — d) Ś1 K1 D3 भरतर्षभ
50 a) Some MSS भैक्ष्यचर्या — c) T2 G3 M2 क्षत्रियस्तु — d) T1 M1 धर्मः स्यात्, T2 G3 धर्मस्य Ś1 K1 परम् (for बलम्) D5 औजस — After 50, Ś1 K1 3 B (except B3) Dc Dn D3–5 T2 (om line 2) G2 3 (om line 2) 4 ins

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L 1) T2 G3 सनातनान् (for समागतान्) — (L 2) K3 °राष्ट्रे, D3 °राष्ट्र (for °राष्ट्र-) Dc Dn1 -बल (for -वन) K1 राजन् (for पार्थ) G2 4 धार्तराष्ट्रान्रणं प्राप्य पार्थ सर्वान्विनाशय]

51 T2 G3 om (hapl) 51a–52b In D8, the portion of the text from °मेव up to 3 37 32b is lost on a missing fol D2 om 51ab — a) K3 एव, G1 एतद्, M2 एत (for एव) B3 उदारा धर्मविद्वांसो — b) K1 Dc D5 आहुर् (for प्राहुर्) K3 T1 G1 2 M2 द्विजातय (for मनीषिण) — c) D2 स्वधर्मं (for उदार)
52 D8 missing (cf v l 51) T2 G3 om 52ab (cf v l 51) — a) B1 4 अनुगच्छस्व, T1 G1 2 4 M1 प्रतिपद्यस्व, M2 अवबुध्यस्व — b) T1 G1 2 4 स्वार्थ (for वेत्थ) Ś1 K1 धर्मं सनातन — c) G1 कर्मा हि (for °कर्माभि)
53 D8 missing (cf v l 51) — b) S (except M2) राज्ञा (for तव) — d) B1 4 S (except G1) transp धात्रा and धर्म°
54 D8 missing (cf v l 51) — a) Ś1 K1 D2 अस्माद् (for तस्माद्) N (K4 D1 3 missing) अपचित° (for विचलित°) — b) Ś1 K1 D2 हास्यो भविष्यसि — c) B3 मनुष्येंद्र (for °ष्याणा) — d) B4 च्यवनं (for चलन)
55 D8 missing (cf v l 51) — b) D2 त्यजेद — c) G3 श्रियम्, M2 धैर्यम् (for वीर्यम्) K1 2 B3 Dn D4 6 कौरव्य (for कौन्तेय)
56 D8 missing (cf v l 51) — c) Dc T G3 4 [S]प्य°, G2 [S]भ्य°, M2 ह्य° (for व्य°)
57 D8 missing (cf v l 51) — a) D6 वाच, S जिह्व (M2 °ह्वा) B3 लब्ध्वा, D5 ऋद्धा, M1 कृत्वा, M2 छित्वा (for दत्त्वा) — b) D6 क्षुब्धाना Ś1 K1 3 Dc D2 5 पापचेतसा, K2 लब्ध°, D6 (m as in text) क्षुब्ध°
❀ Cn शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वा दत्त्वा बहिर्नि:सार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वा वाचं दत्त्वा शत्रून् जहि इति प्राञ्च । ❀ Similar explanations have been given by Arjunamiśra and Caturbhuja
58 D8 missing (cf v l 51) — b) K3 सर्वत°

निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६१
सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।
न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६४
एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
एतद्ध्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

— [d]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{2.5}$ पाण्डुनंदन; K$_2$ Dn D$_{4.6}$ पार्थिवर्षभ

59 D$_3$ missing (cf v l 51) — [a]) Ś$_1$ K$_1$ Dc D$_2$ बलवता, K$_3$ विलपता — [b]) M$_3$ विशा (for मही) S$_1$ K$_1$ इति वृद्धानुशासन — [d]) Ś$_1$ K$_3$ निर्वृतिम्, K$_1$ निवृत्तिर् (for निकृतिम्) S (except M$_3$) आस्थितान्

60 D$_3$ missing (cf v.l 51) — Ś$_1$ K$_1$ om (hapl) 60[bc] — [b]) B (except B$_2$) Dn D$_{4.6}$ योधो (for योद्धा) Dc धनंजय° (for धनु) — [c]) K$_3$ D$_2$ न; Dc [अ]न्य° (for वा) M$_2$ नर (for पुमान्) — [d]) K$_3$ यो, D$_2$ S (except M$_3$) [ऽ]न्यो (for वा)

61 D$_3$ missing (cf v l 51) — 61[ab] = 67[ab] — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_2$ न (for सु) — [c]) B$_1$ चोत्साहात् K$_3$ B$_1$m Dc D$_{2.5}$ Cnp अप्रमादी महो(Dc सदो ; D$_2$ मदो)त्साही — [d]) K$_3$ शत्रून्प्रभव (for सत्त्वस्थो भव) S (except M$_3$) पार्थिव (for पाण्डव)

62 D$_3$ missing (cf v l. 51) — [a]) K$_3$ धर्मस्य (for अर्थस्य) — [b]) D$_2$ चिराय; G$_4$ वितर्तं (for वितथ) Dc यस्ततो, T$_2$ G$_3$ तु ततो, G$_{2.4}$ हि ततो (for यदतो) — [d]) B$_3$m D$_5$ साल° (for वृक्ष°)

63 D$_3$ missing (cf v l 51) — [a]) K$_{1.2}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ [ऽ]पि (for हि) — [b]) M$_2$ भूयासम् (for श्रेयासम्) — Ś$_1$ om 63[c]–64[d] — [c]) K$_{1.3}$ D$_2$ बीजोपपत्त्या कौं°

64 D$_3$ missing (cf v l 51) Ś$_1$ K$_1$ om 64 (for Ś$_1$ cf v l 63) — [a]) T$_2$ G$_3$ सत्त्वेन (for अर्थेन) B$_{2.3}$ D$_2$ T$_2$ G$_3$ समो नार्थो, T$_1$ समानार्थो — [b]) T$_1$ G$_1$ M यत्र लभ्यो धनोदय°, T$_2$ G$_{2-4}$ यत्र लब्धो महोदय° — [c]) D$_2$ [अ]न्वेषणा कार्या (for विपण° कार्य) — [d]) K$_3$ Dc D$_2$ T$_2$ G$_{3.4}$ M$_2$ °कण्डूयन

65 D$_3$ missing (cf v l. 51) — [a]) K$_3$ B$_2$ Dc Dn$_1$ D$_{4-6}$ T$_2$ G (except G$_1$) एतत् (for एव) — [c]) D$_2$ T$_2$ G (except G$_1$) बृहद्धर्ममवाप्नोति — [d]) Dn$_3$ D$_{4.6}$ सबुद्ध K$_{2.3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ G$_1$ निश्चित, D$_2$ निश्चय°

66 D$_3$ missing (cf v l 51) — [a]) K$_3$ अमित्रेण च संयुक्त — [b]) Ś$_1$ B$_{1.2}$ विंदति; K$_2$ भेदति — [c]) M$_1$ °त्यक्तान् (for °त्यक्त) — [d]) K$_2$ Dn D$_4$ युवान; M$_1$ दुर्बलान्; Cnp दुर्बल (as in text) B$_4$ D$_{2.5}$ कुर्वते K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ G$_4$ वश

67 D$_3$ missing (cf v l 51) K$_3$ om 67 — 67[ab] = 61[ab] — [b]) S$_1$ K$_1$ D$_2$ अबल° (for सुबल°) Ś$_1$ असि (for अपि) — Ś$_1$ K$_2$ D$_2$ om (hapl) 67[c]–68[b], K$_1$ om 67[cd] — [c]) S मात्राभि° (for हो°)

68 D$_3$ missing (cf v.l 51) Ś$_1$ K$_2$ D$_2$ om 68[ab] (cf v l 67) — [a]) K$_3$ D$_5$ T G$_{2-4}$ M संहितैर् (for संहतैर्) G$_1$ सर्वा स हि संतैरेव (sic) — [c]) M$_1$ जेतु (for हन्तु) — [d]) Dc D$_5$ अपि (for इव)

69 D$_3$ missing (cf v l 51) — [c]) S (except M$_2$) हति (for अत्ति) G$_4$ तथैकस् (for तथैव) — [d]) K$_{1.2}$ B Dn D$_{4.6}$ सदृश सवितुर् (by transp), T$_2$ G (except G$_1$) सूर्यस्य सदृशो

विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
अपि चैतत्स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

---

70 D8 missing (cf v l 51) — a) K3 यथा (for एतद्) K2 Dn1 n3 D2 चापि, T1 वापि (for ह्यपि) K1 B Dc Dn3 D4–6 त्व(B4m D5 तु)वितथ, T2 G3 ह्यवितथ (for ह्यपि तपो) Cnp एतच्चावितथ — b) Ś1 K1 निश्चित (for न॰ श्रुतम्). — After 70, K3 B Dc2 Dn D5 6 ins

126* न तथा तपसा राजँल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।
यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D8 missing (cf v l 51) — b) S1 K3 D2 लक्ष्म (for लक्ष्मीश्च)

72 D8 missing (cf v l 51) — b) Dc ते (for च) — c) S कथयन्त्य (for कथा॰) — d) T1 ॰हिता॰, M2 ॰सते (for ॰गता) T3 G राजन्प्रथममागता॰

73 D8 missing (cf v l 51) — a) S (except M2) इमाम् (for इदम्) D2 5 अभ्यधिक, T2 G1 3 M1 अभ्यधिका — b) Ś1 K1 2 B Dc Dn D4–6 कुरवश्च (for गु॰) — d) G3 4 मृदुता M1 सत्यसधत , M2 ॰संधतान्

74 D8 missing (cf v l 51) — a) Ś1 K1 3 Dc2 D2 लोभा॰ (for मोहा॰) — b) Ś1 K1 3 Dc D2 5 क्रोधा॰ (for लोभा॰)

75 D8 missing (cf v l 51) — b) T1 किंचिद्, T2 G3 राज्य, G1 2 4 M2 राजन् (for राजा) D2 T1 M1 भूतिम् (for भूमिम्) T2 G3 अवाप्नुयात् — c) Ś1 K1 तत्सर्वं (by transp) T G M1 नुदति सत् (for तन्नुदते) M2 पश्चान्नुदति तत्सर्वं

76 D8 missing (cf v l 51) — a) S1 K1 D2 वित्त, T1 राजन् (for ग्रामान्) — b) T1 ग्रामान् गाश्च सह॰ — c) T1 G1 3 M वीर (for सर्व) — d) D5 मेघेभ्य, T2 G तमोभिर् (for तमोभ्य)

77 D8 missing (cf v l 51). — a) T2 G (except G1) राजन् (for सर्वे) — c) Ś1 सर्वाश्च, K2 Dn2 n3 D6 समृद्धा, B3 Dn1 D4 सवृद्धा (for सवृद्ध) K2 3 B2 3 Dn D4–6 G4 M2 ॰बाल॰ (for ॰बाला॰) B4 G3 सबालवृद्ध (G3 ॰द्धा॰)सहिता॰, D2 सहिता॰ सबालवृद्धा॰ — d) Ś1 K1 T1 M त्वा — After 77, T2 G2–4 ins

127* धार्तराष्ट्रं महाराज न शंसन्ति मतिं जनाः ।

followed by stanzas 83–85

78 D8 missing (cf v l 51) For sequence of T2 G2–4 cf v l 77 — a) Ś1 K1 क्षीरमावृत्त, B1 3 Dc2 D5 क्षीरमासिक्त, T2 G2–4 वा पय॰ सि(G3 4 स)क्त, G1 क्षीरमादत्त

79 D8 missing (cf v.l 51) For sequence of T2 G2–4 cf v l 77 — a) N (K4 D1 3 missing) transp निर्वचन and लोके — b) Ś1 पुर, K2 B1 2 Dn1 n3 D5 पुरश्च, K3 D2 चिराच्च, B3 4 Dc Dn2 D4 6 पुनश्च (for चिर) Ś1 K1 भवति (for चरति) — c) Ś1 चैत॰, K1 G4 चेत॰, K2 B Dc Dn D4 6 T2 G3 चैता॰, D2 चैव, D5 चेता॰ (for चैतत्) — d) Ś1 K1 अपि, K2 B (except B3) Dn D4 6 अधि॰ (for इव) — After 79, K1 3 B Dc Dn D4–6 ins

128* इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिंदम ।
हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।,

which is followed by 130* in K1

80 D8 missing (cf v l 51) For sequence of T2 G2–4 of v l 77 — b) S1 K1 B2 D2 ॰नि च (for ॰न्वितम्) S प्रति(T1 अनु)ज्ञाय तथेति न॰ — c) D2 वि , T G3 हि (for ऽभि) — d) Ś1 K3 D2 ॰घातक, T1 M1 ॰पादक॰ (for ॰पादकम्) K1 सर्वानर्थविघातक, K2 B Dn D4–6 विप्रेभ्योऽर्थविभावक (B2 ॰भाजक , B3m ॰तारक॰), Dc

त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृद्नन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२
न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं भारत सत्यमेत-
द्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

किल स्वार्थोपपत्तये

81 Ds missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf v l 77 — ᵃ) Dc Ds द्विजान्स्वस्ति (for द्विज श्रेष्ठान्) — ᵇ) Ds अद्यैव च गजाह्वय — ᵈ) Ś₁ K₁ सह (for इह) — ᵉ) K₁ Dc D₂ वीर (for वीरैर्)

82 Ds missing (cf v.l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf v l 77 B₃ om (hapl) 82ᵃᵇ — ᵃ) G₂ तरसा (for तेजसा) — ᵇ) K₁₋₃ B₂ Dc Dn D₂ ₄ ₆ T₂ G₃ असुरानिव (K₃ सुरेभ्य इव) वृत्रहा — ᶜᵈ) K₂ Dn₁ n₂ श्रेय (for श्रियम्) Ś₁ K₃ M राष्ट्रीं (for °राष्ट्रान्) — For 82ᶜᵈ, T₂ G₃ subst धार्तराष्ट्र महाराजत्र शसति तथा जना', and read 82ᶜᵈ (as in text) after 85

83 Ds missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf v l 77 — ᵃ) Dc₂ D₂ गाजीव — ᵇ) S (except G₄ M₂) गृध्र° (for गार्ध्र) — ᶜ) Ś₁ K₁ वेगम् (for स्पर्शम्) — ᵈ) K₁ न च (for मर्त्य) — After 83, Dc ins

129* क' परैर्ह्रियमाणानामात्मभावेन ससहेत् ।

84 Ds missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf v.l 77 — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ B Dc Dn D₄ ₆ T₂ G₃ च सोऽश्वो (for सदश्वो) Ś₁ K₃ Dc D₂ ₅ कश्चन (for भारत)

85 Ds missing (cf v l 51) For sequence of T₂ G₂₋₄ cf v l 77 — ᵃ) Dc चैव (for सह) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₃ Dc D₂ ₅ प्रवरेण, B₁ ₂ Dn D₄ T₂ G₃ वृषभेण; Ds भरतस्य (for ऋषभेण) — ᶜ) Ś₁ K₁ Ds कथचिद् T G विद्धि (for युधि) — ᵈ) K₂ ₃ B Dn D₄ ₆ M₂ न राज्य (by transp) — K₁ ins after 128* K₂ B Dc Dn D₄₋₆, after 85

130* शत्रुहस्तगता राजन्कथ स्विन्नाहरेर्महीम् ।
इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वित ।

Colophon K₄ D₁ ₃ missing — *Major parvan* Ś₁ K₁ Dn₂ T G आरण्य (G₂ अरण्य) — *Sub parvan* B₄ Ds (both om sub parvan name) mention only द्वैतवन, likewise T₂ G₃ *only* द्वैतवननिवास — *Adhy name* B₄ Dn₂ भीमवाक्य; Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशसा, D₂ त्रिगणप्रशसा, T₂ G₂ ₃ M₁ भीमस्वा(M₁ °स्या)भिप्रायकथन, G₁ भीमसेनमत — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 33 — *Śloka no* Dn₁ n₂ 89, Dn₂ 90

35

☞ This adhy is missing in K₄ D₁ ₃ (cf v l 3 1 1, 22 30, 34 51), the MSS are mostly ignored here

1 Before 1, K₁ ₂ B Dc Dn D₄₋₆ ins

131* वैशपायन उवाच ।
स एवमुक्तस्तु महानुभाव
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तर वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिद बभाषे ।

— ᵇ) K₂ ₃ B D (D₁ ₃ missing) T₂ G₁ ₃ मा (for

न्समानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष-
न्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ २
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-
त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३
अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-
त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६
त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः ।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितं चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ८
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं

मा) T G °शरै° (for °शल्यै°) — ^{c}) $K_{2\,3}$ B D ($D_{1\,3}$ missing) T_2 G त्वा (for त्वा) $K_{2\,3}$ $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ एव (for एतन्) — ^{d}) $Ś_1$ om हि K_1 वै, D_5 ते (for हि) B_1 D_5 समागात्, S (except M_2) समागा° (for व आगात्) D_2 मसानयाद्व्यसन यत्तदागात्

2 ^{a}) S अन्वपद्ये D_5 जिहीर्षु — ^{b}) $Ś_1$ D_2 T_2 $G_{3\,4}$ M_2 °राष्ट्र (for °राष्ट्रस्य) M_2 °पुत्रे° — ^{c}) K_{1-3} B Dn $D_{2\,4-6}$ T_2 G तन्मा, T_1 M त मा

3 ^{b}) $Ś_1$ सदा सद°, K_1 सभासद°, $K_{2\,3}$m B D ($D_{1\,3}$ missing) सभामध्ये (K_3 orig सत्य सदा), M_2 स वै सर्वान् (for सदा सभाया) K_3 प्रक्षिपन् — ^{c}) N (K_4 $D_{1\,3}$ missing) °जैषीत् (for °देवीत्)

4 ^{a}) K_3 B Dn $D_{4\,6}$ G_1 च, T G_{2-4} M तु (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 Dc कामानु($Ś_1$ °च)लोभान्, K_2 Dn D_4 कामानुकूलान्, K_3 जयानुलोमान् $Ś_1$ K_1 Dc नयुजो (for अयुजो) K_3 जये च, Dn3 च तत्र (for युजश्च) — ^{c}) D_3 S (except M_2) शक्यो (for शक्य) B_4 S (except M_2) न भविष्यद् M_2 एनान् (for आत्मा) — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4\,6}$ हन्यात्, T_2 G_3 हते (for हन्ति) K_3 Dc D_5 मन्युस्तु (D_5 °श्च) धैर्यं पुरुषस्य हति

5 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $D_{2\,5}$ मानुषेण, T_1 पूरुषेण — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B Dn D_{4-6} वाचो (for वाच) — ^{d}) $Ś_1$ D_2 भवितेति सत्य (for भवितव्यमासीत्)

6 ^{a}) K_3 D_2 °राष्ट्र° सपुत्रो

7 ^{b}) G_2 द्यूत च (for द्यूताय) K_2 Dn T_1 आगतास्त्वा (T_1 °स्तान्) D_2 सभायां, M_1 सभाया (for सभा न°) — ^{c}) K_3 D ($D_{1\,3}$ missing) G_4 यन्मा ब्रवीद् $Ś_1$ K_1 °राष्ट्र° सपुत्र — ^{d}) $Ś_1$ M_2 एकग्लहाद्, $K_{1\,3}$ D_2 °ग्लहार्थे, T_2 G_{2-4} एतद्ग्लहार्थं S_1 K_1 T_1 G_2 M_2 भारताना, D_5 भवता (for भरताना)

8 ^{b}) B M_2 विजितम्, D_2 विहितम् (for विदितम्) — ^{c}) K_3 B (except B_4) Dc D_5 तथा° (for अथा°) $Ś_1$ विदितै°, K_1 अविदित° (om च), $K_{2\,3}$ Dn $D_{2\,4}$ T_1 M चाविदित° S_1 च तैरथ, M_2 चरेस्त्व (for चरेथा°) — ^{d}) T_2 G_{2-4} सहैतया (for सर्वैं सह) $Ś_1$ छद्मरूढ, T_1 $G_{1\,3}$ छद्मरूप, T_2 $G_{3\,4}$ M_1 छन्नरूप

9 ^{a}) T_1 त चेन्मुक्त्वा, G_1 त चेत्यक्त्वा, $G_{2\,4}$ M_2 त वै त्वा (M_2 स्वा), M_1 त चेत्तु त्वा (for त्वा चेच्छ्रुत्वा) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 एव भोत्स्यते, K_3 अवज्ञास्यति; D_2 अवगच्छते, T_1 विबोध्यते, T_2 G_{2-4} बुध्येरन्वै, G_1 M_2 अवबोध्यते, M_1 अनु

निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
चरैश्चेम्नोऽविदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
वसेम इत्याह पुरा स राजा
मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
इत्थं च देशाननुसंचरामो
वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-
न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
उद्योजयामास कुरूंश्च सर्वा-
न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १३
तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो
यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४
तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
यदा द्यूते परिघं पर्यमृक्षः ।
बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चा-

चेत्स्यते (for अवभोत्स्यन्ते)　K_3 D_5 M_1 भरताना　$K_{2\ 3}$ B_1 Dn D_4 च, S वै (for स्म) — [c]) K_1 चेरे° (for चरे था) Ś1 समास्तथा, $K_{1\ 2}$ B_1 Dn D_4 तथा स्व, K_3 यथा स्व, D_2 तदा मे (for ततस्त्व) — [d]) T_1 om तत्　B_3 D_2 M_2 [ए]तत्; T_2 G_{2-4} स्व (for तत्)　D_2 प्रब्रवीहि (for प्रतिजानीहि)

10 [a]) Ś1 चेरश्च नो; $K_{1\ 2}$ चरैश्च नो, K_3 चरेश्चैनो, B_2 चरे श्छन्नो, D_2 नरैस्त्व नो, T G_{1-3} चा(T_2 G_3 च)रैश्छन्नो, G_4 चरे-श्छन्नो, M_1 चारैश्चेन्नो, M_2 चारैश्च नो (for चरैश्चेन्नो)　K_3 T_1 G_1 M_1 अविदित — [b]) K_2 D_6 मुक्तो, T_1 व्यक्तो (for युक्तो) — [c]) T_2 G_{2-4} ब्रवीहि — [d]) K_3 तदैव; D_6 तथैव (for तवैव)　D_2 G_1 M [ए]ता (for ता)

11 T_1 om 11^a–12^b — [a]) Ś1 $K_{1\ 3}$ Dc D_5 M_2 चैव, K_2 B Dn D_4 $_6$ चैतद्, D_2 वै ते (for चैव)　K_2 B Dn D_4 M_2 भारत, T_2 G M_1 कौरवा° (for भ्रातर°) — [c]) S (except M_2, T_1 om) चरेम (for वसेम)　S1 K_1 पुनश्च, D_5 पुरा स्म, T_2 G पुन° स (for पुरा स)

12 T_1 om 12^{ab} (cf v l 11) — [b]) T_2 G M_1 यस्मिन् (for तस्मिन्)　M_1 om from प्रव्रजिता° (in 12^b) up to चापि न (in 13^a)　Ś1 $K_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 5}$ स्म (for च) — [c]) K_3 Dn D_4 $_6$ T_1 G_1 तु (for च) — [d]) S (M_1 om) दुर्गाणि (for कृच्छ्रा°)　T G घोर° (for कृच्छ्र°)

13 M_1 om सुयोधनश्चापि न (cf v l 12) — [a]) Ś1 $K_{1\ 3}$ ऐच्छद् (for इच्छन्) — [b]) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 च (for स)　Ś1 K_2 D_2 अभ्यगाच्छत्, T_1 अद्य ग — B_1 om 13^{cd} — [d]) K_1 $D_{2\ 5}$ अभ्य° (for अन्व°)

14 [a]) Ś1 सास्तान्, K_1 त सत्यम्, T G ता (G_1 स) सिद्धिम् (for त संधिम्)　S1 अवस्थाय (for आस्थाय) — [b]) S कस्य (for राज्य) — [d]) T_2 G_{2-4} M_2 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य)　K_1 प्रशासे, K_2 B Dn D_4 $_6$ M_2 प्रशासेत् (for प्रशिष्यात्)

15 [a]) Ś1 B_1 Dc -कर्माकरिष्ये, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तथा (T_1 G_1 °दा) करिष्ये, M_1 तथाकरिष्यो — [c]) Ś1 K_1 फल्गुणेन, K_2 B D ($D_{1\ 3}$ missing) T_2 G_3 फाल्गुनेन　K_3 बाहून् विधक्षन् वारितमर्जुनेन — [d]) S (except G_4 M_2) को (for किं)　G_2 दुष्कर (for दुष्कृत)　Ś1 T G_{2-4} भीम तथा, K_2 D_5 भीमसेन (for भीम तदा)　T G [अ]करिष्यस्, M [अ]करिष्य° (for [अ]भविष्यत्)

16 [a]) K_2 B Dn D_5 (by corr) $_6$ क्रियाया — [b]) Ś1 नाब्रवीत्, T_2 G_{2-3} नोब्रवीत्, G_4 नोब्रवी°; M_2 माब्रवी° S (except G_4 M_2) पुरुषम् (for पौरुषम्)　K_3 B_2 आददान°, D_5 (after corr) आदधान°, S मा विजानन् (M_2 मा तदानीं) (for आविदान) — [c]) K_1 प्रतिपद्य; Dc अभिपद्य; D_2 अभिपत्य; S (except T_2 G_3) अतिपात्य (for त्वभिपद्य) — [d]) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 वा स्विदानीम् (for मामिदानीम्)　Dc मात्र स्वम् (for °येत्मम्)

त्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १८
यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
महागुणं हरति हि पौरुषेण
तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
श्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।
संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।

---

17 ^{a}) K3 भूयो हि, Dc2 दूये हि (for भूयोऽपि) B3 4 वीर्य° (for भीम°) — ^{b}) K3 Dc2 M1 भूयो, K3 जात, D5 (before corr) भूये (for दूये) K2 3 B D (D1 3 missing) T2 G3 हि पीत्वा (for विदित्वा), cf 19^b — ^{c}) K3 B Dn D4 6 G1 परिक्लिश्यमाना — ^{d}) Ś1 अमृष्य, K1 अवीक्ष्य (for संदृश्य) K3 ते, T1 G (except G3) M1 ता, M2 न (for तत्) T2 G (except G1) अपीह (for इति स्म)

18 ^{b}) Dc D5 कर्तुं (for कृत्वा) T2 G3 यदथ (for यदुक्त) Dc D5 मिथ्या (for मध्ये) — ^{c}) T2 G (except G1) सुखोदयाय

19 ^{a}) Ś1 K1 निकृतो निकर्ते, K2 B Dc Dn D4 6 निकृतो निकृतेद्, K3 निकृतौ हि कर्णे, D2 corrupt, D5 निकृतानि कर्तुं — ^{b}) K3 वैर च निर्यातयितु समर्थः — ^{c}) B (except B3) om हि

20 ^{b}) K1 Dc D5 S सनमति — ^{c}) K2 B D (except D3, D1 3 missing) अचिराद् (for अतिरागाद्) — ^{d}) B1 दिवीव चंद्रम्, D4 6 देवा दिवीवेंद्रम् K3 B Dn D4 6 उप° (for अनु°)

21 ^{b}) Ś1 K1 वृणोमि (for वृणे) K1 सत्याद्, D5 न धर्मम्, G2 4 सत्यम् (for धर्मम्) S1 K1 3 Dc D5 हि (for च)

Colophon K4 D1 3 missing — *Major parvan* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* B4 D5 M1 (all om sub-parvan name) mention only द्वैतवन — *Adhy name* B4 Dc D2 G1 युधिष्ठिरवाक्य, T2 G2 3 M1 युधिष्ठिरस्वा(M1 °स्या)भिप्रायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 S 34 — *Śloka no* Dn 22

36

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 3 34 51), the MS is mostly ignored here — 1^a-20^c is missing in D1 (cf v l 3 22 30), D1 is ignored up to 20^c

1 K4 begins from 1 (cf v l 3 1 1) — ^{a}) T1 मत्वा (for कृत्वा) Ś1 [ण]क, K3 Dc T2 G2 3 M [इ]न (for [ण]न)

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।
हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाह्वर्जितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाँल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन ।

G_1 विशालेन (for [ए]व कालेन) M_3 वदसि (for कालेन) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ B D ($D_{1\,3}$ missing) घातकेन (to avoid hiatus!) — ^{c}) D_5 हरति ना° (for अनन्तेना°)

3 ^{c}) Cnp शून्येव (for सूच्येव) $Ś_1$ °मूलस्य; $K_{3\,4}$ °पूर्णाया, D_2 चूर्णाय, D_5 Cnp पूर्णस्य, S (except $T_2 G_3$) °चूर्णानि ❀ Cn पूर्णस्येत्यपपाठ । ❀

4 B_1 om 4^{ab} — ^{b}) K_4 B (B_1 om) T_2 G_3 M_2 वा स्यात्, T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 वायु- (for वापि) — ^{c}) D_2 स च कालं (for स कालं वै)

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B D (except D_2, $D_{1\,3}$ missing) T_2 G_3 प्रतीक्षमाण $Ś_1$ K_1 D_2 कालेन (for कालो न॰)

6 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ Dc $D_{2\,5}$ आस्थित (for आश्रितम्) — K_3 om (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d) — ^{d}) Dc यता° (for घटा°) — After 6, $Ś_1$ K_1 ins
132* कालो नून मनुष्यस्य नित्य सनिहितोऽमृत॰ ।

7 K_3 om up to सोऽव (cf v l 6) — ^{a}) K_4 यो नायाति, T_1 यो न यातो T_1 न (for प्र) — ^{b}) K_1 अस्फुटो, B Dc D_5 सस्पृष्टो; D_4 सस्पष्टो, D_6 सस्पृष्टे S_1 $G_{2\,4}$ M_3 भूति, K_4 भूत° (for भूमि)

8 ^{b}) T_2 G_{3-4} अप° (for अल्प°) — ^{c}) K_2 $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,5}$ transp तस्य and जन्म — ^{d}) $K_{3\,4}$ $D_{5\,6}$ दुर्या (K4 *sup lin* °र्जा)त-, T_2 $G_{2\,3}$ दुर्जीव- (for दुर्जात-) $K_{1\,4}$ B_3 $D_{2\,5\,6}$ -यायिन॰, T G_{2-4} जीविन॰ (for जायिन॰)

9 ^{b}) S_1 K_3 भवतु K_{2-4} B D (except D_2, $D_{1\,3}$ missing) पार्थिवी. — ^{d}) $K_{2\,3}$ B (except B_2) D ($D_{1\,3}$ missing) T_2 G_3 भुक्ष्व (for भुक्त्वा) $K_{1\,2}$ B_2 बाहुजित, T_1 बहुमत, T_2 G (except G_4) M बाह्वार्जित

10 ^{a}) K_3 Dn D_4 वै (for चेत्) — ^{b}) S (except M_2) अरिं (G_4 °रीन्) नृप (for अरिंदम) — ^{d}) $Ś_1$ D_5 स्वर्गेणापि $Ś_1$ [अ]समन्वित ; K_3 समस्मित॰, K_4 समतत॰, T_1 सुसमति॰, G_1 सुनिर्मित, $G_{2\,4}$ M_1 सुसमित, M_2 सम स्मृत

11 ^{a}) M_2 अमर्षिणो हि — ^{c}) T G अपि; M_1 अस्मि (for अभि) — ^{d}) B_2 (? gloss) रात्रौ (for नक्त)

12 ^{b}) Dc D_5 विशिष्टो, M_2 वर्षिष्टो (for वरिष्ठो) — ^{d}) S_1 $K_{1\,4}$ m नुम॰, K_3 क्षिप्त॰, K_4 D_2 सप्त॰ (for नून) Dc D_5 इवावटे

13 ^{a}) B_{1-3} Dc $D_{5\,6}$ न, B_4 M_2 [ऽ]नु- (for ऽभि) S_1 [ऽ]भिमन्येत ; T G_{1-3} M_1 नुदेत्सर्वान्, G_4 जयेद्राजन् (for ऽभिमनुते) — ^{b}) S_1 D_2 राजन्लोके, T_1 G_{1-3} M_1 लोके राजन्, M_2 सर्वान्लोक

14 ^{c}) K_4 B (except B_1) $D_{4\,6}$ M_2 तवैते (for तवैव) K_4 वल्लभ् (for प्रियम्) K_4 B_2 D_6 (with hiatus!) इच्छति (for इच्छन्त)

15 ^{b}) $D_{2\,4\,6}$ सृजयै॰ सह (by transp) — ^{c}) K_2 $B_{2\,4}$ Dc Dn च, K_4 [ऽ]ति ; B_3 D_2 [ऽ]पि (for ऽभि-) S (except M_2) इयमेका च सतसा

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे *अजायथाः ।
अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूरान्निकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२
अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
तथैव बहवोऽस्मामी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

---

17 [a]) K2 B3 Dc Dn D2 T2 G3 M2 नात॰, D5 तत॰ (for नेत॰) K1 4 D2 राजन् (for काचिद्) — [b]) K1 D2 काचिदापद्, K4 आपत्काचित्, D4 6 अवस्था स॰ (for आपद्राजन्) — [c]) Dc ॰प्राणै (for ॰बलै) — [d]) K3 युद्धे नाच्छिद्य भु॰

18 [a]) D5 ॰दोष (for ॰दोषाद्) — [d]) M2 नाद्य (for नान्य॰) S1 प्रशस्यति, T2 G2–4 प्रशास्ति हि (for प्रशंसति) — After 18, K2 4 B Dc Dn D4–6 ins

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ।

[= (var) 5 130 6 — (L 1) K4 B Dc D5 [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित) — (L 2) K4 D5 सूक्ष्मार्थदर्शिनी]

19 [b]) Ś1 K1 3 4 Dc D2 5 क्षत्रेन्वजायथा॰, K2 B Dn क्षत्रेषु जा॰ (B2 क्षत्रे स्वजा॰), D4 क्षत्रे तु जा॰, D6 क्षत्रे नु जा॰, T G3 क्षत्रे ह्यजा॰, G1 2 4 M2 क्षत्रे व्यजा॰, M1 क्षत्रेभ्यजा॰ (for क्षत्रे *अजा॰) Some MSS ॰जायिथा॰ — [c]) B2 G1 यस्या G2 4 योनौ हि (by transp)

20 [a]) K4 तान् (for त्वं) — [b]) Ś1 K1 D2 [ए]व (for वै) — [c]) G1 2 विकृति॰ (for निकृति॰) K2 B2 4 Dn ॰सपत्नान् (for ॰संयुक्तान्) — D1 resumes from 20[d] — [d]) Ś1 न समात्मकान्, M2 निश्चयात्मकान् (for अशमात्मकान्) — After 20, K1 2 4 B D (except D1, D3 missing) ins

134* धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मन ।,

while K3 ins

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।

21 [a]) Ś1 मन्वाह, K1 नस्त्वैव (for कर्तव्ये) Ś1 K1 3 Dc D1 2 5 पुरुषश्रेष्ठ, K4 सति राजेंद्र — [b]) T1 G1 4 समास्से (T1 ॰से), G2 समान (for किमास्से)

22 [b]) Ś1 M1 नु, K1 2 B D (except D2 5, D3 missing) T2 G3 च, M2 हि (for तु) — [c]) M2 भेत्तुम् (for छन्नम्) — [d]) T1 संहर्तुम्, T2 G2–4 संयन्तुम्, G1 संयातुम् (for संवर्तुम्)

24 [a]) K1–3 Dc D4 S (except T2 G3) साल (for शाल) S [अ]नूप॰ (M2 ॰प्य॰) — [b]) Ś1 K1 D1 2 शाखी पुष्प॰, K3 साक्षी पुष्प॰, K4 बहुपुष्पफलैश्चित, D5 शाखा पुष्प इवासवान्, G1 ॰फलान्विता

25 [a]) T1 G (except G3) M1 हि (for च) Dc सिंहविक्रान्तौ — [b]) Ś1 K1 3 Dc2 D1 2 सदृशौ (for सहितौ)

27 [b]) Ś1 ह्याकुमारा, K1 2 B Dc Dn D4 T2 G3 M1 ह्याकुमारम्, K3 4 D1 6 आकुमारा, D2 5 ॰र, G1 ॰रान् T1 G1 इव (for इमा॰) — [c]) N (D3 missing) M2 ना॰ (K1 न)ज्ञात॰ (for अज्ञात॰) Dc शक्यामि, T G पश्यति (for पश्यामि) — [d]) G1 विनिग्रह (for निगूहनम्)

28 [b]) K4 राज्याद्धि, Dc राष्ट्राच्च (for राष्ट्रेभ्यो) — [d]) S धार्त॰ (for धृत)

29 [a]) K4 D2 ह्युप, Dc D1 न्युप (for ऽप्युप) Ś1

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३१
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।

K_1 Dc D_1 °शाम्येरन्, D_2 (m as in text) °शाम्येव (for °शाम्यन्ति) — b) K_{1-3} B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 निकृता वा, K_4 अस्माभिस्तु; M_1 निराकारे (for निकृतानां) — c) K_2 निवर्तव्य; K_3 तु क; Dc न क, $D_{1\ 3\ 5}$ विक° (for निक°) K_4 ततस्तै प्रतिकर्तव्य — d) K_3 विप्रियैषिभि

30 a) D_6 ये (for ते) S_1 पाप्मासु; K_1 चास्मासु, T_1 [ऽ]भ्यस्मासु, K_1 M_1 ह्यस्मासु (for ऽप्यस्मासु) — b) K_3 युगपज् (for सुबहून्) K_2 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ M_2 °चरान् (for जनान्) — d) $Ś_1$ तन्न स्यात्; D_2 Dc Dn D_4 G_4 तत स्यात् K_3 सुमहास्यय

31 b) $Ś_1$ समा°, T_1 $G_{1\ 3}$ वासा (for मासा°) K_1 त्रयोदश समा वने — c) $Ś_1$ K_4 D_1 T_2 G (except G_1) परिणामेन K_3 परिमाणीकृतान्पश्य — d) D_5 M_2 तावत्त (for तावत°) K_4 त्रयोदश समा इव

32 a) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dc_1 Dn_3 $D_{1\ 5\ 6}$ T G (except G_1) M_1 मास (for मास) — c) $Ś_1$ K_4m D_2 प्रतीकानीव; K_1 पूतिक इव; K_3 पुत्तिका इव; K_4 Dc पूतिकानीव, $B_{2\ 3}$ पूतिकामिव, D_4 पूतकानिव, M_2 पूतिकमिव — d) T_1 तदेत, T_2 G (except G_1) तथैव (for तथेद) T_2 G (except G_1) इद (for इति)

33 a) K_1 वानर्नहो (sic), K_3 $D_{2\ 5}$ G_2 M_2 वानड्डहो, B_3 वानन्वहो — b) $Ś_1$ B_1 साधवो; K_1 मधवो, D_2 माधवे $Ś_1$ K (except K_2) B_2 D_2 साधुवाहिन; B_1 °वासिन°; D_1 °वाहित — c) K (except K_4) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 M एतस्माद् (for एक) — d) K_3 Dc D_4 एनसा $Ś_1$ D_2 प्रवि, K_3 Dc विप्र, $D_{1\ 5}$ T_1 M_1 परि (for प्रति)

34 a) K_4 भूत°, S (except G_4) रिपु° (for शत्रु°) — c) K_2 B_2 Dn D_4 हि (for तु) — d) T_1 M_1 धर्मो नान्योस्ति (by transp)

Colophon D_3 missing — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 Dn_3 D_2 T $G_{3\ 4}$ आरण्य, D_1 वन, G_2 अरण्य — *Sub parvan* D_6 (om sub parvan name) mentions only द्वैतवन; likewise G_1 only द्वैतवननिवास — *Adhy name* K_4 B_4 D_1 T_2 G_3 भीमवाक्य, Dc D_2 भीमसेनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 35, D_1 36 (as in text) — *Śloka no* Dn 35, D_1 33

37

☞ 1^a–32^b is missing in D_3 (cf v l 3 34 51), the MS is ignored up to 32^b

1 After 1, K_2 B D (except $D_{1\ 3}$, D_3 missing) S ins

136* श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च य पश्यति स पश्यति ।
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्र्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।

[(L 1) Dc वर्ण (for राज) Dc D_5 राज्ञां चैव (for वर्णानां च) K_2 B Dc Dn D_{4-6} वि(D_5 सु)निश्चया (for पृथक्पृथक्) — (L 3) T_2 G_3 ज्ञायमानेन, $G_{3\ 4}$ ज्ञायमानोह (for जानमानोऽहं) M_2 °मिदां (for °विदाम्) — (L 4) T_1 माल्यात्, G_1 मथात् (for बलात्) S विवर्तन (for विमर्दनम्)]

2 a) $K_{3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ (before corr) T_1 M_2 सु (for स)

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३

महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४

सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५

त्वं तु केवलचापल्याद्बलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६

भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७

धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८

राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९

दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११

दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२

समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३

अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४

सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५

अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६

अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७

न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८

एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

---

3 Before 3, K (except K_3) B D (except D_2, D_3 missing) ins युधिष्ठिर उ — M_2 om (hapl) 3^c–4^d — ^{c}) D_6 एतत् (for अन्यत्) K_3 स्वम् (for सम्) K_1 B Dc Dn D_1 G_4 M_1 दस्व (for धत्स्व)

4 M_2 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) K_3 महोपायानि, K_4m महामात्राणि, T_1 °पथानि, G_3 $_4$ M_3 °पायानि S_1 K (except K_2) Dc D_1 $_5$ कार्याणि

6 ^{a}) K_2 B Dn D_4–$_6$ M_3 यत्तु, Dc यत्र, T_2 G (except G_1) तत्तु (for त्व तु) M_3 कार्पण्यात् (for °चापल्यात्) — ^{b}) K_2 B_1 Dn °दर्पोत्थित — ^{c}) S_1 K D (except D_6 D_3 missing) M_3 कार्यं (for कर्म)

7 D_4 om (hapl) 7^{cd} — ^{c}) B D_6 transp द्रोण and कर्ण — ^{d}) D_1 तथैव च, T G (except G_1) प्रताप वान् (for च वीर्य°)

9 D_2 om 9^a–10^b — ^{a}) K_4 राजानो राजपुत्राश्च — ^{b}) K_4 ये चास्मद् (for येऽस्माभिर्) — ^{c}) K_4 मत्स्थिता, D_6 साश्रिता, G (except G_3) M_3 ते श्रिता — ^{d}) S_1 K_1 $_3$ Dc D_1 सप्रति, K_2 Dn त प्रति, M_3 तान्प्रति (for साम्प्रतम्)

10 D_3 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{d}) K_2 Dn समरे (for रक्षणे)

11 K_4 om 11 — ^{a}) Dc D_2 $_6$ M_1 सर्व॰ (for सर्वे) — ^{c}) S_1 K_1 $_3$ सविभक्तानि॰, D_1 $_2$ °नि, T_1 G_1 °भि K_2 मात्रा हि; D_6 महता (for मात्राभिर्) — ^{d}) D_1 $_2$ भागैर् (for भोगैर्) K_1 नित्यश॰ (for सर्व°)

14 S_1 D_4 om (hapl) 14^{ab} (along with 13) — ^{a}) K_4 (marg sec m) D_1 $_2$ भर्तृ° (for राज°) K_3 अवश्य राज्यकामैस्ते — ^{b}) K_1 $_3$ Dn_3 D_1 T_1 G_1 $_2$ निर्वेश्य इति, M_1 निर्वेश्यामीति — ^{d}) S (except T_1 M_1) च (for सु) K_4 ब्राह्मणा अपि जीवित

15 $Ś_1$ om 15 — ^{a}) K_4 सर्वास्त्र°, T G °विदुष M_1 दिव्यास्त्रविदुष सर्वे — ^{d}) K_4 इति सर्वे, B_1 $_3$ $_4$ D_6 M_2 अपि सर्वै, B_2 सर्वैरपि K_4 B Dc D_4–$_6$ M_3 सुरासुरै (for सवासवै)

16 ^{a}) K_1 प्रमि; K_3 सत्र (for नित्य) $Ś_1$ K (except K_4) B_2 D (except D_4 $_6$, D_3 missing) °संरब्ध; M_3 सरभी — ^{d}) To avoid hiatus N (except B_3 D_4, D_3 missing) T_2 G_3 M_2 ह्यभेद्य°, G_1 स्वभेद्य° (for अभेद्य°)

19 Before 19, all MSS except T_2 G_2 (D_3 miss

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
भीष्माद् द्रोणात्कृपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
येनाभिभविता शत्रूनृणे पार्थो धनंजयः ॥ २६
गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ २९
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ३१
एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

---

ing) ins वैश॰ उ॰ (resp वैश) — c) K2 तस्थौ; K3 स्वस्थो (for त्रस्तो) S (except M2) बभूव शांतियुक्तो — d) D5 न वै प्रो (for न चैवो॰) S (except M2) गुरोर्वचनवारित — After 19, B3 ins an addl colophon

20 a) G2 4 तत (for तयो) D4 T1 G2 4 M1 एव (for एव) — b) T2 G (except G4) M1 तथा (for तदा) S (except M2) राजन्ययोर् (for पाण्डवयोर्)

21 b) K1 S (except T2 G3) अभि॰ (for प्रति॰)

22 Before 22, all MSS except G1 (D3 missing) ins व्यास उ (resp व्यास) — b) Ś1 K1 4 (by marg corr) D1 2 हृदि सस्थित; K2 Dn हृदयस्थित (for हृदि मानस) — d) K4 D1 भरतर्षभ (for ऽस्मि नर)

23 a) D1 तथा (for कृपात्) — b) D1 तथैव च (for च भारत) — After 23ab, K3 B Dc Dn D4-6 ins
137* दुर्योधनान्नृपसुतात्तथा दुःशासनादपि ।
— cd) M2 सप्रति (for सपरि) Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भय स

24 a) S (except M2) प्रशम (for ऽहं नाश॰) — b) K2 3 B Dn D5 6 कर्मणा (for हेतुना) — After 24, K2 B D (except D2, D3 missing) ins
138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्र ज्वर जहि ।
[B1 D5 प्रतिपद्य, Dc अभिपद्य Dc रिपु (for ज्वर)]

25 a) K1 3 B1 Dc D5 6 आनीय, K2 उत्तीर्य, K4 S आनाय्य (for उन्नीय)

26 Before 26, B4 D1 ins व्यास उ॰ — d) K2 Dn धनुर्धर॰, K3 युधिष्ठिर (for धन)

27 b) T2 G (except G1) मयीम् (for ॰मतीम्)

28 c) Ś1 K1 कुबेर; K2 3 Dn D1 4 कुबेर (for धनेश) D3 इन्द्र चैव वरुण च — d) B2 D5 6 T2 G3 4 पांडव॰ (for पाण्डव)

29 d) Ś1 K2 Dn स्व(S1 अ)जेयो जिष्णुरच्युत , K1 D1 2 अजेयो (K1 हि जयो) वि(D2 जि)ष्णुरच्युत , G1 विष्णुरीश सना

30 a) T1 देवा (for रुद्रा॰) B (except B1) D6 M2 अस्त्राणि रुद्रादिन्द्राच्च — c) K3 आदाय स (for समादाय)

31 c) K4 B3 D1 6 S नि(T1 वि)वासार्थं तु (G4 प्रवासार्थाय) — d) K4 (marg *sec m* as in text) वेत्थ त्व; Dc D5 भवेयु॰, G1 भवेश्च (for भवेद्व)

32 32a=1 156 8a — D3 resumes from ॰नो भवेत् (in b) — c) K3 हि, K4 D2 तु (for च) Ś1 K B1 D (except D4 6) सर्वेषां (for शान्ताना)

33 a) Ś1 K1 उपसभोग , K3 B2 D3 ॰भोगश्च; S रोधश्च — b) MSS वीरुदौ, वीरुधौ etc — c) K2 B Dn D1-6 विमर्दि च; T2 G (except G1) स्व विमर्दि

विभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७
तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ३८
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
तत्र ते न्यवसन्राजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— ^{d}) K4 वेदाध्ययनतत्परान्.

34 Before 34, N (K4 D6 marg) ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{b}) B (except B3) Dc D4 M3 विभु°; T G M1 शुचि (for प्रभु) — ^{c}) Ś1 योगत कृष्णो; K2 Dn D4 लोकतत्त्वज्ञो; K4 योगशास्त्रज्ञो — ^{d}) K2 B1 Dn योगी (for योग)

35 ^{a}) B3 D5 T G °राज, Dc D4 6 °राजे (for °राज्ञे) T1 M तथा, T2 G (except G1) ततो (for तदा) S1 K1 2 Dn D1-3 धर्मराजाय धीमान्स — 35^b=1 157 1^d — ^{c}) T1 G (except G3) M1 अनुज्ञाप्य K4 M3 स (for च)

36 ^{ab}) K4m तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp) — ^{d}) Ś1 K B3 4 Dn D1-6 G1 सदाभ्य°; B1 2 Dc M3 तदाभ्य°

37 ^{a}) K4 व्यासवाक्यप्रमुदितो — ^{b}) S1 K1 वन (for वनाद्) — ^{c}) K2 B Dn D2-4 6 M3 °कूले; Dc D5 °कूल (for °तीरे) — ^{d}) K4 (m as in text) S (except M3) कानन महत् (for नाम काननम्)

38 ^{a}) Ś1 K1 B2 °राज (for °राज) — ^{b}) K2 Dn °विशारदा

39 ^{a}) T2 G (except G1) तत° काम्य समासाद्य — After 39^a, K4 ins

139* र्षयो देवपतिं यथा।
समप्राप्य तद्वनं रम्य

— ^{b}) T1 G1 यत्तास्ते, T2 G2-4 M1 वन ते (for पुनस्ते) K2 4 B1 2 Dn T1 G1 M1 भरतर्षभ — ^{c}) K3 अवसत; K4 B2 D1 न्यवसत, D2 निवसतो; M3 प्रविशत (for न्यविशन्त) — ^{d}) Ś1 K1-3 Dn सपरिच्छदा ; D1 सपुरोहिता

40 ^{b}) K1 3 4 Dn D1-3 5 6 T2 G3 किंचित् (for कं°) — ^{c}) Ś1 K1 M3 धीना°, K3 4 D2 3 धीरा ; T1 शूरा (for वीरा) — ^{d}) K2 3 Dn T1 M3 शृण्वतो B D4 6 M3 वेदनि (B4 D6 M3 °नि)स्वन

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 Dn1 T G2-4 आरण्य; D1 वन (!) — *Adhy name* K2 Dn1 काम्यक गमन, B4 काम्यक, Dc व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्ति, Dn2 काम्यकवनागमन, D1 व्यासवाक्य; D2 व्यासगमने विद्याप्रदान (sic), D3 प्रवेश ; D5 काम्यकवन; T2 G2 3 काम्यकवन प्रवेश ; G1 व्यासागमननिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn S 36, D1 37 (as in text) — *Śloka no* Dn 45, D1 43

38

2 ^{a}) K4 विधिना ; D5 विविक्त K3 B4 D3 विदित प्राज्ञम्, T2 G3 त्रिदिताप्रज्ञम्, G2 वितत°, G4 वितथ° — ^{b})

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८
कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
तया प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
वृत्राद्भीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १३
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।

K_3 B D_5 Dn D_{1-6} T_2 $G_{1,3}$ M पुरुषर्षभ ($B_{3,4}$ D_8 M_2 °भ ; Dn_2 $D_{1,2}$ T_2 $G_{1,3}$ M_1 भ), $B_{3,4}$ D_6 भरतर्षभ

4 Before 4, most N MSS ins युधिष्ठिर उ° — [a]) $Ś_1$ पक्षे कर्णे ; K_4 च कर्णे च (for कृपे कर्णे) — [b]) K_4 विदोपत (for च भारत)

5 [a]) $Ś_1$ K B_2 D (except $D_{4,6}$) दैवं ब्राह्मं (by transp) N मानुषं (S_1 °ष्य), $G_{3,4}$ चासुरं (for आसुरं) T_2 G_3 ब्राह्मं दैवासुरं चैव — [b]) $Ś_1$ K Dn $D_{1,2}$ सयक्षं सचिकित्सितं ; B D_{4-6} वायव्यं सचि°, D_5 स[र]हस्यं चि°, D_8 मन्त्रसक[? read समन्त्रक]चि°, T G (except G_1) स(T_2 G_3 स)प्रयोगं चि° — [c]) K_2 Dn तम् (Dn_2 ते) (for च) — [d]) K_2 Dn अभिजा° ; K_4 ते वै जा° ; T G_{1-3} ते विजा° ; G_4 विजानति हि (for तेऽभि°)

6 [d]) B_3 भृत्य° (for गुरु°) K_3 T_1 G_{2-4} M_2 °वेषु (for °तेषु) G_1 गुरुवत्तेषु प्रवर्तते — After 6, K_4 D_2 ins

140* ऐकात्म्यं च गता सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 [b]) K_4 D_2 समा (for सदा) K_2 Dn प्रीतिर् ; K_3 धृतिर् (for वृत्तिर्) — After 7^{ab}, $K_{1,2}$ B D (except D_{1-3}) ins

141* आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8^{ab}, K_2 Dc_2 Dn ins

142* सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ।

— [c]) M_1 त्वं हि (for त्वयि) $K_{1,3,4}$ D_5 त्वपा ; $D_{1,2}$ तृपा (for व्यपा°) $Ś_1$ अयि त्वमाश्रयोस्माकं, K_2 Dn भवान्नेव प्रियोस्माकं — [d]) $Ś_1$ समाश्रितः, K_4 समर्पितः (for समाहितः) — $Ś_1$ om (hapl) 8^e–10^b — [e]) K_2 B_2 Dn अत्र, K_4 D_2 तत्ते (for तत्र) K_4 B $D_{4,6}$ प्रवक्ष्यामि

9 S_1 om 9 (cf v l 8) — [c]) K_4 M_2 तया गृहीतया स°, T G M_1 गृहीतया तया स°

10 $Ś_1$ om 10^{ab} (cf v l 8) — [a]) $G_{3,4}$ भ्रात (for तात) — [b]) $K_{1,3,4}$ $D_{2,3}$ M_2 सम्प्रयुक्तः ; Dc D_5 सुसंयुक्त° (for संयुक्त सु°) — K_1 om (hapl) 10^c–11^d — [d]) $K_{3,4}$ $D_{2,3}$ प्रतिपालयन् ; D_1 परिपालयन्, D_6 S (except M_1) परिपालय

11 K_1 om 11^{abcd} (cf v l 10) — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} B D T_2 M_2 साधु (D_{1-3} मौन°) (for सार°) K_2 Dn व्रते स्थितः, B_{1-3} Dc $D_{1,4-6}$ T_2 (after corr) समाहितः (for समन्वितः) — [f]) B_2 $D_{4,6}$ transp गच्छ and तात

12 [cd]) T_1 transp भीतै° and देवै° $Ś_1$ K_1 $B_{1,2}$ तथा ; S (except M_2) पुरा (for तदा) K_2 Dn transp सदा and बलं K_2 Dn शक्रे (for इन्द्रे) — [e]) T_2 G (except G_1) एवास्त्राणि (for एकस्थानि) K_4 B_1 T_2 G (except G_1) दिव्यानि (for सर्वाणि) — After 12, S ins

143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ।
[M_2 स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half)]

13 [a]) K_3 शक्रमेवाभिवीक्षस्व — After 13^{ab}, K_4 $D_{2,3}$ ins a passage given in App I (No 3)

14 [a]) K_4 तु धर्मज्ञस् (for धर्मराजस्) — [b]) $G_{3,4}$ तद्

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ १६
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।
मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्) D1 उपाध्यापयत्, T1 अध्यापयति T2 G3 प्रभुम् — c) Ś1 K2 3 D (except D1 2 5) [अ]नेन (for तेन) — d) Ś1 K Dn D1-3 5 T1 G1 M1 छत° (for यत°) — e) K2 3 B Dn D4 5 T2 G3 4 तदा (for ततो) T2 G3 धीर (for वीर)

15 b) Ś1 K1-3 Dn D1-3 द्रष्टुकाम ; D4 5 देव द्रष्टु (by transp) — c) K4 Dc2 D2 गांजीवम्. — d) K3 B Dn D3-6 T1 अक्षय्ये

16 a) K4 B3 4 Dc D1 5 °तनु° (for °तल°) — b) =1 212 5b, 216 16b T G1-3 खड्गी, G4 M खड्ग (for बद्ध) — c) B2 4 T2 G (except G1) हुत्वाग्नीन्, M हुताग्निर्

17 K2 M1 om (hapl) 17c-18b — d) Ś1 [ए]वम् (for [ऊ]र्ध्वम्) S1 K1 अवेक्ष्य च; T2 G (except G1) उदैक्षत; M2 निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च)

18 K2 M1 om 18ab (cf v l 17) — After 18cd, K4 D2 5 S ins a passage given in App I (No 4) — S om 18ef — e) K2 3 Dn D3-6 क्षिप्रमाप्नुहि — f) Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf 145*), Dn1 यद्यदिच्छसि भारत — After 18, N (except Dc) ins

144* अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
[K4 B D4 6 इति कृत्वा जयाशीस्ते ब्राह्मणा वाक्यमब्रुवन्]
K1 2 B Dn D4-6 cont

145* ससाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ।

19 S transp 19ab and 19cd — a) K2 B Dn D4 6 त तथा (B1 2 4 D4 6 तदा) प्रस्थित वीर. — b) S सिंहस्कधोरस तदा — d) S प्रयातः पुरुषर्षभः

☞ For stanzas 20-25, S subst a passage given below as 153* (cf v l 25)

20 a) Dc यद्यत्, D4 यत्तत् (for यत्ते)

21 a) K3 मा स्माह; K4 मा चाह — b) K3 4 D3 पुनर्जन्मभवा(D3 समा)प्नुयात्. — c) Ś1 K1 [ऽ]पि वा नित्य — d) K2 B Dn D4-6 भैक्ष्येण (for युद्धे न) — After 21, N (K1 om lines 2-4) ins

146* इदं च मे परं दुःखं यत्त्वां पार्थ सुयोधनः ।
दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि ।
तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
यदस्मान्प्रति सभ्येषु बह्वयुक्तमभाषत ।

[(L 1) K2 B Dn D4 6 मे परम, D2 5 च प म (for च मे पर) K1 यद्वा पार्थ, K2 B D (except D1-3) य स पाप, K3 यत्तदा वै (for यत्त्वां पार्थ) — (L 2) B3 4 जन°, D3 कुरु° (for राज°) — (L 4) K3 B Dc Dn D4-6 यत्तत्परिषदो मध्ये, K4 यस्मादस्मान्प्रहस्यैष, D1 यस्मादन्यत्प्रहस्यैव (for the prior half)]

22 d) K2 B Dc Dn D4 6 कथ (for कीर्त°)

23 b) K3 नोत्र; Dc D2 5 6 नोप (for नोत) — c) K3 भूतिर्; D2 पुष्टिर् (for तुष्टिर्)

24 e) K4 [ऽ]सि हि (for मेऽसि) — f) Ś1 K3 D1-3 5 कौरव, K1 2 4 B Dc Dn D4 6 भारत (for पाण्डव) — After 24, N (Ś1 K1 2 4 D1-3 om line 2) ins

147* बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतत्त्वयानघ ।
प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।

[(L 1) K1 विरोधोत्थ, K2 Dn1 n2 विरुद्ध न, K4 (m as above) विरुद्धो न, D2 विरोधेन (for विरुद्धेन) B1 D4 6 बलवद्भिर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन — (L 2) K2 B D4 6

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

चाशु, Dc [प्र]वास्तु (for [प्र]वाशु)]

25 Ś1 K1 3 D1 5 om 25ab — b) K4 D2 वनाद्वन, B4 ह्यनामय — After 25ab, K4 D2 ins

148* धर्मस्त्वा द्विषत पातु भास्करश्च विभावसु ।

— K4 D2 cont K3 B (B1 om line 2) Dc Dn D4-6 ins after 25ab

149* ह्री श्री कीर्तिर्धृति पुष्टिरुमा लक्ष्मी सरस्वती ।
इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनजय ।
[(L 1) K2 B1 Dn D1 5 धुति (for धृति)]

— K3 4 B (B1 om line 1) D (except D1 5) cont after 149*

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारक ।
प्रपद्येऽह वसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
[(L 1) D4 6 Cup ज्येष्ठोपचायी K4 B4 Dc D4 °मास्थित (for कारक)]

— c) K3 त्वाम् (for तेऽस्तु) K3 B1 3 तु (for ऽस्तु) Ś1 K3 4 B1 3 Dc D2 3 6 अत (for आन्त) — d) Ś1 K1 3 D1-3 सर्वश ; B3 पार्थिव (for भारत) — e) Ś1 देवेभ्यश्चैव, K4 पार्थिवेभ्यश्च — After 25, K3 B Dc Dn D4-6 ins

151* एवमुक्त्वाशिष कृष्णा विरराम यशस्विनी ।;
while G4 ins after 25ef (transposed)

152* अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इद दु खतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनम् ।

☞ For stanzas 20-25, S subst the foll passage of 33 lines (with some v l which have been ignored)

153* प्राञ्जलि पाण्डव कृष्णा देवानां कुर्वती नम ।
वाग्भि परमशस्ताभिर्मङ्गलाभिरभाषत ।
(25ab) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्वनम् ।
धर्मस्त्वां पातु पार्थ भास्करश्च विभावसु ।
ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनंजय । [5]
ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थित ।
प्रपद्येथा वसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथादित्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
(25cd) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
(25ef) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिन । [10]
अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इद दु खतर मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ।
(21ab) मा स्माह क्षत्रियकुले जातु चित्पुनराभवम् ।
(21cd) ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ।
प्रवसित स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]
वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ।
जेता च सर्वशत्रूणां च पावकमतर्पयत् ।
जनस्त्वा पश्यतीदानीं गच्छन्त भरतर्षभ ।
अस्मिन्नून महारण्ये भ्रातर सुहृदश्च ते ।
त्वत्कथा कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा । [20]
(20ab) यत्तत्कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनजय ।
(20cd) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।
वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
सा पश्यतु पृथा पार्थं सहस्राक्षमिवादिति ।
(22ab) नून ते भ्रातर सर्वे त्वत्कथाभि प्रजागरे । [25]
(22cd) रस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्त पुन पुन ।
(23ab) नैव न पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
(23cd) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।
आशा सजायते वीर त्वय्यरण्य प्रपद्यति ।
(24ab) त्वयि न पार्थ सर्वेषां सुखदु खे प्रतिष्ठिते । [30]
(24cd) जीवित मरण चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।
(24ef) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ।
कृतास्त्र स्वस्तिमन्त त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— *After 25, K3 B Dc Dn D4-6 ins*

154* एवमुक्त्वाशिष कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 a) T G3 4 M1 प्रदक्षिण तत (by transp), G1 प्रदक्षिण पुन — After 26ab, K1 B4 Dc D1-3 5 ins

155* कृष्णाकटाक्षपाथेय हृदि कृत्वा ततोऽर्जुन ।

— d) S सुमना प्रीतिसंस्तरा — After 26, T G1 3 4 M1 ins

156* शनैरिव दिश वीर उदीचीं भरतर्षभ ।
सहरस्तरसा वृक्षाँल्लतावल्लीश्च भारत ।
असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहायल ।

27 a) A few MSS अप (for अपा) — T2 G3 om 27cd — After 27, K3 B D (except D1-3) ins

157* सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनंजयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ३१
सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ३६
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३७

दिव्य हैमवत पुण्य देवजुष्ट परतप ।
[Cf 28, 29]

28 T₂ G₃ om 28ᵃ–29ᵇ — ᵃ) Ś₁ स गच्छन्, K₁ Dn₁ आगच्छत्; K₂ B₂ ₃ Dn₂ n₃ D₄–₆ अगच्छत् K₄ D₁ रम्यम् (for पुण्यम्) — ᵇ) B (T₂ G₃ om) सु (for [ए]व) K₄ °बल (for °मना) — ᶜ) K₄ स तत्र जवगो भूत्वा — ᵈ) S₁ K₁ महाबला, D₆ महा(m यथा as in text)निल

29 T₂ G₃ om 29ᵃᵇ (cf v l 28) — ᶜᵈ) Ś₁ अनु°, K₃ अत्यक्रामत (om स), K₄ अस्य° (for अत्य°) K₁ Dc Dn₁ D₅ T₁ G₁ M सु (for स) T₂ G₂–₄ दिवारात्र (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नस्त्राणि (for दिवारात्रम्) T₁ अरिंदम (for अतन्द्रित)

30 ᵃ) B (except B₁) इन्द्रकीलकमासाद्य — ᵇ) K₁ Dn₃ M₂ तत्रा° (for ततो) — ᶜ) K₂ ₃ Dn D₄–₆ °रिक्षेति, B °रि(B₂ ₃ °री)क्षे च (for °रिक्षे हि) D₃ इ; T₁ सु°, T₂ G₃ ₄ [स]थ, G₁ ₂ M स (for हि) — ᵈ) D₁ तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स) D₃ सा, S च (for स) — After 30, K₃ ₄ B D (except D₁ ₃) ins

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।

— K₄ D₃ (both om lines 3–4) cont S (except G₃ M₃) ins after 30

159* गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डव ।
प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत किंचन ।
समाहितात्मा नियत सहस्राक्षसुतोऽच्युत ।

[(L 4) T₂ G₃ सहस्राक्ष सरन्स्थित (for the posterior half)]

31 ᵃ) K₁ इति, K₃ B Dn D₄–₆ अथ (for ततो) G₄ सव्यसाची तपोपश्यद्

32 ᶜ) Ś₁ K₁ B₃ ₄ निबद्धासितनु°, M₃ बद्धासि° सतल°

33 ᵇ) K₃ B₃ Dn D₄ ₆ एष (for अयम्)

34 ᵃ) G₂ ₄ नेहाम्र — ᵇ) K₃ ₃ B Dc Dn D₄–₆ न सग्रामोत्र (B₃ °स्ति), D₁–₃ न च युद्धेन.

35 M₂ om 35ᵃᵇ — ᵃ) Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₆ अनन्या (K₁ D₄ °नता)मोजसा, K₃ Dn ओजसा तेजसा, B Dc D₆ अनतमोजसा (B₄ अनिंद्यनौजसा), D₁ ₃ अनन्य(D₅ °न्या) मोजसा; D₂ अनन्याश्चोजसा, D₃ अलस्पमोजसा, T₂ G₃ इत्यल्क तेजसा (for इत्यनन्तौजस) N T₁ वीर (Dc वीरो) — ᵇ) N नान्य°; T₁ चान्य (for चान्य) Ś₁ K₁–₃ Dc Dn D₁–₆ पुमान्कश्चित्, K₄ B D₆ T₁ पृथग्जन — ᶜᵈ) K₁ ₄ Dc₁ D₃ ₃ यथा Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₁–₃ तत्वम्, K₃ B Dc Dn D₄–₆ हसन् (for वाचम्) N इवाभीक्ष्ण (Ś₁ °क्ष्णो), T G₃ ₄ अभीक्ष्ण स; M₃ तथाभीक्ष्ण (for अथा भीक्ष्ण) G₂ न चोवाच ततोभीक्ष्ण ब्राह्मणोत्तममर्जुन — ᶠ) D₆ वीर्यात् (for धैर्यात्) Ś₁ सुकृति°, K₁ ₂ ₄ B Dn D₁ ₄ ₆ सुधृत, K₃ सुधृति°; D₂ ₃ सुकृत°, G₁ सुदृढनिश्चय, M₁ °निश्चित

36 ᵃ) S₁ K₁ ₃ Dc D₁–₃ उवाच त (by transp) — Ś₁ om 36ᵇ–37ᵃ — After 36ᵃᵇ, K₃ B D₄ ₆ read 39ᶜᵈ, *repeating* it in its proper place — ᶜᵈ) B₃ कामान्वृणीष्व लोकास्त्व प्राप्तोसि परमां गतिं (cf 39ᵉᶠ)

37 Ś₁ om 37ᵃ (cf v l 36) — ᵃᵇ) K₃ B (except B₄) Dn D₄ ₆ transp प्रत्युवाच and सहस्राक्ष K₁ महा

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
भ्रातृंस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १
कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।

भुज° (for धन) — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ B$_3$ Dc D$_{1-3}$ T$_1$ प्रयतो (for °ण)

38 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{1\ 4\ 6}$ वै (for मे) — ^{b}) K$_4$ B$_4$ S चैव (M$_3$ स्वेन), B$_2$ चेम; D$_5$ श्रेष्ठ (for चैन) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_{1-3}$ वरश्चैष प्रदीयता, Dc वरश्रेष्ठ प्रयच्छति

39 K$_4$ D$_1$ om (hapl) 39^{c}–40^{b} — 39^{f} = 34^{d} — ^{ef}) B$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ त्व (for च) For 39^{ef}, K$_2$ subst a v l of 36^{cd}

40 K$_4$ D$_1$ om 40^{ab} (cf v l 39), T$_1$ om 40–41 — 40^{c} = 42^{c} — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_4$ Dn D$_{3-6}$ लोभाश्च (for लोकान्न) — ^{d}) B$_1$ Dn पुन (for कुत)

41 T$_1$ om 41 (cf v l 40) — ^{c}) G (except G$_3$) M विजने (for विपिने)

43 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ रुद्र; K$_3$ (? gloss) त्र्यम्बक (for त्र्यक्ष) B$_2$ हर (for शिवम्) B$_4$ त्र्यम्बकं शूलपाणिन — ^{c}) K$_3$ कौंतेय (for ते तात)

44 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ Dc Dn$_3$ D$_{1-3\ 5}$ M$_1$ देवस्य (for कौन्तेय)

45 ^{a}) N G$_1$ फाल्गुन (Ś$_1$ K$_1$ भगवान्, K$_3$ अर्जुन [? gloss]) (for फल्गुन) — ^{b}) K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ पुन, D$_1$ गत° (for तस°) — ^{c}) Dc एकस् (for एव) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1-3}$ योगबलान्वित

Colophon om in B$_1$ D$_{4\ 6}$ G$_4$ partly broken — *Major parvan* Ś$_1$ K$_1$ Dn$_2$ T G$_{2\ 3}$ आरण्य, M$_2$ अरण्यक — *Sub-parvan* K$_1$ कैरात, T$_2$ G$_{1\ 3}$ M$_2$ किरातार्जुनीय — *Adhy name* K$_4$ अर्जुनयोगाश्रय°, Dc इन्द्रकीलानुगमने इन्द्रदर्शन, D$_{1\ 3\ 5}$ इन्द्रकीलगमन (D$_3$ °गम), D$_2$ इन्द्रकीलगमने इन्द्रागमन° (sic), T$_1$ G$_1$ M शक्र(T$_1$ इन्द्र)-दर्शन, G$_2$ इन्द्रार्जुनसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 37, D$_1$ 38 (as in text) — *Śloka no* Dn 59, D$_1$ 53

39

2 D$_3$ om 2 — ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ यथा च (for कथं स)

3 ^{a}) S [अ]नेन (for तेन) K$_4$ तात, D$_{3\ 5}$ कर्म (for तत्र) — Ś$_1$ om (hapl) 3^{c}–4^{b} — ^{c}) S रुद्रो (for स्थाणुर्)

कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।
पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्दिवि ॥ १४
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

---

4 S1 om 4ab (cf. v l 3) — c) Ś1 K1 हि (for च) K3 Dn1 n8 त्व हि सर्वं भविष्यति — d) Ś1 K1 मानुष्य Ś1 K1 किं न; T2 G2–4 चापि (for चैव) T2 G2–4 हि (for ह)
5 a) Ś1 K1 3 4 महाप्रज्ञन्, B4 Dc D1–3 5 6 इव (B4 अह, D1 3 5 इह) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ) K3 B1–3 Dn D4 अत्यद्भुततमं ब्रह्मन् — b) K3 4 (by corr) B Dc D1 4–6 लोम° (for रोम°)
6 a) B3 Dc D5 S (except T2 G3 M2) तच्छ्रुत्वा — c) K4 D1 शूराणा पार्थिवाना च
7 a) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 5 यच्चापि कृ° — b) S1 K1 3 Dc D1–3 5 अपि मे (for अखिल) — c) M1 कर्म (for जिष्णो) — e) K4 शौर्यं च (for शूरस्य) — f) T1 transp तन्मे and सर्वं Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 5 तस्मात्त्वमपि कीर्तय
8 a) Ś1 K1 3 Dc D1–3 5 राजन् (for तात) K4 अह ते कथयिष्यामि — c) K3 Dn D4 6 T2 G3 पौरव° (for कौ°)
9 a) N (K4 marg) G1 M1 °संस्पर्शसंबद्धा (Ś1 B2 D2 °बद्ध, Dc M1 °बधा), K4 M3 °स्पर्शनसभाष (M3 बधा) — b) K3 B Dn S (except T1 G1 M1) त्र्यबकेण (as in text), the rest °न K3 Dc1 D5 महानघ, S (except G4) महाहवे — d) Dc D5 राजन् (for सम्यक्)
10 S1 K1 om 10ab — a) K3 D1 T2 G (except G1) च, M3 तु (for स)
11 a) G2 4 च (for तद्) — b) K3 B Dn D4 6 कनकत्सरु, K3 4 Dc2 D1 3 T2 G1 3 पुरुषर्षभ — d) Ś1 K3 Dc D5 प्रागुदीचीमरिंदम, K1 D1–3 प्रागुदीचीं धनंजय — e) Ś1 K1 3 Dc D1–3 5 प्रतस्थे (for ह्युदीचीं)
12 T2 G (except G1) ऐन्द्रि स्थिरो महाराज (for a), श्रिया परमया युक्तः (for c), and कृत° (for धृत° in d) — e) Ś1 K2 3 B (except B3) D5 कटकिन Ś1 K (except K3) Dc D2 3 5 दुर्गं (for घोरं) — f) G2 M3 एकमेकोन्व°
13 b) S °नि(G1 M1 2 °वि)नादित — After 13, M1 ins

160* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिरुपशोभितम् ।
मत्तैः किंपुरुषैश्चैव पानभूमिगतैस्तथा ।
तत्प्रियाभि° समन्ताच्च व्यावृत्य परिवीक्षित° ।
जगाम नरशार्दूलो देवं द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13c = 1 173 6c
14 Ś1 K1 om (hapl) 14ab — a) S बीभत्सौ (for कौन्तेये)
15 a) K2 4 B3 Dn D1 6 [अ]नु (for सु-) — c)

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
तत्रापश्यद् द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥ १८
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ २२
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ २३
सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ २५
एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।

S सतत (for वि°) — ^{d}) Ś1 K1 B4 D1–3 सर्वेश°
16 ^{a}) K3 4 B Dn D4 6 T1 G1 4 M सोतीत्य
17 ^{a}) T1 G1 पुण्य, T2 G2–4 M2 तत्र, M1 पुण्यान् (for [अ]पश्यद्) — ^{b}) Dc1 D1 3 विहगैर् K4 corrupt — ^{c}) K2 Dn D4 S विपुलावर्ता — ^{d}) Ś1 K1 3 Dc D1–3 5 सप्रभा, K3 4 B Dn D4 6 वैदू(or °ड्ड)र्यविम(K4 सलि)लप्रभा°
18 ^{d}) Ś1 K1 हस°
20 S1 om 20^{ab} (along with 19^{cd}) — ^{b}) T2 G (except G1) रयस्तत°
21 After 21^{ab}, K3 B Dn D4 6 read 22^{cd} — ^{e}) Ś1 K1 3 4 Dc D1 3 5 तु, K2 B2 Dn D2 4 6 हि, B1 3 4 T1 च (for [ए]व) — ^{f}) Ś1 K1 3 4 B1 4 Dc Dn3 D1–3 5 अभ्यगात्, B3 Dn1 अत्ययात्, Dn2 D4 6 अभ्ययात् K3 द्वितीय च समभ्ययात्
22 ^{b}) T2 G (except G1) क्रमेण (for पक्षेण) Ś1 B D5 T1 G1 आचरत् — K3 B Dn D4 6 read 22^{cd} after 21^{ab} — ^{c}) S जीर्णं (for शी) — ^{d}) Ś1 K1 T2 G (except G1) °मुक्तवान्
23 ^{a}) S1 K3 Dc1 D1–3 5 [ऽ]पि, M2 हि (for तु) S1 अथ, T1 अति (for अथ) K1 चतुर्थे प्रथम प्राप्तौ — ^{b}) K3 4 B Dn D4 6 मासे भरतसत्तम° (K2 B2 3 °म) — ^{cd}) K4 निराहार° (for महा°), and स तदा (for अभवत्) — ^{f}) B2 Dc2 D3 G4 पदाङ्गुष्ठाग्र Ś1 -निष्ठित°, K B Dn1 n2 D3 5 6 -धिष्ठित, T2 G3 पीडिता
24 ^{a}) S1 K1 Dc2 D5 चैव, K3 तस्य, K4 D1–3 तत्र, M2 चापि (for चास्य) — ^{c}) Ś1 Dc °दर, K1 3 D1–3 5 °धर° (for °रुह°)
25 ^{b}) S1 K1 transp जग्मु° and देव — After 25^{ab}, K (except K3) B Dn D4 6 M1 (most of which om 25^{cd}) ins

161* निवेदयिषव° पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ।
[K4 व्यवस्थित, B2 समाहित]

— K3 4 B Dn D4 6 om 25^{cd} — ^{c}) T2 G नीलकठ S महादेव — ^{d}) Dc D5 S अ(Dc D5 ते)भिवाद्य प्रणम्य च — ^{ef}) Dc D1–3 5 फाल्गुनस्य K2 4 B Dn D4 6 त (K2 B2–4 ते) प्रणम्य महादेव शशसु° पार्थकर्म तत्
26 ^{a}) S (except M1) एक (for एष) — ^{b}) B3 G4 °पार्श्वम् (for °पृष्ठम्) K1 2 B4 Dn D4 G4 आस्थित°, K4 आगत (for आश्रित°) — ^{d}) K4 Dc1 Dn3 D1 3 S धूमापयन् K4m धूममुत्पादयन्दिश
27 ^{b}) Dc D5 कर्म (for सर्वे) S (except T1 M) विजानीमो मनीषित — After 27, K1 2 B D (except D1–3) ins

162* तेषा तद्वचन श्रुत्वा मुनीना भावितात्मनाम् ।
उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।

28 Ś1 देवदेव आह, K1 2 Dn महादेव उ°, K3 4 D1 ईश्वर उ, D2 G4 श्रीमहेश्वर उ (G4 om उ°) — After

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७
महेश्वर उवाच ।
शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २
श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥ ५
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

---

the ref, K1 2 B D (except D1–3) T2 G (except G1) ins

163* न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुन प्रति सर्वशः ।
[Some MSS फाल्गुन T2 G (except G1) सर्वथा]

29 a) Ś1 D8 T1 स्वर्गे (for स्वर्ग) — b) K2 B Dn D4 6 तथा°, D1–3 च ना° (for न चा°) — c) K2 B1 3 4 Dn D4 6 T2 G M2 तस्य, B2 M1 अस्य (for त्वस्य) T1 2 (before corr) G2 4 M1 प्राप्तु, G1 M2 प्राप्त (for सर्वं) — d) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 5 तदद्य (Dc तदस्य, D5 तत्सर्वं) करवाण्यह

30 S1 om 30 Most MSS om वैश° उ° — a) K2 4 B Dn D1 4–6 तच्छ्रुत्वा K1 4 Dc D1–3 5 भगवद्वाक्यं, K2 तस्य वचनं, K3 ऋषयो वाक्यं, M1 सत्यवचनं — d) N (except K1 Dc, S1 om) यथास्वान् K1 Dc T G पुनराश्रमं (T1 G1 °मात्), K2 B Dn D4 6 °लयान्

Colophon — *Major parvan* S1 K1 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* K1 3 B4 Dc कैरात, K2 B2 Dn1 n2 D4 6 T G1 3 किरातार्जुनीय, D3 कैरातार्जुन — *Adhy name* B4 D5 शंभु(D5 महादेव)वाक्य, D1 G3 M1 अर्जुनतपश्चरण (D1 °श्चर्या), D2 इन्द्रकील अर्जुनतपश्चर्या, D3 तपश्चर्या, T2 G3 तपश्चरण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn T2 G M 38, D1 39 (as in text), T1 36 — *Śloka no* Dn 35, D1 33

40

2 Ś1 om 2 — a) D2 T1 G2 4 रूपम् (for वेषम्) — b) Dc T G2 3 M2 °सनिभ° — c) K2 B1 4 Dn D4 6 विपुलो (for वपुषा)

3 a) S1 K1 D1–3 चित्र, K4 D5 श्रीमान् (for श्रीमद्) — 3b = 9b — c) S1 K3 Dn D1–3 महावेगो (for महार्चिष्मान्) — d) Ś1 K1 3 D1 3 T1 दहन् कक्षवानिव; K2 B Dc Dn D4–6 दहनो देहवानिव

4 a) Ś1 K3 Dc (before corr) दिव्या (for देव्या) — c) T1 नानाचराचरैर्हृष्टै — d) B1 4 D1 6 अनुगतैस K1 3 B1 4 D4 6 तथा, Dc D5 प्रभुः, D1 सदा (for तदा)

5 a) K1 2 B Dn D4 6 T2 G3 °सछन्न° — b) K1 4 B D (except D5) T1 अपि (for अनु) — c) S1 M1 महाराज (for तदा राजन्) — d) N (except Ś1 K1) M2 देवो (for देवो)

6 a) K3 D1 वल (for वन) — d) D1 om च K1 D1 3 5 च व्युपारमत्, K3 चाथ सारसान् (for चाप्युपा°) — After 6, K4 D2 ins

नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३

तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ।
तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥ १८
किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।

164* प्रेषयित्वा नु दितिज मूक वा पार्थनिश्चितम् ।
मयेप्सित मदीयैस्तु वस्तु सह महाचल ।
तस्मादर्जुनबाणैस्त्व निर्विद्धो हि ममैव च ।
देह त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यसि दानव ।

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G$_3$ आगत्य — ^{c}) K$_2$ B Dc$_3$ Dn D$_{4-6}$ दनो (for दिते॰) — ^{d}) K$_1$ T G (except G$_1$) अद्भुतविक्रम; D$_6$ अमितविक्रमं

8 ^{b}) D$_2$ S (except T$_2$ G$_3$ M$_2$) तर्जं (for तर्क॰) — ^{c}) B$_2$ $_3$ तूर्णं (for हन्तु) — ^{d}) N (except Ś$_1$ K$_1$) फाल्गुन॰

9 ^{a}) K$_4$ D$_2$ गाजीव — $9^b = 3^b$ — S$_1$ om 9^{cd} — ^{d}) K$_{1.3}$ B$_3$ Dc$_3$ D$_{1-3.5}$ T$_1$ M$_2$ विनादयन्

10 ^{b}) S$_1$ K$_3$ मनागपि मृगाधम; D$_{1-3}$ मृगाधमनिरागस — ^{d}) Ś$_1$ नयामि, K B D नेतास्य (K$_4$ D$_5$ ॰स्मि) (for नेष्यामि)

11 ^{a}) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{4.6}$ transp स and दृष्ट्वा — ^{b}) K$_1$ अर्जुन; K$_{2-4}$ B D फाल्गुन — ^{c}) S$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ M$_2$ भगवान् (for सहसा)

12 ^{a}) Ś$_1$ सर्वं (for पूर्वं) — ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ इन्द्रकी(B$_{2-4}$ नी)लसमप्रभ॰ — ^{c}) S$_1$ K$_{1.4}$ B$_4$ Dc D$_5$ तु, K$_2$ $_3$ B$_{1-3}$ Dn D$_{1-4.6}$ च (for [ए]व) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ Dc D$_{1-3}$ [ए]व (for [अ]थ) K$_{2-4}$ B D फाल्गुन॰ K$_1$ फल्गुन परवीरहा — After 12, K$_1$ ins

165* मुमोच निशित बाण वज्राशनिसम बलम् ।

13 ^{b}) S$_1$ K$_4$ B (except B$_3$) D$_5$ T$_1$ G$_{2.4}$ M एकलक्षे, Dc लक्ष्य॰ — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ प्रजहारा॰

14 ^{c}) K$_1$ (? gloss) सनिपात॰ अभिघात (of 15^c) — ^{d}) S शैलपृष्ठनिभे तदा

15 ^{a}) S$_1$ K$_{1.3}$ B$_4$ Dc D$_{1.5}$ यथा(K$_3$ महा)शनिविनिर्घोषो, K$_{2.4}$ B$_{1-3}$ Dn D$_{3.4.6}$ यथाशनेर्विनिर्घोषो (B$_3$ निष्पेषो), D$_2$ अशनेरिव निर्घोषो — ^{c}) Ś$_1$ Dc D$_{2.5}$ स निर्घात, D$_1$ $_3$ विनिर्घात (for संनिपात) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ श्रूयते शरयोर्भुवि

16 ^{d}) S सुदारुण (for विभी॰)

17 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ स ददर्श (for ददर्शाथ) — ^{c}) Cf 5^a S$_1$ K$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ ॰सछन्न; K$_4$ किरातं धर्मवत वै

18 ^{a}) D$_3$ रमते, M$_2$ आगत (for अटते) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ वने स्त्रीगणसेवित॰, Dc वारस्त्रीगणसवृत॰ — ^{d}) MSS ॰प्रभ॰, ॰प्रभ also

19 ^{b}) K$_2$ B Dc Dn D$_{4.6}$ वराहो मत्॰, D$_5$ मृगोऽस्मत्॰

20 ^{a}) K$_4$ Dc S चापि (for वापि) — $20^b = 23^d$ — ^{c}) Ś$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ त्वा (for त्वां) K$_4$ एव च ते वधिष्यामि, and marg तेन त्वा ध्वंसयिष्यामि — ^{f}) MSS

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २१
ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यवरोपितः ॥ २२
दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ २५
ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

°श्रय, °श्रय°, °श्रयात् also

21 T_1 om 21–22 — After 21, K_1 (om lines 5–8) $_2$ B D (except D_{1-3}) ins

166* न मत्कृते त्वया वीर भी कार्या वनमन्तिकात् ।
इय भूमि॰ सदास्माकमुचिता वसता वने ।
त्वया तु दुष्कर कस्मादिह वास॰ प्ररोचित॰ ।
वय तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ।
भवास्तु कृष्णवर्त्माभ सुकुमार सुखोचित । [5]
कथ शून्यमिम देशमेकाकी विचरिष्यति ।
अर्जुन उवाच ।
गाण्डीवमाश्रय क्रुत्वा नाराचांश्चाग्निसनिभान् ।
निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकि॰ ।
एष चापि मया जन्तुर्मृगरूप समाश्रित ।
राक्षसो निहतो घोरो हन्तु मामिह चागत॰ । [10]
किरात उवाच ।
मयैष धनुनिर्मुक्तैस्ताडित॰ पूर्वमेव हि ।
बाणैरभिहत॰ शेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L 3) B_2 $_3$ प्रचोदित, Dc D_5 प्रयोजित (for प्ररो°) — (L 4) Dc Dn_3 D_5 °स्तपोवने — (L 7) B_2 शराश्चाग्निसमप्रभान् — (L 8) B (except B_2) Dc D_4 $_5$ पावक — (L 9) B_3 $_4$ Dc D_5 °स्थित (for °श्रित) — (L 11) Dn_2 धन्व° (for धनु°) B_4 Dc D_5 मयैवैष धनुर्मुक्तैस्]

22 T_1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ K_2 $_3$ Dc D_{1-3} $_5$ ममैष लक्ष्य(*or* °क्ष)भूतो वै, K_1 ममैष लक्ष्यते भूतो, B Dn D_4 $_6$ ममैष लक्ष्य(*or* °क्ष)भूतो हि — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ मम पूर्वपरिग्रह — ^{c}) S_1 K_1 मम चैक, K_2 $_3$ D_{1-3} मम चैव, Dc D_5 मम चैष (for ममैव च) — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 अव°, B (except B_4) Dn D_1 $_3$ $_4$ $_6$ G_1 व्यप° (for व्यव°)

23 ^{a}) $Ś_1$ K_1 [ऽ]न्यस्य (for ऽन्यस्मै) — ^{c}) K_1 B Dc Dn D_{4-6} भवलिप्तोसि, K_4 अभिपन्नोसि, D_{1-3} G_1 $_2$ $_3$ (before corr) M_1 अभिषिक्तोस्मि (D_{1-3} °पि), T_2 G_3 (after corr) अधिक्षिप्तोस्मि — $23^d = 20^b$

24 ^{a}) $Ś_1$ स्थितो (for स्थिरो) S_1 भव त्वं, K_3 $_4$ D_2 T_2 G_2 $_3$ M_1 भव वि॰ (for भवस्व) — ^{b}) K_2 $_3$ D_{1-3} $_5$ M_2 अशनीरिव, K_4 अशनिप्रभान् — After 24, K_1 B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 (both latter om lines 3–6) ins

167* तस्य तद्वचन श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभि॰ ।
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।
प्रहरस्व शरैरेतान्नाराचान्मर्मभेदिन॰ । [5]
इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुन॰ ।

[(L 5) K_1 Dn_1 n_2 शरान् (for शरैर्)]

25 ^{b}) B_1 Dn D_4 $_6$ राज° (for गर्ज°) — ^{c}) K_4 °विषप्रख्यै° (for °विषाकारै) — ^{d}) K_4 D_5 युयुधाते (for ततक्षाते)

26 ^{a}) K_1 D_5 बाणवर्षं, Dc_1 T_2 (before corr) शरवर्षं, T_2 (by corr) G_3 शरान्घोरान् — ^{c}) B (except B_2) स (for तत्)

27 ^{a}) $Ś_1$ K (except K_4) Dc D_{1-3} $_5$ बाण° (for शर°) K_3 S (except G_2) तु, K_4 त, B_1 च (for तत्) — ^{b}) K_2 प्रगृह्य च (for प्रति°) S_1 °मृत्, K_1 °धृत् (for °धृक्) — 27^d = 1 179 14^d, 181 4^d 4 54 13^d

28 ^{a}) K_4 B_1 $_3$ T_2 G M_2 त, B_2 $_4$ Dn D_4 $_6$ T_1 M_1 तु (for तन्)

29 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3} $_5$ °वत्पर्वताश्रय°, K_4 B (except B_2) Dn D_4 $_6$ °वच्छिखराश्रय — ^{d}) S_1 K_4 B_4

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ३७
अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
संप्रायुध्यद्धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

D_8 विव्यथ , D_1 $_5$ निर्विष॰ , D_2 चाव्यथ (for [अ]विह्वल॰)

30 ^{a}) G_2 $_4$ भव॰ (for भवेत्) — ^{b}) D_2 देव॰ , M_2 इन्द्र॰ (for यक्ष॰) Ś$_1$ K_1 [अ]थ वासुर॰ ; K_2 $_3$ Do D_{1-3} $_5$ [अ]थ वा पुन॰ , K_4 [अ]सुरोपि वा, Dn_1 n_2 D_4 सुरोसुर॰, B_1 रुद्रो यक्षेश्वरेश्वर॰ — ^{c}) Do D_5 [ऽ]त्र , G_1 च (for हि)

32 ^{a}) Do कुबेरो (for देवो वा) K_1 transp वा and यक्ष K_2 शोटशक्तो(sic)तिदेवो वा, K_4 देवो वा दानवो वापि — ^{b}) S रुद्रो वान्यो (T_1 रक्षो) (for रुद्रा दन्यो) Ś$_1$ K_{1-3} Do D_2 $_3$ $_5$ यदि (for व्यव) K_4 रुद्रो वापि स्वय स्थित॰

33 ^{a}) Ś$_1$ K_1 प्रीत (for हृष्ट॰) — ^{c}) K_3 व्यसृज्य, T_2 G_3 असृजत् K_4 M_2 शतश (for ॰धा) Ś$_1$ K Do D_{1-3} $_5$ तत्र (for राजन्) G_2 असृजच्च महाराज , G_4 अवा॰ सृजत्तथा राजन्

35 ^{b}) N (except Ś$_1$ K_1) फाल्गुन॰ T_1 $_2$ (before corr) G_2 $_4$ तथा (for तदा) — ^{c}) K_3 विषाद (for वित्रास) K_1 $_2$ D_{1-3} तु; K_4 वि (for च) Ś$_1$ स वित्रास जगामाथ , B Dn D_4 $_6$ भीश्चैनमाविशत्तीव्रा — ^{d}) K_4 (m as in text) यन्मे बाणा॰ क्षय गता॰ (= 37^b)

36 ^{c}) Ś$_1$ K Do D_{1-3} $_5$ पुरा तावक्षयौ — ^{d}) S मे येन (for येनास्य)

37 ^{d}) K_4 गृह्णाति (for ग्रसति)

38 ^{a}) Ś$_1$ K (except K_3) D_8 M_2 अयमेन , B Dn D_4 $_6$ हत्वा चैन ; K_4m D_1 अयमेव — K_1 om (hapl) 38^b–39^a — ^{b}) Ś$_1$ तोत्रा॰ (for शूला॰) — After 38, B D (except D_{1-3}) ins

168* प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युति॰ ।

39 K_1 om 39^a (cf v l 38) — ^{a}) Ś$_1$ B_2 स प्रयुक्तो ; K_3 $_4$ B_3m स (K_4 B_3 स) प्रबुद्धो ; K_4m B_1 $_4$ D सम्प्रयुक्तो (Do_1 D_1 $_5$ ॰क्तो) ; G_1 M_1 स(M_1 स)प्राविध्यद् — ^{d}) K_4 Do D_1 $_3$ $_6$ M जग्रास (as in text), the rest जग्राह (cf 40^a) K_4 वनगोचर

40 ^{a}) Ś$_1$ K_1 त्यक्त॰ (for ग्रस्त॰) — ^{b}) K_1 व्यदृश्यत, K_4 (m as in text) D_1 अदृश्यत (for अतिष्ठत) — D_1 om 40^{cd} — ^{c}) K (except K_1) D_2 $_3$ G_1 M स (for वै)

41 ^{e}) K_3 G_1 तस्य मूर्ध्नि (G_1 ॰र्धा) समासाद्य — ^{f}) M_1 विलीनोसिवरो, M_2 विफलोसिवरो K_3 Do T G (except G_2) M_2 [ऽ]थ , M_1 [ऽ]पि (for हि)

42 ^{b}) N (except Ś$_1$) फाल्गुन॰ — ^{c}) N (except S$_1$) T_2 (by corr) G_1 $_3$ M य(Dn_2 त)दा (for यथा) K_2 D_1 T_1 G_2 $_4$ M महाकायान् — ^{d}) Ś$_1$ K Do D_{1-3} $_5$ $_6$ प्रतिगृह्णात्यथो

43 ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_4$ B Dn D_1, $_4$ $_5$ ॰सकाशैर् (for ॰संस्प

प्रजहार दुराधर्षे किरातस्वरूपिणि ॥ ४३
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बलात् ॥ ४७
तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शैर्)
44 ^{a}) K$_3$ °स्पर्शैर्, Dc D$_5$ °प्रख्यैर् (for °समैर्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ धर्ष°, K$_4$ G$_1$ मर्द°, Dc$_2$ D$_1$ दर्श°, G$_4$ ताड° (for अर्द°) N (except Ś$_1$ K$_1$) फाल्गुन
45 ^{b}) K$_4$ B Dn D$_{4\ 6}$ समपद्यत — ^{cd}) K$_4$ transp पाण्ड° and किरा° Ś$_1$ K$_1$ युध्यतो
46 ^{a}) K$_4$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ तु (K$_4$ हि) तद्युद्ध, Dc D$_5$ अभूद्युद्ध, S तयोर्युद्ध (for महद्युद्ध) K$_2$ D$_{1\ 3}$ मुहूर्त सुमहद्युद्ध, B$_3$ मुहूर्तमिव तद्युद्ध, D$_2$ मुहूर्त समभवद्युद्ध (hypermetric) — ^{b}) D$_2$ आसीत्तु, K$_4$ B Dn D$_{4\ 6}$ अभवल् (for आसीत्तल्) S आसील्लोक(G$_1$ °द्रोम, M$_3$ °ल्लोम)-प्रहर्षण — Dc$_2$ om 46^{cd} — ^{c}) K$_3$ Dc$_1$ D$_5$ भुजाभ्यामेव ससक्त, K$_4$ भुजप्रहारान्सरब्ध, T$_2$ G M$_2$ भुजप्रहारससक्त (M$_2$ °भूत)
47 ^{a}) K$_{1\ 3}$ B D (except D$_{2\ 3\ 5}$) M$_1$ जघानाथ, T G$_{1-3}$ महाराज, G$_4$ अताडयत्, M$_2$ प्रजहार (for जहाराथ) — ^{c}) K$_2$ स, K$_4$ Dc$_2$ G$_1$ त, Dc$_1$ तु (for च) K$_1$ पाडव चापि निष्टत, D$_{2\ 3}$ पाडव चैव चेष्टत — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ [ऽ]प्यहरद्, Dc$_2$ S (except M$_1$) [ऽ]भ्य(G$_2$ द्य)हनद्, D$_2$ व्यहरद्; D$_3$ [ऽ]थ हरद्, K$_2$ B Dn D$_{1\ 4-6}$ M$_1$ बली
48 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) युद्ध° (for भुज°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Dc D$_{1-3}$ [उ]रसस (D$_1$ °सान्), T$_1$ [उ]रसा K$_4$ T$_2$ G$_{3-4}$ तदा, T$_1$ तयो° (for तथा)
49 ^{a}) K$_1$ ततस्त च, T$_1$ तत एत; G$_4$ ततोर्जुन — ^{b}) K$_2$ B$_{1-4}$ Dc D$_5$ गात्रै॰ प्रपी(B$_4$ सुता)डित, K$_3$ T$_2$ G (except G$_1$) गात्रेषु पीडित — ^{c}) K$_2$ D$_3$ T$_1$ [अ]त्याक्रमत्, B Dn D$_{4\ 6}$ व्यक्रमत्, T$_2$ G M [अ]त्यक्रमत्. — ^{d}) T$_2$ G$_3$ तेजस्तस्य Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ व्यमोहयत्
50 ^{a}) B$_{1\ 2}$ Dn [ऽ]भि, B$_{3\ 4}$ D$_6$ T$_2$ G$_3$ [ऽ]ति (for नि॰) — After 50^{ab}, K$_2$ ins

169* सुमुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेता॰ पुनरुत्थित॰ ।
तत प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशन ।
[Line 1 = (var) line 1 of 171*]

— ^{c}) N (except K$_1$) फाल्गुनो — ^{d}) Ś$_1$ K Dc$_2$ D$_{1-3\ 5}$ महा° (for देव°)
51 ^{a}) D$_1$ पार्थ, G$_1$ M$_1$ चैष (for चैव) G$_4$ निरुच्छ्वास॰ कृत इव — ^{b}) T$_1$ om from महात्मना up to भगवन्त in line 3 of 171* K$_2$ D$_{2\ 3}$ G$_{1\ 2}$ महामना॰ (for °त्मना) — After 51^{ab}, K$_1$ reads line 1 of 173* (*repeating it* after 54), while D$_1$ ins

170* आत्मान दर्शयामास फाल्गुन॰ परवीरहा ।
धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शकरम् ।
तावदास्थाय रूप स्वमुवाच भगवान्भव॰ ।

— K$_1$ reads 51^{cd} first as in text and then as in B D (except D$_{2\ 3}$) — ^{cd}) B D (except D$_{2\ 3}$) पपात भूम्या निश्चेष्टो गतसत्व इवाभवत् — After 51, K$_1$ B D (except D$_{2\ 3}$) S ins

171* स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेता॰ पुनरुत्थित ।
रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदु॰खित॰ ।
शरण्य शरण गत्वा भगवन्त पिनाकिनम् ।
मृन्मय स्थण्डिल कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।
तच्च माल्य तदा पार्थ किरातशिरसि स्थितम् । [5]
अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गत ।
पपात पादयोस्तस्य तत प्रीतोऽभवद्भव॰ ।

[T$_1$ om up to भगवन्त in line 3 — (L 4) D$_6$ G$_{2\ 4}$ मृण्मय S (except T$_2$ G$_{3\ 4}$) सडिले T$_1$ हर (for भवम्) — (L 5) T$_2$ G (except G$_1$) तथा (for तदा) — (L 7) The posterior half = 51^{d}]
— K$_1$ (om line 2) B D (except D$_{2\ 3}$, D$_1$ om line 2) cont K$_3$ ins after 51

172* उवाच चैन वचसा मेघगम्भीरगीर्हर॰ ।
जातविस्मयमालोक्य तत॰ क्षीणाङ्गमाहनिम् ।

ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१
भगवानुवाच ।
भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३
ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान्दिवौकसः ॥ ५४
वैशंपायन उवाच ।
ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६
अर्जुन उवाच ।
कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७
भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

[(L 1) K1 प्रणत, K2 मनसि, Dc2 भगवान् (for वचसा) — (L 2) K3 B (except B2) Dn आलक्ष्य (for आलोक्य) K3 B1 3 Dc D1 5 6 तप (for तत)]

52 K1 4 D2 M3 (!) श्रीभगवानुवाच, K2 3 रुद्र उ°, B (except B1) Dn D4 5 भव उ°, D1 ईश्वर उ°, T1 G1 4 महेश्वर° — a) N (except Ś1 K1) फाल्गुन

53 b) D1-3 5 मम चाद्य तवानघ — c) S प्रीतस्तेन (for °स्तेऽहं) — d) K4 B D (except D1-3 5) S (except T1 G1 M1) भरतर्षभ

54 T2 G3 4 om 54ab — a) N (except S1 K1 Dc1) T1 G2 ददामि — b) K2 दिव्यान्यस्त्राणि यैर्भवान्, K4 चक्षु पूर्वविमावन; S (T2 G3 4 om) चक्षु पूर्वं मुनिर्भवान् — c) T1 G1 °ष्यसे, G2 4 ष्यसे — d) T1 G2 देवा, T2 G1 3 4 M2 देवान् (for सर्वान्) — After 54, K2 reads 57ab, followed by line 2 of 174* — B D (except D1-3) ins after 54 K1 ins after 51ab (*repeating* line 1 only after 54)

173* प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तच्छस्त्रं धारयितुं क्षणात् ।

[(L 1) K1 B4 Dc D5 अवधा° (for अनिवा°) — (L 2) K1 Dn अस्त्र (for शस्त्र) K1 D6 क्षम (for क्षणात्)]

55 b) Many MSS गिरीशं — c) N (except Ś1 K1) फाल्गुनस् — d) D1 T G2 3 M2 महाद्युति°

56 a) D1 जानुभ्यां धरणीं गत्वा — b) Ś1 च प्रणम्य, K (except K4) Dc D1-3 5 [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य) Ś1 K1 3 D2 3 वै (for च)

57 K2 reads 57ab (with line 2 of 174*) after 54 — a) K3 B (except B2) Dn D4 6 सर्वदेवेश — N T2 G3 4 ins after 57ab (Ś1 K2-4 D2 3 om line 1, K2 transp line 2, see above)

174* देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ।
कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुम् ।
देवानां च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ।
ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।
गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । [10]
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ।

[(L 1) K1 D5 °कण्ठ (for °ग्रीव) — (L 2) K2-4 Dc D1-3 5 अपि परं (for च परमं) Ś1 K1 कारणं च परं जाने Ś1 K1 हर (for जाने) D2 भुवि, T2 G2 3 प्रभु (for विभुम्) — (L 3) Ś1 K1 3 त्वं (for च) Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 T2 G3 गतिर्देव, K2 B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 गतिं देव — (L 4) Ś1 K2 3 D1 °मानवैः (for °मानुषैः) — (L 5) K (except K1) Dc D1-3 5 T2 G2 3 शिवरूपाय विष्णवे — (L 6) K4 (marg *sec m*) B1 हरिभद्राय वै, B2 Dc T2 G2 3 हरिरूपाय वै (T2 G2 3 ते) — D2 om lines 7-8 — (L 7) K3 D1 3 शूलपाणिने — (L 8) K3 B (except B2) D1 मार्जनीयाय, T2 G2 3 मगल्याय च — (L 9) Om in K4 D5 Ś1 K3 त्वा (for त्वां) — K2 om (hapl) from the posterior half of line 9 up to 57c S1 K1 3 Dc D1-3 सर्वभूत(Ś1 °देव)नमस्कृत (°त *or* °त), T2 G2 3 सर्वलोकमहेश्वर — (L 10) Dc महेश्वरमुमापतिं (for the posterior half) — (L 11) Ś1 K3 °पुरुषादित्य (K3 °त्य), K1 4 D1-3 °पादित्य]

— d) Ś1 प्रसीद क्षन्तुमर्हसि

58 a) N (except K4 D1 3 5) भगवन् — b) G4

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भगवानुवाच ।
नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २
शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

सम्प्राप्तोह महा° — c) Ś1 K1 देव- (for तव)

59 a) Ś1 S (except G1) स्वा (for त्वा) — b) Ś1 K1 D1 सर्वभूतगुरुं विभु, K2 D2 3 °विभु गुरु, K3 °नमस्कृत; K4 Dc T1 °देवनमस्कृत (T1 °त), B Dn D4 6 G2 °लोकनमस्कृत (B2 G3 °त), D5 °भूतमहेश्वर

60 ab) B Dn D4-6 [अ]यम् (for यद्), and यस् (for ऽय) — c) B Dn D4 6 प्रतिपन्नाय; G1 मे प्रप°, G4 M1 त्वा (M1 स-)प्रपन्नोस्मि — d) Ś1 K1 2 D1-3 प्रसीदस्वाद्य

61 Dn3 om 61 — b) T G (except G1) प्रहसन् (for °स्य) — d) K2 D1-3 कौरव, K3 भारत, K4 B Dc Dn (Dn3 om) D4-6 फाल्गुन — After 61, all MSS except Ś1 K1 3 D1 3 ins

175* परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ।

[(L 1) D2 युज्य सात्वमिद वच (for the posterior half) — (L 2) Om in D2 K4 उवाचेद (for सान्त्वपूर्वम्) K4 सात्वपूर्वमिद वच , Dc D5 उवाचेद वृषध्वज]

— S (except M1) cont

176* गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
प्रगृह्य रुचिर बाहु वृत्त ताम्रतलाङ्गुलिम् ।
[(L 2) Prior half = 61c]

Colophon K4 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 T G आरण्य. — *Sub parvan* K1 2 B3 4 Dc D3 5 कैरात, B2 Dn D4 6 T1 G2 किरातार्जुनीय, T2 G3 4 किरातार्जुन — *Adhy name* D1 शिवार्जुनयुद्ध, D2 M1 किरातार्जुनीययुद्ध (D2 ° युद्धे मूकवध) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 39, D1 40 (as in text) — *Śloka no* Dn 84, D1 74

41

1 Ś1 K1 M2 श्रीभगवान्, K2 D1 महादेव उ°, K3 Dc Dn D2-4 6 देवदेव उ°, K4 ईश्वर उ°, B देव (B2 शिव) उ ; T1 रुद्र°, T2 G शकर , M1 देव — 1^b = 3 37 29^b

2 b) Ś1 Dc G1 पुरुषोत्तम — d) S1 K2 3 4m Dc D1-3 5 transp तेजसा and धार्यते K4 जगद्व्याप्यातितेजसा

3 b) Some MSS नि·स्वन — c) Ś1 K1 (before corr) शासास, K2 B1 4 D3 शास्तास, K3 न्यस्तास, M1 शातास (for शस्तास)

4 a) B1 3 Dn D4 6 transp एतत् and तत् B3 तदेव देवगाडीव, B4 T2 G3 4 एतत्ते देवगाडीव — c) K3 च, T2 G (except G4) तद् (for यद्) Ś1 K1 गुप्त (for ग्रस्त) K4 तदिद असित तात — d) Cnp त्वया (for मया) — Ś1 om 4ef — e) G (except G3) तूणी (for तूणौ) K4 चैव (for चापि) K2 तूणिरावक्षयौ भूय — f) K2 तथोचितौ, Do3 T2 G M1 करो , T1 यथो° — After 4, B D (except D1-3) S ins

177* भविष्यति शरीर च नीरुज कुरुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२

भगवानुवाच ।

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

---

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ D$_{1-3, 5}$ राजर्षे, K$_3$ Dc देवर्षे, B Dn D$_{4, 6}$ ते पार्थ K$_4$ प्रीतोह शौर्यभावेन — ^{b}) B Dn D$_{4, 6}$ भवान् (for तव) N (except Ś$_1$ Dc$_2$ D$_{1, 2}$) M$_1$ °परा क्रम° — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ वचन मत्त°; K$_2$ D$_{1-3}$ च वर मत्त, K$_3$ वरमस्म त (for वरमस्मत्त) K$_4$ वर गृहाण मत्तस्त्व, G$_4$ वर गृहाण चास्मत्त — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3, 5}$ पुरुषर्षभ (K$_4$ मुनिसत्तम), B Dn D$_{4, 6}$ पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ)

6 ^{a}) B Dn D$_4$ पुरुष (for सदृश°) — ^{b}) S भारत (for मानद) — ^{c}) B (except B$_3$) Dn T$_2$ G$_3$ वर्तेते (for विद्यते)

7 ^{a}) Hypermetric! Ś$_1$ K$_1$ प्रभो, D$_{2, 5}$ S (except T$_1$ G$_1$ M$_2$) वर (for भगवन्) — ^{cd}) T$_2$ G transp दिव्य and घोरं Ś$_1$ K$_1$ विभो (for प्रभो)

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यत्ते, K$_2$ यत्र, B (except B$_3$) यत्तु (for यत्तद्) — After 8, K$_{1, 4}$ B D (except D$_{1-3}$) ins

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहव ।
त्वत्प्रसादान्महादेव जयेय तान्यथा युधि ।

[(L 1) B$_2$ सु-, B$_4$ Dc$_2$ D$_5$ मे (for तु) K$_4$ तथान्यैर्योधमत्तमै — After line 1, K$_4$ ins

179* ब्रह्मास्त्रज्ञानसपन्नैर्भविता मे महाहव ।]

9 ^{a}) S जयेय (for दहे) K$_4$ सग्रामे दानवाश्चैव — ^{b}) G$_1$ transp दानवान् and राक्षसान् Ś$_1$ K$_1$ सदा (for तथा) K$_4$ राक्षसाश्च महाप्रभो — ^{c}) K$_4$ यक्षाश्चापि, S राक्षश्चैव (for भूतानि च)

10 ^{a}) B Dn D$_{4, 6}$ M$_2$ यस्मिन्, T G M$_1$ यत्र (for यत) — ^{d}) K$_1$ [उ]त मन्त्रिते, K$_2$ D$_2$ [अ]नुमन्त्रितान्, K$_4$ B Dn D$_{4, 6}$ M$_2$ [अ]नु(M$_2$ °भि)मन्त्रिते, Dc D$_5$ [अ]ग्निसनिभा°

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यदि (for येन) G$_4$ दुर्योधनेन भी°

12 ^{a}) K$_3$ परम° (for प्रथम°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ Dc D$_5$ विमर्दे वै, K$_{2, 4m}$ B$_3$ D$_{1-3}$ विमर्देषु, B$_1$ विनिर्वृत्त, B$_{4m}$ रिपून्हन्तु; G$_4$ विनिर्मुक्त-, M$_2$ हि निर्वृत्ते

13 Ś$_1$ T G$_{2-4}$ M$_2$ श्रीभगवान्, K$_{1, 4}$ G$_1$ श्रीभगवानुवाच, K$_2$ रुद्र उ°, K$_3$ D$_{2, 3}$ देवदेव उ°, B Dc$_1$ Dn D$_{4, 6}$ भव उ°, D$_1$ महादेव उ° — ^{a}) N (except Ś$_1$ K$_1$) T$_1$ M$_2$ ददामि — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ D$_1$ पर, K$_1$ D$_3$ वर, K$_3$ प्रभो, B Dc Dn D$_{4-6}$ विभो (for महत्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B (except B$_3$) D (except D$_{1-3, 5}$) M$_1$ चासि, G$_4$ [ऽ]पि च (for चापि)

14 ^{a}) K$_3$ S (except G$_4$) तद् (for [ए]तद्) Ś$_1$ K$_1$ सहस्राक्ष° (for महेन्द्रोऽपि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ नापि (for न च) — ^{c}) K$_{2, 3}$ D$_3$ च, B (except B$_3$) Dn D$_{4, 6}$ [अ]पि (for the first वा) Ś$_1$ K (except K$_4$) D$_{1-3}$ चापि देवाना, T$_1$ वासवो वायु (for वाथ वा वायु) — ^{d}) T$_1$ न तद् (for कुतो) Ś$_1$ K (except K$_4$) D$_{1-3, 5}$ ज्ञास्यति, Dc ज्ञास्यसि (for वेत्स्यन्ति) K$_2$ D$_{2, 3}$ T$_2$ G मानुषा (for मानवा°),

15 ^{a}) T G$_{1-3}$ M त्वया (for त्वेतत्) Ś$_1$ K (except K$_4$) Dc D$_{2, 3, 5}$ वीर, D$_1$ तात (for पार्थ) G$_4$ नाल्पतेजसि वै पार्थ — K$_3$ om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) M$_2$ एतद् (for जगद्) B Dn D$_{4, 6}$ M$_2$ वि(M$_2$ हि)नाशयेत्, T G हि निर्दहेत् Ś$_1$ K$_{1, 2}$ Dc D$_{1-3, 5}$ एतद् (for सर्वम्)

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
मूर्तिमद्विष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
　महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं
　ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
　सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
　जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

---

16 K$_{3}$ om 16^{ab} (cf v l 15), D$_{4}$ om 16^{a}–17^{b} — a) D (except D$_{1-3\ 6}$, D$_{4}$ om) G$_{4}$ अत्र (for अस्य) — c) Ś$_{1}$ K$_{1}$ चैव (for वाचा) — d) K$_{3}$ B$_{4}$ D$_{6}$ निपात्तिते, some printed ed (erroneously) निपातयेत्

17 D$_{4}$ om 17^{ab} (cf v l 16) — c) Ś$_{1}$ K$_{1\ 3}$ B D (except D$_{1-3}$) T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{2}$ उपसगम्य　Ś$_{1}$ देवेशम् (for विश्वेशम्) — d) S$_{1}$ K$_{1\ 3}$ Dc T$_{2}$ G$_{3}$ वचो, K$_{2\ 4}$ B Dn D$_{1-4\ 6}$ [अ]थ सो (for च सो)

19 a) K$_{4}$ (m as in text) B Dn D$_{4\ 6}$ च तत्पा(K$_{4}$ त पा)र्थं (for महा°) — b) K$_{4}$ (m as in text) तदस्त्रं त्र्यम्बके पुरा — cd) S$_{1}$ K (K$_{4}$ marg) Dc D$_{1-3\ 6}$ पार्थ (for चापि), and अरिमर्दन (for अर्जुनस्तदा)

21 a) S$_{1}$ B$_{3}$ Dn$_{2}$ D$_{1\ 6}$ °निर्घोषा, K$_{1\ 4}$ G$_{2}$ °निर्घोषो, Dc T G$_{1\ 3}$ M$_{1}$ °घोषश्च, D$_{3\ 4\ 6}$ °घोषाश्च — c) M$_{2}$ निर्घात (for संप्राप्ते) — d) K$_{4}$ भुवि (for अभूत्)　B Dn D$_{4\ 6}$ निर्घाताश्चापतन्मुहु°, M$_{2}$ तदा समभवद् भृश

22 a) D$_{1\ 3}$ प्राज्वलद् — b) S$_{1}$ K$_{1}$ महात्मन , K$_{2\ 3}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ महौजस° (for [अ]मितौजस) — Ś$_{1}$ K$_{1}$ om (hapl.) 23^{c}–34^{b}, K$_{3}$ om (hapl) 22^{c}–23^{b} — c) B Dn D$_{4\ 6}$ वै स्थित, D$_{1-3,\ 5}$ धिष्ठित (for विष्ठित)　K$_{4}$ Dc$_{1}$ D$_{1\ 2}$ T$_{3}$ G$_{3}$ पार्थे (for पार्श्वे)　K$_{3}$ मूर्तिमतस्थित पार्श्वे.

23 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om 23, K$_{3}$ om 23^{ab} (cf v.l 22) — a) B Dn D$_{4\ 6}$ स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ — b) N (Ś$_{1}$ K$_{1}$ om) फाल्गुन° — d) K$_{3\ 4}$ Dc$_{2}$ Dn$_{3}$ T G$_{2\ 3}$ नाशमेयिवान्, B (except B$_{3}$) Dn$_{1}$ D$_{4}$ °मीयिवत् (Dn$_{1}$ °वान्), D$_{6}$ °मागत　G$_{4}$ तत्सर्वं द्राग्विनीनशत्

24 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om 24^{ab} (cf v l 22) — a) S (except M$_{3}$) स्वर्गंच्छेत्यभ्यनुज्ञात° — b) K$_{2\ 3}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ T$_{1}$ महात्मना, B$_{3}$ T$_{2}$ G M$_{2}$ त(G$_{2\ 4}$ य)थार्जुन — c) K$_{4}$ Dn D$_{6\ 8}$ T G M$_{2}$ राजन्, B D$_{4}$ M$_{1}$ देव (for पार्थ) — d) S भवम् (for देवम्)

25 K$_{1}$ D$_{2}$ om 25 — a) K$_{4}$ B (except B$_{3}$) Dc D$_{1\ 4}$ G$_{1}$ त्रिदश° (for त्रिदिव°) — b) K$_{4}$ B$_{3}$ M °द्युतिर् (for °मतिर्) — c) T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ दीप्त°, G$_{1}$ मत्त°, G$_{2}$ दैत्य° (for दितिज°) — d) K$_{4}$ B$_{2}$ हर , T$_{2}$ G$_{2-4}$ वर, G$_{1}$ M$_{1}$ पुन (for भव°)

26 a) Ś$_{1}$ K (except K$_{4}$) D$_{2\ 3}$ अव्ययस्, D$_{1}$ अगात् (for ईश्वरस्) — c) S$_{1}$ K$_{1}$ प्रवर°, K$_{3}$ ज्वलन°, K$_{3\ 4}$ D$_{2\ 3}$ पवन° (for पतग°)

Colophon — *Major parvan*　Ś$_{1}$ K$_{1}$ Dn$_{3}$ T G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan*　K$_{1}$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dc D$_{5}$ कैरात, B$_{3}$ Dn$_{1}$ n$_{3}$ D$_{4\ 6}$ T G$_{1-3}$ M$_{1}$ किरातार्जुनीय — *Adhy name*

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रीँल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

K_2 B_1 D_1 पाशुपतास्त्रप्राप्ति°, K_4 कैरातवरप्रदान, D_2 इन्द्रकीले देवदेवात्पाशुपतास्त्रप्राप्ति°, D_3 अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्ति°, T_2 G_{1-3} M दिव्यास्त्रलाभ° (M_1 दिव्यास्त्रदान) — *Adhy no* figures, words or both) Dn S 40, D_1 41 (as in text) — *Śloka no* Dn_1 n_3 29, Dn_2 D_1 28

42

1 ^{a}) T_1 G_2 त (for स) $Ś_1$ K_1 $D_{2\ 3}$ स्त्वेव; K_3 तत्र (for स्त्वेव) — ^{b}) $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{3\ 4}$ M गोवृष° (for वृषभ) — ^{d}) K B Dn $D_{4\ 6}$ ईयिवान् (for एयि)

2 ^{d}) S इत्यसकृत्प्रभु° (G_4 °कृद् भुवन्)

4 ^{a}) $K_{3\ 4}$ (*sup lin* as in text) कृतास्त्र — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ आहवे (for आत्मना) D_2 यत्स्पृष्ट° परमात्मना — ^{c}) T_1 विनिवृत्य तु तान्सर्वान् — ^{d}) K_1 निसिर्द्धि (sic) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_1 G_2 M निवृत्त — After 4, K_1 B D (except D_{1-3}) T_2 (marg *sec m*) ins

180* इत्येव चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजस ।

5 ^{a}) Some MSS वैदूर्य — ^{b}) S_1 शम, S द्योत° (for भास°) T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 दिश

6 ^{b}) S मरुद्गणै° (for च दैवतै) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 आगत; B_3 D_1 आगत (for आगमत्)

7 ^{d}) K_4 यक्षरक्षोगणैर्वृत°

8 ^{c}) T_2 G (except G_1) अधिप° (for ईश्वर) K_4 साक्षात् (for श्रीमान्) — ^{d}) T_1 द्रुतम् (for द्रष्टुम्) S_1 $K_{2\ 3}$ D_{1-3} आगमत्; K_1 आययौ (for आगत)

9 ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_3 M_2 ततो (for तथा) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 3}$ T_2 G (except G_1) लोकान्तक (for °कृत्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 Dn $D_{2\ 6}$ मर्त्यमूर्ति°; K_3 मूर्तामूर्त, B_{1-3} मृत्युर्मूर्ति°, मूर्त्यमूर्ते°, D_5 मूर्त्यमूर्त्ये°

10 ^{d}) D_2 T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ [ए]व (for [अ]व)

11 ^{b}) $K_{2\ 3}$ Dc अथ, T G चैव, M_1 अपि (for स) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 S (except G_1) मार्तंडो

12 ^{a}) S_1 च (for वि) $K_{3\ 4}$ B D (except D_{1-3}), M ते भानुमति चित्राणि.

13 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 3}$ ऐरावण° — ^{c}) $Ś_1$ D_1 महेंद्राण्या

14 ^{a}) = 3 44 17^{a} S पाडरेणा. — ^{c}) K_2 तारकाराज°, K_3 इंदु, K_4 (marg *sec m*) °षद्र° (orig gloss)

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ १४
संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्माँल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २०
अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ।
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २६
मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

S नागराजस्थ (M₂ तारकानाथ) — ᵈ) Ś1 K1 ₂ Dc1 D1–3 ₅ [आ]श्रित, B1 ₄ D4 ₆ T2 G3 M2 स्थित° (for [आ]स्थित°) K3 सितमभ्रश्रियान्वित, K4 सिताभ्रमिव चाश्रित

17 ᵇ) K (except K4) Dc D1–3 ₅ इहा° (for समा°) — ᵈ) K4 अर्होथ, B D (except D1–3) T2 G3 अर्हति (for अर्हो हि) K (except K3) D1 T2 (by corr) G3 दर्शने

18 ᶜ) K1 ₂ B Dn D4 ₆ G1 ₂ ₄ त्वया च (G1 ₂ ₄ स) वसुसभूतो, T1 त्व वा वसुपु सभूतो, T2 G3 त्वया वसुश्च सभूतो — ᶠ) K2 B Dn D4 ₆ T1 G M1 महावीर्य° (T1 M1 °र्यं) पितामह, K3 महाबलपराक्रम° — After 18, K1 ₂ B Dc Dn D4–6 T2 G (except G1) ins

181* भीष्म परमधर्मात्माससाध्यश्च रणेऽनघ ।
[G2 ₄ जेतव्य° (for ससाध्य°) Dc T2 (before corr) G4 त्वया (for रणे)]

On the other hand, K4 D1–3 ins after 18

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्य° पितामह ।

19 ᵈ) K3 B4 मनुष्यत्वमुपागता°, D2 ये मानुष्यमुपागता° — ᶠ) S1 K1 ससख्या°, K2 B Dn D4 ₆ दानवा°, D3 त्वत्साध्या (for ससाध्या)

20 ᵃ) D1 ₃ पितुर्मम सुतश्चैव — ᶜ) K2 ₃ B Dn D4 ₆ च, T1 तु (for स) K4 Dc1 D1–3 तु (for सु) Dc2 D5 सु(D5 तु)महातेजास

21 ᵃ) Ś1 K1 ₃ Dc D1–3 ₅ T1 क्षितिसभूता° — ᵇ) K3 B2 Dn D4 ₆ °दानव° — ᵈ) D5 T G1 ₄ °निर्जिता°, G3 M2 °निर्जितान् — ᵉ) S1 K1 ₃ Dc D1–3 ₅ धर्मज्ञ, K4 दुर्धर्ष (for कौन्तेय) — ᶠ) K2 ₃ D (except D5) यथास्वाम् K4 अरिसर्दन, a few MSS °कर्षण

22 ᵃ) T1 G M1 अक्षया तावकी (T1 G4 °ती, G2 °का) कीर्ति — ᵇ) S1 K1 यास्यति (for स्था°) Ś1 K2 ₃ B D फाल्गुन, K4 पाडव — ᵈ) T2 G3 ₄ महाहवे

24 Before 24, most N MSS ins वैश° उ° — ᵃ) T2 G (except G4) पार्थोऽपि (for तत्पार्थो) — ᵇ) Some MSS °नदन — ᶜ) T2 (before corr) G (except G3) सोपरोध (for °चार) — ᵈ) K1 Dn1 विनिवर्तन, T2 G M2 स(G1 च)निवर्तन K2–4 B Dn2 D3 ₄ ₆ समोक्षवि (K3 ₄ D3 °स)निवर्तन

25 ᵈ) Ś1 उद्वारयत्, K3 चोदीरयत्, B3 M2 उच्चारयत् (for उच्चारयन्)

27 ᵇ) S1 K1 दारुणान्, K2 ₃ वरुणान् K2 ₃ B Dn D4 ₆ T2 G3 अ(B2 वि)निवारितान्, K4 अतिमन्त्रितान्, Dc

प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३
ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३५
कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ३६
देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ३७
रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ३८
तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

D_5 अतिदारुणान्, D_{1-3} अरिवारणा(D_3 °रिता)न् — [d]) $Ś_1$ K_1 G_2 M_3 °निवर्तन

28 [d]) K_4 S महौजसा (for महात्मनाम्)

29 [b]) K_1 समुद्धृत, K_4 समुद्यतान् (for समुत्थि) K_2 B Dn D_{1-4} $_6$ मत्प्रसादसमुत्थि(K_2 Dn छ्रि !)तान्, K_3 मत्प्रसादमुपस्थितान् — [c]) T_1 [इ]ह न, T_2 G_3 [ए]भिर्न; G_2 $_4$ [ए]हि न, M_2 (by transp) हि न — [d]) $Ś_1$ K_1 $_4$ D_{1-3} जरातिग , K_3 प्रजातक· (for [आ]ततायिन)

30 After 30, T G ins

183* ततस्तान्वारुणान्दिव्यानस्त्रानस्त्रविदा वर· ।
प्रतिजग्राह विधिवद्वरुणाद्भासविस्तरा ।

31 [d]) $Ś_1$ K_1 $_3$ Dc D_{1-3} transp वरुणेन and यमेन — After 31, K_2 B D (except D_{1-3}) ins

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

32 D_1 om 32^c–33^b — After 32, K_1 $_2$ B D (except D_{1-3}) ins

185* दर्शनात्ते स्विद दिव्य प्रदिशामि नरर्षभ ।
अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

33 D_1 om 33^{ab} (cf v l. 32) — [a]) K_2 B Dn D_4 $_6$ मत्तश्चैव भवानाशु — K_2 B Dn D_4 $_6$ ins after 33^a Dc_2 (om line 1 and *repeating* 33^b after line 3) ins after 33^{ab}

186* गृहाणत्वस्त्रमनुत्तमम् ।
अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ।
तदिद प्रतिगृह्णीष्व

— [c]) K_2 B D (except D_{1-3} $_5$) °कर — [d]) $Ś_1$ पुरातन, K_1 अरातिन, K_2 B Dc Dn D_4 $_6$ अरातिनुत्, D_5 अमित्रहन् — After 33, K_1 $_2$ B D (except D_{1-3}) ins

187* महात्मना शंकरेण त्रिपुर निहत यदा ।
तदैतदस्त्र निर्मुक्त येन दग्धा महासुरा· ।
त्वदर्थमुद्यत चेद मया सत्यपराक्रम ।
त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।

34 [b]) Some MSS नदन — [c]) K_2 B_2 $_3$ Dn_2 n_3 D_4 $_6$ अभि·, K_3 B_1 $_4$ Dn_1 अधि (for अपि)

35 [d]) T_2 G दिव्य , some MSS °नि·स्वन·

36 Before 36, a few MSS *ins* इन्द्र उ° (resp इन्द्र·) — [b]) $Ś_1$ K_1 $_4$ B_1 $_4$ D_3 ईशो न (for ईशान·) B_3 प्रतापवान् (for पुरातन·) — [c]) K_4 त्व हि (for परा) — [d]) K_3 Dc D_5 तस्माद् (for साक्षाद्)

37 [a]) $Ś_1$ K_1 च, K_2 B D (except D_{1-3}) तु (for हि) K_2 महता (for सुमहत्)

38 [b]) K_3 G (except G_3) आगतस् S (except M_2) मम (for महीम्) — [d]) S सर्वाणि (for दिव्यानि) K_3 Dc D_5 सर्वश (for कौरव)

40 K_4 om 40^{ab} — [a]) K_3 Dc D_5 तत· प्रणम्य तान्सर्वान्

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१
ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्व ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।
गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

---

41 b) Ś1 K1 प्रतिमुच्य, K2 °मानं, K3 B3 D4 6 °गृह्य, Dc Dn D1-3 5 °मान्य — d) D1 2 G1 2 M2 काम (for काम)

42 a) T2 G (except G1) महाराज (for मुद लेभे) — b) K3 लब्धार्थ° A few MSS °र्षभ — c) K1 3 कृतास्त्रम् Ś1 K1 3 Dc D2 3 5 एव, K2 4 B Dn D4 6 अथ, T1 G1 M2 इति (for इव) K1 om च — d) Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 5 मेने स° (for स मेने) K2 B1 3 Dn D4 6 °मानसं

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 T G आरण्य — *Sub-parvan* Ś1 K B1 3 4 Dc Dn D2-6 कैरात (to it all MSS except B1 3 4 add समाप्त), B2 किरातार्जुनीय — *Adhy name* D1 वरप्रदान°, D3 इन्द्रवरुणधनदयमसमागमे अस्त्राणां लब्धि°, T2 G1-3 M1 लोकपालास्त्रदर्शन (G1 M1 °प्रदान) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 41, D1 42 (as in text) — *Śloka no* Dn 49, D1 43

43

1 d) K2 B (except B3) Dn D4 6 °रथ प्रति, K4 °समागम

2 a) T2 G (except G1) तस्य (for ततश्च)

3 a) B1 T G ततो (for नभो) — c) K1 च (for स°)

4 a) K (except K2) D2 3 पाशाश्च D1 दिव्याश्च वारुणा पाशा°, G4 दिव्य° प्रसादात्पाशाश्च — d) T2 G3 ऋष्टयश्च, G2 4 शक्तयश्च

5 a) K1 2 B2 Dn D4 6 T2 G (except G1) चैव (for तत्र) — b) T2 G3 शक्तियुक्ता K1 Dc2 हलागुडा°, K3 गुडागुला°, B Dn D4 6 T2 (after corr) G3 तुलागुडा, Dc1 D1 2 5 हुलागुडा°, T2 (before corr) G1 2 4 M हुलाहुला° — d) Cf 3 45 4d K2 B Dn D4 6 महामेघस्वनास्तथा, K3 वह्निज्वालाविभीषणा, K4 D3 बर्हिर्मेघनिभा° (K4 °स्वना)स्तथा, Dc D5 प्रावृण्मेघनिभस्वना°, S शक्रमेघनिभास्तथा (G1 2 °दा), text as in Ś1 K1 D1 — Cf Hopkins, *JAOS* 14 (1890) clxi

6 d) S1 K1 D3 सहिताश्च Ś1 K1 4 B1 2 D1-3 महाबला°, K2 3 B3 Dc Dn D4-6 तथोपला°, M2 महोपला°

7 c) N (except K1 Dc1) ये (for य) — d) Dc दिव्य च परम सुख

8 a) K4 तदा पार्थ°, S महीपाल (for महानील) — d) S (except M2) कनकभूषित

ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
द्रष्टुं वाप्यथ वा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥ १७
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः पितॄन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

---

9 [b]) Ś$_1$ K$_1$ मातलिं हेमभूषित, K$_3$ $_4$ Dc D$_5$ मातलिं हेम(K$_4$ स्वर्ण)भूषण; D$_1$ तप्तहेमविभूषण, S हेममाला(T$_1$ M °जाल)विभूषित — [d]) S देवराजमतर्क

10 [b]) N (except Ś$_1$ K$_1$ $_3$) फाल्गुनस्य S (except M$_2$) स (for [अ]थ) — [c]) K$_2$ Dn$_3$ n$_3$ प्रस्थितो; K$_3$ $_4$ B$_1$ $_4$ D$_{1-3}$ G$_1$ °सृतो, D$_5$ यतो (for °श्रितो)

11 Before 11, all MSS except D$_3$ T$_1$ G$_4$ ins मातलिरु (resp मातलि) — [a]) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ $_4$ B$_3$ $_4$ Dc Dn D$_{1-3}$ T G$_3$ $_4$ श्रीमान् (as in text), the rest श्रीमन्

12 [a]) Ś$_1$ K$_1$ Dc Dn$_3$ त्वाम् (for माम्) — [d]) Ś$_1$ K$_3$ M$_1$ त्रिदिवालया

13 [b]) D$_1$ S (except T$_2$ G$_3$) सर्षि° (for ऋषि)

14 [c]) K$_2$ B$_2$ $_3$ D$_5$ S आरोहस्व, D$_5$ हय (for ह त्व)

15 [a]) K$_2$ B (except B$_3$) Dc$_1$ D$_1$ $_3$ शीघ्र त्वम् (for शीघ्रं त्वम्) — [b]) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ आरोह रथमुत्तम; K$_2$ त्वमारोह रथोत्तमं

16 [c]) Ś$_1$ K$_1$ दानवैश्च, K$_3$ D$_4$ T$_1$ G$_4$ देवसैर्वा T$_2$ G दुरारोह (for समारोढुं) — [d]) Ś$_1$ K$_1$ दैवतैर्वा S महारथ (M °थै°)

17 M$_2$ om 17^{ab} — [a]) Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ शक्यम् — [b]) S (except T$_2$ G$_3$, M$_2$ om) ह्येष (for एष) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ रथोत्तम (for महा°) — [d]) K$_2$ Dn D$_4$ M$_1$ च, B (except B$_2$) वा, T G हि (for तु)

18 [b]) D$_4$ $_6$ T G$_2$ $_3$ स्थितवाजिनि, M$_2$ रथवाहिनि G$_1$ रथस्थे धृतवाहिन — [d]) G (except G$_3$) सत्फल (for सत्पथ) Ś$_1$ K$_1$ विमान सुकृती यथा

19 [d]) K$_3$ D$_5$ सयम्य, K$_4$ योज्यैव, S (except M$_2$) जग्राह (for येमे च)

21 [a]) K$_4$ पितॄन्पूज्य (for तत पितॄन्) — [b]) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ Dc$_2$ D$_5$ च देवता (for यथा) — [c]) K$_4$ M$_2$ शैलराजान (for राज त)

22 [a]) K$_2$ $_4$ Dn D$_2$ $_3$ T G पुण्य (for धर्म)

23 [a]) K$_4$ D$_{1-3}$ S (except M$_2$) महा (for सदा) — [cd]) S (except M$_2$) अपि (for सह) K$_3$ प्राप्नुवन्ति गतिं पुण्यामिह तप्त्वा परं तप

24 [b]) T$_1$ G$_1$ मुनिसश्रित Ś$_1$ K (except K$_1$) B$_1$ D$_3$ $_5$ $_6$ तीर्थवत्; D$_1$ G$_2$ $_4$ M$_2$ °वान् — [c]) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_1$ Dn D$_2$ $_3$ $_5$ $_6$ [आ]मन्त्रयित्वा Ś$_1$ T$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वा) — [d])

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०
तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ३१
तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

G1 2 4 अस्युषितस् (for अस्म्यु°)

25 After 25, K1 2 B D (except D1–3) S ins

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्तत ।
सुसुगन्धाश्च वार्योवास्त्वच्छरीरविनिःसृता ।
अमृतास्वादनीया मे पीता प्रस्रवणोदका ।
शिशुर्यथा पितुरङ्के सुसुखं वर्तते नग ।
तथा तवाङ्के ललित शैलराज मया प्रभो । [5]
अप्सरोगणसंकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ।
सुखमस्म्युषित शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L 2) G2 4 त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीर-) — (L 3) K2 Dc Dn1 अमृतस्वादनीया मे, D5 अमृत स्वादनीय मे, T G (except G1) अमृतास्वादसदृशा D6 पीत प्रस्रवणोदक, T G2–4 M1 पीता (G2 4 शैल)प्रस्रवणोद्भवा — (L 4) D6 मातुर् (for पितुर्) T1 चागे, T2 G2–4 चांके, G1 त्वके (for अङ्के) B1 Dc [s]नघ (for नग) S सुख शेते तटे तथा — (L 5) S मया (for तथा) T2 G3 लुलित, M1 शयित S (except G2 M2) महा- (for मया) — (L 6) Dc S °घोषनिनादिते — (L 7) T2 G (except G1) अध्यु° (for अस्म्यु°) M सानूनि (for सानुषु) T2 G सुसुखे तव सानुनि]

26 b) S आमन्त्रयत शत्रुहा (G4 °हन्)

27 a) Ś1 K3 Dc D1–3 बहु°, K4 दिव्य°, D5 नर° (for [आ]दित्य°)

28 a) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3, 5 G2 गत्वा, K2 B (B1m as in text) Dn D4 6 यातो, T1 घत्वा (for यात्वा) — b) Dn धर्म° (for भूमि°)॥

29 a) K1 D1 G1 (by transp) सोम (K1 म) सूर्यो, T2 G2–4 सोमसूर्यौ — b) T2 G3 4 द्योतेते S नोत (for न च) — cd) S युक्ता (for तत्र), and °लक्षणा (for °लब्धया)

30 c) T G आकाशे, M1 अत्यत, M2 द्वीपवद् — d) K2 B D (except D1–3) तनूनि, G2 4 उडूनि (for अणूनि)

31 a) Ś1 K1 D1–3 विमानानि, K3 4 सुभास्वति, S च भास्वति — b) Ś1 K1 D1–3 स्म (for च) — d) Ś1 K1 3 Dc D1 2 द्युतिमति; K2 Dn1 दीप्तिमत

32 c) K4 D1–3 तापसाश्च S1 K1 B4 स्वर्जितस्वर्गा, K2 Dn च जित स्वर्गं, K3 चार्जित स्वर्गं — d) T2 G (except G1) समुपेताश्च स°

33 b) K (except K1) B D (except Dc D1) T1 G1 M °ज्वलित° — d) K2 4 B4 Dn D1 2 4 6 T2 G3 गणान्

34 b) N (except Ś1 K1 3) फाल्गुनो — c) Ś1 सपूज्य, K1 अपृच्छन् (for पप्रच्छ) — d) Ś1 K1 3 D1–3 चास्येदम् (for चाप्येनम्)

35 b) S विष्ठिता (for [अ]वस्थिता) — c) K2 Dn तान् (for यान्) K3 Dc D5 दृष्टवानसि यानि (K3 °न्हि) त्व

36 b) K2 B Dn D4 6 शुभ, K3 स्थिर, S (except M2) मत्त (for सित) K3 4m D1 3 S विजयिन, Dc D5 वैजयिक — c) Ś1 K1 3 D3 ऐरावण K4 Dc चतुर्दंष्ट्र — d) Ś1 K1 3 D1–3 स्तूयमान महर्षिभि

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरींताममरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तॄणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४
नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

---

38 a) K2 B1 3 Dn D5 T2 G3 अभि , K4 अनु (for अति) — After 38ab, K2 B D (except D1–3) ins

189* एव स सक्रमस्तत्र स्वर्गलोके महायशा ।

— d) Ś1 K1 D1–3 नाम्ना (for ताम)

Colophon lost in B1 G1 partly broken — *Major parvan* Ś1 K1 Dn1 n3 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* K3 B3 4 Dc D1 3 5 इन्द्रलोकगमन, K4 अर्जुनस्येन्द्रलोकगमन, D2 अर्जुनइन्द्रलोकगमन, T2 G1–3 M2 इन्द्रलोकाभिगमन — *Adhy name* D2 अमरावतीदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn S 42, D1 43 (as in text) — *Śloka no* Dn 42, D1 38, D6 40

44

1 a) K2 B1 Dn D4 6 G1 transp स and ददर्श

2 a) K2 B Dn D4 6 T2 (by corr) G3 च (for स) — b) K2 B D (except D1–3) T2 G3 पुष्पाणा (for द्रुमाणा) — D2 om (hapl) 2cd — c) Hypermetric ! K2 B Dn D4 6 T2 G3 उद्वीज्यमानो; K3 उदीक्ष्यमाणो, K4 उपसेव्यमानो, Dc तद्वीज्य°, D5 तान्वीज्य

3 a) K3 Dc S पुण्यम् (for दिव्यम्) — c) Ś1 K1 3 D1–3 दिव्यविहगैर्

4 a) =3 43 17a Ś1 K1 4 D1–3 T1 M शक्य, G1 शक्त — b) S नापि चानाहिता° — c) K3 4 T G M2 पुण्यकृति (M2 कीर्ती)ना M1 स हि लोक पुण्यकृता — d) K2 B D (except D1 2) युद्धे (for युद्ध)

5 a) Ś1 नानृतिकैर्, K1 B Dn D4 6 नाव्रतिकैर्; K2 नाव्रतिकर् — b) K3 D1 T2 G2 3 वेदश्रुतिविवर्जितै (K3 °र्जकै), T1 न वै श्रुतिविवर्जितै° — c) G4 नानाप्लुतैश्च (for प्लुताङ्गैस्) K1 सर्वै° (for तीर्थै°) T1 नाप्लुताग्नै सुतीर्थेषु

6 a) Ś1 D2 यज्ञहवि , K2 B2 Dc D4 6 Cnp हरै , K3 जिह्मैरपि, K4 D1 यज्ञहभि° , D2 °हलि (for °हनै) ❀ Cn यज्ञहरैरित्यपपाठः । ❀ Ś1 K1 D1–3 क्रुद्धै°, Dc द्रष्टु (for क्षुद्रै°) — b) Ś1 K1 3 D1–3 5 शक्य (K3 D5 °क्यो) द्रष्टु; K2 G1 2 M द्रष्टु शक्य, Dc क्षुद्रै° शक्य° , T1 द्रष्टु यज्ञ° — c) K4 न पापैर्, D5 मानसैर्; G2 सुरापैर् (for पानपैर्) — d) Ś1 K (except K2) B2 3 Dc D1 3 5 च; D2 न (for वा)

7 b) K1 समन्वित, K3 B4 D2 3 T1 G2 4 M °विनादित, K4 °विभावित

8 a) K3 Dc D1–3 5 °तान्यभिजातानि, S स्थितान्यपि (T1 G1 भि) प्रयातानि — d) K3 B3 Dc T1 M1 तथा (for सदा) K1 ददर्शायुतशोर्जुन°

पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ १४
तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।

---

9 After 9, Dc2 ins

190* पुष्पोत्करैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभः ।

13 b) K2 4 B (except B2) Dn D4 6 T1 G1 M तथा (for अपि) — 13d = 5 17 8d

14 a) Ś1 K1 D1 2 बहुशो, G1 तत्रासन् (for बहवो) — b) K3 B1 Dc D5 G4 तथा (for नृपाः) Ś1 K1 D1–3 दिलीपनहुषादयः — c) A few MSS तुबरुर् — d) K3 M1 गधर्वांश्च Ś1 K2 B2 3 Dn3 D4 हाहाहुहू, K1 4 हहाहुहू, K3 D2 3 T2 G3 4 हहाहुहूः, B1 4 Dn1 n2 हाहाहुहूः (unmetrical !) Cf 1 59 49d, and PW s v हहा

15 a) K1 2 4 B1 4 Dn1 n3 D2 3 5 T2 G3 transp सर्वान् and स K3 तांश्च सर्वान्समा°, D1 तान्स चान्यान्समागत्य — c) S1 K1 D1 3 तत्रा° (for ततो) — d) K2 Dn S (except G4) अरिंदम

16 c) K3 Dn देवेश (for देवेन्द्र)

17 a) = 3 42 14a S (mostly) पाडरेणा° — c) S1 K1 B3 दिव्यगधादिवासेन, B1 2 4 दिव्य गधाधि°, T1 दिव्यगधसु°, M3 दिव्यगधाबु° — d) K3 Dc D5 च धूयता, S च (G4 [अ]पि) वीजित (for विधू°)

18 b) K2 B2–4 Dn D4 6 स्तुतिवदिभिः, B1 Dc D5 °वादिभि, D1 °वदिकै — d) K2 4 B1 3 D (except D1–3) T2 G3 °सभवै

19 b) K2 3 Dc Dn D3 4 6 [अ]भ्यगमद्, K4 D2 न्यपतद्, S प्राणमद् K4 D2 वशी (for बली) — cd) K2 4 B Dn D4 6 M1 वृत्तपीनाभ्या (for अनुवृत्ता°), and बाहु° (for भुजा°) S1 K1 3 Dc D1–3 5 भुजाभ्या पीनवृत्ताभ्या प्रत्यगृह्णात्स चापि त

20 a) K2 3 Dc1 D1 5 तत्र (for ततः) — b) K2 B Dn D4 6 T1 देवर्षिगणसेविते (B4 T1 °पूजिते), T2 G देवराजर्षिसेविते

21 b) G1 परिरभ्य दृढ हरि

22 a) Ś1 K1 T1 च (for स) — b) K3 B Dn D4 6 गतः, D1 तथा (for तदा) — c) S1 D2 अध्याक्रामद्, K1 यथाक्रामद्, K3 अभ्या°, K4 D1 अध्याक्रमद्, B1 प्राध्यक्रामद्, T1 2 (before corr) G2 4 आरुरुक्षुर्, M1 समारुक्षद् T2 G3 आरुरोहाप्रमेयात्मा

23 a) T1 M1 प्रेम्णाग्रत शक्रः — b) K1 3 B2 D1–3 M2 transp शुभ and मुख — After 23ab, K1 ins

191* दिव्यकान्ताकराहूतवालव्यजनमारुतैः ।

— Ś1 om (hapl) 23d–25a

24 S1 om 24 (cf v l 23), K1 om 24a–25b.

ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ २४
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्शनैः ॥ २५
स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
उर्वशी मिश्रकेशी च डुण्डुर्गौरी वरूथिनी ॥ २९
गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य नृपात्मजम् ।

— [c]) Hypermetric! K₂ B Dn D₂ ₄ ₆ प्रमार्जमान , T₁ G₁ ₂ ₄ M₁ परिमार्जश्च ; T₂ G₃ परिमृज्याथ, M₂ परिमार्जयश्च — [b]) D₅ om च T₁ बाहू ज्याघातलाञ्छनै° — [c]) D₁ ₂ ज्याशरा°, D₃ आसना ; M₂ शरज्या°

25 S₁ om 25[c], K₁ om 25[ab] (cf v l 23, 24) — [b]) K₂ B Dn D₄ ₆ परिसान्त्वयन्- (for बलसूदन), cf 23[d] — [d]) Ś₁ ससारयन्, K₁ G₁ सस्पर्श°, K₂ B Dn D₄ ₆ चास्फोट°, K₄ सतोल°, D₅ सस्फोट Dc D₂ शुभौ (for शनै°)

26 [a]) D₁ ₃ स्वयमेव (for स्मयन्निव) — [c]) S (except M₂) विस्मयो — [d]) Ś₁ चातर्पत, D₁ ₃ S ततर्प च (for चातृप्यत) K₃ Dc D₅ नातृप्यद्बलवृत्रहा

27 [b]) K₁ शोभयामासतु° — [c]) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ व्योम (for व्योम्नि) — [d]) S (except G₁) पौर्णमास्यामिवो°

28 [c]) K (except K₃) Dc Dn₁ D₁ ₃ ₄ सुस्वर°

29 [b]) Ś₁ K₁ ₃ D₁₋₃ ₅ विप्र (for पूर्व) — [d]) K₁ ज्योत्स्ना गौरी, K₂ B Dn D₄ ₆ दद्गौरी, K₃ तार्क्ष्या गौरी; K₄ D₁₋₃ दद्दा गौरी, Dc D₅ वपुर्गौरी, T₁ सुस्सुगौरी; T₂ G₂ ₃ धूम्रगौरी, G₄ धूम्रकेशी (for डुण्डु°) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ ₅ विभावरी (for वरू)

30 [b]) Ś₁ K₁ B₄ (m as in text) D₁₋₃ ₅ पूर्वचित्ति°, K₃ विप्रचित्ति° (for कुम्भ°), cf 29[b] and v l Ś₁ K₁ ₄ D₁₋₃ तथैव च, K₃ प्रभावनी, B₄ (m as in text) सहामता, D₃ M₂ प्रभाकरी (for प्रजा°) — [d]) Ś₁ K₁ Dn₁ T₂ G₁ ₃ मधुरस्वना

31 D₅ transp 31[ab] and 31[cd] — [b]) K₂ B₂ D (except D₁₋₃ ₅) सहस्रश , K₄ B₁ ₃ सुविस्मिता°, B₄ S शुचिस्मिता° (for वरा°) — [cd]) N चित्तप्रसादने G₁ चित्तप्रमथनार्थाय पुंसां च विधिना कृता°

32 [c]) K₃ कटाक्षभावमधुरैश्च, K₄ रूपयौवनमाधुर्यैश्च, B₁ ₃ S कटाक्षभाव° — [d]) N (except Ś₁ K₁ D₃) °मनो हरै°

Colophon G₁ partly lost — *Major parvan* Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य; Dn₂ वन (!) — *Sub-parvan* K₃ Dc Dn D₁ ₃₋₆ M₁ इन्द्रलोकाभिगमन, K₄ चन्द्रलोकगमन (sic), B इन्द्र(B₁ स्वर्ग)लोकगमन, G₁ **लोकाभिगमन. — *Adhy name* D₃ अर्जुनइन्द्रसमागम ; T₂ G₂ ₃ M₁ इन्द्रदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 43 (G₄ 40!), D₁ 44 (as in text) — *Śloka no* Dn D₁ ₆ 32

☞ After adhy 44, S ins two addl adhy given in App I (No 6), cf v l 3 45 8

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
शक्रस्य हस्ताद्दयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ४
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन्सस्मार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

2 ^{b}) K (except K3) D1 3 T G2 3 M1 °गृह्य T2 G2 3 °त्मज
3 ^{a}) Ś1 K1 B4 D1 2 उपाशिक्ष°
4 T2 G3 om (hapl) 4^a–5^b — ^{a}) G3 4 स शक्र-हस्ताद् — ^{b}) S1 K1 D1–3 सुदारुण, K2 Dn1 n2 M1 च (M1 तु-) दुःसह, K3 D5 सुदुर्जय, Dc दुरासद (for दुरु°) — ^{c}) D5 S (T2 G3 om) अशनिं च °नादा — ^{d}) Cf 3 43 5 S (T2 G3 om) °बर्हिण(G2 °बृंहित, G4 °बृंहण) लक्षणा
5 T2 G3 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{cd}) K1 2 B D (except D1–3 5) M पञ्चाब्दान् B2 3 सुखी°, T2 G2–4 सुख (for सुखी) G1 पञ्चाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्
6 ^{a}) Ś1 K1 D3 वाक्य (for पार्थं) — ^{c}) S1 K1 3 D3 (by transp) गीत नृत्तं, K2 4 B Dc Dn D4 6 G1 4 T1 नृत्य गीत, D1 2 5 गीत नृत्य
7 ^{a}) Ś1 K1 4 D3 वादित — ^{c}) T1 G1 M तदाज्ञाय च; T2 G2–4 मदाज्ञया च (for तदर्जे°)
8 ^{d}) D1 3 G1 धनजय (for निरा°) — After 8, K3 B D (except D2 3) ins

192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ।
दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
ततस्तेनातुला प्रीतिमुपगम्य क्वचित्क्वचित् ।
गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् । [5]
स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
न शर्म लेभे परवीरहन्ता
भ्रातॄन्स्मरन्मातरं चैव कुन्तीम् ।

Colophon

[(L 4) B2 उपलभ्य, Dc Dn1 D4 उपागम्य — (L 5) Dc Dn1 D4 नित्य (for नृत्य) — (L 7) B2 3 Dc D1 °गीतानु° (for °गीतार्थ°) — After line 9, D5 ins
192a* तदिन्द्रस्तस्य विज्ञाय चिकीर्षितमनुत्तमम्]

☞ A passage (comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī) given in App I (No 6) is ins in K2 B Dc Dn D1 4–6 after 192*, and in K4 D2 3, after st 8 of this adhy, but in S, after adhy 44! There is no reference to this episode in Kṣemendra's Bhāratamañjarī Note the *phalaśruti* at the end of this interpolation

9 Before 9, K1 2 B D (except D5) ins वैशं° उ°. — ^{a}) K4 कदाचिद्भगवांस्तत्र — ^{b}) T G (except G1) अथ (for उत)
10 ^{a}) G1 नमस्कृत्वा — ^{d}) K3 B (except B1) Dn D4 6 G2 M1 हि, Dc1 तु, G1 च (for ह)
11 ^{b}) K1 4 B4 D1 विष्टरोत्तमे, S चास्तृतोत्तरे
13 ^{a}) B3 M न्वस्य, T G चास्य (for त्व°) K3 Dc D5 किं वानेन कृत कर्म — ^{b}) B D4 6 वै के (B1 के वै) (for वा के) S1 K1 D6 M3 लोका वा के न निर्जिता°, K3 Dn के लोका वै विनि°, T2 G (except G1) लोकपाल विनिर्जित — ^{c}) K3 B1 Dn स, K4 Dc D4 6 यद् (for य) T2 G (except G1) पुन (for एव) K2 4 B Dn

य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स तान् ॥ २४
योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

$D_{1, 6}$ M अनु (for उप)

14 ^{b}) S_1 K_1 B (except B_1) D_6 M_1 °निसूदन , T_2 $G_{3, 4}$ विमर्दन , G_2 °विनाशन — ^{d}) D_{1-3} प्राह (for आह)

15 ^{a}) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे) T_2 G (except G_1) यत्तन् (for यत्ते) — ^{b}) K_3 D_5 T_2 G (except G_1) मन स्येतद् $Ś_1$ K_1 Dc D_{1-3} विचिंतित , K_3 विचेष्टित , D_6 ऽयव स्थित — ^{c}) S [ऽ]भूत् (for वै) — ^{d}) K_2 B (except B_2) Dn $D_{4, 6}$ मानुष (for क्षत्रिय°)

18 S_1 om (? hapl) 18^{ab} (along with 17^{cd}) G_4 reads 18 after 16^{ab} (with v l), *repeating* it here — ^{a}) = 5 94 42^a K_4 तौ हि, $D_{2, 3}$ यौ तु, T G (except G_1) एतौ (for यौ तौ) — ^{c}) K_2 Dn D_4 अनु (for अभि) — ^{d}) G_4 (first time) यतो जातो महा भुज — After 18, $K_{1 (om line 1), 2}$ B D (except D_{1-3}) ins

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K_1 *repeats* 18^{cd} ।

19 ^{c}) T G न स शक्य (G₂ न शक्य स) सु

20 ^{c}) Dc D_{1-3} प्रवर्तते T_2 G (except G_1) यस प्रवृत्ता गगा सा

22 ^{a}) Dc उद्धूता , Dn_2 T G_{2-4} M उद्धता , Dn_3 $D_{1, 2}$ उद्वृत्ता — ^{c}) S विप्रियेष्वास्थिता — ^{d}) S_1 $K_{1, 3}$ Dc $D_{1-3, 5}$ दर्पिता (for मोहि°)

23 D_1 om (hapl) 23^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 4}$ तर्कयति , D_2 T_2 $G_{1, 3}$ °यत — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ °वीर्य° (for °दर्प) — ^{c}) K_2 B Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 गणयन्त्येते (for यन्ते च) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 इति (for हि ते)

24 ^{a}) $K_{1, 2}$ B D (except Dc_2 $D_{1, 2}$) सर्वे (for सर्वे) — ^{d}) K_2 B D (except D_{1-3}) हि (for स्म) — After 24, $Ś_1$ $K_{1, 3}$ D_{1-3} read 28, K_1 *repeating* it in its proper place

25 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3, 5}$ यस्तु (for योऽसौ) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B M मधुनिसूदन , K_3 Dc °निहा हरि — ^{c}) K_3 M_1 देवेश (for देवोऽसौ) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 भगवानमितो हरि , K_3 Dc D_5 नजितोऽव्यय

26 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ Dc $D_{1-3, 5}$ मही° (for रसा°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ Dc D_5 निर्दग्धा (for निहता)

27 ^{a}) T_2 G (except G_1) कर्म (for कार्यं) — ^{b}) S क हि द्विजोत्तम — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4, 6}$ न सशय (for असशयम्) — After 27, $K_{1, 2}$ B D (except $D_{1-3, 5}$) ins

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाह्रदे ।
किं तु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।

पार्थेन च महायुद्धे समेतास्यामसंशयम् ॥ २७
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २८
भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
स वाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजस॰ सुमहाराशि प्रवृद्ध॰ प्रदहेज्जगत् ।
[(L 4) K₃ Dn D₄ सुमहाराशि]

28 D₅ om 28 Ś₁ K₁ (with v l) ₃ D₁₋₃ read 28 after 24, K₁ *repeats* it here B₃ *repeats* 28 (with v l) in marg — ᵃ) Ś₁ च शक्ताना (for समस्ताना) K₁ (first time) अय च तेषा सक्ताना, B₃m अय तेषा तु शत्रूणा — ᵇ) K₁ (first time) ₄ D₁₋₃ ₆ °समापने, S °निवारणे, cf v l 31 K₁ (second time) शक्रप्रतिमतेजसा — ᵈ) K₄ S मानुष

29 ᵃ) K₂ ₄ B D (except D₁₋₃) om च

30 ᶜ) K (except K₁) B D फाल्गुने (K₂ ₃ त्वर्जुने) — ᵈ) Ś₁ K₃ D₀ D₁₋₃ ₅ क्षिप्रम्, K₁ पुनर् (for शीघ्रम्)

31 ᶜᵈ) K₁ वीरा शक्या॰; S (by transp) शक्या युद्धे K₄ °समापितु, T₃ G °समाधितु; cf v l 28

32 ᵃᵇ) Ś₁ K (except K₁) D₀ D₁₋₃ ₅ transp गुडाकेशो and महाबाहुर् Ś₁ K₁ ₃ D₀ D₁₋₃ ₅ परतप (for महामना॰) — ᶜ) N (except Ś₁ K₁ D₃) नृत्य° — ᵈ) K₁ ₂ B D₀ Dn₁ n₃ D₅ ईयिवान् (for एयि°) K₄ पर पार समेयिवान्

33 D₁ om 33ᶜᵈ — ᵈ) Ś₁ K (except K₂) D₂ M₃ अर्हसि (for अर्हति)

34 ᵃ) D₁₋₃ रम्ये° (for पुण्ये°) — ᶜ) S धर्मेण (for राजेन्द्र) K₁ राजेंद्र भोक्ष्यसे राज्य

35 ᵃ) K₃ T₃ G₃ [ए]न, G₁ M₁ [ए]तद् (for [ए]न) Ś₁ K₁ पर्यटतं (for द्विज°) — ᵇ) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for पर्य°) K₂ B Dn D₄ ₆ °तल — ᶜ) Ś₁ K (except K₂) B₃ D₀ D₁₋₃ ₅ अर्हसि — ᵈ) Ś₁ K₁ ₃ D₀ D₅ °समन्वयात्

36 ᵃ) N (except Ś₁ K₃) च सदा, M₃ देशेषु (for हि सदा) — ᵇ) T₃ G₂ ₃ वने°, G₄ M₃ समे° (for देशे°) — ᶜ) K₄ D₁₋₃ घोरास् (for रौद्रास्) — ᵈ) G₂ ₄ transp सदा and भवान् K₂ B Dn D₄ ₆ तेभ्यो रक्षा विधास्यति — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ ins after 36 (T₂ G₂₋₄ om lines 3–4)

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।
उवाच प्रयतो वाक्य रक्षेथा॰ पाण्डुनन्दनम् ।
यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
दान दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ।

37 Before 37, most MSS ins वैश° उ (resp वैश°) — ᵃ) K₂ B Dn D₄ ₆ तथेति स (B₁ Dn स) प्र ; T₁ G₁ M तथेत्यथ प्र° — ᵇ) T₂ G (except G₁) °यशा॰ (for °तपा॰)

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ T G₃ ₄ आरण्य, B₃ वन (!), G₂ अरण्य — *Sub parvan* K₃ ₄ D₁₋₃ ₅ T₂ G₃ M₁ इन्द्रलोकाभि(K₃ D₅ om अभि)गमन, to it K₃ D₁₋₃ add समास — *Adhy name* B₁ लोमशागमन, D₀ लोमशानुशासन, Dc₂ लोमशतीर्थयात्रा, D₂ लोमशाद्द

४६

जनमेजय उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
कच्चित्तवापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३
प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।
येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

लोकगमने इन्द्रवाक्य, T2 G3 M1 लोमशविसर्जन, G1 M3 लोमशविसर्ग — *Adhy no* (figures, words or both) Dc3 S 45 (as in text), Dn1 n3 47, D1 48 — *Śloka no* Dn 34, D1 29

46

1 c) K2 B Dn D4 6 G1 महाप्राज्ञ°, Dc D5 M महाराज° — d) S (except M3) तत्र (for विप्र)

2 ab) S पार्थं श्रुत्वा महाबाहो (T1 M3 तदा राजा, G1 M1 महाराज) धृतराष्ट्रोम्बिकासुत°

3 Before 3, a few MSS ins धृतराष्ट्र उ (resp धृतराष्ट्र°) — d) K3 4 B D (except Dn3 D1 4) T2 G3 M1 याथा (for यथा)

4 a) K4 Dc1 प्रवृत्तो Ś1 K1 D1-3 ग्राम्यभोगेषु; Dc धर्मेण — D3 om 4c–6d

☞ Stanzas 5–17 = (var) 5 51 1–16

5 = (var) 5 51 1 — Ś1 has lacuna for 5ab, D2 om 5 (cf v l 4), K3 om 5c–6b — d) K4 transp योद्धा and यस्य

6 6ab = (var) 5 51 3 — D2 om 6, K3 om 6ab (cf v l 4, 5) — a) Ś1 K1 4 Dc D1 3 कर्णि(K1 D1 र्ण)नालीकान् — b) Ś1 K1 शिलीमुखान् — c) S ना° (for को) — d) Ś1 K1 3 B3 D4 6 M1 मृत्यु- (for मृत्युर्)

7 7a = (var) 1 1 183a — b) K2 B Dn D4 6 मृत्युवशानुगा° — c) D4 6 M3 तेषा (for येषां) — d) S समु (for प्रत्यु°)

8 = (var) 5 51 2 — a) K2 B (except B4) Dn D4 6 तथैव (for तस्यैव) T2 G3 हि न, G4 न हि (for च न) — b) Ś1 K (except K1) D2 G3 4 °धन्विन° — c) D1-3 वै (for ऽपि) — d) K1 T1 उदयाद्; K3 D1 उपयाद् K1 रणे, B3 वशी, S (except M1) युधि (for रथी)

9 = (var) 5 51 40 — c) K4 सुमहान् (for महान्स्यात्) — d) Ś1 K1 न च, K2 B Dn D4 6 सम्र; M1 न हि (for न तु) K4 त, D1-3 वै (for नो)

10 = (var) 5 51 5abcd — d) M3 दृढधन्वा जितक्लम

11 = (var) 5 51 5ef–6ab — a) Ś1 K1 3 4 भवेत्तु, K2 B Dn D4 6 समभवेत् (for भवेत्सु) — b) K1 M3 सर्वत; K4 T G M1 सर्वस्य (for सर्वश) M3 ह्यपराजय (for ऽप्य°)

12 = (var) 5 51 6cdef — a) Ś1 K1 अथ (for अपि) — b) S1 K1 4 B1 Dn D1-3 5 ते वाछत्यपराजिता°;

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
शेषं कुर्याद्गिरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ १५
यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
प्रतिभाति विदीर्णेव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
यदुद्वपन्प्रवपंश्चैव बाणा-
न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २०
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

K$_2$ ते वाछति परा°, K$_3$ वाछत्यप्यपरा, B$_{2\ 3}$ वाछेरन्नपरा° — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ नैषा वा, K$_2$ Dn D$_5$ एतेषा, K$_4$ D$_{1-3}$ एषा वा (for तेषा वा) N (except Ś$_1$ K$_{1\ 3}$) फाल्गुनस्य

13 = (var) 5 51 7 — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{3\ 4}$ Dc$_1$ D$_{1\ 5\ 6}$ चास्य (for वास्य) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ मा (Ś$_1$ मा) वै प्रति Dc समुच्छ्रित°, T$_2$ G$_3$ °घत° K$_2$ B$_{1-3}$ Dn D$_{4\ 6}$ मा चैव प्रतिसहित°

14 = (var) 5 51 9 — ^{a}) K$_{1\ 3}$ Dc D$_5$ M$_2$ त्रिदशेश विनिर्जित्य

15 = (var) 5 51 13 — ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4\ 6}$ वज्रो — ^{c}) K$_3$ D$_{1-3}$ च (for तु) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4m}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ मुक्तास्, K$_2$ B Dn D$_{4\ 6}$ क्षिप्तास् (for अस्तास्)

16 ^{c}) S करो° (for °भुजो) — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ G$_4$ तप्स्यति K$_2$ B (except B$_2$) D (except D$_{1-3\ 5}$) मत्° (for मे) T$_1$ शरास्तप्स्यति मेदिनीं

17 = (var) 5 51 16 — ^{a}) K$_2$ B$_4$ Dc Dn D$_{4-6}$ तद्, K$_3$ मे, K$_4$ [इ]प, B$_{1-3}$ सा (for वा) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1-3}$ मे शर° (for वा रथ°) — ^{b}) Ś$_1$ B$_{1\ 4}$ Dc$_2$ D$_{1\ 2\ 6}$ S भयार्ता° D$_5$ भारती चमू° (for सव्य°), see below — ^{c}) K$_{2\ 3}$ Dc$_1$ Dn D$_{3\ 4\ 6}$ च; Dc$_2$ D$_5$ [ए]व (for [इ]व) — ^{d}) S$_1$ K$_1$ सर्वथा D$_5$ सर्वत° सव्यसाचिना

18 S$_1$ has lacuna for 18 — ^{a}) K$_2$ Dn D$_{4-6}$ यदुद्वमन्, B$_1$ °द्वहन्, D$_1$ °द्दहन्, T G समुद्वरन्, M$_1$ यदो द्वहन्, M$_2$ यथोद्ववन् (for यदुद्वपन्) K$_3$ (corrupt) सन्समरुधगवाश्चैव बाणान्; K$_4$ अस्यन्नमर्षेण शराननेकान् — ^{b}) K$_4$ स त्वा°, B$_{1\ 3}$ D$_3$ ताना°, S (except M$_1$) तथा° (for स्थाता°) — ^{c}) T$_2$ G (except G$_1$) हि (for वि) — ^{d}) K$_3$ तत्कथ रक्षणीय, S तद्वदवारणीय° — After 18, N (except K$_3$) M$_1$ ins an addl colophon (*adhy no* Dn 48, D$_1$ 49, M$_1$ 46)

19 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) यथा, M$_1$ तद् (for यद्) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 4m}$ D$_{2\ 3}$ यथार्थस्त्व, S यथातथ्य (G$_1$ °वृत्त) — ^{d}) K$_3$ B$_1$ T$_1$ M$_2$ तन्; T$_2$ G (except G$_1$) तु (for [ए]तन्) K$_{3\ 4}$ D$_{1-3}$ भविष्यति (for मही)

20 ^{b}) S (except G$_1$ M$_2$) तु (for ते) K$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ महौ (for ऽमितौ°) — ^{cd}) S transp कृष्णा and नीता

21 ^{ab}) Dc D$_5$ ता वाच S$_1$ K$_1$ S (except G$_1$) वँ (for ते) K$_3$ S (except G$_1$) कटुकोदया, Dc D$_5$ दारुणो दया K$_4$ (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रां रज स्वला — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ न क्षस्यतीति, K$_2$ B$_4$ Dn D$_{4\ 6}$ जुगुप्सती°

22 ^{a}) K$_{1\ 2}$ B Dn D$_{1\ 4-6}$ M मे (for ते) K$_4$ श्रूयते च महा° — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ धीमता (for सयुगे) — ^{d}) K$_1$ तपसा (for धनुषा)

23 ^{a}) B$_1$ D$_{1\ 5}$ कैरात- K$_4$ वपुर् (for वेषम्) — ^{b}) N (except Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_3$) फाल्गुन — After 23 S ins

196* लेभे पाशुपत चापि परमास्त्र महाद्युति ।

24 ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4\ 6}$ G$_1$ M$_2$ अच्युत (for अर्जुनम्)

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचो महत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ २८
ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ २९
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
मन्ये मन्युसमुद्धूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

— d) A few MSS °र्षभ

25 a) T2 G3 उत्पस्यते, G4 उत्पद्यते (for उत्सहते) K3 B Dn D4 6 चान्य°, K4 [ऽ]न्यो वै, M3 [ऽ]न्योपि — b) N (except Ś1 K1) फाल्गुनात्

26 b) Ś1 विदीर्णो, K1 D3 न दीर्णो K1 2 4 B Dc Dn D4–6 ग्रस्त(D5 ग्रस्त)मूर्तिना; K4m D2 3 ग्रस्तमूर्तिना K3 जीर्णो ग्रस्तश्च मूर्तिं — c) K3 B Dn D4 6 S वीर° (for वीरं)

27 b) Dc D3 तुमल K1 S रोम° (for लोम) — c) M3 अप° (for परि)

28 a) K3 B Dn D3 4 6 यत्तु, K3 एव S1 K1 3 4 Dc D5 विस्फुरमाणौष्ठो, K3 B Dn D1–4 6 प्रस्फुरमाणौ° (D1–3 णो)ष्ठो — b) T2 G3 प्रति (for प्राह) K3 B2 Dn D4 6 [ऽ]र्थवत्, T2 G3 [ऽ]वदत्, G4 वदन् (for महत्) — d) K4 (m as in text) दर्शित बलात् (for दर्शितावुभौ)

29 a) S1 पार्थ, B3 पार्थ; D1–3 राजन्, M3 मद (for पाप) — b) K3 4 B D (except D1–3) भीमवेग(K4 रूप)या (for वज्र)

30 c) K4 S सर्वास्त्रविदुष सर्वे

31 D3 om 31 — a) Ś1 K1 सर्वे (for मन्ये) N (except K3 Dn1, D3 om.) G1 समुद्भूता° — b) S (except G1) सगरे (for संयुगे) — d) K1 2 B (except B1) D (except D1, 2, D3 om) भार्या°

32 c) Ś1 Dc Dn2 n3 D3 4 6 पर्याप्त° (for पर्याप्तं) — d) K3 कृष्णा सा हि, K4 D3 यस्मात्कृष्णा, B1 S यत्सा कृष्णा, D1 3 कृष्णा यत्सा (for यत्कृष्णा सा) T G3 4 M1 सभा गता, G1 [अ]थ भारत

33 b) Ś1 K (except K3) Dc D1–3 5 तिष्ठेयुर्, K4 (marg sec m) भ्रियेरन् (for तिष्ठेरन्) — c) K1 D3 T G (except G1) गुरुः श्रेष्ठो, K4 कुरुश्रेष्ठो — d) Ś1 K3 4 B3 तिष्ठति

34 b) K1 (by transp) शुश्रूषति न, K4 न शृणोति हि — d) Dc D1–3 T2 G1–3 अचेतस, G4 अरिंदम°

35 a) S1 K1 4 B1 D1–3 [ऽ]प्यस्य, G1 स्वस्य (for चास्य) — c) Ś1 ये (for ते) K3 3 Dn D4 6 G1 तस्य (for ऽप्यस्य)

36 a) S1 B3 D6 स्वैर (for स्वैर) Ś1 च हि, K3 3 B Dc Dn D4 6 G1 M1 ह्यपि; K4 D3 [अ]पि हि (for अपि) — d) B4m D4 6 मन्युनाति(B4m °भि)समीरिता°

37 c) K4 (marg sec m) जुदिता°, D3 G3 4 विदिता, M °चुदिता — d) Ś1 K1 2 Dc D2 3 5 घात°; B1 D1 पात, B3 G3 4 साध° (for साद°)

38 a) Dn D6 तस्य (for यस्य) — b) Ś1 K (except K3) Dc D1–3 5 सारथिश्च (for सुहृच्चैव) — c) K1 T1 2 (before corr) G1 2 M सन्, T2 G3 स्याव् (for स) — d) Ś1 K (except K3) D3 3 तेन (for तस्य)

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४
तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्वद्यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

---

39 a) Ś1 K1 4 D4 तु, K2 B1 Dn हि (for च) — b) K8 न सशय˚, B2 [इ]ह सयुगे (for [इ]ह सजय) — d) Ś1 K3 4 B1 Dc D1–3 य˚ (for यत्) B2 D6 स्मृति, G1 श्रुत, M2 श्रुत

40 c) Ś1 K2 3 B D फाल्गुनेन, K4 पाडवेन K3 4 (by corr) D1–3 G4 सहायेन, T2 G3 [अ]सहायेन (for सहायार्थे) — d) T2 G3 4 विना (for वह्नेर्)

41 Dc1 repeats 41^{ab} as in Dn! — a) B2 3 समर्था, D4 शमार्थो (for सर्वथा) K2 B (except B1) Dn D4 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and पुत्रा˚ (for पुत्र) K4 सर्वे न सति मे पुत्रा˚ — b) G4 बधुभि˚ (for ˚बान्धव) K2 B (except B1) Dn D4 6 सहामात्या ससौबला˚, K4 T2 G2 3 सामात्या सहबाधवा˚ — c) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 5 transp पार्थे and भीमे

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 आरण्य — *Adhy name* K4 D5 धृतराष्ट्रवाक्य, B4 Dc धृतराष्ट्रपरिदेवन, D1 धृतराष्ट्रविलाप˚, D2 धृतराष्ट्रसजयसवाद˚, T2 G3 M1 धृतराष्ट्रशोकवाक्य, G1 धृतराष्ट्रसताप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 49, D1 50, S (as in text) 46 (M1 47) — *Śloka no* Dn D1 23

47

2 a) K2 B2 Dn D4 6 च, M1 नु (for हि) Ś1 K1 2 B1 3 Dn2 D1 4–6 T G3 4 राजपुत्र (for राजा पुत्र) K2 B2 3 Dn D4 6 तम् (for स्वम्) — b) Ś1 B3 Dc1 ˚चेतन

3 c) T1 2 (before corr) G1 2 4 M वन्य वाप्य (for वानेयम˚) — d) B1 Dn1 n2 D2 3 5 नो (for मे) K3 4 T1 एतदाख्यातुमर्हसि

4 D3 om 4^{a}–5^{b} — a) Dc S वा(T1 G4 M2 व)नेयाश्च (for वानेय च) T1 G1 M ते तु (for चैव) — d) K1 ह्यभुजन् (for अभुजन्) D1 भरत˚ (for पुरुष˚) K4 ह्युपभुजन्नरर्षभा˚, S अभुजत (T1 भुजते ते, G2 M2 अभुजत) महारथा˚

5 D3 om 5^{ab} (cf v l 4) — a) T1 G1 M1 स्म शूरान्, T2 G2–4 श्रुत्वाथ (for तु शूरान्) — b) T2 G3 4 M तदानीं वस˚

6 c) K2 B (except B1) D (except D1–4) G1 तत्र, K4 राजन् (for तद्वद्)

7 b) T G मनोरमान्, M1 महारथा (for वनेचरान्) — c) S1 विशिर्ष्वैर्, K B D (except D3) विगिर्धैर् (for विधिवद्) — d) Ś1 K4 D2 8 निवेदयन्, K2 D3 6 न्यवेदयन्

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
पुत्रानिव प्रियाञ्ज्ञातीन्भ्रातॄनिव सहोदरान् ।
पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।
मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
तथा तेषां वसतां काम्यके वै
विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

8 a) Ś1 K1 transp तत्र and कश्चित् B1 4 दुर्वृत्तो, D1-3 5 मलिनो (for दुर्वर्णो) — b) T G (except G1) व्यथितो K3 4 B D (except Dc2) वापि दृश्यते — d) K1 2 B4 D (except Dc1 D5) पुन, B2 भवेत् (for नर) — After 8, S ins

197* न तत्राविनय कश्चिददृश्यत तदा द्विज ।

9 ab) K3 B (except B1) Dn D1 4 6 transp ज्ञातीन् and भ्रातॄन्

10 a) T G (except G1) यतींश्च (for प) K3 4 B1 Dc D5 तु (for च) — b) K2 4 B (except B1) Dn D4-6 G1 द्विजातींश्च (for द्विजांश्चैव) — c) K3 B2 3 Dn D1 4 6 मातृवद् (for मातेव) K4 भोजयेत्पुत्रान्

11 c) D3 5 धनुर्धराणा सहितो मृगाणा — d) Dc क्षेम, D4 क्षेप (for क्षय) Dc D5 कुर्युर् (for चक्रुर्) B2 अभि (for उप)

12 a) K1 तेषा तथा (by transp), K4 एव तथा, B1 तथैव तेषा, B4 तदा तेषा, Dc D5 तदा (Dc1 तथा) चैषा, T2 G3 5 यथाजोष — K1 transp 12c and 12d — c) K3 Dc D5 [अ]थ (for [ए]व) K2 3 B Dn D1 4-6 S (except G1) तथा, K4 ततो (for तदा) K3 व्यतीता, B4 [अ]प्यतीयुर् — Ś1 om 12d — d) K3 व्यधीयता; T2 G3 4 अधीयिना K1 अधीयता जुह्वता चैव राजन्

Colophon — *Major parvan* S1 K1 T G2-4 आरण्य — *Adhy name* K4 M1 धृतराष्ट्रपरिताप, D2 धृतराष्ट्र संजयसंवादे पाण्डवभक्षकथन, D5 पाण्डवव्यवहार, T2 G1 3 पाण्डवारण्यव्यवहारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 50, D1 51, T1 46, T2 G M2 47 (as in text), M1 48 — *Śloka no* Dn D1 12

48

1 K1 2 B D (except D2 3) ins after वैश उ T2 G (except G1), after 199*

198* तेषा तच्चरित श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुत ।

[(L 1) T2 G (except G1) तु (for तच्) K1 B (except B2) Dc T2 G (except G1) ईदृश (for अद्भुतम्) — (L 2) T2 G (except G1) च (for [अ]भि)] D1 om 1 — a) T G M2 स (for सु) K1 2 B (except B1) D (except Dc1 D5, D1 om) M1 दीर्घमुष्ण च नि — d) K3 Dn D5 पुरुषर्षभ — K1 2 B Dc Dn D4-6 T2 G (except G1) ins after 1 D1 (which om 1) ins after 198*

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्ति प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
सचिन्त्य दुर्नय घोरमतीत धूतज हि तत् ।
तेषामसह्यवीर्याणा शौर्यं धैर्यं धृति पराम् ।
अन्योन्यमनुराग च भ्रातॄणामतिमानुषम् ।

[(L 1) K1 2 Dn2 n3 D4 रात्रि (for रात्रौ) T2 G3 4 आप्नोमि, G3 आप्नोति — (L 2) T2 G3 निर्णय (for दुर्नय) — (L 3) T2 G2-4 तेषामशक्य (G2 पा शक्य तु) वीराणा

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८
तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
ततो[illegible] सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ १०

संजय उवाच ।

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
श्रुत्वा हि निर्जितान्द्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यधैर्यधनु(T2 G3 °धृति)ष्मता]
— Thereafter T2 G (except G1) ins 198*

3 a) Ś1 Dc D5 M2 दूरपाती, K1 3 4 D2 3 °पाते, B4m T G (except G1) दुराधर्षौ — b) B1 उभौ च, T2 G2 3 तौ युद्धे (for युद्धे च) — d) D1 तपस्विनौ, S रथे स्थितौ

4 a) D1 रण , S युधि (for सिंह-) — e) Dn1 हि प्र , S अनु (for इह) — f) K (except K4) B (except B1) Dc Dn D4 6 मम (for तदा) K4 (m as in text) पुत्र (for सैन्य°)

5 a) S (except M1) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ — c) S1 K1 स- (for त) — d) K3 4 D1 2 क्षस्यते, T2 G (except G1) क्षमेते S1 सुमर्षिणौ, K1 Dc D1 5 ह्यमर्ष(K1 °र्षि)णौ, K3 हि मोक्षणे, K4 D2 3 S [ऽ]त्य(G1 स्व)मर्षणौ, B1 तरस्विनौ

6 a) K2 B4 Dn D3 4 5 [ऽ]थ (for वा) — b) B1 4 पचाला K1 महारथ°, S (except T1 G2) [अ]मितौजस° (for महौ°) — d) Ś1 K1 3 D1-3 पालिता° (for रक्षि°) — e) B1 D1-3 वीरा (for पार्था)

7 a) Dn2 T2 G (except G1) °प्रतीताना — d) K2 B (except B1) Dn D4-6 सर्वैस्तैरपि S (except M2) दुःसह° (for संयुगे)

8 8^b = 1 2 184^b, 114 9^d, 141 18^b 4 21 4[illegible] etc — c) K (except K2) D3 T1 G2 M सैक्यया, G[illegible] सैन्यया, G4 महत्या

10 a) B2 तत्राह, Dc अतो°, M तदा° — d) K1 Dc transp मया and या, K4 transp मया and पुरा

12 a) S1 तान्, K1 M1 वि-, K3 B3 [अ]पि, G2 4 यन्, M2 च (for हि) K3 सर्वान् (for द्यूते) — b) T2 G धर्मचारिण (for मधु°)

13 d) S1 केकेया°, K2 Dc Dn D1-3 6 कैकेया°, K4 B2 D4 5 कैकया°

14 a) K3 Dc D1 तत (for यत्) K2 B (except B1) Dn D4 6 राजन् (for तत्र) — S1 om (hapl) 14^b–15^a — b) K1 समागतै , S तथागतान् (for परा°) — T2 G3 om (hapl) 14^c–16^b — c) K1 4 S (T2 G3 om) कथित (for विदित) — d) T1 G2 4 M यन्मया K1 तव, D5 च ये (for च ते)

15 T2 G3 om 15, Ś1 om 15^a (cf v.l 14) — a) G2 4 तत° (for वृत°) — c) N (except K1) M1 फाल्गुनस्य — d) D5 ततोभ्याह S1 स (for च)

16 T2 G3 om 16^{ab} (cf v l 14) — a) T1 G (G3

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
यत्र सर्वान्महीपालाञ्शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोड्रान्सचोलद्रविडान्धकान् ॥ १८
सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
पह्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥ २०
हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्रमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ २१
एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

om) M_1 अमर्षी स (for र्षितो) $B_1 T_1 G_1$ $_4$ ह, B_3 Dc_2 [ऽ]पि, D_1 M_2 च (for हि) B_3 D_1 हि (for [ऽ]पि)

18 ^{a}) T G सर्वं (for सर्वान्) — ^{c}) $Ś_1$ अगवगपुड्रो स्यान्, K_1 अगान्वगान्कलिंगाश्च, K_3 सवगागासजलान्, K_4 Dc_1 D_2 सवगागपुलिंदोड्र; Dc_2 D_3 °गसपुंड्रोड्रान्, D_1 °गम रुडोंडान्, T_1 सवकांगान्मरून्पौड्रान्, T_2 G_3 °गान्सपौड्रांश्च, G_1 सवान्कानगरून्पुड्रान्, G_2 सवकाकमरून्पुड्रान्; G_4 अगावग करूशाश्च, M अगवगमरुपौड्रान् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 सचोलान्ध्र (K_1 न्द्रा)मिडान्छकान्; K_2 Dn D_5 सचोलद्राविडाध्रकान्, K_3 सचोडहविराध्रकान्; K_4 सचोडद्रविडाद्रकान् (m °द्रमिडा ध्रकान्), B_3 $_4$ सचोलद्राविडाधकान्, Dc_1 D_{1-3} सचौड्रद्रवि डाध्र(Dc_1 D_1 घ)कान्, Dc_2 सचोलम्राविडान्छकान्, T_1 सचोलाद्रमिडाद्रकान्, T_2 G_2 $_3$ सचोलद्रमिडाधकान्, G_1 $_4$ M_1 सचोलद्रमिळाध्रकान्, M_2 सचोलद्रमिळातकान्   S (mostly) -चोळ (for -चोल)

19 ^{a}) K_2 $_3$ B D सागरानूपका(K_3 $_3$ D_4 $_5$ °रूपका°, B_1 नूपजा)श्चैव, G_1 सागरानापगाश्चैव — $Ś_1$ K_1 om (? hapl) 19^{bc} — ^{b}) K_2 मातनिवासिन, K_4 Dc_1 प्रत्यत°; B_1 $_3$ Dc_2 D_5 पर्वत°, Dn D_{1-3} मालाभि° — B_1 om (hapl) 19^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_3$ D_{1-3} तथा, K_4 यथा (for ये च)   N लकानिवासिन; T_2 G (except G_1) मुद्गल

20 ^{a}) K_2 B_3 $_4$ Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि) K_4 पश्चिमावर्तराज्यानि — ^{b}) M सागरान्तिके — ^{c}) K_3 द्रुर्वान्, B_3 M_1 दार्वान्, M_2 चैव (for सर्वान्)

21 T_2 G_3 $_4$ om 21^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ दीनाश्च, K_2 Dn (Dn_1 m as in text) गुरूमाश्च — ^{b}) K_{2-4} D (except Dc) T_1 G_1 M तुषारान् (for तुखा°) $Ś_1$ K_1 चीनाश्च (K_1 दीनान्वै) तुखरास्तथा; K_4 तुषारान्सैंधवानपि, G_3 तुषाराश्चैव सैंधवान् — ^{c}) $Ś_1$ K_1 जाहुडान्हमिडान्हीनान्, K_3 जाहुडा न्मागधान्हूणान्, K_4 जागलान्रमठाश्चापि; B_1 जागुडान्मागमन्पु ड्रान्; B_4 जारूथ्यान्रसलान्सुडान्, Dc_1 जागुडान्रामहान्कुडान्, Dc_2 °न्रामठान्कुडान्, Dn_2 °न्रामठान्सुडान्, D_{1-3} $_5$ जाहुडान् (D_1 जान्हुरान्, D_2 जागणान्) रा(*or* र)मठान्हूणान्; T_1 G_1 M जागरान्रमया(M_2 °न्द्रमिळा)न्पुड्रान्, T_2 G_3 सैंधकान्पौड्र कास्तत्र, G_2 सागरानूपजान्पौड्रान्, G_4 सैंधवान्पुड्रकास्तत्र — ^{d}) K_2 $_3$ B_3 Dn D_{1-3} स्त्रीराज्यमथ, T_2 G_2 $_3$ स्त्रीराज्यान्यथ T_1 G_2 M_2 ककणान्, T_2 G_3 $_4$ कोंकणान्, G_1 शकणान् $Ś_1$ स्त्रीराज्यान्सैंधवास्तथा, K_1 तथा स्त्रीराज्यतगणान्

22 K_3 om 22^{ab} — ^{ab}) N (K_3 om) केक(कैके *or* कैक)यान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि — After 22^{ab}, M_2 ins

200* ताश्चान्यांश्च सुबहून्नाहूतान्भरतर्षभ ।

— ^{c}) N अद्राक्षमहमाहूतान् — ^{d}) B_4 तथा देशविदेश कान्

23 ^{a}) T_2 G (except G_1) येषा (for सा ते) K_1 $_3$ B_3m Dc S (except M_1) भासा (for आत्ता) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 ते मही (for तामहम्)

25 ^{d}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} यो चान्य°   S (except M_1) प्रति योत्स्यति

26 ^{a}) S (except M_1) हस्तिन° — ^{cd}) T_2 G (except G_2) धार्तराष्ट्रात् T_2 G (except G_1) स (*for* प्र) M_2 जितारिः पृथिवीपाल सुहृदो नदयिष्यसि

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ २७
प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
पाञ्चाली चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२
पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७
रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः

---

27 ^{c}) B (except B2) शृणुष्व K2 B (except B2) Dn1 n3 D5 [ए]तेषु (for ते°) K3 B2 D (except D1-3 5) वीरेषु (for सर्वे°) — ^{d}) Ś1 K (except K3) B (except B2) Dc D1-3 5 M2 वै (for च)
28 Before 28, a few N MSS read युधिष्ठिर उ° — ^{a}) K3 प्रतिवाचमिमा सत्या — ^{b}) K3 नसत्या च; B2 Dn D4 6 T2 G3 इमा सत्या (for सत्यामेता) T1 2 (before corr) G1 3 4 M2 सत्यामभिगतो (T1 G1 4 °हितो) ह्यसि, M1 सत्या मम हितो ह्यसि
29 ^{d}) K4 S (except M2) राज्ञा (for राज°) Ś1 तथा, D1-3 यथा (for मया) S च य(G1 त)त् (for ह्ययम्)
30 ^{a}) S धर्मराजस्य व° — ^{b}) Ś1 K1 श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°) — ^{c}) Ś1 K1 Dc च (for ते) — ^{d}) K3 B Dn3 M Cn सम° (for शम°) ❀ Cn समयामासु° सम युक्तमित्याचख्यु°। समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम्। ❀ — ^{f}) T2 G कालयुक्तम्
31 ^{a}) Ś1 K3 B D (except D1-3) M1 प्राहुर् (for चाहुर्) G1 पाचालीं चाब्रुव क्लिष्टा — ^{c}) B1 G1 M1 प्रतिजानामि G2 4 ते नित्य Ś1 K1 3 Dc D1-3 5 सत्य ते (Ś1 च) प्रतिजानीम, K3 B2-4 Dn D4 6 प्रतिजानीमहे सत्य
32 ^{ab}) K3 येषा स्व, K4 यत्किंचित्; D1 ते स्म ते, D2 ये तत्र, D3 यस्मात्ते, G4 ये च ते K3 B1 3 D (except D1-3) [S]क्षजिता, S कुरव (for कुपिता) Ś1 transp कृष्णे and दृष्ट्वा, Dc D3 transp दृष्ट्वा and त्वा — ^{d}) B2 4 Dn3 n3 G1 M हरिष्यति, T G2-4 भविष्यति Ś1 K1 Dc वृका द्विजा°, K3 4 Dn D5 वृक°, T2 G3 मृगा द्विजा°
33 ^{b}) K4 Dc D5 T2 G1-3 M2 गृध्रगोमा° G4 गृध्र गोमायुवायसा° — ^{c}) K4 (m as in text) अगैरंगानि कर्षन्तो — ^{d}) K3 B (except B1) Dn D4 6 कृष्टासि, K4 (m as in text) आकृष्टा (for स्व कृष्टा) B2 मही° (for सभा°) B1 यैस्त्व कृष्टासि भाविनि, S यैस्त्व नीता सभा पुरा (M2 गता)
34 Dc3 om (hapl) 34^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 3 Dc1 D1-3 5 कल्याणि (for पाञ्चालि) — ^{b}) Dc1 D5 शिरांसि (for गात्राणि) — ^{cd}) Ś1 transp कृष्य° and भक्ष्य°
35 ^{b}) K1 2 B1 3 Dn D1 4 6 T2 G3 3 M1 [अ]सि (for [अ]पि) — ^{c}) K1 4 (m as in text) उत्कृत्य, K3 उत्कृष्य (for उत्कृत्त) — 35^{d} = 3 13 5^{d}
36 ^{b}) Ś1 K1 D1 3 6 तामूचु°, K3 B Dc Dn D4 5 त ऊचु, K3 ऊचुस्ते, K4 D2 तामुक्त्वा, T2 G3 ते चोचु° Ś1 K1 3 B2 3 Dc D1-3 5 भरतर्षभ, K2 4 B4 Dn D4 6 भरतर्षभा° — ^{d}) K3 4 B2-4 Dn1 n3 D1 4-6 T2 G3 Cnp चाहवलक्षणा, T1 G1 2 4 M1 चाहित, Ś1 K1 3 B1 Dc Dn3 D2 3 M2 Cn as in text [Nil and Arj, misunderstanding the word, have the gloss अहतलक्षणा° = अखण्डितध्वजा°]
37 ^{c}) Ś1 K1 3 Dc D1 3 5 पुरस्कृत्य समेष्यति
38 ^{a}) S राम च कृष्ण च धनजय च — ^{c}) Some MSS कैकय° S °राजपुत्रान् — ^{d}) S °पुत्रान् K3 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वाँल्लोकवीरानजेया-
न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्क्रुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९
धृतराष्ट्र उवाच ।
यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले
त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति सूत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ २
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुप्लुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

D5 मत्स्य ; K4 D2 S मम (for धर्म°)

39 ^{a}) K4 D2 6 एतान्हि (K4 एव हि) सर्वान्समरेष्व जेयान् — ^{c}) K1 प्रत्युपेयात्, K2 B Dn D4 6 [S]भ्युदीयात् — ^{d}) Ś1 K1 4 D1 2 क्रोष्टा (for क्रुद्धान्)

40 ^{a}) K3 B1 3 Dn D1 3–5 यन्मा ब्रवीद्, B4 यन्मा मम, T1 यो मामब्र° — ^{b}) T2 G (except G1) पाडवं — ^{d}) K3 Dc T1 M1 महाहवो, D5 महाभय K4 घोररूप (for शोणि)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य — *Adhy name* K4 G1 M धृतराष्ट्रसंजयसंवाद° (G1 °सला प), D1 संजयधृतराष्ट्रयोर्वाक्य, D4 6 धृतराष्ट्रविलाप°, D5 धृतराष्ट्रवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dc2 M1 49, Dn (Dn1 *sup lin*) 51, D1 52 T G M2 48 (as in text) — *Śloka no* Dn D1 46

49

1 $1^{ab} = 2^{ab}$ — ^{b}) B1 इन्द्र° (for शक्र) — K3 B1 om (hapl) 1^c–2^b — ^{d}) K1 2 B Dn D4–6 T2 G अकुर्वत

2 K3 B1 Dc2 om 2^{ab} (for K3 B1 cf v l 1) — $2^{ab} = 1^{ab}$ — ^{c}) K2 B1 Dn आवसन्, K4 निवसन् — ^{d}) K (except K3) B3 4 D (except D1–3 5) M भरतर्षभा , B2 पार्थव

3 B3 om (hapl) 3^a–5^d — ^{b}) D1–3 S मृदु (for इव) K4 Dc D6 S शाड्वले — ^{c}) T2 G3 पुरुषश्रेष्ठा — ^{d}) S1 D1–3 transp सह and कृष्णया — ^{f}) K4 S सास्र(K4 °श्रु)नेत्रा (for साश्रुकण्ठा)

4 K2 D2 (both hapl) and B3 om 4 (for B3 cf v l 3) — ^{a}) K1 4 D4–6 तद्वियोगान्वितान्, B Dn °दितान् (for °द्धि तान्) S सर्वेषा (for तान्सर्वान्) — ^{d}) B1 2 Dn D4 6 राज्यभ्रशाच्च

5 B3 om 5^{abcd} (of v l. 3) — ^{c}) T2 G (except G1) नियोगात्ते K4 D5 महाबाहुर्, M1 महाभाग — ^{d}) K2 4 B2 4 Dn D3 4 6 T2 G3 4 M1 भरतर्षभ° (or °भ) ; K3 पुरुषर्षभ

21

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमाः ॥ १२
क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

---

6 ^{a}) D1 3 तस्मिन्वि° — ^{b}) D01 D1 5 पुत्रास्तथा — ^{d}) K2 B3 4 Dn D1-3 6 न सशय, K3 4 B3 D4 नसशय

7 ^{a}) K2 B2 Dn D4 6 धर्मात्मा (for तेजस्वी) — ^{b}) N विचिंतयन् (for अ°) — ^{c}) K4 गर्हय याति बीभत्सु° — 7^{d} = (var) 1 138 22^{d}

8 ^{cd}) S1 K1 जितामाजौ Ś1 K4 Dc D1 परा प्राप्ता; K1 सर्वान्प्राप्ता, K3 D3 परान्प्राप्तान् — S ins after 8 (G1 om line 1, ins after 9^{ab})

201* यस्य प्रभावाद्धि वय सभामध्ये धनुष्मत ।
जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
[Line 1 = (var) 9^{ab}]

9 ^{a}) G1 यस्य प्रसादाद्धि वय (cf 201*) — ^{b}) Ś1 K1 4 वपुष्मत, K3 Dc D5 S (except G1) महाबला (for धनु) — After 9^{ab}, G1 ins line 2 of 201* — ^{c}) K3 नीता सर्वे मृत्युलोक — ^{d}) Ś1 धार्तराष्ट्रश्च सौबल, M2 °ष्ट्रा महाबला

11 ^{a}) T2 G (except G1) M1 मया (for वय) — ^{d}) K3 T2 G3 प्रशासेमा, G2 4 M1 प्रशाधीमा

12 ^{a}) K2 Dn D4 6 बाला (for राजन्) Ś1 K1 3 4 D3 5 अहीना° (K3 °न-) पौरुषाद्राजन् (K4m अहीनपौरुषा सर्वे) — ^{d}) D2 रिपुभ्यो, G2 बाहुभिर् (for बलिभिर्) N °त्तरा (for °त्तमा)

13 ^{a}) Ś1 K (except K4) Dc D1-3 G4 क्षत्रधर्मं — ^{b}) Ś1 K1 त्वमु(K1 °म)पेक्षितुम्, K3 Dc Dn D1-3 5 त्वमवे°, K3 4 त्वमेवे°, D4 6 नन्ववे°

14 ^{a}) Ś1 K4 न, K1 D3 त्व (for स) K2 B Dn D4 6 T1 G1 राजा (for राजन्) — ^{b}) K2 4 D (except D1-3 5) G1 4 धर्मात् (for धर्म्यात्) T G (except G2) विनश (for नीनश) — ^{c}) S (except G1 2) समाद् (for समा) Ś1 K1 यक्ष (for राजन्) K3 4 प्राग्द्वादशे भ्य° सामात्यान् (K4 °शभ्य° समाभ्य°) — After 14^{c}, Dc D1 ins

202* हृदयेन विचिन्त्यताम् ।
तदुत्तिष्ठ महाबाहो

— ^{d}) D1-3 निहन्महे

15 ^{a}) Ś1 K1 3 D2 T G वचनात् (for च वनात्) D1 निवर्तय वनात्पार्थं — ^{c}) Ś1 व्यूढानीके; K1 2 4 Dc D1 T1 G1 2 M2 नीका K3 सर्वे वै मिलितान्सर्वान् — ^{d}) N (except Ś1 K1) M2 महामते (for हवे) — ^{f}) Ś1 नाशयामि, K1 B1 T G M1 गमयाम, K3 Dc D1-3 5 M2 गमयामो

16 ^{a}) K4 T1 वधि° (for हनि) — ^{b}) G4 महाहवे (for ससौब) — Cf 5 48 25^{cd} — ^{d}) K3 Dc D5 S यश्चान्य°, K4 यथान्य° B2 D1 3 T G (except G1) योत्स्यति

17 ^{a}) S (except M2) प्रशासिते (for प्रशमिते) — ^{b}) K2 B Dn D4 6 वन (for वनात्) Dc D5 S तत (for पुन) — ^{cd}) K2 Dn1 n2 दोषा भविष्यति

18 D1 om 18^{a}–19^{b} — ^{a}) Ś1 K (except K2)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ २५
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
अक्षद्यूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

Dc D2 3 5 पार्थ, T2 G (except G1) दानै° (for तात) — d) S1 K1 D3 गच्छेयु , K3 गच्छेथा°

19 D1 om 19ab (cf v l 18) — a) Dc G4 एव (for एतद्) Ś1 राष्ट्र; K (except K3) D2 3 राज्य (for राजन्) — c) D1 3 °सूत्रस्वाद् (for °सूत्र स्याद्)

20 b) S इति निश्चित — After 20 K1 (which om 21–24) ins a passage given in App I (No 7)

21 K1 om 21–24, Dc2 om 21c–22b, Ś1 om 21ab — a) T2 G3 4 M2 भरतधर्मेषु — D2 om (hapl) 21d–22c — d) K2 3 B D (Dc2 D2 om) ह, K4 तु (for हि)

22 K1 om 22, D2 om 22abc, Dc2 om 22ab (cf v l 21) — b) S (except G1) दृश्यते (for श्रूय)

23 K1 om 23 (cf v l 21) — a) K2 B (except B3) Dn2 n3 D4 6 प्रमाणास्ते — b) K2 3 Dn2 D1 3 उच्यते (for अच्युत) — c) D2 3 त्रयोदशसम कालो; S त्रयोदशादित° (G1 शदिन°, M1 शोदित) कालो

24 K1 om 24 (cf v l 21) — c) S (except G1 4) कृत्स्ना (for सर्वां) — A passage given in App I (No 7) is ins in K2 B (except B1) D (except D1–3) after 24 in K1 (which om 21–24) after 20

25 Before 25, N (except B2) T1 G1 2 M ins वैश उ° (resp वैश) — c) Ś1 K1 3 T1 राजन्, K4 वाक्य (for राजा) — d) Some MSS पाण्डव

27 a) K2–4 B2–4 Dn D4 6 यस्त्वम्, S (except T1 G1 M2) यदि (for यच्च) K1 B1 4 Dc Dn1 D1–3 5 मा भाषसे, K2–4 B2 3 Dn2 n3 D4 6 आभाषसे, S त्व मन्यसे (for मा भाषसे) — b) Ś1 K1 3 D3 प्राप्तकालम्, B3 Dc D1 2 4 5 T1 G2 प्राप्तकाल — c) S1 K3 4 B2 Dc D1–3 5 कर्तुं, K1 हन्तु (for वक्तु) — d) S1 K2 B D (except Dn1 D1–3) मम (for मयि)

28 c) K2 B2 Dn1 n3 D4 6 दुर्धर्ष G1 निहनिष्यसि दुर्धर्ष

29 c) K3 4 (before corr) Dn3 T2 G2–4 M2 महाबाहो, D1 °राज, D2 3 G1 योगी, T1 M1 तेजा (for भागो) — d) Ś1 महामति , K4 B3 D1 3 महामुनि (for नृषि)

31 a) K3 आसने (for आश्वस्त) K3 B4 D5 चैवम् (for चैनम्) D1 आसने समुपासीनम् — b) Ś1 उपास्वस्थो , D1 आश्वास्य च (for उपासीनो) — d) D1 तमृषिं (for कृपण) K3 सोऽभ्यभाषत; D1 प्रत्य°, T2 G (except G1) सम°

32 a) K1 2 Dn1 n3 D4–6 घूते च (for °घूतेन)

33 a) K1 G1 च (for हि) K3 अनक्षज्ञतयाह वै

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४
बृहदश्व उवाच ।
यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५
अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७
बृहदश्व उवाच ।
शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— c) T2 G (except G1) [अ]पि (for च) — After 33, K1 2 B D (except D1-3) S (T G M2 om line 10) ins

203* पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ।
अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ।
आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । [5]
अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ।
कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् । [10]

[(L 3) S (except G4) सोहं (for अहं) S (except G4 M2) दुर्वसतिं T1 G1 M1 शये, T2 G2-4 M2 वसे (for वसन्) — (L 4) S अक्षद्यूताभि(M2 °नु)योगेण T1 गिरे शृण्वान्सुदारुणान् — (L 5) K1 मर्मगा, B1 3 4 सद्यगा, B2 D6 मर्मगां, Dc D4 सद्यगा, D8 सद्यग (for शंसताम्) S सम्प्राप्तानां च सुहृदां शृण्वन्स्तत्वाभिसंश्रिताः (T1 °त्व हि संश्रिताः, G2 3 °श्रितः, G4 °श्रिताः) — (L 6) B1 3 कृता, Dc स्थिता (for श्रिताः) T1 G1 द्यूतान्प्रभृति धर्मघ्नीः, T2 G2-4 M द्यूतात्प्र(G3 M1 °तप्र)भृति मर्मघ्नीः (M2 °घ्ना) (for the prior half) K3 Dc D6 सर्वा रात्रीर्, S रात्रीः सर्वाः (for सर्वरात्रीर्) — (L 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ता (for the prior half) T2 G M2 सदा, M1 सर्वे (for प्राणा) — (L 8) S महात्मना तेन विना (G1 by transp विना तेन) गतसत्वा इवा (G4 °द्दा)सहे — (L 10) K3 B1 Dn °द्रित (for °द्रितम्)]

— S cont

204* इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ।
वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
जयन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
द्यूतेनैवाह्वयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः । [5]
आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
पणे च मम नास्त्यर्थे विद्यते वसु किंचन ।
एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L 1) T1 M2 महेष्वासा, T2 G3 4 महात्मानं (G4 °न) — (L 7) T1 चाप्यर्थे, T2 G3 नात्यर्थे, M1 नास्त्यर्थो T2 G2-4 वसु किंचिन्न (G2 4 °चन) विद्यते]

34 a) T G नास्ति, M1 अपि (for अस्ति) — d) K3 B (except B1) D (except Dc2 D1 5) क्वचिद् (for भवेत्) — After 34, K4 D2 ins

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।,

while D1 3 ins

206* इति ब्रुवाणं राजानं बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः ।,

and finally, S ins

207* एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
शोकं व्यपनुदन्राज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।

35 After the ref, S ins

208* न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां वर ।
आगमिष्यति बीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ।
[(L 2) T1 G1 M विजेष्यति]

— D8 om 35^{c}–41^{b}

36 D8 om 36 (cf v l 35) — a) K2 D6 वर्त°; Dn D4 वर्ण° (for कथ°) — b) T G नृप (for ऽनघ) — $36^{cd} = 38^{cd}$ — d) K3 D2 °पतिं, K4 Dc1 D1 G1 °तले (for °पते)

37 D8 om 37 (cf v l 35), G2 om (hapl) 37–38 — a) B [ए]वम् (for [ए]नम्) — d) M त नृप (for पार्थिवम्)

38 D8 G2 om 38 (cf v l 35, 37) — b) D1 2 भ्रातृभिः सह यत्नतः — $38^{cd} = 36^{cd}$ — c) K3 G1 यस्त्वया (for यस्त्वत्तो) — d) K4 °तले, D1 2 °पतिं (for पते)

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३९
स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१
भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।
विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।
आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

---

39 D_3 om 39 (cf v l 35), K_1 om 39-42 — ^{a}) $K_{3\ 4}$ महीपाल — ^{b}) K_2 B Dn D_4 $_6$ $G_{2\ 4}$ श्रुत° (for स्म ह) — ^{d}) T G_3 M_1 नळो (for नलो) K_2 B Dn D_4 $_6$ M °कोविद°; D_1 °तत्त्ववित्, G_3 °दर्शन

40 K_1 D_3 om 40 (cf v l 39, 35) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ M_2 राज्यः; $B_{3\ 4}$ T_1 G_1 राजन् (for राजा) — ^{c}) K_2 B (except B_1) Dn D_4 $_6$ वास सुदुःखार्त° — ^{d}) D_2 तदा, G_1 सुधी° (for सह) S_1 न्यवसत्सह भार्यया

41 K_1 om 41, D_3 om 41^{ab} (cf v l 39, 35) — ^{a}) Ś$_1$ K (K_1 om) B_1 Dc Dn $D_{1\ 4\ 5}$ न तस्य दासा (Ś$_1$ D_5 दासो, K_3 corr to देशो) न रथो; B_{2-4} D_6 M न तस्याश्वा न च रथो (M था), D_2 न तस्याश्वो नानुचरो; G_1 न चाप्यश्वा न च रथा — ^{b}) B_3 D_1 T G बाधव° — ^{d}) S_1 $K_{3\ 4}$ B_1 D_{1-3} दृश्यते स्म, T_1 G_1 M अश्रूयत; T_2 G_{2-4} नाश्रूयत (for शिष्यन्ते स्म)

42 K_1 om 42 (cf v l 39) — ^{a}) Dc स भवान् (for भवान्हि) S_1 D_1 M सहितो (for संवृतो) B_3 भवानसि वृतो वीरै, $D_{2\ 3}$ कृष्णया सहितो वीर — ^{b}) Ś$_1$ T_1 °समतै; K_3 °सन्निभैः, T_2 G_3 निर्मितै — ^{d}) D_2 T_2 $G_{2\ 3}$ M नार्हति

43 ^{d}) B_1 S सदाख्यातुमिहा(T_1 °तु त्वम)र्हसि

Colophon om in K_4 B_1 — *Major parvan* Ś$_1$ K_1 Dn_2 T G आरण्य — *Sub parvan* N (except S_1 Dn_2, K_4 B_1 om) T_2 $G_{2\ 3}$ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D_2 आदौ बृहदश्वागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dc_2 M_1 50, Dn (Dn_1 *sup lin*, Dn_2 in words) 52, Dn_2 (in figures) D_1 53, T G M_2 49 (as in text) — *Śloka no* Dn 59, D_1 45

50

☞ Here begins the celebrated Nala Damayanti episode

1 ^{a}) Here and below some S MSS नळ for नल — ^{c}) Ś$_1$ युक्तो, K (except K_2) Dc D_{1-3} $_5$ सर्वै (for इष्टै), cf 9^c — ^{d}) K_4 $D_{1\ 3}$ अक्ष ; B_1 अर्थ°, D_2 अस्त्र° (for अश्व) — After 1, S ins

209* यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2}$ तेजसा

3 ^{a}) Ś$_1$ शातो, K_3 क्रातो (for शूरो) — K_4 om 3^{cd} — ^{d}) K_3 D_3 G (except G_3) अक्षो (for अक्षौ°)

4 ^{a}) K_2 D_3 M नर° (for वर°) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ सजितेंद्रिय

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

---

5 For 5^b, cf 1 2 184^b, 114 9^d, 141 18^b 3 50 9^d, 71 19^d 4 21 47^b, etc — ^{c}) K3 शूर सर्वैर्गुणैर्युक्त°, K4 B1 G1 शूर' सर्वगुणोपेत', T1 शूरश्च सद्गुणैर्युक्त' — ^{d}) T2 G transp स' and च

6 ^{a}) Ś1 K1 3 प्रजार्थं — ^{b}) Ś1 D3 स, K4 च (for सु') — ^{c}) D1 देवर्षिर् (for ब्रह्म°) — ^{d}) D3 5 पार्थिव', M2 भार्गव (!) (for भारत)

7 ^{a}) K3 transp त and स — ^{c}) D3 G2 राजेंद्र' — ^{d}) Ś1 K1 B3 4 D1 6 सुवर्चसा, K3 4 (before corr) समाहित (cf 6^b) — After 7, K1 reads 9^{cd}

8 G1 om 8^b–10^a — ^{c}) K4 D1 3 त्रीन् (for च) — ^{d}) K3 चतुरोभून्महा°, K4 D1 3 उदारान्सुमहा°

9 G1 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) Ś1 शम (for दम) — ^{b}) K3 सुवर्णं सूर्यवर्चसं — K1 reads 9^{cd} after 7 — ^{c}) K1 (in addition to text reading) D4 6 सर्वान् (for सर्वैर्) — ^{d}) Cf 5^b K4 B3 4 M भैमान् (for भीमान्)

10 G1 om 10^a (cf v l 8) — ^{a}) T2 G3 दमयन्त्यति (for °यन्ती तु) — ^{b}) S (except M2) वपुषा (for यशसा) — ^{c}) K3 D3 लोकेस्मिन् (for °षु) — ^{d}) D5 तादृग्रूपवती क्वचित् (=13^b)

11 ^{a}) D2 अथैता च' D1–3 प्राप्ता (for °प्ते) — ^{b}) D2 3 दासीभि Ś1 K4 D1–3 कृता K3 दासीदासम लकृता — ^{c}) T1 सम (for शत) Ś1 K1 B1 च शत, D1–3 सतत, S (except G1 M2) च तदा (for च तथा) K2 B2–4 Dc Dn D4–6 शत शत सखीना च, K3 सर्वा सखिगणा चैता — ^{d}) S1 K2 4 B D (except D1) पर्युपासद, K1 3 G1 °पास्त

12 ^{a}) Ś1 तत' स, T1 G1 तत सा, T2 G2–4 सा तदा (G4 तथा) (for तत्र स्म) K2 B D (except Dc2 D1–3) राजते (for भ्रा°) — ^{d}) B2 3 Dc2 Dn1 सौदामनी

13 ^{c}) D2 3 मनुष्येष्वपि Ś1 वाक्येषु, K3 राजेंद्र, K4 वा नान्या, B1 S वा चान्या (G1 नैवान्या, M2 वाथान्या) (for चान्येषु) K1 मानुषीष्वपि चान्यासु, D1 मानुषीषु तथान्यासु — ^{d}) K2 B (except B3) Dn D4–6 T2 G2–4 [अ]थ वा, K4 [अ]पि वा, D3 न वा, G1 तथा (for न च) T1 °पूर्वा श्रुताथवा — ^{e}) Cf 1 61 97^d Ś1 K1–3 B1 2 4 Dc Dn D2 4 5 M2 °प्रसादनी, K4 D1 3 6 M1 °प्रसादिनी, B3 G2 4 °प्रमथनी, T1 G1 प्रमथिनी Cf Hopkins, *Great Epic* (1920), p 411, No 66 — ^{f}) Dc इव (for अपि)

14 ^{a}) D2 3 नलस्तु B2 T G (except G1) °शार्दूल — ^{b}) Ś1 K1 3 4 Dc D1 3 6 गुणैर्, K3 B D2 4 6 G1 लोकेषु (for रूपेण)

15 ^{c}) Ś1 K1 B3 Dc D4 6 च (for तु) — ^{d}) D1 3 जना' पुन ; B3 पुनर्जना

16 ^{a}) K1 4 D1–3 G4 दृष्टकामो (as in text), D5 °दृष्टपूर्वो, the rest °दृष्ट' कामो — ^{b}) K1 transp शृण्वतो and सतत — ^{d}) K1 4 D1 सव्यवर्धत; T G सोभ्यवर्ध(T2 G3 °र्ते)त, M1 सोभ्यपधत

17 ^{ab}) D5 अगच्छन्न (for अशक्नुवन्) K1 transp नल and तदा K4 D5 हृदि (for हृदा) — ^{c}) Ś1 K4

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥१९
दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २०
एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २२
सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २४
दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५
दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

(before corr) D₂ ₃ T₂ G₃ °समीपस्थ°, K₃ अत°पुर प्रविश्याथ — ^{d}) K₃ ततोतिष्ठत दुर्मना , G₁ corrupt — After 17, M₂ ins

210* कस्यचिरवथ कालस्य नल° पार्थिवसत्तम ।

18 ^{a}) N (except Ś₁ K₁ ₄ D₁ ₂) G₂ M₃ ततो (for तदा) — ^{b}) N (except K₁ ₃ D₁ ₂) परिष्कृतान् (cf 3 58 11^{d})

19 ^{b}) B Dn D₄₋₆ (by transp) नल तदा, T₂ G₂ ₃ ततो नल — ^{c}) B₃ ₄ Dn D₄₋₆ हतव्योस्मि न ते राजन् — ^{d}) K₄ °ष्यामीति ते, B Dn D₄₋₆ °ष्यामि तव ; M₁ °ष्यामि च ते

20 ^{b}) G₂ तेनघ (for नैषध) — B₁ om 20^{cd} — ^{d}) Ś₁ K (except K₂) सा न (by transp), D₂ ₃ नानु , T₁ न स्म K₂ कांक्ष्यति, T₁ रंस्यति (for मं°) Dc न च सा कामयिष्यति — After 20, Dc₁ D₅ S (except M₂) ins

211* तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।
विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L 1) Dc₁ D₅ तथा वय, T₁ G₁ ₄ तदानघ (for तथा°) — (L 2) Dc₁ D₅ विधास्याम T₁ नो, T₂ G₃ मा (for मा) Dc₁ स मामुत्स्रष्टुमर्हसि, D₅ सोत्र जानात्ततो भवान्]

21 ^{c}) G₁ स तु हस स° — ^{d}) K (except K₁) B₃ ₄ D (except Dn) विदर्भाम् Ś₁ K₁ पुन°, T₁ सदा (for तत°)

22 ^{a}) K₁ B₃ Dc नगर — ^{b}) Ś₁ Dc D₃ दमयत्या स्तदतिके, K₃ °त्यासनातिके; B D₄ ₆ M °तीसमतिके — ^{d}) Ś₁ K₃ ₄ Dc D₁₋₃ ददर्शाथ च, K₁ ₂ B Dn D₄ ₆ G₁ M सा ददर्श च Dn₁ n₂ तान्गणान् D₅ ददर्शाथ वनान्खगान्

23 ^{b}) Dn₃ D₄ सखी° (for सखि°, shortening *metri causa*) — ^{c}) B₁ स्वय (for हृष्टा) K₂ खमृगान्, D₅ च खगान् (for खगमान्) D₁ खगान्ग्रहीतु हृष्टा सा

24 ^{a}) M₁ ते तु (for अथ) — ^{b}) S₁ सर्वथा, M₃ सतत (for सर्वत) — ^{c}) K₂ B (except B₃) Dc₁ Dn D₅ तदा (for तत) S₁ एकैकशस्तत° सख्य°, K₁ D₆ T₁ G₁ ₂ ₄ शश्च कन्यास्ता , K₃ ₄ D₁₋₃ T₂ G₃ शश्च कन्यास्तान् — ^{d}) K₁ खगमान्, K₄ हसास्ता°, D₁ हसाश्च, D₂ ₃ हसास्तु, T₂ G₃ हसान्वै (for तान्हसान्)

25 ^{a}) B₃ Dc G₁ ₂ त (for य) — ^{b}) T G₂₋₄ अतिक ; M अतिकात् (for °के) G₁ उपाधावत्तदतिके

26 Before 26, T₂ G (except G₄) M₂ ins हस° — ^{d}) D₁ मानवा (for मानुषा) T₁ G₁ न समस्त(G₁ °मोस्त्य)स्य मानुष° — After 26, K₁ ₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) repeat 14^{cd}

27 ^{a}) K₁ transp तस्य and यदि B₂ D₆ तस्यैव, D₂ ₃ G₃ तस्य त्व (for तस्य वै) D₂ ₃ भार्या स्या , G₂ वै भार्या (for भार्या त्व) — ^{b}) D₂ सभाग्या, D₆ सभार्या (for भवेथा) Some MSS वर्णिनी

28 ^{ab}) M₁ तु (for हि) K₃ G₄ गधर्वान्मनुष्योरग° ; D₂ ₃ गधर्वसयक्षोरग° — ^{c}) G₁ दृष्टाग्र स (for दृष्ट)

29 ^{b}) K₁ नराणा (for नरेषु) D₁ नल पुमान्, T₂ G (except G₁) वरो नल (by transp) — ^{c}) K₂ ₄ B (except B₃) Dn D₁₋₃ ₅ T₂ G₁ ₃ विशिष्टया, Dc दृष्टेषु (for छाया) — ^{d}) K₂ Dn₂ n₃ (before corr) Cn

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०
तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्याय ॥ ५० ॥

५१

बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

सग्राम , Cnp सगम (as in text) D3 पुण्यवान्

30 ^{b}) K3 सुविस्मिता (for विशा पते) — ^{c}) Ś1 K (except K3) D3 3 अब्रवीत्साधु तत्र त्व, Dc2 °वीत्त ब्रुत हस — ^{d}) N (except Ś1 K1 3) M1 त्वम् (for तम्) K3 B1 Dn D3 5 6 नले (for °ल)

31 ^{b}) K3 4 B1 2 Dn D4 6 विदर्भस्य; Dc वैदर्भेषु — ^{c}) S1 D1 निषध (for °धान्) — After 31, D1 ins

212* वयं हि देवगन्धर्वा शप्ताश्चेन्द्रेण कारणात्।
अस्मान्संस्पृश्य पाणिभ्या यथा मोक्षे व्रजामहे।
एवमुक्तस्ततो हसान्प्रममज्जाथ नैषध ।
नैषधेन तु सस्पृष्टा इन्द्रलोक पुनर्गता ।

Colophon B1 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 Dn1 n3 T1 G1 2 4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś1, B1 marg) T1 G3 M2 (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 दमयतीहससवाद , D3 नलेन हसप्रेषणे दमयती प्रति हसेन नल सदेशकथन, T2 G2 3 हसदौ(G3 °दू)त्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G M2 50 (as in text), Dc2 M1 51, Dn3 n3 53, D1 54 — *Śloka no* Dn1 33, Dn2 n3 32, D1 34

51

1 ^{a}) G4 तत (for तु तद्) M2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^{c}) K3 B (except B1) D (except D1–3) तत (for तदा) G1 चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 5^{c} — ^{d}) D1 सुमध्यमा (for बभूव सा)

2 ^{a}) Ś1 K1 3 Dc D3 °पराधीना (for °परा दीना) — ^{b}) Dc D5 °वदनाकृति — ^{d}) Dc तथा, G1 सदा (for तदा) K3 सा नि श्वासपरायणा

3 ^{b}) D2 3 °चेतना (for °दर्शना) — After 3^{ab}, N ins

213* पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना।
[K3 D1 3 °चेतसा (for °चेतना)]

— ^{d}) Ś1 K (except K3) D1–3 बध्नाति (for विन्दति) — K1 reads 3–13 in the following sequence 3, 9^{cd}–10^{ab}, 4^{cd}–9^{ab}, 11^{cd}–12^{cd}, 10^{cd}–11^{ab}, 4^{ab}, 13 !

4 For sequence in K1, cf v l 3 — ^{a}) M1 वापि (for शेते) — ^{b}) K3 B1 3 4 D (except D1–3 5) रुदती (for व°) K3 B2–4 Dn D4 6 पुन (for मुहु) — ^{c}) K4 D1–3 G1 अवस्था (for अस्वस्था) S1 महाकारा, K1 G1 तथा , K3 तदा दृष्ट्वा, M अनाहारा (for तदाकारा) — ^{d}) G1 2 सख्यस्ता, M तत्सख्य (for सख्यस्ता) K4 ययुर् (for जज्ञुर्) D1 सख्यस्ता जज्ञिरेंगितै , D3 सख्यो ज्ञात्वा तदिंगितै

5 ^{b}) K1 3 B3 4 Dn D4 6 सखीजन — ^{c}) S1 K1 Dc D5 नस्वस्था (S1 °स्था), K3 4 T G2–4 M1 चास्व(K4 °व) स्था, D3 G1 चास्वस्था (for नस्वस्था), cf 1^{c} K3 B2–4 Dn D1 3 4 6 न्यवेदयत्तामस्व(D1 °व)स्था — ^{d}) S1 K1 2 Dc D4–6 G1 दमयती K3 B2–4 Dn D1–4 6 नरेश्वरे

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ ६
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ १०
एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ ११
नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १२
तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३

नारद उवाच ।

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४

बृहदश्व उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

---

6 ^{a}) T2 G3 भूपतिर् (for नृपतिर्) — ^{b}) K1 3 D2 3 T1 G1 दमयत्या, K4 B2 4 Dn D5 6 T2 G3 4 दमयतीं — 6^{cd} = (var) 3 57 2^{cd} — K3 om (hapl) 6^d–7^c — ^{d}) D2 3 सुहृद्भक्त्या, D4 S (except G1 M1) सुमहत्स्व — After 6, K2 B D (except D2 3) T G ins

214* किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ।
[T1 किमसद्, T2 G2–4 किमत्र T2 G2–4 °स्वस्थोपलक्ष्यते]

7 K3 om 7^{abc} (cf v l 6), D2 om (hapl) from 7^b up to महीपालान् (in 8^b) — ^{c}) K2 B D (except D1 3, D2 om) आत्मना

8 D2 om up to °पालान् (cf v l 7), Ś1 om 8^a–10^b, D3 om (hapl) 8^a–9^b — ^{a}) K2 3 B D (D3 om) मत्र (for °पात), cf 3 53 3^d — ^{b}) K2 B Dn D4 6 पति (for पते) — ^{c}) Hypermetric! K3 S एषोनुभूयता वीरा ; Dc अन्वीयतामय वीरा , D5 आहूयता महावीरा — ^{d}) K4 D1 स्म ह, D2 प्रभु (for प्रभो)

9 S1 om 9, D3 om 9^{ab} (cf. v l 8) For sequence in K1, cf v l 3 — ^{a}) K3 T2 G2 3 [अ]थ (for तु) — ^{c}) K (except K2) Dc D1–3 5 अभिपेतु K2 B Dn D4 6 M ततो, Dc यथा, D5 तथा (for तदा) T G वीरा (for भीम) — ^{d}) K1 corrupt

10 For sequence in K1 cf v l 3 Ś1 om 10^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) K1 वेगेन — ^{b}) K2 B (except B1) Dn D4 6 पूर (for नाद°) K4 दमयत्या स्वयवर (= 9^b) — ^{c}) M भरणा — ^{d}) K3 शोभमाना समतत , D3 M चलैर्दृश्ये(D5 °रथै)रलंकृता , T G ध्वजैश्चित्रै(T1 °र्दृश्यै)रलंकृतै° — After 10, K3 B D (except D1–3) ins

215* तेषा भीमो महाबाहु पार्थिवाना महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजा तेऽवसस्तत्र पूजिता ।

11 For sequence in K1, cf v l 3 D4 om 11 — ^{b}) K1 2 B (except B1) Dc1 Dn D6 सुराणामृषि° — ^{cd}) K4 transp महात्मानौ and इन्द्रलोक Ś1 K (except K2) D1–3 समा , T2 G (except G1) उपा (for इतो)

12 For sequence in K1, cf v l 3 — ^{b}) K2 B Dn D4 6 T2 G (except G2) महाप्राज्ञौ Dc M2 महाप्रभौ , T G M1 महाद्युती

13 For sequence in K1, cf v l 3 — ^{a}) D5 T1 अर्चयित्वा (for तावर्चित्वा) K3 4 Dn G1 तावर्चयित्वा मघवा (K4 देवेंद्रस, G1 भगवान्) — ^{b}) Ś1 K (except K2) D1–3 ततो वचनमब्रवीत — ^{c}) Ś1 K3 4 Dc D1–3 5 चैव, K1 देवस (for चापि) — ^{d}) D1 3 भुवि, T G2–4 प्रभु (for विभु) G1 तथा सर्वगत प्रभु°

14 ^{a}) Ś1 K (except K2) B1 Dc D1–3 5 वीर (for देव) — ^{c}) Ś1 K1 लोकेषु, G2 लोकेश (for लोके च) K4 B1 2 D5 T G (except G2) भगवन् (for मघ°) K1 सर्वे, D5 T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने) — ^{d}) K3 लोका°, K4 भूपा° (for नृपा)

15 S om the ref — ^{b}) T1 M वल° (for बल°) Ś1 K (except K2) D1 शक्रः प्रोवाच शत्रुहा — ^{d}) D1 सग्रामे त्यक्तजीविता°

17 ^{b}) Dc D4 नाद्य, G1 2 नेह (for न हि) — ^{d}) K2 B Dn D4 6 M transp अतिथीन् and दयितान् B2 इव;

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे भगवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वा चैवाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D5 विभो (for मम)
18 Before 18cd, K3 B D (except D1–3) ins नारद उ° — c) K2 B D (except D1 3) M1 मघ° (for भग°)
19 a) K2 B (except B1) Dn D4 6 °राज्ञो दुहिता, K3 °राजर्षिसुता, K4 D1 T1 G1 °राजतनया
20 d) Ś1 K1 सहस्रश, Dc D5 च वासव (for च सर्वश)
21 a) G1 रत्नभूमिं — b) D3 मनीषिण (for मही°) — d) A few S MSS वल, some MSS °सूदन
22 a) T1 एतेषु, M3 एतच्च (for एतस्मिन्) Ś1 K1 3 4 B1 D1–3 एव क(K3 B1 एतत्क)थयतस्तस्य (Ś1 K1 °त्र), T2 G2 3 एतेषु कथ्यमानेषु
23 a) K2 3 B2–4 Dn D4 6 ते, B1 T1 तु, D1 च (for तत्) — c) K2 B2 4 Dn D4 6 श्रुत्वैव चाब्रुवन् K4 T G सर्वे, B1 द्रष्टु (for हृष्टा) — d) T1 G2 4 M गच्छाम Ś1 T1 अच्युत, B3 इत्युत (for अप्युत)
24 c) K3 4 B1 3 Dc D1–5 विदर्भान् (for °र्भान्) K2 B (except B1) Dn D3 4 6 अभिजग्मुस्ते (for अभितो जग्मुर्) — d) K2 B (except B1) Dn D3 4 6 यत°, T G यथा (T1 तथा, G1 यदा) (for यत्र)
25 a) T1 (by transp) राजा नलोपि — c) K1 S (except G1 M3) अमेयात्मा (for अदीना°) — d) B1 यतव्रत°, T2 G अनुस्मरन् (for अनुव्रत)
28 a) B अतरीक्षे K4 D2 3 [ऽ]वष्टम्य (for वि) — d) Ś1 K (except K2) D3 3 त्रिविष्टपात्, T1 नभ स्थलात्
29 a) K2 B2 Dn D4–6 G1 निषध (for नैषध) — b) D1 नल सत्यपराक्रम — d) K4 B3 Dn2 नरेश्वर (for नरो°)

Colophon — *Major parvan* S1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś1 Dn2) T1 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D2 दमयतीस्वयवरे नलागमे इन्द्रवरुणधनदयमाभि समागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dc2 M1 52, Dn2 n3 54, D1 55, T G M2 51 (as in text) — *Śloka no* Dn 31, D1 30

52

1 D2 om 1 — a) S1 K (except K2) B1 Dc D1 नृप° (for नल°) — c) N (except Ś1 K1 B1, D2 om) अथैतान् (for °नान्) — d) K2 B (except B1) Dn D4 6 M1 उप (for अव-)
2 a) G1 भवतश्च (for वै भवन्त) — c) G1 वा (for च) K2 B (except B1) Dn D4–6 तद्धो (for तत्र) Dc तत्त्वेन परिपृच्छामि

५२

बृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७

देवा ऊचुः ।

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

---

3 ^{a}) K_3 $B_{3, 4}$ Dc S (except M_2) उक्तो (for उक्ते) — ^{b}) G_1 भगवान् (for मघ°) K_2 $B_{2, 3}$ Dn $D_{4, 6}$ अभ्य° (for प्रत्य°)

4 ^{a}) $B_{1, 4}$ Dc D_5 तु (for च) — T_1 om 4^{bc} — ^{c}) $D_{2, 3}$ य॰ सर्वांतकरो नृणा

5 ^{a}) K_2 Dn स्व (for स) K_3 D_5 स्व (for वै) $K_{2, 3}$ B (except B_1) Dn D_{3-6} G_1 समा° (for त्वमा°) K_3 D_5 सर्वान् (for अस्मान्) — ^{b}) G_1 निबोधय (for निवेद) — ^{c}) $Ś_1$ K_3 G_1 सहेंद्रास्त्वा, $K_{2, 4}$ B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ म(K_4 B_4 स)हेंद्राद्या — ^{d}) D_5 समायाता, T G दमयति

6 6 = (var) 22 — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc $D_{1, 2, 5}$ एषाम् (for तेषाम्) K_1 एकतरं (for अन्यतम) — ^{d}) K_3 B_1 S वरयेति (for °यस्व) K_3 Dc M च (for ह) $D_{2, 3}$ वरय स्वय (for °यस्व ह)

7 ^{a}) $K_{1, 4}$ B_1 $D_{1, 2}$ तु (for स) — ^{c}) K_1 $B_{2, 4}$ Dn_2 D_6 एकार्थं समुपेत, K_2 B_3 Dn_1 n_3 D_4 र्थसमुपेत; B_1 $D_{2, 5}$ G_1 र्थं (D_2 र्थे , D_5 र्थे) समवेत — ^{d}) B_2 D_1 अर्हसि (for अर्हथ) — After 7, all MSS except $Ś_1$ K_4 D_{1-3} ins

216* कथ नु जातसकल्प॰ स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।
परार्थमीदृश वक्तु तत्क्षमन्तु महेश्वरा॰ ।

[(L 1) K_2 $B_{3, 4}$ Dc नु, S हि (for नु) S (except M_1) सकल्पा K_3 S (except G_2 M_2) नर (for पुमान्) — (L 2) B_4 क्षमध्व B_3 D_5 ममेश्वरा , Dc [अ]मरेश्वरा (for महे°) K_3 T_2 G तदै (K_3 द्धि, G_1 व) पश्यामरेश्वर, T_1 पश्य माममरेश्वर, M तदै पश्य सुरेश्वर] — S cont

217* एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om the ref — After 8, T G ins

218* स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्व कुर्वन्नमरशासनम् ।

[(L 1) T_1 G_2 न्यवेदय, G_1 निबोधय]

9 K_1 om 9^a–11^b T_2 $G_{3, 4}$ om the ref — ^{a}) K_4 एवमुक्तोथ, $D_{1, 3}$ क्तस्तु B_2 वै दैवैर्, G_1 M_2 देवेन (for देवैस्तैर्) S_1 K_4 B_1 Dc $D_{2, 3, 5}$ तु, K_3 च, D_1 स (for तैर्) — ^{b}) S_1 $K_{3, 4}$ D_{1-3} व्रजश्चैव स उक्तवान्, Dc D_5 °ध प्रत्युवाच ह — After 9 T_2 G_3 ins

219* अस्माक मायया छन्नस्त्व प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।
इति शक्रो नैषध त पुनरेवाभ्यभाषत ।

[With line 2, cf 10^{ab}]

10 K_1 om 10 (cf v l 9) — ^{c}) K_2 M transp जगाम and स

11 K_1 om 11^{ab} (cf v.l 9) — ^{a}) K_3m राजा (for तत्र) — ^{b}) S_1 T_2 G (except G_4) °जन° (for °गण°) — B_2 om 11^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 4}$ D_{1-3} दीप्य-

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १२
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १८
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

माना स्ववपुषा
12 ^{c}) Ś1 K1 4 B3 4 D4 6 च भा (as in text), K2 B1 Dn प्रभा, K3 च सा, D5 विभा°, M2 विभा, the rest च ता D1 आक्षिपतीमिवाभिख्या, D2 3 °पतीं प्रभा भानो° — ^{d}) S शशिन
13 ^{d}) K3 Dc T2 G (except G4) वार° (for धार°)
15 ^{a}) K4 तु सुप्रीता, B1–3 च सप्रीत्या (B2 °ता), T2 G (except G1) तदा प्रीता — ^{b}) K3 T G त (for ता) — ^{d}) K2 B Dn D3 4 6 °भ्यपूजयन्
16 G4 om 16–17 — ^{ab}) T G (G4 om) transp कान्तिर् and धैर्यं — ^{c}) T G (G4 om) नु (for ऽय) Dc D3 5 [ऽ]थ (for the *first* नु) K2 B2–4 Dn D4 6 [ऽ]थ वा यक्ष (for नु यक्षो नु) Ś1 K4 B1 D2 3 G1 वा, K3 [ऽ]य, Dc D5 [ऽ]थ (for the *second* नु) — ^{d}) K2 B Dn D4 6 वा, Dc D5 [ऽ]थ (for नु)
17 G4 om 17 (cf v l 16) — ^{a}) K1 2 B (except B1) Dn1 n2 D4 6 तास्त, K3 चैन, D2 M2 स्वेव, T G (G4 om) स्वेव (for स्वेन) — ^{c}) Ś1 श्रुत्वा, K (except K3) B (except B1) Dn D4 6 तस्य (for सर्वा) — After 17, T2 G2 3 *repeat* 15^{cd}.
18 ^{a}) K2 B (except B1) Dn D4 6 स्मयमान तु (for °मानेव) — ^{c}) D3 वीक्ष्य (for वीरम्) — ^{d}) B4 (m as in text) विस्मया[त् ?], D3 लज्जया, M भामिनी
19 ^{a}) Ś1 K1 कथ (for कस्त्व) K3 D2 3 °वद्याग° — ^{b}) K3 D3 G2 3 °वर्धन° — ^{d}) G1 °च्छाम हेनघ
20 ^{a}) Ś1 चागमन (for आग°) T2 G3 चैव (for चेह) — ^{b}) Ś1 चासि न, Dc आसीर्न, M2 आसीन्न (for चासि न) D5 कथ वा नासि लक्षित°, T2 G (except G1) कथमासीदलक्षित — ^{c}) S (except G1 M1) च (for हि) Ś1 K1 मद् (for मे) — ^{d}) D2 3 राज्ञश्चैवोग्रशासनात्
21 ^{b}) K1 D2 3 T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह) — Before 21^{cd}, K2 B D (except D1 2) ins नल उ°
22 = (var) 6 — ^{a}) K3 द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्) — ^{c}) K1 एकतर, K3 एकतम (for अन्य°) G1 वीर (for देव)
23 ^{a}) B D4 6 प्रभावेण — ^{b}) D3 न लक्षित° (for अल°) — ^{c}) K2 B (except B1) Dn D4 6 न (for हि) K3 नैव (for कश्चिन्) — ^{d}) K2 B Dn D4 6 अपश्यन् (for नाप°) K3 D1 3 नाप(D3 °पि)वारयत्, S (except G1) नाभ्य°
24 ^{a}) D3 °दर्थे ह्यह (for °दर्थमह) — ^{c}) S (except M2) तु मे वाक्य (for शुभे बुद्धिं) — ^{d}) Dc प्रकुर त्व K4 D5 यथेप्सित

५३

बृहदश्व उवाच।
सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत्।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन।
सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम्।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता।
प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर।

Colophon — *Major parvan* Ś1 Dc1 T G आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś1 Dn2) T1 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 दमयन्तीदर्शन; D2 दमयतीस्वयंवरे नलदमयन्ती समागमे नलवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dc2 M1 53, Dn (Dn1 *sup lin*) 55 D1 56, T G M2 52 (as in text) — *Śloka no* Dn 25, D1 24

53

1 b) T G प्रहसतीदमब्रवीत् — c) Ś1 वर (for प्रण°) D1 महाराज (for यथा°) D2 प्रणय भावयत्यस्मिन्

2 a) Dc D1 5 transp चैव and हि K1 किंचित् (for चान्यत्) — b) T1 यच्चास्ति (for ममास्ति) K1 पार्थिव (for किंचन) — c) K2 B (except B1) Dn D4 6 तत्सर्वं (by transp), K3 सर्वंतस्, D1 सर्वं तु, D3 सर्वं नस K1 T1 G2 4 M विस्रब्ध, G1 विश्रब्ध°

3 a) Ś1 K4 B D2 3 यत्तु; K3 D1 5 M2 श्रुत्वा, Dn2 यच्च (for यत्तत्) — b) Ś1 D4 G1 2 M मा (for मां) — c) K3 महाराज (for मया वीर) — d) K3 4 D1–3 5 सनिमत्रिता°

4 a) Ś1 K3 4 Dc D1–3 5 वै, K1 मा, K2 B Dn D4 6 त्व (for चेद्) K1 Dc चै (for मां) — d) T1 G1 मृत्यु (for तव)

5 In G1 the portion of the text from st 5 up to समाह्वान in 8b of adhy 56 is lost on a missing fol (190) — a) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 M उक्ते तु (for उक्तस्तु) — b) K1 T2 G (G1 missing) प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह) — d) T G अर्हसि (for इच्छ°)

6 G1 missing (cf v l 5) Ś1 om (hapl) 6a–7b — a) S (except M1, G1 missing) भृताम् (for °कृताम्) — d) D1 T1 M मनस्तेषु प्रवर्तता

7 G1 missing (cf v l 5) Ś1 om 7ab (cf v l 6) — b) B3 4 मन्युम् (for मृत्युम्) K1 3 Dc D1 2 इच्छति, B Dn1 n3 D6 अर्छे; D5 अर्हे° (for ऋच्छ°) — c) S1 K (except K2) Dc D1–3 5 पाहि (for त्रा°) — After 7, K1 2 B D (except D1–3) ins a passage given in App I (No 8)

8 G1 missing (cf v l 5) — a) K2 3 B2 Dn D1 3 6 G2 बाष्पाकुला, B1 वार्याकुला, T1 बाष्पाकुला, T2 G3 बाष्पाकुल — c) Ś1 K Dn D1 2 4–6 प्रत्या°, D3 अपा° (for प्रव्या°)

9 G1 missing (cf v l 5) — a) K2 B2 3 Dn D4 6 उपायोय (for अस्त्युपायो) Ś1 नलो (for मया) — c) B1 यथा (for येन)

10 G1 missing (cf v l 5) — a) B2 Dc त्वयैव (for त्वं चैव) — b) K (except K1) B D देवाश्चेन्द्र (B1 देवा° साग्नि, D3 देवा इन्द्र)पुरो°; M2 लोकपालाश्च साग्निका° (= 3 51 22b)

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४

नल उवाच ।

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

11 G_1 missing (cf v l 5) D_5 om 11^{ab} — ^{a}) K_1 M_1 तत्राह — ^{b}) Ś$_1$ त्वा (for स्वा) D_1 $_3$ $_6$ नरेश्वर — ^{d}) T G (G_1 missing) नैष (for नैव)

12 G_1 missing (cf v l 5) — ^{b}) Ś$_1$ K (except K_2) D_{1-3} महायशा°, B_3 G_4 विशा पति° — ^{c}) Ś$_1$ नलस्, K_1 जवात्, K_3 $_4$ D_{1-3} ततस् (for पुनस्) — D_4 om 12^{d}–13^{a} — ^{d}) Ś$_1$ K (except K_2) D_{1-3} सवासवा°, M व्यवस्थिता° (for समा°)

13 G_1 missing (cf v l 5) D_4 om 13^{a} (cf v l 12) — ^{a}) T_2 G_3 तत्रा° (for तम°) M अथा° (for तथा°) — ^{b}) = 3 54 20^{b} Ś$_1$ K_2 B Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ महेश्वरा°, K_1 M नरेश्वर (for सहे°) — ^{c}) B_3 $_4$ M_1 अथा°; T G (G_1 missing) तथा° (for ततो°) — ^{d}) K_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ M_2 स (for तत्)

14 G_1 missing (cf v l 5) K_2 B (except B_2) Dn D_4 $_6$ om the ref — ^{a}) S_1 K_1 वीर (for दृष्टा) Ś$_1$ K_1 दृष्टा, K_3 $_4$ Dc D_{1-3} वीर (for राजन्) — ^{d}) K_1 नल (for ऽनघ)

15 G_1 missing (cf v l 5) — ^{a}) T_2 G_2 $_3$ त्वहम् (for अहम्) — ^{c}) D_3 $_5$ M_2 सुमहत् (for सुमहा) N (except Ś$_1$ K_1 D_1) spells कक्ष

16 G_1 missing (cf. v l 5) — ^{ab}) K_4 D_1 transp तत्र and कश्चित् — ^{c}) Ś$_1$ K (except K_2) Dc_2 D_{1-3} $_5$ M विना (for ऋते)

17 G_1 missing (cf v l 5) — ^{a}) S_1 K (except K_2) Dc D_{1-3} $_5$ तस्या (for चास्या) — ^{b}) D_2 $_3$ om च Ś$_1$ K_1 $_3$ B_1 अस्मि (for अपि) — ^{cd}) K_3 B (except B_1) Dn D_4 $_6$ M transp दृष्ट्वा and सर्वा

18 G_1 missing (cf v l 5) — ^{c}) T_1 G_2 $_4$ M_1 मामेवागत° — ^{d}) D_{1-3} M_2 वृणोति K_3 B (except B_1) Dn D_{4-6} सा सुरोत्तमा°

19 G_1 missing (cf v l 5) — ^{a}) K_3 Dc_2 मा (for मा) — ^{b}) K_3 S (except M_2, G_1 missing) सुरसत्तमा° (for सहिता सुरा°), cf 18^{d} — ^{c}) K_2 B Dn D_4 $_6$ M_1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ)

20 G_1 missing (cf v l 5) — ^{a}) Ś$_1$ G_4 M_2 त्वा (for त्वां) — ^{b}) K_1 नरेश्वर; Dc नृपोत्तम, D_3 न सशय° (for नरो) K_2 B Dn D_4 $_6$ वरयिष्यामि नैषध (B_1 सत्तम) — ^{c}) K_3 एव (for तव) D_3 °भाग (for °बाहो) — ^{d}) K_3 $_4$ (by transp) न दोषो K (except K_1) D_3 भवितेति हि, B_2 D_1 °तेति च, D_5 ता स्विह, T_2 G_3 $_4$ °ता तव

21 G_1 missing (cf v l 5) — ^{a}) T_2 G (G_1 missing) एव, M_1 एतदु (for एव) — ^{b}) K_2 B_1 Dn D_4 $_6$ उपा° (for उदा°) — ^{c}) K_1 $_3$ B Dn D_{4-6} मया शेषे, M अत पर — ^{d}) D_3 भवत्तु M सुरसत्तमा° (for त्रिदशे°)

Colophon G_1 missing B_1 reads it in marg

५४

बृहदश्व उवाच ।
अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५
तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारवन्तः सुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८
तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

— *Major parvan* Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ Dn$_2$ T G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś$_1$) T G$_3$ M$_1$ (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B$_4$ नलदौत्य, D$_2$ दमयतीस्वयवरे नलदमयतीवाक्ये विबुधान्प्रति नलप्रत्यागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dc$_2$ M$_1$ 54, Dn (Dn$_1$ *sup lin*) 56, D$_1$ 57 T G$_{2-4}$ M$_2$ 53 (as in text) — *Śloka no* Dn 31, D$_1$ 21

54

☞ This adhy is missing in G$_1$ (cf v l 3 53 5), the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) D$_3$ तु स (for शुभे) — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ D$_2$ पुण्य क्षणे, T$_1$ M पुण्यर्क्षेगे (T$_1$ के) — ^{d}) K$_{1\ 4}$ राजन् (for राजा)

2 ^{a}) K$_3$ ते श्रुत्वा K$_4$ तु मही° (for पृथिवी) D$_8$ एतच्छ्रुत्वा मही°

3 ^{a}) K$_4$ Dc D$_{1-3}$ °रचित — ^{b}) D$_3$ मणिरत्नविभूषित — ^{cd}) T$_2$ G (G$_1$ missing) त (for ते) K$_3$ सदा (for महा°) K$_3$ Dn transp महा and नृपा°

4 ^{d}) = 4 17 19^d, 65 13^b, 67 29^d Cf 1 73 17^b K$_3$ B$_1$ Dn D$_5$ प्र, T$_1$ स, T$_2$ G$_3$ स- (for सु-)

5 M$_1$ om 5 — ^{a}) K$_{1\ 2}$ B Dc Dn D$_{4\ 6}$ पुण्या; D$_{1\ 3}$ यूता (for पूर्णां) — ^{b}) K$_4$ (by corr) D$_{1-3}$ यथा (for इव) — After 5^{ab}, T$_2$ G (G$_1$ missing) ins

220* प्रविवेश नलो देवै पुण्यश्लोको नराधिप ।

— ^{c}) K$_3$ सुपूर्णां, K$_4$ Dn$_3$ G$_2$ सपूर्ण B$_1$ Dc D$_5$ S (G$_1$ missing, M$_1$ om) ऋ(B$_1$ वृ)षभस्कन्धैर् — ^{d}) B$_3$ सिंहैर् (for व्याघ्रैर्) — After 5, D$_1$ ins

221* देवगन्धर्वपतयो ददृशुर्विस्मयान्विता ।
पौरजानपदाश्चैव ये तत्रासन्समाहिता ।

6 ^{a}) B$_1$ नृपा सु (for तत्र स्म) S (except M$_2$, G$_1$ missing) तेषा (for पीना) — ^{b}) B$_3$ परिघोपमबाहव — ^{c}) K$_3$ Dn$_2$ ns D$_{4\ 6}$ आकारवर्णसुश्लक्ष्णा, B$_1$ D$_{1\ 3}$ वत सुश्लिष्टा; Dn$_1$ वत सुश्लाघ्या

7 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ Dc D$_6$ (before corr) सुनसानि, M$_1$ सुहा° K$_3$ B Dn D$_{4\ 5}$ (after corr) $_6$ सुनासाक्षिभ्रुवाणि च — ^{c}) B$_1$ Dc दृश्यते (for शोभन्ते)

10 ^{d}) K$_3$ B (except B$_1$) D$_{4-6}$ T$_2$ (before corr) इह, K$_4$ अथ (for इव)

11 T$_1$ G$_4$ om 11^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ D$_{1\ 2}$ [अ]थ सा, D$_3$ [अ]थ वै (for ततः) — ^{b}) B$_1$ असौ; Dc D$_2$ T$_2$ G$_{2\ 3}$ M$_1$ इव (for स्थितान्) K$_{3\ 4}$ B$_2$ °कृति(B$_2$ कृती)स्थितान् — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_4$) B$_1$ Dn D$_{1\ 3\ 5\ 6}$ M$_2$ नाभ्यजानन्, Dc$_1$ नाज्ञासीच्च T$_2$ G$_{2\ 3}$ तथा; G$_4$ तदा (for नृपम्) — After 11^{cd}, S (G$_1$ missing) ins

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १४
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १५
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।
— Ś1 om (hapl) 11^{e}–12^{d}, K3 om 11^{e}–12^{b} — ^{e}) D1 पश्यते, D3 (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे)

12 Ś1 om 12, K3 om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) K1 तु, T2 G3 त; G4 सा (for [अ]थ) K4 D1–3 सा तु (D1 सा त, D2 सा च, D3 सैव) चिंतयती बुद्ध्या (cf v l 13^{a}) — D1 om (hapl) 12^{b}–13^{a} — ^{b}) K2 B D (except D2 3, D1 om) भाविनी (B1 कामिनी), T2 G2 3 M1 मानिनी — ^{c}) K2 B Dn D4 6 M1 हि (B1 न) (for नु)

13 D1 om 13^{a} (cf v l 12) — ^{a}) Ś1 K (except K2) D2 3 सैव (Ś1 °व) चिंतयती बुद्ध्या (cf v l 12^{a}) — D5 om 13^{cd} — ^{d}) K2 B Dn D4 6 M2 तर्कयामास, T2 G2 3 गण° Ś1 K (except K2) B1 D1–3 भामिनी, Dc भाविनी (cf 12^{b})

14 ^{b}) D2 3 स्थविरेषु M2 वै (for मे)

15 ^{a}) S (except M2, G1 missing) एव विचिंत्य (for सा विनि°) Ś1 K (except K2) D1–3 मनसा, T2, G3 विबुधा (for बहुधा) — ^{b}) = 1 57 41^{b} Dn3 सा विचार्य (for विचार्य च)

17 ^{c}) K1 3 D3 सत्वेन (for सत्येन) — ^{d}) Ś1 K1 D3 देवा॰ सप्रति सतु मे

18 Ś1 om (hapl) 18–19 — ^{a}) = 16^{a} B D4 6 वचसा (for वाचा च) K2 Dn मनसा वचसा चैव — ^{b}) K4 B1 3 Dn1 S (except T1, G1 missing) नातिचरामि, D1 नान्य वृणोमि K1 4 Dc D2 3 5 त (for [अ]ह) — 18^{cd} = (var) 19^{cd}

19 Ś1 K3 4 D1 om (hapl) 19 (for S1, cf v l 18) — 19^{cd} = (var) 18^{cd} — ^{c}) T G2 3 वै (for मे) B2 Dc M2 विबुधास् (for मे देवास्) D2 पतित्वे तेन सत्येन (= 17^{c}) — ^{d}) D2 विबुधा॰ (for तमेव) — After 19, K1 2 B Dn D4–6 ins

223* यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
[(L 1) B1 4 D6 आदिष्ट (for आरब्ध) D5 वरणे (for [आ]राधने)]
— 223* is followed by a *repetition* of 19^{cd}!

20 ^{a}) S1 K1 B1 पश्यतु, K2 B2–4 Dc Dn D3–4 6 कुर्वंतु; K3 D1 5 पुष्णतु (for पुष्यन्तु) — ^{b}) = 3 53 13^{b} K1 2 B D (except D1–3) M2 महे° (for सहे°) — ^{c}) Ś1 K4 D2 5 G2 4 अपि (for अभि)

21 ^{a}) K4 D2 3 तु (for तत्) — ^{b}) K2 B1 Dn D4 प्रति (for परि) — ^{c}) M2 च पर (for परम) Ś1 K3 4 D1–3 तस्या (for तथ्यम्) G3 4 निश्चय परमत्वर्थं

22 Dc D4 5 om 22^{ab} — ^{a}) T1 मनोविशुद्धा T2 G (G1 missing) भक्तिं च D1 महाबुद्धिं च भक्तिं च — ^{b}) T2 G (G1 missing) बुद्धिं (for भक्तिं) K2 B Dn नैषधे (for भारत) — ^{d}) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 5 समस्त The same MSS (except D5) लिंगधारण

23 ^{a}) M2 विविधान् (for विबुधान्) M1 देवान् (for सर्वान्) — ^{b}) K4 निःस्वेदान् K3 स्तब्धचक्षुष — ^{c})

छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

Dc1 हृषितस्रजोनुलिप्तागान्, D1 हृषितस्त्रनुलिप्तागान्; D3 हृषितास्रग्रजोधारान्, T1 corrupt, T2 (by corr) G2-4 अम्लानस्रग्रजोहीनान् (T2 G3 पेतान्)

24 ^{ab}) K3 छायान्वितो हि (for द्वितीयो) T1 (corrupt) छाया न्मा तृतीयमाम्लानस्रग्, G3 4 M1 छायाद्वितीय (M1 य)म्लानस्रग् D3 रज स्वेदसमाहते, T1 G3 °समन्वित T2 G3 छायाद्वितीयमम्लानस्रग्रज स्वेदसयुत — ^{c}) K3 4 B4 D1-3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ट, T2 G (G1 missing) भूमिस्थ S (except M2, G1 missing) नैषध चैव — ^{d}) B1 सूचिते, S (G1 missing) °त

25 T1 om 25^{a}-26^{d} — ^{a}) K2 B Dn D4 6 तु तान्, K3 4 Dc D1-3 5 T2 G सदा (for ततो) — ^{b}) Dc D5 भाविनी, D2 3 भामिनी, M1 नैषध (for भारत) — Ś1 om (hapl) 25^{cd} — ^{c}) M1 वरयामास त तत्र — ^{d}) K2 B (except B3) Dn D4 6 पाण्डव, K4 D1 M2 पार्थिव (for भारत)

26 T1 om 26^{abcd} — ^{a}) K1 B4 वस्त्रात (!) — ^{c}) T2 G (G1 missing) कण्ठ° (for स्कन्ध) Ś1 K (except K2 D1-3 स्रज (for [ऽ]सृजच्च) K2 B D (except D1-3) तस्य (for चास्य) — ^{d}) Ś1 K (except K2) D1 3 [अ]सृजत् (for स्रज) Ś1 D4 परमशोभना, D2 प्राक्षिपद्वरवर्णिनी — ^{f}) S1 K (except K2) Dc D1-3 धर्मवत्सला, D5 धर्मत स्थिता, M2 धर्ममस्थिता (for वर°)

27 ^{a}) B1 वचसा, S (except M2, G1 missing) सजज्ञे (for सहसा) — ^{b}) K1 2 B Dn D4-6 मुक्त- शब्दो (by transp) S1 K (except K2) D1-3 जनाधिपै, T1 M1 नरेतरै, T2 G (G1 missing) नरोत्तमै° — ^{c}) K2 B1 4 Dn D4 6 तत्र (for चैव) — ^{e}) Ś1 K1 ईरितै° शब्दै° — ^{f}) D2 transp नल and नृप — After 27, K1 2 B D (except D1-3) ins

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृप ।
आश्वासयद्वरारोहा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
यत्त्व भजसि कल्याणि पुमांस देवसंनिधौ ।
तस्मान्मा विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ।
यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । [5]
तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलि ।
तौ परस्परत प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरण देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ।

[(L 4) K1 पन, K2 B1 3 Dc D5 पव, B2 4 D4 पत (for पतद्) — (L 7) K2 दमयति, Dn2 D4 °यतीं]

29 ^{a}) K1 दर्शन प्रति यज्ञस्य — ^{b}) K4 मतिं (for गतिं) K3 स्थितिं (for शुभाम्)

30 After 30^{ab}, K3 reads 31^{cd} — 30^{b} = 31^{d} — ^{c}) K1 (corrupt) ता लोकानात्मप्रभवाश्च, K3 D1 2 S (G1 missing) लोकानात्मभवांश्चैव

31 ^{b}) S (G1 missing) मनस° (for परमां) Ś1 K1 D1 गतिं (for स्थितिम्) — After 31^{ab}, Dc1 D1 ins

225* वरद्वय ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दन ।

— K3 reads 31^{cd} after 30^{ab} — 31^{d} = 30^{b}

32 ^{a}) M1 om च K2 B D (except D1 4 6) स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्या° — ^{c}) D5 एतान् (for एव) D1 3 [अ]स्मै (for [अ]स्य) — ^{d}) K1 सर्वे ते (for देवास्ते) S1 K1 4 Dc D1-3 5 ययु (for गता°) — After 32, S (except M2 G1 missing) ins

226* एतत्सर्वं नलोऽपश्यद्दमयन्ती च भारत ।
यथा स्वप्न महाराज तथैव ददृशुर्जना° ।
तत स्वयवर चक्रे भीमो राजासिमानुपम ।

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३३
अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।
धृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशा पते ।
दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [5]
अन्वीक्ष्य नैषधं वव्रे भैमी धर्मेण भारत ।
[(L 6) = var 25^{cd}]

33 ^{ab}) $K_{2.4}$ B D_{c2} Dn $D_{4.6}$ [अ]स्य (for [अ]स्या) S (except M_2, G_1 missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे — ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ च मुदिता ; K_3 तत सर्वे (for प्रमु°) S (except M_2, G_1 missing) सर्व एव महीपाला — ^{d}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc $D_{1-3.5}$ M_2 विप्र° (for प्रति°) — After 33, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) S (except M_2, G_1 missing) ins

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामना ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half), cf 25^{d}]
$K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) cont

228* उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।
भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।

[(L 1) K_1 B_1 Dc तस्य (for उष्य) Dc यथाकालं]

34 ^{a}) K_3 B Dn D_{4-6} T G (G_1 missing) तु, Dc च (for तत्) — ^{b}) B_3 नराधिपः, M_2 [ऽ]पि भारत — ^{c}) K_2 B D (except $D_{2.3.5}$) राजन् (for राजा) — ^{d}) A few S MSS वल° (for बल°) G_4 यथा शच्या पुरंदरः

35 ^{a}) T_2 G_3 भ्राजते (for मुदितो) — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc $D_{1-3.5}$ रञ्जयन्वसुधां वीरो — ^{d}) K_3 Dc प्रति° (for परि°)

36 ^{a}) D_2 इयाज (for ईजे चा°) $Ś_1$ K_1 (by transp) [ऽ]पि च, Dc D_5 चैव — ^{b}) $K_{3.4}$ नाहुषं — ^{cd}) $K_{3.4}$ B Dn D_{4-6} T_2 G_3 (by transp) बहुभि ($B_{1.2}$ विविधै)र्धीमान्क्रतुभिश्च $Ś_1$ K_1 प्राप्त°, $G_{2.4}$ स्वाप्त°, M स्वाप्त° (for चाप्त°)

37 ^{a}) B_3 पुरेषु, D_3 पुण्येषु (for पुनश्च) — ^{b}) T $G_{2.3}$ M_1 जले° (for वने°) — After 37, D_{c1} Dn D_{1-3} ins

229* जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।
इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ।

38 ^{a}) D_{c1} D_1 $G_{2.4}$ स (for स) D_{1-3} तु (for च) — ^{b}) D_3 तु (for च)

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २
ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ३
तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

---

of 8 lines given in App I (No 9)

2 ^{ab}) T_2 G (G_1 missing) प्रेक्ष्य (for शक्र°), and शक्रः स (for सप्रेक्ष्य) D_1 परवीरहा, S (mostly) वलवृत्र हा — ^{c}) $Ś_1$ सहासीन, $K_{1\ 3}$ B_3 T G (G_1 missing) सहानेन — ^{d}) M_1 क्व यास्यसि कले वद

3 ^{c}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ S (except M_2, G_1 missing) हि (for [अ]ह) — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4.\ 6}$ ता, T_1 हृद्- (for तद्) K_3 (corrupt) ममापि मनस्तद्गत

4 ^{a}) K_4 D_{1-3} ततो (for तम°) — ^{b}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc $D_{1-4\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ M निवृत्त — ^{cd}) T G (G_1 missing) नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युति° (T_1 G_2 °ते)

6 ^{c}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} तत्र, $D_{1\ 3}$ ततस् (for ननु) T_2 G_3 तस्य (for तस्या)

7 ^{b}) K (except K_2) $D_{1\ 3}$ स (for ते) — ^{c}) K (except K_1) B Dn $D_{2\ 4-6}$ M_2 °ज्ञाते (for °ज्ञातो) — Dc_2 (which om 8) ins 230* after 7

8 Dc_2 om 8 T G (G_1 missing) transp 8^{ab} and 8^{cd} — ^{a}) K_2 Dn D_4 M_2 का च, K_3 $D_{2\ 3}$ कश्चिस्, T_1 $G_{3\ 4}$ किं च, M_1 का स्वित् Dc_1 धर्मगुणो — $K_{1\ 2}$ B Dc Dn D_{4-6} T G (G_1 missing) ins after 8 (Dc_2, which om 8, ins after 7) M ins line 1 only after 8^{ab}

230* योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
नित्य तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मत ।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रत ।

[(L 1) M_1 सागान् (for सर्वान्) — (L 2) T G (G_1 missing) नित्य- (for नित्य) — (L 3) B_1 D_5 T G (G_1 missing) अहिंसाया रतो Dc नित्य (for यश्च) T G (G_1 missing) धर्म (for सत्य)]
— Thereafter K_1 ins 231*

9 ^{a}) B Cn दाक्ष्य (B_1 दान), M_2 सम्यक्, Cnp सत्य (as in text) B_4 Dn ज्ञान, B_1 दाक्ष्य (for दान) — ^{b}) $Ś_1$ K (except K_2) $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ शौर्यं (for शौच) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ क्षमा दम°, T_1 सदा क्षमा, T_2 G (G_1 missing) दया क्षमा (for दम शम) — K_2 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins after 9 K_1, after 230*

231* एवरूप नल यो वै कामयेच्छपितु कले ।,
which is a v l of 10^{cd}

10 ^{a}) K_3 B_1 $G_{2\ 4}$ M_2 संशपेन्, B_3 शपते, Dc शमयेन् — ^{b}) K_2 B Dn $D_{2-4\ 6}$ G_4 om च — D_4 om 10^{cd} — ^{c}) K_4 एवभूत T G (G_1 missing) हि (for वै) — ^{d}) T_1 शासितु, G_4 घासितु, M_1 पीडितु (for शपितु)

11 ^{a}) T G (G_1 missing) असकृन् (for कृच्छ्रे स) — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) विपुले ह्रदे, $K_{3\ 4}$ D_3 विपुलप्लवे

12 ^{a}) T G (G_1 missing) गतेषु तेषु दे° — ^{c}) S (G_1 missing) सयन्तु (for संहर्तुं)

५६

बृहदश्व उवाच ।
एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

---

13 a) K4 D2 ष्वस° (for भ्रश°) — b) D1 3 रस्यति — d) K1 3 B2 Dn D4 6 (by transp) साहाय्य कर्तुम्, T G (G1 missing) कर्तुं मे साह्यम्, M साह्य मे कर्तुम् — After 13, T G (G1 missing) ins

232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवाश्च भविष्यसि ।

Colophon om in D2 3 G1 missing — *Major parvan* Ś1 Dn2 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś1 B4, D2 3 om) T G3 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 कलिद्वापरमन्त्रण, T2 G3 इन्द्रकलिसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dc2 M1 56, Dn (Dn1 *sup lin*) 58, D1 59, T G2–4 M2 55 (as in text) — *Śloka no* Dn 14, D1 13

56

1 The portion of the text from 1a up to समाह्वान (in 8b) is missing in G1 (cf v l 3 53 5) — b) T G (G1 missing) तदा (for सह) — c) Ś1 K1 कलिस (for ततस्)

2 G1 missing (cf v l 1) — a) K2 B Dn D4 6 T2 G3 °प्रेप्सुर् (for °प्रेक्षी)

3 G1 missing (cf v l 1) — b) K4m D2 6 शय्याम् (for सध्याम्) K3 अध्यास्त, K4 D2 3 S आस्ते स, K4m D6 भेजे स, B (except B1) Dn1 n3 Cn अन्वास्त (Cnp सोऽऽस्ते स), Dn2 D4 6 अन्वास्य (for आस्ते स)

4 G1 missing (cf v l 1) — a) K2 B Dn D4 6 च (for तु) — b) K (except K4) B D (except D1–3 5) T2 G3 4 च, G2 M2 तु (for ह) — d) D1 अक्षैर् (for एहि)

5 G1 missing (cf v l 1) — a) B2 D2 जित्वा (for जेता) — b) K4 च, Dc स (for हि) — d) K2 3 4m B Dn D3–6 T2 G3 राज्य (for राजन्) — After 5, K4 ins

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत ।

K4 (om lines 2–3) cont K3 D1 ins after 5

234* पुष्कर उवाच ।
पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्त पणाय मे ।
वित्तहीनेन च नल° क्रीडते न मया सह ।
पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।
भविष्येऽह वृषश्रेष्ठस्तेन दीव्य पणेन वै ।

[(L 2) D1 कथ क्रीडेन् (for क्रीडते न) — (L 4) K4 भविष्येह नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै]

6 G1 missing (cf v l 1) — b) D1 T2 G (G1 missing) अभ्यगात् — Ś1 D3 om (hapl) 6cd — d) T G (G1 missing) M1 स वै, M2 बहून् (for गवा) D1 2 M2 अभ्यगात्, T G (G1 missing) अन्वियात्; M1 अन्वगात्

7 G1 missing (cf v l 1) — a) S1 K (except K3) D1–3 च (for तु) — c) T G (G1 missing) प्रीत्या, M2 भ्राता (for भ्राता) K3 Dc Dn2 D6 एहि दीव्याम (K3 Dn2 °व)हे राजन् — d) K1 T G3 4 पुन पुन (for मुहुर्मुहु)

8 G1 missing up to समाह्वान in 8b (cf v l 1) — b) D1 समाहूय T G (except G1) महायशा° — c) B3 S वैदर्भ्यां °माणाया — d) S (except M2) प्रास° (for पण°) — After 8, K3 ins

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८
हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ॥ १६
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

235* आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि पणादपि ।,
while S (M om line 2) ins
236* तत स राजा सहसा देवितु संप्रचक्रमे ।
भ्रात्रा दैवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिप ।

9 ᵇ) Ś1 K1 रक्षाना चैव, T2 G3 यानयुग्यसु G2 4 वासस — ᵈ) B3 हीयते, D2 G1 दीव्यते (for जीयते) Dc D1 5 पुन पुन (for नलस्तदा)

10 ᵈ) K4 (marg sec m as in text) दीव्यते तम् (for दीव्यमानम्) N अरिंदम (K1 3 B Dc Dn3 D4 °म) (for अचेतसम्)

11 ᵃ) K3 4 Dn D5 6 T G °जना सर्वे — ᵇ) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 5 दुःखशोकसमन्वित (K4 D2 3 5 °ता) — ᶜ) K1 transp राजान and द्रष्टु D3 इच्छति (for आगच्छत्) — ᵈ) S1 K1 3 4 D1–3 आतुरा° (K1 3 D1 °र)

12 G1 om 12 — ᵃ) D2 तत्र (for सूत) — ᶜ) K2 B D (except D1–3) देवि (for सर्वो) T G (G1 om) पौरजानपद सर्वो (T1 °दा सर्वे) — ᵈ) D2 3 द्वारे

14 ᵃ) Ś1 K3 D1 2 तत स, K4 ततस्ता; T1 स दृष्ट्वा — ᵇ) T1 चार्ता (for वाचा) Ś1 K (except K3) D1–3 5 मूर्छिता, some MSS कर्षिता

15 ᵃᵇ) K1 3 एष (for राजन्) K1 3 Dc M1 उपस्थित° Ś1 K4 D1–3 मन्त्रिणस्त्वा (Ś1 °स्त्वा; D2 स्ते) महाराज दिदृक्षव उपस्थिता — Ś1 K3 4 D1–3 om 15ᶜᵈ — ᶜ) K1 T1 G1 M1 सर्वो (for सर्वै) — ᵈ) T2 G (except G1) राजन् (for राज) K1 पुरःसर, B2 °पुरस्कृते — After 15ᶜᵈ, K1 ins the reading of 15ᵃᵇ given by Ś1 K4 etc (see above), while S ins
237* वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वित ।
आगत सहित राजस्त्वत्प्रसादावलम्बिनम् ।
— ᵉ) Ś1 K (except K3) D1–3 तान् (for त)

16 ᵃ) Ś1 G1 रुचिरापांगा — ᵇ) K3 B Dn D4–6 तथाविधा (B3 मुहुर्मुहु°); S (except M1) शुचिस्मिता (for सुम)

17 ᵇ) D2 3 G2 तथैव (for ते चैव) — ᵈ) D2 5 T G आलय

18 ᵃ) K4 T2 G3 तदा (for तथा) T2 G (except G1) सम (for तद°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 Dn3 T G आरण्य — *Sub parvan* N (except Ś1 D2) T G3 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 द्यूत; D2 नलशरीरे कलिप्रवेशो अक्षक्रीडाया नलपराजय° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 sup lin) 59, D1 60, T G M2 56 (as in text), M1 57 — *Śloka no* Dn 18, D1 20

57

1 ᵃ) T2 G तथा (G1 सुत) (for ततो) — ᵈ) T1 G1 दैवेन (for देवने) D3 गतचेतन, T2 G2–4 कृतचेतस (G4 °न)

2 ᵇ) Ś1 K1 वैदर्भी ससुता, K3 राज्ञी भीमसुता — 2ᶜᵈ

५७

बृहदश्व उवाच।
दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम्।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम्।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात्।
आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ४
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम्।
अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ५
तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः।
न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा।
दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान्।
नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात्।
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम्।
वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०
वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा।
उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि।
तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते।

= (var) 3 51 6^{cd} — d) K_1 नैषध (for पार्थिव)

3 a) K_1 शक्माना च, K_{3-4} D_3 आशकमाना K_3 D_c तत्कार्यं (cf 2^c) — b) $Ś_1$ K_1 चिकीर्षंत K_3 तत्कथ, D_c तत्पर — d) M_1 °लक्ष्ये° (for °लभ्ये°) — After 3, $K_{1\,2}$ B D (except D_{n3} D_{1-3}) ins

238* बृहत्सेनामतियशा ता धात्रीं परिचारिकाम्।
हिता सर्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम्।

4 b) K_4 आसाद्य, $D_{1\,3}$ आनीय B_3 नृपशासनात् — c) $Ś_1$ B_4 D_6 G_1 दिव्य, $D_{1\,3}$ वित्त (for द्रव्य) — d) D_{1-3} तु (for च) — After 4, S ins

239* इत्येव सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर।
उवाच देव्या वचन मन्त्रिणा सा समीपत॰।
[(L 2) G_2 M transp देव्या and वचन]

5 K_1 om 5^{ab} — c) M_1 अपीदानीं विधेय स्याद् — d) K_3 B D (except D_{1-3}) नलम् (for पुनर्) D_1 अब्रुवन् (for आव्रजन्)

6 K_4 om 6^{ab} — a) T G M_2 प्रकृतीस्तास्तथा (G_4 M_2 °तो) दृष्ट्वा — d) D_3 स (for न) K_1 स (for च) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ D_c D_1 M स, D_2 त, D_3 ता (for तत्) K_1 प्रत्यपद्यत

7 a) D_1 प्रतिवाक्यमदातार — b) $Ś_1$ $K_{1\,3}$ प्रसमीक्ष्य, G_2 अपि वीक्ष्य (for अभि°)

8 a) M निशाम्य S (except M_1) हि (for च) $D_{1\,3}$ निशम्य चाक्षान्वै सर्वान् — b) $Ś_1$ K_1 °पराक्रमान् (K_1 °क्रम)

9 a) S (except M_1) गत्वा (for गच्छ) — b) M_1 मम (for नल-) — c) $Ś_1$ आनाय — d) $Ś_1$ K_1 D_1 बृहत् (for महत्)

10 a) K_2 B_4 D_{n1} $_{n2}$ D_6 तु सा, D_3 तत॰ (for तु तत्) — b) $D_{1\,3-6}$ T_2 G_3 M_2 दमयत्या — c) K_3 सूतम् (for वार्ष्णेयम्) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ D_{1-3} सूतमानययामास — d) K_1 आशु° (for आप्त)

11 a) K_4 वासुदेव (for वार्ष्णेय तु) $D_{2\,3}$ च (for तु) T_2 $G_{3\,4}$ तथा (for ततो) — b) = 1 92 30^b, 166 5^d $Ś_1$ B D_{c2} D_{n3} $D_{2\,4}$ सात्वयत् (B_1 सारथिं), K_1 सांत्वया, $D_{1\,3}$ सान्त्वित (for सान्त्वयन्) T G M_1 श्लक्ष्णया परया (T_1 M_1 मधुर, G_1 स्निग्धया) गिरा, M_2 श्लक्ष्ण मधुरया गिरा — d) D_3 देश° (for प्राप्त°) T_2 G_3 अरिंदम (for अनिन्दिता)

12 a) K_4 $D_{4\,6}$ सदा, G_3 यदा (for यथा)

13 b) K_2 B D_n D_{4-6} M_1 [पु]व; T_1 G_1 M_2 हि (for [द्दृ]ह) — c) K_1 D_1 भूयो वै, K_2 D_n $D_{4\,6}$ (by transp) वै द्यूते, G_4 भूयोपि — d) K_1 G_4 द्यूते रागो, K_4 D_3 (by transp) भूयो रागो, D_1 रागो द्यूते $Ś_1$ T_2 $G_{1\,3}$

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २०
हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २२
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

[ऽ]पि, K_1 B_1 $_3$ D_3 G_2 M_2 वि, K_3 हि, K_4 [ऽ]स्य, G_4 [ऽ]थ (for ऽभि) D_2 (corrupt) वैराग्येण ह भूयते

14 ^{a}) K_2 Dn D_5 $_6$ G_1 तथा (for यथा) K_3 $_4$ D_{1-3} M_1 हि (for च) — ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} पतति, T_2 G_2 $_3$ पतते (for वर्तन्ते) — ^{d}) D_1 वर्तंते (for दृश्य°)

15 ^{a}) G_1 सुहृत्सुजन° — ^{b}) T_1 यथाय न, T_2 (orig) G (except G_3) M यथा य न D_2 $_3$ स°, G_1 य° (for च) — After 15^{ab}, K_1 $_2$ B D (except D_{1-3}) S ins

240* ममापि च तथा वाक्य नाभिनन्दति मोहित ।

[Cf 16^{ab} — S (except T_1 M_1) transp अपि and च Dc D_4 G_4 यथा (for तथा) M_1 जानाति (for नन्दति) T_2 G (except G_1) नैषध (for मोहित)]
— S cont

241* यथा राज्ञ° प्रदीप्ताना भाग्यानामद्य सारथे ।

[T_1 G_1 तथा (for यथा) M तथास्य राज्ञो दीप्ताना (for the prior half) T_1 अस्य, G_1 अत्र (for अद्य)]
— ^{c}) K_1 $_2$ B D (except D_{1-3}) दोषो (for शेषो) T_1 नूनमन्ये विरोधोस्ति

16 M_1 om 16^{ab} — ^{a}) K_2 B (except B_3) Dn D_{4-6} यत्तु मे; D_1 ममैव, M_3 तत्र मे (for यत्र मे) — ^{c}) K_1 D_2 $_3$ स्वा (for त्वा) — ^{d}) K_1 B_2 D_{1-3} मे (for मद्) — ^{f}) K_2 D_5 विनमेद् (for विनशेद्) K_2 B D (except D_{1-3}) अपि (for इति) S विनाश प्रति सारथे

17 ^{b}) K_3 $_4$ B D (except D_{1-3}) G_2 मनो (for महा°) — ^{c}) Cf 20^c S रथम् (for इदम्) K_3 (marg *sec m* as in text) नगर (for मिथुन) — ^{d}) K_4 विदर्भ (for कुण्डिन)

18 ^{b}) $Ś_1$ K (except K_3) B_1 Dc D_{1-3} स्यदन बालकौ ($Ś_1$ °क) तथा — ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} चेमान्, S (except M_1) चैव (for चैतान्) T_2 G (except G_1) विनिक्षिप्य (for यथाकाम) — ^{d}) K_4 D_1 $_3$ वसेहान्यत्र M_1 वात्रैव, M_3 वान्येन (for वान्यत्र) $Ś_1$ K_1 $_3$ मम वाक्येन गच्छथा (K_3 °त)

19 ^{a}) M_2 ततो (for तु तद्) — D_2 om 19^c–20^d — ^{d}) S_1 M_2 नित्यश, K_1 सर्वश ; K_3 $_4$ D_1 $_3$ मुख्यत

20 D_2 om 20 (cf v l 19) — ^{c}) Cf 17^c B_2 आदाय (for आरोप्य) — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $_4$ B D_1 $_3$ $_4$ $_6$ विदर्भां तेन $Ś_1$ K_1 $_3$ D_1 $_3$ यायिना.

21 ^{a}) D_2 $_3$ ततो (for तत्र) $Ś_1$ K_1 $_3$ Dc D_1 स विन्यस्य (for विनिक्षिप्य) M_1 हयांस्तु तत्र निक्षिप्य

22 ^{b}) Dc प्रति (for नृपम्) — After 22^{ab}, T_2 G (except G_1) ins

242* क्व नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहु° ।

— ^{c}) K_4 तत सूतो (ऽ) [अ]योध्याया — ^{d}) D_2 तथा; G_4 तत (for तदा)

23 Dc_1 om 23 — ^{a}) K_1 $_3$ D_1 च, K_4 तु (for स) — ^{b}) K_3 त्वरान्वित (for सुदु°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_2 $_3$ तत्र (for तस्य) D_1 लेभे तत्र भृतिं सोपि; S भृतिं च स ददौ चास्य — ^{d}) $Ś_1$ सात्मजेन K_2 $_3$ B_1 Dc_2 Dn_1 D_{1-3} $_6$ महीपते, S नि(T_1 तु, G_1 M च)योजित

Colophon om in K_1 Dc_1 — *Major parvan* N

५८

बृहदश्व उवाच ।

ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn2, K1 Dc1 om.) T G3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: D2 पुष्करेण सहाक्षक्रीडाया दमयतीविलापे दमयतीवाक्य. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 60, D1 61, T G M2 57 (as in text), M1 58. — *Śloka no.*: Dn 25.

58

1 ᵃ) K3 प्र (for तु). — ᵇ) T1 धीमत॰ (for दीव्य॰). — ᵈ) = 4. 63. 32ᵇ, 66. 26ᵇ. B1 यद्वान्यद्, T G यच्चापि.

2 ᵇ) K4 पुष्करो वाक्यमब्रवीत्. — ᵈ) Ś1 K1 तु (for [अ]स्ति).

3 ᵇ) Ś1 B1 एतद् (for अन्यद्). K2. 3 B2. 4 Dc Dn D2. 3. 5. 6 जित (for हृत). D4 पूर्वं सा विजिता मया. — ᶜ) K1. 3 B2. 3 D3. 6 M1 दमयत्या.

4 ᵃ) Dc उक्तस्तु, D3 उक्तश्च (for ॰स्य). — ᵇ) D2 मन्युमत्. D3 नल॰ परममन्युना (cf. 5ᵇ). — K3 om. (? hapl.) 4ᶜ–5ᵇ. — ᶜ) S1 K4 D2. 3 G4 विदीर्यतेव, Dc व्यदीर्यतास्य.

5 K3 om. 5ᵃᵇ (cf. v.l. 4). — ᵇ) Dc D3 G1 ॰मन्युना. — After 5ᵃᵇ, T G ins.:

243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धन मम नराधम ।
पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मना ।
उत्तरीय तदा वस्त्र तस्याश्चाभरणानि च ।

[(L. 2) T1 पणमिव न निक्षिप्य, G1 पणोऽस्मीति विनिक्षिप्य. — (L. 3) T1 G1 तथा (for तदा).]

— ᶜ) T G उद्धृत्य. — ᵈ) S1 K (except K1) Dc D1–3 महामना॰ (for ॰यशा॰).

6 ᵃ) K2 B Dc Dn D4–6 T2 (orig.) ह्यसवीत, D1 सुसवीत॰, D2. 3 परीधान॰ (for अस॰). S (T2 by corr.) एकवासोभि(G4 ॰सो हि, M1 ॰स सु)सवीत॰. — ᵇ) K3 सुहृच्छोकसमन्वित, S सुहृदा शोकवर्धन॰. — ᶜ) K2 B Dn D2. 5. 6 T1 ततो, K3 महा, S (except G1) नलो (for तदा). T1 राजन् (for राजा). — ᵈ) Ś1 स (for सु). S त्यक्त्वा तु विपुल धन.

7 ᵃ) S1 Dc1 T1 एकवस्त्रा, K3. 4 G (except G3) M2 ॰वस्त्र. B (except B3) Dn D4. 6 [अ]थ, D1–3 तु, D5 च (for त). — ᵇ) Ś1 [S]भ्यगात्, K B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4–6 M [S]न्वगात्, B2 D3 T1 [S]न्वयात्. — ᶜ) G2. 4 तथा (for तया). T G M2 नगरा(T2 G3 नैषधा)भ्याशे (for बाह्यत॰ सार्धं). — ᵈ) T1 ना रात्रीं (for त्रिरात्र). K1 नैषध॰ सहितोवसत्.

8 ᵃ) Dc स्तु महाभाग॰. — ᶜ) G1 अनुव्रजेन्नल यस्तु. — ᵈ) K4 (by transp.) मम वध्यता, T G2–4 M वध्यतामिति. G1 गच्छेद्वै वध्यतामिति.

9 ᵃ) T2 G (except G1) च (for तु). — ᵇ) S1 D1 प्रजा, K3. 4 D2. 3 द्यूत (for तस्य). — ᶜ) K2 B Dn D4–6 न तस्य (B1 तस्य न) (for न तस्मिन्). — ᵈ) T1 नराधिप (for युधि॰).

10 ᵃ) T1 M2 तया, G1 नल्लो (for तथा). K (except K1) B Dc D1–6 नगराभ्यासे. — ᶜ) K1 मृत्वो (sic). D2

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५
तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

राजन् (for राजा) — After 10, $K_{1\,2}$ B D (except D_{1-3}) ins

244* पीड्यमान क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L 1) K_1 क्षुध संपीड्यमानश्च फल B_3 वर्तं° (for कर्ष) — (L 2) K_1 ततोन्वगाद, B_2 ततोन्वियात् (for तमन्व°)]

11 ^{a}) $K_{1\,2}$ B Dn D_{4-6} T G क्षुधया; M_1 तथा स- (for क्षुधास) $Ś_1$ मानश्च, K_4 °मानोपि — ^{b}) $Ś_1$ तिथ, K_4 D_2 तिथो (for °तिथे) $Ś_1$ पथि, K (except K_2) D_{1-3} [ऽ]ध्वनि (for [ऽ]हनि)

12 ^{c}) $Ś_1$ B Dn_1 n_2 $D_{1\,4\,6}$ G_1 भक्ष्यो, K_1 भक्ष्य K_1 समादेश, K_2 ममाद्याह, K_3 D_1 ममाद्योय, Dc ममापीह, T G M_2 ममाद्यापि, M_1 मम ह्यद्य — ^{d}) $Ś_1$ K_3 बहु (for वसु)

13 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_{1-3} T_2 $G_{1\,3}$ M_2 उत्तरीयेण, K_2 B Dc Dn D_{4-6} परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T_1 $G_{2\,4}$ M_1) — ^{b}) $Ś_1$ समवावृणोत्; $K_{2\,4}$ B D (except $D_{2\,3}$) T_1 स स(K_4 म)मावृणोत्, T_2 M_2 स समास्तृ , T_2 (by corr) G_3 स समावृणोत् (for समवास्तृणोत्) M_1 वस्त्रेणैव समावृणोत् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_{1-3} T_2 (by corr) G (except G_2) M_2 तस्योत्तरीयम्, K_2 B Dc Dn D_{4-6} तस्य तद्वस्त्रम् K_4 D_3 आसाद्य — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} transp जग्मु° and सर्वे K_3 D_1 विहायस°, $D_{2\,3}$ विहगमा°; T $G_{1\,3}$ M_1 विहायस

14 ^{a}) $Ś_1$ तत्तु, K_1 त तु, K_2 B Dn D_{4-6} वाक्य (for ते तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 B Dn D_{4-6} एतद् (for वाक्यम्) K_2 B (except B_3) Dc Dn D_5 S (except G_1) ततो (for तदा) — ^{c}) B_2 दिष्ट्या (for दृष्ट्वा) $Ś_1$ K_1 दीन (for भूमौ) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स्थितमेनम्, $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} (by transp) दीन स्थितम्

15 ^{b}) K_1 तव वासोपहारिण — ^{c}) K_4 अस्माक हि कथ प्रीति , D_2 नागच्छति तत प्रीति — ^{d}) M_1 सु (for स)

16 ^{a}) $Ś_1$ K_2 Dn D_{4-6} समीप (for समीक्ष्य) — ^{b}) D_3 गत (for च वि-) — ^{c}) $K_{1\,2}$ B Dn $D_{1\,4-6}$ G_2 M_2 तदा, G_1 [ऽ]पि वै (for ततो) K_2 B Dn D_{3-6} M_2 राजन् (for राजा) — ^{d}) $Ś_1$ D_2 तथा°, T_1 तदा° (for अथा°)

17 ^{a}) $G_{2\,4}$ M_2 एषा (for येषा) — ^{c}) $K_{2\,3}$ Dn $D_{1-3\,5}$ विंदेय, Dc विंदेत (for विंदे च) — ^{d}) $K_{2\,4}$ B Dn D_{4-6} T_2 G_3 क्षुधयान्वित , D_1 क्षुत्तृषार्दित , M_1 च क्षुधान्वित K_1 क्षुधितो दु खितस्तथा

18 ^{a}) G_4 एषा B_2 प्रकोपात् (for कृते न), cf 17^a — ^{b}) D_{2-4} S (except T_2 G_3) मम (for मयि) — ^{c}) K_2 B (except B_3) Dn D_{4-6} transp ते and इमे — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} वासो भीरु, K_3 वासो ध्यप-, T G वास श्चापि

19 ^{c}) T_1 G (except G_3) ते स , M ते सा (for तेऽहं)

20 ^{a}) $D_{2\,3}$ बहुश (for बहव-) — ^{b}) K_1 M_2 °मुख, M_1 °दिश (for पथम्) — ^{c}) B_2 T_1 G (except G_3) अवतीमृक्ष°

21 ^{a}) S (except T_1 G_4 M_2) महान् (for महा) — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} बहुमूलफला°; Dc D_1 द्रुमा पुष्पफला°, M_2 असौ पुष्पफलद्रुमा°

५८

वृहदश्व उवाच ।
ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn2, K1 Dc1 om) T G3 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D2 पुष्करेण सहाक्षक्रीडाया दमयतीविलापे दमयतीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 60, D1 61, T G M2 57 (as in text), M1 58 — *Śloka no* Dn 25

58

1 a) K3 प्र (for तु) — b) T1 धीमत॰ (for दीव्य॰) — d) = 4 63 32b, 66 26b B1 यद्वान्यद्, T G यच्चापि
2 b) K4 पुष्करो वाक्यमब्रवीत् — d) Ś1 K1 तु (for [अ]स्ति)
3 b) Ś1 B1 एतद् (for अन्यद्) K2 3 B3 4 Dc Dn D2 3 5 6 जित (for हृत) D4 पूर्वं सा विजिता मया — c) K1 3 B2 3 D3 6 M1 दमयत्या
4 a) Dc उक्तस्तु, D3 उक्तश्च (for ॰स्य) — b) D2 मन्युमत् D3 नल॰ परममन्युना (cf 5b) — K3 om (? hapl) 4c–5b — c) Ś1 K4 D2 3 G4 विदीर्यतेव, Dc व्यदीर्यतास्य
5 K3 om 5ab (cf v.l 4) — b) Dc D3 G1 ॰मन्युना — After 5ab, T G ins
243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धन मम नराधम ।
पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मना ।
उत्तरीय तदा वस्त्र तस्याश्चाभरणानि च ।
[(L 2) T1 पणश्चिव च निक्षिप्य, G1 पणोस्त्विति विनिक्षिप्य — (L 3) T1 G1 तथा (for तदा)]
— c) T G उद्धृत्य — d) S1 K (except K2) Dc D1–3 महामना॰ (for ॰यशा॰)
6 a) K2 B Dc Dn D4–6 T2 (orig) असवीत, D1 सुसवीत॰, D2 3 परीधान॰ (for अस॰) S (T2 by corr) एकवासोभि(G4 ॰सो हि, M1 ॰स सु)सवीत॰ — b) K3 सुहृच्छोकसमन्वित॰, S सुहृदा शोकवर्धन — c) K2 B Dn D2 5 6 T1 ततो, K3 महा, S (except G1) नलो (for तदा) T1 राजन् (for राजा) — d) Ś1 स (for सु) S त्यक्त्वा तु विपुल धन
7 a) Ś1 Dc1 T1 एकवस्त्रा, K3 4 G (except G3) M2 ॰वस्त्र B (except B3) Dn D4 6 [अ]थ, D1–3 तु, D5 च (for त) — b) Ś1 [S]भ्यगात्, K B1 3 4 Dc Dn D1 2 4–6 M [S]न्वगात्, B2 D3 T1 [S]न्वयात् — c) G2 4 तथा (for तया) T G M2 नगरा(T2 G3 नैषधा) भ्याशे (for बाह्यत॰ सार्धं) — d) T1 ता रात्रीं (for त्रिरात्रं) K1 नैषध सहितोवसत्
8 a) Dc स्तु महाभाग॰ — c) G1 अनुमजेन्नल यस्तु — d) K4 (by transp) मम वध्यता, T G2–4 M वध्यता॰ मिति G1 गच्छेद्वै वध्यतामिति
9 a) T2 G (except G1) च (for तु) — b) S1 D1 प्रजा , K3 4 D2 3 धूत (for तस्य) — c) K2 B Dn D4–6 न तस्य (B1 तस्य न) (for न तस्मिन्) — d) T1 नराधिप (for युधि॰)
10 a) T1 M2 तया, G1 नलो (for तथा) K (except K1) B Dc D1–5 नगराभ्यासे — c) K1 भूत्वो (sic), D2

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५
तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

राजन् (for राजा) — After 10, $K_{1\ 2}$ B D (except D_{1-3}) ins

244* पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L 1) K_1 क्षुध सपीड्यमानश्च फल B_2 वर्त (for कर्ष) — (L 2) K_1 ततोन्वगात्, B_3 ततोन्वियात् (for तमन्व)]

11 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B Dn D_{4-6} T G क्षुधया; M_1 तथा स॰ (for क्षुधास) $Ś_1$ मानश्च; K_4 मानोपि — ^{b}) $Ś_1$ तिथ; K_4 D_3 तिथो (for तिथे) S_1 पथि, K (except K_2) D_{1-3} [ऽ]ध्वनि (for [ऽ]हनि)

12 ^{c}) S_1 B Dn_1 n_2 $D_{1\ 4\ 6}$ G_1 भक्ष्यो, K_1 भक्ष्य K_1 समादेश, K_2 ममाद्याह, K_3 D_1 ममायोय, Dc ममापीह; T G M_2 ममाद्यापि, M_1 मम ह्यय — ^{d}) S_1 K_3 बहु (for वसु)

13 ^{a}) S_1 $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} T_2 $G_{1\ 2}$ M_2 उत्तरीयेण, K_2 B Dc Dn D_{4-6} परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T_1 $G_{2\ 4}$ M_1) — ^{b}) $Ś_1$ समवावृणोत्, $K_{3\ 4}$ B D (except $D_{2\ 3}$) T_1 स स(K_4 म)मावृणोत्, T_2 M_2 स समास्तृ॰, T_2 (by corr) G_3 स समावृणोत् (for समवास्तृणोत्) M_1 वस्त्रेणैव समावृणोत् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} T_2 (by corr) G (except G_2) M_2 तस्योत्तरीयम्; K_2 B Dc Dn D_{4-6} तस्य तद्वस्त्रम् K_4 D_3 आसाद्य — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} transp जग्मु॰ and सर्वे K_3 D_1 विहायस॰, $D_{2\ 3}$ विहगमा॰, T $G_{1\ 3}$ M_1 विहायस

14 ^{a}) S_1 ततु; K_1 त तु, K_2 B Dn D_{4-6} वाक्य (for ते तु) — ^{b}) S_1 K_2 B Dn D_{4-6} एतद् (for वाक्यम्) K_2 B (except B_3) Dc Dn D_5 S (except G_1) ततो (for तदा) — ^{c}) B_2 दिष्ट्या (for दृष्ट्वा) S_1 K_1 दीन (for भूमौ) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स्थितमेनम्, $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} (by transp) दीन स्थितम्

15 ^{b}) K_1 तव वासोपहारिण — ^{c}) K_4 अस्माक हि कथ प्रीति; D_2 नागच्छति तत प्रीति — ^{d}) M_1 सु॰ (for स॰)

16 ^{a}) $Ś_1$ K_2 Dn D_{4-6} समीप (for समीक्ष्य) — ^{b}) D_3 गत (for च वि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{1\ 4-6}$ G_2 M_2 तदा, G_1 [ऽ]पि वै (for ततो) K_2 B Dn D_{3-6} M_2 राजन् (for राजा) — ^{d}) $Ś_1$ D_2 तथा॰, T_1 तदा॰ (for अथा॰)

17 ^{a}) $G_{3\ 4}$ M_2 एषा (for येषा) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ Dn $D_{1-3\ 5}$ विंदेय, Dc विंदेत (for विंदे च) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B Dn D_{4-6} T_2 G_3 क्षुधयान्वित; D_1 क्षुत्तृषार्दित, M_1 च क्षुधान्वित॰ K_1 क्षुधितो दु॰खितस्तथा

18 ^{a}) G_4 एषा B_3 प्रकोपात् (for कृते न), cf 17^a — ^{b}) D_{2-4} S (except T_2 G_3) मम (for मयि) — ^{c}) K_2 B (except B_3) Dn D_{4-6} transp ते and इमे — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} वासो भीरु, K_3 वासो ऽप्यप, T G वासश्चापि

19 ^{c}) T_1 G (except G_3) ते स॰; M ते सा (for तेऽह)

20 ^{a}) $D_{2\ 3}$ बहुधा॰ (for बहव) — ^{b}) K_1 M_2 मुख; M_1 दिशा (for पथम्) — ^{c}) B_2 T_1 G (except G_3) अवतीनृक्ष

21 ^{a}) S (except T_1 G_4 M_2) महान् (for महा) — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} बहुमूलफला॰, Dc D_1 द्रुमा पुष्पफला॰; M_2 असौ पुष्पफलद्रुमा॰

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २३
उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।

---

22 ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} असौ, K_4 T G M_2 एष (for अय) T G M_2 यास्यति (for गच्छति) K_3 $B_{1\ 3}$ Dn_3 D_{4-6} कोशला, K_3 कौशलान्, K_4 B_4 Dn_1 n_3 $D_{2\ 3}$ कोशलान्, Dc कौशला, D_1 कोशल M_1 रमणीय शिव सम° — ^{c}) G_1 M_2 तत (for अत) — ^{d}) T G M_2 दक्षिणो (for °णे) M_1 विदर्भाणा महाद्युते — After 22, $K_{1\ 2}$ B D (except D_{1-3}) ins

245* एतद्वाक्य नलो राजा दमयन्तीं समाहित ।
उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ।
[(L 2) $K_{1\ 2}$ B_2 D_{4-6} उवाच चासकृदार्त]

23 $23^{ab} = 3\ 56\ 14^{ab}$ — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पीडिता, B Dn $D_{4\ 6}$ कर्षिता, D_1 मूर्छिता — ^{c}) K_4 D_4 $D_{1\ 2}$ [क्षु]द (for त) — ^{d}) D_5 परम, G_1 कृपण (for करुण)

24 ^{a}) B_4 सवेपते, Dn $D_{1\ 3}$ उद्वेजते — ^{b}) K_3 $D_{1\ 4\ 6}$ T_1 सर्वत, $B_{3}m$ भारत (for सर्वश)

25 ^{a}) G_1 हृतराष्ट्र K_2 B (except B_2) Dn D_{4-6} S (except T_1 M_1) हृतद्रव्य — ^{b}) K_4 क्षुत्प्रपीडित, B_2 क्षुधयान्वित, Dc_1 D_2 क्षुत्समन्वित, $G_{2\ 4}$ तृट्श्रम (G_4 °श्रमा) न्वित — ^{d}) B_2 M (by transp) त्वामह, G_4 विसृज्य $Ś_1$ T_1 त्वा, G_2 हि (for त्वा) $K_{1\ 2}$ B (except B_1) Dn $D_{2\ 4-6}$ निर्जने (for वि°)

26 ^{a}) K_1 Dc_2 च (for ते) — ^{d}) K_2 B_3 Dn D_{4-6} G_1 M [अ]ह, B_3 त (for ते)

27 ^{a}) S_1 K (except K_2) Dc D_{1-3} हि (for च) — ^{b}) K_4 D_{1-3} भेषजामृत, T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 भेषज मत, T_2 G_3 भैषज मत, G_1 ह्येष मन्मत — ^{c}) S (except M_1) नित्य हि (for औषध) — After 27, D_1 ins an addl colophon (*adhy no* 62)

28 ^{a}) = 1 143 16^{a} T_2 $G_{2\ 3}$ सत्यम् (for एवम्) D_3 एव (for एतद्) — ^{c}) $Ś_1$ रम्य, $K_{1\ 4}$ M_1 किंचित्, T_1 वित्त (for मित्र) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ विद्यते भेषज मत (K_4 °षजामृत)

29 ^{a}) $Ś_1$ K (except K_2) Dc D_{1-3} त्यक्तुमिच्छामि — ^{b}) K_2 $B_{1\ 4}$ Dn D_{4-6} किमल (for किमर्थं) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ भाषसे (for शङ्क°) — ^{c}) Dc_1 प्रजह्याम्, Dc_2 प्रजह्यम् (for त्यजेयम्) — ^{d}) K_2 B D (except D_1) चैव (for त्वेव)

30 ^{a}) Dn_2 M_2 मा (for मा) — ^{cd}) K_4 एष पथा विदर्भाणा किमर्थमुपदिश्यते

31 ^{b}) $K_{2\ 3}$ Dn D_{4-6} तु, B_3 च (for त्व) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2}$ इच्छसि (for अर्हसि) — ^{c}) G_1 तेजसा T G (except G_1) त्वपकृष्टस्त्व — ^{d}) S_1 K_3 Dn_2 D_6 मा (for मा)

32 ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ पथानो — ^{b}) S_1 K_1 Dc विबुधोत्तम, K_2 B Dn D_{4-6} च (D_5 त्व) नरोत्तम, $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ M_1 विबुधोपम; D_1 यस्सुरोपम (for नर) — ^{c}) $D_{2\ 3}$ शोको; M_1 शका — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} अमरोपम, G_1 अनलप्रभ $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dc D_1 वर्धयिष्यति (K_4 D_1 सि) शकया, K_1 वर्धयिष्यसि मानद, $D_{2\ 3}$ वर्धते चानिश प्रभो, M_1 वर्तते त्वयि नैषध

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।
यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
बृहदश्व उवाच ।
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

---

33 [a]) B1 D1 G4 वा (for चा°) — [b]) M1 इति, M2 इय (for तव) K1 2 B D (except D1-3) M ज्ञातीन् (for राजन्) K3 भवेदिति, D2 3 कथचन, T G भविष्यति (for व्रजेदिति) — [c]) D2 3 गच्छामो, T1 G (except G3) गच्छाव — [d]) Ś1 K3 4 B Dc1 D1 2 5 विदर्भा यदि

34 [a]) Ś1 K1 त्वा (for त्वां) T G तत स राजा त्वा दृष्ट्वा — [b]) Ś1 पूजयित्वा च मानद — [c]) D2 3 ततस् (for तेन) — [d]) K4 D1 मे (for नो)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K4 Dn2 T G M2 आरण्य — *Sub parvan* N T1 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D3 नल परित्यागे अक्षरूपाणि द्वापरेण नलवस्त्रापहारेण दमयतीवाक्य (sic) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) 36 (1), Dn2 n3 61, D1 63, T G M2 58 (as in text), M1 59 — *Śloka no* Dn 36, D1 7

59

1 For नल उ, S subst

246* बृहदश्व ।
इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।
[T1 M1 तया (for तदा)]

— [a]) K2 B Dc Dn D4-6 T2 G3 तव पितुस (for पितुस्ते तत्) K1 D1 T1 G1 ते तु, K4 (m as in text) स्वेतत्, D2 3 स्वेव, G2 4 M ते वै (for ते तत्) — [b]) Ś1 (corrupt) मे (for मम) — [c]) D3 M1 च (for तु) — [d]) K1 तव शोकविवर्धन (= 2[d])

2 [a]) Ś1 K1 भूत्वा (for गत्वा°) — Ś1 T2 G3 om (hapl) 2[cd] — [c]) K1 कथ दीनो, K2 B (except B2) Dc2 Dn D4-6 परिच्युतो, D1 परिभूतो, M1 कृपणोद्य

3 All MSS except B4 om the ref — [a]) D2 3 एव (for इति) M2 ततो (for नलो) — [d]) D1 वास सार्धेन; D2 3 वस्त्रार्धेन तु S सवृत

4 [b]) K1 समतत (for इतस्तत) — [d]) D3 प्रपा (for सभा) K2 D5 उपस्थितौ; Cnp उपोषतु (for उपेयतु°) M2 सभामासेदतु° क्वचित्

5 [a]) D1 3 ता प्रपाम् K4 तु सु°, D1 अनु° (for उप°) — [b]) G1 वनमध्ये खिलीकृता — [c]) Ś1 K1 4 B3 D1 M1 राजन् (for राजा) — [d]) D3 महीपति (for °तले)

6 Dc2 om (hapl) 6 — [ab]) K3 D3 4 6 चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो) K2 Dn D5 विकटो, T1 G1 M2 विकचो (for मलिनो) K2 Dn D5 T1 G1 M2 मलिन , B (except B3) D4 6 विकट (for विकच) K3 4 B D1-3 5 पाशु गुठित , S पासुकुठित°

7 [b]) T G M2 पतिता (for [अ]पहृता) S1 K (except K2) B2 D1-3 तदा (for तत) M1 निद्रयोपहृता सदा — [d]) Ś1 D2 3 सुकुमारा S1 K (except K2) D1-3 मनस्विनी

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १४
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
तेनार्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

---

8 c) Dc शोकोन्मथितचित्तोसौ, G1 M1 शोकोन्मथन (M1 शोकोपहत)चित्त सन् — d) T1 पुन°, G (except G3) M °पुर (for पुरा)

9 c) D1 निवास च अरण्यस्य, D2 3 वनेन च परिक्लिन्न

10 10^{ab} = 5 34 19^{ab} — c) Ś1 K3 4 स्यात्तु, K1 T G (except G1) स्याद्व, D1 स्याच्च (for किं नु) — d) Dc वै, Dn2 D6 G1 च (for वा)

11 a) K1 मयेय, Dc यामिय Ś1 K1 om हि T1 G1 M2 तु (for हि) K2 3 B2–4 Dn D4–6 T2 (by corr) G3 [ए]व, B1 T2 G2 4 [इ]य (for [इ]द) D1–3 मामेवा त्वनुरक्तेय — b) K3 4 Dc प्राप्नोति (for आप्नो°) T2 G M दारुण (G1 सुसितै) (for मत्कृते) — c) D3 कथ, T1 G1 स्वय (for त्विय) K1 मद्वियोगाद्धि य गच्छेत्, K3 मद्विहीना न्वय गच्छेत् — d) K4 स्वगृह (for स्वजन)

12 K2 om 12^{ab} — a) N (K2 om) T1 G1 मयि (for मया) — b) K4 M1 इद (for इय) K1 4 प्राप्नोति, G1 (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति) K1 3 [अ]निन्दिता; B Dn D4–6 T2 G (except G1) [अ]नुव्रता, D2 M1 [अ]नुत्तम — c) Dc च (for तु) Ś1 उत्सर्गे दमयत्यास्तु — d) K3 विंदतेपि, K4 D1 विंदेच्चापि, Dc °थापि, D3 ह्यपि D3 transp सुख and क्वचित्

13 K2 om 13^{ab} — a) Ś1 विबुधो, K1 मनसा (for बहुधा) — 13^{b} = 1 57 41^{b} — c) K1 2 B D (except Dc1 D1–3) G1 उत्सर्गं Ś1 K1 2 B D (except D1–3) G1 मन्यते (for ऽमन्यत) — d) K2 4 Dn D1 4–6 G3 M1 नराधिप — After 13, K1 2 B D (except D1–3) ins

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितु पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेय पतिव्रता ।
एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ।

14 a) Dc वि (for सोऽ) — b) D3 तथा चाप्ये° — c) S1 K1 [अ]भ्यगाद्, B2 G (except G3) [अ]त्य°, D1–3 तदा (for [अ]ध्यगाद्) — d) Ś1 K1 3 4 D1–3 वस्त्रस्यार्धव(S1 °र्ध)कर्तन, G1 वस्त्रार्धस्यावकृतन

15 a) Ś1 [ऽ]र्धकृत्येय, K1 Dc [ऽ]वकृत्तेय; K3 विकर्तव्य, K4 T1 M1 [ऽ]वकर्तेय, D3 निकृत्येय, T2 G2–4 [ऽ]वकृतेय, G1 M2 [ऽ]पकर्तेय (for विकर्तेयं) — c) T2 G (except G1) M1 ध्यात्वैव (for चिन्त्यै°) N विचिंत्यैव नलो राजा — d) K1 Dc स तां; D3 प्रपा (for सभा) D2 3 ता पर्यटत् (for पर्यचरत्) T1 M2 नृप (for तदा) D1 ता प्रपा पर्यटत्तदा

16 b) T1 M2 (inf lin) सत्वर, G1 सत्वर, M2 सर्वश° (for भारत) — c) D1 प्रपादेशे, D2 3 सभामध्ये (for सभो°) — d) B (except B1) विकोष

17 a) Dc G2 वाससि (for °सश्) K3 तेनार्धं वास आच्छिद्य — b) K3 व्यवस्य, D1 T1 G1 निश्वस्य, G2 4 निरस्य K2 D5 [ए]व, Dc [अ]थ (for च) Ś1 K3 परतप; K1 नरर्षभ, K2 D4 5 पर तत° — D2 om 17^{c}–24^{b} — c) Ś1 छित्वा चोत्सृज्य, K1 स तामुत्सृज्य — d) Ś1 K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 गतचेतना, D1 हृतचेतन°

18 D3 om 18 (cf v l 17) — a) K3 B Dc Dn D4–6 निवृत्तहृदय°, K4 निबद्धस्नेहेन, D1 निरुद्धहृदय, T2 G2–4 M [ऽ]बध(G4 M2 °बधु)द्ध° — b) Dc D3 आगत्य

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २०
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २१
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २४
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

K2 शुभा, K3 सतीं; D1 3 प्रपा (for सभाम्) — c) K1 3 ततो, K4 B1 Dn D1 5 तदा (for तथा) — d) T1 G1 M2 °द स नराधिप

19 In G1, the portion of the text from st 19 up to 3 61 35c is lost on missing fol D3 om 19 (cf v l 17) — a) T1 G4 यावन्न वायुरा(G4 वायुर्ना)दित्य° — b) Ś1 K1 3 D1 3 मे पश्यता (D1 °त; D3 °त, K4 [अ]प श्यत ता, Dc मे पश्यति (by transp) — c) D1 3 प्रपा (for सभा°)

20 D3 om 20 (cf v l 17) G1 missing (cf v l 19) — a) Ś1 K1 3 D3 वस्त्रार्ध° — c) B1 3 Dc S (G1 missing) मया हीना (for वरारोहा) — d) Ś1 K (except K2) Dc Dn2 D1 3 4 6 T2 G3 M2 बुद्धा; T1 G2 4 M1 ध्या (for °द्धा)

21 D3 om 21 (cf v l 17) G1 missing (cf v l 19) — a) Ś1 K (except K2) Dc D1 3 एकाकिनी (for एका सती) — d) = 1 109 5b 4 5 13d T1 M समाकुले — After 21, K2 B D (except D1-3) T2 (marg sec m om line 4) G3 ins

248* आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ।
रक्षन्तु त्वा महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनापहृतज्ञानो नल प्रातिष्ठदुत्यत ।
[(L 4) B4 नल प्रातिष्ठतान्यत]

22 D3 om 22 (cf v l 17) G1 missing (cf v l 19) — b) D1 3 प्रपा, M मुहुर् (for सभा) — c) Ś1 K1 सोपकृष्टस्तु क (= 24a) — d) K4 सौहार्देना K2 B2 4 Dn D4-6 M2 [अ]वकृष्यते

23 D3 om 23 (cf v l 17) G1 missing (cf v l 19) — a) Ś1 द्विरेव; K3 Dc D3 T1 G2 द्विधैव; B1 3 द्विविध — c) K4 M1 पुनर्, D6 यहिर् (for मुहुर्) — d) K1 सभा पुन , K2 B Dn D4-6 M2 सभा प्रति, D1 3 प्रपा पुन , T G (G1 missing) मुहुर्मुहु

24 G1 missing (cf v l 19) D3 om 24ab (cf v l 17) — a) K2 B2 Dn D4-6 अव° (for सोऽप) Dc च (for तु) — c) K1 बाला (for भार्या) — d) K1 B3 Dc D3 मुहु° (for बहु)

25 G1 missing (cf v l 19) — a) S (except M2, G1 missing) [आ]विष्टस (for स्पृष्टस) — b) T1 M बहु, T2 G (G1 missing) मुहु (for नृप) — c) K2 B Dn D4-6 जगामैका; K4 D1 T1 M1 °मैव, Dc मैको; T2 G3 °म वै (for मैव) K1 कानने (for [ए]व वने) S1 घोरे, B1 नान्या (for शून्ये) — d) T2 G (G1 missing) मो हित (for दु:खि)

Colophon G1 missing — *Major parvan* Ś1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* N T1 (om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D3 नलेन वस्त्रार्धच्छेदने दमयतीपरित्यागे नलविलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 *sup lin*) 62, D1 64, T G2-4 M2 59 (as in text), M1 60 — *Śloka no* Dn 29, D1 25

60

☞ This adhy is missing in G1 (cf v l 3 59 19), the MS is mostly ignored here

1 c) Dc2 अवबुध्य (for अबु) K3 महाराज (for वरा)

2 a) K2 B (except B3) Dn D4-6 अपश्यमाना (for सा) T2 G (G1 missing) M1 भर्तार सा स्वपश्यती — b) K2 B Dn D4-6 T1 M2 शोकदु ख (by transp)

६०

बृहदश्व उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५
शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८
नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकर्शितः ।

— ^{c}) K3 साक्रोश°, D1 आक्रोश° — ^{d}) T1 M3 हा राजन्निति भारत

3 M1 om (hapl) 3^{b}–4^{a} — ^{b}) Ś1 K1 3 4 D1 स्वामिन्किं वि(D1 त्व)जहासि मा — ^{d}) D3 3 भीताहं, T2 G (G1 missing) हीनास्मि (for भीतास्मि)

4 Ś1 om (hapl) 4, M1 om 4^{a} (cf v l 3) — ^{b}) K4 Dc1 D3 G2 4 सत्यवानसि, T1 M3 इति विश्रुत° — ^{c}) K3 D3 मा त्व, D2 M1 2 सात्व (for [अ]सत्य) K4 कथ मुक्त्वा तथा साध्वीं; D1 कथमुत्सृज्य ता सुप्ता, T G (G1 missing) कथ तथाविधस्त्व हि — ^{d}) K4 Dn D3m 3 कानने (D3 orig नैषध) (for मा गत°) D1 गतवान्काननादत°

5 ^{a}) Ś1 K1 4 क्व त्वम्, D3 वनम् (for कथम्) S1 K1 यातोसि (for गन्ता°) D1 क्व परित्यज्य गतासि, M1 पुन कथ नु भविता — ^{b}) K3 B Dn D4–6 दक्षा, M1 त्यक्त्वा (for वश्या) D2 3 च सुव्रता (for अनुव्रता) — 5^{cd} = 1 141 3^{cd} — ^{c}) K1 B2 T1 M नापकृते, Dc T2 G (G1 missing) नापकृत, Dn3 D1 3 [ऽ]नपकृता, D2 मम कृते (for ऽनपकृते) — ^{d}) S1 K1 [अ]पि कृते, D1 3 T2 G (G1 missing) [अ]पकृतो, D2 [उ]पेक्षितो (for [अ]पकृते) D1 3 भवान्, D2 T2 G (G1 missing) ह्यसि (for सति)

6 ^{a}) Ś1 K1 वक्ष्यसे, K3 B Dc Dn D1 5 6 शक्ष्यसे; D2 वदस्व D4 T2 (by corr) G3 शक्यमेता (for शक्ष्यसे ता) K2 सा, D1 3 T1 G2 4 M3 न (for ता) K2 B (except B1) Dn D4–6 सम्यक् (for सत्या) — ^{b}) Dc transp कर्तुं and मयि B1 कर्तुं मे निषधेश्वर, D3 साम्प्रत च मया सह — ^{c}) K2 B Dn D4–6 तेषा, K3 स्वय (for त्वया) — After 6, K2 B D (except D1–3) ins

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 ^{b}) K3 4 B1 Dn1 n2 D1 3 M2 एतावत्, T1 ते भवान् (for एतावान्) — ^{c}) K2 3 B (except B4) Dn D3 4–6 अति (for अस्मि) T2 G (G1 missing) भृश भीतास्मि दु°

8 ^{b}) K1 3 4 Dc D1–3 T1 M3 तिष्ठति; K2 B Dn D4–6 G4 दृष्टोसि K3 4 Dc D1 2 T1 M3 नैषध° G3 न तिष्ठसि नरेश्वर — After 8^{ab}, D2 3 ins

250* आधार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दु खित° ।

— ^{c}) K3 (marg *sec m*) D1 आच्छाद्य (for आवार्य)

9 ^{a}) K3 4 D1–3 तव (for बत) — ^{b}) K1 M3 किं (for यन्) — D3 om 9^{c}–10^{d} — ^{c}) Ś1 K1 3 समालोक्य, K2 B Dn D4–6 °गम्य, T1 °साद्य (°लिङ्ग्य)

10 D3 om 10 (cf v l 9) — ^{b}) D1 T2 G (G1 missing) तथा (for न चा°) — After 10^{ab}, B4 ins

251* सत्यवागसि मा त्यक्त्वा गतसत्य कथ भवान् ।

— ^{c}) Dc भविता सम्यक् (for स्येक) — ^{d}) G3 M2 स्वा (for त्वा) K2 T1 G3 4 M3 शोचये, B (except B2) Dc रोदिमि (for शोचिमि) Ś1 इति त्वा शोचयाम्यह; K1 इति त्वामनुशोचिमि, K3 इति मत्वा तु शोचिमि, K4 इति शोचाम्यह नृप, D1 इति शोचाम्यनुव्रत, D2 इति मत्वा तु रोदिमि, M1 इति मत्वानुशोचये

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६
एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

11 ^{b}) Ś1 K B2–4 Dn D4–8 श्रमकर्षित , B1 पीडित — ^{c}) K4 मूले स्व, Dc °मूले तु — ^{d}) S (G1 missing) निवत्स्यसि (for भवि) D8 मामपश्यसि दु खित

12 ^{a}) T1 M2 एव (for तत) Ś1 K1 तीव्रदु खार्ता, K2 4 D1–3 [अ]तीव दु खार्ता, Dn2 n3 M1 [अ]तीव शोकार्ता — ^{b}) T1 प्रदीप्तेन S1 K1 3 4 Dc D1–3 सप्रदीप्तेव (K3 Dc °न) मन्युना — ^{d}) K4 D1–3 धावत्सुदु खिता — After 12, D2 3 ins

252* मा त्व समाश्रय विभो अनाथा निर्जने वने ।
इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।
सहसा मुह्यते बाला मुहु रोदिति शोचती ।

[(L 1) D3 समाश्रय विभो मा त्व (for prior half), and विजने (for निर्जने) — (L 2) D2 °लोचना (for चेतसा) — (L 3) Cf 13^{ab} D3 वामा (for बाला)]

13 D3 om 13 — ^{b}) K1 T1 दु खिता (for विह्वला) — ^{c}) K1 4 D1 2 चापि, K3 बाला, Dc तेन (for भीता) — ^{d}) G2 शोचति (for रोदिति)

14 ^{a}) Ś1 K1 2 D5 G2 सातीव; Dn अतीव (for सा तीव्र) — ^{b}) D2 3 तिष्ठति (for नि श्वस्य) B D4 6 दु खिता (for विह्वला), cf v l 13 — After 14^{ab}, D2 3 ins

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।
[D3 भर्तृशोकपरायणा]

— ^{c}) Ś1 K1 तथा च (for उवाच)। K2 4 Dn D1–3 5 नि श्वस्य, B D4 6 निष्क्रान्ता (for निष्क्रम्य) — ^{d}) S1 K1 रुदती स्म, K2 D5 रुदत्यथ, K3 रुदित्वा स्म, K4 D1 रुदती मा, Dc रुदतीति, Dn रुदत्यथ (Dn2 तीरथ), D2 3 रुदती सा (for रोदमाना)

15 ^{a}) B1 °शापदु खार्तो, D1 3 °तापदु खार्तो — ^{b}) Ś1 K1 3 तिष्ठति (for विन्दति) S (except M1, G1 missing) नैष नदति नैषध — B1 om 15^{c}–16^{d} — ^{cd}) B (B1 om) D (except D1–3 5) नो (for तद्) Ś1 K D1–3 5 transp दु खाद् and दु खं K (except K1) B (B1 om) Dn1 n2 D4 6 अपि (for अभि)

16 B1 om 16 (cf v l 15) — ^{b}) K2 D1 G4 एन (for एव) — ^{c}) K1 अभ्यधिक (for दु खतर)

17 ^{a}) Dc स, D2 3 हि (for तु) — ^{c}) Ś1 K1 3 4 Dc Dn D1–3 5 अन्वेषमाणा (Ś1 K1 2 D5 ना), K3 B D4 6 अन्वेषयति (for षति स्म) — ^{d}) D2 जीविते, T1 (*sup lin* as in text) चेष्टिते (for सेविते)

18 ^{b}) D1 दमयती (for विल°) K2 Dn D5 इतस्, D2 3 यतस् (for ततस्) — ^{c}) D2 3 महाराज (for राजन्निति) — ^{d}) Ś1 K (except K4) D5 भारत (for धावति)

19 ^{a}) B D2–6 T1 स , Dc सा (for ता) K2 Dn D5 क्रन्दमाना (for शुष्यमाणा) Dc अत्यत (for अत्यर्थं) K3 मत्शुष्कमाणा भर्तारं, K4 D1 सभ्य(D1 °रू)ष्यमाणा पत्यर्थं — ^{b}) A few MSS वासतीं, D1 ता सतीं — ^{c}) K2 3 Dc2 Dn2 शोचती — ^{d}) K2 3 Dc D2 3 विलपती B1 4 T1 M पुन पुन , T2 G (G1 missing) सुमध्यमा

20 ^{a}) B (except B4) Dc D4 6 T2 G (G1 missing) भीरुम् (for भैमीम्) D5 सहसाजगरो भैमीं; T1 M सहसैवानवद्याङ्गीं — ^{b}) Ś1 मध्ये सपरि°, K (except K1) B Dc D1 2 अभ्यासपरि°, D5 अभ्यासवश° — ^{c}) D5 [अ]भिमुखो (for [अ]जगरो) — ^{d}) Dc दमयतीं (for महा)

21 ^{a}) G4 सगृह्यमाणा (for सा ग्रस्य) — ^{b}) B Dn D4 6 T2 (by corr) G3 परिप्लुता (for परा)

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७
मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

---

22 ^{b}) $B_{1\,3\,4}$ $D_{4\,6}$ T_2 (by corr) अनागस, S अनागसीं (for अनाथवत्) — ^{c}) S_1 K_2 $B_{3\,4}$ Dn D_5 T_2 G_3 विजने (for विपिने) — ^{d}) K_1 नैष, K_2 Dn $D_{4\,6}$ नानु (for नाभि)

23 ^{a}) K_2 कथ भवसि च पुन° — ^{b}) K_3 D_2 इहो त्सृज्य ; T_1 M_2 अभिस्मृत्य — After 23^{ab}, Dn ins

254* कथ भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥

— $Ś_1$ D_3 om (hapl) 23^{c}–24^{b} — ^{c}) K (except K_4) Dc Dn_1 $D_{1\,2\,5}$ G_2 M_1 शापान् (for पापान्)

24 $Ś_1$ D_3 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) B_1 Dc च (for ते) — ^{b}) K_1 परिश्रातस्य, Dc $D_{2\,5}$ M_1 °म्लानस्य — ^{c}) S (except T_1, G_1 missing) का (for क°) $Ś_1$ नृप° (for राज) — ^{d}) K_3 D_5 मा विना, B Dn $D_{4\,6}$ T_1 M ते(B_3 चा)नघ (for मानद)

25 Before 25, S (G_1 missing) ins बृहदश्व° — ^{a}) K_3 Dn D_5 तत कश्चिन्, T_2 G (G_1 missing) ता तु कश्चिन् (for तामकस्मान्) — ^{b}) D_2 विजने (for गहने) — T_1 om 25^{c}–26^{d} — ^{c}) B_3 Dc $D_{4\,6}$ आक्रंदितम्, D_3 आरुधतीम् T_2 G (G_1 missing) अभि° (for उप°) K_2 $B_{1\,2\,4}$ Dn D_5 आक्रदमाना सश्रुत्य — ^{d}) S_1 K_1 वेगेनाभि°

26 T_1 om 26 (cf v l 25) — ^{a}) K_2 B_1 Dn $D_{5\,6}$ तु दृष्ट्वा, Dc (by transp) दृष्ट्वा स — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ Dc Dn_3 $D_{1\,2\,4\,6}$ M_1 समतिक्रम्य, T_2 G (G_1 missing) समभिद्रुत्य K (except K_3) B_4 Dn $D_{1-3\,5}$ वेगत M_2 सचरन्गाहने वने — After 26, M_2 ins

255* समतिक्रम्य वेगेन सत्वर स वनेचर ।

27 B_2 om 27^{ab} — ^{a}) T_2 $G_{2\,3}$ मुखे त (for मुखत) — ^{b}) S_1 $K_{2\,3}$ B_1 Dn $D_{1\,5}$ T_1 M_2 च (for ह) — ^{d}) $Ś_1$ B_2 निशाम्य, K_1 विशाव्य, $K_{2\,3}$ निशम्य, D_1 विहत्य (for विशस्य) K_3 T_2 $G_{2\,3}$ °जीवक , G_4 जीविक, some MSS जीविन° (cf 37^{d})

28 ^{a}) D_3 मोचयित्वा K_3 [अ]थ, B Dn $D_{1\,4\,6}$ स, D_2 तु (for च) K_2 D_5 T_2 G (G_1 missing) मृग , D_3 शुभा (for च ता) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B Dn D_{4-6} ह, K_3 $D_{2\,3}$ हि, Dc वै (for च) — ^{c}) M_1 च ता भीरुम् (for कृताहाराम्)

29 ^{a}) M_1 (*inf lin*) कासि (for कस्य) $D_{2\,3}$ हि विशालाक्षि (for मृग°) — ^{b}) K_1 D_1 चाभ्यागत, K_4 चैवा गता, B_3 $D_{4\,6}$ T_1 $G_{3\,4}$ चास्या — ^{c}) $D_{2\,3}$ कष्ट (for कृच्छ्र) — ^{d}) K_2 B D (except D_{1-3}) भाविनि

30 ^{b}) K_1 मनस्विनी (for विशा पते) — ^{c}) K (except K_3) $D_{1\,5}$ सर्वमेव T_2 G_3 यथातथ्यम् — ^{d}) Dc Dn_2 [ऽ]थ (for ऽस्य) $D_{2\,3}$ भामिनी (for भारत)

31 31^{b} = (var) 1 96 54^{d} 4 8 11^{b} — ^{c}) K_3 Dc D_5 सुविभक्तानव° — 31^{d} = (var) 1 213 69^{d} 4 8 12^{d} — After 31, K_1 ins

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३४
स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५
दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥ ३६
यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
उक्तमात्रे तु वचने तया स मृगजीवनः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

बृहदश्व उवाच ।
सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुरुद्वीपिनिषेवितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३
जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

तदा , T G (G_1 missing) तत्त्व° (for तद°) K_2 B Dn D_4 $_5$ भाविनी, Dc G_4 M_1 कामिनी

34 ^{a}) K_2 B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 दमयत्यपि, D_5 यतीति (for यन्ती तु) K_3 दृसम्, D_2 दृष्ट्वा, D_5 दुःखम् (for दुष्टम्) — ^{b}) D_2 उपलक्ष्य — ^{c}) T_1 M_2 °शोक , T_2 G_2 $_4$ M_1 कोप (for रोष°)

35 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_3$ हि (for तु) Dc_1 Dn_1 D_2 क्रुद्ध (for क्षुद्र°) — ^{b}) B_3 D_1 उद्यत° (for आतुर°) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 दुर्धर्षं, D_4 $_6$ उद्धर्षांत् (for दुर्धर्षां)

36 ^{a}) K_3 दमयतीति, B (except B_2) D_4 °यत्यपि, D_2 यती च (cf 34^a) — ^{b}) B_3 पतिना च विना°, B_4 पतिराज्यनिरा — ^{c}) Dn_2 D_5 अतीव; D_1 अतीते — ^{d}) K_2 B_1 $_4$ Dn D_5 रुषान्विता (for रुषा किल)

37 ^{a}) K_3 B_4 Dn D_5 यथह T_1 राज्ञो (for अन्य) — ^{b}) K_4 न कामये, M_2 विचिंतये — ^{d}) K_2 Dn D_{1-3} $_5$ गतासुर्, B_4 दग्ध° सन् D_{1-3} मृगजीवक°, T_1 मृतजीवन , T_2 G (G_1 missing) गत° (cf 27^d, 38^b)

38 K_1 $_4$ D_5 om 38^{ab} — ^{b}) K_2 D (except Dc) तथा (for तया) T_2 G (G_1 missing) मृगजीवक (cf 27^d, 37^d) — ^{c}) D_5 स पपाताशु मे

Colophon om in D_3 Dn_2 has a lacuna in place of it G_1 missing — *Major parvan* Ś$_1$ K_1 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* N (except Dn_2, D_3 om) T_1 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* K_3 मृगव्याधशाप , D_2 दमयतीविलापे नलावलोकने ग्राहेण दमयतीग्रहणे व्याधेन ग्राहवधे दमयत्या व्याधशाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) ns 63 D_1 65, T G_{2-4} 60 (as in text) M_1 61, M_2 62 — *Śloka no* Dn 39, D_1 38

61

☞ G_1 is missing up to 35^c (cf v l 3 59 19), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 ^{c}) K_4 B_2 (m as in text) घोर (for शून्य) — ^{d}) Ś$_1$ जिल्लीक , K_1 क्षिल्लीक ; K_3 D_5 क्षिल्लीका , K_4 शृगाल°, D_2 जिल्लीका° , G_3 झल्लिका°

2 D_5 om 2^{ab} — ^{ab}) Ś$_1$ K_3 $_4$ D_{1-3} मृग , K_1 -मरु- (for -रुरु) K_2 B Dc Dn D_4 $_6$ सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्र(B_2 सिंहव्याघ्ररुरुद्वीपि)महिषर्क्षगणैः(B_3 Dc मृगैः)युतं — T_2 G_3 om (hapl) 2^{cd} — ^{c}) Dc D_4 $_6$ °गणैः कीर्णं

3 Some MSS show the spelling साल and [इं]गुदि — ^{d}) K_2 B D स्यदनैश्च Ś$_1$ K_1 S (except T_2 G_3, G_1 missing) सशाल्मलैः ; K_2 Dn_1 n_3 सपाल्मकैः

काश्मर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ७
यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ८
तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ ९
नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्शिता ॥ १०
विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११

दमयन्त्युवाच ।

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

---

4 ^{ab}) Ś1 K1 °रोध्रबदि(K1 °द)रै° साल°, K2 D1 8 T1 2 (by corr) °लोध्रखदिरशाल°, K3 °रोध्रखदिरै° शाल°, K4 D2 3 °रोध्रखदिरशा(K4 °सा)ल°, B Dc Dn D4 °लोध्रखदिरसाल°, D5 जबूलोध्राक्षखदिरशाल° — K1 3 D1 om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{cd}) S (mostly) कार्ष्मर्या Ś1 Dc2 काश्मर्यसलली(Dc2 °मलक)प्लक्ष-, K3 Dn D5 पद्मकामलकप्लक्ष- B -कदबोडुबरावृत, T2 G3 4 -कदबोदुबरान्वित

5 K1 3 D1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) S (except T1, G1 missing) परिष्कृत (for समा°) — ^{cd}) S1 पिद्दाल सालखर्जूर°, K1–3 Dc2 Dn D5 8 T1 प्रियालतालखर्जूर-हरीतकि°, K4 D1 प्रियालुसेलु(D1 °साल)खर्जूर, B पियाल (sic)तालखर्जूरहरीतकि(B1 3 °क)बि°, D2 3 प्रियालशाल-(D3 °द्रुम) खर्जूर° S (mostly) -विभीतकै°

6 ^{a}) Ś1 K1 °शतानीकान्, K3 D5 G2 4 °शतानद्धान्, D3 °समानद्धान्, M1 °शरानद्धान्, M2 °शतोद्भद्धान् — D4 om (hapl) 6^{b}–6^{e} — ^{c}) K3 B2 4 Dn D1 परि° (for पक्षि°) B3 M1 विकूजत्पक्षिसघुष्टा (M1 °ष्टान्); Dc D5 निकुजपक्षिसघुष्टा, T1 M2 सिंहर्क्षव्याघ्रसघुष्टान् — ^{e}) K2 D5 नद्य (for नदी°) K2 Dn D5 वाप्य° (for वापी°) — ^{f}) T1 वन्यानपि (for विवि°) B1 D1 मृगद्विपान् T2 G (G1 missing) विविधाश्चरतो द्विजान्

7 ^{a}) K3 B Dc2 D4 6 S (G1 missing) सु- (for सा) — ^{c}) Ś1 K1 T2 G3 तडाकांश्च, K3 तडागाश्च; T1 M तटाकानि, G2 4 तटाकाश्च — ^{d}) K1 °कुजाश्च, K3 °कूटाश्च G2 सर्वत — ^{e}) K2 Dc Dn D4 6 निर्झराश्चैव, K3 4 D1 3 सगमा°, B2 3 जगमा°, D5 विविधा° S (G1 missing) सरित्स रासि च तथा (T2 G3 °दा) — ^{f}) D5 S (G1 missing) °दर्शना° (or °ना)

8 ^{a}) K1 चाथ, B Dc D4 T2 G (G1 missing) तत्र (for चात्र) — ^{b}) G4 विदर्भाणा च न° — ^{c}) Hypermetric! Ś1 महिषान्व****यून्; K2 4 B1 Dc Dn D1 5 महिषाश्च वराहाश्च — ^{d}) Ś1 K1 3 B3 4 D2 3 ऋक्षपन्नगवानरान् (B3 राक्षसान्), K2 Dn D5 ऋक्षाश्च वनपन्नगान्, K4 B1 D1 गोमायूनृक्षपन्नगान् (B1 °वानरान्), Dc2 G4 ऋक्षवानरपुगवान्, T1 ऋक्षपुगववानरान् — After 8, K4 reads 11

9 ^{ab}) Ś1 K B2 Dn D1–3 5 लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या श्रिया) K1 B (except B2) Dc D4 6 परमया (for च परया) B3 (*sup lin*) शुभा (for युता) — ^{c}) S (G1 missing) विचचारैका — ^{d}) K4 पतिम् (for नलम्) D5 सती, M2 सदा (for तदा) — After 9, B4 ins

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 ^{a}) Ś1 नातृप्यत्सा, K1 निवृत्तात्मा, D3 नाबिभेत्सा, D5 नाभ्यसूया (for नाबिभ्यत्सा) — ^{b}) Ś1 K1 3 D2 3 तत्रापि Ś1 K1 B2 4 D4 6 कर्हिचित्; K4 वा क्व, D1 कुत्र° (for कस्य°) — K4 om 10^{cd} — ^{d}) Ś1 °दु खिता, Śm K2 3 Dn D1 5 °पीडिता, K1 B °कर्षिता

11 K4 reads 11 after 8 — ^{d}) K2 Dn D5 °मया श्रिता, K3 T1 °समाश्रया, T2 G (G1 missing) M शुभा श्रिता

12 B3 Dc Dn3 D4 S om the ref — After the ref, B4 ins

258* यथोक्त च त्वया कान्त मत्समक्ष च मत्प्रियम् ।
स्मर्तुमर्हसि कल्याण वच॰ पार्थिवनन्दन ।,

repeating it after 14 ! — ^{a}) K2 Dn D5 व्यूढोरस्क; B2 सिंहस्कध — ^{b}) K2 B (except B4) Dn D4 5 नैषधाना Ś1 G4 नराधिप, D3 पते प्रभो D2 निषधाधिपते प्रभो — ^{c}) S1 गत॰ सोसि, K2 3 Dn D5 गतोस्यद्य, K4 T2 (before corr) G2 4 M2 गतो मेसि, D1 2 T1 गतोसि स्व;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
कर्तुमर्हसि कल्याण तदृतं पार्थिवर्षभ ॥ १४
यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १८
भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १९
न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २१
कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
न मानयसि मानार्ह रुदतीमरिकर्शन ॥ २३

D_3 गवो यासि, M_1 गतोसीति — ^{d}) K_2 Dn D_6 विसृज्य (for त्यक्त्वा मा) K (except K_1) $B_{1.4}$ D (except $D_{1.4.6}$) T_1 विजने (for निर्जने)

13 ^{b}) $Ś_1$ वीरदक्षिणै, $K_{1.3.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ G_4 भूरि°, K_3 $B_{1.3}$ $D_{4.6}$ चाप्त, T $G_{2.3}$ M_2 स्वाप्त — ^{c}) G_2 किमिष्ट्वा त्व नर° — D_5 om (hapl) 13^d–14^a

14 D_5 om 14^a (cf v l 13) — ^{a}) K_3 B (B_1 marg) Dc Dn $D_{4.6}$ नरश्रेष्ठ, $D_{2.3}$ महाराज — ^{b}) K_1 मत्समीपे, T_2 G (G_1 missing) वने स्वस्मिन् T_1 महावने — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B_1 Dn $D_{2.3.5}$ स्मर्तुम् (for कर्तुम्) — ^{d}) K_3 B_3 Dn D_5 वचन, T_1 तत्सर्वं, M_2 तत्सत्य T_1 पार्थिवोत्तम, T_2 G (G_1 missing) पुरुषर्षभ — After 14, B_4 repeats 258*

15 ^{a}) K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ यथोक्त; D_5 यथोक्तैर् K_4 भूप (for हंसै) D_2 यथोक्त च विहगैश्च — ^{b}) D_6 ममापि (for समीपे) $K_{1.3}$ B_3 पार्थिव, D_2 नैषध (for भूमिप) — ^{c}) K_3 मत्समीपे K_2 Dn D_6 मत्समक्ष यदुक्त च — ^{d}) K_1 तत्समीक्षितु

16 ^{a}) D_1 ह्येकतो (for ए) | B Dc $D_{4.6}$ T_1 एकतश्चतु (B_3 श्चा)रो वेदा (cf 1 1 208^a and v l) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $B_{1.4}$ D_3 अधीता°, T_1 स्वाधीतास्, G_2 स्वधीत $Ś_1$ K Dn $D_{1.5}$ मनुजव्याघ्र; $D_{2.3}$ पुरुषव्याघ्र, T_1 ते नरश्रेष्ठ — After 16 B_4 ins

259* अश्वमेधसहस्र च सत्य च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेवातिरिच्यते ।

[=(var) 1 69 22 C 12 6002 C 13 3651^{cd}–3652^{ab}, etc]

17 K_3 om 17^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} राजेन्द्र (for शत्रुघ्न)

18 ^{a}) M_1 नाथ (for वीर) $K_{2.4}$ B_3 Dn $D_{2.5}$ M_2 नल, $B_{1.4}$ Dc $D_{4.6}$ तत्र (for ननु) D_1 हा वीर नरनाथाह, D_3 हा वीर जीवितात्काम — ^{b}) Dn_1 n_3 D_5 नष्टा (for इष्टा) K_1 T_2 $G_{3.4}$ transp किल and तव — ^{d}) B (except B_1) Dc $D_{4.6}$ कस्मान्न (for किं मा न) K_3 T_1 G_4 M_1 मा (for मां)

19 ^{a}) K_3 Dn $D_{3.5}$ भक्षयति (!), B Dc $D_{4.6}$ कर्ष° (for भर्त्स°) Dc [ए]त्र, D_6 [अ]घ (for [ए]ष) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} दुष्टो, K_3 व्याधो (for रौद्रो) G_4 भर्त्सयत्यतिरौद्रोय — ^{d}) D_3 प्रतिभाषसे (for त्रातुमर्हसि), cf 18^d

20 ^{a}) N काचिद्धि; G_2 सुभगा; M_1 काचिद्दे — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B Dc $D_{1.4.6}$ प्रियेत्यसकृदब्रवी° ($K_{3.4}$ Dc D_1 °ब्रवीत्), K_2 Dn $D_{2.3.5}$ प्रियास्तीत्यब्रवी सदा (D_2 °त्यसकृद्वदन्, D_3 °त्यसकृद्वदन्), T_2 G_3 प्रिया इत्यब्रवीस्सदा — ^{d}) D_2 दारुणा नृप; G_2 (by transp) नृप भारतीं K_2 D_5 मम, K_3 इव, T_1 नल (for नृप)

21 ^{a}) T_1 उन्मत्तवद्विलपतीं — $Ś_1$ K_1 om 21^c–22^b — ^{c}) K_3 Dn D_5 [ऽ]सि त्व (for नाथ) — ^{d}) = 18^d, 24^d D_4 G_4 M_1 मा (for मां) T_1 M प्रतिनंदसे

22 $Ś_1$ K_1 om 22^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) T G_3 M_2 मा (for च) — ^{c}) Dc सवृतामेका

23 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ हरिणेक्षण; K_4 $D_{1.5}$ हरिणेक्षणा, $D_{2.3}$ हरिणेक्षण; T_1 G_2 पृथुलोचना — ^{c}) K_2 Dn D_6 मामार्यं; T_1 मे नाथ, G_3 मानार्हां $Ś_1$ K_1 नाश्वासयसि कस्मात्त्व, K_4 D_{1-3} न मां नयसि कस्मात्त्व — ^{d}) K (except K_1) Dn $D_{2.3.6}$ T_2 G_3 रुदतीम् Some N MSS कर्षण

24 ^{b}) D_6 अहमै° (for मामिहै°) Dc_1 एकाकिनी B_1

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २५
शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्शिता ।
कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्ठितं नलम् ।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ २८
यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
निषधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती Ś1 K B1 Dn D1–5 ह्य(K2 3 B1 Dn D5 अ)हमेका॰किनी सती — ^{c}) Ś1 K B3 Dn D1–3 5 दमयत्यभिभाषे स्वा (Ś1 त्वा), B1 2 4 Dc D4 6 T1 स्व(B1 स्वां, B2 स, T1 स्वत्)पत्नीमभिभाषतीं — ^{d}) = 18^{d}, 21^{d} Dc1 G2 M मा (for मां)

25 M1 om 25^{ab} — ^{a}) K2 B Dc Dn D2 4–6 ॰पसपन्न (Dn1 ॰न्ना), K3 D3 ॰पपन्न च, T2 G (G1 missing) M2 ॰पसपन्ना — ^{b}) B D4 ॰दर्शन, Dc Dn2 D2 3 5 6 ॰शोभन, Dn1 शोभना; T2 G (G1 missing) M2 ॰शोभना — After 25^{ab}, T2 G2–4 M2 ins

260* अनुव्रता महाराज किं मा न प्रतिभाषसे ।
[Posterior half = 18^{d}, 21^{d}, 24^{d}]

— ^{c}) D1 कदा (for नाद्य) K2 त्वा (for त्वा) K2 Dn D5 प्रति॰ (for अनु) — ^{d}) T2 G3 4 अद्य (for अस्मिन्) — ^{e}) Ś1 K1 वनेष्वस्मिन्

26 ^{a}) Ś1 D2 च (for वा) — ^{b}) D2 3 मनुजाधिप, T1 G3 4 वसुधा॰ — ^{c}) B Dc D4 6 उपस्थित, D2 प्रस्थितो वा B3 5 Dc D4 6 नरव्याघ्र, T2 (by corr) G (G1 missing) M नृपश्रेष्ठ — ^{d}) K2 Dn3 D5 ॰विवर्धन, D1 ॰विवर्धन॰, S (G1 missing) ॰निबर्हण (T1 ॰विनाशन)

27 ^{a}) Ś1 K3 4 Dc2 D1 3 S (G1 missing) किं (for कं) Ś1 K1 पश्यामि (for पृच्छामि) S1 B1 Dc D6 शोकार्ता — ^{b}) Ś1 B D6 त्वदर्थं, K4 त्वत्कृते Some MSS कर्षिता, K1 ॰पीडिता — ^{d}) T2 G3 4 M [इ]ति (for [इ]ह)

28 ^{a}) B4 मा (for मे) K1 को नु मे कथये**, K2 Dn1 n2 D5 को नु मे वाथ प्रष्टव्य , Dn3 को नु मे वा* कथयेत् — ^{b}) K2 Dn D5 प्रस्थित, K3 4 B D1–3 धिष्ठित (for विष्ठित) Ś1 बल, B1 4 Dc D4 6 S (except M1) नृप (for नलम्) — ^{c}) T1 महाकुलं; T2 G (G1 missing) अनुरूप (for अभि॰) — ^{d}) Dc D4 6 Cnp परव्यसननाशन

29 ^{a}) Ś1 K1 यमन्वेषि च — ^{b}) Ś1 K3 4 D1–3 बाल , K2 D5 महा , T1 M2 बाले (for नल) — ^{c}) T1 इति च (for स इति) — ^{d}) G2 मधुरा गिर॰

30 ^{b}) K2 पत्रश्रेष्ठो, D1 चतुर्दंतो — ^{c}) K2 D5 ह्येति, B Dc Dn D4 6 [अ]भ्येति, D2 3 याति (for प्रैति) K4 शार्दूलो मामभिमुख — ^{d}) Ś1 B4 प्रेक्षाम्येनम्, K1 प्रक्षा॰, K2 Dn D5 T2 (before corr) व्रजा॰, K3 B2 3 Dc D2 6 प्रक्ष्या॰, K4 प्रख्या॰, D1 3 4 M2 प्रेक्ष्या॰ — After 30, B4 ins

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूलं च महाहनुम् ।
तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिप॰ ।

31 ^{c}) T1 G2 M2 तनया — ^{d}) K1 दमयर्ती तु (for ॰यन्तीति)

32 ^{a}) Dc D3 भार्या — ^{b}) Ś1 ॰कर्षित॰, K1 3 B3 ॰कर्षिण , K2 D1 5 ॰कर्षण, K4 कर्शन, D2 3 कर्शिन॰ — ^{d}) T1 दु॰ख॰, some MSS कर्षिता — ^{e}) Dc मृगेंद्र स्त्व (for मृगेन्द्रेह) — D2 om (hapl) 32^{f}–33^{c} — After 32, S (except M2 , G1 missing) ins

262* सिंहस्कन्धो महाबाहु पद्मपत्रनिभेक्षण॰ ।

33 D2 om 33^{abc} (cf v l 32) — ^{a}) Ś1 K1 अथारण्यस्य नृपते, K2 Dn D5 अथ वा त्व वनपते — ^{b}) K1 शससे, D5 दृष्टवान्; S (G1 missing) पश्यसि — ^{c}) Ś1 खादस्व, K Dn D1 3 5 खादय; B3 वदस्व , G2 अदस्त्व॰, G4

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरगमाम् ॥ ३४
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्भिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।
गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्री निबोध माम् ।
राज्ञः स्नुषां राजभार्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

आदस्व, M1 अदस्व Ś1 K (except K2) D1 3 मृगेंद्राद्य, B2 नृपश्रेष्ठ T1 M2 मा भक्षयित्वा शार्दूल — ^{d}) K2 Dn D5 दु खादस्माद्विमोचय

34 ^{a}) K3 [ऽ]पि त त्वाद्य, T1 विलपतीं (for विलपित) — ^{b}) Dc ममैव, T1 मामेका, M2 ममैषा K2 Dn D5 न मामाश्वासयत्यय — ^{c}) K2 Dn D5 यामी(Dn2 मि)मा; B2 (m as in text) D1 याम्येता, Dc यद्येता, T2 G (G1 missing) यात्येष Ś1 K Dn D1–3 5 स्वादु (for मृष्ट°) — ^{d}) K4 अपेता, D5 अपारा (for आपगा) B1 सागरा गना, T2 G (G1 missing) सागरोपमा

35 G1 resumes from 35^{cd} — ^{a}) T2 G (G1 missing) पृच्छे (for पुण्य) — ^{b}) K1 T1 M1 उच्छ्रित — ^{c}) Ś1 K1 3 विजयद्भिर्, T2 G (G1 missing) विराजित (for जद्भिर्) K1 D3 4 S (G1 missing) दिविस्पृग्भिर्, K2 Dn D5 इवानेकैर्, K4 नैकवर्णै, B2 मुनियुतैर् (for दिव) — ^{d}) Ś1 एकवर्णैर्, K4 शोभनैश्च; B2 दिवस्पृग्भिर् (for नैक) B Dc D4 6 T1 G1 M2 मनोहरै° D3 नैकवर्णमनोपम

36 ^{b}) Ś1 K1 3 विविधद्रुमभूषित, B1 विविधोपलसे वित, B3 Dc D1 4 T1 G2 शोभित — T1 om (hapl) 36^{c}–38^{b} — ^{d}) Ś1 K1–3 Dn D5 इवोत्थित; B Dc D1 3 T2 M2 इव स्थित, D4 6 अवस्थित (for इवोच्छ्रितम्)

37 T1 om 37 (cf v l 36) — ^{ab}) Cf 2^{ab} K4 मृगान्वित, D1–3 मृगैर्युत, G1 °समाकुल (for °मृगायुतम्) Ś1 K1 3 सिंहमातगशार्दूलवराहर्क्षगणायुत (K3 मृगायुत); K2 सिंहशार्दूलमातगवराहर्क्षमृगातक — ^{c}) K3 पृभिर्मृगैर्बहु

38 T1 om 38^{ab} (cf. v l 36) — ^{ab}) Ś1 K1 विशो काशोक , B Dc D4 किंशुकाशोकसरलै (B2 वनै°) पुना गैर्, D1–3 °वकुलै° पुनागैर् K4 अभि (for उप) — After 38^{ab}, K2 B (except B1) Dc Dn D4 6 ins

263* कर्णिकारधवप्लक्षै सुपुष्पैरुपशोभितम् ।

— K1 4 om 38^{cd} — ^{d}) B1 3 M1 शिखिभि (for शिखरै) S1 B2 Dc D4 om च S1 उपशोभितै , K2 Dn D5 6 च समाकुल, T2 G3 4 M1 च विराजित, G1 चापि शोभित, G2 च विनादित, M2 चाभिशोभित — After 38^{cd}, T2 G2–4 M1 ins

264* पृथिव्या रुचिराकार चूडामणिमिव स्थितम् ।

— ^{e}) Ś1 अह, B2 अमु; D3 इद (for इम) — ^{f}) Ś1 प्रेक्षा मि, K1 4 B Dc D4 T1 G4 प्र(B1 प्रे)क्ष्यामि, K3 वक्ष्यामि K4 नल, B2 D1–3 T1 G1 2 M पतिं, G4 प्रिय (for प्रति) K4 (by corr) प्रवक्ष्यामि पतिं नल

39 ^{b}) K4 (marg sec m as in text) दिग्विदिश (for दिव्यदर्शन) Some MSS विश्रुत — ^{c}) T2 G (except G1) नमस्ते (for शरण्य) — After 39, K4 reads 41^{cd}

40 ^{a}) K2 4 D4 त्वभिगम्याह; B2–4 Dc D5 त्वाभि गम्येह (D5 °ह), D1–3 त्वामुपागम्य, T2 G2–4 त्वामह मैमीं B1 प्रणमेह्यभिगम्याह, G1 प्रणमाम्यभिगम्याह — M1 om 40^{cd} — ^{c}) Ś1 K (except K2) D1–3 T1 M2 राजस्नुषा B2 राजभार्या राजवधू — ^{d}) K1 4 विश्रुता

41 ^{a}) K2 Dn D5 विदर्भराजाधिपति — ^{b}) K4 मही धर (for महा) — D1–3 read 43^{cd} after 41^{ab}, K4 reads 41^{cd} after 39 — ^{d}) K1 3 D2 3 T1 G2 4 चातु° र्वर्णस्य

42 ^{a}) B (except B2) M वाजपेया° — ^{b}) Ś1 K1 यज्ञाना (for क्रतू) — ^{c}) Some MSS श्रेष्ठ — ^{d}) =1 58 50^{d} D1–3 पृथुवक्षा° शुभेक्षण

43 ^{a}) K1 ब्राह्मण्य°, K4 सुरूप° — D1–3 read 43^{cd} after 41^{ab} — ^{c}) Ś1 K Dn D1–3 5 6 वीर्यसपन्न°; Dc

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४३
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशाः ।
निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D4 सुसदाचार , T G सत्यवाञ्च्छूर॰

44 ^{b}) T G2–4 निहतारिगण (T1 G4 ॰ण) — ^{d}) B1 4 M भगवतसुपस्थिता, B2 3 Dc D4 भवत समुपस्थिता (B3 ॰पागता), T G भगवन्समुप

45 ^{a}) Ś1 K D1–3 महाराज, B1 महासेन॰, Dn D5 6 महाराज॰, T1 G1 M2 महीपाल॰ — ^{b}) K3 B3 Dn D5 6 मे नरोत्तम , D4 नृपसत्तम — ^{c}) Hypermetric ! Ś1 K1 3 4 B (except B3) Dn D6 T G (all om सु-) गृहीत-नामा (K3 T1 ॰म), K2 D5 गृहीतमानो, D1 (? gloss) सुप्रसिद्धनामा D2 विर्मेद्र, T2 G (except G1) विद्वद्भिर् D3 (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता — ^{d}) B3 4 T2 G3 4 श्रुत , M1 स्मृत (for स्म ह)

46 ^{a}) D5 महा- (for सुतो) — ^{c}) B Dc D4 इह (B1 इद), S (except M1) तु यो (for पितु॰) K1 स्वस्य, K3 चाय, B M1 स्वतु, D5 स्व वै, T G M2 राज्य (for स्व यो) — ^{d}) S1 K3 राज्य स्व(K3 स)मनुशासति, K1 B1 3 Dc D4 M1 यो राज्यमनुशास्ति ह (K1 M1 वै), D1–3 राज्य स्वमनुशास्ति च, T G M2 पितु॰ स्वमुप(T1 M2 समुप॰, G1 समनु)-शासति

47 ^{a}) K2 Dn D5 6 नलो नामारिहा श्याम॰ (Dn3 श्रीमान्) — ^{b}) D1 3 प्रकाशित॰ (for इति श्रुत) Ś1 K1 4 स ह, K3 Dc D2 4 T2 G3 M1 स्मृत॰ (for श्रुत॰) — ^{c}) M1 पुण्यश्लोक इति ख्यात॰ (see below) — ^{d}) G4 ब्रह्मण्य॰ (for पुण्यकृत्) B Dc Dn D4–6 [ऽ]ग्निमान्, D1 [ऽ]ग्निकृत् M1 ब्रह्मण्यो वेदवित्तम (cf 265*)

48 ^{b}) G2 त्वेव, M2 एव (for चैव) — After 48^{ab}, T2 G3 4 ins

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तम ।
[Cf v l 47]

— ^{c}) K2 Dn D6 6 अबला श्रेष्ठा (for अचल॰) — M2 om (hapl) 48^{d}–50^{c} — ^{d}) K1 उपागत॰ (for इहागताम्)

49 M2 om 49 (cf v l 48) — ^{a}) B2 D5 त्यक्त प्रिया, T G3 M1 त्यक्ता श्रिया G2 4 इह प्राप्ताम् (for भर्तृ॰) — ^{b}) B1 ॰र्दिता, G2 4 ॰ह्रुता (for ॰न्विताम्) — ^{d}) T2 G3 वने, G2 4 नल (for त वै) S1 K B4 D (except Dc D4) त्व मा पर्वतसत्तम

50 M2 om 50^{abc} (cf v l 48) — ^{a}) Ś1 K1 3 खमुत्पतद्भिर्, K2 B1 3 Dc2 Dn D5 6 समुल्लिखद्भिर्, K4 D1–3 समुत्पतद्भिर् — ^{b}) T2 G3 गिरे (for नृप) — ^{c}) Ś1 K1 नगश्रेष्ठ, K3 D1 नरश्रेष्ठ॰; G1 नृपश्रेष्ठ. — ^{d}) K2 Dn D6 6 वनेस्मिन्वा नलो नृप॰

51 ^{a}) B1 G2 महेंद्र॰, B3 D4 स चेंद्र॰, Dc corrupt, T2 G2 3 मृगेंद्र॰ — ^{b}) T1 G1 M2 अरिंदम (for अमर्षण॰) — ^{c}) D1 3 विद्वांश्च (for विक्रान्त) K2 Dn D1 5 6 सत्त्ववान्, B2 T2 G3 सत्त्ववाग्, T1 M2 सत्यवान् K (except K1) B1 Dc Dn D4–6 T2 G1 3 वीरो, D1–3 सौम्यो — ^{d}) K1 T2 G (except G1) transp भर्ता and मम — G1 om 51^{e}–53^{b} — ^{f}) B4 त्वयाचल, Dc2 T2 G3 ॰नघ॰; G2 4 ॰नघ — D1 3 ins after 51 D2 subst for 51^{ef}

266* यदि दृष्ट॰ क्वचित्ते स नलो राजा मम प्रिय॰ ।

T G2–4 M ins after 51

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपति॰ ।,

— a line curiously ignored altogether in P P S Sastri's ed of the Southern Recension !

52 G1 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) S (except M2, G1 om) विलपतीं किमेका मा — ^{b}) N (except Dc D4) विह्वला (for दु॰खिताम्) — ^{c}) T2 G3 भीतामाश्वासयस्वाद्य

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचंताममृतोपमाम् ॥ ५४
वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥ ५५
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ५९
वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

— d) K4 S (G1 om) स्व (for स्वा) T G3 M2 मानद (for दुःखिताम्) D1 सुतामिव सुदु°

53 G1 om 53ab (cf v l 51) — b) K3 T1 धर्म (for सध) — c) K1 B2 Dc Dn2 D1-4 अस्मिन्घोरे, B3 यद्यप्यस्मिन्, T2 G3 यद्यस्त्वस्मिन् T2 G3 4 गिरौ (for वने) Ś1 अस्मिन्घोरवटे राजन्, K4 वने घोरे महाराजन्, T1 G2 यद्यस्मिन्विपिने राजन्, M2 यद्यप्यस्मिन्वनोद्देशे

54 a) K3 4 B1 4 Dn D5 6 कदा सु, B2 D1 3 कदा चित् — b) K3 °स्वनसंभवा, B °स्वननिस्वनां, Dc D4 °घननिःस्वना

55 a) T2 G (except G1) M1 वैदर्म्येहीति (for र्भीत्येव) K2 Dn D5 6 विस्पष्टा (for कथिता) — b) D1 3 श्रुता, T1 अस्य, G1 तस्य (for शुभा) T2 G (except G1) M1 राज्ञा महात्मना — D1 om 55cd — c) S आत्माभिधायिनी (G1 याहिनी, M2 सारिणी) मृद्धा — d) Ś1 K Dn D2 3 5 6 विनाशि(K4 D3 श)नीं, B4 Dc D4 °निबर्हणीं — After 55, N (except D1) ins

268* भीतामाश्वासय च मा नृपते धर्मवत्सल ।

[K3 B1 Dn D5 6 श्वासयत मा K3 B1 वत्सला]

56 a) Ś1 K (except K2) B2 नृप (for गिरि)

57 d) Ś1 K Dn D1-3 5 6 °शोभित, Dc1 D4 T2 (before corr) G1 दर्शित; T2 (after corr) G3 °सनिभ

58 Ś1 K3 om (hapl) 58ab — a) Some MSS वदिष्ट K2 सघैस्, G4 °सदृशैस् (hypermetric) M2 °मुख्यैस्

59 a) D3 अशुभक्षैर्वायुभक्षै° — b) K1 D4 पर्णाहारै

— c) K3 महाबोधै°, T1 राज (for भागै) — d) T2 G3 मार्गं

60 b) Dc2 D1 3 सजितेंद्रियै° — c) Dc पुण्य (for रम्य) — d) Dc D2 ददर्श मुनिमडल

61 a) G1 सा च दृष्ट्वाश्रम° — b) B2 मृगचारु, Dc °चारुमृग° — G1 reads 61cd after 62, M2, after 63 — d) T2 G (except G1) [उ]पशोभित; M समाश्वसत् (for समन्वित) — Ś1 K Dn D1-3 5 6 subst for 61 T1 (om line 1) ins after 63

269* नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणैर्युतम् ।
तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।

[(L 1) K1 2 Dn D5 6 °मृगगणायुत — (L 2) D2 3 सैः सयुत तच्च]

— After 61, T2 G (except G1) ins

270* सा दृष्ट्वाश्रमपदं दमयन्ती समाश्वसत् ।

[Cf 61a and 269* (line 2)]

62 a) K3 सुकेशी चैव, K4 सधूमकेशी (for सुभ्रू सुकेशी) — b) K2 D6 शुचि शुद्धद्विजा°, K3 सुकुमारा शुभानना, T2 G2-4 सुकुचा सुभुजा, G1 सुकुमारी द्विजा° — c) K4 मनस्विनी, B Dc D4 स्व(B1 4 अ)चिष्मती (for वर्च°) — d) Ś1 D1 3 सु(Ś1m श्री)सितायतलोचना, K Dn D2 5 6 स्व(K3 अ)सितायतलोचना, T2 G2 3 स्वचितोद्धतगामिनी — After 62, G1 reads 61cd

63 G1 om 63 — d) Ś1 K1 2 4 Dn D1-3 5 T1 तप°, K3 यश (for मन) — After 63, M2 reads 61cd, while T1 ins line 2 of 269* On the other hand, T2 G2-4 ins after 63

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्वासिता तदा भैमी तापसै सह सगता ।,
— a line again ignored in P P S Sastri's ed of the Southern Recension (cf 267*)

64 [a]) T2 G (except G1) M1 अभिवाद्य (om सा) K1 3 T2 G (except G1) ततो वृद्धान् — [b]) K4 चिंतया वनसस्थिता — K3 om 64[c]–71[b] — [d]) K4 D2 T1 G1 3 तथा, D1 तदा, D3 स्थिता (for च सा) B Dc D4 6 तै सर्वैस्तापसोत्तमै — After 65, T1 M2 ins

272* पूजा चक्रे यथान्यायमृषीणा सा मनस्विनी ।
[Cf 65[ab] and v l]

65 K3 om 65 (cf v l 64) — [ab]) T1 G1 M2 ततस्ते पूजिता विप्रा प्रयतेंद्रियमानसा — [c]) D3 अवोचस्ते, G2 4 अवोचुस्ते (for अथो°) — [d]) Ś1 K1 B2 D1 करवाम (Ś1 °णि) ते, B1 3 4 Dc D4 6 T G °म च (for °महे)

66 K3 om 66 (cf v l 64) — [a]) B Dc D4 महाभागा (for वरा°) — [c]) B3 4 Dn2 n3 D4 6 G1 तपःस्वग्निषु T1 M धर्मे च (for धर्मेषु) — [d]) T1 G1 M2 सर्वेषु मृगपक्षिषु, T2 G2–4 नित्ययज्ञेषु चानघा — After 66[cd], S ins

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुन ।
[T1 °योगेषु (for °देहेषु) T2 G3 4 M1 चाप्युत (for वा पुन)]

— [e]) S प्रियतपा (for महा°) — [f]) Ś1 K1 B3 4 Dc Dn2 n3 (by corr) D1 6 स्वधर्मो°

67 K3 om 67 (cf v l 64) Before 67, T2 G (except G1) M1 ins बृहदश्व — [a]) T1 G1 M2 तैश्चोक्त. Ś1 K1 सर्वे (for भद्रे) — [b]) S तपस्विभि, a few MSS यशस्विनि

68 K3 om 68 (cf v l 64) — [d]) B3 D4 6 सा विश्वसिहि (for समा°) Some MSS शुच

69 K3 om 69 (cf v l 64) — [ab]) Ś1 K3 4 B D देवी स्व (for महती) K1 देवी स्वसुड (sic) वास्य (for महती देवता वा) Ś1 B Dc Dn D3–6 उताहो (Ś1 D3 °त वा) स्य, K3 4 D2 सुता वास्य (for देवता वा) M1 गिरे शुभे (for महीभृत) — [c]) Ś1 नो; B Dc Dn D4 6 च, D2 3 हि (for नु) — [d]) Ś1 स्वार्थेम्, K1 B3 Dc Dn2 D4 6 का स्व, D2 स्वार्थम् (for सत्यम्) B3 Dc Dn2 D4 6 शुचिस्मिते (for अनिन्दिते)

70 K3 om 70 (cf v l 64) — [b]) K1 T2 G3 4 transp अरण्यस्य and अस्य — Ś1 K3 om (hapl) 70[cd] — [c]) K4 D3 चास्यापि, D1 चास्यास्य, D2 चैवास्य (for चाप्यस्य) — [d]) B3 4 [अ]स्मि, T2 G3 4 M1 हि (for [अ]पि) K1 4 Dn D2 3 5 नैव नद्याश्च (K4 D3 °स्तु) देवता, D1 नद्या नैवास्मि देवता

71 K3 om 71[ab] (cf v l 64) — [a]) D2 3 विजानीध्व — [b]) G1 तपस्विन (for तपो°) — [d]) Ś1 K1 तत्त्वत, K3 सर्वत

72 [b]) B3 नाम्ना भीमो (for भीमो नाम) K3 Dn D5 महीपति (for महा) K4 भीमो भीमपराक्रम (epic tag!) — K3 om 72[c]–77[b]

73 K3 om 73 (cf v l 72) — [c]) T2 G (except G1) M1 नैक (for वीर) K4 नित्य (for विद्वान्) — [d]) K4 transp मम and भर्ता

74 K3 om 74 (cf v l 72) — [a]) D1 देवानामर्चन

गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ७७
स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७८
तस्य मामवगच्छ त्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
कच्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८२
यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥८४
को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

पर , M_2 गुरुपादार्चनरत — ^{b}) K_4 (before corr) B_3 D_3 वल्लभ — K_3 om (hapl) 74^{cd} — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_4$ Dn D_{1-3} $_5$ महातेजा महाबल

75 K_2 om 75 (cf v l 72) — ^{a}) K_1 B_2 $_4$ Dn D_5 T_1 G_1 सत्यवान् B (except B_4) Dc D_4 $_6$ अस्त्र (for धर्म)

76 K_2 om 76 (cf v l 72) T_2 G_{2-4} om 76^{ab} — ^{a}) Dc_2 D_6 M_1 नर॰ (for नृप) — ^{c}) K_4 B (except B_4) Dc D_1 $_4$ $_6$ स मे (for मम)

77 K_2 om 77^{ab} (cf v l. 72) — ^{c}) B_1 (? gloss) रणे (for मृधे) — ^{d}) B_1 $_3$ Dc D_1 सोमसमद्युति॰, B_2 D_4 $_6$ सोमानलद्युति॰

78 ^{a}) T_1 G_1 M_2 धूर्तैर् (for कैश्चिन्) B_4 D_3 निकृत प्रज्ञै॰ — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_1 नृपोत्तम , B_1 $_4$ T_1 नराधिप , B_3 M नराधिपै॰ K_2 Dn D_5 अनार्यैरकृतात्मभि॰ ; D_2 $_3$ वचयित्वा महायशा॰ (D_3 मना॰) — ^{f}) K_2 Dn D_5 G_4 हृत , T_2 G_3 हृतो (for जितो) K_1 (? gloss) धनानि (for वसूनि) — After 78, S ins

274* विवासितश्च नगराद्वनवासमुपेयिवान् ।

79 ^{b}) Ś$_1$ G_1 च , K_1 ह (for वै) — ^{d}) K_2 Dn D_5 M_2 भर्तुर्दर्शनलालसा , B Dc D_4 $_6$ भर्तृव्यसनकर्षिता Cf Hopkins *Great Epic*, Parallel Phrases, No 165 (p 424)

80 K_1 om 80^{bc} — ^{c}) T_1 पर्वताना च , G_1 तपोवनानि (for पल्वलानि च) S$_1$ K_2 $_4$ Dn D_{1-3} $_5$ च सर्वाणि ; K_3 गिरींश्चैव , B_2 विचित्राणि , M_1 च पुण्यानि (for च रम्याणि)

81 ^{a}) Cf 49^c T_1 G_1 M_2 अन्वेषती तु (T_1 स), T_2 G_3 M_1 अन्वेषती तु , G_2 $_4$ अन्वेषयती (for ॰माणा) B_1 $_3$ स वीरं (for भर्तारं) — ^{b}) G_1 वीर (for रण) — ^{c}) D_2 वै (for च) B_2 Dc D_4 $_6$ धर्मात्मान कृतज्ञ च (D_6 कृतप्रज्ञ) — ^{d}) D_4 $_5$ सु॰ (for [दु]ह) T_1 चरामीह सुदु॰खिता

82 ^{a}) K_2 Dn D_5 रम्य (for पुण्य) — ^{b}) T_1 G_1 $_2$ M_2 महत् (for नृप॰) — G_4 om (hapl) 82^c–84^b — ^{c}) G_1 transp भवेत् and प्राप्त — ^{d}) S (except M_2, G_4 om) नरा॰ (for जना॰)

83 G_4 om 83 (cf v l 82) — ^{a}) T_2 G_2 $_3$ M_1 तत्कृते॰ K_4 अहो (for इद) K_2 $_3$ B D (except D_{1-3}) M_2 ब्रह्मन्, T_1 दुर्ग, G_1 दु॰ख (for विप्रा॰) — ^{b}) K_1 स प्राप्ता भृश॰ , G_1 प्राप्त नाम्भृश — ^{c}) B_1 रौद्र (for घोर) — ^{d}) D_5 सिंहशार्दूल , G_1 शार्दूलवृक॰

84 G_4 om 84^{ab} (cf v l 82) — ^{b}) B (except B_3) D_4 $_6$ पश्यामि (for द्रक्ष्या॰) — ^{d}) Ś$_1$ K (except K_2) समापनात्, D_2 $_3$ S विमोक्षणात् — After 84, K_4 D_1 $_2$ ins

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणसक्षये ।
पश्चाज्जीवति निस्तेजा कलेव शशिनो दिवा ।

85 ^{a}) B_2 न (for को) B Dn_3 D_4 $_6$ हि (for नु) — ^{b}) K_3 G_2 पुरुषोत्तम

86 ^{a}) Ś$_1$ K D (except D_5) G_1 तथा (for एव) — ^{d}) Ś$_1$ K D (except D_{2-4} $_6$) सत्यदर्शिन॰

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ८९
द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९२
किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

---

87 ^{d}) D1–3 पश्य° (for द्रक्ष्य°)
88 ^{a}) T2 G2–4 M1 भर्तारं तु (M1 ते) महाभागे — ^{b}) Ś1 D1 °विघातिन, K1 D2 3 °विनाशन, K3 Dn D5 °निपातिन — ^{c}) Ś1 नृप धर्मवता, K1 सर्वधर्मभृता — ^{d}) Dc S (except G1) द्रष्टासि (for द्रक्ष्यसे)
89 ^{b}) B1 Dc °समावृत, B3 D1 T1 G1 M2 °विभूषित — ^{c}) Ś1 तदेको, G1 स्वमेव, G3 M1 तमेव K1 2 Dn D2 3 5 G1 नगर श्रेष्ठ, B Dc D4 6 °रं भूय°, D1 च नरश्रेष्ठ — ^{d}) D3 द्रक्ष्यसे विगतज्वर (=88^{d}), G1 प्रविशन्तमरिंदम
90 ^{c}) T G पश्यसि (for द्रक्ष्यसि) — ^{d}) M2 कल्याणजनन नृप
91 ^{a}) D2 3 नरश्रेष्ठ, T2 G नलस्यैना (G1 °स्येमा) — ^{c}) Ś1****स्तापसास्ते, K D (except D4 6) तापसान्तर्हिता सर्वे — ^{d}) K1 तत, K3 4 Dn D1 5 तथा (for तदा) D2 3 साग्निहोत्रसमाश्रमा
92 ^{a}) B1 3 4 प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा) — ^{b}) Ś1 K B1 3 4 Dc Dn D1–3 5 ह्यभवत्, S स्व(G1 चा)भवत् (for *अभवत्) Dc T2 G2 3 M सत (for तदा) B2 D4 6 प्रहृष्टा विस्मयान्विता — ^{d}) Ś1 K1 3 सुतप्रिया, T1 G1 M2 स्नुषा नृप — After 92, T1 G1 M ins
276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टवत्यहम् ।
93 ^{b}) Dc अथाभवत्, T1 G1 इहागत
94 ^{b}) K1 नानापक्षि, K3 Dc Dn D1 5 नदीद्विज°, B4 नानाजन° — ^{c}) K2 Dc Dn D4 6 क्व नु (for नदी) K2 B2 Dn D5 ते ह, K4 D6 च ते (by transp), Dc तेच B2–4 पुण्या°, D2 3 दिव्या° (for हृद्या) K1 नदी सुमहती हृद्या — ^{d}) Ś1 K1 4 D1–3 सा(D1–3 शा)लवृक्षोपशोभिता° (K1 °ता) — After 94, S (except M1) ins
277* इत्येव नरशार्दूले विस्मिता कमलेक्षणा ।
95 Dc transp 95^{ab} and 95^{cd} — ^{b}) K2 3 B2 सुविस्मिता (for शुचि°) — ^{c}) Ś1 K1 °पराधीना, T G2–4 °वशा दीना, G1 M °कृशा दीना — ^{d}) S विवर्णा परुषाभवत् (G1 °र्णाभरणा तथा)
96 ^{a}) K4 T1 G1 M2 च (for [अ]थ) Ś1 K (except K2) D1 3 T1 परा (for [अ]परा) — ^{d}) K3 B2 तदा (for तत)
97 ^{a}) Ś1 K4 D1 तरुसा च, K1 तरुत च; D2 3 तरु साथ (for तरुश्रेष्ठम्) — ^{b}) Ś1 K1 [अ]प्यशोक (for अशोक) Ś1 K Dn D1–3 5 M2 वने; B2 तत; Dc वन; G (except G3) तथा (for तदा) — ^{c}) K3 B3 T2 G (except G1) M1 °पीडन T1 रम्य (for हृद्य) — ^{d}) Ś1 K2 4 Dc T1 G (except G3) M1 विहगैर् (for विहगैर्) K3 उप°, B1 3 D4 6 T1 M अभि° (for अनु°)
98 D1 om 98^{ab} — ^{d}) Ś1 प्रमिडराड्, K1 द्रमिण राड्, K2 B4 Dn D5 पर्वतराड्, K3 Dc D2 6 T2 G3 द्रविड राड्, K4 B1–3 D4 D1 3 स द्रुमराड् G1 श्रीमद्भिर्पादपैर्वृत° — After 98, K4 D2 ins
278* तमुवाच ततोऽशोकं विदर्भाधिपनन्दिनी ।
कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।
[(L 1) D2 समीपमुपसगम्य विदर्भा°]
On the other hand, D1 ins after 98
279* तमुवाच महावृक्षं दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ९९
नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
नैकांश्च पर्वतान्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४
कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०५
गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
कूर्मग्राहझषाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८
सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९
उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

Finally, T1 G1 M2 ins after 98

280* अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसदर्शनाद्धि माम् ।

[= Lines 5–6 of passage No 794* of Ādi (p 348) ! — (L 2) M2 कुरुष्व त्व (for कुरु क्षिप्र) T1 सदर्शनेन मा]

99 a) K1 S (except T2 G3) अशोका (for वि) K4 T1 मे, Dc1 मा (for मा) — c) K1 °भयाबा°, K4 Dn3 (by corr) °भयाबाध, B3 °भयक्रोध, D1 भया चापि, T1 भयावाध°, M2 °भया चैव — d) D1–3 कच्चित्त्व; D4 6 कदाचित्, G4 कच्चित्त Dc T1 G1 नल, D2 असि (for नृपम्)

100 b) B (except B2) D4 6 T1 G1 M2 प्रभु (for पतिम्) — d) B2 D4 6 मत्प्रिय, T2 G (except G1) मे पतिं

101 c) B D4 6 दीनम्; M1 भीमम् (for वीरम्) — d) D2 3 ण्य सहसागत

102 b) K4 D1 अशोक मम, D2 3 T1 M अशोकवर Dc अशोक क्षमत कुरु, G1 अशोक कुरु मा तथा — d) K2 Dn D5 अशोक° शोकनाशन , K3 4 B D1–6 मम शोकविनाशन (B3 D1–3 न), M1 मम शोक विनाशय

103 b) K3 Dn D5 वै (for त्रि) T1 G1 उपगम्य, T2 G3–4 परिगृह्य (for परिगम्य) Ś1 K1 T2 G (except G1) M1 च (for ह) Dc परिगम्य जगाम ह, D2 आर्तास्य र्य्य गतान्यत — c) B D4 6 दारुणतम, T1 G1 M2 दारुण देश — d) D2 3 transp देश and भैमी T1 G1 M2 वंदर्भी (G1 वैदेही) कमलेक्षणा

104 a) D2 वनानि (for नगान्) Ś1 D2 4 एकान्, G4 एक (for नैकान्) — b) Ś1 एकाश्च, D1 अनेका , D2 पर्वतान्, D3 सरासि (for नैकाश्च) — c) D2 3 श्च वनखण्डाश्च — d) D1 अनेकान्, D2 3 रम्याश्च (for नैकाश्च)

105 a) D2 3 गुहान्रम्यान् (for नितम्बाश्च) — b) K3 corrupt , Dc नदीं , D3 ह्रदा , G1 नगा (for नदा°) D1 om च K2 B2 Dn D5 6 T2 (before corr) G2 4 M1 नदीश्चाद्भुतदर्शना° — c) K2 ता, B1–3 D (except D1–3 5) G1 तान्, T2 G2–4 M1 [ए]का (for सा) — d) B D4 6 सती; T1 M2 शुभा, G1 सदा (for तदा)

106 a) S (except G1 M1) सा गत्वा दूरमध्वान — b) K3 D4 सुविस्मिता (for शुचि)

107 b) T2 G2–4 शिवा (for शुभाम्) — d) Ś1 क्रदिनी , K1 क्रदती (sic), Dc Dn3 T1 M ह्लादिनीं, T2 (by corr) G2 4 ह्रादिनीं; G1 ह्लादनै (for ह्रदिनीं) Ś1 K1 3 तापसैर्वृता, T1 G1 M2 पादपै , T2 G3 वैतसै°; M1 पक्षिसकुला

108 a) D2 3 क्रौंचमिथुनैश्च, G1 °कारण्डैश्च — b) K4 B3 Dc D1–3 5 S चक्रवाकोप(S कैश्च)शोभिता — c) B Dc D2–4 6 °समा (for झषा) — d) K2 Dn D5 विपुलद्वीप , T2 G (except G1) M2 पुलिनद्वीपराजिता

109 a) G1 सु (for [ए]व) — b) G1 M2 दमयती (for नल) T2 G तपस्विनी (G1 शुचिस्मिता) (for यश°) — c) K1 T1 G1 M2 उपसृत्य, K2 Dc Dn D1 4–6 उपसर्पे (sic), K4 D3 उपासर्पद् ❀ Cn उपसर्प उपससर्प। अभ्यासलोप आर्षः । ❀

110 a) Ś1 K1 3 4 D1–3 उन्मत्तवद्भीमसुता — c)

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ १११
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११३
वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५
यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७
यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

K3 कृशां विवर्णां मलिना, Dc2 D1–4 कृशा विवर्णमलिना (D2 3 °वदना)

111 b) G1 विरूपा केपि दुद्रुवु — c) T1 तापपरा°, M3 भीता परा° (for चिन्तापरा°) K3 Dn D5 जग्मु (for तस्थु)

112 ab) D2 3 केचित्तत्राभ्यसूयति केचिन्निंदति चापरे — c) S1 K3 B1 2 Dc D1 चक्रुस्तस्या, K2 Dn D5 अकुर्वंत, D2 3 चक्रु केचिद्, S कुर्वंत्यस्या (G1 °त्यन्ये, G2 °स्यस्या, M1 °तोस्या) D2 तस्या, D3 तत्र (for केचित्) — d) K1 ता च, D3 चैव (for चापि)

113 c) T1 चैते, G1 सर्वे, M3 चैव (for स्मेह) — d) T1 M3 नरा सार्थनि(T1 स्वार्थवि)वासिन°, T2 G2–4 वय भीताश्च शोभने

114 a) T2 G3 देवता त्व (for वद सत्य) G4 देवता सीह सुभगे — b) G4 स्व वनस्य (for पर्वतस्य) K3 [अ]पि, B3 D2 T G2–4 [अ]स्य, G1 च (for [अ]थ) — d) K4 transp त्वा and वय K3 D1 किं वा मृगयसे वने (= 113b)

115 T1 om 115–116 — a) Dc पन्नगी (for राक्षसी) B D4 6 वासि, M3 वापि (for वा त्वम्) — b) K4 उताहो स्विद्, M3 त्वमुताहो (for उताहोऽसि) Dc सुरागना B3 D4 6 T2 G M1 उताहो (G2 4 °त वा) स्वित्सुरागना — d) K3 Dn2 D3 5 6 G1 रक्ष वा°, K4 Dc Dn1 n3 T2 G2–4 M3 रक्ष चा°; D1 रक्षया° (for रक्षस्वा°) B3 वरागने (for अनिन्दिते) M1 त्वा वय शरण गता° (= 114d, 116d)

116 T1 om 116 (cf v l 115) — a) T2 G2 3 M1 सर्वदा, G1 सर्वत°, G4 सदृश G1 स्वार्थं (for सार्थ) D2 3 यथाय सर्वसार्थश्च — b) K3 D1 क्षेम, D3 °म (for °मी) B D4 6 सर्वे, M3 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्) T2 G क्षेम गच्छेदशकित — c) T2 G (except G1) त्रायस्व (for विधत्स्व) — d) = 114d K D (except D4 6) यथा श्रेयो हि नो भवेत् (K3 यथा श्रेयो भवेन्न न)

117 a) Ś1 D3 यथोक्ता — b) K1 शुभानना, G1 शुचिस्मिता (for नृपा°) — c) Ś1 K (except K3) D1–3 सार्थ (for साध्वी) — d) K3 Dc Dn D5 °व्यसनपीडिता, B D3 4 6 G1 °व्यसनकर्शि(or °र्षि)ता, T1 M3 शोकनिपीडिता, T2 G2–4 °दर्शनलालसा (cf 118f) — e) D1 3 S (except G1) °वाहश्च सार्थश्च — f) Dc जना वा, D3 ये चान्ये (for जना ये) B D4 6 तत्र, Dc येत्र; D3 वात्र, T2 G3 चास्य (for चात्र)

118 a) Ś1 युवान स्थविरबाला°, K1–3 Dc Dn D1 5 T2 G2–4 युवस्थविरबाला(Dc °ला)श्च, K4 B3 D2 4 6 M यून° स्थविरबालाश्च, D3 युवा स्थविरबालाश्च — b) K4 [ए]व, S (except G1) [अ]स्य (for च) K3 4 B Dc D3 4 6 M पुरोगमान् — c) D2 3 G1 विजानीध्व — e) D1 राजस्नुषा G1 राजपत्नीं — 118f = (var) 3 62 1d

119 b) Ś1 K1 च मम (for राजा च) — After 119ab, K4 ins

281* क्व नु मा कितवश्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्ता प्रिया प्रिय ।
वैषम्यमपि सप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रिय° ।
आत्मानमात्मना सत्योत्थितसर्गा न सशय° ।
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ताराते तपस्विनी । [5]
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क्व वासायोपतिष्ठति ।

[L 1–2 = (var) 3 67 9 — L 3–4 = (var) 3 68 8abcd — L 5–6 = (var) 3 64 10]

— c) T1 G1 महाराज (for °भागस्) — d) Ś1 मृग्या°, D3 मृगा° (for मार्गा°) K3 corrupt

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
नलं पार्थिवशार्दूलममित्रगणसूदनम् ॥ १२०
तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२१
अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४
सार्थवाह उवाच ।
सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।
सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छत्तेन वै सार्धं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

---

120 ^{a}) B_2 $D_{4\ 6}$ M_1 जानीथ (for °त) — ^{b}) D_6 शसथ Dc_1 मह्, Dc_2 मा (for मे) D_8 पतिं (for प्रियम्) — ^{c}) $D_{2\ 3}$ नृप (for नल) S_1 K D (except $D_{4\ 6}$) पुरुष° — ^{d}) T_2 G_3 °मर्दन

121 ^{d}) T_1 G_1 M_2 दमयतीं नराधिप

123 M_2 om 123 (along with 122^{bcd} and 124^a) — ^{ab}) Ś$_1$ $K_{1\ 4}$ D_1 G_4 कुञ्जरद्वीप ; $B_{1\ 2}$ Dc $D_{2-4\ 6}$ °द्वीपिमहिषान्शा(Dc °ष शा)र्दूल°, T_1 G_1 गोमायुकुञ्जरद्वीपिमहिषर्क्षमृगान् S (M_2 om) अह (for अपि) — ^{cd}) K_2 Dn D_6 कृत्स्ने, K_4 D_8 घोरे, T_2 G (except G_1) शून्ये (for कष्टे) To avoid the hiatus, all MSS except T_2 $G_{3\ 4}$ M_1 ins हि between the two halves of the line! — After 123^{cd}, K_1 B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

282* ऋते त्वा मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।,

while T_2 G_{2-4} M_1 ins

283* यतो वय न पश्यामो नल पार्थिवमत्र वै ।

— ^{e}) Ś$_1$ K_1 यथा नो, T G ततोस्य (T_1 य, G_1 नो) — ^{f}) K_3 Dc_1 D_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 माणिभद्र°

124 M_2 om 124^a (cf v l 123) — ^{a}) G_1 व्रजत° (for वणिज°) K_3 सार्थं (for सर्वान्) — ^{b}) K_1 तद्वच°; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तत्वत° (for स तत°) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ Dn D_8 अर्हसि (for अर्हथ)

125 ^{b}) Ś$_1$ K Dn $D_{2\ 3\ 5\ 6}$ सत्यदर्शिन°, D_1 प्रियदर्शन — ^{d}) B Dc $D_{4\ 6}$ नृवरा, G_1 जनपा° (for मनुजा°)

Colophon om in Ś$_1$ K_1 — *Major parvan* Dn_2 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* N (Ś$_1$ K_1 om) T_1 G_1 M_1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D_2 नलावलोकने दमयतीविलाप° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 64, D_1 66, T G M_2 (after corr) 61 (as in text) M_1 62, M_2 (before corr) 63 — *Śloka no* Dn 134

62

☞ For stanzas 1–17, K_4 D_{1-3} subst a passage of 96 lines (forming by itself a separate adhy) given in App I (No 10), a passage which is totally different in wording from the constituted text, but has on the other hand many lines in common with the K_2 Dn passage (in other words, with the Vulgate version), cf passages No 11–12 of the same App

1 M_2 om 1^c–17^d — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc Dn D_8 जगाम सह तेनैव, B $D_{4\ 6}$ जगाम तेन (B_4 °मानेन) सार्थेन, T_1 अगच्छद्राजशार्दूल, G_1 अगच्छत्तेन राजेंद्र — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc Dn D_5 सार्थेन पतिलालसा, T_1 M_1 दुःखशोकसमन्विता (M_1 परायणा)

2 M_2 om 2 (cf v l 1), M_1 om 2–17 — ^{c}) Ś$_1$ K_1 सवाक; T G सटाक — ^{d}) T G °सौगधिकायुत

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ६
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ८
गोखरोष्ट्राश्वबहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

---

3 M om 3 (cf v l 1, 2) — a) S1 K1-3 B Dc Dn D5 °पुष्प° (for °मूल°) — d) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 °पक्षिनिषेवित, G1 °मृगगणैर्वृत

4 M om 4 (cf v l 1, 2) — a) Ś1 K1-3 Dc Dn D5 निर्मलस्वादु°, B4 त दृष्ट्वारण्य° — b) Ś1 K2 3 Dc Dn D5 मनोहारि सुशीतल, K1 सुमनोहारि शीतल; B1 3 4 D4 6 मनोरमसुखावह; B2 (m as in text) मनोहरसुखावृत

5 M om 5 (cf v l 1, 2) — b) B3 G1 ददृशुर् (for विविशुर्) — c) B D4 6 उवास स महासार्थ — d) K1 गिरिम् (for वेलाम्) Ś1 शैलमासाद्य पश्चिम, T G निशामासाद्य पश्चिनीं

☞ For 6–10cd, D5 subst a passage given in App I (No 11), which is a variant version of lines 13–96 of passage No 10 of the same App

6 M om 6 (cf v l 1, 2) — b) S1 तथा, B D4 [ऽ]नघ (for तदा) T G नि शब्दे (T1 °ब्द) तिमिरे तदा — d) Ś1 K1 हस्तियूथ उपा° — e) T G °तटाद् (for °नदीं) Ś1 K1 3 अथ सार्थं गिरिनिभा (Ś1 °भ) — f) Ś1 K1 मदप्रस्रवणा (K1 °विणो) गजा , K3 °प्रश्नाविणाविला°, B1 3 D4 T1 G1 °प्रस्रव(G1 °वि)णाविल, T2 G2-4 °प्रस्रवणोत्स्वण (G2 4 °द्रुल) — Dn1 n3 ins after 6 D6, after 10

284* अथापश्यत सार्थं त सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटा॰ ।
तेषामापततां वेग करिणां दु सहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णाना शृङ्गाणां पतता क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागाना मार्गा नष्टा वनोद्भवे ।,

which in Dc is followed by passage No 12 of App I

7 M om 7 (cf v l 1, 2) — a) S1 K1 सार्थं (for मार्गं) T2 G1 3 4 निरुध्य (for सं°) G2 सुप्त त (for ससुप्त) — b) Ś1 K1 3 तीरमुत्तम (K3 °रे), K2 Dc तीर उत्तरे (for सार्थमुत्तमम्) — c) K2 B2 3 Dn1 D4 6 सत, G1 सुप्तान् Ś1 K3 Dn ममर्दु°, K1 मम* T2 G3 4 तरसा — d) S1 K1 T G (except G1) वेष्ट° (for चेष्ट°)

8 M om 8 (cf v l 1, 2) — a) Ś1 K3 Dc3 हाहाराव, K2 B3 4 Dn G1 हाहाकार, Dc1 दाहाइारा°, T G2-4 महारव K3 Dc1 विमुचत , D4 6 वियुजत° — T1 om (hapl) 8^b–10^a — b) T2 G3 4 बुध्यत, G1 वणिज°, G2 वध्यते (for सार्थिका) K1 साक्षिका° शरणैषिण° — d) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा) Ś1 K1-3 Dc Dn बहवो (for महतो) Dn [ऽ]भवन् (for भयात्) । — e) G1 नखै (for करै°) — f) Dc गजैर् (for हता) Ś1 K1-3 B1 Dn1 n3 गजै°, Dc हता° (for नरा°) T2 G केचित्पद्भिर्नरा हता°

9 T1 M om 9 (cf v l 1, 2, 8) — a) Ś1 K1 3 Dn निहतोष्ट्राश्वबहुला°; K3 गोखरोष्ट्राश्व बहुलान्, Dc गोखरोष्ट्राश्वबहुला° — b) Ś1 °जनवत्सला , K1-3 Dc Dn °जन° (Dc °ध्वज)सकुला°, B1 3 4 D4 6 °नरसकुल — c) Ś1 K3 भयार्ता धावमानाश्च, K1 2 B4 Dc Dn भयादाधावमानाश्च (B4 °स्ते), B1 2 D4 भयार्तमाद्रवत्सार्थं (D4 °न्सर्वे), B3 D6 °र्तमद्रवत्सर्वं — d) S1 K1-3 B4 Dc Dn °हतास् T2 G तथा (for तदा)

10 M om 10 (cf v l 1, 2), T1 om 10^a (cf v l 8) — a) B1 4 D4 6 कष्टा वाच, B2 3 कष्टा वाचो; T2 G (except G1) घोरं नाद G4 प्र (for वि) — c) K3 (corrupt) वृक्षेथासज्य सतुष्टा , B Dn D4 6 वृक्षमा(Dn वृक्षेष्वा)रुह्य सरब्धा , Dc वृक्षेथारुह्य सविग्ना — K2 Dn ins after 10^{cd} D6, before 10^{ef}

285* एव प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभि ।

— e) K2 Dn D6 राजन् (for तथा) K3 Dn T G विनिहत (for तश्नि°) — f) K3 समस्त (for समृद्ध) G1 सार्थ

वृक्षेष्वासज्य संभग्नाः पतिता विषमेषु च ।
तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
न ह्यदैवकृतं किंचिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४
न च मे बालभावेऽपि किंचिद्व्यपकृतं कृतम् ।
कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ १६
एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

वाह समहल — After 10 D_6 ins 284* — A passage of 37 lines given in App I (No 12) is ins in K_2 Dn after 10, in D_6, after 284* Cf Holtzmann, *Das Mahābharata*, 3 70

11 M om 11 (cf v l 1, 2) — [a]) Dc Dn3 तथा (for अथा) — [b]) K_2 B $D_{4\;6}$ T_1 G_2 हतशिष्टो जन(K_2 °ष्टजन ; T_1 °ष्टा जन , G_2 ष्टजना)स्तदा — [c]) Ś1 $K_{1\;3}$ D_5 तस्माद्देशाद्, K_2 Dc देशात्तस्माद्, B $D_{4\;6}$ वनदुर्गाद् (for वनगुल्माद्) $D_{4\;6}$ विनिःसृत्य — [d]) Ś1 K_3 शोचस्ते, K_1 ह्यशोचन्, K_2 $B_{1\;4}$ Dc_1 Dn_1 D_5 G_4 शोचते , $B_{2\;3}$ $D_{4\;6}$ शुशोच, Dc_2 प्रोचुस्ते (for शोचन्तो) — [ef]) G_1 दयित (for पितर), and पितर (for सखाय) Ś1 K_{1-3} Dn D_5 T G_3 नरा° (for जना°) — After 11, T G ins

286* हन्यमाने तथा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om 12 (cf v l 1, 2) — [b]) T_1 एतद् (for नु मे) K_1 वैशस (for दुष्कृत) — G_1 om (hapl) 12^c–15^b — [d]) S1 [ऽ]स्मि (for ऽय) — [e]) Ś1 K_{1-3} Dc Dn D_5 स हतो (for हतोऽय) — [f]) B $D_{4\;6}$ T_2 G_3 मदभाग्य K_3 B Dn $D_{4\;6}$ तत, K_3 च (for तु)

13 G_1 M om 13 (cf v l 12, 1, 2) — [b]) S1 K_{1-3} Dc Dn D_5 नूनमद्यापि वै मया — [c]) Dc_1 T_2 G (G_1 om) काले, Dn_1 ns (by corr) $D_{4\;6}$ T_1 काल

14 G_1 M om 14 (cf v l 12, 1, 2) — [a]) Dn D_5 या (for यन्) — [c]) T G (G_1 om) नान्यद् (for न हि) S1 K_2 [अ]दैवकृत , T G (G_1 om) दै(T_1 दे)वकृतात् — [d]) K_3 B $D_{4\;6}$ दृश्य (for विद्य)

15 M om 15 (cf v l 1, 2), G_1 om 15^{ab} (cf v l 12) — [a]) K_3 हि (for च) — [b]) Ś1 अप°, K_2 Dn D_5 पाप° (for व्यप)

16 M om 16 (cf v l 1, 2) — [c]) Dc तेषा नून (by transp)

17 M_1 om 17, M_2 om 17^{abcd} (cf v l 1, 2) — [a]) Ś1 K_{1-3} Dc Dn $D_{4\;5}$ दुःखार्ता; T_1 दुःखेन (for दुःखानि) — [b]) Dc विलप्य च (for सा विलप्य) K_1 वरानना — After 17^{ab}, K_2 Dn D_5 ins

287* प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— [c]) Ś1 K_{1-3} Dc Dn D_5 हतशेषै — [e]) B_1 अगमद्, M_2 आगच्छद् — [f]) Ś1 K_{1-3} B Dc Dn D_{4-6} चन्द्रले- ($B_{1\;3\;4}$ $D_{4\;6}$ विद्युले)खेव शारदी, M_2 दुःखशोकसमन्विता

18 Before 18, D_{1-3} ins

288* बृहदश्व उवाच ।
एव सा दुःखसतप्ता भर्तृव्यसनकर्शिता ।

— [a]) K_4 Dn_3 M_1 गच्छती K_4 D_{1-3} न (for सा) $K_{2\;4}$ Dn $D_{1-3\;5}$ बाला (for कालात्) — [b]) D_2 बृहत् (for महत्) — [c]) Dc चेदिराष्ट्रस्य — [d]) Ś1 K (except K_3) Dn $D_{1-3\;5}$ सत्यदर्शिन — For 18^{cd}, cf 3 61 125^{ab} — After 18^{cd}, S ins

289* सा तु तस्याकृसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।

— [e]) K_1 M वस्त्रावकर्त°, K_2 Dn D_5 अथ वस्त्रार्ध , K_3 Dc एकवस्त्रार्ध ; K_4 D_{1-3} कृत्तवस्त्रार्ध , B $D_{4\;6}$ वस्त्रार्धकाय , T G वस्त्रार्धेन च (T_1 सु) सवीता

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ।

---

19 ᵃ) K₂ Dn D₅ विह्वला (for विचर्णां) — ᵇ) K₃ M₁ मुक्तकेशाम् Ś₁ K Dc Dn D₁₋₃ ₅ अमार्जिता, B₁ ₃ ₄ वरागना, B₂ D₄ ₆ वरानना (for अमार्जनाम्) T₁ G₃ M₂ मलिना मुक्तमूर्धजा

20 ᵃ) M₁ निर्विशतीं K₄ तदा (for तु ता) T₂ G (except G₁) ता तु प्रविशतीं दृष्ट्वा — ᵇ) Ś₁ K (except K₃) D₁₋₃ °पुर — ᶜ) Ś₁ K D (except D₆) तत्र (for ततो) — ᵈ) Ś₁ राजपुत्र्य°, K₁₋₃ राजपुत्रा°, K₄ D₁₋₃ राजपुत्रीं, D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्रा°, T₂ (by corr) G₃ पौरपुत्रा, G₁ राजपुत्रा, G₂ ₄ M₃ ग्राम्यपुत्रा

21 ᵈ) B D₄ ₆ transp जनै° and वृता — After 21, K₁₋₃ B D (except D₁ ₂) ins

290* धात्रीमुवाच गच्छैनामानयेह ममान्तिकम् ।
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
यादृग्रूपा च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[(L 1) K₂ D₅ चैवैनाम्, Dc च इमाम्, D₃ गच्छेमाम् (for गैच्छनाम्) K₃ [ए]तां, B D₄ ₆ [इ]ति (for [इ]ह) — (L 2) K₁ ₃ क्लेश्यते, B₂ क्लिष्यते, B₃ कृष्यते (for क्लिश्यते) B₁₋₃ Dc₂ D₄ ₆ [S]नाथा (for बाला) B₄ Dc₁ जनैरा(Dc₁ °नेना)क्लिश्यतेनाथा — (L 3) K₂ B₃ Dc Dn D₅ तादृग्रूप (B₂ Dc °पा) — (L 4) K₁ B उन्मत्तवेश°, K₂ Dn D₅ उन्मत्तवेषा कल्याणी Dc श्रीरिवोत्पललोचना]

22 ᵃ) Ś₁ K₄ D₁₋₃ त, K₁ ता (for सा) Ś₁ K₁ D₁ ₂ [अ]य, K₃ तु, K₄ च, Dc तत्, S ता (for त) — ᶜ) K₂ D₄ ₆ आरोह्य, B₃ ₄ आरुह्य (for आरोप्य)

23 ᵃ) K₂ D₅ एवमप्यशुभे काले — ᶜ) D₅ नभो° (for भासि) — ᵈ) D₁ कस्य कस्य, T₂ G₁ ₃ ₄ (by transp) कस्य कासि K₂ D₅ भाविनि, D₁ कन्यके (for कस्य वा)

24 ᵃ) B D₆ S (except G₁) च (for हि) — ᶜ) D₂ ₃ असहा य नरेभ्यस्च — ᵈ) D₁₋₃ °प्रभे (for °प्रभे)

25 ᵃ) K₃ transp श्रुत्वा and तस्या° — ᶜ) Ś₁ मानुष्यह विजा°

26 ᵃ) K (except K₄) D₂ ₅ ₆ T₂ (before corr) G₃ ₄ M₁ सैरध्री°, B Dc D₄ सैरिंध्रीं (spelling seen in the Virāta also) Ś₁ K (except K₃) D₁₋₃ ₅ व्रतसपन्ना — ᵇ) Ś₁ यथार्हां, K₄ D₁ यथाह, D₂ ₃ यथार्हं (for भुजिष्यां) B₃ कामचारिणीं K₃ भुजिष्या वासिनी — ᶜ) B₁ ₄ D₄ ₆ °शिनीम् (for °शनाम्) — ᵈ) Ś₁ °प्रतिश्रयात्, G₁ °तनाश्रया

27 ᶜ) Ś₁ भर्ताहम्, K₁ तथाहम्, K₂ B Dn D₄ ₆ M₁ (inf lin) भक्ताहम् (for भर्तारम्) K₁ अनु (for अपि) T₂ G₂₋₄ अह चानुगता वीर — ᵈ) G₁ सीतेव (for छायेव) K₂ ₄ B₃ Dn D₁ ₂ ₅ G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा) K₂ Dn D₅ पथि (for सदा) K₃ छायेव अनुगा सदा, B₁ ₃ ₄ D₄ ₆ छायेवानपगामिनी — M₂ (which om 28ᵃ–29ᵇ) ins 291* after 27

28 M₂ om 28ᵃ–29ᵇ — ᵇ) K₂ B₁ Dn D₅ सु°, D₁₋₃ S (M₂ om) हि (for स) — ᶜ) Dc त्रि (for स) — ᵈ) K₂ Dn D₅ °मेक उपेयिवान्

29 M₂ om 29ᵃᵇ (cf v l 28) — ᵃ) T₂ G₂₋₄ छन्नम् (for वीरम्) G₁ तमेकमवनीवीर — ᵇ) T₂ G (except G₁) अति° (for इव) — T₁ G₁ ins after 29ᵃᵇ M₂ (which om 28ᵃ–29ᵇ) ins after 27

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।
दुःखित सर्वमुत्सृज्य प्रविवेश महावनम् ।
ततस्त दुःखित दृष्ट्वा प्रविशन्त च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४
वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

— ^{d}) K_2 B_3 Dn D_5 G_1 अभ्यगाम, T_2 G_{3-4} M_1 अभ्यागता (for अन्व) B D_4 पतिं, D_5 प्रति, T_1 M_2 तदा (for वनम्)

30 ^{a}) B_{2-4} D_4 $_6$ T_1 G_1 M पुनर् (for वने) T_2 G_{2-4} महारण्ये (for वने वीर) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 Dn D_2 $_3$ $_5$ T_1 G_1 $_2$ M_2 तु, K_1 $_3$ B_4 स (for सु) — ^{d}) K_1 D_4 सदाप्येक, K_3 वस्त्रमेक; D_1 तदा मा स, D_6 मामप्येक, S (except M_1) वासश्चैक K_1 विसर्जयेत्; K_3 $_4$ G_1 विसर्जयत्, D_3 व्यसर्जयेत् D_2 तदाप्येनो विनिर्गत

31 ^{a}) K_1 D_5 S (except G_1 M_2) तमेकवसना D_1 वीरम् (for नग्नम्) — ^{b}) Ś$_1$ lacuna K Dc Dn D_{1-3} $_5$ उन्मत्तवदचेतस (K_1 D_3 °न); B_3 $_4$ G_1 M_1 उन्मत्त ग(M_1 °त्ता इ)तचेतन — ^{d}) D_2 अनुयामि, D_3 न स्वपिमि; D_6 ह्यनुयामि (for न स्वपामि) K_3 $_4$ निशा K_2 $_3$ Dc_2 Dn D_5 तदा (for सदा)

32 ^{b}) K_1 मा; K_3 D_2 $_3$ स (for मा) — ^{d}) S (except G_1) अनागसीं

33 ^{b}) K_1 गणयती (for दह्य) K_2 D_5 दिनक्षय, K_4 °क्षिपा, B_2 Dn D_4 $_6$ T_2 G M_1 दिवानिश, B_3 T_1 दिनक्षप, D_1 $_2$ °क्षिप, M_2 °क्षपा — After 33^{ab}, K_1 B D (except D_{1-3} $_5$) ins

292* साह कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— ^{d}) Ś$_1$ K D (except D_4 $_6$) प्रिय प्राणेश्वर प्रभु — After 33, S (except M_1) ins

293* इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी राजमातरमच्युत ।
स्थिताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} B_{2-4} Dn D_1 $_3$ $_4$ $_6$ आर्ता (for आर्तां) — ^{d}) K_2 D (except D_4 $_6$) आर्तस्वरा, K_3 $_4$ T_1 M_2 स्वरा, B_3 $_4$ तरा D_1 भृश (for स्वयम्) Ś$_1$ K_1 भैमीमार्ततरस्वना, T_2 G (except G_1) आर्ता भैमीं स्वय तदा

35 ^{a}) K_4 D_{1-3} वस स्व मयि, T_2 G (except G_1) वस त्वमिह — ^{b}) Ś$_1$ K D (except D_4 $_6$) परमा त्वयि, B_2 त्वयि वर्धते — D_3 om (hapl) 35^d–36^c

36 D_3 om 36^{abc} (cf v l 35) — ^{a}) K_2 B D (except D_1 $_2$, D_3 om) M_1 अपि (for अथ) B_3 D_4 $_6$ च (for वा) G_1 सोयम् (for स्वयम्) — ^{b}) B (except B_2) D_4 $_6$ M_1 अचेतन ; G_1 ततस्तत (for इत) — ^{c}) G इह वै वसित भद्रे — ^{d}) D_{1-3} भर्तारमनु(D_2 °मुप)लप्स्यसि, G_1 लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यसि

38 Cf 4 8 29, 32 — ^{a}) K_3 D_3 $_4$ उत्सृष्ट (for उच्छिष्ट) T_2 G_2 $_3$ न च, G_4 न तु (for नैव) — ^{d}) Ś$_1$ आभाष्येय, K_1 $_3$ $_4$ Dc D_1 $_4$ आभाषेय, K_2 Dn D_2 $_3$ $_5$ प्रभाषेय K_1 S कदाचन

39 ^{a}) K_4 (m as in text) प्रब्रवीद् (for प्रार्थयेद्) — ^{b}) K_3 वृध्य , D_1 M_1 वध्य° (for दण्ड्य°) D_2 $_3$ पुनर् (for पुमान्) Ś$_1$ क्वचित् (for भवेत्) — After 39^{ab}, K_1 $_2$ B D (except D_{1-3}) ins

294* वध्यश्च तेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 °र्थं च, K_3 °र्थे च, K_4 °र्थं हि, G_2 °र्थाय — ^{d}) K_1 पृच्छेय, B_1 $_2$ Dc_2 पश्येह, B_4 यजेय, D_2 $_3$ प्रेषये

40 ^{a}) S_1 अद्यैव° (for यद्येव) K_2 Dn D_5 वत्स्यामि, S वस्तव्य (for कर्तव्य) — ^{b}) B D_4 $_6$ वत्स्या (for वसा°) K_2 Dn D_5 त्वत्सकाशे न संशयः — ^{c}) B_3 ततोन्यथा; Dc_2

27

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।
उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M2 अथोन्यथा B2 D4 6 वासे — d) G2 रोच° (for वर्त°) B1 3 Dc D4 6 हृदय

41 a) T G (except G1) इत्युक्ता दमयन्त्या तु

43 a) B (as usual) सैरिंध्रीम् K4 B1-3 D1-4 6 अभि(K4 D1 °तु)जानीहि, Dc2 अवजानीषे — After 43ab, K1 ins 296* — K2 B D (except D1-3) ins after 43ab K1, after 43cd

295* वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।
[K1 भविष्यति (for भवत्वियम्)]

— K1 reads 43cd after 296* — d) K2 3 Dc Dn D5 सदा (for स्वयम्) Ś1 K4 D1-3 निरुद्विग्नमनामय, K1 °द्वेग मना सदा, B4 D4 6 °द्विग्ना यथासुखं — K2 B Dn D4 6 ins after 43 K1, after 43ab

296* ततः परमसहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।
सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ।

On the other hand, Dc (Dc2 om lines 3–4) D5 ins after 43

297* ततः सुनन्दा राजेन्द्र सम्प्रहृष्टमनाकृती ।
सैरन्ध्रीसहितागच्छत्स्वमेवावसथं तदा ।
ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।
सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins after 43

298* सह सा न्यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ।
चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ।

Colophon om in D2 3 Dn2 has a lacuna in place of it — *Major parvan* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Dn2, D2 3 om) T G1 3 (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*inf lin*) ns 65, D1 68, T G M2 (after corr) 62 (as in text), M1 63, M2 (before corr) 64 — *Śloka no* Dn 74

63

1 After the ref, D1 ins

299* नलस्य चरितं राजञ्छृणु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— ab) T1 विसृज्य (for उत्सृज्य) T2 G2-4 उत्सृज्य तु नलो राजा दमयन्तीं विशां पते — d) T2 G2-4 विजने (for गहने)

2 a) K2 T1 तत°, B D4 6 अथ (for तत्र) K2 Dn D5 शब्दं वै; D1 3 T1 2 (by corr) G1 3 4 M मध्येऽग्ने° (for मध्येऽग्नौ) — b) K2 Dn D5 मध्ये, T1 इदं (for शब्दं) S (except G1 M1) सत्त्व° (for भूत°) — c) Ś1 K2 3 अभिधावन्, K1 D3 अभ्यधावन्, G1 4 अभिधाय (for अभिधाव)

3 K1 om 3 — a) G1 नलेनोक्त्वा (for नलश्चोक्त्वा) — b) Ś1 प्रविश्य नलं, K3 G4 प्रविश्य तां, K4 प्रजाधिप, Dc T1 G1 M प्रविश्य सः, D5 6 प्रतिश्रुत D2 3 मध्येऽग्नेः प्रविवेश ह — c) T1 M1 नागराजं तु, G1 M2 °राजं त — d) T1 G1 M2 पर्वतोपमं, M1 मण्डलीकृत

4 a) M1 पन्नग (for स नाग) — c) K2 Dn D5

उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

transp विद्धि and मा $B_{3\ 4}$ S नाम्ना (for राजन्) — [d]) Here and below, S (as usual) कार्को (for कर्को)

5 [a]) K_2 प्रदष्टो, K_3 (marg *sec m* as in text) °दग्धो, D_5 °दष्टो K_3m B Dn $D_{8\ 6}$ महर्षिर्, K_4 विप्रर्षिर्, G_1 राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्) — [b]) K_3 D_5 नीराग , K_3m B D (except $D_{1\ 2}$) नारद° (for अनागा°) G_1 वीरनागा महातपा° ❀ Cn मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम्। ❀ — [c]) K_4 तेनेमा प्रापितोवस्था — After 5, $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

300* तिष्ठ त्व स्थावर इव यावदेव नल° क्वचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्व शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ।

[(L 1) B_1m Dc एति (for एव) K_1 $B_{3\ 4}$ D_4 नर (for नल)]

6 [a]) $Ś_1$ त्रि (for न) $K_{1\ 2}$ Dn D_6 शक्तोस्मि (for शक्नोमि) — [b]) S_1 मदाद् (for पदाद्) — [c]) K_4 $D_{1\ 2}$ उपदेश्यामि G_1 भूयस् (for श्रेयस्) — [d]) K_3 D_1 T_2 G_{2-4} अर्हसि $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{4\ 6}$ नो ; T_1 तत् ; M_1 मा (for मा) T G_{2-4} प्रभो (for भवान्)

8 [d]) K_2 B_1 Dn D_6 देश दावविवर्जित

9 [a]) D_1 आक्रोशादेशम्, D_8 (*sup lin*) आक्रोशद्देशम्, T $G_{3\ 3}$ M आकाश देशम् T_2 (marg *sec m*) अन्य देश समासाद्य — [c]) D_3 G_1 त नाग, T_1 M_2 नृपतिं — [d]) T_1 M_3 नागो वचनमब्रवीत्

10 [a]) Dc नाग (for गच्छ) — [c]) $Ś_1$ K $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1-3\ 5}$ महाबाहो — [d]) G_1 भूयो (cf v l 6) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ T G (except G_4) दास्यामि T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 तत्पर

12 [a]) G_1 तस्माद् (for तस्थौ) — [d]) S_1 K_{1-3} Dn D_5 G_1 ददर्श स, D_3 स ददर्श (for ददर्श च)

13 [a]) K_1 S कार्को° — [b]) T_1 $G_{1\ 4}$ इदम् (for नलम्) — [d]) $Ś_1$ K_1 D_4 $G_{2\ 4}$ M_1 स्वा (for त्वा) — After 13, D_1 ins

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ।,

repeating the phalaśruti after 3 78 9 (q v)

14 [a]) $Ś_1$ K_4 $D_{1\ 5}$ चापि (for चासि) $Ś_1$ ससक्तो, K_{1-3} $D_{2\ 5}$ सयुक्तो, K_3m $_4$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ निकृतो, D_1 सतप्तो D_3 यत्कृते दशसयुक्तो — [c]) S_1 K_1 D_3 G_1 च, D_5 तन् (for स) — [d]) $B_{1\ 3}$ S (by transp) दु ख त्वयि S_1 K_1 Dc निवर्त्स्यति

15 $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_5 om (hapl.) 15 — [a]) K_2 सवृत गात्र — [b]) B_1 T_2 $G_{1\ 3}$ त्व (for त्वा) K_2 विमोक्षसि, K_3 B_1 T_2 G_3 °क्ष्यसे, B_2 D_4 विमुचति ; Dc D_1 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M विमोक्ष्यसे, Dn_2 °क्ष्यसि — [c]) T $G_{1\ 3\ 4}$ तु त्वा, G_2 त्वा न, M_1 तु त्वा ; M_2 कृत्वा (for त्वयि) — [d]) S क्लेशो स्मिन् (for दु ख वै) B_2 त्वयि (for वै स) K_2 समव त्स्यति, B_4 सनिवत्स्यसि, Dc स निवत्स्यते, T $G_{2\ 3}$ स नियो क्ष्यति, G_1 सनियोक्ष्यते, G_4 M_1 सनियोक्ष्यसि, M_2 स नियोक्ष्यते

16 [a]) Dc_2 निष्कातस् ; D_5 M_2 त्रिकृतस् (for निकृतस्) — [b]) T_1 M अनेन, G_1 मया हि (for अनर्हो) B $D_{4\ 6}$ S नराधिप — [c]) K_2 D_5 त्व, B_2 T_1 त्वा, G_2 [अ]थ (for स) D_1 क्रोधादव्यप्रचित्ता त्व ; G_1 क्रोधादसूयता राजन् — [d])

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १
स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D_1 वै, G_1 नु, M_3 ते (for मे)

17 [a]) K_3 मा (for न) B Dc $D_{4\ 6}$ महावीर (for नर°) — [b]) D_1 सर्पतो (for शत्रुतो) B Dc $D_{4\ 6}$ शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा — [c]) K_1 B (except B_4) Dc $D_{4\ 6}$ ब्रह्मर्षिभ्यश्च, K_2 °विद्भिश्च, D_1 M °विच्चैव, D_2 sm T G (except G_1) °विस्व च

19 [a]) D_2 स्थानाद् (for सूतो) — [c]) B_{1-3} समीपे ऋतु° (sic) — [d]) K_2 B_4 Dn_1 n_2 n_3 (before corr) D_5 चैवाक्ष° (for वेदाक्ष°) — [f]) $B_{3\ 4}$ Dn_1 अद्य वै (for अद्यैव) $Ś_1$ निषधेष्विव, $D_{4\ 6}$ T_1 M_1 निषधाधिप, M_2 वसुधाधिप

20 [d]) G_1 स ते मित्र भवि°

21 [c]) K_3 $B_{3\ 4}$ Dn_1 n_3 D_5 सममेष्यसि (for समेष्यसि च) K_4 स, D_1 हि (for च) G_1 सयोक्ष्यसे सदारैश्च — [d]) D_3 T_2 G च (for स्म)

22 [a]) S_1 K_{2-4} B_3 Dn_2 D_{2-5} T_1 G_1 स्व रूप च, G_4 स्वस्वरूप — [c]) B Dc $D_{4\ 6}$ स्मर्तव्यश्च, D_3 स्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस) T_1 G_1 M_3 त्वया चाहं (for तदा तेऽहं) — [d]) M_1 इदं वासो (for वासश्चेदं) K_4 विवासय, $D_{1\ 4}$ T G निवासय, M_2 निवासकृत्

23 [b]) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ D (except Dn_1 $D_{1\ 2\ 5}$) T_1 M_2 स्व रूप D_3 प्रतिलप्स्यसि — [c]) $K_{2\ 3}$ Dn D_5 T_2 $G_{3\ 4}$ तस्मै, $D_{1\ 2}$ चास्मै (for अस्मै)

24 [a]) K_2 Dn D_5 च सदिश्य, T_1 समुद्दिश्य (for समा°) — [c]) G_1 कर्कोटकस्तदा राजन् — 24[d] = 1 92 16[b], 93 43[b], 94 27[d], etc, etc

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 Dn_2 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* N T_1 G_1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B_4 कर्कोटकसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 66, D_1 69, T G M_2 (after corr) 63 (as in text), M_1 64, M_2 (before corr) 65 — *Śloka no* Dn D_6 26, D_1 27

64

2 [d]) $Ś_1$ K_1 B_2 G_1 मे (for मत्)

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
ऋतुपर्ण उवाच ।
वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

---

4 ^{b}) Ś$_1$ K_1 यच्चाप्यन्यस्य दुष्कर, K_2 Dn D_5 यच्चैवान्य स्सुदु°, $K_{3\,4}$ D_2 यच्चान्यस्सु(D_2 °च)दु°, $D_{1\,3}$ यच्चान्यच्च सु(D_3 °न्यत्सर्वं)दु°; T_1 M_2 यच्चाप्यन्यै° सुदु° — ^{c}) B_1 सर्वं यदि यतिष्ये तत् — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ G_3 M_1 (*inf lin* as in text) भज° (for भर°) — After 4, S (except M_1) ins

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिप ।
उवाच सुप्रीतमनास्त प्रेक्ष्य च महीपते ।
[(L 2) T_1 G_1 M_2 नल प्रेक्ष्य (for त प्रेक्ष्य च)]

5 K_4 T_1 $G_{1\,4}$ M_2 om the ref B_{2-4} ऋत (for ऋतु°) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 G_1 भविष्यति (for करिष्यसि) — ^{d}) S_1 $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ $G_{1\,2\,4}$ ध्रियते, Dc धार्यते (Dc_1 °ति), D_1 दीयता, M_1 नीयता (for धीयते)

6 ^{a}) Ś$_1$ B_4 योगत्व, $K_{3\,4}$ D_2 संयोग, G_4 योग त्व; M_1 शीघ्र त्व (for योग त) — ^{b}) S_1 $K_{2\,4}$ Dn_1 $D_{1\,2}$ T_2 G_3 शीघ्रहया — After 6^{ab}, B_1 (which om 6^{cd}) reads 3 65 21^{cd}, repeating it in its proper place — ^{d}) K_2 $D_{1\,2\,5}$ B शत (for शता)

7 ^{a}) K_2 Dn_1 n_3 D_5 चैव (for चेमौ) — ^{b}) K_1 जीविन°; K_2 जीवनै°, Dn_1 (before corr) n_3 $D_{3\,4\,6}$ जीवनौ — K_1 om (hapl) 7^c–8^d — ^{c}) G_1 ताभ्या च (for एताभ्या) — ^{d}) S_1 D_2 G_1 त्व (for वै)

8 K_1 om 8 (cf v l 7) Ś$_1$ $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,4\,6}$ G_4 om the ref — ^{a}) G_1 तत्र (for तेन) — ^{b}) B Dc $D_{4\,5}$ नित्य (for तत्र) K_3 वसस्तेन सुपूजित°, G_1 न्यवसत्तेन वै सदा — ^{d}) K_2 जीवनौ, B_4 Dn_2 n_3 $D_{3\,4\,6}$ °जीवन

9 ^{a}) $K_{3\,4}$ T_2 G न्यवसद् (for निवसन्) Ś$_1$ मा स्म तत्राभवद्राजा, $K_{1\,3}$ Dn $D_{1-3\,5}$ स स्म (Dn स वै; D_1 स तु, D_2 शश्वत्, D_5 सम) तत्रावसद्राजा — ^{b}) B_1 अन्वचिंतयत् — ^{c}) $T_{1\,2}$ (before corr) G (except G_3) M साये साये Ś$_1$ K_4 G_2 तदा, Dc यदा; D_2 तथा (for सदा) D_1 महाराज (for सदा चेम) K_4 D_2 राजा; B (except B_1) $D_{4\,6}$ चैत, S सैत्र (T_1 G_1 M_2 °न) (for चेम) — ^{d}) T_2 $G_{2\,3}$ च (for ह)

10 ^{d}) B (except B_2) Dc T_1 G_1 °तिष्ठते

11 ^{b}) K_4 D_1 निशम्य; Dc निर्जने (for निशाया) K_2 B_4 Dn_3 $D_{3\,4\,6}$ जीवनो — ^{c}) K_4 $B_{1\,3\,4}$ $D_{4\,6}$ एता, Dc इमा, D_1 एका, T_2 G_{2-4} M_1 एव (for एना) — After 11, $K_{2\,4}$ B Dc Dn D_{4-6} ins

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।
[K_4 B_3 Dc सा (for वा) Dc वै त्वम् (for एवम्)]

12 ^{a}) T_1 अवोचत् (for उवाच) S (except G_1) सतो (for नलो) — ^{d}) D_1 S (except T_2 G_3 M_2) तस्या S दृढतरश्च K_3 Dn $D_{2\,4}$ यच° (for च स); then reading probably तस्यादृढतर (= तस्य+अदृढ) ❀ Cn अदृढतर दमयन्त्या मिथ्याप्रतिज्ञात स्वस्यानुसधायेयमुक्ति । ❀

13 ^{a}) K_4 स वै केनापि दोषेण — ^{c}) Ś$_1$ K_2 Dc_1 Dn $D_{2\,5}$ G_1 विप्रयुक्त स, K_3 Dc_2 D_1 °स्तु; K_4 °स्य — ^{d}) K_4 वस (for भ्रम°)

14 D_2 om 14^{ab} — ^{c}) K_3 D_5 अस्या (for तस्या) — ^{d}) B_3 D_4 एन, G_4 एव (for एक) B_{1-3} $D_{1\,4\,6}$ T_2 $G_{2\,3}$ स (for स्म)

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १
स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D1 वै, G1 नु, M2 ते (for मे)

17 a) K3 मा (for न) B Dc D4 6 महावीर (for नर°) — b) D1 सर्पेतो (for शत्रुतो) B Dc D4 6 शत्रुभ्यो दष्ट्रिणोपि वा — c) K1 B (except B4) Dc D4 6 ब्रह्मर्षिभ्यश्च, K3 °विन्निश्च, D1 M °विश्चैव, D2 sm T G (except G1) °विस्त्व च

19 a) D2 स्थानाद् (for सूतो) — c) B1-3 समीपे ऋतु° (sic) — d) K3 B4 Dn1 ns ns (before corr) D6 चैवाक्ष° (for वेदाक्ष°) — f) B2 4 Dn1 अद्य वै (for अद्यैव) Ś1 निषधेष्विव, D4 6 T1 M1 निषधाधिप, M2 वसुधाधिप

20 d) G1 स ते मित्र भवि°

21 c) K2 B2 4 Dn1 ns D6 सममेष्यसि (for समेष्यसि च) K4 स, D1 हि (for च) G1 सयोक्ष्यसे सदारैश्च — d) D3 T2 G च (for स्म)

22 a) Ś1 K2-4 B3 Dn2 D2-5 T1 G1 स्व रूप च, G4 स्वस्वरूप — c) B Dc D4 6 स्मर्तव्यश्च, D5 स्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस) T1 G1 M2 त्वया चाह (for तदा तेऽह) — d) M1 इद वासो (for वासश्चेद) K4 विवासय, D1 4 T G निवासय, M2 निवासस्व

23 b) Ś1 K3 4 B2 4 D (except Dn1 D1 2 5) T1 M2 स्व रूप D3 प्रतिलप्स्यसि — c) K2 3 Dn D5 T2 G3 4 तस्मै, D1 2 चास्मै (for अस्मै)

24 a) K2 Dn D6 च सदिश्य, T1 समुद्दिश्य (for समा°) — c) G1 कर्कोटकस्तदा राजन् — 24d = 1 92 16b, 93 43b, 94 27d, etc, etc

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* N T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 कर्कोटकसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 66, D1 69, T G M2 (after corr) 63 (as in text), M1 64, M2 (before corr) 65 — *Śloka no* Dn D6 26, D1 27

64

2 d) Ś1 K1 B2 G1 मे (for मत्)

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

---

4 [b]) $Ś_1$ K_1 यच्चाप्यन्यस्य दुष्कर ; K_2 Dn D_5 यच्चैवान्य त्सुदु ; $K_{3, 4}$ D_2 यच्चच्चान्यत्सु(D_2 च्च)दु°, $D_{1, 3}$ यच्चान्यच्च सु(D_3 °न्यत्सर्वं)दु° ; T_1 M_2 यच्चाप्यन्यै सुदु — [c]) B_1 सर्वं यदि यतिष्ये तत् — [d]) S_1 K $D_{1-3, 5}$ G_2 M_1 (*inf lin* as in text) भज° (for भर°) — After 4, S (except M_1) ins

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिप ।
उवाच सुप्रीतमनास्त प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L 2) T_1 G_1 M_2 नल प्रेक्ष्य (for त प्रेक्ष्य च)]

5 K_4 T_1 $G_{1, 4}$ M_2 om the ref B_{2-4} ऋत° (for ऋतु°) — [b]) $Ś_1$ K_1 G_1 भविष्यति (for करिष्यसि) — [d]) S_1 $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{2, 4, 6}$ $G_{1, 2, 4}$ ध्रियते, Do धार्यते (Do_1 °ति), D_1 दीयता, M_1 नीयता (for धीयते)

6 [a]) S_1 B_4 योगस्त्व, $K_{3, 4}$ D_2 सयोग, G_4 योग त्व, M_1 शीघ्र त्व (for योग त) — [b]) $Ś_1$ $K_{2, 4}$ Dn_1 $D_{1, 2}$ T_2 G_3 शीघ्रहया — After 6[ab], B_1 (which om 6[cd]) reads 3 65 21[cd], repeating it in its proper place — [d]) K_2 $D_{1, 3, 5}$ S शत (for शता॰)

7 [a]) K_2 Dn_1 ns D_5 चैव (for चेमौ) — [b]) K_1 °जीविन॰, K_2 जीवनै॰, Dn_1 (before corr) ns $D_{3, 4, 6}$ जीवनौ — K_1 om (hapl) 7[c]–8[d] — [c]) G_1 ताभ्या च (for एताभ्या) — [d]) $Ś_1$ D_2 G_1 स्व (for वै)

8 K_1 om 8 (cf v l 7) $Ś_1$ $K_{3, 4}$ $D_{1, 2, 4, 6}$ G_4 om the ref — [a]) G_1 तत्र (for तेन) — [b]) B Do $D_{4, 6}$ नित्य (for तत्र) K_3 वसस्तेन सुपूजित॰, G_1 न्यवसत्तेन वै सदा — [d]) K_2 °जीवनौ, B_4 Dn_2 ns $D_{3, 4, 6}$ जीवन

9 [a]) $K_{2, 4}$ T_2 G न्यवसद् (for निवसन्) S_1 मा स्म तत्राभवद्राजा, $K_{1, 3}$ Dn $D_{1-3, 5}$ स स्म (Dn स वै; D_1 स तु; D_2 शश्वत्; D_5 सम) तत्रावसद्राजा — [b]) B_1 अन्वचिंतयत् — [c]) $T_{1, 2}$ (before corr) G (except G_3) M साये साये $Ś_1$ K_4 G_2 तदा, Do यदा, D_2 तथा (for सदा) D_1 महाराज (for सदा चेम) K_4 D_2 राजा, B (except B_1) $D_{4, 6}$ चैत; S स्मैव (T_1 G_1 M_2 °न) (for चेम) — [d]) T_2 $G_{2, 3}$ च (for ह)

10 [d]) B (except B_2) Do T_1 G_1 तिष्ठते

11 [b]) K_4 D_1 निशम्य, Do निर्जने (for निशाया) K_2 B_4 Dn_3 $D_{3, 4, 6}$ जीवनो — [c]) K_4 $B_{1, 3, 4}$ $D_{4, 6}$ एता, Do इमा, D_1 एका; T_2 G_{2-4} M_1 एव (for एना) — After 11, $K_{2, 4}$ B Do Dn D_{4-6} ins

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।

[K_4 B_3 Do सा (for वा) Do वै त्वम् (for एवम्)]

12 [a]) T_1 अवोचत् (for उवाच) S (except G_1) ततो (for नलो) — [d]) D_1 S (except T_2 G_3 M_2) तस्या S दृढतरश्च K_2 Dn $D_{2, 4}$ वच (for च स), then reading probably तस्यादृढतर (= तस्य+अदृढ°) ❀ Cn अदृढतर दमयन्त्या मिथ्याप्रतिज्ञात स्वस्यानुसधायेयमुक्तिः । ❀

13 [a]) K_4 स वै केनापि दोषेण — [c]) $Ś_1$ K_2 Do_1 Dn $D_{2, 5}$ G_1 विप्रयुक्तः स, K_3 Do_2 D_1 °स्तु, K_4 स्य — [d]) K_4 वस° (for भ्रम)

14 D_2 om 14[ab] — [c]) K_2 D_5 अस्या (for तस्या) — [d]) B_3 D_4 एन; G_4 एष (for एकं) B_{1-3} $D_{1, 4, 6}$ T_2 $G_{2, 3}$ स (for स्म)

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वां क्वचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १८
इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।
हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

---

15 ^{a}) K2 3 Dn D5 वि- (for वै) M1 कृत्स्ना (for सर्वां) — ^{b}) S नासाद्य (for आसाद्य) K4 वेतन (for किंचन) — ^{c}) D2 दुःखं तु (for तद्दुःखं) — ^{d}) T1 M2 अभि (for अनु-) D6 भूय एवेत्यनुसरन्
16 K4 om (hapl) 16^{a}–19^{b} — ^{a}) M1 च (for तु) — ^{b}) D2 कृच्छ्रेष्वनु° — ^{c}) = 18^{c} B3 D4 6 S (except T1 M2) °भाग्येन — ^{d}) = 17^{d} D2 सुदुःखं (for दुष्करं)
17 S1 K3 4 D4 om 17 (S1 K D4 hapl, for K4 cf v l 16) — ^{a}) G1 एकात्मा न लभेत्ता च — ^{b}) D3 दुःखानाम् (for मार्गाणाम्) B2 3 अयथोचिता, D1 एव शोचते G1 2 मार्गमाणा तथोचिता — ^{c}) B D6 Dn D8 °परीतागी, G1 °परीता च — ^{d}) = 16^{d} G1 स तु (for यदि)
18 K4 M1 om 18 (for K4 cf v l 16), D6 om 18^{ab} — ^{c}) = 16^{c} S1 K (K4 om) B D (except D1) °भाग्येन — ^{d}) Ś1 मदभाग्येन, K1 मदपुण्येन, D3 ता तु शोचामि
19 K4 om 19^{ab} (cf v.l 16) — ^{a}) B2 D4 6 एष (for एव) — ^{c}) K2 Dn D5 न्यवसत् (for अवसत्) — ^{d}) D5 transp राज्ञ° and तस्य

Colophon Dn2 has a lacuna in place of it — *Major parvan* S1 K1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Dn2) T1 G1 M1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D2 ऋतुपर्णनगरे नलनिवास — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 67, D1 70, T G M2 (after corr) 64 (as in text), M1 65, M2 (before corr) 66 — *Śloka no* K2 20, Dn D1 *19*

65

1 ^{b}) K1 च वन, S [ऽ]दर्शन (M1 [ऽ]प्रख्यता) (for प्रेष्यता) — ^{c}) D3 (marg *sec m*) सप्रेष° (for प्रस्थाप°) — ^{d}) Ś1 K1 D6 °लालस
2 ^{a}) T2 G2 3 स (for च) — ^{b}) K1 B2–4 D4 M2 सु, K4 D6 तु; D2 [अ]ति- (for च) M1 दत्त्वा च वसु पु° — ^{c}) B D4 6 यूय (for चैव)
3 ^{a}) B1 T2 G3 तस्मिन् K2 B3 D (except D1–3) सपन्ने (for निष्पन्ने) — ^{b}) D6 वसुधाधिपे — ^{c}) T2 G3 सहसा वसु दास्यामि — K1 om (hapl) 3^{d}–4^{c}, Ś1 D3 om (hapl) 3de — ^{d}) K2 D5 transp य and व S (except G1 M1) वा (for वस्) D1 यो वस्ता चानयिष्यति — ^{e}) K2 B3 Dn D4 6 अग्रहाराश्च — ^{f}) K3 ग्राम नगरसनिभ, B2 4 ग्रामान्नगरसमितान् — After 3, S ins
304* हिरण्य च सुवर्णं च दासीदास तथैव च ।

विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८
सुदेव उवाच ।
यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वन्ती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
चारुपद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ।
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

---

4 K1 om 4^{abc} (cf v l 3) — ^{a}) Ś1 B D4 6 T G शक्यमिह (for शक्याविह) S1 [आ]गतु (for [आ]नेतु) — ^{b}) Ś1 K4 B2 3 D1 G2 4 दमयन्तीं S1 च मे सुता, D1 नल च वा, G2 4 नल तथा (for नलोऽपि वा) — ^{c}) T1 M2 प्र (for ऽपि) Ś1 गवां सहस्र दास्यामि, K3 ज्ञातेपि च प्रदास्यामि — ^{d}) K3 चैव शत, K4 शतशत, G1 शतदश (for दशशत) B3 गवा दशगुण शत

5 ^{c}) T2 G (except G1) M1 राष्ट्रेषु — ^{d}) K4 transp सह and भार्यया — After 5, Dn D1 ins
305* नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नल वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, S ins
306* कृशा विवर्णा मलिना भर्तृशोकपरायणाम् ।

☞ Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy 18, 19, 21, 29 of the Sundarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed Gorresio)

7 = (var) Rām 5 18 4 — ^{a}) K3 B Dn D4–6 मद (for मन्द) — ^{c}) K2 3 B1 2 D (except D1 2) निबद्धा; B4 विबद्धा (for पिनद्धा)

8 = (var) Rām 5 18 22 — ^{c}) T1 वैदर्भी (for भैमीति) — ^{d}) D2 G1 कारणैरुपपादिभि — After 8, K4 reads an addl colophon

9 = (var) Rām 5 18 23^{cd}, 27^{ab} — M2 om the ref — G4 द्विज (for सुदेव उ°) — ^{a}) S (except T1 M2) वै (for मे) — ^{b}) G1 दिव्य (for तथा°) — ^{c}) K4 [ग]व; D3 [ग]ता (for [इ]मा) — ^{d}) K4 नल° (for लोक)

10 = (var) Rām 5 18 24 — ^{a}) K2 Dn1 n2 पूर्ण चन्द्रनिभा — ^{c}) S1 K1 D2 3 कुर्वती, K3 4 B1–4 D1 4 6 M2 कुर्वतीं, D6 कुर्वती Dc1 D1 देवी, M2 तत्र

11 = (var) Rām 5 18 26 — ^{a}) B1 3 4 Dn विशालाक्षीं — ^{b}) K1 G1 रतिं यथा, T1 M2 [इ]व ता रतिं (for रतीमिव) — D3 G4 om 11^{cd} — ^{c}) K2 Dn D6 इष्टा समस्तलोकस्य

12 = (var) Rām 5 19 15^{cd}, 18 16^{cd} — ^{b}) B3 D1 T2 G2 3 M1 दैवयोगाद्, G4 देववोषाद्, M2 देवयोगाद् (for दैवदोषाद्) K4 मृणालीमिव चोद्धृता — 12^{cd} = (var) Rām 5 15 37^{ab} — ^{c}) D4 6 मलपंकाभि° — ^{d}) K3 व्याकुला, B1 3 तादृशीं, Dn D5 चोद्धृता (for तां भृशम्) Ś1 K1 4 D1 2 व्याकुलामिव पद्मिनीं, K2 (corrupt) मृणाली च वचोद्धृता; D3 मृणालीमचिरोद्धृता, S (except T1 G1 M2) प्रम्लाना नलिनीमिव

13 = (var) Rām 5 21 14^{ab}, 15^{cd} — ^{a}) K3 4 Dn1 D5 पूर्णं (for पौर्णं) Ś1 कला (for निशा) — ^{b}) K1 दिवाकर — ^{c}) B D4 6 बाला (for दीना) G1 शोकेन पक्लिता दीना — ^{d}) K1 M2 शुष्कतोया, B (except B2) शुष्कस्रोतो, T2 G3 कृशस्रोता, G2 4 कृतस्रोता

14 = (var) Rām 5 21 14^{cd}–15^{ab} — ^{a}) D1 विध्वस्तपत्र, G4 पर्णविहगा — ^{b}) D1 वित्रस्तविहगाकुला — ^{c}) Ś1 K B2 D T2 G3 परामृष्टा (B2 D4 6 परिक्षिप्ता) — ^{d}) Ś1 K3 आकुलाम् G2 आकुला पद्मिनीमिव

15 = (var) Rām 5 21 16^{cd}–17^{ab} — ^{a}) D2 T

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्पराम् ॥ २५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

$G_{3\ 4}$ सुकुमारा G_1 विशालाक्षीं (for सुजा°) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 B (except B_3) Dc $D_{3\ 4\ 6}$ °गृहोषिता; M °गृहोपमा — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dn $D_{3\ 5}$ [अ]र्केण (for [उ]ष्णेन) — ^{d}) M_1 नलिनीम् (for मृणालीम्) $K_{2\ 3}$ B_1 Dc Dn D_5 इव चोद्धृता (for अचिरो°)

16 16^b = Rām 5 18 16^d

17 = (var) Rām 5 19 23^{cd}–24^{ab} — $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ read 16^{cd} after 17 — ^{c}) $Ś_1$ K_1 भीम, K_4 Dn D_5 दीन (for दीना) D_3 देह सधारयती हि — ^{d}) G_1 °काङ्क्षिणी

18 = (var) Rām 5 19 25^{cd}–26^{ab} — ^{a}) K_1 हि भूषण, T_1 G_1 हि परम (for नाम पर) K_4 Dc_1 भार्या- (for नार्या) $Ś_1$ भर्तारं परम नार्या — ^{b}) K_1 परम (for भूषण) — ^{c}) $K_{2\ 4}$ B_3 D (except D_{4-6}) हि (for वि-) K_3 एषा हि तेन रहिता — ^{d}) S_1 K B_1 D (except $D_{4\ 6}$) शोभमाना, T_2 $G_{2\ 3}$ शोभनार्हा, G_4 भूषणार्हा (for शोभना पि) M_1 वि (for न)

19 = (var) Rām 5 19 26^{cd}–27^{ab} (*repeated* in Rām with v l) — ^{a}) K_2 Dn D_5 [ऽ]त्यस (for ऽत्यर्थं) T_2 $G_{3\ 4}$ दुष्कर कर्म कुरुते — ^{b}) K_2 T_1 हीनो अयानया K_3 [अ]निल, G_1 M_1 प्रभु: (for नल:) — ^{d}) K_2 Dn D_5 अपि (for अव)

20 = (var) Rām 5 19 27^{cd}–28^{ab} — ^{a}) $T_{1\ 2}$ (before corr) G (except G_1) ह्यसित° (for असित°) — ^{b}) T_1 G_2 शतपत्रनिभेक्षणा — ^{d}) K_3 B (except B_3) $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 2}$ व्यथित (for व्यथते)

21 21^{ab} = (var) Rām 5 19 28^{cd} — ^{b}) T_1 G_1 गच्छसि (for यास्य°) K_4 $D_{1\ 2}$ भामिनी (for वै शुभा) — ^{d}) S_1 K_4 $D_{1-3\ 5}$ G_1 शशिना (for शशिनो)

22 = (var) Rām 5 19 22^{cd}–23^{ab} — ^{a}) S_1 भैम्या (for लाभान्) — ^{b}) D_2 सुखम्, G_1 प्रियम् (for प्रीतिम्) — ^{c}) G_1 राज्याद् (for राज्य) — ^{d}) K_3 B_1 Dn D_5 लब्ध्वा च, T_2 G (except G_1) प्राप्येव (for लब्ध्वेव)

23 = (var) Rām 5 19 32 — ^{a}) T_2 G °वृत्ता — ^{b}) $Ś_1$ K_2 $B_{1\ 3}$ Dc Dn D_5 G_1 °संवृता; T G_{2-4} °लक्षणा

24 = (var) Rām 5 29 6 — ^{a}) T_1 युक्त चास्या°; G_1 युक्तमस्या°; G_4 वियुक्तस्या° — ^{b}) T_1 M_2 तस्य सत्त्व°, T_2 G_3 वीर्यसत्य° — ^{d}) K_1 भर्तृ

25 25^{ab} = (var) Rām 5 30 7^{ab} (ed N S P), 25^{cd} = (var) 5 29 7^{ab} (ed Gorresio) — ^{a}) K Dn $D_{1-3\ 5}$ S अहम्, B_4 स्वयम् (for अयम्) B_2 $D_{4\ 6}$ [ए]ना (for [ए]नां) — ^{cd}) T_2 G (except G_1) M_1 अदृष्टदुःखा दुःखार्ता ध्यानरोदनतत्परा

26 ^{b}) B_1 धृता, Dc शुभा (for च ताम्) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 B_3 Dn $D_{1\ 5}$ T_2 G_3 उपागम्य T_2 G देवीं (for भैमीं) — ^{d}) D_5 T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 वाक्यम् (for ब्राह्मणो)

27 Before 27, B_1 (marg) Dc D_{1-3} M ins सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्शिताम् ।
सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

ड° (resp सुदेव) — ^{b}) T1 मातुले (for भ्रा°) G2 4 विदित (for दयित°)

28 ^{a}) S राजा (for राज्ञि) — ^{b}) K2 4 B2 D (except Dc1) T2 G जननी (for जनित्री) T1 जनितृभ्रातृभिश्च ते — K3 om 28^{cd} — ^{d}) K2 B1 2 4 Dn D3 4 6 G1 तौ (for ते) — After 28^{cd}, M ins

307* किं तु राजा दृढ भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।
[Posterior half = 28^{b}]

— ^{e}) K3 4 Dc1 M2 बधुवर्गे B1-3 Dc D3 4 6 ते (for च) — ^{f}) K4 सत्त्वहीना (for गत°) — After 28, K2 B (except B1) Dc Dn D6 ins

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ।

29 Before 29, S1 K1-3 B D (except D1 2) T1 G1 M2 read बृहदश्व ड — ^{a}) K2 4 Dc2 Dn D6 त (for तु) — ^{b}) K4 विशा पते (for युधि°) — ^{c}) K4 D3 M2 तदा (for तत°) K2 Dn D6 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्

30 ^{a}) K4 D1 2 बाला (for राजन्) — ^{b}) Ś1 K1 B1 2 D2 3 कर्षिता — K4 om (hapl) 30^{c}-31^{b} — ^{d}) S1 K1 मित्र (for इष्ट)

31 K4 om 31^{ab} (cf v l 30) — ^{a}) T G3 4 M2 रुद(M2 द)तीं तामथो दृष्ट्वा, G1 2 M1 रुदतीं ता (M1 by transp ता रुदतीं) तथा दृष्ट्वा — ^{b}) Ś1 K1 3 B1 2 4 D3 4 6 कर्षिता (or ता), K2 Dc Dn D1 5 T1 G1 M कर्शिता — ^{c}) M1 तथै (for सहै)

32 ^{a}) K2 Dn D5 जनित्र्या, B1 2 4 जनन्यै°, B3 D1 4 6 जनन्यै K2 B3 Dn D1 5 कथयामास — ^{b}) B Dc सैरिंध्री (also in the Virāṭa, *passim*), G1 सैरंध्रीं Ś1 K1 B4 T1 G1 रुदती (G1 °तीं) भृश, K2 D5 रोदितीति वै, K4 Dc रुदतीति वै, D1 T2 G3 रुदि(D1 °द)तीति च, G2 रोदतेति च, G4 रोदितीति च; M1 रोदते भृश — ^{c}) K2 Dn D5 T2 G सहा° (for समा°) — ^{d}) B2-4 Dc D1 3 4 6 वेत्थ, G1 2 4 विद्धि (for वेद)

33 ^{b}) Ś1 चेदिपुरात्, K3 M2 चात पुरे; M1 चांत°पुर K1 तुत (sic), K4 तत, G1 M2 तथा (for तदा) — ^{d}) K4 सम गता (for सहाभवत्)

34 ^{d}) K2 B D (except D1-3) भाविनी (for भामिनी)

35 ^{b}) K1 भर्तुश्चासितलोचना

36 ^{ab}) Ś1 K1-3 Dc D5 तत्त्व, K4 B Dn D1 4 6 श्रोतु, D2 3 ज्ञातु (for त्वत्तो) K4 D1-3 तत्त्व, B Dn D4 6 त्वत्त° (for ज्ञातु) — ^{c}) D3 सत्येन (for तत्त्वे°) Ś1 K1 D1 S (except G1 M1) च (for हि) K3 4 Dc समा° (for ममा°) — ^{d}) T2 (by corr) पृच्छे त्वा (for पृच्छन्त्या) T1 G1 त्व द्विजोत्तम; G4 दिव्यरूपिणीं, M2 देववर्णिनीं

37 ^{a}) T1 G1 M2 ततो (for तया) — ^{b}) D1 सुदेवो हि द्विजोत्तम — ^{c}) K3 Dn2 D2 T1 G2 आचष्टे, Dc चाचष्ट — ^{d}) T1 G1 M2 दमयतीं

Colophon om in D2 Dn2 has a lacuna in place of it — *Major parvan* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* N (except Dn2, D2 om) T1 G1 (all om

६६

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ।
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७
अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव ह ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८
बृहदश्व उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

---

sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1(*sup lin*) ns 68, D1 71, T G M2 (after corr) 65 (as in text), M1 66, M2 (before corr) 67 — *Śloka no* Dn D1 39

66

1 ^{a}) G1 द्युतिमान् (for धर्मात्मा) — ^{b}) K2 Dc Dn D5 भीमो नाम महाद्युति, G1 श्रीमान्सत्यपराक्रम॰

2 D2 om 2^{ab} — ^{a}) B D4 6 वीरो, T1 G1 धीमान् (for नाम) — ^{c}) D2 नलस्य राज्ञो दयिता — ^{d}) T1 विश्रुता, G1 समता (for धीमत)

3 ^{a}) K2 4 Dn D2 3 5 द्यूतेन, B2 वै द्यूत (for वै द्यूते) S राजा (for भ्रात्रा) Dc D1 स द्यूते निर्जितो भ्रात्रा — ^{b}) B महामना॰ (for मही॰) — ^{c}) T1 दमयन्त्यास्तु यो भर्ता, G1 दमयन्त्या च सहित॰ — ^{d}) K2 B D (except Dc2 D1 3) प्राज्ञायत, K4 प्रज्ञायेत K1 D5 कुत्रचित्, K3 Dn कस्यचित्; B2 कचन, D2 (m as in text) G4 किंचन T1 G1 नलो न ज्ञायते नृप॰

4 ^{a}) Some MSS दमयन्त्यर्थं — ^{c}) D2 [अ]साभिस (for बाला) — ^{d}) Dn3 D3 पुत्रि, S देवि (for पुत्र) D2 स्वपुरेत्र निवे॰

5 ^{b}) Dc D5 मानुषे K2 B (except B1) Dn D5 न हि, D3 नात्र, T1 G1 M2 नैव (for नेह) Ś1 K1 3 4 D2 मानुषी नोपपद्यते — ^{c}) Ś1 K D (except D4 6) ह्येष (K3 एष) (for चैव) — ^{d}) T1 G1 2 4 विप्लुद्रु(T1 ॰रु)त्तम॰ — After 5^{cd}, T1 ins

309* स दृष्टो बहुशो नाथ लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— ^{e}) G1 स दृष्टो बहुशो नाथ (of 309*)

6 ^{a}) Dc तस्या॰, D1 [ऽ]प्यस्या॰ (for ह्यस्या॰) — ^{b}) K3 4 B2 4 Dn D5 छन्नोभ्रेण, D1 2 महाभ्रेण; D3 स्तोकाभ्रेण — ^{c}) D6 चिह्नरूपो; T1 ऋद्धिभूतो T2 G M1 स चा(G1 सदा)त्यर्थं (for विभू॰)

7 ^{a}) T1 G1 2 च (for [इ]व) K3 B1 3 4 D (except D1 3 5) ॰त्कलुषसैंदोर्; T2 G3 (corrupt) ॰त्कलुषेनेंदोर्, G4 (corrupt) ॰त्कलुषो वेदो — ^{b}) T G1-3 लेखेव न विरा॰, G4 लेखा नातीव राजते — ^{c}) K3 D5 क चास्या, B4 नैतस्या, D3 न तस्या, T2 G2-4 अस्यास्तु (for न चास्या) K3 4 Dc D2 3(marg sec m) 5 T G M2 दृश्यते, K3 गम्य॰; D1 M1 विश्व॰ (for नश्य॰) Ś1 K1 3 4 D1 2 3 (marg sec m) दिव्य (for रूप) — ^{d}) K1 रूप T2 G2-4 मलसमन्वित — ^{e}) K3 B (except B1) Dn D3 5 अभि (for अपि) — ^{f}) T1 भवत्यस्य स्वभावत॰

8 ^{b}) T1 विप्लुना॰, G1 4 विप्रुषा॰ K3 D1 2 3 तेन (for [अ]नेन) K3 D1-3 T G चैव हि, K4 B Dc Dn D4 6 सूचिता (for चैव ह) K3 (corrupt) पिप्लुनानेस्वरतिता, D5 तिलकेन च चैव ह — ^{c}) G1 चैव (for देवी) — ^{d}) Ś1 निन्हुतो॰, K1 निहुतो, K2 B2 4 Dn D5 G1 निभृतो॰, K3 4 D2 निहितो॰, D3 निहतो

9 N (except B2 3) G4 om the ref — ^{a}) K4 तस्य सद्वचन श्रुत्वा — ^{d}) G1 4 विप्रुद, G2 विप्लुत् (for पिप्लु)

स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत ।
दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १२
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।
अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
यदि चापि प्रियं किंचिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

---

10 ᵃ) T1 °मृष्टेन (for कृष्टेन) — ᵇ) T1 G3 विप्लुस, G1 विप्रुद, G4 विप्रुद् (for पिप्लुस्) D5 तस्या, T2 G3 4 अस्या (for तस्या) K1 4 तस्यावरोचत, T1 सद्यो विरोचत, G1 तस्या अरो , G2 अस्यावरो — ᶜ) Ś1 K3 B4 D2 3 तथा; K1 2 B2 Dn D5 यथा (for तदा) — ᵈ) Ś1 नभस्येव K4 B1 3 (m as in text) Dc D1 S दिवाकर

11 ᵃ) K3 T1 G3 4 विप्लु; G1 विप्रुद (for पिप्लु) — ᵇ) B4 T2 G (except G1) विशां पते, D4 6 [अ]प भारत (for च भारत)

12 ᵃ) T1 विप्लुतानेन, G1 विप्रुणा ; G3 4 विप्लुना° — ᵈ) K3 4 B D (except D2 3 5) राज्ञस्तस्य म — ᶠ) T1 G1 M2 चारुलोचने

13 ᶜ) Ś1 K1 च (for तु) — ᵈ) K4 D2 3 5 दशार्णस्य, T1 °र्णे तु T1 M2 (by transp) गृहे पितु°

14 K3 om 14ᵃᵇ — ᵇ) B1 तवे° (for तथे) K3 B4 Dn D4 6 [ए]व (for [इ]दम्) K3 B Dn D3 4 6 G1 मम, D1 इति (for अपि) B D (except D1 2 6) G1 भाविनि — D2 om 14ᶜᵈ — ᶜ) B1 यथेद S1 K B1 3 D (except D4 6 D2 om) च, B4 [इ]द (for हि) — ᵈ) D5 [ए]व ते (for तव) K1 तथैव तव भामिनि

15 ᵃ) B2–4 G1 सा प्र , Dc D1 T1 सप्र ; M2 ततो हृष्टेन — ᶜ) Hypermetric! K3 B Dn D4–6 S प्रणम्य (for अभिवाद्य)

16 ᵇ) T2 G2–4 सुखमध्युषिता Ś1 K1 2 Dn D5 T2 G3 त्वयि, B3 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) — ᵈ) K4 B1 transp सदा and त्वया

17 ᵃ) Ś1 K3 B D4 6 सुखतर G1 वासो (for वासो) — ᶜ) K3 Dc D1 4 5 चिरविप्रोषिता, K4 D3 चिर विप्रोषिता, B1 चिर पर्युषिता

18 G1 transp 18 and 19 — ᵃ) K1 B4 अपि, T1 G1 M2 चैव (for च हि) K3 T1 G1 हीनौ (for नीतौ) — ᵈ) T1 G1 M2 चापि (for चैव)

19 G1 transp 18 and 19, B D4 6 G1 transp 19ᵃᵇ and 19ᶜᵈ — ᵃᵇ) K3 4 Dc D3 S (except M2) वापि, B D4 चैव; D3 वा मे (for चापि) K4 D2 कर्तुं (for किंचिन्) S मम (for मयि) K4 D2 किंचिद् (for कर्तुम्) — ᶜ) Ś1 K4 B Dc Dn1 n3 D2 5 6 विदर्भां (for °र्भान्) B D4 6 गतुम् (for यातुम्) — ᵈ) T1 M2 transp शीघ्र and यान

20 ᵃ) T2 G2–4 प्राह (for उक्त्वा) T1 G1 M2 बाढमित्येवमुक्त्वा ता — ᵇ) K4 T1 तदा (for नृप) — ᵈ) Ś1 स्थिता, G1 तथा (for ततः) D2 3 पुत्रस्यानुमतेन ता — After 20, M2 ins

310* प्राहिणोद्दमयन्तीं तां सदा विप्रपुरस्कृताम् ।

21 ᵃ) K1 2 B Dn D2 4–6 T2 G1 3 M1 प्रा (for प्र) — ᵇ) Dn D4 6 श्रीमती B3 D4 शीघ्रवाहिना — ᵈ) Ś1 K1 T1 सान्नपानपरिच्छदा (T1 द), K3 D4–6 T2 G3 स्वन्नपानपरिच्छदा (D4 द), K3 G2 4 स्वन्नपानपरिच्छद, D2 3 G1 शुभाख्येन (D3 स्वर्णजाल , G1 स्वनमान) परिच्छदा

22 ᵃ) K1 transp तत and सा — ᵇ) Ś1 K2–4 B3

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ २
तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

Dns D2 3 (before corr) 4 6 विदर्भाम् K3 Dn D5 पुन°, B3 D2 4 6 शुभा — d) T1 G1 M2 वैदर्भी (for प्रहृष्ट) K3 Dn D5 G4 सम° (for प्रत्य°)

23 c) Ś1 K D (except D4) चोभौ (for चैव)

24 b) D4 T2 G2-4 M1 तप° (for यश°) — T2 G3 om (hapl) 24c–26b — c) Hypermetric ! K2 4 B Dn D4-6 परेण विधिना देवी (K4 हृष्टा, B D4 6 तात), K3 Dc2 D2 S (T2 G3 om) विधिना तेन (K3 °नापर , D2 °नापार , T1 M °नानेन) कल्याणी, text as in Ś1 K1 Dc1 D1 3 !

25 T2 G3 om 25 (cf v l 24) — c) Ś1 D2 स्व- तनया, K1 सुतनया, K3 [ए]व कल्याणी, K4 [अ]थ तनया (for [ए]व तनया) — d) D2 ग्रामाणि नगराणि च

26 T2 G3 om 26ab (cf v l 24) — a) Ś1 व्युषिता, K1 3 व्युषित्वा, Dc1 सा व्युष्ट्वा, D2 साप्युष्य, G2 M2 साप्युष्य, G4 M1 सा व्युष्य (for सा व्युष्टा) D5 6 T1 रजनी Dc D1 ता तु (for तत्र) — b) K3 B D (except D1 2) भाविनी — d) Dc D1 भैमी (for इद)

Colophon om in K2 Dn D2 5 — *Major parvan* S1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* S1 K1 3 B Dc D1 3 4 6 T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* D3 दमयतीविदर्भगमन — *Adhy no* (figures, words or both) D1 72, T G M2 66 (as in text), M1 67 — *Śloka no* D1 28

67

1 b) D5 (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि) — cd) K1 3 4 B Dn D1-3 5 चैतस्य (for वै तस्य) T1 G1 M2 नलस्यान्वेषणे यत्न क्रियतामि(G1 कर्तव्य इ)ति साम्प्रत, T2 G2-4 M1 नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुन° (M1 तत°)

2 All MSS om the ref ! — a) T2 G (except G1) M1 सा (for तु) B3 दमयतीं तथेत्युक्त्वा — b) T2 G (except G1) M1 देवी सुभृश° — c) Ś1 K1 बाप्पेन विहिता, K2 4 B Dn D3 4 6 T2 G3 °नापिहिता K2 3 B3 D (except D4 6) राज्ञी, K4 देवी

3 a) K3 ततो (for तु ता) Ś1 प्राप्ता (for दृष्ट्वा) — b) T2 G2-4 सहसात° — c) G1 अभूत्तत्र (for अतीवासीद्) — d) B D4 6 चैव (for च प्र-)

4 a) S1 K1 4 D2 महाभागा, K3 Dn D5 T2 G1 3 °राज, Dc D1 °बाहु (for °राज) — c) S नृप भृश (T1 M2 -सुता) (for तव सुता)

5 a) Ś1 Dc1 मा, K3 4 Dn D2 3 मा (for मा) — b) T2 G2-4 विभो (for नृप) — c) B2-4 D4 6 T1 M2 प्रयतता, D1 प्रयातु च, D2 प्रगच्छतु, T2 G3 प्रेष्यता च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः सेत्यथाब्रुवन् ॥ ७
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

प्रयतन्तु) G1 ब्राह्मणा॰ सर्वत॰ प्रेष्या — d) Ś1 K D (except D4 6) मार्गणे (for दर्शने), cf v l 6

6 K4 om (hapl) 6 Before 6, T1 G1 2 4 M2 ins बृहदश्व॰ — a) G2 4 M2 तथा (for तया) K3 Dn D5 प्रदेशितो, K3 D2 3 नोदितो, B2 बोधितो — c) Ś1 D3 T1 G1 2 प्रस्थाप॰ D2 प्रस्थापयन्नुवाचेद — d) K1 3 D (except D4 6) ॰मार्गणे, cf v l 5

7 b) Ś1 K D (except D4 6) ब्राह्मणास्तदा, T1 G1 ॰णास्तु ते, G1 द्विजपुंगव (for ब्राह्मणर्षभा) — c) K1 अथो पृष्ट्वा, K3 D5 अथोत्सृष्ट्वा, Dn1 n2 n3 (before corr) अथो सृत्वा, D2 ततो दृष्ट्वा, T1 तथासाद्य ; T2 G2–4 M2 अथापृच्छ्य, G1 तदापृच्छ्य, M1 समापृच्छ्य (for अथो दृष्ट्वा) — d) K3 Dn D5 ते तथा ; D2 स तथा (for सेत्यथा॰)

8 b) T2 G2–4 सर्वदेशेष्विद (G4 ॰त्वय) पृथक् — c) Ś1 K1 ब्रूयास्थ, K3 4 Dn D4 5 Cn ब्रूयास्त (D4 ॰स्त), K3 ब्रूयु॰ स्व, B1–3 D6 ब्रूयास्त्व, D3 ब्रूयाच्च, S (except M1) ब्रूत वै, text (ब्रुवध्व) as in B4 M1 Cnp ❀ Cn ब्रुवध्वमिति पाठे स्वार्थस्तङ्ग ! ❀ B D4 6 राजससत्सु, D3 5 जनसंघ तु (D3 ॰घेषु) Dc D1 ब्रूयास्त(D1 ॰स्थ)राजमसत्सु, D2 कथयध्व स ससत्सु

9 =3 72 18 — a) Dc D1 कुत्र (for क्व नु) Ś1 K1 किं (for त्व) T2 (by corr) G3 छित्त्व (for छित्त्वा) — b) T2 G2–4 वासोर्धं K3 D5 तदा (for मम) — c) D2 विजने (for विपिने)

10 =(var) 3 72 19 — a) D2 सा वै त्वया, G1 सा तथैव K3 Dn D5 त्वया दृष्टा, K4 त्वयादिष्टा, D2 यथा दिष्टा, G1 समादिश्य — b) K2–4 B D2–6 तथास्ते, Dc Dn D1 तथा ते (Dn2 वै) S1 K1 Dc Dn2 D1 तत् ; G1 स्व (for त्वत्) K4 (by corr) G1 प्रतीक्षणे, Dc ॰क्षते, a few MSS ॰प्रतीक्षणी — c) T2 G2–4 M1 [अ]निश (for भृश) — d) K3 4 Dn D5 ॰नापि, D3 ॰न च, D4 ॰नासि; T G (except G1) ॰नैव (for ॰नाभि)

11 =(var) 3 72 20 — c) B3 D2 मे (for वै) T2 G2–4 देव (for वीर) — d) K1 2 4 D (except D3) वदस्व; T1 G1 M2 प्रयच्छ (for ददस्व) K3 M2 मे (for च)

12 a) K3 Dn D5 एवम् (for एतद्) T2 G2–4 M1 चान्यच्च (for अन्यच्च) B1 2 Dc D1 4 6 वक्तव्य — b) K3 B3 मम (for मयि) — c) S1 K1 3 4 D2 ध्माय॰ (for धूय) K3 B1 Dc D1 [ऽ]पि (for हि) — d) K1 3 दहाति (for दहति) — After 12, M1 ins

311* तथा दहति शोकाग्निर्हृदय मम नित्यश ।

13 a) K4 सातंव्या; M2 कर्तव्या K4 रक्षितव्या च — b) K4 S (except T1) पत्नी पत्या (G2 4 पत्नया) हि (G1 च) नित्यदा (K4 सर्वदा, T2 G3 नित्यत)

14 a) Ś1 K1 ज्ञातप्रज्ञ॰ (for ख्यात प्राज्ञ॰) K1 नस्त्व (for ॰नश्च) — b) K1 T1 G1 2 M च वै, K2 3 Dn D3 5 भवान्; T2 G3 4 च सन् (for च त्व) K4 D2 सर्वदा (for त्व सदा) Dc D1 सानुक्रोशमति सदा त्व apparently does *not* make position here ! — c) T2 G2–4 सद्वृत्तो (for संवृत्तो)

15 a) K3 Dc Dn D1 5 तत् (for स) T1 2 (by corr) G3 4 M2 कुरु त्व (for कुरुष्व) Ś1 महीष्वास, K3 Dn D5 नरव्याघ्र — b) G2 4 कृपा मयि K1 3 4 B D4 6 नरेश्वर; G4 नराधिप — d) K4 श्रुत, B Dc D1 4 G1 मया, T1 M2 श्रुतो (for हि मे) K2 3 B1 D (except D4. 6) T2 G3 श्रुत , K4 T1 M2 मया (for श्रुतम्)

16 a) D2 सतत (for यदि य) — b) Ś1 K2–4 D

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥ २०
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१
तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D8 4 6) कथचन (for हि कश्चन) — c) K2 Dn D5 नल (for नर) — d) Ś1 K1 क्क (for कश्च) K2 3 Dn D5 तु, K4 स (for the *second* च)

17 a) Ś1 K3 T2 G3 M1 यश्च वो, K3 Dc Dn D1 5 6 यश्चैव, K4 यश्चेद, B D4 यदि वो, D2 यथेव, D8 यथैव (for यच्च वो) B2 ब्रूयात् (for श्रुत्वा) — b) B3 श्रुत्वा प्रति, G3 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp) D2 त्वया प्रतिवचो मम — c) K3 4 D (except D4 6) तस्य (for क्षिप्रं)

18 a) Dc D1 अथ (for यथा) K1 2 4 B Dn (Dn3 m as in text) D4 5 T2 G1 3 M2 Cnp वच (B3 च न); K3 यूय, Dc D1 वाच (for च व) K3 B2 D2 T1 वि (for न) Ś1 यथा वो न तु जानीया — b) Ś1 त्वरित, K1 चरित, K2 Dn D5 ब्रुवतो, T2 G3 चरन्निर् B2 Dn D5 मम शासनात्, M2 भीमचोद° — c) Dc D1 सन्निर्, G2 4 चेह (for चैव) — d) Ś1 यथा, Dc D1 इह (for तथा)

19 a) K3 B (except B3) D1 M1 चासौ (for वा°) — K3 om (hapl) 19^bc — b) T1 वापिधनो, M1 चाप्य धनो Dc D1 T3 G2–4 [ऽ]पि वा (for भवेत्) — c) M2 अथ (for यदि) S1 K1 वासौ विरूप, K2 4 Dn D2 3 5 वाप्यसमर्थ (for वाप्यर्थकाम) — d) Ś1 K1 3 B Dc D1 4 6 तस्य (for अस्य) T2 G3 विवक्षित (for चिकी°)

20 Before 20, T2 G2 3 M1 ins बृहदश्व — a) K4 त्वगच्छत, Dc1 D1 तु गच्छते, D2 त्वगच्छन्वै — b) B T1 2 (by corr) G1 °दिश — d) B1 4 Dn D4–6 G1 transp तथा and तदा K1 B2 D3 G4 तदा (for तथा) K3 T1 तथा, B2 नृप, Dc D1 भवेत् (for तदा)

21 a) K3 T1 च, G1 सु° (for स) — b) D6 T2 G3 4 तदा° (for तथा) — c) T1 अन्विषते, T2 G2–4 M1 अन्विच्छतो — d) D2 विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुर्) B3 द्विजोत्तमा

22 a) T2 G2–4 तस्या (for तच्च) K4 D2 तत, M1 तदा (for तथा) D5 सर्व (for सर्वे) — c) Ś1 K1 3 4 D2 3 5 वीर, G1 सर्वे (for विप्रा) — d) K3 D3 5 तथेरित; Dc1 D1 यथेप्सित, D3 T2 G2–4 यथोदित

Colophon om in D3 — *Major parvan* Ś1 K1 T G आरण्य — *Sub parvan* N (D3 om) (om sub-parvan name) mentions only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 T G M2 67 (as in text), Dn (Dn1 *sup lin*) M2 (before corr) 69, D1 73, M1 68 — *Śloka no* Dn 50, D1 22

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदृतुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२
एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

ऋतुपर्णम्, K3. 4 M1 भार्गस्वरिर् (K4 रिम्), B भागस्वरिम्, Dn D4 6 भागासुरिम्, D5 भागासुरिर्, D8 (? gloss) ऋतुपर्णं, T1 भागस्वरिर्, G1 भागस्करिर्; G2 भागस्वरिम्, G4 भागस्वरिर्, M2 as in text! Dc D1 मार्गं चाभिमुख स्थित, D2 भार्ग्रेवस्वरित स्थित; T2 G3 भास्वरीं समुपेयुषा Cf v l 3 69 10 70 2, 6, 71 30, 72 11, 74 28, 76 18

3 a) Dc Dn1 D1 5 M2 श्रावित च; D2 श्रावितस्य K1 त्वदीय मे (for मया वाक्य) — b) K1 सहावाक्य (for त्वदीय स) Ś1 मे, K3 D5 च; B1-3 सु (for स) K3 त्वदीय च सभासने; T2 G (except G1) त्वदीय जनसंसदि — c) Here and below B (mostly) ऋतपर्णो K D3 5 T2 G (except G1) M1 महाभागे — d) K4 यथावद् (for यथोक्त)

4 b) K1 महामना; B2 महीपति, D8 महानृप (for नरा) — c) T1 G1 M1 न चास्य (G1 तत्रासौ) पार्षद कश्चिद् — d) G3 भाष्यमाणे T2 G2-4 M1 (by transp) [S]सकृन्मया

6 a) K2 Dn2 n3 D5 ततस् (for सूतस्) D2 न च तत्र नृपेंद्रस्य — c) T1 G1 दीर्घयाने, M2 शीघ्रयान K3 4 Dc D1 3 6 T G2-4 च (for सु) K2 B Dn D2 4 6 शीघ्रयानेषु कुशलो — d) K2 3 B4 Dn3 D3-5 मिष्ट (for मृष्ट)

7 b) K2 B3 Dn D5 पुन पुन (for मुहुर्मुहु) — c) D1 व्याकुल (for कुशल) D2 स च (for चैव)

8 8 ff = (var) 3 72 25 ff — b) B3 T2 (by corr) G2-4 गोपयति — G1 om 8cd — c) D3 6 सद्यो (for सत्यो) — d) K3 4 Dn D1 2 3 (before corr) 5 जित (K4 त)स्वर्गो — e) B Dc D4 6 T1 G3 M2 साध्व्यो (B4 सत्या), T2 G1 3 4 M1 चापि (for चैव) — f) K2 Dn D5 G1 कुप्यति M1 कथचन — After 8, K1 B D (except D2 3 5) S ins

312* प्राणाश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रिय ।

[K1 S (except M2) कवचा Dc D1 प्राण चा(D1 णाश्चा)रित्रक चैव Dc D1 कुल (for वर) B4 S धारयतीह (G4 ति हि) सत्स्त्रिय]

9 c) B3 पत्या (for यत्सा) K3 [अ]नेन, K3 T2 G (except G1) वने; K1 [अ]न्येन (for तेन) — d) S1 K1 ततो (for तत्र)

11 K4 D3 transp 11ab and 11cd — d) = 10d Ś1 K Dn D1-3 5 क्षुधित व्यसनाप्लुत (K1 नान्वित; K4 D2 3 नप्लुत)

12 a) T2 G2-4 एतच्छ्रुत्वा शुभ वाक्य — d) T2 G2-4 M राज्ञे (for राज्ञश्च) K1 4 B2 चैव (for चैव)

13 Before 13, T G1 3 M ins बृहदश्व — a) T1 G1 M2 एव (for एतत्) K3 विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी) — c) K2 D5 T2 G2-4 ततोऽभ्येत्य, Dc D1 वचोऽभ्येत्य, D2 महाराज (for रहो) — d) D3 सर्वं मात्रे न्यवेदयत् — After 13, G1 ins

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्ब्राह्मणस्य कथचन ।

14 b) G3 M2 भीमो (for भीमे) K2 3 B2 Dn D5 G1 कश्च (for कथ) — c) S1 K Dc Dn D1-3 5 नियो-

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तया यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

क्ष्येह (Ś$_1$ °क्ष्येते), B D$_{4}$ $_{6}$ समा(D$_4$ मया)योक्ष्ये — ^{d}) S$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ सुदेव ब्राह्मण यथा (Ś$_1$ K$_1$ $_4$ D$_2$ तथा)

15 ^{a}) S$_1$ K$_{1-3}$ D$_2$ $_5$ च, D$_8$ (by corr) T$_2$ G$_3$ स, G$_1$ M तु (for न) — ^{b}) K$_3$ नैव तत्, K$_4$ D$_3$ मे मतिं, G$_1$ धर्मेत (for मे मतम्) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_2$ Dn D$_{1-3}$ T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ प्रकर्तव्य, K$_1$ Dc$_2$ D$_4$ °पत्तव्य, K$_3$ °मतव्य, K$_4$ B$_4$ T$_2$ G$_3$ M °वक्तव्य — ^{d}) B$_3$ यदि मत् (for मम चेत्) B$_1$ D$_5$ S transp प्रिय and इच्छसि

16 ^{a}) B D$_4$ यथैवाह समा°, Dc$_2$ यथा त्वाह समा°; D$_3$ $_6$ यथाह सुसमा(D$_6$ ससुपा)नीता — ^{b}) S [इ]ह (for [आ]शु) K$_2$ D$_5$ बधुवत् (for बान्ध°) — ^{c}) S श्च (for [आ]शु) — ^{e}) S$_1$ समायातु, K$_3$ समानीते, G$_2$ $_4$ M$_1$ तमा नेतु — ^{f}) Dc T$_1$ G$_1$ अयोध्यानगरीमित (T$_1$ G$_1$ °रीं प्रति) — After 16, S ins

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_4$ $_6$ तु (for च) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ अतर्पयत (K$_3$ °च्च), K$_2$ Dc D$_1$ $_3$ $_5$ तर्पयामास — ^{d}) K$_1$ भारत, K$_2$ B D (except Dn$_1$ D$_{1-3}$) भाविनी — After 17, S ins

315* उवाच चैन महता सपूज्य द्रविणेन वै ।

18 ^{a}) G$_3$ M$_2$ चैवा° (for चेहा°) B$_2$ ब्रह्मन्, Dn$_2$ तत्र (for विप्र) — ^{d}) K$_2$ Dn D$_6$ यदन्यो न (for यथा नान्य) — ^{e}) K$_1$ (corrupt) यच्छच्च ह समे°

19 ^{ab}) S$_1$ G$_2$ उक्त्वा° (for उक्तो°) Ś$_1$ साशीर्वादै (sic) (for तामाशी°) K$_2$ Dn D$_2$ $_5$ स एवमुक्तोथा(D$_2$ °क्त्वा चा)श्वास्य (for ^{a}) K$_1$ $_3$ B$_2$ Dc D$_1$ $_3$ $_4$ $_6$ T$_1$ M$_2$ समगलै°, D$_2$ तथाविध (for सुम°) — ^{c}) K$_2$ $_4$ Dn$_1$ n$_2$ D$_5$ उपाययौ, B$_4$ Dc D$_1$ S अनु(G$_1$ अथ)ययौ — ^{d}) S$_1$ स महामना, K$_{1-3}$ Dn D$_{4-6}$ सुमहा°, K$_4$ G$_1$ M$_1$ सु(G$_1$ तु)-महातपा, Dc D$_1$ स (D$_1$ सु-) महायशा

20 ^{a}) T G$_{2-4}$ M भूयश्च (for ततश्च) D$_4$ आनाय्य, T$_1$ चानीय (for चानाय्य) K$_2$ $_4$ Dc Dn D$_{1-3}$ $_5$ G$_1$ तत सुदेवमाभाष्य (K$_4$ °नामान, Dc D$_1$ $_3$ G$_1$ °मानाय्य)

21 ^{b}) S (except T$_1$ M$_2$) अयोध्या तत्र त नृप — ^{d}) S चिकीर्षति (G$_1$ वरिष्यति) (for चिकीर्षती) Ś$_1$ K$_1$ सामात्य सपुरोहित, K$_2$ D$_5$ सपत्नमिव कामग, K$_3$ B Dc Dn D$_{1-4}$ $_6$ सपतत्रिव कामग (K$_3$ D$_3$ त); K$_4$ इद द्विजवरोत्तम — ^{e}) D$_2$ $_3$ (marg *sec m*) करिष्यति (for आस्था°)

22 ^{a}) K$_3$ D$_1$ तत्रागच्छति — ^{c}) K$_2$ Dn G$_1$ तथा च, M$_2$ याथावद् (for यथा च) K$_1$ यथा च गणिते काले, D$_3$ $_5$ यथावगणित काल — ^{d}) B$_1$ स-, T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ च (for स)

23 Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ om (hapl) 23^{abcd} — ^{a}) K$_1$ $_4$ B$_3$ $_4$ Dc D$_1$ $_3$ $_5$ T G$_2$ $_3$ M यदि सभाव(*or* वि)नीयस्ते (T$_1$ M$_2$ या ते) — ^{d}) B$_2$ वर वै (for भर्तार) K$_1$ वरमेष्यति (for वरयि°) — ^{e}) M transp न and स K$_1$ $_3$ B$_4$ D$_3$ T$_1$ स, K$_4$ D$_1$ वि (for स) — ^{f}) B Dn D$_2$ $_4$ $_6$

६९

बृहदश्व उवाच ।
श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४
नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।

T3 (by corr) G3 नलो जीवति वा न वा, D3 नलो जीवेन्म्रियेत वा

24 ^{c}) K1 4 D1 तयोक्तं; K3 Dn D5 यथोक्तो; D2 नियुक्तो

Colophon om in D2 — *Major parvan* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (D2 om) T1 (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 सुदेववाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 *sup lin*) M2 (before corr) 70, D1 74, T G M2 (after corr) 68 (as in text), M1 69 — *Śloka no* Dn D1 27

69

1 ^{a}) T2 G3 वाच — ^{b}) B (as usual) ऋतपर्णो T1 G1 M3 जनाधिप — After 1^{ab}, T2 G2–4 ins
316* सारथीन्स समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन्नृप ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

2 ^{a}) K (except K1) B Dc Dn D2–6 विदर्भां (B1 वैदर्भीं) K3 B Dc Dn2 n3 D4 6 M2 गन्तुमिच्छामि — ^{c}) K4 एकाह्ने, D1 2 एकाह्नात् — ^{d}) K3 वक्ष्य (for मन्य)

3 ^{a}) S1 K1 एवमुक्ते तु, B1 D3 6 क्तस्तु — ^{b}) B2 4 Dc1 Dn3 D4 S च (for ह) — ^{c}) B3 4 व्यदीर्यतेव हृदय — ^{d}) K3 D5 प्रहृष्टश्च, T2 G3 4 स(G4 स)प्रदध्यौ (for प्रदध्यौ च) Ś1 महामति; K1 महीपति, K3 महाद्युति, T1 G1 M2 महायशा

4 ^{a}) K1 2 Dn D4 6 वदेदेतत्, K4 न चैवेद, D1–3 कथ चैतत्, T2 G भवेदेव (G1 वचो नैतत्) (for भवेदेतत्) — ^{b}) T2 G (except G1) किं तु (for कुर्याद्) — ^{c}) G (except G3) M अस्मदर्थे — ^{d}) B D4 6 उपाय परिचिंतित

5 ^{a}) Ś1 सत्व, D3 कर्म, T1 G1 M सा तु (for बत) — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 3 4 Dn D4 6 T2 G3 भर्तृकामा K1 मनस्विनी, K3 Dc T1 G1 M यश — ^{c}) Ś1 निहिता, K1 निहता (for निकृता) — ^{d}) Ś1 K D (except D4 6) कृपणा पापबुद्धिना

6 ^{a}) Ś1 K1 4 B3 T2 G3 स्त्रीस्वभावश्च चपल; K3 स्त्रीस्वभावाच्च [च]पला; T1 G1 3 4 M2 स्त्रीभावश्चपलो लोके. — ^{c}) D3 एतद् (for एवम्) D2 स्यादेव नैव सा कुर्यात् — ^{d}) K3 Dn1 n3 विवासाद्, D3 ममापि, D5 विवास- (for विवशा) K1 काममोहिता (for गत) — ^{e}) T1 G1 M2 दोषेण (for शोकेन) K3 सतप्ता, K4 विवशा (for संविग्ना) — ^{f}) Ś1 एकाह्नात् (for नैराश्यात्)

7 ^{a}) Ś1 न मैव, K2 4 Dn D1–3 5 नैव सा; K3 S न सैव (G1 नस्त्वैन) (for न चैव) — ^{c}) G1 transp तथ्य and पथ्य Ś1 K Dn D1 2 5 य(S1 K1 3 त)दत्र सत्य वासत्य, B D4 6 यदत्रातथ्य (B3 थ्या) तथ्य (B4 पथ्य) च, Dc सत्य यदत्रासत्य वा, D3 सत्य वा यदि वासत्य — ^{d}) K5 निश्चित — ^{e}) T2 G2–4 कार्यं यद् (for वै कामम्) — ^{f}) K5 आत्मनश्च, Dc1 D4 6 आत्मार्थे च, T2 G3 ममार्थं च, G4 मदर्थं च

8 ^{a}) D2 स वि (for इति) — ^{d}) K2 Dn D5 जनाधिप; Dc नरेश्वर (for नरा)

29

कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥ १०
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लँक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४

बाहुक उवाच ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

---

9 K1 om (hapl) 9^{ab} — ^{a}) Dc अभि° (for प्रति°) Ś1 K (K1 om) D (except D4 6) वाक्य (for सत्य) — ^{b}) N (K1 om) गमिष्यामि — ^{c}) K3 4 D1 2 एकाह्नात्, B D4 5 एकाहात् — ^{d}) K3 4 D1 विदर्भा नगरीमित (K3 °रीं नृप), B1 3 4 D4 6 विदर्भनगर नृप, D2 विदर्भा नगराधिप; D3 विदर्भानगरीं त्वत°, T2 G2–4 M1 विदर्भनगर ध्रुव — After 9, D3 (marg sec m) ins

317* एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसंस्तदा ।
यद्येव भविता श्वो वै किं ते काम करोम्यहम् ।

10 ^{b}) D2 (by transp) राजश्चक्रे, S चक्रे राजा — D1 om (hapl) 10^{c}–11^{b} — ^{c}) G1 उपागत — ^{d}) Ś1 भर्गश्वरि°, K1 भगस्वरि°, K2 Dn D3 4 6 T2 (before corr) G3 भागासुरि°, K3 4 D2 5 M भार्गस्वरि°; B1 3 4 भागसुरि°; Dc1 भागासुरि°, Dc2 भृगासुरि°, T1 G1 2 4 भागस्व- (G1 °स्क)रि°, text as in B2!

11 D1 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) S1 K1 3 D2 3 5 स वार्यमाणो, B4 M स त्वार्यं°, G1 सत्वर्यं° K4 बहुधा, Dc च भृशम् (for बहुश) — After 11^{ab}, K1 B D (except D1–3 5) ins

318* अश्वाञ्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुन पुन ।

— ^{c}) D5 T1 M2 अभ्य , D5 अथा° (for अध्य°) — ^{d}) K4 D1 2 सुवेगान् (for समर्थान्)

12 K3 om 12^{bc} — ^{b}) =17^{b} D2 °समायुतान्, M1 °जवान्वितान् — ^{d}) K4 पृथुनासान्, D3 °घोणान्; D5 °श्रेष्ठान् D2 महानूजून्, D5 महाबलान् — ^{e}) Dc देशान्, S शुभान् (for शुद्धान्) — After 11, S ins

319* दृश्यमानान्कृशानङ्गैर्जवेनाप्रतिमान्पथि ।
[M कृशैर् (for कृशान्) T1 भुवि (for पथि)]

13 ^{ab}) T2 G2–4 तान्दृष्ट्वा दुर्बलान्राजा (G4 °लानश्वान्) प्राह कोप° — ^{c}) K4 D1 2 कर्म (for कर्तुं) — ^{d}) K2 B Dn D4 6 T2 G2–4 न (for हि) Dc corrupt

14 ^{b}) S1 K1 3 वहिष्यति, K2 D1 2 T2 G2–4 वहतीमे; D3 वास्यतीमे S (except T1) रथ (for मम) Cf 22^{b} — ^{c}) K2 B Dc Dn D4 6 महदध्वानमपि च, D3 5 महानध्वायमपि च, T1 G1 M1 महान्तमपि चाध्वान, T2 G2–4 M2 महानध्वा स चैकाह्ना — ^{d}) K2 B Dn D3–4 6 T1 M गतव्य, G1 गताह

15 After the ref, K2 B4 Dn D6 ins

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयो ।
द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been divulged here! ❀ Cn एको ललाटे इति श्लोक क्वचित्र दृश्यते । ❀]

— ^{a}) B2 वै तान् (for हया) — ^{b}) Ś1 K2 3 B1 Dc D1 2 विदर्भा नात्र — ^{c}) K2 B Dn D4 6 यान् (for अथ) T2 G (except G1) अथान्यान्ब्रूहि राजेन्द्र — ^{d}) K3 कान्, T2 G (except G1) हयान् (for ब्रूहि) K2 B Dn D2 4–6 G1 M2 तान्, K3 अन्यान् (for कान्) Ś1 K1 D1 योजयाम्यह, D2 योजये हयान् — After 15, D3 (erroneously) ins an addl colophon

16 T1 G4 राजा (for ऋतु उ°) — ^{b}) K2 B Dn D4 6 कुशलो ह्यसि — ^{c}) G1 समर्थाश्वान् (for समर्थांस्त्व) — ^{d}) D2 तान्विनि- (for तानेव)

17 All MSS om the ref! — ^{b}) = 12^{b} M1 °जवान्वितान् — ^{c}) K4 स नलो (for कुशलो) — ^{d}) K4 रथे तत , D2 नलो रथे (by transp), D3 तथा नल , T2

योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः ॥ १७
ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ १९
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २०
ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २३
किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

G2-4 रथोत्तमे, M2 रथेन तु

18 a) T2 G2-4 सन्नद्धस्तु, M1 तथा युक्त (for ततो युक्तं)

19 a) T2 G2-4 प्रीतो (for श्रीमान्)

20 a) D1 तस्मिन्रथे, D2 रश्मिभिस्तु — b) Dc गतुम् (for यातुम्) D2 नलो याति सुवेगत, T2 G2-4 नलो गतु प्रचक्रमे — d) Ś1 नैषध, K1 नैषध° (for वै परम्)

21 a) K3 4 Dn1 D1 2 ते नोद्यमाना K3 4 D (except D3 4 6) विधिवद्, T1 G1 M1 बहुधा — c) N अथा° (for इवा) — d) Dc (? erroneous gloss) बाहुक (for रथिनं) D2 S (except M1) मोहयति च

22 a) K1 B1 2 4 Dc D6 T1 (by transp) दृष्ट्वा तु, K4 D1 2 च दृष्ट्वा B3 दृष्ट्वा तथा तु ता — b) B1 2 4 Dc वहवो; Dn3 D3 4 वहतो, T1 व्रजतो (for वहतो) Ś1 K3 4 D1 2 मनोमारुतरहस — c) Ś1 K Dn D6 T2 G1 3 4 श्रीमान् (for धीमान्) — d) G1 गत (for ययौ)

23 a) K3 4 Dc D1 2 T2 G2-4 च (for तु) T2 G2-4 तत् (for त) K2 3 D5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — b) T1 G1 M1 हयाना ग्रहण K1 च त, Dc Dn2 च यत्

24 a) K1 श्चेष (for अय) — c) K2 B Dc Dn D4 6 तल्ल् (for हि)

25 a) K3 तु, K4 T G1-3 [ऽ]पि; D1-3 M1 हि (for ऽथ) — c) B Dc D1 2 मानुष्य B1 अनुसप्राप्तो, T1 G1 परम प्राप्तो (for समनु) — d) D3 परमगर्हित, D5 °दु खित (for परमशोभनम्=परम्+अशोभनम् Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्!)

26 ab) D1 रथे, G1 नलो (for भवेद्) G1 भवेत् (for नल°) — c) K1 अय (for सोऽय) — d) K2 Dn D5 अनु (for सम°)

27 a) Ś1 K3 D1 अथ वाय, K2 Dn (Dn3 m as in text) D5 अथ चेह (for अथ वा या) Ś1 K Dn (Dn3 m as in text) D1-3 5 विद्या (for वेद) Dc अथ वा नलतु ल्योय, T G अथ वाय नलाश्रात (T1 G1 द्वेद) — b) Ś1 K1-3 Dn (Dn3 m as in text) D5 वेत्ति; D2 विद्यात्, D3 विद्यात् (for विद्या) K3 तामेष, Dc वेत्ति च (for तामेव) G1 विद्यामेव स वा°

28 S1 K1 D1 2 G2 om (hapl) 28ab — a) K3 चेय, B Dc D4 6 चापि, T2 G3 4 M1 चाद्य (for चेदं) — b) K2 4 Dn D3 5 बाहुकस्य, T2 G1 3 अद्य (G1 स्ति) मन्ये (for अस्य मन्ये) — c) K4 यथा (for नाय) S1 K1 3 स्वतोनेन नल (Ś1 लो) मन्ये — d) K2 B3 Dn D5 च (for तु)

29 b) Ś1 K1 3 वसुधातले, T2 G3 4 वसुधामिमा (for पृथिवी) — K1 om 29c-30d — d) T2 G2-4 सयुक्ताश्च Ś1 D2 3 विभूषणै ; K2 Dn D1 5 निरूपणै ; T1 M1 विरूपिता°; G1 निरूपित°, M2 विरूपकै° B Dc D4 6 प्रच्छन्नाश्चापि रूपत°

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२
ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।
स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

30 K1 om 30 (cf v l 29) — a) D2 न वेत्तु (for भवेत्तु) K3 B4 Dn D5 न, B1 स्व· (for तु) — b) Dc D1 गात्रवैषम्यता, T1 G1 चि(G गा)त्रवैरूप्यक — c) D5 प्रमाणतस्तत्प्रमाण, T2 G2-4 M1 प्रमाणपरिहीन(M1 °ण)स्तु — d) D3 न भवेत्तु (for भवेदिति) N (except Ś1 K3, K1 om) मतिर्मम (for हि मे मति°)

32 a) Dc D4 6 बहुधा (for °शो) T2 G2-4 इत्येव बहुशो धीमान् — b) Ś1 T1 परिचिंतयत्, K3 Dn1 n2 D5 6 T2 G3 M1 पर्य(Dn2 °रि ; D5 °धि)चिंतयन्, B1 3 4 Dc प्रत्यचिंतयत्, D1 सम° ; D2 त्वस्य° — d) K1 धीमत· (for सारथि)

33 S1 K4 M1 om (hapl) 33 — a) K1 D2 T2 G2-4 ऋतुपर्णस्य, K3 Dn D3 5 °श्च K1 2 Dn D1-3 5 T2 G2-4 राजेंद्रो, B2 राजर्षिर्, T1 G1 M2 हृष्टैव — c) S (M1 om) वीर (for राजा)

34 a) K2 Dn D5 ऐकाग्र्य च, T1 G1 M2 बल शौर्य K2 Dn2 D5 यथोत्साह, K3 M1 अथो° — b) K3 D5 T2 G2-4 °सग्रहणे Dc Dn2 n3 D2 च यत्, T2 G2-4 तथा — c) Dc पर प्रयत्न स°, T2 G2-4 कौशल चापि स° — d) Ś1 G4 च, T1 G1 2 M2 स· (for ह)

Colophon om in D2 — *Major parvan* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub parvan* N (except B4, D2 om) T1 M1 (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 ऋतुपर्णप्रयाण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 *sup lin*) M2 (before corr) 71, D1 75, T G M2 69 (as in text), M1 70 — *Śloka no* Dn 36, D1 34

70

1 b) M1 वनान्युपवनानि च — c) K4 (before corr) Dc1 T2 (before corr) G3 4 अभि (for अति) — d) K1 D1-3 M खचर, K4 विचरन्, T2 G1 3 स्वदन·

2 a) Ś1 नृपे (for रथे) — b) =6b K4 D3 6 S तथा (for तदा) K3 4 D2 भार्गस्वरि, B Dc1 Dn D3 4 6 T2 (after corr) G3 भागा(B1 °ग, B3 4 °ग· ; D3 °गि)सुरि°, Dc2 भृगासुरि, D1 5 M1 भार्गस्वरि ; T1 2 (before corr) G1 2 4 भागस्व(G1 °स्क)रि°, M2 भार्ङ्गस्वरि° Ś1 भार्गश्वरितो नृप, K1 भगस्वरिरथो नृप°, K2 सुरथेन महाजना° — K2 om 2c-3d — c) B1 2 अथो, B4 Dn1 n3 D4 6 T2 (after corr) G3 अथो° ; T1 तथा°, T2 (before corr) G2 4 तदा (for अथा°)

3 K2 om 3 (cf v l 2) — b) K4 D1 नृप, D5 तथा (for तदा) — c) Ś1 K3 च (for [इ]ति) — d) D2 प्राह (for आह)

4 a) D2 महाबाहो (for °बुद्धे) — b) T2 G2-4 M1 मनो° (for महा°) — c) S1 K1-3 Dn1 D1 3 5 G1 एन, B3 4 Dc T G2-4 M1 एतन् (for एत) D5 वै (for मे) D2 वार्ष्णेय त्वब्रवीद्राजा — d) D2 3 T1 G1 आ(D2 चा)

वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥ ६
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ ११
अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये बिभीतकम् ॥ १२
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

नीयताम् (for आनयताम्) K1 2 B Dc Dn D4 6 T2 G3 M2 इह (for इति) D5 पटमानयसीति मे, T2 (before corr) G2 4 M1 °यसेति ह

5 a) B2 D6 तु (for त) Ś1 K1 नलस्त च प्रत्युवाच — b) K3 T दूर° (for दूरे) — d) D2 G1 च (for स) K4 D1 2 5 transp त्वया and पुन K2 B1–3 Dc Dn D3 4 6 नाहर्तुं (D5 नेतु) शक्यते पुन°, K3 न शक्य स पुनस्त्वया

6 a) K1 Dc Dn1 n2 T1 G1 3 4 M2 उक्तो (for उक्ते) G2 4 [आ]सीत् (for [अ]थ) — b) = 2b B3 T1 M तथा (for तदा) Ś1 मार्गस्वरि°, K1 भगस्वरि, K2 Dc1 Dn D3 4 6 भागासुरि, K3 4 D2 मार्गस्वरि, B1 भागसुरि; Dc2 भोगासुरे, D1 5 M मार्गस्वरि; T1 भागस्वरि°, G1 भाग स्करि T2 G2–4 नातिप्रीतमना नृप° — c) K4 D1 राजा (for राजन्) — d) K4 फलित तु (for फल) M1 विभी (for बिभी)

7 b) D1 2 [ऽ]भ्युवाच त (for ऽभ्यभाषत)

8 a) K2 सर्वं सर्वं; B3 Dn3 (by corr) D6 सर्वं सर्वो; D4 सर्वं सर्वे B D4 6 न जानीते — d) G1 (corrupt) न ज्ञात° पुरुष° क्वचित्

9 a) S1 B1 3 D4 6 T2 G3 पत्राणि (for पर्णानि) — After 9ab B4 ins

321* सख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पते ।

On the other hand, after 9ab, D1 reads 10ab, which in turn is followed by a variant of 10cd

322* प्रविलुसस्य शाखे द्वे पश्चान्या या प्रशाखिका ।

— K1 om 9cd — c) S1 K2 Dn D5 [अ]पि (for च) — d) T1 G1 2 4 कृत, M स्मृत (for शतम्) K3 तत्रैक्षे नाधिक शत — e) K1 4 B एकमत्राधिक; K2 D5 एक विंशा°, K3 एव पत्रा°, Dn2 एकमात्रा, G4 एक पत्रा° Ś1 K1–3 Dc Dn D5 चात्र (for पत्र) — After 9, D1 ins

323* अयुत चैव पत्राणामनयोरपि शाखयो ।,

while D3 ins

324* लक्ष्य द्वशीतिसाहस्र पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D1 reads 10ab after 9ab — a) T2 (by corr) G3 [ऽ]पि (for ऽथ) Ś1 K1 3 4 D2 3 अयुत चापि (K1 चास्ति; K3 D2 3 चैव) पत्राणा, K2 D5 अयुत चैव पर्णाना; T1 फलकोट्यथ पत्राणि, T2 (before corr) G2 4 M फल कोट्यपि (M °थ) पत्राणा, G1 फलकोटिसहस्राणि — b) K2 4 D2 3 5 अनयोरपि शा° — c) K3 परिमुह्यस्य, K4 प्रथिते ह्यस्य; D1 2 प्रतिमुह्यति; D3 (by corr) प्रचिनुह्येन, G1 प्रभिद्यान्यस्य — d) T G याश्चान्या° प्रतिशाखिका, M1 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके — e) Ś1 K D1–3 5 (before corr) आसा (for आभ्या) — f) K3 एकोन, G1 M1 पचाना (for पञ्चोन)

11 a) Ś1 K Dn D1–3 5 रथमवस्थाप्य — d) B Dn2m D2 4 6 शससे S1 K1 3 B1 2 4 D1–3 शत्रुकर्षण — After 11, K2 4 Dn D5 ins

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा बिभीतकम् ।

[Cf 12cd]

12 a) Ś1 K1 अथास्य, K2 4 B1 2 Dc Dn1 n2 D1 5 अथात्र, D2 अथातु, D3 यथात्र, M1 (corrupt) अथ के — b) S (except M1) विजानाम्यपरोक्षता — Dn3 om 12cd — d) K2 3 B D (except D1 2, Dn3 om) M1 शातयिष्ये T1 M1 विमीतक

13 b) B2 D4 6 इह; D1 T1 M2 एतन् (for एव) B4 चेदिह, G3 चेति च (for वेति च) K3 B1 G4 ह, B2 D1 4 6 M2 वा, Dc वै (for च) — d) K3 पश्य त्व च

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२
ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।
स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

---

30 K1 om 30 (cf v l 29) — a) D3 त वेत्तु (for भवेत्तु) K3 B4 Dn D5 न, B1 स्व (for तु) — b) Dc D1 गात्रवैषम्यता, T1 G1 चि(G गा)त्रवैरूप्यक — c) D5 प्रमाणतस्तत्प्रमाण°, T2 G2–4 M1 प्रमाणपरिहीन(M1 °ण)स्तु — d) D8 न भवेत्तु (for भवेदिति) N (except S1 K3, K1 om) मतिर्मम (for हि मे मति°)

32 a) Dc D4 6 बहुधा (for °शो) T2 G2–4 इत्येव बहुशो धीमान् — b) S1 T1 परिचिंतयत्, K3 Dn1 n3 D5 6 T2 G3 M1 पर्य(Dn3 °रि, D5 °थि)चिंतयन्; B1 3 4 Dc प्रत्यचिंतयत्, D1 सम°, D2 स्वम्य° — d) K1 धीमत° (for सारथि)

33 Ś1 K4 M1 om (hapl.) 33 — a) K1 D2 T2 G2–4 ऋतुपर्णस्य, K3 Dn D3 5 °श्च K1 3 Dn D1–3 5 T2 G2–4 राजेंद्रो, B2 राजर्षिर्, T1 G1 M2 रट्टैव — c) S (M1 om) वीर° (for राजा)

34 a) K3 Dn D5 ऐकाग्र्य च, T1 G1 M2 बलं शौर्यं K3 Dn3 D5 यथोत्साह, K3 M1 अथो° — b) K3 D5 T2 G2–4 °सग्रहणे Dc Dn3 n3 D2 च यत्, T2 G2–4 तथा — c) Dc पर प्रयत्न स°, T2 G2–4 कौशलं चापि स° — d) Ś1 G4 च, T1 G1 3 M2 स (for ह)

Colophon om in D2 — *Major parvan* S1 K1 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (except B4, D2 om) T1 M1 (all om sub parvan name) mention only नलो पाख्यान — *Adhy name* B4 ऋतपर्णप्रयाण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 *sup lin*) M2 (before corr) 71, D1 75, T G M2 69 (as in text), M1 70 — *Śloka no* Dn 36, D1 34

70

1 b) M1 वनान्युपवनानि च — c) K4 (before corr) Dc1 T2 (before corr) G3 4 अभि (for अति) — d) K1 D1–3 M खचर, K4 विचरन्, T2 G1 3 खदन

2 a) Ś1 नृपे (for रथे) — b) =6b K4 D3 6 S तथा (for तदा) K3 4 D2 भार्गस्वरि, B Dc1 Dn D3 4 6 T2 (after corr) G3 भागा(B1 °ग°, B3 4 °ग°, D3 °गि)सुरि°, Dc2 भृगासुरि, D1 5 M1 भार्गस्वरि°, T1 3 (before corr) G1 3 4 भागस्व(G1 °स्क)रि, M2 भाङ्ग स्वरि° S1 भार्गश्वरितो नृप, K1 भगस्वरिरथो नृप°, K2 सुरथेन महाजना° — K2 om 2c–3d — c) B1 3 अथो°, B4 Dn1 n3 D4 6 T2 (after corr) G3 अधो, T1 तथा°, T2 (before corr) G2 4 तवा (for अथा°)

3 K2 om 3 (cf v l 2) — b) K4 D1 नृप; D5 तथा (for तदा) — c) Ś1 K3 च (for [इ]ति) — d) D2 प्राह (for आह)

4 a) D2 महाबाहो (for °बुद्धे) — b) T2 G2–4 M1 मनो° (for महा°) — c) Ś1 K1–3 Dn1 D1 3 5 G1 एन, B3 4 Dc T G2–4 M1 एतन् (for एत) D6 वै (for मे) D2 वार्ष्णेय स्वमब्रवीद्राजा — d) D2 3 T1 G1 आ(D2 चा)

वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ ११
अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ॥ १२
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

नीयताम् (for आनयताम्) K1 3 B Dc Dn D4 6 T2 G3 M3 इह (for इति) D5 पटमानयतीति मे, T2 (before corr) G2 4 M1 °यतेति ह

5 a) B2 D6 तु (for त) Ś1 K1 नलस्त च प्रत्युवाच — b) K3 T दूर (for दूरे) — d) D2 G1 च (for स) K4 D1 2 5 transp त्वया and पुन K3 B1-3 Dc Dn D3 4 6 नाहतुं (D5 नेतु) शक्यते पुन°, K3 न शक्य स पुनस्त्वया

6 a) K1 Dc Dn1 n3 T1 G1 2 4 M3 उक्तो (for उक्ते) G2 4 [आ]सीत् (for [अ]थ) — b) = 2b B3 T1 M तथा (for तदा) Ś1 भागेश्वरि°, K1 भगस्वरि ; K2 Dc1 Dn D3 4 6 भागासुरि°, K3 4 D2 भार्गस्वरि , B1 भागसुरि , Dc2 भोगासुरं , D1 5 M भार्गस्वरि ; T1 भागस्वरि°; G1 भागस्करि T2 G2-4 नातिप्रीतमना नृप — c) K4 D1 राजा (for राजन्) — d) K4 फलित तु (for फल°) M1 विभी (for विभी°)

7 b) D1 2 [S]भ्युवाच त (for ऽभ्यभाषत)

8 a) K2 सर्वं सर्वं, B3 Dn3 (by corr) D6 सर्वं सर्वो; D4 सर्वे सर्वे B D4 6 न जानीते — d) G1 (corrupt) न ज्ञान° पुरुष° क्वचित्

9 a) Ś1 B1 3 D4 6 T2 G3 पत्राणि (for पर्णानि) — After 9ab, B4 ins

321* सख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पते ।

On the other hand, after 9ab, D1 reads 10ab, which in turn is followed by a variant of 10cd

322* प्रविलुसस्य शाखे द्वे पश्चान्या या प्रशाखिका ।

— K1 om 9cd — c) Ś1 K2 Dn D5 [अ]पि (for च) — d) T1 G1 2 4 कृत, M स्मृत (for शतम्) K3 तत्रैक्षे नाधिक शत — e) K1 4 B एकमत्राधिक, K3 D5 एकविंशा , K3 एव पत्रा , Dn2 एकमात्रा , G4 एक पत्रा Ś1 K1-3 Dc Dn D6 चात्र (for पत्र) — After 9, D1 ins

323* अयुत चैव पत्राणामनयोरपि शाखयो ।;

while D3 ins

324* लक्ष्य द्वशीतिसाहस्र पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D1 reads 10ab after 9ab — a) T2 (by corr) G3 [S]पि (for ऽथ) S1 K1 3 4 D2 3 अयुत चापि (K1 चास्ति, K3 D2 6 चैव) पत्राणा, K2 D5 अयुत चैव पर्णाना, T1 फलकोट्यय पत्राणि, T2 (before corr) G2 4 M फल कोट्यपि (M थ) पत्राणा, G1 फलकोटिसहस्राणि — b) K2 4 D3 5 6 अनयोरपि शा — c) K3 परिमुह्यस्य, K4 प्रथिते ह्यस्य; D1 2 प्रतिमुह्यति, D5 (by corr) प्रचिनुह्येन, G1 प्रभिज्ञान्यस्य — d) T G याश्चान्या प्रतिशाखिका , M1 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके — e) Ś1 K D1-3 5 (before corr) आसा (for आभ्या) — f) K3 एकोन, G1 M1 पचाना (for पञ्चोन)

11 a) Ś1 K Dn D1-3 5 रथमवस्थाप्य — d) B Dn3m D2 4 6 शससे S1 K1 3 B1 2 4 D1-3 शत्रुकर्षण — After 11, K2 4 Dn D5 ins

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् ।
[Cf 12cd]

12 a) Ś1 K1 अथास्य, K2 4 B1 2 Dc Dn1 n2 D1 5 अथात्र, D2 अथातु, D3 यथात्र; M1 (corrupt) अथ के — b) S (except M1) विजानाम्यपरोक्षता — Dn2 om 12cd — d) K2 3 B D (except D1 2, Dn3 om) M1 शातयिष्ये T1 M1 विभीतक

13 b) B2 D4 6 इह, D1 T1 M2 एतन् (for एव) B4 चेदिह; G2 चेति च (for वेति च) K3 B1 G4 ह, B2 D1 4 6 M2 वा, Dc वै (for च) — d) K3 पश्य त्व च

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश बिभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
बिभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३७
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ॥ ३८
ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
विमुक्तः कलिना राजन्रूपमात्रवियोजितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।
ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— b) K3 प्रायच्छत्, T1 G1 सयच्छत् — d) K4 प्रविशत्त, T1 M2 विवेश च, G3 M1 आविवेश T1 G1 M विभीतक — After 34cd, D1 2 ins

333* कलिससर्गदोषेण अपवित्रो बिभीतकः ।

— e) K3 T2 G2 3 M1 नो दृष्ट (for नादृश्यत्) S1 K1 कलिं त्वन्ये तु (K1 च) नापश्यन्, K2 Dn D8 कलिस्त्वन्यैस्त दादृश्य, K4 °न्यैर्न चादृश्यत्, D1 2 °न्यैरनादृश्य°, T1 G1 M2 ततस्तेनैव नादृश्यत् — f) K3 B D4 6 T2 G2 3 M1 ह (for वै)

35 D1 om 35c–36b — 35a=39a — c) Ś1 K1 B1–3 Dc1 G2 4 सप्रणष्टे, K4 D4 T1 सप्रविष्टे K2 B3 D (except D4 6, D1 om) T2 G2–4 राजा (for राजन्) — d) K2 B2 Dn1 n3 D8 G1 सख्यायास्य, K3 °नार्थ, B1 3 4 Dc M1 °य च, D4 6 °यत, T1 M2 °य तु B Dc D4 6 फलान्यथ, T2 G विभीतक (G1 फलानि च)

36 D1 om 36ab (cf v l 35), D5 om 36a–37b — b) K2 B2 Dn D4 6 [अ]थ (for च) T2 G2–4 M1 बलेन (for परेण) K2 B D (except D3 8 D1 5 om) वै, T2 G2–4 M1 च (for ह) K4 तेजसा परमेण ह — c) K3 वेगेन (for तेजस्वी) — M2 om (hapl) 36d–38a — ef) T2 G3 विभीतकोप्रशस्त सवृत्त स कलि° — After 36, K4 D1–3 ins

334* तत प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D5 om 37ab, M2 om 37 (cf v l 36) — c) K2 Dn1 n2 D4 सनोदयामास, D1 सबोध°

38 M2 om 38a (cf v l 36) — b) K2–4 B D °यशा (for मना°) — d) K3 (sup lin) Dc2 Dn2 T2 G3 M2 अप्यागमद्, D8 अभ्यगमद्, G1 अप्यपतद् K3 3 (sup lin as in text) 4 B D गृह, G1 द्रुमात्, M1 स्वय

39 39a=35a — b) Ś1 K1 2 B1 3 4 Dn D2 4–6 °पति° (for °पते) — c) G1 वियुक्तः B D4 6 राजा, T2 G2–4 M1 तत्र (for राजन्) — d) T2 G2–4 °विपर्यय°

Colophon om in D2 — *Major parvan* S1 K1 T G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* N (except K3, D2 om) T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 कलिनिर्गम° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 sup lin) M2 (before corr) 72, D1 76, T G M2 (after corr) 70 (as in text), M1 71 — *Śloka no* Dn D1 43, D6 42

71

1 a) Ś1 K2–4 B3 4 Dc Dn2 D1 4–6 विदर्भा D2 विदर्भाया तु सप्राप्त — c) G1 तदा (for जना) B1 महाराज (for जना राज्ञे) K4 Dc D1 2 5 S राजन् (for राज्ञे) — d) K2 Dn D5 प्रत्यपादयन्, D3 च निवेदयन्

2 a) K3 प्रास°, Dc D3 राजन् (for राजा) — d) K2 Dc Dn D3 5 स विदिशो, K3 माय°, K4 स प्रा°, B3 4 D4 6

नादयन्नथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७

दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
न स्मराम्यनृतं किंचिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

चोप , $D_{1\ 2}$ स(D_2 च)प्र , T_1 G_2 चाथ दिशो, T_2 G_3 ता प्र॰, G_1 अपि दिशो, G_4 स्म त्रि (for सोप॰) K_4 B D (except $D_{4\ 6}$) दिश (for दश) Ś$_1$ K_1 सर्वत सदिशो दश [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो दिशो ?]

3 ^{b}) Ś$_1$ चुक्रुशु (for शुश्रुवु॰) K_3 नलाश्वास्ते विशुश्रुवु , D_2 नलास्तत्र प्रशुश्रुवु॰ — ^{c}) K_2 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ श्रुत्वा तु, K_4 $B_{1\ 2}$ Dc $D_{2\ 8}$ श्रुत्वाथ D_3 तत्राहृष्यत, M_2 सप्रहृ

4 ^{a}) K_4 B_3 D (except $D_{1\ 4\ 6}$) G_1 M_2 तु (for च) — ^{b}) Ś$_1$ $D_{3\ 5}$ तत्; D_2 तु, T_1 G_1 M_2 वै (for तम्) — ^{c}) T_2 $G_{3\ 4}$ निनद, G_1 निनदो (for नदतो) — ^{d}) Ś$_1$ G_1 गभीरो — After 4, $K_{2\ 3}$ B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) ins

335* पर विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नाद महास्वनम् ।

6 ^{ab}) Ś$_1$ शैल (for शाला॰) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ चापि (for चैव) K_4 कुञ्जरा (for वारणा॰) D_2 प्रासादशिखिन शाला स्थाणुश्चैव च वारणा — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D (except $D_{4\ 6}$) तस्य (for तत्र) — ^{d}) T_2 G_{2-4} मनोहर, some MSS महीपते

7 ^{a}) K_2 Dn D_5 तच्छ्रुत्वा; K_4 श्रुत्वा तु, D_2 श्रुत्वाथ (for ते श्रुत्वा) — ^{d}) B_1 D_1 मेघनादम्; B_4 मेघनाद (for मेघोदयम्) D_1 इवोन्मुखा , Dc T_1 M_2 अवेक्ष्य वा (Dc ह), G_1 इवेच्छया Ś$_1$ K_1 मेघोदयवशाद्यथा, K_{2-4} Dc Dn $D_{2\ 3\ 5}$ मेघनाद इ(K_4 ॰दमि)वोत्सुका , T_2 G_{2-4} M_1 दृष्ट्वे($G_{2\ 4}$ ॰ष्ट्वै)व जलदोदय; text as in $B_{2\ 3}$ D_4 !

8 ^{a}) K_4 श्रुत्वा तु, D_{4-6} यथाय, T_1 G_1 यथैव (for यथासौ) — ^{b}) M_2 रोदसी (for मेदिनीम्) B $D_{4\ 6}$ transp पूरयन्निव and मेदिनीं — ^{c}) K_{2-4} B D G_4 M_2 ममाह्लाद — ^{d}) M_2 नान्य (for नल) K_3 D_3 T G एव (for एष) D_3 M_2 महीपते , M_1 तथा नृप

9 ^{a}) K_3 Dn D_{1-3} अथ K_4 चन्द्रार्कवक्त्र — ^{d}) = 10^d, 11^d, 12^d Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B D विनक्ष्या(K_1 $D_{1\ 3}$ नक्ष्या , K_4 D_2 ॰नश्या)मि न सशय

10 ^{c}) Ś$_1$ K_1 D_1 प्रवेक्ष्यामि — ^{d}) N (except K_3) न भविष्यामि (for विनशि॰) Ś$_1$ असशय

11 Ś$_1$ G_1 om (hapl) 11 — ^{a}) B_1 मेघगभीरं; D_3 M_1 हसनिर्घोषो — ^{c}) K_2 D (except $D_{1\ 2\ 4\ 6}$) ॰प्रख्य — K_1 om (hapl) 11^d–12^c — ^{d}) $K_{2\ 3}$ Dc Dn D_5 प्रवेक्ष्यामि हुताशन, K_4 B $D_{1-4\ 6}$ विनक्ष्या(D_{1-3} ॰नश्या)मि न सशय

12 K_1 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ S (except T_1 G_1 M_2) ॰विक्रम॰ — ^{d}) Ś$_1$ K D (except $D_{3\ 4\ 6}$) विनक्ष्या($K_{1\ 3}$ D_1 ॰नक्ष्या , D_2 ॰नश्या)मि न सशय

13 ^{a}) M_1 वाक्य (for किंचिन्) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $D_{4\ 6}$ [अ]नपाकृत, K_2 Dn D_5 [अ]पकारता, K_3 च पापकृत्, T G [अ]नुपातक (G_1 [अ]नृत कृत) B न च ($B_{2\ 4}$ om च) स्मरा म्यपाकृत — ^{c}) Ś$_1$ K_1 वच (for न च) Ś$_1$ चापि; K_1 चापि (for वाक्य) — ^{d}) S$_1$ सुरेष्वपि, K_2 D_5 स्वेच्छयापि $K_{3\ 4}$ D (except $D_{3\ 4\ 6}$) कदाचन

14 ^{a}) K_4 वाग्मी च, T_2 G_{2-4} वीरोपि — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ D_2 दाता चाप्यधिको नृपै , K_1 धाता चाभ्यधिक नृपै ,

30

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
बृहदश्व उवाच ।
एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयन्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K₃ Dc Dn D₁ ₅ दाता चाभ्यधिको नृप॰ (Dc गुणै॰, Dn₁ नृपै॰) — ^{c}) T G अहो (for रहो) G₄ [S]तीवानु॰ (for Sनीचानु॰) — ^{d}) K₃ ₄ Dc D₁–₃ ₅ बलवान् (for क्लीबवन्) K₃ क्लिश्यन्मन्मथनैषध

15 ^{c}) K₄ चेद्, T₂ G₂ ₃ M₁ इव (for इद)

16 All MSS om the ref ! — ^{a}) Ś₁ विलप्य॰, D₂ प्रलप्य॰ — ^{b}) G₁ भामिनी (for भारत) — ^{c}) G₁ महावेश्म

17 ^{ab}) G₁ नृपम् (for रथम्) T₂ G₂–₄ M₁ आलोक॰ (T₂ G₃ ॰रोह)यती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी — ^{c}) T₂ G महाराज (G₁ सवार्ष्णेय) (for मही॰) — G₄ om (hapl) 17^{d}–19^{c} — ^{d}) T₁ M₃ सवार्ष्णेय सबाहुकं, G₁ महीपाल सबाहुक

18 K₃ G₄ om 18 (for G₄ cf v l 17) — ^{b}) T₂ G₃ ₃ महारथात् (for रथो॰) — ^{c}) Dc [आ]शु (for [अ]थ) — ^{d}) K₂ B₁ Dn ॰मास वै रथ, K₄ D₁ ₅ ॰मास त रथ, D₃ (sup lin as in text) ॰मास भूरथ, T₁ (inf lin as in text) ॰मास कूबर

19 G₄ om 19^{abc} (cf v l 17) — ^{a}) T₁ रथात्तस्माद् (for रथोप॰) — ^{b}) K₄ D₅ महारथ, B Dc D₄ ₆ T₁ महीपति॰ (for नरा॰) — K₁ om 19^{c}–20^{b} — ^{c}) K₂ ₃ B₃ ₄ Dc₁ Dn D₄ ₆ T G (G₄ om) महाराज — ^{d}) = (var) 3 50 5^{b}, 9^{d} (q v) B₃ ₄ Dc D₄ ₆ ॰पराक्रम॰

20 K₁ om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{b}) B₁ ₄ G₁ युत, T₂ G₂–₄ मुदा, M₁ तदा (for तत॰) D₁ पूजयामास भारत — After 20^{ab}, Ś₁ K₂ ₃ Dn D₁ ₃ (marg) ₅ ins

336* स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिप॰ ।
स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपति ।
न च किंचित्ततोऽपश्यत्प्रेक्ष्यमाणो मुहुर्मुहु ।
स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।

— ^{d}) B Dc Dn₂ n₃ D₄ ₆ T₁ G₁ श्रीमत (for स्त्रीमन्त्र) Ś₁ K₁–₃ D₂ T₁ न स विंदति, K₄ D₅ स न विंदति; T₂ G M₁ न ह्यविंदत (G₁ नाभ्यविंदत), M₃ न स्म विंदते

21 ^{b}) Ś₁ K Dn D₁–₃ ₅ स (for च) — ^{d}) B Dc D₄ ₆ S (T₁ corrupt) दुहित्रर्थं K₁ ₃ ₄ S तमा(G₁ था)गत

22 ^{a}) Ś₁ वै राजन्, K₁ वै राजा; B D₄ ₆ [अ]सौ राजा, Dc राजन्स, Dn₃ T₂ G₃ ₃ राजासौ (for राजा स) — ^{b}) Ś₁ K₁ स धीमान्सत्यविक्रम (K₁ ॰सगर) — ^{d}) D₃ स (for स्म) K₃ ₄ Dn₃ (before corr) D₂ किंचन; G₂ कश्चन D₅ न पश्यति कदाचन — ^{e}) T₁ G₃ ॰कथा (for ॰कथां) — After 22, T₂ G₂ ₃ M ins

337* न चान्य किंचिदारम्भ स्वयंवरविधिं प्रति ।

23 ^{a}) K₂ ₃ B Dc₂ Dn D₄ ₆ विगणयद्, T₁ व्यगणयद्, G₁ [S]प्यगणयद् — ^{b}) N (except Ś₁ K₁ Dn₃) कोशला॰

24 ^{a}) D₅ स (for च) Ś₁ K Dc D₁–₃ ₅ T₁ G₂ ₄ M स्वय (for स्मयन्) — ^{b}) Ś₁ K₁ Dc मनसाभि(Dc सा स)विचिंतयन्, K₂ B₁ ₂ ₄ D₁ ₅ ₆ ॰सा समचिंतयत्, K₃ G₁ M₁ सापि (M₁ भि) व्यचिंतयन्, K₄ B₃ Dn D₂–₄ ॰सा समचिंतयन् (sic), T G₂ ॰सापि (T₁ ॰सा हि) व्यचिंतयत्

ग्रामान्बहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
विश्राम्यतामिति वदन्क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २७
ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ।
बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
स मोचयित्वा तानश्वान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः ।
नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३१
वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
आहो स्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

— 24d=25d — After 24, B2 D4 6 ins

338* राज्ञश्वान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादक ।

25 a) Ś1 (by transp) ग्रामानतिक्रम्य बहून्, K1 पुर ग्रामानति — b) Ś1 अध्यगच्छद्, K1 D1 नाधिगच्छद् Ś1 K1 यथागत; Dc यथासुख — c) B3 T1 अपि कार्यं, B4 स्वल्पकार्यं, T2 G2 3 अल्प कार्यं S1 K1 3 D1 3 अनि र्दिष्ट, D2 इद चैतत् (for विनिर्दिष्ट) D5 अनल्पकार्यं निर्दिष्ट, G1 अल्पकार्यनिविष्ट त — 25d=24d — After 25, K3 4 B2–4 Dn D3 4 6 ins

339* पश्चादुदर्के ज्ञास्यामि कारण यन्नविप्यति ।

26 b) Ś1 K1 4 विसर्जयत्; D3 (by corr) समर्चयत् — c) Ś1 K1 B1 3 D1 3–6 G1 विश्रम्यताम् K2 Dn D5 इत्युवाच; K3 S इति तदा; K4 Dc D1–3 इत्यवदत् — d) Ś1 K1 Dc D1 T1 श्रान्तोसीति K3 वदन्मुहु (for पुन पुन)

27 c) D2 transp स and सत्कृत — d) K1 समा सदत्, B D4 6 तदाविशत्, Dc समादिशत्, D3 G1 गमत्

28 T1 om (hapl) 28–29 — c) K1 3 B Dn D6 रथमादाय — d) G2 अश्वशालाम्. B2 D1 3 उपाविशत्

29 D1 T1 om 29 (for T1 cf v l 28) — a) B D4 6 S (T1 om) मोक्ष (for मोच°) — b) Ś1 K1 3 4 B1 3 4 Dc D3 4 6 परिचर्य; K2 B3 Dn D5 उपचर्य; D2 परिचार्य — D3 om from 29cd up to 12a of the next adhy — c) Ś1 K1 अथ, K3 सम (for स्वय) Ś1 K1 B2–4 D4 M1 चैनान् — d) D2 रथोपस्थमुपा

30 D3 om 30 (cf v l 29) — a) K2 B Dn2 n3 D4 6 [अ]पि; K3 D1 च (for तु) — b) Ś1 मार्गेश्वरिं, K1 भगस्वरिं, K2 Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 भागा सुरिं, K3 भाग्रंस्वरिं, K4 भाग्र°, D1 3 5 M3 भार्ग°, T1 2 (before corr) G3 4 भाग , G1 भागस्करिं, M1 भार्गसुरिं — d) G1 वाहुक रथमागत

31 D3 om 31 (cf v l 29) — b) Ś1 K1 3 B1 4 Dc2 Dn1 n2 D2 T2 G3 नि स्वन° — c) K3 नलस्य च, Dc स्येह, Dn1 T1 G2 °स्यैव — d) B1 D6 transp च and पश्यामि

32 D3 om 32 (cf v l 29) — b) B4 D2 °लक्षिता (for °शिक्षिता) — c) Ś1 K Dc Dn D1 5 G4 तेनाद्य — K2 om (hapl) 32d–33c — d) B D4 T2 G3 महा स्वन (for महानभूत्) D1 नैषधस्येव दृश्यते

33 D3 om 33 (cf v l 29), K3 D2 om 33abc (for K2 cf v l 32) — a) K1 Dn1 n2 D1 6 अहो, B4 सद्यो (for आहो) D6 [ऽ]सौ (for ऽपि) — b) K1 transp नल° and तथा — c) Ś1 Dn D5 G1 M1 तथाय, T1 यथाय (for ततोऽय) — d) B D4 6 नलस्येवेह लक्ष्यते (B2 °क्षये)

34 D3 om 34 (cf v l 29) — a) K2–4 Dc Dn D5 सा; D1 2 प्र; T1 G1 M2 च (for वि) — B4 D4 6 एव वितर्कयती सा — d) Ś1 K1 2 Dc Dn D5 शुभा (for नृप) K3 नैषधान्वेषणेन तु, K4 D1 2 केशिनीं नाम सुप्रिया (D2 नामत)

Colophon om in D2 3 G4 broken — *Major parvan* S1 T G2 3 आरण्य — *Sub parvan* N (except Dn2, D2 3 om) T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn M2 (before corr) 73, D1 77,

७२

दमयन्त्युवाच ।
गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४
बृहदश्व उवाच ।
एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५
केशिन्युवाच ।
स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
बाहुक उवाच ।
श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
केशिन्युवाच ।
अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G_{1-3} M_2 (after corr) 71 (as in text), M_1 72 — *Śloka no* Dn 37, D_1 36

72

1 D_8 om 1–12[a] (cf v l 3 71 29) — [b]) $Ś_1$ रथवाहन॰, T_1 G_1 M_2 ॰सारथि॰ — [c]) B_8 स निविष्टो (for उप॰) — [d]) T_1 G_1 M_2 ह्रस्वो विकृतबाहुक॰

2 D_8 om 2 (cf v l 1) — [c]) $Ś_1$ ह्येत, K_1 त्वेन — [d]) T_1 G_1 यथा वक्ष्यत्यनिंदिते, M_2 याथातथ्यमनिंदिते

3 D_8 om 3 (cf v l 1), $D_{2\ 5}$ om (hapl) 3–4 — [b]) K_3 आवेदय (for भवेदेष) — [c]) N (except Dc, $D_{2\ 3\ 5}$ om) G_1 यथा (for तथा) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dc D_1 G_1 हि (for च) $K_{2\ 4}$ B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ मनसस् (for मे मनस्)

4 $D_{2\ 3\ 5}$ om 4 (cf v l 1, 3) — [a]) K_4 चैव, T_1 G_1 त्वेन (for चैन) — [b]) K_3 तथा (for यथा) — [d]) G_1 पृच्छे॰ (for बुध्ये॰)

5 D_8 om 5 (cf v l 1) All MSS om the ref ! — [a]) K_2 Dn D_5 तत॰ (for एव) T_2 G_3 भूत्वा (for गत्वा) — [b]) D_4 G_2 दूती वाक्यमथाब्रवीत् — [d]) $Ś_1$ K_2 Dc_1 Dn ह्युपैक्षत, K_1 [अ]भ्युपैक्षत, K_3 [अ]भ्युदीक्षते, K_4 ह्यवेक्ष्यते, Dc_2 [अ]भ्युदैक्षत, $D_{1\ 2}$ ह्युदैक्षत, D_5 [अ]प्युदैक्षत, T $G_{3\ 4}$ व्यवै(T_1 ॰वे)क्षत, G_1 M ह्यवै॰, G_2 [अ]भ्यवै

6 D_8 om 6 (cf v l 1) $Ś_1$ K_1 केश्युवाच (sic)! — [c]) T_1 G_1 सौम्य (for साधु) — [d]) K_1 मनुजर्षभ

7 D_8 om 7 (cf v l 1) — [a]) T_1 कदा हि, G_1 कदापि — [b]) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc ॰मिहमागता॰ (sic)! — [c]) K_3 सत्य (for तत्त्व)

8 D_8 om 8 (cf v.l 1) — [b]) K_2 Dn D_1 कोश (Dn_2 ॰स)लेन; $K_{3\ 4}$ B_{2-4} Dc $D_{4\ 6}$ कौशल्येन, B_1 T_2 G कौसलेन, $D_{2\ 5}$ T_1 कौशलेन $K_{2\ 4}$ D (except $D_{4\ 6}$, D_8 om) महात्मना — [d]) K_1 T_1 G_4 इव (for इति) B $D_{4\ 6}$ भाविनि, T_1 G_4 M_1 भामिनी K_{2-4} Dc Dn $D_{1\ 2\ 5}$ भविता श्व इति द्विजात्

9 D_8 om 9 (cf v l 1) — [a]) K_1 श्रुतस्स $K_{2\ 4}$ Dc Dn $D_{2\ 5}$ [ए]तत्, K_3 G_1 तत्, D_1 [ए]व (for स) T_1 तत्र स्थितो, T_2 G_3 चाभ्यागतो, $G_{2\ 4}$ त्वभ्यागतो, M_1 त ह्यागतो (for त प्रस्थितो) — [c]) T_2 $G_{2\ 3}$ M_1 वातसमैर् — [d]) B D_4 अप्यस्य, G_1 अश्वस्य (for अस्य च)

10 D_8 om 10 (cf v l 1) S_1 K_1 केश्युवाच (sic)! — [a]) B_3 T_1 द्वितीयो (for तृतीयो) Dn_3 D_1 T_1 वा; T_2 $G_{2\ 3}$ वै (for व॰) G_1 अथ कोसौ नृपसुत — [b]) Dc सगत॰, G_1 सत्कृत॰ (for स कुत) K_3 वागत (for वा पुन) — [c]) M_1 स्वयि (for स्व च) K_1 चेह, K_3 चाम्य (for चेद)

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
बाहुक उवाच ।
पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
केशिन्युवाच ।
अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः ।
कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
बाहुक उवाच ।
इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६
केशिन्युवाच ।
योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १९
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०
तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।

---

11 D3 om 11 (cf v l 1) — a) D1 T2 G2–4 M1 transp वै and सूतो — c) B1 3 4 D4 6 प्र (for वि°) — d) K2 B3 4 Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 भागासुरिम्, K3 D2 भाग्रेस्वरिम्, K4 D1 5 भार्गो , T1 2 (before corr) G2 4 भाग°, G1 भागस्करिम्, M1 भार्गस्वरिम्, M2 भाङ्ग D1 उपाश्रित

12 D3 om 12a (cf v.l 1) D1 om 12ab — a) T1 G1 M2 अश्च (for अश्व°) — b) N T2 (by corr) G3 4 M2 सूतत्वे, G1 सूदने (for सूदत्वे) Cf 3 73 22c and v l, where also there is confusion between सूत and सूद K2–4 D (except D4 6, D1 om) G1 प्रतिष्ठित°; B1 सुनिश्चित°; B3 विनिश्चित , T2 G3 विनिष्ठित T1 सितत्वे पि च निष्ठित°; G2 सूदकर्मसु निष्ठित — c) B3 ऋतपर्णस्य — d) K3 वै, T2 G3 [ऽ]पि (for च) Ś1 K1 धृत (for वृत) D3 corrupt

13 Ś1 K1 केश्युवाच (sic)! — b) D1 कुतो (for क्व नु) G1 (by transp) गतो नल°; M2 नलो नृप° — c) K2 3 B D (except D1 2) T G कथ च (for कथचित्) K2 4 Dn D5 S (except M2) चैतेन, B Dc D3 4 6 वा तेन, D1 एतेन (for वैतेन) — d) K2 Dc2 M2 नु, D2 च (for तु)

14 b) Ś1 K B3 Dn D1 5 T1 G1 M शुभकर्मण ; Dc शुभलक्षण , T2 G2–4 प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ) D2 तस्यैव शुभ° — c) K3 4 D2 सूतो (for ततो)

15 a) Dc1 D2 चास्य (for चान्य°) — b) T1 न तु, G1 न च (for नल) B2 नल जानाति वै नृप — c) G4 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्)

16 a) D2 आत्मान (for आत्मैव) Ś1 K2–4 Dn D1 2 5 T1 G1 तु (for हि) K2–4 Dn D1 4 5 वेद (for वेत्ति) — b) D5 यो नास्य, T2 G3 या वास्य, G1 यश्चास्य (for या चास्य) Ś1 K1 G4 तदनतर Dn2 न चैवान्योपि कश्चन, D1 दमयती स्यादनतरा, D दमयतीं पति प्रभु — c) K2 Dn D5 वै स्वानि, K3 Dc D1 2 6 T2 G2–4 चैतानि (for वै तानि) — d) S1 नर , K2–4 B1 2 4 D (except Dc) नल° N (except B3 Dc1) T1 शसति K3 4 कस्यचित्

17 S1 K1 केश्युवाच (sic)! — b) K2 Dn D5 गतोसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G1) ब्राह्मणो गतवास्तदा — c) T1 G1 तानि (for नारी) — d) M1 पठन्युक्तः (for कथ)

18 = 3 67 9

19 = (var) 3 67 10 — a) Ś1 K1 तथा (for यथा) — b) K2–4 B D (except D1) T2 G तथास्ते Ś1 K1 Dc D5 तत् (for त्वत्) Some MSS प्रतीक्षणी — c) K2 Dn D1 5 दिवा रात्री

20 = (var) 3 67 11 — K4 om 20b–21a — c) K2 3 B4 Dn D2 4–6 मे वीर, Dc वीर त्व (for वै वीर) — d) K1 Dc D3 ददस्व च, K2 Dn D1 2 5 वदस्व च; B1 2 T2 G3 प्रयच्छस; D4 6 प्रयच्छ हि

21 K4 om 21a (cf v l 20) — a) B2 तसस (for तस्यास) T1 M2 आख्यातु, T2 G2–4 M1 आख्यास्ये (for आख्यान) — b) Ś1 K D (except D4 6) प्रवदस्व, B2

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३
स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २८
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ २९
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्ब्रवीहि, B3 4 T1 G1 प्रब्रवीमि, G2 °वीषि M1 यथामति — D2 om (hapl) 21^d–22^c

23 ^{a}) K4 Dn3 G1 एवमुक्ते तु, Dc D8 T1 °क्तस्तु — ^{c}) T1 G1 4 transp हृदय and व्यथित — ^{d}) D3 M2 वि- (for च)

24 ^{a}) Ś1 स न गृह्य°, K2 B3 4 Dn D5 T2 G3 स निग्राह्य°, K3 B1 2 सनिग्राह्य°; D2 सगृह्य चात्मनो, T1 G1 2 4 सनिगृह्य मनो· D1 वेग (for दुःख) — ^{d}) Ś1 K1 4 D1 2 बाहुकश्चे° (for पुनरेवे°)

25 = 3 68 8^{abcd} — Before 25, K3 B D (except D2 5) T G1–3 ins बाहुक उ° (resp बाहुक) — Ś1 K1 om 25^{cd} In D8, the portion from मात्मना (in 25^c) up to स्वरि in 21^c of the next adhy is lost on a missing fol (105) G1 जित्वा (for सत्यो) — ^{d}) K3 4 B2 Dn D1 2 5 M2 जित· स्वर्गो; T1 जितस्वर्गो G1 स्वर्गं गच्छत्यसंशय

26 26^{ab} = (var) 3 68 8^{ef} — D8 missing (cf v l 25) — ^{a}) K2 4 Dc Dn D2 5 T2 G2–4 M चापि, B4 सर्वा, T1 G1 साध्व्यो (for चैव) — ^{b}) K4 D2 न कुप्यति T2 G2–4 M1 कथचन — ^{c}) Ś1 K3 B D (D8 missing) °कवचान् (Dc °क चैव), K3 कवच — ^{d}) K1 [इ]ति मत्स्त्रिय, K2 Dn D2 5 वरस्त्रिय·, K4 Dc D1 कुलस्त्रिय (for [इ]ह सत्स्त्रिय·) — After 26, K4 B4 Dn D4 6 S repeat 3 68 9 (some MSS with slight v l)

27 = 3 68 10 — D8 missing (cf v l 25) K4 D6 om 27

28 = (var) 3 68 11 — D8 missing (cf v l 25) — ^{b}) K1 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) K1 2 Dn D5 T2 G2–4 M1 तथाविध, Dc1 यथागत — ^{c}) K2 Dn D5 राज्यभ्रष्ट (for भ्रष्टराज्य) — ^{d}) Ś1 K1 3 दुःखित K3 4 Dc D1 2 5 व्यसनप्लुत

29 D8 missing (cf v l 25) — ^{b}) K2 D (except D2 4 6) परमदुर्मना· — ^{c}) K1 D1 रोद्धु (for सोढु) — ^{d}) B D4 6 [अ]थ (for च)

30 D8 missing (cf v l 25) — ^{a}) D2 G1 तत्र (for तत) — ^{c}) T2 G2 3 यत्तेन (for तत्सर्वं) — ^{d}) K3 B1 2 Dn D5 M2 transp चैव and तस्य S1 K1 3 B4 D5 M1 तत्; K2 ह; T2 G3 4 वै (for तम्) T1 G1 विकारश्चैव भामिनी

Colophon om in D2 D8 missing — *Major parvan* Ś1 Dn2 D6 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* N (D2 om, D8 missing) T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn M2 (before corr) 74, D1 78, T G M2 (after corr) 72 (as in text), M1 73 — *Śloka no* Dn 30, D1 29

73

1 1–21^c missing in D8 (cf v l 3 72 25) — ^{ab}) Ś1 [इ]ति (for तु) S (except T1 G1 M1) केशिन्यास्तद्वच श्रुत्वा दमयती विशा पते — ^{c}) Dc धैत्र (for त वै)

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

---

2 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_2 transp गच्छ and भूय　D_c गच्छ (for भूयस्) — ^{b}) T_2 G_{2-4} बाहुकस्य समीपत॰ — ^{d}) T_1 उप (for अस्य)　D_2 M_2 चरित तस्य लक्षय

3 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) $G_{3.4}$ transp किंचित् and कुर्यात्　D_2 वै कुर्यात् (for कुर्यात्स)　D_1 $G_{3.4}$ च (for स)　T_2 G_3 यदा च कुर्याद्यत्किंचित्; G_1 कुर्याद्यत्किं च चरित — ^{b}) B $D_{4.6}$ कौशल (for कारण)　K_2 B D_{c1} D_{n3} $D_{4.5}$ भाविनि (or नी), D_{c2} भावित, T_2 G_{2-4} चाधिक　G_1 स तस्यास्ति परीक्षण — D_2 om (hapl) 3^{c}–4^{b} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_c D_n $D_{1.5}$ लक्षयती; $K_{3.4}$ सलक्षती, B_1 सलक्षते, B_3 सवक्ष्यते, T G_{2-4} M_2 सलक्ष्ये(or क्षे)था॰, G_1 लक्षयेथा, Cnp सलक्ष्य ते (as in text)

4 D_8 missing (cf v l 1)　D_2 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ न चास्याप्रति, M_1 न चास्मै प्रति॰ — ^{b}) K_2 $B_{1.2.4}$ D_n $D_{4.6}$ केशिनि; B_3 D_c D_5 भाविनि — ^{d}) $Ś_1$ त्वरया त्वरमाणया, $K_{1.3}$ त्वया सत्वर; K_2 D_n D_1 सर्वथा त्वर; K_4 सकृदत्वर, D_c M सत्कमत्वर, $D_{2.5}$ सर्वमत्वर, T_1 सकृत्सचर, T_2 $G_{3.4}$ सकृच्च त्वर, G_1 किंचिदत्व॰, G_2 असकृत्त्वर॰

5 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) G_1 समाचक्ष्व (for समीक्ष्य त्व) — ^{b}) K_4 D_c T_2 G त्वरित (for चरित)　D_1 चरितानि च वेदय — After 5^{ab}, K_2 B_3 D_n D_5 ins (a v l of 7^{cd})

340* निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।

— ^{c}) K_3 अथा (for यच्चा)　G_1 यच्चाप्यन्यदपश्येथा — ^{d}) $K_{3.4}$ B_3 तदाख्येय, G_1 तत्रा॰　K_1 त्वयानघे

6 D_8 missing (cf v l 1) — ^{b}) K_2 D_n D_5 च, $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_1 सु (for [आ]शु) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $B_{1.3.4}$ D_n D_5 T_2 G_3 निशाम्य　K_2 D_n D_5 [अ]थ, G_1 तु (for च)　B $D_{4.6}$ यथान्याय, D_2 तथा तस्य (for हय)　K_4 (by corr) निशम्य चाह राज्ञश्च, D_c निशाम्य तानि चान्यानि — ^{d}) D_2 आगता (for अगमत्)

7 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) B_2 यथादृष्ट, $D_{4.6}$ न्याय, G_1 ॰तस्त — ^{b}) D_2 न्निवेदयत् — With 7^{cd} cf 340* above — ^{c}) K_2 B_{1-3} D_c D_n $D_{4.5}$ T_2 G_3 M_2 तया, K_3 B_4 D_1 त्वया, K_4 यथा, D_6 मया (for तदा)　D_2 निमित्तं च यथावृत्त — ^{d}) S_1 K_3 देव, $K_{1.2.4}$ B_5 D_n $D_{1.5}$ दैव (for दिव्य)　D_2 बाहुकेनैव मानुष

8 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) K_2 D_5 तस्योपचारो, K_3 शुद्धोप॰; D_c शुद्धोप, T_2 $G_{3.4}$ शुच्यपदानो॰, G_1 शुभापदानो॰; G_2 दिव्यापदानो॰, M_1 दिव्योपचारो॰　T_1 दृढ शुच्यपचारेण — ^{c}) K_1 दृष्टपूर्वा, K_3 G_2 दृष्टपूर्वे; D_{n3} D_2 दृष्ट॰ पूर्व — ^{d}) K_4 M_2 यथाविध॰

9 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) T_1 G_1 स्वयम् (for ह्रस्वम्)　T_2 G_{2-4} तु द्वार (for संचार) — ^{c}) K_3 D_1 तत्र, D_c त च (for त तु)　K_4 transp तु and दृष्ट्वा　K_4 T_2 $G_{2.3}$ तथासगम् — ^{d}) K_2 न सर्पति, K_4 D_2 स सर्पति; G_1 अर्पयति (for उत्सर्प) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ऽ]प्यत्र, S (except T_1) तस्य (for ऽप्यस्य)　$Ś_1$ K_{2-4} D (except $D_{3.4.6}$) सुमहान् (for सुमहद्) — ^{f}) T_1 G_1 कुरुते, T_2

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

G_{2-4} M भवते (for जायते) K_2 B_1 Dc Dn D_5 विवरो जायतेधिक° (B_1 °क), K_3 $_4$ D_1 $_2$ विचारो जायतेधिक

10 D_3 missing (cf v l 1) — b) K_2 D_5 त्वनेकश° (for अने°) — c) $Ś_1$ K_1 $_2$ D (except D_4 $_6$, D_3 missing) तु (for च) — d) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_2 $_4$ Dc Dn D_5 बहु च, K_3 $_4$ B_3 D_4 $_6$ च बहु, B_1 बाहुक (for सुबहु) K_2 D_5 पायस, T_1 G_1 पेशल; T_2 G_2 $_3$ पाशुक, G_4 पाचक (for पाशवम्) D_1 $_2$ मास चैव (D_1 बहु) प्रभूतवत्

11 D_3 missing (cf v l 1) — a) D_1 प्रक्षालनार्थं च, T_2 G (except G_1) चैव जलार्थाय — b) D_4 $_6$ [अ]थ, T_1 G_1 $_2$ [अ]पि, T_2 G_3 $_4$ M [अ]भि- (for [उ]प-) K_2 Dn D_5 कुभास्तत्रोपकल्पिता° — c) $Ś_1$ K_1 वीक्षित, T_1 G_1 वेक्षित° (for [अ]वेक्षित°) K_2 Dn D_5 ते (K_2 स) तेनावेक्षिता कुभा — d) $Ś_1$ K_1 $_3$ $_4$ तत° (for तदा) K_2 Dn D_5 पूर्यमाणाभवस्तत

12 D_3 missing (cf v l 1) — b) K_2 D_5 सविसृज्य च; K_3 समधिसृत्य, D_2 T_1 G_4 °श्रुत्य — c) K_1 B D_4 $_6$ उपादाय (B_2 अवेक्ष्याथ), Dc समास्थाय; M_2 समाधाय — d) $Ś_1$ समृद्धेऽग्नौ, K_1 समिद्धेऽग्नौ, K_2 D_5 समिध्यत, K_3 समिद्धे त; K_4 सोपध्मातु, B_1 $_3$ $_4$ Dn D_4 $_6$ सवितुस्त, B_3 Dc समिधे त, D_1 $_2$ समृद्ध्यर्थं, G_1 ह्याविध्यैन $Ś_1$ K_1 $_3$ D_1 $_2$ समासृजत्, K_4 समादधे, D_5 अवासृजत्

13 D_3 missing (cf v l 1) — After 13^{ab}, T_1 G_1 read 17^{cd} followed by 341* — c) $Ś_1$ T_1 तम् (for तद्) K_3 D_1 तदद्भुतमिद दृष्ट्वा, T_2 G_{2-4} तस्यैतच्चरित दृष्ट्वा

14 D_3 missing (cf v l 1) — a) K_3 transp तस्मिन् and सुमहत् — K_1 om (hapl) 14^{b}–15^{c} — c) B_3 D_4 $_6$ उप° (for अपि) — d) B_2 Dc D_4 $_6$ T_2 G_{2-4} न च (for नैव) K (K_1 om) D (except D_4 $_6$, D_3 missing) [अ]सौ दह्यते, G_1 दह्येदसौ (for दह्यत्यसौ)

15 D_3 missing (cf v l 1) K_1 om 15^{abc} (cf v l 14) — a) G_1 शयेन (for छन्देन) K_4 T_1 G_1 [ए]व (for च) — b) $Ś_1$ T_1 G_1 भवत्या° (for वहत्या°) D_4 $_6$ बहु; G_1 ध्रुव, M_1 घट (for द्रुतम्) T_2 G_{2-4} भवत्यावर्जिताद्ददात् — c) $Ś_1$ (corrupt) अवतीर्य (for अतीव) K_3 तस्य (for चान्यत्) — d) D_2 °र्यं पश्यती ह्यह

16 D_3 missing (cf v l 1) — a) Dc यानि; D_2 यत°, M_2 यस्तु (for यत्स) — b) K_4 पाणिभ्या (for हस्ता°) T_2 G_3 $_4$ ममृशे, G_2 अमृशत् (for ममृदे) — c) T_2 G_{2-4} मृश्यमानानि K_3 पुष्पाणि, G_4 बाहुभ्या — d) S_1 चान्यथा, K_2 Dc_2 Dn D_2 T_2 G_{2-4} नान्यथा, T_1 G_1 तान्यपि (for तान्यथ)

17 D_3 missing (cf v l 1) — a) $Ś_1$ K_3 भूयश्चापि, K_1 भूयस्तानि, G_1 भूत्वा भूय° S_1 K_1 $_3$ सुगधानि — b) K_1 [अ]पि, K_2 $_3$ B_4 D (except D_2 $_4$ $_6$, D_3 missing) T_2 G_3 हि, B_1 वै, M_2 [उ]त (for च) T_1 हृपितानि तथैव च — T_1 G_1 read 17^{cd} after 13^{ab} — c) $Ś_1$ K Dc Dn D_1 $_2$ $_5$ °लिंगानि, B D_4 $_6$ T_1 G_1 °रूपाणि (for °कल्पानि) — d) K_1 पुनरागता, S भृशविस्मिता (M_2 °मागता) — After 17, S ins

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपत° ।

18 D_3 missing (cf v l 1) — a) $Ś_1$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 18^{cd} — d) Dc कर्म चेष्टित°

19 D_3 missing (cf v l 1) — a) K_4 भाराक° (for मा शङ्क°) — b) $Ś_1$ K Dn D_{1-3} $_5$ बाहुक पुनरि

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ २५
नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

गिते° — c) Ś1 Dc1 केशिनी — d) Ś1 K2–4 D (except D4 6) T1 G1 M2 रुदती, G2 शसती

20 D5 missing (cf v l 1) D2 om from 20b up to 1a of the next adhy — b) T1 [ए]व सवृत, T2 G M सुसस्कृत (G1 [ए]व साम्प्रत) (for [उ]पसस्कृतम्) — c) Ś1 K4 B1 Dn2 M2 श्रित; B2 च त, T2 G3 द्रुत; G2 4 घृत (for श्रृत) K3 G1 महानसाश्रि(G1 श्रृ)त मास — d) Ś1 समादायेह, K1 B2 य हि, K2 Dn D6 आनयस्वेह; Dc समादायैव, T2 G2–4 M1 आदायैहै(G2 °यैह्ये°, G4 °यैहै) हि K2 भाविनी, B Dc Dn1 n3 D4–6 भाविनि (B2 केशिनी)

21 D2 om 21 (cf v l 20) D5 resumes from सा in 21c (cf v l 3 72 25) — a) K2 3 (by corr sec m) Dn D6 बाहुकस्याग्रे (for के व्यग्रे) — b) K3 M2 उप (for अप°) Ś1 K3 4 D1 M ह (for च) — d) K2 4 D (except D4 6, D2 om) तत्क्षणात् — e) T2 G2–4 तदा (for तत°) — f) K3 कुरुसत्तम, G1 पुगव

22 D2 om 22 (cf v l 20) — a) K4 (by corr) सूचिता; T G2–4 M साशिता (for सोचिता) G1 प्राशिता नलसिध्यर्थं — c) K2 4 B D (except D1 3, D2 om) T1 M2 सूत (for सूद)

23 D2 om 23 (cf v l 20) — a) K2 D6 वैकल्य, B D6 क्लैब्य च, D4 क्लैब्य च K2–4 B D (D2 om) T2 G1 3 परम, T1 च पुनर्; M2 तु पर — b) T1 G1 वदन (for च मुख) — d) T2 G3 4 मानिनी; G2 भामिनी (for भारत)

24 D2 om 24 (cf. v.l. 20) — b) G1 M2 तद (M2 दा)भिज्ञाय T2 G2–4 ता विज्ञाय च नैषध°, M1 तदा विज्ञाय नैषध° — c) D1 सोभिकृत्य (for अभि°) Dc2 नलो, S (except T1 G1) तदा (for ततो) — d) Ś1 K1 परिपूज्याक°

25 D2 om 25 (cf v l 20) — c) S1 M2 भृश° (for भृश) — d) Ś1 स स्वय; K1 B2 Dc सस्वन, K3 4 B4 Dn D1 3–6 G4 सुस्वर

26 D2 om 26 (cf v l 20) — a) T1 G1 M2 [अ]थ; G4 तौ (for तु) — b) Dc असृजत् (for असकृत्) T1 G1 तथा

27 D2 om 27 (cf v l 20) — a) Ś1 K3 Dn D6 च, K2 D5 (by corr) तु, B1 D4 6 स्व (for सु°) — c) Ś1 K D (except D4 6) T1 G1 M2 अतो (for ततो) D1 निमित्त (for दृष्ट्वैव)

28 D2 om 28 (cf v l 20) — a) K2 D6 सवदतीं (for सप°) — b) S (except T1 G1 M2) दोषवद् (for °त) — d) Dc2 transp गच्छ and भद्रे B D (except D1 3 5, D2 om) S (except T1 G1 M2) यथासुख (for नमोऽस्तु ते)

Colophon om in D2 — *Major parvan* Ś1 Dn2 D6 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* N (D2 om) T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn M2 (before corr) 75, D1 79, T G M2 (after corr) 73 (as in text), M1 74 — *Śloka no* Dn 29

७४

बृहदश्व उवाच ।
सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवानिद्रया हृताम् ॥ ११
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

1 D2 om 1ᵃ (of v l 3 73 20) — ᵃ) D3 एव (for सर्वं) S (except T1 G1 M2) तत् (for तु) — ᶜ) S (except T1 G1) आगम्य Ś1 K1-3 Dc Dn D5 सर्वं, K4 D1-3 शीघ्र (for क्षिप्र)

2 ᵈ) Ś1 K1 4 D1 2 नलशंकासमन्विता, K2 3 Dc Dn D3 5 °दर्शनकांक्षया (Dc °क्षिणी)

3 ᵃ) K4 M1 [S]पि, B Dc D4 6 [S]थ (for मे) — ᶜ) K2 D2 5 रूप मे, B3 4 Dc S (except M1) रूपेण

4 ᵃ) D1 स च, D3 त च (for स वा) — ᵇ) D3 M1 मा (for मां) Dc om वा K2 चैवाज्ञातुम्, K3 वा चाज्ञातुम्, D1 2 5 6 चानुज्ञातुम्, M2 वोनुज्ञातुम् — ᶜ) K3 Dc D1 चाथ (for वाथ) Ś1 K1 2 D2 M2 वा ज्ञातु, Dc विज्ञात (for वाज्ञात) D5 T2 G2-4 विदित वा यथाज्ञात; T1 G1 विदित मे यथाज्ञात (G1 °था ज्ञात्वा)

5 ᵇ) K4 जननी (for सा देवी) — ᶜ) D2 स्वम् (for तम्) — ᵈ) S1 अभिजानात्, Dc D3 अनुजानात्, G1 अन्वजानन् K2 B4 Dn D5 T2 G स (for च) K4 अनुजानीष्व पार्थिव

6 ᵇ) D1 [ए]व पुन पुन, T1 G1 M2 कुरुनन्दन (for भरत°) — After 6, N ins

342* ता स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृप ।
आविष्ट शोकदुःखाभ्या बभूवाश्रुपरिप्लुत ।

[(L 1) D2 ता स, D3 तस्मिन्, D4 6 ता तु (for ता स) Ś1 om (hapl) from the posterior half of line 1 up to 7ᵃ D4 6 तदा (for नलो) K1 तदा (for नृप) — (L 2) K4 D2 दुःखशोकाभ्यां (for शोक°) D4 6 मन्युनाभिपरिप्लुत]

7 Ś1 om 7ᵃ (of v l 6), K4 D1 2 om 7 — ᵃ) K3 Dc D3 च (for तु) — ᵇ) Dc T2 G2 तथा (for तदा) — ᶜ) T1 G1 M2 °समायुक्ता

9 ᵃ) K3 Dn D5 पूर्व दृष्टस् (for दृष्टपूर्वस्) — ᶜ) Dc G1 गहने, D2 विजने (for विपिने) — T1 om (hapl.) 9ᵈ-11ᶜ — ᵈ) B2 D6 transp गत and य

10 T1 om 10 (of v l 9) — ᵃ) S1 K3 (by corr) Dc2 D1 अनागसा, S (except G1, T1 om) °सीं — ᵇ) M1 विपिने B1 T2 G2-4 M1 श्रमकर्शिता, G1 M2 शोकमोहिता — ᵈ) D2 S (T1 om) °श्लोकादृते नलात्

11 T1 om 11ᵃᵇᶜ (of v l 9) — ᵃ) K2 B1 Dn D1 5 किमु (for किं नु) N (except Ś1 K1) यत्पाप, T2 G3 4 चीर्णं (for कार्यं) — ᵇ) G1 अपकार — ᶜ) K4 विपिनं (for गतवान्, D3 विजने (for विपिने) — ᵈ) K4 विपिनं (for गतवान्) K3 Dn D5 [अ]र्दिता (Dn2 °न्विता) (for हृताम्)

12 ᵃ) Ś1 अपास्याय, D3 विहायेह (for अपाहाय) — ᵇ) K2 4 D (except D1 4 6) transp मया and पुरा

अनुव्रतां स्वामिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ १४
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ १५
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नाविव समाहितः ॥ १८
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २१
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— c) D4 अनुजाता T1 G1 M2 अभिमता, T2 G2–4 M1 अभीकामा

13 a) Ś1 K1 3 D2 3 अग्निं पाणौ गृहीत्वा तु, K2 4 B Dc Dn D1 4–6 अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु (B1 3 च) — b) K1 B4m Dn D2 4 6 देवाना (for हंसा) Ś1 K1 4 B1 3 4 Dn D2 4 6 T1 G1 अग्रत°, K2 D5 वचन; K3 B2 Dc D3 नात् (for °ने) Ś1 K1 पुरा; K2 D5 यथा; K3 4 B Dc Dn D3 4 6 T1 G1 तथा, D1 2 तदा (for स्थिताम्) — c) N (except Dc1 D1 3) भविष्या G1 सश्रुत्य (for सत्यं च) Ś1 K1 तत्, K2 Dn D1 3 5 तु; K3. 4 D2 यत् (for च) — d) D1 कृतव्रता, D3 तु सोगमत् (for क्व तद्गतम्)

14 a) B3 S (except T1 G1 M2) दमयन्त्या ब्रुवन्त्या तु, Dc दमयन्त्यब्रुवन्त्यास्ते — c) G1 श्रुत्वा तु शोकज वारि — d) K3 D2 आपतद्; K4 D1 प्रापतद्, M2 प्राद्रवद् K4 जलं (for बहु) Ś1 उदकं प्राश्रुवन्मुहुः, G1 नेत्राभ्यामसृजद्बहु

15 a) N (except Ś1) कृष्णसाराभ्या — b) K3 हि तत्, K4 तु यत् (for तु तत्) D2 नेत्राभ्या च जल तदा, S रक्ताभ्या सलिलं तु तत् — c) D3 T2 G2–4 राजा (for दृष्ट्वा) D2 पतित सहसा दृष्ट्वा — d) B D (except Dc1 D1) शोकार्त्ताम् T1 G4 शोकार्त्ता (for शोकार्त) G1 शोकार्त्ता तामुवाच ह

16 a) Ś1 K1 3 B Dc D4 T1 G1 4 प्रणष्ट — b) Ś1 K1 transp नाह and तत् — c) T1 G1 च, M2 तु (for तत्)

17 a) K2 Dn यस्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु, K3 Dc त्वया तु पापकृच्छ्रेण, K4 D1 2 त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D1 °च्छ्रे तु), B D3 4 6 त्वया धर्मभृता श्रेष्ठे, D5 यस्त्वया पापकृच्छ्रेण, G1 त्वया च धर्मविच्छ्रेष्ठे, G2 त्वया तु धर्मरतया — b) D4 6 हि (for [अ]भि) — c) K4 D2 त्वया दुःखात् (for दुःखि°) — d) Ś1 K1 3 4 Dn D1 2 3 (by corr) दिवानिश, G4 सवासस

18 a) Dc मच्छरीरेपि स्व, D2 3 मच्छरीरे तथा (D3 त्वया) शापात् — After 18ab, K4 D2 3 ins

343* कर्कोटकविषाद्दग्धो मम सत्येन शोभने ।

— c) T2 G2–4 स (for त्वत्°) K4 सदग्ध°, D2 सतत° (for सततं) — d) B3 Dc D4 6 योग्ना°; T1 G1 M2 अग्ना° (for सोऽग्ना) K1 2 4 Dn D1 2 5 सोग्नावभिरिवाहित

19 b) T1 G1 च वि (for चैव) — D2 om 19cd — c) K4 वा तेन; D1 T1 चान्येन, T2 G2–4 चैतेन (for चानेन) — d) K4 न सुख, Dn3 D1 3 न° शुभे, S शोभने (for नौ शुभे)

20 b) Dc ऽपा (for °हा°) K2 Dn D1 2 5 ततो हमिह चागत — After 20ab, K3 ins

344* आविष्ट शोकदुःखाभ्या बाष्पधारापरिप्लुत ।

23 a) T1 G1 स्वैरवृत्त्या — c) B Dc D1 4 G4 चैतत्; T2 G1–3 चैव — d) Ś1 भार्गस्वरि, K1 भगास्वरि ;

७५

दमयन्त्युवाच ।
न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४
त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ५
तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K3 Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 भागासुरि°, K3 4 D1-3 5 M1 भार्गस्वरि°, T1 2 (before corr) G2 4 भागस्वरि°; G1 भागस्करि°, M2 भाङ्गस्वरि° — After 23, Ś1 K3 ins

345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधूश्चरेत् ।

24 a) B4 D1 4 T2 G3 च, Dn3 n3 [इ]ति (for तु) — b) D2 M1 परिदेवन — d) Ś1 भैमी, K1 नल (for भीता)

Colophon om in K2 4 Dn1 n3 D2 3 5 — *Major parvan* Ś1 K1 T G2-4 आरण्य — *Sub-parvan* S1 K1 3 B1-3 Dc D1 4 6 T1 G1 (all om sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 M2 (before corr) 76, D1 80, T G M2 (after corr) 74 (as in text), M1 75 — *Śloka no* Dn3 25, D1 24

75

1 b) K2 B Dn D4 6 दोषेण (for पापेन) — c) K4 D1 2 T1 तु (for हि) Ś1 K1 3 Dc मया देवान् समुत्स(K1 परित्य)ज्य

2 a) K3 4 D4 6 G2 4 M तवाधि°, T1 विवाहा° (for तवाभि°) — b) T2 G2-4 transp सर्वत॰ and ब्राह्मणा॰

3 a) Ś1 K1 स्वा, D2 तु (for स्वा) — b) K3 वै द्विज॰ (for पार्थिव) — c) S1 K1 3 4 B Dc M अभ्यगच्छत्, D2 G1 अभ्या°, D3 अध्या° N (mostly) कोशलाया T2 G2-4 स(G2 4 स्वा)दृष्टवान्कोसलेषु

4 a) K2 Dn D5 वाक्ये कृते, K4 (after corr) D2 वाक्येरिते, B4 Dc D3 G1 M °न ते, T2 G2-4 °न वै (for वाक्ये हृते) S1 D1 2 तस्मिन् (for सम्यक्) K1 B1-3 D4 6 तेन वाक्येन सम्यक्ते — b) D3 अभिज्ञाने (for प्रति) S1 K1 तथागते, K3 B4 Dc D3 तथा कृते, K4 हृते त्वया, D1 त्वया कृते, D2 कृते त्वया, T2 G2-4 समाहृते — d) K4 D3 नैषधागमने

5 a) S त्वद् (M1 यद्) (for त्वाम्) — b) Ś1 एकाह, K3 D1 2 एकाह्नात्; G1 एकाह्नौ D1 पृथिवीतले

6 ab) T1 G1 M2 च मा (M2 मा), T2 (before corr) G2 4 [अ]पि मा, T2 (after corr) G3 [अ]पीमौ, M1 चाह (for चेमौ) B1 T1 2 (before corr) G1 2 4 M2 भजेता, B2 शपेह, B3 M1 भजेय (for भजेऽह) Ś1 K D (except D4 6) स्पृशेय तेन सत्येन पादावेतौ महीपते — c) B4 नापकृत, T G ना(T1 नौ, G1 न)समत, M न विकृत (for नासत्कृत) — d) Ś1 K1 3 मनसाभिचरा°, K1 D2 3 (*sup lin*) °सापि स्मरा, D1 °सा विस्मरा, T1 M °सा विचरा° — After 6, G1 M read 9

7 D2 T1 om (hapl) 7-8 G1 M transp 7 and 8 — a) M2 अतश्च (for अय) — 7^{cd} = (var) 8^{cd}, 9^{cd} — c) G1 M2 स वि (for एष) K2 Dn D5 transp मुञ्चतु and मे

8 Ś1 om (hapl) 8-10, D2 T1 om 8 (cf v l 7) G1 M transp 7 and 8 In K4, 8^{ab} is cancelled — a) Dn यथा (for तथा)! — b) D1 प्रायेण, S (except T1) परितो (G1 करेण) (for परेण) K1 तथा, D3 त्विषा (for सदा) — K4 om 8^{cd} — 8^{cd}=9^{cd}, cf 7^{cd} — c) N (S1 K4 D3 om) स मुञ्चतु मम प्राणान

9 Ś1 D5 om 9 (for S1 cf v l 8) G1 M read 9

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५
तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥ १६
ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ २०
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्थौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

---

after 6 — $9^{cd} = 8^{cd}$, of 7^{cd} — ᶜ) N (Ś1 D5 om) स मुञ्चतु मम प्राणान् (of v l 8)

10 Ś1 om 10 (of v l 8) — ᵃ) K3 जगत् (for त्रय) — ᶜ) K1 तैर्हुवंतु; B D4 6 ते ब्रुवतु; Dn2 विवदतु B D4 6 यथातथ्यम् — ᵈ) Dn एतद् (for एते) K2 Dn D5 G1 देवास्, K3 चाप्यत्, B1 3 D1 3 चाद्य, B4 स्वद्य, D2 सद्यस्, T1 वाक्य (for वाद्य)

11 ᵃ) K2 Dc Dn D5 उक्तस् (for उक्ते) K2 Dn1 D5 तथा, K3 4 Dc D1–3 तदा, Dn2 n3 तथा (for ततो) — ᵇ) D3 °रिक्षेप्यभाषत

13 ᵇ) B2 D6 तु नल (for अतुलो) Ś1 [ऽ]नघ, K2 Dc मया, G1 महान् (for ऽनया) — ᶜ) Ś1 न ह्यस्या हृदय गता, K4 B3 D4 6 न ह्येकाह्नाच्छत गता, B1 4 न ह्येकाह्नाच्छ त गता, T2 G2–4 नैकाह्ना दूरतो गता — ᵈ) K2 Dn1 n3 D5 त्वामृते T1 M2 इति (for इह) K4 त्वदन्य क पुमा निह, G1 ऋतेन्य' पुण्यवानिति

14 ᵇ) K4 D2 त्व चास्या हि; D1 उभाभ्या च (for त्व च भैम्या) Dc विशा पते (for मही°) — ᶜ) T2 G2–4 न तु (for नात्र) — ᵈ) K3 transp सह and भार्यया (unmetrical!)

15 ᵃ) K4 D2 एव, B D4 6 ततो (for तथा) — ᵈ) B3 शुचि; T1 शुभ, G1 सुख, M2 शुभ (for शिव) D1 वसुश्च मरुत' शिवा

16 ᵃ) K2 Dn D1 5 तदद्भुतमय, K3 T1 G2 M2 तमद्भुततम — ᵇ) T2 G2 3 M1 विशा पते (for [अ]थ भारत) — ᶜ) K1 4 D5 G2 M1 दमयत्या; Dn1 T1 G1 °यर्ती D1 विशकाया, T1 विशकर्ती, G1 मन काता — ᵈ) Ś1 K1 G4 व्यपकर्षद्, K3 Dn D5 उपा, D1 अपा°, D2 त्वपा° A few MSS अरिंदम

17 ᵃ) K2 4 (m as in text) B2 4 Dn2 n3 D4 6 अजर, G (except G3) अरज — ᶜ) K1–3 Dn D1 5 G1 M1 नागराज त, K4 Dc D2 3 T1 M2 °राज तु (for °राजान) — ᵈ) Dc Dn2 D3 नलो (for ततो) K2 Dn D5 transp वपु° and स्वकं

18 ᵃ) T1 G1 M2 स्वरूपेण

19 ᵇ) B D4 6 भजमाना, Dc Dn3 भ्राजमाना D2 यथामर, T1 2 (before corr) G3 4 M पुर

20 ᵃ) Ś1 K1 3 4 B2 3 D4 6 M सोरसि, B1 शिरसि, G1 चोरसि K3 विन्यस्ता — ᵇ) K3 महात्मन (for शुभा°) — ᶜ) T1 G1 M परिश्रातेव दु'खेन, T2 G2–4 परिश्राता सुदु' खेन — ᵈ) S1 D2 विशश्वास, K1 नि'श°; K4 नि'श्वसच्च

21 ᵃ) B D (except D1–3 5) °दिग्धार्गी — ᵇ) K2 B1 3 4 D (except D1–3 6) शुचिस्मिता, B2 [आ]यतेक्षणा, S (except T1 G1 M2) शुभानना — ᶜ) K2 B D (except D1–3) T1 G1 M2 °व्याघ्रस् — ᵈ) K2 B D (except D1–3) शोकपरिप्लुत, S (except T1 G1 M2) चाश्रुपरिप्लुता

23 ᵃ) K4 B3 Dc D1 3 4 6 G4 M1 महाराज — ᵇ) K4 D2 मल, D1 नल, G1 मुदा (for अह) D1 नृप (for

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५
दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री
शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्) T_2 G_{2-4} कृतार्थं तमहं नल — ^{c}) D_1 सुखो° (for सहो°) — ^{d}) $Ś_1$ कल्ये, $K_{1\ 3}$ काले; $K_{2\ 4}$ (before corr) B D कल्य (K_4 marg *sec m* तल्पे), G_1 नल (for काल्य) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ D_5 द्रक्ष्ये, K_4 Dn_1 D_{1-3} $G_{1\ 2\ 4}$ दृष्ट्वा, B_3 प्रष्टा (for द्रष्टा) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 4}$ सुखोचित, D_2 सहोचित, G_1 सहोषित

24 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc T_1 रात्रौ (for रात्रिं) — ^{b}) B_2 परस्पर (for पुरा°) — ^{c}) K_3 सन्दिर (for वने) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 ऊचतुर् — After 24, N ins.

346* गृहे भीमस्य नृपते परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 ^{a}) D_1 चतुर्थे तु (for स चतुर्थे) Dc नलो (for ततो) — ^{b}) K_3 स नल सह; K_4 (by corr) D_2 संगत्य सह, M_1 सह संगम्य (by transp) — ^{c}) K_4 Dc $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_2 G_{3-4} M समृद्धार्थो (for सुसि°) T_1 G_1 सर्वकामस मृद्धात्मा

26 ^{b}) $K_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{3\ 5}$ आसाद्या° (for अवाप्या°) T_1 वाचाप्यायपिता शुभ (भृश also) — ^{c}) $Ś_1$ अवशीजात° — ^{d}) K_4 D_2 जल (for तोय)

27 $Ś_1$ om 27 — ^{a}) B_4 सोय, Dc D_3 सा वै, S (except T_1 G_1 M_2) सा त (for सैव) K_1 व्यपीत, D_1 ममेता (for समेत्य) K_2 Dn D_5 व्यपनीय तन्द्रा (K_2 °द्रा, D_5 °द्रीं), Dc $D_{4\ 6}$ °नीततन्द्रा K_3 (marg *sec m*) सैव समेत्याथ नलेन राजन् — ^{b}) K_1 D_1 S (except T_2 G_3 M_1) °विबुद्ध, B_2 $D_{4\ 6}$ °विशुद्ध° (for °विवृद्ध°)

Colophon — *Major parvan* Dn_2 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* N (except B_4) T_1 G_1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B_4 दमयतीसमागम, D_2 विदर्भानगरे दमयंतीनल संयोग, T_1 दमयतीनळसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn_1 *sup lin*) M_1 76, D_1 81, T G M_2 (after corr) 75 (as in text), M_2 (before corr) 77 — *Śloka no* Dn 53, D_1 28

76

1 ^{a}) $Ś_1$ K_1 Dn_1 n_2 D_5 व्युषिता, B $D_{3\ 4\ 6}$ उषितो — ^{b}) T_1 G_1 विशां पते (for स्वलं°) — K_3 om $1^{c}-2^{b}$ — ^{c}) K (K_3 om) Dn D_5 काले, B Dc $D_{4\ 6}$ कल्य, $D_{1\ 3}$ कल्ये, D_2 कल्यो (for काल्य) G_1 वैदर्भीसहित कार्यं — ^{d}) D_2 T_1 G_1 °धिप

2 K_3 om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) T_2 G_{2-4} ततो भीम महाराज — ^{b}) G_1 transp प्रयत and श्वशुर $B_{2\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ T G_{2-4} M प्रणत, D_3 प्रयत — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{2\ 3\ 5}$ ततोनु, G_1 तथा च (for तस्यानु) — ^{d}) B_1 तदा (for शुभा) B_2 ववन्दे चरणौ पितु

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षनिस्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निषधाधिप ॥ ११
यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
नल उवाच ।
न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

3 ^{a}) T1 परि (for प्रति) — D2 om (hapl) 3^b–3^e — ^{c}) Dc सुभ्रूश, T1 सदा त, G1 तथा स (for यथार्हं) Dc वर्ध° (for पूज) Ś1 [अ]थ, K B Dc Dn D4–6 च, D8 स (for तु) — ^{d}) D6 स समासाद्य त प्रभु° — ^{e}) G3 4 दृष्ट्वा (for तत्र) — ^{f}) D1 शुचिस्मिता, T2 G2–4 मुदान्वित (for पति) — After 3 S ins
347* अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वर ।
4 ^{a}) Dc वैदर्भ्या सहितो राजा
5 ^{b}) K1 3 4 Dn D1–3 5 हर्षज स्वन — ^{cd}) D2 तथाविध (for गतम्) T2 G2–4 जनाश्च सर्वे सहृष्टा राजा चोत्सवमाचरन्
6 ^{a}) K2 Dn3 D1 3 4 6 अशोभयत; K4 B4 यत्त T1 G1 M2 नगरीं — ^{b}) T1 G1 3 4 M2 पताकध्वजमालिनीं (G3 4 न) — ^{c}) Ś1 K1 सिक्तस(K1 °मा)मृष्टपुष्पाढ्य; K3 4 Dn D5 सिक्ता° सु(K4 स)मृष्टपुष्पाढ्या°, B2 सिक्तसमृष्ट पुष्पाढ्यै, D2 सिक्त ससृष्टपुष्पाढ्य — ^{d}) Ś1 D3 G1 तदा कृता°, K1 3 Dc1 D4 6 कृतास्तथा, K3 Dc2 Dn D5 स्वलं कृता, K4 D2 ततस्तदा, T1 M2 तथागता°
7 ^{a}) K3 D2 S (except T1 G1 M2) द्वारे द्वारे Ś1 K1 स (for च) D1 सर्वेषा; M2 सूत्राणा (for पौराणा) — ^{b}) K3 Dn2 पुष्पभागेपि (Dn2 भगोप) कल्पिता, Dn1 D5 °भारोपकल्पिता° (D5 त); D3 °मग्या° प्रकल्पिता°, G1 भाग प्रकल्पित° — ^{c}) K1 D1 [अ]पि; B2 D4 6 G4 तु (for च) K3 4 D1 2 3 (marg sec m) वेश्मानि, B4 D4 6 पुष्पैश्च (for सर्वाणि) — ^{d}) S1 K3 Dc [अ]पि (for च) D3 दैवतायतनान्यपि, T1 G1 M2 दैवतानि च भारत
8 ^{b}) S1 K1 G1 छद्मना, T1 छद्मिक, G3 छद्मक — ^{c}) K4 समासक्त; Dc T2 G3–4 सहोपेत — ^{d}) Dc2 T2 G2 3 जहर्ष B4 D1 स (for च) Dc परतप, D4 6 T2 G2 3 नराधिप, T1 G1 परतप°, M जनाधिप K1 जहृषे वसुधाधिप
9 ^{a}) G1 2 ताम् (for तम्) K3 Dn D5 T G नल — ^{b}) K3 4 D1 क्षामया° D3 4 6 पार्थिव, T G पार्थिव° — ^{c}) K3 4 D1 क्षामया° — ^{d}) S1 °समतै°, K1 D5 °समितै, K2 Dn °समित, B2 T1 °सत्तम°, G1 °वित्तम, M1 समत
10 ^{a}) G3 4 M1 सत्कृत्य (for °तो) — ^{b}) K3 B Dn D4–6 विस्मितानन (Dn3 D4 °न), Dc विस्मितो नल — After 10^{ab}, Dn D1 3 (marg sec m) ins
348* उवाच वाक्य तत्त्वज्ञो नैषध वदता वर ।
— ^{c}) T1 G1 M2 स्व (for स्वैर्) — T1 om (hapl) 10^d–13^a — ^{d}) K4 D5 भवानित्यभिनन्दित, G1 M2 इत्युक्त्वा च नल नृप
11 T1 om 11 (of v.l 10) — ^{a}) K3 Dn1 n3 D5 किंचित्तु, B1 3 D1 कच्चित्तु, Dc कच्चिच्च Ś1 K1 किंचि (K1 कश्चि)वूनापराध ते — ^{c}) B4 Dn3 वासे Dc उषितो (for वसतो) — ^{d}) K4 मे गृहे K1 3 Dn D1 3 T2 G2–4 वसुधाधिप
12 T1 om 12 (of v l 10), Ś1 K1 om 12^{ab} — ^{a}) G1 ते (for वा) — ^{b}) K3 Dn D5 यद्यबुद्ध्यापि, B1 यद्यनुक्तानि D1 G1 कर्हिचित् — ^{c}) Dc कार्या (for कृता) Ś1 K B2 Dn1 D2 G1 कार्याणि (for [अ]का°) — ^{d}) K3 3 Dn D5 G1 स्व (for मे)
13 T1 om 13^a (of v l 10), K3 om (hapl) 13^b–14^c — ^{b}) B3 D1 3 T2 G2 3 अल्पम् (for स्वल्पम्)

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D5 om 13^{c}–14^{b}

14 K2 om 14^{abc}, D5 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K1 अपि, K4 B Dn D3 4 6 T2 G3 M1 ह्यपि (for ह्यसि) B2 यथा (for सखा) D1 मेपि, D2 मेति, T1 चासि, G1 M2 चापि (for मेऽसि) — ^{b}) B1 जनार्दन (!), B2–4 D (except D1–3, D5 om) T2 G3 जनाधिप (for नरा°) — ^{c}) B Dc Dn3 n3 D4 6 अत-श्चोर्ध्वं D1 S (except G4) च (for तु) B Dc महाभाग, Dn2 n3 D4 6 महाराज; D3m अपि विभो (for तु भूयस्त्व) — ^{d}) K2 D5 प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि (cf 349*) — After 14, Dn2 n3 ins

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्व प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।
[Prior half = 14^{c} Cf v l 14^{d}]

15 ^{a}) K (except K4) B D (except D1–3 5) सुविहितै°, G4 च सहित — ^{b}) = 3 43 24^{d} B1 4 T2 G अध्यु° (for अस्म्यु°) — ^{c}) T1 G1 M2 स्वे (for स्व-)

16 ^{a}) D5 G1 हि यज् (for हय-) — ^{c}) B4 उपा हर्तुम्, D5 T2 (before corr) G2 4 M1 अपाकर्तुम् — ^{d}) D4 6 यदि मन्यसि पा°

17 All MSS except B4 D3 om the ref The portion from 17^{c} up to 22^{d} of adhy 77 is lost in D3 on a missing fol (109) — ^{d}) = 1 13 37^{b}, 53 13^{d}, 96 52^{d}, etc S (except T1 G1 M2) शास्त्र° (for विधि°)

18 D3 missing (cf v l 17) — ^{a}) K2 न कर्मणा गृहीत्वा च, Dn D5 गृहीत्वा चाश्वहृदय — ^{b}) Ś1 तथा, K1 नृपो; K2 4 Dn D1 2 5 राजन्, T1 ततो, T2 G2 4 प्रीतो, G1 ददौ (for तदा) Ś1 भा**भरि°, K1 भगिस्वरि°, K2 भागंसुरि°, K3 भार्ग्रस्वरि°, K4 D1 2 5 M1 भार्ग°, B3 भागपुरि°, Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 भागासुरि°, T1 2 (before corr) G2 4 भागस्वरि°, G1 भागस्करि°; M2 भार्ङ्गस्वरि° — After 18^{ab}, K1 2 4 B1 3 4 D (except D1 2 5, D3 missing) ins

350* निषधाधिपतेश्चापि दत्वाक्षहृदय नृप ।

— ^{d}) K1 2 Dn D5 M1 ह, B Dc D4 6 तद्, T2 G2–4 तु (for हि) T1 G1 M2 प्रययौ स्वपुरीं (G1 स्वा पुरीं, M1 स्वपुर) प्रति

19 D3 missing (cf v l 17) — ^{a}) K2 Dn D5 गते राजन् (for प्रति°) — ^{d}) B1 °दीर्घं (for °दीर्घम्) D1 उवास स (for इवावसत्)

Colophon om in D2 D3 missing — *Major parvan* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य, Dn3 अरण्य — *Sub parvan* N (D2 om, D3 missing) T1 G1 (all om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn1 sup lin) M1 77, D1 82, T G M2 (by corr) 76 (as in text), M2 (before corr) 78 — *Śloka no* Dn1 n3 21, Dn2 22, D1 20

77

1 In D3, stanzas 1–22 are lost on a missing fol (cf v l 3 76 17) — ^{c}) D1 जगामाल्प°, D2 पुरास्वल्प° — ^{d}) K4 D2 ययौ स, D1 कुडिनान् (for जगाम)

2 D3 missing (cf v l 1) — ^{b}) D1 चापि (for परि) — ^{c}) T1 G1 M2 चापि (for चैव)

3 D3 missing (cf v l 1) — ^{b}) T2 G2–4 महापुरीं (for मही°) — Dn1 om 3^{cd} — ^{c}) K3 B4 Dn3 n3 D5 G1 [अ]य; B1–3 D4 6 सु, T2 G2–4 M1 [अ]भि (for [अ]ति) — ^{d}) Ś1 K1 D2 महामति, K2 3 Dn1 n3 D1 4

७७

बृहदश्व उवाच ।
स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

महीपति° (for महा°) K_4 तत्रैव च महामति°, Dc सह सैन्येन भूपति

4 D_8 missing (cf. v l 1) D_2 om 4^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ बल°; K_1 B $D_{4\ 6}$ बली (for नल); cf 3 50 1^{b}

5 D_8 missing (cf v l 1) B_3 M_1 om 5^{ab} — ^{a}) S (M_1 om) दमयत्या Dc च किं; D_2 तथा (for च यच्) D_1 दमयत्या रहित चान्यत् (hypermetric) — ^{b}) B (B_2 om) Dn8 $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 M समार्जित $K_{3\ 8}$ Dc Dn_1 n_2 D_5 मम (Dc न मे) किंचन विद्यते, $D_{1\ 2}$ मया वित्त(D_2 धन)-मुपार्जित; T_2 G_{2-4} जय स्व सुसमार्जित — ^{c}) D_2 एष मे वै पण सर्वं

6 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) Dc तत° (for पुन°) — ^{c}) = 18^{c} $K_{1\ 2}$ Dn D_5 पणेनैकेन (for एकपाणेन) — ^{d}) K_3 Dc $D_{4\ 6}$ पणयोश्च D_2 पणामहे

7 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) B_3 आसाद्य, Dc आकृष्य (for आहृत्य) — ^{c}) T_1 G_1 प्रतिपाण $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ सु दातव्य°; T_1 G_1 प्रदातव्य — ^{d}) T_2 G_{2-4} प्राणो (for पर) B_2 G_3 पणम् (for धनम्) $Ś_1$ K_3 पर धर्ममिति स्मृत; K_1 परो धर्म इति स्मृति, K_2 Dn D_5 परमो धर्म उच्यते; D_1 परो हि धर्ममुच्यसे (metrically defective)

8 D_8 missing (cf. v l 1) — ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1\ 2}$ व्यवसित, M_1 इच्छसि पुनर् (for वाञ्छसि तद्) B $D_{4\ 6}$ द्यूत स्व, Dn स्व द्यूत (for तद् द्यूत) — ^{b}) B $D_{4\ 6}$ प्राणद्यूत, Dc युद्धपूर्वं, G_1 भवान्युद्ध — ^{c}) S_1 Dc द्वैरथो नास्ति, K_1 $B_{2\ 4}$ Dn_2 द्वैरथेनास्ति, T_1 °नापि, G_1 °नाप K_4 यदा (for [अ]स्तु वै) $Ś_1$ K_1 $D_{1\ 2}$ वा, G_3 सा (for वै) K_3 द्विरथेनास्तु शातिर्वा — ^{d}) T_2 G_{2-4} पुष्कर (for वा नृप)

9 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) D_1 वश्य भोग्यम्; G_1 वीरभोज्यम् T_2 G_{2-4} परहस्तगत राज्य — ^{b}) K_3 B_3 Dn D_5 अर्थितव्य, D_1 आद्रितव्य; T_2 G_{2-4} आर्जितव्य K_4 T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 यथातथ — ^{c}) $Ś_1$ तेनान्युपायेन, $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ केनाप्यु; K_2 B Dc $D_{4\ 6}$ तेनाप्यु°; Dn D_2 S केनाप्यु° — ^{d}) K_3 G_1 अनु (for इति)

10 D_8 missing (cf v l 1) — ^{a}) Dc तयोर् (for द्वयोर्) $K_{3\ 4}$ D_2 °तरा; D_1 °तमे (for °तरे) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ इति (for अद्य) — B_3 om 10^{cd} — ^{c}) K_2 Dn D_5 तु (for वा) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 बध्यता, K_{2-4} B (B_3 om) Dc Dn $D_{4\ 6}$ M_2 नाम्यता, $G_{3\ 4}$ नह्यता K_1 मन (for धनु°) D_1 नाम्यता धनुरुत्तम; D_5 युद्धे चानम्य तद्धनु°, G_1 युद्धेनानम्यता धनु°

11 D_8 missing (cf v l 1) — ^{b}) D_1 प्रहसन्निव पुष्कर°; T_2 G_{2-4} पुष्करो राज्यगर्वित° — ^{d}) T_2 G_{2-4} M_1 निषधाधिप, G_1 M_2 पृथिवीपति°

12 D_8 missing (cf v l 1) D_1 om 12^{ab} — ^{a}) D_2 T_1 G_1 M_2 द्रव्य (for वित्त) — K_3 om (hapl) 12^{c}–14^{b} — ^{c}) S (except T_1 G_1) वै (for च) $B_{2\ 4}$

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिबर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

D_{c1} G_1 दुष्कर, G_4 सुकृत — [c]) D_1 [अ]सि, T_2 G (except G_1) वै (for च) K_1 D_{n3} G_1 ध्रियते, D_c $T_{1\ 2}$ (after corr) $G_{2\ 4}$ प्रीयसे; D_1 दृश्यसे, D_5 [आ]प्यायसे, T_2 G_3 प्रीयसे — [f]) K_1 D_n D_5 सदारोद्य (K_1 °रि) महाभुज; $K_{3\ 4}$ D_1 T_1 °रोररिनिबर्हण°; B_3 (corrupt) सदा वा °विनिवर्तन, T_2 G (except G_1) लाभाय मम नैषध° — After 12, S ins

351* पुनर्द्यूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D_3 missing (cf v l 1) K_2 om 13 (cf v l 12) — [a]) K_4 D_2 पाणेनानेन, T_1 G_1 जितेना° $Ś_1$ K_1 D (except $D_{2\ 4\ 6}$, D_3 missing) M_1 वै मैमी (for वैदर्भी) — [b]) D_1 वित्तेन, T_1 G_1 धनेन (for जितेन) — [c]) G_1 क्षिप्रं (for व्यक्त). — [d]) $K_{3\ 4}$ D_c इवामरा°, T_1 G_1 M शची यथा

14 D_3 missing (cf v l 1) K_2 om 14^{ab} (cf v l 12) — [a]) $Ś_1$ K_1 D_c [ऽ]पि (for हि) $Ś_1$ M स्वा (for त्वा) G_1 corrupt — [b]) K_1 सम्प्रक्ष्यामि, $B_{1\ 2}$ D_c D_n D_5 प्रतीक्षेपि; $G_{2\ 4}$ M_1 प्रतीक्षे च M_1 [ए]व (for च) $G_{3\ 4}$ परतप (for च नैषध) — [c]) $Ś_1$ K D (except $D_{4\ 6}$) G_2 देवनेन (*or* °ने न) (for °ने च) — [d]) T_2 G_{2-4} भवत्येव (for न भवति) T_2 (after corr) G_3 सुहृद्गणै° (for [अ]सुहृद्गणै°) B_3 D_c $D_{4\ 6}$ अभवन्न सुहृद्गणै°

15 D_3 missing (cf v l 1) — [a]) T_1 G_1 [अ]द्यैव; M_2 [अ]द्याह (for त्वद्य) — [d]) S_1 K_1 या (for सा)

16 D_3 missing (cf v l 1) — [a]) B_{2-4} $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ M transp तु and तस्य K_4 B_{2-4} D_c $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_1 G_1 M_2 ता वाच, K_3 तद्वाचो (for ता वाचो) B_1 श्रुत्वा तस्याशुभा वाच — [b]) $K_{2\ 3}$ T_1 G_1 यद्वयद्ध° (K_3 G_1 °द्ध) प्रलापिन°, $B_{3\ 4}$ यद्वनद्धप्रणादि(B_4 °शि)न°, D_2 शुष्पावद्ध प्रलापिनीं, T_2 G_{2-4} घस्मयद्धप्रलापिन°, M_2 यद्वयद्ध प्रलापिन — [c]) T_2 $G_{2\ 3}$ M_1 तत° (for स)

17 D_3 missing (cf v l 1) — [a]) K_3 D_2 तु; K_4 स, $B_{2\ 3}$ D_c $D_{1\ 4\ 6}$ च (for तु) — [b]) $Ś_1$ K D (except $D_{4\ 6}$, D_3 missing) T_1 M_2 नलो (for ततो) T_2 G नल° (for नृप°) — [c]) K_1 D_{c1} D_5 G_1 पणाव, T_1 M पणाय; T_2 (before corr) वैधेय°; G_3 वधाय, G_4 वैधेय (for पणाव) K_3 G_4 व्याहरसि — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ B_4 D_n $D_{1\ 2\ 5}$ जितो न, K_2 ततो न; T_1 M_2 जितो वै, G_1 कैतव्ये, M_1 जिते वै

18 D_3 missing (cf. v l. 1) — [a]) D_c पुन° (for तत) $Ś_1$ K_1 प्रवर्तित, K_4 M_2 प्रवर्तता — [c]) = 6^c B $D_{4\ 6}$ वीरेण (for भद्र ते) — [e]) K_2 D_n D_5 °निचयै° — [f]) K_{1-3} $B_{1\ 3}$ $D_{4\ 6}$ T G_3 पाणेन, B_2 G_1 पणेन (for प्राणेन) K_3 पणतो°, K_4 पाणितो°, $D_{4\ 6}$ गणितो° M_2 यद् (for च)

19 D_3 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ G_1 जित्वा तु, T_2 $G_{2\ 3}$ M_1 स जित्वा D_c प्रहसन् (for पुष्कर) — [b]) D_c पुष्कर चेदमब्रवीत् — [c]) $Ś_1$ न च, M_2 जित (for मम) D_c transp सर्वं and राज्य — [d]) T_2 G_{2-4} प्राप्त निहतकटक

20 D_3 missing (cf v l 1) — [b]) K_1 S राजापसाद — [c]) $B_{1\ 2}$ $D_{4\ 6}$ यस्यास्त्व

21 D_3 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ K D_c D_n $D_{1\ 2\ 5}$ (by transp) त्वया तत्, B $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च त्वया — [b]) K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ D_c D_n D_5 S (except T_2 G_3) विजित° (for निर्जित°) $B_{1\ 3\ 4}$ D_c $D_{4\ 6}$ तदा, B_3 T_1 G_1 M त्वया (for पुरा) — [c]) T_1 M_2 तु, G_1 च (for तत्) D_c $D_{4\ 6}$ S (except T_1 G_1 M_2) सर्वं (for कर्म) — [d]) K_2 D_n $D_{1\ 5}$ च (for तु) K_1 स्व, T_1 G_1 M_2 नीच (for मूढ) D_2 त्व मूढ न च बुध्यसे — [e]) K_4 $D_{1\ 2}$ पाप (for दोष)

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५
कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

22 D8 missing (cf v l 1) — a) K3-4 Dc Dn D1 2 5 T1 G1 M वै; B2-4 D4 6 T2 G2-4 च (for त्व) K2 3 Dc Dn D5 T2 G2-4 M1 जीव त्व, B1 सजीव, T1 G1 M2 त्व जीव (for जीवस्व) — b) K2 Dn D5 अवसृजामि, T2 G2-4 अभ्युत्सृजामि Ś1 वै (for ते) — After 22ab, K1 2 B D (except D1 2 5, D8 missing) ins

352* तथैव सर्वसंभारं स्वमंश वितरामि ते ।

— c) Ś1 K1 यथैव B2-4 D4 6 च त्वयि, M1 (by transp) मम च — d) B2 D4 6 मम चैव, B3 4 मम वीर, T2 G2-4 M1 त्वयि चैव (for त्वयि वीर)

23 D8 resumes! — a) K2 B1 Dn D5 सौहार्दं (for सौभ्रात्रं) Ś1 K D (except D4 6) चापि; T2 G2 हि च (for चैव) K4 ते (for मे) Dc नित्य (for त्वत्तो) — b) T2 (before corr) G2 4 प्रयास्यति — c) T1 G1 M2 च (for हि) — d) K3 D4 M स जीवस्व; T G स (T1 G1 स) जीव त्व (for संजीवस्व) Ś1 K4 Dc D1 2 स(Ś1 स)जीव शरदा शत; K1 2 Dn D8 5 स(D8 त्व)जीव शरद शत

24 a) K3 B1 2 D8 शातयित्वा — c) T1 G1 M2 पुष्कर क्षमयामास, T2 G2-4 वचनैस्तोष° — d) T1 G1 M2 सान्त्वयित्वा (for परि)

25 a) D1 अथ; D2 M2 एव (for एवं) T1 G1 नलेन सान्त्वितो तेन (sic) — b) K4 B2 3 Dc2 D5 5 6 इद (for तम्) K3 प्रत्युवाच स त नल — c) Dc यदा राजन्, D2 महाराज

26 b) K1 वर्षशत D2 5 T2 G2-4 M1 सुख, T1 समी (for सुखी) — c) Ś1 K1 विसरति, K2 °से

27 a) Dc सत्कथा (for स तथा) T1 G1 M2 स तथा सान्त्वितो राजा (G1 ज्ञा) — T2 G3 om. (hapl) 27b–29a — b) Ś1 समाश्राय; B1 समाश्लिष्य (for मास°) K3 B2-4 D4 6 ततो नृप , K4 D2 3 G4 M तदा नृप, G1 नराधिप — cd) K3 Dn D5 transp स्वपुर and पुष्कर K3 B2-4 स्वजनान्वित , Dc स्वजनर्वृत

28 T2 G3 om 28 (cf v l 27) — a) Ś1 K D (except D4 6) G1 4 सार्धं (for राजन्) — b) T1 नादितैः; G1 4 विजितैः (for विनीतैः) — d) G1 वपुष्मान् S1 K1 2 4 D2 3 पुरुषर्षभ°, K3 B D4 6 भरतर्षभ; T1 G1 M2 कुरुनन्दन G2 4 ययौ वीरश्रिया ज्वलन्

29 T2 G3 om 29a (cf v l 27) — c) Ś1 K2 4 D (except D1 3) G1 M1 पुरीं, B1 स्वकं (for पुरं) K1 3 T2 G2-4 M1 श्रीमद्, B1 धीमान्, B2 राजा, D2 G1 रम्यां, T1 M2 रम्य (for श्रीमान्) — d) B2 चात्यर्थम्, G1 अत्यतम् (for अत्यर्थम्) Ś1 K4 B1 D (except D1 6) M1 उपशोभिता; T2 G3 उपभोगित — f) B1 3 D4 6 T1 G1 M2 पौरान्स, B3 स पौरान् (for पौरांश्च) — K3 B D (except D2) ins after 29 K1, after 4ab of the next adhy

353* पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहा° ।
ऊचु° प्राञ्जलय सर्वे सामात्यप्रमुखा जना° ।
अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितु पुन प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K4 ins after 29

354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाञ्जानपदांस्तथा ।

Finally, S (except T2 G3) ins after 29.

355* हितेषु चैषा सतत पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon Dn1 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 D6 T G2-4 आरण्य. — *Sub-parvan* N T G1 2 (all om sub parvan name)

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिबर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Dc_1 G_1 दुष्कर; G_4 सुकृत — ^{c}) D_1 [अ]सि, T_2 G (except G_1) वै (for च) K_1 Dn_2 G_1 ध्रियते, Dc T_1 $_2$ (after corr) G_2 $_4$ प्रीयसे, D_1 इश्यसे, D_5 [आ]प्यायसे; T_2 G_3 प्रीयसे — ^{f}) K_1 Dn D_5 सदारोद्य (K_1 °रि) महाभुज, K_3 $_4$ D_1 T_1 °रोररिनिबर्हण°, B_3 (corrupt) सदा वा विनिवर्तन, T_2 G (except G_1) लाभाय मम नैषध° — After 12, S ins

351* पुनर्द्यूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D_3 missing (cf v l 1) K_2 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K_4 D_2 पाणेनानेन, T_1 G_1 जितेना° Ś$_1$ K_1 D (except D_2 $_4$ $_6$, D_3 missing) M_1 वै भैमी (for वैदर्भी) — ^{b}) D_1 वित्तेन, T_1 G_1 धनेन (for जितेन) — ^{c}) G_1 क्षिप्रं (for व्यक्तं). — ^{d}) K_3 $_4$ Dc इवामरा°, T_1 G_1 M शची यथा

14 D_3 missing (cf v l 1) K_2 om 14^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 Dc [S]पि (for हि) Ś$_1$ M त्वा (for त्वां) G_1 corrupt — ^{b}) K_1 समक्ष्यामि, B_1 $_2$ Dc Dn D_5 प्रतीक्षेपि; G_2 $_4$ M_1 प्रतीक्षे च M_1 [ए]व (for च) G_2 $_4$ परंतप (for च नैषध) — ^{c}) Ś$_1$ K D (except D_4 $_6$) G_2 देवनेन (or °ने न) (for °ने च) — ^{d}) T_2 G_{2-4} भवत्येव (for न भवति) T_2 (after corr) G_3 सुहृद्गणै° (for [अ]सुहृद्गणै°) B_3 Dc D_4 $_6$ अभवन्न सुहृद्गणै°

15 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) T_1 G_1 [अ]द्यैव, M_2 [अ]द्याह (for त्वद्य) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 या (for सा)

16 D_3 missing (cf. v l 1) — ^{a}) B_{2-4} D_4 $_6$ T_2 G_2 $_3$ M transp तु and तस्य K_4 B_{2-4} Dc D_1 $_2$ $_4$ $_6$ T_1 G_1 M_2 ता वाच, K_3 तद्वाचो (for ता वाचो) B_1 श्रुत्वा तस्याशुभा वाच — ^{b}) K_3 $_3$ T_1 G_1 बह्वबद्ध° (K_3 G_1 °द्ध) प्रलापिन°; B_3 $_4$ बह्वबद्धप्रणादि(B_4 °शि)न°, D_2 बुध्वाबद्ध प्रलापिनीं; T_2 G_{2-4} ह्रसबद्धप्रलापिन°, M_2 बह्वबद्ध प्रलापिन — ^{c}) T_2 G_2 $_3$ M_1 तत् (for स)

17 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) K_3 D_2 तु; K_4 स, B_2 $_3$ Dc D_1 $_4$ $_6$ च (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ K D (except D_4 $_6$, D_3 missing) T_1 M_2 नलो (for ततो) T_2 G नल° (for नृप°) — ^{c}) K_1 Dc_1 D_5 G_1 पणाव, T_1 M पणाय; T_2 (before corr) वैधेय°, G_2 वधाय, G_4 वैधेय (for पणाव°) K_3 G_4 व्याहरसि — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_3$ $_4$ B_4 Dn D_1 $_2$ $_5$ जितो न; K_2 ततो न; T_1 M_2 जितो वै, G_1 कैतव्ये; M_1 जिते वै

18 D_3 missing (cf. v l. 1) — ^{a}) Dc पुन° (for तत°) Ś$_1$ K_1 प्रवर्तित, K_4 M_2 प्रवर्तता — ^{c}) = 6^c B D_4 $_6$ वीरेण (for भद्रं ते) — ^{e}) K_3 Dn D_5 °निचयै° — ^{f}) K_{1-3} B_1 $_3$ D_4 $_6$ T G_3 पाणेन; B_2 G_1 पणेन (for प्राणेन) K_3 पणतो°, K_4 पाणितो°, D_4 $_6$ गणितो° M_2 यत् (for च)

19 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś$_1$ G_1 जित्वा तु, T_2 G_2 $_3$ M_1 स जित्वा Dc प्रहसन् (for पुष्कर) — ^{b}) Dc पुष्कर चेदमब्रवीत् — ^{c}) Ś$_1$ न च, M_2 जित (for मम) Dc transp सर्वं and राज्य — ^{d}) T_2 G_{2-4} प्राप्त निहतकंटक

20 D_3 missing (cf v l 1) — ^{b}) K_1 S राजापशद — ^{c}) B_1 $_2$ D_4 $_6$ यस्यास्त्व

21 D_3 missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś$_1$ K Dc Dn D_1 $_2$ $_5$ (by transp) त्वया तत्, B D_4 $_6$ T_2 G_3 च त्वया — ^{b}) K_3 B_1 $_3$ $_4$ Dc Dn D_5 S (except T_2 G_3) विजित° (for निर्जित) B_1 $_3$ $_4$ Dc D_4 $_6$ तदा, B_3 T_1 G_1 M त्वया (for पुरा) — ^{c}) T_1 M_2 तु, G_1 च (for तत्) Dc D_4 $_6$ S (except T_1 G_1 M_2) सर्वं (for कर्म) — ^{d}) K_3 Dn D_1 $_5$ च (for तु) K_1 रूप, T_1 G_1 M_2 नीच (for मूढ) D_2 स्व मूढ न च बुध्यसे — ^{e}) K_4 D_1 $_2$ पाप (for दोष)

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५
कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

22 D3 missing (cf v l 1) — a) K2-4 D0 Dn D1 2 5 T1 G1 M वै, B2-4 D4 6 T2 G2-4 च (for त्व) K2 3 D0 Dn D5 T2 G2-4 M1 जीव त्व, B1 सजीव, T1 G1 M2 त्व जीव (for जीवस्व) — b) K3 Dn D5 अवसृजामि; T2 G2-4 अप्युत्सृजामि Ś1 वै (for ते) — After 22ab, K1 2 B D (except D1 2 5, D3 missing) ins

352* तथैव सर्वसभार स्वमश वितरामि ते ।

— c) Ś1 K1 यथैव B2-4 D4 6 च त्वयि, M1 (by transp) मम च — d) B3 D4 6 मम चैव, B3 4 मम वीर; T2 G2-4 M1 त्वयि चैव (for त्वयि वीर)

23 D3 resumes! — a) K2 B1 Dn D5 सौहार्दं (for सौभ्रात्र) Ś1 K D (except D4 6) चापि, T2 G3 हि च (for चैव) K4 ते (for मे) D0 नित्य (for त्वत्तो) — b) T2 (before corr) G2 4 प्रयास्यति — c) T1 G1 M2 च (for हि) — d) K3 D4 M स जीवस्व; T G स (T1 G1 स) जीव त्व (for सजीवस्व) Ś1 K4 D0 D1 2 स(Ś1 स)जीव शरदा शत, K1 2 Dn D3 5 स(D3 त्व)जीव शरद शत.

24 a) K3 B1 3 D3 शातयित्वा — c) T1 G1 M2 पुष्कर क्षमयामास, T2 G2-4 वचनैस्तोष — d) T1 G1 M2 सात्वयित्वा (for परि)

25 a) D1 अथ, D2 M2 एव (for एव) T1 G1 नलेन सान्वितो तेन (sic) — b) K4 B2 3 D02 D3 5 6 ह (for तम्) K3 प्रत्युवाच स त नल — c) D0 यदा राजन्, D3 महाराज

26 b) K1 वर्षशत D3 5 T2 G2-4 M1 सुख, T1 समी (for सुखी) — c) Ś1 K1 वितरति; K3 °से

27 a) D0 सत्कथा (for स तथा) T1 G1 M2 स तथा सान्वितो राजा (G1 ज्ञा) — T2 G3 om. (hapl) 27b–29a — b) Ś1 समाश्वास, B1 समाश्लिष्य (for मास) K3 B2-4 D4 6 ततो नृप, K4 D2 3 G4 M तदा नृप, G1 नराधिप — cd) K3 Dn D5 transp स्वपुर and पुष्कर' K3 B2-4 स्वजनान्वित , D0 स्वजनवृत

28 T2 G3 om 28 (cf v l 27) — a) Ś1 K D (except D4 6) G1 4 सार्धं (for राजन्) — b) T1 नादितै , G1 4 विजितै (for विनीतै) — d) G1 वपुष्मान् Ś1 K1 2 4 D3 5 पुरुषर्षभ , K3 B D4 6 भरतर्षभ; T1 G1 M2 कुरुनदन G2 4 ययौ वीरश्रिया ज्वलन्

29 T2 G3 om 29a (cf v l 27) — c) Ś1 K2 4 D (except D1 2) G1 M1 पुरीं, B1 स्वक (for पुर) K1 3 T2 G2-4 M1 श्रीमद्, B1 धीमान्, B2 राजा, D2 G1 रम्या, T1 M2 रम्य (for श्रीमान्) — d) B3 चात्यर्थम्, G1 अत्यतम् (for अत्यर्थम्) Ś1 K4 B1 D (except D1 6) M1 उपशोभिता, T2 G3 उपभोगित — f) B1 3 D4 6 T1 G1 M2 पौरान्स; B2 स पौरान् (for पौरांश्च) — K2 B D (except D2) ins after 29 K1, after 4ab of the next adhy

353* पौरा जानपदाश्चापि सप्रहृष्टतनूरुहा ।
ऊचु प्राञ्जलय सर्वे सामात्यप्रमुखा जना ।
अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितु पुन प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K4 ins after 29

354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाञ्जानपदास्तथा ।

Finally, S (except T2 G3) ins after 29

355* हितेषु चैषा सतत पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon Dn1 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 Dn2 D6 T G2-4 आरण्य — *Sub-parvan* N T G1 3 (all om sub parvan name)

७८

बृहदश्व उवाच ।
प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४
ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५
दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

---

mention only नलोपाख्यान — *Adhy name* B4 नलराज्यप्राप्तिः, D2 अयोध्यागमने अक्षक्रीडाया नलेन पुष्करपराजये नलराज्यप्राप्तिः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn M1 78, D1 83, T G M2 (by corr) 77 (as in text), M2 (before corr) 79 — *Śloka no* Dn D1 33

78

1 a) B1 प्रविष्टे, T1 प्रशास्ते S (except T1 M2) नगरे (for तु पुरे) Ś1 K1 3 4 B3 D1 2 प्रयाते पुष्करे हृष्टे, B2 सप्रशाते प्रहृष्टे च — b) D2 om from वृत्ते up to तीर्थं (in 19c) K3 सप्रहृष्ट-, B4 सप्रवृत्त, T1 सुप्रवृत्ते, G2-4 M सुप्रवृत्त- — c) B1-3 D4 6 G1 राजन् (for राजा) — d) B1 M2 अथा°, T2 G2 3 समा° (for उपा°) — After 1, T G ins

356* पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।
अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
सुता प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2 D2 om 2 (cf v l 1) — a) T2 G2-4 M1 तया (for पिता) — K3 om 2c-3d — c) K1 3 B Dn1 D3 4 6 M प्रास्थापयद् B1 अदीनात्मा (for अमेया°) — 2d=1 2 184b, 114 9d, 144 18b 4 21 47b, etc

3 K3 D2 om 3 (cf v l 1, 2) — c) T2 G2-4 अतीव मुदितो वीरो

4 D2 om 4 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 B2-4 D4 6 ततः (for तथा) — b) Ś1 K1 3 4 Dc D3 M च; B Dn D1 6 स (for ऽथ) K3 D5 जम्बूद्वीपे रराज सः, D1 °पे चराचरे, G1 °द्वीपादिराजसु — After 4ab, K1 ins 353* — c) K1 D1 चैवा°, D5 स चा, G1 चैत्या (for स्वे चा°) K4 D6 राज्य, G1 राजा (for राज्ये) K3 B1-3 Dn D3 4 6 पुनः शशास तद्रा(B1 3 D3 4 6 वै रा)ज्यं; T1 M पुनः स्वे न्य वसद्राज्ये — d) Ś1 K1 प्रत्यावृत्य, B1 °गत्य K1 महामनाः

5 D2 om 5 (cf v l 1) — b) D1 G1 विविधैः (repeated!), T2 G2-4 विधिना (for विधिवत्) Ś1 भूरिदक्षिणैः, K1 3 4 Dn D1 5 G2 चाप्त°; B2 3 D3 प्राप्त°; T2 G3 4 वाप्त°, G1 आप्त° K3 समाप्तवरदक्षिणैः — d) K3 Dc सुहृदो; K3 स्वपुरं, B1 3 4 स्वराज्यं; D5 6 स्व राज्य (for ससुहृद्) K3 Dc द्रक्ष्यसे; K3 B1 3 4 D3 6 प्राप्स्यसे, K4 प्रेक्षसे, D5 प्रवसन्, T1 G2 यक्ष्यसे, T2 G3 4 M रक्ष्यसे, G1 रक्षसे M1 [ऽ]चिरं

6 D2 om 6 (cf v l 1) — a) B4 तत्तादृश (for एतादृश) T2 G2-4 एवं च व्यसनं प्राप्तो — c) K3 D1 3 नरश्रेष्ठः, B1 3 Dc D4 6 G1 M1 नृपश्रेष्ठ

7 D2 om 7 (cf v l 1) — ab) B D3 6 वै, D1 [अ]पि (for [ए]व) G1 एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यत्कृतं — c) M2 एतादृशं (for आसादितं) — d) K3 T2 G2-4 प्राप्तः K4 B3 Dc3 Dn2 D5 T2 G2-4 चाभ्युदयं G1 तथा (for पुनः)

8 D2 om 8 (cf v l 1) — b) G1 सह (for चैव) B1 (m as in text) D1 भारत, B2 3 D4 6 पार्थिव; T2 G2-4 भार्यया (for पाण्डव) — c) Ś1 रमया°, K1 3 रमस्व; Dc वससे°; G1 समये° (for रमसे°) T2 G2-4 कथामिमां समाकर्ण्य

9 D2 om 9 (cf v l 1) — d) = Gītā (Vulg) 2 28 Ś1 K (except K1) B3 D1 3 परिदेवना — After

नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ११
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।
अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

9, Dn2 ins

357* अक्षाणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।
नलेन याचित राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

Dn2 cont K2 Dc1 Dn1 n3 D1 ins after 9 K4, after 360*

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ।

[In D1, this *phalaśruti* occurs twice, cf 301*]

10 D2 om 10 (cf v l 1) — a) K4 B2 राजन्, B3 4 D4 6 तात; D1 चैव, M2 चेह (for चापि) K1 इति ह्रास पुर चासि — b) Ś1 K1 कलेर् (for कलि) K1 उत्तम, K2 B Dc1 Dn1 D5 M अच्युत; D4 6 अप्युत (for उच्यते) — After 10ab, Dn2 ins (another *phalaśruti*)

359* य इद पठते नित्यं य इद शृणुयान्नर ।
न तस्य विद्यते राजन्भय वै कलिकारकम् ।
धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदार्जवरतस्य च ।
दान्तस्य च वदान्यस्य कलि पुस करोति किम् ।

— c) B Dn2 n3 D3 4 6 G3 M2 आश्वसितु; G1 अध्यासितुं — After 10, K4 ins

360* इदमेवान्यदत्रैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।
कलिना च नृपे दत्त राजन्वरमनुत्तमम् ।
अक्षाणा हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य सनिधौ ।
नलेन पठित श्लोक कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*

11 D2 om 11 (cf v l 1) — a) S1 K1 सुस्थिर त्व (!) Ś1 K1 4 D1 च समेक्ष्य — b) K1 D5 M1 पुरुषो- (M1 षे)र्थस्य K4 सिद्धये, Dc निश्चय, G4 सर्वदा (for नित्यदा) — D5 om 11cd — c) K2-4 B Dn D1 4 6 [उ]दये (B1 [अ]पि च), T1 2 (after corr) G1 3 M2 [अ]प्याये (for [आ]ये च) K2 B2-4 Dn D4 6 चापि (for चैव) Dc D3 व्यसने चोदये चैव, T2 (before corr) G2 4 तस्याप्यायस वै चैव — After 11c, K2 B2 Dc Dn D6 ins

361* न चिन्तयितुमर्हसि ।
श्रुत्वेतिहास नृपते
[(L 1) Dc नावमीदितुम् (for न चिन्त°)]

— d) Dc D1 शुच D3 न विषीदितुमर्हसि, S तदाश्वासितु मर्हसि (M1 सुस्थिरो भव मा शुच) — K2 3 Dn ins after 11 D5 (which om 11cd) ins after 11ab

362* व्यसने त्व महाराज न विषीदितुमर्हसि ।

K2 3 Dn D5 cont S1 K1 4 B Dc D3 4 6 ins after 11

363* विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलता गते ।
विषादयन्ति नात्मान सत्त्वापाश्रयिणो बुधा ।

[(L 1) Ś1 देशे (for दैवे) B1-3 D4 6 विलय, B4 Dc विफल (for ऽफलतां) K3 पौरुषेफलवति ते — (L 2) K1 Dc सत्वोपा°, B1 सिद्धापा° K2 Dn3 D5 नरा, Dn1 n2 जना (for बुधा)]

12 D2 om 12 (cf v l 1) — a) K4 D1 य इद, S (except G1 M1) ये चैतत् (for ये चेद) K4 कीर्तं (for कथ°) — c) Ś1 K1 B4 ये, D1 हि (for वै) T1 सश्रो ष्यति चाभीक्ष्ण वै, T2 G2-4 सश्रोष्यतीव चा(G4 ति च मे) भीक्ष्ण — d) Ś1 नाश्रीस्तेषा; K4 D1 लक्ष्मीस्तेषा Ś1 K4 B1 5 Dn2 n3 D1 भविष्यति — K3 M1 om (hapl) 12ef — e) Ś1 तेभ्यो, S (M1 om) चास्य (for तस्य) Ś1 व्यवस्यति, K1 [उ]पसमाते (corrupt), Dc D1 S (except G3, M1 om) [उ]पपद्यते — f) S1 K1 धन्यता च भवि ष्यति; B3 °ता चागमिष्यति

13 D2 om 13 (cf v l 1) — a) G1 पुण्य (for श्रुत्वा) — c) B1 पुत्रपौत्रान् T2 G2 3 श्रिय , G1 सखीन्, G4 श्रिय (for पशून्) K2 4 D (except D4 6) चापि (for चैव) — d) K2 Dn D5 लभते, B1 T1 G2 4 M2 मेत्स्यते, B3 लप्स्यते, B3 वास्यते, T2 G3 लप्स्यते, G1 लप्स्यसे — e) K2 आरोग्या, B2-4 D4 6 नीरोग , Dn1 D5 आरोग्य° Dn2 n3 आरोग्यप्रीतिमांश्चैव; T2 G2-4 अरोगा° प्रीतिमतश्च — f) T2 G2-4 भविष्यति — After 13, B4 ins an addl colophon

14 D2 om 14 (cf v l 1) — a) D3 रूप (for भय)

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४
वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६
ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ १७
बृहदश्वे गते पार्थमश्रौपीत्सव्यसाचिनम् ।
वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९
इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०
यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१
तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

K_3 Dn D_5 भयात्त्रस्यसि (for भय पश्यसि) G_1 यत्र (for यच्च) — ^{b}) $Ś_1$ T_2 $G_{3.4}$ M आह्वयिष्यति, K_4 आकर्षयसि, G_1 आश्रयिष्यसि $Ś_1$ मा (for मा) — ^{c}) K_1 T_1 G_2 M अक्षज्ञा — ^{d}) K_1 भारत (for पार्थिव)

15 D_2 om 15 (cf v l. 1) — ^{a}) K_1 (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्) — After 15^{ab}, T_2 ins

364* उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न संशय ।

— ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_5 प्रपन्नाय, K_3 सत्यमेतद्, B_1 प्रसन्नोस्मि

16 D_2 om 16 (cf v l. 1) — ^{a}) T_2 G_{2-4} राजन् (for राजा) — ^{d}) G_1 श्रोतुम् (for ज्ञातुम्) K_4 [अ]धीष्व भो, D_1 वै प्रभो (for तत्त्वत॰) — After 16, T_2 G_{2-4} ins

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महामुनि॰ ।

17 D_2 om 17 (cf v l 1) — ^{b}) S_1 K_1 पार्थिवाय (for पाण्ड॰) D_1 विशा पते (for महा॰) — After 17^{ab}, S (except M_1) ins

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोक॰ समपद्यत ।
कथामेव तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।

— ^{cd}) T_1 G_1 om 17^{cd} D_5 गतश्चाशु सरो राजन्; T_2 G (G_1 om) उक्त्वा चाशु शिरोगच्छद् D_5 तपस्तप्तु (for उपस्प्रष्टु) M_1 दत्त्वा चास्य महातेजा तत्रैवान्तरधीयत

18 D_2 om 18 (cf v l 1) — ^{ab}) $Ś_1$ K_1 D_6 पार्थस्त्वश्रौपीत् — G_1 om (hapl) 18^{cd} — ^{d}) S_1 K_1 तपस्विन, D_1 युधिष्ठिर॰, T_2 G (G_1 om) जितेंद्रिय (for मनी॰)

19 D_2 om up to तीर्थ in 19^{c} (cf v.l. 1) — ^{b}) K_1 इतस्तत, K_3 समतत.. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 ॰शैलचरेभ्यश्च, K_4 Dc D_2 ॰शीलच(K_4 ॰व-, D_2 ॰प)रेभ्यश्च, $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ T G (except G_2) ॰शैलवनेभ्यश्च — ^{d}) B D_4 T_2 G_3 दृढव्रत; D_1 तथैव च

20 ^{b}) $Ś_1$ दुष्कृत; K_1 दुष्कर, S (except G_1 M_1) उदार (for दुराप) — ^{c}) T G M_2 transp न and तथा M_1 स (for न) D_2 G_4 दृष्टपूर्वं K_4 D_1 वा, D_2 वै, D_4 T_1 T_2 (before corr) $G_{2.4}$ M_1 न (for ऽन्य) — ^{d}) D_1 कश्चिद्; D_2 श्रुत $D_{4.6}$ इव (for इति)

21 ^{a}) K_2 Dc_2 Dn $D_{2.5}$ G_1 तथा, M_1 स वै (for यथा) — ^{b}) B_1 G_1 नियतेंद्रिय॰ — ^{c}) K_1 ॰नर॰, $K_{3.4}$ $D_{4.5}$ ॰वर (for ॰चर॰) Dc मुनिवेषधर॰ श्रीमान्, G_2 मुनिरेकश्चर॰न्धीमान्

22 ^{a}) Dc D_5 पाण्डवा, D_6 पाण्डव $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ G_1 राजा, Dc वीर (for राजन्) — ^{b}) S_1 तपमान — ^{c}) K_4 Dn_1 T_1 कौंतेय; T_2 (before corr) $G_{2.4}$ चैकाते K_2 Dc $D_{3.5}$ अन्वशोचत कौंतेया — ^{d}) $D_{4.6}$ transp प्रिय and जय T_2 G_{2-4} त प्रिय (for प्रिय वै) G_1 भ्रातर च धनजय

23 ^{a}) Dc च, $D_{3.5}$ सु- (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_{3} Dn_1 $D_{2.3.5}$ प्रवृत्यर्थं; K_1 तप्यमानो (for शर॰) — After 23, S ins

367* प्रतिगृह्याक्षहृदय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर॰ ।
आसीद्धृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युत॰ ।
स्वभ्रातॄन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर॰ ।
अपश्यन्नर्जुन तत्र बभूवाश्रुपरिप्लुत ।
संतप्यमान॰ कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [5]
कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।
मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठस्तप्यते दुश्चर तप ।
तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।
भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

स हि श्रुत्वाक्षहृदय समुपात्त मया विभो ।
प्रहृष्ट पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न सशय' । [10]

[(L 2) T_1 G_1 $_2$ M_1 राजा (for राजन्) — (L 3) G_1 M_1 स (for स्व) — (L 6) T_1 G_1 M कुतीपुत्र धनजय (for the posterior half) — (L 7) T_1 G_1 M यत्कृते T_2 G परम (for दुश्चर) — (L 8) M [अ]प्यह (for न्वह) — (L 9) T_1 G_1 M उपादत्त (for समु°) T_1 G_1 M_2 विभु]

Colophon *Major parvan* $Ś_1$ K_1 D_5 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* All MSS. (om sub parvan name) mention only नलोपाख्यान (B_4 prefixing काम्यके to it) followed by समाप्त (B_1 $_2$ M_2 om समाप्त) — *Adhy name* M_2 बृहदश्वगमन — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 T G M_2 (after corr) 78 (as in text), Dn_1 (*sup lin*) 76, Dn_2 M_1 79, Dn_3 M_2 (before corr) 80, D_1 84. — *Śloka no* Dn_1 n_3 27, D_1 25 — *Aggregate Śloka no* K_4 1251

79

1 K_3 (which om the portion of the text from st 1 of this adhy up to line 127^{ab} of adhy 81) ins a line which, along with the continuations added in the margins (*sec m*), reads as follows

368* वैशपायन उवाच ।
तीर्थाना चैव माहात्म्य पुलस्त्येनाभिभाषितान् ।
कदाचित्तीर्थयात्राया नारदो भगवानृषि' ।
तीर्थानि पर्यटस्तत्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर' ।
तीर्थाभिधान पुण्य च नारदाय महात्मने ।
नारद उवाच ।
तत्तेऽह कथयिष्यामि शृणु धर्मभृता वर ।
पुलस्त्युवाच ।

— ^{c}) Dn D_5 अकुर्वस्ते (for अकुर्वन्त) T G_1 $_3$ M_2 किमकुर्व(M₂ °र्वं)त पार्थास्ते — ^{d}) M_1 विना (for ऋते)

2 ^{b}) D_3 $_5$ सपत्नजिद् (for गतिरासीद्) $Ś_1$ K_1 B_1 Dc D_1 $_2$ अमित्रजित्, K_4 D_3 $_5$ M_3 अनत°; B_2 G_1 अनेक° — After 2^c, K_4 ins

369* रुद्राणा चैव शकर ।
त्रिदशाना महेन्द्रश्च

— ^{d}) S (except G_1 M_2) मा (for मे)

3 ^{a}) $Ś_1$ K_1 देवेंद्रसम° — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B D_4 $_6$ समरे° (for सग्रामे°) — ^{c}) $Ś_1$ विना तेन, D_5 विना तात; T_2 G_{2-4} विनाकृता K_4 महा, B_1 D_1 $_2$ च ते (for वने) K_1 तेन, T_1 G_2 M_2 पार्था°, G_1 पार्थे (for वीरा)

4 ^{ab}) $Ś_1$ D (except D_4 $_6$) T_1 transp काम्यकात् and पाण्डवे $Ś_1$ K_1 राजन्; K_4 B_1 पार्थे (for तात) N (K_3 om) सत्यविक्रमे (for सव्य) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-2} D (except D_4) M_1 पाण्डवेयास्ते K_4 जाता विमनस सर्वे — ^{d}) K_4 भ्रातृ

5 ^{a}) $Ś_1$ D_2 $_3$ सूत्रमणय°, D_6 विच्छिन्नसूत्रा मणय — ^{b}) T_2 G_3 भिन्न (for छिन्न°) Dc (by transp) द्विजा इव; G_3 इवाण्डजा, — ^{d}) K_4 इह, S तत्र (for अथ)

6 ^{a}) K_2 D (except D_1 $_3$ $_4$ $_6$) तु (for च)

7 ^{a}) M_1 त विना (for समृते); cf v l 12^c, 13^d, 14^c, 19^c, 22^c, 25^a, 29^c $Ś_1$ पुरुषव्याघ्रा°; K_2 $_4$ B_1 D (except D_4) T_1 G_1 M से नरव्याघ्रा° T_2 G_{2-4} ऋते तेन नरव्याघ्रा° — ^{cd}) D_3 सुखम् (for मुदम्) Dn_2 D_3 अभासयत°; D_1 अवाभुवत Dn_3 D_1 $_2$ ते (for वै) K_4

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसतीह दुःखिता

8 K1 om 8 — a) K4 D1 2 परिक्राता — b) K4 तीक्ष्णबाणैर्, G3 4 शुद्धा बाणैर् Ś1 महामृगान् — c) D1 भरतव्याघ्रा, D4 6 T G2–4 M2 °श्रेष्ठा M1 न्यघ्नन्भरतशार्दूल — D1 2 om 8d–9a — d) Ś1 तथा (for मृगान्)

9 D1 2 om 9a (cf v l 8) — a) K2 4 °व्याघ्र — b) K3 D5 पाडवा जनमेजय, K4 M1 वन्याहारा अरिंदमा, Dc T G M2 वन्याहारा ह्य(T1 °राण्य)रिंदमा — c) K1 4 विप्रहृत्य, K2 B2 Dn D1, 6 उपाकृत्य, B3 विनि सृत्य, D2 उपाहृत्य, D3 विप्रकृत्य; D5 उपकृत्य, T G3 4 M प्रविसृत्य; G1 परिसृत्य, G2 प्रविहृत्य (for विप्र°)

10 a) K2 Dn D5 सर्वे स (for एव ते) — b) B2 4 D4 6 शोकार्ता (for सोत्कण्ठा) — c) S1 प्रहृष्टमनस (!), T G M2 विषण्णवदना (T1 M2 °मनस)

11 a) Ś1 D1 अथैन, K1 अथ त (for अथ वि) S (except M1) राजन् (for वीर) K2 Dc Dn D5 विशेष तस्तु (Dc3 °श्च) पाचाली — b) K2 Dc Dn D5 स्मरती (for पाञ्चाली) D3 पाचाली आयुध प्रति — c) K2 Dn D5 उद्विग्न, Dc उद्विग्ना; D3 आत्मान (for स्मरन्ती) Ś1 M1 पाडव ज्येष्ठम्, K4 D1 पाडवज्येष्ठम् — After 11, D1 2 read 14c–15d

12 c) M1 त विना (for तमृते), cf v.l 7a, etc K3 4 B4 D (except D4 6) T1 °श्रेष्ठ, M1 °ज्येष्ठ — d) K4 काम्यक न विराजते, S (except T2 G3) वन नाभाति मामिद — e) T2 G2–4 एव (for इव) K2 D5 S (except M1) प्र- (for च) — After 12, M1 ins

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 c) S1 K1 2 B1 4 Dn D5 वै, K4 ते (for मे) — d) M1 त विना (for तमृते), cf v l 7a, etc

14 a) Ś1 D1 नीलाजनसमप्रख्य, K4 D4 6 नीलाबुदचयप्रख्य — b) K2 4 B4 D (except D4 6) M1 °गामिन — For sequence in D1 2, cf v.l 11 — c) M1 त विना (for तमृते), cf v l 7a, etc — d) D1 2 वन न (for काम्यक) D1 2 प्रतिभाति, D3 नाद्य भाति, M1 नाभ्यभाति G2 4 मा (for मे)

15 For sequence in D1 2 cf v l 11 — a) K2 4 Dn D5 वा (for स्म) — b) Dn2 श्रूयते चाशनिस्वन, D3 श्रूयतेसास्य निस्वन — c) K1 4 ते; K2 B Dn D4 6 वै (for त) M1 तस्याह (for त राजन्) M2 लभे शर्म न वै राजन् — d) M1 सव्यसाचिन B D4 6 त स्मरती किरीटिन

16 b) B2 S (except T1 G1) निशाम्य, D2 निवास्य (for निशम्य) — c) Ś1 K1 महाबाहुर् (for महाराज) — d) K4 वाक्यम् (for इदम्)

17 Before 17, K2 B3 4 Dc1 Dn2 D4 6 ins भीम उ°, Dc2 Dn1 n2 D3 भीमसेन उ°, G1 M भीम° — a) Dc D1 2 T1 2 (before corr) G1 2 मम (for मन-)

18 ab) K1 4 transp समौ and भुजौ — c) K1 T1 G4 मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ — d) Ś1 खड्गायुधधरौ ममौ; K1 खड्गयुद्धधरौ उभौ; K2 4 Dc Dn D3 2 खड्गायुध(Dn2 खड्गयुद्ध)धनुर्धरौ, B चारुरूपौ (B2 उभायुध) गदाधरौ, D1 2

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२

नकुल उवाच ।

य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हयाँल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तित्तिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५

सहदेव उवाच ।

यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

खड्गयुद्धविशारदौ, G4 M2 खड्गायुधगदायुधौ

19 K4 (which om 19c–20d) reads सुवर्णकठकावेव कृतावापीजडाययौ (corrupt) as *pāṭhāntara* probably for 19ab — c) = 7a M1 त विना (for तमृते), cf v l 7a etc — d) K1 नष्टसूर्यसम, S निभ D1 जगत् (for वनम्) K3 Dn D6 नष्टसूर्यमिवाम्बर

20 K4 om 20 (cf v l 19) — b) B1 Dc D4 पञ्चाला° — d) S बिभ्यधु° (for बिभ्यति)

21 a) Dn2 n3 D2 4. 6 T3 G2 3 बाहु — c) Ś1 निहत्याजौ; K1 हतानाजौ (for जिता)

22 D1 3 om 22 — a) M1 त विना (for तमृते), cf. v l 7a etc N (except Ś1) T3 G3 फाल्गुन — b) B3 Dn2 रतिं (for धृतिम्) S1 धृतिं न लभते वने — K2–4 Dn D5 om 22cd — cd) = 12cd S1 D6 अपि (for इव) D3 शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे — N (Ś1 K4 D1 3 om line 1) ins after 22 (K3 Dn D6, which om 22cd, ins after 22ab)

371* पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
तततोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दन ।
[(L 2) S1 अश्रु (for साश्रु)]

23 K1 4 Dn1 n3 D1 om the ref — N ins after नकुल उ (K1 4 Dn1 n3 D1, which om the ref, ins after 371*)

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
देवा अपि युधा श्रेष्ठ तमृते का रतिर्वने ।
[(L 1) K1 B1–3 Dc D4 6 यस्य, K4 यदि (for यस्मिन्) Ś1 K1 4 Dc D3 transp दिव्यानि and कर्माणि D2 विधाय, D5 कमाणि (for दिव्यानि) D6 इष्टानि (for कमाणि) — (L 2) K4 D1–3 युधा श्रेष्ठे, B4 सुरा श्रेष्ठास् (for युधा श्रेष्ठ) S1 K1 गतिर् (for रतिर्)]

— a) S1 K1 3 Dn D6 transp य and उदीचीं — b) B1 S (except T2 G3 M1) transp जित्वा and युधि — D3 om from शतशो up to 24 — d) K3 Dc Dn D6 महाद्यु(Dc °म)ति (for स वासवि)

24 D3 om 24 (cf v l 23) — a) K4 तदा, B3 D1 2 6 राज्ञे, M1 हयान् (for राजन्) Some MSS तित्तिर° — b) B2–4 Dn D4 6 श्रीमतोनिल — 24d = 26d

25 a) M1 त विना (for तमृते), cf 7a etc S1 K1 D1 भीमकर्माण — b) B4 अनवर (for अवरज) K4 सर्वशास्त्रभृतां वर — c) K1 चरये काम्यके, T G2–4 (by transp) काम्यके कामये — d) Ś1 K1 3 B2 4 D3 G1 3 M1 अमरोपम

26 a) D1 3 कन्या च — b) Ś1 K2 B1 Dn D6 महारथ , K4 °बल°, T2 G2–4 °बलान् — cd) K4 महा , Dc परान्, D3 पुनर् (for पुरा) B4 Dc D6 राज्ञ , D3 जज्ञे (for राज्ञे) S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामध्यगस्तदा — 26d = 24d

27 a) K1 युधि, D1–3 पुरा (for मृधे) — c) T G एक सुभद्रामारोप्य, M2 एक सुभद्रामहरद् — d) B1 4 सद्मनि (for समते) — After 27, B4 Dc S (except M1) ins

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मन ।
आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।
[(L 1) B4 Dc येन राज्य समाच्छिद्य]

28 ab) D1 शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप) Ś1

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
यस्य स धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसतीह दुःखिता

8 K_1 om 8 — ^{a}) K_4 D_1 $_2$ परिक्रांता — ^{b}) K_4 तीक्ष्णबाणैर्, G_{2} $_4$ शुद्धा बाणैर् $Ś_1$ महामृगान् — ^{c}) D_1 भरतव्याघ्र°, D_4 $_6$ T G_{2-4} M_2 °श्रेष्ठा M_1 व्याघ्रन्भरत शार्दूल — D_1 $_2$ om 8^d–9^a — ^{d}) $Ś_1$ तथा (for मृगान्)

9 D_1 $_2$ om 9^a (cf v l 8) — ^{a}) K_2 $_4$ °व्याघ्र — ^{b}) K_2 D_6 पाडवा जनमेजय; K_4 M_1 वन्याहारा अरिंदमा°, Dc T G M_2 वन्याहारा ह्य(T₁ °राण्य)रिंदमा — ^{c}) K_1 $_4$ विप्रहृत्य; K_2 B_2 Dn D_1 $_6$ उपाकृत्य, B_3 विनि सृत्य, D_2 उपाहृत्य, D_8 विप्रकृत्य, D_6 उपकृत्य, T G_3 $_4$ M प्रवि सृत्य, G_1 परिसृत्य, G_2 प्रविहृत्य (for विप्र°)

10 ^{a}) K_2 Dn D_6 सर्वे स- (for एव ते) — ^{b}) B_2 $_4$ D_4 $_6$ शोकार्ता (for सोत्कण्ठा) — ^{c}) $Ś_1$ प्रहृष्टमनस (!), T G M_2 विषण्णवदना (T_1 M_2 °मनस)

11 ^{a}) $Ś_1$ D_1 अथैन; K_1 अथ त (for अथ वि) S (except M_1) राजन् (for वीर) K_2 Do Dn D_6 विशेष-तस्तु (Dc_2 °श्च) पाचाली — ^{b}) K_2 Do Dn D_6 स्मरती (for पाञ्चाली) D_8 पाचाली आयुध प्रति — ^{c}) K_2 Dn D_6 उद्विग्न, Dc उद्विग्ना; D_3 आत्मान (for स्मरन्ती) $Ś_1$ M_1 पाडव ज्येष्ठम्, K_4 D_1 पाडवज्येष्ठम् — After 11, D_1 $_2$ read 14^c–15^d

12 ^{c}) M_1 त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc K_2 $_4$ B_4 D (except D_4 $_6$) T_1 °श्रेष्ठ, M_1 °ज्येष्ठ — ^{d}) K_4 काम्यक न विराजते; S (except T_2 G_3) वन नाभाति मामिद — ^{e}) T_2 G_{2-4} एव (for इव) K_2 D_6 S (except M_1) प्र- (for च) — After 12, M_1 ins

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_1 $_4$ Dn D_6 वै, K_4 ते (for मे) — ^{d}) M_1 त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc

14 ^{a}) $Ś_1$ D_1 नीलाजनसमप्रख्य, K_4 D_4 $_6$ नीलाबुद-चयप्रख्य — ^{b}) K_2 $_4$ B_4 D (except D_4 $_6$) M_1 °गामिन — For sequence in D_1 $_2$, cf v l 11 — ^{c}) M_1 त विना (for तमृते), cf v l 7^a, etc — ^{d}) D_1 $_2$ वन न (for काम्यक) D_1 $_2$ प्रतिभाति, D_8 नाद्य भाति, M_1 नाभ्यभाति G_2 $_4$ मा (for मे)

15 For sequence in D_1 $_2$ of v l 11 — ^{a}) K_2 $_4$ Dn D_6 वा (for स) — ^{b}) Dn_3 श्रूयते चाशनिस्वन°, D_3 श्रूयतेस्यास्य निस्वन° — ^{c}) K_1 $_4$ ते; K_2 B Dn D_4 $_6$ वै (for त) M_1 तस्याह (for त राजन्) M_2 लभे शर्म न ते राजन् — ^{d}) M_1 सव्यसाचिन B D_4 $_6$ त स्मरती किरीटिन

16 ^{b}) B_3 S (except T_1 G_1) निशाम्य, D_2 निवाक्ष्य (for निशम्य) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 महाबाहुर् (for महाराज) — ^{d}) K_4 वाक्यम् (for इदम्)

17 Before 17, K_2 B_3 $_4$ Do_1 Dn_3 D_4 $_6$ ins भीम उ°, Dc_2 Dn_1 n_2 D_8 भीमसेन उ ; G_1 M भीम° — ^{a}) Do D_1 $_2$ T_1 $_2$ (before corr) G_1 $_2$ मम (for मन-)

18 ^{ab}) K_1 $_4$ transp समौ and भुजौ — ^{c}) K_1 T_1 G_4 मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ — ^{d}) $Ś_1$ खड्गायुधधरौ समौ, K_1 खड्गयुद्धधरौ उभौ; K_2 $_4$ Do Dn D_8 $_6$ खड्गायुध(Dn_2 खड्गयुद्ध)धनुर्धरौ ; B चारुरूपौ (B_2 उभायुध) गदाधरौ, D_1 $_2$

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीर न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२
नकुल उवाच ।
य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हयाँल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तित्तिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५
सहदेव उवाच ।
यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

खड्गयुद्धविशारदौ, G_4 M_3 खड्गायुधगदायुधौ

19 K_4 (which om 19^{c}–20^{d}) reads सुवर्णकटकावेव कृतात्रापीजडाययौ (corrupt) as *pāṭhāntara* probably for 19^{ab} — ^{c}) = 7^{a} M_1 त विना (for तमृते), cf v l 7^{a} etc — ^{d}) K_1 नष्टसूर्यसम, S °निभ D_1 जगत् (for वनम्) K_3 Dn D_5 नष्टसूर्यमिवाम्बर

20 K_4 om 20 (cf v l 19) — ^{b}) B_1 Dc D_4 पचाला° — ^{d}) S विव्यथु° (for बिभ्यति)

21 ^{a}) Dn_2 n_3 $D_{2\ 4\ 6}$ T_2 $G_{2\ 3}$ बाहु — ^{c}) $Ś_1$ निहत्याजौ, K_1 हतानाजौ (for जिता°)

22 $D_{1\ 2}$ om 22 — ^{a}) M_1 त विना (for तमृते), cf v l 7^{a} etc N (except $Ś_1$) T_2 G_3 फाल्गुन — ^{b}) B_3 Dn_3 रतिं (for धृतिम्) $Ś_1$ धृतिं न लभते वने — K_{2-4} Dn D_5 om 22^{cd} — ^{cd}) = 12^{cd} $Ś_1$ D_6 अपि (for इव) D_3 शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे — N ($Ś_1$ K_4 $D_{1\ 2}$ om line 1) ins after 22 (K_3 Dn D_5, which om 22^{cd}, ins after 22^{ab})

371* पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
तत्तोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
[(L 2) $Ś_1$ अश्रु° (for साश्रु°)]

23 $K_{1\ 4}$ Dn_1 n_2 D_1 om the ref — N ins after नकुल उ ($K_{1\ 4}$ Dn_1 n_2 D_1, which om the ref, ins after 371*)

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
देवा अपि युधा श्रेष्ठ तमृते का रतिर्वने ।
[(L 1) K_1 B_{1-3} Dc $D_{4\ 6}$ यस्य, K_4 यदि (for यस्मिन्) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dc D_3 transp दिव्यानि and कर्माणि D_3 विद्याश्च, D_5 कर्माणि (for दिव्यानि) D_6 दृष्टानि (for कर्माणि) — (L 2) K_4 D_{1-3} युधा श्रेष्ठे, B_4 इरा श्रेष्ठास् (for युधा श्रेष्ठ) $Ś_1$ K_1 गतिर् (for रतिर्)]

— ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 transp य and उदीचीं — ^{b}) B_1 S (except T_2 G_3 M_1) transp जित्वा and युधि — D_3 om from शतशो up to 24 — ^{d}) K_2 Dc Dn D_5 महाद्यु(Dc °म)ति° (for स वासवि°)

24 D_3 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) K_4 तदा, B_3 $D_{1\ 2\ 5}$ राज्ञे, M_1 हयान् (for राजन्) Some MSS तित्तिर° — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ श्रीमतोनिल° — 24^{d} = 26^{d}

25 ^{a}) M_1 त विना (for तमृते), cf 7^{a} etc $Ś_1$ K_1 D_1 भीमकर्माण — ^{b}) B_4 अनवर (for अवरज) K_4 सर्वशास्त्रभृतां वर — ^{c}) K_1 चरये काम्यके, T G_{2-4} (by transp) काम्यके कामये — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ $B_{2\ 4}$ D_3 $G_{1\ 2}$ M_1 अमरोपम

26 ^{a}) $D_{1\ 2}$ कन्या च — ^{b}) $Ś_1$ K_2 B_1 Dn D_5 महारथ, K_4 °बल, T_2 G_{2-4} °बलान् — ^{cd}) K_4 महा, Dc परान्; D_3 पुनर् (for पुरा) B_4 Dc D_5 राज्ञ, D_3 जज्ञे (for राज्ञे) S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामध्यगस्तदा — 26^{d} = 24^{d}

27 ^{a}) K_1 युधि; D_{1-3} पुरा (for मृधे) — ^{c}) T G एक सुभद्रामारोप्य, M_2 एक सुभद्रामहरद् — ^{d}) $B_{1\ 4}$ सद्मनि (for संमते) — After 27, B_4 Dc S (except M_1) ins

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।
[(L 1) B_4 Dc येन राज्यं समाच्छिद्य]

28 ^{ab}) D_1 शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप) $Ś_1$

33

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।
न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।
धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K1 B3 Dc Dn1 D5 इव, K3 B1 2 4 Dn2 n3 D6 मम, K4 T G2–4 अपि (for उप)

29 ^{b}) B2 D1 3 6 [ऽ]यम् (for ऽहम्) K4 Dc अनि दिते (for अरिंदम) — ^{c}) M त विना (for तमृते), cf v l 7^{a} etc

Colophon om in Ś1 K3 — *Major parvan* K1 T G2–4 M1 आरण्य — *Adhy name* K4 D1 2 धनजयोत्कण्ठा, B4 काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्, T2 G3 पाण्डवोत्कण्ठा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 M1 80, Dn3 M2 (before corr) 81, D1 85, T G M2 (after corr) 79 (as in text) — *Śloka no* Dn 31, D1 30

80

☞ This adhy is missing in K3 (cf v l 3 79 1), the MS is mostly ignored here

1 ^{d}) S कृष्णया (for पाण्डवा°) — After 1, N (except D4 6, Ś1 K1 om line 1, K3 missing) ins

374* धनजयोत्सुकाना तु भ्रातृणा कृष्णया सह ।
श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L 1) D1 2 एव शोकयुतास्तांस्तु (for the prior half) K4 D1 2 सह भार्यया (for कृष्णया सह) — (L 2) Ś1 K1 महायशा (for ऽप्यजायत)]

2 ^{d}) Ś1 K1 D1 2 M सूर्यार्चि°; K2 4 Dn D5 हुताचिष मिवानल — K2 4 D ins after 2 (Dc ins line 2 after 4, D1 2 om line 1, but ins line 2 after 4) Ś1 K1 ins after 4

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभि° सह धर्मराट् ।
प्रत्युत्थाय यथान्याय पूजा चक्रे महात्मने ।

3 K4 D6 om 3–4, Dc om 3^{ab} — ^{b}) K1 B4 कुरुनदन — ^{c}) Ś1 विभाति स सुदिसौजा, K1 विबभौ हि सु°, T1 G1 M2 प्रबभा° — ^{d}) Ś1 पितामह (for शत°)

4 K4 D6 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) D1 2 यथैव (for यथा च) Ś1 वेदानि, K1 वेदान्हि, T1 च वेदै°, G4 M2 च देवान् (for च वेदान्) — ^{b}) K1 transp तथा and सती K2 B1 5 Dn D3 4 6 T2 G3 पतीन्; T1 पती (for सती) — After 4, Ś1 K1 ins 375*, while Dc D1 2 ins line 2 only of that insertion On the other hand, S ins after 4

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय स्वभ्यवादयदच्युतम् ।
नारदस्तु महातेजा° स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T2 G2–4 cont

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दन° ।

5 ^{a}) K2 Dn D5 6 च ता, K4 B1–3 Dc D3 4 तत°, B4 M1 शुभा; T G M2 स ता (for तु ता) — ^{c}) K4 B2 4 T1 आश्वासयन् — ^{d}) B4 D1 4 6 इहा (for इवा°) K4 Dc D5 उवाच वदता वर°

6 B1 om 6^{a}–9^{b}, K4 Dc D5 om 6^{ab} — ^{a}) G1 महाप्राज्ञ — ^{b}) Ś1 K1 M1 °पुत्र (for °राज) — ^{d}) T2

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेत्तुमर्हसि ॥ ९
प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्स्न्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ १०

नारद उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।
गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
स पितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २०

M केनार्थी Ś1 B3 Dn1 M ददानि

7 B1 om 7 (cf. v l 6) — b) D3 प्रत्यभापत सत्तम — D3 om 7^{c}–8^{d} — c) N (except B D3 4, K3 missing) भूत्वा (for वाक्य) — d) K3 Dn D5 G2 4 M1 देवसमत, T2 G3 °सत्तम

8 B1 D3 om 8 (cf. v l 6, 7) — a) K4 (by transp) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि हृष्टे B2 S (except M1) महाभागे — c) K1 सदेह, B3 D4 6 मन्यामि, D1 मन्याम (for मन्येऽह)

9 B1 om 9^{ab} (cf. v l 6) — a) T2 G2–4 तेहम् (for त्वहम्) — d) Ś1 K2 4 D (except D3 4 6) तत्त्व तश्, K1 तत्त्वविध् (for हृदिस्थ) Ś1 अर्हति B4 G1 M2 हृदि सद्धे (B4 °वे) सुमर्हसि

10 D5 om 10 — ab) Ś1 K2 B2–4 Dn D3 G2 4 प्रदक्षिणा; T1 प्रतीक्षण K4 D1 2 G1 M2 transp कुरुते and पृथिवीं M1 पृथिवीं (for कुरुते), and कुर्याद्वै (for पृथिवीं) — d) D3 (by transp) ब्रह्मन् तद्, S (except M1) त्व ब्रह्मन् K2 B1 Dn भवान्; B3 फल (for ब्रह्मन्)

11 b) N (except B2–4 D4 6, K3 missing) M1 धीमता (for भारत) — c) B3 4 D1 2 हि (for वै)

12 c) Ś1 पैत्र्य B1 पित्र्यर्थं व्रतमास्थाय — d) S1 K (K3 missing) Dn D1–3 5 मुनिभि सह (for °वत्तदा)

13 a) S1 K1 B3 Dn D2 5 6 तथा (S1 °दा) राजन् (for महा°) — b) B3 देवर्षिवर्जिते, B3 4 Do D4 6 M1 °पूजिते — D1 om 13^{cd} — c) S1 K (K3 missing) Do D2 3 °भाग, T3 G2–4 °देशे (for °तेजा)

14 B4 om (hapl) 14^{bc} — b) T2 G3 (both marg) परमर्षिभि — c) K1 2 B1 3 Dn D3 5 तर्प° (for तोष°) — 14^{d}=17^{d}

15 b) K3 4 Do Dn D5 °यशा, B2–4 D4 6 °मना, D3 °रथ (for °तपा) — c) K1 ददर्शादित्यसकाश, B1 D3 T2 G2–4 °द्भुतकर्माण

16 d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 4–6 G1 M2 परम (for च पर)

17 a) S1 °भाग; K (K3 missing) D (except D3 4 6) °भाग (for °राज) — 17^{d}=14^{d}

18 a) K2 B1–3 Dn1 n3 D1 4–6 चार्घम् (for चार्घ्यम्) D3 शिरसा चार्चयामास — d) B3 ब्राह्मणसत्तमे, T2 G3 4 ब्रह्मर्षिसेविते

19 a) B2–4 D4 6 इति (for अस्मि) D1 धर्मात्मन्; D2 धर्मज्ञ (for भद्र ते) — b) K1 D1 2 तव दासोस्मि सु° — d) D1 °सशयै, T2 G2–4 °किल्बिषात्

20 a) Ś1 K1 °शार्दूल (for राज) — c) K1 S (except M1) प्रयतो, B4 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्)

पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ४५
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ५०
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ५३
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते) — ^{d}) D3 मोद° (for पूज्य°)

46 ^{a}) S1 B1 D4 6 अस्मिंस्तीर्थे Ś1 K (K3 missing) B3 D (except D4 6) महाराज, S महाभाग° — ^{d}) Ś1 K1 °समित°, K3 Dn D5 भगवान्कमलासनः, D3 T2 G2–4 देवदानवसत्तम, M1 °सेवित

47 ^{a}) D2 पुष्करेण K1 महाराज, Dc D3 T2 G2 3 °भागा°, M तपस्तप्त्वा — ^{b}) Ś1 K1 सर्षिगणास्तथा, K2 4 Dn D5 सर्षिगणा पुरा, D1 2 ऋषिपुरोगमा — ^{c}) K4 च समभिप्राप्ता°, B D4 6 परमिकां प्रा°, D3 M1 हि समनुप्रा°, G3 समनुलप्रा°

48 ^{a}) Dc transp य° and कुर्यात् — ^{b}) T2 G3 पितृदेवांश्च तर्पयेत् — ^{cd}) = 3 80 87^{cd}, 88 4^{cd} K1 2 B1 3 4 Dc Dn D5 अश्वमेधाद् (for °मेधं) Dn D5 फलं प्राहुर्मनीषिण° (for ^{d}) S सोऽश्वमेधमवाप्नोति (T2 G3 सर्वपापविनिर्मुक्त) ब्रह्मलोके च पूज्यते

49 ^{b}) G2 पुष्कर तीर्थमाश्रित — ^{c}) B2–4 D4 6 तेना मोत्यजिताँल्लोकान् — ^{d}) M1 नदति (for मोदते) B2–4 D4 6 ब्रह्मण सदने स्थितान्

50 ^{a}) Dc G2 शाकैर् (for शाक-) K3 Dn D5 शाकैर्मूलैः फलैर्वापि — ^{b}) Dc D4 6 वा वर्तते (for वर्तयते) — T1 G1 M om 50^{cd} — ^{d}) K2 श्रद्धयानसूयवे, Dc श्रुत्वा वानसूयवान्, D5 श्रद्धावाननुसूयवे — ^{e}) K4 B3 D4 6 M1 चाप्नु° (for प्राप्नु°) S1 K1 सर्वं (for प्राज्ञो) — After 50, T2 G2–4 ins

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
तेनापि पूजनेनाशु प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 ^{ab}) Ś1 K1 2 B1 D (except D1 2 4) M1 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वा राज° — ^{c}) B2 3 वै (for वि) K2 Dn D5 न वै योनौ प्रजायते — ^{d}) K3 D5 3 स्नात्वा (for स्नातास्) G1 स्नात्वा तीर्थेषु भारत

52 ^{a}) K2 4 B Dc Dn D1 3 4–6 T1 G1 M कार्तिकीं (D1 M1 °की), D3 °के (for °क्यां) D1 2 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K3 Dn D5 5 G1 M1 योऽभिगच्छति — After 52^{ab}, K1 2 B2–4 D (except D3) read 53^{ef} K3 B2–4 D (except D1–3) om 52^{cd} — ^{c}) B1 तु चा (for तत्रा) K4 D1 2 राजन्, S (except T1 M1) तेन (for तस्य) — ^{d}) M2 T1 भविता, T2 G M2 लभते, M1 भवते (for वर्धते) K4 B1 D1–3 भवतीत्य(D3 °द्य)नुशुश्रुम°

53 Ś1 K4 D3 om 53^{ef} K1 2 B2–4 D (except D3) read 53^{ef} after 52^{ab} — ^{e}) D4 6 आप्नुयात् (for प्राप्नु°) K1 D (D3 om) स (for च)

54 ^{b}) Ś1 B Dc Dn D4 6 T2 G3 स्त्रिया वा, K3 स्त्रिय वा K2 पुरुषोपि वा, Dc1 Dn °षेण वा, D5 षेपि वा — ^{d}) Ś1 सर्वमेतत्, S तदशेष (for सर्वमेव) D1 2 विनश्यति B1 D3 तत्सर्वं सम्प्रणश्यति

55 ^{c}) Ś1 K1 S (except T2 G3 M1) पुष्करो (for °रं)

56 ^{a}) Ś1 K4 D1 2 प्रोष्य, K1 प्रोक्ष्य, B Dn D4 6 उष्ट्वा (B1 स्युष्य) (for उष्य), cf v l 59 Ś1 M1 रात्राणि (for वर्षाणि) K3 Dc D5 उषित्वा दश वर्षाणि, D3 वसते दश रात्राणि — ^{c}) Cn क्रतून्, Cnp कृतून् (as in text) — ^{d}) Ś1 K3 Dn D5 S (except M1) स (for च)

57 ^{b}) K4 उपाचरेत्, D4 6 उपाश्नुते (for उपासते)

क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ५७
दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
अर्चयित्वा पितॄन्देवान्नियतो नियताशनः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।

— After 57, Dn ins

381* त्रीणि श्रृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v l) as 3 125 15^{ab} ❀ Cn अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां त्रीणि श्रृङ्गाणि इति श्लोक पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं मन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येयतया परित्यक्त इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । श्रयते श्रृणातेर्वा श्रृङ्गाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापहिंसकानि वा । ❀]

58 ^{a}) Ś$_1$ Dn$_2$ D$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_{1-3}$ पुष्कर (for दुष्कर) Ś$_1$ K$_3$ B$_{1\ 4}$ Dn$_2$ D$_{1-3\ 5}$ G$_1$ M$_2$ पुष्करे (for पुष्कर) — ^{b}) B$_3$ transp दुष्कर and पुष्करे Ś$_1$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ पुष्कर (for दुष्कर) Ś$_1$ K$_1$ पुष्कर (for पुष्करे)

59 ^{a}) Ś$_1$ तत्र, K$_1$ यद्वा; B D$_4$ उष्ट्वा (B$_1$ व्युष्य), Do तस्माद् (for उष्य), cf v l 56 Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ वर्षाणि, K$_3$ रात्रिं तु; B$_4$ Do रात्राणि (for रात्रं तु) — ^{b}) Ś$_1$ नियतात्मन ; K$_1$ स्मकः — ^{c}) Ś$_1$ D$_{4\ 5}$ उपावृत्त, K$_{2\ 4}$ Do Dn D$_{1\ 3\ 5}$ उपावृत्य — ^{d}) K$_{1\ 2}$ T$_1$ G$_1$ M जम्बुमार्गं; D$_3$ (*sup lin* as in text) जम्बूमार्गात् B$_{1\ 2}$ उपाविशेत्, D$_3$ (m as in text) उपाश्नुते

60 ^{a}) K$_1$ G$_{1\ 2}$ M जम्बुमार्गं; Dn$_3$ जाम्बू S$_1$ समाश्रित्य, B$_1$ उपाविश्य; S समासाद्य — ^{b}) B$_{3-4}$ Do D$_{4\ 5}$ पितृदेवर्षिपूजित — ^{d}) G$_2$ M$_2$ स (for च) K (K$_3$ missing) Dn D$_{1\ 2\ 4\ 5}$ सर्वकामसमन्वित (Ś$_1$ D$_{1\ 2}$ °स)

61 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पूतात्मा भवते नर , K$_3$ Dn D$_5$ पू(K$_2$ मू)तात्मा जायते नर , K$_4$ D$_{1-5}$ पूतात्मा मा(D$_{1\ 2}$ म)नवो भवेत् — G$_4$ om (hapl) 61^{d}–62^{c} — ^{d}) Ś$_1$ आप्नोति, B D$_{2\ 5}$ चाप्नोति (B$_1$ गच्छति) (for प्राप्नोति) B$_{3-4}$ Do D$_{2\ 5}$ [अ]नुत्तमा (for चोत्तमाम्).

62 K$_1$ om 62, G$_4$ om 62^{abc} (cf v l 61) — ^{a}) T$_1$ G$_{1\ 2}$ M$_2$ जम्बुमार्गाद् K$_3$ B$_{3\ 4}$ Dn D$_5$ उपावृत्य — ^{b}) K$_{3\ 4}$ D (except Do) तदुलिका ; B$_1$ तुडलिका°, T$_2$ G$_{2\ 3}$ स्थण्डिलिका° D$_5$ यो गच्छेत्तिदुकाश्रम — ^{c}) M$_1$ तत्रास्य क्षीयते पाप — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ ब्रह्म(K$_4$ स्वर्ग)लोकेषु पूज्यते, K$_3$ Do Dn D$_5$ G$_4$ ब्रह्मलोक च गच्छति; T ब्राह्मलोके च पूज्यते, G$_1$ (by corr) विष्णुलोक च गच्छति

63 ^{a}) K$_2$ Dn$_1$ n$_3$ D$_5$ T$_2$ G$_{3\ 4}$ आगस्त्य सर, B$_{1\ 4}$ आगस्त्यसर, Do Dn$_2$ अ(Dn$_2$ आ)गस्त्यतीर्थम् — 63^{b}=48^{b}

64 ^{b}) S$_1$ K$_{1\ 4}$ Dn$_2$ G$_1$ फल, D$_3$ यदि (for पदम्) — ^{c}) K$_2$ Dn D$_5$ ततो गच्छेत्, D$_{1\ 2}$ समाश्रित्य (for °साद्य) — ^{d}) S लोकविश्रुत

65 ^{b}) T$_1$ हि (for च) K$_4$ D$_{1\ 2}$ आद्य भारतसत्तम, Do D$_3$ आसाद्य पुरुष(D$_3$ भरत)र्षभ — ^{c}) D$_1$ B$_3$ [ऽ]सौ, D$_2$ T$_1$ [ऽ]पि (for वै) — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ सर्वपापैः प्रमुच्यते

66 ^{a}) K$_2$ पितृ (for पितॄन्) — Ś$_1$ om (hapl) 66^{c}–68^{b} — ^{c}) G$_2$ °समृद्ध° स्याद्

69 ^{a}) N (except Do D$_{4\ 5}$, K$_3$ om) धर्मज्ञः (for ज्ञ) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 4}$ Do D$_{1\ 2}$ स्थाणुतीर्थम्, K$_2$ Dn D$_5$ स्थाणोस्तीर्थम्, B$_{1-3}$ ख्यात तीर्थम्, D$_3$ ख्यातस्तीर्थम्; D$_{4\ 5}$ स्थान तीर्थम्; G$_{2-4}$ M पुण्य स्थानम् B$_4$ (corrupt) स्थाणोस्पूण्यक्षपापते — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1\ 2}$ रुद्र (for भद्र°)

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

---

70 ^{a}) B2-4 D4 6 तु (for च) — ^{c}) K1 °प्रसादेन — ^{d}) Ś1 K (K3 missing) Dc Dn D1 2 5 स (K1 2 Dn D1 5 च) विंदति (for अवाप्नुयात्) — After 70, K2 B D (except D1 2 5) S ins

382* समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।

[D8 समृद्धं सर्वरत्नं च D8 श्रिया युक्तो K2 D4 नरोत्तम, Dn नरोत्तम, M1 नराधिप]

— S cont

383* राज्ञश्चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 ^{a}) M1 सप्राप्य (for चासाद्य) K2 B1 D5 6 नर्मदामथमासाद्य (sic), B2-4 Dn D4 6 T2 G3 नर्मदां तु (Dn स) समा°, D1 2 नर्मदापथमा°

73 B1 om 73, T1 om 73, with 72^{cd} — ^{a}) G1 M चर्मिला(G1 चर्मस्था)मथ सप्राप्य — ^{b}) D3 नदीं त्रैलोक्यविश्रुता (= 71^{b}) — ^{c}) S1 K1 4 B2 Dn D2 M °ज्ञात, Dc1 D1 T2 G1 3 4 °ज्ञाता, G2 °ज्ञानात् — ^{d}) B4 स्वग्नि°; D8 ह्यग्नि° (for अग्नि°)

74 B1 T2 G3 om (hapl) 74–75 — ^{a}) K4 D1 2 धर्मज्ञो, D4 °ज्ञ, S (T2 G3 om) राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — ^{c}) D4 M पृथिव्या (for °व्यां)

75 B1 T2 G3 om 75 (cf v l 74) — ^{a}) S1 K1 आश्रम, M1 आश्रमे Ś1 Dn1 D4 6 वशिष्ठस्य — ^{b}) Ś1 K1 विश्रुत

76 ^{a}) S1 गगातीरम्, K1 B2 गंगातीर्थम्, K4 B4 Dn2 ns D1 3 T1 G1 पिंग°; D3 4 M1 पिंगतीर्थ, D5 पिङ्गतीर्थम्, T2 G3 कपि° — ^{b}) B (except B1) Dc D3 4 6 M1 नराधिप (Dc °प), T G M2 समाहित (for जितेन्द्रिय°) — ^{c}) K2 4 Dc Dn D5 S (except M1) °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — After 76, D3 ins

384* ततो गच्छेत तद्वृत्त तीर्थं देवनिषेवितम् ।
स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Of 98^{cd}) Thereafter D8 reads 99–115, followed by 77–98 (om 77^{d}–79^{e})

77 ^{a}) Ś1 Dn D5 S राजेंद्र, K4 D3 धर्मज्ञ (for °ज्ञ) — ^{b}) Ś1 K1 Dn D5 तीर्थमुत्तमं (for लोक°) — After 77^{ab}, S ins

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।

— ^{c}) K2 Dn D5 तत्र, Dc अत्र (for यत्र) — D3 om (hapl) 77^{d}–79^{e} — ^{e}) Ś1 K1 चैव; G1 M1 राजन् (for वीर) — ^{f}) Ś1 K1 4 Dc Dn D1 ज्वलनो, D2 ज्वलने (for अनलो)

78 D3 om 78 (cf v l 77) — ^{a}) K2 4 D (D3 om) तीर्थे नर° (for तीर्थवरे)

79 D3 om 79^{abcde} (cf v l 77) — ^{b}) Ś1 सगम°; B2 3 Dc D4 6 G1 M1 °म (for °मे) — ^{c}) Ś1 K2 4 Dc Dn तस्य, K1 लब्ध्वा, D1 2 चैव (for प्राप्य) — ^{d}) Ś1 K1 2 D (except D4 6, D3 om) स्वर्गलोकं Ś1 स गच्छति, K1 Dc D5 च गच्छति; K2 Dn D1 2 च विंदति (for महीं) — ^{ef}) S1 K (K3 missing) D (except D3 4 6) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ — After 79, K2 B D (except D3 4 6) read 85^{cd}, while S ins

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युति ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ८३
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९०
जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ९१

[M विराजेत (for च राजेन्द्र)]

80 B2. 3 om 80–85 — [a]) K2 B1. 4 Dc Dn D5 स्नातस्, K4 स्नात्वा (for तत्र) — [b]) Dc D1. 2 S तर्पयन् — [c]) Ś1 प्रभासति, B4 D4. 6 विराजति — [d]) Ś1 K2. 4 B4 Dc Dn D5 सोऽश्वमेध, K1 हयमेध, B1 D3 (*sup lin* as in text). 4. 6 S वाजि D1. 2 सोऽश्वमेधफलं लभेत्

83 B2. 3 om 83 (cf. v l 80) — T1 अस्मिंस्तीर्थे D1. 2. 4. 6 T1 G1 M3 महाराज — [b]) G3. 4 पुण्यलक्षण लक्षित — [d]) Ś1 K1 द्विजोत्तम (for अरिंदम)

84 B2. 3 om 84 (cf v l 80) — [a]) Ś1 K2 B1. 4 Dn D5 तत्र वै (for तत्रैव) Ś1 K1 कुरुसत्तम, K2 Dn D5 पुरुषर्षभ

85 B2. 3 om 85 (cf v l 80) — [b]) K4 D1. 2 संगमे K1 प्रेत्य भारत, K4 D1–3 भरतर्षभ, T2 G2–4 प्राप्य दुर्लभ

86 [b]) K4 लोकानाप्नोति वारुणान्; D1. 2 ऋषीन्प्रयत मानस — K4 om 86[cd] — [d]) K2 B1 Dn D5 G2 दीप्यमान

87 [b]) T1 विशां पते (for युधि°) — 87[cd] = 3. 80. 48[cd], 83. 4[cd] — [c]) K1. 2 B1 Dn D5 S (except M1) अश्वमेधाद्

88 [a]) K4 D1. 2 उपावृत्तो — [c]) K4 D1. 2 S कुल (for वर) — [d]) T2 G सर्वदेवैरभिष्टुत — [e]) K1. 4 B1 Dn2 D1 G4 दमी, B2–4 Dc D3. 4. 6 द्रिमी; D2 M2 द्रमी; D5 दशी, T1 M1 द्रुमी, T2 G3. 3 शमी, G1 रमी (for दमी), cf v l 90 M1 चात्र (for नाम्ना) Ś1 K1 प्रथित, D3 विज्ञा° (for विख्या°) — [f]) Ś1 K1. 2 Dn D5 °प्रणाशन, K4 D1. 2 °विनाशन

89 [a]) K2 Dn D5 तत्र (for यत्र) — [b]) K4 B D1–3 M1 महेश्वरमुपासते — [c]) K2 Dn D5 च पीत्वा च, B1 चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च) B2 तु (for च) — [e]) Ś1 K1. 2 Dn D1. 2. 5 यत्पाप (for पापानि) — [f]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1. 2 तत्स्नातस्य प्रणश्यति; B1 कृतानि प्र[णु]देश्वर, B2 कृत्वा निर्देहते नर, Dc कृत्वा प्रणुदते नर, D3 कृतानि प्रणुदेश्वर

90 [a]) K1. 4 B1 Dn2 D1 दमी, B Dc D3. 4. 6 द्रिमी (B1 त्रिमी), D5 दशी, T1 M2 द्रमी; T2 G शमी (G1 रमी), M1 द्रुमी (for दमी), cf v l 88 — [b]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D3. 5. 6 M2 अभिष्टुत, B1 अधिष्ठिता, Dc1 अभिप्लुत; Dc2 प्लुता — [c]) B2–4 Dc1 D4. 6 M1 श्रेष्ठ (for °व्याघ्र)

91 [a]) Ś1 K1 चिता, K2 Dn D5 T2 G2–4 गत्वा; K4 (*m* as in text) दृष्ट्वा, D1. 2 इष्ट्वा; Dc (*m* as in text) स्नात्वा (for जित्वा) K4 (*m* as in text) B2–4 Dc D4. 6 तत्र (for यत्र) Ś1 K1 यज्ञा, K4 D1. 2 यज्ञैर् (K4m °यज्ञे) (for प्राज्ञ) — [c]) Ś1 K1. 4 D1–3 तत्र (for पुरा) — [d]) K2. 4 Dn D1. 2. 5 हत्वा दैतेयदानवान्

92 [b]) B2–4 D4. 6 वसुधाराम् — [c]) Ś1 तस्यैव; K1 तस्य वै, B1 D3 राजेन्द्र, D1 तस्या तु; D4 M2 तस्या हि (for

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९२
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ९५
ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९७
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥ १०१
गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्यां हि) — ^{d}) Ś1 K2 4 Dn D1 3 5 °मेधफलं लभेत्
93 D4 om (hapl.) from कुरु° up to स्नात्वा (in 94^{c}) — ^{a}) K4 D1 3 T1 G1 कुरुकुलश्रेष्ठ T2 G2–4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ — ^{b}) K1 तु भारत; K2 Dn D5 समाहित, Dc च मानव°; D3 [अ]नुशोचते — ^{c}) S चापि (for चैव) K1 4 B Dc Dn2 D1 3 6 तर्पयित्वा पितॄन्देवान्, D3 सतर्प्य पितृदेवाश्च
94 D4 om. up to स्नात्वा (cf. v.l. 93) — ^{a}) B Dc D6 T G चापि (for चात्र) K3 Dn1 n3 D3 5 सर°; Dn3 G1 वर, D1 3 पुन (for पर) B Dc D6 T G तत्र (B1 रूप) (for पुण्य) — Ś1 om. (hapl.) 94^{c}–95^{b}, K4 om. 94^{cd}
95 Ś1 om. 95^{ab} (cf. v.l. 94) — ^{b}) K4 B1 D1–3 °विनाशन
96 ^{a}) K3 Dn D6 भद्रतुग, D3 ब्रह्मदत्त, T2 G2–4 ब्रह्मतीर्थं — ^{b}) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 3 5 शुचि (Ś1 शुचि) शीलसमन्वित — ^{d}) Ś1 K (K3 missing) B2 3 Dn D1 3 5 गतिं च परमां व्रजेत्
97 ^{a}) S (except M1) कुमारकाणां — ^{b}) T1 विधि, G4 शक्र° (for सिद्ध°) — ^{c}) B2–4 Dc D3 4 6 नरश्रेष्ठ; M1 नर' शीघ्रं for (नर' क्षिप्रं) — ^{d}) Ś1 ब्रह्मलोकम्, K1 3 4 Dn D1 3 5 M1 स्वर्गलोकम् T G M2 वासव लोकमाप्नुयात्.
98 ^{b}) Ś1 K1 3 Dn D5 सिद्ध° (for देव°) S तीर्थं देवर्षिसेवित — Ś1 om. (hapl.) 98^{c}–100^{b} — ^{c}) B1 3 4 Dc D4 5 transp. तत्र and स्नात्वा K1 4 D1 3 मर्त्यो (for विप्रो) B1 D3 स्नात्वा तत्र नरो भाति — ^{d}) K3 Dn D6 निर्मल° (for विमल°) D4 6 इव (for यथा)
99 D3 reads 99–115 after 384* Ś1 om. 99 (cf. v.l. 98) — ^{d}) G1 3 4 क्रमतो (for क्रमशो) B3 येन, Dc D3 ये प्र, T1 ये तु
100 Ś1 om. 100^{ab} (cf. v.l. 98) — ^{a}) K3 4 Dn D5 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — B3 om. (hapl.) 100^{b}–103^{a} — ^{c}) T G न (for तु) — ^{d}) D3 ततो, T G भवेद् (for नरो) B1 D3 नृपतिसत्तम; D4 भारत°
101 B3 om. 101 (cf. v.l. 100) — ^{a}) D4 6 राजा (for राजन्) — ^{b}) K4 D1 3 B तप्तकुडलभूषण° (G4 °काचन भूषण, M1 °काचनकुडल) — ^{d}) M1 नर (for महत्) Ś1 K (K3 missing) B1 Dn D1–3 5 फल प्रा(K1 Dn3 D3 फलमा)मोति मानव°
102 B3 om. 102 (cf. v.l. 100) — ^{a}) Ś1 K1 3 Dn D2 5 श्रीकुंज तु (D2 च), K4 श्रीकुंभ तु, B1 3 4 Dc D3 4 6 M1 गिरिकुंज, Dn D1 श्रीकुड तु (D1 च) — Ś1 T1 om. (hapl.) 102^{c}–105^{b} — ^{c}) M2 नमस्कृत्वा
104 Ś1 T1 om. 104 (cf. v.l. 102) — ^{a}) K1 नरो नूनं; K3 B1 3 4 Dc Dn D3–6 नर' क्षिप्रं, K4 D1 3 नरो राजन्, B2 M नरव्याघ्र — ^{b}) K3 4 B1 3 4 D (except D4 6) वासव लोकमाप्नुयात्, T2 G3 4 सौवर्णकमवा°, G2 वाजपेयफल लभेत् — K1 B1 4 om. 104^{cd} — ^{c})

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
चरुं नरेन्द्र सप्तार्चेर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
पितॄणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषश्चरुः ॥ १०७
ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
एकरात्रोपितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

B2 विमुक्तात्मा — d) K3 4 B Dc Dn D3 5 G1 गच्छेत, D1 लभते, D2 लभेत, G3 भजेच्च D4 6 परमिका (for च परमा) — After 104, K1 3 B Dc Dn D4 6 ins

387* वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS *repeat* (with v l) 104!

105 Ś1 T1 om. 105ab (cf v l 102) — a) D3 गच्छेच्च (for गच्छेत) K1 मद्रवा, K3 D5 मलवा, K4 Dn वड्वा; B1 मनला; B2 वरवा; B3 Dc मनवा; D1 2 माडव्य, D3 मचल (m वटप); D4 मवल; D6 वड्व (for मलदा) — b) D1–3 विश्रुत — c) B2 D4 6 T G3 च (for तु)

106 a) Ś1 K1 सप्तारुष (K1 °चैक) चरु राजन्; K2 4 B D चरु सप्तार्चिषे (K4 D1 2 सरुचे) राजन् — b) K1 G4 विधि (for शक्ति) — After 106, K1 4 Dn D1 2 3 (marg *sec m*) 6 ins

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
गुह्यकाः किंनरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
नियतः परमां दीक्षामास्थायाब्दसहस्रिकीम् ।
विष्णोः प्रसादनं कुर्वंश्चरुं च श्रपयंस्तथा । [5]
सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ।
ददावष्टगुणैश्वर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा ।
नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । [10]

[(L 2) K3 नृपा , K4 D1 2 तथा (for नरा) — (L 3) D3 नागा (for रुद्रा) — (L 4) K1 D2 नियता.. K3 4 Dn °सहस्रकीं, D1 स्रका — (L 5) D1 2 विष्णो प्रसाद कुर्वत (for the prior half) Dn तदा (for तथा) D1 2 चरुमश्रपयस्तत , D3 चरु सश्रपयस्तथा — (L 6) D1 2 ऋग्भिस्तुष्टुवुरच्युत (for the posterior half) — (L 7) Om in K1 D1 2 ततस् (for तेषा) — (L 10) K3 Dn2 n3 D6 विश्रुत (for भारत)]

107 B3 om (hapl) 107bc — d) M सम (for श्रेयान्) Ś1 K4 D1 2 सप्तरुचे चरुः, K1 2 सप्तरुचश्चरुः, Dn D3 सप्तार्चिषे चरुः (D3 वच), D3 (marg *sec m*) सप्त ऋचस्तथा

108 B1 om 108–109, T1 om (hapl) 108b–110a — b) K1 B3 रुद्रापदम्, K2 B4 Dc Dn2 n3 D4 6 रु(B4 Dc रौ)द्र पदम्, K4 श्रेयापथम्; B3 रुद्रालपदम्, D2 5 वस्त्रापथम्, T2 G2–4 भद्रापादम्, G1 भद्रापथम्, M भद्रापदम् D1 तत्रापि नियतो वसेत् — c) Ś1 अभिगत्वा, K2 4 Dn D1 2 5 अर्चयित्वा (for अभिगम्य)

109 Ś1 B1 T1 om 109 (for B1 T1 cf v l 108) — c) B4 Dc त्रिरात्रोपोषितो — d) K1 गोसहस्रफलं, G4 अश्वमेध°

110 T1 om 110a (of v l 108) — a) B1 T2 G2–4 ततो (for अथ) B1 निवृत्तो (for गच्छेत) — Ś1 om (hapl) 110c–111b — c) D1m अभय तत्र, D3 अभयं यत्र (for प्रसूतिर्यत्र)

111 Ś1 om 111ab (of v l 110) — a) K4 D1m 2 3 तत्स्थानं; B1 तु स्थान (for स्थान च) — b) B2 4 Dc D4 6 यत्र (for त्रिषु) — d) B2–4 Dc D4 6 अभ्यर्च्य च; D3 T G M2 त(M2 अ)थाभ्यर्च्य (for सम°)

113 a) K1 B1 3 D4 6 तस्य (for तत्र) — b) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 5 M1 देवनिषेवित, B Dc D4 6 देवर्षिसमत, D3 (marg *sec m*) सिद्धनिषेवित. — d) K2 4 Dn D1 2 5 माप्नोति (for आ)

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८
स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११९
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

---

114 ^{a}) K2 Dn D5 चैव (for गत्वा) — ^{b}) K4 B1 3 D1 2 तत्रैव (for तथैव) Ś1 K1 4 B3 D (except Dc D1) °वालुक, K3 °वाकुल — ^{c}) K2 पुष्पमिश्च, K4 B1 D1 2 T2 G3 पुष्पन्यासम्, Dn D5 पुष्पाभश्च, D3 पुष्पाजन, T1 G1 M पुष्पजय (M2 °यम्), G2 4 पुष्पजायाम् (for °न्यास) — ^{d}) T2 G (except G1) मरणे (for °ण) K2 Dn D5 गत ; K4 D6 नर॰ (for तत)

115 G4 om 115^{a}–116^{d} — ^{a}) K1 D3 M °विस्तारं, K4 Dn D1 2 3 (before corr) 5 °विस्तारा — ^{b}) K4 Dn D1 2 5 आयता, M आयत — ^{c}) T G (G4 om) एता हि (for एतावद्) Ś1 K1 एतावती देविका तु (K1 च), K3 Dn D2 3 5 M एतावती (D3 °ता) देविका तु, K4 D1 एतावती वेदिका तु — ^{d}) K4 D (except Dc D6) पुण्या °सेविता, B2 3 पुण्या °समिता, G2 पुण्या राजर्षिसेविता, M1 पुण्या राजनिषेविता

116 G4 om 116^{abcd} (cf v l 115), D3 om 116^{b}–118^{b} — ^{b}) T G (G4 om) यथाश्रुत — ^{c}) K2 Dn D5 तत्र (for यत्र) — ^{e}) T2 G2 3 उपासंत, G4 उपागम्य (for उपासन्ते) K4 उपासते दीर्घसत्र — ^{f}) Ś1 K1 4 D1 2 5 दक्षिणा(K1 °क्षणे, K4 D1 2 °क्षिण)नियतव्रता॰ ; K2 B Dc Dn D4 6 दीक्षिता नियत°

117 D8 om 117 (cf v l 116) — ^{d}) G1 2 आप्नोति (for प्रा°) S1 G1 4 भारत (for मानव॰)

118 D3 om 118^{ab} (cf v.l 116) — ^{d}) Ś1 K1 2 B Dc Dn D3–6 T2 G3 M2 मेरु° (for मरु°) — ^{e}) K2 D5 क्रमश (for चमसे) K (K3 missing) Dn D5 [अ]थ, Dc स (for च) S चमसो° (for च शिवो°) — After 118, S (except M2) reads 122

119 ^{a}) B D (except D1 2) तु (for च) — ^{b}) D3 चाग्निष्टोमफल (marg *sec m* वाजिपेय), S गोसहस्र° — ^{c}) T2 G शिलोद्भेदे — M1 om (hapl) 119de — ^{d}) B1 G1 M2 गोसहस्रमवाप्नुयात् — G1 om 119^{ef}

120 ^{a}) S शतह्रद (for शश°) — ^{c}) S1 D3 4 °प्रतिच्छन्ना, S शतरूप°

121 ^{a}) Ś1 K1 B D3 4 6 M1 °भाग (*for* °राज) — ^{b}) Ś1 K1 G2 त्वनु, T1 G1 शत , T2 G3 शत (*for* अनु) Ś1 K1 Dc G1 सवत्सरा K2 Dn D5 च ते, Dc इति, G2 हि मे (for हि ते) — ^{c}) Ś1 K1 4 B3 Dc Dn D1–3. 5 दृश्यते, K2 दृश्यते, T1 जायते (for स्नायन्ते) — ^{d}) Dc T1 G4 तथा ; G1 M तदा (for सदा)

122 S (except M2) reads 122 after 118 — ^{b}) B Dc D3 4 M2 शिववत् (for शशि°) Ś1 K1 4 Dc D1 2 5 नर॰ (for सदा)

123 ^{a}) N (except D3, K3 missing) T2 G3 4 कुमारकोटीम् — D5 om 123^{cd} — ^{e}) Ś1 गनामेयम्, K1 अनामयम्, K4 D3 S गवा मेधम् (for गवामयम्) K2 Dc Dn D1 2 4–6 गवामयुत(D2 °यन)माप्नोति

124 ^{a}) B1 D3 S राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — ^{b}) Ś1 K4 B D2 3 रुद्रकोटीं G1 2 समास्थित॰ — ^{d}) Ś1 मुनिकोटीं, K1 2 4 B1 D2 मुनिकोटी (*or* °टि), B2 4 ऋषिकोटी , Dc Dn D5 मुनिकोटिः ; D3 मुनिकोट्य॰ K2 4 B1 Dc2 Dn D1 5 G4 समागता , D2 M2 °हिता ; D6 °हित , D3 (*sup lin*)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥ १२५
ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।
अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२९
ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

T_2 G_1 $_3$ °गता°, G_2 °गत° T_1 (corrupt) ऋषिकोससमागता° — [c]) $Ś_1$ K (K_3 missing) B_1 Dn D_3 हर्षेण महता विष्टा, B_{2-4} Dc D_4 $_6$ हर्षेण च समावि , D_1 $_2$ हर्षेण महता तिष्ठे(D_2 °ष्ठ)द्, M_1 हर्षेण महता युक्ता — [f]) K_3 Dc Dn रुद्र (for देव°)

125 [a]) T_1 अह पूर्वं समासाद्य — [b]) $Ś_1$ K_1 प्रेक्षामि (for द्रक्ष्यामि) S (except T_1 G_1 M_2) द्रक्ष्यामीति वृषध्वज

126 K_1 om 126 — [c]) K_3 Dn D_8 G_4 योगी (for योगे)

127 [a]) $Ś_1$ सृष्ट्वा; T_2 G_1 $_3$ दृष्टा (for सृष्टा) K_3 Dn D_8 कोटीति; K_4 Dc D_1 $_2$ कोटी तु, D_4 $_6$ तु कोटी (for कोटिस्तु) B सृष्टा तु कोटिरुद्राणा (B_3 रुद्रकोटीणा) — [b]) $Ś_1$ K_1 $_4$ T_2 G_3 स्थिता° (for स्थिता) — [c]) K_2 पूर्वं नर, G_4 पूर्वंमय $Ś_1$ K_1 B_3 दृष्ट, D_2 $_5$ दृष्टा (for दृष्ट°)

128 [a]) K_4 D_1 $_2$ एव (for तेषा) T_1 G_1 M_2 दृष्टो (for तुष्टो) $Ś_1$ K_2 Dn D_8 महादेव° — [b]) $Ś_1$ Dn D_8 मुनीना (for ऋषीणाम्) $Ś_1$ K_1 $_4$ Dn D_1 $_2$ $_5$ भाविता त्मना (cf 126[d]) — [f]) $Ś_1$ धर्मबुद्धिर्, B_2 D_4 $_6$ धर्मे बुद्धिर्.

129 K_4 om (hapl) 129[b]–132[a], K_1 om 129[c]–131[b]

130 K_1 $_4$ om 130 (cf v l 129) — [a]) $Ś_1$ सरस्वतीं; B_1 Dc D_2 S त्या S_1 महापुण्याम्; G_1 °राज — [d]) B_1 $_2$ उपासते, D_3 उपासीत K_2 Dn D_1 $_2$ $_5$ केशव समुपासते, M_1 जनार्दनमुपासते

131 K_4 om 131, K_1 om 131[ab] (cf v l 129) — [b]) K_2 Dn ऋषयश्च तपोधना° — [d]) B_2 D_4 चैत्रे (for चैत्र) S_1 K_1 G_2 चैत्र (S_1 चैत्र) शुक्लत्रयोदशीं

132 K_4 om 132[a] (cf v l 129) — [b]) S_1 लभेद् (for विन्देद्) — [d]) D_4 $_6$ शक्रलोक (for ब्रह्म°) D_1 $_2$ T_1 G_1 M स गच्छति; T_2 G_{2-4} गमिष्यति $Ś_1$ K_1 ब्रह्मलोके महीयते (K_1 °त्ति)

133 [b]) K_1 समस्तानि (for समा°) T G समवाप्नोति मानव° — [c]) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dn D_8 T_1 M_2 तत्रावसानम्, T_2 G तत्र च स्नानम्

Colophon K_3 missing — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* Dn_3 T_1 तीर्थयात्रा $Ś_1$ K_1 $_2$ B Dc Dn_1 n_2 D_1 $_2$ $_{4-6}$ T_2 G_{1-3} (all om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, K_4 D_3, likewise, only पुलस्त्ययात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 82, Dn_3 M_2 (before corr) 83, D_1 86, S (M_2 after corr) 81 — *Śloka no* Dn_1 n_2 28, Dn_3 29, D_1 145

81

☞ 1–127[ab] is missing in K_3 (cf v l 3 79 1), the MS is mostly ignored here up to the end of the lacuna

1 [a]) M_1 पापानि (for पापेभ्यो) K_1 $_2$ Dn यत्र मुच्यते ;

८१

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M_1 यत्र नश्यति (for विप्रमु°) — ^{d}) K_2 Dn दर्शनात्, T_1 तद्गत्वा (for तद्गता°) K_1 स्नानमात्रेण सर्वश , M_2 प्रविष्ट स्यैव भारत

2 ^{a}) $D_{1\,2}$ G_1 °क्षेत्रे — ^{d}) $Ś_1$ D_1 $K_{1\,2}$ सोपि पापात्, K_3 $B_{2\,4}$ Dn सर्वपापै , K_4 सर्वपापात् B_3 विमुच्यते — After 2, K_4 Dn $D_{1\,2}$ ins

389* पासवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिता ।
अपि दुष्कृतकर्माण नयन्ति परमा गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
[Lines 3–4 = (var) 175]

3 ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D_5 वै स , D_1 वास (for मास) B_2 $D_{4\,6}$ S (except T_1 G_1 M_2) धीर (for वीर) — ^{b}) B_2 जनेश्वर, D_6 M_1 नराधिप; T G M_2 युधा वर (for युधि°) — D_2 om 3^{c}–4^{b} — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_5 तत्र (for यत्र) — ^{d}) K_1 सिद्धा (sic) चारणतापसा , B $D_{4\,6}$ यत्र सिद्धर्षिचारणा°

4 D_2 om 4^{ab} (of v l 3) — ^{a}) M_2 चैव (for यक्षा°) — ^{c}) T_1 ब्रह्मक्षेत्रे $Ś_1$ K_1 महत्पुण्यम्

5 ^{a}) = 3 80 45^{a} T_1 मनागप्यभिकामस्य; T_2 G_3 मनसा गतु°, $G_{1\,2\,4}$ मनसा मुक्ति° — ^{b}) S (except M_1) युधा वर (for युधि°) — $Ś_1$ om 5^{c}–6^{b} — ^{d}) Dc S स्वर्गे लोक, $D_{1\,2}$ स्वर्गलोके D_1 महीयते, S स गच्छति

6 $Ś_1$ om 6^{ab} (of v l. 5) — ^{cd}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except $D_{3\,4\,6}$) फल प्राप्नोति च तदा (K_1 नर°, K_4 $D_{1\,2}$ तथा) राजसूयाश्वमेधयो°

7 ^{a}) $Ś_1$ मदाक्रुक, K_1 मदक्रुक , K_2 अक्रुणक; K_4 मचकुण; B_2 मरुतक, B_4 मवक्रक (m अरणक), Dc D_4 मचकुक; Dn मकु(Dn_1 °क)णक; D_1 मस्कुणक, D_2 मकुणक, D_5 व ब्हुक (sic), T_2 G_3 स्यमतक, G_2 चमन्तुक, G_4 तुमन्तुक; M_1 मचन्तुक, M_2 चमदुक (for मचक्रुक) — $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn D_5 नाम (for राजन्) D_3 ततोर्ध्वचक्रक राजन्

8 ^{b}) $Ś_1$ K_1 T $G_{3\,4}$ विष्णुस्थानम् $Ś_1$ K_1 अरिंदम

9 ^{a}) $Ś_1$ D_1 च गत्वा, $K_{1\,2}$ च नत्वा, K_4 $D_{2\,3}$ [अ]भिगम्य, B Dc $D_{4\,6}$ च दृष्ट्वा (for [अ]र्चयित्वा) K_4 D_3 [अ]थ, D_2 [अ]पि (for च) — ^{b}) $K_{1\,4}$ $D_{1\,2}$ त्रैलोक्य° (for त्रिलोक°) — ^{d}) Dc D_1 T G स (for च)

10 ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ S (except T_1 M_1) परिप्लव — ^{d}) D_1 S (except T_1 M_1) आप्नोति, D_6 चा° (for प्रा°) K_3 Dn D_5 भारत (for मानव°)

11 ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn $D_{1\,2\,5}$ G_2 पृथिवी , T_1 M_1 °व्या (for °व्यास्) $B_{1\,4}$ आगम्य (for आसाद्य) — ^{b}) $G_{1\,2\,4}$ M_2 गोसहस्रमवाप्नुयात् — ^{c}) T_2 G_3 शल्मलिक, G_2 शलूलिक, M_2 शाकलिनीं — ^{e}) $K_{3\,4}$ Dn $D_{1\,2\,5}$ दशाश्वमेधे स्नात्वा च, $G_{1\,4}$ °मेधके स्नात्वा — ^{f})

सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥१९
कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
संमिते पुष्कराणां च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः ।
जामदग्न्येन रामेण आहृते वै महात्मना ।
कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
ततो रामह्रदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति नः श्रुतम् ।

Dn D5 तदेव फलमाप्नुयात्

12 D3 om 12[c]–14[d] — [a]) Ś1 सर्पिदर्शीं; K2 Dn D1 5 सर्पदेवीं, B1 सर्पिदार्वीं, B2 सार्पदीर्वीं, B3 सर्पि दर्वीं, B4 सर्पिदेवीं; Dc सर्पिदघ्ना, D4 6 सर्पग्रीवीं — [d]) T2 G3 4 स (for च) B Dc2 T2 G3 गच्छति (for विन्दति)

13 D3 om 13 (cf. v l 12) G1 damaged — [b]) K1 तरन्नुक, K4 D4 तुरङ्गुक, B1 2 अनतक, B4 अवसक, Dc वमतक, D5 तरइक, T G2 3 अरुन्तुक; G1 M2 अरन्तुक, G4 अरिंतुद; M1 अरिंदुक (for तरन्तुकम्)

14 D3 om 14[abcd] (cf v l. 12) — [a]) T1 G1 पचवटीं; M °वट — [c]) Dc D4 om आगम्य (for आसाद्य)

15 M2 om 15–16 — [c]) Ś1 B4 Dc D1–3 वराह° (for वाराह) — [d]) M1 transp पूर्वं and यत्र B (except B1) D3 4 6 पुरा (for पूर्वं) S विभु° (G4 भुवि) (for ऽभवत्) — [e]) D3 (*sup lin* as in text) यत्र (for तत्र) K2 4 Dc Dn D5 नरश्रेष्ठ

16 T1 G1 4 M2 om 16 (for M2 cf v l 15) — [b]) T2 G3 अनुमजेत्, G2 समामजेत् (for °विशेत्) — [c]) K4 स्नात्वा च फलमाप्नोति — [d]) D1 भारत (for मानव) — [e]) D5 एकाह च; T2 G3 एकाह्नेन (for एकहंसे)

17 [b]) K1 2 Dn D5 नराधिप (for कुरू) — [c]) S पौंडरीकम् — [d]) Ś1 Dc तु स , K (K3 missing) Dn D1–3 G1 च स ; B1 सदा; B2 4 D4 6 स च (for नर°)

18 [a]) B3 4 D4 6 T2 G3 मु(B3 म)जावट — [b]) K2 4 Dc Dn D5 स्थाणो स्थान (K4 Dc by transp स्थान स्थाणोर्) महात्मन — [c]) K2 Dn D5 उपोष्य (for तत्रोष्य)

19 M2 om 19 — [b]) K1 D3 यक्षिणीं लोकविश्रुता, K2 D1 2 यक्षिणी °विश्रुता, B2 3 D4 6 यक्षीं °परिश्रुता — [c]) Ś1 K1 2 B Dn D3–6 स्नात्वा (for तां चा°) D1 2 तत्र स्नात्वाभिगत्वा च — [d]) Ś1 D1–4 6 सर्वकामान्, K (K3 missing) B Dn D5 सर्वान्कामान्, Dc सर्वकामम्; T1 पुण्यलोकम्; M1 सर्वेलोकान्

20 [d]) S1 K1 D1 2 M1 नराधिप (for समा°)

21 [a]) B3 समिता, Dn °त (!) (for °ते) B D3 4 6 तु (for च) — [d]) Ś1 K1 आहृतानि, K2 Dn हृत तस्सु (!), K4 आहितानि; B3 Dc M1 आहृतो वै; Dc प्राकृते वै, D1 2 आहृत सन्, D5 कृत तस्सु , T G2 4 M2 आहृते सु , G1 (corrupt) ह्रदाते सु (for आहृते वै) — [f]) Ś1 T2 G2–4 अश्वमेधफल लभेत्, K1 °मवाप्नुयात्

22 [a]) B Dc Dn3 D3 4 6 M रामह्रद, G2 4 रक्तह्रदान् T1 पश्येत्, G2 4 पश्यन् — [b]) K2 Dn D5 समाहित (for नरा°), cf 20[d] — [c]) K2 Dn D5 तत्र, D3 अत्र (for यत्र) — [e]) K4 D3 उत्सार्य, B3 उत्सृज्य, T2 G (except G1) आसाद्य (for उत्साद्य) Ś1 K1 2 B1 Dn D5 वीरेण — [f]) Ś1 K1 प्रकल्पिता (for निवे°)

23 [b]) T G रुधिरस्येति K2 B3 Dn D5 विश्रुत, T1

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥ २३
राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन्स गगने स्थितान् ॥ २५
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९
ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन्संतर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
एवं दत्त्वा वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ३३
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
शुद्धदेहश्च संयाति शुभाँल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M_3 न श्रुति — ^{d}) N (K_3 missing) प्र (for च) — ^{f}) K_2 B_4 Dn $D_{1\ 2\ 5}$ नराधिप (for महीं°)

24 For 24–32, cf passage 71* of the Ādi (vol 1, p 33), and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 6 — Before 24, $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn ins पितर ऊचु — ^{d}) B $D_{4\ 6}$ [ऽ]नघ (for विभो) — ^{f}) T_2 G (except G_1) M_3 यदिच्छसि B $D_{4\ 6}$ महामते

25 ^{a}) S तु (for स) — ^{d}) K_4 $D_{1\ 2}$ तान्, Dc स्वान् (for स)

26 ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ भवन्तोद्य यदि प्रीता — ^{c}) K_2 $B_{1\ 3}$ Dn D_5 पितृप्रसादम् — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dn D_5 तपआप्यायन, D_1 तपसोप्या°, T_1 $G_{3\ 4}$ तप स्वाध्यायन

27 27^{ab} = (var) 29^{cd} — ^{c}) S (except G_1 M_1) तु (for च) $Ś_1$ K_1 D_3 तत पापात्प्रमुच्येय — ^{d}) K_1 भवता (for युष्माक) $Ś_1$ ह्यय, Dn D_5 [अ]प्यह (for ह्यहम्)

28 ^{d}) B $D_{3\ 4\ 6}$ तोष° (for हर्ष°)

30 K_1 om 30^{ab} (with 29) — ^{a}) K_2 तु (for त्व) — ^{b}) $Ś_1$ न (for च) $K_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 5}$ पतितास्ते स्व कर्मभि, B Dc $D_{3\ 4\ 6}$ M_1 निहतास्ते स्व(D_3 *sup lin* °स्तेन)कर्मभि (D_3 णा)

31 ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc Dn D_5 S (except M_1) ह्रदेषु तेषु T G_{2-4} M_1 (by transp) स्नात्वा य — G_1 om 31^{cdef} — ^{e}) K_2 B_4 Dn D_5 च मन°, $D_{1\ 2}$ मनसा (for मनस) T_1 समीप्सित मन काम, M_3 स इप्सित मन काम — ^{f}) K_4 Dc D_{1-3} S (G_1 om) स्वर्गवास

32 ^{a}) K_4 B D_4 T_1 $G_{3\ 4}$ वर (for वरान्) — ^{e}) K_2 Dn D_5 प्रीत्या (for प्रीतास्) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ Dc Dn D_5 अतर्हिता (for °र्दधु) K_1 ययु°, K_3 B Dn D_5 S (except G_1 M) तत ; K_4 स्वय (for तदा)

33 K_4 om 33^a–34^b — ^{d}) D_3 S शुचि (for शुभ°) — T_1 om 33^c–35^b

34 T_1 om 34, K_4 om 34^{ab} (cf v l 33) — ^{a}) K_1 Dc_1 Dn D_{3-5} वशमूलक आ — ^{c}) D_3 G_1 स (for स्व) T_2 G_3 श्रीमान् (for राजन्) K_3 Dn स्वय समुद्धरे द्राजन्

35 T_1 om 35^{ab} (cf v l 33) — ^{cd}) K_4 B Dc $D_{1-4\ 6}$ M_1 शरीरशुद्धिमा(M_1 °द्धि प्रा)प्नोति The same MSS except Dc स्नातस्तस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे) — ^{f}) $D_{1\ 2}$ G_4 शुद्धा° (for शुभा)

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
स्नात्वा तीर्थवरे राजँल्लोकानुद्धरते स्वकान् ।
श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

---

36 M_3 om 36^a–37^d — ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except $D_{4\ 6}$) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — $36^b = 37^b$ — $Ś_1$ D_2 om (hapl.) 36^c–37^b — ^{c}) $B_{2\ 3}$ T_1 M_1 लोकयात्रोद्धृता॰, G_4 लोको यत्रोद्धृत॰ — 36^d = 5 13 9^b

37 $Ś_1$ D_2 om 37^{ab}, M_3 om 37^{abcd} (cf v l 36) — ^{b}) = 36^b K_1 तीर्थं ते लोकविश्रुत, K_2 Dn D_8 तीर्थं त्रैलोक्यपूजित, T_1 G (except G_3) तीर्थसेवी कुरूद्वह (=41^b) — After 37^c, K_3 Dn $D_{2\ 5}$ ins

390* स्नात्वा नियतमानस ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवान्

38 D_2 om 38^a–39^c — ^{a}) D_1 कपिल; S कापिल (for कपिला) — G_4 om 38^c–39^b — ^{d}) $Ś_1$ K_1 पितॄन्देवांस्तथैव च, $K_{3\ 4}$ Do Dn D_8 पितॄन्स्तान्दैवतान्यपि (Do नि च), B_2 देवानि स्वपितॄंस्तथा, D_1 पितॄंश्च देवतास्तथा, $D_{4\ 6}$ देवानिह पितॄंस्तथा, G_1 देवतांश्च पितॄंस्तदा — ^{f}) K_4 $D_{1\ 3}$ S (G_4 om) भारत (for मानव)

41 ^{a}) $D_{1\ 2}$ M तत (for तत्र) T_2 G_3 चासाद्य $Ś_1$ शङ्खिनीं स्व समासाद्य, K_1 B Do $D_{8\ 4\ 6}$ T_1 शङ्खिनीतीर्थमासाद्य — ^{b}) B $D_{4\ 6}$ नराधिप, D_1 यथाक्रम (for कुरू॰) — ^{d}) S_1 K_1 तीर्थम्, B $D_{3\ 4\ 6}$ वीर्यम् (for रूपम्)

42 K_4 $D_{2,\ 4}$ om 42, G_4 om 42^b–44^a — 42^{ab} = (var) 13^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ B_2 Dc_2 अरु($Ś_1$ अरं)तकं, K_3 Dn_1 n_3 D_5 तरडक, B_1 D_3 मनतक, $B_{3\ 4}$ अवर्णक; Dn_2 D_6 मचक्रुक, T_1 मल्दक, T_2 G_3 अरुंदुक, M अनुत्तम (for अरन्तुकम्) K_1 ब्रह्मावर्तं नरोत्तम — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 6}$ G_2 तद्य, B_2 D_3 (*sup lin* as in text) यस्य, M_1 तत्र (for तस्य) T_1 G_1 M_2 समासाद्य, T_2 G_3 महापुण्य (for सरस्वत्या) — $D_{2\ 4}$ G_3 om 42^{ef}, G_1 om 42^f–44^c

43 $G_{1\ 4}$ om 43 (cf v l 42) — ^{a}) S_1 ब्रह्मज्ञ, K_2 B_4 Dn D_5 S राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — K_3 om (hapl) 43^b–44^a — ^{b}) $Ś_1$ D_5 नरोत्तम, Dn नरोत्तम (for नरा॰) K_4 द्वारपालमरतुक (=42^b) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 3}$ लभते रूपमुत्तम

44 G_1 om 44^{abc}, K_3 G_4 om 44^a (cf v l 42, 43) — ^{a}) S_1 K_4 धर्मात्मन्; Dn D_5 T_1 M राजेंद्र, T_2 $G_{2\ 3}$ धर्मात्मा (for धर्मज्ञ) — ^{b}) Cf v l 46^b K_4 वसुतीर्थम् (for सुतीर्थकम्) — ^{c}) K_3 Do Dn D_5 T G_{2-4} तत्र (for यत्र) $D_{1\ 2}$ S राजन् (for नित्य) — ^{d}) A few MSS देवतै K_1 देवता॰ पितृभि॰ सह

45 ^{d}) Dc_2 T_2 G (except G_1) स (for च)

46 ^{a}) K_1 $G_{2\ 4}$ ततोंबुपश्य, K_2 Dn D_5 त्रुम(K_2 ॰मा) स्या; B_2 भवत्या, B_3 ॰म्युपत्या, Do त्रुवत्या; $D_{3\ 4\ 6}$ ततो युवत्या; T_1 M_1 वपश्यन्, M_2 ॰बपश्य K_4 $D_{1\ 2}$ ततो भवस्य धर्मात्मन् — ^{b}) K_3 Dn D_5 सुतीर्थकमनुत्तम (=44^b) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $B_{1-3\ 5}$ कामेश्वरस्य, K_4 $B_{2\ 4}$ Do Dn $D_{4\ 6}$ काशी॰, G_3 M केशे $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn $D_{1\ 2}$ तीर्थे च (for तीर्थेषु)

47 ^{b}) K_1 M_3 तत्र (for यत्र) K_4 निश्चित; B $D_{4\ 6}$ पार्थिव; T_2 G_{2-4} धीमत (for भारत) $Ś_1$ स्नात्वा यस्तत्र

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्नुते श्रियम् ॥ ४७
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
देवान्पितॄंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।

भारत — ^{c}) T2 G2–4 प्रज्ञा (for प्रजा) K1 [अ]भिवर्धते, D8 स° (for वि°) Ś1 प्रजाभिर्विधिना राजन् — ^{d}) K1 D1 3 प्राप्नुते, K4 चाप्नुते; B3 चाप्नुयात्, Dc लभते Dn D5 अतन्द्रीं (D5 महतीं) श्रियमश्नुते

48 G4 om 48^a–50^b — ^{a}) K3 D6 सीत°, Dn D5 सीता° (for शीत°) — ^{c}) K4 (by transp) तत्र तीर्थं, S (except G1 M1, G4 om) तीर्थे तत्र — ^{d}) T1 लभेद् (for महद्) M2 मनुष्याणा सुदुर्लभ

49 G4 om 49 (cf v l 48) — ^{a}) K4 गमनाद् (for दर्शनाद्) K3 Dn3 D8 5 G1 M एकं, D1 2 चैक, T1 एन (for एव) K2 Dn D5 पुराभिगमनादेक (Dn2° व) — ^{b}) ❀ Arj दण्डेनैक नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया । ❀ Ś1 K (K3 missing) Dn D5 दृष्ट्मेक, D1 2 स्नात्वा चैक, D8 दृष्टेनैव, G2 कुलमेक (for दण्डेनैक) — ^{c}) G1 2 M केशेना° (for केशाना°) Dc1 चैतस्मिन्, Dn (Dn1 by corr) D1 2 चैकस्मिन् (for वै त°)

50 G4 om 50^{ab} (cf v l 48) — ^{a}) K4 transp तीर्थं and तत्र B Dc D3 4 5 तत्र तीर्थवर चान्यत् (Dc स्नात्वा; D3 राजन्) — K2 om 50^b–51^a — ^{b}) Cf 51^a and v l K1 B3 D4 6 स्वान(D6 स्वानु)लो°, B1 स्नानलो°, Dc नखलो°, Dn1 n3 श्वाविल्लो°, D1 स्नान लो Dn2 महद न्यत्र दुर्लभ (= 48^d) — ^{c}) K4 B Dn2 D6 तत्र — After 50, B D (except D2 5) T2 G (except G1) ins

391* गतिं गच्छन्ति परमा स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B3 Dn3 D1 4 6 प्रीतिं (for गतिं) T2 G2–4 स्नाता (for स्नात्वा)]

51 K2 om 51^a (cf v l 50), Dc1 D3 om 51^{ab} — ^{a}) Cf 50^b and v l K1 B1 2 Dc2 D4 6 स्वान(D6 स्वानु)लो°, K4 Dn श्वाविल्लो°, B4 स्नात्वा लो , D1 2 स्थाने लो° — ^{c}) Ś1 विहिंसति, K1 विहसति, D1 2 न्यस्तलोमा, T1 निर्हरत, T2 G3 4 हरंतीह (for निर्हरन्ति) D3 M1 ब्रह्म यामेन निघ्नति — ^{d}) Ś1 K3 B Dc Dn D3–6 स्वलोमानि, K1 स्वालोमानि, D1 2 निरजस्का, T1 M2 श्वानलोमा, T2 G1 3 4 श्वानलोमाद्, G2 corrupt

52 ^{a}) T2 G2–4 चापि (for चैव) — ^{b}) K1 Dc महामते, M2 महायशा (for मही°) D1 2 तीर्थं भुवि सुदुर्लभ — ^{c}) D1 2 गत्वा तत्र नर° — ^{d}) K1 लभते; B1 4 D6 गच्छति, D1 2 गच्छते, D3 गच्छेच्च

53 ^{c}) B तत्र (for यत्र) Dc D4 6 कृष्णा मृगा — ^{d}) N (K3 missing) शरपीडिता — S1 K1 G1 om 53^{ef} — ^{e}) Hypermetric! K2 B D (except D1–3) S (except M1, G1 om) वि (for अव°) K4 D3 अवगाह्य सरस्तस्मि, D1 2 अवगाह्य जल तस्मि

54 ^{b}) K2 B Dn D4–6 समाहित (for जित°)

56 ^{a}) S1 श्यामक, K (K3 missing) Dc D1 2 4–6 श्यामाक (for श्यामाक-) Dn श्यामाक भोजने तत्र (!) — ^{c}) N (K3 missing) T2 G3 समुद्दिश्य, G1 4 च वोद्दिश्य, M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य) — D3 G4 om 56^e–57^d

57 D6 G4 om 57 (cf v.l 56) — ^{b}) Cf v l 64^b Ś1 स्वान्पितॄन्दैवतानि च, K1 Dc T1 G2 M2 पितॄन्स्वान् दै (K1 T1 M2 दे)वतानि च, K2 4 Dn पितॄन्दैवतानि च,

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
रुद्रकोटिस्तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते ।
इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन्देवांश्च भारत ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

D$_{1\,2}$ पितृंश्च देवतानपि (D$_2$ °नि च), T$_2$ G$_3$ पितॄस्तान्देव तानि च

58 ^{a}) K$_1$ B D$_4$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_8$ ब्रह्मस्थानमनुत्तम — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ एतत्; B$_{2-4}$ Dc D$_{4\,6}$ एव (for एव) G$_4$ ब्रह्मणोदरमित्येव — ^{d}) Dn$_2$ (? gloss) प्रख्यात (for प्रकाश) S (except M$_1$) भरतर्षभ (for भुवि भा)

59 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,4}$ Dc ब्रह्मर्षि ; K$_2$ समेषु (for सप्तर्षि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ Dn D$_5$ नरपुंगव, K$_1$ B$_{2-4}$ D$_{3\,4\,6}$ T$_1$ भरतर्षभ; K$_4$ Dc M$_1$ कुरुनंदन, G$_4$ कुरुसत्तम — ^{d}) K (K$_3$ missing) कपिल(D$_5$ ष्ठ)स्य महा°, T G M$_2$ कपिष्ठ(T$_2$ G$_{3\,4}$ कपिंज)लमहामुने

60 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ G$_2$ अधिगत्वा; K$_{1\,4}$ B$_1$ D$_{1\,2}$ अभिगत्वा, D$_3$ M$_2$ अधिगम्य (for अभिगम्य) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_1$ D$_{1\,2\,5}$ G$_2$ च; K$_4$ [आ]शु (for [अ]थ)

61 ^{a}) K$_1$ Dn$_2$ D$_{1\,3}$(*sup lin*)$_{4\,6}$ कपिलस्य च, K$_2$ D$_5$ कपिस्थलस्य; D$_3$ कपिपापिष्ठ°, T$_2$ G$_3$ कपिंजलस्य

62 ^{b}) Ś$_1$ शनकं, K$_1$ T$_1$ M$_2$ शरक, K$_2$ Dn$_{1\,n2}$ D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ शकर, M$_1$ शरभ (cf v l 63^{b}, 67^{a}) — ^{c}) B$_4$ D$_1$ S कृष्णपक्ष (T$_1$ तत कृष्ण°) — ^{e}) B$_{1\,2\,4}$ Dn$_1$ n$_3$ D$_4$ लभेत K$_1$ सर्वकामाश्च, B$_2$ कामान्वै; T$_1$ कामानि

63 ^{b}) K$_1$ शनके, B$_1$ Dn$_1$ T$_1$ M$_2$ शरके; B$_2$ सवके, D$_3$ सरके, T$_2$ G शकरे; M$_2$ शरभे (cf v l 62^{b}, 67^{a}) — ^{c}) S$_1$ K$_1$ D$_5$ भद्रकोट्या; K$_2$ B$_{1\,2\,4}$ Dc D$_{1\,2\,4}$ रुद्रकोटी, K$_4$ Dn D$_3$ (*sup lin*) °कोट्या; D$_3$ (orig) M$_2$ कोटिं (for °कोटिस्) T$_2$ G$_{3-4}$ रुद्रकोट्या तु (G$_3$ °कोट्यस्तु) पुण्याया — ^{d}) B D$_{3\,4\,6}$ममतत° (for मही°) — D$_5$ om (hapl) 63^{c}–65^{b} — ^{e}) S$_1$ K$_{1\,4}$ D$_{1\,3}$ इडास्पद, T G शुद्धा(G$_1$ इळा)स्पद

64 D$_5$ om 64 (cf v l 63) — ^{b}) Cf v l 57^{b} Ś$_1$ K$_1$ Dc पितॄन्स्वान्दैवतानि च; K$_4$ स्वपितॄंश्चैव तानि च, B Dn D$_{4\,6}$ दैवतानि पितॄनपि (B$_2$ तॄस्तथा, Dn D$_{4\,5}$ °तॄनथ), D$_{1-3}$ स्वपितॄन्दै(D$_3$ °न्दे)वतानि च, M$_1$ पितॄन्देवास्तथैव च — T$_1$ M$_2$ om (hapl) 64^{c}–65^{d}

65 D$_5$ om 65^{ab}, T$_1$ M$_2$ om 65 (cf v l 63, 64) — ^{b}) Ś$_1$ Dc D$_{1\,2}$ T$_2$ G$_{2\,4}$ किंजपे च (Dc$_2$ °प्येन) — ^{d}) B D$_{4\,6}$ तथैव च (for च भारत) D$_3$ तदानत तथैव च

66 ^{a}) Ś$_1$ कोलश्या; K$_2$ B$_{3\,4}$ D$_1$ कलस्या B$_{1\,2\,4}$ Dc$_2$ Dn D$_{3\,4\,6}$ T$_2$ (by corr) G$_3$ वार्युपस्पृश्य — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ ब्रह्मचारी (for श्रद्द°)

67 ^{a}) K$_1$ T$_1$ M$_2$ शरकस्य, D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ शकरस्य, M$_1$ शरभस्य (cf v l 62^{b}, 63^{b}) — ^{c}) K$_2$ Dn D$_{1\,2\,5}$ G$_2$ M$_1$ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D$_{3\,4\,6}$ कुरुश्रेष्ठ शुभ तीर्थं — ^{d}) Dn$_2$ अबाजन्मेति(!), D$_{1\,2}$ अन्यज , D$_3$ मम ज°

68 K$_1$ om (hapl) 68^{a}–70^{b} — ^{a}) D$_3$ transp तत्र and स्नात्वा K$_4$ D$_{1\,2}$ तस्मिन् (for तत्र) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2\,4}$ D (except D$_{4\,6}$) om च — ^{d}) Dc D$_{1-5}$ आप्नोति (for प्रा) K$_2$ Dn D$_5$ [अ]नुत्तमान् (for दुर्ले)

69 K$_1$ om 69 (cf v.l 68) — ^{a}) B$_1$ S शुक्लपक्ष

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वार्चयेद्देवान्पितॄंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K_{3} Dn D_{5} च (for तु) — ^{d}) S पौंडरीक° (G_{4} सर्वयज्ञ°)

70 K_{1} om 70^{ab} (cf v l 68) — ^{a}) T G तत्र (for ततस्) B D_{4} त्रिपिष्टप — ^{d}) $K_{1, 2}$ Dn D_{5} T_{2} G_{2-4} पापप्रणाशिनी

72 ^{b}) T_{1} $G_{1, 2, 4}$ M_{2} फलजी(G_{2} M_{2} °ल जी)वनम् (cf ^{d}) — ^{c}) K_{3} B D (except Dc) T_{1} तत्र, K_{4} अत्र (for यत्र) — ^{d}) G M_{2} फलजी(G_{2} M_{2} °ल जी)वनम् (cf ^{b}) — ^{f}) $K_{1, 4}$ B $D_{3, 4, 6}$ M_{2} °सहस्रिक — After 72, T_{2} G ins

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G_{1} om 73^{ab} — ^{a}) B_{2-4} दृशाद्वत्या — K_{1} om 73^{c}–74^{d} — ^{d}) K_{5} T_{2} $G_{2, 4}$ मानव° (for भारत)

74 K_{1} D_{2} om 74 (for K_{1} cf v l 73), Dc om 74^{c}–75^{b} — ^{c}) B_{1} (m as in text) गोसहस्र च रा° — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} Dn $D_{1, 5}$ T_{1} M विंदति; $B_{2, 3}$ $D_{4, 6}$ आप्नोति (for प्राप्नोति)

75 K_{1} transp 75^{ab} and 75^{cd} Dc om 75^{ab} (cf v l 74) — ^{a}) B_{2} D_{4} पाणिख्याते; B_{3} T_{1} G_{4} M °पाते; G_{1} °पादे, M_{2} °पाने K_{2} तर्प्य (for स्नात्वा) — M_{2} om (hapl) 75^{b}–78^{c} — After 75^{ab}, K_{2} Dn D_{5} *repeat* 73^{cd} — ^{c}) B $D_{4, 6}$ T_{2} $G_{3, 4}$ अवाप्नुते (B_{4} अवाप्नोति) राजसूय, D_{3} अवाप्नुयाद्राजसत्र — ^{d}) T_{2} $G_{3, 4}$ स (for च) K_{2} Dn D_{5} विंदति (for गच्छति)

76 M_{2} om 76 (cf v l 75) — ^{a}) B $D_{3, 4, 6}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^{b}) B Dc_{2} $D_{3, 4, 6}$ लोकविश्रुत (for तीर्थमु°) — ^{c}) T G_{1-3} यत्र (for तत्र) $D_{1, 2}$ T G_{1-3} सर्वाणि (for राजेन्द्र) M_{1} तत्र सर्वाणि तीर्थानि

77 M_{2} om 77 (cf v l 75) — ^{a}) K_{4} $D_{1, 2}$ T_{2} G_{1-3} नरशार्दूल, M_{1} वेदविदुषा — ^{b}) $G_{1, 2, 4}$ द्विजार्थे (for द्विजार्थम्) — After 77, K_{1} ins

393* स वै स्नात्वार्चयित्वा च मिश्रके पितृदेवता° ।

78 M_{2} om 78^{abc} (cf v l 75) — ^{a}) T G गत्वा (for गच्छेन्)

79 T G om 79 — ^{a}) $Ś_{1}$ मधुवट, K_{3} B_{3} D_{5} °मतीं, M_{1} °पदीं; M_{2} °द्वतीं K_{3} $B_{1, 2}$ Dn M चैव (for चापि) — ^{b}) K_{3} Dc_{1} Dn M तीर्थे; B D_{6} स्थान, D_{4} स्नान (for तीर्थं) D_{3} अनुत्तम (for नर° शुचि°) — ^{c}) K (K_{3} missing) Dc_{2} Dn $D_{1-3, 5}$ स्नात्वार्चयित्वा च — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{2, 4}$ Dc Dn $D_{1-3, 5}$ M_{2} पितॄन् (Dn_{3} D_{3} पितृ) देवांश्च पूरुषः, K_{1} देवान्पितॄंश्च पूरुष ; M_{1} पितॄंश्च प्रयतस्तु य°

80 ^{b}) B दृशद्वत्या° — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} स्नायात् (*for* स्नाति) $Ś_{1}$ सु°, K_{1} तु; K_{4} Dc D_{1-3} यो (for वै)

81 ^{d}) $K_{2, 4}$ Dc Dn D_{3} देहत्यागे कृता मति ; B $D_{4, 6}$ G_{1} M देहत्यागाय (M_{2} °गश्च) निश्चय

82 ^{a}) $K_{2, 4}$ Dc Dn $D_{3, 5}$ ततो (*for* कृतो) $Ś_{1}$ K_{2} Dn D_{5} तु (for च) S (except M_{1}) कृतो वै देवराजेन

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह ॥ ८३
अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७
कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्वह ।
ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

— ^{c}) K_3 B_1 Dn D_5 M_1 अभिगत्वा K_3 T_2 G_3 M_1 तत्र, T_1 चैव (for तस्य)

83 G_4 om 83–84 — K_4 om (hapl) 83^{b}–84^{c} — ^{c}) S (except M_1, G_4 om) गच्छेत्परमिकां सिद्धिं — ^{d}) B_1 $_4$ D_5 M_1 युधिष्ठिर; B_3 $_3$ D_4 $_6$ नरेश्वर (for कुरू°) — After 83, K_3 B Dc Dn D_4 $_6$ M_1 ins

394* वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G_4 om 84, K_4 om 84^{abc} (cf v l 83) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 बहु च; K_2 D_5 आह्न च; D_1 $_3$ अहं च, D_3 अह्न च, T_2 G_3 हयश्च; M_2 अह च D_4 T_2 G_1 $_3$ सुदिनश्च, M_1 [अ]नुदिन (for सुदिन) — ^{b}) B D_4 $_6$ M तु (for च) K_3 Dc Dn D_1 $_2$ $_5$ द्वे तीर्थे लोकविश्रुते, D_3 तीर्थे चैव सुदुर्लभे, T_1 द्वे तीर्थेषु सुदुर्लभे — ^{c}) T G_2 $_3$ तत्र (for तयोः)

85 T_1 om 85–90 — ^{a}) D_4 $_6$ नृगधूम, S (T_1 om) व्यग. — ^{c}) B D_4 $_6$ रुद्रपदे (for गङ्गा°) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dc Dn D_{1-3} $_5$ तत्राभिषेकं कुर्वीत — After 85^{c}, G_1 reads 89^{b}–90^{b}, om 85^{d}–86^{b} — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except D_4 $_6$) गङ्गाया नृप($Ś_1$ K_1 कुरु)सत्तम; T G (T_1 G_1 om) ह्यर्चयित्वा च भारत. — ^{e}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except D_4 $_6$) अर्चयित्वा (for शूल°) B D_4 $_6$ M_1 महात्मानम् (for महा°)

86 T_1 om 86, B_3 G_1 om. 86^{ab} (for T_1 G_1 cf v l 85) — ^{ab}) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn D_1 $_2$ $_5$ देव्या तीर्थे, B Dc D_4 $_6$ कोटि (for देव°) — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 missing) D (except D_4 $_6$) ततो (for अथ) B D_4 $_6$ M_1 गत्वा (for गच्छेत्)

87 K_4 T_1 om 87 (for T_1 cf v l 85) — ^{a}) T_2 G_2 $_3$ विष्णुह्रदे — ^{b}) B D_4 $_6$ S (T_1 om) समभ्यर्च्य; D_3 पूजयित्वा (for अर्च°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc च गच्छति, K_3 Dn D_1 $_2$ $_5$ स गच्छति (for अवा°)

88 D_1 T_1 om 88 (for T_1 cf v l 85) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 च कुलं; D_3 स्वजन (for स्वकुल) $Ś_1$ K_1 महत्, K_3 Dn D_5 तत, D_3 नृप (for नर) — ^{c}) K_3 Dn D_5 ह्रदे स्नात्वा — ^{f}) K_2 B_4 Dn D_5 विष्णु° (for वायु°)

89 D_5 T_1 om 89 (for T_1 cf v l 85), T_2 G_3 om 89–90, G_1 om 89^{a} — ^{b}) $Ś_1$ ह्यमरेषु, G_2 अमरे च (for अमरेषु) K_1 $_2$ B_{2-4} Dn D_{3-6} समभ्यर्च्योम(D_3 °र्च्य न)-राधिप — ^{c}) G_2 $_3$ M_2 प्रसादेन (for प्रभा°) — After 89, $Ś_1$ K_1 B_1 $_3$ Dc D_3 ins

395* अमरैः सह सयाति विमानवरमास्थितः ।

90 T G_3 om 90 (cf v l 85, 89) — ^{a}) K_3 B_4 Dn D_5 तीर्थे (B_4 Dn_3 तीर्थे) च (for राजेन्द्र) — ^{b}) $Ś_1$ शालिशीर्षे, K_1 °शीर्ये; K_3 B Dc Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ °सूर्ये, K_4 D_3 $_5$ होत्रे

91 D_2 om 91 — ^{a}) T_2 G_{2-4} श्रीकुब्जे च K_3 Dn_2 $_3$ D_5 T_1 G_1 M_1 सरस्वत्याः, B_1 समासाद्य $Ś_1$ श्रीकुञ्जरं सरस्वत्याः — Dc om (hapl) 91^{b}–93^{a} — ^{b}) T_2 G_2 $_3$ तीर्थे. — $Ś_1$ M_1 om (hapl) 91^{c}–93^{b} — ^{c}) K_3 Dn D_5 नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्) — ^{d}) S (M_1 om) ष्टोममवाप्नुयात्

92 $Ś_1$ Dc M_1 om 92 (cf v l 91) — ^{a}) T_1 G_1 M_2 नैमिशकुञ्ज; T_2 G_{2-4} नैमिशकुब्ज — ^{b}) B D_4 $_6$

ततः कुब्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
तस्मिन्कुब्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ९६
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ ९७
पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८
स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३
ऋषिरुवाच ।
किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।

सुदुर्लभ, S (M_1 om) यथाक्रम (for कुरू°) — ^{d}) Some MSS नैमिशेयास्र K_3 Dn D_5 तपस्विन° (for तपो°) — After 92, T_2 G_{2-4} ins

396* तत्र तीर्थे नर° स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

93 $Ś_1$ M_1 om 93^{ab}, Dc om 93^a (cf v l 91) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ B_{2-4} $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 M_2 तत्र (for तत°) B_3 D_1 T_1 कुज°, D_3 कुज, D_5 कुजाः, T_2 $G_{3\ 4}$ कुब्ज (for कुब्ज°), cf 94 K_1 T_1 G_1 M_3 सरस्वत्या, Dn_1 n_3 D_5 G_4 M_1 °त्या — ^{c}) $Ś_1$ ऋषीणा सावकाश° स्याद्, D_5 °णाम वकाशस्य; T_2 G_{2-4} °णामुपकार° स्याद् — ^{d}) $D_{1,\ 2}$ पुष्टि करो $Ś_1$ K_1 T_1 G_1 M_3 भवेत् (for महान्)

94 K_4 om (hapl) 94^b–95^c — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ D (except $D_{4\ 6}$) T_1 G_1 M_2 अग्निष्टोमफल ल° (= 94^d) — After 94^{ab}, $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ins

397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

— ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D (except $D_{4\ 6}$) T_1 G_1 M_2 गोसहस्र-फल; T_2 G_{2-4} अग्निष्टोम° (cf 94^b)

95 K_4 om 95^{abc} (cf v l 94), D_3 om 95^{ab} — ^{a}) K_3 Dn D_5 ततो गच्छेत राजेन्द्र — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 G_1 M_2 तीर्थम् (for स्थानम्) Dn_2 ब्रह्म-तीर्थमनुत्तम — ^{c}) K_1 S (except G_1) यत्र (for तत्र) S (except G_1 M_1) वर्णांतर° Dc तत्र स्नात्वा नरो राजन् — ^{e}) $Ś_1$ K_1 D_4 T_1 G_1 तु (for च) — ^{f}) T_2 G_{2-4} गच्छेत्परमिका गतिं

96 ^{c}) B $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ)

☞ This story of Maṅkaṇaka (st 98–115) recurs almost *verbatim* in B 9 38 39 ff, which is a part of the Baladevatīrthayātrā

98 ^{d}) T_2 G_{1-3} M तत्र (for तस्य)

99 ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn $D_{1-3\ 5}$ प्रनृत्तवान् (for महा) — $Ś_1$ K Dn_1 n_3 $D_{1\ 2\ 5}$ om 99^{cd} — 99^d = (var) 1 122 18^b, 126 1^b, etc

100 D_2 om 100^c–101^a — ^{a}) K_3 B_4 Dn D_5 M_1 तु (for वै)

101 D_2 om 101^a (cf v l 100) — ^{a}) B $D_{3\ 4\ 6}$ ततो देवैर् (for सुरै राजन्) M_1 ततो ब्रह्मादिभिर्देवै — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dc $D_{3\ 4}$ मुनेर् (for ऋषेर्) — ^{e}) S (except M_1) यथा न नृत्यते दे°

102 ^{a}) $Ś_1$ K (K_3 om) Dc Dn $D_{1,\ 2}$ त प्रनृत्त समासाद्य, B $D_{3\ 4\ 6}$ M_2 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा — ^{cd}) B_{1-3} $D_{3\ 4\ 6}$ M_1 नृत्यतमब्रवीच्चैन सुराणा हितकाम्यया

103 ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 3}$ (*sup lin*) $_6$ भो भोः B_{1-3} Dc D_3 (orig) $_{4\ 5}$ हहो; T $G_{2\ 3}$ M_2 विभो; G_4 विप्रो (for अहो) — ^{c}) D_8 किमिव (for किमर्थं) K_4 Dc $D_{1\ 2}$ च, D_3 ते (for वा)

104 After the ref, S_1 K_1 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) ins

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
[= B 9 38 45^{ab} — K_1 मुनिपुंगव, D_5 सुरसत्तम (for द्विज°)]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४

पुलस्त्य उवाच ।

तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५
एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७
नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८
त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०
सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११

ऋषिरुवाच ।

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।
सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४
न तेषां दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

— a) Ś1 K1 D1 2 मे विप्र, K2 B Dc Dn D4 6 मे ब्रह्मन्, T1 देवेश (for मे देव) — b) B2-4 D4 6 क्षतात् (for करात्) — c) D1 2 हि, D3 4 6 M1 स (for [अ]ह) K2 B Dn D1 3 4 6 M [ऽ]ह, D2 य, D5 [ऽ]स्मि (for वै)

105 All MSS except T2 G3 M om the ref — b) K4 Dc D1 2 S मुनिं (as in text), the rest ऋषिं — c) Ś1 च, K (K3 om) Dn D1 2 5 तु; Dc न (for वै) — d) D1 2 T2 G2 3 M2 पश्या (for गच्छा) B1 3 4 D4 6 M1 [इ]ह (for [इ]ति) Ś1 K1 वै (for माम्) Dc गच्छामीति प्रपश्य मा

106 b) B Dc D3 4 6 T1 G1 M1 वै तदा (for धीमता) — c) S (except M1) अगुष्ठाग्रेण — d) Ś1 D1 2 स्वोंगुष्टस्, T2 G2-4 स्वागुलिस् Dc T G [ऽ]भवत्, D1 2 पुन ; D3 यथा (for ऽनघ) M2 स्वागुष्ठास्ताडितोभवत्

107 b) B D4 6 निःसृत (for निर्गत) — c) Ś1 K1 4 यद्; K2 B1 Dc Dn1 D3 4 6 S (except T1) स (for तद्)

108 Before 108, T G3 4 ins ऋषि° — a) K4 B1 4 Dc D1 2 4 6 M1 अन्य(Dc न्या)द् K2 4 B2-4 D देवात् (for देवम्) K2 B3 Dn D5 पर मेने (for अह मन्ये) — Ś1 om 108c — c) K1 D1 2 G1 चराचरस्य M1 त्रयाणामपि लोकाना

109 a) K2 4 Dn D1 4 सर्वम् (for सृष्टम्) K2 4 Dn D1-3 सृष्ट, Dc S (except M1) सर्वं (for विश्व) — c) S1 K1 4 Dc D1 2 त्वामेव सर्वं विशति, K2 Dn D5 त्वमेव सर्वान्ग्रससि — d) Ś1 K (K3 missing) Dn D1 2 5 पुनरेव, Dc पुनश्चैव (for प्रविशन्ति)

110 a) S (except G4) शक्य ते (for शक्यस्त्व) — b) S पर (for परि) — c) K2 Dn D5 सर्वे प्र, K4 B2-4 D3 4 6 T1 G1 M2 सर्वेश, B1 D1 2 सर्वे स्म, Dc सर्वेण (for सर्वे च)

111 a) K1 G4 M1 सर्व, K4 D5 शर्वस्, Dc कार्यस्, G1 गतिस् (for सर्वस्) — d) K4 D1 2 मोदते ह्यकुतो°; S (except M1) निवसत्य — e) Dc1 S (except M1) उक्त्वा (for स्तुत्वा) — f) K4 ऋषिभि, Dc S (except M1) ऋषि° स (by transp) K4 B Dc [ऽ]ब्रवीत् (for ऽभवत्) K2 Dn D1 2 5 ऋषिर्वचनमब्रवीत्

113 All MSS om the ref (here as in the previous stanza) — K4 om 113ab (with 112) — d) T2 G2-4 सहस्रश° (for °धा)

114 a) T G3 4 चैव (for चेह) — b) K2 Dn D5 त्वया सह T2 G2-4 मुने वने (for महा°) — d) S यो मामर्चयिता द्विज (T1 °यते नर, G2 M °यते द्विज)

115 a) S तस्य (for तेषा) — c) Dc त, T G2 3 वै (for ते) B D4 6 गच्छेत्सारस्वत चापि, M1 गच्छेत्सारस्वताश्चैव — d) B D4 6 M1 लोकान्ना(B2 D4 6 क ना) स्त्यत्र सशय — After 115, N (K3 missing) T2 ins

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

---

116 Before 116, T G_{2-4} ins पुलस्त्य — [a]) B_1 D_c च (for तु) D_c T_2 $G_{1\,2\,4}$ [उ]शनस (for [औ]श°)
117 [c]) K_1 $D_{1\,2}$ तस्मै, $K_{2\,4}$ D_c D_n D_8 T_1 G_1 नित्य (for तत्र)
118 [a]) Ś$_1$ K_1 D_2 नाम (for तीर्थं) — [b]) D_2 तीर्थं पापप्र°, T G_{2-4} सर्वपापप्रणाशन
119 [b]) D_{c1} नरोत्तम, D_{c2} नराधिप (for नर°) $B_{1\,3\,4}$ स्नात्वा भरतसत्तम, B_2 D_4 स्नात्वा च भरतर्षभ — [c]) S_1 K_4 $D_{1\,2}$ अग्निष्टोमम्
120 S_1 $D_{1\,2}$ om 120[c]–121[b] — [c]) K_1 D_c नरो राजन्; K_2 D_n D_5 नरश्रेष्ठ, K_4 B_3 T_1 M_1 नरव्याघ्र (for महा°) — [d]) $K_{1\,2}$ D_n D_5 अधिगच्छति (for अभि°)
121 S_1 $D_{1\,2}$ om 121[ab] (cf v l 120) — [e]) S_1 K_1 स्वकुल, D_8 (*sup lin* as in text) च कुल (for [आ]सप्तम) D_8 वीर (for चैव) — [f]) Ś$_1$ K_1 D_8 (*sup lin* as in text) सप्तम नात्र संशय
122 [c]) T_2 G_{2-4} समासाद्य, M_2 इति ख्यात — [d]) S (except M_1) धीमत॰ (for वै नृप) — After 122[cd], D_8 ins (the superfluous gloss)

400* पाप प्रणश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत।
[Cf 124[ab]]

124 [a]) Ś$_1$ तेन; K (K_3 missing) B D (except D_2) M_1 तत्र, M_2 तात (for तस्य) — [c]) $K_{2\,4}$ D_n $D_{1\,2\,5}$ चास्य (for चापि) — [d]) T_1 स (for च) K_1 विंदति (for गच्छति) B $D_{4\,5}$ लभते स्वर्गमेव च, M_1 लभते नात्र संशय.
125 [b]) Ś$_1$ K (K_3 missing) D_n D_{1-5} T_2 G_{1-3} M_2 सरस्वती
126 K_4 om (hapl)126–127, D_1 om 126[ab] — [a]) K_1 D_n D_8 उत्तम — [c]) D_{n2} n_3 D_5 जाप्य°; T_1 जप° (for जप्य°) — [d]) Ś$_1$ नून, K_1 $B_{3\,4}$ D_c $D_{4\,6}$ नैव (for नैन) Ś$_1$ भवेत् (for तपेत्) K_2 D_n D_5 नैतस्य मरण भवेत्, D_2 नैवात्मा मरण व्रजेत्
127 K_4 B_3 om 127 (for K_4 cf v l 126) K_3 resumes from 127[cd] — [a]) T G_{2-4} श्रुत, M_2 पीत (for गीत) — [b]) B_2 व्यासेन च महर्षिणा, T_2 $G_{3\,4}$ °नापि च धीमता — [c]) K_2 D_n D_5 एव स (D_{n2} सु°) (for वेदे च) K_3 पूर्वं सारस्वत राजन्
128 [a]) Ś$_1$ $K_{1\,4}$ $D_{1\,2}$ T_1 G_1 पुण्यतर, K_2 D_n तीर्थतम, T_2 G_{2-4} तीर्थंतर — [b]) K_1 नास्तीवान्यत्, K_3 M_1 नान्यतीर्थं, G_1 नास्ति तीर्थं Ś$_1$ $K_{1\,3}$ D_n D_5 कुरूद्वह, K_3 D_c $D_{1\,2}$ नराधिप, $B_{1\,4}$ M_1 युधिष्ठिर — T_1 M_2 om (hapl) 128[c]–130[b] — [c]) K_2 D_n D_5 तन्मेध्य तत् (for एतन्मेध्य)
129 D_4 om 129[a]–130[b], T_1 M_2 om 129 (cf v l 128) — [b]) To remove the hiatus between the padas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
मधुस्रवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ।
विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

Ś$_1$ त्वपि, K$_1$ ह्यपि, K$_2$ Dn D$_5$ G$_4$ येपि, K$_3$ ये च (for अपि) K$_{1\,2}$ Dn D$_5$ G$_{1\,4}$ नरा ; D$_3$ (*sup lin*) दिव (for जना) D$_{1\,2}$ स्वशरीरेण मानवा° — ^{c}) K$_4$ नर° स्नात्वा (for नर°) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dn D$_{3.5}$ एवमाहुर् (for प्राहुरेव)

131 M$_1$ om 131^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dn D$_5$ गच्छेत राजेंद्र — ^{b}) K$_3$ Dn D$_5$ तीर्थं मेध्य, D$_{1\,2}$ तीर्थसेवी (for तीर्थं देव्या) — T$_2$ G$_3$ om 131^c–132^d — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1\,2}$ सरस्वत्य(K$_3$ °स्यो)रुणा° — ^{d}) G$_{2\,4}$ M$_1$ सगमे

132 T$_2$ G$_3$ om 132 (cf v.l 131) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ मारव (for मानव°) B D$_{4\,6}$ M$_1$ फल चैव समश्नुते — ^{ef}) Ś$_1$ सप्तम च (for आसप्तमं) B D$_{4.6}$ M$_1$ पुनात्यासप्तम चैव कुल नास्त्यत्र सशय (≈ 121^{ef})

133 ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ अर्धकील; K$_3$ B Dc D$_{1-4\,6}$ अवकीर्णं; T$_1$ G$_1$ °चीर्णं — G$_{3\,4}$ हि (for च) — ^{d}) Ś$_1$ (*sup lin*) दक्षिणा; K$_2$ Dn ब्रह्मणा, S शार्ङ्गिणा (M$_1$ दक्षिणा)

134 ^{a}) K$_{1\,3\,4}$ B Dc Dn$_2$ n$_3$ D$_{2-4}$ G$_3$ च (for वा) — ^{b}) To remove the hiatus between the pādas, Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B Dc Dn D$_{1\,3-6}$ [अ]प्युपवासेन, D$_2$ [अ]त्युप°; T$_2$ G$_{1\,3\,4}$ M$_2$ ह्युप ; K$_2$ Dn D$_5$ [अ]प्युत वासेन — After 134^{ab}, Ś$_1$ D$_{1\,2}$ read 135 — ^{d}) K$_3$ तत्र स्नात्वा महाभुज

135 Ś$_1$ D$_{1\,2}$ read 135 after 134^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,3\,4}$ D$_2$ वा (for ऽपि) D$_3$ क्रियामन्त्रैरुपेतश्च — ^{b}) D$_2$ ब्राह्मण° स्यान्न सशय°, T$_2$ G$_{2-4}$ स्नात्वा च भरतर्षभ — ^{c}) K$_2$ चीर्णमती; D$_6$ चीर्णं मती K$_2$ Dn D$_5$ विद्वान् (for विप्रो) Ś$_1$ K$_{1\,3\,4}$ D$_{1-3}$ चीर्णव्रतोपनयन (K$_1$ °ने; D$_3$ °न) — ^{d}) G$_4$ दृष्टमे तत् B$_1$ Dn T$_1$ G$_{1\,4}$ पुरातनै, B$_{2-4}$ Dc D$_{4\,6}$ °न Ś$_1$ K$_{1\,3\,4}$ D$_{1-3}$ उपवाससमन्वित°

136 ^{a}) K$_3$ [अ]त्र (for [अ]पि) — ^{b}) T G शार्ङ्गिणात्र, M$_1$ दर्भिणात्र, M$_2$ दर्विणा च (for समानीताश्च) K$_4$ सुदर्भिणा, S समाहि(G$_1$ °हृ)ता (for च दर्भिणा) D$_3$ आनीता सुमहात्मना — ^{c}) K$_2$ Dn D$_{5}$ तेषु; B$_2$ D$_3$ S (except M$_1$) यत्र; D$_{4\,6}$ तत्र (for येषु) B$_{2-4}$ Dc D$_{4\,6}$ T$_1$ G$_2$ M$_1$ स्नात्वा (for स्नातो) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_3$ Dn D$_{1\,2\,5}$ नरश्रेष्ठ — ^{f}) K$_1$ फल, K$_3$ तु वै, D$_5$ पुन , T$_2$ G$_3$ [ऽ]पि स ; G$_4$ हि स (for च स°) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1-3}$ चत्वार्याप्नोति मानव ; M$_1$ चतुर्णां स च विन्दति

137 ^{a}) K Dn D$_{1-3\,5}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^{b}) K$_{1\,3}$ Dc D$_{1-3}$ M शतसहस्रिक; D$_5$ °स्रश ; G$_4$ बहुसहस्रक — ^{c}) K$_{1\,4}$ D$_{1-3}$ G$_{1\,4}$ साहस्रिकं, K$_3$ Dn$_1$ T G$_{2\,3}$ सहस्रकं; M$_2$ सहस्रिकं

138 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ एतयोर्हि K$_3$ om (hapl) 138^c–139^f, G$_2$ om 138^{cd}. — ^{c}) Dc D$_{3\,4}$ M$_1$ च (for the first वा) — ^{d}) B$_{1\,3\,4}$ Dc °गुणितो, B$_2$ D$_{4\,6}$ °समितो

139 K$_3$ om 139 (cf v l 138) — ^{c}) K$_2$ Dn तीर्थाभिषेकं — After 139, S reads 147–148

140 ^{a}) Dc D$_{3\,4\,6}$ G$_1$ M विमोचन उप° — Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ om (hapl) 140^c–141^b — ^{c}) B$_{1-3}$ Dc D$_{4\,6}$ पापै° (for दोषै). T$_2$ G (G$_1$ om) प्रतिग्रह(G$_2$ °हा ; G$_4$ °ह)गतै° पापै — ^{d}) T$_2$ G (G$_1$ om) च (for स).

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

---

141 $Ś_1$ K_1 T_1 G_1 M_2 om 141^{ab} (cf v l 140) — ^{a}) K_2 Dn $D_{8\ 5}$ G_4 पचवटीं, K_3 T_2 $G_{2\ 3}$ °नदीं, K_4 $D_{1\ 2}$ sm °नद — ^{b}) K_4 $D_{1\ 2}$ °चारी समाहित

142 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{1-3} तत्र, T G_1 M_2 ततो (for यत्र) — ^{c}) $Ś_1$ अर्चित्वा त महादेव; K_1 तमर्चित्वा महादेव. — ^{d}) $G_{2\ 3}$ गिरमिष्टामवाप्नुयात्

143 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_2 G_4 M_2 ओजस, K_1 तेजस, K_2 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ तैजस — ^{b}) K_2 Dn D_5 दीप्यमान स्वतेजसा, Dc दीप्यते तेजसा स्वय, T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 स्ना(T_1 न)त्वा दीप्यति तेजसा, T_2 $G_{3\ 4}$ स्नात्वा दिव्य (G_4 तीर्थं) जितेंद्रिय· — T G_3 om 143^{c}–144^{d} — ^{e}) K_1 सेनाधिपत्ये, B सैनापत्येन, $G_{2\ 4}$ सेनापत्ये च — ^{f}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} पुरा (for तदा)

144 T G_3 om 144^{abcd} (cf. v l 143) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_2 G_4 M_2 ओजसस्य, K_1 तेज°, K_2 B $D_{3\ 4\ 6}$ तैज° D_1 ओजसस्य च पूर्वे तु, D_5 corrupt — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 T_2 G_3 ब्रह्म°, B $D_{4\ 6}$ रुद्र°, Dc देव° (for कुरु°)

145 S_1 om 145 — ^{c}) B Dc $D_{4\ 6}$ अग्निष्टोममवा° — ^{d}) Some MSS स (for च)

146 ^{a}) $Ś_1$ अनवक, D_1 चानवक, M_1 अगरुक (for अनरक) T_2 G M_2 ततो गच्छेत राजेंद्र (G_1 M_2 नरक) — ^{b}) S (except M_1) कुरूद्वह (for नरा°)

147 S reads 147–148 after 139 — K_1 om 147–148 — ^{a}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ D_3 तस्मिन्, B_2 Dn_2 $D_{4\ 6}$ यत्र (for तत्र) — ^{c}) D_3 T_1 G_1 M_1 कुरुश्रेष्ठ K (K_1 om) B D (except D_3) अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र (K_4 $D_{1\ 2}$ °श्रेष्ठ)

148 For sequence in S cf v.l 147 K_1 om 148 (cf v l 147) — ^{c}) K_2 Dn D_5 तत्र (for चैव) $Ś_1$ यत्र नित्य च सानिध्य — In D_3, the portion of the text from 148^{c} up to 60^{d} of the next adhy is missing — ^{c}) T G M_2 अर्चयित्वा, M_1 अभिगत्वा S_1 ततो, $D_{4\ 6}$ तु ता, T_1 M_2 नदीं, G_1 दिन (for च ता)

149 D_3 missing (cf v l 148) — ^{a}) Dc तथैव च, S (except M_1) तत्र चैव (by transp)

150 D_3 missing (cf v l 148) K_1 om 150 — ^{b}) $Ś_1$ K_2 Dn $D_{1\ 5\ 6}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M_1 अरिंदम — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dn_1 n_3 D_5 रोच , Dn_2 राज° (for शोभ°) — ^{d}) K_2 Dn D_5 च गच्छति (for प्रप°)

151 D_3 missing (cf v l 148) — ^{a}) K_2 B D (except $D_{2\ 5}$) $G_{1\ 2}$ तीर्थेषु (for तीर्थे तु) — ^{b}) T_1 M_1 सन् (for स) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ स्नात्वा भरतसत्तम, B Dc $D_{4\ 6}$ स्नातमात्रो (Dc °त्रे) नराधिप — ^{c}) K_4 B Dc $D_{4\ 6}$ सर्वदुःख , D_1 अपि (for परि) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ M_2 शिववत् (for शशि°) K_1 तदा, K_{2-4} Dn $D_{1\ 2\ 5}$ M_2 नर· (for सदा)

152 D_3 missing (cf v l 148) — ^{a}) K_2 स्वमि पुनर्, K_3 B Dc $D_{4\ 6}$ त्वस्थि(D_5 °सि)पुर (for स्वस्ति)

गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५
बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ।
नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

Ś1 K3 गत्वा, K1 प्राप्य (for गच्छेत्) — ^{b}) Ś1 K1 3 तीर्थान्वेषी (for तीर्थे°) — After 152^{ab}, Ś1 K Dn D5 6 ins

401* प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ।

— ^{e}) T G वामन (for पावन) — ^{f}) K2 3 B1 4 D (except Dn3 D1) T1 M भारत (for मानव°)

153 D8 missing (cf v l 148) — ^{a}) T2 G2 3 M ह्रद च — ^{c}) T G च (for तु) — ^{f}) K1 B Dc D4 6 ब्रह्म° (for स्वर्ग°) K4 D1 2 स्वर्गलोके महीयते

154 D8 missing (cf v l. 148) — ^{d}) Ś1 K1 om च T1 नृप (for स्वकम्) K2-4 B D (D8 missing) कुलं चैव समुद्धरेत् (D1 त्रिषु लोकेषु विश्रुत)

155 D8 missing (cf v l 148) D2 om 155^{ab} — ^{a}) T2 G2-4 M1 तत्र (for ततः) Ś1 K1 M1 स्थाणुपद; T G M2 वन

156 D8 missing (cf. v l 148) — ^{a}) Ś1 K4 D1 M बदरीपचन; K1 °पचक; K2 Dc Dn2 D4 6 G1 °पावन; D2 5 °पवन, T2 G2-4 °कानन Ś1 K1 गत्वा — ^{b}) Dn गत° (!); D1 तदा (for तत°) T2 G2-4 वसिष्ठाश्रममतत° D1 2 om 156^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 4 B3 4 Dc D5 बदरान्, K2 3 B1 2 Dn D4 6 बदरीं B2 D4 6 भक्षसे B2 यत्र; T2 G2 3 राजन् (for तत्र)

157 D8 missing (cf v l 148) — ^{b}) K3 बदरा, B2 Dn D1 2 बदरीं, D4 6 बदर B1 3 4 भक्षयीत य° T1 G1 M बदरावस्य य(M2 त)त्फलं; T2 G2-4 बदर्यां तस्य यत्फलं — ^{c}) Ś1 K2 B1 3 Dn D5 तेन, K1 B4 तत्र (for चैव) T G पोषितस्येह (T1 G1 स्यैव) — ^{d}) S तुल्य

158 D8 missing (cf v l 148) Dc om 158^{ab} — ^{a}) Dn D1 5 रुद्रमार्गं, S इन्द्रतीर्थं — ^{b}) Ś1 K1 त्रिरात्रोपोषितो नरः (≈156^{d}) — ^{d}) S1 B3-4 D4 6 स्वर्ग° (for शक्र°)

159 D8 missing (cf v l 148) Ś1 K1 om 159 — ^{b}) To avoid hiatus, K4 Dc त्वेक° (for एक°)!

160 D8 missing (cf v l 148) — ^{a}) Ś1 K1 2 Dn D5 राजेन्द्र (for धर्मज्ञ) — ^{c}) Ś1 आदित्यस्याथ सोमस्य; S °श्रम गत्वा (M1 गच्छेत्) — After 160, Dc ins

402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्थानं महदवाप्नुयात् ।
[Cf v l 161]

161 D8 missing (cf v l 148) K2 3 om (hapl) 161^{b}–162^{a} — ^{b}) S स्थानं महदवाप्नुयात् (cf 402*)

162 D8 missing (cf v l 148) K2 3 om 162^{a} (cf v l 161). — ^{a}) S °तीर्थं नरो गत्वा — ^{b}) Ś1 K1 2 B3 Dn D5 नराधिप (for कुरू°) G1 वाजपेयफलं लभेत् (≈ 164^{d}) — G1 om 162^{c}–164^{d} — ^{d}) S (except M2, G1 om) स वै (for नरो)

163 D8 missing (cf v.l 148) G1 om 163 (cf v l 162) — ^{b}) Ś1 [आ]श्रमं तत°, B Dc D4 6 नराधिप (for महा°).

164 D8 missing (cf v l 148) G1 om 164^{abcd} (cf v l 162) — ^{a}) K2 B1 6 Dn D5 यात°, K3 T1 राजा, K4 B2 4 Dc D1 2 4 6 M जात° (for राजन्) — ^{b}) K3 T1 om स K1 4 D1 2 5 T1 M1 तपसा (for °सो) — ^{d}) K1-3 B1 4 D (except D4 6, D8 missing) वाजि-

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ १६८
उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेधफल — ^{e}) K_3 B Dc D_4 मतिं (for गतिं)

165 D_3 missing (cf v l 148) G_1 om 165 — ^{a}) Ś$_1$ K_1 B Dc D_4 $_6$ गत्वा (for गच्छेन्) — ^{b}) B_1 $_3$ D_4 $_6$ T G ब्रह्मचर्यया, B_4 नियताशन ; M_3 ब्रह्मचार्यथ — ^{c}) K_4 D_4 $_6$ T_1 M_3 त्रिरात्रमुषितो — ^{d}) Ś$_1$ K_1 सत्य वाचि((K_1 °क्चि)र्यतेंद्रिय ; K_3 Dn D_1 $_2$ $_5$ नियतो नियताशन° — ^{e}) Ś$_1$ पुत्र, K_4 D_2 पुण्य ; D_1 राजन् (for दिव्य) — ^{f}) K_2 $_3$ Dn D_5 स्वर्गलोक ; Dc स्वर्गं लोक, T_1 पुण्यलोक Ś$_1$ K_1 ब्रह्मलोके व्रजेत्तथा

166 D_3 missing (cf v l 148) — ^{b}) Ś$_1$ K_4 B Dc Dn3 D_1 $_2$ T_1 M_3 सनिहिताम् ; K_1 °हितम्, K_2 Dn2 G_1 °हतीम्, K_3 D_5 $_6$ °हताम् K_1 मया (for अपि) — ^{c}) K_3 $_4$ Dn1 n3 तत्र (for यत्र) — ^{e})=169^c Ś$_1$ K_3 B Dc D_4 $_6$ M_3 समेष्यति, K_1 अमावास्या (for समा°) — ^{f}) K_1 ब्रह्मलोक व्रजेत्तत°

167 D_3 missing (cf v l. 148) K_1 om 167 — ^{a}) Ś$_1$ K_{2-4} B_1 $_3$ Dn D_1 $_2$ $_5$ $_6$ सनिहत्याम् — ^{c}) K_3 तस्य, K_4 Dc D_1 $_2$ तत्र (for तेन) Ś$_1$ अश्वमेधसहस्र तु, S °शतस्याप्न — ^{d}) Ś$_1$ K_{2-4} Dc Dn D_1 $_2$ $_5$ तेने(K_2 $_4$ Dn तत्रे)ष्ट शाश्वत भवेत् ; S फल प्राप्नोति मानव°

168 D_3 missing (cf v l 148) K_3 om 168 — ^{b}) B अतरीक्ष° — ^{c}) K_2 Dn D_5 ह्रदास् (for नदास्) Ś$_1$ K_1 तथा कूपा, K_4 B_3 $_4$ D_1 $_4$ $_6$ तडागानि, D_2 S तटाकानि (for तडा°) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 ह्रदा (for सर्वे)

169 D_3 missing (cf v l 148) D_5 om (hapl) 169^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_1 तडागानि च, K_2 $_3$ Dn M_3 उदपानानि K B_4 Dn D_1 वाप्यश्च, B_1 कूपाश्च — ^{b}) Dn तीर्था° (for पुण्या°) Ś$_1$ K_1 पुण्यापुण्यमलाभस° (K_1 °सा), K_3 सर्वप्रस्रवणानि च (=168^d) — After 169^{ab}, Ś$_1$ K_1 $_2$ B Dn D_4 $_6$ ins

403* नि सशयममावास्या समेष्यन्ति नराधिप ।

— Dc om 169^{cd} — ^{c}) =166^e Ś$_1$ K_1 $_2$ B Dn D_{4-6} नरव्याघ्र ; K_3 $_4$ D_1 समेष्यति (for समा°) — ^{d}) K_1 B_1 $_2$ Dn D_1 $_5$ G_1 सनिहत्या, D_4 $_6$ सनीवाया Ś$_1$ B_1 $_4$ युधिष्ठिर, B_2 $_3$ D_4 $_6$ नरेश्वर (for न सशय°) — After 169, N (except Dc D_1 $_2$, D_3 missing) ins

404* तीर्थसनयनादेवं सनीता भुवि विश्रुता ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
अमावास्या तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यः श्राद्ध कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [5]
स्नात एव तदाप्नोति कृत्वा श्राद्ध च मानव ।

[(L 1) K_2 D_5 तीर्थसनिहतादेव, K_4 तीर्थे सनय°, B_3 Dn3 तीर्थसनह°, Dn3 तीर्थसनिह° K_2 Dn D_5 सनिहत्येति विश्रुता ; K_4 सनातिरिति वि° — (L 2) Ś$_1$ K_1 ब्रह्म° (for स्वर्ग) — (L 3) Ś$_1$ K_1 B_3 अमावस्या तु, B_1 $_2$ $_4$ °वासाया (for °वास्या तु) Posterior half=167^b — (L 4) Ś$_1$ K_1 B_3 तत्र (for मर्त्यस्) — (L 5) Ś$_1$ K_1 अग्निष्टोमस्य (for सम्यगि°) — (L 6) K_2 Dn D_5 समाप्नोति (for तदा°)]

170 D_3 missing (cf v l. 148) D_2 om 170^{ab} (cf v l 169) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_1 T_1 G_1 M_1 स्त्रियो वा K_2 B_2 Dn D_5 पुरुषेण वा — ^{d}) T_2 G दह्य° (for नश्य°) — ^{f}) K_2 $_4$ Dn D_1 $_2$ $_5$ प्रपद्यते (for स गच्छति)

171 D_3 missing (cf v l 148) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 अभिगम्य — ^{b}) K_2 Dn D_5 मचु(Dn2 °च)क्रुक, K_3 B D_4 $_6$ अचक्रक ; K_4 अवक्रुक, Dc अवक्तुक ; D_1 $_2$ चमक्तुण, T_1 चमदुक, T_2 G अरुदु(G_4 °तु)क, M_1 अथदुक, M_2 मचतुक (for अरन्तुकम्) — ^{c}) Ś$_1$ कोटिकोपम् ; K_1 कोटीतीर्थम् ; K_2 $_4$ B D (D_3 missing) T_2 G_3 कोटितीर्थम्, K_3 कोटीरूपम् ; G_1 M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ १७१
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

172 D3 missing (cf v l 148) — a) S (except T1 G1 M3) गङ्गाह्रद च M3 कूपश्च (for तत्रैव) — b) T2 G2–4 तीर्थं परमपावनः M3 तत्रैव भरतर्षभ — c) Ś1 K1 स्नात्वा तु; K2–4 B D (D3 missing) स्नायीत (for स्नातस्तु) Ś1 K1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — d) Ś1 K1 जितेंद्रिय (for समा°) — f) N (except Ś1 K1 D1 2) मानव (for शाश्व°)

173 D3 missing (cf v l 148) — a) T G2–4 M नैमिश K3 Dn D5 तीर्थम् (for पुण्यम्) G1 पृथिव्या नैमिशारण्य — d) D4 6 विशा पते (for विशि)

174 D3 missing (cf v l 148) K3 om from 174a up to 10d of the next adhy — a) Ś1 K (K3 om) Dn D1 2 5 कुरुक्षेत्राद् — b) B1 3 4 Dc D4 6 वायुनापि समीरिता

175 D3 missing (cf v l 148) K3 om 175 (cf v l 174) — ab) K2 4 Dc Dn D1 2 उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीं — Cf 369* (lines 3–4)

176 =(var) 3 81 2 D3 missing (cf v l 148) — K3 om 176 (cf v l 174) — a) K2 D1 2 4 6 कुरुक्षेत्रे — c) K4 इत्येता; Dc G1 M1 अप्येता; D1 2 अथैता (for अप्येका) — d) T2 G2 3 M1 वि (for प्र) B Dc D4 6 स्वर्गलोके महीयते

177 D3 missing (cf v l 148) K3 om 177 (cf v l 174) — T2 G2–4 transp 177ab and 177cd — a) Ś1 K1 ब्रह्मवेद्या; B4 वेदि°, T1 G1 3 ब्राह्मी वेदि° (G3 दिं), T2 G2 4 ब्रह्मादिभि°, M1 ब्राह्मी वेदी Ś1 K1 कुरुक्षेत्रे — b) Ś1 K1 पुण्ये Ś1 K1 ब्रह्मर्षिसेविते, D1 2 महर्षिसेवित, T2 G2–4 देवर्षि — c) B Dc Dn D4 6 तस्मिन्वसति, T1 M1 सदा°, G4 मदा° (for तदा°) K2 Dn D5 मर्त्या (for राजन्) Ś1 K1 ये वसति महात्मान — d) S1 K1 B2 D4 6 कदा (for कथ°)

178 D3 missing (cf v l 148) K3 om 178 (cf v l 174) — a) K1 तरडुकारडुकयो°, T1 G2 अरुदुकारुदुकयो , T2 G3 4 अरुतुकारुतुकयो , G1 अरदुकारदुकयो , M1 अरत्तिकारत्तिकयो , M3 अरत्तुकात्तिदुकयो — b) G1 राम (for राम°) S1 K1 मरडुकस्य, K4 मवतुकस्य, Dc सचक्रुकस्य; D1 2 मचक्रुणस्य, T1 G1 3 4 चमदुकस्य, T2 G3 तु पचकस्य, M मचदुकस्य — c) Dc एव (for एतत्). — d) D1 2 प्रजापतेरुत्तर°

Colophon om in K3 D3 missing — *Major parvan* Ś1 K1 Dn3 T G2–4 आरण्य — *Sub parvan* T1 तीर्थयात्रा N (K3 om , D3 missing) G1 (all om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 83, Dn3 M3 (before corr) 84, D1 87, S (M3 after corr) 82 — *Śloka no* Dn 210, D1 199

82

☞ In D3, stanzas 1–60 are missing (cf v l 3 81 148), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 K3 om 1–10d (cf v l 3 81 174) — a) K2 4 Dc Dn D2 5 ततो गच्छेन्महाराज (D2 °प्राज्ञ) — b) K2 Dn D1 5 अनुत्तम (for पुरा°) — After 1ab, N (K3 om ,

८२

पुलस्त्य उवाच ।

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
प्लक्षादेवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५
तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६
ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D8 missing) ins

405* यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ।
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L 1) Ś1 D6 महाभाग, K1 4 °राज (for °भागस्) — (L 2) D4 6 महत् (for कृतं) D1 3 तेन (for स्वेन) K2 Dn D5 विश्रुतं (for चिह्नि°)]
— T1 om (hapl) 1de — ^{e}) K3 4 B D (except D6, D8 missing) चैव (for राजन्)

2 K8 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 2 D6 Dn D5 T2 G2–4 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) — ^{b}) Ś1 कारपाचनम्, K1 D6 T2 G3 कारुष वनम्, K3 Dn ज्ञानपावनम्, K4 D3 5 करपावनम्, B1 4 कारापचनम्; B2 कारापावनम्, B3 कालापवनम्, D6 कालस्रवनम्, D4 कारापठनम्, G2 4 मारापतनम्, M3 कारपतनम् D1 करपानमनुत्तम, G1 कायापतमनु° — After 2^{ab}, B2–4 ins

406* कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— ^{d}) Ś1 K1 सूर्य°, B D6 D4 6 विष्णु° (for मुनि°)

3 K8 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1 K1 गच्छेत् (for राजन्) — ^{b}) Ś1 K1 ततः प्रयतमानसः — ^{c}) K2 4 Dn D1 3 5 तत्र (for यत्र)

4 K3 om 4 (cf v l 1) — ^{b}) K3 Dn D5 च (for स-)

5 K3 om 5 (cf v l 1) — ^{a}) K2 4 Dn D1 3 5 चापि (for हि सा) K4 नदी (for सरित्) — ^{c}) K3 B1 3 4 Dn D5 प्लक्षा देवी स्मृ(B1 स्रु)ता राजन्, B3 प्लक्षा देवी क्षता राजन्, D6 D1 3 4 6 प्लक्षा देवी श्रु(D1 स्तु)ता राजन्; T1 प्लक्षादेवस्य सा राजन्, T2 G2–4 प्लक्षदेवसुता (G2 °तो) राजन्, G1 M प्लक्षा देव (M1 °वी) सुता — ^{d}) Dn पुण्या देवी (for महा°) ।

7 K3 om 7 (cf v l 1) — ^{a}) G2 कवेराध्युषित; G4 कवेरास्यु° Ś1 K1 चापि (for नाम) — After 7, M1 reads 10^{cd}.

8 K3 om 8 (cf v l 1) — ^{a}) K1 D6 सहस्रस्य (for °स्रं च) — ^{b}) G2 4 वाजपेय (for वाजि°) K4 D6 फलं विंदति मानवः — ^{d}) K1 4 T2 G2 3 पुरातन, K2 D6 D1 3 5 °नै

9 K3 om 9 (cf v l 1) — ^{a}) D6 D1 3 शतगाथा; T2 G3 शातकुम्भा; G4 चित्तकुम्भान् — ^{b}) K1 B2 3 D4 6 T2 G3 पंचयज्ञं, K3 °पक्षां, K4 °गाथा, Dn (by corr) °यक्षा; T1 G1 2 4 °यज्ञाद्य, M1 °यज्ञाद्य — After 9^{ab}, Ś1 K1 *repeat* 6^{cd} — ^{c}) D1 3 अभिगत्वा D6 नरव्याघ्र

10 K3 om 10^{abcd} (cf v l 1) — ^{a}) T G2 3 त्रिशूलघात Ś1 K1 आसाद्य (for तत्रैव) — *After* 10^{ab}, D1 3 read 21^{d}–22^{a} — ^{b}) B D6 दुर्लभ (for भारत) Ś1 K1 तीर्थं भरतसत्तम — M1 reads 10^{cd} after 7 — ^{e}) K2 3 D (D8 missing) च (for स)

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
वरांश्च सुबहूँल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान्कामाँल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २१
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

---

11 ^{a}) B_4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र)　B_{1-3} Dc ततो राज° गृह गच्छेत् (B_1 गत्वा) — ^{b}) S (except T_2 G_3 M_2) तीर्थं (for स्थान) — ^{c}) D_5 S (except G_4) विख्यात — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc_1 D_5 G_2 M भारत, T_1 G_1 $_4$ विश्रुत, T_2 G_3 दुर्लभ (for विश्रुता)

12 T_1 om 12^c–16^b — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_1 $_2$ M_2 तु, B_2 D_4 $_6$ च (for हि)　G_1 °सहस्राणि (for स्रं हि) — ^{b}) K_2 Dn D_2 $_5$ M_1 सुव्रता, B D_4 $_6$ भारत; M_2 तर्पिका (for सुव्रत)　T G °न भरतर्षभ (cf v l 13) — K_4 om 12^c–13^d

13 T_1 om 13, K_4 om 13^{abcd} (cf v l 12) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_4 D_2 T_2 G_{2-4} भक्तास (for भक्त्या) — ^{d}) T_2 G_{2-4} °न भरतर्षभ (cf v.l. 12) — ^{e}) K_3 तदा, Dc T_2 G_3 $_4$ तत्र, M_1 भव (for तत°)

14 T_1 om 14 (cf v l 12) — ^{b}) K_1 तपस्विन (sic) (for ब्रह्म)　$Ś_1$ K_1 M_2 नराधिप, K_3 D_1 जितेन्द्रिय° (for समा) — ^{d}) K_4 Dc भक्षयन्　$Ś_1$ K_1 $_2$ Dn D_5 भक्षयित्वा नर° शुचि°

15 T_1 om 15 (cf v.l 12) — ^{a}) K_2 Dn D_5 किंचिद् (for सम्यग्), and कृत (for फलम्)

16 T_1 om 16^{ab} (cf v.l 12), M_2 om 16–17 — ^{a}) $Ś_1$ K B_1 $_3$ $_4$ Dn D_5 सुवर्णाख्य; B_2 D_4 $_6$ °क्षीं, D_1 $_2$ M_1 सुपर्णाख्य (M_2 °क्ष) — ^{c}) $Ś_1$ K Dn D_1 $_2$ $_5$ तत्र (for यत्र)

17 M_2 om 17 (cf v l 16) — ^{b}) B D_4 $_6$ M_1 देवैरपि (for दैवतेषु)　K_4 D_1 $_2$ दे(K_4 दै)वतैरपि दुर्लभान् — ^{c}) S उक्त च — ^{d}) $Ś_1$ सोनघ, K_1 मेनघ, Dc चानघ (for भारत)

18 ^{a}) D_1 न, D_2 तु (for च)　S_1 K_1 $_3$ $_4$ B D_2 [अ]क्षात्; K_2 Dn D_5 त्व, Dc [अ]र्थात्, D_1 [अ]न्यत्, T_1 G_1 M_1 [अ]न्यै (for [अ]स्मत्)　K_4 G_1 प्रियतमो　M_2 न मे त्वत्त प्रियतर° — ^{b}) D_1 $_2$ लोके विष्णोर्, M_2 (by transp) कृष्ण लोके　B_3 $_4$ Dc_1 D_1 $_2$ T_1 M_2 भविष्यति — ^{c}) K_2 $_4$ Dn D_1 $_2$ $_5$ T G_1 $_3$ सर्वं (for कृत्स्नं)

19 K_3 T_1 om (hapl) 19–20 — ^{a}) G_4 अत्रा° (for तत्रा)　$Ś_1$ K_1 [अ]भिषेके; D_1 $_2$ [अ]भिगत्वा, M_2 [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य) — ^{b}) D_1 $_2$ M_2 अर्च° (for पूज°)

20 K_3 T_1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) G_1 गत्वा (for गच्छेत्) — ^{b}) B Dc D_4 $_6$ त्रिरात्रमुषितो — ^{c}) T_2 G लोका° (for कामा°)

21 ^{a}) K_4 Dn_2 G_1 दक्षिणार्थे च (G_1 तु) — K_3 om. 21^c — For sequence in D_1 $_2$ cf v l 10 — ^{e}) B_2 $_3$ D_4 $_6$ °प्रसादाद्वै, T_2 G °देन (G_1 दाच्च)

22 For D_1 $_2$ cf v l 10 — ^{b}) K_4 D_1 $_2$ गच्छेद्भरतसत्तम; S (except M_2) ततो गच्छेत भारत — ^{c}) K_2 Dn G_1 महाप्राज्ञ° — ^{d}) K_3 Dc Dn D_5 °प्रमोचनीं; B_1 $_2$ $_4$ °प्रणाशनीं — ^{e}) D_1 महाप्राज्ञ, T_2 G_2 $_3$ महाराज (for नर°)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८
तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— ^{f}) $D_{1\ 2}$ न सशय , T G नरो भुवि (for नरा°)

23 After 23^{ab}, S (except M_1) ins

407* अशीतिं योजनशत पुष्कर स्वर्गमुच्यते ।
अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिण° ।
षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
सयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वार त्रिविष्टपम् ।

— ^{d}) $Ś_1$ K_1 नराधिप (for न सशय)

24 ^{a}) $G_{3\ 4}$ ततो° (for तत्रा°) — ^{b}) K_4 न सशय°, B_1 नराधिप, $D_{1\ 2}$ नर° शुचि° (for समा°) M_2 पितृदेवार्चने रत — After 24^{ab}, M_2 ins

408* कोटितीर्थं महाराज शुचि° प्रयतमानस° ।

— ^{c}) T G पौंड° (for पुण्ड°) $Ś_1$ लभते पौंडरीक च; K_1 लभेत पौंडरीकाक्ष, B $D_{6\ 8}$ लभते पुडरीक तु, M_1 लभेद्धि पौंडरीक च — ^{d}) M_2 स्वर्गलोक च गच्छति — After 24, $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

409* उष्यैका रजनीं तत्र गोसहस्रफल लभेत् ।

25 M_2 om 25–26 — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ चक्रावर्ते $K_{1\ 3\ 4}$ T_2 G तर्पयेत् — ^{d}) Dn $D_{1\ 5}$ पुण्ये लोके G_2 विधीयते

26 M_2 om 26 (cf v l 25), $Ś_1$ om 26–30 — ^{a}) $D_{1\ 2}$ transp कनखले and स्नात्वा

27 $Ś_1$ om 27 (cf v l 26) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ कपिलावटश्च K_{1-3} Dc Dn D_5 ततो गच्छेत्, K_4 $D_{1\ 2}$ च तत्रैव, M_2 तु गच्छेत (for च गच्छेत) — ^{c}) K_2 Dn D_5 उपोष्य (for उष्यैका) K_1 उपोष्य रात्रिं तत्रैका, K_4 उपोष्यैका च रजनीं, S (except M_2) तत्रोष्य रजनीमेका

28 $Ś_1$ om 28 (cf v.l 26) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ तत्रैव (for राजेन्द्र) — ^{b}) K_4 $D_{1\ 2}$ तक्षकस्य (for कपि°) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2\ 3}$ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ, S (except M_2) तीर्थं तु (M_1 तद्) भरतश्रेष्ठ — ^{d}) K_1 सर्वतीर्थेषु, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ T_1 M_1 त्रिषु लोकेषु; G_1 स्वर्गं°

29 $Ś_1$ om 29 (cf v l 26) — ^{d}) K_2 Dn D_5 विंदति (for प्राप्नोति)

30 $Ś_1$ om 30 (cf v l 26) — ^{a}) K_2 Dn_1 n_2 D_5 ललितक, K_3 लडतिका, K_4 G_1 ललित°, B_3 ललितिक, Dc_1 ललतिका, $D_{1\ 2}$ ललतिक, T_1 कुलिनिका; T_2 $G_{3\ 4}$ तु ललिता, G_2 नलिनिका, M_1 विलपि°; M_2 विदित° — D_4 om (hapl) 30^{b}–33^{a} — ^{b}) B Dc शातनोस् — ^{c}) S (except M_2) नरव्याघ्र (for नरो राजन्)

31 D_4 om 31 (cf v l. 30) — ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ B D (D_3 missing, D_4 om) M_1 गगायमुनयो , K_3 °सुगगयो°, G_1 ससुद्रयो , G_4 °सागरयो°, M_2 °समगया° (for °सगमयो°) K_2 Dn D_5 मध्ये, B D_6 चापि (for चैव) — ^{b}) $Ś_1$ पुन°, K_4 नृप (for नर) — ^{cd}) $Ś_1$ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोक च गच्छति

32 D_4 om 32 (cf v l 30) — ^{b}) K_4 Dn सुगध °विश्रुत — ^{d}) $Ś_1$ स्वर्गलोके T_2 G_{2-4} स्वर्गलोक च गच्छति

33 D_4 om 33^{a} (cf v l 30), $Ś_1$ D_2 M_2 om 33 — ^{a}) T_2 $G_{2\ 3}$ मन्नावर्त, G_4 मन्ना° — After 33^{ab}, K_3 ins

410* गोसहस्रमवाप्नोति कलेन **तोत्तम ।

— ^{d}) S (M_2 om) देवलोके Dn च गच्छति (for मही°) ।

34 K_2 om 34 — ^{a}) $Ś_1$ K_1 [ए]व राजेन्द्र (for नर°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ $B_{2\ 3}$ Dn D_5 स्नात्वा° (for स्नातो°) K_1 ³

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३७
ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४१
अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

B1 3 4 D (except Dc2 D8) प्राप्नोति (for आप्नोति)

35 T2 G3 4 om 35-36 — a) B D4 6 भद्र(B1 तत्र)कर्णह्रदे स्नात्वा (B3 भद्रकर्णे नर स्नात्वा) — b) B Dc D4 6 देवमभ्यर्च्य शंकर, D1 2 तीर्थसेवी नराधिप, M2 अर्चयित्वा यथा° — d) Ś1 K D (except D4 6, D3 missing) M2 नाकपृष्ठे च पूज्यते (M3 मोदते)

36 T2 G3 4 om 36 (cf v l 35) — a) K1 कुज स्रकं, K3 Dn D4 5 कुब्जामूके; B3 कुब्जाश्रम, Dc कुजात्रक; T1 कुजावस, G1 कुजावन, G2 कुब्जवर्ती; M1 कुजबर; M2 कुजावक — b) K3 Dc Dn D1 2 M2 नराधिप (for यथा°); cf v l 37 — d) Ś1 K1 नाग° (for स्वर्ग°)

37 a) G2 4 पद (for °वट) K4 D1 2 T1 M गत्वा (for गच्छेत्) T2 G3 भद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf v l 33a) — b) S (except G1 M1) यथाक्रम (for नरा); cf v l 36 — After 37ab, D1 ins

411* तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— c) Ś1 K1 सामुद्रक, Dn2 G2 °मिकम् — After 37c, K3 Dn D5 ins

412* ब्रह्मचारी समाहित ।
अश्वमेधमवाप्नोति

— c) K2 Dc1 Dn1 D5 6 विधात; K3 B Dc2 Dn2 n3 D1 2 4 विधास्, T2 G3 3 गच्छेत् (for विन्देत्)

38 G4 om 38 K4 reads 38-40 after 45 — b) S1 K1 4 जितेंद्रिय° (for समा) — d) Ś1 K Dc1 Dn D1 2 सोम° (for स्वर्ग) G2 स्वर्गलोके महीयते, M पुना त्यासप्तम कुल

39 K3 om 39-42, M2 om (hapl) 39b-41a — b) Ś1 K1 2 B D (except D2, D3 missing) समुप स्पृश्य (for उपस्पृश्य च) T1 G1 M2 सु (for च) Ś1 K3 Dn D5 यामुन, K1 यामुना T2 G3 सिद्धगधर्वसेवित — T2 G3 om 39c-41b — c) G2 4 °मेधमवाप्नोति — d) B1 2 4 D6 ब्रह्मलोके K4 D4 स्वर्गलोक च गच्छति

40 K3 T2 G3 M2 om 40 (cf v l 39) — a) K2 दधिसक्रमण, K4 दीर्घ°, Dn2 n3 देवी°, D3 दधिचक्रमण, T1 दर्वीवगमन; M1 डर्वीसक्रमण — b) K2 Dn D5 °पूजित — d) S1 K1 Dc ब्रह्म° (for स्वर्ग°) K4 D1 3 कुल चैव समुद्धरेत् (=37f)

41 K3 om 41, T2 G3 om 41ab, M2 om 41a (cf v l 39), G4 om 41-42 — b) K4 D1 2 °चारण° — c) Dc उपोष्य (for तत्रोष्य) D4 6 उपोष्य रजनीमेका; T G1-3 M2 तत्रोषित्वा निशा° (T2 G3 नर) पच — d) K3 Dn D5 S (T2 G3 4 om) विंदेद् (for विन्द्याद्)

42 K3 G4 om 42 (cf v l 39, 41) — a) D1 2 अतर् (for अथ) K3 B1 D6 M1 देवीं; D1 2 नदीं, T G3 M2 वेदिं (for वेदीं) — S1 K1 om (hapl) 42b-43c, K3 om 42b-45a, M1 om 42b-44a — d) T G2 3 om च Dc Dn D5 स्वर्गलोक च गच्छति

43 Ś1 K1 om 43a, K3 D3 M1 om 43 (for Ś1 K1 2 M1 cf v l 42) — b) Ś1 K (K3 om) D1 5 वासिष्ठीं, Dn2 T1 वसिष्ठ — c) Ś1 K3 Dn D1 5 वासिष्ठीं — d) Dc2 Dn3 S (except G2, M1 om) सर्व (for सर्वे)

44 K3 om 44, M1 om 44a (cf v l 42) — a) Dn D1 2 ऋषिकुल्या समासाद्य (≈43a), S (M1 om) नर° स्नात्वर्षिकुल्यायां [ऋषिकुल्या = ऋषिकुल्यायां (haplology)?] — After 44a, Dn D1 2 ins

413* नर स्नात्वा विकल्मष ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा

— c) K6 तत सध्या समासाद्य — d) K4 D1 2 जितेंद्रिय

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा°) — After 44, T G_{3-4} ins

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फल स लभते नर॰ ।

45 K_3 om 45^{a} (cf v l 42) — ^{a}) T_1 G_1 M भृगु-तुद — ^{c}) $Ś_1$ चीरप्रमोक्ष, B_4 तीर° — After 45, K_4 reads 38–40

46 ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc कृत्तिकायामुपोष्यैव, T $G_{3\ 4}$ °माघयोश्चैव, G_2 °मनसा चैव — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $B_{3\ 4}$ $D_{4\ 6}$ M_1 दुर्लभ (for भारत) — K_3 om 46^{c}–47^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 T_2 $G_{3\ 4}$ °ष्टोममवाप्नोति — ^{d}) K_4 B Dc Dn om प्र- Dn मानव (for पुण्य°) $Ś_1$ K_1 G_4 स्वर्गलोक च गच्छति

47 K_3 om 47 (cf v l 46) — ^{a}) K_2 Dn D_5 तत्र (for तत॰) — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{4\ 6}$ M_1 उपस्पृशेत् B_2 T_1 G_4 M_2 स (for च) $Ś_1$ K_1 ता विद्या, K_2 Dn $D_{1\ 2\ 5}$ वै विद्या, K_4 विद्या वै (for विद्याना) — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 om) Dn $D_{1\ 2\ 5}$ यत्र त($Ś_1$ य)त्रोपपद्यते

48 ^{d}) S (except M_1) लोकान्प्राप्नोति पुष्क(M_2 मग)-लान्

49 ^{a}) T G_{2-4} एक° (for षष्ठ°) — ^{b}) K_4 D_2 (by transp) उष्य मास, D_1 उष्य काल, M_2 समामुष्य K_4 उमालये T G_{2-4} तीर्थसेवी नराधिप — After 49, B Dc ins

415* तीर्णस्तारयते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।
दृष्ट्वा माहेश्वर दिव्य पद सुरनमस्कृतम् ।
कृतार्थ॰ सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरण नर॰ ।

— ^{d}) $Ś_1$ Dc D_2 M_1 विद्याद्, K_2 B_1 Dn D_5 T G M_2 विंदेद्, K_4 लभेद् (for विन्द्याद्) — After 49, K_1 ins 416*

50 $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dn D_5 ins after 50^{ab} K_1, after 49

416* दशापरान्दश पूर्वान्नरानुद्धरते कुलम् ।
[$Ś_1$ कुलानुद्धरते नर (for the posterior half)]

— ^{a}) $Ś_1$ K_1 वैतसक, K_3 वतसिका, B_2 कुस्येसिका, B_3 T_1 G_4 वैतसिका, D_5 वेतसक, M_2 वेतासिक — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ D_5 M_2 °वित, G_1 °वित — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 50^{c}–51^{b} — ^{d}) M_1 लभेच् (for गच्छेच्) K_2 Dn D_5 T_2 G_{2-4} om च B $D_{4\ 6}$ गतिं च परमा व्रजेत्

51 $Ś_1$ K_1 om 51^{ab} (cf v l 50) — ^{b}) K_2 सिद्धि°, $D_{4\ 6}$ तीर्थ° — D_2 om (hapl) 51^{c}–53^{b} — ^{d}) K_2 Dn $D_{1\ 5}$ G_2 पुरातनै॰

52 D_2 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) K_3 अथ वै T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 ब्राह्मण T_2 G_2 गच्छेद् (for गत्वा) B Dc $D_{4\ 6}$ ततो ब्राह्मणिका गत्वा ; T_2 $G_{3\ 4}$ तथैव गत्वा ब्रह्माण — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B $D_{4\ 6}$ G_1 समाहित॰ (for जिते°)

53 D_2 om 53^{ab} (cf v l. 51) — ^{a}) $K_{2\ 3}$ Dc Dn D_5 G_2 ततस्तु S नैमिश — ^{b}) B $D_{4\ 6}$ द्विज° (for सिद्ध°) — ^{c}) B_2 $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ निवसते — ^{d}) K_2 Dc Dn $D_{1\ 5}$ T_2 G_{2-4} सह (for वृत)

54 ^{a}) $Ś_1$ K_1 नैमिषे, S नैमिश $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_1 n_3 D_5 मृगयानस्य, B_1 पार्थमासाद्य — ^{d}) $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 सर्वपापात्

55 S नैमिशे (in ^{b} and ^{d})

56 ^{a}) To remedy the "bad" compound (documented by S) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 कृताभिषेकस्तत्रैव, K_3 अभिषेका-

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६१

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ६३
देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

ध्वरस्तत्र, K_4 D_1 $_2$ अभिषेके कृते तत्र, B_1 अभिषेक कृतस्तत्र, B_2 $_3$ Dc D_4 $_6$ अभिषेकं तत्र कृ(D_6 ग)त्वा, B_4 अभिषेक तत° कृत्वा — ^{c}) K_3 Dc Dn G_3 $_4$ M_1 गवामेधस्य (for गवाम°) K_2 गवामयुतदानस्य — ^{d}) Dc_1 T_2 G_{2-4} om प्र K_1 $_4$ Dc D_1 $_2$ S मानव (for भारत)

57 ^{a}) S नैमिशे — ^{c}) $Ś_1$ B_3 स्वर्गलोकस्तु, B_1 Dn_1 °ल्लोकेषु; Dn_2 n_3 सर्वलोकेषु, G_1 M_3 सर्वलोकस्थ — ^{e}) K_2 $_4$ Dn D_1 $_2$ transp पुण्य and मेध्य K_3 सेव्य (for पुण्य) — ^{f}) S नैमिश

58 D_5 om 58^{cd} — ^{d}) G_1 ब्रह्मलोक च $Ś_1$ K_1 M_1 भवेच्च स, K_2 B Dn D_4 $_6$ भवेत्सदा (for च जायते)

59 Dn_3 om 59^{ab} — ^{b}) K_3 B_{2-4} D_1 $_2$ M_1 तर्पयन् (for °येत्)

60 ^{a}) $Ś_1$ बाहुला, K_3 बाहुका; G_3 बहुवा — ^{b}) B D_4 $_6$ तीर्थसेवी नराधिप — After 60^{ab}, S_1 K_1 $_2$ B_2 $_4$ (marg) Dn D_{4-6} ins

417* तत्रोष्य रजनीमेका स्वर्गलोके महीयते ।

— ^{c}) K_4 D_1 $_2$ अग्निष्टोमस्य य° — ^{d}) T_2 G_{2-4} om प्र $Ś_1$ K_1 $_3$ M_2 भारत, K_2 Dn D_5 कौरव (for मानव)

61 D_3 resumes (cf v l 3 81 148) — ^{a}) K_2 Dn D_5 क्षीरवतीं; K_4 D_1 $_2$ चीरवटीं; B Dc D_4 $_6$ ची(D_4 $_6$ चि)रनदीं, T_2 G_3 शरनदीं, G_2 शरावती, G_4 शतवर्ती; M_2 शीघ्रवतीं — ^{b}) K_2 Dc Dn D_5 G_1 पुण्यतरैर्; K_4 B_2 $_3$ Dc_2 D_3 $_4$ $_6$ M_2 °जनैर्, T_2 G_3 $_4$ °जलैर् — ^{c}) K_2 Dn D_5 T_1 M °र्चनपर° — ^{d}) K_1 $_3$ $_4$ D_1 $_2$ वाजिमेधमवा°

62 ^{a}) B_2 विमलालोकमा°, D_1 $_2$ विमलातीर्थमा°, T G_{2-4} विश्वालोक समासाद्य — ^{b}) $Ś_1$ K_1 विरोचति K_2 $_3$ Dc Dn D_5 ब्रह्मचारी समाहित, D_1 $_2$ ब्रह्मचारी जितेंद्रिय° — ^{c}) T G तत्रोषित्वा निशामेका — ^{d}) $Ś_1$ K_1 गोसहस्र° फल लभेत्

63 $Ś_1$ K_1 om 63^{ab} — ^{a}) K_3 गोप्रचारे, B_1 (sup lin) $_2$ °चार; D_3 °भार; G_4 °कार (cf 65) — ^{b}) D_1 $_2$ सरयूतीर्थ°

64 ^{a}) T_2 G_{2-4} स च वीर° (for देह त्यक्त्वा) $Ś_1$ K_1 B_{2-4} D_{4-6} M_1 पुरा राजन्, K_2 B_1 Dn D_5 महाराज, K_3 दिव याति; Dc दिव गत्वा (for दिव यातस्) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 M प्रभावेन (S_1 °ण) — ^{d}) T G व्यवसायेन चानघ.

65 ^{b}) K_2 B_1 $_2$ गोप्रचारे, G_4 कारे (cf 63) — D_2 om 65^{cd} — ^{d}) T_2 G_{2-4} विष्णुलोके म°

66 K_2 om 66^{ab} — ^{d}) K_4 Dc_1 D_1 स्व (for च) B_2 स्वक (for नर) $Ś_1$ K_1 कुल चैव समुद्धरेत्

67 ^{a}) K_3 B D_3 $_4$ $_6$ G_1 शतसाहस्रक $Ś_1$ K Dc Dn D_3 $_5$ तीर्थं; D_1 $_2$ चैव — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn D_3 $_5$ त($Ś_1$ K_1 $_4$ Dc अ)श्चैव भरतर्षभ — ^{e}) S_1 K_1 गोसहस्रमवाप्नोति — ^{f}) Dc D_3 $_4$ $_6$ M_2 om प्र M_3 पुरुषर्षभ $Ś_1$ K_1 नरो नास्त्यत्र संशय°

68 ^{a}) K_3 B Dc D_3 $_4$ $_6$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — After 68^{ab}, Dn D_5 ins

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितॄणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३
ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्धर्मारण्योपशोभितम् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ७४
तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।
यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।
एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६
तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानव ।
— ^{d}) B2 G2 ह्यर्चं° (for अर्चं°) Ś1 K1 शुचिस्तत्र नराधिप, K3 Dc M1 गुहमर्च्य नराधिप (M1 यथाविधि) — ^{e}) K2 4 B Dn D5 विद्यात्, K3 Dc D1–4 विंद्यात् (for विन्देत्) — ^{f}) D4 6 °स्वी चापि जायते

69 T1 G1 transp 69 and 70 — ^{b}) Ś1 K1 Dc2 D3 देवमर्च्य, K4 D1 2 पूजयित्वा, G3 ह्यर्चयित्वा — ^{c}) Hypermetric! K3 कपिलाह्रद सस्पृश्य, K4 D1 2 °ह्रदमु(K4 °ह्रदे उ)पस्पृश्य; B1–3 Dc D4 6 S कपिलाना ह्रदे स्नात्वा, D3 कपिलस्य ह्रदे स्नात्वा — ^{d}) D3 वाजपेयफल, T1 G1 गोसहस्रफल Ś1 K1 2 Dn राजसूयमवाप्नुयात् — After 69, Ś1 K1 2 Dn D5 ins

419* अविमुक्त समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्ष प्राप्नोति मानव ।,

while M2 ins 421*

70 K3 om 70 T1 G1 transp 69 and 70 — ^{a}) Ś1 K1 मार्कण्डेयस्य — After 70^{ab}, T G3 4 ins

420* अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोक च गच्छति ।

— D5 om (hapl) 70^{c}–72^{b} — ^{c}) Ś1 K1 M1 स्नात्वा ग्निष्टोममाप्नोति — T G2–4 ins after 70 M2, after 69

421* वाराणस्या विशेषेण यत्र विश्वेश्वर शिव ।
देव्या सह महाबाहो गङ्गा समवगाहते ।
तत्र मास वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहित ।
यावज्जीवकृत पाप मासेनैकेन शुध्यति ।

71 D5 om 71 (cf v l 70) — ^{b}) K2 4 B Dn D1 2 4 6 G1 समाहित (for जिते°) — ^{d}) K4 ब्रह्मलोक च गच्छति, Dn1 n3 कुल चैव समुद्धरेत्, T1 गयायानेन भारत

72 D5 om 72^{ab} (cf v l 70) — ^{a}) K3 B1 3 4 Dc G1 M1 यत्रा° K4 D1 2 S [अ]क्षय्यवटो — ^{c}) M1 पितृभ्यस् Ś1 K1 पितृणा दत्तमक्ष हि, K2–4 Dc Dn D1 2 5 तत्र (K3 4 यत्र) दत्त पितृभ्यस्तु (D1 2 °श्च), T G M2 तत्र (G1 2 अत्र) दत्त पितृणा तु (M2 च) — ^{d}) Ś1 K1 [इ]ति वै (for प्रभो) K2–4 Dn D5 भवत्यक्षयमुच्यते (K4 °मव्यय); D3 क्षय भवति भारत ( ), T G अक्षय्यमुपपद्यते

74 Ś1 K1 read 74^{ab} after 105 — ^{a}) T G2–4 ब्राह्म (for ब्रह्म-) K2 B3 Dn D5 गत्वा (for गच्छेद्) — ^{b}) T G1–3 M2 ब्रह्मारण्यो° Ś1 K1 D4 6 सेवित (for °शोभितम्) — K1 om 74^{cd} — ^{c}) K2 4 Dc Dn D1–3 5 ब्रह्मलोकम्, B2 3 D4 6 पुण्डरीकम् — ^{d}) Ś1 चैव; Dn2 D1 2 T2 G3 इव, M2 एक (for एव) K3 Dn3 D2 4 5 G2 4 शर्वरी — After 74, D3 *repeats* 74^{ab}, followed by a variant of 72^{cd}

75 ^{a}) K2–4 D (except D4 6) M2 ब्रह्मणा तत्र सरसि — ^{b}) K2 4 B Dc Dn D1 2 5 यूप(K2 4 °प)श्रेष्ठ समुच्छ्रित, K3 आय पुण्योपकल्पित, D3 यूपश्रेष्ठ समन्वित; D4 6 यूप श्रेष्ठ समुत्थित — ^{c}) K2 Dn D5 प्रदक्षिणी — ^{d}) K4 D2 वाजिमेधफल, D3 राजसूय°

76 ^{b}) Ś1 K B Dc Dn D4–6 M1 धेनुक (Ś1 वैनव, K4 धेनव, D1 2 धैनव, D5 वेणव) °विश्रुत, D3 धेनुलोक च विश्रुत — ^{d}) Dn2 n3 D3 5 तिलधेनुक — ^{f}) B1 G2 वसेद्, T1 भवेद्, T2 G3 4 विशेद् (for व्रजेद्) M1 सोमलोक स गच्छति

77 ^{a}) K4 Dn D3 T1 G1 2 M2 महद्राजन् (for महाराज) — ^{b}) D1 2 च (for हि) Ś1 K1 4 Dn D5 अद्यापि सुमहाद्भुत; K2 3 अत्रा(K3 °द्या)पि सुमहद्भुश; Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ८०
गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥ ८३
कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।

महद्दद्भुत — ^{c}) B D$_{3.4.6}$ -वत्सा वै (for वत्सेन) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ कपिलाया॰ सवत्साया॰, K$_3$ सवत्सा कपिला तत्र, K$_4$ D$_{1.2}$ कपिला सा सवत्सा तु, Dc (corrupt) कपिला सहस्रा वत्सा वै — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ च(K$_2$ स्व)रत्या॰ पर्वते कृत, K$_3$ पर्वते विचरेत्पुन , Dc पर्वते हि चरेत्पुन , D$_3$ पर्वते विचरन्पुन — ^{e}) K$_2$ पदानस्य, B D$_{4.6}$ पदान्यस्या, Dc पदन्यासा, M$_2$ पदान्यद्य (for पदानि स्म) T$_1$ सवत्सा गा प्रदाति स्म — ^{f}) K$_3$ चापि, M$_1$ [ऽ]त्रापि (for ऽद्यापि) K$_3$ T G M$_1$ तत्र वै (for भारत) M$_2$ दृश्यते भरतर्षभ

78 D$_1$ om 78 — ^{a}) G$_1$ पादेषु (for राजेन्द्र) — ^{b}) G$_1$ स्वर्गंच्छेत् (for पदेषु) S कुरुनदन (G$_4$ सत्तम) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ M$_1$ पुस॰; K$_3$ किंचित् (repeated!), B D$_{4.6}$ पाप (B$_2$ तस्य) (for कर्म)

79 ^{b}) Dc D$_3$ शूलिन (for धीमत॰) — ^{c}) T$_2$ G$_3$ स्नायिता — ^{d}) Dn$_3$ D$_{1.2}$ नमस्कृत्य (for अभि॰) Dc D$_4$ $_6$ सगम्य वृषभध्वज

80 ^{ab}) Dc व्रत (for भवेच्) S transp भवेत् and व्रत — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ च (for तु) — ^{d}) K$_4$ B$_{2-4}$ Dn$_2$ D$_{3.4.6}$ सर्वे (for सर्वं)

81 ^{a}) D$_3$ T$_1$ transp गच्छेत and तत K$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1.2.5}$ उद्यत च ततो गच्छेत, T$_2$ G M$_2$ उदय तु (M$_2$ त) ततो गच्छेत् (G$_1$ ततोधिगच्छेदुद्यत), M$_1$ उद्यतमथ गच्छेत — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ शीतनादित, K$_3$ D$_1$ गीतवादिन; D$_2$ T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_2$ वादित — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ सावित्र्यास्तु D$_{1.2}$ तस्मिन् (for तत्र) K$_3$ सावित्र्या॰ पर्वत तत्र; M$_1$ सावित्र्यास्तत्र तु पद

82 ^{b}) Some MSS (as usual) शसित॰ — ^{c}) D$_1$ T G$_1$ उपासिता (for उपास्ता च) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ तेन ह्युपास्ता भवति — ^{d}) S$_1$ K$_{1.2.4}$ Dn D$_5$ सध्या (for तेन)

83 ^{b}) Dc$_2$ दृश्यते (for विश्रुत) — ^{c}) K$_4$ D$_{1.2}$ [अ]भिगत्वा — ^{d}) Ś$_1$ K D (except D$_3$) योनिसकटात्

84 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B शुक्लकृष्णावुभौ, D$_3$ इत्यकृष्णा॰, M$_2$ कृष्णपक्षा॰ G$_1$ कृष्णपक्षचतुर्दश्या — ^{b}) S$_1$ D$_1$ G$_1$ गगाया S$_1$ K$_4$ D$_1$ नृप (for नर) — ^{c}) S$_1$ K$_1$ लोके, K$_4$ D$_{1.2}$ चैव (for राजन्)

85 ^{b}) D$_3$ M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि) — After 85^{ab}, T$_2$ G$_3$ ins

> 422* यावज्जीवकृत पाप मासेनैकेन शुध्यति ।
> ततो गया समासाद्य ब्रह्मचारी समाहित ।,

of which the second line is a v l of 71^{ab} — ^{c}) T G$_{1-3}$ M$_2$ गौरीं वा वरयेत्कन्या; M$_{1.2}$ (*inf lin*) यजेद्वा वाजिमेधेन

86 ^{b}) K$_2$ M$_2$ नराधिप॰, B D$_{4.6}$ शुचिर्नर — ^{d}) K$_3$ Dc$_1$ परमा (for महतीं) K$_{3.4}$ Dc$_1$ लभेत् (for व्रजेत्) — After 86, T$_2$ G$_{2-4}$ read 88

87 K$_4$ om 87 — ^{b}) Ś$_1$ धर्मस्वस्थ; K$_{1-3}$ Dn D$_5$ धर्मप्रस्थ K$_3$ Dc$_1$ D$_{1.2}$ नराधिप — ^{c}) K$_2$ B$_{2.4}$ D (except D$_3$) तत्र (for यत्र) — K$_1$ (om line 5) $_2$ B$_{3.4}$ Dc Dn D$_{4.6}$ ins after 87^{cd} D$_3$, after 87^{ef}

> 423* तत्र कूपोदक पीत्वा तेन स्नात शुचिस्तथा ।
> पितृन्देवास्तु सतर्प्य मुक्तपाप दिव व्रजेत् ।
> मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मन ।
> त प्रविश्याश्रम श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।
> गवामयस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानव ।

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहत्यया ॥ ९०
मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

[(L 1) $B_{3\,4}$ Dn कृत्वा (Dn_3 गत्वा) (for पीत्वा) — (L 2) $D_{3\,4\,6}$ च (for तु) — (L 4) D_3 श्रेष्ठ (for श्रीमत्) — (L 5) Dc गवामेधस्य, Dn_1 गवामयन॰, D_5 गोमेधस्य च (for गवामयस्य)]
— K_1 cont (with a gloss)

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गूलककुद शिर॰ ।
उर शिरश्च चत्वार स वृषो नीड उच्यते ।,

which is followed by a *repetition* of 81^{cd} (with v l) — On the other hand, S (except T_1) ins after 87^{cd}

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मन्नश्वमेधफल लभेत् ।
[M_1 अभिगत्वा तत्र धर्ममश्व॰ etc.]

— K_1 om 87^{e}–88^{d}, K_4 S (except T_2 G_3) om 87^{ef} — ^{e}) K_2 B Dc Dn $D_{4\,6}$ धर्मं तत्रापि संस्पृश्य ($B_{1\,4\,5}$ ॰गम्य), T_2 G_3 गत्वा च तत्र धर्मात्मन् — ^{f}) $K_{2\,3}$ Dc Dn D_5 ॰मेधमवाप्नुयात्

88 K_1 om 88^{abcd} (cf v l 87) T_2 G_{2-4} read 88 after 86 — ^{b}) Ś$_1$ K_2 Dn D_5 ब्रह्मज्ञानमनुत्तम, D_3 ब्राह्मण च यतव्रत — ^{c}) S_1 K (K_1 om) B Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ M_2 तत्राभिगम्य राजेंद्र (B $D_{4\,6}$ ब्रह्माणम्), D_3 सावित्र्यास्तु पद तत्र (cf 81^{c}) — ^{d}) Ś$_1$ K_2 Dn D_5 पुरुषर्षभ; $K_{3\,4}$ $D_{1\,3}$ भरतर्षभ; Dc नियतव्रत (for अमितौ॰) $B_{1\,2\,4}$ $D_{4\,6}$ अर्चयेन्नियतव्रत , B_3 अर्चयित्वा यतव्रत॰, D_3 दृष्ट्वा भरतसत्तम — ^{e}) $D_{1\,2}$ ॰सूयमवाप्नोति — ^{f}) S_1 $K_{1\,2}$ Dn विंदति (for प्राप्नोति) $B_{1\,2\,4}$ $D_{4\,6}$ भारत (for मानव) $D_{1\,2}$ तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D_1 ॰नघ)

89 B_3 om 89^{bc} — ^{c}) Ś$_1$ K B (B_3 om) Dc Dn $D_{1\,4\,5}$ ततस्तत्र, D_3 ततो देव, D_5 नरस्तत्र, T_1 च देवेषु, T_2 G_{2-4} च तोयेषु, G_1 ततोदेषु (for तपोदेषु) — ^{d}) S कक्षी॰ (for काक्षी॰) T_2 $G_{3\,4}$ रोचते (for मोद॰)

90 ^{a}) K_3 उदक, B_2 D_4 नित्यक (for नैत्यक) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,4}$ Dc_1 D_{1-3} प्राश्नीयात् — ^{d}) Ś$_1$ K B D (except $D_{1\,2}$) ब्रह्म॰ (K_4 भ्रातृ॰) (for भ्रूण॰)

91 ^{a}) K_4 B $D_{4\,6}$ M_2 गच्छेद् (for गत्वा) — ^{c}) $K_{2\,4}$ Dc Dn D_5 T_1 M_1 तैर्थिक, K_3 तैस्थिक, D_1 तथैक, D_2 तेथिक (for नैत्यक) K_4 $D_{1\,2}$ भजते (for भुञ्जते) D_3 तैर्थिक भुक्तवास्तत्र — ^{d}) K_2 Dn D_5 M_2 भारत (for मानव) D_3 फल लभेत तैर्थिक — After 91, D_3 ins

426* भुक्तवास्तत्र मणिना तीर्थाभिगम्य मानव॰ ।

92 ^{a}) B_{1-3} $D_{4\,6}$ [अ]स्य (for [अ]पि) — ^{b}) $K_{3\,4}$ B Dc $D_{1\,2\,4\,6}$ विष न क्रमते भुवि (B Dc $D_{4\,6}$ नृप), G_4 न तस्याक्रमते विष, M_2 विष नाक्रमते नृप — ^{d}) K_2 Dn D_5 गोसहस्रफल लभेत् ($=91^{b}$)

93 ^{a}) K_3 राजेंद्र, $D_{4\,6}$ विप्रर्षेर्; T_2 G_3 धर्मज्ञ (for ब्रह्मर्षेर्) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ Dn D_5 प्रिय, K_4 महद्, M_2 नर॰ (for नृप) T G M_1 गौतमस्याश्रम तत — ^{c}) Some MSS अहिल्याया T_2 $G_{3\,4}$ ह्रद (for ह्रदे) G_4 गत्वा (for स्नात्वा) — ^{d}) K_3 Dc S (except M_2) गच्छेत, $B_{1\,2\,4}$ D_3 व्रजते (for व्रजेत) — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ Dn $D_{1\,2\,4\,5}$ अभिगत्वा, G_2 अभिक्रम्य K_2 Dn $D_{3\,5}$ [आ]श्रम; G_1 श्रुत (for श्रिय) — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ Dn D_5 आत्मन॰ (for उत्तमाम्) T_2 G_{2-4} शोभते नात्र सशय॰

94 $94^{a}=108^{a}$ — ^{ab}) Ś$_1$ K D (except $D_{4\,6}$) तत्रोपदान, and विश्रुत — D_5 om 94^{c}–95^{d} — ^{c})$=95^{c}$ Ś$_1$ कुर्वाण; $K_{1\,3\,4}$ कुर्वीत (for कृत्वा तु) — S_1 om (hapl.) 94^{d}–95^{c} — ^{d}) K_1 M_2 विष्णुलोकम् K_3 D_3 ॰मेधफल लभेत्

95 $D_{1\,5}$ om 95 (for D_5 cf v l 94), Ś$_1$ om. 95^{abc} (cf v.l 94), D_3 om 95^{cd} — ^{c}) $=94^{c}$ D_2 M_2 कुर्वीत (for कृत्वा तु)

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ९५
ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
ततोऽधिवंश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०१
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
ह्रियमाणाहृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

---

96 ^{b}) G$_2$ °प्रणाशन — Ś$_1$ K$_4$ om (hapl) 96^d–97^c — ^{d}) K$_{2\,3}$ D$_5$ M$_2$ सूर्यलोक (cf 97^d) — After 96, S (except T$_1$ G$_1$ M$_1$) ins

427* ततो विपाश धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
गुह्यलोके महाराज मोदते नात्र संशय ॥

[(L 1) T$_2$ G$_3$ विपाशा　T$_2$ G$_3$ समाविश्येत्, G$_2$ समासाद्य　G$_4$ M$_2$ तपोधन (for ततोऽनघ) — (L 2)=(var) 98^{cd}　G$_2$ M$_2$ गुह्यकेषु, G$_4$ गुह्यलोक]

97 Ś$_1$ K$_4$ om 97^{abc} (cf v l 96), K$_{2\,3}$ D$_{2\,5}$ M$_2$ om 97, B$_3$ om 97–100 — ^{a}) K$_1$ गण्डकीं च, D$_1$ °कीं या, T$_1$ °कील, T$_2$ G$_{2-4}$ कीय (for °कीं तु)　G$_1$ गण्डकीय सर्वतीर्थं — ^{b}) G$_1$ शुद्ध महाजलो° — 97^d = 99^d — After 97, Ś$_1$ K$_1$ read 100^a followed by 99^{bcd} (om hapl 98, 99^a and 100^{bcd}), and K$_4$ D$_{c2}$ Dn D$_5$ M$_1$ read 100

98 Ś$_1$ K$_1$ B$_3$ T$_2$ G$_3$ om 98 (for S$_1$ K$_1$ B$_3$ cf v l 97), M$_1$ om (hapl) 98–99 — ^{a}) K$_2$ Dn G$_{2\,4}$ M$_2$ धग, K$_4$ Dc D$_{1\,2}$ °धश, B$_2$ रम्य (for °वंश्य)　D$_2$ शर्वज्ञ (for धर्मज्ञ)　G$_1$ ततो विहगान्धर्मज्ञ — ^{b}) D$_{1\,2}$ समासाद्य　K$_4$ D$_{1\,2}$ T$_1$ तपोधन ; D$_2$ तपोधन ; D$_6$ G$_4$ ततो वन　For 98^{cd}, cf. line 2 of 427* — ^{c}) D$_{c1}$ D$_{3\,4}$ भाग (for °राज)

99 Ś$_1$ K$_1$ om 99^a, B$_3$ om 99 (cf v l 97), M$_1$ om 99 (cf v.l. 98) — ^{a}) K$_3$ किंपुण्या ; K$_4$ किंपुमा ; B$_2$ कपदा (B$_2$m किंपुनां and कसुमा) ; D$_{4\,6}$ कर्बुदा, D$_{1\,2}$ कथक (for कम्पना)　S (M$_1$ om) अथ कपुनमासाद्य — ^{b}) D$_{1\,2}$ S (M$_1$ om) नद निषेवित ; D$_3$ तीर्थं °निषेवित — ^{c}) T G पौंडरीकम् — ^{d}) =97^d　K$_{2\,3}$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_5$ स्वर्गलोक, B$_1$ D$_{3\,4\,6}$ G$_4$ सोम°

100 B$_3$ om 100 (cf v l 97) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ Dn D$_{1\,2}$ T$_1$ M विशल्याम् (for विशालाम्) — S$_1$ K$_1$ om 100^{bcd} (cf v l 97) — ^{d}) D$_1$ सूर्यलोक　K$_{3\,4}$ Dc वाजिमेध च विंदति

101 G$_4$ om 101–102 — ^{b}) K$_3$ Dn D$_5$ धराधिप, G$_2$ युधिष्ठिर (for नरा°) — K$_3$ om (? hapl) 101^c–102^b — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ सूर्यलोक च गच्छति (=97^d, 99^d)

102 G$_4$ om 102, K$_3$ om 102^{ab} (cf v l 101) — ^{b}) K$_2$ D$_{c1}$ Dn D$_5$ M$_2$ नराधिप, K$_4$ D$_{1\,2}$ युधिष्ठिर (for नर° शुचि) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D (except D$_{1\,3\,4\,6}$) T$_1$ M वाजिमेध, T$_2$ G$_{2\,3}$ स्वर्गलोक　D$_3$ च विंदति, G$_2$ च गच्छति　G$_1$ वाजिपेयफल लभेत्

103 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3\,4}$ D$_{2\,3}$ M$_2$ अथ मापपद (M$_2$ °वण), K$_1$ D$_{c1}$ Dn D$_{1\,4-6}$ अथ सोमपद, B अथ मासपद (for महेश्वर°) — ^{c}) K$_{2\,3}$ B$_{1,3}$ Dn D$_{2\,4-6}$ माहेश्वर°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ वाजपेयफल ल°

104 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_{3\,4}$ Dn D$_{4-6}$ M$_2$ कोटी, B$_{1\,3}$ D$_3$ कोटि (for कोटिस्)　B$_3$ [ह्]ति ; D$_5$ च (for तु) — ^{c}) S (except M$_2$) रूपेणासुरेण — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ ह्यसुरेण ; T$_1$ G$_1$ राजन्यो वै, T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ रजन्या वै　Dc D$_{4\,6}$ महात्मना — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1\,3}$ D$_3$ ह्रियमाणा हृता ; K$_2$ D$_5$ °णोद्धृता, T$_1$ °णो हृत°　K$_4$ T G$_{1-3}$ पूर्व (for राजन्)

105 ^{a}) N (except Ś$_1$ K$_1$) M$_2$ कुर्वीत (for कुर्वाणस्) — D$_{1\,2}$ om 105^{bc} — ^{b}) D$_{4,6}$ नराधिप, T$_1$ युधा वर ; G$_4$ कुरूद्वह (for युधि°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ S पौंडरीकम् — ^{d}) K$_3$ T$_2$ G$_{2\,3}$ स (for च)　S$_1$ K$_1$ विंदति (for गच्छति)

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९
जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सितांल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

K_4 $D_{1\ 3}$ विष्णुलोके महीयते — After 105, $Ś_1$ K_1 read 74^{ab}

106 G_1 om (hapl) 106–107 T_2 G_3 read 106–107 after 120 — ^{a}) K_4 B D_{c1} $D_{1-4\ 6}$ M_2 ततो गच्छेन्नर- (K_4 °नृप)श्रेष्ठ — ^{b}) K_2 Dn $D_{3\ 5}$ च, K_3 ह, S (except M_2, G_1 om) वै (for तु) — $Ś_1$ K_1 om 106^{cd} — ^{d}) K_2 Dn D_5 विष्णुर्, K_3 रविर् (for हरिर्) — After 106^{cd}, $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D_{c1} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ ins

428* यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना ।
आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
[(L 2) $B_{1\ 3}$ उपागता (for उपासते)]

— ^{e}) S_1 $K_{1\ 3}$ D_{c1} शालिग्राम, S (G_1 om) साळ° D_3 M_2 स्यात — ^{f}) K Dn $D_{3\ 5}$ G_4 विष्णुर् (for विष्णोर्) K_4 अद्भुतदर्शन°, Dn अद्भुतकर्मक°

107 G_1 om 107 (of v l 106) For T_2 G_3 cf v.l 106 — ^{a}) K_1 $D_{1\ 2}$ अभिगत्वा T_2 $G_{2\ 3}$ हृषीकेश (for त्रिलो°) — ^{b}) = 109^{b} $D_{1\ 2}$ त देव (for वरद) B $D_{4\ 6}$ अच्युत (for अव्ययम्) — D_{c2} M om (hapl) 107^{c}–109^{b} — ^{d}) G_2 स (for च) $D_{1\ 2}$ विष्णुलोके महीयते

108 D_{c2} M om 108 (of v l 107) — ^{a}) = 94^{a} $Ś_1$ K Dn_{2} n_3 D_{1-3} T_2 $G_{1\ 3}$ तत्रोदपान (D_3 °ण), Dn_1 D_5 °पदान, $G_{2\ 4}$ °दपाने — ^{b}) $Ś_1$ K Dn $D_{1\ 3\ 5}$ °प्रमोचन, T_2 G_3 °प्रणाशन, $G_{2\ 4}$ °प्रणाशन° — K_2 Dn_1 n_3 om 108^{cdef} — ^{c}) T G चापि (for तत्र) — ^{d}) K_1 D_5 G_1 तदा, B_2 शुभा°, B_3 शुचि° (for सदा) — After 108, $Ś_1$ K_1 $D_{1\ 2\ 5}$ read 113^{ab}, *repeating* it in its proper place

109 D_{c2} M om 109^{ab} (of v l 107) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ अभिगत्वा D_{c1} T G त्रिलोकेश (for महा°) — ^{b}) = 107^{b} K_{3-4} Dn $D_{1\ 2\ 5}$ रुद्रम् (for विष्णुम्) — ^{c}) B_{1-3} $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ विराजते $Ś_1$ K_1 मेरुस् (for सोम) — ^{d}) K_2 Dn D_5 मेघैर्, D_c ऋक्षैर् (for ऋणैर्) $Ś_1$ K_1 तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर

110 ^{a}) K_1 जातिं स्मरेद्, $K_{2\ 3}$ B_{2-4} Dn D_5 जाति-स्मरम् M_1 तु स्पृष्ट्वाप° (for उपस्पृश्य) — ^{c}) $Ś_1$ K B_3 Dn D_{3-6} M_2 om प्र- T_2 G_{2-4} जातिस्मरो भवेद्राजन् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स्नातस्, M_2 ज्ञात्वा (for स्नात्वा) $Ś_1$ K_1 तस्मिन् (for तत्र) D_c विष्णुलोकं च गच्छति, T_2 G_{2-4} पुरुषो नात्र संशय°

111 ^{a}) K_2 Dn $D_{3\ 5}$ माहेश्वरपुरं गत्वा, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ वटेश्वरपुरोग च, T_1 °पुरे स्नात्वा, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ °पुरे योगी — ^{b}) G_2 ह्यर्चयित्वा; M_2 समभ्यर्च्य $Ś_1$ K_1 हर विभु, K_2 Dn D_5 वृषध्वज; $K_{3\ 4}$ D_c $D_{1\ 2}$ G_2 च केशव, T_2 $G_{3\ 4}$ M_1 [अ]थ केशव, M_2 हरिं प्रभु° — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 ईप्सितार्थांल्लभेत्कामा-नुपवासपरायण° — After 111, D_3 ins

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुत° ।

112 ^{b}) = 113^{b} K_1 T_2 G_{2-4} °प्रणाशन — ^{c}) $Ś_1$ K Dn $D_{3\ 5}$ T_1 G_1 °गम्य (for °वाद्य) K_1 महा°; $D_{1\ 2}$ नर (for हरिं)

113 S_1 K_1 $D_{1\ 2\ 5}$ read 113^{ab} after 108, *repeating* it here — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 कुशिक° (for भरत) K_2 Dn D_5 गच्छेत् (for गत्वा) — ^{b}) = 112^{b} $Ś_1$ K_1 सर्वपापप्रणाशन, T_2 G_{2-4} महापातकनाशन — K_3 T_2 G_{2-4} om 113^{cd} — ^{c}) T_1 G_1 M अभि (for तत्र) $Ś_1$ K_1 सेवीत — ^{d}) K_2 Dn D_5 महापापप्रणाशिनीं — ^{e}) $Ś_1$ K_1 वाजि° (sic) (for राज°) ।

114 ^{a}) $K_{2\ 3}$ Dn D_5 G_1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ)

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥ ११७
कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८
निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९
ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२२
ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ।

---

115 a) T1 तत (for अथ) Ś1 K2 Dn D5 जेष्ठिल°, K3 ज्योष्ठिल, B D4 6 गोष्ठिल ; Dc गोष्टिन°, T2 G2 3 M2 ज्यैष्ठिल° ; G1 जातिल, M1 ज्योतिल° D1 3 अथ ज्ये(D3 ष)ष्ठिं समासाद्य — T2 G3 om (hapl) 115^{b}-117^{a} — b) Ś1 K1 2 Dn D5 परमदुर्लभ ; Dc1 परममगल, T1 परमसमित, G1 M2 भरतसत्तम K3 4 D1-3 तीर्थसेवी कुरूद्वह — D1 2 om 115^{c}-116^{b} — c) K3 4 Dn D5 G2 4 तत्रोष्य (for उपोष्य) — d) Ś1 K1 Dn D4 5 गोसहस्रफल ल

116 T2 G3 om 116, D1 3 om 116^{ab} (cf v l 115) — d) Ś1 K1 3 4 D3 माप्नोति ; B D4 6 आप्नुयात् K4 B Dc D4 6 S (T2 G3 om) भरतर्षभ — After 116, N ins

480* त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफल लभेत् ।

[K4 D2 वह्नि (for अग्नि) K4 D1-3 °ष्टोममवाप्नुयात् (for °ष्टोमफल लभेत्)]

117 T2 G3 om 117^{a} (cf v l 115) — a) K2 कन्यासवेश्य° ; Dc कन्यासमेद° ; D1 2 °सवमथासाद्य, G2 सवेद्यमानस्य ; M2 °वेद्या समासाद्य — T2 G2-4 om 117^{cd} — d) K3 4 D3 M2 प्राप्नोति (for आप्नोति) Ś1 K1 2 Dn D5 T1 पुरुषर्षभ

118 a) Ś1 K1 3 D1 कन्याना, T2 G3 4 कन्यका, G2 कन्यका (for कन्याया) Dc D6 यत् (for ये) — b) N M1 दानम् (for पानम्) S1 K B1 Dn D1 2 5 M1 अण्वपि ; B3 अर्थं च ; Dc1 अक्षोभ ; D2 एकेपि (for अन्न च) — c) Dc D1 6 अक्षय्यम् K3 4 D3 G1 2 4 M इह (for इति) T2 G3 इतीहाहुर् — d) S (except M2) मुनय° (for ऋषय)

119 a) Ś1 निचीरा च, K1 निवीरा च, B1 2 निश्चीना तु (B3 च), T G M1 निश्चिरा तु K2 4 Dn D1 2 5 ततो निर्वीरमासाद्य, K3 ततो निचीरामासाद्य, M2 ततोभिगम्य निश्चीरा (cf v l 120^{b}) — b) K2 Dn D1-3 5 M1 विश्रुत — d) Ś1 K1 कुल चैव समुद्धरेत्, K3 Dc पुनात्यासप्तम कुल

120 a) G1 2 4 [इ]धन (for दान) — b) Cf 119^{a} K2 निवीरा° ; K4 Dn D5 निर्वीरा°, D1 2 निर्विरा° सगमे, D3 निश्चिता°, T1 G1 निश्चिरा°, M2 निश्चीरा° सगमे T2 G2-4 निश्चीराया नरर्षभ — d) Ś1 K2 B Dn D4-6 शक्र(D4 6 ब्रह्म)लोकमनामय — After 120, T2 G3 read 106-107

121 d) K1 वाजिपेयम् ; K3 T2 G2 3 वाजिमेधम् Dn3 वाजपेयफल लभेत्, G4 वाजिमेधफल लभेत्

122 a) K3 देवरूप T2 G3 देवर्षिकूटमासाद्य — b) B3 D4 6 देवर्षि

123 a) Ś1 तत्र (for ततो) Ś1 K1 4 Dc D1-3 M1 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — c) K4 तत्र (for यत्र) K1 3 पुरा (for परा) B2 3 Dc D4 6 प्राप (Dc2 प्राप्य) (for प्राप्तो)

124 a) K3 4 वसन् (for वसेद्) B3 D4 6 धीर°, T2 G धीमान् (G1 धीर) ; M धीर° (for वीर) — c) S (except M2) अश्वमेधेन — d) K3 सत्पुण्यमधि° ; T1 तम-नेनाधि°

125 d) Ś1 लभेद् ; K B Dn1 n3 D1-3 5 6 विघाद् ; Dc D4 विद्याद् (for विन्देद्) Dn2 नरो नास्त्यत्र सशय (= 126^{d})

न दुर्गतिमवप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य सरसः प्रसुता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १३०
शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

---

126 ^{a}) N (except $D_{1, 2}$) अभिगम्याथ (for अभिगत्वा च) $D_{1, 2}$ T_{2} G_{2-4} तु (for च) M_{2} अभिगम्य कुमार च — ^{b}) T_{2} G_{3} पुरा°, G_{4} सरा° — K_{3} om (hapl) 126^{d}–127^{c}

127 K_{3} om 127^{abc} (cf v l 126) — ^{a}) $Ś_{1}$ अग्नि धाम, $D_{1, 2}$ °वास, T_{2} $G_{2, 3}$ °धार — ^{b}) $Ś_{1}$ $D_{1, 2}$ G_{4} विश्रुत, K_{2} D_{4} विश्रुता D_{3} विष्णुलोकेति विश्रुत — K_{2} om (hapl) 127^{c}–129^{d} — ^{c}) Dn तत्राभिषेक कुर्वाण । — ^{d}) K_{4} नरो नास्त्यत्र सशय॰ (= 126^{d}), B न दुर्गतिमवाप्नुयात्; Dn D_{5} ह्य(Dn_{2} n_{3} अ)ग्निष्टोममवाप्नुयात्, D_{3} M_{1} न च दुर्गाणि पश्यति (M_{1} सेवते), $D_{4, 6}$ न च दुर्गतिमाप्नुयात् — After 127, K_{1} B Do Dn $D_{4, 6}$ *repeat* 109^{ab}

128 K_{2} D_{5} om 128 (for K_{2} cf v l 127) — ^{b}) Dn $D_{1, 2, 4, 5}$ °समीपत — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{4} $B_{1, 4}$ Do Dn D_{1-3} T_{1} G_{1} अ($B_{1, 4}$ ह्य॰, D_{3} त्व)ग्निष्टोममवाप्नुयात्; T_{2} G_{2-4} न दुर्गतिमवाप्नुयात्

129 K_{2} om 129 (cf v.l 127) — ^{b}) $K_{1, 3}$ T_{2} G_{2-4} प्रसूता; T_{1} प्रवृत्ता (for प्रसुता) $Ś_{1}$ K_{2} D_{3} °भाविनी; $K_{3, 4}$ °भावनी

130 ^{a}) $Ś_{1}$ $D_{1, 2}$ M_{2} तत्र — ^{b}) $Ś_{1}$ Do T_{2} G_{3} अधिगच्छति, B $D_{4, 6}$ उपलक्षयेत् — After 130, $Ś_{1}$ K B_{1} D (except $D_{3, 4, 6}$) M_{1} ins

431* ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्पर॰ ।

[$D_{1, 2}$ M_{1} राजेंद्र (for धर्मज्ञ) $Ś_{1}$ $D_{1, 2}$ M_{1} तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुत, K_{1} तीर्थसेवी नराधिप]

131 K_{4} om 131–132 — ^{ab}) B_{2-4} $D_{3, 4, 6}$ M_{2} ततो गौर्यास्तु शिखर देव्यास्त्रैलोक्य° — ^{c}) $Ś_{1}$ तत्रा°, $K_{1, 3}$ M_{1} तमा° (for समा°) K_{1} तत॰ (for नर॰) $Ś_{1}$ K_{1} श्रद्धी; $B_{1, 4}$ शुद्ध॰, D_{2} स्रग्वी, D_{3} T_{1} G_{2} M_{1} श्राद्धी, T_{2} G_{3} दृष्ट्वा, M_{2} श्रीमान् (for श्राद्ध॰) — ^{d}) K_{3} पुन कुडेपु, B $D_{4, 6}$ तत कुडेपु, G_{2} देव° (for स्तन°) K_{1} सवसेत् Do तत॰ कुड समाविशेत्, G_{4} स्तनकुडे समा° — After 131, N (except K_{4} D_{3-6}) ins

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफल लभेत् ।

[K_{3} पुन (for स्तन-) $K_{1, 3}$ Do D_{2} वाजिमेध° (for वाजपेय°)]

132 $K_{1, 3, 4}$ om 132 (for K_{4} cf v.l 131) — ^{b}) D_{3} वाजिमेधफल लभेत् — D_{3} om 132^{cd}

133 M_{2} om 133^{ab} — ^{a}) K_{2} B_{1-3} D_{5} ताम्रारुणा — K_{3} om (hapl) 133^{b}–134^{a} — ^{d}) K_{2} B_{2} Dn $D_{1, 5}$ ब्रह्मलोक, B_{4} (*sup lin*) स्वर्ग°

134 K_{3} om 134^{a} (cf v l 133) — ^{a}) T_{2} G_{3} नळिन्याश्च, G_{2} M_{1} नदिन्याश्च (for नन्दिन्या) — ^{b}) K_{1} Do M_{2} त्रिदशपूजित, K_{2} Dn D_{5} देवनिषेवित — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} Dn $D_{3, 5}$ om प्र- K_{2} Dn D_{5} नराधिप, G_{2} न सशय॰ (for कुरू°) — After 134, $D_{4, 6}$ ins

433* वाजिमेधफल प्राप्य शक्रलोक च गच्छति ।

135 ^{a}) K_{3} कालके, $D_{3, 4}$ कलिंगा, T G_{3} काळिका॰, G_{1} काळिन्या; M_{1} काळिन्या॰, M_{2} कालिका (for कालिका) — ^{b}) K_{1} B Dn_{2} n_{3} D_{5} कौशिक्यरुणयो॰, K_{2} Dn_{1} D_{3} कौशिका°; K_{4} कौशिक्यामुभयो, $D_{1, 2}$ कोशकारणयो॰ K_{4} तथा, B_{4} Dn $D_{4, 6}$ T_{2} G_{3} गत॰, T_{1} पुरा; $G_{1, 2, 4}$ पुन॰ (for यत) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2} Dn D_{5} राजन् (for विद्वान्)

136 ^{b}) $Ś_{1}$ तदा, $D_{1, 2, 4}$ तथा, G_{2} यत्र (for तत॰)

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

S भजेत् (for भुवः) K_3 कूप देवनिषेवित (cf 134^b) — ^{c}) B_4 गत्वा (for स्नात्वा) K_3 $_4$ Dn D_1 $_3$ $_5$ T_3 G_{3-4} °श्रम गत्वा — ^{d}) K_4 T_1 M_3 दिवि (for भुवि)

137 ^{a}) Ś$_1$ काकमुखे, B_1 कोक°; T_2 G_{3-4} कोकामृते K_1 $_3$ $_4$ Dn D_1 $_5$ कोकामुख(K$_1$ °क)मुपस्पृश्य, K_3 कोकातीर्थे ततो गत्वा; Dc D_2 M_2 कौ(M_2 को)कामुख उ(D_2 °खमु)पस्पृश्य — ^{b}) K_4 Dc जितेंद्रिय, B D_3 $_4$ $_6$ समाहित° (for यत°) M_3 उपवासपरायण — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 Dn D_1 $_5$ om प्र — ^{d}) K_2 $_3$ B_4 Dc Dn D_5 T G_{3-4} पुरातनै, D_1 $_2$ न — After 137, T_1 G_1 $_3$ $_4$ ins

434* मृगतुङ्गं समासाद्य विपाप्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
[Cf. 138 and v l]

138 ^{a}) K_3 शक्रनदीं, K_4 D_1 शक्रनदां, Dc D_3 $_5$ सकृन्नदीं (D_5 °दीं), Dn_1 (before corr) n_3 माकन्दीं च, D_2 शक्रनिदां, T_2 G_3 मृगतुंग (cf 434*), G_1 सकृन्नलां — ^{b}) B_1 पूतात्मा, T_3 विपाप्मा (for कृतात्मा) — ^{d}) B स्वर्गलोकं, T_2 G_3 ब्रह्मलोकं Ś$_1$ पूज्यते भुवि मानवः (= 136^d), D_3 शक्रलोके च पूज्यते, D_6 स्वर्गलोके महीयते

139 ^{a}) Ś$_1$ स्वर्णद्वीपं समासाद्य — ^{b}) K_3 B_1 Dn D_5 मेध्यं, S (except G_2) देवं Ś$_1$ काञ्जनिसूदनं, K_1 $_4$ D_4 $_6$ कौञ्जनिपूदनं; Dn_2 D_5 निपूदकं, G_3 मुनिनिषेवितं (cf 140^b) Some MSS निसूदनं Dc देवकुजनिषेविते, D_3 मेध्यकुजनिसूदनं

140 ^{a}) Ś$_1$ K_4 D_1 $_2$ उद्दालकं; K_1 D_3 उद्दालके, K_3 M_2 औद्दालके Dc तदा राजन्; G_1 समासाद्य, M_2 महातेजाः (for महाराज) — Ś$_1$ om (hapl) 140^c–141^b — ^{c}) K_1 $_3$ $_4$ Dn D_1 $_3$ $_5$ कृत्वा वै; Dc D_3 कृत्वैव, M_1 कृत्वा तु (for कुर्वीत)

141 Ś$_1$ om 141^{ab} (cf v l 140) — ^{a}) K_1 B D_4 $_6$ ब्रह्मतीर्थं — K_3 om (hapl) 141^b–142^a — ^{b}) B_3 $_4$ M ब्रह्मनिषेवितं, T_1 धर्मनिषेवितं, T_2 G_{1-3} देवर्षिसेवितं — 141^c=143^c — ^{d}) Ś$_1$ K (K_3 om) Dn D_1 $_3$ $_5$ T_1 विमानस्थश्च पूज्यते (=143^d)

142 Cf 436* — K_3 D_3 om 142^a (for K_3 cf v l 141), D_5 T_1 om 142–143 — Ś$_1$ reads 142–143 after पुलस्त्य उ° of the next adhy (83) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_3$ D (except D_4 $_6$, D_3 om) अथ (for तथा) Ś$_1$ चहं, T_2 G_{3-4} M_3 पपां (for चम्पां) — ^{c}) Ś$_1$ दडर्पम्; K_2 Dn D_2 M_3 दडार्तम्, K_3 दडार्थम्; K_4 D_1 दडार्पम्, D_3 दडार्द्रिम् Ś$_1$ K_3 Dn D_1 $_2$ अभिगत्वा K_2 Dn D_1 $_2$ तु (for [ए]व) K_1 B Dc D_4 $_6$ दडार्पणं समासाद्य (B_1 $_3$ चाभिवाद्य)

143 Cf 437* — K_2 D_5 T_1 om 143 (for D_5 T_1 cf v l 142) — ^{a}) B Dc_2 D_6 नवेडिकां, D_1 $_3$ कलतिकां, D_3 लवेलिकां, Dc_1 D_4 लपेडिकां S (T_1 om) ततो लविलकां (G_1 M_1 लवलि°, G_2 $_4$ लेवलि°, M_3 लवेलि°) गच्छेत् — ^{b}) Ś$_1$ B D_6 G_4 पुण्यनिषेवितां, K_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-4} M_1 पुण्योपशोभितां — ^{c}) =141^c K_4 Dc_2 वाजिमेध°; D_1 $_2$ राजसूय

Colophon om in D_5 — *Major parvan* Ś$_1$ Dn_3 T G_{3-4} आरण्य — *Sub parvan* D_3 M_2 तीर्थयात्रा N (except D_3, D_5 om) T_2 G_2 (all om sub parvan name) mention only पुलस्त्य(B_4 अगस्त्य)तीर्थयात्रा — *Adhy name* T_1 तीर्थप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 84, Dn_3 M_2 (before corr) 85, D_1 88, S (M_2 after corr) 83 — *Śloka no* Dn_1 163, Dn_2 164, Dn_3 165, D_1 155

८३

पुलस्त्य उवाच ।
अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्शुचिः ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।

83

1 After the ref, $Ś_1$ reads 3 82 142–143 — ^{b}) K_3 T G सवेद्ये (G_1 सबधे), B_1 D_6 सवेद्या ; B_3 सविष्टे, M सवेध्ये (for सवेद्य) $K_{1\ 3}$ $B_{3\ 4}$ D_6 S तीर्थे उ($K_{1\ 3}$ B_4 T_2 G_3 °र्थमु)त्तमे — ^{c}) K_1 स्नात्वा, K_2 Dn D_5 विद्या; D_2 राजन् (for विद्वान्) — ^{d}) K_2 Dn D_5 लभते नात्र स°, G_2 भवत्येव न स°

2 ^{a}) K_4 रामचंद्र-, T_2 G_{2-4} रामस्य तु $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 प्रभावेण, T_1 प्रदानेन — ^{b}) $K_{2\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ तीर्थराज कृत, D_3 तीर्थराजा कृत°; T_1 G_2 तीर्थराजीकृत T_2 G_3 इव (for कृत) — ^{c}) S_1 $K_{1\ 4}$ B Dc Dn_3 $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ त (for तल्ल) S_1 K_3 Dc Dn $D_{2\ 5\ 6}$ T_1 लौहित्य, D_3 T_2 G_3 लोहित, G_4 लौहित — ^{d}) K_1 T G M_2 विंदेद्बहु; K_4 D_6 M_1 विद्या°

3 ^{c}) $Ś_1$ K_1 सौत्रामणिमवा° — ^{d}) K_2 Dn D_5 प्रजापतिकृतो विधि°; K_3 पितामहविधौ कृते; K_4 D_{1-3} T_1 G_1 M पितामहकृतो विधि°, B Dc $D_{4\ 6}$ शक्र(B_4 $D_{4\ 6}$ स्वर्ग)लोक च गच्छति (B_2 स्वर्गलोके महीयते); T_2 G_{2-4} पितामहसलोकता

4 ^{a}) K_3 Dn D_5 तत्र (for त्वथ) — ^{c}) T_2 G_{2-4} M_2 अश्वमेधाद्

5 D_3 om 5–7 — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ S (except M_1) च (for तु) $K_{3\ 4}$ B_3 Dc Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ S पर (for [अ]पर) $K_{2\ 3}$ Dn D_5 पार (for द्वीप) — ^{b}) K_2 Dn $D_{1\ 5}$ मानस°, K_4 माधव° (for भारत) — ^{c}) K_{2-4} Dn $D_{2\ 5}$ T_1 G_1 M त्रिरात्रमुषितो — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स्वर्गलोकमवा°, K_2 Dn D_5 सर्वपापैः प्रमुच्यते

6 D_3 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) G_4 नदीं (for ततो) $Ś_1$ K D (except $D_{4\ 6}$) M_2 गच्छेत् (for गत्वा) — ^{b}) K_2 Dn D_5 G_4 सर्व- (for नदीं) B_3 G_2 M_2 °प्रमोचिनीं; $D_{1\ 2}$ °प्रणाशि(D_2 °श)नीं — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ वैराज, Dc G_1 M विरजस, T_1 G_2 °जा, T_2 G_3 °जास, G_4 °जा — After 6^c, $D_{1\ 2}$ ins

435* त्रिरात्रोपोषितो नर° ।
अश्वमेधमवाप्नोति

7 D_3 om 7 (cf v l 5), M_2 om 7^c–8^b — ^{a}) $Ś_1$ K_1 B_1 प्रभव च, K_2 Dn D_5 प्रतरेच्च; T_2 G_{2-4} प्रजायेच्च N (except $D_{1\ 2}$, D_3 om) कुल $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_3 Dc Dn D_5 पुण्य, K_3 पुसा, K_4 पुण्या°, $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{4\ 6}$ पूत्वा — ^{b}) $Ś_1$ प्रणश्यति, $D_{1\ 2}$ अपोहति (for व्यपो°) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ B Dc_1 Dn $D_{4\ 5}$ M_1 स्व-; D_6 स (for च) $Ś_1$ K_1 नृप (for नर)

8 M_2 om 8^{ab} (cf v l 7), K_3 om (hapl) 8–10 — ^{a}) S_1 K (K_3 om) Dn $D_{5\ 6}$ °रथ्याया° (for रथ्याश्च) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 5}$ नियत° शुचि°; T G स्नाति यो नर°

9 K_3 om 9 (cf v l 8), G_4 *om* 9–10, M_1 om 9^{ab} — ^{b}) K_2 Dn D_5 प्रभेदे; $D_{1\ 2}$ प्रभवेत् B $D_{4\ 6}$ कुरुपुगव — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2}$ T_1 °गुल्मम्

10 K_3 G_4 om 10 (cf. v.l 8, 9) — ^{b}) K_1 कोमलाया, D_1 कौशलाया, T G_3 कौसल्याया, G_1 कौमलाया;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
कोशलायां समासाद्य कालतीर्थ उपस्पृशेत् ।
वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १४
मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

G₃ M कोसलाया — c) K₄ B D₄ ₆ वाजिमेध° — After 10, K₃ ₄ Dn D₅ (marg) T₂ G₃ read 12cd, all these MSS except K₄ T₂ G₃ *repeat* it in its proper place

11 K₄ T₂ G₃ om 11–12 — a) Ś₁ K₂ ₃ Dn D₅ कोशला तु (K₃ च), K₁ G₂ M₂ कोसलाया, D₁ ₂ कौशिला तु; D₃ कोशल तु; T₁ कौसल्या तु, G₁ कौसला तु, G₄ कौसल्याया, M₁ कोसला तु — b) K₂ ₃ B₁₋₄ Dn D₁₋₃ ₅ G₂ ₄ M₁ कालतीर्थम्, Dc यक्षिकालम् — D₅ om 11cd — c) Ś₁ K₁ D₁₋₃ G₁ ₂ M ऋषभै° (for वृषभै°) G₄ सर्वपापविनिर्मुक्तो — d) D₃ G₄ मवेक्षास्यत्र सशय

12 K₄ T₂ G₃ om 12 (cf v.l 11) — a) Ś₁ K₁ ₃ पुष्पन्यास (K₃ सम्) (for वत्याम्) — K₃ ₄ Dn D₅ (marg) T₂ G₃ read 12cd after 10, all these MSS except K₄ T₂ G₃ repeat it here — c) Ś₁ K₁ ₃ Dn D₅ (K₃ Dn D₅ all second time) लब्ध्वा, S विंदेत् (for विन्द्यात्) — d) Ś₁ K₁ पुनाति च कुल नर ; K₃ Dn D₅ (all second time) पुनाति स्वकुल नृप

13 G₄ om (hapl) 13 — a) Ś₁ K₁ तीर्थं — b) Ś₁ K₁ ₂ Dn D₅ स्नात्वा भरतसत्तम — c) B Dc D₃ ₄ ₆ दीर्घायुष्ट्व(D₃ *sup lin* य)म्, T₁ दिव्यमायुर, M दीर्घायुष्यम् — After 13, Dn D₅ ins a variant of 3 82 142

436* तथा चम्पा समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफल लभेत् ।

— Dn D₅ cont with a variant of 3 82 143

437* लपेटिका ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 d) K₃ ₄ Dn D₅ अश्वमेध°, D₁₋₃ वाजपेय°

15 K₂ G₄ om (hapl) 15 — a) B₁₋₃ Dc D₁ ₃ ₄ ₆ केदार — b) Ś₁ K₁ B D₄ ₆ भरतर्षभ, D₃ नरपुगव (for कुरु°) — c) S₁ K₁ नरव्याघ्र, K₄ नरश्रेष्ठो, Dc D₁ M₂ नरश्रेष्ठ, Dn D₂ ₅ कुरुश्रेष्ठ (for नरो राजन्)

16 b) K₃ Dn₁ n₃ D₅ T₂ (orig) G₄ नदीतीरम्, K₃ ₄ D₁₋₃ °तीर्थम्; Dn₃ T₂ (after corr) G₃ °नीरम्, T₁ °तीर्थं, G₂ तत्र तीर्थम् — T₂ G₃ om 16c–18d — d) Ś₁ K₁ ₂ सूर्य (for स्वर्ग°) B D₄ ₆ परा सिद्धिं च गच्छति (=18d), Dn D₅ पूजयित्वा वृषध्वज

17 T₂ G₃ om 17 (cf v l 16) K₃ om from महादेवो up to तत्र (in 18a) — c) S (T₂ G₃ om) वसते (for न्यवसत्) — d) G₂ ₄ ब्रह्मादिभि Ś₁ K₁ ₂ अपि; Dn D₅ G₂ ₄ सह (for वृत)

18 T₂ G₃ om 18 (cf v l 16), K₃ om तत्र (cf v l 17) — d) D₃ स्वर्गलोक (for परा सिद्धिं) B₄ विंदति (for गच्छति) K₃ ₄ पूजयित्वा वृषध्वज; Dc D₁ ₂ G₂ सिद्धिं च (D₁ ₂ ससिद्धिं) परमा व्रजेत्, G₄ कुल चैव समुद्धरेत्

19 G₂ ₄ transp 19 and 20 — a) K₃ ₄ D₁₋₃ पाण्ड्येषु; T₂ G₃ ₄ वृषभ (for ऋषभ) — b) M पौंड्रेषु T₂ G₂₋₄ नृपपूजित K₃ ₄ Dn₁ n₂ D₁₋₃ ₅ ऋषभ देवपूजित — c) K₃ Dc वाजिमेधम्; M₁ पौंडरीकम् — d) Ś₁ K₁₋₃ स्वर्गलोके च Ś₁ पूज्यते, K₁ ₂ पूजिते, K₃ गच्छति.

☞ Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and *repetitions* of the MSS of S re-

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।
सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

---

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS were not all available here for checking They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text

20 $G_{3\,4}$ transp 19 and 20 T_2 G_3 om 20 — [a]) $Ś_1$ K_3 कौवेरीं, K_1 कौवीरौ (for कावेरीं) — [b]) T_1 त्रिस्यतामप्सरोगणै, $G_{2\,4}$ आवृतामप्सरो॰, M_2 वृतमप्सरसो॰ — After 20, M_2 ins

438* कावेर्या सगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।
सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्यामपोहति ।

21 K_4 om 21 — [b]) K_3 $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{4\,6}$) T_2 G_{2-4} कन्यातीर्थम् — G_4 om 21[c]–22[d]

22 G_4 om 22 (cf v l 21) — [a]) S_1 $K_{1\,2}$ तीर्थं समा॰ (for गोकर्णमा॰) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सर्वलोकेषु विश्रुत, $D_{1\,2}$ सर्वभूतनम॰, D_8 सर्वपापै प्रमुच्यते

23 [a]) $G_{2\,4}$ M तत्र (for यत्र) — [b]) $K_{3\,4}$ B_{2-4} Dc D_8 मुनयश्च (for ऋष॰) — G_4 om 23[c]–24[d] — [cd]) T_1 भूताश्चैव; M_2 भूतयक्षा (for भूतयक्ष-) T_2 G_3 सिद्ध-चारणगधर्वा॰ सर्षिसघा॰ सहोरगा॰

24 G_4 om 24 (cf v l 23) — [a]) K_4 Dn D_8 गधर्व- — [b]) K_1 $D_{1\,2\,5}$ G_1 M पतगा॰ (for पन्नगा॰) T_1 G_2 सर्षिसघा॰ सहोरगा ; M_2 ऋषिसघाप्सरोगणा॰ — T_1 om 24[cd] — [c]) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2}$ S (T_1 G_4 om) चैव (for शैला) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ उपासति, D_2 उपासते K_3 य उपासत्युमापतिं, T_1 G_{1-3} M_1 महादेवमुपासते

25 [a]) K_4 समासाद्य, Dc समुद्दिश्य (for समभ्यर्च्य) S (except G_1) ईशान तत्र चाभ्यर्च्य — [c]) $Ś_1$ K B Dc $D_{1\,2\,4\,6}$ G_1 M दशाश्वमेधानाप्नोति, Dn D_5 अश्वमेधमवाप्नोति — [d]) S (except G_1 M_1) कुल चैव समुद्धरेत् — [e]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तस्य, B_2 तच्च (for उष्य) To avoid the solecism (उष्य), $B_{1\,3\,4}$ $D_{3\,4\,6}$ उपोष्य द्वादश रात्र, Dc उपोष्य द्वादशीं राजन्, T_2 G_{2-4} उषित्वा दशरात्र तु — [f]) $B_{3\,4}$ Dc कृतार्थो (for कृतात्मा) $K_{3\,4}$ $B_{1\,2\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ जायते; D_8 तु भवेत्, M_2 भवति (for भवते) $D_{1\,2}$ नृप, M_2 प्रभो (for नर) Dn D_5 पूतात्मा च भवेन्नर , G_3 कृती भवति मानव॰

26 [a]) B $D_{4\,6}$ तस्मिन् (for तत) K_3 प्रवर , K_4 B_3 Dc Dn D_5 एव च, T_1 (corrupt) सव्येति (for एव तु) — [b]) Dn D_5 ॰पूजितं, G ॰मुत्तम

27 [a]) D_3 S योत्र (for यस्तु) — [d]) B Dc $D_{4\,6}$ ॰जो द्विज (B_2 ॰जो नर); T_1 $G_{1\,2\,4}$ M ॰सभव॰ T_2 G_3 योनिसस्कारसभव — [e]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 D_8 T_2 G_{2-4} गाथा $Ś_1$ (for गाथा) K_3 Dn D_5 च (for the first वा) $Ś_1$ गीथिका, $K_{1\,2}$ D_8 T_2 G_{2-4} गीतिका, Dc गीथिका, Dn$_3$ D_4 Cn गाथिका, Cnp गीतिका (as in text) $K_{1\,4}$ B_3 Dn D_8 G_1 चापि, K_3 (marg *sec m*) तत्र (for वापि) — [f]) $D_{1\,2}$ सर्वं, T_2 $G_{2\,3}$ तत्र (for तस्य) D_3 तदा, T_2 G_{2-4} नर (for नृप) — After 27, $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B D (except $D_{1\,2}$) ins

439* अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।
[B Dc $D_{4\,6}$ पठत सावित्री तु (for सावित्रीं पठतस्तु)]

28 [a]) $Ś_1$ K_1 ब्रह्म॰ (for विप्र॰) — G_4 om 28[cd] — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ रूपभागी च भवति — [d]) Dn D_5 प्र (for [प]त्र)

29 [a]) S_1 वीणा, K D (except $D_{1\,2}$) वेणा (for वेण्णा) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तर्पयन् (for ॰येत्) $K_{3\,4}$ Dc

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
ततो वेण्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमाप्नुयात् ॥ ३०
वेण्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
ततो देवह्रदे रम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ।
जातिमात्रह्रदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः ।
अग्निष्टोमशतं विन्देद्गमनादेव भारत ॥ ३५
सर्वदेवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
जातिमात्रह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३६
ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।

D_n D_8 त्रिरात्रोपोषितो नर° — ^{d}) K_3 D_c नृप (for नर°) S विमानमधिरोहति

30 ^{b}) K_3 पुण्या; S नदीं (for नित्य) — ^{c}) K_3 D_c गवा मेधम् (for गवामयम्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ अवाप्यैव (for अवाप्नोति) D_3 गोमेधस्य फल प्राप्य, S अवाप्य गोमेध फल — ^{d}) D_n D_8 उत्तम (for आप्नुयात्) B D_c $D_{4\,8}$ वायुलोक च गच्छति; D_3 G_3 वायु(G_3 वसोर्)लोकमवाप्नुयात्

31 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सिंधुगा°, $K_{3\,4}$ D (except D_2) वेणाया°; T_2 G_3 M_3 वेण्णाया — ^{b}) $K_{3\,4}$ D_n $D_{2\,8}$ S (except M_2) वाजिमेधफल, B_3 D_c गोसहस्र° $Ś_1$ $K_{1\,2}$ वाजपेयमवाप्नुयात् — After 31^{ab}, $D_{1\,2}$ ins

440* बाहुदासगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— $B_{2\,3}$ $G_{1\,4}$ om (hapl) 31^{cd}, $B_{1\,4}$ read it in marg

32 $D_{1\,2}$ M_1 om (hapl) 32–33 — ^{a}) K_1 D_3 °स्थल, K_4 $B_{1\,2\,4}$ D_c D_4 स्थूणा (for स्थान) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_3 D_n $D_{5\,6}$ G_4 M_3 त्रिरात्रोपोषितो — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ लब्ध्वा, $K_{3\,4}$ B D ($D_{1\,2}$ om) विंद्यात् (for विन्देत्) — ^{d}) $B_{2\,3}$ विंदति (for गच्छति) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ लोके महीयते

33 $D_{1\,2}$ G_4 M_1 om 33 (for $D_{1\,2}$ M_1 cf v l. 32) — ^{a}) K_1 शश ; B_1 दक्ष (for कुश) D_c G_2 कुश (G_2 कुश) प्लव समासाद्य — ^{b}) D_c पुण्य राजन्नुपस्पृशेत् — D_c om 33^{cd} — ^{c}) $K_{3\,4}$ B $D_{4\,6}$ त्रिरात्रोपोषित — ^{d}) $Ś_1$ स्वश्वमेध° ; K_4 G_1 वाजिमेध , B D_4 गोसहस्र ; D_8 T_2 $G_{2\,3}$ हयमेध° T_1 विंदेद्धु सुवर्णक

34 ^{a}) K_4 T_1 $G_{2\,4}$ M_2 पुण्ये; D_c चैव (for रम्ये) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_c D_n D_{3-6} °वेणा°, $K_{3\,4}$ $D_{1\,3}$ °वेण्या° (for °वेण्णा°) — After 34^{ab}, T_2 $G_{3\,4}$ *repeat* 31^{ab} (v l गोसहस्र° for वाजपेय°) — ^{c}) K_4 $D_{1\,3}$ पितामह°, $B_{1\,3}$ D_c $D_{4\,8}$ ज्योतिमात्र°, $B_{2\,4}$ ज्योतिर्मात्रि°, D_n D_5 जातिस्मर° $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_n D_6 G_4 स्नात्वा (for चैव) — ^{d}) K_4 [अ]पि च (for नृप) S_1 K_{1-3} D_n D_8 G_4 भवेज्जातिस्मरो नर (G_4 नृप) (=36^d)

35 T_2 $G_{3\,4}$ om 35–36 — ^{c}) $K_{3\,4}$ D_n $D_{3\,5\,6}$ G_2 M_2 °फल (for °शत) $Ś_1$ K B D_{c2} D_n $D_{4\,5}$ M_2 विंद्याद्; D_{c1} $D_{3\,6}$ M_1 विद्याद् (for विन्देद्) — ^{d}) B_4 तत्र तु (for भारत)

36 T_2 $G_{3\,4}$ om 36 (cf v l 35) — ^{a}) D_n D_8 तत सर्वे° (for सर्वदेव°) — ^{b}) K_4 भवेज्जातिस्मरो नर (=36^d) — $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_n $D_{2\,5}$ om 36^{cd}

37 $Ś_1$ K_1 om 37 T G read 37–39 *after* 42 — ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ तत्र (for ततो) K_3 वाप्या, K_4 $D_{1\,2}$ प्राप्य; B D_c D_n $D_{4\,6}$ तापीं (D_{n2} तापीं); M_2 ऽप्यास (for ऽवाप्य) K_2 B_2 D_2 समासाद्य; T_2 G_3 महत्पुण्य (*for* महा) — ^{c}) $D_{3\,5}$ T_1 G_1 M °परो

38 For sequence in T G, cf v l 37 — ^{b}) $Ś_1$ K D (except $D_{4\,6}$) पुण्य राजन् (for महा) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_n $D_{5\,6}$ T_1 G_2 तस्य (for तत्र)

39 For sequence in T G, *cf* v.l 37 — ^{a}) $D_{1\,2}$ प्राप्य (for गत्वा) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ शुक्र° (for शुक°) T G विंदेद्धु सुवर्णक (cf 40^d) — T G om 39^{cd}

40 ^{a}) T_2 $G_{3\,4}$ M_2 तत्र (for तत°) K_1 S (except

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६
पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G_2) शूर्पाकर, K_{2-4} $B_{1\ 3\ 4}$ D (except Dn) सूर्पारकं — ^{d}) D_3 M_1 विद्याद्, T G M_2 विंदेद् (for विन्द्याद्)

42 D_1 om (hapl) 42^{a} (together with 41^{bcd}), D_2 M_1 om (hapl) 42^{ab} (together with 41^{cd}), G_4 om 42 — ^{a}) K_3 सुर°, T $G_{2\ 3}$ देवपद, M_2 °गतिं Dn D_5 गत्वा (for गच्छेत्) — ^{d}) $Ś_1$ K B_2 Dn $D_{1\ 3\ 5}$ T G_3 तदेवाप्नोति D_{1-3} भारत (for मानव) — $D_{4\ 6}$ *repeat* 39^{cd} for 42^{cd} — After 42, T G read 37–39

43 ^{b}) K_4 D_{1-3} समाहित° (for जिते°) — ^{c}) Dc T_1 G_1 M °पयद्यत्र, T_2 G_3 °पयामास (for °पयत्तत्र) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B $D_{4\ 6}$ M_1 मुनीन्, Dc D_{1-3} ऋषीन् (for ऋषि°) $Ś_1$ K_2 सारस्वतान् (for °स्वत°) S_1 $K_{1\ 2}$ तथा (for पुरा)

44 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} ततो (for तत्र) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 वेदेषु नष्टेषु, M_2 वेदान्पुनर्नष्टान् $D_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 G_1 मुनिर्, $K_{3\ 4}$ Dc D_3 M_2 ऋषिर्, $D_{1\ 3\ 5}$ ऋषेर् (for मुनेर्) — ^{cd}) $K_{3\ 4}$ D (except $D_{1\ 4\ 6}$) M_2 ऋषीणामुत्तरीयेषु (M_2 °मतरीये तु) The same MSS except M_2 उप(Dn D_5 सूप)विष्टेषु भारत

45 ^{a}) $Ś_1$ °न्याय्य (for °न्याय) — ^{b}) T_2 G_{2-4} सकृद् (for सम्यग्) K_2 Dc D_{1-3} G_1 उच्चरि° (for उच्चारि°) K_4 $B_{1\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ ह, D_1 हि (for च) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc Dn D_{1-6} तत्सर्वं, B D_6 T_1 M (by transp) तस्य तत् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तच्च तस्योपतिष्ठते

46 ^{c}) T_1 G_1 M_1 तथा, T_2 G_{2-4} यथा (for हरिर्) K_{2-4} D (except D_6) तत्र (for देवो)

47 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl.) 47^{b}–48^{a} — ^{b}) Dc सह शतक्रतु° — ^{c}) Dn_2 n_3 D_5 T_2 G_{1-3} °मासु° — ^{d}) K_4 D_{1-3} G_4 यजनार्थं (or °र्थे), Dn_1 T G_{1-3} M_2 याजनार्थं Some MSS °द्युति°

48 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 48^{a} (cf v l 47) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B_1 देवदृष्टेन, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1-4\ 6}$ M_2 वेद°

49 ^{a}) $Ś_1$ तत्रैव, $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} M_2 वै देवान्, Dn D_5 तत्राग्नि (for वै तत्र) T_1 आज्येन रूप्यभागेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D (except $D_{4\ 6}$) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु) K_1 त, T_1 G_{2-4} च (for तु) — ^{c}) $K_{1\ 3}$ त्रिविष्टप, Dn $D_{3\ 5}$ स्वभ (D_3 °भु)वन (for त्रिभु°) — ^{d}) Dn D_5 °क्रम (for सुखम्)

50 ^{c}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-3\ 5}$ प्रणश्यत्यखिल, B $D_{4\ 6}$ विनश्यते सद्य° — ^{d}) $K_{1\ 3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_{3-4} स्त्रिया वा

51 ^{c}) $Ś_1$ K °लोके वसेद्राजन् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_1 पुनीयाच्च $D_{4\ 6}$ पुन° (for नर) $K_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{1-3\ 5}$ T G M_2 कुलं चैव समुद्धरेत्

52 G_4 om 52 — After 52^{a}, $D_{1\ 2}$ ins

441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत
[Cf 55^{d}–56^{a}]

On the other hand, T_1 ins after 52^{a}

442* ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु

— ^{b}) T_2 G_{1-3} पितृ (for पितॄन्)

53 ^{a}) B_4 T_2 G_{2-4} तत्र; Dn_1 n_3 D_5 अत्र (for तत°) K_3 पुण्यजल; T_1 काळाजन, T_2 G कारजर Dn_1 n_3 D_5 नाम (for गत्वा)

54 ^{a}) $K_{1\ 2}$ यत्मौन; Dn_1 n_3 D_5 योत्मात (D_5 °त); G_1 योत्साक, M योत्मान (for आत्मान) Dn D_5 स्नाप°; T_2 G_{2-4} तार° (for साध°) — ^{b}) T_1 काळाजने; T_2 G कारजरे — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महीयेत्स; B स पूज्येत (for महीयेत) K_4 D_{1-3} महीयते स्वर्गलोके

55 ^{b}) $K_{1\ 2}$ नरोत्तम (for विशां पते) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 Dn $D_{1\ 5}$ सर्वं (for नदीं) $K_{1\ 2}$ G_2 °प्रमोचिनीं, Dn D_5 °प्रणाशिनीं

56 ^{c}) D_1 T_2 G_{2-4} कुर्वीत (for कुर्वाण) — ^{d}) T_1 लभेत् (for व्रजेत्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ परां सिद्धिं च गच्छति; T_2 G_{2-4} तथा स्थानाद(G_3 स्थानम)नुत्तमम्

57 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D (except $D_{4\ 6}$) G_4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — ^{c}) T_2 G_{2-4} तत्र (for यत्र) $K_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{1\ 2\ 5}$ M_2 नित्य; M_1 सेनो (for देवो) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 G_1 °देवो (for °सेनो) D_3 (*sec m* on pasted slip) यत्र वै चागता राजन् — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{1\ 2\ 5}$ G_4 गुह° (for नित्य) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विभु°; K_3 Dc [ऽ]नघ; B_2 स्थित°, T_1 गुह° (for नृप)

58 ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{1\ 2}$ M_2 तत्र गत्वा; D_3 तत्र स्नात्वा, D_5 तत्र तीर्थे (for पुमांस्तत्र) Dn D_5 M_2 नृपश्रेष्ठ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तीर्थं समासाद्य — $D_{1\ 2}$ om from 58^{d} up to अभिगम्य (in 59^{c}) — ^{d}) G_1 ब्रह्मचारी समाहित° (= 63^{b}) — After 58, T_1 ins

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।,

while G_1 ins

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 $D_{1\ 2}$ om up to अभिगम्य (cf v l 58) — ^{a}) K_4 D_3 M_3 °वृत्तो (for °वृत्य) D_3 (*sec m* on a pasted slip) तत्र चैव वसित्वा तु — ^{b}) K_3 $D_{4\ 6}$ श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°) — B_3 om 59^{cd}

60 ^{a}) T_2 G_{2-4} यत्र (for तत्र) Dc ह्रदो, Dn D_5 कूपे (for कूपो) — ^{b}) B_3 Dn_1 n_3 D_5 विश्रुता — ^{c}) B Dc $D_{4\ 6}$ M यत्र; T_1 तस्य (for तत्र)

61 G_4 om 61 — ^{b}) K_4 D_3 G_1 M_2 चाभि, $D_{1\ 2}$ M_1 चैव; D_4 वापि (for चापि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 पितृदेवार्चने रत, K_3 Dc ब्रह्मचारी समाहित° (= 63^{b}) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रीतो; D_3 कृत्वा (for पूतो) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गच्छेच्च (for °त)

62 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गच्छेच्च धर्मज्ञ; K_4 B_2 D_{1-3} °नरश्रेष्ठ, Dn D_5 T_2 G_{2-4} त राजेंद्र — ^{b}) $Ś_1$ K_1 शृगवीरपुर, T G शृंगिबेर°, M शृंगिबेर° $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{4\ 6}$ प्रति (for महत्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तीर्थे (for तीर्णो) B_1 M_1 °प्राज्ञ; B_3 °प्राज्ञो (for °राज) — After 62, Dn D_5 *ins*

445* तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 ^{b}) K_1 B Dc $D_{4\ 6}$ जितेंद्रिय° (for समा°) — After 63, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

446* ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
[Cf 3 82 79^{ab}]

64 ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1-4\ 6}$ समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च) K_4 T_2 G_{2-4} यथाविधि (for नरा°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 अभिवाद्य च भारत — ^{c}) K_4 D_{1-3} B (except T_1) °वृत्तो (for

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६
पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G_3) शूर्पाकर, K_{3-4} $B_{1\ 3\ 4}$ D (except Dn) सूर्पारकं — ^{d}) D_3 M_1 विद्याद्; T G M_2 विंदेद् (for विन्द्याद्)

42 D_1 om (hapl) 42^{a} (together with 41^{bcd}), D_3 M_1 om (hapl) 42^{ab} (together with 41^{cd}), G_4 om 42 — ^{a}) K_3 सुर°, T $G_{2\ 3}$ देवपद, M_2 °गतिं Dn D_5 गत्वा (for गच्छेत्) — ^{d}) $Ś_1$ K B_3 Dn $D_{1\ 3\ 5}$ T G_3 तदेवाप्नोति D_{1-3} भारत (for मानव°) — $D_{4\ 6}$ *repeat* 39^{cd} for 42^{cd} — After 42, T G read 37–39

43 ^{b}) K_4 D_{1-3} समाहित° (for जिते°) — ^{c}) Dc T_1 G_1 M °पयद्यत्र, T_2 G_3 °पयामास (for °पयत्तत्र) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B $D_{4\ 6}$ M_1 मुनीन्, Dc D_{1-3} ऋषीन् (for ऋषि°) $Ś_1$ K_2 सारस्वतान् (for °स्वत) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तथा (for पुरा)

44 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} ततो (for तत्र) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn D_5 वेदेषु नष्टेषु, M_2 वेदान्पुनर्नष्टान् $D_{1\ 2}$ च (for तु) — ^{b}) S_1 K_2 G_1 मुनिर्, $K_{3\ 4}$ Dc D_3 M_2 ऋषिर्, $D_{1\ 2\ 5}$ ऋषेर् (for मुनेर्) — ^{cd}) $K_{3\ 4}$ D (except $D_{1\ 4\ 6}$) M_2 ऋषीणामुत्तरीयेषु (M_2 °मतरीये तु) The same MSS except M_2 उप(Dn D_5 सूप)विष्टेषु भारत

45 ^{a}) $Ś_1$ °न्याय्य (for °न्याय) — ^{b}) T_2 G_{2-4} सकृद् (for सम्यग्) K_2 Dc D_{1-3} G_1 उच्चरि° (for उच्चारि°) K_4 $B_{1\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ ह, D_1 हि (for च) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ Dc Dn D_{1-5} तत्सर्वं, B D_6 T_1 M (by transp) तस्य तत् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तच्च तस्योपतिष्ठते

46 ^{c}) T_1 G_1 M_1 तथा, T_2 G_{2-4} यथा (for हरिर्) K_{2-4} D (except D_6) तत्र (for देवो)

47 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om (hapl) 47^{b}–48^{a} — ^{b}) Dc सह शतक्रतु — ^{c}) Dn_2 n_3 D_5 T_2 G_{1-3} °मासु° — ^{d}) K_4 D_{1-3} G_4 यजनार्थं (*or* °र्थे), Dn_1 T G_{1-3} M_2 याजनार्थं Some MSS °श्रुति°

48 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 48^{a} (cf v l 47) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B_3 देवदृष्टेन, $B_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1-4\ 6}$ M_2 वेद°

49 ^{a}) $Ś_1$ तत्रैव, $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} M_2 वै देवान्, Dn D_5 तत्राग्नि (for वै तत्र) T_1 आज्येन रूप्यभागेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D (except $D_{4\ 6}$) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु) K_1 त, T_2 G_{2-4} च (for तु) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ त्रिविष्टप; Dn $D_{3\ 5}$ स्वम (D$_3$ °भु)वन (for त्रिभु°) — ^{d}) Dn D_5 °क्रम (for °सुखम्)

50 ^{c}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-3\ 5}$ प्रणश्यत्यखिल, B $D_{4\ 6}$ विनश्यते सद्य° — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_{2-4} स्त्रिया वा

51 ^{c}) $Ś_1$ K °लोके वसेद्राजन् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_1 पुनीयाच्च $D_{4\ 6}$ पुन° (for नर°) $K_{3\ 4}$ Dc Dn $D_{1-3\ 5}$ T G M_2 कुल चैव समुद्धरेत्

52 G_4 om 52 — After 52^{a}, $D_{1\ 2}$ ins

441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।
तत्राभिषेक कुर्वीत
[Cf 55^{d}–56^{a}]

On the other hand, T_1 ins after 52^{a}

442* ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु
— b) T_2 G_{1-3} पितृ (for पितृन्)

53 a) B_4 T_2 G_{2-4} तत्र; Dn_1 n_3 D_5 अत्र (for तत°) K_3 पुण्यजल, T_1 काळाजन, T_2 G कारजर Dn_1 n_3 D_5 नाम (for गत्वा)

54 a) $K_{1.2}$ यत्मौन, Dn_1 n_3 D_5 योत्सात (D_5 त), G_1 योस्माकं, M योत्मान (for आत्मान) Dn D_5 त्राप°; T_2 G_{2-4} तार° (for साध°) — b) T_1 काळाजने; T_2 G कारजरे — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत) K_4 D_{1-3} महीयते स्वर्गलोके

55 b) $K_{1.2}$ नरोत्तम (for विशां पते) — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dn $D_{1.5}$ सर्वे (for नदीं) $K_{1.2}$ G_3 °प्रमोचिनीं; Dn D_5 °प्रणाशिनीं

56 a) D_1 T_2 G_{2-4} कुर्वीत (for कुर्वाण) — d) T_1 लभेत् (for व्रजेत्) $Ś_1$ $K_{1.2}$ परा सिद्धिं च गच्छति, T_2 G_{2-4} तथा स्थानाद(G_3 स्थानम)नुत्तमम्

57 a) $K_{3.4}$ D (except $D_{4.6}$) G_4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र) — c) T_2 G_{2-4} तत्र (for यत्र) $K_{3.4}$ Dc Dn $D_{1.2.5}$ M_2 नित्य; M_1 सेनो (for देवो) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 G_1 °देवो (for °सेनो) D_3 (*sec m* on pasted slip) यत्र वै चागता राजन् — d) $K_{3.4}$ Dc Dn $D_{1.2.5}$ G_4 गुह° (for नित्य) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विभु°; K_3 Dc [ऽ]नघ, B_3 स्थित°; T_1 गुह° (for नृप)

58 a) $K_{3.4}$ Dc Dn $D_{1.2}$ M_2 तत्र गत्वा; D_3 तत्र स्नात्वा, D_5 तत्र तीर्थे (for पुमांस्तत्र) Dn D_5 M_2 नृपश्रेष्ठ — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °तीर्थं समासाद्य — $D_{1.2}$ om from 58^{d} up to अभिगम्य (in 59^{c}) — d) G_1 ब्रह्मचारी समाहित° (= 63^{b}) — After 58, T_1 ins

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।,
while G_1 ins

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 $D_{1.2}$ om up to अभिगम्य (cf v l 58) — a) K_4 D_3 M_2 °वृत्तो (for °वृत्य) D_3 (*sec m* on a pasted slip) तत्र चैव वसित्वा तु — b) K_3 $D_{4.6}$ श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°) — B_3 om 59^{cd}

60 a) T_2 G_{2-4} यत्र (for तत्र) Dc ह्रदो, Dn D_5 कूपे (for कूपो) — b) B_3 Dn_1 n_3 D_5 विश्रुता — c) B Dc $D_{4.6}$ M यत्र; T_1 तस्य (for तत्र)

61 G_4 om 61 — b) K_4 D_3 G_1 M_2 चाभि°; $D_{1.2}$ M_1 चैव; D_4 वापि (for चापि) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 पितृदेवार्चने रत, K_3 Dc ब्रह्मचारी समाहित (= 63^{b}) — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रीतो; D_3 कृत्वा (for पूतो) — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ गच्छेच्च (for °त)

62 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ गच्छेच्च धर्मज्ञ; K_4 B_2 D_{1-3} °न्नरश्रेष्ठ; Dn D_5 T_2 G_{2-4} °त राजेंद्र — b) $Ś_1$ K_1 शृंगवीरपुर; T G शृंगिबेर°; M शृंगिवेर° $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{4.6}$ मति (for महत्) — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तीर्थे (for तीर्णो) B_1 M_1 °प्राज्ञ; B_3 °प्राज्ञो (for °राज) — After 62, Dn D_5 ins

445* तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 b) K_1 B Dc $D_{4.6}$ जितेंद्रिय (for समा°) — After 63, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins

446* ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
[Cf. 3 82 79^{ab}]

64 b) $K_{3.4}$ $D_{1-4.6}$ समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च) K_4 T_2 G_{2-4} यथाविधि (for नरा°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 अभिवाद्य च भारत — c) K_4 D_{1-3} S (except T_1) °वृत्तो (for

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्थान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

°वृत्य) — After 64, $Ś_1$ K $B_{2\,4}$ Dc Dn $D_{8\,5}$ ins
447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्या स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
[$Ś_1$ $K_{1\,2}$ च (*for* तु) B_2 नर कुप्या, *Dc* नर कूर्च्यै (*Dc_2* °र्ज्यै) (*for* तु जाह्नव्यां)]

65 ^{b}) K_3 ऋषिसश्रुत, $D_{1\,2}$ °भिष्टुत, S (except M_1) °भि° स्तुत

66 ^{a}) K_3 B Dc $D_{4\,6}$ M_2 सिद्धाश्च — ^{b}) B $D_{4\,5}$ नियता°, M_1 निरता (for नैर्ऋता) $K_{3\,4}$ Dc Dn $D_{1-3\,5}$ T G M_2 पितरो लोकसमता° (T_2 G °सत्तमा°) — ^{d}) K_{1-3} S तत्रैव B $D_{4\,6}$ च महर्षय°, T_2 भरतर्षभ and परमर्षय° also (as in text)

67 G_4 om 67 — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dn D_5 [ऽ]मला°, Dc गणा° (for ऽपरे) — ^{c}) T_2 $G_{2\,3}$ सुपर्णनागा° (for नागा° सुपर्णा°) B_1 सरित° सागराश्चैव (=68^a) — ^{d}) K B_{3-4} Dc $D_{4\,6}$ चक्रध(K_4 °व)रा°, $D_{1\,2}$ च प्रवरा°, M_1 च खचरा° (for चक्रचरा°) B_1 तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67^b), T G_{1-3} M_2 सिद्धाश्च परमर्षय°

68 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} M_1 शैला (for चैव) — ^{b}) Dn D_5 [अ]पि च (for तथा) — D_3 om 68^c–69^d

69 D_3 om 69 (cf v l 68) — ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ S (except M_1) त्रीणि चाप्यग्नि(K_4 $D_{1\,2}$ °त्र)कुडानि — ^{b}) Dn_3 T_2 G_{3-4} तेषा (for येषा) K_4 $B_{1\,2\,4}$m Dn_1 n_2 $D_{1\,2\,5}$ T_1 G_1 M मध्येन, Dc मध्ये तु (for मध्ये च) — ^{c}) K_1 T G_{3-4} अपि (for अभि) K_4 $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{1\,2\,5}$ वेगेन (Dc प्रयाग) समतिक्राता — $D_{1\,2}$ om 69^d–70^a

70 $D_{1\,2}$ om 70^a (cf v l 69), K_3 om 70 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यत्र, K_4 Dn $D_{5\,6}$ S देवी (*for* तत्र) — ^{b}) $D_{1\,2}$ सर्वे (for त्रिषु) — $D_{1\,2}$ om 70^{cd} — ^{c}) M_2 समागता महाभागा — D_5 om 70^d–71^a — ^{d}) S_1 समिता, $K_{1\,2}$ सस्मिता, S सतत (M_2 यमुना) $B_{3\,4}$ Dc लोकभाविनी, D_3 °भावनी

71 D_5 om 71^a (cf v l 70) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ Dc_2 $D_{3\,6}$ मध्ये, T_1 सार्धं (for मध्य) — ^{b}) Dc पृथिवी (for पृथिव्या) — ^{c}) K_1 B_2 Dn_1 n_3 D_{4-6} °स्थानम् (for °स्थान्तम्) — ^{d}) $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} मुनयो (for ऋषयो)

72 ^{a}) K_4 $D_{1\,2}$ प्रयागे, D_3 प्रयोगे K_3 अप्रति°; D_5 D_{1-3} T_1 M_2 सप्रति°, G_4 सुप्रति° — ^{b}) B Dc_1 D_6 M_1 उभौ (for तथा) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ चैषा (for चैव) $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} भोग(K_3 तोय, D_3 भग)वत्यपि या चैया — ^{d}) K_3 वेदिरेका; K_4 D (except $D_{4\,6}$) वेदिरेषा, S नदी प्रोक्ता (for वेदी प्रोक्ता) $B_{1\,2\,4}$ M_2 °पते (for °पतेः)

73 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ततो, T_2 G_{2-4} यत्र (for तत्र) $D_{1\,2}$ T_2 G_{2-4} M_2 देवा° (*for* वेदा°) K_4 transp वेदा° and यज्ञा° — ^{c}) K_2 °सति, B Dc $D_{4\,6}$ T G_3 M_2 °सत (for °सन्ते) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M_1 मुनयश्च Dn D_5 तपोधना° — ^{f}) K_{1-3} B D (except $D_{3\,5}$) °धरा, M °परा (for °चरा) Dn D_5 G_1 नृपा° (for नृप) T_1 तथा चक्रुर्नराधिप°

74 ^{a}) B_2 Dn D_5 T_1 नाम (for नास्ति) — ^{c}) N (except D_{1-3}) प्रयाग, M_2 °गे — ^{d}) K_2 B D (except $D_{1-3\,6}$) प्रवदत्यधिक $Ś_1$ वभौ; $K_{1\,2}$ T_2 G_{3-4} प्रभो, K_4 भवेत्, $D_{1\,2}$ भुवि (for विभो)

75 ^{a}) Dn D_5 G_2 गमनात्तस्य K_4 श्रवणाच्च प्रयागस्य — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_{2-4} Dc Dn_1 मृत्तिकालभनाद्, B_1 Dn_2 n_3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
चातुर्वेद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

D1 2 4 6 मृत्युकालभयात् B1 Dn D5 चापि (for वापि) — d) B D4 6 सर्वपापै॰, D3 सर्वपापात्, M1 नर पापै॰

76 Dn1 om 76 — b) Ś1 K1 2 Dn (Dn1 om) D5 लोकविश्रुते, D1–3 शसितव्रत॰, G4 सागरस्य च; M1 स श्रितव्रत — c) Ś1 K D5 D1–3 तुल्य (for पुण्य) K3 4 D5 D1 2 T G1 3 4 M फलमवाप्नोति, B D4 6 सु (B3 स) महदा; D3 रूपसवा॰ (for स फलमा)

77 b) Ś1 K1 2 Dn D5 6 M2 अभि (K1 अपि also as in text), M2 इति Ś1 K4 Dn D5 सत्कृता, D3 समता (for सत्कृता) — c) K3 4 D1–3 यत्र दत्त, B1–3 Dn3 D4 6 दत्त तत्र (by transp), B4 D5 S (except G4) अत्र दत्त B Dn3 D4 6 स्वल्पमपि, S (except M1) हि (T1 G1 M2 सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v l) in many of the Purāṇas e g Agni, Padma, Matsya, Kūrma, etc — a) B1 3 T2 G3 देव (for वेद) — d) B D1–4 प्रयागे (for प्रयाग) K3 ॰शरणः B4 (m as in text) S गमन (for ॰मरण) D3 प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour of the U P Hist Society*, vol 10, pp 65 ff

79 b) Ś1 K2 3 B Dn D5 षष्टि॰ (B3 शत), M1 दश॰ (for षष्टि॰) — c) Ś1 K1 2 येषा सत्रैव सानिध्य

80 D3 om (hapl) 80–82 — a) Ś1 T चातुर्वैद्ये च, K3 D1 2 चतुर्वेदेषु; K4 B2–4 D5 Dn D4–6 चा (D5 6 च) तुर्विद्ये च (K4 द्येषु), B1 सर्ववेदेषु, G1 3 M1 चातुर्वैद्ये च, G2 चातुर्वेद्या च; G4 M2 चातुर्वेद्य च — c) T2 G2–4 तत्र (for एव)

81 D3 om 81 (cf v l 80) — a) B D4 6 ततो (for तत्र) — d) Ś1 K1 2 om स K3 D (except D4 6, D3 om) S (except M1) ॰फल लभेत् (for ॰मवाप्नुयात्)

82 D3 om 82 (cf v l 80) — a) Ś1 K1 2 ततो, G1 यत्र (for तत्र) T2 G2–4 गगा॰, G1 प्रभवन — d) K2 3 B3 T1 गगाया — After 82, K1 2 B D5 Dn D4 6 ins a passage given in App I (No 13)

83 c) K4 Dn1 D1 2 6 S सिद्धि (G2 ॰द्धि) (for सिद्ध॰) K3 4 B D T1 G1 M च (for तु) B1 2 4 D4 6 विज्ञेय, T2 G2–4 तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — d) Ś1 K1 2 तीर्थ, K3 G4 तीर (for ॰तीर) — After 83, T2 G2–4 M2 read 86cd, all MSS except M2 repeating it in its proper place

84 a) T2 G3 सर्व (for सत्य) — b) T2 G2–4 आत्म॰नोपि (for आत्मजस्य) Ś1 K D3 वा, T2 G2–4 यत् (for च) — c) B D5 D4 6 सूक्त चैव (for सुहृदा च) D1 2 M1 वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D3 सुहृदा सत्यशीलाना — d) D1–3 वा (for च) Ś1 K1 2 शिष्यायानुगताय च

85 a) K3 4 B D धन्यम्, T2 G3 4 धर्मम्, M सत्यम् (for धर्म्यम्) Ś1 K B2–4 D M2 मेध्यम् (K1 वापि), B1 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — b) Ś1 K B4 D5 Dn D3–6 M2 स्वर्ग्यम्; B2 3 स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्) Dn D5 अनुत्तम (for इद सुखम्) D1 2 इद स्वर्गस्य वै सुख — G4 om 85cd — c) N इद पुण्यमिद (B1 3 4 ॰तम, D4 6 तर) B2 M2 धर्म्यम्, T2 G1–3 राजन् (for रम्यम्)

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

°वृत्य) — After 64, Ś$_1$ K B$_{3\,4}$ D$_c$ D$_n$ D$_{3\,5}$ ins

447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्या स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Ś$_1$ K$_{1\,2}$ च (for तु) B$_3$ नर कुप्या, D$_c$ नर कूर्च्ये (D$_{c2}$ °र्ज्ये) (for तु जाह्नव्यां)]

65 ^{b}) K$_3$ ऋषिसश्रुत, D$_{1\,2}$ °भिष्टुत, S (except M$_1$) °भि स्तुत

66 ^{a}) K$_3$ B D$_c$ D$_{4\,6}$ M$_2$ सिद्धाश्च — ^{b}) B D$_{4\,6}$ नियता°, M$_1$ निरता° (for नैर्ऋता) K$_{3\,4}$ D$_c$ D$_n$ D$_{1-3\,5}$ T G M$_2$ पितरो लोकसमता (T$_2$ G °सत्तमा°) — ^{d}) K$_{1-3}$ S तत्रैव B D$_{4\,6}$ च महर्षय°, T$_2$ भरतर्षभ and परमर्षय° also (as in text)

67 G$_4$ om 67 — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_n$ D$_5$ [S]मला°, D$_c$ गणा° (for ऽपरे) — ^{c}) T$_2$ G$_{1\,3}$ सुपर्णनागा° (for नागा° सुपर्णा°) B$_1$ सरित° सागराश्चैव (=68^{a}) — ^{d}) K B$_{2-4}$ D$_c$ D$_{4\,6}$ चक्रध(K$_4$ °व)रा°, D$_{1\,2}$ च प्रवरा°, M$_1$ च खचरा° (for चक्रचरा°) B$_1$ तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67^{b}), T G$_{1-3}$ M$_2$ सिद्धाश्च परमर्षय°

68 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3\,4}$ D$_c$ D$_{1-3}$ M$_1$ शैला (for चैव) — ^{b}) D$_n$ D$_5$ [अ]पि च (for तथा) — D$_3$ om 68^{c}–69^{d}

69 D$_3$ om 69 (cf v l 68) — ^{a}) K$_4$ D$_{1\,2}$ S (except M$_1$) त्रीणि चाप्यग्नि(K$_4$ D$_{1\,2}$ °भ्र)कुण्डानि — ^{b}) D$_{n3}$ T$_2$ G$_{2-4}$ तेषां (for येषां) K$_4$ B$_{1\,3\,4}$ m D$_{n1}$ n$_2$ D$_{1\,2\,5}$ T$_1$ G$_1$ M मध्येन, D$_c$ मध्ये तु (for मध्ये च) — ^{c}) K$_1$ T G$_{2-4}$ अपि (for अभि) K$_4$ B$_{1\,3\,4}$ D$_c$ D$_n$ D$_{1\,2\,5}$ वेगेन (D$_c$ प्रयाग) समतिक्रान्ता — D$_{1\,2}$ om 69^{d}–70^{a}

70 D$_{1\,2}$ om 70^{a} (cf v l 69), K$_3$ om 70 — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ यत्र, K$_4$ D$_n$ D$_{3\,5}$ S देवी (for तत्र) — ^{b}) D$_{1\,2}$ सर्व° (for त्रिषु) — D$_{1\,2}$ om 70^{cd} — ^{c}) M$_2$ समागता महाभागा — D$_5$ om 70^{d}–71^{a} — ^{d}) Ś$_1$ समिता; K$_{1\,2}$ सस्मिता, S सतत (M$_2$ यमुना) B$_{3\,4}$ D$_c$ लोकभाविनी, D$_3$ °भावनी

71 D$_5$ om 71^{a} (cf v l 70) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{c2}$ D$_{3\,6}$ मध्ये, T$_1$ सार्धं (for मध्यं) — ^{b}) D$_c$ पृथिवी° (for पृथिव्या) — ^{c}) K$_1$ B$_2$ D$_{n1}$ n$_3$ D$_{4-6}$ °स्थानम् (for °स्यान्तम्) — ^{d}) K$_{3\,4}$ D$_c$ D$_{1-3}$ मुनयो (for ऋषयो)

72 ^{a}) K$_4$ D$_{1\,2}$ प्रयागे, D$_3$ प्रयोगे K$_3$ अप्रति , K$_3$ D$_{1-3}$ T$_1$ M$_2$ सप्रति , G$_4$ सुप्रति° — ^{b}) B D$_{c1}$ D$_6$ M$_1$ उभौ (for तथा) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ चैषा (for चैव) K$_{3\,4}$ D$_c$ D$_{1-3}$ भोग(K$_3$ तोय , D$_3$ भग)वत्यपि या चैषा — ^{d}) K$_3$ वेदिरेका; K$_4$ D (except D$_{4\,6}$) वेदिरेषा, S नदी प्रोक्ता (for वेदी प्रोक्ता) B$_{1\,2\,4}$ M$_2$ °पते (for °पतेः)

73 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ ततो, T$_2$ G$_{2-4}$ यत्र (for तत्र) D$_{1\,2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ देवा° (for वेदा°) K$_4$ transp वेदा° and यज्ञा° — ^{c}) K$_2$ °सति, B D$_c$ D$_{4\,6}$ T G$_3$ M$_2$ °सत (for °सन्ते) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ M$_1$ मुनयश्च D$_n$ D$_5$ तपोधना — ^{f}) K$_{1-3}$ B D (except D$_{3\,5}$) °धरा, M °परा (for °चरा) D$_n$ D$_5$ G$_1$ नृपा (for नृप) T$_1$ तथा चक्रुर्नराधिप

74 ^{a}) B$_2$ D$_n$ D$_6$ T$_1$ नाम (for नास्ति) — ^{c}) Ś$_1$ [illegible] (except D$_{1-3}$) प्रयाग, M$_3$ °गे — ^{d}) K$_2$ B D (except D$_{1-3\,6}$) प्रवदत्यधिक Ś$_1$ वभौ; K$_{1\,2}$ T$_2$ G$_{3-4}$ प्रभो, K$_4$ भवेत्, D$_{1\,2}$ भुवि (for विभो)

75 ^{a}) D$_n$ D$_5$ G$_3$ गमनात्तस्य K$_4$ श्रवणाच्च प्रयागस्य — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{2-4}$ D$_c$ D$_{n1}$ मृत्तिकालभनात्, B$_1$ D$_{n2}$ n$_3$

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
चातुर्वेद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

$D_{1\ 2\ 4\ 6}$ मृत्युकालभयात् B_1 Dn D_8 चापि (for वापि) — d) B $D_{4\ 6}$ सर्वपापै, D_8 सर्वपापात्, M_1 नर पापै

76 Dn_1 om 76 — b) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn (Dn_1 om) D_8 लोकविश्रुते; D_{1-3} शसितव्रत°, G_4 सागरस्य च, M_1 स श्रितव्रत° — c) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} तुल्य (for पुण्य) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ M फलमवाप्नोति, B $D_{4\ 6}$ सु (B_2 स) महता, D_8 रूपमवा (for स फलमा)

77 b) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn $D_{8\ 5}$ M_2 अभि (K_1 अपि also as in text), M_3 इति $Ś_1$ K_4 Dn D_8 सत्कृता, D_2 समता (for सत्कृता) — c) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} यत्र दत्त, B_{1-3} Dn_2 $D_{4\ 6}$ दत्त तत्र (by transp), B_4 Dc S (except G_4) अत्र दत्त B Dn_2 $D_{4\ 6}$ स्वल्पमपि, S (except M_1) हि (T_1 G_1 M_2 सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v l) in many of the Purāṇas e g Agni, Padma, Matsya, Kūrma, etc — a) $B_{1\ 2}$ T_2 G_3 वेद° (for वेद°) — d) B D_{1-4} प्रयागे (for प्रयाग) K_3 °शरण; B_4 (m as in text) S गमन (for °मरण) D_3 प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour of the U P Hist Society*, vol. 10, pp 65 ff

79 b) $Ś_1$ $K_{3\ 3}$ B Dn D_8 षष्टि° (B_3 शत°), M_1 दश (for षष्टि°) — c) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ येषा तत्रैव सानिध्य

80 D_3 om (hapl.) 80–82 — a) $Ś_1$ T चातुर्वैद्ये च, K_3 $D_{1\ 2}$ चतुर्वेदेषु; K_4 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} चा($D_{5\ 6}$ च) तुर्विद्ये च (K_4 येषु); B_1 सर्ववेदेषु; $G_{1\ 3}$ M_1 चातुर्वैद्ये च; G_2 चातुर्वेद्या च; G_4 M_2 चातुर्वेद्य च — c) T_2 G_{2-4} तत्र (for एव)

81 D_3 om 81 (cf v l 80) — a) B $D_{4\ 6}$ ततो (for तत्र) — d) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om स K_3 D (except $D_{4\ 6}$, D_3 om) S (except M_1) °फल लभेत् (for मवाप्नुयात्)

82 D_3 om 82 (cf v l 80) — a) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ततो, G_1 यत्र (for तत्र) T_2 G_{2-4} गगा°; G_1 °प्रभवन — d) $K_{2\ 3}$ B_3 T_1 गगाया° — After 82, $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins a passage given in App I (No 13)

83 c) K_4 Dn_1 $D_{1\ 2\ 6}$ S सिद्धि (G_2 °द्धिं) (for सिद्ध°) $K_{3\ 4}$ B D T_1 G_1 M च (for तु) $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{4\ 6}$ विज्ञेय; T_2 G_{2-4} तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — d) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तीर्थं, K_3 G_4 °तीर (for तीर) — After 83, T_2 G_{2-4} M_2 read 86^{cd}, all MSS except M_2 repeating it in its proper place

84 a) T_2 G_3 सर्वं (for सत्य) — b) T_2 G_{2-4} आत्मनोपि (for आत्मजस्य) $Ś_1$ K D_3 वा; T_2 G_{2-4} यत् (for च) — c) B Dc $D_{4\ 6}$ सूक्त चैव (for सुहृदा च) $D_{1\ 2}$ M_1 वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D_3 सुहृदा सत्यशीलाना — d) D_{1-3} वा (for च) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शिष्यायानुगताय च

85 a) $K_{3\ 4}$ B D धन्यम्; T_2 $G_{3\ 4}$ धर्मम्, M सत्यम् (for धर्म्यम्) S_1 K B_{2-4} D M_2 मेध्यम् (K_1 चापि), B_1 M_1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — b) $Ś_1$ K B_4 Dc Dn D_{3-6} M_2 स्वर्ग्यम्; $B_{3\ 3}$ स्वर्गम्; T_1 सत्यम् (for मेध्यम्) Dn D_8 अनुत्तमं (for इद सुखम्) $D_{1\ 2}$ इद स्वर्गस्य वै सुख — G_4 om 85^{cd} — c) N इद पुण्यमिद ($B_{1\ 3\ 4}$ °तम; $D_{4\ 6}$ °तर) B_2 M_2 धर्म्यम्; T_2 G_{1-3} राजन् (for रम्यम्)

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

°वृत्य) — After 64, S1 K B3 4 Dc Dn D3 5 ins

447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्या स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Ś1 K1 2 च (for तु) B3 नर कुर्व्यां, Dc नर कूर्व्यं (Dc2 °र्व्यं) (for तु जाह्नव्यां)]

65 ^{b}) K3 ऋषिसंश्रुत, D1 2 °भिष्टुत, S (except M1) °भि स्तुत

66 ^{a}) K3 B Dc D4 6 M2 सिद्धाश्च — ^{b}) B D4 6 नियता, M1 निरता° (for नैर्ऋता) K3 4 Dc Dn D1-3 5 T G M2 पितरो लोकसमता° (T2 G °सत्तमा°) — ^{d}) K1-3 S तत्रैव B D4 6 च महर्षय°, T2 भरतर्षभ and परमर्षय° also (as in text)

67 G4 om 67 — ^{b}) Ś1 K1-3 Dn D5 [ऽ]मला°, Dc गणा° (for ऽपरे) — ^{c}) T2 G2 3 सुपर्णनागा° (for नागा° सुपर्णा°) B1 सरित° सागराश्चैव (=68^{a}) — ^{d}) K B2-4 Dc D4 6 चक्रध(K4 °व)रा°, D1 2 च प्रवरा°; M1 च खचरा° (for चक्रचरा°) B1 तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67^{b}), T G1-3 M2 सिद्धाश्च परमर्षय°

68 ^{a}) Ś1 K3 4 Dc D1-3 M1 शैला (for चैव) — ^{b}) Dn D5 [अ]पि च (for तथा) — D3 om 68^{c}–69^{d}

69 D3 om 69 (cf v l 68) — ^{a}) K4 D1 2 S (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि(K4 D1 2 °त्र)कुडानि — ^{b}) Dn3 T2 G3-4 तेषा (for येषा) K4 B1 3 4m Dn1 n2 D1 2 5 T1 G1 M मध्येन, Dc मध्ये तु (for मध्ये च) — ^{c}) K1 T G3-4 अपि (for अग्नि) K4 B1 3 4 Dc Dn D1 2 5 वेगेन (Dc प्रयाग) समतिक्राता — D1 2 om 69^{d}–70^{a}

70 D1 2 om 70^{a} (cf v l 69), K3 om 70 — ^{a}) Ś1 K1 2 यत्र, K4 Dn D3 5 S देवी (for तत्र) — ^{b}) D1 2 सर्व° (for त्रिषु) — D1 2 om 70^{cd} — ^{c}) M2 समागता महाभागा — D5 om 70^{d}–71^{a} — ^{d}) Ś1 समिता; K1 2 सस्मिता, S सतत (M2 यमुना) B3 4 Dc लोकभाविनी, D3 °भावनी

71 D5 om 71^{a} (cf v l 70) — ^{a}) Ś1 K1 2 4 Dc2 D3 6 मध्ये, T1 सार्धं (for मध्य) — ^{b}) Dc पृथिवी (for पृथिव्या) — ^{c}) K1 B2 Dn1 n3 D4-6 °स्थानम् (for °स्यान्तम्) — ^{d}) K3 4 Dc D1-3 मुनयो (for ऋषयो)

72 ^{a}) K4 D1 2 प्रयागे; D3 मयोगे K2 अप्रति, K3 D1-3 T1 M2 सप्रति°, G4 सुप्रति° — ^{b}) B Dc1 D6 M1 उभौ (for तथा) — ^{c}) Ś1 K1 2 चैपा (for चैव) K3 4 Dc D1-3 भोग(K3 तोय, D3 भग)वत्यपि या चैपा — ^{d}) K3 वेदिरेका, K4 D (except D4 6) वेदिरेपा, S नदी प्रोक्ता (for वेदी प्रोक्ता) B1 2 4 M2 °पते (for °पते°)

73 ^{a}) Ś1 K1 2 ततो, T2 G2-4 यत्र (for तत्र) D1 2 T2 G2-4 M2 देवा° (for वेदा°) K4 transp वेदा° and यज्ञा° — ^{c}) K2 °सति, B Dc D4 6 T G3 M2 °मत (for °सन्ते) — ^{d}) Ś1 K1 2 M1 मुनयश्च Dn D5 तपोधना° — ^{f}) K1-3 B D (except D3 5) °धरा, M °परा (for °चरा) Dn D5 G1 नृपा (for नृप) T1 तथा चक्रुर्नराधिप

74 ^{a}) B2 Dn D5 T1 नाम (for नास्ति) — ^{c}) N (except D1-3) प्रयाग; M2 °गे — ^{d}) K3 B D (except D1-3 6) प्रवदत्यधिक Ś1 वभौ; K1 2 T2 G1-4 प्रभो, K4 भवेत्, D1 2 भुवि (for विभो)

75 ^{a}) Dn D5 G2 गमनात्तस्य K4 श्रवणाच्च प्रयागस्य — ^{c}) Ś1 K1 B3-4 Dc Dn1 मृत्तिकालभनात्, B1 Dn3 n3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

D1 3 4 6 मृत्युकालभयात् B1 Dn D5 चापि (for वापि) — d) B D4 6 मर्वैपापै°, D5 सर्वपापात्, M1 नर पापै

76 Dn1 om 76 — b) Ś1 K1 2 Dn (Dn1 om) D5 लोकविश्रुते; D1-3 शसितव्रत°, G4 सागरस्य च, M1 स श्रितव्रत — c) Ś1 K D0 D1-3 तुल्य (for पुण्य) K3 4 D0 D1 2 T G1 3 4 M फलमवाप्नोति, B D4 6 सु(B2 स) महदा; D5 रूपमवा (for स फलमा°)

77 b) Ś1 K1 2 Dn D5 5 M3 अभि (K1 अपि also as in text), M3 इति Ś1 K4 Dn D5 सस्कृता, D5 समता (for सत्कृता) — c) K3 4 D1-3 यत्र दत्त, B1-3 Dn3 D4 6 दत्त तत्र (by transp), B4 D0 S (except G4) अत्र दत्त B Dn3 D4 6 स्वल्पमपि; S (except M1) हि (T1 G1 M3 सु) सूक्ष्म च

78 Stanza recurs (sometimes with v l.) in many of the Purāṇas e g Agni, Padma, Matsya, Kūrma, etc — a) B1 3 T2 G3 देव° (for वेद) — d) B D1-4 प्रयागे (for प्रयाग) K2 शरण; B4 (m as in text) S -गमन (for -मरण) D5 प्रयागेष्वेव वै प्रति Cf Kshetreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour of the U P Hist Society*, vol. 10, pp 65 ff

79 b) Ś1 K2 3 B Dn D5 षष्टि. (B3 शत), M1 दश (for षष्टि) — c) Ś1 K1 2 येषा तत्रैव सानिध्य

80 D5 om (hapl) 80-82 — a) Ś1 T चातुर्वेद्ये च; K3 D1 2 चतुर्वेदेषु, K4 B2-4 D0 Dn D4-6 चा(D5 6 च) तुर्विद्ये च (K4 °द्येषु); B1 सर्ववेदेषु, G1 3 M1 चातुर्वैद्ये च, G2 चातुर्वेद्या च, G4 M3 चातुर्वेद्य च — c) T2 G2-4 तत्र (for एव)

81 D5 om 81 (cf v l 80) — a) B D4 6 ततो (for तत्र) — d) Ś1 K1 2 om स K3 D (except D4 6, D5 om) S (except M1) °फल लभेत् (for मवाप्नुयात्)

82 D5 om 82 (cf v l 80). — a) S1 K1 2 ततो, G1 यत्र (for तत्र) T2 G2-4 गगा°, G1 °प्रभवन — d) K2 3 B3 T1 गगाया — After 82, K1 2 B D0 Dn D4 6 ins a passage given in App I (No 13)

83 c) K4 Dn1 D1 2 6 S सिद्धि (G2 °द्धिं) (for सिद्ध-) K3 4 B D T1 G1 M च (for तु) B1 2 4 D4 6 विज्ञेय, T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेय) — d) Ś1 K1 2 तीर्थं, K3 G4 °तीर (for °तीर) — After 83, T2 G2-4 M3 read 86cd, all MSS except M3 repeating it in its proper place

84 a) T2 G3 सर्वे (for सत्य) — b) T2 G2-4 आत्मनोपि (for आत्मजस्य) Ś1 K D5 वा, T2 G2-4 यत् (for च) — c) B D0 D4 6 सूक्त चैव (for सुहृदा च) D1 2 M1 वा (for च) T G समेताना (for जपेत्कर्णे) D5 सुहृदा सत्यशीलाना — d) D1-3 वा (for च) Ś1 K1 2 शिष्यायानुगताय च

85 a) K3 4 B D धन्यम्; T2 G3 4 धर्मम्, M सत्यम् (for धर्म्यम्) Ś1 K B2-4 D M3 मेध्यम् (K1 चापि); B1 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्) — b) Ś1 K B4 D0 Dn D2-6 M3 स्वर्ग्यम्; B2 3 स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्) Dn D5 अनुत्तम (for इद सुखम्) D1 2 इद स्वर्गस्य वै सुख — G4 om 85cd — c) N इद पुण्यमिद (B1 3 4 °तम; D4 6 °तर) B2 M3 धर्म्यम्; T2 G1-3 राजन् (for रम्यम्)

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१
नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— [d]) N M2 पावन धर्म्यं (K1 3 4 Dc D4 धर्मं, B2 रम्य)- मुत्तम

86 [a]) B1 4 (*sup lin* as in text) ग्राह्य, S (except T1 M1) पुण्य (for गुह्य) — [b]) T2 G2–4 °प्रणाशन — M2 reads 86[cd] after 83, T2 G2–4 read it (for the first time) after 83, *repeating* it here — [c]) Ś1 D1 2 तु (for च) — [d]) K3 4 D (except D4) निर्मल° स्वर्ग(Dc सुख)माप्नुयात् — After 86, B Dc (om line 4) Dn D4 6 ins

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।
मेधाजननमग्र्य वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मण पारग पठन् ।

87 87[a] = (var) 1 56 14[b] — [b]) Ś1 K1 2 4 D2 3 तीर्थवंश, S तीर्थं पुण्य Ś1 K1 2 4 B2 Dn D1–3 5 नर° (for सदा) — [c]) B2 4 Dc Dn D2 6 M1 स, B3 D3 T G M2 च (for स) Dn3 स्मरते नित्य, S (except M1) बह्वी° स्मरते (M2 °ति) (by transp) — [d]) Ś1 K1 3 4 D1–3 पूज्य° (for मोद°)

88 [a]) S अन्या° (for गम्या°) — [b]) K3 उत्तमानि, T1 G2–4 M2 आगमानि (for अग°) — [c]) Dn3 तात (for तानि) K3 Dc गम्यानि (for गच्छेत)

89 G1 om 89[cd] — [d]) K3 भूतानि, Dn D5 M2 स्नातानि, D1 2 G1 कृतानि, G2 4 श्रुतानि D3 तथा चैव कृतैषिभि°

90 [a]) Ś1 K4 D1 2 कौंतेय (for कौरव्य) — [d]) Ś1 K1 2 Dn D5 वर्धयन्, K4 °ति, D3 °येत्

91 [a]) T G1–3 भाषितै K4 D (except D1–3) M1 करणै K3 पूर्वैर् G4 कारणै पूर्वमासीत — [d]) K3 4 Dc Dn D3 5 शास्त्रानु°, D4 6 शिष्टार्थ°, D1 2 शास्त्रानुवर्तिभि, S शास्त्रार्थदर्शिभि — After 91, T2 G2–4 ins

449* सद्भि शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणै सह गम्यताम् ।

92 [a]) K3 4 D (except D4 6) T1 नाव्रती T2 G3–4 नाकृताचारो — K4 D1–3 transp 92[b] and 92[d] — Ś1 om 92[cd] — [d]) T2 G3 क्रूर° (for वक्र)

93 [a]) G1 त्वया यस्तत्य°, M1 त्वया सम्यक्प्र° — [b]) K4 B1 Dc D1–3 धर्मानुदर्शिना, B2 D4 6 °नुवर्तिना — [c]) B Dc D5 6 तर्पितास् (for तारितास्) Ś1 तेन, K3 सर्व, G1 ते च (for तात) Dn D5 पिता पितामहश्चैव (D5 °महा ये च), T2 G2–4 पितरस्तात सर्वे च — [d]) T2 G3–4 तारिता (for सर्वे च)

94 [c]) D4 6 transp धर्मेण and धर्मज्ञ — [d]) T2 G3 4 °रक्षिता

95 [a]) Dn1 n3 D3 5 त्व (for च) S त्व (for वै) — [b]) S1 K1–3 Dc वासवो यथा, B D4 6 शा(B1 श)श्वता नथ — [c]) T2 G3 कीर्तिश्च महती — [d]) D1 6 मुनि प्राप्स्यसि शा°, T2 G1 3 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K3 om 96 — [a]) Ś1 K1 2 [अ]पि, T1 M2 [इ]ति (for [अ]भि-) Ś1 K1 2 Dc Dn D5 -[अ]नुज्ञाय, S (except M2) -[अ]नुज्ञात° (for -[अ]नुज्ञाप्य) — [c]) T2 G1–4 पश्यता मेव सर्वेषा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

97 ^{b}) K_3 दर्शन , K_4 B_1(m as in text) $_3$ $_4$ D_{1-4} $_6$ T_1 M_1 दर्शनात् — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ दर्शनादेव — ^{d}) Ś$_1$ K D_{1-3} उपचक्रमे (K_3 सचरिष्यति), Dn D_5 परिचक्रमे — After 97, B Dc Dn D_4 $_6$ ins

450* एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B_1 $_3$ Dc °राज, B_2 $_4$ Dn$_3$ D_6 भाग (for भागा)]

98 K_3 om (hapl) 98^{ab} — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ पृथिव्या K_1 B Dc D_6 पर्यटिष्यति — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ सहस्राग्र्य, K_3 B_2 Dn D_5 T_1 G_1 °शत साग्र; K_4 B_1 शतस्याग्र, Dc शत चान्यस्, T_2 G_{2-4} °फल प्राप्त (G_3 साग्र, G_4 साग्र), M_2 फलस्याग्र्य — ^{d}) Ś$_1$ K_1 पुण्य (for फल) K_3 G_4 प्रेत्य च; D_5 (by transp) स प्रेत्य; T_1 च प्रेत्य; T_2 G_3 प्रेत्येह, G_1 M_1 सप्रेत्य, G_2 प्राप्य च B_2 Dn D_5 M_1 भोक्ष्यति

99 ^{a}) K_2 $_3$ अथ; B D (except D_{1-3}) T G_{2-4} ततश् (for अतश्) — After 99^{ab}, K_1 $_2$ B_{2-4} Dc Dn D_4 $_6$ ins

451* भीष्म कुरूणा प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_4$ नेता तु, D_1 $_2$ तेन चेत्, M_2 नेतासि (for नेता च) D_5 एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीस्ते(T_2 G_3 ऋषिर्नै)तासि यस्मात्त्व — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ त्वष्ट° K_1 लभेत्, D_1 $_3$ $_4$ स्मृत (for फलम्)

100 ^{a}) N (except D_{1-3}) M_1 गणविकी — ^{c}) K_3 $_4$ Dn D_{1-4} न गतानि मनुष्यैर्द्रे°, S (except M_1) अगम्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^{b}) Ś$_1$ K_1 °र्थसम्भृत; K_2 मिसम्भृत, K_3 Dc D_3 $_5$ भिसश्रित; K_4 भिसस्तृत; B_2 $_3$ नुसश्रित; Dn D_1 $_2$ भिसवृत; T_1 °नुचितन; T_2 G नुसचित, M_1 °र्थसश्रय, M_2 सर्वतीर्थसमन्वित — ^{c}) Ś$_1$ B_1 D_1 T_1 प्रातर्, K_1 Dn$_3$ कल्य, K_3 $_4$ D_2 $_6$ G_1 M काल्यम् (for कल्यम्) T_2 G_{2-4} शृणुयाद्वा(G_4 °चा)पि (for कल्यमु°थाय) — ^{d}) T_2 G_3 $_4$ सोपि (for सर्व)

102 ^{a}) T_2 G_2 $_3$ ऋषिभ्योस° (for ऋषिमुख्या°) Ś$_1$ K_1 $_2$ M कोहड(M_1 कहोळो, M_2 कोहळो)देवशर्मा च — ^{b}) G_4 om तु S_1 K_1 $_2$ कपणस्तथा, K_4 Dn D_{1-3} $_5$ $_6$ त्वथ कश्यप , B_1 त्वथ कौशिक , M_1 काश्यपस्तथा — K_3 om 102^{c}–103^{d} — ^{c}) S_1 K (K_3 om) Dc Dn D_2 $_3$ $_5$ M_1 आत्रेय कुड(M_1 कण्व)जठरो (= 1 48 8^{c}), D_1 आत्रेयकुडजठरौ — ^{d}) M च (for [अ]थ) S_1 K (K_3 om) D_{1-3} रुरुः काश्यप एव च (Ś$_1$ K_1 $_2$ उच्यते)

103 K_3 om 103 (cf v l 102) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 मार्कण्डेयोथ Ś$_1$ K_1 $_2$ D_1 $_3$ गौतम — D_3 om 103^{c}–104^{b} K_4 D_1 $_2$ transp 103^{cd} and 104^{ab} — ^{c}) K_4 D_1 $_2$ भार (for भर) Ś$_1$ K_1 $_2$ च धर्मात्मा (for वसि) S (except M_1) वसिष्ठश्च महातेजा° — ^{d}) S औद्दालकिस् (T_2 G_3 लिकस्; G_4 °ल्कस्) (for उद्दालकस्)

104 D_3 T_2 G_{2-4} om 104^{ab} (for D_3 cf v l 103) K_4 D_1 $_2$ transp 103^{cd} and 104^{ab}, K_3 transp 104^{ab} and 104^{cd} — ^{b}) B Dn D_{4-6} तप°, Dc वद° (for जप°) — ^{c}) K_3 T_1 G_1 M_2 भ(M_2 भा)रद्वाजो; T_2 G_{2-4} शौनकोथ (G_4 कश्च) (for दुर्वा°) — ^{d}) K_3 B Dc Dn D_{4-6} जाबालिश्च , K_4 D_3 गौतम , T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 दुर्वासा°, T_2 G_3 सवर्त — After 104, K_3 ins

452* वसिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ^{a}) M_1 [ऽ]प्यृषि (for ऋषि°) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ एतै सह B Dc D_4 $_6$ महाभाग

106 ^{a}) Ś$_1$ यो; K_3 B D (except D_{1-3}) ते (for वै) T_2 G_3 लोकदेवाना, G_2 $_4$ देवलोकाना (for लोमशो नाम). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ B Dn D_5 महर्षिर् — ^{c}) K_3 $_4$ B_2 Dc

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१
नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— d) N M2 पावन धर्म्य(K1 3 4 Dc D4 धर्मे, B3 रम्य)-मुत्तम

86 a) B1 4 (*sup lin* as in text) ग्राह्य, S (except T1 M1) पुण्य (for गुह्य) — b) T2 G2-4 °प्रणाशन — M2 reads 86^{cd} after 83, T2 G2-4 read it (for the first time) after 83, *repeating* it here — c) Ś1 D1 2 सु (for च) — d) K3 4 D (except D4) निर्मल° स्वर्ग(Dc सुख)माप्नुयात् — After 86, B Dc (om line 4) Dn D4 6 ins

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।

87 87^a=(var) 1 56 14^b — b) Ś1 K1 2 4 D2 3 तीर्थवंश, S तीर्थं पुण्य Ś1 K1 2 4 B2 Dn D1-3 5 नर° (for सदा) — c) B2 4 Dc Dn D2 6 M1 स-, B3 D3 T G M2 च (for स) Dn3 स्मरते नित्य, S (except M1) बह्वी° स्मरते (M2 °ति) (by transp) — d) S1 K1 2 4 D1-3 पूज्य° (for मोद°)

88 a) S अन्या° (for गम्या°) — b) K3 उत्तमानि, T1 G2-4 M2 आगमानि (for अग°) — c) Dn3 तात (for तानि) K3 Dc गम्यानि (for गच्छेत)

89 G1 om 89^{cd} — d) K3 भूतानि, Dn D5 M2 स्नातानि, D1 2 G1 कृतानि, G2 4 श्रुतानि D3 तथा चैव कृतैषिभिः

90 a) Ś1 K4 D1 2 कौंतेय (for कौरव्य) — d) Ś1 K1 2 Dn D5 वर्धयन्, K4 °ति; D3 °येत्

91 a) T G1-3 भाषितै K4 D (except D1-3) M1 करणै° K3 पूर्वैर् G4 कारणै पूर्वमासीत — d) K3 4 Dc Dn D3 5 शास्त्रानु°, D4 6 शिष्टार्थ°, D1 2 शास्त्रानुवर्तिभि°, S शास्त्रार्थदर्शिभि° — After 91, T2 G2-4 ins

449* सद्भि° शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणै° सह गम्यताम् ।

92 a) K3 4 D (except D4 6) T1 नाव्रती T2 G2-4 नाकृताचारो — K4 D1-3 transp 92^b and 92^d — Ś1 om 92^{cd} — d) T2 G3 क्रूर° (for वक्र°)

93 a) G1 त्वया यस्तस्य°, M1 त्वया सम्यक्प्र° — b) K4 B1 Dc D1-3 धर्मानुदर्शिना, B3 D4 6 °नुवर्तिना — c) B Dc D4 6 तर्पितास (for तारितास) Ś1 तेन, K3 सर्व, G1 ते च (for तात) Dn D5 पिता पितामहश्चैव (D5 °महा ये च), T2 G2-4 पितरस्तात सर्वे च — d) T2 G2-4 तारिता (for सर्वे च)

94 c) D4 6 transp धर्मेण and धर्मज्ञ — d) T2 G3 4 °रक्षिता°

95 a) Dn1 n3 D3 5 त्व (for च) S त्व (for वै) — b) S1 K1-3 Dc वासवो यथा, B D4 6 शा(B1 दा)श्वता नथ — c) T2 G3 कीर्तिश्च महती — d) D4 6 भुवि प्राप्स्यसि शा°, T2 G1 3 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K3 om 96 — a) S1 K1 2 [अ]पि, T1 M2 [अ]पि (for [अ]भि) S1 K1 2 Dc Dn D5 -[अ]नुज्ञाय; S (except M2) -[अ]नुज्ञात° (for -[अ]नुज्ञाप्य) — c) T2 G2-4 तत्रै-मेव मर्त्येषा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

---

97 b) K3 °दर्शन°, K4 B1 (m as in text) 3 4 D1-4 6 T1 M1 दर्शनात् — c) S1 K1 2 दर्शनादेव — d) Ś1 K D1-3 उपचक्रमे (K3 सचरिष्यति); Dn D5 परिचक्रमे — After 97, B Dc Dn D4 6 ins

450* एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B1 3 Dc °राज, B2 4 Dn3 D5 °भाग (for भागा)]

98 K3 om (hapl) 98ab — b) Ś1 K1 2 पृथिव्या K1 B Dc D5 पर्यटिष्यति — c) Ś1 K1 2 °सहस्राग्र्य; K3 B3 Dn D5 T1 G1 °शत साम्र, K4 B1 °शतस्याम, Dc शत चान्यत्, T2 G2-4 फल ग्राम (G3 साम्र, G4 साद्र), M2 °फलस्राग्र्य — d) S1 K1 पुण्य (for फल) K3 G4 प्रेत्य च, D5 (by transp) स प्रेत्य; T1 च प्रेत्य, T2 G3 प्रेत्येह, G1 M1 सप्रेत्य; G2 प्राप्य च B2 Dn D5 M1 भोक्ष्यति

99 a) K2 3 अथ, B D (except D1-3) T G2-4 ततश्च (for अतश्च) — After 99ab, K1 2 B1-4 Dc Dn D4 6 ins

451* भीष्म कुरूणा प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ।

— c) Ś1 K1 4 नेता तु, D1 2 तेन चेत्, M2 नेतासि (for नेता च) D5 एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीशे(T2 G3 ऋषिर्न)तासि यस्मात्त्व — d) Ś1 K1 2 त्वष्ट K1 लभेत्, D1 2 4 स्मृत (for फलम्)

100 a) N (except D1-3) M1 °गणविकी — c) K3 4 Dn D1-4 न गतानि मनुष्यैर्द्धि; S (except M1) अगम्यानि मनुष्यैस्तु

101 b) Ś1 K1 र्थसम्भृत, K3 °भिसम्भृत; K3 Dc D3 5 भिसश्रित; K4 भिसस्नुत, B2 3 तुसश्रित, Dn D1 2 भिसवृत, T1 °तुर्चितन; T2 G °तुसचित, M1 र्थसश्रय, M2 सर्वतीर्थसमन्वित — c) Ś1 B1 D1 T1 प्रातर्, K1 Dn3 कल्य, K3 4 D2 6 G1 M काल्यम् (for कल्यम्) T2 G2-4 शृणुयाद्वा(G4 °च्चा)पि (for कल्यमु°थाय) — d) T2 G3 4 सोपि (for सर्वे)

102 a) T2 G2 3 ऋषिर्व्यास° (for ऋषिमुख्या°) Ś1 K1 2 M कोहड(M1 कहोळो, M2 कोहळो)देवशर्मा च — b) G4 om तु S1 K1 2 कपणस्तथा, K4 Dn D1-3 5 8 त्वथ कश्यप, B1 त्वथ कौशिक, M1 काश्यपस्तथा — K3 om 102c-103d — c) Ś1 K (K3 om) Dc Dn D2 3 5 M1 आत्रेय कुढ(M1 कण्व)जठरो (= 1 48 8c), D1 आत्रेय कुडजठरौ — d) M च (for [अ]थ) Ś1 K (K3 om) D1-3 रुरुः काश्यप एव च (Ś1 K1 2 उच्यते)

103 K3 om 103 (cf v l 102) — b) Ś1 K1 मार्कण्डेयोथ Ś1 K1 2 D1 2 गौतम° — D3 om 103c-104b K4 D1 2 transp 103cd and 104ab — c) K4 D1 2 भार° (for भर°) Ś1 K1 2 च धर्मात्मा (for वसि°) S (except M1) वसिष्ठश्च महातेजा° — d) S औद्दालकिस् (T2 G3 लिकस्; G4 लकस्) (for उद्दालकस्)

104 D3 T2 G2-4 om 104ab (for D3 cf v l 103) K4 D1 2 transp 103cd and 104ab, K3 transp 104ab and 104cd — b) B Dn D4-6 तप°, Dc वद° (for जप°) — c) K3 T1 G1 M2 भ(M2 भा)रद्वाजो, T2 G2-4 शौनकोथ (G4 कश्च) (for दुर्वा) — d) K3 B Dc Dn D4-6 जायालिश्च, K4 D3 गौतम, T1 G1 2 4 M2 दुर्वासा°, T2 G3 सवर्त — After 104, K3 ins

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 a) M1 [S]प्यृषि (for ऋषि°) — c) Ś1 K1 2 एतै सह B Dc D4 6 महाभाग

106 a) S1 वो; K3 B D (except D1-3) ते (for वै) T2 G3 लोकदेवाना, G2 4 देवलोकाना (for लोमशो नाम). — b) Ś1 K1 2 B Dn D5 महर्षिर् — c) K3 4 B2 Dc

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१
नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— d) N M2 पावन धर्म्यं (K1 3 4 Do D4 धर्मे, B3 रम्य)-मुत्तम

86 a) B1 4 (*sup lin* as in text) ग्राह्य, S (except T1 M1) पुण्य (for गुह्य) — b) T2 G2–4 °प्रणाशन — M2 reads 86cd after 83, T2 G2–4 read it (for the first time) after 83, *repeating* it here — c) Ś1 D1 2 तु (for च) — d) K3 4 D (except D4) निर्मल° स्वर्ग (Dc सुख)माप्नुयात् — After 86, B Dc (om line 4) Dn D4 6 ins

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्य सपत्नशमन शिवम् ।
मेधाजननमग्र्य वै तीर्थवशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मण॰ पारग पठन् ।

87 87a = (var) 1 56 14b — b) Ś1 K1 2 4 D2 3 तीर्थवश, S तीर्थं पुण्य Ś1 K1 2 4 B3 Dn D1–3 5 नर॰ (for सदा) — c) B2 4 Do Dn D2 6 M1 स॰, B3 D3 T G M2 च (for स) Dn3 स्मरते नित्य, S (except M1) बह्वी॰ स्मरते (M3 °ति) (by transp) — d) Ś1 K1 2 4 D1–3 पूज्य° (for मोद°)

88 a) S अन्या° (for गम्या°) — b) K3 उत्तमानि, T1 G2–4 M3 आगमानि (for अग°) — c) Dn3 तात (for तानि) K3 Dc गम्यानि (for गच्छेत)

89 G1 om 89cd — d) K3 भूतानि, Dn D5 M2 त्रातानि, D1 2 G1 कृतानि, G2 4 श्रुतानि D3 तथा चैव कृतैषिभि॰

90 a) Ś1 K4 D1 2 कौन्तेय (for कौरव्य) — d) Ś1 K1 2 Dn D5 वर्धयन्, K4 °ति, D3 °येत्

91 a) T G1–3 भाषितै K4 D (except D1–3) M1 करणै K3 पूर्वैर् G4 कारणै पूर्वमासीत — d) K3 4 Dc Dn D3 5 शास्त्रानु°, D4 6 शिष्टार्थ°, D1 2 शास्त्रानुवर्तिभि॰, S शास्त्रार्थदर्शिभि॰ — After 91, T2 G2–4 ins

449* सद्भि॰ शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणै सह गम्यताम् ।

92 a) K3 4 D (except D4 6) T1 नाव्रती T2 G2–4 नाकृताचारो — K4 D1–3 transp 92b and 92d — S1 om 92cd — d) T2 G3 क्रूर° (for वक्र)

93 a) G1 त्वया यत्सत्य°, M1 त्वया सम्यक्प्र° — b) K4 B1 Dc D1–3 धर्मानुदर्शिना, B2 D4 6 °नुवर्तिना — c) B Dc D4 6 तर्पितास् (for तारितास्) Ś1 तेन, K3 मर्त्य, G1 ते च (for तात) Dn D5 पिता पितामहश्चैव (D5 °महा य च), T2 G2–4 पितरस्तात सर्वे च — d) T2 G2–4 तारिता (for सर्वे च)

94 c) D4 6 transp धर्मेण and धर्मज्ञ — d) T2 G2 4 °रक्षिता॰

95 a) Dn1 n3 D2 5 त्व (for च) S त्व (for वै) — b) S1 K1–3 Dc वासवो यथा, B D4 6 शा (B1 श)श्वता नथ — c) T2 G3 कीर्तिश्च महती — d) D1 6 भुवि प्राप्स्यसि शा°, T2 G1 3 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती

96 K3 om 96 — a) S1 K1 2 [अ]पि, T1 M3 ि (for [अ]भि) Ś1 K1 2 Dc Dn D5 -[अ]नुज्ञाय; S (except M3) -[अ]नुज्ञात॰ (for -[अ]नुज्ञाप्य) — c) T2 G1–4 पश्यत मेव सर्वेषा

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

---

97 ^{b}) K_3 °दर्शन, K_4 B_1(m as in text) 3 4 D_{1-4} 6 T_1 M_1 दर्शनात् — ^{c}) $Ś_1$ K_1 2 दर्शनादेव — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} उपचक्रमे (K_3 सचरिष्यति), Dn D_5 परिचक्रमे — After 97, B Dc Dn D_4 6 ins

450* एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L 1) B_1 3 Dc °राज, B_2 4 Dn3 D_6 भाग (for °भागा)]

98 K_3 om (hapl) 98^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ K_1 2 पृथिव्या K_1 B Dc D_6 पर्यटिष्यति — ^{c}) $Ś_1$ K_1 2 °सहस्राग्र्य, K_3 B_2 Dn D_5 T_1 G_1 शत साग्र, K_4 B_1 °शतस्याग्र, Dc शत चान्यत्; T_2 G_{2-4} फल ग्राम (G_2 साग्र, G_4 साद्र); M_2 फल स्याग्र्य — ^{d}) $Ś_1$ K_1 पुण्य (for फल) K_3 G_4 प्रेत्य च, D_5 (by transp) स प्रेत्य, T_1 च प्रेत्य, T_2 G_3 प्रेत्येह; G_1 M_1 सप्रेत्य, G_2 प्राप्य च B_2 Dn D_5 M_1 मोक्ष्यति

99 ^{a}) K_2 3 अथ, B D (except D_{1-3}) T G_{2-4} ततश् (for अतश्) — After 99^{ab}, K_1 2 B_{2-4} Dc Dn D_4 6 ins

451* भीष्म कुरूणा प्रवरो यथा पूर्वमवासवान् ।

— ^{c}) $Ś_1$ K_1 4 नेता तु, D_1 2 तेन चेत्, M_2 नेतासि (for नेता च) D_5 एतान् (for यस्मात्) T G ऋषीश्व(T_2 G_3 ऋषिर्नें)तासि यस्मात्त्व — ^{d}) S_1 K_1 2 त्वष्ट K_1 लभेत्, D_1 2 4 स्मृत (for फलम्)

100 ^{a}) N (except D_{1-3}) M_1 गणविकी — ^{c}) K_3 4 Dn D_{1-4} न गतानि मनुष्यैर्न्रै°; S (except M_1) अगम्यानि मनुष्यैस्तु

101 ^{b}) $Ś_1$ K_1 थैसम्भृत, K_2 °भिसम्भृत; K_3 Dc D_3 5 °भिसश्रित, K_4 भिसस्रुत, B_2 3 नुसश्रित, Dn D_1 2 भिसवृत; T_1 °नुचितन, T_2 G °नुसञ्चित; M_1 थैसश्रय, M_2 सर्वतीर्थसमन्वित — ^{c}) $Ś_1$ B_1 D_1 T_1 प्रातर्; K_1 Dn3 कल्य, K_3 4 D_3 6 G_1 M काल्यम् (for कल्यम्) T_2 G_{2-4} शृणुयाद्वा(G_4 च्चा)पि (for कल्यमुत्थाय) — ^{d}) T_2 G_3 4 सोपि (for सर्वं)

102 ^{a}) T_2 G_2 3 ऋषिर्व्यास° (for ऋषिमुख्या) $Ś_1$ K_1 2 M कोहड(M_1 कहोळो, M_2 कोहळो)देवशर्मा च — ^{b}) G_4 om तु $Ś_1$ K_1 2 कपणस्तथा, K_4 Dn D_{1-3} 5 6 स्त्वथ कश्यप, B_1 स्त्वथ कौशिक, M_1 काश्यपस्तथा — K_3 om 102^c–103^d — ^{c}) S_1 K (K_3 om) Dc Dn D_2 3 5 M_1 आत्रेय कुड(M_1 कण्व)जठरो (= 1 48 8^c), D_1 आत्रेय कुडजठरौ — ^{d}) M च (for [अ]थ) $Ś_1$ K (K_3 om) D_{1-3} रुरुः काश्यप एव च ($Ś_1$ K_1 2 उच्यते)

103 K_3 om 103 (cf v l 102) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 मार्कण्डेयोथ S_1 K_1 2 D_1 2 गौतम — D_3 om 103^c–104^b K_4 D_1 2 transp 103^{cd} and 104^{ab} — ^{c}) K_4 D_1 2 भार° (for भर°) $Ś_1$ K_1 2 च धर्मात्मा (for वसि) S (except M_1) वसिष्ठश्च महातेजा° — ^{d}) S औद्दालकिस् (T_2 G_3 लिकस्, G_4 °लकस्) (for उद्दालकस्)

104 D_3 T_2 G_{2-4} om 104^{ab} (for D_3 cf v l 103) K_4 D_1 2 transp 103^{cd} and 104^{ab}, K_3 transp 104^{ab} and 104^{cd} — ^{b}) B Dn D_{4-6} तप°, Dc वद (for जप°) — ^{c}) K_3 T_1 G_1 M_2 भ(M_2 भा)रद्वाजो, T_2 G_{2-4} शौनकोथ (G_4 कश्च) (for दुर्वा) — ^{d}) K_3 B Dc Dn D_{4-6} जाबालिश्च; K_4 D_3 गौतम, T_1 G_1 2 4 M_2 दुर्वासा°, T_2 G_3 सवर्तं — After 104, K_3 ins

452* वशिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपा ।

105 ^{a}) M_1 [S]प्यृषि (for ऋषि) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 2 एतै सह B Dc D_4 6 महाभाग

106 ^{a}) $Ś_1$ वो; K_3 B D (except D_{1-3}) ते (for वै) T_2 G_3 लोकदेवाना; G_2 4 देवलोकाना (for लोमशो नाम). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 2 B Dn D_5 महर्षिर् — ^{c}) K_3 4 B_2 Dc

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०
यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्, Dn D4 5 T G महाराज, M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव) — d) M1 चैवम् (for सार्धम्) T2 G2-4 लोमश सुमहातपा॰

107 B2 om 107ab — a) Dn D5 मयापि, T2 G2-4 एतेन (for मया च) — b) Ś1 K2 ॰क्रम, K3 4 D8 ॰क्रम, Dn D5 ॰क्रमात् (for ॰व्रज) — T2 G3 om 107cd — c) Ś1 K1 2 परमा (for महतीं) T1 G1 सिद्धिं (for कीर्तिं) — d) S (T2 G3 om) महाभिषक्

108 a) T2 G3 तीर्थज्ञो, G2 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) — K3 om (hapl) 108b–109a — c) S1 K1 2 भरत॰, B1 2 Dn D5 त्व राज॰ (for त्व कुरु॰)

109 K3 om 109a (cf v l 102), T2 G2-4 om 109cd — c) K2 सर्वराजन्यो, K3 सर्वं राजन्ये, D5 च स राजन्यो, T1 G1 M2 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो) — d) K1 2 B Dc2 D1 2 4 6 राजसे T1 M2 रश्मिमानिव

110 K1 2 om 110 — b) B Dn2 D4 ॰रथ॰ (for ॰यशा) — c) K3 4 B Dc Dn1 D2 6 यथा वैण्यो Ś1 Dn D1 3 5 महाराज

111 a) K4 स, B D4 6 वै (for च) — b) Ś1 K1 2 व्यदहत्, K4 D1-3 S अदहत्, B Dc Dn D5 8 निर्दहन् (for निर्दहत्) — After 111ab, N (except D1 2) ins

453* त्रैलोक्य पालयामास देवराड्विगतज्वर ।

— d) K3 4 B D M त्व प्रजा॰ (by transp), T2 G2-4 प्रजा स

112 a) S1 K1 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वीं, B1 ॰र्मविजिता मुर्वीं, B4 ॰र्मेणार्जितामुर्वीं, T2 G2 ॰र्मविजित सर्वं — c) Dc कीर्ति S1 यास्यति, G1 प्राप्स्यसि B D1 6 वीर्येण, Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं — d) K1 3 4 B1 3 D2 3 M ॰वीर्योर्जुनो

113 S1 K1 2 T2 G2-4 om the ref — b) Ś1 K1 2 मुनिसत्तम॰ (for भग॰) — c) K3 4 B Dn D3-6 M1 ॰शान, Dc D1 2 G4 M2 ॰राज, G1 ॰ज्ञान (for ॰त्मान)

114 Ś1 om 114cd — c) K1 3 4 ॰मय, K3 ॰श्रिय, Dn D5 T G M2 ॰श्रित (G4 ॰श्रुत) (for ॰श्रय)

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 Dn1 n2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* T1 तीर्थयात्रा All MSS except T1 (om sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B3 D4 G1 om समाप्ता) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 85, Dn2 M2 (before corr) 86, D1 89, S (M2 after corr) 84 — *Śloka no* Dn1 131, Dn2 130, Dn3 133, D1 112

84

1 d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा)

2 Before 2, B1 3 4 Dc D4 6 ins युधिष्ठिर उ॰ — a) B D4 6 तु स नर॰ (for स पुरुष॰) — d) S (except M1) प्र॰ (for वि॰)

3 b) K1 3 4 B1 2 Dn3 D3 4 T2 G1 3 4 तपोधनः — c) K4 भूतशताखेषु, D1 2 ॰सर्पेषु, D3 ॰सत्रेषु — d) K4 D2 3 इव प्रभो, B D4 6 ॰मम प्रभु॰ (B2 ममप्रभ); M1 इवाजित

4 a) D4 रुपेता॰ (for छेना॰) — b) S1 K1 Dn1 n2 D5 ॰निघातिनी, G4 M1 ॰निषू(M1 ॰निसू)दनौ — d) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।
इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसूनुः सुराधिपम् ।
द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ८
सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ।
रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

S यथा (for तथा) K3 4 D3 T G परतपौ (T3 G3 प°) — c) T1 G2 4 M त्रियुग

5 a) D1 T2 G3 4 यथा (for तथा) Ś1 वेदात् (for वेद) — b) K3 Dn1 n3 D5 यो (for सो°) T2 G2–4 तथा (for सदा) — c) T1 G1 M2 यथा (for तथा) Ś1 K1 2 ताव् (for [अ]हम्) K4 D1 2 T1 अभि (for अपि)

6 a) B Dc D4 6 श(B स)र्वेमाराधयस्वेति — b) K1 2 4 B3 4 Dc Dn1 n2 D1 4 5 G4 स, T1 तु (for स) — c) Ś1 इन्द्रारुणवर, K4 D2 S °दनवम° Ś1 K3 Dc शक्रः, K2 Dn1 n2 D1–3 शक्र — d) B1–3 D4 6 °पुत्र° (for °सूनु°)

7 b) B सु (B4 स), M1 तु (for च) Ś1 K1 2 G1 दुर्जयौ; M2 °या — d) B3 G1 घृता युधि; T2 (before corr) सुवृता सु°, T2 (after corr) G3 सुकृता सु, G2 सुघृता सु, G4 सुमता सु Ś1 K D (except D4 6) महारथा — f) K3 D1–3 5 M1 सर्वास्त्रकुशला°, B D4 सर्वेऽस्त्रविदुष, Dn D6 सर्वास्त्रविदुष, T2 G3 सर्वे सुकुशला K3 4 Dc D1–3 रणे, G2 सदा (for तथा) — After 7, S (except G1 3) ins

454* सर्वे महारथा° ख्याता° सर्वे जितपरिश्रमा ।

[T3 मुख्या (for ख्याता) G4 सर्वे रथिमहामुख्या (for the prior half) G2 सर्वेमितपराक्रमा (for the posterior half)]

8 a) Ś1 K1–3 B Dc Dn D5 6 T G1 3 4 °कामाश्च, K4 D1 2 कामस्तु, D3 °काम° स — b) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G1 3 ये (B Dc D4–6 T3 [by corr] ते, G1 वै) महाबला° — Dc om 8c–10d, D2 om (hapl) 8c–9c — c) D3 M1 सर्वे° (for स च) — d) S1 K1 2 °मना, K3 B3 °बल° (for °रथ)

9 Dc om 9, D2 om 9a (cf v l 8) — a) K B Dn2 D1 3–6 T2 G2 सोस्त्र, Dn1 n3 योस्त्र° — c) Ś1 B D4 6 G1 °धूमास्त्र°; K3 °धूम्रोस्त्र B Dn D4–6 M2 -सपातो, K2 सत्रासो

10 Dc om 10 (cf v l 8) — b) K4 B D (Dc om) S (except G2 4) युगाते ज्व° Ś1 K B1 2 D (Dc om) M2 महान् (for यथा) — D1 2 om (hapl) 10c–11b — d) S (except M1) महाबल (for न सशय°)

11 D1 2 om 11ab (cf v l 10) — a) Ś1 K1 2 स च (for त स) — b) Dn °ज्वलनो (for °जलदो)! — c) S1 K1 बलाकाभिर्, K2 °श्यो, K3 °भो, Dc °वान्; D1 2 M1 धृग्, D3 °सृग्; D5 श्च — d) Ś1 ज्वल, B1 2 Dn1 D4 स्त्वण°, B3 र्जुन°, D3 °ज्वर°

12 a) Ś1 K2–4 Dn D1–3 M1 सरब्ध°, K1 B Dc D4 6

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०
यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1-3 M2 त्वया राजन्, Dn D4 5 T G महाराज, M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव) — ^{d}) M1 चैवम् (for सार्धम्) T2 G2-4 लोमश सुमहातपाः

107 B2 om 107^{ab} — ^{a}) Dn D5 मयापि, T2 G2-4 एतेन (for मया च) — ^{b}) Ś1 K2 °क्रम, K3 4 D8 °क्रम, Dn D5 °क्रमात् (for °व्रज) — T2 G3 om 107^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 2 परमां (for महतीं) T1 G1 सिद्धिं (for कीर्तिं) — ^{d}) S (T2 G3 om) महाभिषक्

108 ^{a}) T2 G3 तीर्थज्ञो, G2 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा) — K3 om (hapl) 108^{b}–109^{a} — ^{c}) Ś1 K1 2 भरत°, B1 2 Dn D5 त्व राज° (for त्व कुरु°)

109 K3 om 109^{a} (cf v l 102), T2 G2-4 om 109^{cd} — ^{c}) K2 सर्वराजन्यो, K3 सर्वं राजन्ये, D5 च स राजन्यो, T1 G1 M3 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो) — ^{d}) K1 2 B Dc2 D1 2 4 6 राजसे T1 M2 रश्मिमानिव

110 K1 2 om 110 — ^{b}) B Dn3 D4 °रथ° (for °यशाः) — ^{c}) K3 4 B Dc Dn1 D2 6 यथा वैण्यो S1 Dn D1 2 5 महाराज

111 ^{a}) K4 स, B D4 6 वै (for च) — ^{b}) Ś1 K1 2 न्यदहत्, K1 D1-3 S अदहत्, B Dc Dn D5 6 निर्दहन् (for निर्दहत्) — After 111^{ab}, N (except D1 2) ins

453* त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः ।

— ^{d}) K3 4 B D M त्वं प्रजाः (by transp), T2 G2-4 प्रजा स

112 ^{a}) S1 K1 2 स्वधर्मेण निजिम्योर्वीं, B1 °र्मांविजिता मुर्वीं, B4 °र्मेणार्जितामुर्वीं, T2 G3 °र्मंविजित मत्वं — ^{c}) Dc कीर्तिं S1 यास्यति, G1 प्राप्स्यसि B D4 6 वीर्येण, Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं — ^{d}) K1 3 4 B1 2 D2 3 M °वीर्योर्जुनो

113 Ś1 K1 2 T2 G2-4 om the ref — ^{b}) Ś1 K1 2 मुनिसत्तम (for भग°) — ^{c}) K3 4 B Dn D3-6 M1 °राज, Dc D1 2 G4 M2 °राज, G1 °ज्ञान (for °त्मान)

114 Ś1 om 114^{cd} — ^{c}) K1 2 4 °मय, K3 °श्रिय; Dn D6 T G M2 °श्रित (G4 °श्रुत) (for °श्रय)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn1 n2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* T1 तीर्थयात्रा All MSS except T1 (om sub parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1 om समाप्ता) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 85, Dn3 M2 (before corr) 86, D1 89, S (M2 after corr) 84 — *Śloka no* Dn1 131, Dn2 130, Dn3 133, D1 112

84

1 ^{d}) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा)

2 Before 2, B1 3 4 Dc D4 6 ins युधिष्ठिर उ — ^{a}) B D4 6 तु स नर° (for स पुरुष°) — ^{d}) S (except M1) प्र° (for त्रि°)

3 ^{b}) K1 3 4 B1 2 Dn3 D3 4 T2 G1 3 4 तपोधन — ^{c}) K4 भृशदात्रेषु, D1 2 °सर्थेषु, D3 °सत्रेषु — ^{d}) K4 D3 5 इव प्रभो, B D4 6 -सम प्रभु° (B3 समप्रभ); M1 इवाजित

4 ^{a}) D4 स्रोता° (for स्रोता°) — ^{b}) Ś1 K1 Dn1 n2 D5 °विधानिनौ, G4 M1 °निपू(M1 °निसू)दनौ — ^{d}) K1

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २

पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिगणसेविताम् ।
रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३

तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४

यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५

तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८

सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९

गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०

पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥ ११

ज्ञुमतान्) M_1 ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्या° — ^{b}) M_1 तत्रासन् (for आश्रमान्) — ^{c}) M_1 अथ (for दिशस्) T_2 $G_{2.3}$ तीर्थांश्च (for तीर्थानि) — ^{d}) Dn $D_{2.5}$ S (except M_1) वदतो Do मम ; Dn $D_{2.3}$ S (except T_1) [ऽ]नघ (for नृप) — After 2, B Do Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg) G_3 ins

455* याञ्श्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।
श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 ^{a}) $Ś_1$ पूर्वां प्राचीं, T_2 G_{2-4} शृणु पूर्वां — ^{b}) K_1 B $D_{1.2.6}$ M_1 ब्रह्मर्षि°, T_2 $G_{3.4}$ देवर्षि° — ^{c}) K_4 B_3 Dn D_5 कथ° (for कीर्त°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथाविधि, K_4 $D_{3.4.6}$ यथाश्रुति, B_2 महामते

4 ^{b}) S (except T_2 G_3) नैमिशं $Ś_1$ $K_{1.2}$ भरतर्षभ (for नाम भारत) — ^{c}) B Do $D_{4.6}$ तत्र (Do_1 अत्र) (for यत्र) — ^{d}) B Dn D_{3-6} पुण्यानि च (for सुपु°)

5 ^{ab}) D_3 transp पुण्या and रम्या S (except T_2 G_3) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ °पूजिता (for °सेविता) B D_4 देवर्षिपितृसेविता (for ^{b}) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 सावित्री ; K_1 सावित्रौ ; K_3 सान्निध्य°

6 ^{a}) K B_3 $D_{1-3,5}$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 यस्या° — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ S सेवित°, Do °सत्तम — ^{c}) $K_{2.3}$ D_3 G_1 ब्रह्म-शिरो; K_4 D_1 गय(K_4m धर्म)शिरो; D_2 गयसरो — ^{d}) K_3 त्रिदशालयैः

7 ^{a}) Dn_2 n_3 यदर्थे — ^{b}) T_1 G_1 पुरा नरा° (for °तना°) — 7^{cd}=3 82 85^{ab} — ^{d}) B_3 यद्यप्येको (by transp), T_1 G_1 M यदि कश्चिद् — After 7, $K_{1.2.4}$ (om line 2) Do (om line 2) Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} ($G_{3.4}$ both om line 2) ins

456* यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L 1) = 3 82 85^{cd} T_2 G_{2-4} गौरीं वा वरयेत्कन्यां (for the prior half)]

8 ^{b}) $Ś_1$ D_{1-3} यथा (for तथा) $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.5}$ M_2 नृप (for ऽनघ) — ^{c}) $D_{4.6}$ देवैर् (for विप्रैर्) — ^{f}) K_3 B Do_2 Dn_1 n_3 $D_{3.4.6}$ G_2 अक्षय° T_2 G_{3-4} ध्रुव° (for प्रभो)

9 ^{a}) Dn D_5 तत्र (for यत्र) $Ś_1$ K_1 पुण्याश्रमजला यत्र — ^{b}) $Ś_1$ K_4 Dn_1 n_3 D_3 G_2 M_2 फल्गु नाम, Do Dn_2 $D_{1.2.5}$ फल्गुर्नाम — ^{c}) $D_{1.2.4.6}$ वापि ; S (except M_1) चैव (for चापि) — ^{e}) $Ś_1$ K_2 [ऽ]भ्ययाद्यत्र ; K_1 B Do Dn $D_{1.2.4-6}$ °भ्यगा°, K_3 D_3 °प्यगा° — M_2 om (hapl) 9^f–11^c

10 M_2 om 10 (cf v l 9) — ^{c}) Dn तत्र (for तात) ; D_6 बहुभी राजा (for तात बहुभि°) K_3 पुण्याभि°, B $D_{4.6}$ T_1 G_1 M_1 बहुश° (for °भि°)

11 M_2 om 11^{abc} (cf v l 9), K_3 om 11^{ab} — ^{a}) K_4 $B_{1.2}$ Do $D_{1-4.6}$ पञ्चालेषु — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn_1 n_3 D_{1-3} M_1 वनं ; B_2 °वृत, Do °ल्लित (for °वतम्) — ^{c}) T_1 पिबत्सोम (for °यजद्यत्र) — ^{d}) Dn $D_{2.5}$ पुत्रेण (for शक्रेण) $K_{3.4}$ B Do $D_{1.2.4.6}$ यज्ञं परमशोभनं — ^{e}) K_4 T_2 G तत्र (for यत्र) $D_{1.4.6}$ [आ]श्रम (for [अ]नु) — ^{f}) $Ś_1$ K B Do $D_{1.2.4.6}$ जमदग्निस् (for जामदग्न्यस्) $D_{1.2.5}$ G_2 M_1 तदा (for तथा) B_3 [ए]व च (for जगौ)

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।
अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १६
भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १७
यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वर्षकामा इवाम्बुदम् ॥ १८
विविधानाश्रमान्कांश्चिद्द्विजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ १९
आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मन्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।
तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।

स(D6 स)वर्षन्; D5 सनद्ध ; M2 सतत — b) Dn D5 सुदीप्त — c) N अर्जुनोदीरितो मेघ° — d) Ś1 K1 2 [अ]संशय (for संयुगे)

13 a) Ś1 K1 2 T1 M2 इव (for एव) Dc कार्याणि (for सर्वाणि) K4 साक्षादेव स स° ; D8 साक्षाद्देवस्स स° — Ś1 om (hapl) from शक्रात् up to अस्त्राणि — d) Dn D6 ततश्च, S यथावत् (M1 सयत°) (for तत्त्वत)

14 c) D1 2 नास्मिन् (for नास्ति) Ś1 त्वतिकृते, K1 तत्वकृता; K2 4 B D त्वति(D1 2 अति, D8 त्वयि)कृता; K3 त्वनिकृतौ, T1 त्वयि क्रिया, M1 त्वत्र क्रिया (for त्वति क्रिया) Ś1 K B1 3 D2 3. 5 नाम (K1 तात), B2 4 Dn D1 4 6 [अ]र्थाना, Dc [अ]स्त्राणा (for तस्य)

15 a) B2 Dn1 n3 D1–3 ते वय (B2m तत्त्वय) (for त वय) T1 द्रष्टुमिच्छाम° (for पाण्डव सर्वे) — b) K3 4 D (except D4 6) अरिंदम (for धन°)

16 b) MSS वर , वर also (for वर) — c) T G2 3 अवसान (for °धान) T1 पश्याम (for गच्छा°)

17 a) G3 4 यद्यद् (for अन्यद्) M1 तस्माद् (for साधु) — b) S ब्रह्माढ्य (T1 ब्रह्मण्य) (for बह्वन्न) S (except M1) जल° (G1 बल°) (for फल°) K3 B3 4 D1 T1 G2 M2 शुचि° — c) Ś1 K1 2 तु, K4 ते, D8 मे, D5 वा, M1 नः (for च)

18 a) Ś1 कचिद्; K3 क च; B2 3 Dn3 D8 G1 2 किंचिद् (for कंचिद्) — c) K4 M1 °क्षेमा°, G3 4 °क्षामा° (for °क्षामो°) — d) Ś1 K4 वस्तुकामा°; K1 वर्ति°, K3 वसु°, Dc वर्षाकाले, Dn D1 वृष्टिकामा; D2 3 M वसु , D5 वसु°.

19 b) Ś1 B1 Dn D3 5 M2 प्रति° (for परि) T1 द्विजातिजनविश्रुतान्; M1 सर्वदिग्भ्य° परि°

20 a) K4 B1 4 D (except D4–6) मे (for नो)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G M1 आरण्य — *Sub-parvan* K4 B1 2 Dc Dn3 D4 G1 M2 तीर्थयात्रा, Ś1 K1–3 B3 4 Dn1 n3 D1–3 5 (marg sec m) (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — *Adhy name* Dc युधिष्ठिरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1(*sup lin*) n2 86, Dn3 M2 (before corr) 87, D1 90, S (M2 after corr) 85 — *Śloka no* Dn 21

85

1 c) Dn तथा (!), T1 M ततो (for तदा)
2 a) Ś1 K1 2 °भिमतान्, B Dc D4 6 °नुगवान् (for

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिगणसेविताम् ।
रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥ ११

°शुमतान्) M_1 ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्या — ^{b}) M_1 तत्रासन् (for आश्रमान्) — ^{c}) M_1 अथ (for दिशस्) T_2 $G_{2.3}$ तीर्थांश्च (for तीर्थानि) — ^{d}) Dn $D_{2.5}$ S (except M_1) वदतो Dc मम, Dn $D_{2.5}$ S (except T_1) [ऽ]नघ (for नृप) — After 2, B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg) G_3 ins

455* याश्श्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।
श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 ^{a}) $Ś_1$ पूर्वां प्राचीं; T_2 G_{2-4} शृणु पूर्वां — ^{b}) K_1 B $D_{1.2.6}$ M_1 ब्रह्मर्षि°; T_2 $G_{3.4}$ देवर्षि° — ^{c}) K_4 B_2 Dn D_5 कथ° (for कीर्त°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथाविधि, K_4 $D_{3.4.6}$ यथाश्रुति; B_2 महामते

4 ^{b}) S (except T_2 G_3) नैमिशं $Ś_1$ $K_{1.2}$ भरतर्षभ (for नाम भारत) — ^{c}) B Dc $D_{4.6}$ तत्र (Dc_1 अत्र) (for यत्र) — ^{d}) B Dn D_{3-6} पुण्यानि च (for सुपु°)

5 ^{ab}) D_3 transp पुण्या and रम्या S (except T_2 G_3) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ °पूजिता (for °सेविता) B D_4 देवर्षिपितृसेविता (for ^{b}) — ^{d}) $Ś_1$ K_3 सावित्री; K_1 सावित्रौ; K_3 सानिध्य

6 ^{a}) K B_3 $D_{1-3.5}$ T_1 $G_{1.2}$ M_1 यस्या — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ S सेवित°; Dc सत्तम — ^{c}) $K_{2.3}$ D_5 G_1 ब्रह्म°शिरो, K_4 D_1 गय(K_{4m} धर्म)शिरो, D_2 गयसरो — ^{d}) K_3 त्रिदशालयैः

7 ^{a}) Dn_3 ns यदर्थे — ^{b}) T_1 G_1 पुरा नरा° (for तना°) — 7^{cd} = 3 82 85^{ab} — ^{d}) B_3 यद्यप्येको (by transp), T_1 G_1 M यदि कश्चिद् — After 7, $K_{1.2.4}$ (om line 2) Dc (om line 2) Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} ($G_{3.4}$ both om line 2) ins

456* यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L 1) = 3 82 85^{cd} T_2 G_{2-4} गौरीं वा वरयेत्कन्यां (for the prior half)]

8 ^{b}) $Ś_1$ D_{1-3} यथा (for तथा) $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.5}$ M_2 नृप (for ऽनघ) — ^{c}) $D_{4.6}$ देवैर् (for विप्रैर्) — ^{f}) K_3 B Dc_2 Dn_1 ns $D_{3.4.6}$ G_1 अक्षय T_2 G_{2-4} ध्रुव (for प्रभो)

9 ^{a}) Dn D_5 तत्र (for यत्र) $Ś_1$ K_1 पुण्याश्रमजला यत्र — ^{b}) $Ś_1$ K_4 Dn_1 ns D_3 G_2 M_2 फल्गु नाम, Dc Dn_2 $D_{1.2.5}$ फल्गुनाम — ^{c}) $D_{1.2.4.6}$ वापि, S (except M_1) चैव (for चापि) — ^{e}) $Ś_1$ K_2 [ऽ]भ्ययाद्यत्र; K_1 B Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ ऽभ्यगा°, K_3 D_3 °भ्यगा° — M_2 om (hapl) 9^f–11^c

10 M_2 om 10 (cf v l 9) — ^{c}) Dn तत्र (for तात) | D_5 बहुभी राजा (for तात बहुभि) K_3 पुण्याभि, B $D_{4.6}$ T_1 G_1 M_1 बहुश (for °भि°)

11 M_2 om 11^{abc} (cf v l 9), K_3 om 11^{ab} — ^{a}) K_4 $B_{1.2}$ Dc $D_{1-4.6}$ पञ्चालेषु — ^{b}) $K_{1.4}$ Dn_1 ns D_{1-3} M_1 °वन; B_2 °वृत; Dc °लित (for °वतम्) — ^{c}) T_1 पिबत्सोम (for °यजद्यत्र) — ^{d}) Dn $D_{3.5}$ पुत्रेण (for शक्रेण) $K_{3.4}$ B Dc $D_{1.2.4.6}$ यज्ञ परमशोभन — ^{e}) K_4 T_2 G तत्र (for यत्र) $D_{1.4.6}$ [आ]श्रम (for [अ]नु) — ^{f}) $Ś_1$ K B Dc $D_{1.2.4.6}$ जमदग्निस् (for जामदग्न्यस्) $D_{1.3.5}$ G_2 M_1 सदा (for तथा) B_3 [ए]व च (for जगौ)

40

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १२
पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १४
अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
अत्यन्यान्पर्वतान्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७
यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २०
यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

12 ^{a}) K3 D1 3 °मित्रस्तु (for °मित्रस्य) — ^{b}) T1 G1 स्वति°, T2 G2–4 चाति° (for अति°) — ^{c}) K3 D8 5 S (except G4) कन्या°, K4 B1 3 4 Dc Dn3 कान्य° (for कन्य°) — ^{d}) Ś1 K1 मित्रेण (for इन्द्रेण) — ^{e}) Ś1 K1 2 Dc D5 T2 G3 अपक्रामद् — ^{f}) Ś1 K1 चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्)

14 ^{b}) K3 सर्वलोक°, B1 सर्वमेव (for पूर्वमेव) — Ś1 om (hapl) 14^c–17^b — ^{c}) K3 4 D1 3 प्रयाग इति

15 Ś1 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) K3 4 D (except D2 4 6) G2 तु (for च) — ^{b}) B4 S (except M1) °पद (for °वरो) K D (except D4 6) M2 नृप, B4 T G M1 महत् (for महान्), see below — After 15^{ab}, B2–4 Dc Dn D4 6 ins

457* तत्तथा तापसारण्य तापसैरुपशोभितम् ।

— ^{d}) K2–4 Dn1 D3 5 कालिंजरे, T2 G कारजरे K D (except D4 6) M2 महान् (for नृप), see above

16 Ś1 om 16 (cf v l 14) — ^{a}) K4 इति (for अति) K3 B Dc D4 6 T2 G3 अस्त्यन्य° (K3 अनन्य, Dc अथान्य°, D4 T2 G3 अगस्त्य°, Dc आगस्त्य°) पर्वतो राजन्, Dn अ(Dn3 आ)गस्त्यपर्वतो रम्य° (!), D1 3 असत° पर्वतो यत्र, D5 अस्त्यन्यपर्वताद्रम्य°

17 Ś1 om 17^{ab} (cf v l. 14) — ^{a}) K1 2 Dn D5 T2 G3–4 तत्र (for यत्र) — ^{c}) B1–3 D5 तत्र (for यत्र) T1 G1 3 4 M2 गंगा (for पुण्या) — ^{d}) K1 B Dn D1 4 6 G1 सरस्यासी°

18 ^{a}) Dn D1 3 5 T1 G1 M सा, T2 G2–4 च (for [अ]सौ) B4 पुण्यशालेति, Dc ब्रह्मवीलेति — ^{c}) K3 Dn1 n3 D5 T1 G4 आकीर्णे Ś1 धूतपाप्मा विशाकीर्णा

19 ^{a}) Ś1 K3 4 मगलो यश्च, D1 3 मुद्गलीयश्च; D5 जागली° — ^{b}) Ś1 K1 2 4 Dn D1–3 5 महात्मन° (for सना°) — ^{c}) K1 3 D1–3 T1 G1 केदारस्य, B3 5 D4 6 °स्तु.

20 ^{b}) S1 K1 2 °फलागमः

21 ^{a}) Ś1 K1 2 Dn D3 5 पुण्य, M2 दिव्य (for रम्यं). — ^{b}) D1 3 °सेवित (for °शोभितम्) — ^{c}) T1 G1 3 4 M1 बहुला (for बाहुदा)

22 K4 M2 om (hapl) 22^c–23^d — ^{c}) T2 G3 4 पूर्वस्यां दिशि राजेंद्र

23 K4 M2 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) Ś1 Dn3 D3 5 G1 M1 तिसृष्वन्यानि, K1 °स्तु, G3 4 त्रिष्वन्यानि च T1 G1 3 4 राजेंद्र (for पुण्यानि) — ^{b}) D5 शृणु; T2 G2–4 सर्व° (for दिक्षु) S1 K1 2 सर्वासु (for तीर्थानि) Dc सर्वश°; D5 पाण्डव (for मे शृणु) — After 23^{ab}, D3 ins

458* विस्तारेण यथाबुद्धि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।

— Ś1 K1 2 om 23^{cd}

Colophon om in B1. — *Major parvan* Ś1 K1 2 T G2–4 M1 आरण्य, B3 वन — *Sub parvan* B1 4 Dc

८६

धौम्य उवाच ।
दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३
राजर्षेस्तत्र च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।

T1 G1 तीर्थयात्रा Ś1 K1 3 4 B3 Dn D1–6 (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — *Adhy name* T2 G3 धौम्यप्राचीतीर्थगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 87, Dn3 M2 88, D1 91, T G M1 86 — *Śloka no* Dn 29, D1 25

86

1 [ab]) T1 G1 3 4 M2 दक्षिणेन Ś1 K1 2 transp पुण्यानि and तीर्थानि K3 4 D1–3 पाडव (for भारत) T1 तीर्थानि भरतर्षभ (for [b]) — G1 om 1[cd] — [c]) B D4 6 यथान्याय (for °बुद्धि) — [d]) Ś1 K1 2 Dn D3 5 तानि वै, K3 4 B Dc D1 2 4 6 भूमिप, G2 M पार्थिव (for भारत)
2 K1 om 2[a]–3[b] — [a]) T2 G2 4 बहुधारा व° — K3 om (hapl.) 2[d]–4[c] — [d]) K4 Dn D1–3 5 M1 शिवा (for शुभा)
3 K1 om 3[ab], K3 om 3 (cf v l. 2) — [a]) Ś1 K2 वैणा; K4 D (except D1) वेणा, B वेण्वा Ś1 K2 M भैम रथी; T2 G हे(G1 भै)मवती K4 D (except D4 6) G1 चैव (for चोभे) — G4 om 3[cd] — [c]) Ś1 K1 पक्षि, K2 पक्ष (for द्विज°) — [d]) K4 Dc D1 2 T2 G2 3 °शोभिते
4 K3 om 4[abc] (cf v l 2) — [a]) Dn D5 T2 G3 4 M तस्य (for तत्र) K1–4 Dc तु (for च) — [d]) Dc द्विज शोभिता — After 4, D1 ins lines 1–5 of 459*
5 [b]) Ś1 K1 2 महामना°; K3 4 D (except D4 6) °यशा° — [c]) Ś1 अनुवेग, K1–3 D1 2 T2 G2–4 °वश — [d]) S1 K1 2 धरणीपते, K4 B1 2 D3 धरणीतले, S वसुधाधिप (M1 °तले)
6 [b]) Ś1 K1 2 T1 वि° (for न°) — K1 3 (both om lines 4–5) B3 4 Dc Dn D1 4 6 ins after 6 (D1 however ins lines 1–5 after 4)

459* पयोष्ण्या यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे ।
उद्धृत भूतलस्थ वा वायुना समुदीरितम् ।
पयोष्ण्या हरते तोय पापमामरणान्तिकम् ।
स्वर्गादुत्तुङ्गममल विषाण यत्र शूलिन ।
स्वमात्मविहित दृष्ट्वा मर्त्यं शिवपुर व्रजेत् । [5]
एकत सरित सर्वा गङ्गाद्या सलिलोच्चया ।
पयोष्णी चैकत पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ।

[(L 4) B4 Dc D4 6 स्वर्गम् (for स्वर्गाद्) B3 5 विभाम (for विषाण) — (L 5) D1 सद्य (for मर्त्य) — (L 6) Dc सशिलोच्चया (for सलिलो°)]

— On the other hand, B3 T2 G3 4 M2 ins after 6

460* मरुत परिवेष्टार सदस्याश्च दिवौकस ।

[B3 तस्यासन्पृथिवीपते (for the posterior half)]

7 [a]) K3 मागधस्य, K4 मातस्य च (m मावरस्य), D5 माथुरस्य; G1 अमारस्य Ś1 K1 रम्य (for पुण्य)
8 [a]) B D4 गात्रेषु, D6 गात्रे तु, Dc गा तत्र; Dn D5 मार्गे तु (for °पार्श्वे तु) Ś1 K1 2 प्रवेणी (Ś1 पूर्वेण) तूत्तरे पार्श्वे, K3 पूर्वेणोत्तरपार्श्वे च
9 [a]) G1 4 वेदि° Ś1 शीर्पार्भके (sic), K3 4 B1 2 4 D3 5 सूर्पारके, T2 G3 M शूर्पाकरे; G4 शूर्पकरा K1 2 G4 तत्र, K3 तावज् (for तात) — [d]) K3 4 Dc D3 5 °पुरी

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णीं तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४
वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चन्द्रा, B Dn D4 6 T2 G3 पुनश्चन्द्रा, D1 2 सरिच्चन्द्रा K4 [अ]थ (for च) Ś1 K1 2 पुरी चन्द्रनिभा नृप

10 a) B Dc Dn D4 6 M1 तत्रैव, T G2-4 मत्स्येषु (for मर्त्येषु) Ś1 K1 2 4 D1 2 °तीर्था मर्त्ये च (K4 D1 2 °षु), D3 5 °तीर्थावर्तेषु, G1 °तीर्थमध्येषु — b) G1 पुण्य च (for कौन्तेय) Ś1 K2-4 D1-3 5 बहुलाश्रमा° (Ś1 K4 °मा, K2 °मा, D1 2 °मे), B D6 विपुलाश्रम, T2 G2-4 प्रबलाश्रम (G2 °म)

11 b) K4 च भारत, D4 6 नराधिप (for नर°) K4 S पाण्ड्येषु (K4 पाण्ड्ये च) भरतर्षभ — c) Ś1 K2 ताम्रवर्णं, K1 °वर्ण्यं, K3 °पर्णा, Dc Dn2 D1 2 6 T1 M1 °पर्णी, D5 °पर्णां — d) Ś1 K1 2 B Dc D4 6 सत् (for ता) M1 देवाश्रमपद तथा

12 c) Ś1 K D (except D4 6) गोकर्ण इति S1 K B1 2 4 Dn D3 5 6 विख्यातस — d) B3 विश्रुत, Dn D5 विश्रुत (for भारत)

13 b) K3 श्रोत , B Dc Dn3 D4 6 तत्र, T2 G3 चात्र (for तात) K3 श्रवश्च स°, Dc शिलोच्चय (for शिवश्च स°) Ś1 K1 2 शुचि , Dn शुभ° (!), D3 श्रय° (for च स°) — M2 om 13d–15c — d) K1 श्रीमान्मणिमयो गिरि (cf 15b)

14 K1 M2 om 14 (for M2 cf v l 13) — a) Ś1 K2 B2 3 तृणसोमाग, B1 °सोमाढ्य°, B4 °सोमाकै , Dc D4 6 °सोमाके, D5 °सोमागै , T G2-4 °धूमाग्ने Dn D1 2 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च — b) Ś1 K4 B Dn D1 2 5 T1 सपन्न°, M1 आश्रम° (for सपन्न) — d) Dc2 G2 4 पुण्ये (for पुण्यो) Ś1 K2 D1 3 M1 देवसभो, K3 °सहो, K4 B2 (m as in text) Dn D2 4-6 °समो, Dc G4 °समे, T1 °सखे, T2 G3 °सभा , G2 °सहे Ś1 K (K1 om) B3 (m as in text) D (except Dc) M1 गिरि

15 M2 om 15abc (cf v l 13) — a) B Dn1 n3 D3 वैदूर्य° — b) Ś1 K1 2 गिरि°, B D1 2 4 शुभ° (for शिव) — B3 om (hapl) 15c–18b — c) G2 आश्रम Ś1 K1 2 B2 D6 तत्र (for चैव) K3 अगस्त्यस्याश्रमस्तैप

16 B3 om 16 (cf v l 15) — G4 om 16cd — c) B4 Dn D3 5 चैव (for शैलान्)

17 B3 om 17 (cf v l 15) — a) K1 चमसो मज्जन; K4 तमसा मज्जन (m as in text), B (B3 om) Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 चमसोद्भेदन; T1 G1 तमसो मज्जन, T2 (before corr) तपसोन्मज्जन, G2 4 तपसा (G4 °सो) मज्जन — b) B1 2 D4 6 तथैव, B4 तत्रैव T2 (before corr) G2 4 रचयत्युत — c) B (B3 om) D4 6 M चोदधे° M1 यत्र; M2 तत्र (for तीर्थ) — d) T G2-4 त्रिषु लोकेषु विश्रुत

18 B3 om 18ab (cf v l 15), D2 om 18 — b) Ś1 K1 2 Dn D1 5 G1 M2 शिव (for शुभम्) — c) Ś1 K2 3 D5 ऊर्ज°, G4 मज्ज° (for उज्ज°), cf v l 20 also — d) Ś1 K3 Dc1 D3 G4 M2 क्षिप्र (for क्षिप्रं)

19 a) S1 K3 4 B1 Dc Dn D1-3 5 देवर्षिवीरेण; B2-4 D4 6 °धीरेण — G4 om 19cd — d) K3 4 Dc D1 2 जनाधिप (for युधि°)

20 B3 om 20cd — c) S1 K1-3 D5 ऊर्जयत° (Ś1 °त, K3 D5 °ते), G4 मज्जयते, cf. v l 18 also T G3 4 हि, G1 [ऽ]पि, G2 [ऽ]भि (for स) — After 20, T1

उज्जयन्ते स्म तत्राङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २२
पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २३
त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।
अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ३
वैडूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४
तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।

---

ins

461* एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ।

21 ^{a}) $K_{1.3}$ B_2 T_2 $G_{2.3}$ M_2 यत्र (for तत्र) — ^{b}) $K_{3.4}$ B_4 D (except $D_{5.6}$) G_4 यत्रासौ — G_4 om 21^{cd}, G_1 om (hapl.) 21^{d}–23^{c} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरातनः

22 G_1 om 22 (cf. v.l. 21), K_4 om 22^{ab} — ^{c}) K_4 जगन्नाथ (for ते वदन्ति) $D_{1.2}$ M महाबाहो

23 G_1 om 23^{abc} (cf. v.l. 21), G_4 om 23^{ab} — After 23^{ab}, T_1 ins

462* मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं मधुसूदनः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलं गरुडध्वजः ।

24 ^{a}) Dn D_5 T_2 G_3 त्रैलोक्ये — After 24^{ab}, N (except K_3) ins

463* अव्ययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
[Dn_1 n_3 $D_{1.4-6}$ व्ययात्मा (for महात्मा)]

— ^{d}) K_3 Dc पुराणः (Dc तत्रैव) पुरुषोऽव्ययः

Colophon — *Major parvan*: $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य° — *Sub-parvan*: T_1 तीर्थयात्रा. N G_1 (om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ(Dn₂ om. तीर्थ)यात्रा. — *Adhy. name*: T_2 G_3 धौम्यदक्षिणतीर्थकथन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*) n_2 88, Dn_3 M_2 89, D_1 92, T G M_1 87. — *Śloka no.*: Dn_1 n_3 D_1 27, Dn_2 28.

87

1 ^{a}) Cn आनर्तेषु, Cnp अवन्तिषु (as in text); T_1 प्रतीच्यां राजशार्दूल — B_1 om 1^{cd} — ^{d}) = 3 88 1^{d}. S (except M_2) तीर्थान्याय°

2 G_4 om 2^{ab} — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ प्रियङ्ग्वाम्रासवोपेता — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dn $D_{1-3.5.6}$ °फल°, B_2 धन°, B_4 m $D_{4.6}$ °शालिनी — ^{c}) K_4 तत्र, B_1 रम्या (for पुण्या). K_3 पुण्यश्रोता नदीं पुण्या — After 2, K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ ins

464* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ।
नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः ।
स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ।

[(L. 1) Posterior half = 3 87 1^{d}, 88 1^{d} — (L. 3) Dc महर्षिसिद्धचारणा (for the posterior half)]

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ M_2 श्रूयते (for ख्या°) — ^{b}) $K_{1.2}$ तत्र. $Ś_1$ विश्रवतो, K_3 $D_{3.5}$ विश्वावसोर्, B_3 विश्रवनो. $Ś_1$ K_{1-3} D_3 मुनिः

4 ^{a}) K_4 B Dn_1 D_3 वैदूर्य° — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शुचिः; $K_{3.4}$ Dn $D_{3.5}$ M शिवः (for शुभः). — ^{c}) B_2 Dn $D_{1.3.5}$ नित्य° — ^{d}) T_2 G_{2-4} हरिचन्दना (for °तच्छदाः)

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णीं तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४

वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चद्रा, B Dn D4 6 T2 G3 पुनश्चद्रा; D1 2 सरिच्चद्रा K4 [अ]थ (for च) Ś1 K1 2 पुरी चद्रनिभा नृप

10 a) B Dc Dn D4 6 M1 तत्रैव, T G2-4 मत्स्येषु (for मर्त्येषु) Ś1 K1 2 4 D1 2 °तीर्थो मर्त्ये च (K4 D1 2 °षु), D3 5 °तीर्थावर्तेषु, G1 °तीर्थमध्येषु — b) G1 पुण्य च (for कौन्तेय) Ś1 K2-4 D1-3 5 बहुलाश्रमा (Ś1 K4 °मा, K2 मा, D1 2 °मे), B D6 विपुलाश्रम, T2 G3-4 प्रबलाश्रम (G2 °म)

11 b) K4 च भारत, D4 6 नराधिप (for नर°) K4 S पाण्ड्येषु (K4 पाण्ड्ये च) भरतर्षभ — c) Ś1 K2 ताम्रवर्णं; K1 °वर्ण्यं, K3 °पर्णा, Dc Dn2 D1 2 6 T1 M1 °पर्णी, D5 °पर्णां — d) S1 K1 2 B Dc D4 6 तत् (for ता) M1 देवाश्रमपद तथा

12 c) Ś1 K D (except D4 6) गोकर्ण इति S1 K B1 2 4 Dn D3 5 6 विख्यातस् — d) B3 विश्रुत, Dn D5 विश्रुत (for भारत)

13 b) K3 श्रोत, B Dc Dn3 D4 6 तत्र, T2 G3 चात्र (for तात) K3 श्रवश्च स°, Dc शिलोच्चय (for शिवश्च स°) Ś1 K1 2 शुचि, Dn शुभ (!), D3 श्चय (for च स°) — M2 om 13^{d}–15^{c} — d) K1 श्रीमान्मणिमयो गिरि (cf 15^{b})

14 K1 M2 om 14 (for M2 cf v l 13) — a) Ś1 K2 B2 3 तृणसोमाग, B1 °सोमाढ्य°, B4 °सोमाकै, Dc D4 6 °सोमाके, D5 °सोमागै, T G2-4 °धूमाग्ने° Dn D1 2 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च — b) Ś1 K4 B Dn D1 2 5 T1 सपन्न°, M1 आश्रम (for सपन्न) — d) Dc2 G2 4 पुण्ये (for पुण्यो) S1 K2 D1 3 M1 देवसभो; K3 °सहो, K4 B2 (m as in text) Dn D2 4-6 °समो, Dc G4 °समे, T1 °सखे, T2 G3 °सभा°, G2 °सहे Ś1 K (K1 om) B2 (m as in text) D (except Dc) M1 गिरि°

15 M2 om 15^{abc} (cf v l 13) — a) B Dn1 n2 D3 वैदूर्य° — b) Ś1 K1 2 गिरि°, B D1 2 4 शुभ° (for शिव) — B3 om (hapl) 15^{c}–18^{b} — c) G3 आश्रम Ś1 K1 2 B2 D6 तत्र (for चैव) K3 अगस्त्यस्याश्रमस्यैष

16 B3 om 16 (cf v l 15) — G4 om 16^{cd} — c) B4 Dn D3 5 चैव (for शैलान्)

17 B3 om 17 (cf v.l 15) — a) K1 चमसो मज्जन, K4 तमसा मज्जन (m as in text), B (B3 om) Dc Dn D4 6 T2 (after corr) G3 चमसोद्भेदन, T1 G1 तमसो मज्जन, T2 (before corr) तपसोन्मज्जन, G2 4 तपसा (G4 °सो) मज्जन — b) B1 2 D4 6 तथैव; B4 तत्रैव T2 (before corr) G2 4 रचयन्त्युत — c) B (B3 om) D4 6 M चोदधे M1 यत्र, M2 तत्र (for तीर्थं) — d) T G2-4 त्रिषु लोकेषु विश्रुत

18 B3 om 18^{ab} (cf v l 15), D2 om 18 — b) Ś1 K1 2 Dn D1 5 G1 M2 शिव (for शुभम्) — c) Ś1 K2 3 D5 ऊर्ज°, G4 मज्ज° (for उज्ज°), cf v l 20 also — d) Ś1 K3 Dc1 D3 G4 M2 क्षिप्र (for क्षिप्रं)

19 a) S1 K3 4 B1 Dc Dn D1-3 5 देवर्षिवीरेण, B2-4 D4 6 °धीरेण — G4 om 19^{cd} — d) K3 4 Dc D1 2 जनाधिप (for युधि°)

20 B3 om 20^{cd} — c) S1 K1-3 D5 ऊर्जयत (Ś1 °त, K3 D5 °ते), G4 मज्जयते, cf v l 18 also T G1 4 हि, G1 [ऽ]पि, G2 [ऽ]भि (for स्म) — After 20, T1

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
पपात स पुनर्लोकाँल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
तत्र पुण्यह्रदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०
जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १२
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

5 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ $_2$ तस्य (for तत्र) Dn D$_3$ $_5$ पुण्य महीपते, T G तरुलता(T$_1$ °कुला, G$_1$ °वना)कुल (for तत्र च धीमत) — ^{c}) K$_3$ प्रोत्फुल्लनलिन रा°; Dn D$_5$ फुल्लपद्म महाराज

6 ^{c}) K$_4$ रम्ये, Dn D$_{3-5}$ चैव, D$_6$ तत्र (for दिव्ये) — ^{d}) K$_4$ मुनि°, T G M$_2$ देव (G$_1$ पुण्य) (for नित्य) Dn D$_3$ $_5$ देवर्षिगणसेविते

7 ^{a}) K$_1$ $_2$ ह्रादिनी; G$_1$ हृष्टानि, M$_2$ ह्रदनी — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ राजर्षे — ^{c}) Ś$_1$ K D (except Dc D$_4$) राजन्, B$_1$ रम्या (for पारा) T$_1$ विश्वामित्रा नदिवरा; T$_2$ G$_3$ $_4$ विश्वामित्रेण तपसा, G$_2$ विश्वामित्रस्य नीवारा° — ^{d}) T$_3$ G$_3$ $_4$ निर्मिता सर्वपावनी

8 ^{a}) Ś$_1$ गतो, K$_{1-3}$ D$_4$ $_6$ सभा (for सता) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ लेभे धर्म्यान्, K$_4$ D$_1$ $_2$ लेभे लोकान्, T$_2$ G$_2$ $_3$ M$_1$ लेभे पुण्यान्, G$_4$ पुण्यान् लेभे B D$_4$ $_6$ च शाश्वतान् (for सना°)

9 ^{a}) S$_1$ K$_1$ $_3$ $_4$ D$_1$ $_2$ यत्र (for तत्र) K$_3$ $_4$ Dn D$_{1-3}$ $_5$ G$_4$ M$_1$ पुण्यो ह्रद°, B Dc D$_4$ $_6$ M$_2$ पुण्या ह्रदा°, T$_1$ पुण्यतम° (for पुण्यह्रद°) S$_1$ K$_1$ $_2$ चैव; B$_1$ $_3$ तत्र, Dn D$_1$ $_5$ ख्यातो (for तात) — ^{b}) S$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ B$_3$ $_4$ तत्र पर्वत°, B$_1$ पर्वतोत्तम° (for चैव पर्वत°) — ^{cd}) N T$_1$ °फलोपेतस् N त्वसितो (K$_3$ प्रशितो, Dc D$_4$ $_5$ तुषितो) (for असितो)

10 ^{a}) M$_1$ कक्षदेवस्य — ^{b}) S$_1$ K$_3$ पुत्र°, K$_1$ $_2$ पूत° (for पुण्य) K$_3$ यत्र (for तत्र) — ^{c}) B$_3$ D$_4$ $_6$ T$_2$ G$_{3-4}$ तत्र (for चैव) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ भारत (for पाण्डव) Dn D$_5$ विख्यातस्तत्र पाण्डव — ^{e}) T$_1$ अल्पेनैव च कालेन; T$_2$ G$_{2-4}$ अल्पाल्पेनैव सिध्यति (T$_2$ G$_3$ [by corr] सिद्धा स्यु°)

11 ^{a}) K$_1$ $_3$ $_4$ D$_1$ $_2$ °मार्गे (for °मार्गो) — Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ G$_4$ om (hapl) 11^{b}–12^{a} — ^{b}) K$_3$ $_4$ Dc D$_{1-3}$ S (G$_4$ om) मुनीना (for ऋषीणा) — ^{c}) K$_3$ श्रम्यता, K$_4$ D$_3$ श्रीम°, Dc सरि°, D$_1$ $_2$ तप°, T$_2$ G$_3$ M श्राम्य°, G$_1$ श्राव्य° (for शाम्य°) — ^{d}) K$_4$ °गण° पुन°; B$_3$ °गणावृत°, Dc$_1$ G$_1$ °गणायुत, Dc$_2$ °समायुत, Dn D$_4$ $_6$ °निषेवित°, T$_2$ G$_2$ $_3$ मृगपक्षिगणायुत°

12 D$_3$ om 12^{ab}, Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ G$_4$ om 12^{a} (cf v.l 11) — ^{a}) K$_3$ $_4$ D$_1$ $_2$ T G$_{1-3}$ M$_2$ जबूमार्गो महाराज (=11^{a}) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ Dn D$_5$ T G तापसैर्युत° (Dn र्युता, T$_2$ G$_{2-4}$ °र्वृत), K$_3$ D$_1$ $_2$ तपसायुत — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ गगाद्वारे; K$_3$ $_4$ Dn D$_{1-3}$ $_5$ M$_1$ °द्वार — ^{f}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तीर्थं, T$_2$ G$_{2-4}$ रम्य (for पुण्य) B$_3$ द्विजगणावृत, S मुनिनिषेवित — After 12, B$_3$ *repeats* 12^{ab} (v.l निवेदित for तापसायुता)

13 ^{b}) Ś$_1$ K Dn D$_3$ $_5$ M$_2$ नामत°; B$_3$ विश्रुत (for भारत)

14 ^{a}) K$_3$ सश्रवार्थाय, B$_{2-4}$ सभवा°, Dn D$_3$ $_5$ सश्रया°, T$_2$ G$_2$ $_3$ सस्तव पार्थं, G$_4$ सस्तवप्रास — ^{b}) K$_1$ इम जगौ, B Dc D$_4$ $_6$ इमा जगौ, S उदाजगौ (T$_2$ [after corr] G$_3$ उपाजगौ) — ^{d}) T G$_{2-4}$ M$_2$ शृणु, G$_1$ जगौ (for वर)

८८

धौम्य उवाच ।

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
सरस्वती पुण्यवहा ह्रदिनी वनमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
तत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शिवम् ।
यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ४
एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५
अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।
विंशति सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७
कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८
सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।

---

15 [a]) T_2 G_3 हि (for [अ]पि) — [b]) B $D_{4\,6}$ M_1 तप॰ (for मन) — [c]) Dn_1 n_3 $D_{3\,5}$ चिप्रण(*or* ॰न)श्यति पापानि (by transp) — [d]) $K_{1\,2}$ शोभते, $B_{3\,4}$ D_{4-6} T_1 G_1 M पूज्य॰ (for मोद॰)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dn_3 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* T_1 तीर्थयात्रा N (except Dn_3) (all om sub parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा — *Adhy name* G_1 धौम्यतीर्थानुक्रमण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 89, Dn_2 (wrongly) 99, Dn_3 M_2 90, D_1 93, T G M_1 88 — *Śloka no* Dn 18, D_1 16

88

1 [b]) K_4 D_{1-3} तीर्था (for पुण्या॰) — B_3 om 1^{cd} — [d]) = 3 87 1^d K_3 $B_{2\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ T_1 G_1 M_1 तीर्था॰ (for पुण्या॰) — After 1, B (B_3 om line 2) Dc Dn $D_{4\,6}$ ins

465* शृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयत प्रभो ।
कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धा जनयते शुभाम् ।
[(L 1) $B_{1\,3\,4}$ Dc राजन् (for भूत्वा)]

2 [a]) B Dc $D_{4\,6}$ पुण्यजला; Dn $D_{3\,5}$ महापुण्या; S पुण्यतमा (for वहा) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_1 G_4 ह्रादिनी $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ Dn $D_{1-3\,5}$ तीर्थमालिनी, B D_6 वप्र , Dc D_4 विप्र ; M_1 मेघ ; M_2 च प्रमाथिनी — [c]) B_{1-3} $D_{4\,6}$ महा पुण्या, M_1 वेगवहा (for महावेगा) — [d]) $D_{1\,2\,4\,6}$ तत्र $D_{1\,3}$ T_1 M_2 भारत (for पाण्डव)

3 G_4 om 3 — [a]) $Ś_1$ K_4 Dn $D_{1\,3}$ M_1 यत्र (for तत्र) Dn $D_{1\,3\,5}$ पुण्यतर — [b]) Dn $D_{3\,5\,6}$ S (except M_1) शुभ (for शिवम्) — [c]) T_2 $G_{2\,3}$ M_2 सारस्वतीर् — [d]) K_4 अवभृतैर्, Dn $D_{3\,5}$ ॰भृथैर्, M_2 ॰भृथान्

4 [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ख्यापयते, K_3 तमक्षय, K_4 S (except G_4 M_2) च ख्यायते — [b]) B_{1-3} सरो (for शिरो) B_3 Dc $D_{4\,6}$ महत् (for ऽनघ)

5 [a]) K_3 चार्थेषु; B D (except D_3) चार्थेसौ (B_3 चाप्यर्थे) (for चार्थेयम्) — D_2 om 5^b–6^a, $Ś_1$ om 5^{cd} — [cd]) M श्लोकश् (for गाथा), and गीयमानो

6 D_2 om 6^a (of v l 5) — [b]) B_2 Dn $D_{4\,6}$ सेविता (for ये चिता) — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} शत सहस्रदक्षिणा॰; K_1 B Dc Dn $D_{4\,6}$ ते तस्य कुरुशार्दूल — [d]) $K_{3\,4}$ $D_{3\,5}$ सहस्र शत॰

7 [a]) Dc_2 T_2 G_{2-4} अत्रैव; $D_{1\,2}$ तथै॰ (for तत्रै॰) — [c]) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ D (except $D_{3\,4}$) T_1 M Cn विंशति, Cnp as in text — [d]) T_2 G उदाहरत्

8 G_4 om 8 — [a]) B Dc $D_{4\,6}$ ॰कृत्स (for ॰कृद्यो) — [b]) $Ś_1$ Dn $D_{3\,5}$ यथा (for मया) — [c]) K_3 अत्रैव, D_5 अत्यर्थम्, M_1 अद्यापि (for अत्यन्तम्) K_3 M_2 चाश्रम , G_2 आश्रय — [d]) $Ś_1$ M_1 शरकस्; K_1 $B_{2\,3}$ $D_{4\,6}$ सरसस्; K_2 चरकस्; T G (G_4 om) M_2 शकरस् (for सरकस्) $D_{4\,6}$ T G (G_4 om) M_2 तत्र (for तस्य) B $D_{4\,6}$ भारत (for विश्रुत) $K_{3\,4}$ Dc Dn $D_{1-3\,5}$ शरभगस्य वि

9 [b]) $Ś_1$ K $D_{1\,2}$ तात (for पार्थ) B_2 $D_{4\,6}$ T_2 G_3 सेविता (for पूजि) — [c]) K_4 B Dc D_3 वालिखिल्यैर्

वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ९
दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ १०
वेदज्ञौ वेदविदितौ विद्यावेदविदावुभौ ।
यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ११
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ १२
ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥ १३
यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ १५
यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥ १६
गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
किरातकिंनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ १७
बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ १८
सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः ॥ १९
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।

---

10 ^{a}) Dn D5 6 महापुण्या (for पुण्य°) — ^{b}) B Dn D1 3–6 यत्र (for तत्र) K3 T G3 4 [आ]ख्याता (for ख्याता) — After 10^{ab}, B Dc Dn D4 6 M2 (om lines 2–4) ins

466* न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदां वर ।
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ।
कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

[(L 1) B1 3 4 पुण्याक्ष ; Dc Dn2 वै पुण्य , Dn1 n3 पाचाल्य (for पुण्याख्यः) Dc पांचालो, D6 पचाल्यो — (L 2) B1 3 4 दाल्मघोषश्च दाल्मश्च, Dc दाल्व° दाल्वश्च (for the prior half) B1 3 धरण्याख्यो, Dc °णीस्तो (for °णीस्थो) Dc D4 6 °मना (for °त्मन)]
— K3 4 om 10^{c}–11^{d}, D1 G4 om 10^{cd} — ^{c}) Ś1 K2 नैव ववर्णवर्णौ च, K1 तेनैव वर्णसुवर्णौ च (hypermetric !), B1 नैतावववर्णौ वर्णौ च, B2–4 Dc Dn D4 6 नैता(Dc नैक°, Dn D4 6 एता)वर्णाव(B3 °वि)वर्णौ च, D2 नारदः पर्वतश्चैव, D5 नैवर्तुवर्णावर्णौ च; D6 तौ चार्कवर्णावर्णौ च — ^{d}) Dn D2 विश्रुतौ (for सुपुण्यौ)

11 K3 4 om 11 (cf v.l 10) — ^{a}) B2 D4 6 वेदज्ञैर्, K1 2 Dn D1–3 5 वेदविद्वांसौ — ^{b}) Dc °विशारदौ, Dn D1–3 5 वेदविद्या° (by transp) — ^{c}) Ś1 K1 2 Dn D1 3 4 ईजाते, B Dc D3 5 6 यजतः (for यजन्तौ) B1–3 D4 6 तत्र; Dn D5 6 मुख्यैः (for नित्य) — ^{d}) Ś1 K1 2 पुण्ये, D1 3 पुण्यौ (for पुण्यैर्).

12 ^{a}) S1 K1 2 सहिता; T1 यहवो (for बहुशो) — ^{b}) Ś1 K1 2 D2 सर्षिगणाः पुरा, K3 सवरुणायुताः — ^{c}) Ś1 K1 2 विशाला , Dn2 n3 विश्रामः, D5 विश्राम्य (for विशाख) — ^{d}) Dn D5 G1 तेन (for तस्मात्) Ś1 K1 2 सदा, K3 4 Dc D1 3 S स च, Dn D5 6 च स (for स वै)

13 ^{a}) Ś1 K1 2 राजन् (for महान्) — ^{b}) K Dc D1 2 M1 °तपाः (for °यशाः) — ^{cd}) B2–4 D3 4 6 T2 G2–4 transp पुण्येषु and रम्येषु S1 [अ]यजते; K1 2 चाय° जत्, B Dc Dn D4–6 M2 यजत (B1 3 D4 °त°) (for [अ]यजत) Ś1 K2 3 विभु , K3 4 D5 [अ]भिभु°; B Dc Dn D4–6 M2 प्रभुः, D1 2 [अ]भिभो (for [अ]भिभूः)

15 ^{a}) B D4 6 चात्रैव (B4 चाप्यत्र) राजेंद्र (for चात्र महाराज) — ^{c}) Ś1 K1 2 महावीर; T2 G3 महावीर्य; G2 4 महाराज, M1 महाबाहो, M2 तथा वीर (for तदा वीर) — ^{d}) S वीक्ष्य (G1 यज्ञ) (for प्रेक्ष्य) Ś1 वीर, Dn (Dn3m as in text) D3 5 दीक्षा, G1 वीक्ष्य (for वीर्यं)

16 D6 om (hapl) 16^{ab} — ^{a}) B1–3 Dc D4 वै राजन्, D5 6 T G2–4 M1 वै देवा, M2 देवाना (for वै देवान्) — ^{c}) Ś1 K1 2 आगता , K3 4 D1 °गत्य (for °गम्य) Ś1 K1 2 विप्रा, K3 विप्र, K4 D (except D4 6) विप्रान् (for सर्वा) — ^{d}) B Dc D4 6 M [अ]तर्पयन्द्विजान् (for समत°)

17 ^{b}) K3 4 B4 Dn D1–3 5 M2 सेवित (for शोभि°)

18 ^{b}) Ś1 K1 2 B2–4 D (except Dc) गंगाद्वार

19 D3 6 om (hapl) 19^{a}–20^{b}, G4 om 19^{ab} — ^{a}) Ś1 K D1 2 आकुमार स, D5 सुकुमार च (for सनत्कुमारः) Ś1 K1 2 4 Dc कौंतेय; T1 कुरव° — ^{b}) S (G4 om) पुण्य कनखलस्तथा — ^{c}) S1 पुनर्यत्र, K1 2 पुरर्यत्र; Dc1 Dn2 D1 पुनर्नाम — ^{d}) B Dn2 n3 यातः, G [आ]स्थत (for जात)

20 D2 6 om 20^{ab} (cf v.l 19) — ^{a}) Ś1 K

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २०
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ २४
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५
तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ २७
एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

B Dc D₃ ₄ तत्र (for यत्र) — ᵇ) Ś₁ K₁₋₃ °सवृत , B Dn D₄ ₅ सेविते, Dc °सवृते; G₄ °पूजित° — ᶜ) Dn D₅ राजन्स (by transp) Ś₁ K₁₋₃ नामत (for आश्रम°) — ᵈ) B Dc D₄ ₆ °तुगे °गिरौ; T₁ G₁ M °सुदो °गिरि°

21 ᵃ) K₃ B Dn D₁ ₃₋₆ M य स; Dc D₂ T₁ य° स° (for यच्च) K₃ B Dc D₃ ₄ ₆ भविष्य च — ᵇ) K₃ भविष्यत् (for भवच्च) B Dn D₄₋₆ T₁ G₁ M भरत (for पुरुष) — K₁ om 21ᶜᵈ — ᶜ) B D₄ ₆ विभुर; Dc भृगुर्, T₁ पर (for प्रभुर्) T₂ G₂ ₃ जिष्णु° (for विष्णु°)

22 K₄ D₈ G₁ om (hapl)22ᶜ–23ᵈ — ᵈ) S (G₁ om) भारत (for विश्रुत°)

23 K₄ D₈ G₁ om 23 (cf v.l 22) — ᵃᵇ) D₁ transp उष्ण and शीत T₂ G₂₋₄ M₂ कृष्ण (for उष्ण°) T₂ (before corr) G₂ ₄ श्वेत (for शीत) Ś₁ K₁ ₂ B Dn D₁ ₄ ₆ T₂ G₂ ₃ पुरा, G₄ वरा, M₂ च या (for [अ]परा)

24 D₃ reads 24–27ᵃᵇ after 3 89 11ᶜ — ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ [ऽ]त्र हि (for यत्र) — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ [अ]मितौ° (for महौ) — ᶜ) G₂ ₄ प्राप्ता (for प्राप्य) D₁ ₂ स च (for नित्य) B₂ D₄ ₆ नमति स्म, T₁ G₁ नमस्यते, T₂ G₂₋₄ उपासते — ᵈ) B D₄ ₆ M₁ नारायणमज (for देव नारा) Ś₁ K₁ ₃ ₄ B₁₋₃ Dc Dn D₅ प्रभु, D₁ विभो; T₂ G₃ मुवि (for विभुम्)

25 ᶜ) B₄ Dn D₁ सर्व (for पार्थ) — 25ᵈ = 28ᵈ

26 ᵃ) D₃ तीर्थ (for पुण्य) S₁ K B₃ ₄ D परम (D₄ ₆ तत्पुनर्) (for तत्पर) — ᵇ) K₃ तीर्थ च; T₂ G₂₋₄ पवित्र (for तत्तीर्थ) — After 26ᵃᵇ, B Dc Dn D₄ ₆ ins

467* तत्पर परम देव भूतानामीश्वरेश्वरम् ।
शाश्वत परम चैव धातार परम पदम् ।
य विदित्वा न शोचन्ति विद्वास' शास्त्रदृष्टय' ।

— ᵈ) S₁ K₁ ₂ देव (for चैव)

27 ᶜ) K₃ M₂ यत् (for तत्) — ᵈ) S₁ K Dn D₁₋₃ ₅ ₆ अत्र (for तत्र) Ś₁ K₁ ₂ मे, B₂ वा (for मा) B मा भूते सशयोत्र वै

28 ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ कुरु° (for नर°) — K₃ om 28ᵈ–29ᶜ — ᵈ) = 25ᵈ B₁ D₁ ₃ ₄ ₆ पुण्या° (for तीर्था) Dc सेवितानि महर्षिभि (cf 29ᵈ and v l)

29 K₃ om 29ᵃᵇᶜ (cf v l 28) — ᶜ) S₁ K₁ ₂ देवताकल्पै° , Dn D₁₋₃ ₅ G₁ M₁ देवकल्पैश्च — ᵈ) K₃ Dc महर्षिभि (for महा°), cf v l 28

30 ᵇ) B₁ ₂ ₄ Dc D₄ ₆ सहितै (Dc₂ सेवितै) B D₄ ₆ ब्रह्मवादिभि , Dc ब्राह्मणर्षिभि — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ °वेगैर् (for भागैर्) — ᵈ) Ś₁ K₁₋₃ सोत्कठो (for उत्कण्ठा) Ś₁ K Dn D₃ ₅ M विहरिष्यसि (K₁ ₃ ₄ °सि); T G विजयिष्यसे (G₂ सि)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₃ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* T G₁ ₃ तीर्थयात्रा N (om sub parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (B₂ Dn₃ D₄ ₅ om समाप्ता) — *Adhy. name* T₂ G₃ धौम्यतीर्थानुक्रमण; G₂ धौम्यतीर्थकथन

८९

वैशंपायन उवाच ।
एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ६
आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 M2 90, Dn3 91, D1 94, T G M1 89 — *Śloka no* Dn1 n2 34, Dn3 35, D1 29

89

1 b) K4 Dc1 D2 6 कौरवनदन, T1 कौरव्यनदन — c) Ś1 Dn T2 G3 4 स, K3 तु (for सु)
2 b) K4 D1 2 M2 ये (for ते) — D3 om 2c–4b — c) Dn D5 उपातिष्ठन् B1 3 4 D4 6 M2 महाभागा°, B2 T2 G2–4 °राज, Dc D1 T1 °भाग, G1 M1 °स्मान
3 D3 om 3 (cf v l 2) — a) Ś1 Dn D1 4 सम° (for तम°) — b) Dn D5 6 धर्मपुत्रो — d) T1 गमने (for अटने) M2 महर्षि लोकविश्रुत
4 D3 om 4ab (cf v.l 2) — b) B2 °मति°, B3 Dc S (except G1 2) °त्मना, D4 6 °मते, D5 °तपा (for °मना)
5 a) S1 K1 3 इव (for अस्मि) — b) S1 K Dn D1–3 5 T2 G3 सर्वान् (for सर्व-) — c) Ś1 K Dn D2 5 T2 G2–4 भवन (for सदन)
7 a) Ś1 K Dc D1 2 transp आह and तत्र B2 D4 6 माह (for आह) S1 K B3 Dc D2 देवेंद्रो (for देवेशो) — b) K4 Dc Dn D2 5 प्रति (for इति) — d) K4 D1 महाभुज, Dc सभागत, M2 महाभुज (for सहा°)
8 c) Ś1 K1 2 राजन्, B4 तावद् (for तात) — d) B4 अह (for महत्) K3 महात कुरुनदन, K4 B1–3 Dc D1 2 4 6 सुमहत्पांडुनदन
9 a) Dn2 n3 D5 ऋषि° (for भ्रातृ°) — b) T1 G2–4 सह (for चैव) — c) K3 B1 2 D4 6 S (except M2) यस्, B4 तत् (for यत्) Ś1 K1 2 T1 त्वयोक्तः B1 च प्रोक्त (for त्वयोक्तो) S1 K1 2 स्वय भ्रातुर् (for महा°) — d) Ś1 K1 2 Dn D5 भरतर्षभ, B2 पाडवो गत, Dc D1 2 G2 पाडुनदन, T2 G3 4 M1 पाडवर्षभ
10 a) Ś1 तदस्त्र प्राप्त, K1 2 D1 2 प्राप्त तदस्त्र, T2 G1 2 तदस्त्रमात्त — b) Ś1 K1–3 D (except D3 4 6) विभो (for महत्) — d) Dn D5 6 आगमत् (for आगतम्)
11 c) Ś1 K1 2 त (for तत्) Cf v l 3 88 24
12 a) T2 G2 3 शस्त्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 K1–3 D1 2 वज्र चास्त्राणि च तथा, B4 Dn D3 वज्रम् (B4 वज्र चा) स्त्राणि चान्यानि — b) S1 K1 2 दडनीतिर्, K3 इद्रादीनि, T1 दडानीति, G2 दव्यादीनि — e) B2 3 Dn1 D1 6 [अ]वाप्त° (for [अ]धीत°) — f) B D4 6 कुरुनदन (for-

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २०
यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रम)

13 ^{a}) Dn D5 6 तु (for च) — ^{b}) T1 G1 गीत ; M3 दिव्य (for गीत) N (except Ś1 K3) नृत्य (for नृत्त) — ^{d}) Ś1 K1 2 गृह्णाद् (for °विन्दद्)

14 ^{d}) G3 [अ]वरस् (for [अ]नुजस्) T1 अनुजस्तव सुव्रत°

15 ^{a}) K3 B1–3 Dc D4 6 यच्च (Dc यश्च) मा स (for यदर्थं मा) K3 नर (for सुर°) — ^{c}) K3 सत्वत, Dc यच्च ते K1 B1 M1 कीर्तयिष्यामि — ^{d}) T G तत् (for मे)

16 ^{a}) Ś1 K1 2 °लोक हि, Dn1 n3 D5 लोकेपि, Dn2 T2 G °लोकेषु (G1 °लोकास्त्व) K4 भगवान्मानुषे लोके (m as in text)

17 ^{b}) T2 G2–4 कृतार्थ° (for °स्त्र) — ^{d}) Ś1 K D2 दिवालयै°, D1 सुरालयै°, B दिवौकसा

18 ^{a}) B Dc D4 6 तत् (B4 च), Dn D5 [अ]पि (for तु) T2 G2–4 तसम् (for तु त्वम्) G1 तपसा त्व च तीर्थेन — ^{b}) Ś1 K D (except D4 6) M1 योजय भ्रातृभि° सह

19 T1 om 19–20 — After 19^{ab}, K1 2 B Dc Dn D4 6 ins

468* सत्यसंध महोत्साह महावीर्य महाबलम् ।
महाहवेष्वप्रतिम महायुद्धविशारदम् ।
महाधनुर्धर वीर महास्त्र वरवर्णिनम् ।
महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनय प्रभुम् ।
तथा ज्ञानगतिं स्कन्ध सहजोल्बणपौरुषम् ।

[(L 1) B1 3 Dc महात्मान (for महो°) — (L 3) Dc कृतास्त्र (for महास्त्र), and °वर्मिण (for °वर्णिनम्) — (L 5) Dc क्षेन (for स्कन्ध) K1 2 Dn तथार्जुनमतिस्कध (K1 2 °द); Cnp तथा ज्ञान° etc (as above) B1 3 Dc सहसो(Dc जो)ज्वलकुडल, B4 सहस्रनयनोपम (for the posterior half)]

— ^{c}) Ś1 K1 3 4 D1 2 च (for स)

20 T1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) Ś1 K Dn D1–3 5 कर्णान् (for तस्मान्) — ^{b}) K3 अनिंदित (for अरिंदम) M1 मनसि स्थितमच्युत — ^{c}) B D4 6 M2 °ष्येह (for °ष्यामि) — ^{d}) N G1 साचिनि (for °साचाव्) Ś1 K4 B Dc D2–4 6 [अ]तो गते, K1–3 Dn D1 5 [उ]पागते, T2 G3 [इ]तो गते (for [इ]हागते)

21 Ś1 K1 2 om 21 — ^{a}) T2 G2–4 दुःख (for वीर) — ^{c}) K3 4 B Dc Dn2 D1 3–6 महर्षिर्लोमशस्ते वै (K3 4 D1 3 5 शास्त्रस्ते), Dn1 n3 D2 स महर्षिर्लोमशस्ते

22 ^{c}) Ś1 K D (except D3 5 6) G1 4 महार्षिर् (for महर्षिर्) Ś1 K2 Dc Dn2 एव (for एष) B (B4 marg) Dn3 D4 6 लोमशो ब्रूयात् (for एष यद्ब्रूयात्) B4 वै, G2 4 तद् (for यद्) K3 4 Dc Dn1 n3 D2 3 5 ब्रूयात्वा (Dn1 n3 D3 5 त्ते) (for यद्ब्रूयात्) — ^{d}) B3 तच्छ्रुत्वेयम्, B4 तज्जज्ञेयम्, T1 तच्छ्रेयोय ; G4 तच्छ्रद्धव्य (for तच्छ्रद्धेयम्) K3 T G न चान्यथा (for अनन्यथा) Dn1 n2 D3 5 न तच्छ्रद्धेयमन्यथा

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn1 n3 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* D3 T2 G1 3 तीर्थयात्रा K4 B2 4 Dn1 n3 D1 2 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś1 K1 2 लोमशवाक्य, B4 इन्द्रवाक्य ; T1 लोमशागमन ; T2 G3 लोमशाभिगमन ; G1 लोमशागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 91,

९०

लोमश उवाच ।
धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्धर्म्यया श्रिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn3 M2 92, D1 95, T G M1 90 — *Śloka no* Dn 25, D1 23

90

1 a) K1 D1 5 [अ]स्मि, K3 [अ]स्ति (for [अ]पि) Ś1 K D1 3 5 [उ]क्त' (for [उ]क्त) — b) Ś1 K1, 2 B3 D1 2 M3 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु) T1 M1 नराधिप (for युधि°) D5 फल तीर्थेषु भारत — c) T2 G भ्रातर मेनुजै सार्धं — d) Ś1 K1 3 4 D6 G2 M3 योजयेद् (for °येर्) Ś1 K2 वधया (for धर्म्यया) K1 B3 Dc Dn3 D4 6 T G3 M गिरा, B1 2 4 G1 2 4 धिया (for श्रिया) D1 2 योजयेथास्तपश्रिया

2 a) K1 S (except M1) धर्मं पर B Dc D4 6 वेत्सि (for वेत्थ) — c) T2 G2–4 चाभि, M1 च वि (for चापि) — d) Dn D5 M1 धर्मं राज्ञा (by transp), D3 धर्मं राज्य

3 a) B D (except D1–3) परम (for यत्पर) — b) K3 Dn D3 5 T2 G2–4 पुरुष (for °षान्) — d) K3 4 B D (except D1 3) पाडवान्, M1 पार्थिव

4 a) Ś1 तीर्थेन (for तीर्थानि) — b) T2 G2–4 गत्वा (for गाश्च) — c) T2 G2–4 सर्वं त्वया (for सर्वा°) — d) Ś1 K Dn D1–3 5 अर्जुनो (K3 विजने) (for विजयो)

6 c) K3 4 B Dn D4–6 G1 M कौंतेयान् (for °य) D1 तथा रक्ष्यश्च कौंतेयो

7 a) T1 G3 4 च (for हि) — c) Ś1 [अ]भियुक्त, K3 Dn D3 5 [अ]भिगुप्त; Dc1 हि गुप्तान्, Dc2 गुप्तान्हि (for [अ]भिगुप्तान्) Ś1 K2 Dn D2 3 5 कौंतेय — d) K3 B3 Dn2 T1 M1 नाभिवर्तेयुर्; Dc नाभिवर्धेयुर्, Dn1 n3 D5 न विवर्तेयुर् Ś1 Dn D3 5 अतिक

8 After 8ab, D1 2 ins
469* आगतस्त्वा महाबाहो कुरु पुण्य युधिष्ठिर ।

9 a) Ś1 K2 द्विस्तीर्णानि, K1 द्विवारथा (?), M3 विस्तीर्णानि K1 महाबाहो, K3 (corrupt) मयाबाहो — b) M3 तीर्थानि (for दृष्टानि) — c) Ś1 K1 2 4 D3 इम (for इद) K3 4m यास्यामि, K4 B3 Dc वक्ष्यामि (for द्रक्ष्यामि)

10 d) T G M1 शुभावहा (G4 युधिष्ठिर) (for भया°)

11 a) T2 G2–4 नानृती (for नानृजुर्) M3 नानृतात्मा च — b) K1 तृतीय, B Dn D1 2 4 6 नाविद्यो

12 T1 om (hapl) 12ab — a) S (T1 om) °रतिर् (for °मतिर्) — c) B1 2 4 Dn D4 6 M3 सर्वसंगेभ्यो

13 d) T2 G2–4 पार्थिव (for पाण्डव)

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।
विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२
तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २३
ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

---

14 D_5 om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) T G मुने (for क्वचित्) — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1\ 2}$ मा ; D_5 G_4 M_1 यत् (for य) — ^{d}) B D_c D_n $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) को नामाभ्यधिकस्तत (= 15^{d})

15 D_c D_5 om 15^{ab} (for D_5 cf v l 14), Ś$_1$ om (hapl) 15 — ^{b}) $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 4}$ D_n D_{4-6} T_1 M चैव (for यस्य) — ^{d}) $K_{2\ 4}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M_2 किं (K_2 G_1 M_2 को) नामाभ्यधिक तत (= 14^{d})

16 ^{a}) T_2 G_{2-4} तद्, G_1 M_2 मा (for मां), — ^{b}) T G_{2-4} गमन (for दर्शन) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ तथैव (for कृतैव) — After 16 B_3 ins 470*

17 B_3 om 17^{a}–19^{b} — ^{a}) Ś$_1$ D_c यद्; K_3 स (for तद्) Ś$_1$ $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ यथा (for यदा) T G द्रष्टु (G_1 दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्) — ^{cd}) $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{2\ 4}$ तथैव (for तदैव) B_{2-4} D_c D_n $D_{4\ 6}$ तीर्थान्येष, T_2 G_{2-4} परमेष (for दृढ)

18 B_3 om 18 with the ref (cf v.l 17), T_2 $G_{3\ 4}$ om the ref — ^{a}) B (B_3 om) D_c D_n $D_{4\ 6}$ [illegible] (for त)

19 B_3 om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{b}) K_3 तापसाश्च ये; K_4 ये तपस्विन (for यतयश्च ये) $D_{1\ 2}$ तथा (for च ये) — K_1 B D_c D_n $D_{4\ 6}$ ins after 19^{ab} (B_3, which om 17^{a}–19^{b}, ins after 16)

470* क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णव ।
ते सर्वे विनिवर्तन्ता ये च मिष्टभुजो द्विजा ।
पक्वान्नलेह्यपानाना मांसाना च विकल्पका ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्ता ये च सूदानुयायिन ।
मया यथोचिता जीव्यै संविभक्ताश्च वृत्तिभि ।

[(L 2) D_c °वर्तंतु (for °वर्तन्तां) — (L 3) K_1 $D_{4\ 6}$ लेह्यमानाना, B पानलेह्याना, D_c °पानभोज्याना K_1 विकल्पन, D_c विकत्थना — (L 4) $B_{1\ 3}$ सूदाभिरनुयायिन, D_c सूदाभिरनुजीविन (for the posterior half) — (L 5) B_3 D_c सदा (for मया) B_3 D_6 यथोचितैर् B_3 D_c बीजै, D_6 द्रव्यै (for जीव्यै)]

— ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{5\ 6}$ [अ]न्ये (for [अ]पि) — ^{d}) K_4 D_n $D_{4\ 6}$ G_2 पुरःसरा, T_1 $G_{1\ 4}$ ये च भक्तिपुर

20 ^{b}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ तेभि (for अभि) Ś$_1$ $K_{3\ 4}$ चैव ह; $K_{1\ 3}$ $D_{1\ 2}$ चैव हि; B D_c D_n $D_{4\ 6}$ ते च (D_c त्र) वै (for चैव ते) — ^{c}) T_1 G_1 ददाति (for दास्यति)

21 ^{b}) M_1 पृथिवीपतिः (for मनुजे) — ^{d}) [illegible] पाचालो

22 B_3 $D_{1\ 2}$ G_4 om the ref — ^{b}) K_1 B D (except $D_{1-5\ 6}$) प्रपीडिता, T G गुरौ (G_4 °रु) भारे समाहिते (T_2 G_3 °ता) — ^{c}) B_3 मुनयो (for यतयो) N (except Ś$_1$) M_1 मुख्या; G_4 विप्रा (for युक्ता)

९१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

---

24 ^{b}) Ś1 K1 2 भ्रातृभि (for ब्राह्मणै°) B8 ब्रूत° (for सह)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* B1 Dn1 D4 6 T G1 3 तीर्थयात्रा K3 4 B2–4 Dc Dn3 D1–3 5 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* T2 G3 अर्जुनकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 92, Dn3 M2 93, D1 96, T G M1 91 — *Śloka no* Dn 27, D1 24

91

1 ^{a}) K2–4 B1 Dc Dn1 D2 3 5 T1 प्रयात — ^{c}) K4 Dc T1 महाराज (for तदा राजन्)

2 ^{c}) B Dn D4 6 ऋषिणा चैव स°

3 ^{b}) Ś1 D1 2 इच्छसि (for अर्हसि) — ^{c}) G1 M transp हि and न — Dc om (hapl) 3^{d}–4^{a} — ^{d}) S (except M1) कुरुनदन (for तानि कौरव)

4 Dn3 om 4, Dc om 4^{a} (of v l 3) — ^{a}) D1 2 T2 G2–4 °जुष्टानि, T1 G1 °सृष्टानि; M2 °विष्टानि — ^{c}) K3 4 B2 3 4m D1 3 5 अन्यैस (for अल्पैस) — ^{d}) B3 भरतर्षभ (for मनुजे°)

5 ^{a}) K4 Dn2 n3 D3 T2 G2 3 भवतो (for °न्तो) G4 भ्रातरो भवत° शूरा — ^{b}) M2 परा° (for सदा) — ^{d}) Dn D6 गच्छाम, D3–5 गच्छामो (for गच्छेम)

6 ^{b}) K4 B1–3 D प्राप्नुयाम° Ś1 K1 2 D3 4 फल सुख, K4 B Dc Dn D1 2 4 6 M2 सुख (B2 M3 शुभ) फल — D2 om 6^{d}–7^{c}

7 D2 om 7^{abc} (of v l 6) — ^{b}) D1 शुभ, T1 G1 शुभास (for शुद्धास) — ^{d}) T2 G2–4 °सस्पर्श° (for °सदर्श°) D1 2 पावन तीर्थदर्शन

8 ^{b}) Ś1 K B3 D1–3 5 धीमत° (for भारत) — ^{c}) Ś1 K1 2 4 D1 3 तु (for च) — ^{d}) B2 D1 2 5 T1 G1 चैव हि; T2 G2–4 चानघ

9 ^{a}) Dc दिलीपस्य (for च वीरस्य) — ^{b}) K4 भारत, B4 धीमत°, S (except M2) पाडव (for पार्थिव) — ^{c}) B1–3 Dc1 Dn1 n3 D3 4 6 T2 G3 M2 प्राप्स्यति, D2 यास्यसि

10 ^{a}) Dc पुण्यानि (for तीर्थानि) — ^{e}) M महाराज (for मही°) — After 10, S ins

471* भवद्भि° पालिता° शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
[Prior half = 5^{c}]

11 ^{b}) T1 प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्) Ś1 K1 2 B2 Dc D3 5 T G3 नरा° (for जना°) — ^{d}) T G तत्र, M वच (for तत°)

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ १३
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ १४
स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
बाढमित्यब्रवीत्सर्वांस्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥ १६
अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १८
युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

---

12 ^{a}) M तु (for हि) — ^{b}) Ś1 K1 G1 सह (for सदा) — ^{c}) Ś1 K1 2 अव (for अनु)

13 ^{a}) Ś1 K1 2 तानि युक्तानि, K4 तथास्तु°, D1 तथाप्यु°; D3 तथेस्तु (for तीर्थान्यु) — After 13^{ab}, B3 ins

472* नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।
[Cf 17^{ab}]

— ^{c}) K3 यान्युवाचाथ, D1–3 5 यानि वक्ता च T1 यान्यान्युवाच देवर्षिर्

14 B4 transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 महीपते (for नरा°) — After 14^{ab}, K1 4 D1–3 ins

473* ऋषिकुल्याश्च कार्त्स्न्येन लोकयस्व युधिष्ठिर ।

— ^{d}) K2 B D (except D1–3 5) T1 G1 M [अ]भि (for च)

15 ^{a}) K3 सदा; B D (except D1–3 5) राजा (for तथा) — D4 om (hapl) 15^{d}–16^{a} — ^{e}) Ś1 K1 2 4 D1 2 5 6 भरतर्षभ (D5 6 °भ°) (for पाण्ड°)

16 D4 om 16^{abc} (cf v l 15) — ^{a}) K3 T G3 4 °प्राप्य (for °ज्ञाप्य)

17 ^{b}) B3–4 Dn D4 पर्वतनारदौ (by transp) — ^{c}) Ś1 K Dc D1–3 5 M1 पाण्डवान् K3 प्रष्टुं; T1 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं)

19 Before 19, B4 Dc Dn D4 6 ins ऋषय ऊचुः — K1 om 19^{ab} — ^{b}) Ś1 सेन सु, K4 D1 5 T1 M1 मन सु, D2 मनस्य, D3 मानस, T2 G2–4 M2 मनस° (for मनसा) — ^{d}) = 21^{d} N M1 यास्यथ (Ś1 Dc2 Dn1 °त), M2 गच्छथ (for गच्छत)

20 G1 om (hapl) 20–21 — ^{a}) K1 2 शारीर नियम Ś1 K1 2 B3 Dn प्राहुर्, D5 स्वाहुर् (for ह्याहुर्) — K3 om 20^{b}–21^{d}, and (erroneously) repeats instead 3 90 9^{d}–19^{b} — ^{b}) Ś1 B1 3 4 T2 (after corr) G3 मानस (for मानुष) B3 महत् (for व्रतम्) B3 D4 6 ब्राह्मणानां च साम्प्रतं, D5 °णानां महद्व्रतं — ^{c}) K (K3 om) B2 D1–3 M2 मनोविशुद्धिं, Dc °शुद्धया, T1 °शुद्ध — ^{d}) D3 5 बुधा (for द्विजा°)

21 K3 G1 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) B1 3 4 Dn D4 6 शौचाय (Dn2 °र्थं) (for शूराणां) — Ś1 K1 2 om 21^{cd} — ^{d}) = 19^{d} K4 M2 गच्छथ, B Dn D4 6 व्रजथ (B3 यास्यथ) (for गच्छत)

22 ^{a}) Ś1 मनस, K1 2 मनुषै, K4 D2 3 M1 मानुषै° (for मानसै°) K3 ये चाप्यनुगताः पौराः

23 ^{d}) T2 G2–4 देव (for दिव्य°)

25 ^{b}) B Dn D4 6 तथा तैर्

26 ^{a}) B3 काञ्चनानि, G1 कार्मुकाणि (for कठि°) — ^{c}) T2 G2–4 M2 अभेद्य (for °द्ये°) — ^{d}) Ś1 B4 Dc D3 5

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।
न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २
लोमश उवाच ।
नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; K3 उपच°, T2 G2-4 अभ्यच° Ś1 K1 2 4 Dc तथा, B2 Dn D4 6 तत° (for तदा)

28 b) T G2 3 तूणावत° T2 G3 समार्गणै°

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B1-3 Dc1 Dn1 n2 D4 6 T1 तीर्थयात्रा (B2 cont लोमशतीर्थयात्रा), K3 4 B4 Dc2 Dn3 D1-3 5 T2 G1 3 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* T2 G3 पाण्डवप्रस्थान, G1 पाण्डवप्रस्थापन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 93, Dn3 M2 94, D1 97, T G M1 92 — *Śloka no* Dn 29, D1 30

92

2 b) T1 G1 M तानधर्म- (M2 °र्मे), T3 G2-4 सधाधर्म- (for न च धर्म-) Ś1 K3 B2 Dn D2-4 6 -गतान्; K4 परान् (for -रतान्) — d Ś1 K2 तप्यते; K1 स्पृश्य°, K3 नद°; K4 दृश्य°, B1 4 Dc D5 तृप्य, D1 2 वर्ध°, D3 दीप्य°, T1 वुध्य° (for ऋध्यन्ते)

3 ab) K3 G2 4 transp राजन् and कार्यं Dc कर्तव्यं तत् (for कार्यं पार्थ) K3 4 D1-3 कदा° (for कथ°) — c) Dn D4 6 वर्धेयुर्, T2 G2-4 सिध्येरन् — d) Ś1 K D1-3 5 तेधर्मरु°, B1 अधर्मरतयो, B2 °मतयो Dc D3 5 T2 G3 4 नरा

4 a) K4 अधर्मेणैव ते तावत्, Dc D3 5 अधर्मेणैधते राजन् — d) S1 K1-3 D5 समूल S1 K D1 2 5 च (for तु) — After 4, S (except M2) ins

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।
सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्य चैषा विवर्धते ।

6 a) Ś1 K D1 2 M2 चैतत्, G4 सर्वं (for चैव) — b) S1 K B1 3 D1 2 सर्वं दृष्ट (by transp) Dc चैव, G4 चैव (for सर्वं) K4 Dn2 D1 2 प्रभो (for विभो) — c) T2 G3 धर्मान् (for धर्मं) — d) S1 K1 2 अधर्मं भेजिरे; G1 धर्मं त भेजिरे (for धर्मं तत्यजिरे)

7 Ś1 om (hapl) 7ab — a) D5 देवास्तीर्थानि (by transp) — b) G2 पार्थिवा° (for भारता°) — d) K3 सर्वान् (for पूर्वम्)

8 K3 om 8 — a) K4 transp मान° and समभवत् — b) B3 [S]स्य जायते, Dn1 n2 G4 [S]भ्यजायत; D3 [S]भ्यजायते, T1 ह्यजायत, T2 G2 3 [S]भिजायते, G1 [S]भ्य-

तानलज्जान्गतह्रीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ॥ ९

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११

मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२

देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३

तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १५

तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ १६

यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ १७

चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८

अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९

यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०

कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।

जायत — ^{c}) D$_{1\,2}$ मोहस्, D$_5$ नश्यत्; T$_1$ G$_3$ अश्रीस; G$_1$ अभीस् (for अह्रीस्) Ś$_1$ राज्ञा, K$_{1\,2}$ राजन् (for ऽलज्जा) K$_4$ D$_3$ क्रोधोऽभवात्तथा तेषा — ^{d}) Ś$_1$ K (K$_3$ om) लज्जा वृत्त, D$_8$ प्रज्ञा वृत्त, M$_2$ वृत्तमेषा (for वृत्त तेषा)

9 ^{a}) K$_4$ D$_1$ G$_1$ विलज्जान्, T G$_{2-4}$ M$_2$ निर्लज्जान् (for अलज्जान्) K$_4$ Dc D$_3$ नष्टवृत्तान्, B Dn$_1$ n$_3$ अनह्रीकान्; D$_1$ T G$_{2-4}$ गतश्री, M$_2$ हृतश्री (for गतह्री) D$_8$ तान्नष्ट लज्जाविवृत्तान् — ^{b}) K$_4$ D$_3$ वृथाचारान्, Dc पापाचारान्, D$_5$ वृथादानान् (for हीनवृत्तान्) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ D$_{1\,2}$ वृथा मतीन्, K$_3$ तथामतीन्; B$_2$ गतव्रतान्, G$_1$ तथागतान्, G$_4$ वृथा स्थितान् (for वृथा) — ^{c}) K$_{3\,4}$ D$_5$ सम (for क्षमा) D$_3$ सत्य (for लक्ष्मीश्च) K$_{1\,2}$ च दर्पश्च, D$_4$ स्वधर्मश्च — ^{e}) K$_{3\,4}$ D$_{1-3\,5}$ च (for तु)

11 Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ om (hapl.) 11^a (with 10^{bcd}), G$_4$ om 11^{ab} — 11^a = 10^a — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{3\,5}$ भृश; B Dc Dn D$_{1\,2\,4-6}$ हतान् (B$_2$ सह), T$_1$ तदा (for तथा) — K$_3$ om 11^{cd}, Dn$_3$ D$_{3\,5}$ om (hapl) from कौन्तेय (in 11^c) up to भूतान् (in 12^a)

12 K$_3$ reads 12^{ab} after 10^{ab} Dn$_3$ D$_{3\,5}$ om मानाभिभूतान् (cf v.l 11) — ^{b}) Dn D$_{3\,4\,6}$ S (except M$_2$) सम (for प्रत्य°) — K$_3$ om 12^{cd} — ^{c}) Dn$_1$ S निर्यशस्कास् B$_1$ Dn D$_5$ तथा, D$_{4\,6}$ तदा (for ततो) — After 12, S ins

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिता ।

13 ^{a}) Dn$_1$ n$_3$ D$_{3\,5\,6}$ M$_2$ देवास्तु (for देवा°) K$_3$ D$_{1\,2}$ च (for तु) T G M$_1$ ततो देवा सागराश्च — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ पुण्य° (for धर्म°)

14 ^{c}) K$_{3\,4}$ D$_{1\,2}$ M$_2$ प्राजहु S$_1$ K Dc D$_1$ M$_1$ सर्वदुःखानि (K$_3$ दुष्टानि)

15 ^{ab}) N M$_2$ आदान° (K$_3$ ते दान) (for हि दान°), and निरादाना° (for क्रियावन्त°) — ^{d}) T$_1$ धृतिम्, G$_4$ धर्मम् (for भूतिम्) G$_4$ उत्तमम् (for उत्तमाम्)

17 ^{d}) G$_{3\,4}$ यथा (for गय) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ गय पूरूरवा यथा

18 ^{a}) K$_4$ D$_{1-3}$ नित्या°, T G -युक्ता° (for नित्य)

19 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ तेलभत (for अलभन्त) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B Dn D$_{2\,3\,6}$ लब्ध्वा सु (Ś$_1$ K$_{1\,2}$ च); D$_4$ लब्ध्वाशु, D$_5$ लप्स्यसे (for लब्धासि)

20 ^{a}) K$_4$ B Dc Dn D$_{4\,6}$ अभवत्; D$_5$ -कुरव° (for अचरत्)

21 ^{d}) K$_4$ T G लप्स्यसे; B Dn D$_{3-6}$ M$_2$ वेत्स्यसि (for से)

22 ^{ab}) K$_1$ G$_1$ धार्तराष्ट्र° Ś$_1$ K$_{1\,2}$ च (for तु) B Dn D$_{4\,6}$ G$_4$ [अ]धर्मेण (for दर्पेण) D$_{3\,5}$ transp दर्पेण and मोहेन K$_1$ G$_1$ वशीकृत° — ^{c}) N नचिराद्धि (B Dc Dn D$_{4\,6}$ °द्धै) विनक्ष्यसि (D$_{3\,5}$ नशिष्यसि)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dn$_3$ T G$_{2-4}$

देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।
ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितॄन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M_1 आरण्य — *Sub parvan* B_{1-3} T_1 तीर्थयात्रा; $K_{3\ 4}$ B_4 D G_1 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 लोमशवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) 94, Dn_3 M_2 95, D_1 98, T G M_1 93 — *Śloka no* Dn 22

93

1 ^{a}) T_2 G_{2-4} तदा (for तथा) — ^{b}) B_1 T_1 हि (for ह) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ $G_{1\ 2}$ °पाला — ^{d}) S (except T_1 G_4) नैमिशा°

3 ^{a}) $D_{3\ 5}$ चैव (for विप्रान्) — ^{c}) B_3 D_6 (with hiatus) °तीर्थे अश्वतीर्थे, D_2 °तीर्थे च श्वतीर्थे, G_1 °तीर्थे ये च भक्त्या; G_4 M_1 °तीर्थे च तीर्थे च — ^{d}) D_2 स्नातास्तीर्थे, D_5 महातीर्थे (for गवा तीर्थे) K_3 च कौरव, Dn $D_{3\ 5\ 6}$ M_2 च भारत D_1 स्नाता° सर्वे तु पाण्डवा

4 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} कालकूट्या, D कालकोट्या, $G_{2\ 4}$ पाल° N $G_{1\ 2}$ M_3 विपप्रस्थे (D_3 रवि°, D_5 विपप्रस्थै°) — ^{b}) Dn कौरवा° (for पाण्डवा°) ।

5 ^{a}) K B_3 D_0 $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 G_1 M_2 आप्लाव्य, T_2 G_{2-4} चाप्लाव्य (for आप्लुत्य)

6 G_1 om (hapl) 6^c–8^b — ^{a}) T G (G_1 om) चापि (for चैव) — T_1 om 6^c–8^b

7 T_1 G_1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) D_1 °सजुष्टा°, D_2 °सघुष्टा, M_1 °सजुष्टा (for °जुष्टा च) $Ś_1$ वा (for च) — ^{b}) K_4 (m as in text) देशान्, T_2 G_3 वेदिं (for वेदीं) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_0 $D_{1-3\ 5}$ विशां पते (for प्रजा°)

8 T_1 G_1 om 8^{ab} (cf v l 6), G_4 om 8 — ^{a}) $Ś_1$ K D_0 $D_{1\ 2}$ राजन् (for वीरा°) — ^{b}) $D_{3\ 5}$ om च

9 ^{b}) $D_{3\ 5}$ [अ]नु, T G_3 [अ]पि (for [अ]भि°) B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ -संस्कृत, $D_{3\ 5}$ पालित, T_2 G सत्कृता° (G_1 -रक्षित) (for -सत्कृतम्) — ^{d}) D_2 G_4 °द्युता (for °द्युते) — After 9, K_1 ins 476* (om line 2)

10 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ नगो (for सरो) B_2 नाम (for यत्र) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यत्र पुण्या, B_2 D_6 पुण्या यत्र (for पुण्या चैव) — B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins after 10^{ab} K_1 (om line 2) ins after 9

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

[(L 2) B1 पवित्र चित्रकूट च (for the prior half) B1 3 Dc पवित्रे धरणीधरे (for the posterior half)]
— ^{a}) K1 3 स्वर्गपुण्य, B1 Dc Dn3 सुपुण्य च, B3 सुपुण्य तु, G4 सुपूर्णं तद् — ^{d}) Ś1 K1 ब्रह्मसरो नृप, K3 D1 सरो तुल, K4 सरोमल, D2 सरो अल; D3 5 °सरोभवत्, S पुण्य (M ब्रह्म)सरोतुल (T1 जल)

11 ^{a}) S (except M2) यत्र भगवान् (by transp) — ^{c}) Ś1 K1 3 4 B1 3 4 Dn D4 5 G4 तत्र (for यत्र) — ^{d}) K4 B D (except D1-3 5) धर्मराज°; T1 राजधर्म°; T2 G2 3 M राजन्धर्म (by transp), G1 राजा धर्म, G4 राजधर्म

12 ^{a}) K3 D3 5 यत्र (for चैव) — ^{b}) T2 G1 3 4 समुद्भेदे D5 [S]पि दृश्यते (for विशां पते) — ^{d}) Ś1 धृव् (for धृक्)

13 ^{a}) S (except M2) राजन् (for वीरा°) — ^{b}) Ś1 K1 3 तथेजिरे, K3 च भेजिरे (for तदेजिरे) D1 2 3 चातुर्मास्येन ईजिरे — ^{d}) Ś1 K1 3 G3 तत्र (for यत्र) K B1 3 D1 3 T1 M अक्षय्य°; T2 G2-4 अक्षय्यो (for अक्षय) T2 G2-4 महावट° (for वटो महान्) — After 13, B Dc Dn D4 5 ins

477* अक्षये देवयजने अक्षय यत्र वै फलम् ।
ते तु तत्रोपवासास्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।

[(L 1) Dc तत्र (for यत्र) — (L 2) Dc नियत° (for निश्चित)]

14 ^{cd}) S वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत

15 Ś1 om (hapl) 15 — ^{a}) D5 यत्र (for तत्र) K1 (corrupt) °वर्णो; K2 B Dn D4 5 °वृद्धा, K3 4 Dc D1-3 5 T1 युक्ता — ^{c}) K1 3 B Dn D4 6 T G2-4 कथा (for कथाः) K1 पुत्रा°, K3 पुण्य, B Dn D4 5 पुण्याः T2 G2-4 सर्वे (for पुण्याः) — ^{d}) D3 5 सर्वे एव, M सद स्याम्या (for °सिस्था)

16 ^{a}) Ś1 B3 (m as in text) °तप°, K1 3 °उप° (sic) (for °व्रत°) — ^{b}) Ś1 K1 3 M1 कौमार — B3 om from 16^{cd} up to 3 94 6 — ^{d}) T G आधूर्तरजस, M आसूर्तरय(M2 °ज)स

17 B3 om 17 (cf v l 16) Before 17, K3 4 B (B3 om) D G3 M ins शमठ उ (G2 M om उ°) — ^{a}) S आधू(T2 G3 अधू; G1 नाधू; M आसू)र्तरजस पुत्रो — ^{b}) S1 K3 D1 G1 °सत्तम — ^{c}) Dc S (except M2) तस्य (for यस्य) — ^{d}) D3 5 पाण्डव (for भारत)

18 B3 om 18 (cf v l 16) — ^{a}) K3 4 Dc G4 M तस्य (for यस्य) — ^{b}) T2 G3 4 वसतो D1 T2 G3 4 भूरिदक्षिण — ^{d}) S (except T1) आसन्दातसह°

19 B3 T1 (hapl.) om 19 (for B3 cf v.l 16) — ^{c}) K4 D1 3 प्रकाराश्च, G2 4 प्रवाहश्च — ^{d}) Ś1 K1 3 च सर्वशः (for सह°)

20 B3 om 20 (cf v l. 16) — ^{a}) B (B3 om) Dn D4 5 T2 G3 एव (for एतद्) — ^{b}) Ś1 K D1 च (for स°) — ^{c}) Ś1 K1 3 तत्र स्म, K3 तत्र स्म; K4 अन्यत्र, B (B3 om) Dn D4 5 अन्ये च, Dc अन्ये तत्; D1 3 तत्र स्म; D3 5 अन्य तु; G1 अक्षतु (for अन्यत्तु)

21 B3 om 21 (cf v l 16) — ^{a}) K1 3 T2 G2 3 तत्रैव (for तत्र वै) — G4 om 21^{cd} — ^{c}) B3 D (except D1 3) च; T2 G3 स (for स्म) — ^{d}) K4 D5 ब्रह्मघोषेण

न स्म प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४
न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

---

22 B8 om 22 (cf v l 16) — a) Ś1 K1 2 पुण्ये नाचरता, T2 G3 °नोच्चारिता, G2 4 °नोच्चरिता — b) K2 नभस्तदा, K3 दिवस्तथा, D3 5 वियत्तदा; T G2-4 M तथा (T2 G2 3 °दा) नृप — d) K4 D1 2 T G3 M1 अस्यासीन्; D3 5 अस्य च (for अप्यासीन्) Ś1 K1-3 तदासीन्महदद्भुत, G1 तत्तदासीन्महाद्भुत

23 B8 om 23 (cf v l 16) — a) Ś1 K1 2 तत°, Dn2 G1 यत्र (for तत्र) — b) Ś1 K1 2 गयस्य (for मनुष्या) — c) S (except T2 G3) गुणैस् (for शुभैस्)

24 B8 om 24 (cf v l 16) — a) K2 B (B8 om) त्वद्य, D3 त्वद्य, D5 त्वत्र; M1 स्वस्य (for त्वद्य) — b) K1 2 Dc इच्छव° (for ईप्सव) — c) B1 Dn D4-6 तत्र Ś1 K1 2 °शिष्टाश्च, S °शेषस्य

25 B8 om 25 (cf v l 16) — a) K3 पुरा स्म; B (B8 om) Dn D4 6 तत्पूर्वे, Dc स्म पृष्ठे (for स्म पूर्वे) T3 G3 4 नरा° (for जना°) — c) S1 K1 2 यथा° (for यद°)

26 B8 om 26 (cf v l 16) — a) K4 D (except D3 5) तु (for नु) — After 26, N (except D3 5) ins

478* सिकता वा यथा लोक यथा वा दिवि तारका° ।
यथा वा वर्षतो धारा असख्येया° स्म केनचित् ।
तथा गणयितु शक्या गययज्ञे न दक्षिणा° ।

[(L 1) Ś1 K1 2 च (for the first वा) — (L 2) Ś1 K1 2 वर्षमस्तं (for वा वर्षतो) B4 च काश्चन (for स्म केनचित्)]

27 B8 om 27 (cf v l 16) — a) T2 G M2 स्युर (G1 तु; M2 सु-) बहुश° (for सुबहव°) Ś1 K Dc D1-3 6 एव बहुविधा वाच° — b) B (B8 om) Dn D4 6 T1 G1 यज्ञा (for यज्ञे) Ś1 K B2 Dn D2 4 6 महीपते°; B1 4 Dc D1 3 5 महीपते — c) K3 4 D3 तस्य (for अस्य) G1 गाथाश्च (for सरस)

Colophon om in B8 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B2 Dn1 n2 D4 6 T1 तीर्थयात्रा (B2 cont लोमशतीर्थयात्रा); K3 4 B4 Dc Dn3 D1-3 5 G1 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* K3 गयवृत्तात, Dc2 गययज्ञाख्यान, T2 G3 गययज्ञस्तुति° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 95, Dn3 M2 96, D1 99, T G M1 94 — *Śloka no* Dn 29

94

2 B8 om 2-6 (cf v l 3 93 16) — a) K3 4 B (B3 om) Dn D1 3-6 तत्रैव (for तत्र वै) — b) T2 G2-4 द्विपदा, G1 M2 गदता (for वदता) K2 D3 5 वरः K3 M1 °र (for °र)

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रतिदृश्यते ॥ ७
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितॄन्ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

---

3 B_8 om 3 (cf v l 2) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2}$ T $G_{3\ 4}$ M_2 चोद्धतो; $B_{1\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ चोद्यतो; B_4 Dn D_4 चोदितो, $G_{1\ 2}$ चोद्यते; M_1 चोत्थितो

5 B_8 om 5 (cf v l 2) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ उक्तवान् (for उवाच) — K_1 om 5^{cd}

6 B_8 om 6 (cf v l 2) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ तस्मिन्स; M_2 स तस्मै (by transp) $Ś_1$ K B_1 (m as in text) Dc $D_{1-3\ 5}$ नैच्छत् (for नादात्) — ^{b}) $Ś_1$ K B_1 (m as in text) Dc D_{1-3} पुत्र दातु तथाविध — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ दितिजस् (for सोऽसुरस्) T G_{2-4} M तस्मै (for तस्य) G_1 चुक्रोध वज्री तस्मै तु — ^{d}) K_4 S ब्राह्मणाय (for °णस्य) — After 6, $Ś_1$ (om lines 1–2) K (K_{3-4} om lines 1–2) B ($B_{1\ 3}$ om lines 3–4) D (Dc om lines 3–4, $D_{1-3\ 5}$ om lines 1–2) S (T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ om lines 3–4, T_2 reading lines 3–4 in marg) ins

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्महासुरसत्तम ।
मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी प्रचकार ह ।
मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत्क्षणात् ।
संस्कृत्य भोजयति तं विप्रान्स स्म जिघांसति ।

[(L 1) K_1 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ इल्वलो ब्रह्महासुर (for the posterior half) — (L 2) K_1 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ चकरोत्तत (for प्रचकार ह) — (L 3) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 °रूपश्च (for °रूपी) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 °रूपी (for °रूपो) — (L 4) K_3 भोजयामास; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च (T_2 G_3 स) भोजयति (for भोजयति त) K_3 ब्राह्मणान्स जिघांसया; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 ततो विप्र जिघांसति]

7 ^{a}) K_3 B D (except $D_{3\ 5}$) M स चा° (for समा°) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ त (for य) — ^{d}) B_4 स, Dc Dn1 $D_{1\ 3}$ G_1 स, T_2 G_{2-4} च (for स्म) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1\ 3\ 4}$ D प्रत्यदृश्यत; G_1 परिदृश्यते

8 ^{c}) $D_{1\ 2}$ T G ब्राह्मण भोजयित्वासौ ($D_{1\ 2}$ °त्वा त; G_1 °त्वा स) — ^{d}) M सोऽसुरः पुनराह्वयत् — After 8, K_1 B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) S ins

480* तामिल्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ।

[(L 1) $B_{3\ 4}$ Dc [अ]सुरेण (for स्वरेण) K_1 B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ वाचम् (for गिरम्)]

9 D_3 om 9^a–10^b — ^{a}) M_1 (? gloss) कुक्षिं (for पार्श्वं) $Ś_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ महामते; M_1 महीपते (for विशां पते)

11 ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_5 एकस्मिन्, K_3 स तस्मिन् $Ś_1$ K $D_{1\ 2}$ आगते, D_5 आगत (for एव तु) — 11^{cd} = (var) 1 41 3^{cd} — ^{c}) Dc कौंतेय; T_2 G गर्ते तु — ^{d}) K_4 B_4 (m as in text) $D_{1\ 2}$ T G_{1-3} M_2 अवाङ्मुखान् (for अधो°)

12 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ M_1 लम्बतस्तानपृच्छत्स — ^{b}) T_2 G_{2-4} भगवतश्च (for भवन्त इह) K_3 इति; Dc Dn D_4 G_1 इव (for इह) K_3 के परे; K_4 के पराः; B_3m कल्पिताः, Dn D_4 कपिता; D_3 G_4 किं पुरा, D_5 केचन; G_1 किं चरः (for किंपराः) — After 12^{ab}, S ins

481* किमर्थं चेह लम्बध्वं गर्ते यूयमधोमुखाः ।

— M om 12^{cd} — ^{d}) K_2 B Dn D_{4-6} प्रत्यूचुर् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ब्रह्मचारिणं, $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ G_4 ब्रह्मचारिणं

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १४
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २२
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः ।
दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २६
वैदर्भीं तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

---

14 G_1 om 14^{c}–16^{d} — ^{d}) T_1 त्व पुत्र प्राप्नुया गतिं, M लोकाश्चैवाप्नुयामहे

15 G_1 om 15 (cf v l 14) — After 15, K_3 ins

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्प्राजन्यथेप्सितान् ।
[Line 1=(var) 495*]

16 G_1 om 16 (cf v l 14) — After 16, K_3 (marg *sec m*) ins

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 ^{c}) K_3 D_3 T_2 G_{2-4} सहृत्य, B Dn $D_{4\ 6}$ सगृह्य, Dc तद्गृह्य, D_5 M_2 सहृत्य, T_1 ससृत्य, M_1 सस्मृत्य $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ तन्मयैर् (for तत्समैर्)

18 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) °राजस्य — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ धीमते, G_1 श्रम्य°; M शाम्य° (for ताम्य°) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ पुत्रार्थं तप्यतस् (Dc °ते) तप

19 ^{b}) =3 50 12^{d} $Ś_1$ K_2 B_1 D_6 सौदामनी — ^{c}) Cf 1 65 11^{a} — ^{d}) K_3 M वरा° (for शुभा°)

20 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ तु (for च)

21 ^{a}) T_2 G_3 त (for ता) — ^{b}) G_1 पृथिवीपते (for वसु°)

23 ^{c}) T_2 G_{2-4} ता यौवनगता राजन्, G_1 शुभा सा यौवनगता — ^{c}) B Dn D_{4-6} दास्य° (for दासी) — D_3 om from च (in 23^{c}) up to 24^{d} — ^{d}) K_3 B_3 Dn_1 उपातस्थुर्, K_3 M उपतस्थे $K_{3\ 4}$ Dc वश गता°, M वशानुग

24 D_3 om 24 (cf v l 23) — ^{d}) $B_{1\ 4}$ Dc Dn D_{4-6} G_4 दिवि प्रभा, G_1 दिवप्रभ

25 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1\ 2\ 6}$ शुभा (for च ता) — ^{b}) M तथा रूप° (for शीलाचार°)

26 ^{a}) T_2 $G_{3\ 4}$ च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ [अ]प्सरसामति; K_3 T_1 [अ]प्यप्सरोपमा, D_5 [अ]प्सरसो ह्यति, T_2 G_{2-4} [अ]प्सरसोपमा; G_1 [अ]तीव सुंदरी D_3 रोहिणीव दिवि प्रभो ($=24^{d}$) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रति (for तथा)

27 ^{ab}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ ता यौवनवतीं दृष्ट्वा वैदर्भाधिपतिर्नृप — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_1 इमा सुता (B_3m शुभा), T_2 G_{2-4} M_2 सुतामिमा (for °मिति)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* Dc Dn_2 T_1 तीर्थयात्रा; (Dc cont आगस्त्य) Omitting sub parvan name, K_4 B_2 $D_{1\ 2}$ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K_4 B_2 cont आगस्त्य), $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 D_{3-6} only आगस्त्य (or अगस्त्य), and Dn_3 only अगस्त्यतीर्थयात्रा — *Adhy name* T_2 G_1

९५

लोमश उवाच ।
यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३
ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७
प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११
सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।

लोपामुद्रोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ (*sup lin*) 96, Dn$_2$ M$_2$ 97, D$_4$ 100, T G M$_1$ 95 — *Śloka no* Dn 30, D$_4$ 29

95

1 [b]) B$_{1\ 4}$ M$_2$ क्षमामिव; T G अनिंदिता (for क्षमामिति) Ś$_1$ K$_{2-4}$ Do D$_{1-3\ 5}$ योग्य(K$_4$ ग)रूपामिवात्मन

2 [a]) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ विवाहे, T$_2$ G निवेश (for निवेशे) — [b]) Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 2\ 5}$ M$_1$ [ऽ]पत्य (for पुत्र) — [c]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ त्वा (for त्वां) T$_2$ G$_{2-4}$ महाभाग; M$_1$ महाराज (for मही°)

3 [c]) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ तु (for स) K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 2}$ ऋषिणा (for मुनिना) — [d]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ चापि; K$_{3\ 4}$ Do D$_{1\ 2\ 5}$ चापि; B Dn D$_{3\ 4\ 6}$ T$_1$ M चैव (for अपि)

4 [a]) D$_{1\ 2}$ आहूय (for अभ्येत्य) — [b]) M$_1$ स मही (for पृथिवी)

6 [a]) S (except M$_1$) मत्कृते न (by transp) — [d]) Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 2}$ पाहि, D$_3$ रक्ष (for त्राहि)

7 [a]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ M$_2$ राजन् (for राजा) — [d]) M$_1$ प्रीतिपूर्वं T$_2$ G$_{2-4}$ महात्मने (for विशां पते)

9 K$_1$ om (hapl) 9^a–10^b — [ab]) S तत सा तानि वासांसि तनूनि च मृदूनि (G$_1$ मृदून्याभरणानि) च — [c]) K$_{2\ 3}$ Dc D$_{2-4}$ M$_1$ रम्भोरू — [d]) S दिव्यान्या(T$_1$ सर्वाण्या)भरणानि च

10 K$_1$ om 10^{ab} (cf v l 9) — [d]) D$_3$ चचार (for बभूव) Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 2\ 5}$ [अ]स्य तदा नृप, D$_3$ वशवर्तिनी (for [आ]यतलो°)

11 [a]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अथासाद्य; T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ उपागम्य

12 [a]) Dc Dn D$_1$ प्रीता (for प्रीत्या) — [d]) B D$_{3\ 6}$ T$_1$ आचरत्, Dc Dn D$_{4\ 5}$ M$_2$ अचरत्; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ अगमत्, G$_1$ अहरत् (for अकरोत्) B$_1$ पुन, D$_2$ तदा (for प्रभु°)

14 [b]) K$_{1\ 2}$ शमेन (for शौचेन) — [c]) D$_{3\ 5}$ प्रीत्या (for प्रीतो) — [d]) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_{1\ 3\ 4}$ om [आ]

15 [b]) B (B$_1$ marg) Dc Dn$_{1\ 2}$ D$_{4-6}$ भाविनी — [d]) S भर्तारमिदमब्रवीत्

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
असंशयं प्रजाहेतोर्भार्यां पतिरविन्दत ।
या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८

अगस्त्य उवाच ।

न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।
क्षणेन जीवलोके यद्वसु किंचन विद्यते ॥ २०

अगस्त्य उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१

लोपामुद्रोवाच ।

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २२
न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते तपोधन ।
एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३

अगस्त्य उवाच ।

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

---

16 B8 om 16^{cd} — c) S तथा (for या तु) M1 [अ]पि या (for त्वयि)

17 T1 om 17-18 — a) K4 B3 Dc D5 T2 G1 3 M2 पितृगृहे (for पितुर्गृहे) — B3 om 17^{c}–19^{d}, G1 om 17^{c}–19^{b}

18 B3 T1 G1 om 18 (cf v l 17) — a) Ś1 K2 D1 2 M स्वा (for त्वा) — b) K3 4 D1 2 [अ]पि (for वि) — c) K2 उपासितु, K3 उपपन्न, D1 3 5 °मोक्तु (for °सर्तुं) — d) K3 D1-3 G2 4 °भूषित, D6 M1 °भूषिता — After 18, B1 2 4 Dc Dn D4 6 T2 (marg) G3 ins

484* अन्यथा नोपतिष्ठेय चीरकाषायवासिनी ।
नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽय कथचन ।

19 B3 om 19, G1 om 19^{ab} (cf v l. 17) — a) B (B3 om) D (except D1-3 5) ते (for वै)

20 b) Ś1 ममाहर्तुम्, D3 5 उपा° K1 B Dc Dn D4-6 तपोधन (B3 द्विजोत्तम), K2 महेश्वर, S ममेप्सित — d) B वसु विद्यति (B4 विद्यते वसु) किंचन, D3 वसु विद्येत किंचन

21 G4 ऋषि° (for अगस्त्य उ°) — a) = 1 143 16^{a} G2 एव (for एतद्) K1 °थैरव, T1 °तत्त्व (for °त्थ त्व) — b) B2 हि तत्, Dn D4 6 तु तत्, D5 मम (for तु मे) — c) T1 G1 2 4 M2 मे न प्रणश्येत्, T2 G3 न प्रणश्येत (for मे न नश्येत) — d) Ś1 मा, B1 मे (for मां) K3 4 D2 प्रणोदय S तपस्तदुपधारय

22 b) B D (except D1-3 5) ऋतोर् (for ऋतौ) — c) K B2 Dc D1 2 5 S इच्छेय (for इच्छामि)

23 D4 om (hapl) 23^{ab} — b) K1 2 B2 Dn D6 G1 कथचन (for तपो°) — c) N (except D3 5) एव (for एतत्) Ś1 K1 2 4 D1 2 मे त्व, K3 एतद्; D3 5 सर्व (for तु मे) Dn3 यथाकाल, D3 5 °तत्त्व — d) Ś1 K3 4 D1-3 5 सपादयसि तत्कुरु

24 a) S1 K D1-3 5 तथैष (Ś1 K1 °व) (for यद्येष) — After 24^{a}, Ś1 K D1 2 3 (om line 2) 5 6 (marg sec m) ins

485* मम धर्मविलोपक ।
कामे कृते चरिष्यामि धर्म दृष्ट यथास्मृति ।
यद्यय चेप्सित काम°

— c) Dn D4 5 G1 हर्तुं (for हन्त) — d) Ś1 K D1-3 धर्मम् (for कामम्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T G3-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* T1 तीर्थयात्रा Omitting sub parvan name, K3 4 B2 D1-3 5 G1 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K4 B2 D5 cont आगस्त्य), B1 2 Dc Dn1 n2 D4 6 only आगस्त्य, Dn3 only अगस्त्योपाख्यान — *Adhy name* B4 लोपामुद्रागस्त्यसवाद°, T2 G3 लोपामुद्रावाक्य, G1 लोपामुद्रापरिणय° — *Adhy no* (figures,

९६

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३

अगस्त्य उवाच ।

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
स श्रुतर्वाणमादाय वध्र्यश्वमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्र्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।

---

words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 97, Dn3 M2 98, D1 101, T G M1 96 — *Śloka no* Dn1 24, Dn2 D1 25

96

1 ^{a}) T2 G2–4 तत्रैव (for कौरव्य) — ^{b}) Ś1 K1 2 धनम् (for वसु) — ^{c}) D5 राजान श्रुतवर्माण

2 ^{a}) Ś1 K1 2 विदित्वा च, B1 त्वाथ, M1 °त्वैव T2 G2–4 स त विदित्वा नृपति — ^{b}) Ś1 K D0 D1–3 5 यो निमुपस्थित — ^{cd}) Ś1 K1 2 स च त विषयस्याते पूजयित्वा यथाविधि

3 Ś1 K1 2 om 3^{ab} — ^{a}) K3 4 तस्मादर्घं (sic), D2 तस्य चार्घ्यं, D5 तस्मा अर्घं — ^{b}) K3 4 D0 D1–3 5 M2 उपहृत्य (K4 °पात्य; D0 गृह्य; M2 उपानीय) महीपति — ^{c}) B2 D0 S (except G1) प्रणतो (for °य) — ^{d}) Ś1 K D0 D1–3 5 आगमनक्रिया; T2 G2–4 आगमने द्विज — After 3, M2 ins

486* किमर्थमागमो ब्रह्मन्धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

4 ^{a}) Ś1 K D0 D1–3 इह (K3 4 अह) (for अनु) — 4^{cd}=(var) 9^{cd} — ^{c}) Ś1 D3 °शक्त्या°; K3 °मद° (for शक्त्य°)

5 ^{b}) T2 G2–4 राजा तस्मै (by transp) — ^{c}) Ś1 K1 3 B4 D5 T1 ततो (for अतो) T2 G2–4 ततो ज्ञात्वा समादत्स्व — ^{d}) Ś1 K1 3 4 D1–3 बहु (for वसु) T1 यदन्यत्राधिक वसु, T2 G2–4 यदत्र व्यतिरिच्यते, G1 M यद श्राभ्यधिकं वसु

6 ^{b}) S1 तत्तत् (for समौ)

7 ^{a}) D5 T2 G3 त (for स) G2 4 श्रुतर्वाणमथादाय — ^{b}) K1 B1 2 4 D0 Dn D4 6 T2 G3 ब्रह्मश्वम्; T1 G1 M2 वाध्र्यश्वम्; G2 4 वाध्रीयम्

8 M1 om (hapl) 8^{c}–13^{b} — ^{a}) K3 4 तयोरर्धं; B4 ततस्त्वर्घ्यं, D1 2 ततश्चार्घं; T1 G1 2 4 तत सोर्घ्यं Ś1 K1 4 D1 2 राज्य (for पाद्य) — ^{b}) MSS ब्रह्मश्व, वाध्र्यश्व, वाध्रीय (as in 7) — G1 om (hapl) 8^{c}–10^{b} — *After* 8, G2 4 ins

487* वद काम मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

9 G1 M1 om 9 (cf v l 8) — 9^{cd}=(var) 4^{cd} — ^{c}) Ś1 K1–3 D3 यथाशक्त्या° — ^{d}) K3 B2 D3–5 G4 मे (for नौ)

10 G1 om 10^{ab}, M1 om 10 (cf v l 8) — 10^{ab} =(var) 5^{ab} — ^{b}) Ś1 K D0 D1 2 M2 राजा ताभ्या (by transp), D3 5 तयो राजा — ^{cd}) B1 4 Dn D4 6 T G3 अतो (for ततो) K1 2 तु गृह्णाति, B Dn D4 6 T2 G3 तु (T2 G3 तु) गृहीत; T1 समादाय (for °दत्ता) K1 2 व्यतिरिच्यसे; G1 [अ]भ्यतिरि° Ś1 K3 4 D0 D1–3 5 M2

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्र्यश्वश्च महीपतिः ॥ १२
त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३
अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा समादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९
तेषां तदासीद्रुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्त(D$_{5}$ D$_{5}$ °र्त्य)ता K$_{1}$ repeats 10^{cd} with v l as in Ś$_{1}$ above (reading ह्यतिरिक्त)

11 11=6 T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1}$ om 11 (for M$_{1}$ cf. v l 8) — ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ M$_{2}$ तदा (for द्विज°) — ^{d}) D$_{1}$ $_{2}$ अपश्यताम्, T$_{1}$ M$_{2}$ अमन्यताम्, G$_{2}$ $_{4}$ विचिन्त्य च (for अमन्यत)

12 M$_{1}$ om 12 (cf v l 8) — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ B$_{1}$ Dc D$_{3}$ पौरकुत्स, K$_{3}$ पौरकुत्स्य, K$_{4}$ पौरुकुर्त्सि, D$_{1}$ पुरुकुत्स, D$_{2}$ पौरुकुत्सु, T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{2}$ पौरुकुत्स्य — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ [अ]य (for च) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ श्रुतर्वाणो (for °र्वा च) — ^{d}) MSS ब्रध्नश्व, वाध्र्यश्व, वाध्रीय etc (as in 7, 8) Ś$_{1}$ स (for च)

13 M$_{1}$ om 13^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) Ś$_{1}$ K B Dn D$_{1}$ $_{4}$ $_{6}$ M$_{2}$ तु, T$_{2}$ G$_{2-4}$ स (for च) B Dn D$_{1}$ $_{4}$ $_{6}$ दृष्ट्वा (for सर्वान्) — ^{b}) G$_{2}$ $_{4}$ पर्यै° (for प्रत्य°) — ^{d}) B Dn D$_{4}$ $_{6}$ महामना, T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{1}$ स चाहत, T$_{2}$ G$_{2-4}$ स तान्नृप (for सवा°)

14 ^{b}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू) — ^{c}) B$_{1}$ $_{3}$ $_{4}$ Dc Dn D$_{1}$ $_{4}$ $_{6}$ समस्ताश्च, D$_{5}$ समासीनान्, M$_{1}$ समाश्वस्तौ (for °श्वस्तान्)

15 15=(var) 4, 9 — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ $_{3}$ D$_{3}$ $_{5}$ यथाशक्त्या°

16 16=(var) 10 — All MSS except B$_{4}$ Dn D$_{1}$ G$_{1}$ om the ref D$_{5}$ om 16 — ^{b}) K$_{3}$ (by transp) राजा तेषा, S तेभ्यो (M$_{1}$ ताभ्या) राजा — B$_{3}$ om 16^{cd} — ^{c}) N (B$_{3}$ D$_{5}$ om) M$_{2}$ एतज, T$_{2}$ G$_{1}$ $_{3}$ ततो (for अतो) N (B$_{3}$ D$_{5}$ om) M$_{2}$ ह्युपा(M$_{2}$ [अ]भ्युपा)दध्व (K °दस्व, D$_{2}$ °दत्त) (for समादद्ध्व) — ^{d}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{2}$ $_{3}$ यदन्यद् K$_{1}$ $_{2}$ अति°, T$_{1}$ ह्यति° (for व्यति°)

17 17=6, 11 — ^{b}) M$_{1}$ तदा (for द्विज°) T G तस्यापि स मुनिस्तदा (G$_{1}$ स तस्य मुनिसत्तम°) — ^{d}) M °पश्य° (for °मन्य°)

18 ^{a}) B$_{4}$ समेत्याशु, M$_{1}$ समेतास्ते — ^{b}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1}$ $_{2}$ तपोधन (K$_{4}$ °ना) (for महा°) M$_{1}$ नृपास्ते मुनिसत्तम

19 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ $_{3}$ D$_{1-3}$ $_{5}$ हि (for वै) — ^{b}) T$_{1}$ धनवान् (for वसुमान्) T$_{2}$ G M$_{1}$ धनवा(G$_{1}$ बलवा, M$_{1}$ वसुमा)निल्वलो भुवि — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{5}$ उप°; K$_{4}$ B Dn D$_{6}$ अति°; D$_{3}$ अप° (for अभि°) D$_{1}$ $_{2}$ G$_{2}$ सर्वेद्य (for सर्वेऽद्य) — ^{d}) Dn$_{1}$ n$_{2}$ चार्था (for याचा)

20 D$_{5}$ om 20 — Before 20, K$_{4}$ Dn D$_{1}$ S (except T$_{1}$ G$_{3}$) ins लोमश उ° (resp लोमश°), B Dc D$_{4}$ $_{6}$ ins वैश° उ° — ^{a}) Ś$_{1}$ रुदितम्, K$_{1}$ $_{4}$ B$_{1}$ Dc$_{2}$ Dn D$_{1}$ $_{2}$ S (except M$_{1}$) उचितम् (for रुचितम्) — ^{b}) Ś$_{1}$ B Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ [ए]व, K$_{1}$ $_{2}$ [उ]त; K$_{3}$ [इ]ति, K$_{4}$ M$_{1}$ [अ]थ; T G$_{2-4}$ च (for [उ]प)

Colophon — *Major parvan* Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dn$_{2}$ T G$_{2-4}$ M$_{1}$ आरण्य — *Sub parvan* D$_{3}$ T$_{1}$ तीर्थयात्रा Omitting sub parvan name, K$_{3}$ $_{4}$ B$_{2}$ D$_{1}$ $_{2}$ $_{5}$ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K$_{4}$ B$_{2}$ D$_{5}$ cont आगस्त्य); B$_{1}$ $_{3}$ $_{4}$ Dc

९७

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीन्नृषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४
धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
तं पर्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।

Dn D6 G1 only आगस्त्य (or अगस्त्य) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 98, Dn3 M1 99, D1 102, T G M1 97 — *Śloka no* Dn D1 20

97

1 a) Ś1 K1 2 विदित्वा च, D3 5 त्वाथ, M1 °त्वैव — Ś1 om 1c–2b — c) K4 Dc D1 2 5 उपतस्थे, D2 तस्थौ, G1 आगतास्तान् (for उपस्थितान्) — d) B Dn D4 6 T1 G1 ह्यपूजयत्, Dc [अ]भिपूज

2 Ś1 om 2ab (cf v l 1) — ab) K1 2 4 B D (except D3 5 6) T2 G3 ins तु between the pādas (to avoid hiatus!) — B3 om (hapl) 2cd — d) B (B3 om) Dn D1 4 6 M2 तदा, T G M1 नृप (for किल)

4 B3 om 4cd — b) Ś1 K1 2 मुनिसत्तम ; K3 द्विज°, D1 2 नृपसत्तम, D5 राजससदि, G1 राजसत्तम° — c) B1 M1 न भवद्भिर् (M1 by transp भवद्भिर्न) भय कार्यं, T G2–4 मा विषादो नृपा वो हि — d) Ś1 K1–3 B2–4 Dc D1 2 5 त्वह, K4 Dn D4 6 T1 G1 M2 ह्यह, D5 स्वय (for अह) B1 M1 सुरद्विष (for महा°)

5 B3 om 5ab — a) B1 अतिक्रम्य, M अथाक्रम्य (for अथासाद्य) T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G3 °मासाद्य) — b) B2 Dn D4–6 महानृषि° — c) Ś1 सन्न्यवेशद्, K1 2 प्रत्यवेक्ष्य ; B पर्यवेशद्

6 a) K4 D1 G1 त कृत्स्न, B1 D3 कृत्स्न स, T2 G2 3 तत्कृत्स्न (for कृत्स्न तु) — After 6ab, T2 G2–4 ins

488* बहुधाशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्स्मयन् ।

[G3 4 मेस्तीति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्)] — d) All MSS except T G3 4 चेल्वल° (for इ), to avoid hiatus! — After 6, S ins

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्नलतेजसी ।
तपसा दुर्जयो यावदेष त्वा नातिवर्तते ।
ततस्तस्योदर भेत्तु वातापिर्वेगमाहरत् ।
तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपा ।
स वीर्यात्तपसोग्रस्तु ननर्द भगवानृषि ।
एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदर समताडयत् ।
त्रिरेव प्रतिसरब्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

7 a) D5 T2 G3 आसीद् (for अभूद्) — b) B2 4 Dn D4 6 अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य) — After 7ab, K1 2 B Dc Dn D1 4 6 ins

490* शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घन ।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुन पुनरुवाच ह ।
त प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तम ।
कुतो निष्क्रमितु शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुर ।

[(L 1) B1 2 राजन् (for तात) K1 2 B1 2 महा° (for यथा) — (L 4) B1 Dc2 शक्तिर् (for शक्तो) K1 ततोसुर (for तु सोऽसुर)]
— c) B D (except D1–3 5) G4 तु (for च)

8 a) B1 स प्राञ्जलि (for प्राञ्जलिश्च) B3 स सामात्यैर् ; S सहामात्य — c) Ś1 K2 D1 2 स्म (for स्थ)

9 ab) B1 S (except M2) तमगस्त्यो (T1 अगस्त्योथ) हसन्वाक्यमिल्वल प्रत्यभाषत (B1 °पद्यत) — c) T G2–4 ईशोस्यसुर T1 G1 2 M2 विद्म G3 M त्वा — d) B1

ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११

अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ १३

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६

लोपामुद्रोवाच ।

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ १७

M1 धनार्थिन (for धने°)

10 ^{a}) B2 Dn D4 6 एते (for इमे) — 10^{cd} = 3 96 15^{cd}, cf ibid 4^{cd}, 9^{cd} — ^{c}) Ś1 K2 3 D5 6 यथाशक्त्या°

11 ^{a}) K4 D2 3 5 [ऽ]भिमान्य, B1 [ऽ]नुमान्य; D1 [ऽ]भिगम्य, T1 G3 4 M3 [ऽ]वमत्य, G1 [ऽ]पगत्य (for [ऽ]भिवाद्य) — ^{c}) K3 S (except M1) ईप्सित (for दित्सित) T2 G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्व) K1 नो वेत्सि; K3 B1 Dc D1 2 T1 M मे वेत्सि, K4 D5 ते वेद्मि (for वेत्सि त्व) Ś1 K2 दित्सा मुने ममावेत्सि — ^{d}) T1 तत्ते, T2 G तद्धि (for ततो) M दातास्मि (for दास्यामि) T1 [अ]ह (for ते)

12 ^{a}) K4 D2 3 S शत- (for दश) — ^{b}) Ś1 G1 M1 वसु; M2 नृप (for ऽसुर) — 12^{cd}=13^{cd} — K2 om (hapl) 12^{c}–13^{d}, K3 G1 om (hapl) 12^{cd}

13 K2 om 13^{abcd} (cf v l 12) — ^{b}) S (except T1) रथ and °मय D5 चाथ (for चैव) — 13^{cd}=12^{cd} — Dn1 om (hapl) 13^{cdef}, B1 D5 om 13^{cd} — ^{c}) S (except G4 M1) महा° (for मनो°) T2 G2 3 द्वौ (for च) — After 13^{cd}, S ins

491* लोमश ।
इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथात्थ माम् ।
रथं तु यमवोचो मा नैनं विद्म हिरण्मयम् ।
अगस्त्य ।
न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L 1) T1 G3 4 M3 यदात्थ — After line 1, G2 ins

492* सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्धनम् ।

— (L 2) G1 रथस्तु स इ याचामो (for the prior half) T2 G3 4 नैव (for नैन) G2 असत्य व्याहृत मह्यमथो नैष हिरण्मय]

— B1 D5 om 13^{ef} — ^{e}) D3 विज्ञास्यता; S विज्ञायता (cf v l 14) S साधु (G4 M2 °धुर्) (for सद्यो) — ^{f}) B2 3 D (except D2, Dn1 D5 om) व्यक्त (for व्यक्तम्) S एव (M1 अस्ति) (for एष)

14 K2 B2 Dn D4–6 om 14^{ab} (with the ref) S1 K B Dc D1–3 om the ref — ^{a}) S विज्ञाय° (for जिज्ञास्य°), cf v l 13 — ^{cd}) B2–4 S स (for प्र)

15 ^{a}) B D4 विराज(B1 4 D4 जा)श्च सुराज(B1 4 D4 °जा)श्च, Dc D5 वि(D5 न)वाजाश्च सुवाजाश्च; Dn D1 6 विरावश्च सुरावश्च, D3 विचित्रौ च सुवर्णेन, T1 M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T2 G1 3 4 व(G1 वि)वाजी च सुवाजी च; G2 ववाजिश्च सुवाजिश्च — ^{c}) Ś1 K1 3 4 D3 4 सुबहून्या(K4 D3 4 °ना)शु, K3 चैव तानर्थान्, B Dc Dn3 D1 M2 सवसूना(B1 M2 °न्या)शु, Dn1 n3 D5 6 स वसूनाशु; D2 स बहूनाशु, T1 च वसून्याशु (for तौ वसून्याशु) — ^{d}) Ś1 K1 2 B3 Dc D1–3 5 6 तान°, B1 2 4 Dn D4 M2 ताव, T1 तदा° (for तान्य°) — ^{e}) K3 सहामात्यान्, D1 सहागस्त्यो — ^{f}) Ś1 K Dc D1–3 इति (K4 एव) (for इव) — After 15, T2 G2–4 ins

493* इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
भस्म चक्रे महातेजा हुंकारेण महासुरम् ।,

while M ins

494* मुनेराश्रममभ्यौ तौ निन्यतुर्वातरंहसौ ।

17 K1 transp 17^{ab} and 17^{cd} — ^{cd}) K2 तत्पादय (for उत्पा°) । D3 [अ]सकृन् (for सकृन्) Ś1 K1 3 °सम;

अगस्त्य उवाच ।
तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९
लोपामुद्रोवाच ।
सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०
लोमश उवाच ।
स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्श्रद्दधानया ॥ २१
तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २२
सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशाः ॥ २३
तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महानृषिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ २५
अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
प्राह्रादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

K_3 सम° (for °सरम्) M_1 तश्चास्सकृन्मच्यपत्य स्वमुत्पादय वीर्यवत्

18 ^{c}) $D_{1, 2}$ अपत्येत्र, $D_{3, 5}$ T_1 °त्येषु (for °त्ये तु) — ^{d}) $Ś_1$ K D_c $D_{1-3, 5}$ तव ($K_{1, 2, 4}$ D_{c2} D_6 शृणु) वक्ष्यामि यामह (K_3 D_{1-3} तत्वत ; D_5 यत्वह), S वक्ष्यामि श्रूयता (T_1 शृणु तन्; M शृणुता) मम

19 ^{b}) S तत्सम तव (G_1 सम तप° *sic*) — ^{c}) $K_{3, 4}$ D_3 तु; $D_{1, 2}$ च; D_6 ते; M_1 वै (for स्युर्) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} वाथ, D_c $D_{1-3, 5}$ M_1 वास्तु (for वापि) $Ś_1$ $K_{2, 4}$ B_1 $D_{1, 2}$ वान्, K_1 B_{2-4} D_c D_n $D_{4, 6}$ जित्; K_3 $D_{3, 5}$ °भाक् (for °वत्)

20 ^{b}) B D (except $D_{1-3, 5}$) M_2 [ऽ]प्यस्तु, G_2 वास्तु (for मेऽस्तु) — ^{c}) K $D_{2, 3}$ G_3 M_1 [ऽ]पि (for हि)

21 K_2 B_4 D_n $D_{4, 6}$ T_2 $G_{3, 4}$ M_2 om the ref — ^{b}) B_3 S समगमन् — After 21^{ab}, $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ins 495* (with v l)

23 ^{a}) $D_{4, 6}$ T_2 G वापि (for चापि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ प्रादुर्भूत्, T_2 G_3 प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्स) — ^{c}) Some MSS प्रभावेण — ^{d}) T G दृढच्युर् (for °स्युर्) — ^{e}) K_4 B_3 D_3 निषदो (for °निषदान्) — ^{f}) $K_{1, 3}$ B_2 D (except $D_{1-3, 5}$) जपन्निव B D (except D_{c2} $D_{1, 2}$) M_1 महातपा°, T G मना°, M_2 °त्मना

24 ^{a}) D_1 राजन् (for ऋषे) $K_{1, 2}$ ऋषेस्तस्याभवत्पुत्र° (normal rhythm!) — ^{b}) $B_{1, 2, 4}$ D_n $D_{4, 6}$ महाद्विज D_1 तेजस्वी भगवानृषि°

25 ^{a}) $B_{1, 2, 4}$ D_n $D_{4, 6}$ T G तु (for च) — B D (except $D_{1-3, 5}$) S ins after 25^{ab} $Ś_1$ $K_{1, 2}$, after 21^{ab}

495* एव स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
[Cf 482* $Ś_1$ $K_{1, 2}$ स चाथ, G_1 M_2 एव स (for एव स)]

26 ^{a}) B_3 S चाय (for ख्यात°) $B_{1, 2, 4}$ D_n $D_{4, 6}$ तत ऊर्ध्वमय ख्यात° — ^{b}) $B_{1, 2, 4}$ D_n $D_{4, 6}$ स्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि, B_3 S अत ऊर्ध्वं विशां पते, D_c तत ऊर्ध्वमय भुवि — After 26^{ab}, S ins

496* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमत ।

— ^{c}) $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{1, 3}$ M प्राह्लादि , K_3 प्रह्लादि°, T_1 G_2 प्रह्लादि M चापि (for एव) — After 26^{c}, S ins

497* मध्यघ्नो दुष्टचेतन° ।
एव विनाशितो राजन्

— ^{d}) B D (except $D_{1-3, 5}$) [उ]पशामित°, S महात्मना (for विना°)

27 ^{b}) K_4 $D_{1, 3, 5, 6}$ S (except M_1) रमणीय , $B_{2, 4}$ D_n D_4 रमणीयै° $K_{1, 2}$ G_4 गुणान्वित ; $B_{2, 3}$ $D_{4, 6}$ T_1 गुणैर्वृत ; G_1 गुणोच्युत° — ^{c}) D_c गगा (for पुण्या) — ^{d}) $K_{1, 2}$ रमणीयैर्गुणान्विता (K_2 °गुणैर्वृता), B D_n $D_{4, 6}$ देवगाधर्वसेविता — After 27, $K_{1, 2}$ B D (except $D_{1-3, 5}$)

९८

युधिष्ठिर उवाच ।
भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
लोमश उवाच ।
शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुताममानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वंस्त्रिदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

---

ins a passage given in App I (No 14)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B3 T1 G1 तीर्थयात्रा (T1 cont अगस्त्य) Omitting sub parvan name, K1-3 D3 mention only आगस्त्य (or अगस्त्य), K4 B2 Dc Dn D1 2 4-6 लोमशतीर्थयात्रा (K4 Dc D5 cont आगस्त्य) — *Adhy name* S1 K1 2 वातापिवध°, B4 रामोपाख्यान, Dn2 आगस्तिवातापिभक्षण, T G1 3 इध्मवाहोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 99, Dn3 M2 100, D1 103, T G M1 98 — *Śloka no* Dn1 n3 71, Dn2 33, D1 70

98

2 d) B2 Dn D4 6 G4 अमितौजस°; D5 अतिमानुष° (for अमितात्मन)

3 a) Ś1 K D1-3 5 राजन्, Dc तात (for घोरा) — c) S1 K1 2 कालेय इति विख्यातो, B D (except D1-3 5) G4 कालकेया इति ख्याता° — d) Ś1 K1 2 गण° °दारुण°

4 a) D1 2 तत्र (for ते तु) Ś1 K B1 °साद्य (for °श्रित्य)

6 a) K4 D1 2 °लीन्सुरान्, T2 G3 ल्पिटान् (for °लींस्तु तान्) G1 दिव्यान् (for सर्वान्) — b) Dc परमेष्ठिम्, G1 2 M परमेष्ठिर्, G4 प्रजापतिर् (for परमेष्ठी) K D2 3 5 [अ]भ्युवाच, B Dn D4 6 [इ]त्युवाच, T1 जगाद, T2 G3 मुवाच (for उवाच) — c) B1 2 D1 2 3 G2 सर्वे (for सर्वं)

7 ab) Ś1 K1 2 तन्नो° (for तमु°), and येन (for यथा)

8 b) Ś1 K1 2 यूय प्र , K3 च सम°, D1 2 विप्र प्र° (for वै सप्र°) — c) D1 2 वै (for वो)

9 c) S1 K1 2 दधीचास्थीन् (for स्वान्य°) — e) T1 स्वशरीरात्, T2 G1 3 4 M2 शरीरास्स (for स शरीर) D2 5 G2 M2 परित्यज्य (for समु)

10 b) Ś1 K2 सभ्रियते, K1 B1 2 4 Dn1 n3 D1 4-6 सस्क्रियता, K4 सश्रयता, D3 सपाद्यता — c) Ś1 K1 2 °हन (for °हण) B Dc Dn D4 6 M घोर, D1 2 तीव्र, T G भीम (for तीक्ष्ण) — d) K2 4 D3 5 पडस्र, K3 M2 पढश्रिं, B Dc Dn D4 पडस्त्रि, D1 2 G3 पडस्र, D5 पढस्त्रिं; G1 पडश्रु D1 2 तीव्र (for भीम) Ś1 K1 2 -विक्रम (for -निस्वनम्)

11 K3 om 11 — b) Dc D3 हनि° (for वधि°)

12 c) S1 K Dc D1-3 शतक्रतु (for नारा°)

13 b) K4 D3 5 °वृते, B2 °चित, T2 G M1 °युत (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ १२
सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ।
पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।
अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
अनेन वज्रप्रवरेण देव
भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

युते) (for वृतम्) — G4 om 13^{c}–17^{b} — ^{c}) M °निनद — ^{d}) T G (G4 om) M2 स (for वि) M सारसैरपि (for सामगै) — ^{f}) Ś1 K1 2 D3 5 जीव (for जीव)

14 G4 om 14 (cf v l 13) — ^{b}) D5 शूकरैश्च, T2 G2 3 भ्रमरैश्च, G1 कोकिलैर् (for सृमरैश्च) Ś1 K3 चामरैर्, G1 भ्रमरैर् (for चमरैर्) M2 सृमरैश्च सशबरै° — ^{c}) Ś1 K D2 5 चरितै° — ^{d}) S (except M1, G4 om) मृगेंद्र°

16 T1 G1 4 om 16 (for G4 cf v l 13), K2 B1 3 D1 2 G3 om 16^{ab} Dc1 D4 transp 15 and 16, T2 G3 transp 16^{ab} and 16^{cd} — ^{a}) Dn1 n2 D4 6 सिंहैर् (for सिंह) T2 G3 व्याघ्र- (for °व्याघ्रैर्) K1 D3 °नादैर्; D5 M1 नाद; T2 G3 नागैर् (for °नादान्) — ^{b}) T2 G3 महद्भिर् (for नदद्भिर्) — ^{c}) Ś1 चमरै; K1 2 D5 चामरै°; Dc पामरै (for अपरै) Ś1 K1 2 चानु° (for चापि) — ^{d}) K4 B D (except D3 5) शायिभि (Dc2 गामिभि)

17 G4 om 17^{ab} (cf v l 13) — ^{b}) Ś1 K2 3 नादित K4 D3 5 T2 G (G4 om) M सुमनोहर — ^{c}) B1 3 त्रिपिष्टप, T2 G सद प्रख्य — ^{d}) S (except M1) आगता° (for आगमन्)

18 ^{d}) S साक्षात् (for लक्ष्म्या)

20 ^{c}) T2 G2 3 तद्वो (for यद्वो) — ^{d}) K4 B2 4 Dn D1 4 6 स्वयम्, B3 इह (for त्वहम्)

21 ^{b}) K4 D1 2 स्वयमु° (for सहसो) — ^{cd}) Ś1 K Dc D1–3 5 सुरास्ततोऽस्थीनि गतायुषस्ते यथोपजोषं जगृहुः स्म तस्य

23 ^{b}) Ś1 K Dc D2 3 5 °वीर्यं (for °रूप) — ^{b}) Ś1 K2 अब्रवीत्प्रहृष्ट° (metrically bad!), T2 G2–4 समुवाच हृष्ट° — ^{c}) Ś1 K1–3 D1 2 शस्त्र° (for वज्र°) K शक्र, D3 5 वीर (for देव)

24 G4 om 24^{ab} — ^{a}) D1 2 सुख स्व, D5 सुखी स्व (for सुख वै) K3 त (for वै) — ^{b}) Ś1 K1 2 वरिष्ठ; K4 Dc Dn2 D1 2 5 S (except G1, G4 om) दिविस्थ° — Ś1 om 24^{cd} — ^{c}) K4 B1 2 4 Dn D1 3 4 6 सु (for स) B D (except D1–3 5) सद् (for तु) — ^{d}) K3 [ऽ]भिगृ, B Dc Dn ह्यगृ°; D5 [ऽ]न्वगृ; T2 G2–4 स्वगृ° (for ऽभ्यगृ°) G1 प्रहृष्टरूप° प्रथितो ह्यगृह्णात्

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* T1 तीर्थयात्रा Omitting sub parvan name, K1 3 4 Dc Dn3 D1 3 mention only

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।
त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

लोमश उवाच ।
ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः सश‍ृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५
ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K_{3-4} Dc D_3 cont आगस्त्य), likewise B_3 D_{2-5} only आगस्त्य — *Adhy name* K_1 वृत्रवध°, B_4 वृत्रवधोपाख्यान, T_2 G_3 दधीचाख्यान, G_1 वज्रोत्पत्तिकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 100, Dn_2 n_3 M_2 101, D_1 104, T G M_1 99 — *Śloka no* Dn_1 n_3 D_1 25

99

1 ^{a}) G_{2-4} तु (for स) Ś1 K G_1 M सवज्रो (for स वज्री) B D_{5-6} G_2 M_2 बलभिद् (for बलिभिर्) — ^{b}) Some MSS देवतैर् Dn_2 D_3 परि- (for अभि-) D_{1-2} देवै° समभिरक्षित° — ^{c}) Ś1 K_{1-2} Dc तदा (for ततो)
3 ^{b}) B_1 अपि दानवै , B_{2-4} Dn $D_{1-2-4-5}$ M दानवै° सह (by transp)
4 ^{a}) T_1 M_2 °सृष्टाना, T_2 G_{2-4} °विद्धाना — ^{c}) T_2 G_{2-3} तु (for सु-) — ^{d}) K_4 T_2 (after corr) G_3 °पातित°, T_2 (before corr) G_{2-4} °पातिना
5 ^{ab}) N (except K_{3-4}) M ins अपि between the pādas (to avoid hiatus!) B_3 °तले (for °तलम्) — ^{c}) B Dn D_{4-6} महाराज (for मही°)
6 ^{a}) Ś1 K_{1-2} °वर्तेरन्, D_5 °वर्षंत, T G °धावत — ^{d}) Ś1 K B_2 Dc D_{3-5} इव द्रुमा° (for इवाद्रय°)
7 ^{b}) K_1 महता च, K_3 सहता च, B D (except D_{1-3}) साभिमान (for सहि°) — ^{c}) S_1 D_1 T_1 G_4 सहिता°, K_{1-2} सहता° (for त्रिदशा°)
8 ^{a}) B_1 [ऽ]पि, Dc_2 [ऽ]ति, M [ऽ]भि (for वि-) Ś1 K D_{3-5} तु, D_{1-2} [ऽ]पि (for च) — After 8, B D (except D_{1-3-5}) ins

498* कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ।

9 ^{a}) B Dn D_{2-4-6} व्यदधत् — ^{d}) Ś1 K_{1-2} D_3 व्यवर्धयत् (K_1 °न्), D_5 [अ]भिवर्धयन्
10 ^{ab}) Ś1 K_2 धिष्ठित, K_1 दिष्टित, B D (except D_{1-3-5}) गोपित (for [आ]प्यायित) S transp शक्र and दृष्ट्वा Ś1 K Dn D_{1-2} G_1 तदा, Dc तथा (for तत°) — ^{c}) Ś1 K_{1-2} B_{1-2-4} D (except D_{1-3-5}) सर्व (for स्व स्व) Ś1 K_{1-2} T_2 G_{1-3} समादद्युस, K_{3-4} Dc_1 D_1 M सम(K_4 °मा)दधुस,

ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ११

ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
　नना‍द वृत्रो महतो निनादान् ।
तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
　खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
　श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।
भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच
　वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३

स शक्रवज्राभिहतः पपात
　महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
यथा महाञ्शैलवरः पुरस्ता-
　त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
　शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं
　वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
　महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
　जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६

ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं
　समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
　झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७

तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
　स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।
तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
　स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
　द्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
　स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

B$_3$ स्वमादाय

12 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ त (for तु) — ^{b}) M विविधान् (for महतो)　Ś$_1$ K$_1$ $_2$ [ऽ]थ (for नि) — ^{d}) K$_3$ $_4$ [अ]भि (for [अ]पि)

13 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_3$ $_4$ D$_3$ घोरमुग्र, B$_2$ शब्दः D$_5$ °तर (for °रूप)　S (except M$_1$) घोरमुदग्रकल्प (for घोररूप महा)　Dc$_2$ श्रुत्वा च वाचमथ घोररूप — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ योद्धु (for भये)　Ś$_1$ B$_{3-4}$ D (except D$_2$ $_5$) त्वरितो (for त)

14 ^{b}) T$_2$ G$_3$ °माल (for °माल्य) — ^{c}) N महा (for महान्) — ^{d}) N (except K$_1$ $_2$ $_4$) वि (for प्र)

15 ^{c}) Ś$_1$ K Dn D$_1$ $_3$ च, B D$_4$ $_6$ स; Dc स्म; D$_3$ $_5$ तु (for न)　K$_1$ $_2$ शक्रस्य (for मेने स्व)　Ś$_1$ च; K$_3$ $_4$ D$_{1-3}$ $_5$ T$_1$ स, B Dc Dn D$_4$ $_6$ न (for स्व)　K$_1$ $_2$ B$_{2-4}$ Dn D$_{1-3}$ $_5$ $_6$ वि (for प्र) — ^{d}) B Dc Dn D$_4$ $_6$ M$_1$ transp हत and भयात्　Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ वृत्रं भयाच्चैव हतम (K$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ हत स्व)पश्यत; M$_2$ वृत्रं भयाच्च निहतं न मेने

16 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ सहिता° (for मुदि) — ^{b}) D$_2$ T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ अथ (for अभि) — After 16^{ab}, Ś$_1$ K$_1$ $_2$ read 18^{cd}, while S ins

499* वृत्रं हतं ददृशुः पृथिव्यां
　　वज्राहतं शैलमिवावकीर्णम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K D$_2$ $_3$ M शेषान् (for सर्वान्)　T$_2$ G$_{1-3}$ M$_1$ तु (for च)

17 ^{a}) B D (except D$_{1-3}$) तैस् (B$_1$ $_3$ ते) त्रास्य° (for ते वध्य°)　B Dn D$_{4-6}$ समेतै° (for तदानीं) — ^{d}) K$_2$ B D (except D$_2$ $_3$) G$_4$ नक्र°, K$_4$ वृत्र° (for रत्न°)

18 ^{b}) T$_1$ प्रयाता°, T$_2$ G °प्रयतात् (G$_1$ °प्रयुक्ता°), M$_1$ प्रवृत्ता°, M$_2$ प्रयता° (for °स्मयन्त) — Ś$_1$ K$_1$ $_2$ read 18^{cd} after 16^{ab} — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तत° (for तत्र) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ नृप, K$_1$ $_3$ $_4$ B D (except D$_3$) उप, T$_1$ अभि (for अनु)　Ś$_1$ K B$_1$ D$_1$ $_3$ -वर्णयत (for वर्णयन्ति)

19 D$_2$ om (hapl) 19^{abc} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ $_5$ क्षय- (for क्रम)　K$_3$ S (except T$_1$ G$_1$) -योगकालाद् (for -काल‍योगाद्)

20 T$_2$ G$_{2-4}$ read 20^{ab} after 20^{ef} — ^{b}) B$_2$ $_3$ चरध्व; D$_3$ यत° (for त्वर°) — ^{c}) K$_2$ B Dn D$_4$ $_6$ च; T$_1$ तु (for हि) — ^{f}) A few MSS प्रणष्टेषु, and प्रणष्ट

तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०
एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमश उवाच ।
समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ६
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

Dc D2 S (except M1) हि (for the second म)
21 ^{a}) Ś1 K1 दैत्या (for सर्वे) — ^{b}) D3 परम (for परम-) — ^{d}) S1 K1 2 4 °लय च, Dc °लयस्य (for °लय स्म)
Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 D3 6 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* T1 तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित Omitting sub-parvan name K3 4 Dn2 D3 mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य, B Dc Dn1 D4–6 only आगस्त्य (*or* अगस्त्य), D1 2 only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś1 G1 वृत्रवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 ns M2 102, D1 105, T G M1 100 — *Śloka no* Dn 23, D1 21

100

1 ^{a}) K3 समुद्रात्°, T G द्रात, M2 °द्राते Ś1 K (except K3) Dc D1–3 G4 °साद्य (for °श्रित्य) — ^{b}) Ś1 K1 2 4 B1 2 Dn1 n2 D3 G1 वरुण, D5 वरुणि K3 B Dn1 ns D6 G4 निधिमभस T2 G3 वरुणालयमभसा — ^{c}) Ś1 K1 2 Dc समवर्तत, K3 4 D1–3 5 समपद्यत; D4 6 T G1–3 सप्रवर्तंते M सप्रावर्तत कालेया°
2 ^{a}) B3 समतिक्रुद्धा, T G2 3 सहिता क्रुद्धा — ^{b}) K1 2 महामुनीन्, T2 G2–4 सदा ऋषीन्
3 ^{c}) Ś1 K1 4 अशीतिं, K2 B D (except D2) अशीति° — ^{d}) M नियता ब्रह्मचारिण° (= 5^{d})
4 ^{a}) Dn आश्रमे (for आश्रम) !
5 ^{a}) Ś1 K2 प्रवर्तते, K1 प्रवर्तंतौ, Dc2 विकुर्वंति, T2 G2–4 प्रकुर्वंति (for स्म कु°) — After 5^{ab}, S ins
500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ।
— ^{c}) Ś1 Dn2 D4 भार (for भर°) — ^{f}) Ś1 सर्वदेवता°, K1 सति देवता ; K3 4 Dc Dn2 D3 स निपूदिता°, B स (B1 तु)निसूदि°, D1 2 विनिपूदि°, G1 मनिवेशि°, G4 सुनि-पाति°
6 D3 om (hapl) 6^{c}–7^{b} — ^{c}) Ś1 K D1 2 पर्यधावन; B4 Dn D4 6 परिवाधते — ^{d}) S समुद्राद्युपल्याश्रयात् (T1 श्रया°) — B3 om 6^{e}–8^{c} — ^{f}) Ś1 K D1 2 मुनि° (for द्विज°)

एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ७
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकर्शिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १०
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १६
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।

---

7 D8 om 7ab, B2 om 7 (cf v l 6) — a) K3 4 B1 3 Dc D1 2 6 T1 चैतान्, T2 G2–4 वै तान् (for चैनान्) B2 अनु-, Dc M2 अव, G1 एव (for अन्व-) — b) Ś1 K Dc D1 2 5 मनुजाधिप (for °जोत्तम) — c) D5 S प्रवृत्ता° (for प्रवृत्तान्) D8 तास्तत्र, D6 ते तत्र, T G ते दैत्या°, M1 दैत्यास्ते, M2 दैतेया° (for दैत्यास्तान्) — d) Ś1 K1 आश्रमेषु (for तापसेषु) — After 7, S (except G1) ins

501* क्षयाय जगत क्रूरा° पर्यटन्ति स्म मेदिनीम् ।

8 B2 om 8a (cf v l 6) — b) B1 3 D5 6 S नियमाहार Ś1 K1–3 °कर्षिता

9 a) Ś1 K1 2 क्षीणवासैर्, G1 क्षतमासैर् (for क्षीणमासैर्) — b) K1 2 निर्मज्ज तैर्; K3 निर्मज्जाता; Dc विकपाटैर्, D1 3 विसृष्टांत्रैर्, T1 मज्जामात्रैर्, G2 निर्मज्जात्रि — c) Ś1 K2 4 D3 विकीर्णैर्; K1 विकर्णैर्, D1 2 आकीर्णा Ś1 K1 2 4 B2–4 Dc Dn D5–8 आवभौ; K3 B1 आवृता; D1 2 चास्थिभिर्, G1 रुचिरा (for आचिता) — d) K3 T2 G2–4 राजिभि° (for राशि)

10 a) B1 चापविद्धैश्च; D6 विप्रभग्नैश्च — b) B1 च भारत (for तथैव च) — c) Ś1 K D1–3 5 विशीर्णैर्; B2 आकीर्णैर् — d) T G2–4 बभूव च (for भूर्बभूव) Ś1 K4 D3 5 समाकुला K1 2 बभूव वसुधावृता

12 a) B4 Dn D6 स (for प्र-) Ś1 K D3 5 स्म, D1 2 M तु (for च) — d) Ś1 K3 D2 3 6 T1 G1 M प्र(D2 3 प्रा)द्रवति Ś1 K1–3 D1 5 T2 G2–4 दिशो दश

13 a) Ś1 K1 गृहान्, B1 Dc2 T2 G2 3 M2 गुहा (for गुहा) — b) Ś1 K4 B Dc Dn D1 2 4 6 चापरे तथा, K1–3 D3 5 च तथापरे (for चापरे श्रिता) — c) Ś1 K1–3 च भयोद्विग्ना; M तद्भयादेव — d) Ś1 K1 2 4 D3 5 अवासृजन्, K3 T2 G2–4 समत्य° (for समुत्सृ°) M सहसासून्समत्यजन्

14 a) Ś1 K Dc D1 2 M तत्र (for अत्र) — b) B Dn D4 6 परमहर्षिता — The portion of the text from परमदर्पिता° up to 3 104 18c is lost in G1 on a missing fol

15 D1 om (hapl) 15a–17b G1 missing (cf v l 14) — a) Ś1 K1–3 Dc1 D5 M चैनान् (for चैतान्) Ś1 K1–3 अनुजग्मुस्ते, T G2–4 M1 अभिजग्मु(M1 °ग्मु)स्ते — b) K2 समुपास्रतान्, D3 5 °पस्थितान् — c) Ś1 K1 2 जग्मुश्च S (except M2, G1 missing) श्रम च परम जग्मु° — d) K1 2 आजग्मु°, K4 सजग्मु , D1 न जग्मु (for आजग्मु°) D1 ते (for च)

16 D2 om 16 (cf v l 15) G1 missing (cf v l 14) — b) Ś1 K1 2 °सज्ञो° (for °यज्ञो) — c) K1 2 ते (for आ) — d) S (G1 missing) मनुजाधिप (T1 °जा इव)

17 D2 om 17ab (cf v l 15) G1 missing (cf v l 14) — a) Ś1 K D1 5 तु (for च) — After 17ab, B D (except D1–3 5) ins

502* शरण्य शरण देव नारायणमज विभुम् ।

— c) B D (except D1–3 5) तेभिगम्य (B1 Dc °त्वा) (for नारा) K4 B Dn D1 2 4 6 नमस्कृत्य (for पुर°)

18 G1 missing (cf v l 14) — a) B Dn D4 6 G2 समस्ता (for समेता) — b) Ś1 K D2 3 5 G2 तमूचुर्, B1 तुष्टुवुर्; B3 Dc तत्रोचुर् — c) Ś1 K Dc D1–3 5 गोप्ता; B2–4 Dn D4 6 कर्ता (Dn2 भर्ता) (for पाता) B1 त्वं न कर्ता च स्रष्टा च — d) B Dn D4 6 M हर्ता (for

त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।
इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता) — ^{e}) Ś1 K Dc D1 3 जगत (for इद) B Dn D3 4 6 विश्व; Dc D1 3 कृत्स्न (for सर्व) — ^{f}) Dn3 G3 नेंगते, D1 3 T1 नेंगित, G4 नेगत (for °ति) K1 यच्चेंगे भ्यस्त्र नेंगते, M स्थावर जगम च यत् — After 18, S (G1 missing) ins

503* त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (cf v l 14) — ^{a}) D1 3 5 M3 सृष्टा (for नष्टा) — ^{b}) Ś1 D1 3 समुद्रा°, T1 °द्र, G2 °द्रे (for °द्रात्) — D3 om 19^{cd} and *repeats* 18^{ef} in its place — ^{c}) Ś1 वराह- (for वाराह) B Dn D4-6 T1 M वपुर् (for रूपम्) B Dn D4-6 M आश्रित्य (for आस्थाय)

20 G1 missing (cf v l 14) — ^{b}) B3 Dn D4 6 T2 G2-4 पुरा (for त्वया) — ^{c}) D1 3 T1 G2 M1 नारसिंह-

21 G1 missing (cf v l 14) B3 om 21–23 — ^{b}) Ś1 K1 नाम, D6 चैव (for चापि) — ^{c}) K4 D2 वपुरास्थाय, T2 G2-4 रूपमास्थाय

22 B3 G4 om 22 (for B3 cf v l 21) G1 missing (cf v l 14) T1 om 22^{cd} — ^{c}) B1 जगत्- (for यज्ञ-) B1 क्रुद्धस, Dc D2 5 T2 G2 3 M शूरस (for क्रूरस)

24 G1 missing (cf v l 14) G4 om 24^{ab} — ^{a}) Ś1 D1 3 त्व, K2 4 त्वा (for त्वां) Ś1 अपि, T1 M एव (for देव) — ^{c}) B3 Dc D2 3 transp लोकाश्च and देवाश्च — After 24, T2 G2-4 M1 ins

504* शरणागतसत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रत ।

[G2 M1 धृत° (for दृढ°)]

Colophon om in D1 3 G1 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य Omitting sub parvan name, K2 B2 3 Dn2 n3 D4 5 mention only आगस्त्य, K3 4 D3 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य, T1 only अगस्त्यचरित — *Adhy name* B4 Dc वृत्रवधोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 n3 M3 103, T G2-4 M1 101 — *Śloka no* Dn 26

101

☞ This adhy is missing in G1 (cf v l 3 100 14) The MS is mostly ignored here

1 ^{a}) S1 K1-3 B1 3 4 Dn D1 4-6 T2 G2 3 तव, K4 Dc D2 3 भवत् (for इत°) N (for B2 see below) T2 G2-4 प्रसादाद् (for प्रदानाद्) K2 4 B3 D (except D3 5) G2 वर्धते (for वर्तन्ते) B2 त्वत्प्रसादात्प्रवर्तते

2 ^{a}) K3 Dc प्रवर्तते; B Dn D1 4 6 विवर्धते, D5 वर्धयति (for वर्तयन्ति) — ^{b}) To avoid the hiatus, S1 K1 2 तेन्योन्य, K4 B D (except D5) M1 ह्यन्योन्य (for अ) — ^{c}) K3 B1 3 त्वत्प्रभावान् — ^{d}) =(var) 5^{d} B2 त्वया वै (for त्वयैव)

त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
विष्णुरुवाच ।
विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥ ७
ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

---

3 D₂ om (hapl) 3–5 — ᵇ) M इत्युत (for उत्तमम्) — ᶜ) Ś1 K1 2 न हि जानति; K3 4 Dc D1 3 5 जानीमो न च, B4 कालका नाम (for न च जानीम) Ś1 K3 4 D3 5 M केनैते, K1 विध्यते; K3 वध्यते, B4 केपि[?पी]मे, D1 केनैव; T G2 3 केनेति (for केनेमे) Dn2 न च जानीमहे केन — ᵈ) S (G1 missing) वै द्विजा (for ब्राह्मणा॰) S1 K B1m Dc D1 3 5 वध्यते (K1 केनैते; K2 केनैव) ब्राह्मणा निशि

4 D2 om 4 (cf v.l 3) — ᵃ) Ś1 K Dc transp क्षीणे and ब्राह्म॰ T2 G2–4 हि (for च) — S1 K2 om (hapl) 4ᶜᵈ

5 D2 om 5 (cf v l 3) — ᵃ) G2 4 नाति, M1 नाभि, M2 नैव (for नाधि-) — ᵈ) =(var) 2ᵈ Dc T G2 3 स्वयैव (for त्वया वै)

6 D3 कृष्ण उ, T2 G (G1 missing) श्रीभगवान् (for विष्णुरु) — ᵇ) S (G1 missing) पृथिवी (for प्रजाना)

7 ᵃᵇ) K1 2 D1 2 T G2 3 M कालेया D1 2 S (except M2, G1 missing) विख्याता, गणा, and दारुणा — ᵈ) K2 B2 3 D (except D2 3 5) प्रमाथित (for प्रबा)

9 ᵇ) K B1 D1–3 5 S (G1 missing) नाना (for नक्र) — ᶜ) Ś1 K1–3 D1 लोकस्य (for लोकाना) — ᵈ) Dn D4 6 ऋषीन् (for मुनीन्) Ś1 K1 2 अथ (for इह)

10 ᵃ) B1 S (except M1, G1 missing) हि (for तु) — ᵇ) Ś1 K1 2 समुद्रक्षयगा, S (G1 missing) द्राश्रयिणो K4 समुद्राश्रयमाश्रिता, D3 (marg *sec m*) समुद्रस्य क्षय विना, D5 समुद्रक्षयगामिन॰ — D5 reads 10ᶜᵈ after 505* — ᵈ) S1 K Dc D1–3 5 सन्निधीयता (for संप्रधा॰) — S om 10ᵉᶠ — After 10, N (except Ś1 K1 2) ins

505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 ᵃ) B2 3 ततो, B4 Dn D4 6 G4 तदा (for वचो) — After 11ᵃᵇ, S (G1 missing) ins

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माण समुपस्थिता ।
ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
सर्वलोकविनाशार्थं कालेया॰ कृतनिश्चया ।
तेषा तद्वचन श्रुत्वा पद्मयोनि सनातन ।
उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वच । [5]
विदित मे सुरा सर्वं दानवाना विचेष्टितम् ।
मनुष्यादेश्च निधन कालेयै कालचोदितै ।
क्षयस्तेषामनुप्राप्त कालेनोपहताश्च ये ।
उपाय सप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ।
अगस्त्य इति विख्यातो वारुणि सुसमाहित । [10]
तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।
स हि शक्तो महातेजा क्षणात्पातु महोदधिम् ।
समुद्रे च क्षय नीते कालेयास्त्रिहनिष्यथ ।
एव श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मण परमेष्ठिन ।

[(L 2) G2 4 ततस्ते, M ते नीचै (for ते तस्मै) — (L 7) M1 मनुष्याणा च (for ष्यादेश्च) — (L 9) M1 [अ]पि (for वि) — (L 12) M1 ॰भाग (for तेजा)]

— ᶜᵈ) B1 आश्रित्य, D1 2 अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य) Ś1 K D5 परमेष्ठ्यभ्यनुज्ञाता (for ॰) S (G1 missing) समनुज्ञाप्य ब्रह्माण वारुणिं समुपस्थिता॰

13 K4 om 13 13ᵇ=(var) 3 103 3ᵇ — ᵈ)

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३
देवा ऊचुः ।
नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
भ्रंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ १४
क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५
तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।
त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १६
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
लोमश उवाच ।
अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।
प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३
एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।
नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K3 B4 Dc D1 2 अभिष्टुत, B1 D3 5 अधिष्ठित, S (G1 missing) स्तु तुष्टुवु° (for अभिष्टुवन्)

14 ^{a}) B3 4 Dn1 n3 G4 नाहुषेण — ^{b}) Ś1 K1–3 त्व देवाना; K4 D3 5 देवाना त्व (for त्व लोकाना) — ^{d}) K2 लोकार्थे, K3 B2 4 Dn D4 6 स्वर्लोकात् (for लोकार्थं)

15 ^{a}) K1 3 4 D2 सुमहान्, T1 G4 तरण, G2 सरण, M तरसा (for सहसा) — ^{b}) T G2 3 नभोगत°, G4 नभोत्तम (for नगो°) — ^{c}) B1 °क्रम्य (for °क्रामन्)

16 ^{a}) Ś1 दर्पिते, K1 सवृते, D2 चार्दिते, D5 च वृते, M1 ह्यावृते T2 G2–4 °सा चावृतो लोको — ^{b}) T1 M1 ह्य° (for °भ्य°)

17 ^{b}) Ś1 K1 2 ऋषि (for गति°) — ^{c}) B4 Dc प्रयाचाम — ^{d}) B D (except D2 3 5) वर त्वा (by transp), T1 वरद, T2 G2–4 त्वा वय, M2 त्वा पर M °दोत्तम (for °दो ह्यसि)

Colophon G1 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K D1 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थ(K2 om तीर्थ)यात्रा (followed by आगस्त्य in K3 4), B1–3 Dc Dn D4–6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś1 K1 2 कालेयवध°, T1 अगस्त्यचरित — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 T G (G1 missing) M1 102, Dn3 n3 M2 104, D1 106 — *Śloka no* Dn 18, D1 43

102

☞ This adhy is missing in G1 (cf v l 3 100 14) The MS is mostly ignored here

1 1^{cd} = (var) 3 104 4^{ab} — ^{c}) T2 G2 3 इच्छामहे (for °म्यहं) — ^{d}) M °मते (for °मुने)

2 ^{a}) T2 (before corr) G2 4 °सार (for °राज) T2 G2–4 °राज (for °शैल) — ^{b}) Ś1 K2 एक; K1 अर्थ (for मेरु) — ^{c}) N (except Ś1 K1 D2) °स्तमने

3 ^{a}) Dc तत्र, M2 अथ (for त तु) D2 T1 transp तु and दृष्ट्वा K3 4 B Dc T1 तदा (for तथा) — ^{c}) K1 2 transp हि and मेरुः Ś1 यथा मेरुर्भगवता — ^{e}) N प्रदक्षिणश्च

4 ^{c}) K1 2 4 B Dn2 n3 D1–3 5 T1 शैल; Dc शैल (for शैल) — ^{f}) B Dn D4 6 T1 M2 येर् (for येन)

5 ^{a}) K4 क्रुद्ध° (for क्रोधात्) — ^{b}) D2 M2 स महा

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ५
ततो देवाः सहिताः सर्व एव
सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
निवारयामासुरुपायतस्तं
न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६
अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७
देवा ऊचुः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८
तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम ।
ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९
लोमश उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०
मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११
यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४
कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६
एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे
महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

चल°, D_3 M_1 स महाबल — ^{c}) = 8^{a} $K_{1, 4}$ M_1 सूर्ये° (for सूर्या°) — ^{d}) T G_{2-4} M_1 मैच्छत् (for °मिच्छन्)

6 ^{b}) B D (except $D_{1-3, 5}$) विन्ध्य (B_1 तदा) (for सेन्द्राः) K_3 B_2 समागत्य K_4 B_1 D_{1-3} तम् (for महा°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 स्म (for त) — ^{d}) $D_{1, 2}$ T G_{2-4} [ए]व, M [अ]पि (for स्म)

7 ^{c}) $K_{1, 4}$ Dc_2 $D_{1-3, 5}$ दीप्तवीर्यं, B Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ M वीर्यवत (for °वीर्यदीप्त) — ^{d}) S_1 $K_{1, 2}$ च; $K_{3, 4}$ $D_{3, 5}$ T_1 M_3 त (for से)

9 ^{c}) S (G_1 missing) त्वद्(T₁ मृ)ते हि (for ऋते त्वां हि) — ^{d}) T_1 $G_{3, 4}$ एत (for एन)

10 ^{a}) Dc देव (for विप्र) — ^{b}) Dc अभ्ययात् — ^{d}) $B_{2, 4}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ G_4 स्थित (for स्थितः)

11 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ दातु, B_1 यातु (for दत्त) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ गच्छामि (for गन्तास्मि)

13 ^{a}) Dc ते, $D_{3, 5}$ तु (for स) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ [अ]रिविरेण ह ($Ś_1$ $K_{1, 2}$ हि), B [अ]मित्रकर्षेण ($B_{2, 4}$ °ण°)

14 ^{c}) Some MSS प्रभावेण — ^{d}) $Ś_1$ K_1 M_2 मा (for मां)

15 ^{b}) M_1 यथा (for सुरै°) D_6 M_3 सर्वैः; M_1 देवैर् (for सर्वैर्) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} निसूदिता; T_1 निवेदिता; M निपातिता — ^{c}) S_1 K_1 T $G_{3, 4}$ अगस्त्यद्वारमा, G_2 M अगस्त्य द्वारमा

16 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तथेति मुनिरब्रवीत् (=18^{b}) — Before 16^{cd}, Dc ins अगस्त्य उ — B_3 om (hapl) 16^{c}–18^{b} — ^{c}) S_1 K Dc D_{1-3} उप° (for अभि°) $Ś_1$ D_3 स्म (for स्थ) — ^{d}) D (except $D_{2, 3, 5}$) कम् (for किम्) — After 16^{cd}, Dc reads 18^{cd}, *repeating* it in its proper place — ^{e}) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{1-3, 6}$ तदा (for ततस्) Dn तेथ, D_4 ते त (for तेन) — ^{f}) Dn_1 n_3 $D_{4, 6}$ देवता (for देवास्त) — After 16, S ins

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरंदरपुरोगमा ।

17 B_3 om 17 (cf v l 16), K_3 om 17^{ab} — ^{a}) Dc D_3 M_1 एक, M_2 एत (for एव) $D_{3, 5}$ वय (for कृत) $B_{2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ हि कार्यं (for महर्षे) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ महात (for महात्मन्) — ^{d}) T_2 G_{2-4} M_2 कालोपसृष्टान्;

न्कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १७
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०
ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनम् ।
नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २१
हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥ २२
अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।
समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T1 कालेयसृष्टान्, M1 कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्) K3 सुरविद्विषास्त्वान्, K4 असुरद्विषा गणान्, D1 2 सुरविद्विषाणान्, D5 °विद्विषो गणान्, T1 असुरद्विषस्तान्, M3 सुरविद्विषाश्च

19 c) Ś1 K Dc D1-3 5 तप सिद्धैश्च मुनिभि° — d) K3 4 B1 3 4 Dn D2 4-6 सुव्रत, T2 G3 M1 सुव्रतै, G2 सवृत°, G4 सवृत

22 D5 om 22 (with 21cd) — b) K4 D1 3 कंदरै रिव (for °रेषु च) T2 G3 (after corr) [अ]पि, G2 3 (before corr) 4 M1 [इ]व (for च) T1 कदरेषु च नादित — G4 om 22cd — d) K3 B3 Dn D1 4 6 °गणान्वित, B2 °निषेवित, D5 °गणैर्युत

Colophon G1 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* Dc1 तीर्थयात्रा, preceded by आगस्त्य K1 B Dn D3-6 (all om sub-parvan name) mention only आगस्त्य; K3 4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3 4), and Dc2 only अगस्त्यतीर्थयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 n3 M2 105, D1 107, T G (G1 missing) M1 103 — *Śloka no* Dn D1 25

103

☞ This adhy is missing in G1 (cf v l 3 100 14) The MS is mostly ignored here

1 a) B2 D1 3 5 6 S (G1 missing) स समुद्र (by transp) — b) Ś1 K1 2 मुनि (for ऋषि°) — c) K4 सर्वान् (for देवान्) — d) K4 देवर्षीश्च, T G2 3 ऋषींश्चापि

2 a) Dn D6 T1 G3 अहं (for एष) T2 G2-4 हिता° र्थाय — c) Ś1 K2 भगवान्, K1 3 4 D1-3 5 भवता (for भवद्भिः)

4 a) S1 B Dn3 D4 6 T2 G3 M1 त (for तु) — b) B Dn D4 6 T1 M सेंद्रा° (for देवा°) B1 तथा सुरा°, Dn D4 6 T1 M सदा मरा°, T2 G2-4 सहामरा° (for सवा°) — d) Ś1 K4 D1 T G3 [अ]भ्यपू°, K2 [अ]पि पू° (for [अ]प्यपू°)

5 a) Dc देवता त्व (for त्वं नस्त्राता) — b) K3 3 B Dn1 D3 5 6 T2 G2-4 M1 °भावन, T1 °पावन

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ १३
त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

---

6 ^{a}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{1.4-8}$ G_4 M_1 स (for स-) T_2 G_{2-4} महात्मभि॰ (for महात्मा) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मृदङ्ग (for गन्धर्व॰) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ चैव (for सर्वश) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अनु॰ (for अव॰)

7 ^{a}) B_4 S (G_1 missing) समुद्र (for महार्णव) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 चापानि, B_1 सर्वाणि (for दिव्यानि)

8 ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_2 $D_{2.3.5}$ S (G_1 missing) बला (for ॰बलैर्) $K_{3.4}$ $B_{2.3}$ T_2 G_{2-4} M वेगिसैर्, D_2 वेगत (for वेगिभिर्) K_1 उच्चमद्भि॰; B_3 उल्लसद्भि॰, D_3 तैर्नदद्भि॰

9 ^{b}) Some MSS ॰निःस्वना॰ — ^{c}) Some MSS सुतुमल

10 D_5 om 10 — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B M सूदिता॰, K_3 ॰पातिता॰

12 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ ॰शिष्टास् (for शेषास्) — ^{d}) Dn $D_{1.4.6}$ आस्थिता॰ (for आश्रिता॰)

13 ^{d}) Dn $D_{4.6}$ इदं वचनमब्रुवन्

14 ^{a}) $K_{1.4}$ B Dc Dn $D_{1.4.6}$ महाबाहो; D_8 T_1 M मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग) — ^{c}) T G_{2-4} वि (for च) — ^{d}) $Ś_1$ कर्मण (*sup lin* ॰विक्रमा as in text)

15 D_5 om 15 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ विप्र, K_3 ॰भाग॰, D_{1-3} G_3 M_1 ॰भाग (for ॰बाहो) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ लोक भावन, D_8 T G_{2-4} पावन

16 ^{b}) T_2 G_{2-4} ॰सत्तम (for ॰पुंगव) — After 16^{ab}, S (except G_4, G_1 missing) ins

508* तांस्तथा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरंदरान् ।
[T_2 G_3 तान्हि, M_1 तदा (for तथा)]

19 $Ś_1$ om 19^{ab} — ^{b}) $B_{2.4}$ उपाजग्मु — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} मन्त्रयत K_3 $D_{1.2}$ परस्पर (for पुनः पुनः) B_2m भवद्भिर्यत्नमास्थितै (=16^{f}) — After 19^{cd}, S (G_1 missing) ins

509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।

— ^{e}) B प्रोचुः (for ऊचुः) — ^{f}) K_4 D_5 [अ]पि (for [अ]भि-) K_2 B_1 Dc Dn_2 -पूरणे (for -पूरणम्) — T_1 om from 19^{f} up to 3 104 1^{c}

१०४

लोमश उवाच ।
तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om in B_4 D_{5} $_6$ T_1 G_1 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K D1 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3 4), B2 3 Dc Dn D4 6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś1 K1 मन्त्र°, Dc कालेयवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 T2 G (G1 missing) M1 104, Dn2 n3 M3 106, D1 108 — *Śloka no* Dn D1 20

104

☞ G1 missing up to 18ᶜ of this adhy (cf v l 3 100 14) The MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 T1 om 1ᵃᵇᶜ (of v l 3 103 19) — After 1ᵃᵇ, T2 G3 5 M ins

510* निर्ह्रादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयस्तदा ।

2 ᶜ) Ś1 D3 तु, Dn3 D2 5 T2 G2–4 च (for वै) — ᵈ) K4 °राजाद्, B3 T2 G3 °राजो, G2 °भोगो, G4 °भागो (for °राज्ञो) B3 T G2–4 M1 भगीरथ° — After 2, Dc2 Dn3 ins

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गा तदा पूर्णो भविष्यति ।

— K1 B Dc Dn D4 6 ins after 2 (Dc2 Dn3, after 511*)

512* पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B4 ins colophon (omitted at the end of adhy 103) On the other hand, S (G1 missing) ins after 2

513* पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
[G3 M3 स मुनिर् (for समुद्रं)]

3 ᵇ) K4 D2 3 चाभवन् (for चात्र किं) Ś1 K1 2 D5 M3 वै (for किं) — ᶜ) Ś1 K Dc D3 तु (for च) — ᵈ) B Dc Dn D4 6 °प्रतिश्रयात्, D5 T2 G3 °परिश्रयात्, T1 °परिश्रमै

5 G4 om 5 — ᵃ) T2 G2 3 राजेंद्र (for विप्रेन्द्रो) — ᵇ) T G2 3 M धर्मराजेन धीमता — K3 om (hapl) 5ᶜᵈ

6 ᵃ) D1 5 4 °गुणोपेत°

7 ᵃ) K3 हैहयान्स (by transp) Ś1 K1 S (G1 missing) हेहयान् Ś1 समुद्राद्यान्, K3 समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य) — ᵇ) Ś1 मलकाश्चैव, K1 ससका चैव, K3 सलका चैव (for ताल°) — ᶜ) K3 4 Dc D1–3 M (by transp) कृत्वा च; B1 कृत्वा तु; T2 G2–4 कृत्वा स B Dn D4 6 राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्) — ᵈ) Ś1 K1 3 स (for स्व) S1 K2 4 D1–3 5 चान्वशा(Ś1 °गा)त्तत°; K1 नाम शाश्वत; K3 Dc चान्वशासत; B1 3 अनुशासत, S (G1 missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत)

8 ᵃ) Ś1 K1 2 उ(Ś1 ह्य)मे राजन्, K4 Dc D1 2 ह्यभवता, D5 तु भवता — ᵈ) Ś1 K3 पाडुनदन, K1 [अ]प्सरसोपमा; K3 [अ]प्सरसा समे, K4 D3 [अ]प्सरसोपमे, D5 [अ]प्सरसा समे; M कुरुनदन (for भरत°)

9 ᵇ) B Dn D4 6 तप्यसे, Dc1 तेपे च, Dc2 प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
शंकरं भवमीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ १४
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्या संभविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संबभूवतुः ॥ १७
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावुं व्यजायत ।
शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ १८
तदालावुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम् ॥ १९
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
अलावुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

तताप) B Dn₁ n₃ D₆ स्म, Do₂ च (for सु) — d) Ś₁ K₁ B₁ ₃ M₁ कैलास ; K₂ कैलाश , K₃ ₄ Do₂ D₂ ₃ कैलाश

10 T₁ om 10c–12b — d) M शर्वं (for त्र्यक्षं) Ś₁ K Dc D₁ ₂ त्रिपुरघातिन, M₁ त्रिभुवनेश्वर, M₃ त्रिपुर घातक

11 T₁ om 11 (cf v l 10), B₂ om 11ab — a) D₃ ₅ शर्वम् (for भवम्) — b) B₁ Dn D₄ ₆ पिनाकिं शूलपाणिन — c) M उग्रेषु (for उग्रेशं) T₂ G₂–₄ त्रियबकं शिव श्रेष्ठ — After 11, K B₁ Dc D₁–₃ ₅ ins

514* लोकधातारमजरममरेशं पुरातनम् ।
दिग्वाससं वृषरथमचिन्त्याद्भुतयोगिनम् ।

13 a) Dc भव (for हर) — c) Ś₁ K₁ ₂ अस्मिन् (for य) — d) T₁ G₂ ₄ M₁ [प]व (for [इ]ह) K₁ ₂ वर (for वरम्)

14 a) Ś₁ K D₁–₃ ₅ पुत्रा षष्टिसह — b) K₁ B D (except D₁–₃) परम (for समर) — c) K₂ ₄ D₁ ₂ एकस्या (for स्यां) Ś₁ K₁ ₃ ₄ Dc D₁ ₂ ते (for स) — d) K₃ ₄ D₁ ₄ पत्न्या (for त्न्यां) Ś₁ K B Dc Dn D₃–₆ नरवरोत्तम; D₁ ₂ नृपवरात्मज, T₁ ते च नरोत्तम (for तव नरो)

15 a) T G₂–₄ तथैव; M से चापि (for ते चैव) Ś₁ K₂ प्रागेव हि (for चैव सर्वे) K₃ Dc D₁–₃ ₅ S (G₁ missing) सहिता सर्वे (by transp) — c) T₂ G₂–₄ M₁ वशाकर — d) Ś₁ K₁ ₄ G₂ एकस्या (for स्या) — e) Ś₁ K₁–₃ ततो (for तु त)

16 c) Dn D₁ ₂ तत्र (for तात) — d) Ś₁ K₁ ₂ नाति ; K₃ सप्र , M₁ सोपि (for सोऽति) — After 16, S (G₁ missing) ins

515* कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।
[M °प्राप्ते (for °प्राप्तं)]

17 a) Ś₁ तस्यार्ये, B Dn D₄ ₆ तस्य ते, T G₂–₄ तस्येमे D₃ T₁ M₃ भरतश्रेष्ठ — B₁ transp 17b and 17d — b) Ś₁ K₁ ₂ ₄ Dc D₁ ₂ द्वे (for ते) B Dn D₄ ₆ T G₂–₄ भार्ये कमललोचने

18 a) T₂ G₂ ₃ काले तु (for कालेन) — b) K₁–₃ गर्भालाबु, K₄ D₁ ₂ M₁ लाबु; T₂ G₂–₄ गर्भतुंब Ś₁ K₂ ₃ Dc असूयत, K₄ D₁ ₂ व्यसूयत — G₁ resumes from 18d

19 a) K₃ तमलाबु, K₄ तदलाबु; D₁ ₂ अलाबु तत्, T G₂–₄ ततस्तुंबं (cf v l 18) — b) T₁ M [ऽ]थ (for स) — c) Ś₁ K Dc D₁–₃ ₅ ततो (for अथ) T₂ G₂–₄ [अ]न्त रिक्षे (for °क्षात्) — d) Some MSS °नि स्वना

20 c) K₁ Dn₂ निष्क्राम्य, K₄ D₅ M₃ निष्क्रम्य; G₂ निष्कृत्य — d) T G धार्य (for गोप्य)

21 a) Ś₁ K Dc D₁–₃ ₅ भाण्डेषु (for पात्रे) — c) D₁ ₂ T₁ तत्र (for तत) — d) K₁ ₂ भागश , K₄ Dn D₁ ₃–₆ T₁ भारत (for पार्थिव)

22 a) D₃ T₂ G निर्दिष्टः; T₁ दृष्ट तत्, M दिष्ट तत् (for दिष्ट ते) — b) B₁ ₃ ₄ जना (for नरा) — d) Ś₁ K₁ ₄

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।
एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वाँल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D3 भूद् (for ते) D8 5 मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा

Colophon om in D5 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 D6 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K1 3 4 D1 3 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4), B1-3 Dn D4 6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* K3 सगरोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn S 105 (Dn2 n3 M2 107), D1 109 — *Śloka no* Dn D1 23

105

1 a) B2-4 अतरीक्षात् G1 3 वै, M स (for च) — b) M राजा वै (for स राजा) B1 4 Dc Dn1 n3 D8 T2 G1 3 °सत्तम (for °सत्तम) Ś1 K1 2 राजा राजन्यसत्तम — d) Ś1 K1 2 D1 3 5 श्रद्धावान् (for श्रद्दधद्) — After 1, K1 2 B (B3 om lines 2–4) D (except D1-3 5) G3 M3 ins

516* एकैकशस्तत कृत्वा बीज बीज नराधिप ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे तत ।
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्पर ।
तत कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबला ।

[(L 1) K1 जीव जीव, B1 Dc बीज (B1 °ज) पूर्णे (for बीज बीज) B1 3 4 Dc °धिप (for °धिप) — (L 2) B1 4 कुडेषु (for कुम्भेषु) B1 Dc गर्भान् (for भागान्) Dc निदधे (for विदधे) B3 Dc पुन (for तत) — (L 4) K1 कालेन महता षष्टि (for the prior half)]

2 B3 om 2^a–3^b — 2^a=3 104 14^a — d) T G सगरस्य महात्मन

3 B3 om 3^{ab} (of v l 2) — b) D1 2 आकाशे; D4 आकाश — d) B3 सहेश्वरान्; T G2-4 सुरासुरान्, G1 चराच°; M3 सहासु° (for सहाम°)

4 a) Ś1 K B1 2 Dc D1-3 5 T1 [अ]भ्य(B1 3 D1 [अ]प्य)धावत (for [अ]प्यबा°) — c) Dc तथा सर्वाणि भूतानि

5 a) Dc T1 G1 M3 तदा; T2 G2-4 तथा (for ततो) — d) Ś1 K1 2 T1 सर्वदेवता, D6 T2 G देवतै°, M3 °वेदितै°

6 a) K3 Dc D6 T2 G3 महाभाग; B3 ततो ब्रह्मा — 6^b=1 6 5^b, 204 24^b — K3 om (hapl) 6^{bc} — d) Ś1 K1 2 °क्रम (for गतम्)

7 After 7, M3 ins

517* कपिल ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसंशयम् ।

8 a) K4 च ते, B2 4 D (except D1 2 5) तु ते; G1 तदा (for ततो) — b) B1 3 G1 M मनुजोत्तम; T1 °जाधिप — d) G4 M प्रति° (for पितृ°)

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ८
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ।
आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३
आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप ॥ १६
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ १८
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

---

9 a) K1 महतिमिर् (for बहु°) T G1 2 4 ततो बहुतिथे काले — c) K1 व्यचरन्, K4 विचरन्, G3 [ऽ]प्यचरद् (for व्यचरद्) Ś1 K1 Dc भूमौ (for भूमिं) — f) K3 च, K4 B Dc Dn D4 6 स; D5 तु; G2 M2 तै° (for सु°) — After 9, S ins

518* सर्वैरेव महोत्साहै स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।
[T1 महामार्गे (for महो°) G1 °प्रचरान्, M1 प्रसरो (for प्रचरो)]

10 c) B1 Dc D5 S स समुद्र (by transp) D1 2 च (for स)

11 a) T G3 तत्र (for तात) — b) K1 4 Dc S (except G2 M2) ज्ञात्वा; D1 2 दृष्ट्वा (for मत्वा) — c) Dc D3 G1 आगत्य (for आगम्य), cf v l 14 K1 Dc2 D3 आचख्युर् (for °क्युर्) — f) Ś1 K D1-6 भूयो, T G पुत्रा (for सर्वे) — After 11, B1 ins a variant of 17cd (v l नागतव्यमृते हय for the posterior half), while S ins

519* ससमुद्रवनद्वीपा विचिन्वन्तो वसुधराम् ।

12 a) D5 तत पित्राज्ञया सर्वे — c) Ś1 K D1-3 5 मृगयन्तो (for अमार्गन्त) D3 5 महीपाल; G2 हय राजन् (for महा) — d) Ś1 K D3 5 सचेव°; Dc सर्वं हि; D1 2 चेरुश्च (for सर्वं च)

13 d) Ś1 K D1 2 अभि (for अश्व) B2 4 Dc वा (for च); cf v.l 15

14 T1 om (hapl) 14-15 — a) Dc G1 आगत्य (for आगम्य), cf v l 11 Ś1 K1 2 पितर प्रोचु°, K3 पितुरुद्विग्ना — After 14ab, S (T1 om) ins

520* स्थित्वा सर्वे महीपाला सागरा सहितास्तदा ।
— f) Ś1 K D1-3 5 नि(D5 ह्य)खिलेय (for °लेन)

15 T1 om 15 (cf v l 14) — a) Ś1 K1 2 (? gloss) मार्गिता (for विचिता), cf 18d — D2 reads 15b-16b after 17a — c) Dc अव°, T2 G2-4 अभि° (for अधि°) — d) B1 2 4 Dc वा (for च), cf v l 13

16 For D2, cf v l 15 — a) K1 2 B1 D3 तेपा वचन (by transp) — c) Ś1 K D1-3 5 तनयान्, G1 सहितान् (for वचन)

17 After 17a, D2 reads 15b-16b — c) K3 [अ]प्यश्व, K4 [अ]श्व मे; T2 G3 4 चाश्व (for ह्यश्व)

18 b) B Dn D3 4 6 T2 G3 पितु° (for तत°) — K3 T2 G3 om (hapl) 18c-19d — c) K (K3 om) Dc D1-3 5 G2 M1 सर्वां (for कृत्स्नां)

19 K3 T2 G3 om 19abcd (cf v l 18) — a) G2 M2 पश्यस्ततो (for °पश्यन्त ते) — After 19ab, T1 G1 2 4 M ins

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिन ।
— c) D1 2 G2 4 तत्र (for तच्च) — d) B D (except D1-3 5) G2 M1 [अ]प्यखनन्; T1 खनश्च (for खनन्त°) — e) Ś1 K1 2 अकुशै; K3 चातुशै°; K4 हसुकै°; B2 हेसुकै°; B4 हिसुकै°, Dc D4 6 हेपुकै°; D3 हसुलै°; D5 सुमुखै°; S मुसलै° (for हेपुकै°) D1 कुद्दालकैसुकैश्चैव; D2 सकुद्दादिस-

कुद्दालैर्हृषुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ १९
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्ति दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

लोमश उवाच ।
ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव — f) B D (except D1–3 5) G2 M यत्नमास्थिता (for अखनस्तदा) T2 G1 3 4 तत (for तदा)

20 B4 om 20 — d) B (B4 om) Dc Dn1 n3 D8 दीर्यमाण

22 b) Ś1 K1 2 सभिन्नकुक्षिसधय, K3 भिन्नयत्रास्थिस धय, K4 °जान्वस्थिसधय, B Dc Dn D4–6 °स्वगस्थिसधय° (B1 °जत्वस्थिसचया°), D8 °जात्वस्थिसधय°, G1 °जात्वस्थि मज्जता°

23 a) T2 G3 चि, G2 M1 तु, M2 नि (for हि) — b) K3 B D (except D2 5) वरुणा° (for मकरा°)

24 b) Ś1 K D3 दिशा (for मही°) — After 24ab, M2 ins

522* विदार्यमाणा पृथिवीं सागरैर्बलदर्पितै ।

— c) Ś1 K1 2 4 °मथ, D1 3 5 °तल, T G2 3 M1 °मथो (for °मथ) M2 ते प्रविष्टास्तु पाताल — T1 om 24c–25d — f) Ś1 K2 4 D1–3 5 M1 महीपते, Dc महीतल; M2 दिशा पते (for महीतले)

25 T1 om 25 (cf v l 24) — c) Ś1 K2 B D (except D1–3) तेजसा (for तपसा) B2 4 Dn D4 5 M2 तु (for त) — d) T2 G ज्वलतम् (for ज्वालाभिर्) — S (T1 om) ins after 25 (G2 M2, after 25ab)

523* दृष्ट्वा हि हृषिता सर्वे बभूवु सागरास्तदा ।

Colophon om in B Dc Dn D3–6 — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* D2 तीर्थयात्रा K3 4 D1 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3 4) — *Adhy no* (figures, words or both) D1 110, S 106 (M2 108)

106

1 a) Ś1 K1 2 Dc त (for ते) Ś1 K1 2 T2 G1 3 4 M1 तु, Dc ते (for त) Dc महात्मान, D1 2 महाराज (for हय राजन्) — d) D1 3 5 कालनोदिता — e) B Dn D4 6 सम° (for सम°) — f) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 4 श्वश्व°, D3 5 तेश्व°; S (except M1) वाजि°

2 a) T2 G M °भाग (G1 तेजा°) (for °राज) — b) S1 K1 2 D3 5 देवसत्तम, S (except G1) राजसत्तम D1 2 कपिलाख्यो महामुनि° — d) D5 देव° (for मुनि) B Dn D3 4 6 T1 G1 4 M पुगव (Dn1 °वा°) (for सत्तमम्)

3 a) N G1 M2 विकृत (for विवृत) — b) Ś1 K1 T1 °सृजत् (for °सृजन्) — c) K3 स; G4 M1 च (for सु°) D1 2 °महस्तेजो (for महातेजा) — d) D1 2 नृपात्मजान्, Dc समागतान् (for स सागरान्) — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९

लोमश उवाच ।

असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १०
ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
असमञ्जाः पुराद्द्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

M_2) ins

524* षष्टिं सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तम ।

4 K_1 om (hapl) 4^{b}–5^{c} — ^{c}) D_1 T_1 आगम्य, D_2 आगत्य; D_3 आसाद्य (for आगच्छत्) — ^{d}) Ś$_1$ K_2 तत स्तस्मै, M_2 तस्मै सर्वं (for तच्च तस्मै)

5 K_1 om 5^{abc} (cf v.l 4), D_5 om (hapl) 5^{abcd} — ^{b}) Ś$_1$ $K_{3,4}$ D_8 °द्भव (for द्गतम्) — After 5^{cd}, S (except G_1) ins

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।

— Ś$_1$ B_4 Dn $D_{4,6}$ G_1 om (? hapl) 5^{ef} — ^{e}) K_1 $B_{2,3}$ Dc T_2 G_3 M_2 आत्मनात्मानम् (by transp), B_1 आत्मैवात्मानम् — ^{f}) K_{1-3} $D_{1,2,5}$ हयमेध व्यचिंतयत् ($K_{1,2}$ विचिंतयन्)

6 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ त्वसमज°सुत, K_4 $D_{3,5}$ सोसमज°, Dc समजस सुत, S असमजसुत

7 ^{a}) K_4 D_3 T_2 $G_{3,4}$ षष्टिस्तात, $D_{1,2}$ मम षष्टि (for षष्टिस्तानि) — ^{b}) S$_1$ K $D_{3,5}$ M_1 मे महौ (for अमितौ)

8 ^{a}) D_3 तत्र, T $G_{1,3}$ M_2 वत्स, $G_{2,4}$ तावत् (for तात) — ^{b}) $D_{1,2}$ पुरा (for [अ]नघ) — ^{c}) A few MSS सरक्ष्य

9 ^{a}) G_2 M_1 ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूल) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc पुत्र सगर (by transp) G_1 आत्मन°, M_1 औरस, M_2 आत्मज (for आत्मजम्)

10 ^{a}) S$_1$ K_{1-3} S असमज — ^{b}) Ś$_1$ K B_3 Dc $D_{1,2}$ M_1 [अ]भवत्, T_2 G_{2-4} स्वभूत् (for ह्यभूत्) — ^{d}) $D_{1-3,5}$ T_1 हि स (by transp) T_2 G_3 M_2 स पौराणां सु(M_2 हि)-दारकान् — After 10^{cd}, S ins

526* क्रीडतः सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।
[T_2 G_3 M_1 [अ]भ्येत्य (for [आ]साद्य)]

— ^{e}) Ś$_1$ K_2 $D_{1,3}$ पुरेषु, K_3 B Dn $D_{4,6}$ M_1 गले, K_4 गते; Dc गले वि°, D_5 पुरा वि°, T G चूडासु, M_2 कुलेषु (for खुरे°) $D_{1,2}$ बालकान्, S क्रीडतो (for क्रोशतो) — ^{f}) Ś$_1$ K_2 $D_{3,5}$ T_2 G_{2-4} दुर्मति (for दुर्बलान्) M_1 तत्र तत्र महीपते (cf 526*)

11 ^{c}) S$_1$ K ते (for च) $D_{3,5}$ $G_{1,2}$ M_1 [अ]पि (for [अ]भि) D_1 -[अ]भाषत; T G_3 -[अ]धावत (for -[अ]याचन्त) — ^{d}) T_2 G_{2-4} तदा (for स्थिता)

12 Before 12, B_4 M_1 ins पौरा° (B_4 cont ऊचु) — ^{b}) K $D_{1,2}$ दितो, $D_{3,5}$ °दिकाद् (for दिभिर्) S$_1$ K $B_{2,3}$ Dn $D_{1-3,5}$ भयात् (for भयै) — ^{c}) K_3 S असमजभया — ^{d}) Ś$_1$ K M_1 तस्मान्, $D_{1,2}$ राजन्, D_3 अस्मान्, D_5 कस्मान् (for ततो) T_2 $G_{3,4}$ [ऽ]स्मान् (for नस्)

14 Before 14, B_4 M_1 ins सगर (B_4 cont उवाच) — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{3,4}$ S असमज Ś$_1$ K $D_{3,5}$ [अ]द्य नगरात्, G_2 M कुमारोद्य (for पुरा°) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{3,5}$ पुत्रो मे, G_2 M नगराद् (for सुतो मे) T_2 $G_{3,4}$ स (for वि) — ^{c}) S (except G_2 M_1) चेन् (for वो) $D_{1,2,5}$ मे प्रिय — ^{d}) Ś$_1$ K_2 शीघ्रमेतद् (by transp)

15 ^{a}) S$_1$ K एवमुक्ते — ^{d}) $D_{1,2}$ राज्ञा राज्ञो भयात्तदा;

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोंऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितॄणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T2 G2-4 यथाज्ञा कृतवान्नृप

16 c) Ś1 K प्रियकामेण (K3 कामार्थं), M विप्रिये तिष्ठन् (for हित°)

17 b) K3 B2 Dn D4 6 हि, D1 2 च (for ह)

18 a) T2 (before corr) G2 4 देश (for तेऽह) D1 2 M1 त्यागात्तव पितुश्चापि — b) M1 शोषणा (for पुत्रा°) — c) M1 सुतानामश्वनाशाच्च — d) G2 M2 पौत्रक (for पु°) M1 मनो मे तात मोहित

19 G1 om 19-20 — c) G4 अश्वस्य (for हयस्य) T G3 4 [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 T1 G2 पुत्र (for पौत्र) — After 19, Ś1 K1 2 ins an addl colophon

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३२
समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५
तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् ।
तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ३८
तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ३९
अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।
स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

S$_1$ K D$_8$ सर्वं तस्मै (by transp)

31 ^{a}) K$_{3\ 4}$ B$_1$ D$_c$ D$_{1-3}$ वापि (for चापि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ तदा (for तथा) — ^{d}) K$_4$ उपस्थित, G$_1$ महात्मन॰ (for उपागतम्)

34 ^{c}) D$_{1\ 2}$ G$_2$ M$_1$ राज्य (for भार) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ तत , S नृप॰ (for तदा)

35 ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ ॰राज्य; D$_{1\ 2}$ G$_1$ तेजा , T$_1$ राजो (for राज)

36 ^{b}) Ś$_1$ K$_{2-4}$ भारत, D$_5$ वीर्यवान्; G$_1$ धार्मिक॰ (for धर्म॰) — G$_1$ om 36^c–38^d — ^{c}) D$_{1-3}$ T G$_{2\ 3}$ M तस्मिन् (for तस्मै) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ समादाय; T$_2$ G$_{3\ 4}$ वेश्य — ^{d}) To avoid hiatus Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ त्वंशु॰, D$_5$ ह्यंशु (for अंशु) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{8\ 5}$ प्रस्थितो वन (K$_2$ ॰भवत्, D$_5$ दिव) (for अपि संस्थित)

37 G$_1$ om 37 (cf v l 36) — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ नृप (for महत्) — ^{d}) S (G$_1$ om) गतिं तेषां विचिंतयन्

38 G$_1$ om 38 (cf v l 36) — ^{b}) S (G$_1$ om) महांत (for सुमहच्च) — ^{c}) D$_{1\ 2}$ गंगावतरणे सक्तः — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ चेष्टयानो — After 38, D$_{1\ 2}$ ins

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G$_1$ om 40^{ab} (with 39^{cd}) — ^{a}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_c$ G$_2$ च (for तु) D$_{1\ 2}$ अभ्यषिंचत तं राज्ये — ^{b}) B$_{1\ 3}$ D$_{1-3\ 5}$ आस्थित (for आश्रित) — After 40^{ab}, S (except G$_1$) ins

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G$_4$ om 40^{cd} — ^{d}) T G$_{1-3}$ M$_1$ वसुधाधिप (T$_1$ G$_{1\ 2}$ ॰प॰) (for भरत॰)

Colophon — *Major parvan* S$_1$ K$_{1\ 2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य — *Sub parvan* D$_2$ तीर्थयात्रा K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 3}$ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K$_4$ D$_3$), B$_{2\ 3}$ D$_c$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{4-6}$, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś$_1$ गंगावतार , K$_{1\ 2}$ गंगावतरण, K$_3$ सगरोपाख्यान , B$_4$ भगीरथाभिषेकः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ 106 (as in text), Dn$_2$ n$_3$ 108, D$_1$ 111, S 107 (M$_2$ 109) — *Śloka no* Dn$_1$ n$_3$ 70, Dn$_2$ 71, D$_1$ 44

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितॄणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T_2 G_{2-4} यथाज्ञा कृतवान्नृप

16 ^{c}) Ś$_1$ K प्रियकामेण (K_3 कामार्थं), M विप्रिये तिष्ठन् (for हित°)

17 ^{b}) K_3 B_2 Dn $D_{4,6}$ हि, $D_{1,2}$ च (for ह)

18 ^{a}) T_2 (before corr) $G_{2,4}$ देश- (for तेऽह) $D_{1,2}$ M_1 त्यागात्तव पितुश्चापि — ^{b}) M_1 शेषाणा (for पुत्रा°) — ^{c}) M_1 सुतानामश्वनाशाच्च — ^{d}) G_2 M_2 पौत्रक (for पु°) M_1 मनो मे तात मोहित

19 G_1 om 19–20 — ^{a}) G_4 अश्वस्य (for हयस्य) T $G_{3,4}$ [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्) Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1-3,5}$ T_1 G_2 पुत्र (for पौत्र) — After 19, Ś$_1$ $K_{1,2}$ ins an addl colophon

22 ^{d}) Ś$_1$ $K_{1,3,4}$ Dc D_3 तस्मै (for अस्मै)

23 ^{a}) B Dn $D_{3,4,6}$ राज (for °तेजा) — M_1 om (hapl) 23^b–25^a

24 M_1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) $K_{3,4}$ $D_{5,6}$ त तु (for तत्र) — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ वरक, $D_{1,2}$ च वर (for उदक) — ^{d}) K_4 B Dc Dn $D_{4,6}$ T_1 G_4 पावनेच्छया, $D_{1,2}$ °नाय वै

25 M_1 om 25^a (cf v l 23) — ^{c}) $K_{2,4}$ Dn_1 Dn_2 $D_{1-3,5}$ T_2 $G_{3,4}$ ददामि Ś$_1$ $K_{1,2}$ Dc $D_{1-3,6}$ तुभ्य (for तव) — ^{d}) D_1 यच्च, T G_{2-4} यत्त्व (for यद्यत्)

26 Dc om 26^c–28^b — ^{d}) Ś$_1$ K D_3 कृतस्त्वया; B_2 तथा पिता; D_6 त्वया कृत (for त्वया पिता)

27 Dc om 27 (cf v l 26) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ $D_{1,4,5}$ प्रभावेण, D_3 G_1 प्रसादेन — After 27^{ab}, S ins

527* शलभत्व गता एते मम क्रोधहुताशने ।
[G_2 कृता ये ते, M_1 गता ये ते, M_2 अवापुस्ते]

— ^{e}) $K_{3,4}$ M_2 प्लावनार्थं, B_1 प्लव° (for पाव°)

28 Dc om 28^{ab} (cf v.l 26) — ^{b}) K_3 T $G_{1,2,4}$ याज्ञिय; G_3 M याज्ञीय — G_4 om 28^{cd} — ^{c}) $D_{1,2}$ चास्य; T G (G_4 om) तस्य, M_1 तत्र (for तात)

29 Dc om (hapl) 29, D_6 om (? hapl) 29^{cd} — ^{d}) K_3 सुसत्वर, K_4 महामना, $D_{1,2}$ पितुस्तदा, M महायशा (for महात्मन)

30 ^{a}) B_2 D_2 पितु° (for तत) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{3,5}$ — ^{c}) Ś$_1$ $G_{2,4}$ M महीपते (Ś$_1$ K_{1-3} °ते) (for महा°) — ^{d}) $K_{1,2}$ M_1 [अ]भि (for [अ]पि) K_{3-4} D_1 [उ]पाध्याय —

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३२
समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५
तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् ।
तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ३८
तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ३९
अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।
स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

Ś1 K D3 सर्वं तस्मै (by transp)

31 a) K3 4 B1 D6 D1–3 वापि (for चापि) — b) Ś1 K1 2 B1 T1 G1 M3 तदा (for तथा) — d) K4 उपस्थित; G1 महात्मन (for उपागतम्)

34 c) D1 2 G2 M1 राज्य (for भार) — d) Ś1 K2 तत, S नृप (for तदा)

35 c) Ś1 K1 राज्य, D1 2 G1 तेजा; T1 °राजो (for राज)

36 b) Ś1 K2–4 भारत, D5 वीर्यवान्, G1 धार्मिकः (for धर्म°) — G1 om 36c–38d — c) D1–3 T G2 3 M तस्मिन् (for तस्मै) Ś1 K1 2 समादाय, T2 G3 4 वेश्य — d) To avoid hiatus, S1 K1 2 4 त्वंशु, D5 ह्यंशु (for अंशु) Ś1 K1–3 D3 5 प्रस्थितो वन (K2 -भवत्, D5 दिव) (for अपि संस्थित)

37 G1 om 37 (cf v l 36) — b) S1 K2 नृप (for महत्) — d) B (G1 om) गतिं तेषां विचिंतयन्

38 G1 om 38 (cf v l 36) — b) S (G1 om) महात (for सुमहच्च) — c) D1 2 गंगावतरणे सक्तः — d) Ś1 K1 2 चेष्टयानो — After 38, D1 2 ins

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G1 om 40ab (with 39cd) — a) Ś1 K1 2 D6 G2 च (for तु) D1 2 अभ्यर्षिचत तं राज्ये — b) B1 3 D1–3 5 आस्थित (for आश्रित) — After 40ab, S (except G1) ins

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G4 om 40cd — d) T G1–3 M1 वसुधाधिप (T1 G1 2 प) (for भरत)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* D2 तीर्थयात्रा K3 4 D1 3 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 D3), B2 3 D6 Dn1 n2 D4–6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś1 गंगावतार, K1 2 गंगावतरण, K3 सगरोपाख्यान; B4 भगीरथाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 106 (as in text), Dn2 n3 108, D1 111, S 107 (M2 109) — *Śloka no* Dn1 n2 70, Dn3 71, D1 44

पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मेघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७
मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
किंनरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्धृष्टपादपम् ॥ १०
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

1 ^{a}) B1 महाभागश्च (for महे°) — ^{b}) Ś1 K Dc D3 5 भगीरथ, S महायशा° (for °रथ) — K4 om 1^{d}–3^{a} — ^{d}) S1 K (K4 om) D1 2 °हृदय° (for °नयन°)

3 K4 om 3^{a} (cf v l 1) — ^{b}) = 1 53 6^{b} T1 G1 विदीर्यता, T2 G3 4 विदार्यता (for विदू) — ^{d}) K1 4 B4 Dn D1 4 6 नरेश्वर

4 ^{c}) K3 D3 °श्रेष्ठो (for °श्रेष्ठ) D1 2 सोथापश्यन्नरेंद्रस्तु, T1 G1 सोपश्यन्नरतश्रेष्ठ — ^{d}) S1 K1 2 Dc D3 5 नगेश्वर, K3 महागिरिं, K4 नरेश्वर, M1 नरेश्वर (for नगो°)

5 G4 om 5–10 — ^{b}) Ś1 K2 °बद्धैर्, K1 °बलैर्, K3 4 M1 °नद्धैर् (for °मद्भिर्) — Ś1 K1 2 read 5^{cd}–6^{ab} after 7^{ab} — ^{d}) S1 K प्रनृत्यत, B Dc Dn D4–6 G1 परिषिक्त, D3 स नृत्यत (for परि°)

6 G4 om 6 (cf v l 5) For Ś1 K1 2 cf v l 5 — ^{b}) B1 2 4 Dn1 n2 D4 6 प्रासादैर्, Dc सोदरैर् (for सोदकैर्) — ^{c}) K3 Dn D4 6 °सलीन- — ^{d}) Ś1 K2 3 B3 4 Dn D1 2 4–6 G1 सिंहव्याघ्र, B2 Dc सिंहैर्व्याघ्रैर्

7 G4 om 7 (cf v l 5) — After 7^{ab}, Ś1 K1 2 read 5^{cd}–6^{ab} D3 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{c}) Ś1 K1 2 गगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्) D1 2 गजैर् (for तथा) Ś1 चप-, K1 2 चच; K3 चापैर्, D1 2 M2 मत्तैर्, D5 चाडम, T G (G4 om) राजन्, M1 भासैर् (for हसैर्) — ^{d}) Ś1 K Dc दात्यूह-, T1 G1 2 M2 नत्यूहैर्

8 G4 om 8 (cf v l 5) D3 transp 7^{cd} and 8^{ab} — ^{b}) B D (except D1–3 5) जीवजीवककोकिलै°, T1 कोकिलैश्च निषेवित, G1 कोकिलैश्च सुकूजितै

9 G4 om 9 (cf v l 5) — ^{b}) Ś1 K1 2 °हस- (for °भिश्च) — T1 om (hapl) 9^{c}–11^{b} — ^{d}) D1 2 आरावै (for व्याहृतै) Ś1 K1–3 D5 मुनि(K3 D5 च वि)नादित (for समल°)

10 G4 T1 om 10 (cf v l 5, 9), Ś1 om (? hapl) 10^{c}–11^{b} — ^{c}) K1 आशागज, K2 आशागण, K3 B Dn D4 6 दिग्वारण, K4 दिशोगज, Dc D1 2 5 दिशागज, D3 दिग्गजाना, T2 (after corr) G3 दिक्कुजर (T2 before corr दिग्गजेन), G1 2 M1 दिग्गजेंद्र (for दिशागज in M1 only) Cf Jacobi, *Das Rāmāyana*, p 6 f — Cf also 1 60 64^{c} — ^{d}) G2 M2 घृष्ट° (for घृष्ट°)

11 S1 T1 om 11^{ab} (cf v l 9, 10) — ^{b}) D3 M1 °द्रुम, D5 °सत्व (for °रत्न-) K Dc समाचित, D5 समाश्रित, M1 -लताकुल (for समा°) — G4 om 11^{c}–12^{d} — ^{c}) K2 B D (except D1–3) विषोल्वण T G2 3 M2 भुजगैंद्रै

13 ^{a}) Dc नृप° (for नर°) — ^{b}) B3 Dc D1 2 G1 M2 समास्थित, D3 उपास्थित° Ś1 K2–4 D5 तपोयोगसमन्वित — ^{c}) B D (except D1–3 5) °समक्ष (for °भक्षो ऽभूत्) — ^{d}) Dn1 n2 D3 T2 G2–4 M2 सहस्र

14 ^{b}) S1 K D3 तत्र, D1 2 T2 (before corr) G1 2 दिव्या (for दिव्ये)

15 ^{b}) K2 3 T G किंचिद्, D3 किं स्विद् (for किं च) — ^{c}) S1 K B2 3 Dc D1–3 5 S (except M1) ददामि

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४

गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५

लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६
षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७
तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
करिष्यति च ते कामं पितॄणां हितकाम्यया ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

K1 2 D5 यद्ब्रवीषि, K4 तद्ब्रूहि वा, D1 2 तद्वै ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि) Dc मुनि (for नर°) G2 तद्ब्रूहि नृपतिश्रेष्ठ

16 All MSS om the ref ! — b) Dc तथा, S (except M1) नदीं (for तदा) — After 16ab, S (except G4) ins

530* तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलि ।

[G1 तथा, M1 नदीं (for तदा) G2 राजा (for राजन्)] — d) K1 D1 2 T1 G1 M1 °त्मना (for °नदि); cf v l 17

17 b) Ś1 K1-3 °नदि (for त्मनाम्); cf v l 16 — c) K2 B D (except D2 5) T1 G1 M1 कपिल (for का°) B1 3 4 D (except D1 2 5) T1 G1 M1 तेवम् (for तेज)

18 a) Ś1 K1 2 गर्व (for एव) — b) B1 D3 T1 2 (before corr) G1 2 M स्वर्गवासो — c) D1-3 सहस्राणि (for शरी) — d) D1 2 S जलैस्त्व (by transp) D3 S (except M1) नाभिवर्षसि (D3 से) — After 18, S1 K D5 ins

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यति मम पूर्वपितामहा ।;

while B Dc Dn D3 4 6 ins

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

19 c) K4 B Dn D4-6 अर्थेन याचामि, D1 अर्थे याच यामि, D3 अर्थेभियाचेह, T G3 अर्थे हि याचामि — d) D1 2 स्वर्गवाहिनि, D3 शिरसा नदि (for वै महा°)

20 Before 20, all MSS except T1 G1 4 ins लोमश उ — c) Ś1 K1 2 वचो राजन्, K3 महाराज (for वचो राज्ञो) — d) K3 4 प्रीता सा; Dc प्रीतात्मा; D2 प्रतीता (for सुप्रीता) G2 प्रत्य (for सम) Ś1 साधुत्व सा त्वभापत, K1 प्रीता त सा त्वभा°, K2 प्रीता त्व साधु भा , D3 प्रीता सम्यगभा°, D5 सा प्रीत्या तमभा , M1 प्रीता समनुभाषत

21 K3 reads 21cd-22ab after 25ab — c) D1 2 त (for तु) S1 K1 2 दुष्पार, K3 दुर्वार, D1 2 दु:साह, D3 दुर्वीज, G4 निर्धार्य K4 D5 दुर्धरो मम वेगस्तु, Dc मम वेग तु दुर्वार्य — d) S1 K1 2 पतत, K4 °सीं (for °न्त्या) K1 भुवि, K4 M2 च्युता, B Dc D5 द्रुत, Dn D1 4 6 भुव; D2 5 (sup lin) नृप, D3 च्युत°

22 For K3 cf v l 21 — ab) K4 क्षमस (for शक्तस) K3 न तु मा शक्यते कश्चिच्च्युता धारयितु बलात्

23 c) B Dn D4 6 T2 G3 स करिष्यति (for करिष्यति च) D5 हि (for च) D1 2 साम्र, T2 G3 4 कर्म (for काम) — After 23, S ins

533* तपसाराधित शंभुर्भगवाँल्लोकभावन ।

24 a) B Dn D4 6 ततो राजन्; S (except G2 M1) महाराज (for वचो राजन्) — b) Dc °भागो (for °राजो) G1 भगीरथनृपस्तदा — c) Some MSS कैलाश

25 a) N (except K1) तपस (for ततस) N तीम (for तेन) Ś1 K1 2 4 समासाद्य, K3 B Dn D3-6 उपागम्य; Dc उपाव्रज्य (for समा°) — After 25ab, K3 reads 21cd-22ab, while S ins

534* गङ्गावतरण राजन्नयाचत महीपति ।

— d) Dn D1-4 6 M1 धारणे (for ण) K3 B1 Dc D1 2 G4 नृप (for नृप) — e) Ś1 K1 स्वर्गावास; B Dc Dn D3-6 G4 स्वर्गे वास — f) Ś1 K1 2 4 D5 नरसत्तम, K3

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।
भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर?]सत्तम॰, D2 4 6 स नरोत्तम

Colophon om in D3 5 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T1 G2–4 M1 आरण्य, D6 वन (!) — *Sub-parvan* B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K3 4 Dc D1 2 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 Dc), B1–3 Dn D6, like wise, only आगस्त्य — *Adhy name* Ś1 K1 2 गङ्गावतार॰, K3 सगरोपाख्यान ; T2 G2 3 भगीरथवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 107 (as in text), Dn2 n3 109, D1 112, S 108 (M2 110) — *Śloka no* Dn D1 27

108

2 a) D3 6 T2 G3 4 ॰भाग (for ॰बाहो), cf v l 13 — M2 om (hapl) 2b–4c — b) T2 G3 शुभा (for शिवाम्)

3 M2 om 3 (cf v l 2) — c) K1 स वृत॰, G1 सर्वत॰ (for संवृत) Ś1 K2 पर्वतैर्, K1 (orig) परम ; K1 (*sup lin*) D2 पर्षतैर् (for पार्षदैर्) K4 B3 3 Dc Dn D1 3–6 M1 वृत पा(Dn3 D3 4 M1 प)रिषदैर्घोरै

4 M2 om 4abc (cf v l 2) — a) B Dc Dn D3–6 G3 4 M1 तत्र (for ततः) K4 T2 G3 श्रुत्वा (for स्थित्वा) Ś1 K1 2 4 B2 नरश्रेष्ठ, T2 G2 3 नृपश्रेष्ठ — After 4cd, S ins

535* पितॄणा पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— f) B Dc1 D4 त्रिपिष्टपात्

5 a) T1 G1 M2 ततो (for वचो) — b) D1 2 शक्रेण उदीरित (with hiatus!) — d) K1 3 4 तामन्व ; D5 तावद॰, S (except M1) हि सम॰ (for समनु॰); but cf 6b

7 a) B2 M2 प्रच्युता ता (by transp) B1 3 4 Dn D1–4 6 अथो, B2 S (except M1) तथा (for ततो) — b) Ś1 K Dc S (except T1 G1) देवै (for देवा॰) B3 Dn1 सर्वे, D1 2 सह (for सार्धं) Ś1 K1 2 4 Dc G1 महर्षय॰; T2 G2–4 M प्रजापति (for महर्षिभि) — c) B Dn D1 2 4 6 T2 G3 4 ॰यक्षाश्च, D3 G2 M1 ॰यक्षैश्च (for ॰रक्षांसि) — d) D3 सजग्मुश्च, G2 M समागच्छन् B D (except D5) T1 G1 4 दिदृक्षव

8 c) Ś1 Dn2 समुद्धूत॰, K1 2 Dc2 D1 2 ॰द्भूत ; K3 4 Dn1 n3 D5 ॰द्धत॰, B द्रुत॰, Dc1 D3 4 6 G4 ॰द्धूत॰

9 a) Ś1 K1 2 महा (for हरो) — d) Ś1 K2 पुण्य

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १२
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
पितॄणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थे महात्मना ।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

(for मुक्ता)

10 a) B1 [अ]व (for वि) D3 G2 M1 बभौ सा विप्र सर्पंती — b) G2 तथा, M1 तत्र (for त्रिधा) — G4 om 10cd, D4 om 10d–11a — d) T G1–3 पक्तिभि (for पङ्क्तय)

11 D4 om 11abcde — b) Ś1 K1 2 4 T1 [ह्]व च (for the first क्वचित्) — c) K3 D1 2 सु; B Dc Dn D6 सा (for स्व) — e) T1 वा, G4 स , M स्व (for सा) Ś1 K2 D3 क्वचित्तथा प्रयातेन, K1 त्तथा प्रपातेषु, K3 4 °त्तथा प्रपातेन, D1 2 त्त्स(D2 त्सा)तोयनिनदा, D5 °त्तथा प्रयातेषु — f) D4 हसती (for नदन्ती) — After 11, S (except G1) ins

536* क्वचिदाकाशमावर्तैः सक्षिपन्तीव सर्वशः ।
[T1 आवर्त्ते, T2 (after corr) G3 आवृत्य (for आवर्तैः)]

12 b) Ś1 K2 4 B Dn D1–5 G4 M कुर्वंती D1 2 6 गगनच्युता — d) S (except M1) उवाच ह (for अथा)

13 c) S1 K1 2 बाहो; K3 4 Dc D3 5 T2 G3 M1 °भाग (for °राज)

14 a) Ś1 K1–3 M1 राजन् (for राजा) — After 14cd, M ins

537* प्रापयामास धर्मज्ञ पितृदेवान्तिक नदीम् ।
[M2 प्लाव (for प्राप°), and देहा° (for देवा°)]

— e) K2–4 B D (except D1 2) M1 प्लाव (for पाव°) — f) S1 K2–4 Dc वै; K1 Dn D4–6 G1 च; M1 स (for ह)

16 a) Ś1 K1 2 स (for च) B Dn D4 6 समासाद्य समुद्र च — d) K3 4 D5 सागर (for समुद्र) — After 16, D1 2 ins

538* जह्नुना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन सस्मृता ।

17 a) K4 B1 3 Dn2 त्वेन (for त्वे च) — b) S1 K1 2 समव°, K3 च सम°, K4 D5 स सम°; D1 2 ता सम , D3 समुप°, M1 हि सम° (for समनु°)

18 d) K4 Dc D3 पृथिव्याम् — After 18, S ins

539* कालेयाश्च यथा राजंस्त्रिदशैर्विनिपातिता ।
[T2 G2–4 महाराज (for यथा राजन्)]

19 b) Ś1 K D3 5 कालेयार्थे (D5 °र्थं), B Dc Dn D4 6 कारणार्थं, D1 2 देवार्थं वै (for कारणार्थे) — c) Ś1 K1–3 वातापी च — d) K3 राजन्महा (for स ब्रह्महा) Ś1 K Dc D3 5 [अ]सुर , T1 तथा, G1 विभो (for प्रभो)

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* Dc M1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य K3 4 D1 3 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3 4 D3 5), B Dn D2 4 6, likewise, only आगस्त्य K3 4 B1 3 4 Dc Dn D2–5 M1 cont समाप्त — *Adhy name* Ś1 K2 गंगावतार ; K1 D1 2 T2 G3 गंगावतरण, K3 सगरचरित्र — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 108 (as in text), Dn2 n3 110, D1 113, S 109 (M2 111) — *Śloka no* Dn 21

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।
भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

सत्तम [read नर ?]सत्तम॰, $D_{3.4.6}$ स नरोत्तम

Colophon om in D_5 — *Major parvan* $Ś_1 K_{1.2}$ $Dn_2 T_1 G_{2-4} M_1$ आरण्य; D_6 वन (!) — *Sub parvan* $B_4 M_1$ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K_4 Dc), B_{1-3} Dn D_6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy name* $Ś_1 K_{1.2}$ गङ्गावतार॰, K_3 सगरोपाख्यान, $T_2 G_{2.3}$ भगीरथवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 107 (as in text), Dn_2 ns 109, D_1 112, S 108 (M_2 110) — *Śloka no* Dn D_1 27

108

2 [a]) $D_{3.6} T_2 G_{3.4}$ ॰भाग (for ॰बाहो); cf v l 13 — M_2 om (hapl) 2^b–4^c — [b]) $T_2 G_3$ शुभां (for शिवाम्)

3 M_2 om 3 (cf v l 2) — [c]) K_1 स वृत॰, G_1 सर्वत॰ (for संवृत॰) $Ś_1 K_3$ पर्वतैर्, K_1 (orig) परम, K_1 (sup lin) D_2 पर्पतैर् (for पार्षदैर्) $K_4 B_{2.3}$ Dc Dn $D_{1.3-6} M_1$ वृत पा($Dn_2 D_{3.4} M_1$ प)रिषदैर्घोरै

4 M_2 om 4^{abc} (cf v l 2) — [a]) B Dc Dn D_{3-5} $G_{3.4} M_1$ तत्र (for ततः) $K_4 T_2 G_3$ श्रुत्वा (for स्थित्वा) $Ś_1 K_{1.2.4} B_2$ नरश्रेष्ठ; $T_2 G_{2.3}$ नृपश्रेष्ठ — After 4^{cd}, S ins

535* पितॄणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— [f]) B $Dc_1 D_4$ त्रिपिष्टपाद्

5 [a]) $T_1 G_1 M_2$ ततो (for वचो) — [b]) $D_{1.2}$ शंकरेण उदीरित (with hiatus!) — [d]) $K_{1.3.4}$ तामन्व॰; D_5 तावद॰, S (except M_1) हि सम॰ (for समनु), but cf 6^b

7 [a]) $B_3 M_2$ प्रच्युता ता (by transp) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1-4.6}$ अथो, B_2 S (except M_1) तथा (for ततो) — [b]) $Ś_1$ K Dc S (except $T_1 G_1$) देवै (for देवा॰) $B_3 Dn_2$ सर्वे, $D_{1.2}$ सह (for सार्धं) $Ś_1 K_{1.2.4}$ Dc G_1 महर्षय॰, $T_2 G_{2-4}$ M प्रजापति॰ (for महर्षिभि॰) — [c]) B Dn $D_{1.2.4.6} T_2 G_{3.4}$ ॰यक्षाश्च, $D_3 G_2 M_1$ ॰यक्षैश्च (for ॰रक्षांसि) — [d]) D_5 सजग्मुश्च; G_2 M समागच्छन् B D (except D_5) $T_1 G_{1.4}$ दिदृक्षव॰

8 [c]) $Ś_1 Dn_2$ समुद्भूत॰, $K_{1.2} Dc_2 D_{1.2}$ ॰द्भूत॰; $K_{3.4}$ Dn_1 ns D_6 ॰द्धत॰, B द्धत्त॰, $Dc_1 D_{3.4.6} G_4$ ॰द्भुत॰

9 [a]) $Ś_1 K_{1.2}$ महा (for हरो) — [d]) $Ś_1 K_3$ पुण्य

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १२
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
पितॄणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थे महात्मना ।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

वैशंपायन उवाच।
ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम्।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः ॥ २
वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः।
नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः।
लोमशं पुनरेव स पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच।
यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन।
तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ७
स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ॥ ८
वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

1 [a]) D1 2 प्रति (for तत°) S1 K1 3 D1 2 5 प्रयाता कौंतेया° — [c]) Ś1 K2 अमर°, K1 असुर°, K4 T1 G2 4 परम°, D1 2 चापर° (for अपर°)
2 [a]) Dn D4 6 पर्वत स (by transp), D1 2 ते पर्वत, G1 देवकूट Ś1 K D3 ततो गिरिवरे पुण्ये — [b]) T2 G3 4 महागिरिं (for अनामयम्) Ś1 K D3 हेमकूटे विशा पते — [d]) K4 D1 2 T1 नृप, D3 5 अपि (for नृप°)
3 [a]) K3 बहुवाता°, K4 B1 4 D3 G1 M2 Cnp वाचा यत्रा°, B2 3 Dc G2 वाता यत्रा°, Dn D4 6 वातावद्धा°, D1 2 सदा चैवा°, T1 वाचाला चा°, T2 (after corr) G3 वातबद्धा° (for वाचो यत्रा°) — [c]) Ś1 K1 3 4 Dc D1-3 5 M2 समा° (for तमा°) — [d]) T2 G2 3 [S]भवन् (for जना°)
4 [a]) K B Dc Dn D3-6 M तत्र (for यत्र) D1 2 ववौ च प्रबलो वायु — After 4[ab], B D (except D1-3 5) ins
540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते।
— After 4, B D (except D1-3 5) ins
541* मक्षिकाश्चादशस्तत्र तपस प्रतिघातिका।
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जन°।
5 [b]) K Dc Dn1 n3 D3 5 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) Dn2 अद्भुतानुपलक्ष्य स°, D1 2 दृष्ट्वा तत्राथ भारत — [c]) K3 G2 पुनरेव स, K4 D3 5 परिपप्रच्छ, B Dc Dn D1 2 4 6 पुनरेवाथ, T2 G3 4 °वास्य — [d]) B2 युधिष्ठिर (for तद°) K4 D3 5 स चापीदमुवाच ह — After 5, S (except M1) ins
542* युधिष्ठिर°।
यदेतद्भगवञ्चित्र पर्वतेऽस्मिन्महौजसि।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते।
6 [b]) Ś1 K1-3 B D1 अरिकर्षण, T2 G2-4 भरतर्षभ — [d]) G1 2 4 M2 वदतो (for ग°)
7 [a]) K1 4 T2 G2-4 वृषभ°, T1 पर्वत° (for ऋषभ°) B2 4 S तु (M1 वै) (for ऽभूद्) — [b]) S1 K2 T2 G1 3 4 वृषभो (for ऋषभो) Ś1 राक्षस (for तापस)
8 [a]) Ś1 K1-3 D3 5 च (for वै) K4 वै (for ऽन्यै) — [c]) Ś1 K1 4 यदीह, K3 यदिच्छाद् (for य इह) D1 2 यदि व्याहरते कश्चित् — [d]) Ś1 M2 उत्पलान् (for उपलान्) Ś1 K4 Dc D3 G1 M उत्सृजेत् (for °जेस्) B Dn D4 6 G4 M2 तथा (for तदा) K3 उपलास्त्व समुत्सृज, D1 2 उपलैरभिहन्यते; T1 G2 उपलानुत्सृजेत वा
9 [a]) S1 K1 वाच (for वात) S (except T2 G3) शब्द (for शब्दम्) — [c]) K1 व्याहरेत्, K3 विहरन् K3 4 B Dc Dn D3-6 G2 M चेह, D1 एव, D2 एप (for चैव) Ś1 K1 2 तपसो, D5 पुरुष (for पुरुषो) — [d]) D1 2 परि (for विनि°) K3 मेघैरिह निवा°, B Dn D4 6 S (except M1) मेघशब्देन वा°, D5 मेघो ह्यपि निवा°
10 [a]) Dc एवमादीनि — [b]) S1 K Dc महात्मना (for महर्षिणा) — [c]) B Dn D3-5 T2 G3 क्रोधात् (for कोपात्)

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ १२
तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १४
इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ।
तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशां पते ॥ १६
देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १७
इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १८
ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

11 ^{a}) Ś1 K Dc D1–3 5 चाभि , B Dn D4 6 त्वभि (for अभि॰) B D (except D3 5) T1 गता देवा (for ॰गतान्देवान्) — ^{b}) Ś1 K इहाश्रमे, D1–3 5 इति श्रुत (for इति श्रुति)

12 ^{a}) D1 2 M1 तद् (for ते) B Dn D4 6 T2 G1 M2 त्वनिच्छंतो (for अनि॰) Ś1 K1 2 4 D3 5 ते त्वदर्शन-मिच्छन्तो , K3 ते [ऽ]दर्शनमभिप्राप्ता॰, T2 G2–4 तेनादर्शनमि — ^{b}) Ś1 K Dc D3 इन्द्र॰ (for शक्र॰) — ^{d}) Ś1 K1 2 B4 D (except D3 5 6) G1 गिरिं (for गिरि॰)

13 ^{a}) Ś1 K3 Dc D3 5 तत॰ (for तदा) — K4 D3 om (hapl) 13^{b}–14^{c} — ^{c}) Ś1 K (K4 om) Dc D5 न शक्नुवति (for नाशक्नुवन्) Dc D2 अति , T1 G1 M2 अपि (for अभि) — ^{d}) B1–3 T2 G3 अभि॰ (for अधि॰)

14 K4 D3 om 14^{abc} (cf v l 13) — ^{b}) D1 2 गिरिरेषोभिवीक्षितु

15 ^{a}) Ś1 K1 2 सगन्धर्वा, K4 B Dn D4–6 तदा सर्वे; T G1 3 4 तथा सर्वे, M2 तथा चमे (for सदा सर्वे) — ^{c}) Ś1 K1 2 एषाम् (for तेषाम्) — ^{d}) Ś1 K Dc D3 5 M1 भरतर्षभ (for ऽद्यापि भारत)

16 ^{a}) T G M1 कुशाकारेण (G1 आकाशरेणु) T1 दुर्गोय, T2 (before corr) G M दुर्गेयं (for दूर्वेयं) — ^{b}) D5 सस्तीर्णा चापि, T2 G3 4 स्वास्तीर्णेव च S मेदिनी (for भूरियम्) — ^{c}) D1 2 यूपाकाराश्च व॰

17 ^{a}) T1 G1 M चापि (for the first च) I — ^{c}) Ś1 K1 2 एव (for तेषा) D1 2 तेषा चैव प्रभावेण

18 ^{b}) Ś1 K1 2 मन॰ (for सद्य) T2 G पाप (for पाप्मा) Ś1 नि॰, B D (except D3) [अ]भि , T1 [अ]प , M2 च (for वि) T2 (before corr) ॰धीयते (for हन्यते) — ^{c}) K3 G3 M1 स्व (for वै) — ^{d}) G2 M1 अस्मिन् (for तस्मात्)

19 ^{a}) T1 2 (before corr) G4 ॰प्लुतो गत्वा (for ॰प्लुता ङ्गस्त्व) — ^{b}) Ś1 K1 2 उपयास्यसि, K3, 4 T2 G2–4 अनुया॰, D2 पुनरेष्यसि (for अभिया॰) — ^{d}) S (except M1) महात्मना (for अनुत्तमम्)

20 K3 4 B D (except D1–3 5) om the ref — ^{a}) Ś1 K D1–3 समाप्लाव्य, D5 समाप्याथ, T1 G1 स गात्राणि (for प्लुत्य) — ^{b}) T1 G1 सम्यगाप्लुत्य भूपति — ^{d}) B Dn D1 2 4–6 M1 शीत (for शिव॰) B Dn D4 6 शुभा (for नदीम्)

Colophon om in Dn D3 4 6 — *Major parvan* Ś1 K1 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B1 4 Dc G1 M1 तीर्थयात्रा K3 4 B2 D1 2 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* K3 ऋषभोपाख्यान; T2 G3 हेमकूटदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D1 114 (in words) and 113 (in figures), S 110 (M2 112) — *Śloka no* D1 20

११०

लोमश उवाच ।
एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
लोमश उवाच ।
विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 ^{a}) D3 T2 G3 [ए]ष, D5 [अ]त्र (for [ए]व) — ^{c}) S1 ऋषि°, K1 2 4 B Dc Dn2 D1–3 5 6 Cnp ऋष्य° (K4 रुष्य°), K3 D4 ऋष° (for ऋश्य°) ❀ Cn ऋश्येति तालव्यादि । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ❀

3 ^{a}) K3 तपसोप्य, B1 4 Dc °सोस्य (for °सो य) S1 K1 2 D1 प्रभावेण, Dc °वस्य — ^{b}) T2 G3 हर्षं° (for वर्षं°) — 3^{cd}=(var) 7^{cd} — ^{c}) T2 G3 4 यत्र (for यस्य) — ^{d}) Dc2 M1 वल° (for बल°)

4 ^{b}) D1 2 मुनेर्नृप, G2 महात्मन (for सुत प्रभुः) — ^{c}) Here and below, T G (as usual) रोम° (for लोम°), the variant is mostly ignored in the sequel

5 ^{a}) K3 B Dc D3 4 6 प्रव°, Dn2 n3 G4 निर्व° (for निव°) — ^{b}) B2 सुता नृप, D3 सुता ददौ (for ददौ नृपः) K3 D2 प्रभुः (for नृपः) — ^{c}) S1 K1 2 °पाद (for °पादो)

☞ For higher criticism of the Rsyaśrnga episode, cf Lüders, "Die Sage von Rsyaśrnga," *Nachrichten von der königl Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil-hist Kl, 1897, Heft 1, pp 87–135, 1901, Heft 1, pp 28–56

6 K2 reads (irrelevantly) 6–10 before 1 — ^{a}) S1 ऋषि°, K1 3 4 B Dc Dn2 n3 D1–4 6 ऋष्य° (K4 रुष्य°), K2 Dn1 D5 ऋष्य श्टग — ^{c}) K3 4 D3 G1 3 4 विरुद्ध- T2 G3 °ससर्गात्, G2 4 °ससर्गे — ^{d}) D5 कथ स भगवान्प्रभुः

7 ^{ab}) K1 2 M1 transp शक्रः and तस्य G2 यस्य (for तस्य) — 7^{cd}=(var) 3^{cd}

8 K4 om (hapl) 8^{a}–9^{b}, G4 om 8–9 — ^{a}) Ś1 K1 2 कथ च रूपा (K1 °प) (for कथरूपा च) Dn D3 4 6 सा शाता, M2 शाता च (for शान्ताभूद्) — ^{b}) D1 2 यश स्विनी, T2 G2 3 पतिव्रता (for यत°) — ^{d}) Ś1 K1 2 मृग रूपस्य, T G1 3 मृगीभूतस्य D2 वै द्विज, T2 G3 वै तदा (for तस्य वै)

9 K4 om 9^{ab}, G4 om 9 (cf v l 8) — ^{b}) S (except G1, G4 om) यथा° (for यदा°) B4 Dc पार्थिव (for धार्मिक) S1 K (K4 om) श्रूयते धार्मिको यदा — ^{c}) Ś1 K D1 3 न (for वै) Ś1 K वृष्टवान् (for विषये) — ^{d}) S1 K विषये, D1 3 प्रावर्षत् (for नावर्षत्)

10 ^{c}) K3 विप्रर्षे, K4 शुश्रूषे, D1 2 [अ]शेषेण (for शुश्रूषोर्) — ^{d}) N ऋष्य (K2 ऋषि-) (for ऋश्य) S1 K1 2 शृगन्यवस्थित (K1 °ति), D1 2 -शृगविचेष्टित (for -शृङ्गस्य चे°)

11 ^{a}) S1 (corrupt) विभन्नादस्य, T1 G2 4 M विभड कस्य K4 B1 राजर्ष, B2 Dn D3 विप्रर्षेस, D1 2 राजेंद्र — ^{b}) K1 2 विभवाद्; D1 2 महर्षेर् (for तपसा)

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ॥ १४
सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् ॥ १५
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

---

12 ^{a}) D1 2 जज्ञे (for जात) — ^{b}) N ऋष्य (K2 ऋषि°) (for ऋश्य°) — ^{c}) Ś1 महापुत्रो, K1 ह्रदा; K3 ब्रह्मपुत्रो; K3 महाम्रहे (sup lin °ह्र), K4 बलो, B1 3 Dc महार्हे स, B3 Dn D4–6 G1 °हंस, T1 व्रतो (for ह्रदे), cf 13^{a}

13 ^{b}) D3 5 तप आस्थित॰ (for तपसि स्थित॰) — ^{c}) Ś1 K1 4 D3 T2 G3 4 M2 काल (for कालं) — ^{d}) To avoid hiatus, Ś1 K D3 5 मुनिर् (for ऋषिर्) K3 4 B3 समित, D3 5 T2 G2–4 M2 सत्तम॰ Dc Dn B3 D4 6 ऋषि॰ स (Dc Dn2 by transp स ऋषिर्) देवसमित, G1 स ऋषिर्देवसत्तम

15 ^{a}) Ś1 K1 2 सा हि (for सह) — ^{b}) S1 K1 2 ह्यतर्वस्त्यभवत्, B Dc Dn D4 6 गर्भिणी चा (B1 4 Dc2 सा) भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्) S1 K1–3 B3 4 Dc Dn D3–6 तस॰, K4 B1 2 D1 G1 तदा (for नृप) — After 15^{ab}, K1 2 B Dc Dn D3 (marg sec m) 4 6 T2 (sec m) G3 ins

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ।

[Occurs (with v l) in a Padmapurāna MS (Beng Rec), *vide* Lüders, *op cit*, pp 99 ff]

— ^{c}) Ś1 K2 ऋषेश्चैव, K1 4 च बीजस्य, K3 च जीवस्य; D1 2 च वसृधे, D3 5 हि वीर्यस्य (for विधेश्चैव) — ^{d}) Ś1 K2 D4 भवित्वा; K1 भवित्वाद् K1 4 B D3 S (except G1 M2) देव K3 °निर्मित; K3 B1 4 निर्मित°, B2 निर्मिता

16 ^{b}) D1 2 तस्य चैव ऋषे सुत — ^{c}) Ś1 K1 2 4 B D (except Dn1 n3) ऋष्य°; K2 ऋषि (for ऋश्य) Ś1 K3 D3 5 इति ख्यातो, K1 2 4 D1 2 T1 ततो नित्य (T1 त्यो) (for तपो) — ^{d}) Dc बाल (for वन) K3 चैव, D1 2 तस्मिन् (for एव) B1 3 [अ]भ्यवर्धत, B2 4 Dc Dn D4 6 [अ]भ्यवर्तत, T1 विवर्धत (for व्य) Ś1 स तदा पाण्डवर्षभ ।

17 Ś1 om 17^{a}–18^{b} — ^{a}) K1 2 T1 G1 तस्य शृङ्ग (T1 G1 ग) स शिरसि, K3 B D तस्यर्षे (D3 °र्षि) शृङ्ग (B1 शृङ्ग तु) शिरसि, T2 G2–4 तस्य शृङ्ग शिरसि वै — ^{c}) K B1 2 4 D (except Dn1 n3) तेनर्ष्य, T1 स ऋश्य° K3 D6 T2 G M इत्युक्त॰, K4 D3 T1 इत्येव, D1 2 इत्येतत् (for इत्येवं) — ^{d}) K4 नाम्ना (for तदा) K3 D6 S (except T1) स तदा (K3 भवत्) पाण्डवर्षभ, B2 तदाभूत्प्र थितो हि स, D1 2 नाम्ना चक्रे पिता तत॰

18 Ś1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{b}) K D3 5 M1 विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र) T2 G3 4 मानव॰ (for मानुष) — ^{d}) D1 2 व्यवस्थित, T1 G1 व्यवर्धत (for [ऽ]भवन्नृप)

19 ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3 5 स राजा राजसत्तम — ^{d}) To avoid hiatus, S1 K D1–3 5 6 स्व (K3 च) गानाम्, B Dn1 S ह्यगानाम् (for अङ्गानाम्) — After 19, T1 ins

544* प्रेमोषितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।
[Cf 3 110 21^{ab}]

20 ^{a}) N G1 कामात्, M2 कामा (for काम) N (except Ś1 K1) T2 G3 कृत, T1 G1 2 M2 कृता (for कृतो) — ^{b}) D3 ब्राह्मणेषु (for °भ्य) K2 श्रुत (for श्रुति) B Dc Dn D4 6 ब्राह्मणस्येति न श्रुति॰ (B2 4 Dc °त) — After 20^{ab}, S ins

545* दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— ^{d}) Dc1 om 20^{d} Dc2 T1 तथा; Dn ततो (for तदा) B1 3 4 Dn D4 वै जगत पति, S भरतसत्तम

21 S1 om (hapl) 21–22 — ^{a}) K3 S °चारेण

न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ॥ २७
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for °चाराच) — b) T2 G2 3 राष्ट्रे (for राज्ञो) G1 (*sup lin*) युधिष्ठिर (for यद्द°)

22 Ś1 om 22 (cf v l 21), G1 om 22-23 — a) D1 नृपोपृ° (for पर्यपृ°) — G4 om 22cd — d) K1 2 T1 G2 समर्थं ; T3m °र्थं (for °र्थान्) B D (except D1-3 5) °पते (for °पतिः)

23 G1 om 23 (cf v l 22) — a) K3 वर्षेत, D1 2 वर्षेत्तु, T2 G (G1 om) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेत्) — b) K3 Dc D2 °चिन्त्य°, T1 G2 °मृश्य°, T3 G3 M1 °मृग्य°, M2 °गम्य° (for °दृश्य°) — c) K4 G4 त ऊचुश्च, Dc1 नोचुस्त (for तमूचुश्च) Ś1 K1 2 तत्र, K4 त च, B4 Dn D4-6 ते तु, Dc1 राजन् (for तेन) — d) K3 प्रसन्नाश्च, B4 स्वमतेन, Dc1 ब्राह्मणास्ते, D1 2 ब्राह्मणाश्च (for स्वम)

24 ab) D1 2 एकस्तत्राब्रवीद्वाक्य राजान मुनिपुगव — d) D1 2 °णा समितिंजय

25 a) N ऋष्य° (K1 2 ऋषि°) Ś1 K1-3 B2 D3 T1 G2 M2 °वरम् (for °सुतम्) — b) T1 G1 आह्वयस्व (for आन°) D1 2 [इ]ह (for च) — c) K1 वानीय°, K4 मानेय°, D1 2 वार्ताया°, T2 G2-4 ऐणेय° (for वानेय°) Ś1 K2 वरणीयमभिज्ञ च

26 a) D1 2 स च वै यत्र भवति — b) Dc2 D1 2 विषयाते (for विषय ते) — d) K3 नास्त्यत्र, T2 G M मे नास्ति (M2 नास्ति न) (for मे नात्र) D2 निश्चित मन° (for नात्र मशय°)

27 a) T2 G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) T G1 2 4 M वन (for वचो) K1 4 Dc D1-3 T2 G3 4 M राजा (for राजन्) K3 G2 तच्छ्रुत्वा च वचो (G2 वचन) राजा — b) K4 D3 चक्रे, S गत्वा (T1 G1 राजा) (for कृत्वा) — c) S कृत्वा (for गत्वा) D1 2 आगम्य; M1 आयात° (for आगच्छत्) — e) B Dc Dn D4 6 G1 श्रुत्वा, D1 2 मत्वा, T G2-4 M2 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — f) B Dc Dn D4 6 G1 °जहृषु° (for °जगृहु°) Ś1 K D3 5 त प्रजा (K3 by transp प्रजास्त, D5 ते पूजा) जगृहुस्तदा; D1 2 प्रजा° सर्वा° प्रजहर्षिरे (hypermetric !) — After 27, S ins

546* स च ता प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 a) D1 2 मन्त्रिणश्च समाहूय — b) D1 2 सचिन्त्य (for सचिवान्) B1 D1 2 T2 G2 3 (T2 G3 both before corr) M2 मन्त्रकोविद° — c) N (except Dn1 n3) ऋष्य° Ś1 K1 2 ऋष्यशृग समागम्य — d) T1 G2 मन्त्रनिश्चय° (G3 °य), T2 G3 4 मन्त्रिणश्च ये Ś1 K1 2 चक्रतुर् (K1 चक्रुस्तन्) मन्त्रनिश्चय

29 K1 2 om 29 — a) Ś1 K4 G3 M1 सोम्य° (for सोऽध्य°) K4 Dc2 D3 उपायान् B1-3 त, Dc2 तु (for तु) — b) K4 B1-3 T1 G4 M1 सहाच्युत (M1 त); D3 नृपोत्तम — T2 G3 4 om 29cd — c) K3 विमलप्रज्ञैर्, T1 G2 M2 सचिवैर्नित्य, G1 सकलैर्नित्य (for अलमर्थज्ञैर्) — d) T1 हिते च, G2 मन्त्रज्ञै° (for नीत्या च)

30 a) D5 तत्र (for तत) K3 Dn D5 चानाय° B1 3 4 आज्ञाप° (for आनाय°) M आनया(M2 आनायया)मास पुरुषै° — c) K3 D1 2 विख्यातास्, D5 निपुणास् (for निष्णातास्)

31 a) N ऋष्य° (K2 ऋषि°; K4 रुष्य°) (for ऋश्य°) — c) K1 2 Dc G1 2 [अ]ति-, K3 D1-3 च, T1 तु, T2 G3 4 [अ]पि (for [अ]भि-) Ś1 K1 2 Dc विश्वास्य; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।
ततः शक्ष्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।
सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

°विश्वस्त (for विश्वास्य) — After 31, Ś$_1$ $K_{1, 2}$ $D_{3, 5}$ ins
547* नियोजयामास च तास्तस्य बालस्य लोभने ।

32 D_5 om 32^{c}–33^{b} — ^{c}) Ś$_1$ K_2 तत्काल, $D_{1, 2}$ तत्काले (for तत्कार्यं) — ^{d}) K_3 S विषण्णा (for विवर्णा) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ विच्चरतमचेतस, $D_{1, 2}$ विषण्णवदनाश्चिष

33 D_5 om 33^{ab} (cf v l 32) — ^{a}) K_3 काचिद् (for त्वेका) K_3 नवीयोषा; D_1 वरारोहा, D_8 जराविष्टा (for जरद्योषा) — ^{d}) K_3 B_4 आनेतु त (by transp) B_2 मुने॰ सुत (for तपो॰)

34 ^{b}) B Dn $D_{2, 4, 6}$ T_1 G_1 M_2 स्वमनु (for समनु) — ^{c}) K_1 शिक्ष्ये, K_2 शक्ये, K_3 $D_{1, 6}$ शक्याम, K_4 शिष्ये; B शक्यामि, Dc शक्ष्यसि, Dn D_4 शक्ष्यामि, D_2 शिष्यम्, D_5 शक्यो (for शक्ष्ये) B D (except $D_{3, 5}$) [आ]न॰ (for लोभ) — ^{d}) N (except $B_{1, 2}$ Dn_1) ऋष्य (K$_1$ ऋषि॰) K_3 तपोधन; Dc मुने॰ सुत (for ऋषे॰ सुतम्)

35 ^{a}) B D (except $D_{1-3, 5}$) प्रेतम् (for ॰प्रायम्) K_4 तस्या सर्वानुपायार्थान्, T_2 $G_{3, 4}$ स तस्याः समभिप्रायम् (G_4 प्रेतम्) — ^{b}) Ś$_1$ D_5 अनु॰, M_1 अभि॰ (for अन्व॰) K_4 अभिप्रेत्य महीपति

36 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1, 3, 4}$ D_5 विशां पते (for मही॰)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1, 2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* M_1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K_1 $B_{1, 3, 4}$ Dc Dn D_{2-6} T_2 G_3 (all om sub parvan name) mention only ऋष्य(T_2 G_3 ॰श्य)शृङ्गोपाख्यान; $K_{3, 4}$ B_2 D_1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान — *Adhy name* T_2 G_3 योषित्प्रेरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_2 n_2 S 111 (M_2 113), D_1 115 — *Śloka no* Dn 58, D_1 37

111

2 G_4 om 2^{a}–3^{b} — ^{b}) K_3 नृप शोभित, B_2 Dn $D_{4, 6}$ M_2 उपशोभितै॰

3 G_4 om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 4}$ $B_{1, 4}$ M तम् (for तद्) — ^{b}) $K_{3, 4}$ सु (for च) $D_{1, 2}$ G_2 M ॰रम (for ॰हरम्)

4 ^{a}) $D_{1, 2}$ निबध्याथ ततो माया — ^{b}) $D_{1, 2}$ सादूरे, D_5 ब्य॰ (for अ) Ś$_1$ K_2 काश्यपाश्रम, K_4 काश्यपाश्रमात्

5 D_5 om 5^{ab} — ^{a}) N (except K_3 Dn_3 D_3, D_5 om) G_1 M_1 वेश्या — ^{b}) Ś$_1$ साध, $K_{2, 4}$ ॰श्वास्य; K_3 ॰दश्य, $D_{1, 2}$ दिश्य; D_3 ॰शास्य; M ॰ध्याप्य (for धाय) B D (except D_{1-3}, D_5 om) ॰कार्यता (for कृत्यताम्) G_1 (corrupt) समधाये निकृत्यता — ^{c}) T_1 G_1 M [आ]श्रम; T_2 G_{2-4} [आ]त्मज (for [अ]न्तर)

दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।
कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मिं-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
ऋद्धो भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां बृस्यामास्स्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०
वेश्योवाच ।
ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११
ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परूषकानीङ्गुदधन्वनानि

---

6 ^{a}) D1 2 पद्भिरेव ततो गत्वा — ^{b}) S1 K D3 G1 तपोयुक्तस्य D1 2 ऋष्यशृङ्गमुवाच सा, D5 पुरुषान्प्रददर्श ह — ^{cd}) S1 K1 2 च, K3 तत् (for त) K1 2 °गम्य (for °साद्य) T2 G2–4 ददृशे (for ददर्श) D1 2 रहोपगम्य चकिता काश्यपस्य महात्मन॰

7 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 18 — ^{a}) D5 वनेषु (for मुने) — ^{b}) D1 2 साधो; D5 वने (for च वो) D1 2 फलमूल (for मूलफल) B Dc T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजा॰ (=8^{b}) — ^{c}) D1 2 स्वे (for ऽस्मिन्) — ^{d}) S1 K1 3 D3 M च (for वै) Ś1 K1 2 B1 3 T2 G3 4 M1 आगतास्मि K4 त्वा साप्रत द्रष्टुमुपागतास्मि

8 ^{b}) B1 2 4 Dc कच्चिच्च मूल च फल प्रभू(Dc° सू)त, B3 T2 G कच्चिच्च वो मूलफल प्रभूत (G1 प्रसूत, G2 समृद्ध) (cf 7^{b}), D1 2 पिता च ते कुशली विप्रमुख्य॰ — ^{c}) S1 K D1 2 चापि (for चैव) — ^{d}) N ऋष्य° (K1 ऋषि°, B Dc Dn D4 6 to avoid hiatus चर्ष्य°; D3 5 वै यथावत्), T1 G1 4 M (to avoid hiatus) चर्श्य° (for ऋश्य°)

9 ^{a}) K1 2 B Dc Dn D4–6 ऋद्धया, K3 T1 वृद्धो, T2 G शुद्धो (for ऋद्धो) — ^{b}) K4 वन्येनाह त्वमभिवा° — ^{c}) S1 K D1–3 5 6 च ते, S ते वै (for वै ते) — ^{d}) K3 यथोचित, G1 यथा च मे (for °धर्मं) K3 Dc D1 3 T G3 4 M मूलफलानि, G1 स्वात्कुशलानि (for फल°)

10 ^{a}) Ś1 ब्रस्याम्; K3 B Dc D1–6 बृष्याम्, K4 Dn बृश्याम् (for बृस्याम्) — ^{b}) K3 4 D3 5 शुभाया; T2 G3 3 सुखाय (for सुखायाम्) — ^{d}) K3 Dc Dn3 T1 om हि T2 G3 ह, G2 [ह्रि]ह (for हि) G1 वने वद त्व (for हि देववत्त्वम्) D3 °कल्प॰ (for °वत्त्वम्)

11 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol. 5, No 526, Gāthā 19^{cd} — ^{b}) D1 2 न दूरतो दृश्यते योजनानि — ^{c}) S1 K D1–3 ह्यभि°, B Dn नाभि° (for ऽनभि°) D5 ह्यभिवादयतो (for ऽनभिवादन नो) Ś1 K1 2 च, B Dc Dn D4 6 G1 मे, D1 2 ते (for नो) — ^{d}) Ś1 K3 4 D1–3 अपि स्पृशाम॰, B2–4 Dn D4 6 उपस्पृशामि; D5 अभिस्पृशाम॰ — After 11, K1 2 B Dc Dn D5(marg sec m) 4 6 ins

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृश ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v l) in a Padmapurāṇa MS (Beng Rec), *vide* Lüders, *op cit*, pp 99 ff]

12 ^{a}) K3 4 B Dn3 D1–3 5 ददामि — ^{c}) Ś1 सरूप, K2 मरूप°, B Dc Dn D4 6 करूप°, D1 मरूड°, S (except M1) विल्वानि चैव (for परूषकानि) — ^{d}) Ś1 K1–3 प्रियालाना, B1 2 4 Dc Dn1 n3 D3 4 5 पिप्पलाना, B1m 3

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३
ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाग्र्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४
सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १५
सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६
अथर्श्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७
तस्या गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्यो
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८
ततो मुहूर्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

D5 T1 प्रियालकाना (D5 कान्) T2 G2-4 काक्षित वै (for कामकार) For 12[d], Dn2 D1 2 read प्रियालतिंदूकमधूनि यानि, and cont

549* गृहाण कामाद्धि ममोपकारा
त्कुरुष्व काम यदभीप्सित मे ।

13 [a]) Ś1 K1 2 विसृज्य वेश्या; K3 4 D2 5 विसृज्य वे(K3 वै)श्या, B3 Dn D4 6 विवर्जयित्वा, D1 2 विहाय राजन् (for विसर्ज) — [b]) K1 B2 3 Dn D4, 6 भक्ष्याण्य नर्हाणि ददौ (B3 णि प्रददौ) (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ) K3 B1 D3 2 T2 G3 4 च तस्मै; B2-4 Dc Dn D4 6 ततोस्य (Dc2 तु तस्य), G1 नृपोस्मै (for ततोऽस्मै) — [c]) Ś1 ताम्, D3 तान् (for तानि) N (except B3 Dc2 Dn1 n2) ऋष्य°, T G M2 श्टगाय (G1 श्टगक्ष) — [d]) Dc स्व°, T2 G3 स (for सु) D3 रुचिप्रदानि, S (except M1) च मोदकानि (for रुचिं ददुर्हि)

14 K1 om 14[b] — [c]) Ś1 K1 पापानि; K3 याना ; B D (except D1-3 5) G1 पेया (for पाना°) Ś1 K1 2 ददौ बहूनि, D5 ततो मुमोह, T1 G1 तदा मुमोद — [d]) Ś1 K1 मुमोद (for चिक्रीड) Ś1 K1 2 D3 5 चापि, K3 सापि; K4 चापि; D1 2 चैव (for the first चैव)

15 [a]) D1 2 [आ]रमती सलील (for [अ]रमतास्य मूले) Ś1 K1 2 सा (K1 स) कामुक भारत चास्य मूले — [b]) Ś1 K B2 D3 5 °लव (K3 लव्य), B1 4 °लज्ज°, D1 2 M1 नम्य°, G2 नद्य° (for °भज्य°) — [c]) T2 G2-4 निषेव्य°; a few MSS °माना — [d]) N (except B3) ऋष्य°

16 [a]) T2 G3 4 स्तबका (for तिलका°) — [b]) Ś1 K D3 5 प्रोत्फुल्लितान्, B Dc Dn D4 6 T G3 सुपुष्पितान् Ś1 K1 2 S (except G1 M2) अवनम्या°, D1 2 चैव विना मयाना (for अवनाम्यावभज्य) — [c]) D1 2 रहोगता सा मदा (sic)

17 [a]) Ś1 K1 2 D1 अथार्ष्यं , K3 Dc Dn2 n3 D2-4 अथर्ष्य° D5 निरीक्ष्य (for समी) — Ś1 K2 om from पीड्य (in 17[b]) up to विचेतन (in 18[b]) — After 17[a], K1 reads 18[bcd] — [b]) K (K2 om) D3 गात्रम् (for कायम्) — [c]) K3 D3 T1 M अवेक्ष (as in text), T2 G3 अन्वेष°, G4 अन्वेक्ष , the rest अवेक्ष्य°

18 K1 reads 18[bcd] after 17[a] Ś1 K2 om up to विचेतन (of v l 17) — [b]) Ś1 K Dc Dn1 n2 D1-6 ऋष्यश्टग — [c]) K3 4 D2 3 5 गत स ; T2 G2-4 गतोथ (for गतेन) Ś1 K2 Dn D1 4 6 T2 G शून्ये

19 [b]) Ś1 K1 2 4 D1-3 लोमभिर् (for रोमभिर्) Ś1 K2 D2 आनखादि, K3 आजटाभि , K4 Dc आनखाग्र; D1 2 आनखात — [d]) S विभदक

20 [b]) Ś1 K1 2 एका (for एक) Ś1 K D3 5 °बुद्धि

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः
कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for °चित्तम्) — d) S (except G_4) विभडक° M तमु वाचाथ (for पुत्रमुवाच)

21 a) B_1 विद्यते, T_2 G_{2-4} कल्पिता (for कल्प्यन्ते) — b) T_2 G_{2-4} ना° (for चा°) — c) B स्रुकस्रुव — d) $Ś_1$ सवत्मिा (foı सवत्सा) $Ś_1$ K_2 B_3 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ [अ]द्य, K_1 [अ]थ, D_5 न (for च) $Ś_1$ B_2 Dn $D_{2-4\ 6}$ च (for [अ]द्य)

22 a) $Ś_1$ इहास्य (sic), $K_{1\ 2}$ इहाद्य, Dc एवासि, $D_{1\ 2}$ इवाद्य (for इवासि) — b) $Ś_1$ T $G_{3\ 4}$ M_1 [अ]पि (for [अ]सि) — c) $Ś_1$ K $D_{1\ 2\ 3}$ (before corr) $_5$ M_1 [ऽ]निमित्त (K_1 °द्यमात्र) (for ऽतिमात्र) K_2 त्वमहादि (sic), $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 M किमिहाद्य, T_2 G_{2-4} किमिवाद्य N G_1 किं तु (D_1 कच्चित्), T G_{3-4} खिन्न°, M_1 पुत्र (for किं नु, as in M_2 only!) — d) $Ś_1$ K_1 M त्वा (for त्वां) G_1 M_2 किम् (for क) $D_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} M_1 [अ]भि-, D_3 [अ]पि (for [अ]द्य)

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* M_1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृङ्गोपाख्यान K_4 D_1 (om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान, B Dc Dn D_{3-6}, likewise, only ऋष्यशृङ्गोपाख्यान — *Adlıy name* B_4 विभाण्डकप्रश्न° — *Adlıy no* (figures, words oı both) K_1 16 (=116), Dn_1 110, Dn_2 n_3 S 112 (M_2 114), D_1 116. — *Śloka no* Dn 23, D_1 28

112

1 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol. 5, No 526, Gāthā 28 — b) $D_{1\ 2}$ न चाति, M_1 नाति (for न वै) — c) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °यतेक्षण° (for °यताक्ष) — d) K_4 सुरासुराणाम्, Dn $D_{4\ 6}$ G_4 स्वत सुराणाम् G_1 लोभ° (for शोभ°)

2 a) K_4 समिद्धरूप° — b) D_1 स (for सु) $K_{3\ 4}$ (marg *sec m*) °क्षिसरश्च, K_4 (orig) °क्षिधरश्च, D_2 क्षरतश्च, M_1 °क्षिकृतश्च (for °क्षतरश्च) $K_{3\ 4}$ (marg *sec m* as in text) D_5 च गौर°, D_1 च गात्रै, M_2 चकोरात् (for चकोरैः) K_1 B_1 Dc सुशुक्लकृष्णाक्षिरती(K_1 °ते)व गौर°, K_5 °कृष्णाक्षतलश्चकोरात्, B_{2-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ सुश्लक्ष्ण(B_3 °क्ष्ण)कृष्णाक्षिरतीव (D_3 °तरश्च, *sup lin* °रतीव) गौर° (B_4 दीप्त); T_1 G_1 सुश्लक्ष्णकृष्णाक्ष(G_1 °क्षि)तरश्चकोरात्, T_2 G_{2-4} सुश्लक्ष्णवाकृष्णतार(G_4 °तरा)श्चकोरात् (T_2 [after corr] G_3 °श्च गौर°), text exactly as in $Ś_1$ only! — c) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ transp प्रसन्ना° and सुगन्धा°

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति
हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासि मध्ये
समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

---

3 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gathā 29 — $D_{1\ 2}$ read 3 after 5 — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_1m $_2$m आश्चर्यरूपा (Ś$_1$ रूप), $K_{3\ 4}$ (marg *sec m*) D_{1-3} T_2 G आधाराभूता ($G_{1\ 2\ 4}$ त॰), B_2 अवाल॰ (m आधार), T_1 आधाररूप ; M_1 आधाररूप K_4 आश्चर्यभूतान्प रिक्षुप्य कठे; D_5 आश्चर्यरूपाणि विक्षुप्य कठे — ^{b}) $B_{2\ 3}$ अतरीक्षे — ^{c}) T_2 G_{2-4} [अ]थ वृत्त(G_2 रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्) $K_{2\ 3}$ B Dc Dn D_{4-6} कठात्; D_3 कक्षात्, M_2 कर्णे (for कण्ठम्) — ^{d}) S_1 क्षोम, K $D_{1-3\ 5}$ G_1 M_1 ॰लोमौ; G_4 रूपौ (for रोमौ) Ś$_1$ ॰हर (for हरौ) S मे (for च)

4 ^{b}) S_1 कश्चित्, $K_{1\ 2}$ कश्चित्; S (except T_1) कटी (for कटिश्) D_3 तु (for च) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ कस्य (for तस्य) K_3 [अ]विकृति॰; D_3[अ]तिशय (for [अ]तिकृत) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ प्रणाम (for प्रमाणा) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_1 M_1 चीरा तरत , T_2 $G_{3\ 4}$ M_2 ॰तरता $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} वि (for प्र) — After 4, $D_{1\ 2}$ ins

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया
विभाति माला कनकप्रभासा ।
कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना
यथाक्षमाला भवता निबद्धा ।

5 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om 5 — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B_4 (*sup lin* as in text) Dc D_3 $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{3\ 4}$ M_2 विकुञ्चित (for विकूजित) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ सवि (for सप्र) — ^{c}) B_1 पाणौ च; D_1 पाण्यौ च (for पाण्यो) $K_{3\ 4}$ M_1 तद्व द्वभतुर; D_1 तौ सस्वनतुर्, D_3 तद्वद्विभ्रमन् (sic), T_1 तस्याश्च तनू, $G_{1\ 2\ 4}$ तद्वच्च तनू, M_2 तद्वद्वहुस (for तद्वत्स्वनवन्) — After 5, $D_{1\ 2}$ read 3

6 ^{a}) $D_{1\ 2}$ तस्य तात, M (by transp) तानि तस्य — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ transp हसा and मत्ता D_5 शरदीव (for सरसीव) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ ॰द्भुतरूपवति — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तत्तस्सम (for तद्वन्मम)

7 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526, Gāthā 30 — ^{a}) $D_{1\ 2}$ वक्त्रं हि चन्द्रप्रतिम च तस्य — ^{b}) Ś$_1$ K_2 प्रह्लादयत्, K_4 प्रत्याहृत; T_1 G_1 M_2 सव्याहृत, T_2 $G_{3\ 4}$ सव्या॰, G_2 सुव्या॰ D_5 चित्त (for चेत॰) — ^{d}) K_3 reads 8^{d} before 7^{d} K_1 T_1 व्यथते॰, K_4 [ऽ]व्यथता (for व्यथितो॰) K_3 शृण्व ततो मे व्यथितातरात्मा

8 Cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 36 — ^{a}) $B_{1\ 3}$ Dc D_5 $T_{1\ 2}$ (before corr) G_{2-4} M माधवमासमध्ये , $D_{1\ 2}$ माधवे चैव मासि — ^{b}) $D_{4\ 6}$ समीरिते Ś$_1$ [आ]वि ; $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 4\ 6}$ [ए]व, $K_{3\ 4}$ [अ]ति ; $B_{1\ 3}$ Dc D_5 G_2 [अ]व॰; $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 2}$ [इ]व (for [अ]भि) All MSS except K_4 G_4 M_1 ॰भाति (for वाति) Cf. Lüders, *op cit* , 1897, p 123 — ^{c}) B Dn D_{3-6} S (except M_1) भाति, Dc ताम् (for वाति) D_1 तथा च साप्युत्तम K_3 गधवति (for पुण्यगन्धी) — ^{d}) K_3 reads 8^{d} before 7^{d} Some N MSS मान (for माण॰) Ś$_1$ K_1 पुनरेव (for पवनेन) K_3 निष्पिप्यमाणस्य वनेन तात

9 ^{a}) K_2 Dc असयताश्, B_2 सुसवृताश् $D_{1\ 2}$ M_1 चास्य (for चापि) — D_5 om from जटा up to वृत्तम् (in 10^{a}) K_4 विमुक्ता, Dn $D_{4\ 6}$ ॰षक्ता (for भक्ता)

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णः ।
तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं
चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ
फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
मयोपयुक्तानि फलानि तानि
नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता

— ^{b}) Ś$_1$ द्विधी°, K$_1$ $_2$ G$_1$ $_2$ द्विधा° (for द्वैधी°) K$_3$ B Dc Dn D$_4$ $_6$ नाति, D$_1$ $_2$ साति- (for भान्ति) S ललाटदेशे (for समा ललाटे) — ^{c}) K$_4$ B$_1$ $_4$ D$_1$ $_2$ S (*except* T$_1$ G$_1$) वि-, D$_3$ तु (for च) S (except M$_1$) वर- (for इव) K$_1$ $_3$ B Dc Dn D$_3$ $_4$ $_6$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_1$ चक्रवाकै, D$_1$ $_2$ वक्रचक्रै° (for चक्रवालै°)

10 Cf Jātaka (ed Fausboll), vol 5, No 526, Gāthā 37 — D$_5$ *om* up to वृत्तम् (of v l 9), Ś$_1$ K$_1$ $_2$ om 10 — ^{b}) K$_4$ B Dn D$_{4-6}$ °हरत्, D$_1$ $_2$ T$_1$ G$_1$ °हत, T$_2$ G$_{2-4}$ °हृत (for °हनत्) — K$_4$ repeats 10 (reading °वद्भि° [of 9^{d}] for °मुच्चै first time)

11 ^{a}) K$_1$ $_2$ D$_3$ G$_4$ तथापि, B$_{1-3}$ Dn D$_4$ $_6$ तच्चाभि, D$_1$ $_2$ तथा हि, D$_5$ तच्चाव- (for तच्चापि) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_3$ हित्वा, G$_1$ गत्वा (for हत्वा) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ स, K$_4$ D$_{1-3}$ स॰ (for ऽसौ) — ^{b}) D$_5$ हरिद्वन (for वातेरितो) Ś$_1$ K प्रघूर्णन्, B D G$_1$ $_4$ [अ]वघूर्णन् (D$_5$ घूर्णयन्), T$_2$ G$_3$ [अ]वपूर्ण॰, G$_2$ [अ]वघुर्णित (for [अ]वघूर्ण) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_1$ $_3$ $_5$ सप्रेक्ष्य त (Ś$_1$ ते), B Dc Dn D$_4$ $_6$ त प्रेक्षत (for त प्रेक्ष्य मे) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ पुरा, T$_2$ G$_3$ $_4$ तदा (for परा) D$_1$ $_2$ पुनश्च (for रति°) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ मेभूत् (for च जाता) — After 11, K$_4$ reads 16–17

12 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ गृह्णाति (for गृह्याभि) Ś$_1$ T G$_{2-4}$ M °नम्य (for °नाम्य) G$_1$ जटासु नम्याभ्यवरुह्य वक्त्रं — ^{c}) D$_1$ T$_1$ G$_1$ M वक्त्रे च (*for* वक्त्रेण) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ च (for प्र)

13 ^{a}) T$_1$ परिगृह्यते (for बहु मन्यते) Ś$_1$ K D$_3$ $_5$ स (for ऽसौ) — ^{b}) K$_4$ D$_5$ समा (for मया°) — ^{d}) K$_2$ $_3$ B Dn D$_4$ $_6$ समाददन्मे; Dc स चाददन्मे, D$_1$ $_2$ च मे प्रयच्छत्, D$_3$ विधान्यदान्मे, D$_5$ नवाददान्मे (for नवान्यदान्मे) Ś$_1$ अदन् (for अदान्)

14 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ $_5$ G$_2$ M$_2$ °भुक्तानि (for °युक्तानि) B$_{2-4}$ Dc Dn D$_4$ $_6$ G$_1$ $_2$ यानि, D$_1$ $_2$ तात (for तानि) — ^{b}) K$_3$ D$_{1-3}$ $_5$ फलानि (for रसेन) — After 14, K$_1$ ins 551*

15 ^{c}) S (except T$_1$ G$_1$) तानि (for यानि) D$_1$ $_2$ T G$_3$ $_4$ [अ]भ्यधिक (*for* °क॰)

16 For sequence of K$_4$ cf v l 11 — ^{b}) D$_1$ T G ग्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि°) D$_1$ $_2$ चाद्य मे (for पट्टै°) — ^{c}) T$_2$ (before corr) G$_1$ $_2$ $_4$ [ए]व (for [इ]ह) Ś$_1$ K D$_3$ तपस्वी, D$_1$ $_2$ तरस्वी (for स्वमेव) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ स्वम्; T$_1$ तम् (for स)

17 For sequence of K$_4$ cf v l 11 — ^{b}) K$_3$ B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७

गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १

सुरूपरूपाणि च तानि तात
प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २

न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

Dc Dn D4-6 °दह्यतीव ; G2 तप्यते च, M2 तप्यमेव (for तप्यतीव) — c) G1 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्) M1 एव (for आशु) — d) Ś1 K2 M1 त चेह, K1 4 ते चेह ; K3 तथैव, G1 त नेह ; G2 त चैव (for त चेह)

18 a) T1 M गच्छाव (for गच्छामि) Ś1 K D2 5 इच्छामि विज्ञातुमह हि (K1 2 च) तात — b) Ś1 K2 3 D6 सा स्याद् (for सा) K4 Dn D4 6 ब्रह्म° (for व्रत°) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 हि (for च) — d) Ś1 K1 D1 5 स (for स) B2 4 Dn D4 6 आर्यधर्मा ; T1 G2 M उग्रधर्मा ; T2 G3 उग्रधर्मं, G1 इत्युग्रधर्मा ; G4 आर्यधर्म° (for उग्रकर्मा) — K2 B2 4 Dn D3 (marg sec m) 4 6 ins after 18 K1, after 14

551* चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्त यदि त न पश्ये ।

Colophon G4 partly broken — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M1 °श्य)शृंगोपाख्यान K1 4 B1-3 Dc Dn D2-6 (all om sub parvan name) mention only ऋष्यशृंगोपाख्यान, K2 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान (D1 *vice versa*) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 17 (=117) Dn2 n3 S (G4 broken) 113 (M2 115), D1 117 — *Śloka no* Dn 19, D1 21

113

1 For stanzas 1-4, cf Jātaka (ed Fausböll), vol 5, No 526, Gāthā 56 — b) B4 °द्भुतदर्शनानि — c) K3 अघोररूपाणि, K4 B3 4 Dc Dn D4-6 T2 G1 3 M2 अतुल्यवीर्याणि ; D1 2 तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि) B Dc अतिरूप°, Dn D4 6 अभिरूप (for अतिघोर) — d) T2 (before corr) तात ; G4 तथा (for सदा)

2 Cf v.l 1 — a) Ś1 T2 G3 4 स्वरूप° (for सुरूप°) D1 2 हि तानि, T2 G2-4 कृतानि, G1 M2 तु तात, M1 च तात (for च तानि) D3 तानि नो, S कृत्वा (G1 भूत्वा) (for तात) — b) Ś1 K1 2 तैर्लोभयित्वा ; K3 ते लोभ्य चैतान् ; K4 Dc D3 तैर्लोभ्यमानान् (Dc °माना), D5 विलोभयित्वा, S प्रलोभ्य (T M1 विलोभ्य ; G1 विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते) D1 2 तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D2 °पी) — T1 om 2d-3d — d) B3 D (except D1-3 5) S (except M1, T1 om) रूपाणि (for कर्माणि) D1 2 वने चरति (for मुनीन्वनेषु)

3 Cf v l 1 — T1 om 3 (of v l 2) — b) Ś1 K D3 5 T2 G3 कदा° (for कथ) — d) K1, 2 4 B1 G1 तपसा, K3 D5 ता(D5 त)पसा ; B2-4 Dn D3 4 6 तापस°

पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥ ३
असज्जनेनाचरितानि पुत्र
पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ४

लोमश उवाच ।

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
विभाण्डकस्तां मृगयांबभूव ।
नासादयामास यदा त्र्यहेण
तदा स पर्याववृतेऽऽश्रमाय ॥ ५
यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
तीरादुपादाय तथैव चक्रे
राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपस°) K3 चाप्यपाप, B1 Dc तानपास्य (Dc °स्येत्), B2 3 Dn D3 4 6 तान्न पश्येत्, B4 तान्न पास्ये, D5 तापयति, T2 G2 3 पातयति, G1 4 प्रापयति (for तान्यपाप) D1 2 M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D1 2 °पापे)

4 Cf v l 1 — a) S1 K1–3 °जनैराचरि°, D1 2 °जनेनावग° (for °जनेनाचरि°) — b) K1 3 B1–3 Dc Dn2 D5 G2 M पानानि (for पापानि) B2 तत्र, D5 G1 तात, T1 पुत्र (for तानि) — d) Dc पूतानि, T1 ऋ , T2 G3 म्र° (T2 वृ° also), G1 भृ°, G2 षृ° (for स्मृ°) S1 K2 3 D1–3. 5 तान्युत्तमगध°, K1 4 चित्रोत्तमगध°

5 B1 D (except D1–3 5) S om the ref — b) S (except G4) विभडक° K3 T G2 3 त (for ता) — c) K1 तदा, Dn3 सदा, D1 यथा (for यदा)

6 b) K3 4 Dc D1–3 5 विविधानि (for विधिना) K1 B Dn D4 6 [अ]श्रावणेन, K2 श्रम°, Dc D1–3 5 G2 4 [आ]श्रमाच्च (D1–3 °मात्त, D5 °मेभ्य, G2 4 °मेसौ), T1 श्रमकेन, T2 G3 ममेति, G1 काननानि, M1 श्रमेण, M2 चा श्रमेण (for श्राम°) — d) Ś1 K2 T2 G3 सा वेश्ययोषा, K1 सा वेष्य°, K4 G1 सा वेश्या योषिन्, D1 विवेश योषा, D6 सा वैश्मयोषा, T1 G3 4 M सा वेशयोषिन् D1 2 ऋषिम् (for मुनिम्) N ऋष्य° (for ऋश्य°)

7 a) N ऋष्य° (for ऋश्य°) — b) G2 4 स भ्रात° (for सम्भ्रान्त°) K2 Dc D1 न्यपतत्, B2 G4 [S]भ्यगमत्, D5 [S]भ्यवदत्, T1 G2 अभवत्; M2 [S]भ्यभवत् (for Sभ्य पतत्) — c) B1 3 चैन (for चैना) Ś1 K1 2 B1 D2. 5 T1 G1 3 4 M2 भवदाश्रमाय; K4 Dn3 °त° श्रमाय — d) D5 [अ]भ्युपैति, D6 समेति (for ममैति)

8 Before 8, S (except T1 G4) ins लोमश° — a) D1 2 [आ]त्मज त, T1 G1 [आ]शु पुत्र; M1 [ए]व पुत्र (for [ए]कपुत्र) — b) Ś1 K1 प्रालोभ्य, K3 प्रलोभ, K5 पुण्यप्र-, K4 पुण्येन, K4m D3 5 प्रलोभ्य (for प्रवेश्य) S (except M2) वेगेन (for यो) S1 K1 2 विमुच्य मान, K4 D1 2 विमु(D1 °मो)च्यमान — Ś1 om 8cd — c) K1 2 B D G1 M2 °मोद° (for °लोभ°)

9 a) T G2–4 M1 दर्शनाय, M2 °दर्शनेषु (for °दर्शने तु) — b) B1 4 Dc इहाति-, Dn D4–6 अथाति- (for अतीव) — c) K1 Dn3 D1 G1 नीराद् (for तीराद्) — d) K4 B2–4 Dn D4–6 नाम्ना° (for राजा°)

10 a) Dc तत्र, D1 2 तात, D4 ते तु (for तं तु) — After 10a, T1 reads 12a (with v l) for the first time, *repeating* it in its proper place — b) S विभडक D1 2 यज्ञरूप (for एकपुत्रम्) — c) B1 ववर्ष (for ददर्श) B1 देव , D1 चैव, D2 चैन, S (except M2) मेघं (for देवं) K2 B1 Dc D1 T1 G2 4 प्रहृष्टम्, B2 4 Dn3 D5 M2 प्रवि°

स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११
विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-
र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३
अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।
अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
ततः स कोपेन विदीर्यमाण
आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-
स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ १५
स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
न्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः
प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

(for प्रवृ) — D_2 om 10^d–11^a — ^{d}) D_1 ऋषे सुत तं सहसाभिपूज्य — After 10, D_1 ins

552* समायाते ऋष्यशृङ्गेऽथ राजन्

11 D_2 om 11^a (of v l 10) — ^{a}) K_4 °चेता° (for °काम) — ^{b}) T_2 G_{2-4} अदात् (for ददौ) N (except B Dn_3 D_1) ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ तस्य (for चक्रे) $D_{1\,2}$ करामदास्त° (for °कर च चक्रे) — ^{d}) N गाश्चैव (D_{1-3} गावश्च) (for गोभिश्च) $Ś_1$ च कर्मणा हि, K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च)

12 ^{a}) S (except G_1 M_2) विभण्डक° — ^{b}) K_3 पशुपान्प्रवीरान्, B_4 °पांश्च धीमान्, $D_{1\,2}$ पालांश्च (D_1 °पालकांश्च) धीरान्, T_2 G_{2-4} °पालांश्च वीरान्; M_1 °पांश्च धीरान् — ^{c}) $K_{1\,2}$ T_2 G_{2-4} M_1 पुत्रगृध्नुर्; $D_{1\,2}$ मत्र चासौ, T_1 M_2 पुत्रगृद्धिर् — ^{d}) S विभण्डक

13 ^{a}) $D_{1\,2}$ तत एव (for प्राञ्जलिभिर्) — ^{b}) T_2 $G_{2\,3}$ कर्षणानि (for °णं च) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ B_1 Dc D_2 S किं (for वै) D_3 transp वै and क्रियता K_2 किं कर्म ते करवामो महर्षे — ^{d}) $D_{1\,2}$ प्रब्रूहि (for दासाः स्म) D_5 बालवृद्धाः, M_2 चापि बद्धाः (for वाचि बद्धाः) K_3 D_3 दासाः सर्वे तव वाचि प्रवि(D_3 °व)द्धाः — After 13, $D_{1\,2}$ ins

553* तत्कोपशान्त्यै प्रतिकारमेव
कृत्वा सुखी सबभूवाथ राजा ।

14 ^{a}) $K_{1\,3}$ T_1 $G_{2\,4}$ M_2 अथापयाद् $D_{1\,2}$ तीव्र°, $G_{1\,4}$ चण्ड (for चण्ड) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 मूलफलानि (D_5 °दि) (for फलमूलानि) K_4 B Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ मूलफल (Dc D_6 फलमूल) गृहीत्वा ($D_{1\,2}$ विहाय), D_3 फलमूले गृहीत्वा, S मूलफल प्रगृह्य — ^{d}) $Ś_1$ चुकोप, K_2 $D_{1\,2}$ G_4 चुक्रोश (for चुक्रोध) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ T_1 भृशं ततः स (K_3 D_5 स, $D_{1\,2}$ T_1 [अ]सौ); K_4 भृशं महात्मा, G_1 तदा भृशं स

15 ^{a}) B_1 Dc Dn_3 D_4 $G_{3\,4}$ विदार्यमाण — ^{b}) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{1\,2\,5}$ आशस ; T G स (G_2 तत्) शङ्क° (for आशङ्क°) K_3 नृपतिर्, T G [अ]ङ्गपतेर् (for नृपतेर्) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ $D_{1\,2\,5}$ विनाश (for विधानम्) — ^{c}) K_3 ययावरण्यात् (for जगाम चम्पां) D_2 वेश्मा, T $G_{3\,4}$ पपा (for चम्पां) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B Dc Dn $D_{1\,6}$ $G_{1\,2\,4}$ M_1 प्रतिधक्ष्यमाणस्, K_3 प्रतिदिक्ष°, K_4 प्रतिधक्ष°; $D_{2\,4}$ प्रतिवक्ष्य°; D_3 प्रतिवीक्ष्य , D_5 प्रदिदक्ष°, T_1 प्रतियक्ष्य — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ °राज सपुरं सराष्ट्रं, D_3 °राज प्रति जातकोप

16 D_1 om 16^b — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $D_{1\,2}$ घोषै (for गोपै°) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तु (for च) T_2 G_{2-4} विधिधै (for विधिवत्) — ^{d}) $D_{1\,2}$ हृष्ट , D_3 वीर° (for तत्र)

17 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ D_{1-3} त प्राप्य, K_1 स प्राप्य; K_2 B Dc Dn $D_{4\,6}$ अवाप्य (for संप्राप्य) S (except T_1) हृष्ट° (for तेभ्य°) — ^{b}) T_2 G_{2-4} तस्य (for कस्य) Dc प्रहिता ; T_1 M प्रकृता° ; T_2 $G_{3\,4}$ प्रकृतान्, G_2 प्रकृतीन् (for प्रथिता°) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ स्म, T_1 स , T_2 G_{2-4} च (for स्थ) B Dn D_{3-6} गोपा ; T_2 G_{2-4} सर्वान् (for सौम्या°) $D_{1\,2}$ प्रोवाच कस्यो

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥ २४

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

B (B₃ om) D (except D₁ ₂) M₃ नारायणी, T G (G₄ om) M₁ नाळायणी (for नाडायनी) Ś₁ K₄ Dc₂ चद्रसेना; K₁ चन्द्रसेन, K₃ चद्रसीन, B₂ D₄ T₂ G₃ वैंद्रसेना K₃ Dn D₃ ₄ ₆ T₂ G₃ बभूव (for यथैव) — After 24ᵃᵇ, D₁ ₂ ins

557* राकोदितेन्दूदयतुल्यकीर्ते

T G ins after 24ᵃᵇ (G₄, which om 24ᵃᵇ, ins after 23)

558* यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— ᶜ) After शान्ता, B₂ ₄ T₁ G₁ ₂ M ins [अ]पि, T₂ G₃ हि (to avoid hiatus) N (except D₆, B₃ om) ऋष्य

25 B₃ om up to शोभयन् — ᵃ) B₂ D (except D₁₋₃) [अ]व-; G₁ [अ]भि (for वि) — ᵇ) Ś₁ K₁₋₃ °तीर्थे, B Dn D₄ ₆ T₁ कीर्ति; D₁ ₂ ₃ तीर्थे (for कीर्ते) — ᵈ) B₁ Dc T₂ G उप (for अनु) Ś₁ K B₁ Dc D₁ ₂ यातासि, D₃ -यात स (for सयाहि) D₃ राजा (for राजन्)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ₂ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* B₃ ₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M₁ °श्य)शृङ्गोपाख्यान Ś₁ K₁₋₃ B₃ Dc Dn D₂₋₄ ₆ M₃ (all om sub parvan name) mention only ऋष्य(M₃ श्य)शृङ्गोपाख्यान, K₄ B₁ D₁ ₅, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृङ्गोपाख्यान To ऋष्यशृङ्गोपाख्यान, Ś₁ K₁ ₃ B₁ D₁₋₃ ₅ M add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 112, Dn₂ 113 (as in text), Dn₃ S 114 (M₃ 116), D₁ 118 — *Śloka no* Dn 25, D₁ 26

114

1 ᵃ) D₁₋₃ प्रयाता K₄ B₁ D₃ ₅ S (except M₁) कौशिक्या — ᵇ) D₁₋₃ ₅ पाडवा — ᶜ) Ś₁ K Dc₂ D₁₋₃ °पूर्वेण (for °पूर्व्येण) D₁ ₂ तीर्थानि (for सर्वाणि) — ᵈ) D₁ ₂ जग्मुर् (for जगाम) K₃ D₁ ₂ ₅ T₁ च, B₃ ₃ Dn D₄ ₆ [अ]थ (for [उ]त)

2 ᵃ) K₃ सागर° स; K₄ D₅ सागर स (by transp), B₁ सागर च Ś₁ K₁ ₂ सागर समुपासाद्य — ᵇ) B₃ ₃ G₁ M₃ नृप

3 ᵃ) Ś₁ समुद्रतीराणि, K₃ ₄ D₃ ₅ °तीर्थानि, B₃ °तीर्थेन — ᵇ) B₃ om 3ᵇ Ś₁ G₁ T₂ (before corr) °धाधिप

4 ᵇ) K₃ Dn D₄ ₆ G₄ तत्र (for यत्र) — ᶜ) K₃ तत्रा°; D₁ अत्रा (for यत्रा) T₂ G₃ ₄ वै (for ऽपि) — ᵈ) D₁ ₂ देवाश्चापि युधिष्ठिर

5 ᵃ) T G₃ सन्निभि, G₁ भ्रातृभि, G₄ शत्रुभि° D₁ ₂ तु सदा जुष्ट, T₂ G₃ सुमुदा युक्त; G₄ सोमपायुक्त — ᵇ) D₁ ₂

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥ १६
एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३
अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

Dc आसीद् (for आस्स्व) D1 2 तूष्णीं स्थास्यति सप्रति
17 b) K1 4 B1 3 4 Dn D2 4 6 M दिव्य, D1 G3 सर्वं (for रम्य) — c) B2–4 Dn D1 2 4 6 राजेंद्र, T G धर्मात्मा (for कौन्तेय)
18 a) K1 2 अस्मिन्, K3 B1 D5 तस्मिन् (for यस्मिन्) Ś1 K3 4 D1 2 5 तदा (for हि भूर्) G1 भद्रात्मा (for भूर्दत्ता) — b) Ś1 B1 D1 S काश्यपाय — d) Ś1 K4 D5 दक्षिणा भू°, K1 2 B2 Dn D4–6 °णार्थे; K3 णाभूत्, B3 °णार्थं (for णा वै)
19 a) Ś1 D1 2 5 अथा°; K1 अत्रा (for अवा°) — b) D5 वसुधरा, T1 G1 स्वयभुवा (for मही तदा) — c) D1 कुपिता राजन् (for चापि कुपिता) T2 G2–4 M वाचा (for चापि) T1 G1 मही तदा तु कुपिता — d) D1 2 M वच° (for प्रभुम्) T1 G1 वाचोवाच स्वयभुव
20 a) Ś1 K1 2 M मा (for मा) D1 2 न च मामद्य भगवन् — After 20, M ins
560* इत्येवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।
निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याच्यमानापि भारत ।
21 a) Ś1 अवसीद तु ता दृष्ट्वा, K3 ता दृष्ट्वा चावसीदतीं; Dc सीदतीं ता तु गा दृष्ट्वा — b) Dc Dn2 n3 D4 S (except

23 ab) G1 प्रकाशतेद्य ते राजन् (for a) Ś1 K3 4 D5 ततो बभूव सा वेदी सैषा (S1 ह्येषा) राजन्प्रकाशते — c) Dc आरोहेमा, D1 2 प्रारोहस्व, S (except G1) आरोहात्र (for आरुह्यात्र) — d) S (except M2) त्व (for वै) — After 23, N (except D5, D8 missing) ins
561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।
एतामारुह्य भद्र ते त्वमेकस्तर सागरम् ।
[L 1) K3 प्रकाशते, D1 2 समास्थिता (for श्रिता) — (L 2) Ś1 K3 4 D1 2 आरोह, B आरुह्य, Dc आहर (for आरुह्य) Dc त्वमेक भरतर्षभ (for the posterior half)]
24 b) S1 K यदा (for यथा) Ś1 K4 B1 Dc T1 M1 एताम् (for एनाम्) K3 °रोप्यसि; Dn D8 6 °रोहसे (for रोक्ष्यसे) K8 [ह्]ह, K4 न; T G3 4 [S]त्र (for Sद्य) — c) M सर्वेण (for मर्त्येन) S (except M3) पुन (for तत°) — d) K1 2 Dc देवी; some S MSS वेदि° (for वेदी) — After 24, Dn D1 2 6 (marg) ins
562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
सानिध्य कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ।
[(L 1) D1 2 सर्व- (for the second नमो)]
In D1 2, 562* is followed by 563*, which in its turn is followed in D2 by 25[cd]
25 D1 om 25, D2 om 25[ab] — b) T G1 3 4 °रेतस्य (for रेतस्) Ś1 K1 3 4 Dc स्वमृतस्यास्य; T G1 3 4 अस्य भूमिश्च (G1 मिं च), G2 स्वमृतस्यैव, M2 स्वममृतस्यास्य (for त्वममृतस्य) — D2 reads 25[cd] after 563* — c) K4 सत्यवाक्य नरेन्द्र, G1 पाण्डवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य°) — d) Ś1 B1 ततो वेदीं (for वेदीमिमा) — K1 2 B Dc Dn D4 6 T2 (marg *sec m*) G3 ins after 25 D1 2,

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११
इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितॄन् ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५

लोमश उवाच ।

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

---

8 याज्ञि(G4 M °ज्ञी)य (for यज्ञिय) K3 4 D1 2 गिरि-शोभनम्, B3 °मुत्तमम् — c) Ś1 K1 2 D3 T2 G2 3 तीर्थम् (for तीरम्) T1 G1 आसाद्य (for एतद्धि) — d) Ś1 K1 2 देव° (for द्विज°)

6 a) K1 B3 Dn D4 6 समान, K3 अनेन, K4 समेत (*sup lin* as in text), B3 4 Dc शुभेन, D1 2 समित; D8 सोमेन (for समेन) — b) K1 3 4 Dn2 D1 4 6 T1 यथा (for पथा) — c) Dc D5 यत्र Ś1 K B1 D3 5 देवर्षयो, T1 G1 M चैवर्षयो, G3 4 एवर्षयो (for वै ऋ°)

7 c) Ś1 K1-3 D1-3 आखु, K4 M1 हत्वा, B1 अदात्, B2m 3 4 Dc आर्द्रं, D5 अश्व, M2 रौद्र (for रुद्र°) G2 पशुर् (for पशु) B2 4m Dn D4 6 पशुमादाय राजेन्द्र — d) B2 3 Dc ममेति (for ऽयमिति)

8 a) Ś1 K1 2 कृते, K3 Dc D5 हते (for हृते) K3 B2 T G3 ततो (for तदा) — d) Ś1 वदी ; K3 न स ; B Dn D1 4 6 T2 G3 वशी (B3 °धी), T1 G1 2 4 M1 मा धर्म्यांस्ती(G4 °द्वि)नश पथ

9 Ś1 om from अस्तुवन् up to °यानेन (in 10b) — cd) K1 3 Dc Dn2 n3 D1 2 T1 G4 इष्ट्वा; K2 दृष्टा, D3 5 दृष्ट्वा (for इष्ट्या) B2 मानयित्वा तर्पयाचक्रिरे D1 2 सुरा° (for तदा) — After 9, D8 ins

559* एप ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिम जहि ।
अथ ते पशुरित्येवमूचुर्देवा° समागता ।

10 ab) Ś1 om up to °यानेन (cf v l 9) Ś1 सभ वान् (for जग्मिवान्) — c) K4 B2-4 Dn D4-6 T2 G3 4 तत्र (for अत्र) T2 G3 4 M2 [अ]नुवश

12 D8 om from 12 up to 3 118 15c, the MS is generally ignored hereafter up to the end of the lacuna — ab) B4 अनु (for अत्र) B2 3 [illegible] (except T2 G3) उप (for अप°) B4 स्पर्शति (for [illegible]) Ś1 K B1 D6 इमा सुश्रुत्य (K1 सुस्तुत्य, K3 सस्तुत्य, K[illegible] गायन्स) यो (K3 वै) गाथा तत्रो (K3 4 D6 अत्रो, B1 यत्रो) परस्पृशते नर°, D1 2 इमा गायति यो गाथामप° सस्पृशते तु य° — c) D2 सिद्ध[illegible] (for पन्थाश्च) Ś1 D6 देवयानस्य पथा स्यात्, K3 देवयाने [illegible] प्यास्यात् (sic), B2 3 Dn D4 6 T G3 देवयानोस्य पथाश्च — d) B1 2 Dc Dn D4 6 T2 G [illegible] °षो वै (for °श्चैव) Ś1 [illegible] चक्षुषाभि°; B3 4 °श्चाति, [illegible] प्रवर्तते, D1 प्रवर्धते, G2 4 प्रजायते

14 G1 (hapl) om 14a-16b — c) K1 B2-4 Dn [illegible] D4 6 T2 G3 [इ]ह (for [ए]व) B Dn D4 [illegible] T2 G[illegible] विधिवद् (B1 सलिल) (for भगवन्) — b) K3 4 [illegible] नद्यामस्या (by transp), Dc तस्या नद्या N T2 G3 °यलात (for °धन) — c) D1 2 T1 M1 अद्य (for अस्मि) M2 विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्) — d) M1 अपेतान्, M2 अपेत (for अपेत°)

15 G1 om 15 (cf v l 14) — a) =3 129 19a T1 G2 4 M1 प्रपश्याम — b) Ś1 K B1 Dc D5 भगवस्तव (for तव सुव्रत)

16 G1 om 16ab (cf v l 14) — a) Ś1 K B1 4 Dc D5 त्रिंशाद्रूसे (K3 मि), D2 त्रिंशति वै — c) T1 G1 2 M1 श्रृणोमि Ś1 K2 B1 D1 एत, K3 एव, G1 एप, M एतत् (for एन) — d) Ś1 यस्व, K4 याम्व, B1 4 आम्य,

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥ १६
एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३

अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

D_6 आसीद् (for आस्स्व) $D_{1,2}$ तूर्णीं स्थास्यति सप्रति

17 ^{b}) $K_{1,4}$ $B_{1,2,4}$ D_n $D_{3,4,8}$ M दिव्य, D_1 G_3 सर्वं (for रम्य) — ^{c}) B_{2-4} D_n $D_{1,2,4,6}$ राजेंद्र; T G धर्मात्मा (for कौन्तेय)

18 ^{a}) $K_{1,2}$ अस्मिन्, K_3 B_1 D_6 तस्मिन् (for यस्मिन्) $Ś_1$ $K_{3,4}$ $D_{1,2,5}$ तदा (for हि भूर्) G_1 भद्रात्मा (for भूर्दत्ता) — ^{b}) $Ś_1$ B_1 D_1 S काश्यपाय — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_8 दक्षिणा भू°, $K_{1,2}$ B_2 D_n D_{4-6} °णार्थे, K_3 °णाभूत्, B_3 °णार्थं (for °णा वै)

19 ^{a}) $Ś_1$ $D_{1,2,5}$ अथा°; K_1 अत्रा° (for अवा°) — ^{b}) D_6 वसुधरा; T_1 G_1 स्वयभुवा (for मही तदा) — ^{c}) D_1 कुपिता राजन् (for चापि कुपिता) T_2 G_{2-4} M वाचा (for चापि) T_1 G_1 मही तदा तु कुपिता — ^{d}) $D_{1,2}$ M वच° (for प्रभुम्) T_1 G_1 वाचोवाच स्वयभुव

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,3}$ M मा (for मा) $D_{1,2}$ न च मामद्य भगवन् — After 20, M ins

23 ^{ab}) G_1 प्रकाशतेद्य ते राजन् (for ^{a}) $Ś_1$ $K_{3,4}$ D_6 ततो बभूव सा वेदी सैषा ($Ś_1$ ह्येषा) राजन्प्रकाशते — ^{c}) D_6 आरोहेमा, $D_{1,2}$ प्रारोहस्व, S (except G_1) आरोहात्र (for आरुह्यात्र) — ^{d}) S (except M_2) त्व (for वै) — After 23, N (except D_4, D_5 missing) ins

561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।
एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[(L 1) K_3 प्रकाशते, $D_{1,2}$ समाश्रिता (for [illegible]) — (L 2) $Ś_1$ $K_{3,4}$ $D_{1,2}$ [illegible], B [illegible], D_6 [illegible] (for आरुह्य) D_6 [illegible] (for the posterior half)]

24 ^{b}) $Ś_1$ K यदा (for यथा) $Ś_1$ K_4 B_1 D_6 T_1 M_1 एतान् (for एनाम्) K_3 °रोक्ष्यसि, D_n $D_{4,6}$ °रोहसे (for °रोक्ष्यसे) [illegible] — ^{c}) M [illegible] (for मर्त्येन) S (except M_2) [illegible] (for [illegible]) — ^{d}) $K_{1,2}$ D_6 देवी, some S MSS वेदि (for वेदी) — After 24 D_n $D_{1,2,6}$ (marg.) ins

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।
कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १
लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
अकृतव्रण उवाच ।
आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

---

after 562*
563* अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ।
अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । [5]
कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ।
[(L 1) Dc इष्टां च देहे (for इडा च देहो) B1 corrupt, D1 2 अग्निश्च तेजस्तव देव देहे — (L 2) D1 2 T2 G3 विष्णुर् (for विष्णोर्) — D1 2 ins after line 2
564* घृतबर्हिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो
स तेषां वै पयसा सन्निधानम् ।
— (L 3) D1 2 एतद् ब्रुवन् (for एवं जपन्) B4 एवं ब्रुवन्सत्यवाक्यं च राजन् — (L 4) B1 2 Dc °गाहस्व (for °गाहेत) — After line 4, D2 ins
565* आ जन्मशतसाहस्राद्यत्पापं कुरुते नरः ।
मुच्यसे सर्वपापेभ्यः स्नात्वा तु लवणाम्भसि ।
— (L 6) K1 2 कौरव्य (for कौन्तेय)]
— After 563*, D2 reads 25^cd
26 ^b) K3 प्रीतमनान्वगच्छत्, B1 सागरमाजगाम, Dc D4 °मभ्यगच्छत्, Dn D6 °मध्यगच्छत्, D1 2 मागमत्त (for °गाममगच्छत्) — ^c) B4 T1 G1 M1 तु (for च)

Colophon — *Major parvan* S1 K2 T2 G M1 आरण्य — *Sub-parvan* B1 3 4 G1 तीर्थयात्रा K B2 Dc Dn1 n3 D1-6 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 113, Dn2 114 (as in text), Dn3 S 115 (M2 117), D1 119 — *Śloka no* Dn 30, D1 31

115

☞ This adhy is missing in D2 (cf v l 3 114 12), the MS is generally ignored here
1 ^a) T G M1 [ए]वम् (G1 4 [ए]कम्) (for ताम्) Ś1 स उषित्वा च तत्रैका, D1 2 स च तत्रोषितो वीरो
2 ^a) S1 K4 B1 D2 T1 चापि, K3 स्वस्य, B3 3 Dc Dn D1 4 6 तस्य (for चास्य) — T1 om 2^cd — ^d) B Dn1 n3 D5 6 G1 वसिष्ठान् G2 वासिष्ठान्काश्यपांस्तथा
3 ^c) D1 2 तत्र, T1 G1 धीरम्, T2 G2-4 विप्रम् (for वीरम्) — ^d) D1 2 स पप्रच्छ (for अपृच्छद्)
4 ^a) K4 B4 Dn D1 2 4 6 T1 G1 2 तु (for नु) K1-3 Dc D5 तापसाना कदा (K1 2 यदा) रामो — ^b) K1 2 Dc2 भगवन्; K3 Dc1 D5 भगवान् (for तापसान्) — T2 om (hapl) 4^c-5^d — ^c) D1 2 M तमहं तपसा युक्त
5 T2 om 5 (cf v l 4) — ^a) Ś1 आयानेवापि, K1 2 अयानेवासि, K3 अयन्निवास, D1 2 5 S (except G3, T2 om) आ(D1 अ)यन्नेवासि — ^c) K1 2 च त्वयि (by transp), B4 त्वयि हि — ^d) Ś1 K3 त्वा (for त्वां)

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

भवाननुगतो वीर जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किंचित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३

ऋचीक उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४

अकृतव्रण उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

---

6 K$_3$ D$_5$ om 6^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ चतुर्दश्यामष्टम्यां वा (K$_4$ °श्यां तथाष्टम्यां) — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ इतो रजन्यां पञ्चम्यां — ^{d}) B Dc Dn D$_{4-6}$ श्वः (for च) — After 6, Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 2\ 4-6}$ ins

566* तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 ^{a}) Ś$_1$ K B$_1$ नित्य, B$_{2\ 3}$ Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ (after corr) G$_3$ राम (for वीर)

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ T$_1$ G$_1$ भगवान् (for स भवान्) B$_4$ Dn D$_6$ G$_2$ [अ]द्य (for [ए]तद्) — ^{b}) K$_{1-3}$ D$_5$ घातिता (for निर्जिता) — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ शूरा॰ (for सर्वे) — After 8, K$_{1\ 2}$ B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ ins a passage given in App I (No 15)

9 ^{a}) K$_3$ B$_{1\ 4}$ Dc कान्यकुब्जे, D$_6$ S कन्या॰ — After 9^{ab}, B$_1$ Dc ins

567* कुशिकस्यात्मजो राजञ्जज्ञे वंशसमुद्भवः ।

— ^{d}) Ś$_1$ B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_4$ M$_1$ ह (for स)

10 ^{a}) B$_1$ transp तस्य and वसत B$_2$ कन्या (for तस्य) K$_4$ वने च वसतो जज्ञे, D$_{1\ 2}$ G$_1$ वने निवसतस्तस्य — ^{b}) Ś$_1$ K B$_{1\ 4}$ Dc D$_6$ (by transp) जज्ञे कन्या (K$_4$ कन्या तस्य), B$_3$ जज्ञे तस्य, G$_1$ कन्यासीद् ; G$_{2\ 4}$ कन्याभूद् B$_{1\ 4}$ D$_{1\ 2}$ S [अ]प्सरोपमा (for [अ]प्सर समा) — After 10^{ab} B$_4$ ins

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासदृशी भुवि ।

— ^{c}) K$_4$ तु, D$_2$ S वै (for च) — ^{d}) T$_2$ G$_{3\ 4}$ पार्थिव (for भारत)

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ B$_1$ स (B$_1$ च) राजर्षिर्, K$_{1-3}$ B$_{2-4}$ D (D$_3$ missing) ततो गाधिर्, T$_2$ G$_{3\ 4}$ ततो राजन् (for ततो राजा) — ^{b}) K$_{1\ 2}$ ब्रह्माण (for ब्राह्मण) K$_{1-3}$ B$_4$ Dc D$_6$ तपसि स्थित (for संशित॰) Ś$_1$ K$_4$ गाधिर्ब्राह्मणसत्तम — ^{c}) K$_{1\ 3}$ विदित (for उचित) — ^{d}) K$_{1\ 2}$ पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्) D$_{1\ 2}$ यत्पूर्वैः समकीर्तित

12 Cf 5 104 26, 114 5, 117 5, etc — ^{b}) S पाण्डराणां (for पाण्डु॰) K Dc D$_{1\ 2\ 5}$ शुभ्राणां (K$_3$ शुभानां, Dc D$_{1\ 2}$ हयानां) चन्द्रवर्चसां — ^{cd}) D$_{1\ 2}$ सहस्रं शुल्कमित्येतद्विद्धि त्वं हि द्विजोत्तम

13 ^{a}) Ś$_1$ ततश्च ; K$_1$ तथापि (for न चापि) — ^{c}) K$_1$ [अ]पीयं ; B Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ चैव (for चेयं)

14 ^{b}) S पाण्डराणां — ^{d}) D$_{1\ 2\ 5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]स्तु (D$_{1\ 2}$ हि) ते सुता (for सुतास्तु ते)

15 S om the ref — ^{a}) Ś$_1$ D$_5$ स तथा, K$_{1-3}$ सत्तथा (for तथेति) — ^{d}) S (except G$_1$) पाण्डराणां — ^{f}) Dn प्रतिदी (!), D$_{1\ 2}$ सम्प्रदी ; T$_1$ दीयतां मम (for मे प्रदी)

16 ^{a}) K$_{1\ 2}$ सहस्राणि ; Dc सहस्रं ते (for सहस्रं वै)

17 ^{a}) B Dc D$_5$ G$_4$ कान्य॰, T G$_{1\ 3}$ कन्यां (for कन्य) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_{4\ 6}$ गाधिसुतां B$_{2-4}$ Dc Dn

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ १७
धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ १८
तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२

भृगुरुवाच ।

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

D_{4-6} G_4 चास्मै (for तस्मै) — [d]) K_3 कन्या, T_1 प्रीताश्, M_2 कन्याश् (for जन्याश्) K_3 om from चासन् up to सहस्रं तु (in 17[c]) $K_{1.3}$ B_1 D_2 सुरर्षय, T_2 G_3 सुता स्तदा (for सुरास्तदा) K_4 D_1 कन्यां तां च (D_1 प्रादात्) सुरर्षये, G_2 तदा कन्यां नृपोत्तम — [e]) $K_{1.2.4}$ D_1 दत्त्वा, D_2 दत्ता, T_1 (before corr.) $G_{1.2.4}$ M_1 लब्ध (for लब्ध्वा) $K_{1.4}$ $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 M तत्, B_4 Dc T_2 G_{2-4} च (for तु) — [f]) $K_{1.3}$ T_2 $G_{1.3}$ तां (for तान्) $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ [अ]भ्यर्च्य (for दृष्ट्वा) $D_{1.2}$ मुदं ययौ (for दिवौ°) — After 17, T_2 G_{2-4} ins.:

569* विस्मयं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ।

19 [b]) $D_{1.2}$ सभार्यो मुनिपुंगव — [c]) D_2 मुनि° (for भृगु°) — [d]) B_2 Dn $D_{4.6}$ ह (for च).

20 [a]) S (except G_1) समासीनं — [b]) $G_{2.4}$ भृगुं (for गुरुं) D_5 सुरासुर° — [c]) Dc D_1 G_2 अर्चयित्वा ह्युपा° (Dc भ्युपा°).

21 [a]) $K_{1.2.4}$ विप्रर्षि (for भगवान्) — [b]) K_3 प्रहृष्ट, $D_{1.2}$ M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो) $K_{1.2}$ वाक्यम्, Dc T_1 गुरुर्, T_2 G_3 मुनिर् (for भृगुर्).

22 [a]) $K_{1.3}$ B_1 Dc T G तु, K_4 च (for वै) $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ प्रचोद (for प्रसाद°) K D_5 सा वरं वरयामास — [b]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ भृगुं तं, K_3 Dc D_5 गुरुं तं (by transp.) — [d]) T G वै (for च) Ś$_1$ K B_1 $D_{1.2.5}$ ददौ तच्च सं (Ś$_1$ K_2 तच्चास्य, B_1 तं च सं, $D_{1.2}$ तच्चापि) भारत.

23 Ś$_1$ K D_5 T $G_{3.4}$ om. the ref. (K_4 ins. it in marg. *sec. m.*) — [c]) Ś$_1$ K_1 आलिङ्ग्यता, K_2 °गेथा°, K_3 T $G_{1.2}$ M_2 °गेथां, K_4 $D_{1.2}$ °गतां, Dc_1 $Dn_{1.n2}$ D_6 °ग्येतां — [d]) B_{2-4} उडुम्बर — After 23, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

570* चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।
प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वादर्शनं गतः ।

[(L. 1) K_3 D_6 तथैव (for तवैव) — (L. 2) Dc त्वया (for मया) — (L. 3) Dc च (for the second प्र), and इत्यु (for तेत्यु°).]

24 [a]) D_5 आलिंगनं Ś$_1$ D_5 G_2 तु तं राजन्, K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 चरौ चैव (B_1 T_1 राजन्), $D_{1.3}$ तु राजेंद्र (for तु ते राजन्) — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 ते, G_1 तु, G_4 स (for स्म) — [cd]) Ś$_1$ तं स्म, K_3 तत्त्व; D_6 T_2 $G_{2.3}$ तच्च (for तं च) — K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ subst. for 24[cd] ($B_{1.2}$ ins. after 24):

571* ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।
दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

25 Ś$_1$ om. 25[ab] — After 25[ab], $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

572* उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।
विपरीतेन ते सुभ्रूर्मात्रा चैवासि वञ्चिता ।

[(L. 1) Dc मात्रा (for भद्रे) — (L. 2) Dn_3 $D_{4.6}$ T_2 G_3 सुभ्रु, Dc भद्रे (for सुभ्रूर्).]

— B_4 om. 25[cd] — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ क्षत्रवृत्तो वै (K_1 °र्वै), K_4 क्षात्रवृत्तिर्वै, $D_{1.2}$ क्षत्रियमतिस्.

27 [b]) T_2 G_{2-4} तु, M_1 वा (for मा) — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तादृक (for ईदृक) — [d]) $K_{1.2}$ मम (for काम) $K_{3.4}$ पुत्रो (for पौत्रो) T_1 भविष्यति (for भवेदिति).

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८
स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहूनृपीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।
स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

---

28 After 28^{ab}, S ins
573* काल प्रतीक्ष्य त गर्भ धारयामास यत्नत ।
— ^{d}) Dn D_{4} $_{6}$ जज्ञे सा (by transp) — ^{e}) T_1 G_1 यशसा, T_2 G_{2-4} तप° (for वर्च°)

29 ^{b}) T_1 G_4 °ध्ययने रत॰ (for ध्ययनेन वै) B_{2-4} Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_2 $_3$ च (for वै) — ^{d}) B_{2-4} Dc G_1 अत्यय (for अत्यव°) D_1 $_2$ तोषयामास पाण्डव

30 ^{a}) B_1 तस्य, D_5 त च (for त तु) — ^{b}) M_2 प्रत्यगाद् — D_1 om 30^{cd} — ^{c}) Dn_2 T_2 G_2 $_3$ शास्त्राणि (for चा°) — ^{d}) $Ś_1$ वर्चस॰, K_4 D_2 दर्शन, B_1 $_2$ तेजस

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} M आरण्य — *Sub parvan* K_3 B_1 $_2$ $_4$ Dc Dn D_1 $_2$ $_{4-6}$ (all om sub parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान; K_4 B_3 D_3, likewise only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कार्तवीर्योपाख्यान in B_3 D_3) — *Adhy name* T_1 G_1 जामदग्न्य(G_1 ग्नि)चरित — *Adhy no* (figures words or both) Dn_1 114, Dn_2 115 (as in text), Dn_3 S 116 (M_2 118), D_1 120 — *Śloka no* Dn 46, D_1 32

116

☞ This adhy is missing in D_3 (cf. v l 3 114 12), the MS is generally ignored here

1 ^{c}) B_3 $_4$ Dc Dn_1 n_3 D_4 $_6$ ततो वेदान्, T_1 महातेजा (for ततो देवान्) — After 1, K_4 D_1 $_2$ ins
574* त तप्यमान ब्रह्मर्षिमूचुर्देवा सवासवा ।
किमर्थ तप्यसे ब्रह्मन्क काम प्रार्थितस्तव ।
एवमुक्त प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तम ।
स्वर्गहेतोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षया ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य तदा देवास्तमूचिरे । [5]
नासततेर्भवेल्लोक कृत्वा धर्मशतान्यपि ।
स श्रुत्वा वचन तेषा त्रिदशाना कुरूद्वह ।
[(L 5) D_2 ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरूचुर्दिवौकस — (L 6) D_2 महर्षे नानपत्यस्य लोका सतीह चाक्षया]

2 ^{b}) K_1 $_4$ B_1 D_1 $_2$ S (except G_1 M_1) अभि° (for अधि°) — B_1 om (hapl) 2^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ नृप (for नृप)

3 ^{a}) D_1 $_2$ अथ; G_1 चापि (for त्वथ) K_4 रेणुका सु समामाद्य — ^{c}) D_1 $_2$ आश्रमे स (for °मस्थस्)

4 ^{a}) S (except G_4) तस्या (for तस्या) — ^{c}) T G_{2-4} च (for तु)

7 ^{b}) D_1 $_2$ S (except T_2 G_3) हेम° (for पद्म°) — ^{c}) K_3 $_4$ G_2 M_1 ऋद्धिमन्ता

8 ^{a}) B_3 Dn D_4 $_6$ च (for तु) $Ś_1$ K_2 वै तस्माद्, K_4 S सा तस्मिन्, Dn (by transp) तस्मात्सा D_1 $_2$ ध्यभि-

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १०
तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किंचिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ क्लिन्नागा वै, K_3 Dc D_5 क्लिन्नागी वै, K_4 $D_{1\,2}$ सक्लिन्नागी (for क्लिन्नाम्भसि) — After 8^{ab}, T (T_1 marg) G_{2-4} ins

575* अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदाया महाह्रदे ।
उत्तीर्य चापि सा यत्राजगाम भरतर्षभ ।

— ^{c}) T G [अ]थ सत्रस्ता (for [आ]श्रमं त्रस्ता) — ^{d}) T $G_{1\,3\,4}$ तस्यै (for तां वै) T_2 $G_{3\,4}$ स्वबु°, G_1 [अ]नुबु° (for [अ]न्वबु°)

9 ^{a}) $D_{1\,2}$ दृष्ट्वा ता प्रच्युता धैर्याद् — ^{b}) $K_{1\,2}$ ब्रह्म (for ब्राह्म्या) — ^{c}) $D_{1\,2}$ °वीर्यो (for °तेजा) — ^{d}) $D_{1\,2}$ जगाद स तु वीर्य°

10 ^{b}) K_2 मरुता, K_3 समन्वा, D_1 सुतपो, T_1 जमदो (for रुमण्वान्) D_2 भारत (for नामत) — ^{d}) Dc T_2 G_{2-4} तदा (for तथा)

11 ^{a}) $K_{3\,4}$ B_{1-3} Dn_2 n_3 $D_{1\,2\,4-6}$ पूर्व्या (for °पूर्व्याद्) — ^{c}) K_1 जातसदोहा, K_4 G_1 °समोहात्, $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ °स(Dn_1 $D_{4\,6}$ °स)स्नेहा — ^{d}) T_2 $G_{3\,4}$ अचे° (for विचे°)

12 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_4 M क्रोधात् (for कोपात्) — ^{b}) Dc सर्वे (for शप्ताश्)

13 ^{a}) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_4 M_1 [ऽ]भ्ययात् — ^{b}) $D_{1\,2}$ °म स्व युधिष्ठिर — ^{c}) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ °बाहुर् (for °मन्युर्) — ^{d}) S_1 K D_5 प्रतापवान्, T_2 G_{2-4} महायशा (for °तपा°)

14 D_4 om (hapl) 14^a–15^b — After 14^{ab}, G_1 ins

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D_4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °बाहोर् (for राज) — ^{c}) S_1 $K_{3\,4}$ D_5 व्यगच्छत्, $K_{1\,2}$ D_2 G_4 M [ऽ]प्यग°, B Dn $D_{1\,4\,6}$ T_2 G_{1-3} [ऽ]भ्यग°, Dc [ऽ]भ्यगाद्धि, T_1 ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्) — ^{d}) Dc सुत (for इदम्) $Ś_1$ K B_1 D_5 स प्रसन्नोऽब्रवीत्सुत (B_1 °तु त)

16 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 Dc राम (for तात) — ^{b}) T_1 G_1 कृत कर्म सुदुष्कर — ^{c}) $D_{1\,2}$ T_2 (before corr) $G_{3\,4}$ काम (for कामान्) S_1 K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — ^{d}) $K_{3\,4}$ यावतो, Dc याश्च त्व, $D_{1\,2}$ यावत्व (for यावतो) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ मत्त इच्छसि, $D_{1\,2}$ मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा)

17 ^{b}) S_1 K D_5 वध प्रति (for वधस्य वै)

18 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,4}$ स (for च) Dc $D_{1\,2}$ सर्वकामास्तान्, K_4 सकलान्कामान्, T_2 G_{2-4} M_1 कामान्सर्वांस्तान् (for सर्वान्कामास्तान्) Dn_2 तान्कामान् (by transp) T_2 G_3 स (for तान्) T_1 ददौ तस्मै स कामास्तान्

19 ^{b}) G_1 सु (for नि) — ^{c}) $D_{1\,2}$ ततो, G_2 तदा, G_4 अथो (for अथा°)

20 ^{b}) D_5 मुनिभार्या, $G_{3\,4}$ ऋपिरर्घ्यात् (for ऋषेर्भार्या) — Dn D_{4-6} T_2 $G_{3\,4}$ समार्चे° (for समर्च°) S_1 $K_{3\,4}$ ऋषि

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पत्न्या सहार्चयत्, K_3 Do ऋषिभार्या तमर्च(Do समार्प)यत्, D_1 $_2$ सभार्यो मुनिरर्चयत्, T_2 G_3 ऋषिर्भार्यासमार्च — ^{c}) K_1 बाहुमद , T_2 G_3 $_4$ युद्धमानसो मत्तो — ^{d}) K_3 $_4$ Dn_3 D_1 $_2$ $_4$ $_6$ अथ , T_2 G_{2-4} तद् (for तथा) $Ś_1$ अर्चनात्, K_2 T_2 G_{2-4} M अर्चना (for अर्चनम्) T_1 नाभ्यनदत भारत

21 ^{a}) T_1 प्रगृह्य, T_2 G_{2-4} प्रमत्तश्च (for प्रमथ्य) $Ś_1$ आश्रमात्; M_2 चार्चना (for चाश्रमात्) G_1 ता पूजा कार्तवीर्योथ — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ कामधेन्वास, K_3 होमधेनुर्, K_4 B Do Dn D_2 $_{4-8}$ होमधेनोस, D_1 T_1 होमधेनु K_3 महा , K_4 B_4 Dn D_2 $_4$ $_6$ तथा; Do S ततो; D_1 यथा (for तदा) — ^{d}) K_1 $_2$ द्रुमम् (for द्रुमान्)

22 ^{b}) D_1 $_2$ T_2 G_{2-4} M_2 तमा (for तदा) — ^{c}) B Do Dn D_4 $_6$ G_4 रोरुदतीं (for रोरू) D_1 $_2$ तथाविध तु त दृष्ट्वा

23 ^{a}) K_1 $_4$ B_2 $_4$ Dn D_4 $_6$ मृत्यु° (for मन्यु) K_3 B_{2-4} Dn D_4 $_6$ आपन्न (for आपन्न॰) — ^{c}) $Ś_1$ सगम्य; K_2 सक्रम्य (for वि) G_1 स्वय च कार्तवीर्यस्य — ^{d}) G_1 भार्गव (for महात्मा)

24 K_1 $_2$ B_{2-4} Do Dn D_4 $_6$ T_2 (marg) G_3 ins after 24 B_1, after 24[ab]

577* अभिभूत स रामेण सयुक्त कालधर्मणा ।

B_4 cont

578* आगत्य कर्म तत्पित्रे निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 ^{a}) D_1 $_2$ च (for [अ]थ) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_2$ सदा राजन् (for विना राम)

26 ^{a}) Do स ते जग्मुर्महावीर्या

27 ^{c}) S_1 K_3 पात° , K_1 $_2$ $_4$ B Do Dn D_{2-8} M_2 पीड° , T_2 G_3 साद° (for घात°) $Ś_1$ D_1 $_2$ क्षुद्रा (for जग्मुर्) — ^{d}) M °दम (for °दमा) S_1 D_1 $_2$ जग्मुर्येनागता नृप (S_1 पा॰) — After 27, B_4 ins a colophon

28 ^{a}) S_1 K_1 $_2$ B_1 $_3$ $_4$ Do Dn_2 n_3 D_2 $_6$ T_1 वै तेषु (for चैतेषु) — ^{b}) D_1 $_2$ मृते (for ॰गते)

29 ^{b}) K_4 D_1 $_2$ तदा (for तथा) — ^{c}) S_1 K_3 $_4$ अनागस, K_1 D_1 $_2$ S (except M_1) अतदर्ह (for अन°) $Ś_1$ K D_8 महात्मान (for तथा°)

Colophon om in K_3 B_4 D_5 G_4 broken — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 $_2$ D_8 T G_2 $_3$ M_1 आरण्य — *Sub parvan* S_1 K (K_3 om) B (B_4 om) Do Dn_1 n_3 D_{2-4} $_6$ (all om sub parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B_1 °वीर्यवधो)पाख्यान, D_1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान — *Adhy name* T_1 जमदग्निवध , G_1 जामदग्न्यचरित — *Adhy no* (figures, words or both)
Dn3 S (G_4 broken) :
— *Śloka no*

दद‍र्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १०
तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किंचिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव — ^{b}) Ś1 K1 2 क्लिन्नागा वै, K3 Dc D5 क्लिन्नागी वै, K4 D1 2 सक्लिन्नागी (for क्लिन्नाम्भसि) — After 8^{ab}, T (T1 marg) G2–4 ins

575* अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदाया महाह्रदे ।
उत्तीर्य चापि सा यत्नाज्जगाम भरतर्षभ ।

— ^{c}) T G [अ]थ सन्त्रस्ता (for [आ]श्रमं त्रस्ता) — ^{d}) T G1 3 4 तस्यै (for तां वै) T2 G3 4 स्वबु°, G1 [अ]नुबु° (for [अ]न्वबु°)

9 ^{a}) D1 2 दृष्ट्वा तां प्रच्युतां धैर्याद् — ^{b}) K1 2 ब्रह्म (for ब्राह्म्या) — ^{c}) D1 2 °वीर्यो (for °तेजा) — ^{d}) D1 2 जगाद स तु वीर्य

10 ^{b}) K1 मरुता, K3 समन्वा, D1 सुतपो, T1 जमदो (for रुमण्वान्) D2 भारत (for नामतः) — ^{d}) Dc T2 G2–4 तदा (for तथा)

11 ^{a}) K3 4 B1–3 Dn2 n3 D1 2 4–6 °पूर्व्या (for °पूर्व्याद्) — ^{c}) K1 जातसंदोहा°, K4 G1 °समोहात्, B2 4 Dn D4 6 स(Dn1 D4 6 स)स्नेहा — ^{d}) T2 G3 4 अचे° (for विचे°)

12 ^{a}) B2–4 Dn D4 6 T1 G4 M क्रोधात् (for कोपात्) — ^{b}) Dc सर्वे (for शप्ताश्)

13 ^{a}) B2 4 Dn D4 6 G4 M1 [ऽ]भ्ययात् — ^{b}) D1 2 °म स्व युधिष्ठिर — ^{c}) B2 4 Dn D4 6 °बाहुर् (for °मन्युर्) — ^{d}) S1 K D5 प्रतापवान्; T2 G2–4 महायशा (for °तपा)

14 D4 om (hapl) 14^a–15^b — After 14^{ab}, G1 ins

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) Ś1 K1 2 °बाहो (for °राज) — ^{c}) S1 K3 4 D5 व्यगच्छद्, K1 2 D2 G4 M [ऽ]प्यग°; B Dn D1 4 6 T2 G1–3 [ऽ]भ्यग°; Dc [ऽ]भ्यगाद्वै, T1 ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्) — ^{d}) Dc सुत (for इदम्) S1 K B1 D5 स प्रसन्नोब्रवीत्सुत (B1 °त्तु त)

16 ^{a}) Ś1 K B1 Dc राम (for तात) — ^{b}) T1 G1 कृतं कर्म सुदुष्करं — ^{c}) D1 2 T2 (before corr) G1 3 4 काम (for कामान्) S1 K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — ^{d}) K3 4 यावतो, Dc याश्च त्वं, D1 2 यावत्त्व (for यावतो) S1 K1 4 मत्त इच्छसि, D1 2 मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा)

17 ^{b}) S1 K D5 वधं प्रति (for वधस्य वै)

18 ^{c}) S1 K1 4 स (for च) Dc D1 2 सर्वकामास्तान्; K4 सकलान्कामान्, T2 G2–4 M1 कामान्सर्वांस्तान् (for सर्वान्कामांस्तान्) Dn2 तान्कामान् (by transp) T2 G3 स (for तान्) T1 ददौ तस्मै स कामांस्तान्

19 ^{b}) G1 सु (for वि) — ^{c}) D1 2 ततो ; G3 तदा°, G4 अथो° (for अथा°)

20 ^{b}) D5 मुनिभार्या, G2 4 ऋषिरर्घ्यात् (for ऋषेर्भार्या) Dn D4–6 T2 G3 4 समार्चे (for समर्च°) Ś1 K2 4 ऋषि

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पत्न्या सहार्चयत्, K3 Dc ऋषिभार्यौ समर्च(Dc समार्प)यत्, D1 2 सभार्यो मुनिरर्चयत्, T2 G3 ऋषिर्भार्यासमार्च — c) K1 बाहुमद , T2 G3 4 युद्धमानसो मत्तो — d) K3 4 Dn3 D1 2 4 6 अथ, T2 G2-4 तद् (for तथा) Ś1 अर्चनात्, K3 T2 G2-4 M अर्चनां (for अर्चनम्) T1 नाभ्यनदत भारत

21 a) T1 प्रगृह्य, T2 G2-4 प्रमत्तश् (for प्रमथ्य) Ś1 आश्रमात्, M3 चार्चनां (for चाश्रमात्) G1 तां पूजां कार्तवीर्योथ — b) Ś1 K1 2 कामधेन्वास, K3 होमधेनुर्, K4 B Dc Dn D2 4-6 होमधेनोस्, D1 T1 होमधेनु K3 महा , K4 B4 Dn D2 4 6 तथा, Dc S ततो; D1 यथा (for तदा) — d) K1 2 द्रुमम् (for °द्रुमान्)

22 b) D1 2 T2 G2-4 M3 तमा (for तदा) — c) B Dc Dn D4 6 G1 रोरुदतीं (for रोरू) D1 2 तथाविध सुतं दृष्ट्वा

23 a) K1 4 B2 4 Dn D4 6 मृत्यु° (for मन्यु°) K3 B1-4 Dn D4 6 आपन्न (for आपन्न) — c) Ś1 समम्य, K3 सक्रम्य (for वि) G1 स्वयं च कार्तवीर्यस्य — d) G1 भार्गव (for महात्मा)

24 K1 2 B2-4 Dc Dn D4 6 T2 (marg) G3 ins after 24 B1, after 24ab

577* अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ।

B4 cont

578* आगत्य कर्म तत्पित्रे निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 a) D1 2 च (for [अ]थ) — c) Ś1 K1 2 D1 2 तदा राजन् (for विना राम)

26 a) Dc स ते जग्मुर्महावीर्या

27 c) Ś1 K3 पात , K1 2 4 B Dc Dn D4-6 M3 पीड , T2 G3 साद (for घात°) Ś1 D1 2 क्षुद्रा (for जग्मुर्) — d) M °दम (for °दमा) Ś1 D1 2 जग्मुर्येनागता नृप (Ś1 °पा) — After 27, B4 ins a colophon

28 a) Ś1 K1 2 B1 3 4 Dc Dn2 n3 D2 6 T1 वै तेषु (for चैतेषु) — b) D1 2 मृते (for गते)

29 b) K4 D1 2 तदा (for तथा) — c) Ś1 K2 4 अनागस, K1 D1 2 S (except M1) अतदर्हं (for अन°) Ś1 K D6 महात्मान (for तथा°)

Colophon om in K3 B4 D5 G4 broken — *Major parvan* Ś1 K1 2 D6 T G2 3 M1 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K (K3 om) B (B4 om) Dc Dn1 n3 D2-4 6 (all om sub parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B1 वीर्यवधो)पाख्यान; D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान — *Adhy name* T1 जमदग्निवध ; G1 जामदग्न्यचरित — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 116 (as in text), Dn3 S (G4 broken) 117 (M3 119), D1 121 — *Śloka no* Dn 29, D1 33

117

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 3 114 12), the MS is generally ignored here

4 b) K4 महत्सु च, D1 2 मुमूर्षेव (for सुहृत्सु च) Ś1 K1 2 वा (for च) — d) T G2-4 तात (for एक) K4 D1 2 गतत्रपा , B3m नराधमा (for [अ]नपत्रपा)

११७

राम उवाच ।

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १

धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २

किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३

किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५

ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६

संक्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७

तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ९

स तेषु तर्पयामास पितॄन्भृगुकुलोद्वहः ।
साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०

ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११

वेदीं चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२

तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १३

---

5 N T_1 om the ref — [a]) S_1 विलाप्यैव, $K_{1\,3}$ B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 लाल° K_1 सु°, D_5 तु (for स) — [b]) T_2 (before corr) G_4 बहुना विधिवन्नृप — [d]) Ś$_1$ damaged K $D_{2\,5}$ परतप° (K_4 D_5 °तप) (for महातपा°)

6 [c]) T_1 G_2 M तेषा (for चापि) — [d]) S चासकृत् (for भारत)

7 Ś$_1$ damaged — [a]) $K_{3\,4}$ $B_{1\,3}$ M_2 स क्रुद्धो, M_1 क्रुद्धोति° (for सक्रुद्धो) T G भार्गव, M_1 बलवान् (for ऽतिबल°) $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ सख्ये, B_4 यात° (for शूर°) — [d]) K_4 Dc $D_{1\,2}$ एवातको, M_1 एको महाबल, M_2 एकातको°

8 Ś$_1$ damaged — [a]) T_1 G_1 ताश्चैवा° (for तेषा चा°) K $D_{1\,3\,5}$ M तेषा ये चानुगा (M_2 येनुगता°) केचित् — [c]) $K_{1\,3}$ अपामृद्नन्, K_4 उपामृद्नाद्, Dc अथामृ°, D_2 T_2 G_3 M अपामृ°, D_5 अगृह्णीत (for अवामृ°) — [d]) Dc राम परपुरजय, M राम शस्त्रभृता वर

9 S_1 damaged — [b]) $K_{1\,2}$ D_5 तत, K_3 Dc विभु°, D_2 प्रभो, T_2 G_3 पुन (for प्रभु°) — [d]) $B_{1\,3\,4}$ Dc रुधिरैर्, B_2 D_{4-6} रौधिरान् (for रुधिर) — Cf Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandarkar Or Res Inst*, vol 18 (1936), p 24

10 Ś$_1$ damaged. — [b]) K_2 Dn $D_{1\,2\,4-6}$ भृगून् (for पितॄन्) $K_{2\,3}$ Dc D_5 भृगुकुलोद्वह, T G कुरुकुलोद्वह — [c]) $K_{3\,4}$ (marg sec m) B_1 $D_{1\,2}$ T_2 G_{1-3} चार्चीक; K_4 चाशक, B_4 चार्वाक (for चर्चीक) — [d]) B_3 Dn $D_{4\,6}$ न्यवेद° (for न्यवार°) K Dc D_5 स च त प्रत्य(D_5 पर्य)वार°; B_2 स राम सन्यवेद

11 Ś$_1$ damaged — [d]) K D_5 ऋत्विजे (for ऋत्विग्भ्यश्) B_2 Dn $D_{4\,6}$ प्र, $D_{1\,2}$ [अ]थ (for च) B_3 Dn $D_{4\,6}$ ददौ महीं (by transp)

12 Ś$_1$ damaged up to व्यामा (in [c]) — [a]) $K_{1\,4}$ T $G_{2\,3}$ M_2 चाप्यददात्, $D_{1\,2}$ M_1 च प्रददौ — [b]) Dc Dn_1 $D_{4\,6}$ S काश्यपाय — [c]) B Dc T_1 G_1 व्यामा तु ता°, T_2 (before corr) G_2 व्यामयुता, G_4 व्यायतन ❀ Cn व्यायामेति प्रमादपाठः । ❀ — [d]) Ś$_1$ K_3 Dc T_1 G_1 नरो° (for नवो°) $D_{1\,2}$ हिरण्मयीं (for विशा पते)

13 [a]) $B_{1\,4}$ Dc $G_{1\,2}$ M काश्यपस्य — [b]) S_1 $K_{2\,4}$ तु ये (K_4 ते), K_1 $D_{1\,2}$ G_3 तथा (for तदा) — [c]) K_4 तेन वै, $B_{2\,4}$ Dn D_{4-6} G_1 ते तदा (for तेन ते) $D_{1\,2}$ व्यभजत ततो राजन् — [d]) S_1 $K_{1\,2}$ स्व(Ś$_1$ खा)ऽवाहना°

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः

---

14 ᵃ) B1 2 Dc D5 T2 (after corr) G3 4 M1 स (for स) D3 महीं च तस्मै प्रादाय — ᵇ) B1 Dc2 D4 6 T G2 3 M काश्यपाय D1 2 जामदग्न्यो महातपा — Ś1 K B1 2 4 D5 T1 ins after 14ᵃᵇ Dc G1, after 14

579* तप सुमहदास्थाय महाबलपराक्रम ।

— ᶜ) K1 4 Dc2 D1 T2 G3 M1 महेंद्र — T1 transp महेन्द्रे and वसति (in ᵈ)

15 Before 15, K1 2 4 D1 2 ins अकृतव्रण उ° — ᵇ) S1 K1 2 4 D5 भरतर्षभ, D1 2 लोकविश्रुते — ᶜ) S1 पृथुना (for पृथिवी) Ś1 K D1 2 5 च (K4 D5 वि) जिता कृत्स्ना (for चापि विजिता)

16 ᵃ) Ś1 K1 2 चतुर्दश्या (for °र्दशीं) D1 2 चतु र्दश्या ततो राम — ᵇ) Ś1 K1 D5 °रमना; K3 4 D1 2 S °तपा (for मना°) — ᵈ) B4 नुग (for °नुजम्) Ś1 K Dc D1 2 5 पाडव च (K1 °वाश्च) सहानुग (K4 महाभुज, D1 2 युधिष्ठिर, D5 सहानुज)

17 ᵃ) K4 Dc D1 2 5 अभ्यर्च्य (for आनर्च) K2 3 B Dn D4 6 G4 राजेंद्र — ᵇ) B1 प्रभु (for प्रभुः) — ᶜ) K3 4 S स च (T2 G3-4 हि) तस्मै; D1 2 ब्राह्मणाना (for द्विजाना च)

18 ᵃ) K3 B Dn D2 4 6 अर्चयित्वा जामदग्न्य स — ᵇ) Dc चापि (for तेन) Ś1 K1 2 च प्रभो, K3 चाभिभु , B Dn D4 6 चोदित°; Dc तेन स°; D5 वै विभु° (for चाभिभूः) — ᶜ) Ś1 उषित्वा, K1 2 उषिता (for उष्य ता) D1 2 तामेव च निशामुष्य — After 18ᶜ, D1 2 ins

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
रामममन्त्र्य धर्मात्मा

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 तीर्थयात्रा Ś1 K1-3 B1 2 Dc Dn1 n3 D2-6 (all om sub parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B1 °वीर्यवधो)पाख्यान, K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्य वधो(K4 °र्यस्यो)पाख्यान, and Dn3 only कार्तवीर्यवध To कार्तवीर्योपाख्यान, S1 D1-3. 5 add समाप्त — *Adhy name* B4 जामदग्न्योपाख्यान, T2 G3 जामदग्न्यविजयकथन; G1 जामदग्न्यचरितसमाप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 117 (as in text), Dn3 S 118 (M2 120), D1 122 — *Śloka no* Dn 18

118

☞ D3 is missing up to 15ᶜ (cf v l 3 114 12), the MS is generally ignored up to 15ᵃᵇ

1 ᵇ) K3 [अ]रण्यानि (for रम्याणि) — ᶜ) Ś1 K2-4 समानि (for सर्वाणि)

2 ᵃ) Ś1 K1 2 4 D5 स धर्मराज° सु(K1 °राजाभि , D5 राजश्च)कृ°; D1 2 ससमुद्रतीर्थेषु कृ — ᵇ) Ś1 K1 2 T2 G3 4 °पौत्रैः; K3 °पौत्रवान् (for पौत्र) — ᶜ) D1 2 ससमुद्रगा° °तमा °स्ता° — Dc om 2ᶜᵈ — ᵈ) T2 G2 3 M

सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः
संतर्पयामास पितॄन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राज-
न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः
कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
स तानि तीर्थानि च सागरस्य
पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य

पारीक्षित K_4 पुत्रपौत्र (for पाण्डु°)

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °भावान् (for °भाव°) — ^{b}) K_3 T_1 G_2 M_2 सुरान्पितॄंश्च (by transp), B_2 पितॄंश्च देवान्

4 ^{a}) $Ś_1$ K_3 T_1 G_2 M_1 द्रमिडेषु, K_1 विडमेषु, $G_{1\ 4}$ M_3 द्रमिळेषु K_3 Dc T G_3 M राजा (for राजन्) D_2 ततो वितीर्थानि ददर्श पच — D_3 om 4^{bcd} — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_1 परम पवित्र, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ च महापवित्र, D_5 च अतीव पुण्य, M_1 च जगाम पुण्य (for च पवित्र°) — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ अन्यानि (for नारी) K_3 अथ वाप्यभ्यपश्यत्, D_5 अथ समेत्य पश्यन्; T_1 G_1 अथ चैवाभ्यगच्छत्, T_2 G_{2-4} अथ सोभ्यगच्छत्, M अत्र (M_2 तत्र) चैवाभ्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श) D_1 नाराचतीर्थानि ददर्श पच

5 ^{a}) S_1 ततो, D_5 तथा, T $G_{1\ 3\ 4}$ तेषु, M_1 तस्य (for तत्र) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$m Dc_2 Dn_2 $D_{1\ 5}$ G_1 अग्र, T_2 G_{2-4} अथ (for अग्र्य-) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ निशाम्य S_1 K B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 नरैर् (K_1 करैर्) (for परैर्) B Dn $D_{4\ 6}$ अशक्य (for असह्यम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 सपूजयामास महर्षिसघान् — ^{d}) K_3 तनु सदा (sic), K_4 M तत्र तदा (for पाण्डुसुत) B_3 च, M_2 [उ]प (for स) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 अन्वागतश्चापि महर्षिसघै°, $D_{1\ 2}$ मुद परा तत्र स चैव लेभे

6 K_3 om (hapl) 6^{d}–8^{a} — ^{d}) B Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ M_1 पृथिव्या° (for °व्याम्)

7 K_3 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) T_1 G_1 द्विजातिमुख्येषु महीपति° स (= [var] 3^{c}) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 °त्तरस्य (for °त्तमस्य) — After 7, M ins

581* ततस्तु कावेरिमनन्ततोया
दिव्याश्रमैर्नित्यमुपात्ततोयाम् ।
सहानुज° सम्प्रविगाह्य पुण्या
ननन्द नष्टक्लमशोकपाप° ।

8 K_3 om 8^{a} (cf v l 6) — ^{b}) D_5 धन्यानि (for चा) K_1 निषेव्य (for बहूनि) Dc $D_{1\ 2}$ राजा, T_1 G_1 गच्छन् (for राजन्) K_3 बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन् — ^{c}) K_4 T_1 G_1 राजन् (for गच्छन्) — ^{d}) S (except $G_{1\ 2}$) शूर्पाक(T_1 का)र (for °रक)

9 ^{a}) B_2 ततोदधि, Dc ततोदधे° $K_{1\ 2}$ B_1 D_1 T_1 G_2 M_1 किं° (for क°) — ^{c}) T_2 (before corr) G_4 तव° (for तप्त) $K_{1\ 2}$ transp सुरै and तप° Dn $D_{5\ 6}$ अत्र (for यत्र) — ^{d}) K_1 °तम, B Dn D_{4-6} °परैर् (for °तमैर्)

10 ^{a}) Cf 5^{a} $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 सामग्र्यतपोधनस्य — ^{b})

वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः
समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
ततो वसूनां वसुधाधिपः स
मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
धातुः पितॄणां च तथा महात्मा
रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
तेषूपवासान्विविधानुपोष्य
दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
सहानुजैर्देवगणान्पितॄंश्च ।
संतर्पयामास तथैव कृष्णा
ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

K_4 D_5 बाहुरम्या (for पीनबाहु) — ^{c}) K_3 B_2 S आर्चीक (for ऋचीक) — ^{d}) K_1 $_4$ चिता; K_3 °श्रिता (for वृता)

12 G_4 om 12^{ab} — ^{a}) K_3 B Dc Dn D_4 $_6$ भव° (for भग) — ^{b}) K_4 पत्युस्त्वपा (for पतेरपा) — ^{c}) T_2 G पार्थ (for धातु°) — ^{d}) $Ś_1$ K चापि (for चैव) D_1 $_2$ सगणाधिपस्य (for सगणस्य चैव)

13 G_4 om 13^{ab} — ^{b}) B_4 Dn पुण्याश्च, Dc पूज्या (for पूष्ण) G_1 [अ]परास् (for [अ]मरास्) — ^{c}) $Ś_1$ K D_1 $_3$ $_5$ तीर्था (for चाप्या)

14 ^{b}) D_1 $_2$ दानानि (for रत्नानि) K_4 S महानुभाव, B Dc Dn D_4 $_6$ महाति राजा; D_1 $_2$ तथा द्विजेभ्य (for महा°) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_2$ $_5$ पुण्ये, K_4 M रम्ये (for सर्वे) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ G_1 च (for स) K_{2-4} Dc D_1 $_4$ $_5$ सूर्पारकम्, S (except G_2) शूर्पाकरम् T_2 G_1 $_3$ आससाद (for आज)

15 ^{a}) K S (except G_4 M_2) तीरेण (for तीर्थेन) T_2 G_{2-4} च (for तु) — G_4 om 15^{cd} — ^{c}) S (G_4 om) कथित (for प्र) T_2 G_3 श्रुचभ्दिस् (for महभ्दिस्) — D_5 resumes! — ^{d}) K_4 D_{1-3} च ततो ज° (for समुपाज°)

16 D_5 (om hapl) 16^{b}–17^{a} — ^{b}) B_2 ऋषींश्च (for पितॄ) — ^{d}) G_1 तैश्चापि (for ते चापि)

17 D_5 om 17^{a} (cf v l 16) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 सदाह्सु, K_3 D_1 G_4 क्षपाह स, T G_2 $_3$ क्षपाह स (for क्षपाह्सु) D_6 T_2 G_{2-4} तथा, T_1 M ततो (for तदा°) — ^{c}) $Ś_1$ दस, K_1 $_2$ °जीव (for दीप)

18 ^{a}) S स(M त)मागत तत्र (for तमुग्र) $Ś_1$ K_2 $_3$ D_3 $_5$ तपो वसत (for तप) D_1 $_2$ तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्न — ^{c}) D_1 $_2$ वृष्णिलोक; T_2 G_3 $_4$ वृष्णिवीर (for सर्ववृष्णि) D_1 $_2$ प्रवीरौ (for ससैन्यौ)

19 ^{a}) S_1 K_2 सुतीक्ष्णान्, K_4 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc D_3 $_5$ °पकदिग्धान् (for दिग्धगात्रान्) — ^{c}) T_2 G_3 $_4$ सुदुःखिता (for अनर्हतीं) — ^{d}) G_1 $_4$

सुदुःखिताश्चक्रुशुरार्तनादम् ॥ १९
ततः स रामं च जनार्दनं च
कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१
तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थं
कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा
दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदु खितान् K3 M चक्रुरतीव नादान् (M2 °नाद) (for सुक्रु° etc) B1 D3 5 T2 G2-4 आर्तनादान्, Dc T1 G1 °नादा (for °नादम्)

20 a) M2 राजा ह (for तत स) — b) D1 2 वृष्णींश्च (for कार्ष्णिं च) K4 D6 शाब च, D1 2 सर्वांश्च (for साम्ब च) K1 2 T2 G3 पुत्र (for पौत्रम्) — c) Ś1 K B4 D1-3 5 राजा (for पूजा) — d) Ś1 अधीन°, Dn2 n3 D6 G4 अहीन° (for अदीन°) D1 2 चक्रे यथासविद धर्मसूनु

21 a) Dc D1 3 सर्वे (for सर्वान्) D1 सर्वास (for पार्थान्) Ś1 K D5 तैश्चापि सर्वै प्रतिपूजि(K1 °पादि)तश्च (K3 4 °त स°) — b) Ś1 K D3 5 ते, Dc सु (for तै) Ś1 K1 2 D1 T1 G1 3 4 M1 °सुतास् (for °सुतैस्)

22 a) S1 K D3 5 M तु, Dc Dn2 D2 च (for स) — c) G1 M इन्द्र च (for इन्द्रस्य) — d) T2 G3 4 कृष्ण° (for कृष्णे) B Dc Dn D4 6 निवेशन हृष्टमना शशास

23 a) S1 K1 2 4 D1-3 5 च (for तु) Ś1 K2 पुन° (for वच) — b) T2 G2-4 सुकृतीन्, G1 [अ]तिकृशान् (for सुकृ°) — c) Ś1 °द्भवाश्रु, K2 °द्भवासु (for °द्भव स-) B Dn D4 6 G3 महार्हा (for दशार्हा) — d) D1 2 सर्वे तदा (for दु°खा°) S1 K D1-3 5 दु°खकरा (K3 D2 °कर, D1 °सर) रिपूणा (for वारि महा°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B1 3 4 Dc Dn D4 6 तीर्थयात्रा K4 B2 D1 2 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś1 K1 2 वृष्णिसमागम, K3 वृष्ण्यागमन, B4 कृष्णागमन, D3 5 वृष्णिपाडवयो (D5 °डव) समागम, M2 वासुदेवदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 117, Dn2 118 (as in text), Dn3 S 119 (M2 121), D1 123 — *Śloka no* Dn D1 23

119

1 a) Ś1 K1 2 B2 Dn D1 2 4 6 आसाद्य (for सप्राप्य), cf v l 3 — b) Dn D4 6 पाडवा वृष्णयस् (by transp) Ś1 K1 2 T1 तदा (for तथा) — c) K3 D5 चैव, D1-3 T2 (before corr) G4 तेषा (for चैषा) — d) S1 K1 2 के, G1 ते (for कास्) Dn2 D4 6 तथा (for तत्र) S1 K1 2 °वने (for °धन)

2 a) Dc [ऽ]पि, T2 G2-4 च (for हि) — b) T2 G3 4 सर्वे शस्त्र° (for सर्वशास्त्र°)

3 a) B2 D1-3 T2 G3 4 आसाद्य (for सप्राप्य) cf

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति
न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः
शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत् ॥ ८
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रव्राज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति
धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः
पितॄन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति
पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०
नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म
किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

---

v l 1) Dc प्रभास ते समासाद्य — b) K1 D3 पुण्य तीरे, K3 पुण्ये तीरे, K4 पुण्यतीरे, B1 3 Dc S पुण्यतीर्थे, D1 पुण्य तीर्थे, D2 पुण्ये तीर्थे, D5 पुण्य तीर — c) N (except K1 B1 Dc2 D1) वीरा (for वीरान्)

6 c) Dn2 n3 G1 वरीयान् (for गरी) — d) K1 2 M [ए]व (for [इ]व) D1 2 धर्मं च विद्मामि महानुभाव

7 Ś1 damaged — a) K B3 Dc D2 5 धन वीक्ष्य, D1 2 धन चापि (for °धने चापि) The same MSS मान (for माने) — b) K B3 Dc D1-3 5 युधिष्ठिर K B Dc Dn D3-6 चा(B1 वा)सुखम् K B3 Dc D5 आत्तराज्य, D3 असरोष्ण, D5 आसवस, T1 आत्तसारे, T2 G2 4 आर्त(T2 र्ति)राज्ये D1 2 वा वनवासक्लिष्ट (for चासुख आत्त) — After 7ab, T1 G1 ins

582* हृतस्वराज्यायतनार्थभार्ये
दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।

— c) K1 4 B Dc D1 2 T1 G1 किं स्वद्य, K2 3 Dn D4-6 G2 किं स्वत्र, T2 G3 4 किंचिन्न, M2 किं न्वत्र D3 वर्तव्यम्, T1 कर्वाहम्, G4 वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्) K1 3 4 Dc D1 2 6 S (except G1) इह, D3 ऊचु (for इति) — d) D1 2 सशकता (for शङ्का मिथ)

8 a) B Dc Dn D4 M2 म (for हि) — b) K3 वृत ; K4 D1-3 स्थित, B1 3 4 Dc Dn D4-6 धृत, T2 G3 रति G1 धृति (for रत) Ś1 K2 4 B1 D1-3 5 महात्मा (for प्रदाता) — c) Ś1 K1 3 B3 D1-3 चलेच्च, K4 D5 M त (for द्धि) Dc राज्यार्थसुखाच्च T G चलेत राज्यादिति सशयो मे — d) Ś1 K D1-3 5 6 अपेत K4 B2 Dn D4 T2 G3 तु (for च) S1 K D1-3 5 6 नु कुर्यात् (for विवर्धेत्) T2 G3 4 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयान् (= 6c)

9 a) S1 K1 2 Dc G1 च, Dn1 n3 D3 तु (for नु) — b) K3 कुलस्य वृद्धा॰, K4 कुलप्रवृद्ध॰, D5 कुले च वृद्धा

10 c) T1 G1 सत्य (for सम्यक्) S1 K1 2 [ए]व (for [इ]ति) — d) B Dn D4 व्यप (for अव) Ś1 K1 2 राज्यम् (for राज्यात्)

11 K4 om (hapl) 11 — a) B2 पश्यते, G1 पृच्छति (for पश्यति) — c) Ś1 K (K4 om) D3 5 6 इह, D1 2 G2 M1 अपि (for इति) — d) B1 4 इत॰; B2 3 Dc Dn D4 इति (for अथ) Ś1 K (K4 om) D1-3 5 6 [अ]धि ; B1 4 Dc स्व , B2 3 Dn D4 स्म (for

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२
व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं
शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गो
न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरान्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि) Ś1 K1 2 -राज्य (for राज्यात्)

12 d) S सपश्यतीद हि (G2 नि) कृत नृशस

13 a) K3 सिंहोन्नतासान्, B2 3 व्यूढोत्तराशान्, D3 व्यूढोरसस्तान् (m as in text), T1 G1 2 M व्यूढातरासान्, T2 G3 4 व्यूढातरास्तान् D1 2 मूढातरास्मा निकृतिस्वभावो — b) K4 B Dc Dn D3-6 M om न Ś1 स, K1 2 न, T2 G2 3 M2 च (for स्म) Ś1 K1 3 4 M न, G2 च (for स) Dn3 श्रृणाति (see below) D1 2 भ्रातु सुताना स नृशसकर्ता ❀ Cn श्रृणाति हिनस्ति। श्रृणोतीति लेखकप्रमाद'। न श्रृणोतीति गौडपाठे तु । ❀ — c) B1 2 4 Dn D1 4-6 प्रास्था (for प्रस्था°) B3 प्रस्थापयामास (for यद्यत्स) S यत्र (for यत्स) K3 निशको, Dn स°, D5 भृश यो, T G1-3 विशको, G4 सशोको (for ह्य°) — d) Ś1 K1 3 4 D2 3 5 राज्य (for शस्त्रम्)

14 a) T2 G3 4 सोय Ś1 K1 2 D1 पृतना समृद्धा' — b) S1 K D3 5 बाहुर् (for भुजो) B3 D2 वि, Dc [S]भि (for नि-) — c) Ś1 K1 [अ]पि, K2 D5 हि (for [ए]व) K3 D1 2 T1 G1 M च, T2 G2-4 तु (for हि)

15 a) D1 2 °सार्ति°, T2 G2-4 °सार्द्धि° (for °साध्व°) B1 D1 2 T2 G3 3 तपस्वी (for तर°) — c) D1 2 क्लेशानिमान्संस्मरन्घोरतापो — d) D1 2 हन्यात्स वीर्याद् (for शेष न कुर्याद्) S1 K1 2 D3 5 निश्चयो (for निश्चित)

16 a) K1 reads 16^{ab} after 17 S (except M1) वीर्ये च बले च D1 2 न चास्य कश्चिद्धि बलेन तुल्यो — b) B Dc Dn D4 6 सम पृथिव्यामपि विद्यतेन्य, D1 2 भवेत्पृथिव्यामथ वामरेषु — K4 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — c) B Dc Dn D4 6 T G स शीत (for शीतोष्ण) S1 K3 B1 2 D4-6 °कर्षितागो — d) D1 2 नि- (for न) Dn1 [अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु)

17 K4 om 17^{ab} (cf v l 16) — a) Ś1 K1 Dn3 D1 4 T2 G3 प्राच्यान् (for प्राच्या) — After 17, K1 reads 16^{ab}

18 a) K2 B Dc Dn D4 6 सिंधुकूले, K3 4 D3 5 दत (D5 [S]नत)वक्रान्, D1 2 शूरवर्यो, T1 G1 M1 दत्तकूरे, T2 दडकूटे, G2 दतिकूटे, G3 4 दत्तकूटे (for दन्तकूरे) K3 4 D3 5 अजयत्, T1 G2 4 न्वज°, G1 [S]त्यज , M1 ह्यज° (for व्यज°) K3 4 D3 5 G1 समस्तान्, D1 2 T G2-4 M समेतान् (for नृदेवान्) — c) Ś1 K1-3 D5 पश्य मैन, K4 Dc तैन (for तेम) Ś1 उद्यत, K3 4 D1 2 वनस्थ (for अद्य) — d) B Dc Dn D4 6 G2 4 M2 तरम्विन S1 K1 °वेष रूप, T2 G2-4 °रूपवेष

19 a) Ś1 K3 वीरान्, K1 जिग्याद्, K3 4 B D (except D3 5) जिग्ये (for वीरो) — b) D1 2 यद्धतूण (for युद्ध) — c) Ś1 K D3 माद्रीसुतो (for सोऽय वने) — K3 पश्य

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
 श्चटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९
सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य
 देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
एषां सुराणां तनयाः कथं नु
 वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
 सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सात्यकिरुवाच ।
न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
समाचरामो ह्यनतीतकालं
 युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किंचित् ॥ १
ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

मूलेन (for मूलफलेन) D6 S जिग्ये रणे त नकुल वनेस्मिन् (D5 नकुल त वनेषु) — d) Dn2 चलत्यद्य, D1 2 चरत्यत्र (for चरत्यद्य) S सपश्यतेम मलदिग्धगात्र — After 19, Ś1 ins

583* जिग्ये रणे त नकुल वनेषु
 सपश्यते मेऽद्य मन सुदीनम् ।

20 b) K3 सुतेय, D1 2 सुमध्यमा (for सुता या) — c) B3 सुघोर (for सुदुःख) — d) K2-4 D3 5 वसत्यद्य (for सह) B3 transp कथ and सती

21 Ś1 damaged K2 D5 om (hapl) 21 — a) G1 तथैव वायोर् (for समी) — b) D1 S तथा (for [अ]थ वा) — c) S (except G4) तेषा (for एषा) G3 4 वने (for नु) D1 2 एषा सुता दीर्घभुजा वनेस्मिन् — d) D1 2 कथं (for वने) T2 G2-4 चरत्यमी (for वने चरन्ति) Dn [S]-चरन् (!) (for चरन्ति) B Dc D4 6 अस्त°, Dn ह्यस्त (!) (for अल्प)

Colophon lost in Ś1 — *Major parvan* K1 2 Dn2 T G3-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* Dc तीर्थयात्रा K3 4 B1 2 D1-3 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* K1 2 4 रामवाक्य; B4 D5 बलदेववाक्य, Dc प्रभासे बलदेववाक्य, Dn3 प्रभासे यादवसगम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 118, Dn2 119 (as in text), Dn3 S 120 (M2 122) D1 124 — *Śloka no* Dn1 ns 21, Dn2 D1 22

120

1 Ś1 damaged — a) D1 2 परिदेवितस्य — b) K1 2 B2-4 Dn D4-6 त्वत्र (for तत्र) — After 1ab, D1 2 ins

584* कुर्वीमहे यच्च हित भवेत्तु
 राज्ञे ह्यस्यायाजमीढाय नित्यम् ।

— c) T G1 3 सम , G4 M स्वन (for ह्यन) D1 2 मया च रामाद्य वृत स कालो

2 Ś1 damaged — a) M ते (for ये) K2 Dn D2 4-6 [S]थ, B1 [S]त्र, B3 तु (for हि) — b) K D1-3 5 न ते स्वय (D3m ते नात्मना as in text) M ये (for ते) B1 3 चरति (for रभन्ते) — c) K1-3 D1-3 5 M तेषा (D3 5 येषा) समर्था चि(M हि)चरति नाथा° — d) K1 Dn2 D6 शिब्या , D1 2 3 (m as in text) शब्या° (for शैब्या) ❀ Cn शिब्यादय इत्येव पाठ । शैब्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ष्यञ् । ❀

शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
येषां तथा राम समारभन्ते
कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
कस्मादयं रामजनार्दनौ च
प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
त्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ ७
तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ८
खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये
कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
दुर्योधनं चापि कुरूंश्च सर्वान् ॥ ९
आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

3 G4 om 3 — a) K3 4 B1 D1-3 M1 तेषा (for येषा) K4 °चरति, M1 °चरते (for °रभन्ते) — b) S1 समतेन, K3 सुमतेन, B4 स्वयमेव, D1 3 स्वबलेन (for स्वम°) T2 (before corr) समयेन लोका° (for स्वमतेन लोके)

4 a) G2 4 तस्माद् (for कस्माद्) K1 असौ, B1-3 Dc अमी, B4 Dn D4 6 इमौ, D3 इमे (for अय) — K3 om 4b-5a — b) K4 B D4 5 °शांबौ — c) K1 4 B1 3 M वसत्यरण्ये (as in text), D1 3 दीनोथ राजा, the rest वसत्यरण्ये — d) B1 3 4 Dn D1-4 6 G3 M2 अभि° (for अधि°) K1 B1 Dn D3m 4 6 पार्थो° (K1 °र्थे), B4 पार्थान् (for नाथान्)

5 K3 om 5a (cf v l 4) — a) D1 3 सा ह्यद्य, T G3 4 सा त्वद्य (for साध्वद्य) — b) Ś1 K4 D3 °नागायुध, D1 3 °पादा युधि, D5 °नागा युधि (for °नानायुध) S1 K1 2 Dn1 D5 -चित्रकर्मा ; M -चित्रवर्मिणी (for चित्रवर्मा)

6 a) K1 2 D1 3 त्वमेव, D5 त्व देव (for त्व ह्येव) — b) D1 3 वासुदेव° (for शार्ङ्ग°) — d) D1 3 सुरेंद्र°, S (T2 before corr) नरेंद्र (for महेन्द्र°)

7 a) S1 K1 2 [अ]पि (for first च) K3 B D (except D1-3 5) T1 G1 M स (for second च) — b) Dc [अ]द्य (for [आ]त्म) K4 -सख स, M1 -मसश्च (for ममश्च) D1 3 कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्थ — After 7ab B1 2 4 D (except D1-3 5) ins

585* यदर्थमैच्छन्मनुजा सुपुत्र
शिष्य गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ।
[(b) B1 Dn गुरु (for गुरुश्)]

— c) D1 3 T1 G1 M1 तदर्थम्, T2 G3 यदर्थं, G2 4 M2 तदर्थं (for यदर्थम्) Ś1 K1 3 4 अभ्युद्यमम् S1 K D1 च (for तत्) D1 3 एको हि यदद्य मन्ये, S एको हि (M2 [S]य) य उद्यमन्वै (M1 एकोभिसमुद्वहन्वै) (for अभ्युद्यतमुत्तम तत्) — d) G2 4 करोतु K3 कर्णस्तम्, D1 3 कर्णक्षम्, S कर्णोक्षम् (for कर्माग्र्यम्) S (except M2) अवारणीय

8 a) Ś1 K2 प्राप्या (for तस्या°) G1 °शस्त्राणि (for °वर्षाणि) — b) S1 K B2 4 D3 M1 नि° (for वि°) Ś1 K2 शस्त्राणि, D3 शत्रूश्च (for सर्वाणि) D1 3 विधूय (for ऽभिभूय) — c) Ś1 K2 तस्य (for सर्प)

9 a) T1 M सख्ये, T2 (before corr) G2 मघे (for सख्ये) — c) S1 K Dc D1-3 5 निहस्ये, G1 वधिष्ये (for हनि)

10 a) S युधि (for इह) — b) Ś1 K2 भोजा, K1 भूजा, K3 D1 3 भूपा, K4 चेमे, B Dc Dn D5 2 भैमा, S मर्त्ये (for भौमा as in D3 4 only) — c) Ś1 K1 3 निहन्मि ह्येक° (for निघ्नन्तमेक) G1 वीर°, G2 M1 °योध (for °योध°) — d) B1 4 Dc Dn2 अभिद्र, B3 3 Dn1 ns

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ १०
प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः
सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११
साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां
दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
रणेऽविपह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ १२
एतेन बालेन हि शम्बरस्य
दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
रेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ १४
द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
किं नाम लोकेष्वविपह्यमस्ति

$D_{4\ 6}$ अग्नि (for काले) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महान्कक्षम्, S महत्क क्षम् K_3 S अनल (T_2 G_3 लो) वै; K_4 अतराग्नि; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ अतकाले, D_{1-3} अतकाग्नि

11 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} M विशिखान् (for निशितान्) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 M द्रौणि (for द्रोण°) — [c]) $Ś_1$ G_1 जानाति, B_2 T $G_{3\ 4}$ °सि (for मि) B_1 तु, S (except M_2) हि (for च) K_1 B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ जयात्म, K_4 यदात्म, B_1 तवानु, D_2 T_1 तदात्म, $G_{1\ 2}$ M_2 मदात्म° (for तवात्म) — [d]) K_2 Dn_1 n_2 [ए]व (for [ए]ष) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_5 T_1 G_1 यथा (K_3 °दा) रथस्थ, T_2 G_{2-4} रथातरस्थ (for यथा रणस्थ)

12 [a]) K_3 साश्व, $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{4\ 6}$ शाल्व (for साम्ब) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ रथस्थ, $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ रणस्थ (for भुजाभ्यां) — [b]) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ Dc D_3 शस्त्र, $D_{1\ 2}$ सास्त्र (for शास्तु) $D_{1\ 2}$ बल (for बलात) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} निहन्यात् (for प्रमथ्य) — [d]) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ हि मदो(K_4 °द्धो)त्कटस्य, Dn_2 Dc_2 D_3 हरिणोत्क

13 [a]) $D_{1\ 2}$ एकेन येनाहवशोभिना सदा — [b]) $D_{1\ 2}$ (? gloss) शाल्वस्य (for दैत्यस्य) $D_{1\ 2}$ तरसा (for सहसा) B_3 (corrupt) प्रशस्त; B_4 प्रपन्न, D_6 प्रभग्न (for प्रणुन्नम्) — After 13[ab], T G_{2-4} ins

586* हत स पापो युधि केवलेन
युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यरूप ।

— [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 Dc $D_{3\ 5}$ M वृत्तोरुरप्यायत; K_3 वृत्तो भयप्यायत°; $D_{1\ 2}$ रुवक्षायत°, T_2 G_3 रुरप्यायत — [d]) $Ś_1$ K B_1 $D_{3\ 5}$ M एकेन (for एतेन) $T_{1\ 2}$ (after corr) $G_{1\ 3\ 4}$ M सखे, T_2 (before corr) G_2 सचे (for संख्ये) S_1 [अ]श्वचक्र, B_3m T_2 (after corr) G_3 [अ]श्ववक्त्रः, $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 3\ 4}$ M च वक्र° (for [अ]श्वचक्रः) $D_{1\ 2}$ एकेन मग्नस्तरसा नृवीर — D_2 om 13[ef] — [e]) K_4 Dc शाल्वस्य B Dn $D_{4\ 6}$ महारथस्य (for रणे मनुष्यो) D_1 कार्ष्णि समासाद्य हि को विमुच्येद् — [f]) D_1 om 13[f] $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc $D_{3\ 5}$ ध्रियेत, K_3 भूयेत; G_2 M प्रमुच्येत् (for धरेत) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ रणे (B_1 °थे) समक्ष रथमभ्युदीयात् — After 13, S (except G_4 M_1) ins

587* यथैव यत्तस्य पुरंदरस्य
हरिध्वज स्यन्दनमास्थितस्य ।

14 $Ś_1$ K_2 om 14[ab], G_4 om 14 — [b]) D_4 कालो मनुष्येण (for काले मनुष्यो न) T_1 नु (for) Dn_1 विनिष्क्रमोऽस्य, $D_{1\ 2}$ नु विक्रमेत (for विनि°) — After 14[ab], D_1 ins

588* समाप्य वै तादृशीं योधलक्ष्मीं

— K_3 D_2 om 14[cd] — [c]) $Ś_1$ कथ, K_4 यथा (for तथा) T_2 (before corr) G_2 सचे, T_2 (after corr) $G_{1\ 3}$ M सखे — [d]) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 व्रजेय (for °व्रजेत)

15 [a]) Dc भीष्म च द्रोण च (by transp) $D_{1\ 2}$ कृप च द्रौणिं (for महारथौ तौ) — [b]) G_1 वा° (for चा) $D_{1\ 2}$ M_2 हि, T_1 स (for [अ]थ) G_2 द्रौणिं च वीर सहसोमदत्त — [d]) T G वह्निनाजौ (for °वह्निजालैः)

16 [a]) B_4 G_4 लोकेषु विषह्यम्, D_4 G_1 लोके ह्यविष

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ँल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१

वासुदेव उवाच ।

असंशयं माधव सत्यमेत-
द्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २२
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

ह्यम् — [b]) B Dc Dn $D_{4.6}$ सदेवकेषु (for सदै) — G_4 om 16^{cd} — [d]) K D_8 सख्ये (for युद्धे)

17 [a]) $K_{2.4}$ $D_{2.5}$ तथा (for ततो°) — [c]) B कृत्तो°, Dc D_8 कृतो° (for हृतो°) — [d]) K_{1-3} D_8m तीर्णां (D_8 [orig] तीक्ष्णा) (for कीर्णां) — After 17, S (except G_4) reads 19^{cd}

18 T_2 $G_{3.4}$ read 18^a after 18^d — [a]) $K_{3.4}$ B Dc T $G_{2.3}$ M_2 गदोल्मुका , M_1 °ल्मुक K_3 M_2 गावहु-, K_4 गाहव , Dc M_1 गावह-, D_3 G_1 गाविह , T $G_{2.3}$ शावह- (for बाहुक-) K_3 -भानुनाशा , B_2 Dc °नाथा , D_5 °नीपा $D_{1.2}$ गदोल्मुकौ माननीयौ च सख्ये — [b]) $D_{1.2}$ om 18^b S_1 $K_{1.2}$ शूराश्च, T_2 G_3 कुरूश्च T $G_{1.3}$ M सखे, G_2 सचे Ś$_1$ $K_{1.2}$ निहठ- (for निशठः) — [d]) B_1 Dc $D_{1.2}$ M_1 वै (for वि-) $D_{1.2}$ S (except M_2) लोके (for कर्म)

19 G_4 om 19^{ab} — [a]) $K_{1.4}$ सा वृष्णिभोजाधक , $D_{1.2}$ सद्वृष्णिभोज्यधक , G_1 सवृष्णियौधाधक K_1 योध मुख्य , $K_{3.4}$ Dc D_{1-4} M योधमुख्या — After 19^a, $D_{1.2}$ ins

589* समाहित पृथिवीं साधु राजा ।
यशोभृता धर्मभृता वरिष्ट
युधिष्ठिर पालयता महात्मा ।

— [b]) K_3 B_{2-4} Dc $D_{3.4}$ S (G_4 om) समागता , $D_{1.2}$ सहाधकै° B_2 $D_{1.2}$ T_2 G_3 M_1 क्षत्रिया , Dn $D_{4.6}$ T_1 सात्वत (for क्षत्रिय) K_3 Dc D_3 S (G_4 om) -शूरसेना — S (except G_4) reads 19^{cd} after 17 — [c]) T_2 $G_{3.4}$ धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् — [d]) Ś$_1$ K_4 अपाकरोतु $D_{1.2}$ लोके यशस्वी पुरुषप्रवीर — After 19, Dn_2 reads वासुदेव, followed by st 22

20 [c]) S_1 K B_1 D_8 T_2 G_{2-4} पालयते, D_1 पारयता, D_2 पालयता (for पारयते) — [d]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ द्युते यथोक्त-, $D_{1.2}$ द्यूत यदुक्त

21 [a]) S_1 damaged $K_{1.4}$ Dc D_{1-4} T_2 $G_{2.3}$ M_1 प्रयुक्तैः, M_2 °विमुक्तैः (for °प्रमुक्तैः) — [d]) M लोके यश स्फीतमुपाकरोतु (=19^d) — After 21, S_1 $K_{1.2}$ ins an addl colophon (*adhy name* सात्यकिवाक्य)

22 T_1 श्रीभगवान्, G_1 श्रीकृष्ण (for वासु° उ) — [c]) K_{1-3} B_2 Dc D_6 T_2 (before corr) G_3 M द्वाभ्या, B_4 आ (for स्वा) — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dc अधिप (for ऋषभ)

23 [c]) $K_{1.3}$ B_{3-4} Dn $D_{1.2.4.5}$ M_1 च (for वा)

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५
युधिष्ठिर उवाच ।
नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि
सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
दृढोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
वृद्धान्परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

24 a) Ś1 K1 पृथिव्या विश्रुतौ (unmetrical!), K2 विश्रुतौ पृथिव्या, K4 D0 प्रथितौ पृथिव्या — c) Ś1 विशिष्यान्; K प्रशिष्यान् (K4 प्रशास्यान्); B1 नु शासेन् (for प्रशासेन्) — d) D1 2 M2 [ऽ]सौ (for ऽयम्)

25 a) K3 D0 D1 2 पचालपति — b) Ś1 K1 D8 सकेकयैश्, K4 B1 D0 Dn1 n3 D3 4 6 G1 सकैकयश् — c) B (B3 corrupt) Dn D4 6 युध्येम, D0 योत्स्यामि (for योत्स्याम) Ś1 K1 2 D1 2 आक्रम्य (for विक्रम्य) B Dn D4 6 रणे समेता॰ (B2 ॰तान्) (for परांस्तदा वै) — d) B Dn D4 6 तदैव सर्वे रिपवो हि न स्यु॰

26 a) B Dn D4 6 नेद (for नैतच्च्) S1 K1 2 D0 D3 5 चिरान् (for चित्र) D2 (? gloss) सात्यके (for माधव) — b) T G ॰मिद (for ॰तम) — c) K3 4 D8 5 एव (for एकः)

27 a) T1 2 (before corr) G2 4 यदेव, G1 यैव (for दैव) D1 2 पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुष) — Ś1 K2 om (hapl) 27^{bc} — d) Ś1 K1 2 4 D2 जेष्यति (for ॰सि)

28 b) K1 2 B D (except D1) T2 G3 दृढोसि (for दृढोऽसि) Ś1 नववीर॰, K D0 D5 नरवीर॰, D1–6 G1 M2 नरदेव॰ (for नरलोक॰) — c) K1 3 D1–4 T2 G2–4 प्रसाद, D6 प्रमाण (for ऽप्रमाद) Ś1 K3 T2 G3 [न]प्रमेयान् — d) Ś1 K1 2 द्रक्ष्यामि; K3 धक्ष्यामि (for द्रष्टासि) Ś1 K1–3 D8 सुखितान्; T2 G2–4 स्वजनै (for सुखिन) D1 3 समस्तान् (for समेतान्)

29 B D (except D8 5) G4 om the ref — a) Ś1 K D8 5 ततो (for तथा॰) — d) B2–4 Dn D4 6 ते चापि, D8 स चापि (for राजापि) B Dn D4 6 विचेरु (B1 ॰विवेश) (for ॰चचार) D1 2 राजापि सर्वैरभिवादितश्च

30 a) B1 कृष्ण च स, T G वृष्णीनथ (T2 G3 4 ॰ननु) (for कृष्ण त्वथ) — b) Ś1 K1 2 D5 ॰पचितान् Ś1 K1 2 स तीर्थान्, K4 सुतीर्थे, D1 2 महात्मा; T1 स तीर्थां (for सुती॰) — After 30^{ab}, K1 2 B D (except D1 2 5, D3 marg) T G ins

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
सभ्रातृभृत्य॰ सह लोमशेन ।

[(L 1) T1 G2 4 सरिता — (L 2) ॰क सह वा, D0 ॰मिश्र सह, G1 भि सह वै (for ॰भृत्य सह)]

— G4 om 30^{cd} — c) K1 D0 D5 विमिश्रितोय, K2 3 B Dn D4 6 विमिश्रतोया, T1 सम्भूमितोदा D1 2 महानदीं पुण्यतमा सुतोया — d) K3 B Dn D6 T G1 3 पय॰ (for तत॰) D1 2 अभित ससार (for प्रति स ह्यु॰) Ś1 D0 स

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१
वासुदेव उवाच ।
असंशयं माधव सत्यमेत-
द्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २२
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

क्षम् — b) B Dc Dn $D_{4.6}$ सदेवकेषु (for सदै°) — G_4 om 16^{cd} — d) K D_8 सख्ये (for युद्धे)

17 a) $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ तथा° (for ततो°) — c) B कृत्तो°; Dc D_3 कृतो° (for हृतो°) — d) K_{1-3} Dsm तीर्णा (D_8 [orig.] तीक्ष्णा) (for कीर्णां) — After 17, S (except G_4) reads 19^{cd}

18 T_2 $G_{3.4}$ read 18^a after 18^d — a) $K_{3.4}$ B Dc T $G_{2.3}$ M_2 गदोल्मुका, M_1 ल्मुक; K_3 M_3 गाबहु, K_4 गाहव-, Dc M_1 गावह-; D_8 G_1 गाविह-, T $G_{2.3}$ शावह- (for बाहुक-); K_3 -भानुनाशा°, B_2 Dc °नाथा°, D_5 °नीपा; $D_{1.2}$ गदोल्मुकौ माननीयौ च सख्ये — b) $D_{1.2}$ om 18^b; $Ś_1$ $K_{1.2}$ शूराश्च, T_2 G_3 कुरूश्च; T $G_{1.3}$ M सखे, G_2 सघे; S_1 $K_{1.2}$ निहठ° (for निशठ°) — d) B_1 Dc $D_{1.2}$ M_1 वै (for वि°); $D_{1.2}$ S (except M_2) लोके (for कर्म)

19 G_4 om 19^{ab} — a) $K_{1.4}$ सा वृष्णिभोजाधक°, $D_{1.2}$ सद्वृष्णिभोज्यधक°, G_1 सवृष्णियौधाधक; K_1 -योध मुख्य; $K_{3.4}$ Dc D_{1-4} M योधमुख्या° — After 19^a, $D_{1.2}$ ins:

589* समाहित° पृथिवीं साधु राजा ।
यशोभृता धर्मभृता वरिष्ठ°
युधिष्ठिर पालयता महात्मा ।

— b) K_3 B_{2-4} Dc $D_{3.4}$ S (G_4 om) समागता°, $D_{1.2}$ सहाधकै; B_2 $D_{1.2}$ T_2 G_3 M_1 क्षत्रिया; Dn $D_{4.6}$ T_1 सात्वत- (for क्षत्रिय-); K_3 Dc D_3 S (G_4 om) -शूरसेना° — S (except G_4) reads 19^{cd} after 17 — c) T_2 $G_{3.4}$ धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् — d) $Ś_1$ K_4 अपाकरोतु; $D_{1.2}$ लोके यशस्वी पुरुषप्रवीर° — After 19, Dn_2 reads वासुदेव, followed by st. 22

20 c) $Ś_1$ K B_1 D_8 T_2 G_{2-4} पालयते, D_1 पारयता, D_2 पालयता (for पारयते) — d) $Ś_1$ $K_{1.4}$ घृते यथोक्तं, $D_{1.2}$ घूत यदुक्त

21 a) S_1 damaged; $K_{1.4}$ Dc D_{1-4} T_2 $G_{2.3}$ M_1 प्रयुक्तैः, M_2 °विमुक्तैः (for °प्रमुक्तैः) — d) M लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ($=19^d$) — After 21, S_1 $K_{1.2}$ ins an addl. colophon (*adhy. name*: सात्यकिवाक्य)

22 T_1 श्रीभगवान्; G_1 श्रीकृष्ण (for वासु° उ°) — c) K_{1-3} B_2 Dc D_5 T_2 (before corr.) G_2 M द्राभ्या, B_4 आ (for स्वा°) — d) S_1 $K_{1.2}$ Dc अधिप (for ऋषभ)

23 c) $K_{1.3}$ B_{2-4} Dn $D_{1.2.4.6}$ M_1 च (for वा)

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि
सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
दृढोऽसि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
द्रष्टासि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
वृद्धान्परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

24 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ पृथिव्या विश्रुतौ (unmetrical!), K$_2$ विश्रुतौ पृथिव्या ; K$_4$ D$_0$ प्रथितौ पृथिव्या — ^{c}) Ś$_1$ विशिष्यान्, K प्रशिष्यान् (K$_4$ प्रशास्यान्) ; B$_1$ तु शासेन् (for प्रशासेन्) — ^{d}) D$_{1\ 2}$ M$_2$ [ऽ]सौ (for ऽयम्)

25 ^{a}) K$_3$ D$_0$ D$_{1\ 2}$ पचालपति° — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ सकेकयैश्च, K$_4$ B$_1$ D$_0$ Dn$_1$ n$_3$ D$_{3\ 4\ 6}$ G$_1$ सकैकयश्च — ^{c}) B (B$_3$ corrupt) Dn D$_{4\ 6}$ युध्येम, D$_0$ योत्स्यामि (for योत्स्याम) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1\ 2}$ आक्रम्य (for विक्रम्य) B Dn D$_{4\ 6}$ रणे समेता (B$_2$ °तान्) (for परांस्तदा वै) — ^{d}) B Dn D$_{4\ 6}$ तदैव सर्वे रिपवो हि न स्यु

26 ^{a}) B Dn D$_{4\ 6}$ नेद (for नैतच्च) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_0$ D$_{3\ 5}$ चिरान् (for चित्र) D$_2$ (? gloss) सात्यके (for माधव) — ^{b}) T G °मिद (for °तम) — ^{c}) K$_{3\ 4}$ D$_{3\ 5}$ एव (for एक)

27 ^{a}) T$_{1\ 2}$ (before corr) G$_{2\ 4}$ यदेव ; G$_1$ °शैव (for दैव) D$_{1\ 2}$ पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुष°) — Ś$_1$ K$_2$ om (hapl) 27^{bc} — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_2$ जेष्यति (for °सि)

28 ^{b}) K$_{1\ 2}$ B D (except D$_1$) T$_2$ G$_3$ दृढोसि (for दृढोऽसि) Ś$_1$ नववीर°, K D$_0$ D$_5$ नरवीर°, D$_{1-6}$ G$_1$ M$_2$ नरदेव (for नरलोक°) — ^{c}) K$_{1\ 3}$ D$_{1-4}$ T$_2$ G$_{2-4}$ प्रसाद, D$_5$ प्रमाण (for ऽप्रमाद) Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_3$ [अ]प्रमेयान् — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ द्रक्ष्यामि, K$_3$ धक्ष्यामि (for द्रष्टासि) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ सुखितान्, T$_2$ G$_{3-4}$ स्वजनै (for सुखिन) D$_{1\ 2}$ समस्तान् (for समेतान्)

29 B D (except D$_{3\ 5}$) G$_4$ om the ref — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3\ 5}$ ततो (for तथा°) — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4\ 6}$ ते चापि; D$_3$ स चापि (for राजापि) B Dn D$_{4\ 6}$ विचेरु (B$_1$ विवेश) (for °चचार) D$_{1\ 2}$ राजापि सर्वैरभिवादितश्च

30 ^{a}) B$_1$ कृष्णं च स, T G वृष्णीनथ (T$_2$ G$_{3\ 4}$ °नन्तु) (for कृष्णं त्वथ) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ °पचितान् Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ स तीर्थान्; K$_4$ सुतीर्थे, D$_{1\ 2}$ महात्मा, T$_1$ स तीर्थां (for सुती°) — After 30^{ab}, K$_{1\ 2}$ B D (except D$_{1\ 2\ 5}$, D$_2$ marg) T G ins

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।

[(L 1) T$_1$ G$_{2\ 4}$ सरिता — (L 2) क सह वा, D$_0$ °मिश्र सह, G$_1$ मि सह वै (for °भृत्य सह)]

— G$_4$ om 30^{cd} — ^{c}) K$_1$ D$_0$ D$_5$ विमिश्रितोय, K$_{2\ 3}$ B Dn D$_{4\ 6}$ विमिश्रतोया ; T$_1$ सम्भूमितोदा D$_{1\ 2}$ महानदीं पुण्यतमां सुतोयां — ^{d}) K$_3$ B Dn D$_3$ T G$_{1\ 3}$ पय° (for तत) D$_{1\ 2}$ अभित ससार (for प्रति स ह्यु) Ś$_1$ D$_0$ स

१२१

लोमश उवाच ।
नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ १
इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम् ।
वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४
तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५
तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७
सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८
तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

न्युवास, K1 B3 4 Dn D3-6 सोभ्यु°, K2 सो न्यु°, K3 पश्यु°, K4 मध्यु°, B1 T1 G1 सोभ्यु° (for स ह्यु°) — K1 2 B D (except D1 5, D3 marg) T G ins after 30 (G4, which om 30cd, ins after 590*)

591* द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ।

[(L 1) K2 मुनिभिर्, T2 G3 विदितो, G2 मुदितो (for मुदितैर्) — (L 2) T G पुष्कलाभिः (for वराभिः)]

Colophon om in B3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 D6 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B1 Dc तीर्थयात्रा K3 4 B2 Dn1 n3 D1 2 4-8 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* Ś1 K1 2 प्रभासतीर्थयात्रा, K1(addl) D6 वृष्णिगमन, K4 Dc B1 वृष्णिपाण्डव(B1 °यादव)संवाद, B4 कृष्णप्रयाण, D1-3 यादव(D3 वृष्णि)पाण्डवसमागम, D8 वृष्णिप्रत्यागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 119, Dn2 120 (as in text), Dn3 S 121 (M3 123), D1 125 — *Śloka no* Dn D1 32

121

1 a) Ś1 D1 6 नृगेन, S (except M3) गयेन (for नृगेण) — d) K3 4 B D (except D1-3) S (except G4 M1) सुदम् (for मदम्), cf 7c

2 a) B Dn D4-6 च, D1 2 S तु (for हि) — d) D1 2 S बहुभिर् (for महद्भिर्)

3 a) Ś1 K1 Dc D6 अमूर्तरयसश्चेह, K4 आपूर्तरयमश्चेह (m अमूर्तिरयस पुत्र), D1 अमूर्तरयस चेह, D2 अमूर्तरयसा वेह, D3 अमूर्तरयसश्चैव, T G1-3 आधूर्तरजसश्चेह (G1 °श्चैव); M असूर्तरजसश्चेह — b) Dn D4 6 प्रभु°, S स्वयं (for प्रभुम्)

4 a) Ś1 K D3 5 सवेषु (for यज्ञे°) — d) Ś1 K3 4 D3 दीयते, K1 देयते (for नियतं) — After 4, N (except K3) ins

592* चषालयूपचमसा स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः ।

[K1 पात्र, Dc पात्री (for पात्र्यः) K1 2 B1 3 4 D5 6 transp स्रुचः and स्रुवाः]

5 b) T2 G2 3 मुनयः, M1 प्रयोगात् (for प्रयोगाः) — c) D5 T2 G1 3 4 M1 यज्ञस्य (for यूपस्य) — d) K1 2 चषाला हि, K3 D1-3 5 S (except G3 4) चषालेषु (for चषालाश्च) G4 M1 3 प्रतिष्ठिता (for [उ]परि स्थिताः)

6 a) K1 2 D1 2 यस्य स्म, K4 गमस्य, T2 G3 4 ते तस्य (for तस्य स्म) — d) T2 G3 4 सर्वे (for सेन्द्राः)

7 a) D3 प्रसस्त्रेषु, G1 महाश्रेष्ठ (for मखा°) Dc तस्य सर्वमखाग्र्येषु; D1 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु — b) Ś1 K1 3 4 Dc D3 G2 M3 धरणीपते (G2 M3 °ते) — After 7, B D (except D1-3 5) ins

593* अप्रमख्यानानमभ्येयान्प्रत्यगृह्णन्द्विजातयः ।

[B1 5 प्रमस्त्यकालेसख्येयान्, B3 असंख्यानान, B4 असंख्य कान°, Dc प्रसख्याकालमसख्येय]

8 a) Ś1 K1 2 G4 च, D1 2 वै (for वा) D1 2 गाग्यो (for लोके) — c) G2 च (for वा) K1 यथा वर्षा सुधाराश्च — d) K3 4 B Dc T2 G2 3 M1 स्म (for च)

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
वैडूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।
समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
ददमानोऽसकृद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
वैडूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १८
संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

---

10 ^{a}) $K_{2\,3}$ B_2 Dn D_{2-6} हि (for वै) — ^{c}) S_1 $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,2}$ न तु शक्यास्तु (K_4 $D_{1\,2}$ क्या हि), K_3 B Dc Dn D_{3-6} न तस्य शक्या (for न सा शक्या तु) M_2 च यज्ञेषु (for तु सख्यातु) — ^{d}) G_4 दक्षिणा, M_2 सख्यातु (for दक्षिणा)

11 ^{a}) K_3 D_{1-3} $_5$ तु, K_4 हि (for च) — ^{b}) K_3 S स यज्ञेषु (T_2 $G_{2\,3}$ M_2 by transp यज्ञेषु स) विशां पते

12 ^{a}) $D_{1\,2}$ M_1 अल्पावकाशा पृ , G_1 अल्पया शेषया पृथ्वी — ^{b}) $Ś_1$ K_1 चित्यैर्, $D_{1\,2}$ विप्रैर् (for चैत्यैर्) M चासीत् (for आसीन्) $D_{1\,2}$ समागतै , T_2 $G_{2\,3}$ M समाचिता, G_4 समावृत॰ (for महा)

14 ^{a}) S_1 $K_{1\,2}$ Dc D_1 T_1 G_1 अपि, T_2 G_{2-4} अस्या (for अत्र) — ^{b}) K_3 B_{2-4} D (except D_{1-3}) [ऽ]च्युत, T_2 $G_{2\,3}$ नृप, M_1 [ऽ]प्युत (for ऽनघ) — ^{d}) $Ś_1$ K D_5 धुतपाप्मा, T_1 पूत

15 ^{a}) S_1 K_{1-3} Dn_1 S (except G_1) नरश्रेष्ठ — ^{c}) B G_4 वैदूर्यं , $D_{1\,2}$ वैडूर्यं — After 15^{cd}, S ins

594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठ स प्रतस्थे महीपति ।
[T_1 प्रतस्थेय , M_2 (by transp) प्रतस्थे स]

— G_4 *om* 15^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_3 अवगाहत; B_2 (m as in text) Dn $D_{4\,6}$ समागमत; Dc स जगाम स, $D_{1\,2}$ विभ्राजमानस्; G_2 M_1 समानवेषैस्; M_2 समानवर्षैस् (for जगाम) — ^{f}) $K_{3\,4}$ $B_{2\,4}$ Dc Dn D_{3-6} M [ऽ]नघ, $D_{1\,2}$ ययौ (for ऽनघ)

16 ^{a}) B Dn D_{4-6} तत्रास्य (for ततो॰) — ^{d}) K_4 T_1 यानि (for the first तत्र) K_1 B Dn $D_{4\,6}$ पुण्यान्यायतनानि च (=1 207 4^{d}, 14^{b}, 210 1^{b}, etc)

17 ^{c}) K_3 B Dn $D_{4\,6}$ तत्र तत्र, S ददानो हि (T_1 ददौ सो हि) (for ददमानो) B Dn $D_{4\,6}$ [अ]ददद् (for ऽसकृद्)

18 G_1 om 18^{ab} — ^{c}) B Dn_1 वैदूर्यं , $D_{1\,2}$ वैहूर्यं (for वैडूर्यं)

19 ^{a}) K_3 T_1 G_3 M_1 सधिरेषा , B_1 सलिलेषु (for सधिरेष) — ^{b}) T_1 $G_{1\,2}$ M त्रेतायां (for या) — G_4 om 19^{cd} — ^{c}) S_1 K_1 Dc M_1 एताम्; K_4 Dn D_5 एनम्, D_3 (*sup lin* as in text) एवम्, T_2 (by corr) एतद् (for एतम्)

20 ^{a}) K_1 शर्यातिवीर्यस्य, $K_{2\,4}$ B_2 सर्यातियज्ञस्य, T_1 M शर्य्याति , G_2 शयाति॰ — ^{b}) $D_{1\,2}$ देशोय सप्रका॰ — ^{d}) S (except M_2) वासव (for कौशिक)

21 ^{a}) T_2 G_3 चुक्रोध $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ चैव, Dc तस्य (for चापि) — ^{b}) S महेंद्राय — G_1 om 21^{ef} — ^{e}) Dc नाम, $D_{1\,2}$ T_2 G (G_1 om) अपि (for चापि) Dc $D_{1\,2}$ च (for स) — S reads 23^{ab} (with v l) after 21, *repeating* it in its proper place

23 S *repeats* 23^{ab} here, reading it with v l (for

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

लोमश उवाच ।
भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २
स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

---

the first time) after 21 — ᵃ) S (first time) महाभाग (for कथं ब्रह्मन्) — ᵇ) Ś1 सोमपीथिनौ ; K4 °पायिनौ, B °पीतिनौ

Colophon om in Ś1 K1 2 B4 — *Major parvan* Dn2 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 D1–3 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by सौकन्य in D3), B (B4 om) Dc Dn D4 6, likewise, only सौकन्य — *Adhy name* K3 4 D3 गययज्ञवर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 120, Dn2 121 (as in text), Dn3 S 122 (M2 124), D1 126 — *Śloka no* Dn D1 24

122

1 ᵃ) B1 4 वै, D3 तु (for [अ]भूत्) — ᵇ) D2 om from नाम up to वीर° (in 2ᵇ) S1 K Dc D1 3 5 नामत°, B Dn D4 6 भारत (for भार्गव), cf 6ᵈ, and v l — ᶜ) S1 K1 2 B3 D3 5 सौम्य, B2 Dn D1 4 6 तस्य (for सोऽस्य) — ᵈ) S1 K महामुनि (for °द्युति°)

2 D2 om up to वीर (cf v l 1) — ᵇ) D1 3 तस्थिवान् (for पाण्डव) — ᶜ) K3 4 D1 2 T2 G1 3 M2 स बहून्कालान्, B सुचिरं कालम् Dn D4 6 अतिष्ठत चिरं कालम् — ᵈ) S1 K D5 मही (for विशां) M1 एकपादेन भारत

3 ᵇ) D1 3 वल्लीभिर् (for लताभिर्) K1 2 B3 4 Dn D4–6 इव, D1 बहु, T2 G3 चाभि (for अभि) — ᵈ) Some N MSS °लकैः (for °लिकैः)

4 T2 G3 om 4 — ᵃ) K1 सु, G1 [अ]पि, G4 च (for स) — ᵇ) S1 K D1–3 सर्वतः (K4 सवृत) (for सर्वशः) — ᶜ) K3 B3 Dn D4–6 G4 तप्यते K1 T1 ततो (for तपो) B D (except D3 5) G4 घोरं (for राजन्)

5 ᵇ) K3 4 D3 सर्यातिर्, S (except T2 G3) शर्यातिर् — ᶜ) D3 T1 G1 राजन् (for रम्यं)

6 ᶜ) Ś1 K1 3 4 तु, D1 3 हि (for च) M1 शुभा (for सुता) B D4 6 T G2–4 शुभ्रू, Dc Dn सुभ्रू, D1 3 तासां, D3 सिद्धा (for शुभ्रा) — ᵈ) S1 K Dc D3 5 नामतः, T1 G1 पार्थिव (for भारत); cf 1ᵇ, and v l

7 ᵇ) B Dn D4 6 दिव्या° — ᵈ) B1 T2 G2–4 भार्गवं सा, T1 भार्गवं च (for °वस्य) D1 3 ददर्श ह (for समासदत्)

8 ᵃ) Ś1 K3 B2–4 Dn1 Dc सुमतीं, K2 Dn2 D3 4 6 °मती (for °दती) Dn3 T1 G1 M2 सा वै वसुमतीं तत्र, D1 3 सा च कृष्णमतीसेव — ᵇ) K4 वीक्ष्यमाणा, B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दतं ब्रूत माचिरम् ॥ १५
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

D_4 $_6$ S पश्यती सु , D_1 $_2$ वनोद्देशे $Ś_1$ K_3 B_1 $_3$ $_4$ D_{c1} Dn D_5 T_1 मनोरमा, B_2 T_2 G M_2 °हरा, D_1 $_2$ °रम ; D_4 $_6$ रमा — ^{c}) T_1 G_4 वनस्पति G_2 $_4$ प्रविचिन्वती ; M प्रचिन्वाना

9 B_3 om 9–11 — ^{a}) M_{1m} सुकन्या (for रूपेण) — ^{b}) $Ś_1$ K D_3 $_5$ सुरापान , B_1 सुरूपेण ; Dc समोहेन ; D_1 $_2$ मधुपान (for मदनेन) T_1 M_2 दमेन (M_2 मदेन) मदनेन च

10 B_3 om 10 (cf v l 9), M_1 om 10^c–11^d — ^{d}) G_4 चलतीम् (for चरन्तीम्)

11 B_3 om 11 (cf v l 9), M_1 om 11^{abcd} (cf v l 10) K_3 om 11^{cd} — ^{c}) K_4 B Dc Dn D_{3-6} विप्रर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्) D_1 $_2$ महर्षि कामसततस — ^{e}) $Ś_1$ K_2 आभाषत, K_4 बभाषे च (for आबभाषे) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 $_2$ तस्य (for चास्य)

13 ^{c}) D_1 $_2$ T_1 G_2 सहसा (for स तया) D_1 नेत्रे ; T G_2 $_3$ M_1 विद्धो, G_4 विप्रो (for विद्धे) — ^{d}) D_1 विद्धे (for नेत्रे) T_1 G_1 तथा नेत्रेतिमन्युमान् — ^{e}) K_4 सर्याति°, T_1 G_2 M शय्याति ; G_1 शैर्याति — ^{f}) K_{2-4} B D (except D_3) T_2 G_3 M न्मूत्रे

14 ^{a}) D_1 $_2$ शकृन्मूत्रे ततो रुद्धे — ^{b}) K_4 M_1 सैन्य मेत्याह दु खित, B_2 सैन्यमानाह दुष्कृत, Dc D_1 $_2$ $_4$ $_6$ T G M_1 सैन्यमासीत्सुदु खित — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $_4$ Dc D_1 $_3$ M_2 पर्यतप्यत, K_1 पृच्छश्च

15 ^{e}) D_1 $_2$ ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात् — ^{f}) K_4 M_2 तदिद, B_1 $_3$ तत्कृत, Dc Dn D_3 $_4$ तद् द्रुत (for तद्दत) D_1 $_2$ T G नानृत (T_1 G_1 $_2$ तद् द्रुत, T_2 G_3 $_4$ द्रुत वै) वद तानघा

16 ^{b}) K_3 T_1 G_1 $_2$ M विद्म° (for विद्मो°) D_1 $_2$ नानृत करवामहे — ^{c}) D_{c2} सर्वेपा वै (for सर्वोपायैर्) — ^{d}) T_1 G_1 transp भवान् and तद् $Ś_1$ K Dc D_3 $_5$ स्तमधि , G_4 तदभि (for तदधि)

17 ^{a}) D_1 $_2$ ततस्तु स महीपाल — ^{c}) B_1 प य (for पर्य) B_2 $_4$ G_1 सुहृद्वर्गान् — ^{d}) B_2 Dn D_5 $_6$ G_1 पर्य (for प्रत्य°)

18 ^{a}) K_1 अनाहार्तां, D_1 $_2$ परमार्तं, T_1 आनाय्यार्तं, G_3 $_4$ सा तदार्तं (for आनाहार्तं) G_4 तत सैन्य (for ततो दृष्ट्वा) — S_1 om 18^{bc} — ^{b}) G_4 ततो दृष्ट्वा (for तत्सैन्यम्) — ^{c}) B D (except D_{1-3}) दृष्ट्वा (for चापि) — ^{d}) D_1 $_2$ (with hiatus) सुकन्या इदमब्रवीत

19 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ मया किलेह ; K_4 मयाटव्ये हि, D_1 $_2$ मया भ्रमत्या, D_3 मयागत्येह, G_2 मयाटत्या च — ^{b}) $Ś_1$ K_1 G_1 दृष्ट्वा (for दृष्ट) — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ D_1 $_2$ $_5$ खद्योतवनविज्ञानात्, K_3 $_4$ वद्वज्ञानात्, S °वदभि(M_1 °वि)ज्ञाय

20 $Ś_1$ om 20^{ab} — ^{ab}) B_2 $_4$ D_4 $_6$ transp शर्याति° and वल्मीक K_4 D_{c2} सर्यातिर्, S (except T_2 G_3) शय्या

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥ २५
सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्) K_4 $B_{2.4}$ Dc_1 अभ्यगात्, $D_{4.6}$ अभ्ययात् (for आद्रवत्) — After 20[c], T_2 G_{2-4} ins

595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।
ज्ञानवृद्ध वयोवृद्ध
[(L 2) T_2 G_3 शील° (for वयो°)]

21 D_8 om 21 — [a]) K_3 अयाचत स, M °चताथ (for °चदथ) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc स महीपतिः (for पृथिवी°) — After 21, D_8 ins

596* इमामेव च ते कन्यां ददामि सुदृढव्रत ।
भार्यार्थी त्वं गृहाणेमां प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22[ab], B D (except $D_{1-3.5}$) ins

597* अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— [d]) S_1 K D_3 लोभमोहसमावृता, D_5 °समावृत°, M बुद्धिमोहबलात्कृता

23 [c]) B_2 Dn $D_{4.6}$ क्षस्यामीति (for क्षमि°)

24 Before 24, all MSS except G_4 ins (the superfluous) लोमश उ

25 [a]) T G तु (for च) — [c]) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ प्राप्ते प्रसादे K_4 राजन्स, B Dc Dn $D_{4.6}$ राजा वै, $D_{1.2}$ राजासौ, D_5 राजा च, T G राजर्षि (for राजा स) — [d]) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.2}$) T_2 G_3 पुरम् (for पुनर्) K_3 सैन्यः पुरमथाव्रजत्

27 [b]) S_1 K_{1-3} $D_{1.2}$ अनसूयया, Dc_2 D_3 $G_{3.4}$ M_1 अनसूयका, M_2 अनसूयता

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1.2}$ T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* B_4 T_1 तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य S_1 $K_{1.2}$ (all om sub parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान, $K_{3.4}$ $D_{1.5}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B_{1-3} Dc Dn_1 n_3 $D_{2-4.6}$ T_2 G_3 only सौकन्य — *Adhy name* T G_3 सुकन्याप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 27 (= 127), Dn_1 (*sup lin*) 121, Dn_2 122 (as in text), Dn_3 S 123 (M_2 125), D_1 127 — *Śloka no* Dn 29, D_1 31

123

1 [b]) S_1 K Dc D_5 नासत्याव्, $B_{2.3}$ $D_{3.4.6}$ त्रिदशयाम्; $D_{1.2}$ पुराणाम्, G_1 मौराणाम् (for सुराणाम्) $D_{1.2}$ उभौ, G_1 तदा (for नृप)

2 [d]) D_6 नृप (for [इ]दम्), cf 1[b]

3 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अथ (for असि) — [b]) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ किं वनेस्मिन् (D_3 वनेस्मिन्कि) चिकीर्षसि, B Dc Dn $D_{4.6}$ वनेस्मिन्कि करोषि च (D_6 वा), $D_{1.2}$ किं चात्र क्रियते त्वया — [c]) S_1 K $D_{3.5}$ इच्छाम(K1 2 4 °व)स्त्वा वयं ज्ञातुं, $D_{1.2}$

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
शर्यातितनयां वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ४
अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्किनी ॥ ७
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥ ८
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।
साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ९
एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ १४

ज्ञातु त्वामिच्छतो भद्रे

4 ^{a}) B Do Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_{2} G_{3} सव्रीडा (for संवीता) — ^{b}) G_{4} उवाच च (for तावुवाच) $D_{1\ 2}$ उवाच सुरस त्तमौ — ^{c}) K_{4} सर्याति, T_{1} G_{2} M शर्याति, G_{1} शर्यातेस् — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ transp च and माम् D_{3} तु (for च) — After 4, S ins

598* नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
साहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L 1) M_{2} चापि (for चाहं) M_{1} transp सुकन्येति and नृलोकेऽस्मिन् M_{1} च विश्रुता (for प्रति°) — (L 2) T_{1} G_{1} M_{2} भर्तारं प्रति वि(G_{1} नि)ष्ठिता, M_{1} पतिं प्रति मुनि]

5 ^{a}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ ततो (for अथा) $K_{3\ 4}$ Do $D_{3\ 5}$ T $G_{1\ 2}$ M [ए]ना, T_{2} G_{3} [इ]मा (for [ए]ता) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} गताध्वरे, K_{3} स्मने; D_{3} °धमे, D_{5} शुभे, S गता वने (G_{1} वरानने)

6 ^{a}) Dc य (for त्व) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{5} भ्राजस्य(D_{3} से) स्मिन्वनोद्देशे, K_{4} B Dn $D_{4\ 6}$ भ्राजसेस्मिन्वने भीरु, $D_{1\ 2}$ भ्राजसे तनुमध्या त्व — ^{b}) = 3 50 12^{d} $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2}$ सौदामनी — ^{c}) $G_{1\ 2}$ तुल्याङ्गीं (for तुल्यां हि) — ^{d}) K_{1-3} D_{1} तव (for त्वया) K_{4} B_{1-3} D_{1} पश्यामि B Dc Dn D_{5-6} भाविनि (for भामिनि) — After 6, B D (except $D_{1-3\ 5}$) S ins

599* अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।
शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ।

[(L 2) S शोभसेऽभ्य(T_{1} G_{2} त्य)धिकं S एवम् (for वनम्) T_{2} G_{3} पुनरलंकृता (for अप्यनल°)]

7 G_{4} om 7^{ab} — ^{c}) $Ś_{1}$ K शोभेस्त्वम्, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1-4\ 6}$ शोभसे तु ($D_{1\ 2}$ हि), D_{5} शुभे त्व (for शोभेथास्तु) M_{2} अहीनाङ्गी (for अनव°) — ^{d}) $G_{2\ 4}$ त्वेव (for त्वेवं)

8 ^{c}) D_{1-3} त्वमुपाससि; T_{2} $G_{3\ 4}$ त्वमुपास्यसि, G_{2} M_{1} त्वमुपासे हि (for त्वमुपास्से ह) — ^{d}) D_{3} G_{1} °विवर्जित

9 ^{b}) $Ś_{1}$ K Do वा, Dn तु (for च) — ^{c}) $Ś_{1}$ K D_{5} साध्व, B_{2} Do Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_{1} सा त्व (for साधु) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ व्यसनम् (for च्यवनम्) — ^{d}) G_{2} M_{2} वरयैकं त्वम् (for वरयस्वैकम्)

10 ^{a}) B D (except D_{1-3}) [अ]पि (for तु) G_{1} सुकन्या चैवमुक्ता च; M_{2} एवमुक्ता तु सा कन्या — ^{c}) $D_{1\ 2}$ प्रीत्या (for पत्यौ) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ पत्यौ रताहं च्यवने — ^{d}) Dc नैव (for मैवं) $K_{3\ 4}$ B_{2-4} D मां (for मा) $Ś_{1}$ पहश कता (sic), K_{2-4} Dc $D_{1\ 2}$ पर्यशकता (Dc_{1} त), B_{3} °शंकित, B_{4} परिशंकिथा, D_{3} परिशंकित

11 ^{b}) M एव (for आवां) B_{2} M_{2} देवभिषक्तमौ, D_{3} देवौ भिषग्वरौ

12 ^{a}) M त्वम् (for तस्य) — ^{b}) S एकतरं B Dn $D_{4\ 6}$ वृणीष्वान्यतमं पतिं — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ आवाम्, Dc एषम्, $D_{1\ 2}$ एव, T_{1} एतम्, T_{2} G_{3} इमम् (for एनम्) — ^{d}) $Ś_{1}$ K Dc Dn सुमध्यमे, B $D_{4\ 6}$ पतिं शुभे, D_{3} शुचिस्मिते (for वरा°)

14 K_{1} Dn_{1} om (hapl) 14^{c}–15^{b} — ^{c}) $D_{1\ 2}$ S transp भर्त्रा and सा

15 K_{1} Dn_{1} om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) M_{1}

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १५
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८
सा समीक्ष्य तु तान्सर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमाम् ॥ २१
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततो॰ (for तद॰) Ś1 K2–4 Dn2 n3 D1–3 5 T1 G2 4 तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा(Ś1 ॰नोर्वा)क्य — b) Ś1 K2 3 Dn2 n3 D1–3 5 तस्यास्तौ, K4 T1 G2 4 (by transp) तस्यास्तत्

16 b) T G3 4 M तत्, G1 ता (for ह) — d) K4 B2–4 Dn D4–6 T2 G1–3 M1 प्राविशता, B1 Dc D1 2 प्राविशतौ, G4 प्राविशतान् B1 Dc D1 2 उभौ, B2–4 Dn D4 6 M1 तदा (for प्रभो)

17 b) B Dn D4 6 तदा, S त्रय॰ (for तत॰) — c) K3 D2 5 चैव (for सर्वे) — e) N (except B1 D1) ॰वेष॰ (for ॰रूप॰) K1 3 D1 2 5 सर्वे (for चैव)

18 After 18cd, S (except G1) ins

600* तमश्विनोरन्यतम च्यवन वा मनस्विनि ।
[T1 G2 M यशस्विनि]

— e) D1 2 य तु (for यत्र) K1 4 B3 Dc D1 2 4 6 चा॰ (for वा॰) T1 G1 यमेवमभि॰, T2 G3 यमेव त्व हि कामासि, G2 य त्वमेवाभि॰, G4 यमेव त्वभि॰ — f) Dc D1 2 S शुभा(T1 G1 वरा)नने (for सुशो॰)

19 a) K4 च (for तु) — c) K4 D1 2 साध्वी, M1 हित्वा (for बुद्ध्या) — d) T G ततो, M देवौ (for देवी) K3 D1 2 S transp स्वक and पतिम् K4 देवौ ताविदमब्रवीत् — After 19, K4 D2 ins

601* यद्यह मनसा नान्य पतिमिच्छे स्वक विना ।
तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेता पतिं मम ।

[(L 1) D2 यथाहमगना नान्य (for the prior half) — (L 2) D2 स्वक (for मम)]

K4 D2 cont D1 ins after 19

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसत्तमौ ।
दर्शयामासतुस्तस्या॰ सुकन्याया भृगो सुतम् ।

Thereafter K4 repeats 19cd (l), and then cont

603* ततो देवा सुतुष्टाश्च च्यवन त पतिं ददु॰ ।

21 a) S1 K1 यदर्थं, K3 D3 यदह (for यथाह)

22 b) S1 K1 3 4 D3 सोमपा(Ś1 ॰पी)यिनौ

23 b) D1 2 जग्मतुस्तत॰ (for प्रति॰) — c) K3 B D4 6 च (for [अ]पि) — After 23, D1 2 ins

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे बिभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 Dn1 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* M2 तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य Ś1 K1 2 (all om sub parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान, K3 4 D1 3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य, and B Dc Dn D2 4–6, only सौकन्य — *Adhy name* T2 G3 च्यवनरूपप्रासिकथन, M2 च्यवनरूपलाभ॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 122, Dn2 123 (as in text), Dn3 S 124 (M2 126), D1 128 — *Śloka no* Dn 25, D1 28

124

1 Dn2 T G3 om the ref — a) B D (except D3 5) T2 (after corr) G4 शुश्राव, T1 2 (before corr) G1–3 M सश्रुत्य (for श्रुत्वा तु) K4 सर्यातिर्, S (except T2 G3 4) शर्यातिर् — b) S (except M1) युवान (for

१२४

लोमश उवाच।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम्।
संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव।
रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २
ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ३
अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन्।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत्।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः।
अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७
अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा।
तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः।
भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ।
यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम्।
अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ।
लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच।

एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति वासवः।

वयःस्थ) — c) Ś1 K Do D3 5 M प्रहृष्ट; Dn G2 सु° (for सं)

2 T1 M2 om 2cd — c) B2 3 D (except D1-3 5) सभार्य° (for महीप) MSS शर्य्याति, शयाति, etc, hereafter these variants are completely ignored! — d) D1 3 कृत्स्ना लब्ध्वे मेदिनीं

3 Ś1 om 3cd — c) T2 G2-4 M2 कल्याणीं — d) S (except G1) कथा (for कथाश्च) K2 B Dn D4 6 मनोरमा (B1 महीपति°) (for महा)

4 ab) Ś1 च्यवनश्च महाराज प्रोवाच परि° — d) B Dn1 n3 D4 6 अव (for उप)

5 b) B Do Dn D4 6 अवनी° (for पृथिवी)

6 a) S (except G4) याज्ञीये — b) Ś1 K1 2 D5 द्धिमान्

7 c) D1 3 T1 G1 अत्य(D1 3 यान्य)द्भुतानि (for अद्भुतानि च) — d) D1 3 तानि मे गदत° शृणु

8 d) S1 मा गृहाणे (sic), K1 2 मा गृहाण, K3 D5 गृह्णान तु, B1-4 Do Dn D4 गृह्णान स (for गृह्य) B1 प्रतिग्रह; D1 3 तयोर्हवि°, D5 तयो सव K4 D1-3 मा गृहा णैतयोर्ग्रह — After 8, S1 reads 13cd

9 b) K2 4 D5 नासत्यौ देवतास्विह (D5 °स्विनौ) — c) Ś1 K D3 देवताना हि, B Do Dn D4-6 दिवि देवाना, D1 2 देवलोकस्य (for °पुत्राणा) — d) T2 G3 4 कर्मणा (for णा) Ś1 K1 2 4 D1-3 तेन गर्हितौ, K3 B Do Dn D4-6 तेन नार्हत° (for नैव)

10 Ś1 om (hapl) 10-12 — a) B Dn D4 6 महोत्साहौ; Do नावमस्था — b) K4 D3 वर्चसौ; D1 2 समतौ; T2 G3 वत्तमौ, G4 वित्तमौ

11 Ś1 om 11 (cf v l 10) — a) K1 D5 ऋते त्वा, M त्वदृते (for ऋते त्वा) D1 2 तौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ — b) M2 नैवा (for वै ना) B4 स्वर, Do1 T1 2 (before corr) स्वय (for सवम्) D1 2 नेदत्रक्रतु त्वमर्हसि — d) K3 4 D3 5 T2 G2-4 परतप, Do परतपौ, D1 2 सुरोत्तमौ (for पुर°)

13 a) D1 G1 मथा, T2 G2-4 तदा (for यदा) — b) K1 2 S (except M2) वासवे, B Dn D4-6 देवराट् (for वासव) — c) Ś1 T2 G2-4 तु तद्वाक्य, D1 तु त शक्र, D2 च त शक्र (for तत शक्र); cf 14a and v l

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३
स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

14 [a]) S1 K1 2 D1 2 M1 तत ; K3 4 सुत (for तु त) — [c]) M1 वल॰ (for बल॰)
15 [c]) D1 2 प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि॰) — [d]) D1 2 दुरासद (for अनुत्तमम्)
16 G1 om 16[ab] — [b]) T2 G2-4 [अ]थ (for स) — Ś1 D1 T2 G3 (hapl.) om 16[c]-17[d]
17 Ś1 D1 T2 G3 om 17 (cf v l 16) — [ab]) K3 4 D1 कोपाद्वज्रमिन्द्र॰ (for वज्र घोररूप)
18 [a]) K2-4 B Dc Dn D3-6 त (for सं-) G1 त बाहु (for च्यवनो) D1 2 च्यवन स्तभयामास — [b]) D1 2 जुहाव T2 (by corr.) [S]नले — [c]) B2 T2 (by corr.) कृत्यार्थे D1 2 स (for सु) — [d]) Ś1 K1 देवान् (for देव) D1 2 देवेश हन्तुमुद्यत
19 [a]) D1 2 तत्र (for तत) Ś1 K D3 5 तत्र कृत्यो ऋषो जज्ञे, B Dc D4 6 तत कृत्याथ सजज्ञे — [b]) N (except D1 2) मुनेस् (for ऋषेस्) — [c]) D1 2 ॰कायो (for ॰वीर्यो) — [d]) T1 G1 महारव (for ॰सुर॰) D1 2 महावीर्यो महाबल — [e]) Dc T G2 3 तस्य (for यस्य) — [f]) S1 K1 वै, K4 D3 M नृ-, D1 2 स (for तु) — After 19 Ś1 K1 2 4 D1-3 ins
605* तस्य प्रमाण वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ।
20 [b]) B2 D1 2 M तीक्ष्णोग्रदशन, T1 तीक्ष्ण तद्दर्शन, G4 तीक्ष्णाग्र दशन — [c]) S1 K D1-3 5 हनुरेक स्थितस B1 3 4 Dc Dn D4 6 M त्वस्य (for तस्य) — [d]) S1 K D1-3 5 भूमावेको दिव गत॰
21 [a]) Ś1 K B Dn D1 3-6 चा(K4 त्वा)यता (for आ॰) Dc आयताश्चतुरो दष्ट्रा — [c]) Ś1 K1 2 B1 3 4 Dn D4 6 T G3 4 तस्य (for त्वस्य) — [e]) Ś1 प्राकार दशना॰, K1 3 4 D5 ॰शिखरा॰, K2 B Dc Dn D4-6 प्रासादशिखरा॰, D1 2 प्राकारपरिखा॰, T2 G3 M2 प्रासादसदृशा॰
22 Dc2 om 22[ab] — [a]) T G परिघसकाशौ — [b]) S व्यायतौ (for आयतौ) K3 चायुत, D5 अयुतौ, T2 G3 4 भीषणौ (for अयुत) Ś1 सम, K3 शम, G2 शत (for समौ) — [c]) G1 2 4 शशिरवि॰ (by transp.) — [d]) B Dn D4 6 वक्त्र कालाग्निसनिभ
23 [b]) K3 4 D5 विद्युच्चलित॰, D1 2 विद्युच्चापल ; D3 विद्युच्चचल॰ — [d]) T2 G3 4 जगद्बली
24 [a]) Ś1 Dc D1 2 स (for स) — [c]) S1 K1 3 4 D3 5 घोरनादेन — [d]) K3 B2 Dc D1 2 6 S (except M2) पूर॰ (for नाद॰)

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 Dn2 T G1-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* N (om sub parvan name) mentions only सौकन्य (K4 D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य) — *Adhy name* T2 G3 पुरदर वज्रस्तम्भन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 123, Dn2 124 (as in text), Dn3 S 125 (M2 127) D1 129 — *Śloka no* Dn D1 25

१२५

लोमश उवाच ।

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

125

2 ^{a}) $D_{1\,2}$ स तथा (for भयात्स) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_2 T_2 $G_{2\,3}$ सृक्किणी ; B सृक्कणी , D_3 सृक्कणीं , G_1 सृक्कणिं ; M_1 स्त्रक्कणी , M_2 स्त्रक्किणी $G_{1\,4}$ परिलेलिहन् (for लेलिह॰न्मुहु॰) — ^{c}) D_5 पाण्डवेय (for देवराजश्च॰) $Ś_1$ K D_3 प्रणतोब्रवीत्पाण्डवेय (hypermetric!)

3 B_4 om 3–4 — ^{c}) $D_{1\,2}$ भविष्येते वच सत्यं — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc सत्य (for ब्रह्मन्) $K_{3\,4}$ B Dn D_{1-6} वचो विप्र ($D_{1\,2}$ सर्वमेतत्) प्रसीद मे

4 B_4 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ मा (for न) — ^{b}) $K_{1\,2}$ D_3 भवति (for भवतु) T_1 $G_{2\,4}$ M_2 एषोपरो (for एष परो) $Ś_1$ K D_1 तपोधन (for परो विधि॰) — ^{c}) $D_{1\,2}$ त्वाहं (for चाहं) B_1 देवर्षे , $B_{2\,3}$ S ब्रह्म (for विप्र॰)

5 ^{a}) T_2 G_{1-3} सोमपौ (for सोमार्हौ) — ^{b}) Dn D_4 यथा चाद्य , G_1 तथै (for यथै) K_4 D_{1-3} T_1 transp कृतौ and त्वया — After 5^{ab} S ins

606* तथैव मामपि ब्रह्मञ्श्रेयसा योक्तुमर्हसि ।

— T_2 om 5^{c}–6^{f}

6 T_2 om 6 (cf v l 5) — ^{b}) T_1 G (G_3 om) M_2 transp लोके and कीर्ति $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_2 भवेदिति ; K_3 $D_{1\,2}$ भविष्यति (for प्रथे॰) — ^{c}) $D_{1\,2}$ एषः ; S (except G_3 , T_2 om) ततो (for अतो) $D_{1\,2}$ [ए]त्र (for [ए]तद्) M प्रथित (for विहित) — After 6^{cd}, $D_{1\,2}$ ins

607* इह रिरंसया देवा पितरश्च महर्षय ।
अर्चयन्ति महाप्राज्ञ क्रतु तव महाबला ।

— ^{f}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ S (except M_2 , T_2 om) एव (for एतद्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यदि॰ (for यथे॰)

7 ^{b}) B Dn $D_{4\,6}$ भार्गवस्य (for च्यव॰) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ मन्युर्व्यपागम॰ , K_3 D_5 मन्युर्व्युपाशम॰ ; K_4 D_3 मन्युर्व्यपारम , Dc G_2 स मन्युरगम॰ , $D_{1\,2}$ T_1 G_3 स मन्युरशम॰ , G_4 स मन्युर्व्यशम॰ ; M शम मन्युरगा॰

8 ^{d}) K_1 $D_{1\,2\,4}$ पूर्वं (for पूर्व॰) $D_{1\,2}$ महात्मना (for पुन पुन)

9 ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ G_1 M_2 तदा मद , Dc ततो मद ; $D_{1\,2}$ मदमेव $Ś_1$ $K_{1\,2}$ च (for वि) — ^{c}) $B_{1\,3}$ ॰भ्या सह देवाभ्या

10 ^{ab}) B D (except $D_{2\,5}$) T_2 G_{2-4} transp सर्वे and लोके॰ T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ ददता (for व) $T_{1\,2}$ (before corr) वर — ^{c}) G_4 तदारण्ये (for सहा) — ^{d}) B_2 Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ [अ]नुकूलया , D_5 [अ]नुरक्तवान् — After 10, $D_{1\,2}$ ins

608* अथापीह प्रगायन्ति गाथा तस्यैव धीमत ।
ता श्रुत्वा चक्षुषोर्हानिं नाप्नुवन्तीह मानवा ।
शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।
ये श्रुत्वा संस्मरिष्यन्ति तेषां चक्षुर्न हीयते ।

तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
इह ते वै चरूंन्प्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।
यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

---

11 ^{b}) D1 M दिव्य (for राजन्) T1 G1 विशां पते (for प्रका°) — After 11^{ab}, Ś1 K D3 read 13^{abcd} — ^{d}) T1 G1 समर्चय (for च तर्पय) — After 11, T1 ins

609* तर्पयाद्य पितॄन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 ^{a}) Ś1 K3 T1 एत, K1 एव (for एतद्) D1 2 एतत्पश्य च राजेंद्र — ^{b}) K1 B4 Dc सिकताख्य, K3 शिति काक्ष, K4 D3 शितिकठश्, T1 G M1 सिकताख्यश्च (G1 सिकतस्य) D1 2 सितिकठस्य च प्रभो — ^{d}) Ś1 K1 2 कुरुनवन, D3 (by transp) दर्शन कुरु — ^{e}) K3 4 महाभाग, D3 T G महीपाल (T1 G1 च सर्वेषु) (for महाराज) — ^{f}) T2 G1 महाराज (for सर्वेषु च) Dc D3 [ए]व, T2 G3 4 [ए]षु (for च) D3 [उ]दक (for जल) K1 B Dc स्पृशन् — After 12, K1 2 B1 (om line 3) 2 3 (om line 4) D (except D1-3 5) ins

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।
सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
अय हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशन॰ ।
अत्रोपस्पृश चैव त्व सर्वपापप्रणाशने ।
[(L 1) B1-3 यास्यसि (for प्राप्स्यसि)]

— After 12, the sequence in D1 is 13^{ef}-14^{ab} 13^{abcd}, 610*, 14^{cd} 15 etc

13 Ś1 K D3 read 13^{abcd} after 11^{ab} For sequence in D1 cf v l 12, D2 reads 13^{abcd} after 14 — ^{a}) Ś1 K1 T2 G3 3 M अर्चीक॰, B3 D1 G1 आर्चिक॰, Dc2 आवीक॰ — ^{c}) Ś1 K1 नित्याश्, K4 याज्याश्, D1 चित्याश्, T1 G1 चित्याश्, M1 चित्यश्, M2 चित्यश् (for चैत्याश्) B1 4 Dc चैव, T1 G1 2 4 M1 चैता, M2 corrupt (for चैते) Ś1 K1 D3 बहुमतास्, K2 B Dc Dn D4 6 °विधास्, M1 °शिवास्

14 For sequence in D1 cf v l 12 — ^{a}) K1 2 D3 5 S चन्द्रसरो, B2 चन्द्रमस K1-3 D3 5 राजन्, S नित्य (for तीर्थं) — ^{b}) K3 D5 S अर्चयन्त्य(K3 आजह्रु ऋ ; D5 आजह्नु)षय॰ सदा — ^{c}) K3 4 B Dc Dn D3 4 6 वाल॰ (K4 B Dc2 °लि)खिल्या॰, D1 पुरा केचिद्, M पुराणाश्च (for च ऋषयो) T G वैखानसप्रभृतयो — ^{d}) K3 4 B Dc Dn D3 4-6 पाव(K3 Dc परा , K4 D5 पारा)का वायुभोजना॰ — After 14, D2 reads 13^{abcd}

15 Cf 381* and note thereon — Ś1 om 15^{ab} — After 15^{ab}, B2 ins

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विद्मस्तत्र कारणम् ।

[Cf Nil 's gloss on B 3 125 18, and on B 3 82 38]

16 ^{a}) Dc Dn2 n3 D4 6 शान्तनु B Dc Dn D4 6 राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^{b}) N (except K2 Dc) नराधिप — ^{d}) Dc प्राप्य, D1 2 M1 प्राप्तौ (for प्राप्ता)

17 ^{a}) S नित्याश्रया — ^{b}) K3 D3 M सहर्षिभि (for म°) — ^{c}) Ś1 अर्चीकपर्वतो तेषु, K1 2 अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ, K3 D5 आर्चीकपर्वते पुण्ये, K4 D1-3 आ(K4 अ)र्चीकपर्वते रम्ये, T2 G आर्ची(T2 G3 अर्ची , G1 आर्चि)के पर्वतवरे — ^{d}) K1 4 ताम्रमस्य, K2 मान्नमस्य, K3 Dc D3 ताम्रमस्य, D1 2 स्थानमस्ति, T2 G2 3 ते यजते; G4 ते युज्यते (for तान्यजस्व)

18 ^{a}) T1 इह कृत्स्न, G इन्तरे वै (for इह ते वै) Ś1 K1 2 Dc (Dc m as in text) D3 चरव कार्या , K3 न नच कार्या॰, K4 D1 2 तरव कार्या ; B1 वै चरू कार्य , D5 च तप प्राशन्, M1 वै चरुप्राश॰, M2 वै चरून्प्राश (for वै चरून्प्राश्नन्) — ^{b}) Ś1 K Dc D1 3 अ(K1 4 D3 आ)तिथेया॰ (K3 आतिथ्य च), B1 आतिथेय , D5 नियमश्च; S त्रिदशाश्च (M1 स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च) — After 18^{ab}, T G read 20^{cd}-21^{ab} — ^{c}) K1 Dn3 D5 G2 4 M2 °स्रोता (for °स्रोता) — ^{d}) T G3 4 कृष्णा D3 निह, T2 G1-4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजन्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १
यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

(for चेह) K4 D1 तपोरता°, S तपोधन (T2 G3 °ना, G1 °र)

19 b) Ś1 K1-3 B D1 °कर्षण — d) B Dc Dn D4 6 त्वयैव सह पाण्डव

20 a) K4 B2 4 D1 प्रश्रवण — b) B Dn D4 6 मनुजेश्वर (B1 पुरुषर्षभ) (for मनुजा°) — cd) S अत्र (for यत्र) D1 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः

21 a) Ś1 निवसन्; B Dn D4 6 [ऽ]प्यवसन् (for न्यवसन्) — b) K1 क्षत°, K2 धृतौ (sic) (for क्षान्ता°) D1 काक्षत सिद्धिमुत्तमां, D2 काक्षित° सिद्धिमुत्तमं; S काक्षत सर्व(M इ)धर्मिण — c) Ś1 K1 2 ऋद्धबुद्धीनाम्, K3 D5 मृदुबुद्धीनाम् (for ऋजु°) — d) D2 S शिव (for शुभ)

22 b) K3 B Dc1 Dn D4-6 महर्षि (for राजर्षि) — c) D1-3 नानायूप° D1-3 S पुण्या (for राजन्) — d) D1-3 S सर्व (for पुण्या)

23 a) T1 अत्रारामे महातेजा° — Ś1 K1 2 om 23cd — c) K3 Dn D4 5 M साहदेवि, B Dc सह देवै (Dc2 इह देवि); D6 (m as in text) साहदैवि B2 विख्यात; D1 2 M2 राजेंद्र (for कौन्तेय) — d) Dc D1 2 S (except T1 G1 M1) वदता (for द°) D1 4 G2 M2 वर

Colophon. — *Major parvan* S1 K1 2 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 M1 तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B4 and only सौकन्य in M1) Ś1 K1 2 B1-3 Dc Dn D2-4 6 G2 M2 (all om sub parvan name) mention only सौकन्य, K3 4 D1 5, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य To सौकन्य, K B1 3 4 Dc D1-3 5 G2 M add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 124, Dn2 125 (as in text), Dn3 S 126 (M2 128) D1 130 — *Śloka no* Dn 26 D1 28

126

1 a) K3 Dc D1 T1 राजशार्दूल — c) Ś1 K1 2 महेष्वासो; S (except G4 M2) महान्ब्रह्मन् — d) D1 2 M1 युवनाश्वा(D2 °श्व)न्, G4 M2 यु(M2 य)वनाश्वो B2 T1 G1 महीपति (for नृपो°) — e) K1 Dn D2 4 6 चैनां; B1 4 Dc चैव; T G च ता (for चैता) B1 4 Dc पद (for परा) B1 कष्टा, D3 कीर्तिं; S ख्याति (for काष्ठा)

2 K3 om 2cd — After 2, S ins

612* सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमान त्वयानघ ।

3 a) D3 °पाद° (for शब्द°) Ś1 K1 2 4 स; K3 D3 5 वै (for च) — b) Ś1 K1 2 तुल्य° (for तस्य) K3 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै, D3 5 लोकेषु परिगीयते — K3 om 3c-4d, D5 om 3cd

4 K3 om 4 (of v l 3) — After 4ab, B1 4 ins

613* यथा चासौ समभवच्चरितं तस्य धीमत ।

तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
इह ते वै चरूनप्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।
यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

---

11 ^{b}) D1 M दिव्य (for राजन्) T1 G1 विशा पते (for प्रका°) — After 11^{ab}, Ś1 K D5 read 13^{abcd} — ^{d}) T1 G1 समर्चय (for च तर्पय) — After 11, T1 ins

609* तर्पयाद्य पितॄन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 ^{a}) Ś1 K2 T1 एत, K1 एव (for एतद्) D1 2 एतत्पश्य च राजेंद्र — ^{b}) K1 B4 Dc सिकताख्य, K2 शितिकाक्ष, K4 D5 शितिकठश्, T1 G M1 सिकताद्वयश् (G1 सिकतस्य) D1 2 सितिकठस्य च प्रभो — ^{d}) Ś1 K1 2 कुरुनंदन, D2 (by transp) दर्शनं कुरु — ^{e}) K3 4 महाभाग, D5 T G महीपाल (T1 G1 च सर्वेषु) (for महाराज) — ^{f}) T1 G1 महाराज (for सर्वेषु च) Dc D3 [ए]व, T2 G3 4 [ए]षु (for च) D5 [उ]दक (for जल) K1 B Dc स्पृशन् — After 12, K1 2 B1 (om line 3) 2 3 (om line 4) D (except D1–3 5) ins

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।
सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशन ।
अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
[(L 1) B1–3 यास्यसि (for प्राप्स्यसि)]

— After 12, the sequence in D1 is 13^{ef}–14^{ab}, 13^{abcd}, 610*, 14^{cd}, 15 etc

13 Ś1 K D5 read 13^{abcd} after 11^{ab} For sequence in D1 of v l 12 D2 reads 13^{abcd} after 14 — ^{a}) Ś1 K1 T2 G2 3 M अर्चीक-; B3 D1 G1 आर्चिक°, Dc2 आवीक° — ^{e}) Ś1 K1 नित्याश्, K4 याज्याश्, D1 चित्याश्; T1 G1 चित्याश्, M1 चित्यश्; M2 चित्यश् (for चैत्याश्) B1 4 Dc चैव; T1 G1 2 4 M1 चैता, M2 corrupt (for चैते) Ś1 K1 D5 बहुमतास्, K2 B Dc Dn D4 6 °विधास्, M1 °शिवास्

14 For sequence in D1 cf v l 12 — ^{a}) K1 2 D3 5 S चद्रसरो, B3 चद्रमस K1–3 D3 6 राजन्, B नित्य (for तीर्थ) — ^{b}) K3 D5 S अर्चयन्त्य् (K3 आजहु ऋ ; D5 आजहृन्)पय सदा — ^{c}) K3 4 B Dc Dn D3 4 6 वाल (K4 B Dc1 °लि)खिल्या°, D1 पुरा केचिद्, M पुराणाश्च (for च ऋषयो) T G वैखानसप्रभृतयो — ^{d}) K3 4 B Dc Dn D3 4–6 पाव(K3 Dc परा , K4 D5 पारा)का वायुभोजना — After 14, D2 reads 13^{abcd}

15 Cf 381* and note thereon — Ś1 om 15^{ab} — After 15^{ab}, B2 ins

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विघ्नस्तत्र कारणम् ।

[Cf Nil 's gloss on B 3 125 18, and on B 3 82 38]

16 ^{a}) Dc Dn2 n3 D4 6 शातनु° B Dc Dn D4 6 राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^{b}) N (except K3 Dc) नराधिप° — ^{d}) Dc प्राप्य, D1 2 M1 प्राप्तौ (for प्राप्ता°)

17 ^{a}) S नित्याश्रया — ^{b}) K3 D5 M सहर्षिभि (for म°) — ^{c}) Ś1 अर्चीकपर्वतौ तेषु, K1 2 अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ, K3 D5 आर्चीकपर्वते पुण्ये; K4 D1–3 आ(K4 अ)र्चीकपर्वते रम्ये, T2 G आर्ची(T2 G3 अर्ची , G1 आर्चि)के पर्वतवरे — ^{d}) K1 4 ताम्रमस्य, K2 माम्रमस्य, K3 Dc D5 ताम्रमस्य, D1 2 स्थानमस्ति, T2 G2 3 ते यजते, G4 ते युज्यते (for तान्यजस्व)

18 ^{a}) T1 इह कृत्स्न, G इतरे वै (for इह ते वै) Ś1 K1 2 Dc (Dc m as in text) D3 चरव° कार्या ; K3 न वच कार्या°, K4 D1 2 तरव कार्या°; B1 वै चरुः कार्ये ; D5 च तप° प्राशन्, M1 वै चरुप्राशा°, M2 चै चरून्प्राश (for वै चरून्प्राशन्) — ^{b}) Ś1 K Dc D1 3 अ(K1 4 D5 आ)तिथेया° श्चन्) — ^{b}) Ś1 K Dc D1 3 अ(K1 4 D3 आ)तिथेया° (K3 आतिथ्य च), B1 आतिथेय° ; D5 तिथयश्च, S त्रिदशाश्च (M1 स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च) — After 18^{ab}, T G read 20^{cd}–21^{ab} — ^{c}) K1 Dn3 D5 G2 4 M2 °स्रोता (for °स्रोता°) — ^{d}) T G3 4 कृष्णा D3 त्विह, T2 G2–4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजन्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १
यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

(for चेह) K4 D1 तपोरता°; S तपोधन (T2 G3 °ना; G1 °र)

19 b) Ś1 K1-3 B D1 °कर्षण — d) B Dc Dn D4 6 त्वयैव सह पाडव

20 a) K4 B3 4 D1 प्रश्रवण — b) B Dn D4 6 मनुजेश्वर (B1 पुरुषर्षभ) (for मनुजा°) — cd) S अत्र (for यत्र) D1 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागता°

21 a) Ś1 निवसन्; B Dn D4 6 [ऽ]प्यवसन् (for न्यवसन्) — b) K1 क्षत, K2 श्रुतौ (sic) (for क्षान्ता°) D1 काक्षत सिद्धिमुत्तमा, D2 काक्षित सिद्धिमुत्तम, S काक्षत° सर्वे(M °ह)धर्मिण — c) Ś1 K1 2 ऋद्धबुद्धीनाम्, K3 D5 मृदुबुद्धीनाम् (for ऋजु°) — d) D2 S शिव° (for शुभ°)

22 b) K3 B Dc1 Dn D4-6 महर्षि (for राजर्षि°) — c) D1-3 नानायूप° D1-3 S पुण्या (for राजन्) — d) D1-3 S सर्वे (for पुण्या)

23 a) T1 अत्रारामे महातेजा — Ś1 K1 2 om 23cd — c) K3 Dn D4 5 M साहदेवि°, B Dc सह देवै (Dc2 इह देवि); D6 (m as in text) साहदेवि B2 विख्यात, D1 2 M2 राजेंद्र (for कौन्तेय) — d) Dc D1 2 S (except T1 G1 M1) वदता (for द°) D1 4 G2 M3 वर

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* B4 M1 तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B4 and only सौकन्य in M1) Ś1 K1 2 B1-3 Dc Dn D2-4 6 G2 M2 (all om sub parvan name) mention only सौकन्य; K3 4 D1 5, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य To सौकन्य, K B1 3 4 Dc D1-3 5 G3 M add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 124, Dn2 125 (as in text), Dn3 S 126 (M2 128) D1 130 — *Śloka no* Dn 26, D1 28

126

1 a) K3 Dc D1 T1 राजशार्दूल — c) Ś1 K1 2 महेष्वासो, S (except G4 M2) महान्ब्रह्मन् — d) D1 2 M1 युवनाश्वा(D2 °श्व)न्, G4 M2 यु(M2 य)वनाश्वो B2 T1 G1 महीपति° (for नृपो°) — e) K1 Dn D2 4 6 चैना; B1 4 Dc चैव; T G च ता (for चैता) B1 4 Dc पद (for परा) B1 कष्टा, D3 कीर्ति, S ख्याति (for काष्ठा)

2 K3 om 2cd — After 2, S ins

612* सत्यकीर्तेर्हि मान्धातु कथ्यमान त्वयानघ ।

3 a) D3 पाद (for शब्द°) Ś1 K1 2 4 स, K3 D3 5 वै (for च) — b) Ś1 K1 2 तुल्य (for तस्य) K3 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै, D3 5 लोकेषु परिगीयते — K3 om 3c-4d, D5 om 3cd

4 K3 om 4 (cf v l 3) — After 4ab, B1 4 ins

613* यथा चासौ समभवच्चरित तस्य धीमत ।

लोमश उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ ६
अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८
तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— ^{c}) D_3 स (for वै) — ^{d}) D_2 M लोकेस्मिन् Ś$_1$ $K_{1\,2}$ परिकीर्त्यते D_3 तस्य शक्रसमद्युते (= 3^{b})

5 $5^{a} = 1\ 91\ 1^{a}$ — $5^{d} = 1\ 144\ 16^{d}$

6 ^{b}) S (except M_2) प्राप Ś$_1$ K_1 वर — ^{c}) D_c $D_{1\,2}$ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर् — ^{d}) B D_n D_6 भजयत्स्वाप्त°; D_c मुख्यैश्चैवाप्त°, $D_{1\,2}$ अवाप्तवर°

7 ^{a}) Ś$_1$ K D_c $D_{1-3\,5}$ स (K_1 सु), $B_{1\,3\,4}$ च (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ K D_c $D_{1-3\,5}$ सु (for स) B D_n $D_{4\,6}$ महाव्रत, D_{c2} धृत° (for दृढ°) — ^{d}) K_1 T_1 वने (for वन)

8 Ś$_1$ om 8^{a} — ^{b}) $B_{1\,4}$ D_n D_{4-6} M_2 आत्मवान् (for आत्मना) — After 8^{ab}, K_2 B D_c D_n D_3 (marg) $_{4\,5}$ ins

614* स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः ।

— ^{c}) $D_{1\,2}$ °शुष्ककण्ठः सन्, T G पिपासुः शुष्क° (T_1 खिन्न°)

9 ^{b}) Ś$_1$ K $D_{3\,5}$ भृगुरप्यथ — ^{c}) Ś$_1$ सौद्युम्नो, K_1 °म्नीं, K_4 °म्नैर्, M_2 °म्न — ^{d}) B_3 महर्षे

10 ^{f}) $G_{2\,4}$ शक्रसमद्युतिं — After 10, S ins

615* तद्वारि विधिवद्राजन्यस्मिन्नासीत्सुसंस्कृतम् ।

[T_1 रात्रौ पिहितं, G_4 वारि विहितं (for वारि विधिवद्)]

11 ^{c}) $K_{1\,2}$ रात्रि (K_2 °त्रि) जागरण श्रान्त, $K_{3\,4}$ D_c $D_{2\,3\,5}$ M_1 रात्रिजागरणश्रान्तान्, B_4 T_1 G_2 °श्रान्त°, D_n D_4 $G_{1\,4}$ °णाच्छ्रान्तान्, D_1 रात्रौ जागरणश्रान्ता°, D_2 रात्रौ राजन्सु विश्रान्ता°; D_6 रात्रिजागरणाच्छ्रान्ता° — ^{d}) D_c समतीतवान्, T_1 स तु पार्थिव, T_2 G_{1-3} स च पार्थिव, M_1 समुपेत्य तान् (for समतीत्य तान्) $K_{3\,4}$ $D_{3\,5}$ युवनाश्वोऽभ्यतीत्य तान्, $D_{1\,2}$ सुषुपु° स(D_2 स)हिता नृप.

12 ^{a}) $D_{1\,2}$ ततो राजन् (for पिपा°) — ^{b}) Some MSS पानीयार्थं — ^{c}) K_4 D_3 स-; $D_{1\,2}$ स (for त) B_{1-4} D_c D_n $D_{4\,6}$ शान्त° (for श्रान्त) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,4}$ D_c $D_{1\,2}$ पानीय सम(B_4 °यमन्व)याचत, K_3 D_5 वार्यं याचत पार्थिव

13 ^{ab}) $K_{3\,4}$ D_c transp शुष्केण and कण्ठेन — ^{c}) $K_{3\,4}$ D_3 गिर, M_2 तत° (for तदा) $D_{1\,2}$ नाश्रौषन्मुनयो राजन् — ^{d}) $K_{2\,4}$ D_2 वासित, B_3 D_c D_{4-6} वासत; B_4 भाषत, D_n M_2 वाशत°, $D_{1\,2}$ भाषित (for वाशितम्)

14 ^{b}) K_3 वारिपूर्णं, $D_{1\,2}$ तोय° — ^{d}) Ś$_1$ जल (for पीत्वा) Ś$_1$ पीत्वा, $K_{1\,2}$ चैन, T_1 चागो, T_2 G_{3-4} चापो (for चाम्भो) $B_{1\,3}$ D_c D_{n2} व्यपासृजत्, T_1 [ऽ]प्यवासृ; T_2 G_3 ह्यवासृ°, $G_{2\,4}$ [ऽ]भ्यवासृ°

15 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{3\,5}$ पीत्वा तु (for स पीत्वा) D_3 वारि (for तोय) — ^{c}) $D_{1\,2}$ परं निर्वाणमगमत् — ^{d}) $K_{3\,4}$ B_4 स सुखी, M_2 स सखी (for सुसुखी) $D_{1\,2}$ सुखी चैवाभवत्तदा

16 ^{b}) $K_{1\,2}$ G_3 स नराधिप, D_3 °धिप, G_2 M_1 ते नराधिप B_{2-4} D_c D_n $D_{4\,6}$ मुनय° सतपोधना — ^{c}) $D_{1\,2}$ T_2 G_4 तत्र (T_2 G_4 °त्र) कलश, T_1 तत्र ददृशु°, G_1

कस्य कर्मेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२
पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ २३
विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

कलश तत्र (for त च कलश) — ᵈ) T1 सर्वे एव महामते

17 ᵃ) K2 B2–4 Dn D4–6 ते (for च) — ᵇ) D1 2 T2 G2–4 समाहिता — ᶜ) B Dc Dn D3 4 6 G3 मम; D1 2 [अ]हम् (for मया) K3 B D (except D3) T G3 4 [ए]व (for [ए]व) — ᵈ) T1 G1 सर्वं (for सत्य)

18 ᵇ) Ś1 K D3 5 M1 वै (M1 स) भृगुस् (for भार्गवस्) — ᶜ) K3 सुतार्थे; D1 सुतीर्थं (for सुतार्थं) Ś1 K1 2 सम्भृता (for स्थापिता) Dc च (for हि) — ᵈ) Ś1 K1 2 सयुता (for भृता)

19 ᵃ) Ś1 K1 यत्रा (for ह्यत्रा) — ᵇ) K1 2 युक्ताय (for आस्थाय) Ś1 K Dc D1–3 5 केवल (for दारुणम्) — ᶜ) T2 G1–3 अस्य (for तव) — ᵈ) K1 2 Dn1 T G °क्रम, D3 °क्रम

20 ᵃ) D1 2 महाबाहुर्; T G कायो (G4 वीर्यो); M1 बाहो (for महाबलो) T2 G3 महायोगस्, G4 कायस्, M2 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्) — ᵇ) D1 2 सुतो यश्च°, S तपोयोग — ᶜ) Ś1 Dc अति (for अपि)

21 ᶜ) K2 B4 Dc D3–6 अब्भक्षणात् D1 2 आप° पीतास्त्वया राजन् — ᵈ) K3 D5 अन्यथैवोपपादित

22 T2 om 22ᶜ–23ᵈ — ᵃᵇ) Ś1 K Dc D3 5 transp शक्य and कर्तुं B1 एव (for एतत्) T1 G1 कर्म ततो (for कर्तुमतो) — ᶜ) D1 किं तु, D2 किं नु (for नूनं) K1 चैव कृत, D3 कर्म°, T1 M2 देव (for दैव°) D1 2 मन्ये (for ह्येतद्) — ᵈ) K1 एव, S (G3 om) एतत (for एव)

23 T2 om 23ᵃᵇᶜᵈ (of v l 22), K4 om 23 — ᵃ) Ś1 K (K4 om) D3 5 यत् (for या°) — ᶜ) S1 K1 3 D3 महावीर्य — ᵈ) K1 मत्तपोवीर्यसमता, D1 2 S (T2 om) न युक्त कृतमद्य वै — ᵉ) Dc D1 ताभिस्, D3 तेभ्यस्, G2 3 M तस्मात् (for ताभ्यस्) — Ś1 om (hapl) 23ᶠ–24ᶜ — ᶠ) D1 2 अति (for एव°) B Dc Dn D4 5 ईदृश जनयिष्यसि

24 Ś1 om 24ᵃᵇᶜ (of v l 23) — ᵃ) K Dc D1–3 5 चात्र; S तात (for तत्र) — ᶜ) K2 4 तत, Dc1 यस्य, Dc2 यस्त्व; M यदा (for यथा) — After 24, K2 B Dc Dn D4 6 ins

616* गर्भधारणजं चापि न खेदं समवाप्स्यसि ।;

while D5 ins

617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा त्विति तथाब्रवीत् ।,

and, finally, S ins

618* न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ।
[M1 तदा, M2 तथा (for न च)]

25 ᶜ) K3 4 B1 3 D3 T2 G1–3 वामपार्श्वं; D1 2 वाम कुक्षिं — ᵈ) M2 स्थित° (for सुत°) K1 सद्य (for सूर्य) B Dn D4 6 स्थित° (for [अ]पर)

27 D2 om 27ᵃᵇ (along with 26ᵇᶜᵈ) — ᵃ) Ś1 तस्य (for ततः) — After 27ᵃᵇ, K1 2 B2–4 Dc Dn D4 6 ins

619* ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ।
[K1 2 Dn1 n2 Dc1 क, Dc2 के (for किम्)]

— T1 om 27ᶜ–29ᵇ — ᶜ) Ś1 कृतोस्या°, D1 2 च तस्या° (for ततोऽस्या) — ᵈ) D1 2 शिशो (for शक्र) T2

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३
तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
चितचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राजँल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
एकाह्ना पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G_{1-3} स्वामभिसदधात्; M समभिसदधात्

28 T_1 om 28 (cf v l 27) — [a]) G_2 M [ए]व (for [ए]व) — [b]) $K_{3\,4}$ D_{1-3} परिभाष्य स, B Dc Dn $D_{4\,6}$ भाषिते चैव, T_2 G भाषित चैव, D_5 परिष्वज्य च (for परिभाष्ट स as in $Ś_1$ $K_{1\,2}$) D_{1-3} वज्रभृत् (for वज्रिणा) M परितुष्ट इवाभवत्

29 T_1 om 29^{ab} (cf v l 27) — [b]) $K_{1\,2}$ Dc_2 आसाद्य स, D_5 प्रस्थाप्य स (*sup lin* समासाद्य), T_2 G_3 आस्वाद्यास्य (for आस्वाद्य स) — [c]) B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_4 M_2 महातेजा°, D_3 T_2 G_3 महीपाल — [d]) B Dc Dn $D_{4\,6}$ किष्कूनाराजन्, T_2 G_3 °णा स, G_1 शिशुनाशु, M किष्कूणा तु (for °णा च) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ किष्कूनथ चतुर्दश

30 [a]) T_1 सधनुर्वेद, M_2 तु धनुर्वेद — [b]) T_2 G_{2-4} सर्वाण्य° (for दिव्यान्य°) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M महात्मान, T_2 G_3 महाराज — [d]) K_3 ध्यात मात्राणि, B_2 Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 ध्यातमात्रस्य, Dc ध्यानमात्रस्य, T_1 जातमात्रे च

31 [a]) $D_{1\,2}$ चाजगव (for आज) B Dc Dn $D_{4\,6}$ आजगव नाम धनु — [c]) $D_{3\,6}$ G_1 M_1 अभेद्य $D_{1\,2}$ चैव (for चैव) — [d]) $Ś_1$ K B Dc Dn D_{3-6} उपशिश्रियु°, T_1 उपसश्रयात्, G_2 M_1 समुपाश्रयन् (for उपसश्रयन्) $D_{1\,2}$ उपतस्थे नराधिप

32 [a]) K_3 S (except G_4 M_2) भग (for मघ°), cf v l 3 51 14, 18 — [c]) K_4 D_3 कर्मणा (for धर्मेण) S [ए]वाजय° (M_2 [अ]पालय°) (for व्यजय) — [d]) $D_{1\,2}$ च क्रमै (for वि)

33 [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ प्रवर्तत — [c]) S_1 $K_{1\,2}$ राज्य च, $K_{3\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ सर्वाणि (for राजर्षिं)

34 [a]) K_4 [ए]षा, T_2 $G_{3\,4}$ [ए]व (for [इ]य) — [c]) $K_{1\,2}$ बहुभिर् (for विविधैर्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ विविधै (for बहुभि) S_1 $K_{1\,2}$ स्वास , K_3 $D_{1\,3}$ T G_{1-3} चास , K_4 G_4 भूरि° (for स्वास)

35 [a]) K_1 चितचित्यो, K_2 $D_{3\,5}$ S कृतकृत्यो (M_2 चिताश्रित्यो), $K_{3\,4}$ चैतनित्यो, B_4 चित्रचित्यो, $D_{1\,2}$ विनिवृत्तो (for चित) — [b]) $K_{3\,4}$ D_5 सु , $D_{1\,2}$ [ए]व, D_3 स (for च) B Dc Dn $D_{4\,6}$ धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् — [c]) $Ś_1$ K_1 शक्रस्य शासन, K_3 D_5 शक्रस्याराधन $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ चैव, $D_{1\,2}$ राजा (for राजन्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ G_4 प्राप्त° (for लब्ध°)

36 [a]) B Dn $D_{4\,6}$ एकाहात् (for ह्ना) K_3 D_5 एकाहेन मही तेन — [b]) M_2 वै तदा (for धीमता) $D_{1\,2}$ वीर्येणामितबुद्धिना — [c]) B_2 Dn $D_{4\,6}$ विजिता (for निर्जिता) $Ś_1$ K_2 राजन्, K_1 तेन, $D_{1\,2}$ तस्य (for एव) — [d]) K_2 M पट्टना; K_3 D_5 सवनाकरपत्तना, $D_{1\,2}$ स्थिता° सर्वे महीक्षित

37 Dc_2 om 37^{a}–38^{a} — [a]) $K_{1\,2}$ B Dc_1 Dn $D_{1-4\,6}$ चैत्यैर्, T_2 G_3 चित्रैर् (for चित्यैर्) K_4 ब्राह्मणेभ्यो महाराज — [c]) $D_{1\,2}$ व्याप्ता मही महाराज — [d]) T_1 काचिद् (for किंचिद्) B_2 अनामय, T G_{1-3} M असवृता (M °त), G_4 अनावृता (for अनावृतम्)

38 Dc_2 om 38^{a} (cf v l 37) — [a]) B_1 तत (for तेन) Dc_1 [अ]र्बुद° (for पद्म°) — [c]) B Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ ब्राह्मणाना

39 [b]) S_1 $K_{1\,2}$ अनावृष्टौ T G नराधिप (for महा) — [c]) $Ś_1$ वृष्ट्य, B_4 ष्टिं (for °ष्ट) K_3 T_2 G_3 वृष्टिं सस्य

वृष्टं सस्यविघ्नार्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
प्रजाश्चतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१
तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४२
एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

समृध्यर्थं ; B_2 वृष्टिं समाधिवृ° , Dc वृष्टिसस्याभिवृ° ; D_3 दृष्ट च सस्यवृ° ; $G_{1,3}$ M वृष्ट सस्य(G_1 सर्वं)समृ° — [d] T_1 G_1 वृत्रवैरिण (for वज्र°)

40 [a]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ D_3 तेनासौ (K_4 D_3 न वै) तुमुले युद्धे — [b]) $K_{1,2}$ गा(K_1 ग)धर्वाधि° — [d]) $Ś_1$ K_1 निशितै° (for निहत°)

41 [a]) $D_{1,2}$ चापि (for तेन) — [b]) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ D_5 कृता , K_3 B_3 Dn $D_{4,6}$ त्राता° (for जिता°) K_4 तेन (for राजन्) $B_{1,3}$ Dn D_{4-6} कृतात्मना (for महा°) D_{1-3} पालिता सुमहात्मना — [c]) $Ś_1$ $K_{2,4}$ D_3 T_2 G_{2-4} तेन स्व तपसा, K_3 स्वेनापि तपसा, B_4 तेनार्थे , D_5 स्वेनाति° , T_1 तेनार्धे ; G_1 तेनात्य° — [d]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ B Dn $D_{4,6}$ तापि ताश् (for स्थापिताश्) K_3 D_5 च महौजसा , K_4 D_3 चामितौजसा ; B Dc Dn $D_{4,6}$ M_1 चातितेजसा ; T $G_{2,3}$ M_2 चात्मतेजसा

42 D_1 om 42^{ab} — [b]) B_2 D_1 S आदित्यतेजस° (G_1 °स) — [c]) Dn $D_{4,6}$ यस्य , T_1 G_1 तस्य , T_2 $G_{2,4}$ पुण्य (for पश्य) S_1 $K_{1,2}$ पुण्यतमा देशा° — [d]) $Ś_1$ K_1 मध्यगा° , D_{1-3} धीमत° — After 42, T G ins

620* तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपति ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K_1 B Dc Dn D_5 (marg *sec m*) $_{4,6}$ S ins

621* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ।

[(L 1) S तु (for स) Dc राजेंद्रो (for कौन्तेयो) $B_{2,3}$ D_5 S महात्मना (for मह°)]

Colophon om in B_4 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* B_2 तीर्थयात्रा, followed by लोमशतीर्थयात्रा K_4 D_5 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* $Ś_1$ $K_{1,2}$ माधातृकथा, $K_{3,4}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} माधातो(K_4 D_6 °तू , B_{1-3} D_5 °श्च , D_4 °तु)पाख्यान , Dc माधातृशक्रोपाख्यान , D_1 माधातुरुपाख्यानसमाप्ति , $D_{2,3}$ माधातुराख्यान , M_2 माधातृचरित — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 125 , Dn_2 126 (as in text) , Dn_3 S 127 (M_2 129) , D_1 131 — *Śloka no* Dn 47 , D_1 44

127

1 [b]) $K_{1,3}$ $D_{3,5}$ T_2 $G_{2,3}$ M ददसा (for च°) S_1 K_{1-3} Dc $D_{1-3,5,6}$ S वर (for चर)

3 [c]) K_1 Dc $D_{1,2,4}$ किंचिन् ; K_3 कष्टान् (for कचिन्) — [d]) To avoid the hiatus, $Ś_1$ तयो° , $K_{1,2}$ तथा ; $K_{3,4}$ $D_{2,5}$ त्वपि , B_1 T G M_1 [अ]पि च ; B_2 Dc Dn $D_{4,6}$ M_2 ह्यपि (for अपि)

4 [b]) N (except K_2 Dc D_1) घट° (for यत°), cf 14[c] — [c]) D_5 T G तस्य (T_1 G_1 राजन्) ; M तस्या

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ४
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥ ५
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ८
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११

सोमक उवाच ।

धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्) — ^{d}) S (except M_2) ज्येष्ठाया (for स्त्रीशते)

5 ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ [उ]पतस्थिरे, $D_{1.2}$ ममासत, T_1 समाश्रिरे, T_2 G समासिरे — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} सापत्न, $K_{1.4}$ D_5 सापत्न्य (for सतत) — After 5, $D_{1.2}$ ins

622* ममायमिति मन्वाना मनोभि पुत्रमौरसम् ।

6 ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} पिपीलि(Ś$_1$ $K_{1.2}$ °ल)को — ^{b}) K_4 B_1 D_{1-3} स्फिजे, Dc °चि, Dn $D_{4.6}$ °चि, M_1 °जौ (for °जि) T_1 कदाचिद्दशत त्वचि — ^{c}) Ś$_1$ व्यानदद्, T_1 G_2 ह्यरुदद्, T_2 $G_{2.3}$ ह्यनदद्, G_4 [ऽ]भ्यनदद् Dn $D_{4.6}$ नाद (for राजन्)

7 ^{a}) $D_{1.2}$ मातरस्तास्तत सर्वा — ^{c}) Hypermetric! B Dc Dn $D_{4.6}$ प्रवार्य, G_1 परीतो (for परिवार्य) Ś$_1$ $K_{1.2}$ बाल त, Dn सहसा (for सहिता°) K_4 D_5 परिवार्य तु (D_5 च) त बाल; D_1 परिवार्य त सहिता° — ^{d}) A few MSS तुमल°

8 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °शब्द (for °नाद) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तुमुल (for सहसा) — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ अमात्यपर्षदो, D_5 आगत्य परिषन् K_4 G_2 M मध्य (for मध्ये) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ ह्युपविष्ट $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ T_1 G_1 M_2 महर्त्विज, B Dc Dn $D_{4.6}$ °जा°, $D_{1.2}$ G_2 सऋत्विज°

9 ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ च त सुत (for सुत प्रति)

10 ^{a}) T_1 स सम्भ्रमात् (for त्वर°) T G_3 सहोत्थाय (for स चो) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तत्र (for पुत्रम्) — ^{d}) B_3 Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ अरिंदम, Dc अरिंदमा

11 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} नृप, K_4 D_{1-3} S तत (for नृप°) — ^{c}) Ś$_1$ ऋत्विज, K B Dn D_{3-6} T G M_2 ऋत्विजा (K_3 ऋषिभि), Dc $D_{1.2}$ M_1 ऋत्विग्भि (for जै) Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ M_1 राजा, B_2 तत° (for राजन्) — *N B* The reading ऋत्विजै° was found in some MSS collated, but not included in the crit app — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{5.6}$ सभाया (K_3 D_5 सामात्य°) समुपाविशत्

12 Ś$_1$ लोमश उ°, G_4 राजा — ^{a}) $D_{1.2}$ धिग्धिगस्तु, T_2 $G_{3.4}$ धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह) T $G_{1.3.4}$ [ए]कपुत्रत्वाद् — ^{b}) M_2 अपुत्र वै (for अपुत्रत्व) — ^{c}) Dc नित्यातरत्वाद्, M_1 अनित्यत्वाच्च S (except M_2) मर्त्यानां (for भूता°)

13 ^{b}) Dc Dn $D_{4.6}$ सदृश, $G_{3.4}$ [उ]पचिर्ति $D_{1.2}$ M_2 मया (for प्रभो) Ś$_1$ K $D_{5.6}$ सदृशीना यतव्रत (D_5 °त; D_6 °त), G_1 अनपत्योचित मया — $D_{1.2}$ om 13^{c}–14^{d} — ^{c}) K_1 होढु, K_3 होढ, T_1 चाथ; T_2 G_{2-4} M_1 चोढ, M_2 वोढा (for वोढ) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ तासा (for चा°)

14 $D_{1.2}$ om 14 (cf v l 13) — ^{c}) B_{2-4} Dc Dn D_4 यतमानासु (for °नस्य) — ^{d}) =1 9 3^{d} 4 18 36^{d} Ś$_1$ $K_{1.2}$ दु खतर नृप, $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ M °तर (D_5 °कर) तत°

15 ^{b}) Dc द्विजोत्तमा; $D_{1.2}$ द्विजर्षभ; G_2 नरोत्तम

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७
सोमक उवाच ।
कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सोमक उवाच ।
ब्रह्मन्यद्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

— ^{d}) D5 चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र)

16 ^{a}) Ś1 K B1m 2 3 Dc Dn D2 4–6 T2 G1 3 4 स्यात्तु; D3 तस्मात् (for स्यात्तु) D3 समा, T1 कथ, G1 क्रिया (for तथा)

17 ^{a}) B Dc Dn1 D5 T1 G1 2 4 चैतादृशं; T2 चेत्ता° (for वै ता°) — M2 om (hapl.) 17^{c}–18^{b} — After 17, D6 ins.:

623* क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M2 om 18^{ab} (cf. v. l. 17) — ^{c}) K4 D5 M2 [इ]ह; B Dc Dn D4 6 T G M1 [इ]ति (for हि) D1 2 कृतमेतद्धि भगवन् — ^{d}) Ś1 K B1 Dc D3 5 तद्भवान्; T2 G3 M भगवन् (for भगवान्) M प्रब्रवीहि D1 2 तदिदानीं ब्रवीहि मे

19 ^{b}) Ś1 K2 D1 2 विहिते, G4 च चिते (for वितते) — ^{c}) T1 राजन्, T2 G धीमन् (for श्रीमद्) — ^{d}) M2 उत्तिष्ठेद (for भविष्यत्य.) K3 4 Dc D5 वै (for ते)

20 ^{a}) Ś1 K1 2 वसाया — ^{b}) Ś1 K1–3 आघ्रतु, K4 D3 M2 आघ्रातु (for आघ्राय) — ^{c}) T1 तान् (for ता.) Ś1 सुमहावीरान्, K1 3 D1 2 सुमहावीर्या — ^{d}) Ś1 तान् (for ते) D1 2 भविष्यति सुता प्रभो

21 ^{b}) G1 जीविता स नरात्मजः — ^{c}) K3 D1 2 5 S लक्षण (for उत्तरे) — ^{d}) K3 सव्ये; D3 M1 वामे; D6 मध्ये, T G M2 वाम (for लक्ष्म)

Colophon om. in K3 D5 G4 broken — *Major parvan* Ś1 K1 T2 G2 3 M1 आरण्य — *Sub-parvan* D3 तीर्थयात्रा Ś1 K1 2 (all om. sub-parvan name) mention only सोमक, K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान, and B1 3 4 Dc Dn D2 4 6 M2, only जन्तूपाख्यान — *Adhy. name* B4 ऋत्विग्वाक्य — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 28 (= 128), Dn1 126, Dn2 127 (as in text), Dn3 S (G4 broken) 128 (M2 130), D1 132 — *Śloka no.* Dn 21, D1 20

128

1 ^{a}) Ś1 K1 D1 अथ यथा, B1 यच्च यथा, B3 यथा यथा (for यद्यद्यथा) Dc काम, D1 2 कर्म (for कार्यं) — ^{b}) B Dc Dn D3–6 तत्कुरुष्व (for तत्तत्कुरु) T2 G3 4 यथा (for the *first* तथा) D1 2 तत्कर्तव्यं यथाक्रम — ^{c}) K4 Dc D1 2 कामनया — ^{d}) Ś1 K1 3 4 D3 चिकीर्षामि (for करि°)

2 After the ref., G1 ins.:

624* स सोमकवचः श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारगः ।

— ^{a}) D1 2 S (except G1) स याजयामास तदा (M2 ततः) — ^{c}) T G2–4 तदा (for बलात्) — ^{d}) Ś1 K1 2 D1 2

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

समाकर्षन्, K3 4 D5 6 M अपाकर्षन्, Dn3 D6 T G3 °कार्षु° (for °कर्षु°) — e) K1 2 G1 हतास्मि (for हता स्म) Ś1 K1 2 M2 [इ]ति वाचत्य, K3 4 B D1 3 4 [इ]ति वासत्य, Dc [अ]भिभाषत्य, G2 4 [इ]ति वाश्यत (for [इ]ति वाशन्त्य) — f) T1 G2 तीव्रकोप° Ś1 K1 3 4 B1 3 4 Dn D3 4 समाहता, K3 B2 D1 2 समाहिता Dc तीव्रशोका सुविह्वला

3 a) Ś1 K1 2 प्रकर्षति, K3 4 D5 पर्यकर्षन्, Dc पर्यपृच्छत्, D3 (hypermetric) कर्षयति स्म (for प्रत्यकर्षन्) B Dn D4 6 रुदत्य° करुण वा(B चा)पि — T1 om 3c–5b — d) Ś1 K1 2 [ऽ]पि प्रकर्षति, K3 D3 5 व्यपकर्षत, K4 [ऽ]पि व्यकर्षत, Dc [ऽ]पि व्यकर्षयत् (for ऽपि स्म कर्षति)

4 T1 om 4 (cf v.l 3) — b) Ś1 K1 2 अपाकर्षत्, B Dn D1 3 4 समाकृष्य (for अपाकृष्य) Ś1 K Dc D3 5 सुत तदा, D1 2 S (T1 om) तत सुत (for तु त सुतम्) — c) K1 याजकश्च, K2 याजकैश्च (for विशस्य) Ś1 K1 2 चैव, D4 चैत (for चैन) B4 Dn विधिवद् (for °ना)

5 T1 om 5ab (cf v l 3) — a) Ś1 K1 2 वसा (for वपा°) S (T1 om) जतोर्वपाया हूयत्या — b) K3 4 B1 D1–3 6 धूमम् (for गन्धम्) Ś1 K1 2 आदाय (for आघ्राय) — f) B D (except D1–3 6) परमागना° (for पार्थि°)

7 a) D1 3 transp ज्येष्ठ° and समभवत् — b) D1 2 जनन्या चैव (for जनि°) N (except K2 Dc) पार्थिव (for भारत) — d) K3 Dn D4–6 T1 G2 4 M ते, G1 मे (for [अ]न्ये)

8 a) B2 D3 T1 G1 M2 तस्य (for तच्च) Ś1 K1 2 B1 T1 एव, B2 3 D3 6 G1 M2 अपि (for अस्य) D1 2 तदेव चास्य सौवर्ण — b) D1 2 लक्षण (for सौवर्ण) — d) Ś1 K4 D2 इति, K1 B D1 3 4 6 अपि, T1 वृत (for युत) — After 8, D1 2 ins

625* राजा पृथिव्या विख्यात सदा धर्मपरायण ।

9 a) K3 D5 S कालम् (for लोकम्) K3 D5 S (except T2 G3) अकरोत् (for अगमत्) — b) Dn1 Dn m 4 6 (before corr) भृगु, M1 गुरून् (for गुरु) K3 D5 नृप (for परम्) — Ś1 om (hapl) 9cd — c) K3 अनुक्रमेण पश्चात्तु, D5 S अन्वक्षमेव पश्चात्तु

10 a) K3 D5 S नरके पच्यमान त (G4 तु); D1 2 अथापश्यत त राजा — b) K1 पश्य° (for पच्य) K3 D5 स ददर्श पुरोहित, D1 2 पच्यत नरके गुरु, S ददर्श स तु सोमक° (M1 स्वपुरोहित) — c) K3 कथ तु, D5 S कथ नु (for किमर्थं) Ś1 K1 2 4 D3 सोमकस्तमुवाचेद, D1 2 अपृच्छच्च कथ त्व वै — d) Ś1 K1 2 4 किमर्थ पच्यसे, D1 2 (by transp) पच्यसे नरके T1 G1 transp पच्यसे and द्विज

12 b) D1 2 S धर्मराजमथाब्रवीत् — c) D1 2 पाव° (D2 त)यस्वेह मा देव — After 12, S ins

626* सोऽहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यता गुरु ।

13 D1 2 S यम (for धर्म) — a) T1 G1 कर्म (for कर्तु) Ś1 K1–4 D1–3 महाराज (for फल राजन्) — b) Ś1 K1 2 4 D1–3 फल भुङ्क्ते (for उप°) Dc D1 2 M कथ

सोमक उवाच ।
पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५
धर्म उवाच ।
यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६
लोमश उवाच ।
स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

लोमश उवाच ।
अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

चन — After 13^{ab}, D1 ins

627* यदि तेऽस्य फलं राजन्नुपभोज्यं कथंचन ।

— c) M दिव्यानि (for इमा) — d) Ś1 वदतां वर, K3 4 B Dc Dn D4-6 वदतां वर, D1 2 सुबहूनि च K3 वसम स्त्वावयोरिदं (sic) — After 13, D1 2 ins

628* दुष्कृतं चास्य विन्देथा मुच्यते त्वद्गुरुर्यथा ।

14 a) K1 D1 कामयेऽलं — b) K3 Dc तमृते; G1 ऋते तु, M2 ये विना (for ऋतेऽहं) — c) Ś1 K1 [इ]ह (for [ए]व) D1 2 वस्तुं विप्रेण वै सह

16 S (except M2) यम (for धर्म) — b) B1 3 Dc D1 भुक्त्वास्य (Dc2 भुक्तस्य), T1 G3 4 भुक्ष्वाद्य, T2 G3 भुक्ष्वार्य (for भुङ्क्ष्वास्य) — c) T1 G1 अनेनेह (for सहानेन) — d) Dc2 G1 यास्यसि (for प्राप्स्यसि) K3 G1 तद्गतिं (for सद्गतिम्)

17 S om the ref — b) D1 2 राजा धर्मेण भाषितं — After 17^{ab}, N M1 ins

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ।
[Ś1 K1 पश्चात्स (for तस्मा)]

— c) Dc यान् (for स्वान्) B लेभे लोकाञ्शुभा(B3 कास्तु ता)न्राजन्, Dn D4 6 लेभे कामाञ्शुभान्राजन् — d) B Dn D4 6 निर्जितान्स्वयं; D1 2 S स्वेन निर्जितान् — e) T2 G3 transp तेन and एव — f) Ś1 K D5 6 गुरुणा गुरुवत्सल , D1 2 गुरुणा सोमको नृप

18 b) Ś1 K1 2 4 D1 2 धर्मस्याग्र्यो; T G य एषोऽत्र (for य एषोऽग्रे) T2 G2-4 प्रकाशते (for विरा°) M2 य एष दिवि रोचते — c) D1 2 उपित्वा तत्र; T1 G1 क्षातश्चो ष्याथ, T2 G3 °श्चोष्य च, G2 4 °श्चोष्यात्र (for क्षान्त उष्यात्र) — d) K4 प्राप्नोति परमां गतिं, D1 2 आप्नुयात्स्वर्गतिं नरः, D5 प्राप्नोति सुकृतिर्नरः

19 c) B3 नियताहारा , D1 2 संयतात्मानः Dc2 षड्रात्रं नियताहाराः

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K1 2 (all om sub parvan name) mention only सोमकोपाख्यान, K3 D5 6, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान, and K4 B Dc Dn D1 2 4 6 T2 G3 M1 only जन्तूपाख्यान (followed by समाप्त in B1 4 D1 2 M1) — *Adhy name* T2 G3 यमसोमकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 127, Dn2 128 (as in text), Dn3 S 129 (M2 131), D1 133 — *Śloka no* Dn 21, D1 23

129

1 c) K4 D1 2 S (except G4) इष्ट(K4 ष्टा ; G1 2 ष्टि)कृतं — d) D5 T G वर्षसहस्रकं

2 b) K4m इष्टवंतौ महायशौ — After 2^{ab}, B2-4

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्विह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।
पश्य रामह्रदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D4 6 read 3cd — d) S1 K B1 Dc D1-3 T1 G1 4 M ह (for स) — After 2, K4 D1 2 ins

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषा लिङ्गैर्महाराज सस्तीर्णेव च भूरियम् ।
स्वय प्रकाशबहवो वृक्षाश्चैते विशा पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यश ।
तत्तु साय तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशना । [5]
इहाप्लुताना कौन्तेय सद्य पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुज ।
ततो नरवाप्लुताङ्गस्त्व कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृप । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्या रम्या स्फीतजला नदीम् ।
Colophon
लोमश उवाच ।
एषैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्य कश्यपस्य महात्मन ।

[K4 भारत (for नित्यश) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13]

3 a) Ś1 देवश्च नहुषश्चास्या, K1 2 B Dc Dn D4 6 देशाश्च ना(K1 2 Dc2 न)हुषस्याय — b) Ś1 K1 2 B Dc Dn D4 6 यज्वन पुण्यकर्मण — c) Ś1 K1 2 अत्रेष्ट्वा दश, K3 4 अत्रेष्ट्वा दश, D5 अत्र द्वादश — d) D2 ब्राह्मणेभ्यो (for सद°) D (except D2 5) [ऽ]भि (for नि-)

4 b) D1 2 अमितद्युते (for अमितौ°) — d) K1 B1 3 D4 6 यस्येद, B4 Dc Dn तस्ये° (for पश्ये°) Ś1 K1 2 D3 यज्ञिय बहु (for यज्ञवा°) D1 2 पश्येमा यज्ञसस्थितिं

5 b) K1 G4 विचिता (for नि°) — c) K3 4 Dc निमज्जतीमिवाक्राता — d) Dc पुण्य-, D1 2 T2 G M नृप, T1 तूप- (for यज्ञ-)

6 a) K1 B Dc D4 6 शम्येकपत्रा या, K3 समीषणा यक्षी, D1 2 सा चैकपत्रा सा, G1 शम्येकपत्राख्या, G3 °पत्राख्या — b) K1 शरद, K3 4 B Dc Dn D2-4 6 सरक (B1 शरण), D5 दारव; T2 G1-3 शकट (for शरक) Ś1 K Dc D5 6 चेदम्, D1 2 वनम् (for चैतद्) — c) D1 2 यत्र देवा सगधर्वा

7 a) S1 K1-3 D5 G4 अर्चीक°, B Dn D4 6 चर्चीक°, Dc चार्चीक° — b) D1 2 सुयज्ञैरचिता मही — c) Hyper metric! K1-3 D (except D1-3) प्र° (for अप°) D2 महाराज (for मही°) S अपसर्पणमुर्वीश — d) Ś1 K3 4 रौ(K4 रो)च्यायम्, K1 रौप्यायम्, D1 2 T G2-4 M2 ख्यातम्, G1 विख्यातम्, M1 प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्)

8 8cd (with 10cd) cited in some MSS of the Kāśikā on Pāṇini 2 1 45 and commented on in Nyāsa (*ad loc*) — a) M अनुवशान् D1 2 गदत°, D3 पठती, T G2-4 नृपते (for पठत) — After 8, D2 3 (marg sec *m*) ins

631* अत्र स्वास्यन्ति ये नित्य तेषा विघ्नो भवेदिति ।
[D3 भविष्यति (for भवेदिति)]

9 a) Ś1 K3 च विश्रुत्या, T2 G3 4 पय प्राश्य, G2 पय पीत्वा (for दधि प्राश्य) — c) Dc एतद् (for तद्वद्) K2 3 B Dn2 D3 भूत°; Cnp भूति (as in text) — d) Ś1 K1 2 B4 Dc D4-6 अर्हसि (for इच्छसि) D1-3 पुत्रा नाप्स्यसि सुव्रतान्

10 10cd is cited in some MSS of the Kāśikā (*ad* Pāṇini 2 1 45) with v l च द्रक्ष्यसि (for अतो ऽन्यथा), cf v l 8abc — b) K3 4 D1 द्वितीया T G1-4 वत्स्यसे G1 द्वितीय दिवस यदि — c) Ś1 K B1 D1-3 तु (for वै) S1 K1 2 तद्, S (except G1) मे (for ते) K3 Dc S (except G1) नृत्त (for वृत्त) — d) D1-3 M1 G1 रात्रि (for रात्रौ) S1 Dc S (except G3) नृत्तम् (for वृत्तम्) — After 10, D1 2 ins

632* एवमेतद्द्विदिवा त्व रात्रिं वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
एतत्प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
यूपोलूखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४
अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवासृजत् ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।
आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यति ।
पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९

लोमश उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २०

---

11 B1 3 om 11ab — a) Ś1 K1 2 अत्राद्येह, B3 4 Dn D4 6 अद्य चात्र, Dc अद्यात्र च; D1 2 अन्यत्रैव; D3 अत्र ह्येका, T1 G1 अन्यत्राहो, T2 G2 3 अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो) — b) K3 4 च भरतर्षभ (for भरत) D1 2 मयाद्यात्र नृपोत्तम — c) B Dn D1 2 4–6 तु (for हि) — d) D1 2 विश्रुत (for भारत)

12 a) Ś1 K1 2 अत्रापि, K3 अत्रैव Ś1 K1 2 नहुषो, K3 D2 नाहुषो — b) D1 2 भूरि, D3 बहु (for राजन्) — c) K1 3 B1 3 रत्नाद्यैर्; K4 रत्नाद्यैर्, B2 4 D (except D3) T1 G1 4 °रत्नौघैर् — d) Ś1 K1 पदम्; K3 4 B1 D3 मदम् (for मुदम्)

13 b) B1 3 G1 2 यमुनातीरम् B D (except D3 5) उत्तम (for उच्यते)

14 ab) T1 M यत्र (for अत्र) Ś1 K1–3 B Dn D3 4 6 यज्ञै राजान (for यज्ञैरी°) — c) B Dc D4 6 °खलिकास्, T1 खलिसस् (for °खलिनस्) K4 स्नातु, S तत्र (for तात) — d) B D (except Dn) [अ]वभृथप्लव

15 a) T1 G1 तत्रैव (for अ) B1 3 4 D (except D1–3 5) G4 M वै (for [ए]व) — After 15a, B D (except D1–3 5) ins

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
हयमेधेन यज्ञेन

— c) D1 कलशभारागा, G3 कृष्णसारगाद्, G4 °सारगान् — d) Ś1 K1 कर्मणाप्य स, K2 कर्मणापि स, K3 कर्मणावाप्य, K4 धर्मेण प्राप्य, B1 Dn D4 6 धर्मेणाप्य च

16 a) D1 2 यत्रैव (for अ) D3 M वै (for [ए]व) — c) K1 D3 आस्त; K3 अस्ति, Dc प्राप, M1 आस (for आस्ते) B Dn D4 6 प्राप चैवर्षिमुख्येन — d) Ś1 K1 2 [अ]नुपालित, B2 [अ]पि पालित

17 T1 G1 om from st 17 up to st 12 of the next adhy — b) K4 D3 सर्वलोकान् K4 D1 प्रपश्यसि, Dc2 अवाप्स्यसि — c) D1 2 मुच्यते दुष्कृतैश्चैव — d) B Dc Dn D4 6 अत्रापि समुपस्पृश्य (Dc °स्पृशन्), T G (T1 G1 om) अत्राप° समुपस्पृशन्

18 T1 G1 om 18 (cf v l 17) — b) D1–3 पूज्य° (for स्तूय)

19 T1 G1 om 19 (cf v l 17) — Before 19, T2 G2 3 ins युधिष्ठिर° — a) = 3 114 15a T2 G3 4 M स तान् (for सर्वान्) — b) Ś1 K D3 5 सत्यसगर, D1 2 [अ]हं तपोधन — c) D1 2 स्थ° पाण्डव चैव

20 T1 G1 om 20 (cf v l 17) — T2 G2 रोमश — a) Dc2 G2 महाभाग, T2 G3 4 महाराज (for महाबाहो) — After 20ab, S (T1 G1 om) ins

634* इह स्नात्वा तपोयुक्तास्त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ।

— K2 om 20c–21b — c) D1 2 महा (for इमा) — d) Ś1 Dc D3 पश्यैकशरणान्वि(D3 °श्रि)तान्, K1 B2 4 Dn D4–6 पुण्यैकशरणावृ(K1 न्वि)ता; K4 (marg sec m) D1 2 पश्यामोत्र महामते; G2 पश्यैका शरणावृता — e) Ś1 D1 2 तत्र, B3 Dc2 S (T1 G1 om) अ° (for य°) Ś1 K1 3 D3 स्नातो — f) Ś1 K1 4 धुतपाप्मा, Dn M पूत Dc2 T2 G2 3 भविष्यति

21 T1 G1 om 21 (cf v l 17), K2 om 21ab (cf

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।
इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोघवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३

द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

v l 20) — a) Ś1 K D8 सत्रैर् (for यज्ञैर्) — b) D1 2 अयजश्च (for इष्ट°) Ś1 K1 महर्षय°, B1 D1 2 सुरर्षभा° — c) B4 ब्राह्मणा ऋषयश्चैव, D1 2 ऋषयश्च महाभागास्
22 T1 G1 om 22 (cf v l 17) — a) T2 G3 4 वेदि° (for वेदी) — b) M2 दश° (for पञ्च°) — c) Ś1 K1 2 D8 M1 कुरोश्च, D1 2 ययातेर् (for कुरोर्वै) — d) Ś1 K1 2 प्रकाशते (for महा°)

Colophon om in T1 G1 — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2–4 M1 आरण्य, D8 वन (!) — *Sub-parvan* B1 3 4 Dc Dn1 n3 D4 6 तीर्थयात्रा K3 4 B2 D1–3 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* T2 G3 यमुनादर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 128, Dn2 129 (as in text), Dn3 T2 G2–4 M1 130, D1 135, M2 132 — *Śloka no* Dn1 n3 D1 23, Dn2 22

130

1 T1 G1 om 1–12 (cf v l 3 129 17) — a) D1 2 महर्षयस् (for इह मर्त्यास्) Ś1 K2 तप सिद्धा°, K1 B Dn D4–6 तनूस्त्यक्त्वा, K3 4 Dc T2 (by corr) G3 तनु त्यक्त्वा (T2 [before corr] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्तप्त्वा) — cd) Ś1 K Dc1 D1–3 5 मर्तुकामा इहायाति पृथिव्या (D1 2 °व्या) स्वर्गकाङ्क्षिण

2 T1 G1 om 2 (cf v l 1) — b) D1 2 दक्षेण परमर्षिणा — cd) Ś1 K D8 5 त्यजेयुर्य इह प्राणास्ते गच्छेयुर्नरा दिव
3 T1 G1 om 3 (cf v l 1) — a) B D (except D3 5) रम्या (for पुण्या) — b) Ś1 K D8 5 रम्या (for दिव्या) B Dn D8 4 6 चौघवती, Dc घोषवती, G4 चोर्ध्ववती — d) D1 2 M1 सरस्वत्या Ś1 K D8 5 महीपते; D1 2 प्रकाशते (for विशां पते)
4 T1 G1 om 4 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 निषधराजस्य, B2 D2 Dc2 निषादराजस्य — b) K3 D1 2 एषा Dn D6 दोषात्; D1 2 प्राची (for द्वेषात्) — After 4ab, Ś1 ins
635* क्षीणपापा शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशय ।
— Ś1 om (hapl) 4c–5b — d) G2 4 M स (for हि) D1 2 सा निषादभयान्नदी
5 T1 G1 om 5 (cf v l 1), Ś1 om 5ab (cf v l 4) — c) D1 2 G4 यत्रैताम् (for नाम्) Ś1 अभ्यधावत, K3 नात्यवर्तत, M अन्ववर्तत D1 2 यत्र नष्टा महाभागा° — d) B D (except D1–3 5) सर्वा (for दिव्या)
6 T1 G1 om 6 (cf v l 1) — a) K4 D3 महातीर्थं K4 (marg sec m) D1 2 तस्मिन्स्नात्वा महातीर्थे — b) D1 2 महामुनिं (for अरिंदम) — c) D2 महाभागा (for समा°) — d) Ś1 K D1–3 5 भर्तारमवृणोत्तदा
7 T1 G1 om 7 (cf v l 1) — a) K4 B D (except D3 5) प्रकाशते — b) Ś1 पुष्करद्युते, some MSS भास्कर

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०
अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
नाभ्यवर्तत यद्द्वार विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

द्युते· K4 (marg *sec m*) द्दाटक क्षेत्रमुत्तम — c) Ś1 K1 2 D1 3 चद्रस्य, D2 शक्र° (for इन्द्र) K1 तीर्थं, D1 2 5 S नित्य (for पुण्य)

8 T1 G1 om 8 (cf v l 1) — After 8ab, K4 ins

636* अत्र गयाशरो नाम पितृणा तुष्टिकारकम् ।
यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वा स्वर्गमया शुभा ।
यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
सर्वतीर्थसमावासो दृश्यते विबुधाचल ।

— c) Ś1 K D1-3 5 पुण्या (for रम्या) — d) Ś1 K D2-5 परमपावना — For identification of "Viṣṇupada", cf D R Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p 512 f

9 T1 G1 om 9 (cf v l 1) — a) B Dc Dn D2 4 6 M अत्र वै (for अत्रैव) — d) K3 4 Dc D5 विपाशश्चोत्थित पुन — After 9, K4 ins

637* सर्वतीर्थसमावासो दृश्यतेऽत्रार्बुदाचल· ।
[Cf 636* above (line 6)]

10 T1 G1 om 10 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 B1 3 कश्मीर Ś1 K1 2 D1 चैव; K4 D2 पुण्य (for चैतत्) — b) Ś1 K2 सर्वं तीर्थम्, K1 D3 सर्वतीथम्; B2 3 Dc G2 M2 सर्वं पुण्यम्; D1 2 महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्) K1 अय पर (for अरिंदम) K3 4 पश्य पार्थिवसत्तम — Ś1 K2 D1 2 ins after 10cd K1 3 4 D3 5 (which om 10cd) ins after 10ab B Dc Dn ins after 16

638* वितस्ता पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषिता शीततोया सुनिर्मलाम् ।

— d) G4 [ह्]म (for [ह्]त्र)

11 T1 G1 om 11 (cf v l 1) — a) Dn1 n3 यत्र, Dn2 तत्र (for अत्र) T2 G2 3 [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणा) — b) K3 4 D3 5 G4 नहुषस्य, Dc उत्तरस्य, D1 2 वासवस्य; M2 याहुकस्य — c) K3 4 B Dn D3-6 transp अत्र and एव M2 आसीद्धि (for चात्रैव) — d) Ś1 K D2 5 कश्यपस्य D1 2 कश्यपस्याभवत्पुरा

12 T1 G1 om 12 (cf v l 1) — c) G3 4 वर्षकस्य Ś1 K1 2 D1 शृगे (for मध्ये)

13 a) K1 वाभिकपडो, K4 Dc Dn D5 वातिकखडो, D3 वार्तिकखडो, T1 घातिकपडो, G1 वातीकपोढो; M1 वातकपडो, M2 पातिक° D1 2 एप रामसमो वीर·; G2 एषा याति क्रमार्यस्थ· — b) Ś1 K1-3 D3 5 विख्यात (for प्र°) A few MSS सत्यविक्रम — K3 D5 om 13cd — c) Ś1 K1 2 D3 4 6 नान्य(Ś1 °स्य, D4 6 °न्व)वर्तयत द्वार, K4 B Dc Dn D1 2 नात्य(D1 °न्य)वर्तत तद् द्वार — d) K1 B Dc Dn D3-6 T2 G3 विदेहाद्, K4 विदेहस्य, D1 2 वैदेहाद् (for विदेहान्) K4 T1 G1 3 4 M उत्तरान् (for उत्तर) K4 B1-3 Dc D1-3 M जय·, T1 जयत्, G2 4 जयान् (for च य) — After 13, N ins

639* इदमाश्चर्यमपर देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदै ।
सहोमया च भवति दर्शन कामरूपिण· ।
अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
यजन्ति याजका· सम्यक्परिवार शुभार्थिन· । [5]
अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रिय· ।
क्षीणपाप· शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र सशय· ।

[(L 2) K4 च, B Dc Dn D4 6 तु (for ऽपि) — (L 3) Dc कुशल (for दर्शन) Ś1 K1 3 D5 काष्टरूपिण — (L 4) B1 सत्ये, B2 सत्रे, B3 सर्वे, B4 Dn D4 6 सत्रेर्, Dc पुण्ये (for रम्ये) D1 2 तु (for वै) K3 4 D1-3 5 चैत्रमासे पिनाकिन — (L 5) B Dn D4 6 यजते B Dn3 Dc परिवार·; Dc D1 परिचार, D1 परिचार — (L 7) Ś1 प्राप्नोति]

14 a) K1 2 उज्जलको, D1 2 उज्जनको, T2 G2 3 उज्जतको; M उज्जानुको — b) K3 D5 शाक्रो वै, B2 Dn D3(by corr) 4 6 पावकिर् (for यवक्रीर्) D1 2 सत्य° (for शान्त°) — d) Some MSS वशिष्ठो

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १५
समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ १९
ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

श्येन उवाच ।
धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा भाङ्क्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २
राजोवाच ।
संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३

---

15 ^{a}) G3 [ए]ष (for [ए]व) K4 [अ]रुधत्या (for रुक्मिण्या) — ^{d}) T1 [अ]श्रम्यद्, M1 [अ]शम्यद् D2 तपोबलात् (for अकोपना)

16 ^{a}) K3 T1 G2 M2 समाधिना, T2 G3 °सीना (for °धीना) Ś1 K2 समापन्न, K1 3 4 °धान, B2 °धिस्तु; D1 °धि तु (for °सस्तु) — ^{b}) D5 पाडवाना Ś1 K D5 T1 G1 श्रुत (for श्रुतस्) T1 मया (for त्वया) — ^{c}) T1 G1 2 M2 त्व (for त) D1 2 M महीपाल, T2 G3 महाभाग — ^{d}) D2 भृगु तुग, S भृगुतुद — After 16, B Dc Dn D4 6 ins 638*, while Ś1 K D1–3 5 ins

640* मण्डवा च तथा सध्या द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ।

[Ś1 मड्डुवा, K2 वडवा, K3 मडक, D1–3 माडवा, D5 मडल (for मण्डवा)]

17 ^{c}) D2 औशीनरो — ^{d}) D2 वासव च (for वासवाद्) D1 6 अतिरिच्यत, S अतिरिच्यते

18 ^{a}) Ś1 K1 2 त (for ता) Ś1 K D5 देवा°, D2 देवौ (for देव) — ^{c}) D1 2 M2 अभ्यगच्छत B Dn D4 6 अभ्या(D4 °भ्य)गच्छनृपवर — ^{d}) T1 जमदग्नि (for ज्ञातुमग्निश्)

20 ^{a}) Ś1 K2 B2 3 Dn2 n3 D4 6 ऊरू, D1 कुरु (for ऊरु) D1 2 M समाविश्य — ^{c}) K D1–3 T1 G2 4 ततो; Dc तथा (for तदा)

Colophon om in K3 D5 — *Major parvan* Ś1 K1 2 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* Ś1 K1 B Dc Dn1 n3 D3–4 6 T2 G3 (all om sub parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś1 °कपोत, K1 °कापोत), K4 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by श्येनकपोतीय in D1) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 129, Dn2 T1 G1 130 (as in text), Dn3 T2 G2–4 M1 131, D1 136, M2 133 — *Śloka no* Dn1 n3 24, D1 25

131

1 Before the ref, Dc ins

641* शृणु त्व तत्र वै राजञ्श्येनो यदभिभाषत ।

— ^{a}) Ś1 K D1–3 5 त्वामिहैक, Dc त्वामिह वै, G1 चाहुरेक, G4 M प्राहुरेक — ^{b}) Ś1 K Dc D1–3 5 राजन्प्राहुर्मनीषिण° — ^{c}) Dn T2 G3 सर्वे- (for स वै)

2 ^{a}) D1 2 विधिना विहित भक्ष्य — ^{c}) K1 मा रक्षे; B D T2 G3 मा रक्षीर् (D1 2 मा रक्ष), T1 G2 4 मा हिंसीर् (for मा भाङ्क्षीर्) Ś1 K1 2 D5 G2 धर्मलोपेन — ^{d}) K1 3 S धर्ममुत्सृज्य मा नशी

3 D1 2 शिबिरुवाच — ^{a}) K3 D1 2 T1 प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्येन प्रपश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५
श्येन उवाच ।
आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८
प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२
राजोवाच ।
बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।

(T_1 °थें) — ^{b}) $D_{1.2}$ [उ]द्विग्नो (for भीतो) $Ś_1$ K $D_{8.5}$ [ऽ]यमातुर (for महा°) — Dn_1 om 3^{c}–4^{d}, T_2 om 3^{c}–5^{b} — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_8 प्राणगृद्धीर्, $D_{1.2}$ प्राणान्गृध्नुर् $Ś_1$ K_{2-4} $D_{8.5}$ द्विजोत्तम (for अथ द्विज)

4 Dn_1 T_2 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{8.5}$ [अ]स्य, Dc_2 [अ]थ, $D_{1.2}$ [अ]ह (for [इ]ह) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_8 ममान्तिक (for [अ]भयार्थिनः) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{8.5}$ [ऽ]प राध मे (K_1 कथ धर्मं); B Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ पर धर्मं; $D_{1.2}$ न चैवास्य (for परोऽधर्मं) — ^{d}) $Ś_1$ K_{3-4} $D_{8.5}$ क त्व; B Dc Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ कथ (for किं त्व) $D_{1.2}$ कर्म (for श्येन) K_1 B Dc Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ T_2 G_4 न पश्यसि, $D_{1.2}$ चिकीर्षसि, T_1 G_2 [इ]ह पश्यसि (for प्रपश्यसि)

5 T_2 om 5^{ab} (cf v l 3) — ^{b}) M आगत (for लक्ष्यते) — ^{c}) K Dc $D_{4.6}$ T G मत्सकाशे (K_1 Dc °शी) — ^{d}) Dn_2 n_3 विवर्जित, T_2 G_4 न शक्यते (for विग°) — After 5, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ G_2 ins

642* यो हि कश्चिद् द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ।

Dc_2 Dn_2 G_3 cont D_1 ins after 5

643* एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L 1) Dn_2 G_3 एकतो हरिवासरा (for the posterior half)]

6 ^{b}) Dc Dn_3 $D_{1.2}$ महीतले — ^{c}) $D_{1.2}$ [ए]व (for वि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_8 सर्वशः (for जन्तवः) $D_{1.2}$ संभवन्ति च सर्वशः

7 ^{a}) K_1 दुस्त्यजेस्वर्थे, $D_{1.2}$ दुष्कृतेप्यर्थे; T G पुष्कलस्यार्थे — ^{d}) $D_{1.2}$ वै जीवितुं (for वर्त°)

8 ^{a}) $Ś_1$ D_4 T_1 G_1 M भक्षाद् B Dn $D_{4.6}$ वियोजितस्याद्य, T_1 M_2 विलोभि° — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ यास्यति (for एष्यन्ति) — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) अकुतोभयं (for अपुनर्भवम्)

9 ^{a}) K_1 B_4 D_4 प्रसृते, Dc_1 मन्मते, Dc_2 मन्मृते, T_1 प्रमीते, M_2 मृते तु (for प्रमृते) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2.5}$ T_2 G_{2-4} मरिष्यति, B $D_{4.6}$ विनक्ष्यति, D_8 भविष्यति (for नशि°) Dn पुत्रदारादि नक्ष्यति — ^{c}) $K_{1.3.4}$ $D_{8.5}$ M_2 राजन्रक्षन्, a few MSS रक्ष्य° (for रक्ष°) — ^{d}) N T_1 G_1 M न रक्षसि (for नशि°)

10 ^{a}) S बहून् (for धर्मं) — ^{b}) K_3 Dn_2 $D_{1.2}$ S कुवर्त्म तत्, B_3 D_8 कुधर्मवि(D_8 व)त्; D_5 कथचन (for कुधर्म तत्) — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ अविरोधात्, Dc अविरोधे $Ś_1$ K Dc_1 हि; Dc_2 [ऽ]पि; $D_{1.2}$ च (for तु) — ^{d}) $D_{1.2.5}$ सद्भिरुच्यते, a few MSS सत्यविक्रम

11 ^{a}) $B_{1.2}$ Dc विरोधेषु — ^{b}) D_1 नित्यं जन्तुषु सर्वशः — ^{d}) $K_{1.4}$ B_{2-4} Dn $D_{8.4.6}$ M_1 समुपाचरेत्, B_1 Dc °पाचर; D_5 T G दाचर, M_2 °दाहृत $D_{1.2}$ धर्मं तं विबुधा विदुः

12 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om 12^{ab} — ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ आदाय, D_1 T_2 G_3 M_2 अज्ञाय, G_2 आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{d}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ कुरुष्व धर्मनिश्चयं (unepic cadence!)

13 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_8 त्वं हि (for किं त्वं) D_2 सुवर्णपक्षकस्त्वं हि — ^{d}) K_3 Dc [अ]पि (for [अ]सि) D_1 धर्मज्ञ बहु भाषसे; S धर्मं (G_1 र्मान्) ज्ञात्वा वि(T_1 भि, M_1 प्र)भाषसे — ^{e}) T_2 G_{2-4} [अ]पि (for हि) D_5 सर्वसंयुक्त, G_1 त्वं समा° (for धर्मसं°) $D_{1.2}$ तथा धर्मविचित्रार्थां — ^{f}) Dc_2 किंचित् (for चित्र°) B Dn $D_{4.6}$ च,

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९

राजोवाच ।

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छ्येन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१

श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T_1 वि (for प्र) $D_{1\,2}$ भाषसे गिरमुत्तमा

14 ^{b}) N (except $Ś_1$ $K_{1\,2}$) त्वा (for त्वा) — ^{c}) Hypermetric ! $D_{1\,2}$ शरणैषिणा $K_{3\,4}$ $D_{5\,6}$ शरणागतसत्याग, B Dc Dn $D_{4\,6}$ T G शरणैषिपरित्याग — ^{d}) D_1 कस्मात्, M कथ्र (for कथ) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 त्व साधु (for साध्विति) M मन्यते D_2 कस्मात्त्वमभिमन्यसे — After 14, M_1 ins

644* ह्रियमाण तथाहारमुत्पन्न क्षुधितस्य वै ।

15 ^{a}) S आहारार्थे — M_2 om 15^{cd} — ^{c}) K_3 D_5 [अ]धिक (D_5 °क°) (for [अ]न्यथा) K_3 कर्म (for कर्तुम्) — ^{d}) $K_{1\,3\,4}$ B_4 Dc_2 $D_{1\,2}$ G_2 [ऽ]भि, $B_{1\,3}$ [ऽ]ति (for ऽपि) D_5 आहार° पक्षिणा वर

16 ^{b}) T G_{2-4} transp मृगो and महिषो Dn D_4 माहिषो — ^{c}) T $G_{3\,4}$ अत्र (for अद्य) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_{1-3} एतत्ते क्रियतामद्य — ^{d}) $Ś_1$ M यद्वान्यम्, B_1 Dn D_{4-6} यच्चान्यद्, T_1 यदर्थम्, T_2 G_{3-4} यदन्यद् (for यद्वान्यद्) $Ś_1$ K B_4 Dc D_{1-3} अभिकाक्षसि (K_4 अपि काक्षसि), B_2 इह काक्षसे, Dn D_{4-6} इह काक्षसि

17 ^{b}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} न मृगाश्च पृथग्विधान् — ^{d}) $Ś_1$ K_2 तेनद्य, $D_{1\,2}$ ते मम (for तेन मे) K_1 नान्य भक्षमह वृणे, B Dc Dn D_{4-6} किं ममान्येन केनचित्

18 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 विहितो भक्ष्यो; K_3 Dc Dn $D_{2\,3}$ T $G_{1\,3\,4}$ देवविहितो — ^{b}) B Dn_1 n_3 $D_{1\,2\,4-6}$ भक्ष्य° $Ś_1$ $K_{1\,2}$ विधात्रा क्षत्रियर्षभ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ Dc Dn_3 $D_{1\,2\,5}$ G_3 उत्सृज्य G_2 M_1 महाराज (for मही°) — ^{d}) K_1 नान्य भक्ष्यमिहास्ति मे; K_3 Dc D_5 नान्य भक्ष्यमह वृणे

19 ^{a}) B D (except D_{1-3}) श्येन° कपोतानत्तीति — ^{b}) $G_{1\,2}$ श्रुतिर् (for स्थितिर्) B_2 $D_{4\,6}$ पुरातनी (for सना°) — ^{c}) $K_{1\,2}$ B Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 सारम् (for मार्गम्) N $G_{1\,2}$ अ($K_{1\,3}$ आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय) — ^{d}) K_4 $D_{1\,2}$ S (except M_2) कदलीस्तम्भम् $Ś_1$ D_3 आरूज, $B_{1\,4}$ आव्रज, B_3 Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_1 M_2 आसज, M_1 आश्रय (for आरुह) K_1 कदलीकदभक्षन° (sic)

20 ^{a}) Dn $D_{4\,6}$ राष्ट्र (for राज्य) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ च, $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ M_1 हि (for वै) G_1 राज्य च शिबीनामृद्ध — ^{b}) K_4 पक्षिगणार्चित°, D_{1-3} °गणान्वित, T G_{2-4} °भिरर्चित G_1 (corrupt) वैशाधी पक्षिभिक्षित, B Dc Dn $D_{4\,6}$ ददानि तव खेचर — After 20^{ab}, S ins

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्त राजवद्विहगोत्तम ।

— ^{c}) $B_{2\,4}$ य च, B_3 Dn $D_{4\,6}$ य वा (for यद्वा) B Dn $D_{4\,6}$ काम (for किंचित्) — ^{d}) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ $G_{2\,4}$ ददामि (for °नि) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ तद् (for ते) — $Ś_1$ K_2 om 20^{e}–21^{d} — ^{e}) T_2 $G_{2\,3}$ [ए]न (for [इ]म)

21 $Ś_1$ K_2 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) S स्थाप° (for वर्ज°) — ^{b}) $K_{3\,4}$ $D_{3\,5}$ द्विज दानेन मे द्विज — ^{d}) K_1 $D_{1\,3}$ न दास्ये (D_1 मुच्यैन, D_3 मुचेम) शरणागत; D_2 मुचेन (sic) शरणार्थिन

22 ^{a}) K_3 B_1 D_3 औशीनर — ^{c}) S आत्ममांस समुद्धृ(M °स्कृ)त्य — ^{d}) N (except Dc_2 Dn_2 D_2) कपोत (for कपोत) — After 22, K_1 reads 25

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्मामियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५
ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

---

23 M1 om (hapl.) 23–24. — b) B Dn D4 6 नृपोत्तम; D1 2 T G3 4 नराधिप (for भवे°). — c) T2 G3 4 त्वया (for तदा). B3–4 Dn D4 6 देयं तु (for प्रदेयं). T1 देयं तव तदा मह्यं; G1 देयं तत्तुलया मह्यं. — d) Ś1 K2 D3 मासे (for सा मे).

24 M1 om 24 (cf. v.l. 23). — After the ref., K4 ins.:

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽस्य नोपयुज्यते ।
तत: किमुपचारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते वृथा ।

— ab) K4 भाषसे (for याचसे). D1 2 अनुग्रहं श्येन मन्ये यन्मे मांसं हि याचसे. — c) D1 2 तदद्य (for तस्मात्ते). D1 2 ते; T1 स्व, T2 G2–4 [ऽ]ह (for ऽद्य).

25 Ś1 K1 3 4 D5 G4 M2 om. the ref. — a) Ś1 K D3 2 उत्कृत्य च स्वमांसानि (K2 तत उत्कृत्य मांसानि); B Dc Dn D4 6 उत्कृत्य स स्वयं मांसं; D1 2 एवमुक्त्वा स्वमांसानि. — b) D1 2 समुत्कृत्य स धर्मवित्. — c) K3 4 D1–3 5 तोलयामास. D1 2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) Ś1 K3 4 सहाविभो, K1 2 महाभिभो, B Dc Dn D6 सम विभो, D1 2 सम यथा, D3 सह प्रभो; D4 समप्रभो; G4 सहाभिभू.

26 a) B D (except D1–3 5) कपोतस्तु (for तु तुलया). — b) K3 3 D5 6 व्यतिरिच्यत. B Dc Dn D4 6 मांसेनातिरिच्यते. — c) D1 2 भूयः (for पुन°).

27 c) K4 स; M स्व (for [अ]सौ). Ś1 K1–3 D3 5 तत उत्कृत्य (Ś1 D3 स) मांसं स; D1 2 आरुरोह तदा राजन्. — d) K3 4 D3 5 G1 transp. स्वयं and तुलां. D1 2 स्वयमेव तुलां नृप.

28 a) Ś1 K1 2 D3 राजेंद्र, D1 2 अत्र स (for धर्मज्ञ). — b) G1 2 हव्यवाहन. — c) K4 धर्मेण; B Dn धर्मे त्वा (for धर्मे त्वां). — d) Ś1 K1 2 यज्ञे ते समुपागतौ.

29 b) D1 2 समुत्कृत्तानि पार्थिव. — c) K3 4 B3 D1–3 5 G1 भास्वरा; B3 Dc Dn D4 6 T1 भास्वती; T2 G2–4 M1 शाश्वती. — d) D3 अतिवर्तिष्यति; T G अभि(G2 °धि)गमिष्यति. D1 2 लोके स्थास्यति शाश्वती.

30 a) Ś1 K1 2 त्वां; D1 2 G1 च (for त्वां). — c) D1 2 तावत्ते शाश्वतो लोकः. — d) K3 D5 तपसा शुभाः (for तव शाश्वताः). D1 2 भविष्यति न संशयः. — After 30, K1 2 B D (except D1–3 5) ins.:

647* एवमेवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L. 3) K1 Dn1 D4 6 आरुरोह; Dn2 आरुरोह (for [अ]प्यारुरोह). B त्रिपिष्टप.]

31 All MSS. except D3 5 om. the ref. — D3 5 ins. after the ref. D1, after 30:

648* इत्युक्त्वा स यानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।
पूर्ववेद व्यक्त कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L. 2) D1 शर्वेश्वरात्म कृत्वा (for the prior half).]

— a) D1 2 यत्र (for तत्). K1 3 4 B Dc Dn D5–6 तत्रैतत्स्व(K4 पततो म)दनं राजन्. — K3 om. 31c–32d. — c) D1–3 पश्य च (for पश्यस्व). G4 [ए]न (for [ए]तत्). — d) K1 2 D5 6 T G पापप्रणाशन.

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 31). — a) B1 Dn D4 6 यत्र (for अत्र). D1 2 G (except G4) [ए]व (for वै). — b) D1 2 T1 G1 M तपोधना (for स्वना). — c) D3 G1 ब्राह्मणा. K1 D1 2 पार्थ (for राजन्). — d) T1 G1, 2 M पुण्यकृत्स्विह. B3 महात्मन; T G °र्वते (for °स्वपि). Ś1 K (K3 om.) D3 तपोयज्ञसमन्विता (Ś1 °ते).

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९

राजोवाच ।

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छ्येन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१

श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T1 वि॰ (for प्र) D1 2 भाषसे गिरमुत्तमा

14 b) N (except Ś1 K1 2) त्वा (for त्वा) — c) Hypermetric! D1 3 शरणैषिणा K3 4 D3 5 शरणागत सत्याग, B Dc Dn D4 6 T G शरणैषिपरित्याग — d) D1 कस्मात्, M कश्च (for कथ) Ś1 K1 2 D1 त्व साधु (for साध्विति) M मन्यते D2 कस्मात्त्वमभिमन्यसे — After 14, M1 ins

644* ह्रियमाण तथाहारमुत्पन्न क्षुधितस्य वै ।

15 a) S आहारार्थे — M2 om 15cd — c) K3 D5 [अ]धिक (D5 ॰क) (for [अ]न्यथा) K3 कर्म (for कर्तुम्) — d) K1 3 4 B4 Dc2 D1 2 G2 [ऽ]भि, B1 3 [ऽ]ति (for ऽपि) D5 आहार॰ पक्षिणा वर

16 b) T G2–4 transp मृगो and महिषो Dn D4 माहिषो — c) T G3 4 अन्न (for अद्य) Ś1 K1 2 D1–3 एतत्ते क्रियतामद्य — d) Ś1 M यद्वान्यम्, B1 Dn D4–6 यच्चान्यद्, T1 यदर्थम्, T2 G2–4 यदन्यद् (for यद्वान्यद्) Ś1 K B4 Dc D1–3 अभिकाङ्क्षसि (K4 अपि काङ्क्षसि), B2 इह काङ्क्षसे, Dn D4–6 इह काङ्क्षसि

17 b) Ś1 K Dc D1–3 न मृगांश्च पृथग्विधान् — d) Ś1 K2 तेनध, D1 2 ते मम (for तेन मे) K1 नान्य भक्षमह वृणे, B Dc Dn D4–6 किं ममान्येन केनचित्

18 a) Ś1 K1 2 D5 विहितो भक्ष्यो, K3 Dc Dn D2 3 T G1 3 4 देवविहितो — b) B Dn1 n3 D1 2 4–6 भक्ष्य॰ Ś1 K1 2 विधात्रा क्षत्रियर्षभ — c) Ś1 K1 2 4 Dc Dn2 D1 2 5 G2 उत्सृज्य G3 M1 महाराज (for मही॰) — d) K1 नान्य भक्ष्यमिहास्ति मे, K3 Dc D5 नान्य भक्ष्यमह वृणे

19 a) B D (except D1–3) श्येन॰ कपोतानत्तीति — b) G1 2 श्रुतिर् (for स्थितिर्) B2 D4 6 पुरातनी (for सना॰) — c) K1 2 B Dn D4 6 T2 G3 सारम् (for मार्गम्) N G1 2 अ(K1 3 आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय) — d) K4 D1 2 S (except M2) कदलीस्तम्भम् Ś1 D3 आरुज, B1 4 आव्रज, B3 Dc Dn D4 6 T1 G1 M2 आसज; M1 आश्रय (for आरुह) K1 कदलीकदभक्षन॰ (sic)

20 a) Dn D4 6 राष्ट्र (for राज्य) Ś1 K1 2 च; K3 4 D1–3 5 M1 हि (for वै) G1 राज्य च शिबीनामृद्ध — b) K4 पक्षिगणार्चित॰, D1–3 ॰गणान्वित, T G2–4 ॰भिरर्कित॰ G1 (corrupt) वैशाधी पक्षिभिश्चित, B Dc Dn D4 6 ददानि तव खेचर — After 20ab, S ins

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्त राजवद्विहगोत्तम ।

— c) B2 4 य च, B3 Dn D4 6 य वा (for यद्वा) B Dn D4 6 काम (for किंचित्) — d) K3 4 D1–3 5 G2 4 ददामि (for नि) Ś1 K1–3 D1 2 5 तत् (for ते) — Ś1 K2 om 20e–21d — e) T2 G2 3 [ए]न (for [इ]म)

21 Ś1 K2 om 21 (cf v l 20) — a) S स्याप (for वर्जे) — b) K3 4 D3 5 द्विज दानेन मे द्विज — d) K1 D1 3 न दास्ये (D1 मुच्यैन, D3 मुचेम) शरणागत; D2 मुचेन (sic) शरणार्थिन

22 a) K3 B1 D3 औशीनर — c) S आत्ममाम समुद्ध (M ॰त्कृ)त्य — d) N (except Dc2 Dn2 D2) कपोत (for कपोत) — After 22, K1 reads 25

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्माच्चेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५
ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

---

23 M1 om (hapl) 23–24 — b) B Dn D4 6 नृपोत्तम, D1 2 T G3 4 नराधिप (for भवे) — c) T2 G2 4 त्वया (for तदा) B2–4 Dn D4 6 देय तु (for प्रदेय) T1 देय तव तदा मह्य, G1 देय तत्तुलया मह्य — d) Ś1 K2 D5 मासे (for सा मे)

24 M1 om 24 (cf v l 23) — After the ref, K4 ins

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽय नोपयुज्यते ।
तत किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ab) K4 भाषसे (for °याचसे) D1 2 अनुग्रह श्येन मन्ये यन्मे मास हि याचसे — c) D1 2 तदद्य (for तस्माच्चे) D1 2 ते; T1 स्व, T2 G2–4 [ऽ]ह (for ऽद्य)

25 Ś1 K1 3 4 D5 G4 M2 om the ref — a) Ś1 K D5 6 उत्कृत्य च स्वमासानि (K2 तत उत्कृत्य मासानि), B Dc Dn D4 6 उत्कृत्य स स्वय मास, D1 2 एवमुक्त्वा स्वमासानि — b) D1 2 समुत्कृत्य स धर्मवित् — c) K3 4 D1–3 6 तोलयामास D1 2 राजेन्द्र (for कौन्तेय) — d) Ś1 K3 4 सहाविभो, K1 2 सहाभिभो, B Dc Dn D6 समविभो; D1 2 सम यथा; D5 सह प्रभो, D4 समप्रभो; G4 सहाभिभू°

26 a) B D (except D1–3 5) कपोतस्तु (for तु तुलया) — b) K3 5 D5 6 व्यतिरिच्यत B Dc Dn D4 6 मासेनात्यतिरिच्यते — c) D1 2 भूय° (for पुन°)

27 c) K4 स, M स्व (for [अ]सौ) Ś1 K1–3 D5 6 तत उत्कृत्य (Ś1 D5 त-) मास स, D1 2 आरुरोह तदा राजन् — d) K3 4 D5 6 G1 transp स्वय and तुला D1 2 स्वयमेव तुला नृप

28 a) Ś1 K1 3 D5 राजेंद्र, D1 2 भद्र ते (for धर्मज्ञ) — b) G1 2 हव्यवाहन — c) K4 धर्मेण, B Dn धर्मे त्वा (for धर्मे त्वा) — d) Ś1 K1 2 यज्ञे ते समुपागतौ

29 b) D1 2 समुत्कृत्तानि पार्थिव — c) K3 4 B2 D1–3 6 G1 भास्वरा, B3 Dc Dn D4 6 T1 भास्वती, T2 G2–4 M1 शाश्वती — d) D5 अतिचरिष्यति, T G अभि (G2 °धि)गमिष्यति D1 2 लोके स्थास्यति शाश्वती

30 a) Ś1 K1 3 त्वा, D1 2 G1 च (for त्वा) — c) D1 2 तावत्ते शाश्वतो लोक — d) K3 D5 तपसा शुभा° (for तव शाश्वता) D1 2 भविष्यति न सशय — After 30, K1 2 B D (except D1–3 5) ins

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिव पुन ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L 3) K1 Dn2 D4 6 प्रारुरोह, Dc2 आरुरोह (for [अ]प्यारुरोह) B त्रिपिष्टप]

31 All MSS except D2 3 om the ref — D2 3 ins after the ref D1, after 30

648* इत्युक्त्वा त दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।
पूर्णदेह स्वक कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L 2) D1 स्वर्णदेहत्वच कृत्वा (for the prior half)]

— a) D1 2 यत् (for तत्) K1 3 4 B Dc Dn D3–6 तदेतत्स(K4 एतत्ते स)दन राजन् — K3 om 31c–32d — c) D1–3 पश्य च (for पश्यस्व) G4 [प]न (for [ए]तन्) — d) K1 2 D5 6 T G पापप्रणाशन

32 K3 om 32 (cf v l 31) — a) B1 Dn D4 6 तत्र (for अत्र) D1 2 S (except G4) [प]व (for वै) — b) D1 2 T1 G1 M तपोधना (for सना°) — c) D5 G1 ब्राह्मणा K1 D1 2 सार्धं (for राजन्) — d) T1 G1 2 M पुण्यकृद्भिर् B3 महात्मन°, T G °व्रतै (for °सभि°) Ś1 K (K3 om) D5 तपोबलसमन्विताः (Ś1 °तै)

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।
यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धि-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनु-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य — *Sub parvan* N T G$_{1\ 3}$ M$_1$ (all om sub-parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ °कपोतोपाख्यान, D$_{1\ 5}$ लोमशतीर्थयात्रा, followed by श्येनकपोतीय); to श्येनकपोतीय, K$_4$ B$_{1\ 4}$ Dc D$_{1\ 2}$ M$_1$ add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K$_1$ 36 (= 136), Dn$_1$ 130, Dn$_2$ n$_3$ T$_1$ 131 (as in text), D$_1$ 37, T$_2$ G 132, M$_1$ (erroneously) 120, M$_2$ 134 — *Śloka no* Dn$_1$ 34, Dn$_2$ n$_3$ 36, D$_1$ 35

132

1 ^{a}) K$_3$ B$_2$ T$_2$ G$_{3\ 4}$ यस् (for य) Ś$_1$ विदग्ध°, K$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ °विदग्ध°, B$_2$ Dc$_2$ D$_5$ T G °विदग्र° (for °विदग्र्य) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_8$ तस्याश्रम पाण्डव पश्य चेम, D$_{1\ 2}$ °म पश्यत पाण्डवाग्र्या°, S °म पश्यत पाण्डवेया°
2 ^{a}) M$_2$ transp साक्षात् and अत्र — ^{b}) K$_3$ M$_1$ मानुषदेव°, T$_1$ G$_1$ मानुषतुल्य°
3 K$_2$ om 3 — ^{a}) Ś$_1$ K (K$_2$ om) B$_2$ D (except Dc$_2$ D$_{1\ 5}$) अस्मिन् Ś$_1$ K$_4$ D$_3$ उभौ, K$_{1\ 3}$ B Dc Dn D$_{4-6}$ युगे (for काले) K$_3$ धर्मभृता, Dn$_1$ n$_3$ (*sup lin* as in text) D$_{4\ 6}$ ब्रह्मकृता, Dn$_2$ पुण्यकृता (for ब्रह्म°) — ^{b}) N (except D$_{1\ 2}$ K$_2$ om) मुनी, T G$_{3\ 4}$ तथा, M$_1$ उभौ (for तदा) — ^{c}) T$_1$ G$_1$ om एव Ś$_1$ K$_1$ D$_3$ कहोडपुत्र, S कहोळसुनुर् — ^{d}) B$_1$m$_2$ Dn D$_{4\ 6}$ पृथिव्या (for च राजन्), cf 1^b
4 ^{a}) K$_4$ D$_{1\ 2}$ S समीपतस् (for महीपतेस्) — ^{b}) K$_3$ वीरा°, S धीरा (for विप्रा°) — ^{c}) B$_4$ हि (for वि) — ^{d}) S वर्दि D$_{1\ 2}$ निजग्राह तम् (for °ग्राहतुर्) N (except Ś$_1$ D$_{1\ 2}$) G$_1$ अप्रमेयौ — K$_{1\ 3}$ B Dc Dn D$_{3\ 4\ 6}$ ins after 4 D$_2$, after 4^{ab} Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ ins lines 1–4 after 5 and lines 5–6 after 6 K$_4$ ins lines 5–6 after 4 and lines 1–4 after 5

649* उपास्स्व कौन्तेय सहानुजस्त्व
तस्याश्रम पुण्यतम प्रविश्य ।
अष्टावक्र यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ बन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।
वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य [5]
वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś$_1$ K$_4$ D$_5$ read लोमश उ° — (L 1) D$_{1\ 2}$ अथात्र (for उपास्स्व), and च (for त्व) — (L 2) D$_2$ प्रपश्य — (L 4) K$_4$ य स, D$_{1\ 2}$ यथा च (for यो ऽसौ) Ś$_1$ D$_1$ जज्ञे, K$_1$ यश, K$_{3\ 4}$ D$_6$ राज्ञ (for यज्ञे) — (L 5) Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ वादे (for वादी) K$_3$ Dc विप्राग्र्य, D$_2$ °ग्रो, D$_3$ °ग्र्ये Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ D$_{1-3}$ तमेव यज्ञे निजघान बर्दि]

बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथंप्रभावः स बभूव विप्र-
स्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।
शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६
तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-
स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।
तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
भार्यां च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७
तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः
सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि
नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ ८
उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९
स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

---

5 ^{a}) Ś1 K1 2 विप्र — ^{b}) S1 K2 तथायुक्तो, K3 4 B Dc Dn D3 4–6 तथाभूत, K3 तथाभूर्ति; D1 2 तथाभियुक्त S वर्दि — After 5^{ab}, S ins

650* किं चाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T1 G1 om 5^{cd} — ^{c}) Ś1 K2 को नु (for केन) G3 M1 चासौ; M2 वासो (for चासौ) G2 मुनिश्च (for बभूव) — ^{d}) Ś1 K1 2 D3 सर्वं ह्येतत्, K4 तन्मे सर्वं, D1 2 सर्वं स्व मे, T2 G (G1 om.) M1 तत्सर्वं नो, M2 सर्वं तन्नो (for तत्सर्वं मे) T2 G (G1 om.) [आ]चक्ष्व (for शंस) D1 2 विप्र, T2 G2 3 विद्वन्, G4 सर्वं (for तत्त्वम्)

6 ^{a}) D1 2 उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो — ^{b}) Ś1 B1 D2 3 5 कहोडेति (B1m कहोड इति), K2 B2–4 Dc Dn D4 6 कहोड इति, K3 कपोडेति, K4 कहोळेति, S कहोळेति B (B1 marg.) Dn D4 6 विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्) — ^{d}) T2 G1–3 om. स T1 M हि (for स°)

7 ^{a}) K3 4 पर्यवदन्, D1 2 °हसन्; D5 °चरन् Ś1 K D5 M1 स, T1 G1 तु (for च) D1 2 सुशिष्य, M2 महात्मा (for च शिष्यास्) B Dc Dn D3 4 6 त वै विप्र पर्यचरस्स शिष्य — ^{b}) B Dc Dn D4 6 T2 G3 4 ता, T1 G1 2 M2 तद् (for त) M चाजानात् (for च ज्ञात्वा) B Dc Dn D3m 4 6 T2 G3 परिचर्यां (for विप्रकार) D1 2 ज्ञात्वा विकार तस्य सर्वं तदानीं — After 7^{ab}, D1 ins

651* तस्यैव शिष्यस्य परां च शिष्यतां
ज्ञात्वा विकारात्सुतायास्तदानीम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 2 सर्वम्; T1 सत्य (for सद्य) K1 2 ब्रुत (for श्रुत) — ^{d}) K1 भार्यां चैव, D2 6 भार्यां वै; D3 T2 G3 भार्यार्थं वै, G2 भार्यां चैव (for भार्यां च वै)

8 ^{a}) K3 4 B1 Dc Dn1 D1 S (except G4) तस्या — ^{b}) K1 D1 2 om. अथ B Dc Dn D4–6 चाप्युवाच, D3 सोभ्युवाच (for अथाभ्यु°) — ^{d}) Dc2 M इह (for इव) T2 G2–4 [अ]भवत्ते (for [उ]पवर्तते) — After 8, K2 B Dc1 Dn1 n3 D6 ins

652* वेदान्साङ्गान्सर्वशास्त्रैरुपेता-
नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।
इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि
नेदं स्वप्त सम्यगिवोपवर्तते ।
[Line 4 = (var.) 8^{d}]

9 ^{b}) Ś1 K D3 5 क्रोधाद् (for कोपाद्) — ^{c}) T2 G वक्र वर्ध (G1 क्रुद्धो वर्त°) (for कुक्षौ वर्त°) — ^{d}) Ś1 K2 G1 अष्टवक्र°, T1 अष्टधेव (for अष्टकृत्व°)

10 ^{a}) G2 पितृशापाद् (for वक्र एव) K4 Dc D3 [अ]भिजज्ञे, G2 [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्) — ^{b}) K4 Dc D3 त्वष्टा° (for अष्टा°) M2 कथितो (for प्रथितो) D3 ब्राह्मणेषु, S मानवेषु (for वै महर्षिः) — ^{c}) B1–3 Dc D2 4 6 अस्य, T1 G1 M2 तथा, M1 यथा (for तस्य) S [अ]प्या(T1 द्यस्या; G1 M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीद्वै) — ^{d}) K4 समभूव, S वै स° (for च)

11 ^{a}) D1 2 सा (for स) Dc D1 2 [अ]थ (for तु) Ś1 K Dc D1–3 M2 तत°, G4 तथा (for सदा) T1 स्म

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किंचित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता) — b) B Dc Dn D4-6 T2 G3 सा, D1 2 प्र- (for वि-) — c) T1 G1 3 4 वचो रह (for रहोगता) — d) T1 G2 4 M1 हीना (for हीनं) Ś1 K1 वसु नाम चार्थिनी

12 a) K4 B1 Dn2 n3 D1 2 अधुना (for अधना) — c) B2 Dn D4 6 T2 G3 [ए]व (for च) K2 B4 T1 G3 4 M1 मे (for ते) K3 तव, D2 T1 G1 वस्तु (for वसु) B1 4 (m as in text) प्रदातु, Dc सुजाता, D1 T1 प्रजात, D2 प्रसूता, T2 (m as in text) G2 प्रदाता K4 M2 न चास्ति किंचिद्वसु ते (M2 मे) प्रजाता — d) B1 G4 M2 एनाम् (for एताम्)

13 a) K4 चैव, T2 स्वय, G3 स्वेक, G4 स्वय (for स्त्वेव) D1 जायया (for भार्यया) S कहोळो — b) G1 वित्तार्थी सन् (for वित्तस्यार्थे) — c) Ś1 K2 3 D1-3 तथा, T2 G जल्पन् (for तदा) Dc वेदविदा, T2 G2-4 वाग्विदा वै — d) A few S MSS वदिना K1 चाप्सु, D1 [इ]हास्य, S ह्यप्सु (M2 [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु) Ś1 K1 2 पुत्र (for विप्र)

14 a) Ś1 lacuna, K Dc D1-3 5 तथा (for तदा) — b) K1 Dc G1 वादेन (for वादेऽप्सु) K3 Dn D4 6 transp तथा and निमज्जित T1 ततो, T2 G2-4 तदा (for तथा) K4 B Dc D1-3 5 निमज्जित तदा (K4 D5 °त च; D1-3 °त वै), G1 निमज्जती त (for तथा नि°) — d) Ś1 K D5 अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्य

15 a) Ś1 K1 2 तथा, K3 4 D5 तत, T1 G1 2 अनिश, T2 G3 उदित, M1 अथ त; M2 अधिक (for अवि त) D1 2 M स्म (for सु) B Dc Dn D3 4 6 तमस्य (for [अ]ति त सु) — b) D1 2 T1 G1 हि (for ऽपि) B D (except D5) M2 असौ, T1 G1 M1 एन, G3 उदत (for एव) B D (except D5) T1 M2 नैव, T2 G3 तत्र, G1 2 4 न च (for न स) — c) D1-3 वै पितर स, M पितर सोभि- (for पितृवच्चापि) — d) B D (except D1-3) तथाष्टा (for अष्टा°) D1-3 M भ्रातर (for भ्रातृवत्)

16 b) K4 स्वष्टा° (for अष्टा°) — c) Ś1 K1 2 अपा कृष्यद्, D1 2 उपाकर्षद् Ś1 K1 2 गृह्यमाणो (for गृह्य पाणौ) — d) Ś1 K1 2 T1 G1 4 इत्युवाच, K3 4 D1 3 4 (om इति) उक्तवांश्च, D2 आवर्तमान

17 a) S (except T1) तत् (for यत्) Ś1 K2 द्वारत स्तत्, K1 4 D1 2 5 दुरित तत्, S दुश्चरित (for दुरुक्त तद्) — b) K4 तु, G3 तद् (for सु) M हृदि स्थित शल्यमिवा तिविद्ध (M2 °दु:ख) — c) K3 पृच्छमान, B Dc Dn D4 6 सोभिगम्य, D1 2 M2 सोथ राजन्, D3 गोभिजाय, T G सोथ विप्र (for रोदमान°) M1 गत्वा गृह रोदमानो जनित्रीं

18 b) S तत्त्वमस्य° (for सर्वमेवा°) — c) K4 Dc

शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।
विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

---

transp तत्त्व and सर्वं   Ś1 आदाय, G1 आख्याय (for आज्ञाय)   B Dn D4 6 T1 G1 2 रात्रौ, T2 G3 4 मात्रा (for मातुर्)

19 [b]) T2 G3 4 आश्चर्यं वा (for बह्वाश्चर्य°)   D1-3 G1 M2 चास्य, T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य)   K3 T2 G3 4 राज्ञ° (for यज्ञ°) — [c]) Dc प्रेक्षावस्तत्र; S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र)   K3 4 D1-3 M1 विवादान् (for °दम्) — [d]) Dn D4 6 अर्थं, D5 ज्ञान (for अन्न)   Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात), D5 श्रोष्यावहे च

20 [d]) N प्रोत्सा° (for उत्सा°)   S बभाषे (for जगाद)

Colophon om in Ś1 K1-3 D5 — *Major parvan* T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 D1 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn1 n3 D2-4 6 T G1 3 M2 likewise, only अष्टावक्रीय (G1 वक्रोपाख्यान) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 131, Dn2 n3 T1 132 (as in text), D1 138, T2 G M1 133, M2 135 — *Śloka no* Dn1 n3 23 Dn2 D1 22

133

1 Cf Āpastamba Dharma Sūtra 2 5 11 5-7 (Kashi Skt Series, Benares, 1932) — [a]) G1 2 M1 2 (sup lin as in text) स्थविरस्य (for बधि°) — [b]) K4 D1 स्त्रियश्च, B1 3 Dc स्त्रियाश्च, B2 Dn2 D3 स्त्रिया (for स्त्रिय°)   K4 विकलस्य, B Dc Dn D3m 4 6 T2 G3 भारवाहस्य (D3 orig वैत्रधिकस्य), D1 5 वधिकस्य; G2 4 M वै पथिकस्य (for वैव°) — [c]) Dn1 n3 D5 ब्राह्मणाना समेत्य, D1-3 ब्राह्मणाना च पथा°

2 [a]) T2 (before corr) G4 अध्वा (for पन्था)   Ś1 K B Dc D4 [अ]तिसृष्टो, Dn [अ]विदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो)   D1 2 sm पथा मया तेयमथावसृष्टो (D3 orig पथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुव) — [b]) B1 3 4 Dn D4 6 [इ]च्छसि — [c]) Ś1 K1 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको)   Ś1 K3 बलीयान्, K1 गरी° (for लघी°) — [d]) T2 G2 4 om अपि   Dc स (for नित्य) — After 2, S ins

653*   लोमश ।
स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशन तत् ।
धर्मेण सप्राप्य निवारित स
न्द्वारि द्वा'स्थ वाक्यमिद बभाषे ।
[(L 1) T1 G1 M2 om स]

3 [a]) D1 2 स्म राजन्; G1 स्म तात (for स्व तात)   Ś1 K1-3 4m Dc2 D3 5 मासौ स्व (K1 2 सु) यज्ञ तव

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किंचित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता) — b) B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 सा; $D_{1\ 2}$ प्र- (for वि-) — c) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ वचो रह (for रहोगता) — d) T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 हीना (for हीन) S_1 K_1 वसु नाम चार्थिनी

12 a) K_4 B_1 Dn_2 n_3 $D_{1\ 2}$ अधुना (for अधना) — c) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 [ए]व (for च) K_2 B_4 T_1 $G_{3\ 4}$ M_1 मे (for ते) K_3 तव, D_2 T_1 G_1 वस्तु (for वसु) $B_{1\ 4}$ (m as in text) प्रदातु, Dc सुजाता, D_1 T_1 प्रजात; D_2 प्रसूता, T_2 (m as in text) G_2 प्रदाता K_4 M_3 न चास्ति किंचिद्वसु ते (M_2 मे) प्रजाता — d) B_1 G_4 M_2 एनाम् (for एताम्)

13 a) K_4 चैव, T_2 स्वय, G_3 त्वेक; G_4 त्वय (for त्वेव) D_1 जायया (for भार्यया) S कहोळो — b) G_1 वित्तार्थी सन् (for वित्तस्यार्थे) — c) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_{1-3} तथा, T_2 G जल्पन् (for तदा) Dc वेदविदा, T_2 G_{2-4} वाग्विदा वै — d) A few S MSS वदिना K_1 चाप्सु, D_1 [इ]हास, S ह्यप्सु (M_2 [ए]वाप्सु) (for [इ]हाप्सु) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पुत्र (for विप्र)

14 a) S_1 lacuna, K Dc $D_{1-3\ 5}$ तथा (for तदा) — b) K_1 Dc G_1 वादेन (for वादेऽप्सु) K_3 Dn $D_{4\ 6}$ transp तथा and निमज्जित T_1 ततो, T_2 G_{2-4} तदा (for तथा) K_4 B Dc $D_{1-3\ 5}$ निमज्जित तदा (K_4 D_5 °त च, D_{1-3} °त वै), G_1 निमज्जती त (for तथा नि°) — d) $Ś_1$ K D_5 अष्टावक्रे नायमर्थो निवेद्य

15 a) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तथा, $K_{3\ 4}$ D_5 तत, T_1 $G_{1\ 2}$ अनिश, T_2 G_3 उदित, M_1 अथ त, M_2 अधिक (for अति त) $D_{1\ 2}$ M स्म (for सु) B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ तमस्य (for [अ]ति त सु) — b) $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 हि (for ऽपि) B D (except D_5) M_3 असौ, T_1 G_1 M_1 पुन, G_2 उद्त (for एव) B D (except D_5) T_1 M_2 नैव, T_2 G_3 तन्न, $G_{1\ 2\ 4}$ न च (for न स) — c) D_{1-3} वै पितर स, M पितर सोऽपि (for पितृवच्चापि) — d) B D (except D_{1-3}) तथाष्टा (for अष्टा°) D_{1-3} M भ्रातर (for भ्रातृवत्)

16 b) K_4 स्वष्टा° (for अष्टा°) — c) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अपाकृष्यद्, $D_{1\ 2}$ उपाकर्षद् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गृह्यमाणो (for गृह्य पाणौ) — d) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 4}$ इत्युवाच, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4}$ (om इति) उक्तवाश्च, D_2 आवर्तमान

17 a) S (except T_1) तत् (for यत्) S_1 K_2 द्वारत स्तत्, $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ दुरित तत्, S दुश्चरित (for दुरुक्त तत्) — b) K_4 तु, G_2 तद् (for सु) M हृदि स्थित शल्यमिवातिविद्ध (M_2 °दु:ख) — c) K_3 पृच्छमान, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सोऽभिगम्य, $D_{1\ 2}$ M_2 सोथ राजन्, D_3 सोऽभिवाद्य, T G सोथ विप्र (for रोदमान) M_1 गत्वा गृह रोदमानो जनित्रीं

18 b) S तत्त्वमस्या° (for सर्वमेवा°) — c) K_4 Dc

शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।
विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

transp तत्त्व and सर्व Ś1 आदाय, G1 आख्याय (for आज्ञाय) B Dn D4 6 T1 G1 3 रात्रौ; T2 G3 4 मात्रा (for मातुर्)

19 b) T2 G3 4 ह्याश्चर्यं वा (for बह्वाश्चर्यं) D1-3 G1 M2 चास्य, T2 G2-4 M1 ह्यस्य (for तस्य) K3 T2 G3 4 राज्ञ (for यज्ञ) — c) Dc प्रेक्षावस्तत्र; S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र) K3 4 D1-3 M1 विवादान् (for °दम्) — d) Dn D4 6 अर्थं, D5 ज्ञान (for अन्न) Ś1 K1-3 D1-3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात); D5 श्रोष्यावहे च

20 d) N प्रोत्सा (for उत्सा) S बभाषे (for जगाद)

Colophon om in Ś1 K1-3 D5 — *Major parvan* T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 D1 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn1 n3 D2-4 6 T G1 3 M2, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 वक्रोपाख्यान) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 131, Dn2 n3 T1 132 (as in text) D1 138, T2 G M1 133, M2 135 — *Śloka no* Dn1 n3 23, Dn2 D1 22

133

1 Cf Āpastamba Dharma Sūtra 2 5 11 5-7 (Kashi Skt Series, Benares, 1932) — a) G1 3 M1 2 (sup lin as in text) स्थविरस्य (for बधि°) — b) K4 D1 स्त्रियश्च; B1 3 Dc स्त्रियाश्च, B2 Dn2 D5 स्त्रिया° (for स्त्रिय°) K4 विकलस्य; B Dc Dn D3m 4 6 T2 G3 भारवाहस्य (D3 orig वेत्रधिकस्य), D1 5 वधिकस्य, G2 4 M वै पथिकस्य (for वैव°) — c) Dn1 n3 D5 ब्राह्मणाना समेत्य, D1-3 ब्राह्मणाना च पथा°

2 a) T2 (before corr) G4 अध्वा (for पन्था) Ś1 K B Dc D4 [अ]तिसृष्टो, Dn [अ]तिदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो) D1 2 3m पथा मया तेयमथावसृष्टो (D3 orig पथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुव) — b) B1 3 4 Dn D4 6 [इ]च्छसि — c) Ś1 K1 2 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको) Ś1 K3 बलीयान्, K1 गरी° (for लघी) — d) T2 G2 4 om अपि Dc स (for नित्य) — After 2, S ins

653* लोमश ।
स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशन तत् ।
धर्मेण सप्राप्य निवारित स
न्द्वारि द्वाःस्थ वाक्यमिद बभाषे ।
[(L 1) T1 G1 M2 om स]

3 a) D1 2 स राजन्, G1 स तात (for स्व तात) Ś1 K1-3 4m Dc2 D5 5 प्राप्तौ स्व (K1 2 सु) यज्ञ तव

न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

अष्टावक्र उवाच ।

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।
न वै क्रोधाद्व्याधिनैवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४

द्वारपाल उवाच ।

बन्देः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा
वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाग्र्याः ॥ ५

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

सदिदृक्षू (K_4 orig प्राप्तावावां तव यज्ञं दिदृक्षू), B Dc_1 Dn $D_{4.6}$ प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप स(B_1 Dn_2 नृपतिर्)दिदृक्षू — [b]) T G om नौ M_1 transp नौ and बलवत् N M_1 om वै G_4 transp बलवत् and वै N नरेंद्र (for विवृद्धम्) — [c]) $Ś_1$ K D_5 M_1 transp आवां and प्राप्तौ $D_{1.2}$ ins हि after आवां K_3 M सप्रवेशे, $D_{1.2}$ त्वत्सकाशं, T G सप्रवेष्टुं B Dc Dn $D_{4.6}$ प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except Dc) द्वारपतेस्, K_4m द्वारपाले

4 [a]) N T_2 $G_{3.4}$ ऐंद्रद्युम्ने — [b]) Dn_2 जनकं वै, G_4 जनकं त (for जनकेन्द्रं) $D_{1.2}$ विवक्षू वै जनकं संप्रयातौ — [c]) M_2 मा (for न) T_3 क्रुद्धो, G_1 क्रुद्धौ (for क्रोधाद्) $Ś_1$ व्यधनेन, K_3 वाधनेन (for व्याधिनैव) $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ तौ वै ($K_{1.4}$ D_3 तत्र, K_3 स च, $D_{1.2}$ आवां) क्रोधव्याधिना दह्यमानौ — [d]) $Ś_1$ K_2 D_6 संयोजये M_1 ins [आ]वां after योजय $Ś_1$ K_2 द्वारपाले M_2 क्षणे त्वां (for क्षणेन) $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ वयं (K_1 D_3 अयं, K_3 स्वयं, K_4 आवां) च नौ द्वारपालो रुणद्धि — After 4, $D_{1.2}$ ins

654* मा च त्वमावां व्याधिना तप्यमाना
वभिभूय बालकौ बालिशौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेयौ
समोक्तव्यौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 [a]) $Ś_1$ B Dc $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M वदे, $K_{1.2.4}$ Dn D_5 T_1 G_4 वदेः $Ś_1$ K_{1-3} स्म, D_3 हि, D_5 भो (for स्म) — [b]) K_3 तं वाक्यं (for वाक्यं च) T G मयेरितं त्वं (for मयेर्य°) B_4 M निबोध तद्वा(M_2 तं वा)क्यमितोधिगम्य — [c]) $Ś_1$ K D_3 विप्र, G_4 वृद्धा (for विप्रा) D_1 ममैव वाक्यं च ततोधिगम्य — [d]) D_1 न वै; G_4 विप्रा (for वृद्धा) K_4 D_3 विद्वांसश्च, B Dn $D_{4.6}$ विदग्धा, D_1 बाला°, D_2 ये स्युः, S ह्यत्र (for विद्वांसः) B Dn $D_{4.6}$ [अ]त्र विप्रा° (for द्विजाग्र्याः) — After 5, $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins a colophon

6 [b]) T G M_1 मया (for मम) B Dn $D_{2.4.6}$ M_2 युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल — [d]) S_1 K $D_{1.3}$ वे(D_1 वा)दप्रवादेन, D_6 M वेद(M_1 देव)प्रतापेन, T G तपःप्रभावे(G_4 °वेशे)न B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ समन्वितास्थ, T G निवेशनार्हाः

7 [b]) T G ज्ञानागमैश्च $D_{1.2}$ M चैव (for चापि) D_1 गताश्च (for गताः स्म) M परे निविष्टा (for गताः स्म निष्ठाम्) — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B Dn_1 D_5 T_1 G इत्येव (for इत्यत्र) — [d]) S_1 K_2 हि (for ऽपि) S दहते

8 [a]) K_4 T_1 $G_{1.2.4}$ ईरयन्, M_1 ईरयेद्, M_2 ईरयेद् (for ईरय) Dn_2 M_1 देव° (for वेद°) — [b]) $Ś_1$ K D_6 हि विप्र, T_1 विजानन्, G_1 विजानात्; M_1 विराजन् (for विराजम्) — [d]) B Dc Dn $D_{4.6}$ दुर्लभो (B_1 °र्लो) वै मनीषी

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्बालो वृद्ध इवावभाषसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल

मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।

उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा

तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

---

9 ^{a}) $D_{1, 2}$ न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धि॰ — ^{b}) G_{2} M शाल्मले Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ यथा वने शाल्मलि सप्रवृद्ध , Dc D_{1} T_{1} G_{4} यथाष्ठीला॰ शाल्मले सप्रवृद्धा॰ — ^{c}) T_{2} G_{2-4} यश्च (for ह्रस्वो) M [ऽ]ल्पको य (for ऽल्पकाय) D_{1} सुप्रवृद्धो; D_{2} T_{2} G_{3} सप्रवृद्धो; T_{1} $G_{1, 4}$ स वृक्षो, G_{2} M स वृद्धो (for विवृद्धो) — ^{d}) K_{1} यस्मा॰; B_{1} T_{1} यथा , D_{1} यस्मा (for यश्चा) T_{2} G_{1-3} M_{1} नो (for न)

10 G_{1} om the ref B_{1} Dc_{1} द्वा स्थ उ॰ — ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1-3} एवेत्य (for एवेह) T_{2} (after corr) G_{3} मतीस्; G_{4} मतिस् Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ सु , D_{1} च, T_{2} $G_{3, 4}$ तु (for स्म) — ^{c}) $T_{1, 2}$ (before corr) $G_{1, 2, 4}$ ज्ञातुम् (for ज्ञानम्) Ś$_{1}$ K_{1} D_{2} अल्पजातेन; $K_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ वीर्येण — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{1-3} प्रज्ञ , K_{4} D_{3} M प्राज्ञ , B Dc Dn $D_{1, 2, 4-6}$ स्थविर (for वृद्ध) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{1, 2}$ T_{2} G_{3} [आ]वभाषे, K_{4} B_{1} Dc D_{3} T_{1} G_{1} M [अ]भिभाषसे, Dn D_{4-6} प्रभाषसे (for [अ]व भाषसे)

11 =(var) Manu 2 156 — ^{a}) Hypermetric! Ś$_{1}$ $K_{1, 3}$ $D_{1, 2}$ वृद्धो (for स्थविरो) K_{4} D_{3} स स्याद् (for भवति) — ^{c}) $D_{1, 2}$ यो वै युवाप्यधीयान (of Manu, *loc cit*)

12 =Manu 2 154 — ^{b}) Dc D_{1} S (except M_{2}) वित्तैर्न च (for वित्तेन न)

13 ^{b}) S (mostly) वदिन — ^{c}) T_{2} $G_{3, 4}$ विद्वन्; many MSS द्वास्थ (for द्वाःस्थ)

14 ^{a}) K_{4} दृश्यसेद्य (for द्रष्टा॰) $G_{2, 4}$ द्रक्ष्य (for [अ]द्य) Ś$_{1}$ ब्रुवतो , T_{1} $G_{1, 2, 4}$ [आ]वयोर् (for वदतो) T_{2} G_{3} ins अस्मान् after वदतो (anustubh rhythm), see below B D K_{1} द्रष्टास्यत्येभ्यक्ष्यते द्वारपाल — For 14^{ab}, B D subst (changing over to anuṣṭubh rhythm)

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।
सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनं चापि निर्जितम् ।

[(L 1) $D_{1, 2}$ द्रष्ट्यसेऽत्र महाप्राज्ञ — (L 2) $D_{1, 2}$ उच्चताप्यथ नीचता]

— K_{4} T_{2} G_{3} ins after 14^{ab} B D (except $D_{1, 2}$) ins after 655*

656* पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्या॰
सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

[(L 2) K_{4} सपुरोहितेन (for सपुरोध)]

— $D_{1, 2}$ om 14^{cd} — ^{c}) M_{1} स्विद् (for वापि) — ^{d}) B_{1} S [ए]षु, B_{2-4} Dn D_{4-6} [ए]व (for [अ]थ) Ś$_{1}$ चास्य , B Dn $D_{4, 6}$ T_{2} G (G_{1} corrupt) [अ]थाद्य , T_{1} चाथ , M [अ]थो वै (for चाद्य)

15 T $G_{2, 3}$ द्वास्थ (for द्वारपाल उ) — ^{a}) $D_{1, 2}$ [ऽ]द्य विप्र (for विशेस्त्व) — After 15^{a}, $D_{1, 2}$ ins

657* प्रवेक्ष्यसे बन्दिनं नानुमन्त्र्य ।

— ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1, 2}$ सप्रविश्य; B Dc_{2} Dn D_{4-6} T_{2} $G_{1, 3}$ M सप्रवेश; T_{1} $G_{2, 4}$ सप्रवेश॰ $D_{1, 2}$ विनीताना स्थविराणां प्रविश्य — T_{1} om 15^{cd} , D_{1} om 15^{d} — T_{2} G_{2-4} M_{1} ins after 15 T_{1} (which om 15^{cd}) ins after

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६

विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७

स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-
द्ब्रह्माद्वैतं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15[ab]

658* एष राजा सश्रवणे स्थितस्ते
स्तुह्मेन त्व वचसा सस्कृतेन ।
स चानुज्ञा दास्यति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किंचित्त्वेष्टम् ।

16 [b]) K1 2 4 D1 सभार्यस्त्व, K3 D2 3 (before corr) सभाग्यस्त्व, B Dn D3 4 6 T2 G3 त्व वै सम्राट्, Dc सम्राट् त्व वै, T1 G1 सुसाम्राज्य; T2 (before corr) G4 साम्राज्य यत्, G2 साम्राज्य वै, M1 सम्राट् त्व, M2 साम्राज्य त्व (for सभाज्यस्त्व) — [c]) Dc D1 2 M वै (for वा) T2 G2 3 M याज्ञियाना

17 [a]) K1 2 (by transp) बदी विद्वान्, Dn1 n3 D2 वृद्धान्बदी S (mostly) वदी K4 B D (except D1–3 5) T2 (before corr) G3 वाद° (for वेद°) K1 2 विगृह्य — [b]) D2 रुग्णान् (for भग्नान्) D1 T1 G1 वादे न (D1 तु) भग्नान्प्रति° — [c]) Ś1 K1–3 D3 सृष्टै, B Dc Dn D4 6 [अ]भिसृष्टै, D1 2 T2 G3 4 वि°, D5 [अ]नु° (for नि°)

18 [a]) B D4 6 M2 स त (B2 सुत), Dc T2 G2–4 एतत्, Dn सोह, T1 G1 तदह, M1 तद्दै (for स तत्) D1 2 ततोह वै (for स तच्छ्रुत्वा) B1 3 D1 T G समीपे, B2 4 Dn D4 6 सकाशे, M समीपाद् (for सकाशाद्) — [b]) Ś1 K4 D1 2 T1 G1 ब्रह्माद्य वै, K1 ब्रह्मादिभि, K2 3 B4 Dn D4 6 ब्रह्माद्वैत, B2 ब्रह्मद्वैत, D3 T2 G2–4 ब्रह्माद्य वै, D5 ब्रह्माग्र वै D1 2 शासितुम् (for कथयितुम्) — [c]) S वदी

19 K1 om the ref D1 2 जनक उ° — [a]) K2 B Dn D4–6 T1 वै (for त्व) — [b]) K1 सोविज्ञात्वा, K2 B2–4 Dc Dn D4–6 अविज्ञाय त्व, B1 D1 अविज्ञाता, D2 अविज्ञाय; T1 G1 विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा) Dc वाक्यवर, G2 वादबल T G2 3 M स्वमस्य, G1 स्वमस्मि (for परस्य) K4 अविज्ञाय वाक्य च बल परस्य, G4 अज्ञाय वाक्य च बल स्वमस्य — [c]) T2 G2–4 अज्ञात° (for विज्ञात°) Dc वाक्य° (for शक्य) — [d]) K4 Dc1 Dn D4 6 T1 G1 वेद° (for वाद°) — After 19, K4 B2–4 Dc Dn D4 5 (marg) 6 T G ins

659* आशससे त्व बन्दिन वै विजेतु
मविज्ञात्वा तु बल बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्व
न शोभन्ते भास्करेणेव तारा ।
आशसन्तो बन्दिन जेतुकामा [5]
स्तस्यान्तिक प्राप्य विलुप्तशोभा ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथ सदस्यैर्वचन विस्तरेयुः ।

[Lines 1–2 = (var) 19[ab] — (L 1) B4 D5 T1 आशसमानो, T2 G °माना (for °से त्व) T G कुमार (for विजेतुम्) — (L 2) B2 अविज्ञाय K4 D5 ते बल, B4 वाग्बल K4 D5 हि (for ऽस्य) T1 अविज्ञाना वदिना हत जेतु, T2 G अविज्ञानात्त्वे ध्रु(G1 °त्तम)शक्ता विजेतु — (L 3) K4 D5 सघशस्ते (for तेन पूर्व) — (L 5) T G आशानुबधो हि तवात्र यत्त (G1 2 यत्तत्) — (L 6) T G स वदिमानाघ तथा विनश्यति (T1 °घ सदोधिगच्छेत्, G1 घ सन्ोथ गच्छेत्, G4 °घ तवाघ नश्यति) — (L 7) K4 D5 विज्ञानवतो निभृताश्च तात, T G विज्ञानवतो निकृतास्तु (T1 G1 °ता यत्र) तात — (L 8) K4 D5 कथ मदनि त्वमिम वै समथ, T G कथ सद स्ततुमिद समर्थ]

20 [a]) Dc D1 2 न नु, S (except G1) न तु D1 2 मादृशेन, T2 G3 4 मादृशैरिह — [b]) S1 K1 2 4 D3 सोह कृतस, D1 2 नागी°; G4 इमी° D1 2 तैश्च (for तेन) — [d]) Ś1 K1 2 B Dc Dn D3–6 इवाचलाक्ष (for इवाप°) K3

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।
समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य
मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

षण्णामेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

D1 2 M1 मार्गे भग्न॰ शकट इवाबलाक्ष॰

21 a) N त्रिंशकद्वादशाग(S1 K1 2 D5 ॰शार , B Dn शाश)स्य, T1 G1 षण्णामेर्द्वादशारस्य — d) G2 4 वर॰ (for पर)

22 M1 om (hapl) 22–23 — a) Ś1 K1 2 ॰पर्वार्धं, K3 M2 पर्वं त्वा, K4 D5 पर्वं तु, D1 2 ॰पर्वाणः D3 G2 पर्व त्व, T G1 3 4 ॰पर्वंस्वात् — b) K1 द्वादशाप्रति; T1 G4 M2 द्वादश॰ पथि, G1 द्वादश प्रथि , G3 द्वादशप्रथि — c) Ś1 K2 3 Dc D3 च, K1 मे, K4 D1 त्वा, D2 त्व (for वै) — d) MSS गति , गतिं also

23 M1 om 23 (cf v.l 22) — a) S बडवे, बडबे K4 B2 D3 3 सपृक्ते, G4 सवृत्ते — b) T1 G1 2 4 M2 श्येन पाते — G1 om 23cd

24 a) D1 3 मास्तु (for मा स्म) S भूत् (G2 भूस) (for the *first* ते) T2 G2–4 स्वद्, M स्व (for the *second* ते) K3 स्वाता (for राजन्) — b) K3 इह, T2 G2–4 वेद् (for अपि) S1 K1 4 (before corr) ध्रुवे — c) S1 ॰सारथिम् Ś1 आगतु, K B Dc Dn D4–6 आगता (K3 आधत्ता), D1–3 T1 G1 आधाता, T2 G3 आधत्त; M आहर्ता (for आधत्ते), cf 23c — d) = (var) 23d Ś1 K1 ते, K4 य (for तम्) B1 नृप (for च तम्)

25 a) Hypermetric! Dn1 n2 स्वमङ्, D1 2 M सुप्तो, G1 सुप्तान् (for सुप्त) T G om न Ś1 K D1–3 M निमिषेत्, B4 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति) ❀ Cn स्वप्नङिति स्वपितृयोर्नजिङिति। जकारान्तस्य स्वप्नजशब्दस्य स्वप्नात्स्थावद्वाचित्वम्। सुषुप्त्यवस्था प्राप्त किं न निमिषति लुप्त इह न भवतीति प्रश्नार्थ । ❀ — b) T2 G3 4 जानन् (for जात) S1 K1 2 चोपते, T2 G2–4 चेंगते (cf v l 26)

26 D1 om (hapl) 26 — a) T G om न K1 2 4 M2 निमिषेद् — b) T1 अङे जात, M2 अण्डाज्जात K1 चोपते, T2 G1–4 चेंगते (cf v l 25)

27 a) All MSS except S1 K1–3 M2 त्वा (for त्वा) K3 4 B D (except D1 5) G4 M1 देवसत्त्व — b) Ś1 B2–4 Dn D4 6 स (for the *second* त्व) — c) D1 G2 M1 वाक्प्रलापैस — d) Dc T2 G2–4 विद्वन्; M2 वादिन् (for बन्दी)

Colophon om in Ś1 K1 2 — *Major parvan* T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub-parvan* D3 तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय K3 D1 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; and K4 B Dc Dn1 n3 D2 4 6 T G1 3, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 ॰वक्रोपाख्यान) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 132, Dn2 n3 133 (as in text), D1 139 S 134 (M2 136) — *Śloka no* Dn 30, D1 28

अष्टावक्र उवाच ।

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-
द्ब्रह्माद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८

राजोवाच ।

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab}

658* एष राजा सश्रवणे स्थितस्ते
स्तुहेन त्व वचसा सस्कृतेन ।
न चानुज्ञा दास्यति प्रीतियुक्त
प्रवेशने यत्र किंचित्तवेष्टम् ।

16 ^{b}) K1 2 4 D1 सभार्यस्त्व, K3 D2 3 (before corr) सभाग्यस्त्व, B Dn D3 4 6 T2 G3 स्व वै सम्राट्, Dc सम्राट् त्व वै; T1 G1 सुसाम्राज्य, T2 (before corr) G4 साम्राज्य यत्, G2 साम्राज्य वै, M1 सम्राट् त्व, M2 साम्राज्य त्व (for सभाज्यस्त्व) — ^{c}) Dc D1 2 M वै (for वा) T2 G3 5 M याज्ञियाना

17 ^{a}) K1 2 (by transp) बदी विद्वान्, Dn1 n3 D2 वृद्धान्बदी S (mostly) वदी K4 B D (except D1-3 5) T2 (before corr) G3 वाद° (for वेद°) K1 2 विगृह्य — ^{b}) D2 रुग्णान् (for भग्नान्) D1 T1 G1 वादे न (D1 तु) भग्नान्प्रति° — ^{c}) Ś1 K1-3 D3 सृष्टै, B Dc Dn D4 6 [अ]भिसृष्टै, D1 2 T2 G3 4 वि°, D5 [अ]नु° (for नि)

18 ^{a}) B D4 6 M2 स त (B2 सुत), Dc T2 G2-4 एतत्, Dn सोऽह, T1 G1 तदह, M1 तद्धै (for स तत्) D1 2 ततोह वै (for स तच्छ्रुत्वा) B1 3 D1 T G समीपे, B2 4 Dn D4 6 सकाशे, M समीपाद् (for सकाशाद्) — ^{b}) Ś1 K4 D1 2 T1 G1 ब्रह्माय वै, K1 ब्रह्मादिभि, K2 3 B4 Dn D4 6 ब्रह्माद्वैत, B3 यह्माद्वैत, D3 T2 G2-4 ब्रह्माद्य वै, D5 ब्रह्मा वै D1 2 शमितुम् (for कथयितुम्) — ^{c}) S वदी

19 K1 om the ref D1 2 जनक उ° — ^{a}) K3 B Dn D4-6 T1 चै (for त्व) — ^{b}) K1 सोविज्ञात्वा, K3 B2-4 Dc Dn D4-6 अविज्ञाय त्व, B1 D1 अविज्ञाता, D2 अविज्ञाय; T1 G1 विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा) Dc वाक्यवर, G3 वादबल T G2 3 M त्वमस्य; G1 त्वमसि (for परस्य) K4 अविज्ञाय वाक्य च बल परस्य, G4 अज्ञाय वाक्य च बल त्वमस्य — ^{c}) T2 G2-4 अज्ञात° (for विज्ञात°) Dc वाक्य° (for शक्य°) — ^{d}) K4 Dc1 Dn D4 6 T1 G1 वेद° (for वाद°) — After 19, K4 B2-4 Dc Dn D4 5 (marg) 6 T G ins

659* आशससे त्व बन्दिन वै विजेतु
मविज्ञात्वा तु बल बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेणेव तारा । [5]
आशसन्तो बन्दिन जेतुकामा
स्तस्यान्तिक प्राप्य विलुप्तशोभा ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथ सदस्यैर्वचन विस्तरेयु ।

[Lines 1-2 = (var) 19^{ab} — (L 1) B4 D5 T1 आशसमानो, T2 G °माना (for °से त्व) T G कुमार (for विजेतुम्) — (L 2) B2 अविज्ञाय K4 D5 ते बल, B4 वाग्बल K4 D5 हि (for ऽस्य) T1 अविज्ञाना वदिना हत जेतु, T2 G अविज्ञानात्ते ह्य(G1 त्तम)शक्ता विजेतु — (L 3) K4 D5 सघशस्ते (for तेन पूर्वं) — (L 5) T G आशासुयो हि तवाग्र यक्ष (G1 2 यत्तद्) — (L 6) T G स वदिमाताय तथा विनश्यति (T1 °थ सदोधिगच्छेत्, G1 °थ सन्तोथ गच्छेत्, G1 °थ तवाय नश्यति) — (L 7) K4 D5 विज्ञानवतो निभृताश्च तात, T G विज्ञानवतो निकृताम्तु (T1 G1 °ता यत्र) तात — (L 8) K4 D5 कथ मदसि त्वमिम वै समर्थ, T G कथ सद स्तुमिद समथ]

20 ^{a}) Dc D1 2 न तु, S (except G1) न तु D1 2 मादृशेन, T2 G3 4 मादृशैरिह — ^{b}) Ś1 K1 2 4 D3 मोह कृतस, D1 2 नागी°, G4 उमी° D1 2 नेश्च (for तेन) — ^{c}) Ś1 K1 2 B Dc Dn D3-6 ह्याचलाक्ष (for ह्याच°) K3

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।
समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य
मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतार वै चक्रं पातु सदागति ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्द्वार वितराम्येष बन्दी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

D1 2 M1 मार्गे भग्न' शकट इवाबलाक्ष

21 a) N त्रिंशकद्वादशाग(Ś1 K1 2 D5 शार, B Dn °शाश)स्य, T1 G1 षण्णाभेर्द्वादशारस्य — d) G2 4 वर (for पर)

22 M1 om (hapl) 22–23 — a) Ś1 K1 2 °पर्वार्धं, K3 M2 पर्व त्वा, K4 D5 °पर्व तु, D1 2 °पर्वाण, D3 G2 °पर्व स्व, T G1 3 4 °पर्वस्वाद — b) K1 द्वादशामति; T1 G4 M2 द्वादश पथि, G1 द्वादश प्रथि, G3 द्वादशप्रथि — c) S1 K2 3 Dc D3 च, K1 मे, K4 D1 त्वा, D2 स्व (for वै) — d) MSS °गति, गतिं also

23 M1 om 23 (cf v l 22) — a) S वडवे, बडबे K4 B2 D2 3 सपृक्ते, G4 सपृत्ते — b) T1 G1 2 4 M2 श्येन पाते — G1 om 23cd

24 a) D1 3 मास्तु (for मा स्म) S भूस् (G2 भूस) (for the *first* ते) T2 G2–4 स्वद्, M स्व (for the *second* ते) K3 स्याता (for राजन्) — b) K3 इह, T2 G2–4 चेत् (for अपि) Ś1 K1 4 (before corr) ध्रुवे — c) Ś1 सारथिम् Ś1 आगतु, K B Dc Dn D4–6 आगता (K3 आधत्ता); D1–3 T1 G1 आधाता, T2 G3 आधत्त, M आहर्ता (for आधत्ते), cf. 23c — d) = (var) 23d Ś1 K1 ते, K4 य (for तम्) B1 नृप (for च तम्)

25 a) Hypermetric! Dn1 n2 स्वप्नक, D1 2 M सुप्तो; G1 सुप्तान् (for सुप्त) T G om न Ś1 K D1–3 M निमिषेत्; B4 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति) ❀ Cn स्वप्नङिति स्वपितृपोर्नजिङिति। जकारान्तस्य स्वप्नजशब्दस्य स्वप्नावस्थावद्वाचित्वम्। सुषुप्त्यवस्था मास किं न निमिषति लुप्त दृङ् न भवतीति प्रश्नार्थ। ❀ — b) T2 G3 4 जानन् (for जात) Ś1 K1 2 चोपते, T2 G2–4 चेंगते (cf v l 26)

26 D1 om (hapl) 26 — a) T G om न K1 2 4 M2 निमिषेद् — b) T1 अङ्के जात, M2 अङ्गजात K1 चोपते, T2 G2–4 चेंगते (cf v l 25)

27 a) All MSS except Ś1 K1–3 M2 त्वा (for त्वा) K3 4 B D (except D1 3) G4 M1 देवसत्त्व — b) Ś1 B1–4 Dn D4 6 स (for the second त्व) — c) D1 G1 M1 वाक्प्रलापैस — d) Dc T2 G2–4 विद्वन्; M2 वाग्मिन् (for बन्दी)

१३४

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-
　न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
　महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १

न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
　न्ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
　स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्द्युवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
　आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
　नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
　सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
　न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 [a]) $Ś_1$ K_1 °सेन Dn_2 °प्रमुखेषु; D_1 $_3$ °स्वमितेषु, M °समितौ तु (for °समितेषु) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ राजसु (see below), M सत्रे (for राजन्) — [b]) K_1 $_2$ स सागरेषु (for समा°) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ राजन् (see above), T_1 सत्सु (for राजसु) — [c]) G_2 $_4$ मे (for वै) T_1 विचक्षातरम्, G_3 विवत्सातरम् $Ś_1$ K_1 $_2$ न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिन ; K_3 $_4$ D_5 न वै विवक्षातरमत्र वादिना, B Dc Dn D_3 (marg *sec m*) $_4$ $_6$ नावैमि वर्दि वरमत्र वादिना, D_{1-3} न वै तितिक्षाम्यहमद्य वादिना — [d]) S (except G_1 M_2) महाजने K_3 $_4$ T_1 G_1 हसविवादिना, D_1 G_4 °विनादिता, D_2 $_3$ T_2 G_2 $_3$ M °विनादिना, D_5 हस च वादिना S_1 महाहस सरसि निनादिनामिव, K_1 $_2$ महाहसा सरसि निरादिनामिव, B Dc Dn D_4 $_6$ महाजले हसमिवाददामि, D_3 (marg *sec m*) महाहस शरदि विनादिनामिव

2 [a]) $Ś_1$ K_3 [अ]तिवाद्मानि, K_1 $_2$ °वादमदिधर्, K_4 D_3 $_5$ °वादमानिन् (*or* °मानी) T_1 G_1 न वदिन (G_1 मेद्य) धै मोक्ष्यति वादिमानी, T_2 G_3 $_4$ न मोक्ष्यसे वै वदमानो निम ज्जन्, G_2 न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेद्य, M न मेद्य मोक्ष्यस्यति वादवादिन् — [b]) $Ś_1$ B D_1 $_5$ ग्रह, K_1 $_2$ गृह, K_3 $_4$ (m as in text) Dc अह, S जल (for ग्लह) T_1 M_2 प्रमस°, G_1 प्रमस Dc इवागत, T_1 अवगाह, T_2 G_{2-4} इवाभ्यग — [c]) K_4 D_{1-3} G_1 समृद्ध° (for समिद्ध°) — [d]) $Ś_1$ K_1 $_2$ स्थितो (for स्थिरो) S वदिन्

3 All MSS except T G_2 $_4$ M_1 om the ref — [a]) S (except M_2) om मा K_1 बोधयस्व, K_2 B_1 Dn D_{2-6} प्रबोध, B_{1-3} विबोध, Dc निबोध, T G M_1 बोधयित्वा, M_2 बुबोधीर् (for प्रबो°) — [b]) MSS सृग्विनी, सृक्किणी, सृक्किणि, सृक्कणी, सृक्कणी, etc B_1 (m as in text) D (except D_{1-3} $_5$) सलिहान — [c]) K_1 $_4$ B_1 $_4$m Dc D_{1-3} पदा स तस्य, K_3 पदाग्रतस्य, D_4 $_6$ G_1 $_2$ $_4$ M_1 पदाहितस्य, T_1 पादाहतस्य $Ś_1$ K_1 $_4$ B_1 $_4$ G_3 $_4$ M_2 [ए]व, K_2 B_4m Dn D_{4-6} T G_1 $_3$ [इ]ह (for [इ]व) K_1 [ऽ]भिहन्व, K_3 T_1 G_1 M_2 निहत्य, K_4 [ऽ]भिहन्यान् — [d]) K_1 न दृश्यसे, T_2 (before corr) तेनादत्ते, G_4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै) K_1 $_3$ $_4$ B_1 D_{1-3} मे, T_1 G_1 $_2$ [ऽ]प (for वै) T_1 G_1 M_2 मोक्ष्यते

4 [a]) D_1 $_2$ T_1 G_1 $_2$ $_4$ [उ]पपन्न — [b]) $Ś_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_1 $_2$ आविखाति, D_3 अभिहन्यात्, T_1 अभिघाति, T_2 G_{3-4} आशु हति, G_1 M अभिहति — [c]) K_1 [ऽ]वशीर्यते, B_4 Dn D_4 $_6$ विदीर्यते — [d]) S चापि (for चैव) T_2 G_{3-4} च (for हि)

5 Before 5, S (except M_2) ins अष्टावक्र° — [c]) $Ś_1$ K_1 $_4$ D_1 नीचैर्भूताश्च, K_3 D_3 $_5$ T_1 $_2$ (before corr) G_1 $_3$ $_4$ M निकर्षभूता, D_2 $_3$ (*sup lin*) नीचीभूताश्च (for निकृष्ट°) — [d]) K_1 $_4$ अनुडुहो, B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 ह्यनडुहो — After 5, D_1 $_2$ ins

660* आसन तु समास्वेव सवाद वन्दिना सह ।
　अष्टावक्र सचिकीर्षन्प्रजगर्ह हसन्मुहु ।

D_1 cont K_1 $_2$ B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 (marg *sec m*) G_2 ins after 5

661* यथा महेन्द्र प्रवर सुराणा
　नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो
जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।
उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्दुवाच ।

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
एको वीरो देवराजो निहन्ता
यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ
द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।
द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे
भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

बन्दुवाच ।

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं
त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते
त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रश्चतुरश्च वर्णा-
श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्दुवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-
र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके

तथा नृपाणा प्रवरस्त्वमेको
वन्दि समस्यानय मत्सकाशम् ।

[(L 3) B_4 D_1 एव (for एको) — (L 4) B_1 समाधानय, B_3 समेत्यानय, B_4 ममाम्या , D_1 ममाम्या B_4 D_1 वै सकाश, Do मे समीप]

6 G_1 M om the ref — ^{a}) N (except $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 2}$) ins एव *before* अष्टावक्र Ś$_1$ K_{1-3} B D (except $D_{1\ 2}$) हि गर्जन्, Do हि राजन् (for गर्जं) — ^{b}) S (mostly) वदिनम् Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ आशुहाव (for आह राजन्) — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ [ऽ]थ, M तु (for च) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1\ 2\ 5}$ प्र (for मे) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 4}$ [ए]त्र, D_1 T_1 M वा (for च) T_3 G_{2-4} [अ]हम् (for चापि)

7 ^{b}) N विभाति (for प्रभासते) — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{3\ 4}$ [ऽ]रिहता, D_{1-3} हिनस्ति; D_5 T_1 नियता, G_2 विहता (for निहन्ता) — ^{d}) Dc_2 चैव एक ; M चैवमेक (for चैक एव)

8 ^{a}) G_4 सहायौ (for सखायौ) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ नारदपर्वतौ (for नारद पर्वतश्च) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ रथस्यैव, K_3 च रथे च; B_{1-3} D (except D_{1-3}) रथस्यापि (for च रथस्य)

9 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp सूयते and कर्मणा B_2 प्रसूयति, B_4 प्रसूयते, Dc प्रसूते (for सूयते) G_1 त्रि सूयते कर्मणा प्राणिनस्ते — ^{b}) B_2 om चरति (for वहन्ति) — ^{c}) Ś$_1$ $B_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 5}$ त्रि सवनानि, K $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ त्रिसव (K_3 त्रिवस)नानि $D_{1\ 2}$ तस्वत , D_3 चैव; G_4 कुर्वते (for तन्वते)

10 ^{a}) Ś$_1$ K_1 निकेतुश्च; $K_{3\ 4}$ D_{1-3} °तश्च, T_2 G_{3-4} तन (for त) — ^{b}) Cf 9^b B D (except $D_{1-3\ 5}$) वर्णा (for युक्ता) — ^{c}) T G_{2-4} वेदाश्च (for वर्णाश्च) N दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टय च — ^{d}) T_2 G_3 चतुष्पादा

11 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 पच पादा — ^{b}) T_1 om एव Ś$_1$ K_{1-3} Do D_3 यज्ञा पचोक्ता (Ś$_1$ K_1 क्त) पच चैवेंद्रि याणि, K_4 $D_{1\ 2\ 5}$ यज्ञा पच पच चैवेंद्रि ; G_1 पचैव यज्ञास्त्वथ पचेंद्रि — ^{c}) K_3 $D_{1\ 2}$ देवे (for वेदे) N (except Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ D_5) पचचूडाप्सराश्च ; T_1 °चूडाश्च लोके — ^{d}) T_1 पच (for लोके) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ विख्यात (for ख्यात) Do तीर्थं (for पुण्यम्)

12 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 6}$ दक्षिणा K_3 चाहुर् — ^{b})

षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२

बन्द्युवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूञ्शुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टास्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४

बन्द्युवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १६

बन्द्युवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८

बन्द्युवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

B_{1} $_{3}$ $_{4}$ D_{4} $_{6}$ G_{1} षड्वै च, Do Dn षट् चैव (for षडेव) B_{2} चेमे, G_{1} वै (for [इ]मे) B_{3} धातव° (for ऋ°) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{4} D_{1-3} सद्यस्का°, K_{3} यद्यस्का ; T_{2} G_{1} $_{3}$ M_{1} वै यज्ञा, G_{2} $_{4}$ एव यज्ञा (for साद्यस्का°) $Ś_{1}$ K_{2} D_{5} सर्ववेदेषु

13 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{2} D_{5} सप्तारण्या, K_{1} Dn_{2} n_{3} D_{4} सप्त वान्या°, B Do सप्त धान्या° (for सप्त वन्या) — ^{c}) D_{3}m वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि) — ^{d}) B_{2} सप्तस्वरा ; D_{3} (m as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री) D_{3} $_{5}$ G_{1} चापि (for चैव) $Ś_{1}$ K Do D_{1} $_{2}$ सप्तस्वरा (K_{3} D_{1} °रा°) प्रथिता चापि वीणा

14 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{3}$ D_{1} $_{2}$ $_{5}$ वदति (for वहन्ति) T_{2} G अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदति (G_{1} अष्टौ दिगीशा° प्रतिमान वहति) — ^{c}) K_{3} $_{4}$ D_{1-3} शुश्रुमो — ^{d}) D_{1} T_{1} M अष्टाश्रीर् K_{2} $_{3}$ D_{1} $_{3}$ सार्वयज्ञ°, Dn D_{4} $_{6}$ T_{1} G_{1} M सर्वयज्ञे D_{5} यूपा अष्टौ विहिता° सर्वयज्ञा, T_{2} G_{2-4} यूपश्चाष्टाश्रि° सर्वयज्ञेषु दृष्ट°

15 ^{a}) T_{1} G_{1} M_{1} नव वेदोक्ता° (for नवैवोक्ता°) — ^{d}) K_{3} Dc Dn D_{4} $_{5}$ T_{2} G_{2-4} नवैव योगो, B_{1} $_{2}$ नवायोगो, B_{4} नवधा योगो, D_{5} नावायोगो G_{1} M विश्व (for शश्वत्)

16 ^{a}) S_{1} दिशा, B Do Dn D_{6} T_{2} G_{3} दिशो, D_{4} देशो (for दशा) S पुरुषस्येह लोके — ^{b}) S_{1} ईयुर् (for आहुर्) — B_{2-4} om 16^{cd} — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} Dc_{2} D_{1} $_{2}$ दाशेरका, K_{2} $_{3}$ Dc_{1} Dn D_{3-6} T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ दशैरका, B_{1} दशेरकान् S_{1} K_{3} Dn D_{4} $_{6}$ दश दासा, K_{4} दिश**, D_{1} $_{2}$ दश दिशो, G_{1} दश देशा (for दश दाशा) N दशार्हा

17 ^{a}) T_{2} G_{2-4} [ए]कादशिना, M_{2} °दशानि M पृथिव्याम् (for पशूनाम्) — ^{b}) S_{1} K_{1-3} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ एकादशैकत्र (for °शैवात्र) K_{4} एकादशैका° प्रभवति यूपा°

18 ^{b}) K_{1} $_{4}$ Dc_{2} पादौ, D_{1} $_{2}$ पादा (for पादो) — ^{c}) Dc_{2} सुद्वादशाहा (for द्वादशाह) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ पुण्यकृतो, K_{3} G_{2} $_{4}$ प्रकृतो, Do T_{1} G_{1} M_{1} प्राकृत (for प्राकृतो) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} वीरा, K_{4} B_{1} $_{3}$ $_{4}$ D (except D_{5}) धीरा° (for विप्रा)

19 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_{5}$) प्रशस्ता (for महोग्रा)

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी
श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
त्रयोदशाहानि ससार केशी
त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।
तानेव धर्मानयमद्य बन्दी
प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

बन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते
वाचा जिता मेधया आविदानाः ।

— After 19[ab], K3 D5 read 21[ab]

20 K3 Dc S (except T1) om the ref — Before 20[cd], N (except Ś1 K1) G2 M3 ins अष्टावक्र उ (M3 om उ) — c) Ś1 K1 त्रयोदशादीनि K1 वानर° (for केशी) — d) D3 T1 G1 2 त्रयोदशानि (for दशादीनि) T1 छदास्यथाहु° G1 om च

21 Before 21, Ś1 K B3 Dc D1-3 5 ins लोमश उ — b) Ś1 K1 3 4 D2 5 तूष्णी (for तूष्णीं) K3 G1 M निशाम्य

22 Ś1 K1 om 22[ab], K3 D5 read it after 20[ab] — a) B3 G3 M2 तदा (for तथा) K3 4 D1-3 वर्तमाने विवादे (for संकुले वर्त°) — b) G1 स्थिते (for स्फीते) K (K1 om) B Dc Dn3 ns D4 6 [उ]त (for [अ]थ) T2 G2-4 [आ]जमीढ (for [अ]थ राज्ञ°) T1 G1 M2 जग्मु (for राज्ञ°) — After 22, B1 3 Dc D1-3 S ins an addl colophon [adhy no D1 140, S 135 (M2 137)]

23 a) K3 B2-4 D (except D1-3 5) T2 G2-4 [ए]त्र; K4 [ए]के, D1-3 ये (for वै) — b) B1 (m as in text) 2 Dc Dn D3 (sup lin) 4 6 T2 (before corr) G3 प्राक्; D1 2 वै, G1 च (for किल) — c) D1-3 सर्वान् (for धर्मान्) Ś1 K Dn D3-6 एव (for अद्य) — d) D1 2 सम्प्राप्नुता, T G प्राप्तो निगृह्य (for प्राप्नोतु गृह्य) K4 D3 6 नीत्वा (for गृह्य) K1 Dn D4 6 [आ]शु (for [अ]प्सु)

24 a) K4 अह हि पुत्रो T2 G [इ]ह (G1 [ए]व) (for [उ]त) — D2 om (hapl) 24[b]-25[a] — b) G4 स तत्र, M3 तत्रापि (for तत्रास) Ś1 K1 3 4 Dc D1 T1 G1 2 M1 om आस K2 च (for वै) — c) K4 समान° (for तुल्य°) — d) Ś1 K1 2 B3 T2 G2-4 मे, K3 4 D1 3 वै (for ते) D3 प्रेषितास्; T2 G2-4 प्रेरिता (for प्रहिता) Ś1 K1 2 सम्प्रहिता (for प्रहिता मे) K4 B2 D1 3 ते, T G वै (for मे) T1 द्विजाश्च (for द्विजाग्र्या°)

25 D3 om 25[a] (of v l 24) — a) Ś1 K1-3 त एते, B1 ते तु वै, B2 Dc1 Dn D4 6 ते तु, B3 Dc2 T2 (by corr) G3 ते वै, B4 एते वै, D5 य एते (for एते) B4 D1 2 M राज्ञो (for यज्ञ) — b) D1 3 यज्ञ, M द्रष्टा (for द्रष्टु) Ś1 K B1 Dc2 D3 5 गतास्ते; B4 M यज्ञ, D1 यातास्ते (for गता) Ś1 इह याति, K1 2 4 D1 इहायाति, B1 3 Dc Dn D4 6 इम आयाति, B2 4 M इममायाति, D5 इहा यातु — c) Ś1 B1 G4 पूजये°, K4 पूजयन्, D1-3 T1 M पूजय

26 a) T1 निर्जितास् (for मज्जितास्) K3 4 B D M ये (for ते) — b) B4 D6 वादे (for वाचा) To avoid hiatus, B Dc D1 T2 (by corr) G3 चाविदाना°; Dn D2 5 6 वा° (for आ) — c) B3 G1 तन्; Dc तान्

तां मेधया वाचमथोज्जहार
यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६
अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-
न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७
श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि
उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो
न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्बन्दिनं त्वं विवादे
निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो
न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्द्युवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

(for ता) Ś$_1$ K$_3$ श्रेयसो, K$_{2.4}$ श्रेयसे (for मेधया) K D$_{1.2}$ अथो जहार, T$_1$ G$_1$ अथाजहार, G$_{2.4}$ असौ जहार (for अथोज्जहार) M$_1$ ते वै तथा वाचमथो उदाहरन् — ^{d}) =(var.) 26^d S$_1$ K$_1$ M$_1$ अविचिन्वति, T G अवभासति (for अवचि°)

27 K$_2$ D$_5$ M om. (hapl.) 27 — ^{a}) T G गृहान्वै (for सतां गृहान्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ वित्रर्जयन्, D$_1$ त्रिवर्धयन्, T$_2$ G$_3$ विस्पर्धमान S$_1$ K$_1$ न, D$_3$ मा (for न) T G$_{1.3.4}$ [अ]प्यधाक्षीत्, G$_2$ व्यधा (for स्म धा) — ^{c}) T$_1$ बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु) T$_1$ G$_1$ ins. वै after कृपण — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ अत्रि, T$_2$ G उप (G$_1$ अपि) (for अव)

28 ^{a}) K$_3$ D$_5$ T$_1$ G$_2$ श्लेष्मातक°, K$_4$ °ष्मातकि; Dc$_2$ °ष्मातकी, D$_{1-3}$ ष्मातक, T$_2$ G$_3$ °ष्मातकि°, G$_4$ °तकी, M °तक T$_2$ G$_3$ क्षीणवाचा Ś$_1$ K$_{1.2}$ श्रणोति, T$_1$ श्रणोमि — ^{b}) S$_1$ K$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वां) T$_2$ G$_3$ स्तुतये K$_3$ मावहति, K$_4$ B$_1$ Dc T$_1$ G$_1$ M$_3$ मोदयति, D$_6$ मादयतु, T$_2$ G$_{3-4}$ मोहयति — ^{c}) K$_{2-4}$ Dn D$_{2.3.5}$ विनुद्यमानो, S तुद्यमानो (G$_2$ यत्तुद्य°) — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_{1-3}$ मामकीं, M चैव मे

29 G$_4$ om. the ref. S$_1$ K$_2$ राजा — ^{a}) S$_1$ K$_1$ तुल्यरूपाम्, K$_3$ T$_1$ G$_1$ M देवरूपाम्, T$_2$ G$_{2-4}$ विप्राग्र्य मुख्याम् (for दिव्यरूपाम्) — ^{b}) K$_{3.4}$ Dc D$_{1.3}$ S देव° (for दिव्य°) — ^{d}) T$_2$ G$_{1-3}$ M$_1$ विसृष्ट (for नि°) K$_1$ D$_2$ M एव (for एष) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ तव विप्राग्र्य, K$_4$ तव वाक्याद्य, B$_2$ Dc M तव कामेद्य, D$_{2.3}$ तव कामाद्धि; T$_2$ G$_{2-4}$ क्षतकामोद्य

30 D$_3$ om. (hapl.) 30 — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वै (for मे) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ [ए]व (for [अ]स्य)

31 ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ विद्यते (for सलिले) — ^{c}) K$_4$ D$_1$ M द्रक्ष्यसे K$_4$ [ऽ]द्य, G$_1$ M त्वम् (for ऽयम्) — ^{d}) K$_4$ चिरदृष्ट, T$_2$ G$_{2-4}$ चिरकाक्ष S कहोळ

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ सर्वे (for विप्रा) — ^{c}) K$_{3.4}$ B$_4$ Dc D$_{1-3}$ S वै (for ते) B$_{1-3}$ Dn D$_{4-6}$ उदतिष्ठस्तत (B$_1$ D$_{4.6}$ °था, B$_{2.3}$ दा) सर्वे — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ महात्मन, D$_{1.2}$ महीपते (for समी°)

33 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. सुतान् and जना° G$_1$ तथा (for जना) Dn$_1$ D$_6$ जनन (for जनक) K$_4$ जनक कर्मणाधिकान्

35 Dn D$_{4.6}$ T G$_{1.3}$ M$_2$ om. the ref. — ^{c}) [illegible] B$_3$ Dn$_3$ D$_{1.4.6}$ अपहरन्, K$_2$ B$_4$ Dn$_1$ n$_2$ D$_3$ G$_1$ (दोम्ना)

महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः
साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६

लोमश उवाच ।
समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं
जित्वा बन्दिं सहितो मातुलेन ॥ ३८

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरन्, K3 D2 3 अपाहरत्, K4 B3 Dc T1 G3 4 M1 अपहरत्, M2 अपहरति K1 3 D1 2 स्वाजौ, D3 चाजौ (for [आ]जौ)

36 a) Ś1 K1 2 महदुक्त, K3 4 D3 दुक्थ, B Dn D4-6 दौक्थ्य (B3 °दौक्थ), Dc1 दौथ्य, Dc2 दौस्था, D2 महेंद्रोष्टथ, T2 (by corr) G3 महदौरथ्य, G1 ब्रह्मदुग्ध — c) K4 D1 भोगान्, M1 भारान् (for भागान्) Dc प्रतिजहुश्च, T1 अभिजगृहुश्च, T2 G3 उज्जगृहुश्चात्र, G2 4 जगृहुश्चात्र T G2-4 तुष्टा (for हृष्टा) B4 शुचींश्च भोगाञ्जगृहुश्च हृष्टा — d) B1-3 देव; M2 देवान् (for देवा) B2 3 Dn D4 6 [उ]त; D5 T1 [इ]व (for [इ]ह) K4 B1-3 D (except D1 2) राज्ञ°, G1 राज्ञे (for यज्ञे)

37 D1 T1 om the ref — a) Ś1 K1 Dc om अथ G1 धर्मेषु (for सर्वेषु) K4 D1-3 5 एव हि सर्वेषु समुत्थितेषु — b) K4 D1-3 5 राजन्विप्रेषु (for विप्रेषु तेषु) Ś1 K1 Dc om तेषु T G3 [अ]धिकप्रभेषु, G2 4 [अ]भ्यधिकप्रभेषु B1 स्वप्रमेषु, G1 सप्रभेषु — c) Dc जनकस्य D1 2 M1 [इ]ह, T1 G1 M2 [ए]व (for [अ]थ) — d) K3 4 B1 D1-3 5 M1 [अ]थ, B4 [इ]ति; Dc [इ]व, G1 [ए]व (for [उ]त)

38 c) Ś1 K1 2 D3 अभ्या (for प्रत्या) K3 4 Dc D1 2 आशु (for एव) S हृष्टो (for चाग्र्य) — d) B2 3 D (except D1-3 5) सौतिं (for बन्दिं) — After 38, K1 2 B D (except D1 2 5, D3 marg) ins

662* ततोऽष्टावक्र मातुरथान्तिके पिता
स्वमप्येना स्नानपाना नगाहे
सभ्रातृक सहभार्यो विशस्व ।

[(L 1) Dc [स]पि (for पिता) — (L 2) B1 गगा (for नदीं) Dc पिता ममगीं (for नदीं ममगा) — (L 3) Dc तथा ता (for तथा) — (L 5) B1 Dc सा (for च) — (L 6) B3 क्लिश्रिपेण (for पाद्धि) Dc वै (for हि) — (L 7) B Dc [ए]व (for [ए]ना)]

39 a) Dc तत्र (for अत्र) — b) K3 सुखोचित; B2 स्नातोपित, D1 2 उपोषित, T1 सुखोषिते — c) K3 शुचिर्, M1 शुभकर्मा (for शुचिकर्मा) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 शुचिकर्मा ततस्त्व, B1 पास्यसि पुण्यनद्या, T1 आशुकर्मैकभक्तिं, T2 G2-4 आशु कर्माणि कर्तुं, G1 आशुकर्मेह भक्तिः — d) T2 G2-4 सचरतु (for चरितासि) Ś1 K1 2 4 D1-3 5 चरस्व तीर्थान्यमितान्या(D5 °ण्यपराण्या)जमीढ — For 39[cd], B1 subst

662a* पुण्यान्यन्यानि पास्यसि ।
पुण्यनद्या सुतीर्थानि धुतपाप्मा गतक्लम ।
भावेन दृढभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* Dc D3 M तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय K1 2 4 B2-4 Dn1 n3 D4 5 T G1 3 (all om sub parvan name) mention only अष्टावक्रीय (G1 वक्रोपाख्यान), K3 B1 D1 2 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय To अष्टावक्रीय, K B1 3 4 Dc2 D1-3 T2 G1 3 M1 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 133, Dn2 n3 134 (as in text), D1 141 S 136 (M2 138) — *Śloka no* Dn1 42, Dn2 n3 35

[5]

१३५

लोमश उवाच।
एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम्।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्।
तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच।
कथंयुक्तोऽभवदृषिर्भरद्वाजः प्रतापवान्।
किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 a) D1 मधुश्रवा, T1 °लिहा, T2 G2 3 वहा, G4 °वना (for °विला) S नाम (for राजन्) — b) K4 समतात् (for समगा) Ś1 K1 2 D5 च (for स) — c) K1 G1 कर्दबिल, T1 कर्दबलिर्, T2 G2–4 मधुबिल, M1 कर्दविल

2 a) D1–3 ह्यत्र, D5 यत्र (for किल) — b) Ś1 K1 2 पुरदर°, B4 M1 शतक्रतु (for शची°) — d) K4 D2 T2 (before corr) G4 स गगाया (for सम°) Ś1 K1 2 व्ययुज्यत, D1 विमुच्यते; D2 च मुच्यते, S प्रमुच्यते

3 a) K1 D4 T1 2 (by corr) G3 विनाशन — c) S पुत्रार्थे — d) K3 तपश्चर्यां पुराचरत्, K4 B3 D3 तपस्तीव्र समा(K4 पुरा)चरत्, B1 Dc तप समचरत्पुरा, D1 2 तपस्ती व्रमुपाचरत्

4 a) Ś1 K1 2 D3–5 T1 M एत (for एन) D5 पर्वतमारुह्य, T1 G1 2 M पर्वतराजेंद्र — b) D1 राजान° (for आरुह्य) K3 D5 T G3 4 M1 भरतर्षभ, B Dc Dn D4 6 G1 भरतर्षभा°, D1 2 पुरुषर्षभा° — c) Ś1 K4 G2 अयशस्यम् K1 असशम्याम्, K4 अशब्द च, D3 असशिष्याम्, D5 असस्पृश्याम्, T1 असम्या च, T2 (after corr) G3 असशाद्याम् (T2 before corr अशास्य त्वम्), G1 M असक्षा च, G2 अधर्म्यां त्वम्, G4 अशास्या त्वम् (for असशब्द्याम्) — d) K4 व्यपनेष्यति, D1–3 व्यपनेष्यथ (D3 °सि), T1 G1 अपनोत्स्यथ, T2 G2–4 अपनोत्स्यसि, M1 अपनोत्यथ, M2 अपनेष्यथ

5 a) Ś1 K1 2 कनखले — b) T1 G1 गमिता, T2 G2–4 गदि° (for दयि°) — d) D1–3 5 S यशस्विनी (for महा°)

6 b) K1 2 Dc2 Dn3 D3 यत्र (for अत्र) B1 3 4 D (except D2 3) T2 G2–4 पुरा (for पराम्) — c) K3 T2 G1 3 M1 [ए]ता (for [ए]ना) — d) S (except T1 G1) विमोक्ष्यसे

7 b) T1 G1 4 M भृगुतुद — c) B1 Dn D4 6 उष्णी गगे, D5 उष्णीं गगा B4 राजेंद्र (for कौन्तेय) G1 तूष्णीं कौंतेय गगाया — d) T G सानुज° (T2 G3 °ग) (for सामात्य°) Ś1 K Dc D1 2 3 (m as in text) 5 सभ्रातृक उपस्पृश

8 Ś1 om (hapl.) 8c–9b — c) T1 2 (before corr) G1 3 4 अति (for अत्र) — d) K1 3 Dc2 D2 3 5 G1 4 M2 विसर्जय, T1 समुत्सृज

9 Ś1 om 9ab (cf v l 8) — After 9ab, D5 ins

663* नानापुष्पसमाकीर्णं फलपुष्पोपशोभित।
नानाविहगसंघुष्टस्तापसालय उत्तम।
रैभ्यस्यैष महाराज आश्रम पुण्यकर्मण।

— c) S transp यत्र and कवि — d) G1 3 [ऽ]प्यनश्यत (for व्यनश्यत)

10 a) B1 2 (both marg) 3 मृतो, G4 वृत्तो (for युक्तो) K1 बभूव (for ऽभवद्) K4 विप्रो (for ऋषिर्) — b) Ś1 K3 4 Dn3 D1–3 6 T2 G3 4 M भारद्वाज — d)

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२

लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

D_6 T_1 ऋषे पुत्रो　$T_2 G_3$ हि, G_2 [ऽ]पि (for त्रि)　$B_{1\ 3\ 4}$ D_n $D_{4\ 6}$ पुत्रोनश्यत वै मुने

11 [b]) B_{2-4} D_n $D_{1\ 3\ 4-6}$ तत्वत (for लोमश)

12 [a]) $Ś_1$ D_{n3} G_1 M_2 भारद्वाजश्च — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तौ, K_3 D_{1-3} वै, D_5 द्वौ (for स-) — [c]) $Ś_1$ K D_3 [अ]न्योन्य (for [अ]त्यन्त) — [d]) B D_n $D_{4\ 6}$ M अनतर; T_2 G_{2-4} मनोहरौ (for वनान्तरे)

13 [a]) T_1 G_1 द्वौ, T_2 G_3 च (for तु) — [c]) T_2 $G_{3\ 4}$ तथा (for आसीद्)　B_1 च, T $G_{1\ 3\ 4}$ वै (for तु) — [d]) $Ś_1$ $D_{1\ 2}$ G_1 M_2 भारद्वाजस्य

14 D_1 om (hapl) 14 — [b]) $K_{3\ 4}$ D_6 $D_{2\ 3\ 5}$ नियतो, G_1 तापसो, M स्वितरो (for चेतरो)　$Ś_1$ K_1 तपस्वी नियतो भवेत्, T_1 तप कर्तुं समाद्रवत्, T_2 G_{2-4} तप स्यभिरतोभवत् — [c]) $B_{2\ 4}$ D_n $D_{4\ 6}$ कीर्तिर् (for प्रीतिर्) — [d]) S अभवद्भरतर्षभ

15 [b]) S_1 $K_{1\ 2}$ D_{1-3} T_2 G_{2-4} तपस्विभिर् (for तप स्विनम्) — [d]) D_{c2} सहानघ॰, $D_{1\ 6}$ T G नघ (G_2 ॰नुज); M_2 न्वय

16 [c]) K_1 $G_{1\ 4}$ ततस् (for तपस्)　$Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ M_2 तपो (for ततो)　D_6 ततोस्मान (for ततो घोर)　G_2 यवक्रीतस्तपस्तेपे

17 [a]) $Ś_1$ K_4 सुसमृद्धे; K_2 B D (except D_{1-3}) G_4 स समिद्धे — [d]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च महात्मन, T_1 च महातपा (for सुमहा)

18 [b]) K_4 B_4 D_{1-3} T_1 $G_{1\ 4}$ उपागम्य　$Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विशां पते (for युधि)

19 $K_{3\ 4}$ B D T_2 G_{1-3} M_2 यवक्रीत उ (S MSS om उ) — B_3 om (hapl) 19–21 and the ref in 22 — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्)

20 B_3 om 20 (cf v l 19) — [a]) $Ś_1$ स्वाध्यायार्थी; K_2 B_4 T G र्थे (as in text), the rest ॰र्थं　D_5 तप सम्यक् (for समा) — [b]) D_3 [इ]द (for [अ]य)

21 B_3 om 21 (cf v l 19) — [b]) $D_{1\ 2}$ G_2 प्रभो (for विभो) — [d]) $G_{1\ 2}$ M वै (for मे)

22 B_3 om the ref (cf v l 19) — [a]) $D_{1\ 2}$ T $G_{1\ 3}$ ब्रह्मर्षे (for विप्र) — [b]) T G ज्ञातुम् (for यातुम्) — [c]) T_2 G_{2-4} पापथेन (for विघा॰)　S विप्रर्षे (for ते विप्र) — [d]) $Ś_1$ K B_2 D_6 D_{1-3} T_1 G_1 गच्छाधीष्व, T_2 (before corr) G_4 गच्छस्वेति

23 $Ś_1$ K_1 om the ref — [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ एवमुक्तस्तु शक्रेण — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यवक्रीरिति; B_1 क्रीतोपि — [d]) $K_{3\ 4}$ B_1 D_n D_{4-6} विक्रम

24 [b]) $Ś_1$ M_1 महातप; K_2 B_{1-3} D_n D_{4-6} T_2 (by corr) G_3 महत्तप, B_4 महायशा — [d]) B_4 S देवराज-

१३५

लोमश उवाच ।
एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः ।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
कथंयुक्तोऽभवदृषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 ^{a}) D1 मधुश्रवा, T1 °लिहा, T3 G2 3 °वहा; G4 °वना (for °विला) S नाम (for राजन्) — ^{b}) K4 समसात् (for समगा) Ś1 K1 2 D5 च (for स) — ^{c}) K1 G1 कर्दबिल, T1 कर्दबल्लिर्, T2 G2–4 मधुविल, M1 कर्दविल

2 ^{a}) D1–3 ह्यत्र, D5 यत्र (for किल) — ^{b}) Ś1 K1 2 पुरदर, B4 M1 शतक्रतु (for शची°) — ^{d}) K4 D2 T2 (before corr) G4 स गगाया (for सम°) Ś1 K1 2 व्ययुज्यत, D1 विमुच्यते, D2 च मुच्यते, S प्रमुच्यते

3 ^{a}) K1 D4 T1 2 (by corr) G3 विनाशन — ^{c}) S पुत्रार्थे — ^{d}) K3 तपश्चर्यां पुराचरत्, K4 B3 D3 तपस्तीव्रं समा(K4 पुरा)चरत्, B1 Dc तप समचरत्पुरा, D1 2 तपसी समुपाचरत्

4 ^{a}) Ś1 K1 2 D3–5 T1 M एत (for एन) D5 पर्वतमारुह्य, T1 G1 2 M पर्वतराजेंद्र — ^{b}) D1 राजान° (for आरुह्य) K3 D5 T G3 4 M1 भरतर्षभ; B Dc Dn D4 6 G1 भरतर्षभा°; D1 2 पुरुषर्षभा — ^{c}) Ś1 K4 G3 अयशस्यम् K1 असशम्याम्, K4 अशब्द् च, D3 असशिष्याम्, D5 असस्पृश्याम्, T1 असम्या च, T2 (after corr) G3 असशाख्याम् (T2 before corr अशस्य त्वम्), G1 M असह्या च, G2 अधर्म्यां त्वम्, G4 अशस्या त्वम् (for असशब्द्याम्) — ^{d}) K4 व्यपनेष्यति, D1–3 व्यपनेष्यथ (D3 °सि), T1 G1 अपनोत्स्यथ, T2 G2–4 अपनोत्स्यसि; M1 अपनोत्यथ, M2 अपनेष्यथ

5 ^{a}) Ś1 K1 2 कनखले — ^{b}) T1 G1 गमिता, T2 G2–4 गदि° (for दयि°) — ^{d}) D1–3 5 S यशस्विनी (for महा°)

6 ^{b}) K1 2 Dc2 Dn3 D3 यत्र (for अत्र) B1 3 4 D (except D2 3) T2 G2–4 पुरा (for पराम्) — ^{c}) K3 T2 G1 3 M1 [ए]ता (for [ए]नां) — ^{d}) S (except T1 G1) विमोक्ष्यसे

7 ^{b}) T1 G1 4 M भृगुतुद — ^{c}) B1 Dn D4 6 उष्णी गगे, D5 उष्णीं गगा B4 राजेंद्र (for कौन्तेय) G1 तूष्णीं कौंतेय गगाया — ^{d}) T G सानुज° (T2 G3 °ग°) (for सामात्य) Ś1 K Dc D1 2 3 (m as in text) 5 सभ्रातृक उपस्पृश

8 S1 om (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) T1 2 (before corr) G1 3 4 अति (for अत्र) — ^{d}) K1 3 Dc2 D2 3 5 G1 4 M2 विसर्जय, T1 समुत्सृज

9 Ś1 om 9^{ab} (cf v l 8) — After 9^{ab}, D5 ins

663* नानापुष्पसमाकीर्णे फलपुष्पोपशोभित ।
नानाविहगसघुष्टस्तापसालय उत्तम ।
रैभ्यस्यैष महाराज आश्रम पुण्यकर्मण ।

— ^{c}) S transp यत्र and कवि° — ^{d}) G1 2 [ऽ]प्यनश्यत (for व्यनश्यत)

10 ^{a}) B1 2 (both marg) 3 सूनो; G4 वृत्तो (for °युक्तो) K1 बभूव (for ऽभवद्) K4 विप्रो (for ऋषिर्) — ^{b}) S1 K3 4 Dn3 D1–3 6 T2 G3 4 M भारद्वाज° —

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२

लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

D_5 T_1 ऋषे पुत्रो T_2 G_3 हि, G_3 [ऽ]पि (for त्रि) B_1 3 4 D_n D_4 6 पुत्रोनश्यत वै मुने

11 b) B_{2-4} D_n D_1 2 4–6 तत्वत (for लोमश)

12 a) $Ś_1$ D_{n3} G_1 M_2 भारद्वाजश्च — b) $Ś_1$ K_1 2 तौ, K_3 D_{1-3} वै, D_5 द्वौ (for स) — c) $Ś_1$ K D_3 [अ]-न्योन्य (for [अ]त्यन्त) — d) B D_n D_4 6 M अनतर; T_2 G_{2-4} मनोहरौ (for वनान्तरे)

13 a) T_1 G_1 द्वौ, T_2 G_3 च (for तु) — c) T_2 G_3 4 तथा (for आसीद्) B_1 च, T G_1 3 4 वै (for तु) — d) $Ś_1$ D_1 2 G_1 M_2 भारद्वाजस्य

14 D_1 om (hapl) 14 — b) K_3 4 D_5 D_2 3 5 नियतो, G_1 तापसो, M स्वितरो (for चेतरो) $Ś_1$ K_1 तपस्वी नियतो भवेत्; T_1 तप कर्तुं समाद्रवत्, T_2 G_{2-4} तप स्यभिरतोभवत् — c) B_2 4 D_n D_1 6 कीर्तिर् (for प्रीतिर्) — d) S अभवद्भरतर्षभ

15 b) S_1 K_1 2 D_{1-3} T_2 G_{2-4} तपस्विभिर् (for तपस्विनम्) — d) D_{c2} सहानघ°; D_1 6 T G नघ (G_2 °नुज); M_2 न्त्रय

16 c) K_1 G_1 4 ततस (for तपस्) $Ś_1$ K_1 2 T G_1 3 4 M_2 तपो (for ततो) D_5 ततोत्मान (for ततो घोर) G_2 यवक्रीतस्तपस्तेपे

17 a) S_1 K_4 सुसमृद्धे; K_2 B D (except D_{1-3}) G_4 स समिद्धे — d) $Ś_1$ K_1 2 च महात्मन, T_1 च महातपा (for सुमहा)

18 b) K_4 B_4 D_{1-3} T_1 G_1 4 उपागम्य S_1 K_1 2 विशा पते (for युधि°)

19 K_3 4 B D T_2 G_{1-3} M_3 यवक्रीत उ° (S MSS om उ) — B_3 om (hapl) 19–21 and the ref in 22 — c) $Ś_1$ K_1 2 तस्यार्थम् (for तप्यऽहम्)

20 B_3 om 20 (cf v l 19) — a) $Ś_1$ स्वाध्यायार्थी; K_2 B_4 T G र्थे (as in text), the rest र्थं D_5 तप सम्यक् (for समा) — b) D_5 [इ]द (for [अ]य)

21 B_3 om 21 (cf v l 19) — b) D_1 2 G_2 प्रभो (for विभो) — d) G_1 2 M वै (for मे)

22 B_3 om the ref (cf v l 19) — a) D_1 2 T G_1 3 ब्रह्मर्षे (for विप्र) — b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्) — c) T_2 G_{2-4} वापथेन (for विघा°) S विप्रर्षे (for ते विप्र) — d) $Ś_1$ K B_2 D_5 D_{1-3} T_1 G_1 गच्छाधीष्व, T_2 (before corr) G_4 गच्छस्वेति

23 S_1 K_1 om the ref — a) $Ś_1$ K_1 2 एवमुक्तस्तु शक्रेण — b) S_1 K_1 2 यवक्रीरिति, B_1 °क्रीतोपि — d) K_3 4 B_1 D_n D_{4-6} विक्रम°

24 b) $Ś_1$ M_1 महातप, K_2 B_{1-3} D_n D_{4-6} T_2 (by corr) G_3 महत्तप, B_4 महायशा — d) B_4 S देवराज-

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७
समिद्धेऽग्नावुपकृत्याङ्गमङ्गं
होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
यद्येतदेवं न करोषि कामं
ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुति

25 [b]) T_1 समास्थिर्ति, T_3 G_3 $_4$ महाद्युति (for महा) — [c]) A few S MSS बलभिद् — [d]) T_2 G_{2-4} त (for वै) B_4 T_1 $_2$ (before corr) G_1 $_2$ $_4$ M प्रभु (for पुन॰)

26 [a]) T_1 G_1 अशक्यार्थं , T_2 (before corr) G_{2-4} अशक्येर्थें, T_2 (after corr) अशक्यार्थें D_c T G_{2-4} समारभो — T_1 om 26[cd] — After 26, B_2 D_c ins a colophon (cf v l 28)

27 G_4 om the ref K_3 B D T_2 G_3 M_2 ॰यवक्रीत उ॰ (S MSS om उ॰) — [b]) S (except G_4) समीप्सित (for ममे॰) — [d]) T_2 G_2 $_3$ M_1 तप्ये B_1 D_{n3} D_1 $_2$ $_{4-6}$ घोरतम

28 [a]) T_1 G_1 अगमग निकृत्य, T_2 (before corr) G_3 $_4$ अहमगाग्निकृत्य, T_2 (after corr) G_3 अहमग निकृत्य, M_1 अथ चोत्कृत्य मॅग, M_2 उत्कृत्यागमग (for उपकृत्या) — [c]) S_1 K_1 [ए]वमेतच्च, K_2 T_2 G_2 $_3$ [ए]वमेत, G_4 [ए]वमेव (for [ए]तदेव) — After 28, B_4 ins a colophon (cf v l 26)

29 T_1 M_2 om the ref — [a]) B_1 T_2 G_3 अभिप्राय (for अभिज्ञाय) — [d]) B_4 निश्चित्य (for सचिन्त्य) K_1 $_2$ वीर्यवान् (for बुद्धि॰) D_c न स चक्रे द्विजोत्तम (cf 32[b])

30 [d]) T_1 G_1 $_2$ $_4$ सलक्षण (for सयक्ष्मण॰)

31 [c]) Ś$_1$ K_1 भागीरथ्यास B_3 T_1 G_1 तत॰ (for तत्र) — [d]) K_3 $_4$ D_c D_{1-3} चकार ह, B_4 समाकरोत्, T G सुरेश्वर॰

32 [b]) S_1 K D_2 $_3$ करोति, B_4 च कुर्याद् (for स चक्रे) — [c]) S_1 K D_{1-3} तदा (for तत) T_2 G_3 $_4$ चक्रे (for शक्रो) — [d]) K_1 $_2$ समनुपूरयन्, K_4 च समपूरयन्, B_1 D_c D_4 $_6$ M समभिपूरयत्

33 [b]) Ś$_1$ K D_{1-3} समुत्सृजन् (K_3 D_2 ॰त्), D_{n3} T_1 G_1 विसर्जयत् (G_1 ॰न्) — [c]) K_3 बधम्, K_4 D_2 $_3$ T_1 बद्धुम्, D_c D_1 G_1 M बधुम् (for सेतुम्) Ś$_1$ K_1 समारभत् T G अभ्यागत (T_1 G_1 ॰त) — [d]) B_2 D_{c1} निदर्शयत्, T_1 न्यदर्शयेत्, T_2 G अ(G_1 न्य)दर्शयत्

34 [a]) K_2 $_3$ B D (except D_1 $_2$) G_2 यवक्रीतो (for ॰क्रीस्तु) — [b]) T_1 G_1 प्रयत्न त (for यत्नवन्त) — [d]) D_1 $_2$ एतत् (for इद) B_4 मुनिसत्तम

35 Before 35, K_4 D_2 ins यवक्री उ , D_1 यवक्रीत उ॰ — [b]) K_3 D_{1-3} G_2 $_4$ किं तवेह, K_4 D_c किं च तेत्र, D_5 किंचित्तेत्र, T_2 G_3 किं तवेद (for किं च ते ह) — [d]) T_1 G_1 तन्, T_2 G_3 ह, G_2 $_4$ हि, M_2 यन् (for ऽय)

36 G_1 M_2 om the ref Ś$_1$ शक्रः (for इन्द्र उ) — [b]) T_2 G सुख (for सुख) — [c]) K_1 $_2$ [ऽ]त्र, G_1 $_2$ [ऽ]य (for हि) Ś$_1$ K D_c D_{1-3} $_5$ M_2 सर्वेस् (for तात) — [d]) D_{n2} G_2 रममाण॰, M_2 त्वरमाण

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथंचन ।
अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।
वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ४०

लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१
यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

भरद्वाज उवाच ।

---

37 T_1 om 37 $K_{2.3}$ B D T_2 G M_2 यवक्रीत उ° (S MSS om उ°) — [a]) Ś1 K_{1-3} $D_{3.5}$ रोद्धु, $G_{1.2}$ M वधु (for बद्धु), cf 1 3 21 and v l — [b]) T_2 (before corr) G_4 मार्ग (for ओघ) B Dn $D_{4.6}$ तपोधन; G_2 प्रयत्नत° (for कथं) — [d]) Ś1 K $D_{1-3.5}$ कर्म, Dc कर्तुं (for अर्थं) K B_4 $D_{1-3.5}$ समाचर (for रभ)

38 T_1 om the ref K_4 ब्राह्मण उ — [a]) T G M_2 यथैव तव तातेद (G4 तपो यथैव तातेद) — [b]) G_4 त्वया (for तपो) — [c]) S1 K_{1-3} D_{1-3} अशक्यस् — [d]) Ś1 $K_{1.2}$ आरम्भोय, D_5 पर भार B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ समाहित° (for समु°) K_4 गगासेतोश्च बधन

39 K_3 $B_{1.3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ M_2 यवक्रीत उ° (S MSS om उ°) — [c]) T_2 $G_{3.4}$ [ए]व हि (for यदि) T_2 G_{2-4} ममारभ (for पीद)

40 [a]) $D_{1.2}$ कृत्य च (for क्रियता) — [b]) Ś1 K D_{1-3} अन्यत् (K_3 अन्य), B Dc Dn D_{4-6} T_1 त्वया; T_2 $G_{3.4}$ मम (for मया) — [c]) $D_{1.2.3}$ (m as in text) प्रदीयता (for प्रयच्छान्यान्) — [d]) D_3 (marg *sec m*) यैरर्थैर्भविता स्मृति, S यैर्विद्वान्भवितास्म्य(M_2 °ता °स्मि)ह

41 [b]) S1 K Dc $D_{1-3.5}$ तपोधन° (Ś1 K_3 $D_{1.5}$ °न) (for महा°) — [d]) D_1 $G_{1.2}$ M यथेप्सित

42 [a]) B_4 यान् (for यत्) T_1 अन्य, G_4 M_1 अन्यान् (for अन्यत्) S मन्यसे (for काङ्क्षसे) S1 K $D_{1-3.5}$ तात, B_4 कामान् (for कामं) — [b]) Dn_2 n_3 $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ यवक्रिन् $G_{2.4}$ गृह्य (for गम्य) — [c]) S1 K_1 लब्धकाम स पितरम् — [d]) Ś1 K_1 समुपेत्य, K_2 Dn समेत्याथ, K_3 Dc D_5 अभ्युपेत्य, K_4 $B_{1m\ 2.3}$ $D_{4.6}$ अभ्येत्याथ; B_1 (orig) उपेत्य च, D_{1-3} अभिगम्य (for उपेत्याथ) S1 K B_{1-3} D [इ]दमब्रवीत्, B_4 M_1 वचो (for ततो)

Colophon om in K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ — *Major parvan* Ś1 $K_{1.2}$ T_2 G_{3-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 T_1 (both om sub parvan name) mention only यवक्रीत; K_4 $D_{1.5}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D_1 °क्रीतोपाख्यान), and $D_{2.3}$ G_1 only यवक्रीतोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) D_1 142, S 137 (M_2 139) — *Śloka no* D_1 41

136

1 K_3 B D S (except T_1 G_1 M_1) यवक्रीत उ (S MSS om उ°) — [b]) K_2 पित्रा सह यथेप्सिता° — [c]) Ś1 अतीवान्ये, K_1 अति चान्यद्; B_2 Dn $D_{3.4.6}$ T_1 अती-

दर्पस्ते भविता तात वराँल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४
तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५
बालधिरुवाच ।
यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६
भरद्वाज उवाच ।
तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ७
विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ १३

घान्यान् K1 भविष्यति
2 M2 om the ref Ś1 K D5 6 T2 G3 भारद्वाज उ° (T2 G3 om उ°) — c) D1 दर्पपूर्ण सुकृपण, T2 G2-4 दर्पपूर्णं कृपणक° — d) Ś1 प्रणश्यति, K1 2 प्रणश्यसि, K3 4 B D विनक्ष्यसि (D5 °ति), T G1 3 विनश्यति, G4 नशिष्यसि
3 a) K4 B4 Dc D1 2 T G1 3 4 [इ]मा; G2 [इ]म (for [इ]मा) — b) K4 B4 Dc D1 2 T1 G1 गाथा, T2 G3 4 कथा (for गाथा) K4 B4 Dc D1 2 T G1 3 4 उदाहृता G2 इतिहास पुरातन — c) B1-3 Dn D4 6 मुनिर् (for ऋषिर्) S विप्र (T1 विद्वान्) (for पुत्र) — d) A few S MSS वालधिर् S विश्रुत° (for वीर्य°)
4 b) B D (except D1 2) सुदुष्कर — d) B4 M तल् (for त) Dc2 T2 G3 4 इति लब्धवर(Dc2 °रा)श्च स, D2 इति कृत्वा ततप ह
5 a) D1 2 तस्य प्रसादाद्, D5 लब्धप्रसादो B4 दैवस्य; Dn D4 6 वै देवै (for देवैश्च) — c) Ś1 K1 2 न मर्त्यो (for नामर्त्यो)
6 S (mostly) वाल° (for बाल°) — d) Ś1 K1 एतस्यायुर्, T1 सुतस्तद्वद्, G1 ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर्) B1-3 Dn D4 6 भविष्यति, B4 S भवेद् ध्रुव
7 S (except T1 G1) om the ref Ś1 D5 G1 भार° (for भर°) — a) T G2 3 तथा (for तदा) — b) Ś1 K1 3 Dn D3-6 G1 तदा, T1 तथा (for सदा) — c) M2 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा) T G M1 स तु लब्ध(T1 G2 दत्त)वरो दर्पाद् — d) T1 G1 M अत्य° (for अव°)
8 a) B2 Dn D4 6 च (for तु) — b) B1-3 Dn D4 6 व्यचरत्स (for चरमाणो) — d) Ś1 K1 2 B2 3 Dc धनुषाख्य K4 D1 2 अमर्षण, B2 तपस्विन (for मनी°)
9 b) K3 4 स मन्युमान्, D1-3 सुदुःखित, D5 च वीर्यवान् — c) K4 Dn2 D1-3 S (except G1 4 M2) सन् (for स)
10 a) Ś1 K1 2 B2 3 Dc धनुषाख्यस् — M2 om (hapl) 10b–12a — After 10ab, T2 G2-4 ins

664* मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृक् ।
शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ।

— c) B1 T1 महर्षिर्, T2 G2-4 ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्) — d) T G सादयामास पर्वतान् (G1 वीर्यवान्)
11 M2 om 11 (cf v l 10) — a) K3 4 D1-3 5 transp निमित्ते and विनष्टे — c) T2 G3 4 हत (for मृत)
12 M2 om 12a (cf v l 10) — b) B Dn D4 6 परमार्तवत् (B1 पुनराद्रवन्), Dc2 पर्यवारयन्, D5 पुनराव्रजन्; G1 पुनरब्रुवन् — c) G1 सर्वे (for पूर्वं) B Dn D4 6 ऊचुर्वेदविद° सर्वे — d) B Dn D4 6 गाथा या, T G2-4 गाधया (for गाथ°) Ś1 K1 2 Dc त, K3 B Dn D1 4-6 ता (for तन्) Ś1 K1 2 निबोधत, G4 नियोधन
13 a) B4 न दृष्ट, D2 तदेष्टम्, D5 निर्दिष्टम् (for न दिष्टम्) B4 मृत्युम् (for अर्थम्) Ś1 lacuna, K4 अभ्यनिक्रातुम् (for अर्थमत्येतुम्) B2 D1 2 4 5 अभ्येतुगत; अत्येतुम्) — c) T1 G2 4 महर्षिर् (for महिषैर्)

एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ १६

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७

लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वनृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्नुषां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ।

Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_3 Do_1 धनुपाख्यो

14 ^{a}) K_4 D_1 M लब्धवरान्, T_2 G_{2-4} लब्ध्वा वर $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 M_2 बाल्याद्, D_8 मौढ्या (for बाला) — ^{b}) K_3 D_2 दर्पपूर्णस् B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 तपस्विन — ^{c}) K_3 $D_{2.3}$ हि नश्यति; K_4 हनिष्यति; G_4 नशिष्यति (for विन) — ^{d}) T_1 G_1 नश्येत्, T_2 G_{2-4} अन्ये न (for न स्यात्) Ś$_1$ K D_8 भव (for भवान्)

15 ^{b}) K_4 om च Ś$_1$ $K_{1.2}$ पुत्रश्चास्य तथाविध — ^{c}) S तान् (for तं) Dc_2 D_1 नान्वेषि, T_2 (by corr) G_3 M_2 नाभ्यैषीस् — ^{d}) K_2 अतन्द्रित, K_3 D_2 स्वतन्द्रित° (for त्व)

16 ^{a}) S_1 G_1 M त्वा, B Dn $D_{4.6}$ च (for त्वा) — ^{b}) K_3 D_{1-3} पुत्र (for पुत्र) $D_{2.3}$ तथा, G_2 क्षणात् (for रुषा) — ^{c}) $K_{1.2}$ B Do Dn $D_{1.4.6}$ T G रैभ्यश्च; D_2 विदग्धश्, D_5 वेदवित् (for वैद्यश्च) S_1 K Do $D_{1.6}$ हि, D_2 च, D_3 [ए]व (for [अ]पि)

17 G_4 om the ref K_3 B D T_2 $G_{2.3}$ M_2 यवक्रीत उ (S MSS om उ) — ^{d}) Ś$_1$ K G_2 पितुर् (for पिता)

Colophon om in D_5, D_6 reads it in marg — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1.2}$ T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* $K_{1.2.4}$ B_3 Dc $D_{2.3}$ (all om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K_3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत, $B_{1.2.4}$, only यावक्रीत, Dn D_4 T_1 G_1, only यवक्रीय, and D_1, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीतोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 135 (Dn_1 134) D_1 143, S 138 (M_2 140) — *Śloka no* Dn_1 57, Dn_2 59, Dn_3 60, D_1 18

137

1 ^{a}) K_3 $D_{2.3}$ तु तदा, B_3 स यदा, T_1 स तथा, T_2 G_{2-4} सतत — ^{b}) D_5 यवक्रीतोकुतो — ^{c}) T_2 G_{2-4} मासे (for मासि)

2 ^{a}) $K_{3.4}$ B D M रम्ये (for पुण्ये) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 °भूमिके; $B_{3.4}$ T_1 G_1 °शोभिते — ^{c}) B_1 (m as in text) दृष्ट्वा, T_2 (before corr) G_4 तत्र (for तस्य)

3 ^{a}) D_5 यवक्रीत (for यवक्रीस्ताम्) — ^{b}) B D (except $D_{1-3.5}$) उपातिष्ठस्व K_3 मानिनि; D_6 G_1 भामिनि (for मामिति) — ^{d}) Ś$_1$ K_2 [आ]हूतचेतन, B_4 Do_1 हत चेतन, Dc_2 D_1 हृतचेतस°

4 ^{c}) K_2 $D_{2.3}$ तेजस्विनी, G_4 तेजस्विनश् — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ T G सा (for ह) — G_1 (which om 5^{a}–6^{a}) ins after 4

(for 1 42
57

तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
तत एकान्तमुन्नीय मञ्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०
ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपदं प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।
पतिव्रता यवक्रीत

5 G1 om 5ᵃ–6ᵃ, G2 reads 5ᵃᵇ after 666* — ᵃ) K4 Dc1 D1 3 T2 G3 4 आनीय, B4 आसाद्य, Dc2 M1 आनाय्य, T1 आम्नाय (for उन्नीय) — ᵇ) K3 क्रीडयामास; B4 T1 लज्ज°, Dc D1 3 Cnp सज्ज°, T2 G3 4 M2 मर्द°, M1 धर्ष° — ᶜ) Ś1 K1 2 4 D5 T2 G2 3 ततो (for तदा) — ᵈ) Ś1 K D5 स्वमाश्रमपदं तथा

6 G1 om 6ᵃ (cf v l 5) — ᵃ) K3 B2 3 Dc1 Dn1 D4–6 M2 रुदतीं च, B4 रोदमाना B3 T2 G3 4 M तु, D2 3 T1 ता (for च) T1 तदा (for स्नुषा)

7 ᵇ) D5 G2 यवक्रीतस्य भाषितं — K3 om (hapl) from यवक्रीत in 7ᶜ up to 8ᵃ — ᵈ) K1 2 D5 प्रेक्ष्य पूर्वं K4 D2 3 T2 G3 4 यथात्मना, B Dc Dn D1 4 6 G1 2 M1 तथात्मना, D5 यतात्मन°; M2 महात्मन

8 K3 om 8ᵃ (cf v l 7) — ᵃ) K4 D2 3 शृण्वतश्चैव, B4 शृण्वतस्तस्य, Dc D1 शृण्वानश्चैव, S तच्छ्रुत्वा तस्य — ᵇ) B Dn D4 6 M यवक्रेस्तद्वि(M2 °स्य)चेष्टितं (Dn1 ns °ष्टन), T G यवक्रीतस्य चेष्टितं

9 ᵃ) Ś1 K B4 Dc D1–3 5 भृशं (for तदा) — ᵇ) Ś1 K1 2 B1–3 Dn D4–6 °स्वी कोपनो भृशं — ᶜ) K1 (by corr) B अवलु(B4 °लो)प्य, K2–4 D T2 (by corr) G3 अवलुञ्च्य (D3 °ञ्च्य), cf v l 10 — ᵈ) K2 Dn D4 सुसंस्कृतैः, K4 B4 D1–3 5 सुसंस्कृते

10 ᶜ) K3 4 B2 4 D1 अवलुञ्च्य, B1 3 Dc Dn D2 4–6 T2 (by corr) G3 अवलुञ्च्य, D3 अवलुञ्ज्य (cf v l 9) S1 Dc D1 परा (for [अ]परां) Ś1 K1 2 B D2 चापि (for चाथ)

11 ᵇ) Ś1 K1 2 भीमाक्ष घोरदर्शनं, B4 S दीप्तास्यं घोर° — ᶜ) D5 त, T2 G2–4 च (for तौ) — ᵈ) S1 K2 D5 करवामहै, K1 D5 °वहै, K3 B1 2 4 Dc1 Dn1 D3 T2 G2–4 M2 °वहे

12 After 12, G2 ins

666* तत स्नुषाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।
यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्नुषां मत्वा जगाम ताम् ।,

which is followed by 5ᵃᵇ।

13 G1 om (hapl) 13ᵃ–15ᵇ — ᵃ) Ś1 K B1 Dc D1–3 5 T1 M1 सा (for त) Ś1 K1 2 4 B1 2 Dn3 D1 2 G2 समुपस्थाय, D3 तमुपा° — ᵈ) Ś1 K1 2 B1 [ह्]ह; B2–4 Dn D4 6 G4 [ह्]व (for तु)

14 G1 om 14 (cf v l 13) — ᵇ) Dc D1 अपनीत; T1 अपहृत्य, M2 अपकृष्य — ᶜ) B4 M1 उद्यम्य शूलं, Dc D1 उद्यम्य शूलं°, T2 G (G1 om) उद्धृत°

15 G1 om 15ᵃᵇ (cf v l 13) — ᵃ) Ś1 K1 2 समाव्रजत; K3 4 B2–4 D तमाद्रवत, T2 G (G1 om) समापतत — ᵇ) Ś1 K1 2 शूलपाणिं — ᵈ) Dc Dn2 D1 S (except M2) यत्र (for येन)

16 ᵇ) S (except G4) त्वरित

17 K1 om (hapl.) 17ᵃ–19ᵇ — ᶜ) B2 4 Dn1 अग्निहोत्रे — ᵈ) S1 K2 समुपाविशत्, B Dn D4 6 T2 (by

अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्वारि सोऽव्यातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।
भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ २
वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३
किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ५
शूद्र उवाच ।
रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६

---

corr) G_3 प्रविवेश ह

18 K_1 om 18 (cf v l 17) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{3\,4}$ D_{1-3} [ऽ]वतिष्ठत, D_6 [ऽ]प्यतिष्ठत, S [ऽ]तिष्ठत्तत्र B_4 वारित ; T G भारत (for पार्थिव)

20 ^{b}) $B_{1\,4}$ आगत (for आगमत्) — ^{c}) B_1 T_2 $G_{2\,3}$ M_2 च (for तु) — ^{d}) D_6 T_1 M_1 तथा (for तया) B_1 समाचरत्, $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) T_2 (by corr) G_3 सहावसत्

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\,2}$ Dn_2 D_6 T G_{2-4} M_1 आरण्य — *Sub parvan* Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_1 D_c $D_{2\,5}$ (all om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K_3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत, $B_{2\,3}$ D_3, only यावक्रीत; B_4, only यवक्रीयेतवध° (sic), Dn $D_{4\,6}$ G_1, only यवक्रीय, D_1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T_2 G_3, only यवक्रीतवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 136 (Dn_1 135), D_1 144, S 139 (G_4 140, M_2 141) — *Śloka no* Dn D_1 20

138

1 ^{a}) Ś$_1$ K_3 G_2 M_2 भारद्वाजस् — ^{c}) K_3 समित्कलशम्

2 ^{a}) S transp दृष्ट्वा and सर्वे — ^{c}) K_4 न च, D_3 तथा (for न तु) Ś$_1$ $K_{1\,3}$ $D_{1\,5}$ T_2 $G_{2\,3}$ M_2 उपतिष्ठत, D_2 T_1 G_4 उदतिष्ठत, D_3 नोपतिष्ठति ; G_1 M_1 उदतिष्ठति — After 2, T G ins

667* पुत्रमृत्युजमाशौच भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।
[G_1 पुत्र पञ्चत्वमापन्न]

3 ^{a}) Ś$_1$ K_1 चाग्निहोत्र (for त्वग्निहोत्रे)

4 Before 4, T_2 $G_{2\,3}$ ins भरद्वाज — ^{a}) $D_{1\,3}$ तु मे ; T_2 G_{2-4} रिवमे (for नु मे)

5 Ś$_1$ $K_{1\,2}$ om 5^{ab} — ^{b}) D_c मद° (for अल्प°) — ^{c}) D_c सर्वे (for शीघ्र) — ^{d}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,3}$ D (except D_2) शुध्यति मे (for मे शुध्यते)

6 ^{a}) B_{2-4} D_{c1} Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ G_1 यातो (for गतो) B_{1-3} D_c Dn $D_{4\,6}$ G_1 अय ; D_3 एष (for असौ) M_1 स तु रैभ्यो गतो नून — ^{b}) K_3 B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) पुत्रस्ते (for सुत°) — ^{c}) K_3 D_5 यथा Ś$_1$ $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ M_1 वि, T_1 [अ]भि (for हि)

7 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,3}$ $D_{1\,2}$ परि° (for प्र°) D_c तेनासौ ; T_1 G_1 सहसा — ^{b}) T_1 G_1 तेनाथ शूलपाणिना — ^{c}) Dn_1 n_3 S (except G_2 M_2) अभ्यगार T_2 $G_{3\,4}$ प्रजन् ; $G_{1\,2}$ प्रज (for प्रति) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ तथा द्वार (for प्रति द्वारि) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ शीघ्र (for दोर्भ्यां)

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अभ्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७
ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९
ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।
गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

---

8 K1 2 om 8 — a) K3 सोत्र, B1 D6 चात्र, Dc शेते, T1 यत्र, M1 [S]प्यत्र (for ह्यत्र) S1 B3 4 Dn D4 6 M2 तत स वि(Ś1 स्स नि, B3 स्स वि)हताशोत्र, K4 ततो विनिहत सोत्र, B2 तत॰ स विहत शेते, D1–3 तत स्स प्रविशश्वत्र — c) S1 K3 4 D1–3 हत॰ स (D1 2 स्स) इति वै तूर्णं, B1 सभावितोतिवेगेन, B2 4 Dn D4 6 निहत॰ सोति वेगेन, B3 सभाजयति वेगेन, Dc निहत सेति वै तूर्णं, D5 हत स इह वै तूर्णीं, T1 G1 पातितो हि स तूर्णेन (G1 शूलेन), G4 सभावितो हि तूर्णं स, M1 °तोतितूर्णं वै

9 N (except K4) om the ref — ab) Ś1 K1 D2 G1 M2 भारद्वाजस्त B3 4 च (for तु) B2 Dn D4 6 transp शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा Ś1 K1 2 तच्छ्रुत्वा, K3 4 Dc D1–3 5 शूद्राद्वै (for शूद्रस्य) Ś1 K1 2 शूद्राद्वै, D6 श्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा) N M2 महत् (for वच)

10 Before 10, K3 4 B D ins भरद्वाज उ° — a) T2 G3 4 हिता° (for किला) — d) Ś1 K1 2 °भाति हि

11 c) Dc अनाशा — d) Ś1 K1 2 4 B1m Dc D1–3 5 कथ मृत्युम् (for कर्कशत्वम्) K3 कथ मृत्युवश गत॰

12 ab) Ś1 K प्रतिषिद्धोसि च मया मा गा रैभ्याश्रम प्रति (K3 4 सुत) — c) Ś1 K Dc D1–3 5 असि (for एव) B Dn D4 6 दृष्टु, M1 विप्र (for क्षुद्र)

13 a) K4 Dc1 स , T2 G2 3 तु (for स) — d) Dc भृश (for वश)

14 a) N (except Ś1) अनुप्रास — T1 om (hapl) 14b–16c — c) Ś1 K1 3 D1 त्वद्दते, D3 त्वत्कृते, S (T1 om) त्वा विना (for त्वामृते) — d) Dc इष्टतरान् Ś1 K Dc अह, D1–3 भृश, G1 इमान् (for भुवि)

15 T1 om 15 (cf v l 14) — b) G2 [अ]किल्बिष; M2 [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी) — c) K3 4 Dc D3 G2 ज्येष्ठसुतो — d) G2 4 हन्याच् (for हिंस्याच्)

16 T1 om 16abc (cf v l 14) — a) Ś1 K D6 ते (for वै), and लोके (for येषा) — b) D3 G1 transp जात्या and पुत्रो S1 K D6 येषा (for जात्या) — c) K3 4 B D (except D1 2) ये (for ते)

17 c) Ś1 K आसान् (for आर्ता॰) — d) Dc [S]त्र (for नु) T1 G1 किं (for क॰)

18 a) D6 परासु च सुत दृष्ट्वा — c) B D (except D1–3 5) [S]त्र, G2 हि (for नु) — d) S [S]नुसहिष्यति

19 Before 19, K1 3 B Dn D4 6 S (except G2) ins लोमश उ° (S MSS om उ°) — a) Ś1 K1 2 विलाप्यैव — b) A few MSS भार Ś1 K1 2 Dc2 महत् (for ऽदहत्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T G2–4

१३९

लोमश उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्द्युम्नो महीपतिः ।
सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्द्युम्नेन धीमता ॥ २
तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
अथावलोकको ऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः ।
कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
चरन्तं गहने ऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७
इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
सो ऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९

अर्वावसुरुवाच ।

करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्द्युम्नस्य धीमतः ।
ब्रह्महत्यां चरिष्ये ऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

M_1 आरण्य — *Sub parvan* $Ś_1 K_{1, 2}$ (all om sub parvan name) mention only रैभ्य, K_3 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत, $K_4 B_1 Dc D_5$, only यवक्रीत, $B_{2, 3}$, only यावक्रीत, $B_4 Dn D_{4, 6} T_1$ only यवक्रीय, D_1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसूपाख्यान), D_2, only परावसूपाख्यान; D_3, only यवक्रीतोपाख्यान, and G_1, only यवक्रीसमाप्ति — *Adhy no* (figures words or both) Dn 137 (Dn_1 136), D_1 145, S 140 (M_2 142) — *Śloka no* Dn D_1 19

139

1 ^{c}) B_{2-4} Dn D_3m_{4-6} तेने (for आस्ते) $K_3 T_1 G_1$ M महाभौमो, T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ महाभाग

2 ^{c}) $B_1 D_4$ पुत्रार्थं, B_{2-4} Dn $D_{1, 6}$ सत्रार्थं, M_2 पुत्रार्थे (for सत्रार्थे)

3 ^{c}) $Ś_1 K_{1, 2}$ चाभवद्, $D_{1, 2}$ अभवद्; D_3 तु भवद् (for त्वभवद्) — ^{d}) $D_{1-3, 5}$ चैका (for चैव)

4 ^{b}) K_4 भार्याम् (for गृहान्) T G एव (for एक) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ तत, B_2 मुने (for वने)

5 ^{a}) $K_4 D_{1, 2, 3}$ (by corr) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ जघान रात्रौ, $T_1 G_1$ जघन्यरात्रौ B_2 निद्रालु (for निद्रान्ध) — ^{b}) $Ś_1 K_2$ [अ]थ, K_1 च (for [अ]पि) — ^{c}) $Ś_1 K_{1, 2}$ पुण्ये (for ऽरण्ये)

6 T_1 om (hapl) 6–8 — After 6, G_1 ins

668* तत समीपमासाद्य पितर दृष्टवान्हतम् ।
अज्ञानात्पितर हत्वा मृगबुद्ध्या परावसु ।
विलप्य बहुधा राजन्रैभ्यस्य च महात्मन ।

7 T_1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K_4 हतस्य, B_{2-4} Dn D_{1-3} (by transp) तस्य स, G_1 स कृत्वा (for स तस्य) — ^{c}) $S_1 K_1$ आगत्य T_2 (before corr) $G_2 M_3$ सर्वम् (for सत्रम्) — ^{d}) $S_1 K_{1, 2}$ तत (for वच)

8 T_1 om 8 (cf v l 6) — ^{c}) B D (except $D_{1-3, 5}$) T_2 G च (for तु) — ^{d}) $K_1 D_3$ S (T_1 om) वै (for त) $Ś_1 K_2$ मन्यमानो वने मृग, $K_{3, 4} D_{1, 2, 5}$ मन्यता तु वने मृग (D_5 by transp मृग वने)

9 ^{a}) $Ś_1 K_{1, 2, 4} D_{2, 3, 5}$ अर्थं (for अर्थे) $K_4 Dc_1$ भ्रातस्; B Dc_2 Dn $D_{4, 6}$ तात (for साधु) — ^{b}) $Ś_1 K_{1, 2}$ ब्रह्महिंसक, $T_{1, 2}$ (m as in text) $G_{1, 3, 4}$ ब्रह्मरक्षणे — ^{c}) B Dc_1 Dn_1 ns $D_{4, 6}$ [ऽ]पि, Dc_2 Dn_2 [ऽ]स्मि, D_1 न (for हि)

10 K_3 और्व उ — ^{a}) $K_{3, 4} D_{1-3, 5}$ [इ]द (for वै) — ^{c}) B D (except $D_{1-3, 5}$) ब्रह्मवध्या, G_1 ब्रह्मचर्यं $Ś_1 K_{1, 2}$ चरिष्ये वै, M_1 चरिष्यामि — ^{d}) M_1 यदर्थं $T_2 G_{2-4}$ त्वदर्थे निभृतेन्द्रिय — After 10, $Ś_1 K_{1, 2, 4} D_{1-3, 5}$ ins

669* सोऽगच्छद्वनमेकाग्रो ब्रह्महत्यामत चरन् ।;

while G_2 ins

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
बृहद्द्युम्नमुवाचेदं वचनं परिषद्गतम् ॥ १२
एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वां न संशयः ॥ १३
प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।
मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वार्वावसु पश्चात्प्रायश्चित्त विधाय च ।

11 B3 om 11–13 Ś1 K D1–3 5 S (except T1 G1) om the ref — a) K3 4 D1–3 5 तदा, B (B3 om) Dn D4 6 T1 G1 4 तस्य, Dc यदा (for तस्या) B Dn D4 6 G4 ब्रह्मवध्याया

12 B3 om 12 (cf v l 11) — d) D1 5 भ्रातर (for वचन) Ś1 K D1–3 5 T1 परिषद्गत°, B1 2 4m Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 हर्षगद्गद (B4 [orig] परिसगत)

13 B3 om 13 (cf v l 11) — a) K3 4 D1–3 वै (for ते) S सत्र (for यज्ञ) — b) S (by transp) द्रष्टु मा (T1 असौ न) — d) Ś1 K1 2 नात्र (for त्वा न) B2 4 Dn D4 6 असशय (for न सशय) — After 13, K3 B4 Dn D4 6 ins

671* लोमश उवाच ।
तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विद्पते ।

14 K1 reads 14ab after 672* — b) S1 K3 राज्ञा ह्यर्वा

15 D5 om 15ab — b) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्) — c) K1 4 नैवम्, K2 T2 G3 4 न वै, Dc नैष (for नैव) B1–3 Dc Dn D3 4 6 स्म (for स) Ś1 K2 3 स स्म प्रजानाति, K1 4 अस्मि प्रजानामि, D1 2 ता स प्रजानाति, D5 वाह प्रजानामि, S (except G3 M2) सम्प्रति जानाति — d) B1–3 Dn2 n3 D4 6 ब्रह्मवध्या — f) B D (except D1–3 5) T2 G3 स (B4 च) (for तु) Ś1 K3 4 D3 चरित व्रत; K1 2 B Dc Dn D1 2 4–6 T2 G3 परिमोक्षित, T1 कृतरक्षित, G4 परिमोक्षित, M2 परिरक्षितु; text as in G1 2 M1 — After 15, K1 2 B D (except D1–3 5) S (except M2) ins

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यै प्रभाषित ।
तूर्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपा ।
उग्र तप समास्थाय दिवाकरमथाश्रित ।
रहस्यवेद कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तम ।
मूर्तिमास्त ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्यय ।

[(L 1) G2 प्राद्रवत् (for प्रवदन्) M1 आर्तस् (for क्रोधात्) B1 3 4 Dc T1 2 (before corr) G1 2 4 विप्रै (for प्रेष्यै) Dc स भाषित, T1 प्रवासित M1 विप्रैश्चैव विवासित — (L 2) B2 3 Dc G4 विप्र (for ब्रह्म°) — (L 4) T1 G2–4 M1 रहस्यमेव]

— Thereafter K1 reads 14ab

16 Before 16, N ins लोमश उ° — b) S1 K1 2 कर्मणा सह वासवा — c) Ś1 K D1–3 5 ततस्त व(Ś1 D1 वा)रयामासुर् — d) D2 3 निरस्तश्च, D5 T2 (by corr) G3 निरस्य च, G2 निरस्त च, G4 परासुश्च

17 b) Dc S इन्द्र (for अग्नि°)

18 a) Ś1 अनागास्त्व, Dc T1 अनागस B2 4 D (except D1–3 5) ततो (for तथा) — b) Ś1 K1 2 B4 om च — c) S1 K1 T1 G1 4 M2 भारद्वा — d) S1 K2–4 D1–3 5 चोजव (for चोभयो) — After 18, B D (except D1–3 5) T2 (marg sec m) G3 ins

673* प्रतिष्ठा चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तम ।
एवमस्त्विति त देवा प्रोचुश्चापि वरान्ददु ।
[(L 2) B1 3 Dc प्रीता° (for प्रोचु°)]

20 a) Ś1 K D1–3 5 समधीता मया वेदा — T1 om

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१
अनेन तु गुरून्दुःखात्तोपयित्वा स्वकर्मणा ।
कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३
आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।
अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

20ᶜ–22ᵇ — ᶜ) K₁ ₃ ₄ D₁ ₃ ₅ तु, B Dn D₄ ₆ M₁ च (for तु)

21 T₁ om 21 (cf v l 20) — ᵃ) S₁ K₁ वेद (for कृथा) — ᶜ) S (T₁ om) विना (for ऋते) — ᵈ) T₂ G₁₋₄ स्वय (for सुख)

22 T₁ om 22ᵃᵇ (cf v l 20) — ᵃ) Ś₁ K Dc D₁₋₃ गुरु पूर्वं, D₅ गुरून्पूर्वं, M₁ गुरु दु खात् — ᵇ) B₁₋₃ Dn D₄ ₆ [आ]श्य, D₅ T₂ G₂₋₄ सु (for स्व) — ᵈ) K₁ °प्रासम् (for गतम्)

23 ᵃ) Ś₁ K₁₋₆ D₁₋₃ ₅ [इ]द (for [ए]त्र) — ᵇ) Cf 19ᵈ B₁ Dn D₄ ₆ सेंद्र, B₂ ₃ शक्र, B₄ साग्नि; D₃ अग्नि, D₅ तेग्नि (for साग्नि) — ᵈ) B₁ ₂ ₄ त्रिपिष्टप — After 23, T G ins

674* ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिंशत च युधिष्ठिर ।

[(L 2) T₁ अष्टा (for अष्टौ) G₁ अष्टौ दशसहस्राणि T₁ त्रिशत]

24 ᵇ) T₁ G₁ सदाफलयुतद्रुम — ᵈ) B₁ सर्वपापात्, B₂ Dn D₄ ₆ सर्व पाप, B₃ सर्वपाप; B₄ सर्व पापै K₄ प्रमुच्यसे, B₁₋₃ Dn D₄ ₆ M₂ प्रमोक्ष्यसि, G₄ विमोक्ष्यसे

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ₂ T G₃₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* Ś₁ K₁ ₂ ₄ B₁ ₄ Dn₁ n₃ D₅ T₂ G₂ ₃ M (all om sub parvan name) mention only यवक्रीत, K₃, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत, B₂ ₃ Dc, only यावक्रीत, Dn₂, only यवक्रीतीय, D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान), D₂ ₃, only यवक्रीतोपाख्यान, D₄, only यावक्रीय; and D₆, only यवक्रीय To the above details, all MSS except T₁ G₁ ₄ add समाप्त — *Adhy name* T G₁ ₃ अर्वावसुवरलाभ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 138 (Dn₁ 137), D₁ 146, S 141 (M₂ 143) — *Śloka no* Dn 28 (Dn₃ 29), D₁ 25

140

1 D₄ M₂ om the ref — ᶜ) Ś₁ K₂ स प्रतीतोस्मि; B₃ ₄ समतीतोस्मि, T₁ G₁ ₂ ₄ M समतीता स्म (G₄ °स्तु) — ᵈ) Cf 675* Ś₁ K₁ ₂ भारत, M₁ पर्वत (for पार्थिव) T G कैलास चापि पर्वत

2 T₁ om (hapl) 2ᵃ–4ᵇ — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ भ्राजते (for रा°) — ᶜ) S₁ K₂ एतद् (for स्थान) Ś₁ K₂ B₁ Dc M₁ विरजसो, K₃ ₄ D₁₋₃ G₄ M₂ °सा K₃ ₄ B₁₋₃ D T₂ पुण्य (for रम्य)

3 T₁ om 3 (cf v l 2) — ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ [इ]ह (for [अ]द्य) — ᵇ) D₅ transp शक्य and द्रष्टु Ś₁ K Dc D₁₋₃ ₅ उत्तम, B Dn D₄ ₆ अद्भुत, T₂ G₂ M₂ अच्युत (for अप्युत) — After 3, B D (except D₂ ₃ ₅) ins

675* एतद्दृश्यति देवानामाक्रीड चरणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैल च पर्वतम् ।

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
तेषामृद्धिरतीवाग्र्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९
कैलासः पर्वतो राजन्षड्योजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

[(L 1) B_1 Dn_1 द्रक्ष्यसि — (L 2) Cf 1^d B_3 अतीव तम (for अतिक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च पर्वतम्)]

4 T_1 om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 मणिचरो, K_4 B Dc Dn D_{2-6} T_2 $G_{3\ 4}$ माणिवरो — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) चैव (for चापि)

5 ^{b}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ गधर्वा शीघ्रगामिन, B_4 M °र्वा श्री(B_4 स्त्री)विहारिण°, D_{1-3} T G °र्वाणा विहारिणा — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ चैव (for राजन्)

6 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तथा (for च ते) — ^{c}) K_3 D_5 T_1 G_1 M यक्षेंद्रा, Dc यक्ष त M पुरुषव्याघ्र (M_2 °श्रेष्ठ) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ मणिभद्रम्

7 ^{a}) Ś$_1$ K_2 B Dn D_{4-6} [अ]त्र (B_2 [अ]थ), K_1 Dc [अ]न्या, $K_{3\ 4}$ D_{1-3} M_2 [अ]न्यान्, M_1 [अ]न्य (for [अ]ग्र्या) — ^{b}) M जवे (for गतौ) D_{1-3} कुबेरेण समाश्च ते — ^{c}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ हि, M च (for ये)

8 ^{a}) T_2 $G_{3\ 4}$ बहु (for बलि°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 2}$ $G_{3\ 4}$ परमा, B_4 उत्तम (for परम) K_4 $D_{3\ 5}$ स समाधिं परा कुरु

9 ^{b}) Ś$_1$ K_2 भारत (for राक्षसा°) — ^{c}) Dc समेष्यामि, $D_{1-3\ 5}$ ष्यसि — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सयतो विक्रमे भव (Dn_1 n_2 विक्रमेण च), M_1 युक्तो विक्रमणो भव

10 ^{a}) Some N MSS कैलाश° — ^{b}) B_{1-3} D_3 °शतोच्छ्रित, B_4 Dn $D_{4\ 6}$ G_1 समुच्छ्रित°; Dc गतोच्छ्रित°, $D_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} °शतायत°, T_1 गुणान्वित°, M_1 °शतान्वित°

11 ^{d}) Dc T_2 G_{2-4} कुबेरभवन

12 ^{a}) Ś$_1$ K_1 त (for तान्) B_2 S कौंतेय (for पार्थाद्य) — ^{b}) S नियमेन (for च दमेन) — ^{c}) $D_{1\ 2}$ महाराज (for मया राजन्) — ^{d}) B_1 (m as in text) भीमार्जुनबलेन च, T_1 G_1 °सेनेन भारत

13 ^{a}) G_1 इन्द्रश्च (for स्वस्ति ते) T_1 इन्द्र कुबेरो वरुणो — ^{b}) Ś$_1$ K पितृभि सह, $D_{1\ 3}$ G_2 M_2 समितिंजय — ^{d}) T_1 G_1 सर्वे स्वस्ति (G_1 काल) दिशतु ते, T_2 G_{2-4} M_1 पर्वताश्च दिशतु (M_1 तथैव) ते — After 13, $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

676* मरुतश्च सहाश्विभ्या सरितश्च सरासि च ।
स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।

[(L 2) B_1 Dc विशा पते (for महा)]

14 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ °नदपर्वताद्रे — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B_1 D_{1-3} गोपायेम स्व, S गोपायैन स्व (for गोपाययेम) K_4 [ऽ]सुरेभ्य, T_2 G_{2-4} रिपुभ्य (for गिरिभ्य) — ^{d}) Ś$_1$ K B_4 Dn_1 D_6 G_1 सर्वाजमीढोपचित (K_3 °तिं), $D_{1\ 2}$ सदाजमीढ प्रथित, T $G_{2\ 3}$ सर्वाजमीढापचितिं (G_3 °तिर्) — ^{e}) K_3 B Dc Dn D_{4-6} ददस्व, D_3 T G भज° (for भव) Dc S धर्मं (M_1 धर्मात्) (for शर्म) Dc परिवेक्षतो — After 14, N M_1 ins

677* उक्त्वा तथा सागरगा म विप्रो
यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।

[(L 1) Ś$_1$ K_1 तदा, M_1 यथा K_1 गां सविता (for सागरगा) — (L 2) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ शशस]

शैलानिमाञ्शैलसुते नृपस्य ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य
कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य
तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं
कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात
त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६
ततो महात्मा यमजौ समेत्य
मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
उवाच तौ बाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्वह ॥ २
ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३
अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।

— Thereafter Ś1 K1 2 ins a colophon — On the other hand, S ins after 14 (M1, after 677*)

678* शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने
सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।

15 G1 4 om the ref — b) B Dn1 D4-6 ins च after कृष्णा T1 G1 2 4 प्रमाद — c) Ś1 K Dc2 D1-3 5 दुर्गमो वै (for दुर्गतमो)

16 Ś1 K1 T1 G1 M2 om the ref — c) Ś1 K1 2 4 D1-3 गते (for शून्ये) — d) Ś1 K3 D2 3 कृष्णा (for कृष्णां) K2 B D (except D1-3) T2 (by corr) G3 त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु

17 a) B Dn D4 6 सयमौ (for यमजौ) — b) G3 M2 विमृश्य Ś1 K B1 3 D1-3 5 T1 G1 नेत्रे, G2 गात्रैं — c) T2 (before corr) G4 तान् (for तौ) T2 G3 4 हि (for स) — d) K4 B2 Dc मा भष्टमागच्छतमा(K4 चा)प्रमत्तौ; D5 मा भैष्टमागच्छतमप्रमाद, T1 G1 2 4 M मा भैष्ट चागच्छत चाप्रमत्ता (T1 समाप्रमादा; G3 4 °तमाप्रमत्ता), T2 (before corr) मा भैष्ट चागच्छतमप्रमत्तौ

Colophon om in D5, Ś1 K1 2 read it after st 14 of this adhy, B1 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 2 T G2-4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 3 4 Dc Dn2 D5 तीर्थयात्रा K3 B2 D1 2 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा — *Adhy name* K B4 D1-3 गन्धमादनप्रवेश, T1 कैलासगिरिप्रवेश, M2 मन्दरगिरिप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 139, Dn1 n3 138, D1 147, S 142 (G4 140 [as in text], M2 144) — *Śloka no* Dn 20, D1 18

141

1 b) K4 प्रभवति (for बल) B2 3 Dn D4 6 यक्ष्यति महाति च

2 a) K1 3 Dc D1-3 सनिवर्तस्व, T1 G1 °धापय — b) Ś1 K1 2 G1 क्षुत्पिपास(sic)बलान्वयात्, K3 4 B D T2 G3 5 °से बलाश्रयात् — c) K3 4 D1-3 5 तपो (for ततो) — d) B Dn D4 6 वृकोदर (for कुरू)

3 a) Ś1 K D1-3 5 श्रुत त्व(D1 2 म)या लोमशस्य — D2 om 3c-4b — c) T1 प्रविश्य; M2 प्रपत

4 D2 om 4ab (cf v l 3) — b) D1 [ए]व (for च) B1 4 Dc महात्मना, B2 3 4m Dn D4 6 सम विभो; D5

सूदैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो, D$_5$ तथा विभो (for सहा°) Ś$_1$ K$_{1,2}$ T$_1$ धौम्येन सहिता प्र(T$_1$ भि)भो, G$_3$ धौम्येन सह कृष्णया — ^{c}) Cf 10^c, 28^c K$_4$ D$_{1,2}$ सूदै° (as in text), the rest सूतै° — Ś$_1$ om (hapl) 4^d–6^c

5 Ś$_1$ om 5 (cf v l 4) — ^{cd}) K$_{3,4}$ एतैस् (for सर्वैस्) K$_4$ तु, M$_3$ ता (for त्व) S वीर (for भीम) Dc D$_{1,2,3,5}$ (the latter two marg as in text) निवर्तं सहितै° (D$_{1,2}$ °त) सर्वैर्यावद्वयमिहागता

6 Ś$_1$ om 6^{abc} (cf v l 4) — ^{b}) T$_2$ G$_{2-4}$ घृत° (for यत°)

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1,3,4}$ समा (for ममा) — ^{c}) T$_1$ वसेस्तु, G$_1$ °स्व (for °ह) K$_{3,4}$ रक्ष (for रक्षन्) — ^{d}) K$_3$ D$_2$ चा(D$_2$ आ)गमनान्

8 Ś$_1$ K$_1$ G$_1$ भीमसेन उ° (Ś$_1$ G$_1$ om उ°) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3,5}$ °वाहनकाङ्क्षया — After 8, M$_1$ ins

679* अपश्यन्तीह त वीरमेवमेषा सुदुःखिता ।
किं पुनर्नकुल त्वा च त च वीर धनजयम् ।

9 ^{b}) B Dc$_1$ Dn D$_{3,4,6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ वर्तते, D$_5$ पर्व°, T$_1$ G$_1$ विद्य° (for वर्ध°) — After 9^{ab}, N ins

680* गुडाकेश महात्मान सग्रामेष्वपलायिनम् ।

— T$_1$ G$_1$ om 9^{cd}

10 ^{a}) K$_1$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4,6}$ T$_2$ (after corr) G$_3$ द्विजा, D$_{1,2}$ यथा, T$_2$ (before corr) तथा (for रथा) Dc$_2$ Dn$_3$ M$_2$ कामान्, T$_2$ (before corr) G$_{2,4}$ कथ (for काम) — ^{c}) Cf 4^a, 28^c K$_{1-3}$ B Dn D$_{4-6}$ S सूता (for सूदा°) Cf 4 4 2^c, 4^d — ^{d}) T$_2$ G$_{3,4}$ मन्यते M$_1$ यदि (for यत्र) M$_2$ वै (for नो) S$_1$ K Dc D$_{1-3,5}$ यत्र वै (D$_{1,2}$ °था वा, D$_5$ त्र वा) मन्यते भवान्, B Dn D$_{4,6}$ य च मन्येत नो भवान्

11 ^{c}) T$_1$ G$_1$ राक्षसै° कीर्णे (for राक्षसा°)

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3,5}$ पाचाली च (for इय चापि) T$_2$ G$_{2-4}$ महाराज — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4,6}$ G$_{1,2}$ पति (for यत°) — ^{c}) K$_{3,4}$ D$_{1,2,5}$ त्वदृते; S त्वा विना — ^{d}) D$_5$ नोत्सहेद्वै निवर्तितु, S नोत्सहेत निव

13 ^{d}) B D (except D$_{1-3,5}$) T$_2$ G$_3$ मनोज्ञो (for मतज्ञो) T G [ऽ]स्मि (for हि) T$_{1,2}$ (before corr) G अस्य (for अस्य) M$_2$ मनो ह्यस्य विषीदति

14 ^{a}) Dc महाभागा — ^{d}) T G$_{2-4}$ वय (for सह)

15 ^{d}) =16^d M$_1$ हि भू°, M$_2$ [अ]भिभू (for भव) T$_2$ G$_{2-4}$ तस्मात्किं भविता भय

16 S$_1$ K$_{1,2}$ D$_{1,5}$ om (hapl) 16 — ^{a}) T$_1$ रक्षामि, T$_2$ (before corr) G$_4$ M वक्ष्यामि; G$_{1,2}$ रक्ष्यामि (for वहिष्ये) — ^{b}) K$_3$ शक्ष्यते, Dc T$_{1,2}$ (before corr) G$_{1,4}$ शक्यते — ^{d}) =15^d M$_1$ हि भू°, M$_2$ [अ]भिभू (for भव)

17 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ महावीर्यौ (for तथा वीरौ) — ^{b})

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

K₃ ₅ M₁ माद्रीनंदकरौ, D₅ ममानंद॰, T G माद्र्यानंद॰ B₄ S (except G₁ ₂) [द्व]मौ (for [ड]भौ) — ᵈ) B₁ ₃ Dn D₄ ₆ T₂ G₃ यत्रा (for यद्य॰)

18 ᵃ) Cf 20ᵃ K₃ B Dn D₄₋₆ T₂ G₃ यत् (for यस्) B₄m D₁₋₃ नेतु (for वोढु) — ᵈ) D₆ पाचालीं (for द्रौपदीं) Ś₁ K₃ ₄ विषमे (for विपुले) B₂ Dn D₄ ₆ पाचालीं च यशस्विनीं; B₃ द्रौपदीं विपुलेक्षणा, B₄m भ्रातरौ सह कृष्णया; D₅ द्रौपदीं विषमेष्वपि

19 ᵇ) Ś₁ K D₁ ₃ ₅ अन्यस्य (for अन्यत्र) Ś₁ K₃ वर्धते (for विद्य॰) — ᶜ) B₃ ₄ Dn D₄ ₆ तव (for च ते)

20 ᵃ) Cf 18ᵃ B Dn D₄ ₆ G₁ यत् (for यस्) Ś₁ K₁ ₂ B₃ वोढु (for नेतु) — ᵇ) K₃ द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि (=18ᵈ), D₁ ₂ भ्रातरौ कृष्णया सह — ᵈ) M₂ परिश्रम (for परा॰)

21 ᵇ) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ₅ मनोरम, B₄ मनोहरा — ᶜ) T₁ G₁ सदेह (for ॰ताप॰)

22 ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ D₁ ₂ पर्वते ॰मादने, B Dc Dn D₃₋₆ पर्वत ॰मादन — B₃ om 22ᶜ–25ᵇ

23 B₃ om 23 (cf v l 22) — ᵇ) S पाण्डव (for पार्थिव)

24 B₃ om 24 (cf v l 22) K₄ G₃ ₄ om the ref — ᵇ) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ सुबाहोर्नगरं, B Dn D₄ ₆ सुबाहु विषय॰ — ᶜ) T₁ विविशुर्, G₁ प्रासाश्च (for ददृशुर्)

25 B₃ om 25ᵃᵇ (cf v l 22) — ᵃ) K₁ ₂ B₁ D₅ किराततक(B₁ ॰ङ्ग)णाकीर्णं, K₄ किराततगणसंकीर्णं, D₁ ₂ T G₂₋₄ M₂ त किराततगणा(G₄ ॰दाता)कीर्णं, G₁ M₁ तत्किरात गणा॰ — ᵇ) Ś₁ K₃ B₁ Dc कुलिंद॰, K₁ ₂ B₂ ₄ Dn D₃₋₆ पुलिंद (for कुणिन्द॰) — D₃ M₁ om (hapl) 25ᶜᵈ — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ हिमवत्यचले जुष्टं, D₁ ₂ ₄ ॰वत्परमैर्जुष्टं, G₁ ॰वत्त्रिदशैर्जुष्टं — ᵈ) G₃ समन्वितं

26 ᵇ) Dc प्रत्यपूजयत, B₃ D₂ ₃ प्रत्यगृह्णत D₁ पूजयामास भारत — ᶜ) Ś₁ K₂ ₃ B₁ ₃ Dc Dn D₃₋₆ G₄ कुलिंदाना, K₁ B₂ ₄ T₂ (by corr) G₃ पुलिंदाना M₂ वमश्वमिति चोवाच

27 ᵃ) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ₅) M₂ ततस् (for तत्र)

28 ᵃ) B₁₋₃ Dn D₄ ₆ M₂ चापि (for चैव) — ᶜ) Cf 4ᶜ, 10ᶜ Ś₁ K₁₋₃ T₂ G₂ ₃ M₂ सूतांश्च (for सूदांश्च) Ś₁ K₂ B₃ पारिबर्हं, K₄ D₁₋₃ परिचारान्; B₁ ₄ Dc Dn D₄₋₆ T₁ G₄ पा(B₁ Dc₂ D₄ T₁ प)रिबर्हान् — ᵈ) Ś₁ सहसो (for सर्वशो) M₂ तथा (for नृप) T G M₁ द्रौपद्या सर्वमेव हि (T₁ G₁ च)

29 ᵃ) M₂ रथान् (for राज॰) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄ ₅ कुलिंदाधिपते, K₁ D₃ पुलिंदा॰; D₆ कुलिंदनृपते॰ — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ महावीरा

30 G₄ om 30 — ᵇ) B₁ ₃ कृष्णामादाय पाण्डवा॰ — ᶜ) T₁ ₂ (before corr) G₁ ₂ तस्मिन्देशे (for तस्माद्देशात्) K₂ ₃ Dc₂ D₁₋₃ ₅ समहृष्टा

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* D₂ ₃ M₂ तीर्थयात्रा

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९
ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।
भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरेतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
नकुलात्पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गधमादनप्रवेश in D2 3) K1 D1 5 (all om sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश, and K3 4 B Dc Dn1 n3 D4 6, likewise, only गधमादनप्रवेश — *Adhy name* T2 G3 परिवर्हनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn3 M1 140, Dn1 n3 139, D1 148, T G 143, M2 145 — *Śloka no* Dn1 D1 29, Dn2 n3 30

142

1 B3 om 1^{ab} — ^{a}) S (except M2) चैव (for चोभौ) — ^{b}) Ś1 K1 2 निबोध मे — ^{c}) T2 G3 4 दु खस्य (for भूत°)

2 ^{a}) S1 K3 D1-3 5 दुर्बले° (for ला°) Ś1 K1 2 स्मेह (for स्मेति) — ^{b}) K1 B1m 2 Dn2 D4 6 T2 (after corr) G3 यद्ब्रु(B2 °ब्रू)वामे, K3 D1-3 5 यद्ब्रूम ह, K4 गच्छाम ह, Dn1 यद्ब्रहामे°, Dn3 यद्ब्रजामे, T1 2 (before corr) G4 यद्ब्रवीते (for यद्ब्रवीथे°) Ś1 K2 यद्ब्रूया योग मात्मन, B1 3 4 Dc यद्ब्रूतान्योन्यमात्मना — ^{c}) K4 अश क्येस्मिन्, G1 अशक्योपि Ś1 K2 G4 व्रजामि, K1 3 4 B D व्रजाम (for व्रजाम) K1 3 4 Dc D2 3 [अ]त्र, B Dn D1 4 6 यत्, D5 [अ]त्र (for [इ]ति) — ^{d}) B4 °दिदृक्षव

3 ^{d}) B1-3 Dn D4 6 उपातिकात् B3 फाल्गुन तमि हागत

4 ^{a}) Ś1 K2 D1 2 °तृष्णार्तं, K1 तृष्णात, K3 4 तृष्णा मा, B2 °तृष्ण वै, B3 °दृष्ट मा, D3 °तुष्टया मा S तस्यादर्श नतप्त मा — ^{b}) Ś1 K1 2 D1 सानुजो, and आस्थित B3 T2 G2-4 आश्रित (for आस्थितम्) — ^{d}) T1 G1 ह (for च) T1 G1 वीरा, G2 वीरान (for वीर) D5 [अ]दहत्पुरा (for °त्युत) D1 2 तेन तप्ये वृकोदर (= 5^{d})

5 ^{a}) T2 G2-4 बाल (for पार्थं) — ^{b}) Ś1 K B4 D1-3 5 M2 श्वेताश्वम् (for न पश्यामि) — ^{c}) S1 K1-3 D1-3 5 यच्च पश्यामि बीभत्सु; K4 न व पश्यामि त येन — $5^{d}=7^{d}$

6 G2 M2 om (hapl) 6-7 K3 D2 3 transp 6 and 7 — ^{a}) T1 तत्तीर्थान्याचरिष्यामि, T2 G1 3 4 M1 तीर्थानि च चरिष्यामि

7 G2 M2 om 7 (cf v l 6) K3 D2 3 transp 6 and 7 — ^{b}) S1 K मत्तमातगगामिन — $7^{d}=5^{d}$

8 K2 D5 G4 M2 om (hapl) 8, K4 D2 G1 2 M1 om (hapl) 8-9

9 K4 D3 G1 2 M1 om 9 (cf v l 8) — ^{c}) K1 B4 D3 नरश्रेष्ठ, K2 B1-3 Dn D4-6 कुरुश्रेष्ठ (K2 Dn1 n3 D4 °ष्ठ), K3 धनु श्रेष्ठ

न पश्यामि नरश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
चरन्तमरिसंघेषु काल क्रुद्धमिवान्तकम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १४
शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५
सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
वासुदेवसमं वीर्ये कार्तवीर्यसमं युधि ।
अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ।

---

10 b) B2-4 D (except Dc) काले (for काल) S क्रुद्ध कालमिवानघ — G3 om 10cd

11 a) Dn2 D3 om स D5 तु (for स) S °वमो (for वरो) — b) K4 S च बलेन, Dc2 विनयेन (for द्रवि°) — After 11, S (except M3) ins

681* नारायणसमो युद्धे सत्यसंधो दृढव्रत ।
त ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ।

[(L 2) M1 अपश्यतोऽद्य त (for त ममापश्यतो) T1 G1 M1 मे (for वै)]

12 b) K1 [अ]नवर्तिन, K4 G1[अ]नुवर्तिना; D1 [अ]भिवर्तिना, D3 T1 [अ]तिवर्तिना, M1 निवर्तिना (for [अ]निवर्तिना) B Dc Dn D4 6 M1 त न पश्यामि फा(M1 फ)ल्गुन; G3 चिंतयामि दिवानिशं — S (except M1) om 12cd — d) D1 2 न त (by transp) Ś1 K1 फल्गुण, K3 4 D1-3 फाल्गुन (for फ) B Dc Dn D4-6 तेन तप्ये वृकोदर (= 7d, 8d 9d)

13 a) T1 G1 2 च, T2 G3 4 तु (for य) — c) T G ऋजुरार्त (T1 तं); M1 रार्ति (for मार्ग) B4 M2 प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य) — K4 om (hapl) 13d–15a — d) Ś1 K (K4 om) Dc Dn3 D1-3 5 भयेषु (for [अ]भयस्य) K3 Dc D3 य°, B4 T1 G1 M2 वै, D5 स (for च)

14 K4 om 14 (cf v l 13), Ś1 K1 2 om (hapl) 14b–15a — b) T2 G3 4 [अ]प, G2 [अ]पि, M1 वि (for [अ]भि) T2 G2 3 जिघासक — c) K3 Dc D1-3 5 [आ]जौ, T2 G2-4 [अ]थ (for the second [अ]पि)

15 S1 K1 2 4 om 15a (cf v l 13, 14) — a) K3 B1 D1-3 5 T1 G1 M सुरैर्, T2 G2-4 अरेर् (for शत्रोर्) K3 अभ्यपिप, D5 अप्यभिप° (for अपि प्रप°) — b) Ś1 K1 2 स्वा(Ś1 स्व)नृशस्य, K3 स्वानृशस्यात्, K4 नृशसस्य, Dc योनृशस — d) T G अदीनात्मा (for अमितात्मा)

16 G4 om 16ab — a) Ś1 K B3 Dc D1-3 सश्रयो; D5 मश्रये (for आश्रयो)

17 ab) S1 सर्वाणि (for रत्नानि) K1 2 transp रत्नानि and दिव्यानि Ś1 रत्नानि, Dn2 दिग्भ्यश्च, T G3 4 दीप्तानि (for दिव्यानि) — c) B2-4 D (except D3) G1 4 बहुजातीनि — d) Ś1 K प्राप (for प्राप्त)

19 G4 om 19ab — c) B Dn D4 6 अमित (for अजित) — d) D3 M न त (by transp) N (except Ś1 K1 2 B1) फाल्गुन

20 c) K4 B D (except D3 5) M2 अनुयात K3 B D (except D1 2 5) G1 M2 स्व, K4 तु (for स) T2 G3 अनुजातस्य वीर्येण

21 B3 om 21ab — a) T G3 4 M2 तस्य, G2 ना° (for य°) — b) S1 B1 2 Dc D1-3 5 M2 स्वभावे (for प्र) Ś1 K1 2 D1-3 5 वा (for च)

22 a) T1 G1 वय चैते (for ते वय त) K1 ते; B1 हि; Dc तु (for त) — b) B1 3 Dc D5 T2 G1 3 4 M वीर, D3 वीरा (for वीर) D1 2 G2 दिदृक्षया — c) Ś1 प्रवेक्ष्यावो, B1 T1 G1 4 क्ष्याम

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३
कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
नातप्ततपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५
तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २७
ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।
ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

---

23 ^{ab}) T2 G1 3 विशालबदरी Ś1 K D1–3 5 M1 यत्र (for नर, K3 D3 om [hapl] one यत्र) — ^{d}) Ś1 K1 3 D5 द्रक्ष्यामि
24 ^{b}) Dn D4–6 अभिसेविता, G अभिसवृता — ^{c}) Ś1 K1 2 पद्भ्यायाम् (for पद्भिर्), and ष्यामि (for °ष्यामस्) — ^{d}) S1 K1 2 Dc तप्यमानो
25 ^{ab}) K3 4 B Dc Dn D3–6 T1 M न स (Dc2 Dn D4 6 च) यानवता, D1 2 न मया भवता, G1 मनसा भवता (for नातप्त°) Ś1 K1 2 शक्य (for शक्यो) M1 transp शक्यो and गन्तु Ś1 K1 2 देश गतु, B1–3 Dn D4 6 गतु देशो (by transp) Dc कथचन (for वृको°) — ^{c}) G4 नृशसेन च लु
26 ^{a}) M तत° (for तत्र) — ^{b}) B1–3 D (except D1–3 5) °गवे° (for °पदै°) — G4 om 26^{cd} — ^{d}) B2–4 Dn D4 6 साधं (for सह) S1 K B4 D1–3 5 M2 महात्मभि (for °व्रतै)
27 ^{a}) K3 4 B D (except D1–3 5) मक्षिका (for °कान्) S1 K2 पक्षिकान्दशान्, B Dn D4 6 दशमशकान् (for मशकान्दशान्) — ^{b}) Ś1 K2 D1 2 सिंहव्याघ्रान्; K1 4 Dn D4 6 सिंहान्व्याघ्रान् (by transp), K3 सिंहा न्व्याघ्र, B4 Dc D5 सिंहव्याघ्र°, D3 ऋक्षान्व्याघ्रान् — ^{d}) Ś1 K2 नियमस् (for नियतस्) T1 G4 तन् (for तान्) T1 निधावति (for न पश्यति)

28 ^{a}) S1 K1 प्रयतात्मान°, T1 G4 M1 सयता°; G1 सहिता°, G2 सशिता° — ^{d}) K Dn1 D1–3 T1 G1 °दिदृक्षया

Colophon — *Major parvan* S1 K1 2 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D T2 G3 (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गधमादनप्रवेश; D5 T2 G3 गधमादन) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 140 (Dn3 141), D1 149, S 144 (M2 146) — *Śloka no* Dn D1 28

☞ After adhy 142, B D (except D1–3) ins an addl adhy given in App I (No 16)

143

1 ^{a}) K3 4 D4 S (except G4 M2) वीरा°, D5 शूल (for शूरा°) Dn3 बद्धधन्वान, D5 वरध, T1 पाडवा राजन्; T2 G2–4 सज्जध°, G1 समवर्तत, M आत्तध° (for ततध°) — ^{b}) T1 M तुणा°, T2 G2–4 तूणी° (for तूण°)
2 After 2^{a}, D3 reads 4^{b}–5^{c} for the first time, *repeating* the lines in their proper place — ^{b}) Dn1 n3 ज्येष्ठा° (for श्रेष्ठा) — D5 om 2^{cd}
3 T1 om 3^{c}–4^{f} G4 om 3^{ef} — ^{e}) T2 G (G4

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ।
नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ३
आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
चेरुरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४
ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ६
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९
द्रुमाणां वातभग्नानां पतता भूतले भृशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिलियिरे ॥ १२
ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय संगत्या तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १५
मन्दीभूते च पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति ।
महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

---

om) दिव्य (for नित्य) Dc T2 G2 3 फलोपेतान् (for °फलान्देशान्) — f) Ś1 K1 2 देवगधर्व°

4 T1 om 4 (cf v l 3) — b) Ś1 K1 2 D (except D1-3) °शिन (for शना) — d) Ś1 K1 2 D1 2 त्रिपथ (for विषम) B1 (m as in text) 3 S (T1 om) °कटकान् (for सङ्कटान्) — e) D1 2 4 6 मृगजातीनि, D3 °यूथानि, D5 °जालानि — f) M त्रिविधानि बहूनि च

5 d) T2 G3 शिर, G4 शुभ (for गिरिम्) Ś1 K D1-3 5 हिमवत महागिरिं

6 a) K3 च; D1 [अ]पि; T1 G1 [ए]व (for [अ]थ) — c) K4 T1 G1 महावर्षं — d) Ś1 K1 मही (for विशा)

7 a) Ś1 G2 M समुद्भूत° — c) B2-4 चातरीक्ष, T2 G3 4 अतरिक्ष (om च) — d) T1 दिशश्च (for द्या चैव) B Dc Dn D4 6 T2 G3 सहसा (for तमसा) Ś1 K D3 5 दिशश्चैव समावृणोत्

8 a) T1 स , G2 च, G4 तस् (for स्म) — c) B4 D (except D1-3 5) तस् (for ते) — d) Dc अन्योन्य प्रति; T G3 अन्योन्यस्यापि (for स्याभि)

9 a) K3 B Dn D4-6 [अ]पश्यस्ततो , K4 Dc [अ]पश्यश्च ते (for [अ]पश्यन्त ते) S (except M2) न चान्योन्यमपश्यत (T1 G1 त) — b) B D (except D1 2) [आ]वृत° (for हत) — c) Ś1 K1 3 4 आक्रम्यमाणा; D1 प्रसृष ; D2 प्रमृष्य , D3 प्रसृज्य — d) D5 G1 M2 साश्मपूर्णेन

10 b) N (except D3) M2 [ऽ]निश (for भृशम्)

11 a) B1 किं पतता (for पतति किं) B2-4 D (except D1-3 5) M भूमिर् (for भूमौ) — b) B2 Dn D4 6 T2 G3 दीर्यंते पर्वतो Ś1 K D5 ध्रुव, M1 च किं (for नु किम्) — d) B D4 6 [अ]भि , Dn [अ]पि (for वि)

12 a) D5 तद् (for ते) K3 B Dc D6 पथा (for यथा°)

13 a) B Dc1 Dn D4 6 आदाय (for उद्यम्य) — c) T2 G3 4 आगम्य (for आदाय) B D (except D1-3) G4 सगम्य; T2 G2 3 M2 त्य (for त्या) — d) Dn2 n3 तथा चाश्रित्य (for तस्थावा°) Ś1 K1 2 पादपान्

14 b) Ś1 K1 2 B4 त्रिलिल्याते — d) B1 2 M2 च (for तु) Dn D4 6 पर्वत

15 c) D2 3 आश्रित्य (for आसाद्य) M1 सत्रासात् (for सत्रस्तास्) — d) Ś1 K1 2 वि° (for नि)

16 a) K3 4 B4 D (except D1-3) तु , B2 [ऽ]थ (for च) — c) T2 G2-4 M1 पूर्गं (for तूर्णं) B Dn D4 6 महद्भिर्जलधारौघै (B1 °धाराभि) — After 16, Ś1 K Dn D3 5 ins

682* भृश चटचटाशब्दो वज्राणा क्षिप्यतामिव ।
ततस्ता चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रे च विद्युत ।

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७

ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८

वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९

तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०

निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २

सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३

आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४

तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५

नकुल उवाच ।

[(L 1) K_1 क्षपितामिव, K_4 D_8 पतता°]

17 G_4 om (hapl) 17^c–18^b — ^{c}) D_2 G_3 नि- (for प्र) T_1 G_1 अशनीस (for अनिश) $Ś_1$ K D_0 $D_{2, 3, 5}$ राजन् (for तत्र) — ^{d}) S_1 K D_0 $D_{2, 3, 5}$ तीव्र-वात°, T_2 G_3 दीर्घवायु°, G_2 खरवायु°

18 G_4 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) K_4 D_{01} Dn $D_{4, 6}$ तत्र (for तत) T_2 $G_{2, 3}$ ह्याप (for आप°) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ततस्ता° सागरा ह्याप, G_1 सतता सागरा ह्याप — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 M किर° (for कीर्य) — ^{c}) $D_{4, 6}$ सुकलुषा ; G_1 सकलमाषा°

19 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ विपुल (for बहुल) — ^{b}) K_1 फेनोत्तप, D_1 फेनोद्रुम, T_1 फेनोडुश्च, G_1 M_2 फेनोडु च $Ś_1$ $K_{1, 2}$ परिष्कृत, T_1 परिच्छद (for परिप्लुतम्) — ^{c}) T_1 परिवव्रुर्, G_2 °पूर्णा K_4 G_3 महानद्य°, D_0 °तेजा° — ^{d}) S महाद्रुमान् (for मही°)

20 ^{a}) S_1 K_1 B Dn $D_{4, 6}$ M_2 शब्दे (for वर्षे) — ^{c}) $K_{1, 3}$ गर्भे (for °ते) $Ś_1$ K B_2 D_0 $D_{1, 2, 5}$ गतेंभसि च (for गते °म्भसि) D_3 S व्यपयाते च पानीये

21 ^{a}) B_2 तत° (for शनै°) D_3 S सम्रा(D3 T_1 M_1 °प्र)ह(T2 $G_{3, 4}$ °प)श्यत ते सर्वे — ^{c}) B Dn $D_{4, 6}$ प्रत-स्थिरे (B_2 °स्थुस्ते) K_4 महावीरा T_2 G_{2-4} प्रतस्थुर्मुदिता (G_2 °स्थु° सहिता) वीरा — ^{d}) S महिता (G_3 मुदिता) (for पर्वत)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{3, 4}$ B D_0 Dn_1 n_2 D_{1-5} T_2 G_3 M_1 (all om sub parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश ($D_{1, 5}$ लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 142 (Dn_2 143 as in text), D_1 150, S 145 (M_2 147) — *Śloka no* Dn 23, D_1 22

144

1 ^{a}) D_2 °मात्रेण, D_3 मात्रे तु (for मात्रेषु) K_1 B D_0 Dn $D_{4, 6}$ क्रोशमात्रं प्रयातेषु, T G तत प्रयाता मार्गेषु — 1^b=1 132 1^b, 157 1^b, 198 25^b, 205 4^b 4 28 5^b, etc

2 ^{b}) S_1 K D_0 $D_{1-3, 5}$ चा(K1 म)र्दिता (for तेन च) — ^{c}) D_0 हि (for च) T_1 पाचाली तु वरारोहा — ^{d}) B_1 T G_{1-3} सा (for सं) B D (except $D_{1-3, 5}$) तप° (for यश°)

3 ^{a}) K_4 पीड्यमाना, Dn D_4 कप°

4 ^{a}) T_2 $G_{3, 4}$ सा भीता (for सहितौ) — ^{b}) G_2 करि (for गज°)

5 ^{b}) $K_{1, 2}$ B D (except D_{1-3}) T_2 G_{2-4} भज्य° (B1

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्शिताम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२
सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कर्शिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

सुख (for सज्ज) — After 5, Ś1 ins a colophon

6 [a]) K3 4 B Dn D4-6 पचाल° (for पाञ्चाल°)

7 [b]) Ś1 K D2 3 5 अनु (for मृदु°) — [c]) T1 बाहो (for राज) — [d]) Ś1 K Dc D1 3 स्वमिमा S1 K1-3 B1 3 4 D (except D1-5) श्रमकर्षिता

8 K3 G4 om the ref — [b]) Ś1 K1 2 शोक (for दुःख) — [d]) S1 K1 2 गमन् (for द्रवन्)

9 [b]) Dc M1 विपण्ण (for विवर्ण) D1 M1 भृशं (for कृशाम्) — [c]) K3 4 D1-3 आदाय, T1 G1 आरोप्य (for आनीय)

10 Before 10, B D (except D2 3 5) S (except G4) ins युधिष्ठिर उ (resp युधिष्ठिर) — [c]) =14[c] B2 4 Dn D4 6 transp शेते and भूमौ

11 [d]) K1 2 D1-3 गमत् (for °गतम्)

12 K1 om 12[c]-13[d] — [c]) Ś1 K2 चरामि कृष्णामादाय — [d]) B कुले (for युते)

13 K1 om 13 (cf v l 12) — [a]) B4 Dn1 n2 M2 प्राप्स्यसि (for ति) N (K1 om) कल्याणी (B4 Dn1 n2 णि) (for पाञ्चाली) — [b]) Ś1 K (K1 om) Dc D1-3 5 प्राप्य पाण्डुसुतान् पतीन् — [d]) Ś1 K2 3 Dc D5 सुता (for पित्रा)

14 [a]) Dc अनवद्या (for अनवाप्य) K2 3 B1 D5 T2 G2 3 [ए]व, K4 B2-4 Dc Dn D1-4 6 G4 M [इ]व (for [ए]व) — [b]) Ś1 K2 °शोकसु, K1 4 शोकाच, K3 B D शोकाध्व; T2 G2 3 °शोकाद्धि, G4 °शोकवि, M1 °शोकाभि, M2 शोकार्ति (for °शोकाद्धि) Ś1 K1-3 B1-3 Dc Dn3 °कर्षिता — 14[c]=10[c] — G1 om 14[c]-16[b] — [d]) K3 Dc D1-3 5 S (G1 om) मम पापस्य (by transp) Ś1 K Dc D1-3 5 M2 कर्मणा (for कर्मभि)

15 G1 om 15 (cf v l 14) Before 15, B D (except D2 3 5) S (except G4, G1 om) ins वैशं° उ (resp वैशं°) — [b]) T1 राजपुत्रे (for धर्मे) — [d]) D5 T1 समा° (for तत्रा) Ś1 K1 2 महर्षय° (for द्विजो)

16 G1 om 16[ab] (cf v l 14), D2 om 16-17 — [a]) Ś1 K D1 3 5 याश्चक्रु. (for °यामासु) — [b]) Ś1 चाशीर्भिश्च (for आशीर्भिश्च) D3 [अ]भि (for [अ]पि) S1 [अ]योज (for [अ]पूज) Dc आशीर्वादैः सुमङ्गलैः — [c]) Ś1 K2 3 D1 3 5 ततो (for तथा) — [d]) K4 Dc तथा, D3 च वै, S च ता (for च ते) Ś1 K1-3 D5 जेपुश्च नियतेन्द्रिया°

17 D2 om 17 (cf v l 16) — [b]) T2 G M शान्त्यर्थे T1 ब्राह्मणैश्च महर्षिभि — [d]) Ś1 पाण्डवास्ते, K D1 3 5 °वै सा (for वैश्च)

19 [c]) K1 B D (except D1-3 5) पार्थ्या (for तदा)

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२

भीमसेन उवाच ।

त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिषस्वजे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्शूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।
भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।

— ^{d}) Ś1 K D3 5 मन° (for तप°)

20 ^{b}) S पादौ परपुरंजयौ — ^{c}) Ś1 K1 2 किणविद्धाभ्यां, K3 D1–3 5 °बद्धाभ्यां, S (except M2) °युक्ताभ्यां

22 ^{b}) S हि सुदु° (for हिमदु°) — ^{c}) Ś1 K Dc D1–3 5 °भागा (K4 Dc D5 °भाग) (for बाहो)

23 ^{b}) Ś1 K2 भरतर्षभ, K1 भरतर्षभौ ; Dn D3 पुरुषर्षभ

24 ^{a}) T2 G3 4 यो (for [अ]सौ) B Dn D4 6 हैडिंब(D6 °डि)श्च महावीर्यो — ^{b}) K3 B1 Dn3 D4 विहगो G2 राक्षसो ह्यचलोपम — ^{c}) D1 2 प्रवहेदथ (for वहेदनघ) — After 24, B4 ins

683* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीमसेनस्य धर्मराट् ।
भीमं संपूजयस्तुष्ट एवमस्त्वित्यभाषत ।

25 D2 om 25–27, S om 25^{ab}, and reads 25^{c}–27^{f} after 3 145 3 — ^{a}) S1 K Dc D1–3 5 सोनु° (for अनु°) — ^{c}) B Dc Dn D4 6 तु (for च) — ^{d}) Ś1 K D1 5 G4 पितॄन् (for पितु) K4 Dc D5 S तथा (for तदा) — ^{f}) Ś1 K D1 3 5 च (for [अ]थ)

26 D2 om 26 For sequence of S (which om 26^{ab}) cf v l 25 — ^{b}) S1 K1 2 स एतैश्चाभि° — ^{c}) S1 K1 2 4 च (for स) — ^{d}) S1 K1 2 D1 3 भीमविक्रम°, K3 4 B Dc Dn D4–6 भीमविक्रम (for सत्य°)

27 D2 om 27 For sequence of S cf v l 25 D1 S om 27^{ab} — ^{a}) Ś1 K D3 5 [S]हं, Dc [S]सि (for [S]स्मि) — ^{b}) S1 K D3 5 सहसा समुपागत

Colophon om in S1 K1–3 D3–5 — *Major parvan* Dn2 T G2 3 M1 आरण्य, D6 वन (!) — *Sub parvan* K4 B Dc Dn1 n3 D1 2 4 6 (all om sub parvan name) mention only गन्धमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश), T2 G3, likewise, only गन्धमादन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 143 (Dn3 144 as in text), D1 151, S 146 (M2 148) — *Śloka no* Dn D1 28

145

1 ^{b}) K1 2 सभ्यो, K3 4 B D M सत्यो (for सद्यो) — ^{d}) K4 D1–3 S नेतुमर्हति (D2 5 °सि) (for भीम गृह्णातु) Dn मा चिर (for मातरम्) !

2 ^{a}) B D (except D1–3 5) बाहु (for भीम) S (except M2) सुते (for बले°) Ś1 [अ]यम् (for [अ]हम्) — ^{b}) T G1 2 M1 नीतो, G3 हृतो, G4 भीतो (for अति)

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३

हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैना न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।
एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०

ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ११

देशान्म्लेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

Ś1 K1 3 वीर्य॰ (for भीम)

3 D1 2 T2 G3 4 M2 om the ref — cd) B कर्षण (B8 ॰कर्शन) (for ॰कर्शनम्) Ś1 K D3 5 उवाच श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वपूर्वमिद वच, D1 2 चिंतयामास त प्राप्तमित्युवाच वृकोदर॰, S चिंतयामास बलवान्महाभीमपराक्रम (T2 G3 ॰म) [T2 G3 as in D1 2 also (v l ॰या ममनु for ॰यामास त)] — After 3 (transposed), S reads 3 144 25c–27f, cf v l 3 144 25

4 Before 4, B4 D (except D5) ins भीमसेन उ॰ — ab) K3 B1 3 Dc D6 T1 G1 2 हैडिंबेय K3 4 D6 तपस्विनी; B Dc M2 [अ]पराजित (for [अ]पराजिता) Ś1 K1 2 हैडिंब तव मातेय (Ś1 बेय तव माता) परिश्रान्ता तपस्विनी — c) K4 ॰गतस्, D1 2 गतिस् (for ॰गमस्) — d) Ś1 K1 3 वहता वर, K4 D2 3 वह मातर, D1 मातर वह (for वह ता खग) Dc2 T2 G2 3 खग॰ (for खग)

5 a) Ś1 K D5 जननीं; T1 ता मध्ये, G1 ता वीर (for भद्र ते) — b) T1 अस्माक च (for मध्येऽस्माक) — c) K3 नैचिकया; K4 नाधि; B4 नीच, T2 G2–4 नीचतया — d) K4 D3 पीडयेत् (for ये)

6 a) T2 G3–4 त्वा चापि धर्मराज च — b) Dc पुत्रौ (for पुत्रीं) B Dn D4 6 कृष्णा च यमजौ तथा; G4 यमौ चापि महाबल — c) Ś1 K1 2 4 D1 2 हि (for ऽपि) Dc [ए]नामह (for [अ]हमल) T1 सोढु (for वोढु) — After 6, B D (except D1–3 5) ins

684* अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिण ।
सर्वान्वो ब्राह्मणै सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ।

On the other hand, T G ins after 6

685* मन्द मन्द गमिष्यामि वहन्द्रुपदनन्दिनीम् ।

7 Ś1 K1–3 Dn D1–6 om the ref — c) K4 मध्यतो, B3 D5 मो (for गो) K3 Dc1 Dn2 n3 वीर — d) Ś1 K2 D1 2 चापरान्, K3 कचरे (sic), D5 चात्रे (for चापरे)

8 a) D1 2 स तथा (for लोमश) — c) T G तेनैव (for स्वे) Ś1 K D1–3 5 [अ]ति, B Dn D4 6 T2 G3 स, Dc [अ]भि (for [आ]त्म) A few MSS प्रभावेण — d) B3 पावक॰ (for भास्कर)

9 a) Ś1 K1 3 om च — b) D1 2 G1 उपादायाथ (for समुपादाय) — c) K3 4 Dc निदेशाद्राक्ष॰

10 b) Ś1 K D1–3 5 वनानि च सरासि च, Dc वनानि सरितासि च (sic) — c) G1 transp ते and जग्मु — d) S अनु (for प्रति)

11 a) Ś1 K1 2 वीरै; Dc वीर (for वीरा) — b) Ś1 K1 2 ते; K3 4 Dc D1–3 5 सु (for तैर्) Ś1 K1–3 B Dn D2–6 T1 ॰जवै, K4 भुजै॰ (for ॰बलै) — d) Ś1 K Dc D1–3 5 दीर्घम॰ (for महद॰)

12 a) B Dn D4 6 ॰जना, D1 ॰समा॰, G4 ॰करा॰ (for गणा) — b) T1 G1 नानारत्नगणायुतान् (T1 कुलान्) — D3 om 12cd — c) Ś1 K Dc D1 2 5 दुर्गांश्च, G1 धातूंश्च (for ॰पादांश्च) — d) Ś1 K2 समायुतान्, Dn2 D1 2 समन्वितान् — D2 ins after 12 D3 (which om 12cd) ins after 12ab

686* आसेवितान्किंपुरुषैर्गन्धर्वैश्च समन्ततः ।

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६
ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७
पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९
अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

[Cf 13^cd]

13 G4 om 13 S (G4 om) transp 13^ab and 13^cd — ^a) Dn D4 6 °समा° (for °गणा°) S (G4 om) विद्याधरैराचरितान् (M1 °रै समाकीर्णान्) — D6 reads 13^b–14^c in marg *sec m* — ^b) T1 G1 4 युक्तान्, G3 यक्ष- (for युतान्) M1 चामरैश्च निषेवितान् — ^c) S (G4 om) आसेवितान्किंपुरुषैर् — With 13^cd, cf 686* — ^d) Ś1 K D1 2 5 ततस्तत (for समन्तत॰) — After 13, B Dc Dn D4 6 S (G4 om line 1, T1 om line 2) ins

687* समरैश्चमरैश्चैव वानरै रुरुभिस्तथा ।
वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

[(L 1) Dn D4 6 मयूरै°, M1 सुमनै° (for समरै°) S (G4 om) चापि हरिणै (G1 हरिभी) (for चैव वानरै) Dc वारणै (for वानरै) G1 रुरुभि शनकैस्तदा (for the posterior half) — (L 2) S (T1 om) चापि (for चैव) T2 G3 ऋक्षैश्चापि, G1 वृकैश्चापि, G2 M पृषतैश्च, G4 वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च) G1 M °चितान् (for °वृतान्)]

— G4 cont

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनै॰ ।

14 T1 om 14^a–15^b D6 reads 14^abc in marg *sec m* (cf v l 13) T2 G1–3 M transp 14^ab and 14^cd — ^a) Ś1 K1 2 नदीजलसमाकीर्णा, K4 T2 G M2 नदीशतसमाकीर्णान्, B4 नदीजल , D1 2 नदाजल°, D3 विद्याधरगणा° — ^b) Ś1 K1 2 °समाकुला, Dc °रुतान्बहून्, Dn D4 6 M2 °युतान्बहून्, T2 G चारणैश्च निषेवितान्, M1 युतान्वानरकिंनरै॰ — G4 om 14^cd — ^c) S1 B4 Dn D1 2 5 °विध (for विधैर्) Ś1 K1 2 जुष्टा, K3 घुष्टान, S (T1 G4 om) चान्यैर् (for जुष्टान्) — ^d) K3 चामरै°; K4 D1–3 चारणै , B1 2 4 वारणै°, S (T1 G4 om) उपेतान्सौम्यदर्शनै॰ — After 14, B Dc Dn D4 6 S (except T1) ins

689* समदैश्चापि विहगै पादपैरन्वितास्तथा ।

[S (except T1) सदामदैश्च (for समदैश्चापि) Dc अर्चितान्, G1 2 4 M आवृतान् (for अन्वितान्)]

15 ^a) K4 Dc D1 2 6 S स्वतीत्य, B Dn D4 6 [S]वतीर्य (for व्यतीत्य) — ^b) D2 प्रति, T1 तथा (for अपि) Ś1 K D3 5 उत्तमाद्रि(K4 D5 °मधि)समाद्र(D3 °यु)तान् — ^d) K4 D2 4 6 कैलाश Ś1 K1 2 पर्वत गधमादन

16 ^a) K2–4 B2–4 Dc D1–3 5 तस्याभ्यासे Dc[S]थ, S (except G2) च (for तु) — ^c) K4 भूपित (for उपेत) D3 रम्यै (for दिव्यै) — ^d) Ś1 K1 2 °फलान्वितै , K4 Dc °फलोपमै°, T2 G3 °फलोदकै°

17 D2 om (hapl) from -रलच्छाया (in 17^c) up to °शाखा वि (in 18^c) — ^c) S रम्यस्निग्धघनच्छाया — K3 om 17^d–18^a — ^d) Ś1 K (K3 om) Dc D1 3 5 नानाद्विज(K3 पक्षि)गणा(D5 °णैर्)युता (K1 °वृता)

18 K3 om 18^a, D2 om up to °शाखा वि (cf v l 17), S1 K3 D5 om (hapl) 18–19 — ^b) K1 उपेत्य (for उपेता) K4 D1 3 S (for G1 see below) शुभै , B4 कृता (for शुभाम्) G1 निरतरफलै शुभै°

19 Ś1 K3 D5 om 19 (cf v l 18), G4 om 19^abcd — ^a) K4 B1 2 Dc D1–3 उपचिता (for उपचितैर्) K4 B3 Dc D1–3 S (G4 om) हृद्यैर्, B1 कृत्स्नैर् (for दिव्यैर्) — ^b) K4 D1–3 अमृत (for आचिता) B4 वृता (for भृशम्) B1 अमृतास्वादसमितै , B3 आचिता स्वादुसमितै , Dc अमृतस्वादुसनिभै° — ^c) K4 Dc D1 2 4 मधुश्रवै°, T2 G2 3 °स्रावै° K1 4 D1–3 S (except G1 G4 om) दिव्यैर् (for दिव्या) — K1 om 19^ef — ^e) K4 D1–3 सदा (for मद) M1 नृत्य (for नित्य) B1 4 Dc मुनिभिर्मु(B1 °नां)दितैर्नित्य, B3 सेविता मुनिभिर्नित्य — ^f) D1 2 G1 M1 °गणायुता

20 ^a) T1 सदश (for अदश°) — ^b) Ś1 K Dc D1–3 5 बहुपुष्प , K3 बहुमूलफलोपमे, Dc °फलोपगे; T2

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०
सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।
जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २१
तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२
ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३
तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४
महर्षिगणसंबाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २५
बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।
महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ २७
दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९
महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

G_{2-4} M °फले शुभे T_1 G_1 समे च सजले (G_1 विषमे) शुभे — D_3 om (hapl) 20^c–21^d — ^{c}) K_3 Dc Dn_3 D_1 S (except T_1 G_4) शाड्वल° — ^{d}) K_4 महर्षिगण°

21 D_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) Ś1 K_{2-4} B_1 Dc $D_{1\,2\,5}$ °सकाशे, S सु(T_1 ते, G_1 M_2 सा)भूमिभागे विशदे — ^{b}) Ś1 K Dc $D_{1\,2\,5}$ विमले, G_1 °विशदे (for विहिते) — G_4 om 21^{cd} — ^{c}) Ś1 $K_{1\,2}$ जित (sic), K_3 D_5 M_2 जाता, Dc जाती ; T_1 जात (for जाता) K_3 Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ S (G_4 om) मृदुहिम° (by transp) — ^{d}) M_1 दिव्ये (for देशे) Ś1 $K_{1\,3\,4}$ B Dc D_2 [ऽ]पहृत° ; S (G_4 om) विह(M_2 विग)त° (for ऽपहत°)

22 ^{a}) $K_{1\,2}$ तम् (for ताम्) G_1 समेत्य (for उपेत्य) — ^{b}) K_3 T_1 $G_{1\,2}$ सहितैर्, G_4 सहिता (for सह तैर्) Dc ब्राह्मणर्षिभि , $D_{1\,2}$ °णै सह, D_2 °णैस्तत — Ś1 om 22^c–37^b — ^{d}) B_1 Dc रक्षस्या स्कधत , S रक्ष स्कधगता°

23 Ś1 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) $K_{1\,3\,4}$ B Dn $D_{1\,4-6}$ रम्य (for पुण्य) — ^{b}) K_1 T_1 °श्रम, B_3 °जित ; Dc $D_{1\,2\,5}$ $G_{1\,2}$ M °चित, D_5 °न्वित — $K_{1\,2}$ om 23^c–37^d — ^{d}) K_3 सहितैर्, K_4 Dc $D_{1-3\,5}$ सह तैर् (for सहिता) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ ब्राह्मणर्षभै , Dc ब्राह्मणर्षिभि , S विप्रपुगवै°

24 Ś1 K_{1-3} D_5 om 24 (for Ś1 $K_{1\,2}$ cf v l 22, 23) — ^{a}) K_4 D_3 रम्यम् ; D_2 दिव्यम् (for पुण्यम्) — ^{b}) K_4 Dc D_{1-3} अनास्पृष्ट, S नातिस्पृ(T_1 °स)ष्ट (for अनामृष्ट) — ^{c}) S (except M_1) °शोकैश्च

25 Ś1 K_{1-3} D_5 om 25 (cf v l 22–24) — ^{a}) D_2 (after corr) °सघुष्ट — ^{b}) D_2 T_2 G_3 समावृत, T_1 समाकुल (for सम) — B_3 om 25^c–27^f — ^{c}) K_4 $D_{1\,2}$ M_2 दुष्प्रवेश्य — ^{d}) T_2 $G_{2\,3}$ जनर्, G_2 द्विजैर् (for नरैर्) T G_{2-4} धर्म° (for धर्म)

26 Ś1 K_{1-3} B_3 D_5 om 26 (cf v l 22–25), G_4 om 26^{ab} — ^{a}) T G_3 °न्वित (for °चित) B (B_3 om) Dc पुण्य (for दिव्य) — ^{c}) M_2 दिव्य पुष्पविहारैश्च

27 Ś1 K_{1-3} B_3 D_5 om 27 (cf v l 22–25), G_4 om 27^{abcd} — ^{a}) K_4 D_{1-3} T_1 $G_{1\,2}$ M विमलैश्चा(G_2 °र)ग्नि — ^{b}) K_4 स्रग्भाण्डैश्च, G_2 स्रुग्गधैश्च K_4 B_1 Dc D_{1-3} T_2 G_3 चार्चित ; G_2 M चाचित (for आचित) — ^{c}) D_1 समिद्भिस् (for महद्भिस्) — ^{d}) Dc_2 काचनै° (for कठिनै°) — After 27^{cd}, K_4 $D_{1\,2}$ read 29–30^{cd} — D_5 om 27^e–29^b — ^{f}) M °विना (for °निना°)

28 Ś1 K_{1-3} $D_{2\,5}$ om 28 (cf v l 22–24, 27) — ^{a}) T $G_{1\,3\,4}$ च रमणीय (for आश्रयणीय) G_1 च, $G_{2\,3}$ (before corr) $_4$ तद् (for तम्) — G_4 om 28^{cd} — ^{c}) K_4 $D_{1\,2}$ S (G_4 om) युक्तम् (for युतम्) — ^{d}) Ś1 $D_{1\,2}$ M त (M ते) वदर्योप , T $G_{1\,3}$ देवदर्शोप° ; G_2 देवदेशोप

29 Ś1 K_{1-3} $D_{3\,5}$ om 29 (cf v l 22–24, 27) K_4 $D_{1\,2}$ read 29–30^{cd} after 27^{cd} — ^{b}) B_4 Dn $D_{4\,6}$ चारु° (for चीर°) — ^{d}) K_4 B_2 $D_{1\,2}$ तापसैर् (for तपसा)

30 Ś1 K_{1-3} D_5 om 30 (cf v l 22–24), G_4 om 30^{ab} — ^{a}) K_4 B_1 D_{1-3} S (G_4 om) महर्षि° (for महर्षि°) K_4 $D_{1\,2}$ S (G_4 om) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपरैर्) — ^{b}) K_4 $D_{1\,2}$ यतिभिर्नियतात्मभि — D_3 om 30^{cd} K_4 $D_{1\,2}$ read 30^{cd} after 29, and *repeat* it here (with v l as in 30)

31 Ś1 K_{1-3} D_5 om.

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृपीन्नियतः शुचिः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
मधुस्रवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1 3 4 D (except D1 3, D5 om) प्रयत (for नि°) — c) K4 D1–3 कामाद्, B1 Dc श्रीमान्, B3 राजन् (for धीमान्) — d) = 34d B3 4 °राजो (for °पुत्रो)

32 Ś1 K1–3 D5 om 32 (cf v l 22–24) — c) T1 G1 सुप्रीत्या, G4 सहसा (for सुप्रीता) — d) S दिव्या देवमह° — e) D1 2 T2 G2 3 आशीर्वाद M प्रयुजत — f) D1 4 T2 G2–4 °नियता भृश

33 Ś1 K1–3 D5 om 33 (cf v l 22–24) — c) Dc D1–3 T1 G1 2 M2 उप° (for उपा°) K4 D1 2 सु°; B3 Dc G2 4 M स (for च) — d) T1 G1 °फलानि च (for °फल शुचि)

34 Ś1 K1–3 D5 om 34 (cf v l 22–24) — a) B1 Dc T2 G2 3 प्रीतोथ (for प्रीत्या°) T1 ब्राह्मणैर्नर्षिभिश्चैव, G1 तदा प्रभूत सत्कारम् — b) K4 D1–3 S °त महात्मभि — c) S प्रति(G1 परि)जग्राह — d) = 31d B Dn D4 6 °राजो (for °पुत्रो)

35 Ś1 K1–3 D5 om 35 (cf v l 22–24) — a) K4 D3 ब्रह्म° (for शक्र°) D1 2 त ब्रह्मसदन क्षिप्र — b) B3 Dc D1–3 T1 G4 M2 °गध (for °गन्ध) B4 D2 3 T1 °हर (for °रमम्) — c) K4 B3 रम्य, D2 दिव्य (for पुण्य)

36 Ś1 K1–3 D5 om 36 (cf v l 22–24) — b) B1 D1 3 G1 4 M सहानघ, T1 °घा — G4 om 36cd — d) K4 M2 सहाच्युत, B Dc Dn D4 6 सहस्रश°, D3 सहाच्युत; T1 महाद्युति, G1 सहार्चित

37 Ś1 K3 D5 om 37ab, K1 2 om 37 (cf v l 22–24) — a) B Dn D4 6 [अ]पश्यत, D2 G4 पश्यस्स (for [अ]पश्यत्स) — D2 om 37d–38a — d) Ś1 K3 4 D1 3 5 गगयैव (K3 4 °या च) (for भागीरथ्या) B3 परिप्लुत (for [उ]पशो°) — After 37, N (except D2) ins

690* पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवा॰ ।

38 D2 om 38a (of v l 37) — a) K2–4 Dc D1 5 °श्रव (for स्रव) B Dc Dn D4–6 °फल दिव्य (for फला दिव्या) S तस्मिन्मधुस्रवफला (T1 °ल) — b) K3 B D (except D2) S ब्रह्मर्षि (for महर्षि) B D (except D1–3) सेवित, T1 °भाविन, T2 G M2 भाविनीं, M1 °पावनीं — c) B Dc Dn D4 6 तद्, D5 तम् (for ताम्) Dc D6 उत्पत्य, D4 उत्पात्य (for उपेत्य) S बदरीं तामुपाश्रित्य (G4 °मुपस्पृश्य, M2 मपाश्रित्य) — d) S1 K1 2 तु (for ते) T1 ब्राह्मणै सह पाडवा, T2 G2–4 M पाडवो भ्रातृभि सह, G1 पाडवा ब्राह्मणै सह — After 38, B D (except D1–3 5) S ins

691* मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf 690* — B3 पाडवा, T2 G1 3 4 M ते सदा, G2 तत्र ते (for ते तदा)]

39 b) T1 नानामृग ; G1 °धातुसुसयत — d) Ś1 K1 2 4 Dc तत्र, T G मध्ये (for तच्च) D1 2 शुभ (for शिवम्) — After 39, K1 2 B Dc Dn D4 6 read 3 146 1ef–5cd, of which K1 2 *repeat* stanzas 2–4, while Dc *repeats* all the stanzas in their proper place

40 a) Ś1 उपतीर्थां, K1 2 D2 3 सूपतीर्थां, K3 सोपतीर्थां, K4 महातीर्थां, D1 5 तपस्तीर्थां (for सुतीर्थां च) — b) K2–4 B3 4 Dn D3–6 सीता (sic) B1 गीता, D2 शाता (for शीत) ꕥ Cn सीता नामत॰ । ꕥ N विमल पकजा (for [अ]मलजला शिवाम्) — After 40ab, K1 2 D5 ins

692* प्राप्य पुण्या देवनदीं विशाला बदरीं तथा ।

[K3 अनु (for तथा)]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजह्रुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
तत्र देवान्पितॄंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।
ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।
तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।
तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

— K3 om 40^c–41^b, D5 om 40^c–41^d — ^c) Ś1 °प्रस्तीर्णां, K1 2 विस्तीर्णां; Dc D1 निस्तारा

41 K3 om 41^ab, D5 om 41 (cf v l 40) — ^a) Ś1 K (K3 om) Dc D1–3 चित्रपुष्पफलाकीर्णां — ^b) B4 Dn T2 G3 मनःप्रीतिविव°, T1 मनसा प्रीतिव° Some MSS °वर्धिनीं — G4 om 41^cd — ^c) T2 °प्रीत्या (for °त्मानो) K3 4 D5 प्राप्य (K4 प्रोप्य) पुण्या देवनदीं (cf 692*) — ^d) N (D5 om) विशाला बदरीमनु (K3 °रीं तथा) (cf 692*), T2 G3 न्यवसन्पाहुनन्दना — After 41, B D (except D1–3 5) S (except T2 G3) ins

693* तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ।
देवानृषींश्च कौन्तेया परमं शौचमास्थिता ।

[(L 2) T1 G1 2 4 M जले पुण्ये (for पुण्यजले) B1–3 Dc T1 G1 2 4 M पितॄन् (for तदा) — (L 3) B3 वेदान् (for देवान्) B3 चैव हि (for ऋषींश्च)]

42 T2 G3 om 42 — ^a) Dc ऋषीन् (for पितॄन्) K3 D5 तर्पयत पितॄन्देवान्, K4 ते तर्पयन्त पितॄन् (conta lectio) B Dn D4 6 तत्र ते तर्पयतश्च — ^b) K3 4 B Dn D4–6 जपतश्च कुरूद्वहा (D5 ह) — G4 om 42^cd — ^c) T1 G1 2 M प्रीत्या (for वीरा) — ^d) B Dn D4 6 ह्यवसन् (for न्यव) T1 G1 2 M पाहुनन्दना (for पुरु°)

43 ^a) Dc D1 3 S (except M1) कृष्णया (for कृष्णायास्) Ś1 K D1–3 5 ते ततस्तत्र (K4 दर्शयतस्ते), G1 2 सह पश्यत° (for तत्र प) — ^b) Ś1 K1–3 D1–3 5 अमित (for अमर°) B1 क्रीडितान्पुरुषर्षभा (m as in text) — ^c) Ś1 K1–3 D5 पश्यतो हि (K3 D5 वै) (for विचि°) K4 च रूपाणि; T1 M नरव्याघ्र D1–3 पश्यत पुरुषव्याघ्रा — ^d) K4 तस्मिन्बहुलपादपे

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* D2 3 तीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश (D2 मादनवनप्रवेश) K3–4 B Dc Dn D1 4 6 T2 G3 (all om sub parvan name) mention only गंध(Dc2 सौगंध)मादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश) — *Adhy name* K3 बदरीयागमन (sic), K4 D5 बदर्याश्रमदर्शन, Dc D3 बदर्याश्रमगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 144 (Dn3 145 as in text) D1 152, S 147 (M3 149) — *Śloka no* Dn1 55, Dn2 n3 54, D1 45

146

1 ^a) Ś1 K T1 G1 M1 ततस्ते (K4 ते तत्र by transp) — ^b) K4 S (except M1) परं शौच समा(K4 उपा)श्रिता — ^d) K3 4 B3 4 Dn1 n3 D2 4–6 G4 दिदृक्षव° — K1 2 B Dc Dn D4 6 read 1^ef–5^cd after 3 145 39, of which K1 2 *repeat* here stanzas 2–4, and Dc *repeats* all the stanzas — ^f) Ś1 K3 4 D1–3 5 रमतश्चैव पाण्डवा ; K1 2 B Dc Dn D4 6 पाण्डवा सह कृष्णया

2 For the sequence of K1 2 B Dc Dn D4 6, cf v l 1 — ^a) K4 T1 G1 M मनोज्ञ , Dc2 (second time) मनोज्ञैः (for मनोज्ञे) Ś1 K1 2 (both second time) 3 D1–3 5 काननोद्देशे, K4 कानने देशे, Dc2 (first time) T1 M काननवने — ^b) Ś1 K1 2 (both second time) सर्वर्तुकुसुमान्विते (K1 first time सर्व H कुसुमोज्ज्वले), K2 (first time) B Dc Dn D4 6 सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले (Dc2

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

---

second time °ले), K3 D1 ₂ सर्वर्तुकुसुमायुते, K4 सर्वत्र कुसुमाचिते, D3 G4 M2 सर्वभूतमनोहरे — G4 om 2^{c}–3^{d} — ^{c}) K4 D1 ₂ विकचैः पुष्पैः (for पुष्प°) — ^{d}) D3 °वि (for [अ]व°) K1 ₂ (both MSS both times) B4 Dn D4 ₆ °नामिभि

3 G4 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) B3 ₄ शोभितैः, Dn1 n3 °ते, D5 °तान्, T1 G1 M °त K3 तु चल, K4 D1 ₂ पर्वत, D3 पर्वतान्, T1 G1 M2 पर्वतो, G2 पर्वतै (for सर्वतो) Ś1 K3 Dc (first time) D1 ₂ ₅ रम्य (for °रम्यैः) — ^{b}) Ś1 K3 ₄ D5 °कुलाकुल, K1 ₂ °कुलावृत, B1 ₃ °कु(B3 °क)लायुतैः, B4 Dn1 n3 D4 ₆ °गणायुतैः; Dc (first time) शतायुतैः; Dn2 °गणैर्युत, D1 ₂ °रवाकुल — Ś1 K3 D1 ₅ om 3^{c}–4^{d}

4 Ś1 K3 D1 ₅ om 4^{abcd} (cf v l 3) — ^{c}) K1 ₂ B2–4 Dn D4 ₆ चैव (for तत्र) — ^{d}) D2 नानापुष्पसमन्वितैः — ^{f}) = 3 145 43^{d}

5 Ś1 K3 ₄ D5 om 5 — ^{a}) K1 ₂ Dc (second time) Dn D4 ₆ T1 G4 पुण्यगध — ^{b}) T1 G1 शीतसत्राणिलो ववौ — ^{c}) D1 ₂ वीरान् (for सर्वान्) — ^{d}) Dc (second time) सहृष्टान् (for सकृष्णान्) K1 ₂ B Dc (first time) Dn D4 ₆ द्रौपद्या सहितान्प्रभो

6 ^{a}) Ś1 K1 तत्र (for तत) Ś1 K1 ₂ Dn T1 G1 पूर्वोत्तरे, D5 सर्वोत्तरो — ^{b}) Ś1 K1 ₂ वह , K3 स्लध° (sic), K4 B D T2 (after corr) G3 प्लव° (for पव°) M आनयत्पुष्पमुत्तम — ^{c}) T2 G2–4 आदाय (for अर्काभ) — ^{d}) D1 दिव्यपद्मम्, D3 G1 दिव्यपुष्पम्, T2 G3 ₄ दिव्य पुष्पम्, M दिव्य गधम् K1 B Dc Dn D4 ₆ T2 G3 उपाहरत्, G2 ₄ उदाहरत्, M2 उपावहत्

7 ^{a}) K3 तम्, B1 ततो (for तद्) K1 अपश्यच्च, B Dn D4 ₆ अवैक्षत (for अपश्यत) — ^{b}) = 3 145 35^{b} T2 G3 °गध° (for °गन्ध) B4 D2 ₃ °हर (for रमम्) — ^{c}) T2 G3 ₄ अनिलाद् (for °लेन) — ^{d}) Ś1 K D1–3 ₅ जलज पतित शुचि

8 ^{a}) G2 शुभाबुजम् (for शुभा शुभम्) — ^{b}) T G अनूपम (for अनुत्तमम्)

9 Before 9, K4 D1–3 ins द्रौपद्युवाच, G1 पाचाली — ^{c}) Ś1 K1 ₂ पत्रसस्थानसछन्न — ^{d}) Ś1 K1–3 D5 मनो हृदय , K4 D1 ₂ मनोनयन (for मनसो मम)

10 ^{a}) B Dn D4 ₆ इद च, D1 ₂ एतद्धै (for एतत्तु) — After 10^{ab}, T2 G2–4 ins

694* गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।

— ^{c}) B D (except D1 ₂ ₅) हरेद मम कामाय, T2 G2–4 प्रीतये मम नेष्यामि (G4 पुनरेष्यामि) — ^{d}) Dc S काम्यक पुनराश्रम (= 11^{d})

11 ^{a}) Ś1 K1 ₂ यदि भीम प्रिया तेह — ^{b}) S [अ]न्यानि (for [इ]मानि)

12 ^{a}) B Dn D4 ₆ शुभापागी (for तु पाञ्चाली) — ^{cd}) B2–4 Dn D4 ₆ transp धर्मराजाय and पुष्पमादाय Ś1 K Dc D1–3 ₅ भामिनी, T1 G1 तत्तथा (for तत्तदा)

13 ^{b}) D3 भरतर्षभ , T1 ₂ (before corr) G2 पुरुषैर्भ — G4 om 13^{cd} — ^{d}) = 1 2 184^{b}, 114 9^{d}, 141 18^{b} 4 21 47^{b}, etc , etc B Dn D4 ₆ प्रायाद्भीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ १६
स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ १७
नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाभिरुतेषु च ।
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ २३
विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः ।
विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

महाबल°, D_1 $_2$ भीमसेन पराक्रमी

14 B_4 om 14 — $^{a})$ $Ś_1$ K_1 $_2$ °सुख (for °सुखो) — $^{d})$ $Ś_1$ K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} च (for [अ]पि)

15 After 15 K_4 B D (except D_5) ins

695* ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ।
न ग्लानिनं च वैक्लव्य न भय न च सभ्रम ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मज मातरिश्वन ।

[(L 3) K_4 B_1 (m as above) $_4$ D_{1-3} भजते (for जुषते)]

16 G_4 om 16^{ab} — $^{b})$ $Ś_1$ सु, Dn D_1 T_2 G_3 स (for स्व) — $^{c})$ K_1 T_1 बल (for °भय) — $^{d})$ K_{3} $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ अभ्य(D_5 भ्या)गमद् (for °पतद्) T_1 तस्मिञ्छैलेपतद्बली — After 16, $Ś_1$ K_1 $_2$ ins an addl colophon

17 Before 17, $Ś_1$ K_1 $_2$ ins वैश° — $^{a})$ $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ कीर्णं (for गुल्म) S लतागुल्मतृणच्छन्नं (T_1 om तृणच्छन्न with 17^{b}) — $^{b})$ S (T_1 om) इन्द्र (for च्छन्न) — $^{c})$ $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ निहा (for °हर°)

18 G_4 om 18^{ab} — $^{c})$ T_1 G_1 $_2$ सपक्ष

19 $^{a})$ K_4 B_{1} $_3$ $_4$ Dn_2 n_3 D_6 सर्वत्र (for सर्वर्तु) T_2 G_{3} $_4$ रमणीय च (for रमणीयेषु) — $^{c})$ B_3 रक्तचक्षुर्; G_1 स गृहीतुम् (for सक्त) K_3 B Dc_2 Dn D_{1} $_2$ $_4$ $_6$ G_1 अभिप्रायान्, K_4 प्रायो, Dc_1 T_2 (before corr) G_{2} $_4$ M प्रायात् (for प्राय) — $^{d})$ K_4 कमलानि (for हृदयेन) T_2 G_{3} $_4$ [आ]शु (for [अ]नु)

20 $^{b})$ N °दाचरितेषु (for °दाभिरुतेषु) — $^{c})$ D_1 $_2$ दधत् (for बद्ध)

21 $^{a})$ B D (except D_{1-3} $_5$) आजिघ्रन्स (for जिघ्रमाणो) — $^{c})$ B D (except D_{1-3}) T_2 (after corr) G_3 उद्ध(B_1 °द्ध)तम् (for उद्दामम्) — After 21, B Dc Dn D_{4} $_6$ ins

696* वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
[Dc द्रुमसु (for कुसुम)]

22 B_2 om 22^{ab}, G_4 om 22^{c}–23^{b} B_{1} $_3$ $_4$ Dn D_{4} $_6$ transp 22^{ab} and 22^{cd}

23 G_4 om 23^{ab} (cf v l 22) — $^{a})$ $Ś_1$ °गधर्वप्रभ, K_1 $_2$ °गधर्वपुर, K_4 B_1 T_1 G_1 °सुर(B_1 °[अ]सुर)गधर्व-, Dc रक्षोगधर्व (for °गन्धर्वसुर) — $^{b})$ $Ś_1$ K Dc D_5 महर्षि (for -ब्रह्मर्षि) — $^{c})$ K_4 विलोड° (as in text), T_2 G_{2-4} M विलोळ, the rest विलोक° D_{1-3} गिरिं (for तदा)

24 $^{a})$ B_1 $_2$ च्छदै, Dn_1 n_2 °च्छद (for °च्छेद) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ रुचिरैर्, G_4 रहितैर् (for रचितैर्) — $^{b})$ K_3 B D (except D_{1-3} $_5$) लिप्त इव (for लिप्तमिव) — $^{c})$ B_2 Dn_1 बलिभिर्; D_2 विषमैर् (for विमलैर्) — $^{d})$ $Ś_1$ K_1 $_2$ B_4 Dc_2 D_1 °राजितै

25 $^{b})$ S सक्तैः (for °लग्नै°) — $^{c})$ B_{1-3} विरचित; M_3 रूप (for इव चित) — $^{d})$ K_1 च्युत, K_3 D_1 $_2$ च्युत, T_1 G_1 धूतै (for च्युतै°) K_{2} $_4$ D_1 प्रश्रव° (for प्रस्रव°)

26 $^{a})$ B D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 दरी (for °नदी) $Ś_1$ B_1 कुज, Dc दुर्गो°, G_1 -कूल (for कुञ्ज) — $^{b})$ $Ś_1$ damaged, K_1 $_2$ [अ]तिमनोहर, K_4 प्रश्रवणोदर, K_3 B_{2-4} Dn D_{3} $_4$ $_6$ G_1 $_2$ $_4$ निर्झरोदक, Dc निर्वारोदक-

अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्नूरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२
नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for निर्झरोदर) K3 कुजर, B3 -मदिर (for -कन्दरम्) — c) Ś1 सास्परो (for अप्सरो) K1 2 G1 सा (G1 अ) प्सरोनूपरारावै , M °नूपुररव — d) B1 3 4 Dn D4 n °वर , B3 °मिव, Dc इव (for °बहु) K1 2 कदर (for बर्हिणम्)

27 a) D1 2 T1 2 (before corr) G1 3 4 M °वि षाणाग्र — c) K3 G2 अक्षोभ्य, G4 °भ्या (for °भ्यैर्) — d) K3 4 B1 (m as in text) 3 Dc D3 G3 4 M वि (for नि°)

28 c) Ś1 K1 2 भयप्राज्ञैश्च, B Dn D4–8 T2 (after corr) G3 भयानभिज्ञैर्

29 a) Ś1 K2 D1 2 6 उरु , M चैव (for ऊरु) B Dn D4 6 चालयान स्व(B च)वेगेन — G4 om 29^{cd} — c) B Dn D4 6 हृष्टात्मा, T1 सहसा (for कौन्तेय)

30 c) B Dn D4 6 °वर्णाभ (for °तालाभ)

32 b) K1 व्यावृत्तैर्वा, K3 D1–3 5 M1 त्तार्धै , K4 स्यार्धं , T1 °त्ताथ, T2 G2–4 त्तान्य , M2 त्तार्धं (for व्या वृत्ताभिर्) K1 3 4 D3 5 विलोकितै , D1 2 विलोचनै (for विचेष्टितै) Ś1 व्यावृत्तावलोकितै°, K2 °त्तार्धावलोकितै° — c) Ś1 गधर्वयक्ष° (by transp), K1 2 गधमादन , D2 यक्षराक्षस° — d) M अवेक्षित (for निरी) — After 32, K4 ins

697* यक्षराक्षसगन्धर्वैनागकन्याप्सणाजिरे ।

33 b) B D (except D1–3 5) T2 (after corr) G3 विक्रीडन्; T1 विकरन्, T2 (before corr) G2 4 विकीर्णन्, G1 विकिरन् (for विक्रीणन्)

35 a) D1 2 S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्) — b) D1 2 मयि त्वत्रापराध्यति, T1 G1 3 M मयि त्विह विलबवि, T2 G3 4 मयि त्वथ विलविनि — c) Ś1 K2 कथकार, K1 कथ त्वार्ये, B1 G4 कथ चार्ये , B2 3 Dc कथ वार्ये , D4 कथ त्वार्या , T1 कथ कार्ये — d) Ś1 K1 2 भवि° (for करि°) D1 2 नराधिप° (for युधि°)

36 Ś1 K2 om (hapl) 36 — a) T2 G3 4 सोय (for स्नेहान्) T1 नरेश्वरो (for नरवरो) — b) K1 B Dn D4 6 बलस्य (for वनस्य) T G विश्वासाद्वनदस्य च — d) K4 D1–3 नियोक्ष्यति, B2 न त्यक्ष्यति (for न मो°) S (except G2) नराधिप (for युधि°)

37 a) K1 B1 4 च, K4 Dn D1–3 6 G4 तु (for नु) — d) D1 2 T2 (after corr) G3 वेगत Dn2 n3 पपात रुचिरानन ! — After 37, B D (except D1–3) read (in anticipation) 3 150 24, *repeating* the stanza in its proper place

38 c) B3 मृगयूथानि, B4 सर्वभूतानि (for गज)

39 G4 om 39^{ab} — a) S1 B2 3 Dc D1 मृगान्, K1 2 Dn D6 मृगा (for °गणान्) — b) B1–3 Dn D4 6 T1 G2 मर्दयानो D3 वृकोदर (for महा) — After 39^{ab}, K2 *repeats* 33^{c}–36^{b} and 37^{c}–39^{b}, together with the stanza सज्जमानमनो (3 150 24), mentioned in v l 37 above — G1 reads 41^{ab} before 39^{cd} — d) T1 G2 4 पात° (for पोथ) Dn D4–6 तरसा बली, T2 G3 4 च महाबली (for चोरसा बली)

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ३९
लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ४१
अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
महागज इवास्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ४३
उत्पाट्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिना वरः ॥ ४४
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

---

40 ^{a}) Ś1 विमर्दं, D1 2 स नर्दं, S जला(M3 जिता) वलवो (for विनर्दमानो) — After 40, S ins

698* व्यनदत्सुमहानादं भीमसेनो महाबलः ।

41 ^{a}) B D (except D1–3 5) S तेन (for तस्य) G3 नादेन (for शब्देन) B D (except D1–3 5) महता (for घोरेण) — ^{b}) Ś1 चाविभो, K1 3 4 D3 5 चाभिभो B Dc Dn D4 6 S भीमस्य प्रतिबोधिताः — After 41^{ab}, B Dc Dn D4 6 S ins

699* गुहाः सतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्बिलवासिनः ।

[B Dn1 n3 D4 6 T1 गुहा B Dc Dn D4 6 वन (for विल)]

— ^{cd}) B D (except D1–3 5) S समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः — After 41, B Dc Dn D4 6 S (G4 om lines 1 7 8) ins

700* ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ।
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनम् ।
वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः । [5]
व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।
रथाङ्गसाह्वदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ।
तथान्ये दर्पिता नागा महिषाश्च महाबलाः ।

[(L 1) T G (G4 om) M1 निपेतुर्, M3 पेतुश्च (for तत्यजुर्) T G2 3 M गुहा (for गुहाम्) — After line 1, T2 G3 *repeat* 698* — (L 2) S वनेचराः (M1 व्यलोकयन्) (for [अ]वलोकयन्) — (L 4) T1 G1 M महद्वनं (for महावनम्) — (L 5) B3 3 Dc T G2 3 °सिंहाश्च (for संघाश्च) — M1 om (hapl) the posterior half of line 5 and the prior half of line 6 T G1–3 महिषाश्च T G1–3 M3 व्यलोकयन् (for वनेचराः) — (L 6) T1 G1 M3 तथा, T2 G2 3 तदा (for व्याघ्र) B1 S (except G4) पृषतैः, Dc वृषतैः (for गवयैः) — (L 7) T2 G2 3 रथागाह्य (for रथाङ्गसाह्व) S (except M3, G4 om) नत्यूहा (for दात्यूहा) S (G4 om) °कारण्डवं मराः (for °वप्लवाः) — (L 8) S (G4 om) पारावताः (for पुंस्कोः°) — (L 9) B1m 3 4 Dn D4 6 करेणुगज(B3 Dn °गर)पीडिता, B3 महिषाश्च वनेचराः (for the posterior half)]

42 B Dc Dn D4 6 S (except T1) read 42–45 after 49 T2 G3 om 42^{a}–43^{b} — ^{a}) Dn1 n3 D4 6 बाहो (for °बाहुर्) — 42^{b} = 33^{d} — ^{c}) Some S MSS कदली, many N MSS खड

43 For sequence, cf v l 42 — T2 G3 om 43^{ab} (cf v l 42) — ^{a}) D1 2 तद् (for तम्) — ^{b}) G2 4 पोथ° (for क्षोभ) — ^{c}) S गजो मदोत्कटः (G1 शूरो मत्तद्विप) इव — ^{d}) Ś1 h D3 5 काननद्रुमान्, Dc D1 2 काननोत्तम (for विविधान्द्रु°)

44 For sequence, cf v l 42 — ^{a}) K1 कदलीकदान्, K4 (m as in text) B D (except D3 5) T1 G2 °स्तम्भान्, G1 षडान्, G4 च तरुस्कन्धान् — ^{b}) Dn1 D1 2 5 T G समुच्छ्रितान् — ^{c}) Ś1 K1 3 Dc D5 T1 वीर (for भीम) — ^{d}) S (except M1) बलवद् (T1 G4 वान्) बली (for बलिना वरः) — After 44, S ins

701* महान्तमकरोत्तत्र तरसा पाण्डवो बली ।

— S cont B D (except D5) ins after 44 K4, after 47^{ab}

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।

[K4 विमृदत्, B Dc Dn D4 6 G1 विनदन्, D1–3 विमृद्नन् (for विमर्दं)]

45 For sequence cf v l 42 — ^{ab}) K1 अप ; K3 3 Dc D3 4 6 अपा° (for उपा) K4 B4 Dn D4 6 सु (for the first च) B1–3 Dc सुबहूनि महान्ति च (for^{b}) S ततः स (T2 G3 4 ते) न्यपतंस्तत्र सुबहूनि बृहन्ति च — ^{c}) K4 B2–4 Dn D4 6 वानर (for वारण) K1 संघश्च, K3 4 B Dn D2 3 6 -सिंहाश्च; D4 सिंहश्च; S -यूथानि (for संघाश्च) — ^{d}) K4 B2–4 Dn D4 6 महिषाश्च, D1 2

अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्नरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२
नवावतार रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for °निर्झरोदर) K3 कुजर, B2 मदिर (for °कन्दरम्) — c) Ś1 साप्सरो (for अप्सरो) K1 2 G1 सा(G1 अ) प्सरोनूपरारावै, M °नूपुररव — d) B1 3 4 Dn D4 6 °वर, B2 °मिव, Dc इव (for °बहु) K1 2 कदर (for बर्हिणम्)

27 a) D1 2 T1 2 (before corr) G1 3 4 M °विषाणाग्र — c) K3 G2 अक्षोभ्य, G4 °भ्या (for °भ्यैर्) — d) K3 4 B1 (m as in text) 3 Dc D2 G2 4 M वि° (for नि°)

28 c) Ś1 K1 2 भयप्राज्ञैश्च, B Dn D4–6 T2 (after corr) G3 भयानभिज्ञैर्

29 a) Ś1 K3 D1 2 5 उरु, M चैव (for ऊरु) B Dn D4 6 चालयान स्व(B च)वेगेन — G4 om 29cd — c) B Dn D4 6 हृष्टात्मा, T1 सहसा (for कौन्तेय)

30 c) B Dn D4 6 वर्णाभ (for °तालाभ)

32 b) K1 व्यावृत्तैर्वा, K3 D1–3 5 M1 त्तार्धे, K4 स्यार्धे, T1 °त्ताथ, T2 G2–4 त्तान्य, M2 °त्ताधे (for व्यावृत्ताभिर्) K1 3 4 D3 6 विलोकितै, D1 2 विलोचनै (for विचेष्टितै) S1 व्यावृत्तावलोकितै, K2 °त्ताधावलोकितै — c) S1 गधर्वयक्ष° (by transp), K1 2 गधमादन, D2 यक्षराक्षस° — d) M अवेक्षित (for निरी°) — After 32, K4 ins

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणाजिरे ।

33 b) B D (except D1–3 5) T2 (after corr) G3 विक्रीडन्, T1 विकरन्, T2 (before corr) G2 4 विकीर्णन्, G1 विकिरन् (for विक्रीणन्)

35 a) D1 2 S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्) — b) D1 2 मयि त्वत्रापराध्यति, T1 G1 3 M मयि त्विह विलबति, T2 G3 4 मयि त्वथ विलविनि — c) Ś1 K2 कथकार, K1 कथ त्वार्ये, B1 G4 कथ चार्य, B2 3 Dc कथ वार्य, D4 कथ त्वार्या, T1 कथ कार्य — d) S1 K1 2 मवि° (for करि) D1 2 नराधिप° (for युधि)

36 Ś1 K2 om (hapl) 36 — a) T2 G3 4 सोय (for स्नेहान्) T1 नरेश्वरो (for नरवरो) — b) K1 B Dn D4 6 बलस्य (for वनस्य) T G विश्वासाद्वनदस्य च — d) K4 D1–3 नियोक्ष्यति; B2 न त्यक्ष्यति (for न मो°) S (except G2) नराधिप (for युधि)

37 a) K1 B1 4 च, K4 Dn D1–3 6 G4 तु (for नु) — d) D1 2 T2 (after corr) G3 वेगत Dn2 n3 पपात रुचिरानन! — After 37, B D (except D1–3) read (in anticipation) 3 150 24, *repeating* the stanza in its proper place

38 c) B3 मृगयूथानि, B4 सर्वभूतानि (for गज°)

39 G4 om 39ab — a) S1 B2 3 Dc D1 °मृगान्, K1 2 Dn D5 मृगा (for °गणान्) — b) B1–3 Dn D4 6 T1 G2 मर्दयानो D3 वृकोदर (for महा) — After 39ab, K2 *repeats* 33c–36b and 37c–39b, together with the stanza सज्जमानमनो (3 150 24), mentioned in v l 37 above — G1 reads 41ab before 39cd — d) T1 G2 4 पात (for पोथ) Dn D4–6 तरसा वली, T2 G3 4 च महाबली (for चोरसा बली)

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विससृपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९
तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च K4 B2-4 Dn D2 4 6 जलाशयान्, M1 °शय — After 45, B2 3 (om line 1) T2 G1-3 M ins

703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ।

[(L 1) G2 शीघ्रं (for क्षिप्रं) — (L 2) B2 3 एव (for वनं), and तेषां (for श्रीमान्)]

— B2 ins after, and B3 before, line 2 of 703*

703a* दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।

46 For sequence, cf v l 42 D1 om 46-49 G1 om 46ab — a) B1 4 D4 6 G2 सिंहा (for सिंह°) — b) Ś1 अभ्यद्द्रवन् (sic); K1 2 अभिद्रुताः, K4 D2 3 उपाद्रवन्, B Dc Dn D4 6 अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्) S (G1 om) भीममभ्यद्रवन्द्रुतं — B Dc Dn D4 6 T1 G1 2 M ins after 46ab T2 G3, after 48

704* शकृन्मूत्रं च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः ।

[T G1-3 M शकृन्मूत्रान् (T2 G3 °त्र) विमुञ्चन्तो]

— d) K3 D2 3 विनर्दंतो (for विनदन्तो) D2 विभीषणा ; D5 [ऽ]तिभीषण Ś1 विनदंतोरुभीषणा, B Dc Dn D4 6 G1 व्यनदन्भीषणाश्रवान्, T G2-4 M नदंतो भैरवाश्रवान् (epic tag)

47 For sequence, cf v l 42 D1 om 47 (cf v l 46) — a) T2 G2 3 M तत्र (for ततो) T2 G2-4 M भीम° (for क्रोधात्) T1 तेजसा भीमसेनश्च — After 47ab, K4 ins 702* — c) Ś1 K1-3 D5 [अ]हन्, K4 [अ]न्य, B Dc Dn D4 6 [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्) Ś1 B Dc Dn D2 4 6 T G M2 गजान् (G1 भीम°) (for गज) N (except D2, D1 om) G1 श्रीमान् (for भीम) — d) T1 2 (after corr) G1 3 सिंहान्, M3 सिंह° (for सिंह) K3 4 B Dc Dn D3-6 वा (for च) Ś1 K3 4 B Dc Dn D3-6 विभुः, K1 [ऽ]भिभो (for [अ]भिभूः) — e) Ś1 K1 2 ताल° (for तल) — f) Ś1 K1 व्यहरत्, K3 B1 3 T G न्यहनत्, K4 D3 न्यवधीत्, Dc व्यनदन्, D2 [अ]प्य हनत् (for व्यहनत्)

48 For sequence, cf v l 42 D1 om 48 (cf v l 46) — a) B Dc Dn D4-6 वध्य° (for हन्य°) — b) Ś1 K1 2 °व्याघ्रास्तरस्विनः — c) S (except G1) सर्वे (for भयाद्) S1 K3 3 B (B1 marg) Dn D4-6 विससृजुः, B1 (orig) Dc विनिःसृताः, T1 G1 विसुस्रुवुः, T2 G3 [ऽ]पि सुस्रुवुः, G4 विदुद्रुवुः (for विससृपुः) B (B1 marg) Dn D4 6 भीम, S तूर्णं (for सर्वे) — d) S भीमसेनभयार्दिता — After 48, T2 G3 ins 704*

49 For sequence, cf v l 42 D1 om 49 (cf v l 46) — ab) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T1 °स्य सुसंत्रस्तान्, G1 °स्तान्कृत क्षिप्रं) प्रविवेश महाबलः — T2 G3 om 49cd — d) S1 K1 2 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्)

50 G4 om 50 — a) Ś1 K Dc D1-3 5 घोरेण; B Dn D4 6 चैवाथ (for चोग्रेण) — b) Ś1 K Dc D1-3 5 भीमसेनस्य नर्दतः, M1 मृगाणां विरुतेन च — c) T G3 वनान्तर B Dn D4 6 चापि (for सर्वे)

51 a) S तस्मिन्नथ प्रसृते तु — b) Dc D1-3 नाना° (for मृग) Ś1 K D5 नानापक्षिगणास्ततः, S सक्षोभे मृगपक्षिणां

52 ab) K3 om from तानौ up to निरीक्ष्य K3 4 M2 °र्षभ (for °र्षभ) — c) Ś1 Dn1 n3 D1 3 5 6 G1 सरद् (for सरन्) Ś1 K1 2 दिव्य (for रम्य) — d) Ś1 K D1-3 विमलं, D4 6 स महत् (for सुमहत्)

53 a) K2-4 Dc Dn1 n3 D3-6 खण्डैर् (for °षण्डैर्) — G4 om 53cd — d) Dn तीरात्तीर° ।

54 a) K3 Dn2 n3 D2 [ऽ]पि, G1 सो (for Sथ) Dn D4 6 [अ]थ (for [आ]शु) — b) B Dn D4 6 °नलिनो°;

महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ।
विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः ॥ ५४
ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७
सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
आस्फोटयत लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।

Dc °सलिले (for कमले) — ^{d}) T2 G2–4 विचरन् (for बलवद्) — After 54^{cd}, S1 K1 2 ins an addl colophon, followed by वैश उ° — ^{e}) K1 विक्रीड; Dn3 D1–3 चिक्रीड्य, T2 G2 3 चिक्रीड (for विक्रीड्य) B4 Dn1 n3 D5 6 रुचिरम्; M2 सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्) Ś1 स क्रीडित्वास्मिन्सुचिर, K2 स क्रीडित्वा सुरुचिर — ^{f}) Dc D1–3 M2 महा, M1 [अ]मर° (for [अ]मित) T G2 3 पपौ जलमनुत्तम — After 54, S ins

705* क्षोभयन्सलिल भीम प्रभिन्न इव वारण ।

55 ^{a}) B1 [S]वगाहद्, B2 3 व्यगाहद्, Dn [S]भ्यगात्, D4 6 [S]भ्यगात्, T G3 4 जगाम, G1 2 बभज, M जगाहे (for Sवगाह्य) — ^{c}) K3 G1 स शख, T2 G2 3 M शख च (by transp) — After 55, B Dc Dn D4 6 ins

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीम सनादयन्दिश ।

56 M2 om (hapl) from भीम (in 56^{b}) up to शब्देन (in 709*) — ^{d}) K1 2 B2–4 Dn3 D1 2 5 T2 G2–4 M1 नदतीव — After 56, Ś1 K D1–3 5 ins

707* तत शङ्खस्वन श्रुत्वा नर्दित च मुहुर्मुहु ।
वृक्षाणा भज्यमानाना शब्द श्रुत्वा तदा गिरौ ।
गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमत सखा ।
हनूमान्नाम स कपिर्लाङ्गूलमधुनोत्तत ।
तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गूल लीलया मुहु । [5]
तेन लाङ्गूलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।
तत पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (!) ।

[(L 1) S1 K1 नादित (for नर्दित) — (L 4) Ś1 K1 दोधुनत् (for अधुनोत्) — (L 5) Ś1 K1 तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half) — (L 7) S1 सशैला च (for च शैलाश्च) Ś1 K1 प्रकपित (for °पितम्)]

57 G4 M2 om 57 (for M2 cf. v.l 56) — ^{b}) S1 K2 3 D1–3 5 रव महत्; K1 स्वर महत्, K4 °रव तदा, B Dn D4 6 °महारव, Dc °रव तथा (for °रव भृशम्) — ^{c}) Dc नाद, T2 G3 चैव (for शैल-) S1 K1 2 °सप्तैः (for सुप्तै)

59 M2 om 59 (cf v l 56) — ^{b}) N मुक्तं वारण पुगव (Ś1 K1 2 वारणपुगव°, D1 2 वानरपुगवै°) — After 59^{ab}, N (B3 om line 7) ins

708* भ्रातर भीमसेन तु विज्ञाय हनुमान्कपि ।
दिवगम रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य स ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं त मार्गमवरुध्य वै । [5]
मात्र प्राप्स्यति शाप वा धर्षणा वेति पाण्डव ।
कदलीषण्डमध्यस्थ एव सचिन्त्य वानर ।

[(L 1) S1 K Dc त, D1 2 न (for तु) — (L 2) B2 4 विहगम, Dc दिवगमो (for °दिवगम) — (L 3) S1 K1 2 मार्गे, B1 भीमो, Dc नैव (for मा वै) — In lines 4 and 7 some MSS °खड (for °षण्ड-) — (L 6) Cf 3 147 40^{ef} K3 सोत्र, D5 मत्त (for मात्र) — (L 7) B4 Dn D4 6 सेव (for एव) — K4 D2 om (hapl) from एव (in line 7) up to 60^{a}]

— ^{c}) K3 Dc D3 T1 G1 4 व्याजृ, B1 2 D5 T2 G2 3 व्यजृ (for प्राजृ) — ^{d}) Some N MSS हनुमान् Ś1 K1–3 Dc D1 5 वानरर्षभ (for नाम वानर)

60 K4 D2 om 60^{a} (cf v l 708*) M2 om 60^{ab} (cf v l 56) — ^{a}) K2 3 Dc Dn1 n3 D1 3–5 °खड° (for षण्ड°) — ^{b}) K1 D5 निद्रामथ (for निद्रावश) — After 60^{ab}, S ins

709* तेन शब्देन महता व्याबुध्यत महाकपि ।

[M2 om तेन शब्देन (cf v l 56) M1 सहसा (for महता)]

— ^{e}) B Dc Dn D4 6 T2 G3 आस्फोटयच्च (B2 °यश्च) — ^{f}) B3 4 समप्रभ

61 ^{a}) T2 (after corr) G3 °निनद° — ^{b}) K3 T2 G2–4 पर्वतस्य (for पर्वत स) K4 सु- (for स) — G4

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विससृपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९
तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च K4 B2–4 Dn D2 4 6 जलाशयान्, M1 °शय — After 45, B3 5 (om line 1) T2 G1–3 M ins
703* प्रविवेश तत क्षिप्र तानपास्य महाबल ।
वन पाण्डुसुत श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिश ।
[(L 1) G2 शीघ्र (for क्षिप्र) — (L 2) B3 5 पव (for वन), and तेषा (for श्रीमान्)]
— B3 ins after, and B5 before, line 2 of 703*
703a* दध्मौ च शङ्ख स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डव ।

46 For sequence, cf v l 42 D1 om 46–49 G1 om 46ab — a) B1 4 D4 6 G3 सिंहा (for सिंह) — b) Ś1 अभ्यद्रवन् (sic), K1 2 अभिद्रुता, K4 D2 3 उपाद्रवन्, B Dc Dn D4 6 अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्) S (G1 om) भीममभ्यद्रवन्द्रुत — B Dc Dn D4 6 T1 G1 2 M ins after 46ab T2 G3, after 48
704* शकृन्मूत्र च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसा ।
[T G1–3 M शकृन्मूत्रान् (T2 G3 °त्र) विमुञ्चतो]
— d) K3 D2 3 विनर्दतो (for विनदन्तो) D2 विभीषणा, D5 [ऽ]तिभीषण Ś1 विनदतोरुभीषणा, B Dc Dn D4 6 G1 व्यनदन्भीषणाश्रवान्, T G2–4 M नदतो भैरवाश्रवान् (epic tag)

47 For sequence, cf v l 42 D1 om 47 (cf v l 46) — a) T2 G2 3 M तत्र (for ततो) T2 G2–4 M भीम (for क्रोधात्) T1 तेजसा भीमसेनश्च — After 47ab K4 ins 702* — c) Ś1 K1–3 D5 [अ]हन्, K4 [अ]न्य; B Dc Dn D4 6 [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्) S1 B Dc Dn D2 4 6 T G M2 गजान् (G1 भीम) (for गज) N (except D2, D1 om) G1 श्रीमान् (for भीम) — d) T1 2 (after corr) G1 3 सिंहान्, M3 सिंह (for सिंह) K2 4 B Dc Dn D3–6 वा (for च) Ś1 K2 4 B Dc Dn D–6 विभु; K1 [ऽ]भिभो (for [अ]भिभू) — e) Ś1 K1 2 ताल (for तल) — f) Ś1 K1 व्यहरत्; K3 B1 3 T G न्यहनत्, K4 D3 न्यवधीत्, Dc व्यनदन्, D2 [अ]प्य हनत् (for व्यहनत्)

48 For sequence, cf v l 42 D1 om 48 (cf v l 46) — a) B Dc Dn D4–6 वध्य (for हन्य) — b) Ś1 K1 2 °व्याघ्रास्तरस्विन — c) S (except G1) सर्वे (for भयाद्) Ś1 K2 3 B (B1 marg) Dn D4–6 विस सृजु, B1 (orig) Dc विनि सृता, T1 G1 विसुस्रुवु, T2 G3 [ऽ]पि सुस्रुवु, G4 विदुद्रुवु (for विससृपु) B (B1 marg) Dn D4 6 भीम, S तूर्णं (for सर्वे) — d) S भीम सेनभयार्दिता — After 48, T2 G3 ins 704*

49 For sequence, cf v l 42 D1 om 49 (cf v l 46) — ab) S तानपास्य तु स क्षिप्र (T1 °स्य सुसत्रस्तान्; G1 °स्तान्कृत क्षिप्र) प्रविवेश महाबल — T2 G3 om 49cd — d) Ś1 K1 2 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्)

50 G4 om 50 — a) Ś1 K Dc D1–3 5 घोरेण; B Dn D4 6 चैवाथ (for चोग्रेण) — b) Ś1 K Dc D1–3 5 भीमसेनस्य नर्दत; M1 मृगाणा विरुतेन च — c) T G3 वना तर B Dn D4 6 चापि (for सर्वे)

51 a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु — b) Dc D1–3 नाना (for मृग) S1 K D5 नानापक्षिगणास्तत; S सक्षोभे मृगप क्षिणा

52 ab) K3 om from तानौ up to निरीक्ष्य K3 4 M2 °र्षभ (for र्षभ) — c) Ś1 Dn1 n3 D1 2 5 6 G1 °सरद् (for सरन्) Ś1 K1 2 दिव्य (for रम्य) — d) Ś1 K D1–3 विमल, D4 6 स महत् (for सुमहद्)

53 a) K2–4 Dc Dn1 n3 D2–6 °खण्डैर् (for °षण्डैर्) — G4 om 53cd — d) Dn तीरात्तीर !

54 a) K3 Dn3 n3 D2 [ऽ]पि, G1 सो (for ऽथ) Dn D4. 5 [अ]थ (for [आ]शु) — b) B Dn D4 6 °नलिनो ;

महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ।
विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्तताराभितद्युतिः ॥ ५४
ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७
सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
आस्फोटयत लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।

D_c °सलिलो (for °कमलो) — ^{d}) T_2 G_{2-4} विचरन् (for बलवद्) — After 54^{cd}, Ś$_1$ $K_{1.2}$ ins an addl colophon, followed by वैश उ — ^{e}) K_1 विक्रीड, D_{n3} D_{1-3} चिक्रीड्य, T_2 $G_{2.3}$ चिक्रीड (for विक्रीड्य) B_4 D_{n1} n_3 $D_{5.6}$ रुचिरम्; M_2 सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्) Ś$_1$ स क्रीडित्वास्मिन्सुचिर; K_2 स क्रीडित्वा सुरुचिर — ^{f}) D_c D_{1-3} M_2 महा ; M_1 [अ]मर° (for [अ]मित) T $G_{2.3}$ पपौ जकमनुत्तमं — After 54, S ins

705* क्षोभयन्सलिल भीम प्रभिन्न इव वारण ।

55 ^{a}) B_1 [ऽ]वगाहद्, $B_{2.3}$ व्यगाहद्, D_n [ऽ]भ्यगत्तु, $D_{4.6}$ [ऽ]भ्यगात्तु, T $G_{3.4}$ जगाम; $G_{1.2}$ बभज; M जगाहे (for ऽवगाह्य) — ^{c}) K_3 G_1 स शख; T_2 $G_{2.3}$ M शख च (by transp) — After 55, B D_c D_n $D_{4.6}$ ins

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीम सनादयन्दिश ।

56 M_2 om (hapl) from भीम° (in 56^b) up to शब्देन (in 709*) — ^{d}) $K_{1.2}$ B_{2-4} D_{n3} $D_{1.2.5}$ T_2 G_{2-4} M_1 नदतीव — After 56, Ś$_1$ K $D_{1-3.5}$ ins

707* तत शङ्खस्वन श्रुत्वा नर्दित च मुहुर्मुहु ।
वृक्षाणा भज्यमानाना शब्दं श्रुत्वा तदा गिरौ ।
गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमत सखा ।
हनूमान्नाम स कपिर्लाङ्गूलमधुनोत्तत ।
तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गूल लीलया मुहु । [5]
तेन लाङ्गूलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।
तत पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (!) ।

[(L 1) Ś$_1$ K_1 नादित (for नर्दित) — (L 4) Ś$_1$ K_1 दोधुनत् (for अधुनोत्) — (L 5) Ś$_1$ K_1 तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half) — (L 7) Ś$_1$ सशैला च (for च शैलाश्च) Ś$_1$ K_1 प्रकपित (for °पितम्)]

57 G_4 M_2 om 57 (for M_2 cf v l 56) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{2.3}$ $D_{1-3.5}$ °रव महत्, K_1 °घर महत्, K_4 °रव सदा, B D_n $D_{4.6}$ महारव; D_c °रव तथा (for °रव भृशम्) — ^{c}) D_c नाद; T_2 G_3 चैव (for शैल-) Ś$_1$ $K_{1.2}$ °सक्तैः (for °सुप्तै)

59 M_2 om 59 (cf v l 56) — ^{b}) N सुप्तं वारण पुगवे (Ś$_1$ $K_{1.2}$ वारणपुगव, $D_{1.2}$ वानरपुगवे) — After 59^{ab}, N (B_2 om line 7) ins

708* भ्रातर भीमसेन तु विज्ञाय हनुमान्कपि ।
दिवगम रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य स ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं त मार्गमवरुध्य वै । [5]
मात्र प्राप्स्यति शाप वा धर्षणा वेति पाण्डव ।
कदलीषण्डमध्यस्थ एव सचिन्त्य वानर ।

[(L 1) Ś$_1$ K D_c त, $D_{1.2}$ च (for तु) — (L 2) $B_{2.4}$ विहगम, D_c दिवगमो (for दिवगम) — (L 3) Ś$_1$ $K_{1.2}$ मार्गे, B_4 भीमो, D_c नैव (for मा वै) — In lines 4 and 7 some MSS °खण्ड- (for °षण्ड-) — (L 6) Cf 3 147 40^{ef} K_3 सोत्र, D_5 मत्त° (for मात्र) — (L 7) B_4 D_n $D_{4.6}$ ह्येव (for एव) — K_4 D_2 om (hapl) from एव (in line 7) up to 60^a]

— ^{c}) K_3 D_c D_3 T_1 $G_{1.4}$ व्याजृ, $B_{1.3}$ D_5 T_2 $G_{2.3}$ व्यजृ (for प्राजृ) — ^{d}) Some N MSS हनुमान् Ś$_1$ K_{1-3} D_c $D_{1.5}$ वानरर्षभ (for नाम वानर)

60 K_4 D_2 om 60^a (cf v l 708*), M_2 om 60^{ab} (cf v l 56) — ^{a}) $K_{2.3}$ D_c D_{n1} n_3 $D_{1.3-6}$ खण्ड° (for षण्ड) — ^{b}) K_1 D_5 निद्रामथ (for निद्रावश) — After 60^{ab}, S ins

709* तेन शब्देन महता व्याबुध्यत महाकपि ।

[M_2 om तेन शब्देन (cf v l 56) M_1 सहसा (for महता)]

— ^{e}) B D_c D_n $D_{4.6}$ T_2 G_3 आस्फोटयच्च (B_2 °यश्च) — ^{f}) $B_{3.4}$ समप्रभ

61 ^{a}) T_2 (after corr) G_3 °निनद° — ^{b}) K_3 T_2 G_{2-4} पर्वतस्य (for पर्वत स) K_4 सु- (for स) — G_4

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ६१
स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३
कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।
स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
किंचिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम् ।
वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ६८
वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
दीप्यमानं स्ववपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

---

om 61cd — c) T1 उद्धातम् (for उद्गारम्) K4 सोनर्दम्, D1 2 सौहित्याद्, T1 गोर्नादम् (for गौर्नर्दम्) K3 मदम्, K3 B Dc Dn D3 4 6 नर्दन्, D5 नादम् (for नर्दम्) T2 G2 3 निमित्तीकृत्य गौर्नाद — B Dc Dn D4 6 M1 ins after 61 T G2–4, after 63

710* लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलित स महागिरि ।
विघूर्णमानशिखर समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L 1) Dc °शब्दश्च, T2 G3 °शब्दैश्च (for °शब्दाच्च) — (L 2) T1 विघूर्ण सहसा तस्य, T2 G3 4 °मान सहसा (for the prior half) T G3 4 M1 च (M1 स) व्यशीर्यत]

62 T1 om 62ab — b) S1 K1 2 4 B1 Dc D3 G1 M1 नि (or नि)स्वन — c) S1 K Dc D1–3 5 विशालेषु (for विचित्रेषु) — d) S (except M1) ससार (for चचार) D1 गधमादनसानुषु — After 62, S1 K D1 3 5 ins

711* तस्य श्रुत्वा तु निनद महामेघरवस्वनम् ।
प्रतिनेदुर्गजा सिंहा वित्रेसुश्च मृगद्विजा ।

63 a) K4 B D (except D1 3) तत् (for त) T2 G3 4 भीमसेनस्तु त श्रुत्वा (G4 दृष्ट्वा) — b) Dc वि (for स) — After 63, T G2–4 ins 710*

64 a) S1 K D1 2 5 °खड° (or °षड°) (for वन°) — b) S1 T2 G2 3 M3 अथ पीन-; K1 2 अथ पीन, K4 मधुपीते, D5 अथ नीले, T1 G4 हनूमत — c) B Dn D4 6 ददर्श सु, D2 T1 सददर्श (for स ददर्श) — d) B Dn D4 6 तदा (for स्थितम्)

65 a) B Dn D4 6 °त्सपात-; G1 °त्सचेव (for °त्सघात) B1 4 G2 सप्रेक्ष्य, some MSS दुष्प्रेक्ष — b) B Dn D4 6 त्सपात (for °त्सघात) Dc D3 (sup lin) T2 G -चचल; T1 -वर्चस (for -पिङ्गलम्) — B3 D3 T G om (hapl) 65cd — c) B (B3 om) Dn D4 6 °त्सपात (for °त्सघात) B (B3 om) Dc Dn D4 6 निनद (for सदृश) — d) B (B3 om) Dn D4 6 त्सपात (for °त्सघात) Dc पिंगल (for चञ्चलम्)

66 a) S1 °स्वस्तिपु, K1 2 °स्तभसु- (for °स्वस्तिक) S1 K3 D5 G2 M -विन्यस्त — b) S °वृत्त° (for °ह्रस्व°)

67 a) T G2–4 om च — d) S1 K1 2 ध्वजेनैव K3 B Dn D4 6 T G1 3 4 M1 विराजता

68 a) N M2 ह्रस्वोष्ठ (or ह्रस्वौष्ठ) (for रक्तोष्ठ) S1 K D5 दष्ट्र(K3 दत)ताम्राक्ष — b) K2 4 B1 3 4 Dc Dn D1–4 6 M1 रक्तवर्णं, K3 B2 D5 T1 G1 2 4 M2 कठ K3 B2 Dc D1 2 4 चलभ्रुव; D5 चलद्धुत — After 68ab, B D (except D1–3 5) ins

712* विवृत्तदष्ट्रादशन शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ।
[Dn1 ns Dc1 शुष्क°, D4 शुक्त (for शुक्ल°)]

— c) T2 om 68c T1 G4 वदने K1 D1 2 वदनोद्धृत दष्ट्राग्र; B Dc Dn D4 6 अपश्यद्वदन तस्य (Dc श्याम), D3 वदनावृत्त — d) D5 G1 2 M2 रश्मिमतम्

69 b) K4 D3 T2 G3 शुक्लाभासैर्, B Dc Dn D4 6 T1 शुक्लैर् (Dc T1 °क्ल) दतैर्, D1 2 मुक्ताभासैर्, M1 शुक्ल हासैर् — d) T G2 3 असनानामिवो, G4 सवनानामिवो

70 c) B1 3 दीप्यमान सु, B2 4 Dn D4 6 मानेन (for °मान स्व-) — d) S1 K2 B Dn D4 6 T G3 4 M स्वर्चिष्मतम्, K1 3 4 Dc D1–3 5 मूर्तिमतम्, G1 रश्मिमतम्, G2 स्वर्चिष्मतम् (for अर्चिष्मन्तम्) The text reading अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in a Yadugiri Math Grantha MS collated but not included in the crit app

71 a) S1 K1 इव (K1 वा) त्रस्तैर्, K2 B Dc Dn D4–6 अमित्रघ्न, K3 4 D1–3 G4 इवा(K4 G4 °व)त्रस्त (for

तं वानरवरं वीरमतिकायं महाबलम् ॥ ७१
अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
सिंहनादं समकरोद्बोधयिष्यन्कपिं तदा ॥ ७२
तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
अवैक्षदथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
स्मितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।

अविन्नस्त) — 71ᵇ=73ᶠ — After 71ᵃᵇ, T G₂–₄ M₁ ins 713* — ᶜ) B Dn D₄ ₆ धीमान्, M धीरम् (for वीरम्) — K₄ B D (except D₃ ₅) G₁ M₂ ins after 71 T G₂–₄ M₁, after 71ᵃᵇ

713* स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ।

[S स्थित (for स्वर्ग-) D₁ ₂ हनूमतमवस्थित, S पाद है (M₁ है)मगिरेरिव (for the posterior half)]
— K₄ B D (except D₃ ₅) cont

714* दृष्ट्वा चैन महाबाहुरेकस्तस्मिन्महावने ।

72 G₁ om 72ᶜ–74ᶜ — ᵇ) =1 2 184ᵇ, 114 9ᵈ 4 21 47ᵇ 5 50 12ᵈ, etc etc Ś₁ K D₃ ₅ महा वीर्योपराजित , B Dn D₄ ₆ विभीर्भीमस्ततो बली (cf 715*) — After 72ᵃᵇ Ś₁ K D₁–₃ ₅ (D₁ ₂ om line 1) ins

715* भीमो भीमबलस्तत्र प्रविष्ट' कदलीवनम् ।
अपश्यद्वानर सुप्तमेकायनगते पथि ।

— ᶜᵈ) Ś₁ K D₃ ₅ स सिंहनादमकरोद् (for ᶜ) B Dn D₄ ₆ सिंहनाद चकारोग्र वज्राशनिसम बली, Dc D₁ ₂ कपि प्रबोधनार्थाय सिंहनादमथाकरोत्

73 G₁ om 73 (cf v l 72) — ᵃ) Some MSS हनुमान् Ś₁ K D₅ तु (for च) K₁ ₂ °वीर्य (for सत्त्व) — ᶜ) Ś₁ K D₁–₃ ₅ तमवैक्षत सा , B Dn D₄ ₆ दृष्ट्वा तमथ सा , Dc तदवेक्षत स्मा — ᶠ) =71ᵇ S₁ K D₃ ₅ भीम सेन महाबल — After 73, T₁ G₂ ₄ M ins

716* तत पवनज' श्रीमानन्निकस्थ महौजसम् ।

74 G₁ om 74ᵃᵇᶜ (cf v l 72) — ᵃᵇ) B Dn D₄ ₆ स्मितेन चैनमासाद्य (B₁–₃ Dn₂ D₄ ₆ भाष्य) हनूमानिदम ब्रवीत् — Before 74ᶜᵈ, N (except S₁ K₁ ₂) ins हनूमानुवाच

75 ᵈ) N (except Ś₁ K₁ ₂) उपा (for समा)

76 ᵃ) B Dn D₄ ₆ नरास्तु (B °स्तद्) (for मनुष्या) — ᶜ) G₃ तथा (for कथ) D₅ कथ कर्मसु क्रूरेषु — ᵈ) K₁ मनो , T₁ देव (for देह) D₅ चारित्र , T₁ M₂ वाग्वित्त (for वाक्चित्त) B₁ दु खिषु, B₃ Dc भूषिषु (for दूषिषु) K₄ देहिनो बुद्धिदूषिषु

77 ᵃ) K₄ S न धर्मं त्व वि(G₃ M₃ न)जानीषे — ᵇ) B₁ ₂ ₄ Dn D₄ ₆ बुधा (Dn₃ बुद्धा) (for वृद्धा) — ᶜ) S₁ K₁–₃ B D (except D₁–₃) बाल्याद्, K₄ यन्माम्, T₂ G₃ चान्यान् (for वन्यान्) — ᵈ) S₁ K विन्नासयसि (K₄ उत्थाप) (for उत्साद) S₁ K₁ ₂ मादृशान्, K₄ चापलात् (for यन्मृगान्)

78 ᵇ) Dn D₄ ₆ किमिद वनमागत , G₁ वनात त्वमि हागत — ᶜ) K₄ सर्वैर् (for भावैस्) — ᵈ) K₄ देवता भिश्च सेवित — After 78, K₄ B D (except D₃ ₅) S (except M₂) ins

717* क्व वा त्वयाद्य गन्तव्य प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

[Dn₁ D₆ T G च (for वा) K₄ D₁ ₂ [अ]द्य तात (for त्वयाद्य) K₄ D₁ ₂ T₁ G₁ ₂ M₁ ब्रवीहि, B₁ यद्ब्रूहि, T₂ G₃ ₄ त्व ब्रूहि (for प्रब्रूहि)]
— Thereafter, B₄ reads 81ᵃᵇ for the first time, *repeating* it in its proper place

79 ᵇ) K₁ दृश , K₂ हर , D₅ सद' (for रुह) T₁ पर्वतस्तु सुदारुण — ᶜ) K₁ सिद्धगत, K₄ D₁ सिद्धिगत, Dc₂ D₃ सिद्धिगतिं — After 79, B D (except D₁–₃ ₅) ins

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषै सदा ।

80 ᵃ) B Dn D₄ ₆ कारुण्यात्त्वामह वीर — ᵇ) Ś₁ K₁ वारयित्वा (for वारये त्वा) B Dn D₄ ₆ वारयामि निबोध मे — ᶜᵈ) Ś₁ K₁ ₂ परतर (for पर त्वया) S transp

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।
भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
भीम उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्य and गन्तुम् T1 G2 M आश्वासिहि (for आश्व°) — After 80, K4 B D (except D1–3 5) S ins
719* स्वागत सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
[K4 [अ]थेह, T1 चैव, T2 G2–4 चेह, M1 वै ह (for [ए]वेह) K4 मनुजोत्तम, B1 °जेश्वर, T2 G पुरुषर्षभ (G1 भरतर्षभ) (for मनु°)]

81 After 81ᶜ, K4 B D (except D1–3 5) ins
720* मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।
— ᶜᵈ) Ś1 K1 2 D5 G1 यदि ग्राह्य (by transp) K4 B D (except D1–3 5) read मह्य for मम, converting the posterior half of 81ᶜᵈ into prior half and completing the line by adding as posterior half हित मनुजपुंगव

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2 3 M1 आरण्य — *Sub parvan* G1 तीर्थयात्रा, followed by सौगधिकाहरण and गधमादनप्रवेश K3 D1 (both om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D1), K4 B3, likewise, only कदलीखडप्रवेश, B1 2 4 Dn D3–4 6, only गधमादनप्रवेश (to it, B1 2 4 Dn D4 6 add कदलीख[B1 2 4 °ष]ड), and Dc, only सौगधिकाहरण (followed by कदलीखड) — *Adhy name* K2 3 D1 2 5 हनुमद्भीमसमागम, B2 Dc T2 G1 3 हनूमद्दर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 145 (Dn3 146 as in text), D1 153 S 148 (M2 150) — *Śloka no* Dn 97

147

1 ᵈ) K4 S प्रोवाचामितविक्रम Some N MSS °कर्षण (for °कर्शन)

2 Before 2, B D (except D1–3 5) ins भीम उ — ᵇ) K3 4 B1 3 4 D (except D1) आस्थित (for आश्रित°) — ᵈ) B1 3 4 D (except D2 3 5) त्वा तु, T1 त्वामि-, T2 G2–4 साधु; M2 चानु- (for त्वानु)

3 ᵃ) K3 Dc D1–3 T1 G1 कौरव्य — ᵇ) Ś1 K1 2 गर्भे तु (for गर्भेण)

4 Before 4, K3 B1 2 Dc D1–3 5 ins वैश° उ — ᵃ) K3 4 B D कुरुवीरस्य (Dc °राजस्य) — ᵇ) K3 प्रत्यगृह्णत, K4 B Dc1 D3 5 S (except G1) परिगृह्य तत् — ᶜ) Ś1 K1 Dc Dn3 D1 हनुमान्

5 Before 5, B D (except D1–3) ins हनूमानुवाच, T2 G3 वानर, M1 हनुमान् — For 5ᶜᵈ, Ś1 reads 6ᶜᵈ for the first time, *repeating* it in its proper place — ᵈ) = 6ᵈ K4 प्राप्स्यसे वैशस महत्

6 G1 om (hapl) 6–7 — ᵇ) N (except Ś1 K1 2) T2 G2–4 त्वा (for त्वा) — ᶜ) Dc मे मार्गं (by transp) K4 शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र, B Dn D4 5 M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ — ᵈ) = 5ᵈ K4 त्व प्राप्स्यसि हि वैशस, B Dn D4 6 M मा मत्त प्राप्स्यसे (M °सि) व्यथा, Dc मा त्व प्राप्स्यसि वै व्यथा

7 G1 om 7 (cf v l 6) — ᵃ) Ś1 K1 2 D5 नास्ति

हनूमानुवाच ।
नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
भीम उवाच ।
निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ ९
हनूमानुवाच ।
क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०
भीम उवाच ।
भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

शक्य ममोत्थान (D_5 तु) — b) S (G_1 om) जरया (for व्याधिना) K_1 T_2 G_{2-4} [ऽ]स्म्यह, K_3 ह्यय, K_4 भृश (for ह्यहम्)

8 a) K_4 स, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ तु, D_{1-3} ते, T G_{2-4} [अ]सौ, G_1 [अ]य; M [अ]त्र (for [इ]ति) — b) K_3 त (for ते) B_2 आवृत्य, B_3 प्राप्याव (for ते व्याप्य) $B_{1\ 4}$ D (except D_5) देह व्याप्यावतिष्ठते — c) A few MSS and Cnp ज्ञातविज्ञेय

9 a) $Ś_1$ निर्णीय; $K_{1\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ जानीया, K_2 निर्णेय, K_4 विज्ञेय, B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ विद्या च (for विन्देय) — c) $Ś_1$ K_1 क्रामयित्वा, K_2 क्रामये त्वा, D_3 क्रमये त्वा (for क्रमेय त्वा) K_4 श्रस्त, B Dn D_{4-6} $G_{1\ 4}$ चैव (for चेम) — d) A few MSS हनुमान्, K_4 विश्वस्तम्

10 c) All MSS except S_1 T_2 G_3 M_2 त्वा (for त्वा) K_4 S सता, B D (except D_{1-3}) नर (for कुरु) — d) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते)

11 a) S (except G_4) गुणै (for गुण) — b) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 3}$ T_2 G_3 गुणा ; B_4 G_4 सम॰, T_1 गणा (for बला) — K_4 om 11^{c}–12^{d} — c) Dc M_1[ऽ]भि, $D_{1\ 2}$ हि, T G च (for ऽति) — d) B Dn $D_{4\ 6}$ श्रीमान्, Dc श्रुतो (for शूरो) K_{1-3} B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ (repeating the word) वानर (for ॰पुंगव)

12 K_4 om 12 (cf v l 11) — a) $Ś_1$ K (K_4 om) B_1m Dc $D_{1-3\ 5}$ ॰पत्न्या॰ (for ॰पत्नी) — b) B Dn $D_{4\ 6}$ योजनविस्तृत॰

13 c) T_1 परदमे; G_4 वरतमो (for परा) — d) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ च (for [अ]ह) T_1 तस्य (for तव) — After 13, S ins

721* इद देशमनुप्राप्त कारणेनास्मि केनचित् ।

14 a) T G_{1-3} मार्गं मे (by transp) — b) S_1 $K_{1\ 3}$ वा मम, K_4 B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ मे चा(B_2 D_4 वा)द्य (for वा मेद्य) — G_1 om 14^{cd} — d) K_3 मत्वा, K_4 मा च, B_1 Dc D_{1-3} मा त्वा, B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ त्वा वा, T G_{2-4} अह, M_2 हत्वा (for मा त्वा)

15 b) K_1 गर्हित, B Dn $D_{4\ 6}$ दर्पित; Dc_2 गर्जित, G_1 M_2 पाहव (for गर्वि॰) — c) S_1[अ]वहास्य, Dc विहस्य; S [अ]पहा(G_4 ह)स्य (for [अ]वहस्य) $Ś_1$ [इ]म, $K_{1\ 3}$ [इ]द, Dn_2 T_1 [ए]व (for [ए]न) — d) A few MSS हनुमान् G_1 M इदम् (for वाक्यम्)

16 Before 16, B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_1 ins हनूमानुवाच (G_1 om उ) — b) D_5 सतसो (for उत्थातु) $Ś_1$ K Dc $D_{2\ 3\ 5}$ रुजया (for जरया) G_1 M हि वै (for [अ]नघ) D_1 उत्थान तु रुजानघ — c) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dc स्वेन, K_1 स्वेत, K_4 न्वैसत्, D_3 [ए]वाद्य, T $G_{1\ 3}$ द्योतत्; G_2 वीर, G_4 राजन् (for स्वेतत्) — d) T G उद्यम्य (G_1 उत्क्षिप्य) (for उत्सार्य) — After 16 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

722* वैशपायन उवाच ।
एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीम स्वबाहुबलदर्पित ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्तकस्यैन नयाम्यद्येह वानरम् ।

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४
दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५
ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६
ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

35 T1 om 35ab (cf v l 34) — a) Ś1 K1 2 दृष्ट्वा (for दृष्टा) D1-3 च सा (by transp) S1 K1 3 सीता (for देवी) K3 4 B Dc Dn D4 6 S (T1 om) दृष्टवान् भरत(K4 S [T1 om] पाडव)श्रेष्ठ — b) Ś1 K3 राक्षसस्य (for राव°) — After 35ab, K3 4 B D (except D1 2 5, D3 marg sec m) S ins

733* समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ।
दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L 2) K4 D3 S (except G2) सप्राकारा स (T2 G3 4 M °राट्ट)तोरणा (for the posterior half)] — M3 om 35c–36b — c) K4 S (M3 om) पुनश्चापि (by transp), B1-3 Dc D1 3 5 चास्मि पुनर्; B4 Dn D2 4 6 चास्य पुनर् — d) T1 तस्य (for तत्र) — After 35, K4 B D (except D1 2 5, D3 marg sec m) S ins

734* मद्वाक्यं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।
अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ।
वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L 2) B2-4 Dc Dn D3 4 6 स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for the prior half) — (L 3) Cf 33a K4 T1 G1 4 M1 °त्तीर्य (for °तीर्णो)]

36 K3 om 36, K4 S om 36ab — a) Dn D4 वीर्येण (for वीरेण) — b) B4 Dn D4-6 एव (for सर्व) — B D (except D1-3 5) ins after 36ab K4 S (M2 om line 1), after 734*

735* रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।
निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवम् ।
राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलम् ।

[(L 1) T1 [ऽ]थ (for स) — (L 2) T G2-4 वै (for तु) K4 °वल°, B3 °पुत्र° (for °सुत°) T G2-4 सगृत्य सहबांधव (for the posterior half) — (L 4) K4 दृढभक्तिं, G4 बुद्धिमतं (for भक्ति) B2 T G2-4 M1 वत्सलं] — c) B (B1 marg) D (except D1-3 5) ततः (for पुनः) K4 S प्रत्याहृत्य ततः सीतां — d) K4 S नष्टां वेदश्रुतिं यथा (K4 G1 M श्रुतीमिव !) — After 36, K4 B D (except D1-3 5) S ins

736* तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ।
गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ।

[(L 1) K4 राज्यं प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या) Dc प्रीत्या (for पत्न्या) — (L 2) T G3 हि, G1 वै, G2 4 M1 [ऽ]भि (for ऽति-) K4 रेमे दाशरथिर्वीरो ह्ययोध्यामागतस्ततः — (L 3) T G3 4 अध्युवास (for अध्यावसत्) K4 ततः पार्थ (for ततोऽयोध्याम्) B1-3 विभुः, G1 2 M गणैः (for प्रभुः) K4 प्रजारंजनतत्परः, T G3 4 द्विषतां कटको विभुः (for the posterior half)]

37 a) K4 B D (except D1-3 5) प्रतिष्ठितो (B4 प्रीतः स्थितो) K4 B1 3 D (except D1-3 5) राज्ये, S राजन् (for रामे) — b) K3 D1-3 5 वरो (for वीरो) K4 B Dc Dn D4 6 S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तमः (T1 [ऽ]सौ रघुसत्तम) — After 37ab, K4 B D (except D1-3 5) S ins

737* वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ।

— c) K4 B D (except D1-3 5) T G1-3 M1 [इ]य ते, G4 M3 लोके (for वीर) — d) K4 T G2 3 M तिष्ठेल्लोकेषु, G1 त्रिषु लोकेषु, G4 तिष्ठति तव K4 शाश्वती (for शत्रु°) — e) S1 K1 3 D1-3 तिष्ठेयम्, B1 जीवेहम् (for जीवेयम्) D1 T G2-4 इत्येव, G1 इत्युक्त (for इत्येवं) K4 तावत्प्राणान्धारयेय — f) K4 मा तथेति (for तथास्त्विति) B4 D1 वचो (for च सो) — After 37, K3 4 B D (except D1-3 5) S ins

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।
उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ।

[(L 1) S (except G1) तदा (for सदा) — (L 2) K4 मे दिव्या, S दिव्या वै (for दिव्या हि) B2 transp दिव्या and भोगा G1 मया (for यथा)]

38 c) K3 च रतवान्, G1 च कृतवान् (for कारितवान्) K4 राज्यं कृत्वा महाबाहुस्, M3 रामो राज्यं पालयित्वा — d) K3 ततश्च, K4 ततोऽसौ, T1 स ततः, T2 G M1 ततः स (for ततस्तु) B1m 2 Dc Dn D1 2 4 6 स्वभ(D1 भु)वनं, B2m D3 त्रिभुवनं, B4 स्वर्भवनं, M2 स्वर्गमितो (for तु त्रिदिवं)

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।
धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०
दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १
मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।

---

39 D3 reads 39–41 after 3 148 3 — a) K1 2 तमिहा°, K4 सदेवा ; T1 सदिहा° (for तदिहा°) — b) T1 G4 तदा ; T2 G3 तथा , G1 2 यथा° (for सदा°) — c) T1 राम° (for वीर) — d) B Dc D4 M गायतो K4 वै मनोरम ; D1 रमयति च

40 For D3 cf v.l 39 — a) Ś1 K1 2 मार्गस्तु, D6 स मार्गो (for च मार्गो) — b) K4 G1 M पुरुषर्षभ, B2 भरतर्षभ (for कुरु) — c) B1 तमिम, B2 3 Dc T1 तवेद (Dc2 तदेव), Dn2 n3 D6 T2 (before corr) G3 तमेव (for तवेम) K4 भीम दुर्गमं, S दुर्गमं नरै° (for देव°) — After 40cd, S ins

739* त्वामनेन पथा यान्त यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।

— Dc2 om 40ef — e) Ś1 रजा, K1–3 D1–3 5 स्वा (for [अ]पि) — f) M कौरव (for भारत)

41 For D3 cf v l 39 — b) T G3 4 मानवा (for मानुषा) — c) K3 G4 [अ]पि ; K4 (m as in text) T1 G1 2 M स्व (for [अ]सि) — d) D3 वा (for हि) K4 (m as in text, with v l तु for हि) त एव सरसश्च तु, B Dc Dn D4 6 T G2 4 M अत एव सरश्च तत् (M1 हि तत्सर), D6 सरसोभ्यास एप हि, G1 तत्सर्वं वेद्मि पाडव, G2 अतोवसरतश्च तत् (sic)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य ; D4 [आ]र्षे [ऽ]रण्येय (sic) — *Sub parvan* K4 (om sub parvan name) mentions only कदलीखड, Dc, likewise only गधमादनप्रवेश (followed by सौगधिकाहरण and कदलीखड), D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश), T2 G3, only गधमादन (followed by सौगधिकयात्रा), and G1, only सौगधिकाहरण — *Adhy name* K3 D1–3 5 हनुमद्भीम (D2 °द्भीमसेन) समागम , B Dc Dn D4 6 G1 हनु (MSS °नू also) मद्भीमसवाद° ; T2 G3 हनुमद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 147 (as in text), Dn3 148, D1 155, S 150 (M2 152) — *Śloka no* Dn1 23, Dn2 n3 22

148

1 b) Ś1 K1 2 महाबल° (for प्रता) — Ś1 K1 om 1cd — c) K4 B1 प्रीतो (for प्रीत्या) — d) K3 वानर (for भ्रातर) — f) A few MSS हनुमत Ś1 K1 2 महाकपि (for कपी)

2 Before 2, M1 ins भीम — a) T1 यथा ; T2 G2–4 मत्तो (for मया) Dc M °तमो (for °तरो) — d) Ś1 K1 3 Dc D6 तुष्टिश्च, D1–3 G1 2 M1 प्रीति° (for तृप्ति) T G3 4 तथा तृप्ति (T1 स)श्च दर्शनात्

3 a) K3 B2 3 D2 4 5 S एक (G1 एतत्) (for एव) — b) Ś1 K1 2 D5 त्वयाचार्ये ; K3 त्वया ह्यर्थे ; T G2–4 त्वयार्येण, G1 त्वयैवाद्य (for त्वयार्याद्य) D1 2 मम प्रिय (by transp), D3 मम प्रिय K4 त्वया यत्प्रिय वच ; B Dc Dn D4 6 त्वयाद्य (B4 यत्त्वया) प्रियमात्मन — c) B4 Dn1 n2 T2 G1 3 यत्त्वेतदासीत्प्लु — d) Ś1 K1 2 वरुणा° (for मकरा°) — f) Ś1 तम् (for तद्) — After

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ४
न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।
युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८

भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९

हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

3, D_3 reads 3 147 39–41

4 K_4 G_1 M_2 om 4^{ab} — ^{b}) T G_2 $_3$ ततो (for च ते) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 तु (for स)

5 Before 5, M_1 ins हनू° — ^{a}) T_1 G_1 तदशक्य, G_2 $_4$ तन्न शक्य (for न तच्छक्य) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ रूप चाप्रतिम भुवि, K_4 न चैवान्येन केनचित्, G_1 रूपमन्येन वा पुन° — D_2 om (hapl) from काला° (in 5^{c}) up to प्रध्वसन (in 6^{c}) — ^{d}) B Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 न सा वर्तति साप्रत — After 5, S ins

740* ततोऽद्य दुष्कर द्रष्टु मम रूप नरोत्तम ।
[G_1 M तेन तद् (for ततोऽद्य) G_1 भीम (for द्रष्टु)]

6 D_2 om up to प्रध्वसन° (cf v l 5) — ^{d}) T G_{2-4} न तादृग् (for नाद्य तद्) $Ś_1$ K_1 $_2$ च (for मे)

7 ^{b}) B_2 Dc Dn_2 देव- (for देवा) K_4 दिव्या महर्षयस्तथा, D_4 S सिद्धा (T_1 M_1 सिद्ध) देवर्षयस्तथा (T_1 °दा) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3} $_5$ T_1 सर्वेनु (for समनु°) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 यथा भावि, D_1 $_2$ T_2 (after corr) G_1 $_3$ तथा भावा, T_2 (before corr) G_2 भावाभावा — After 7^{cd}, S (except M_1) ins

741* काल काल समासाद्य नराणा नरपुगव ।

— M_1 om (hapl) 7^{e}–9^{b} — ^{e}) $Ś_1$ K_2 B_1 बल वर्ष्म°; Dc वर्ष्मवीर्ये, T_1 $_2$ (before corr) बलवत्सु, G_2 बद्धवत्सु (for बलवर्ष्म) K_1 प्रभावश्च, K_2-प्रभावाश्च, G_1 -प्रभावान्हि (for प्रभावा हि) K_4 बल पुरुषभावश्च — ^{f}) S_1 K_{1-3} D_{1-3} $_5$ हीयते च, G_1 प्रभवति (for प्रहीयन्ति)

8 M_1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ तु महद्, K_3 तव मे, B_3 $_4$ Dn बत तद्, D_1 $_2$ मम तद् (for तव तद्) — ^{b}) B_3 °त्तव (for °द्वह) K_6 द्रष्टु शक्नोमि भारत — ^{c}) D_{1-3} G_1 $_2$ M °वर्तेह (for °वर्तामि)

9 M_1 om 9^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) D_1 $_3$ T_1 G_1 $_3$ $_4$ M_2 समा° (for समा) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ स्वाचार; K_4 D_{1-3} $_5$ S (except G_4, M_1 om) आचारान् (for आचार) — ^{c}) D_5 T_1 G_3 $_4$ धर्मार्थकाम, T_2 G_3 धर्मार्थभाव (for धर्मकामार्थ-) $Ś_1$ K_1 $_2$ भावाना, T_2 G_3 कामाश्च (for -भावाश्च) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ कर्मवीर्य(K_1 °र्यं)भवाभव, K_3 धर्म वीर्यभवाभवौ, K_4 तथा वीर्यभ°; B_{1-3} D_4 $_6$ T G_3 $_4$ M_2 वर्ष्मवीर्ये (B_1 वर्ष्मवीर्यौ, B_2m कर्मबीज, B_3 D_4 $_6$ T_1 M_2 वर्ष्मवीर्य-) भ°, B_4 Dn D_3 कर्मवीर्ये (D_3 °र्यं) भ°, Dc धर्म वीर्य भ°, D_1 $_2$ कर्म वीर्य भवाभवान्

10 A few MSS हनुमान् — ^{a}) K_4 G_1 M युगश्रेष्ठ; G_4 युग तत्र (for युग तात) — ^{d}) S_1 K_{1-3} D_{1-3} $_5$ नरोत्तम (for युगो°)

11 ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dc D_1 $_5$ न च क्षीयति, K_3 B Dn D_{2-4} $_6$ क्षीयते न च (by transp), T G_2 $_3$ न क्षीयति च K_4 न च प्रक्षीयति प्रजा° (sic) — ^{c}) B_1 °युगे काले (for °युग नाम) — ^{d}) B_1 कालेन गुणिता गता°; T_2 G_2 $_3$ कालो तु सह(G_2 गुण)ता गत

12 ^{ab}) $Ś_1$ K B_{1-3} Dc_2 D_{1-3} M_1 गधर्वा (for °गन्धर्व) T_1 किंनरा° (for पन्नगा) — ^{c}) K_4 काले (for तात) — ^{d}) T_1 नादान, G_2 $_4$ न दान- (for तदा न) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dn D_3m $_4$ $_6$ क्रयविक्रय, K_3 B_4 D_5 M_1 विक्रयौ, Dc क्रमविक्रमौ K_4 D_1 $_3$ दानाध्ययनविभ्रमा°

13 B_4 transp 13^{a} and 14^{c} — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 यजुऋग्वेद (K_2 °दा°, D_5 °दा); K_4 Dc D_{1-3} ऋग्यजुर्व(K_4 °र्वे)दा°, B Dn D_4 $_6$ G_1 °ऋग्यजुर्वर्णा (for यजुऋग्वर्णा) — ^{b}) S_1 K_1 $_2$ transp न and च K_4 G_3 मानसी (for

न सामयजुऋग्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १६
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।
तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ १८
एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

मानवी) D8 क्रिया चासीत्प्रबाधिनी — c) T1 G1, 2 M3 अभिधाय, T2 G3, 4 ध्यान (for ध्याय) K4 यत्त्व, M1 नात्र; M3 यत्र (for तत्र) — d) Ś1 K1, 4 D1, 2, 4 धर्मं, K3 धर्मे (for धर्मः) T1 सत्य च, T2 G2-4 स्वाध्याय (for सन्यास)

14 a) S1 K1, 2 नैतस्मिन्; D8 तस्मिंश्च (for न तस्मिन्) D1, 2 युगलसर्गो, T G2, 3 वागससर्गो (T1 गें) K4 न च तस्मिन्नुपासर्गो — b) D1, 2 वैकृत; G4 नाधयो (for व्याधयो) — B4 transp 13a and 14c — c) Ś1 नाभिसरण, K1-3 D1-3 नाभिच(D3 °व)रण (for नापि रुदित) — d) T2 G2-4 न च (for नापि) B Dc Dn D4, 6 वैकृत (for पैशुनम्); cf 15b

15 Dn2 om (hapl) 15ab — a) Ś1 K2 Dc विग्रह कुता (Dc तस्), K1 हि ग्रह कुता (sic); T1 G4 विग्रह क्रुधस्; T2 G3 विग्रह कृतस् (for विग्रह कुतस्) K4 न विभ्रम कुत स्तमो — b) K4 नास्ति, B2 Dn (Dn2 om) D4, 6 न च (for नापि) Ś1 K1-3 Dc D5 मत्सर, B Dn (Dn2 om) D4, 6 पैशुन, D1-3 [अ]शोभन (for वैकृतम्); cf 14d — c) Dn2 नासूय; T1 G1 न भियो (for न भय) B Dn D4, 6 T2 G3 नापि (for न च) — d) K4 नापि (for the second न च) Ś1 K1-3 D5 चै कलि, Dc विभ्रम (for मत्सर)

16 D5 om 16a–18b — a) Ś1 K2 B1, 3, 4 Dc Dn2 D4, 6 M1 तप (for तत) K4 ब्रह्मन् (for ब्रह्म) — b) K4 B D (except D1-3) सा (for या) B4 T1 पुरा (for परा) — d) Ś1 K1-3 Dc D1-3 प्रभु, B1 तथा (for तदा)

17 D5 om 17 (cf v l 16) — b) Dc2 शुभ° (for कृत) — c) T G2-4 सभवति (for समभवन्) — d) D1-3 T G1, 3, 4 धर्म (for कर्म)

18 D5 om 18ab (cf v l 16) — a) Ś1 समाश्रया, K1, 2 M1 °श्रमा°, K4 स्वमाश्रम, B1-3 Dn D1, 2, 4, 5 °श्रय (for °श्रम) Ś1 K1, 2 समाचारा — b) S1 K1, 2 सर्वे, K4 स्व च (for सम) K3, 4m B D (D5 om) T2 (after corr) G1, 3 ज्ञान (for °ज्ञान) Ś1 K1, 2 M1 °मतीबला, K3, 4m D3 महीतल, K4 विधेर्बल, B Dc Dn D1, 2, 4, 6 T2 (after corr) G3 च (B1 अ, Dc D1, 2 हि) केवल, T1 G1 मतिर्बल; G2 मतिं बल (for मतीबलम्) — c) T G सर्वे (for सम) — d) S1 K1, 2 D5 T2 G1-3 वर्णे, T1 सर्वे (for वर्णा) S1 K3 °धर्मा°, K1 धर्म, D5 G2 धर्मम् (for धर्मान्) Ś1 K1, 2 समाप्नुवन्; Dn2 D1, 2 अवाप्नुयु; T2 G3 अवाप्नुयात्

19 a) S1 K1, 2 D6 एकवर्ण; B D6 °देव-, Dn D4 एक (Dn1 D4 क) देव (for एकवेद) B Dn D6 T2 G3 सदा (for समा)

20 a) K2 Dn2 D4 चातुराश्रम; K4 T G2-4 M2 चतुराश्रम — c) T1 सयोगा; T2 (before corr) G4 सयोगा

21 d) K1, 2 D1, 4 T1 G4 M2 र्वर्णस्य, T2 (before corr) °र्वर्ण्य च T2 (before corr) शाश्वत

22 d) K1, 2 D1, 2 सत्त्व, K3 M सर्वे, B1 D3 (m as in text) T1, 2 (before corr) G1, 2, 4 सत्य (for सत्र)

23 a) T G3, 4 हीयते, G2 ग्रस° (for ह्रस) Dn2 पादेन कृतो धर्मश्च — b) T G2-4 वै हरि (for चाच्युत)

24 D2 T1 G4 om (hapl) 24a–25b — a) Ś1 धर्मा (for यज्ञा) D3 स्वधर्मस्था क्रियावन्तो (=25c) — b) K3 धर्मश्च, D4 M1 धर्म्या (for धर्मा) D3 तत्रो यज्ञ प्रवर्तते (text reading was written and erased)

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
यैरर्द्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^{ab}, Ś1 K1 2 read 28^{cd} for the first time, *repeating* it in its proper place — B2 D4 6 om 24^{c}–25^{b}, D5 om 24^{cd} — ^{c}) T2 G1–3 °सयुक्ता, M1 °सकल्पात् — ^{d}) Dn T2 G3 °पगा (for °दया°)

25 B2 D2 4 6 T1 G4 om 25^{ab} (cf v l 24) — ^{a}) S1 K1 2 प्रचलते, K4 T2 G2 3 M प्रचरति S1 K1–3 Dc D1 3 5 न ते, K4 T2 G3 ततो, G2 तपो (for न वै) K3 B1 धर्मास्; T2 G3 धर्मान्, G2 धर्म (for धर्मात्) — ^{b}) D1 3 °धर्म° (for °दान°) — After 25^{ab}, B1 3 4 Dc *repeat* 24^{ab}! — ^{c}) D5 M2 स्वकर्मस्था° K4 प्रजा° सर्वा (for क्रिया) — ^{d}) K4 राजन्, B Dn D4 6 T G2–4 नरास् (for जनास्)

26 ^{a}) K2 3 Dc Dn D4–6 T2 G3 च, B4 हि, D1 2 तु (for ऽपि) — ^{b}) K3 D4 द्विभागो न, B4 द्विपादोन, S (except G1) द्विभागेन — ^{c}) S1 K1–3 Dc Dn3 D1–3 5 च (for वै) S (except G3, T2 before corr) विष्णु पीतत्वमायाति

27 Ś1 K1 2 om 27^{ab} — ^{b}) D5 [अ]परे द्विजा°, T1 परे तदा, T2 G3 परे तथा, G1 2 4 [अ]परे तथा, M2 [अ]परे जना (and तथा also) (for तथापरे) K4 B2 Dn3 D1 2 om 27^{cd} — ^{d}) D5 [अ]त्रेदा° (for [अ]नृच°) T G सत्य चैवानृत तथा (T1 तदा)

28 ^{b}) K1 3 वर्तते, G4 नियता, M1 क्रियते, M2 धीय° (for नीय°) — S1 K1 2 *repeat* 28^{cd} here, reading it for the first time after 24^{ab} — ^{c}) Ś1 K1 2 (all first time) तपोधर्म°, G2 प्रयुक्ता

29 =(var) 5 43 25^{abcd} — ^{a}) B1 °देवस्य (for °वेदस्य) K4 [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानाद्) S1 K1 2 Dc M2 एकस्य वेदस्याज्ञानाद् — ^{b}) S (except T1 M2) स्मृता° (for कृता) — ^{c}) S1 K2–4 B D (except D1 5) T2 G3 M2 सत्वस्य (for सत्यस्य) K4 चैव, T1 चैक, M1 चापि (for चेह) D5 (*sup lin* as in text) M2 विज्ञानात्; M1 [अ]विज्ञानाद् (for विभ्रशात्) — ^{d}) K4 B1 3 Dc M2 सत्वे (for सत्ये)

30 ^{a}) = 5 43 26^{c} K3 B1 4 Dc M2 सत्वात्, T1 सत्य (for सत्यात्) T G3 4 प्रमुच्य (for प्रच्यव) — ^{d}) Dc2 T G तथा (for तदा) S1 K1 2 4 दैवेन, K3 ते देव, B D वै दैव (B3 Dn D2 4 देव) (for दैवत)

31 ^{a}) K4 S (except T1 G1) तैर् (for यैर्) — ^{c}) K4 G1 2 M यज्ञ° (for स्वर्ग)

32 ^{b}) K3 D3 नश्यति (for क्षीयन्ति) K1 D4 6 G4 धर्मेत (for [अ]धर्मेत)

33 ^{c}) Ś1 K1 Dc प्रणश्यति (for प्रशा°) — ^{d}) K3 D2 3 G1 M2 धर्मा यज्ञ, G4 यज्ञधर्म (by transp) T1 M1 तदा (for तथा)

34 K1 2 om (hapl) 34^{ab}, D2 om (hapl) 34 — ^{a}) T2 (after corr) क्षुद्भय (for व्याधयस्) K3 स्नेहा; Dc Dn3 M2 तद्वीर्, T G2–4 चैव (for तन्द्री) — ^{b}) T1 क्रोधा दोषा° (by transp), G1 दोषा क्रौर्या K3 दोषो क्रोधो दमास्तथा — T1 om (hapl) 34^{cd} — ^{c}) D3 उपप्लवा° B2 Dn प्र (for च) K3 4 D1 5 G1 2 4 M वर्धते (for वर्तन्ते) — ^{d}) T2 (after corr) G4 ईतय (for आधय) B Dc Dn D1 3m 4–6 T2 G3 क्षुद्भय (for व्याधयस्) M1 धर्मश्च क्षीयते क्रमात्

35 S1 K1 2 4 B2–4 D3 G1 om (hapl) 35^{cd} — ^{c}) K3 Dc D2 M धर्मस्यावर्तमानेषु

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।
पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३
तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

---

36 [b]) T1 भावा लोके प्रवर्तिता — [c]) D1 T1 G1 [2] क्षये (for °क्षय) K1 D1 [2] °कृतो धर्मं, K4 G2 °कृतान्ध र्मान् (for कृता धर्माः) — [d]) Ś1 K1 [2] D1–3 [5] [6] प्रधा नानि, T2 G3 प्रयाणानि (for प्रार्थ°) Ś1 K1 प्र, K3 (both) वि and प्र, K4 B3 [3] D1 [2] T1 G1 [2] [4] M2 च (for वि) M1 प्रार्थनापूर्विका स्मृता

37 D1 om 37, T1 om 37[ab] — [b]) Ś1 K1–3 Dc D3 [5] G1 नचिराद् (for अचिराद्) Ś1 K1–3 Dc D5 प्रतिप त्स्यते, K4 सम्प्रवर्तते; D3 [2] यत्प्रवर्त्स्यते — [c]) K4 (hypermetric) एतच्च (m ह्येतत्), T G चैव (G1 चेम) (for त्वेतत्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 [2] T2 G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 [3] [4] Dn D4 [6] (all om sub parvan name) mention only कदलीखंड (K4 °खंडप्रवेश), B2, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीखंड); Dc only पुष्पाभिहरण and कदलीखंड, D1 only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश), and G1 only सौगंधिकाहरण — *Adhy name* K3 हनुमद्भीम मेनसमागमे युगसंख्या; Dc D1–3 हनुमद्भीमसमागम°, Dn D4 [6] हनूमद्दर्शन, D5 युगसंख्यान, G1 हनुमद्भीमसंवादे युग संख्याकथन, M1 युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 148 (as in text), Dn3 149, D1 156, T1 150, T2 G M 151 (M2 153) — *Śloka no* Dn D1 40

149

3 [b]) M सुमहत् (M3 हा) कपि — After 3[ab], S ins (a variant of 2[cd])

742* तद्रूप यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।

— [c]) Ś1 च वीरस्य (for ततोऽतीव) K1 [2] स देहस्तस्य वीरस्य, K4 स्व देह वर्धयामास — [d]) K3 D1–3 [अ]वर्धता याम ; K4 हनुमान्पवनात्मज, M वृद्ध आयाम

4 [a]) Ś1 K1 [2] D1–3 तद्दीर्घं, K4 B1–3 Dn D4 [6] M सद्रुम; B4 Dc सद्रूप (for तद्रूप) Many N MSS खंड (for षण्ड) — [c]) Ś1 K1 [2] चिर चोच्छ्रायम्, B1 (m as in text) शिखरोच्छ्रयम्; Dn2 n3 D1 [3] गिरिश्चो°, T2 G2–4 गिरेश्चोच्छ्रायम् M1 om च K3 [4] B D आक्रम्य, G1 आसाद्य, M1 आवृत्य (for आगम्य) — [d]) B2 Dn D4 [6] च (for स) K4 तस्थौ गिरिशिखापर

5 [b]) D1–3 [5] भास्कर (for पर्वत) K4 तत्रासौ वानरोत्तम — [d]) B2–4 D (except D1–3 [5]) कुटिलानन

6 [c]) K2 [4] D1–3 विसिस्मये, K3 सिंयेत; B Dn1 S

दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्य स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२
न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
न हि ते किंचिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G_1) °सिष्मिये K_3 Dc D_5 पार्थो (for भीमो) — ^{d}) D_{1-3} जहर्षे, T G_{2-4} जहर्षं

8 ^{c}) T_2 $G_{2.3}$ एव (for इह) — ^{d}) B_4 Dn $D_{2.6}$ T_2 G_3 द्रष्टु रूप (by transp)

9 ^{a}) S_1 वर्धतश्च, K $D_{2.3}$ वर्धते, B_2 G_4 M वर्धेय, Dc वर्धेये, T_1 यदेव, G_2 यदैव T_1 G_4 [अ]भूतोय (for [अ]तो भूयो) — ^{b}) D_1 यावान्मे, T_1 यन्मे तन् K_1 T_2 $G_{2.3}$ मनसीप्सित, $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) T_1 मनसि स्थित K_4 यावदिच्छा भवेन्मम

10 Before 10, $K_{3.4}$ B Dc Dn D_3 (marg) $_{4.6}$ T_2 G_3 ins वैशंपायन उ° (T_2 G_3 om उ) — ^{b}) B (B_1 marg) Dn $D_{4.6}$ °पर्वत° — ^{c}) Some MSS हनुमतो K_4 D_5 T G_{2-4} रूप (for वर्ष्म)

11 ^{d}) Some MSS हनुमतम् $Ś_1$ $K_{1.2}$ अवस्थित, K_4 M_2 उपस्थित (for अवस्थितम्)

13 ^{a}) Dc नाह (for न हि) K_4 G_1 शक्नोस्मि (for शक्नोमि) B_1 S ते (for त्वा) D_{1-3} द्रष्टु त्वा न हि शक्नोमि

14 ^{a}) $Ś_1$ T_1 G_4 महा, T_2 G_3 महान्, G_1 [ए]प मे (for [ए]व मे) — ^{d}) Dn_2 T_2 G_{2-4} यात् (for °गात्)

15 ^{b}) S_1 $K_{1.2}$ transp स and सह- Dn D_6 सु (for स) K_4 T $G_{1.3.4}$ °रावणा (for °वाहनाम्) — ^{d}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ अजसा (for ओजसा)

16 ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ अपर्याप्तस्तवैकस्य, T_1 G_2 न चैवैकस्य प°, T_2 $G_{1.3.4}$ न चैव तव प, M तवैवैकस्य पर्याप्तो — ^{d}) S_1 राक्षस (for रावण) M न चासौ राक्षसाधम

17 Before 17, $K_{1.2}$ B D (except $D_{2.3.5}$) ins वैश उ° — ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ स (for तु) — ^{b}) Some MSS हनुमान् B_1m_4 Dn $D_{4.6}$ प्लवगोत्तम ; T $G_{2.3}$ भरतर्षभ, G_1 प्लवगेश्वर, G_4 मनुजर्षभ

18 Before 18, N (except K_4, D_3 marg *sec m*) ins हनू(*or* °नु)मानुवाच — ^{d}) K_4 यथासौ, M_2 न चासौ (for ममासौ) $Ś_1$ K D_6 धिप (for °धम) G_1 रावण सगणो युधि (=16^{d})

19 ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_1 M निहते तस्मिन् (by transp) — ^{b}) D_2 सबले (for रावणे) B_2 लोकवारणे, T G_{2-4} रावणे — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ न स्याद् (for नश्येद्) — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ स्समी (for उपे) $Ś_1$ तदेन निरीक्षित (sic), K_1 D_3 [इ]त्यत एव समीक्षित, K_2 D_6 [अ]त एतत्समी, T G_{2-4} तत एवमुपे°, G_1 M_2 [इ]त्यत एतदुपे°, M_1 [इ]त्येवमेतदुपे

20 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ T G_{2-4} त हत्वा, M_1 गत्वा तु (for हत्वा तु) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तेन हत्वा तु ($D_{1.2}$ सु, D_3 म) वीरेण (Dc रामेण) — ^{b}) $B_1m_{2.4}$ Dn $D_{1.4.6}$ T G धम (for °धिपम्) — ^{c}) K_3 Dc_2 D_4 T_1 G_2 स्वपुरीं, G_1

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६
अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

स्वा पुरीं, M$_3$ स्वपुरे (for स्वपुर) — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ लोके च (Dc लोकेषु) स्थापित यश , B Dn D$_4$ $_6$ T G$_{2-4}$ कीर्तिश्च (Dn D$_6$ °श्चा) स्थापिता नृपु

23 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_4$ T$_1$ G$_1$ $_2$ M कुसुमा(Ś$_1$ K$_4$ M$_3$ मो) पचय ; G$_4$ कुसुमालयन — ^{c}) Ś$_1$ वि ; G$_3$ M$_3$ [इ]इ (for हि) G$_1$ विजानता (विशेषत also)

24 ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_2$ $_3$ $_5$ पुरुषर्षभ — ^{c}) G$_3$ $_4$ देवता हि (for दैव)

25 ^{b}) B Dn D$_4$ $_6$ परि (for अनु) D$_{1-3}$ पालयन् — ^{c}) T G स्वधर्मस्थापन धर्म्यं — ^{d}) K$_1$ $_2$ D$_1$ $_3$ गणयस्व; K$_3$ $_4$ B$_4$ Dn D$_2$ $_{4-6}$ गमयस्व; T$_1$ [आ]गमनेस्य (for [आ]-गमयस्व) Ś$_1$ बुध्या विगणय स्वयम्

26 ^{a}) Ś$_1$ K B$_2$ $_4$ D$_{1-3}$ $_5$ शास्त्रम्, M धर्मान् (for धर्मम्) Ś$_1$ D$_1$ भव (for अवि) — ^{b}) Ś$_1$ वृद्धानविगणय्य वा — ^{c}) N धर्मार्थौ (for धर्मो वै) Ś$_1$ K$_2$ विचित्तु (for वेदितु) N शक्यौ, G$_1$ शक्य

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ यश्च, S (except T$_2$ G$_3$) अत्र (for यत्र) — ^{c}) B$_{1-3}$ Dn D$_4$ $_6$ T$_1$ स विज्ञेयो, D$_1$ $_3$ विख्या तव्यो ; T$_2$ G$_3$ विज्ञातव्ये Dc हि भागेन (for वि) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ तत्र (for यत्र) B$_4$ बुद्धय (for [अ]बुद्धय॰)

28 ^{a}) Dc प्रभवो — ^{b}) B$_1$ $_3$ Dn D$_4$ $_6$ धर्मे वेदा॰ प्रतिष्ठिता — D$_4$ $_6$ om (hapl) 28^{cd} — ^{c}) S (except T$_1$) वेदाद् (for वेदैर्) — ^{d}) B$_3$ M$_3$ यज्ञे, T$_2$ G यज्ञाद् (for यज्ञैर्) Ś$_1$ K$_2$ B$_{2-4}$ D$_1$ $_3$ वेदा (for देवा)

29 ^{a}) Ś$_1$ K D$_2$ $_5$ विधानज्ञैर् — ^{b}) Ś$_1$ मृष्यति, K$_1$ $_2$ तुष्यति, K$_3$ तृप्यति, K$_4$ D$_{1-3}$ ऋध्य(D$_3$ इध्य [sup lin इज्य])ति (for धार्यन्ति) — ^{c}) K$_1$ °नौर्युक्तै° (sic), K$_3$ $_4$ Dc Dn$_1$ D$_{1-4}$ °न प्रोक्तै , B$_2$ °नज्ञैश्च (for नोक्तैश्च) — D$_4$ om (hapl) from मानवा॰ (in 29^d) up to धार्यते (in 30^c) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ ऋध्यति (K$_3$ तृप्यति) (for धार्यन्ति)

30 D$_4$ om up to धार्यते (cf v l 29) — ^{a}) S वस्त्राकर॰ — ^{b}) D$_5$ कृष्यर्थो; T G$_3$ $_4$ M कृष्यार्थैर् (for कृष्याथो) K$_3$ $_4$ B Dc Dn D$_3$ $_6$ T$_2$ (after corr) G$_3$ कृष्या(G$_3$ षि)गोजा(K$_4$ वैर्गो)विपो॰, D$_2$ कृष्या योषाविपो॰; G$_1$ कृष्या चाधानिपो , text as in Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_1$ $_3$ (m as in text) $_5$ विषया (for वार्त॰) K$_4$ धर्मै , D$_3$ लोको; T$_1$ धर्मं (for सर्वं) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ धर्मैरे भिर्, D$_3$ धर्मोपेतैर्, T$_1$ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतैर्)

31 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ M त्रयीति (K$_3$ त्रयी तु) निश्चिता वृत्तै॰ (Ś$_1$ बुद्धै ; M वार्ता); T G दण्डनीतिस्त्रयीवार्ता (G$_2$ र्ता) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ विधानत , T$_1$ मनोर्मता , T$_2$ G$_{2-4}$ जगुर्मता (for विजा) — ^{c}) T$_1$ $_2$ (before corr) G$_3$ $_4$ M$_1$ प्रवृत्ताभिर् (for प्रयु) — ^{d}) T$_2$ G$_3$ प्रवर्तते (for विधी)

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ सर्वे, K$_3$ D$_5$ सा वै; K$_4$ D$_2$ सता; D$_1$ $_3$ सा च (for सा चेद्) D$_1$ कर्म ; D$_3$ धर्मं (for धर्मे) B Dc Dn D$_4$ $_6$ कृता (B$_2$ कृते) (for -क्रिया) — ^{b}) T$_1$ त्रयीधर्मं न ते; M$_2$ धर्मादृते — ^{c}) G$_1$ M विना (for ऋते) — ^{d}) Ś$_1$ D$_1$ ऋत (for इद)

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३३
द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४
याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५
शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६
क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९
तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०
राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२
मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

---

33 ^{a}) K_1 हि वर्तत्यो, K_3 $_4$ Dc D_{1-3} G_1 M ह्यति (K_4 G_1 M_2 ह्यधि, D_3 स्वति)ष्ठत्यो, Dn D_4 $_6$ T_2 (after corr) G_3 $_4$ ह्यवर्तिन्यो — $Ś_1$ K_1 om (hapl) 33^{cd} — ^{c}) K_4 D_{1-3} $_5$ अ (for सु-)। — ^{d}) K_2 $_3$ B Dn D_4 $_6$ T_2 (after corr) G_5 M धर्मं, G_1 धर्मे (for धर्मैः) K_4 D_{1-3} $_5$ सीदति (for सूयन्ति)

34 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ परमो (for अमृतं) D_1 तच्च (for धर्मो) K_4 द्विजानामथ ये धर्मा, B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 द्विजातीनामृत धर्मो — ^{b}) $Ś_1$ K Dc D_2 $_3$ $_5$ धर्मेश् (K_3 धर्मान्), D_1 धर्मैश् (for ह्येकश्) T G °लक्षण° (G_1 °वर्णक)

35 ^{a}) B Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ °ध्यापन, D_2 $_5$ °ध्ययने, T_1 G_1 $_4$ °ध्यापना (for °ध्यापने) K_1 $_2$ चोभौ, B D (except D_{1-3} $_5$) विप्रे (for चोभे) — ^{b}) B D (except D_{1-3} $_5$) धर्मश्चैव (B_1 $_3$ Dc °क), G_4 ब्राह्मणस्य (for ब्राह्म°) S (except G_2 M_1) परि (for प्रति) — ^{c}) K_3 B_1 $_3$ Dc D_{1-3} S च, K_4 तु (for वै)

36 ^{a}) K_2 G_4 [अ]ति, K_3 [आ]शु, Dn D_4 $_6$ T G_3 M_2 च (for तु) — ^{c}) A few MSS भैक्ष्य T_1 चापि, T_2 G_{2-4} चैव, G_1 धर्मो, M_1 एव, M_2 हीनो (for हीनास्) — ^{d}) T_1 G_1 M यथैव $Ś_1$ K_2 Dn D_4 $_6$ गुरुवासिता, K_1 °वासित, K_3 B Dc D_{1-3} $_5$ °वासिन (B_2 °सेविता)

37 ^{a}) $Ś_1$ K D (except D_{1-3} $_5$) क्षत्रधर्मेण, B_3 $_4$ °धर्मोथ, T_2 (before corr) G_4 तत्र धर्मोत्र M_1 तथैव चात्र कौंतेय — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ कुरु (for तव) K_4 कर्माभि, B धर्मोभि (B_2 °थ), Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 $_4$ धर्मोत्र, T_1 धर्मोपि, G_2 धर्मो हि (for धर्माभि) T_2 (before corr) कारण (for रक्षणम्)

38 ^{b}) T_2 (before corr) G_4 श्रिया (for श्रुता°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ स्वस्थित, K_3 सुस्निग्ध, B D (except D_3 $_5$) G_1 आस्थित° S_1 K_1 $_2$ चास्ति, B_3 $_4$ Dc शाति, G_2 $_4$ शाधि S_1 K_1 $_2$ धर्मेण (for दण्डेन) K_4 सुस्थितस्यापि दडेनः T_1 सुस्थिरश्चाप्यद°

39 K_4 om 39^a–41^b, D_{1-3} $_5$ om 39 — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om) निग्रहानुहे, S °हप्रग्रहे — ^{b}) S नेता (for राजा) — ^{c}) K_3 B D (D_{1-3} $_5$ om) भवति (for भवति) — ^{d}) K_2 $_3$ B D (D_{1-3} $_5$ om) मर्यादा° °स्थिता°

40 K_4 om 40 (cf v l 39) — ^{a}) T G_{2-4} तस्माद्देशेषु दुर्गेषु — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ वृद्धिक्षयौ, K_3 T_2 (before corr) G_4 M_1 वृद्धि° क्षय, B_2 वृद्धिं क्षय, B_3 T_1 G_2 M_2 वृद्धिक्षय $Ś_1$ K_2 यथा (for तथा)

41 K_4 om 41^{ab} (cf v l 39) — ^{a}) K_3 B D M_2 राज्ञामुपायश्चारश्च — ^{b}) S_1 K_1 D_6 बुद्धिमत, K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_1 बुद्धिमत्र, K_3 D_2 $_3$ T G M_2 बुद्धिमंत्र (T_1 °त्र-) S_1 K_2 B_1 $_2$ $_4$ D (except D_{1-3}) M_1 पराक्रमा, T_1 -विनिग्रह, G_2 पराक्रमै — ^{c}) B_1 निग्रहेपु ग्रहे, B_1m $_2$ $_4$ D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 निग्रहप्रग्रहौ (B_2 T_2 G_3 हश्), T_1 G_2 $_4$ निग्रह प्रग्रहश्, M_2 निग्रहानुग्रह K_3 Dc D_{1-3} $_5$ चोभौ, K_4 G_1 M चापि (for चैव) — ^{d}) K_2 B_1 $_2$ $_4$ Dn D_4 $_6$ T G_{2-4} वै, K_4 B_3 D_1 $_2$ G_1 M चेत् (for तत) B Dn D_4 $_6$ T_1 G_1 कार्यसाधक, M साधक

42 K_1 om 42^a–43^b — ^{c}) K_4 B D (except Dn_3 D_{1-3} $_5$) कर्माणि (for कार्याणि)

43 K_1 om 43^{ab} (cf v l 42) — ^{b}) K_4 चारश्च, B_4 Dn_3 D_4 चराश्च, G_1 चचार T G_3 $_5$ पालिता हि (T_1 तानि) नरर्पभ, G_2 पालिता भरतर्पभ — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ B_3 $_4$ D_4 $_6$ सुमन्त्रिते नये, B_1 $_2$ Dn D_6 °तेन या, T_1 °तेषु मे, T_2 G M_1 तनयं, M_2 सुनयं S (except T_1) मन्त्रिस (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
न मन्त्रयेत गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥ ४७
बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।
निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सिद्धिस्) — ^{d}) Ś1 तद्विद्भि॰, K Dc D3 S तद्विधै (K4 तद्वि॰ते), B Dn D4 6 ता द्विजै (for तद्विदै)

44 T1 om (hapl) 44–45 — ^{ab}) D1 2 5 क्रिया मूढेन; T2 G2–4 त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन) K4 मूर्खेण, G1 M1 लुब्धेन; M2 बुद्धेन (for मूढेन) B Dn D4 6 बालेन लुब्धेन (by transp), G1 M मूर्खेण बालेन B2 4 Dn D4 6 [अ]पि वा (for तथा) — ^{c}) K4 B Dn D1–4 6 G4 M2 मन्त्रयीत — ^{d}) D1 3 वा (for च) Ś1 [अ]न्यदलक्षण, K1 3 [अ]मृदु, K4 D1 3 स्वाद; D2 M2 [आ]स्पद, T2 G3 [अ]स्पद, G1 2 [आ]स्मानुरक्षण, G4 [अ]स्पष्टलक्षण, M1 [आ]स्मा दुरक्षण॰ (for [उ]न्माद) K3 (corrupt) येषा चैव वेदलक्षण — After 44 K4 ins

743* सर्वं दोषकृत येषा वैर तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T1 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) T2 G2–4 मन्त्रयन् (for मन्त्रयेत्) — D2 om 45^c–46^b, D5 om 45^{cd} — ^{c}) T2 G2–4 नीतिविन्यासैद्

47 D2 om 47 — ^{b}) Ś1 द्भव, K3 D1 द्भवा॰, T1 G3 द्भवे, T2 (before corr) G1 4 द्भवौ

48 ^{a}) Ś1 स, K3 B1–3 Dn D4 6 स्व (for सु) — ^{b}) K4 कार्यं, D1 कार्यात्, G4 कार्यं (for कुर्यात्) Ś1 K साधुषु सग्रह, B1 3 Dn D3 5 6 साधुष्वनुग्रह, B2 साधुषु विग्रह, B4 D1 2 साधुषु प्रग्रह, Dc D4 साधुष्वनिग्रह, T1 साधुप्रतिग्रह, G4 कुर्यात्परिग्रह — ^{c}) Ś1 K2 D5 चाप्रतिष्ठेषु, K4 चाप्यसाध्येषु; D2 चाप्यनिष्टेषु, T1 चापसृष्टेषु

49 K1 2 om 49 — ^{ab}) K3 निग्रहे सग्रहे, K4 B2 3 निग्रहानुग्रहौ (B2 हैं, B3 हे), B1 Dc D3 T1 G1 2 4 M1 निग्रहप्रग्रहे, M2 निग्रहावग्रहे T G2–4 transp सम्यक् and राजा M1 नेता (for राजा)

50 ^{a}) G2 4 एव (for एष) K B2 D G1 4 M2 [S]भिहित (D5 विदित) (for विहित) — ^{b}) D1 2 धर्मो घोरो (by transp) Ś1 K3 दुरासद, K1 D3 दुराचर, Dc D1 2 T G2–4 दुरत्यय — After 50^{ab}, B4 ins

744* साम्ना मित्राणि दानेन ब्राह्मण कृत्रिमानि च ।
भेदेनारीन्प्रदमयेत्कुण्डेन साधयेत्प्रजा ।

— ^{c}) K1 G2 M त स्वधर्मं, D3 स्वधर्मस्थो

51 ^{a}) K4 दमधर्मैस्तपेज्याभि, T1 तवधर्मजवेयाभि (sic), T2 G3 3 दानधर्मवेरज्याभि, G1 दानधर्मदमै॰, G4 M1 दानधर्मपरे (M1 ॰व्रते), M2 दमधर्मतपे — ^{b}) T1 विप्रो याति G1 M2 तु वै (for यथा) — After 51^{ab}, B reads 52^{ab} for the first time, *repeating* it in its proper place — ^{c}) K4 दानतीर्थ॰, T1 दानादिभि, G2 4 नाना दिग्भ्य॰ — ^{d}) T G3 4 याति (for यान्ति) K4 वैश्यापि, Dc वैश्यास्तु, T G2–4 वैश्योपि, M1 वैश्या हि — After 51, S ins

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमाम् ।

52 S reads 52^{ab} for the first time after 51^{ab}, *repeating* it here — ^{a}) K4m क्षत्रियापि, T G3 4 M2 (all MSS first time) G1 2 (both MSS both times) क्षत्रिया हि (for क्षत्र याति) T G1 (all both times) G3 4 (both first time) यथा (for तथा) — ^{b}) D2 भूमि॰ (for भुवि) Ś1 K2 रक्षण, K3 D1–3 वर्धन, K2 ब्राह्मण; D5 T G3 4 (T G3 4 first time) and G1 2 M (all both times) बधन (for निग्रह॰) — ^{c}) B1–3 Dn D4 6 T2 G3 प्रणीतदडा, D3 प्रणीय धर्मं, D5 प्रणीय दडा — ^{d}) K4 B4 S (except G1) ॰क्रोध (for द्वेष) K3 Dc D1–3 5 विवर्जित — ^{e}) Ś1 K D1–3 5 ॰ब्धा क्रोधविगता (Ś1

१५०

वैशंपायन उवाच ।
ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४
धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

°विरता, K1 2 °रहिता)

Colophon om in B1–3 Dc D4 6 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K4 (om sub-parvan name) mentions only कदलीखण्डप्रवेश, B4 Dn, likewise, only गन्धमादनप्रवेश; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कदलीखण्ड); T2 G3, only सौगन्धिकयात्रा, and G1, only सौगन्धिकाहरण — *Adhy name* K3 D3 5 हनुमद्भीमसमागम°, B4 हनूमद्दर्शन, D1 2 हनुमद्भीमसमागमे राजधर्मकथन, G1 हनुमद्भीमसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 149 (as in text), Dn3 150, D1 157, S 152 (M2 154) — *Śloka no* Dn1 52, Dn2 n3 53, D1 51

150

1 ^{b}) B1–3 Dn D4 6 कामत कृत (for काम) — ^{d}) K4 T1 परिष्वजत

2 ^{a}) B4 तस्याथ; G1 M भ्रात्राशु — ^{d}) Ś1 K1–3 D3 5 सत्त्व (Ś1 सर्वं) चास्य न्य(K3 [अ]स्य)वर्धत — After 2, N (except K4) ins

746* बल चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृश क्वचित् ।
[Ś1 चातिबल B Dn D4 6 महान् (for क्वचित्)]

3 ^{a}) T1 उवाचाथ (by transp) — ^{c}) K4 आमन्त्र्य, S (except T1) आसाद्य (for आभाष्य) K3 D5 सौभ्रात्राद् for सौहार्दाद्)

4 ^{a}) K4 T1 समा , M2 स्वमा° (for स्वमा) — ^{b}) = 1 72 15^d K4 M2 स्मर्तव्या स्म, B1 D4 6 °व्योसि — For 4^{ab}, D1–3 read

747* शीघ्र तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्व पाण्डुनन्दन ।
स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— ^{c}) K4 इहस्थ° स्म नरव्याघ्र — ^{d}) B2 4 Dn D1 कर्हि° (for कस्य°)

5 ^{b}) Ś1 K D1–3 5 नि° (for वि°) — ^{c}) T1 काल एष, T2 G एष काल (for देश°) — ^{d}) Ś1 K2 3 Dc D3 5 यक्ष°

6 ^{a}) T1 चापि (for चक्षु°) — ^{b}) B3 चासि; B4 D1 2 T2 G2–4 M1 चापि (for चास्मि) D3 भारत (marg sec m as in text), T2 G2–4 M1 राघव (for राघवम्) — After 6^{ab}, B (B1 marg) D (except D1 2 5, D3 marg *sec m*) ins

748* रामाभिधान विष्णु हि जगद्धृदयनन्दनम् ।
सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।
[(L 2) B4 सीतावक्त्रप्रकाशेंदु]

— ^{d}) T2 G कृत्वा (for गत्वा)

7 ^{c}) K3 Dc D1 2 T1 च, M2 चै (for त्व) — ^{d}) K1 2 B3 D5 सुव्रत (for भारत)

8 After 8, D5 ins

749* निहतान्धार्तराष्ट्रास्तु तन्मे वद च भारत ।

9 ^{a}) K4 शिलाभिर्, T1 लीलया, M2 निलया (for शिलया) K3 B Dn D2–4 6 T1 M1 चापि (B1 चापि), K4 तस्य, D1 5 तावत् (for वा तत) — After 9^{ab} B1 (marg) Dn D5 6 ins 750* — ^{c}) B3 D1 2 तावद् (for यावद्) K1 2 Dc एतत्, B3 एत्य (for अद्य) B3

यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ।
तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ॥ १४
विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ १७
स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

Dn D4 c transp अद्य and एतत् K1 2 एव, D1 3 एन, D2 5 M एत, T1 एष (for एतत्) Ś1 यदि तावत्करोम्ये तव — B1 (marg) Dn D5 6 ins after 9ab B2-4 Dc D4, after 9

750* बद्ध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।
[Dc दुयो (for दुर्यो), and पार्श्वयोरानयामि ते (for the posterior half)]

11 a) K4 D3 T2 G2 3 एतत् (for एव) — c) Ś1 K1 2 तेह, K3 D5 (by transp) [अ]स्तु ते Ś1 K1 2 Dc T2 G2-4 गमिष्यामि, D5 महाभाग (for °बाहो) — d) B1 D1-3 T2 G क्षमये, B2-4 Dn D4 6 का (for क्षा) K3 M3 त्वा (for त्वां)

12 b) Ś1 K B1 3 Dn3 D1 2 S (except G1 3) वीर्यवान् (K4 शत्रुहन्) — d) Ś1 K1 2 विजेष्यामि, K4 B4 S हनिष्यामो (M1 °म, M3 °मि) Ś1 K1 2 B4 Dc D5 रणे (for वयं) K4 रिपु, B2 Dn D4 6 G1 परान् (for रिपून्)

13 D5 om 13c-15c — Before 13, D1-3 T2 G2 3 ins वैश (D1 cont उवाच) — c) Ś1 D2 सौहृदाद्धापि; K1 दाश्चापि, K2 4 M दत्त्वाच्च, B Dc Dn D4 6 T1 दाच्चैव — d) B1-3 Dc Dn D4 6 transp तव and प्रियम्

14 D5 om 14 (cf v l 13) — b) Dn D4 6 पर (for शर) — D2 om from शक्ति up to स्वरवेण — d) K1 2 Dc1 करिष्यामि (for ष्यसि) — e) K3 4 D3 G2 M त, D1 तु, G1 नु (for [अ]ह) — f) K3 4 रणे तव (K4 तदा) T1 G2 परतप (for रवं तव) — After 14 S ins

751* य श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D5 om 15abc (cf v l 13) — a) K4 [अ]ह; B4 T2 G1 3 सन् (for च) T1 विजयस्य ध्वजाग्रस्थो — b) B1 रावान् (for नादान्) — c) B2 Dn D4 6 ये, B4 व, T2 G3 4 तु (for ते) Dn D4 6 प्राणहरा K3 शत्रूणा प्राणहरणान्, D1-3 शत्रुप्राणहरान्घोरान् (D3 °न्योग्यान्) — B2-4 Dc Dn D4 6 ins after 15c D5 (which om 13c-15c) ins after 12 (om line 1)

752* सुखं येन हनिष्यथ ।
एवमाभाष्य हनुमास्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
मार्गमाख्याय भीमाय
[(L 2) B4 Dc मध्यम (for °नन्दनम्)]

On the other hand, D1 3 ins after 15c

753* मा भूत्ते मानसो ज्वर ।
मया हि प्राणसर्वस्वं लाङ्गूले विनिवेशितम् ।
शत्रुप्राणहर योग्य

— d) B2-4 D (except D1-3) तत्रैवा° (for इत्युक्त्वा°) — After 15, Ś1 K1 2 B1-3 Dc Dn ins an addl colophon [*Adhy name* B1 हनुमद्भीमसंवाद°, B2 3 कदलषंडे (B2 cont हनुमद्भीमदर्शन) — *Adhy no* Dn 150]

16 Before 16, Ś1 K1 2 B D (except D1-3 5) M3 ins वैश उ — a) Dc तस्मिन्गते (by transp) D3 हनुमति (for हरि) — c) Ś1 K1 2 गहन (for विपुल) — d) K3 विचरद्, K4 व्यगाहद्, D3 विचरन् (for व्यचरद्) Ś1 K1 2 विपुल वन; K3 D1 2 गहन वन (for गन्ध°)

17 b) K4 B4 D5 [अ]नुत्तमा (for [अ]प्रतिमा) — c) T2 G3-4 आनुपूर्व्य, M आनुभाव (for अनुभाव)

18 Dn3 om 18a-19b Ś1 om 18c-19b D3 reads 18c-19b in marg *sec m* — c) N (Ś1 Dn3 om) विलोक°, S विलोळ° — d) K Dc D1-3 5 °परी°

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत ।
वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ १९
हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३
सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतर ययौ ॥ २४
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५
मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६
तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७
तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for °वने°)

19 Ś1 Dn3 om 19ab (cf v l 18) — a) B Dn1 n2 D4 6 G4 फुल्लद्रुम° (B4 फलपत्र°), D5 वल्गुपद्म°, M फुल्लपत्र° (see below) — After 19a, K1–3 B1 Dc Dn1 n2 D1–3 5 ins

754* सरासि सरितस्तथा ।
नानाकुसुमचित्राणि
[(L 2) Dc फुल्लद्रुमविचित्राणि]

— b) B3 D4 6 सरासि सरितस्तथा (= line 1 of 754*) — After 19ab, B3–4 ins

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरासि सरितस्तथा ।
[Prior half=19a, posterior half=line 1 of 754*]

— On the other hand S ins after 19ab

756* नानाविहगजुष्टानि पश्यति स्म समन्तत ।

— d) Ś1 K D1–3 मदक्लिन्नानि (K4 पकलिप्तानि)

20 G4 om 20a–21b — a) B Dn D4 6 M चपला (for चञ्चला°) — b) Ś1 तदा, B D (except D1 3 5) वन (for वने) — d) B D (except D3 5) दृष्ट्वा (for दृष्टो)

21 G4 om 21ab (cf v l 20) — b) T1 चैव सेवितान् (for च निषे°) — c) T1 गिरे° श्रगान् (for गिरिं शौर्याद्)

22 a) K3 Dc D1–3 5 M1 °नतशाखाग्रैस, K4 °नत गधैश्च, Dn D4 6 °नतगधैश्च, M2 वायुनानत° — c) Ś1 K वीज्य°, T G2–4 छाद्य° (for याच्य) — d) Ś1 K1–3 Dc D1–3 द्रुमैर्वातवि(Ś1 °प्र)क°

23 c) K3 T3 G3 °मना (for °वना) — d) S सो-(T1 वा)तिचक्रमे (for सम°)

24 B D (except D1–3) read this stanza after 3 146 37, *repeating* it here — a) K1 3 B Dn3 n3 D5 मज्ज° (B4 सद्य°) (for सज्ज) — d) S (except T1 M1) भीमो भीमपराक्रम° (epic tag)

25 a) S (except T1) विनि (for परि°) K4 हनुमति, T2 G2–4 [S]हनि पुन° (for ऽहनि तत) — b) K4 प्रवृत्त , B4 Dc3 प्रकीर्णे (for प्रकीर्ण) — c) S (except T2 G3) विपुलै° (for विमलै)

26 a) K4 B D (except D1–3 5) हस (for मत्त) — c) T1 रुचिता°, T2 G2–4 आचिता (for रचिता°) — d) Ś1 D5 अम्लान , K3 T G विपुल , B4 वितत° (for विमल°)

27 c) T1 परमप्रीतो (for प्रीति°) — d) MSS °द्युतिं, °द्युति also

28 a) K4 ता, some MSS त (for तद्) Ś1 K1 3 तु, G3 सन् (for स) — b) K D1–3 5 सुमना , B4 सहसा (for मनसा)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 3 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य, D5 वन (!) — *Sub parvan* K4 D2 T2 G3 (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश (followed by कदलीखड in D2) B4 Dc Dn G1, likewise only सौगधिकाहरण, D1 3 only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश and कदलीखड in D1, and कदलीखड in D3), and D5 only पुष्पाभिहरण — *Adhy name* K1 3 D2 3 5 हनुमद्भीम(K1 °द्भीमसेन)समागम

१५१

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे ।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।
जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५
वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

(followed by समाप्त); B1 3 4 Dc Dn D4 6 हनू(MSS नु also)मद्विसर्जन, B2 हनुमद्भीमसवाद , D1 हनुमद्भीम समागमनसमाप्ति ; T2 G1 3 सौगंधिकदर्शन, M2 हनूमद्गमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 151 (Dn3 152), D1 158, S 153 (M2 155) — *Śloka no* Dn1 n3 12, Dn3 13, D1 32, D6 84

151

1 a) T1 राजन् (for रम्या) — b) Dc2 अभिनंदिता; T1 उपसेवि , T2 G3 4 परिरक्षि°, G2 परिवारि (for अभिरक्षि) — c) Some MSS कैलाश N (except K4) शिखराभ्यासे (Ś1 K1 Dn D4 6 शे) — d) Ś1 K1-3 B D शुभकानना (Dn3 as in text, D2 °न) — After 1, Ś1 K1 2 D1-3 5 ins

757* नीलशाद्वलपर्यन्ता चित्रद्रुमपरिच्छदाम् ।
[K1 2 ध्वज (for °द्रुम°)]

2 a) Ś1 K1 2 सदना°; B4 Dn3 D1 2 G4 °भुवना° Many MSS भ्यासे — b) Cf 3 152 10b Dn2 n3 D2 निर्झरैः, T1 निर्झरा — d) B2 4 Dn D4 6 T1 G1 कुला, B3 D1 T2 G3 4 युता

3 S1 om (hapl) 3a–5b — After 3ab, B (B1 marg) D (except D1-3 5) ins

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ।
अतीव रम्या सुजला जाता पर्वतसानुषु ।
[(L 1) B2 मृगा , Dn D6 जना° (for गणा°)]

— c) B2 Dn D4 6 विचित्र° (for पवित्र°)

4 Ś1 om 4 (of v l 3) — a) K4 S °सम शीत (T1 °समस्पर्शं) — b) T1 शीत, G1 लब्ध्वा (for लघु) Dc सुख, T1 शिव (for शुभम्) — c) K2-4 S (except T1) विपुल (for विमल) — d) B2 Dn D4 6 पिबन् (for शिव) K4 B1-3 Dn D1 2 4 6 च बहु (by transp)

5 Ś1 om 5ab (cf v l 3) — b) K1-3 B Dc Dn D1 2 4 6 दिव्य (for पद्म) K1 2 B Dn D4 6 सौगधिकावृता (B4 °सौगधिकोत्पला); D5 सौगधिकैर्युता K4 सौगधिकवनायुता

6 a) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 °मणि°, T1 °वन°; G1 °मय° (for °वर°) — b) Ś1 B1-3 Dn D4-6 T1 G1 M2 रमै° (for °हरै°) — c) B Dc Dn D1 4 6 °वोद्भूतै (B2 °वैधूतै°); D5 °वोद्गीतै — d) T1 वमद्भिर् (for सृजद्भिर्)

7 a) N G1 राज (K4 देव) (for यक्ष°) — d) K4 T2 G M परिवारिता (G1 °त), B1 4 D1-3 परमा(B1 म) र्चित

8 G4 om 8ab — a) B1-3 D (except D1-3) T1 दिव्यैर्, G1 दिव्य (for दिव्या) B4 सेवित मुनिभिर्दिव्य — c) B2 3 Dn D1-4 6 चापि (for चैव) — d) D3 तु (for च) T1 वै वरुणेन हि

9 a) Dc तद्धि (for ता च) D3 5 [प्]व दृष्ट्वा (by transp) T1 दृष्ट्वा च B4 ता दृष्ट्वैव च कौं — d) T1 वै (for तत्) Ś1 K2 3 दिव्या समप्रेक्ष्य पद्मिनीं, K4 T2 G M दिव्य प्रेक्ष्य सरो महत् (G1 सरोरुह)

10 a) Ś1 G1 2 4 ता च; K1-3 T1 M ता स; K4 (m

63

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिंदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १२
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।
यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

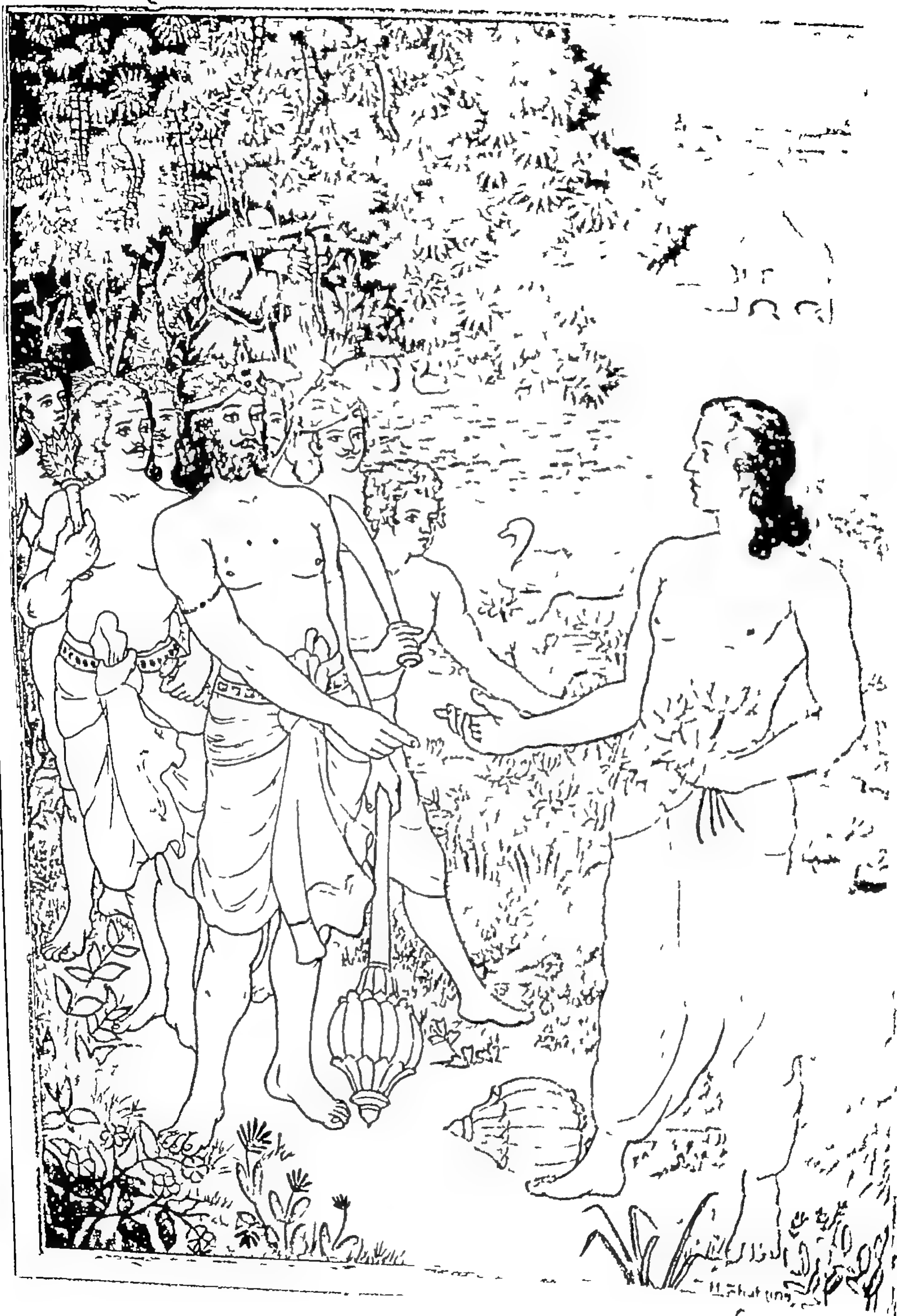
भीम उवाच ।
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

as in text) तास्तु, B₃ तत, B₄ ते स्म, D₂ तत्तु (for तच्च) T₁ कोप° (for क्रोध°) — c) Ś₁ K₁₋₃ D₆ दश° (for शत°)
11 b) N (except K₄ B₃) M₂ प्रतिवासित (for परि°)
12 c) Ś₁ K₁ ₂ पुष्करार्थम् (for °रेप्सुम्) Ś₁ K₁ ₂ उपायातम्, S त(T₁ M अ)थायातम्
13 a) K₄ S कोय वै पुरुषव्याघ्र — c) Ś₁ इहायातस्, S अनुप्राप्तस् (for इह प्राप्तस्) — d) K₄ (m as in text) तदिक्षप्रमनुचिन्त्यताः; S (except T₂ G₃) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ
15 a) Ś₁ K₁ ₂ B₁₋₃ मुनिवे(K₁ °वें)शं B Dn D₄ ₆ T₂ G₃ चैव (for चासि) — b) B D (except D₁₋₃ ₅) T₂ G₃ सायुधश्चैव ल° — c) Ś₁ B Dn D₁₋₃ G₁ ₄ अभि, K₄ D₅ इह, Dc अपि (for असि) — d) K₃ महीपते, B₃ ₄ Dn D₄ ₆ महामते (for द्युते)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ — *Major parvan* T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य — *Sub parvan* K₄ B₁ Dc D₅ M₁ (all om sub parvan name) mention only गधमादन प्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण in Dc), B₂₋₄ Dn D₄ ₆ G₁, likewise, only सौगंधिकाहरण, D₁ ₂, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण), D₃, only पुष्पाभिहरण, and finally T₂ G₃, only गधमादन — *Adhy name* M₁ सरोदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 152 (Dn₃ 153), D₁ 159, S 154 (M₂ 158) — *Śloka no* Dn D₁ 16

152

1 b) Ś₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₅) °राजा (for °पुत्रा) — c) T₂ G प्राप्त (for प्राप्तो) — d) K₄ T₂ G M₂ मा (K₄ M₂ तन्) निबोधत रा
2 T₁ om (? hapl) 2–3 — c) G₁ ₄ अनिलेनोढ° (G₄ °त्थ)मेतानि; G₂ अनिलोत्थमितो नीत — d) M₂ सा बभूव परीप्सती
3 T₁ om 3 (of v l 2) — a) T₂ G₂ ₃ ममा (for माम°) K₄ स तस्या मानवद्याग्या (sic) — b) K₄ G₂ ₄ प्रियेप्सित — c) D₂ G₂ ₄ M₂ पुष्पहारम् (G₄ °हेतोर्) अनुप्राप्त, T₂ G₃ पुष्पार्थमिह संप्राप्त
4 d) Ś₁ K₁ ₂ B₃ Dn D₂ ₄ ₆ G₄ मर्त्यधर्मणा
5 b) Ś₁ K₁₋₃ मनुष्याश्च, T G₃ ₄ देवताश्च (for देवाश्चात्र) — d) K₁₋₃ T G च हरति; B Dc₂ D₅ च रमति; Dc₁ Dn D₄ ₆ रमयति (for विह°) — f) M देवदानवगुह्यका — After 5 S ins

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७
भीम उवाच ।
राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०
तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं
पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्द्रुतं ते
शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मन ।

6 ^{a}) T2 G2. 4 न॰ (for य) — ^{b}) B4 अवगम्य, S ॰मत्य — ^{d}) B2. 3 Dn D1. 4. 6 न संशय॰ (for असंशयम्)

7 Ś1 om 7 — ^{a}) D8 T G1. 3 M1 त्वम् (for तम्) K4 असान्नाहत्य प — ^{b}) K3 बिलाचित॰, K4 T2 G3. 4 बलादिव; B3 Dn2 n3 D4. 6 हृत, T1 G1. 2 विह (for दित॰) — After 7, K4 ins

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डव ।;

while B (B1 marg) D (except D1–3. 6) ins

761* आमन्त्र्य यक्षराज वै तत पिब हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L 1) B2 राजान (for राज वै) — (L 2) B3 नष्टो, B4 ततो (for नातो)]

8 ^{b}) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 6 उपा॰ (for इहा) — ^{c}) K4 अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि) Ś1 K1–3 D1–3. 5 स (for च) Ś1 महात्मान; K4 धनेशं हि (for महाराजं) — ^{d}) K4 क वै (for नाहं)

9 ^{b}) = 1. 113. 13^{d}. 4. 50. 7^{d}, etc D1–3 होष (for एष) K4 B4 S transp एष and धर्मं — ^{d}) K Dc Dn T G क्षत्र ; D4 M1 क्षात्र (for क्षात्र) D3 सनातन (for कथं)

10 ^{ab}) Cf 3. 151. 2^{b} K4 M transp रम्या and जाता — ^{c}) K4 कथं हि भवता सम्यक्

11 ^{b}) T2 G2–4 यथा (for इय)

12 K4 T1 M om the ref — ^{b}) B Dc1 [ऽ]त्यमर्षण ; Dc2 [ऽ]प्यमर्षण , Dn D4. 6 ह्यमर्षण॰ (for व्यगाहत) — After 12^{ab}, B D (except D1–3. 6) ins

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबल॰ ।
[B4 व्यवगाहन् (for व्यगाहत)]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

763* तां तु पुष्करिणीं वीर प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

— ^{e}) Ś1 K1. 2 सक्रोध, K4 D1 G4 सक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्) — ^{f}) M2 प्रतापवान् (for समन्तत)

13 ^{a}) K1. 2 तृणीकृत्वै(K3 त्वे)व , K4 अवमन्य स (for कदर्थी) K4 B4 D1. 2 तान्सर्वान्, T1 M2 (by transp) स तु तान् — ^{c}) K4 अलोडयन्, B1. 4 Dn1 D4. 6 M प्रा (B1 Dn1 प्र)गाहत (for व्यगा॰) — ^{d}) K4 तथा, D1. 2 त ते; T1 तत॰ (for ते त) — For 13, Ś1 subst

764* बलाज्जग्राह पद्मानि रक्षसां पश्यतां तदा ।
ते त न मम्हुर्वीरा गृह्णन्त कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl colophon — After 13, K1. 2 ins

765* अगणय्य स तान्सर्वान्भीमसेन प्रतापवान् ।
पद्मान्यगृह्णात्सहसा पौरुषे स्वे व्यवस्थित॰ ।,

followed by 764* (with the addl colophon)

14 Before 14, Ś1 K1. 2 ins वैश॰ — ^{a}) K4 विकर्षैतैन; B Dn D4. 6 T2 G2 M2 विक(B4 निव)र्ततेम (or ॰तैन); Dc निकृत्त चैन; T1 विकृत्त नेत्र, G3. 4 विकृत्त (G4 ॰त्य) चैन (for निकृन्ततेमं) Some MSS [ए]न (for [इ]म) — ^{b}) T2 G3. 4 M2 पिबाम (for पचाम) K4 पराङ्मुख वावृत भीम॰ — ^{c}) B Dn D1. 6 [अ]भि(B4 न्व)ययुर्, D3 न्यपतन् (for ऽनुययुर्) Ś1 K1. 2 द्रुत त, K4 D3 तदानीं — ^{d}) D5

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७

भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०
तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३

गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं
पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्द्रुतं ते
शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मन ।

6 ^{a}) T₂ G₃ ₄ न (for य) — ^{b}) B₄ अवगम्य, S मत्य — ^{d}) B₂ ₃ Dn D₁ ₄ ₆ न सशय (for असशयम्)

7 Ś₁ om 7 — ^{a}) D₈ T G₁ ₃ M₁ त्वम् (for तम्) K₄ अस्माश्चादृत्य प — ^{b}) K₃ विलोचित, K₄ T₂ G₃ ₄ बलादिव, B₃ Dn₂ n₃ D₄ ₆ °हत ; T₁ G₁ ₂ °दिह (for दित) — After 7, K₄ ins

760* तेषा तु वचन श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डव ।,

while B (B₁ marg) D (except D₁₋₃ ₅) ins

761* आमन्त्र्य यक्षराज वै तत पिब हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्य किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L 1) B₃ °राजान (for राज वै) — (L 2) B₃ नष्टे, B₄ ततो (for नातो)]

8 ^{b}) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ₅ उपा° (for दृष्टा) — ^{c}) K₄ अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ₅ त (for च) Ś₁ महात्मान, K₄ धनेश हि (for महाराज) — ^{d}) K₄ क वै (for नाह)

9 ^{b}) = 1 113 13^{d} 4 50 7^{d} etc D₁₋₃ ह्येष (for एष) K₄ B₄ S transp एष and धर्म — ^{d}) K Dc Dn T G क्षत्र, D₄ M₁ क्षात्र (for क्षात्र) D₈ सनातन (for कथ)

10 ^{ab}) Cf 3 151 2^{b} K₄ M transp रम्या and जाता — ^{c}) K₄ कथ हि भवता सम्यक्

11 ^{b}) T₂ G₂₋₄ यथा (for इय)

12 K₄ T₁ M om the ref — ^{b}) B Dc₁ [S]त्यमर्षण ; Dc₂ [S]प्यमर्षण ; Dn D₄ ₆ ह्यमर्षण (for व्यगाहत)

— After 12^{ab}, B D (except D₁₋₃ ₅) ins

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं ता महाबल ।
[B₄ व्यवगाहन् (for व्यगाहत)]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

763* ता तु पुष्करिणीं वीर प्रभिन्न इव कुञ्जर ।

— ^{e}) Ś₁ K₁ ₂ सक्रोध, K₄ D₁ G₄ सक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्) — ^{f}) M₂ प्रतापवान् (for समन्तत)

13 ^{a}) K₁ ₂ तृणीकृत्वै(K₂ त्ये)व, K₄ अवमन्य स (for कदर्थी) K₄ B₄ D₁ ₂ तान्सर्वान् ; T₁ M₂ (by transp) स तु तान् — ^{c}) K₄ अलोडयन्, B₁ ₄ Dn₁ D₄ ₆ M प्रा- (B₁ Dn₁ प्र)गाहत (for व्यगा°) — ^{d}) K₄ तथा, D₁ ₄ ते वै ; T₁ तत (for ते त) — [illegible]

ततः स गुर्वीं यमदण्डकल्पां
महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५

ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यै-
र्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात्परिवव्रुरुग्राः ॥ १६

वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १७

तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ता-
द्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९

विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २०

स शक्रवद्दानवदैत्यसंघा-
न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१

ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पाट्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य)

15 [b]) K_3 T_2 G °बद्धा (for °नद्धाम्) — [c]) K_4 B_4 ताम् (for तान्) B_4 S (except T_1) °गमत् (for °पतत्) K_4 महारथो (for तरस्वी) — [d]) K_4 धुन्वन्गदा (for ततोऽब्रवीत्)

16 [a]) K_4 भूपास् (for ते त) D_6 ततो, $G_{2,4}$ तथा (for तदा) $Ś_1$ K B_1 Dc_2 $D_{1-3,5}$ पट्टिश(K_{1-3} °स)तोमराद्यैर् (K_4 °रादीन्), S तोमरपट्टसाद्यैर् — [b]) K_{1-3} B_{2-4} Dn_1 n_3 D_{3-6} T_1 G_1 व्याविद्ध, K_4 $D_{1,2}$ आविद्ध (for व्याविध्य) K_4 सर्वैं (for शस्त्रैः) $K_{1,2}$ [अ]भ्यपेतु; $K_{3,4}$ B_{1-3} Dn D_{1-6} निपेतु (for [अ]भिपेतु) — [c]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ G_2 तु (for सु)

17 [a]) K_3 Dn_1 $D_{1,2,5}$ T_1 G_2 M_2 सु (for स) — G_4 om 17^{cd} — [c]) K_3 Dc D_5 क्षात्रे (for सत्ये), and निरत (for च रत°) D_6 स (for the first च) B_2 तरस्वी, B_3 Dn_1 n_3 स चैव (for सदैव)

18 [b]) $K_{1,2}$ विहति, B Dn $D_{4,6}$ वि(B_4 नि)हन्य, T_1 निगृह्य (for निहत्य) ❀ Cn वा ल्यपि इत्यनुनासिकालोपपक्ष इद रूपम् । ❀ — After 18^{ab}, K_1 reads 20 — [c]) S_1 K_2 Dc D_{1-3} °प्रवीर, K_1 °प्रवीरा, G_1 °प्रकाश (for °प्रवीरान्) K_4 सतत जघान (for निजघान वीर) K_{1-3} B D (except $D_{1,2,5}$) भीम (for वीर) — [d]) S_1 $K_{2,3}$ B_4 $D_{3,5}$ G_1 M पर शतान्, K_1 परा शता, K_4 परिभ्रमन्, B_{1-3} Dc Dn $D_{4,6}$ G_4 पर शत, $D_{1,2}$ पर:शत

19 [c]) K_4 D_5 सहसा, $B_{1,2}$ Dc S (except T_1) सहितु; Dn $D_{1,4,6}$ त (for °ता) K_4 विसोढु, B_4 समेता; G_1 समर्था (for समन्ताद्) — [d]) $Ś_1$ द्रुत, K_1 Dn $D_{1,4,6}$ द्रुत (for हत) Dc प्रवीरै (for -प्रवीरा) K_4 भैम बल भीमबलापि सत

20 K_1 reads 20 after 18^{ab} — [a]) $Ś_1$ K_3 Dc Dn_1 n_3 $D_{1,2}$ M_2 विदार्य°, K_1 विशीर्य, K_2 विस्तीर्य, B_4 निवार्य, T_2 G_{2-4} विकीर्य B_1 Dn $D_{4,6}$ हतुम् (for तूर्णम्) — [b]) B_4 मार्गं समाहाय (for आकाशमास्थाय) — [c]) Some MSS कैलाश°

21 [d]) K_4 S काम स, D_5 कामाद्य (for य) K_4 महोत्पलानि (for ततोऽम्बु) — After 21, $Ś_1$ $K_{1,2}$ ins an addl colophon followed by वैश उ

22 B_4 om from 22 up to st 23 of the next adhy D_2 om (hapl) 22^{abc} — [c]) $Ś_1$ B (B_4 om) D (except D_5 ; D_2 om) T_1 च सो, K_2 स घा° (for ततो) K_4 महाभुज (for ऽम्बुजानि)

23 B_4 om 23 (cf v.l 22) — [b]) D_3 भीमबलाश्च

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवर विरोषाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।

— c) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 कार्यं (for वीर्यं) T2 G3 M1 सखे (for सख्ये) — d) S1 D3 यथातथा°, D1 यथा तदा° (for यथावदा) K1 2 B (B4 om) Dn D4 6 भीता (for दीना) K4 सर्वं समाचख्यु (sic) सुदीनरूपा
24 B4 om 24 (cf v l 22) — ab) K4 निशम्य तेषा वचनं महात्मा धनेश्वरः क्रोधवशानुवाच — c) K3 B (B4 om) D (except D3 5) G4 कामात् (for कामं)
25 B4 om 25 (cf v l 22) — a) B (B4 om) D (except D1–3 5) T1 M1 ज्ञाप्य (for ज्ञाय) — b) G4 सरोषा (for वि) — c) K4 भीमोपि (for भीमं च) D1 2 ततस्ते (for च तस्या) K4 च पुनर् (for ददृशुर्) M1 तस्याशु ते सददृशु° — d) K4 विजह्रार वीरं (for विहरन्तमे)

Colophon om in B4 — *Major parvan* Ś1 K1 2 T G2–4 M1 आरण्य — *Sub parvan* K1–3 D3 4 (all om sub parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K4 D2 likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिहरण in D2), B (B4 om) Dc Dn D4 6 G1, only सौगंधिकाहरण, and finally D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण) — *Adhy name* T2 G3 क्रोधवशयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 153 (Dn3 154), D1 160 S 155 (M3 157) — *Śloka no* Dn 27, D1 26

153

1 B4 om 1–23 (cf v l 3 152 22) Ś1 om 1bc — b) K1 2 D1 पुष्पाणि (for दिव्यानि) K1–3 D1–3 5 पुरुषर्षभ (K3 D1 °भ), T1 M भरतर्षभ — After 1, Dc2 ins
765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपतः ।
2 B4 om 2 (cf v l 1) — a) T2 G4 जगत् (for महान्) — b) Ś1 B3 G2 4 °वर्षण, K4 वर्षिभिः; M2 कर्षणात् (for °कर्षण) M1 युधिष्ठिरस्समीपत (cf 765*) — c) K1 Dn3 वरस्पर्श ; K4 खररव°; B1 सुखस्पर्श , D6 पर°, G1 कर — d) K1 3 °दर्शयन्, K4 Dc2 D1 नोदयन्; D3 °तो नदन्, T2 G °रोचयन्
3 B4 om 3 (cf v l 1) — b) B3 Dn D4 6 T2 G3 भया, Dc °प्रजा (for प्रभा) — Ś1 om 3d–4a
4 Ś1 om 4a (cf v l 3) — a) Dc Dn3 T2 G2 3 M निर्घाताश्चाभवन्भीमा — d) Ś1 पुष्पवृष्टि, K1–3 Dc D1–3 5 T1 पांशुवृष्टि, K4 B (B4 om) D4 पांशुवर्षं Ś1 G1 4 ह (for च)
5 B4 om 5 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 D3 लोहिताश्च; T1 तिरोहिता (for सलोहिता) Ś1 K1 2 M1 सर्वा (for चासन्) — b) T2 G3 4 मृगास्तथा (for मृगद्विजा) — d) =4 31 5b K1 2 B (B4 om) D (except

तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किंचन ॥ ५
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६
सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः ॥ ७
एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति ।
कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२
यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

$D_{2\ 3}$) प्राज्ञा° (for प्रज्ञा°) — *After* 5, B (B_4 om) D (except $D_{1\ 2\ 5}$, D_3 marg *sec m*) ins
766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ।

6 B_4 om 6 (cf v l 1) — [b]) Ś$_1$ K_{1-3} Do D_{1-3} T_1 G_4 °राजो (for °पुत्रो), cf v l 8

7 B_4 om 7 (cf v l 1) — [c]) T_2 G_3 °रूप न, G_4 °रूपा न (for °रूपाणि) — [d]) $K_{1\ 2}$ सुत्रासो, $K_{3\ 4m}$ $D_{1-3\ 5}$ स्वभ्यासो (D_5 °से), Do प्रत्यग्रो, D_4 स्वाभ्यग्रो; T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 सुव्यक्तो, T_2 $G_{3\ 4}$ M_2 सुव्यग्रो K_4 तथा नि (sic) परमो जय°

8 B_4 om 8 (cf v l 1) — [c]) K_4 B_1 T_2 त, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ तु (for च) — [d]) $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_4 °पुत्रो (for राजो), cf v l 6 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ प्रोवाचेद वचस्तदा

9 B_4 om 9 (cf v l 1) — [a]) B (B_4 om) D (except $D_{1-3\ 5}$) T $G_{3\ 4}$ तस°, G_1 यत्र (for तत्र) K_4 B (B_4 om) Dn $D_{4\ 6}$ चापि (for चैव) — [b]) K_4 B (B_4 om) Do Dn $D_{4\ 6}$ समीपस्थावरिंदम, D_3 धर्मराजो युधिष्ठिर (=8[d]) — [cd]) K_2 T_1 $G_{2\ 4}$ M वीर (for भीम) K_4 अपृच्छद्भीमकर्माण भ्रातर भीममाहवे

10 B_4 om 10 (cf v l 1) — [a]) K_1 D_5 किंचिन्, K_4 कश्चिन् (for कच्चिन्) $B_{1\ 3}$ M_1 नु, Dn_1 n_2 D_6 क (for न) K_4 भीमो नु (for न भीम) — [b]) Ś$_1$ कच्चित्, $K_{1\ 2}$ कश्चित्, T_2 $G_{2\ 3}$ किं च (for किंचित्) K_4 M_1 किंचित्कार्यं, T_1 (by transp) कृत्य किंचिच

11 B_4 om 11 (cf v l 1) — [b]) B (B_4 om) Dn $D_{1\ 4\ 6}$ T_1 °दर्शना, T_2 G M °शसिन — [c]) Ś$_1$ घोर (for तीव्र)

12 B_4 om 12 (cf v l 1) — [b]) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ S यश° (for मन°)

14 B_4 om 14 (cf v l 1) — [a]) K_3 Do_2 D_5 T_1 M वीर (for वीरो) — [b]) K_3 B (B_4 om) Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G M_1 पश्येर्; some MSS पश्ये (for पश्येद्) — [c]) T G च (for [उ]प)

16 B_4 om 16 (cf v l 1) — [a]) Ś$_1$ चैव (for त्वेव) Do राजन् (for राजा) — [c]) K_{1-3} $D_{2\ 3}$ गच्छाम $K_{1\ 2}$ सहसा, D_2 त्वरितास् (for सहितास्)

17 B_4 om 17 (cf v l 1) — [a]) K_4 T G M_2 मुख्यान् (T_2 $G_{2\ 3}$ M_2 °ख्या) (for विप्रान्)

18 B_4 om 18 (cf v l 1) — [c]) Ś$_1$ K Do $D_{1-3\ 5}$ गतस्य (for च तस्य)

19 B_4 om 19 (cf v l 1), G_4 om 19[ab] — [b]) $K_{1\ 2}$ तुल्यो भुवि विलघने — [c]) M_2 चाकाशे — [d]) Ś$_1$ K $D_{3\ 5}$ निष्पतेच्च (K_3 नि पतेत) (for निपतेच्च) B_3 यथेपुक°

पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५
तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
तस्यामेव नलिन्यां ते विजह्रुरमरोपमाः ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

T G₃ यथोच° (for यथेच्छ)

20 B₄ om 20 (cf v l 1) — a) Ś₁ K₁ ₃ D₁ ₂ ₅ M₃ तमन्वयाम (K₃ °मो), K₄ वय प्रयामो (for तमन्वियाम) — b) Ś₁ प्रसादाद्, T₁ प्रतापाद् (for प्रभावाद्) — c) K₄ S (except T₁) [अ]तो (for स) K₄ नोपगच्छेत, D₁ ₂ नापराध्येत (for °राध्नोति) — d) K₃ गिरिवासिना (for ब्रह्म)

21 B₄ om 21 (cf v l 1) — b) K₃ D₁ ₂ ₅ हैडब S₁ K₁ ₂ Dc तत , B₃ T₂ G₃ तथा (for तदा) K₄ हिडिंबाद्या निशाचरा — d) K₄ च नृपोत्तम, S पुरुषर्षभ (for भरत°)

22 B₄ om 22 (cf v l 1) — c) K₄ सर्वान्; T₂ G₂₋₄ चापि (for चैव) — d) K₃ D₁₋₃ ₅ क्रमशस्तदा (for प्रीत°)

23 B₄ om 23 (of v l 1), K₄ om 23ab — a) Ś₁ K (K₄ om) D₁₋₃ ₅ त्वरिता (for सहिता) B (B₄ om) Dc Dn D₄ ₆ ते सर्वे त्वरिता गत्वा — b) N (K₄ B₁ om) शुभ (for तत्र) Ś₁ K (K₄ om) B (B₄ om) Dc Dn₁ D₁ ₃ ₄ ₆ कानना, Dn₂ n₃ D₂ ₅ कानन (for कानने) — c) N (B₄ om) पद्मसौगन्धिकवतीं (K₄ प्रोत्फुल्ल पकजवना) — d) K₁ ₄ B₁ ₃ D (except D₁₋₃ ₅) T₁ °रमा (for °हराम्)

24 B₄ resumes — b) Ś₁ K₁₋₃ D₂ ₃ ₅ तरस्विन; B Dc Dn D₄ मनस्विन, D₁ तपस्विन (for व्यव) — Dc om 24cd — d) Dc G₁ राक्षसान् (for यक्षान्सु) K₃ तु, B Dn D₄ च (for सु) — B (B₁ ₄ reading line 1 after line 3) Dc Dn D₄ ins after 24

767* भिन्नकायाक्षिबाहूरून्सचूर्णितशिरोधरान् ।
त च भीम महात्मान तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
सक्रोध स्तब्धनयन सदष्टदशनच्छदम् ।
[(L 2)=24ab]

25 Dc transp 25ab and 25cd — a) T₁ उद्यम्य (for उद्यम्य) S [अ]थ (for च) — b) B₄ नदीकूले, M₃ नद्यास्तीरे K₄ विभ्रयान महाबल, B₁ ₃ Dn D₄ G₄ नदी तीरेप्ववस्थित — d) K₄ S °पाणिम् (for °हस्तम्)

26 b) K₄ [इ]दमब्रवीत्; S [अ]थ पाडव (for पुन पुन) — c) K₄ भ्रातर (for उवाच) — d) K₄ किमिद कृतवानसि

27 a) K₄ वद, Dc तव, D₁ ₂ बल, D₄ च न (for बत) — b) B₁₋₃ Dn D₄ ₆ अथ (for अपि) D₁ ₂ ₄ ₆ वा° (for चा°) — B₂ om 27cd

28 a) B Dn D₄ ₆ °शिष्य तु (B₁ ₂ ₄ स); D₁₋₃ शास्य स, T₁ °यास्यसि, G₄ शास च, M₁ शास्यति (for °शास्य च) — b) K₃ B Dn D₄₋₆ परि° (for प्रति°) — c) B₁ ₃ ₄ Dn D₄ ₆ T₂ G₁ ₃ तु (for ते)

29 b) K₄ प्रतिगृह्य शरासना — After 29, K₄ ins

768* उच्चुक्रुशुश्च तेऽन्योन्य राक्षसा भीमदर्शना ।
राक्षसे वै कुबेरस्य नलिनीं वनचारिण ।
सभ्रान्तमनस सर्व व्याकुलेनान्तरात्मभि ।
उपतस्थुर्महात्मान धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

30 a) K₄ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा) S (except T₁ G₁) °राज च (for °राजान) — b) B D (except D₁₋₃ ₅) महर्षिं (for देव) T G चैव (for चापि) — c) K₄ B Dn D₁ ₃ ₄ ₆ G₁ नता (for [आ]नता) K₃ विनये भ्यागता° सर्वे — f) B₂ ₃ Dn₃ D₅ °पत्य (for °पेतुश्च)

31 b) Ś₁ K₂ ₄ शशसु , K₁ B₄ प्रणेमु , T₁ G₁ ₂ M

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १
रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स नित्यदा ॥ ३
परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।

प्रशेमु (for प्रसेदु॰) K3 D5 च क्षपा॰ (for क्षणदा॰) — c) B2 वेदिता॰ K3 G2 ते, D1 2 तु (for च) — d) B Dn D4 6 तत्र (for ततस्) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 पुरुषर्षभा, K4 B Dn D4 6 कुरुपुंगवा॰ (for नर॰) — f) K4 ततस्तत॰, B1 D3 S महारथा (for कुरू॰) — After 31, B D (except D5) S (except G4 M2) ins

769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सु गन्धमादनसानुषु ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2-4 M1 आरण्य, D6 वन (!) — *Sub parvan* B1 तीर्थयात्रा, followed by पुष्पाभिहरण K1 2 4 B4 D3 (all om sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K3 D2 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पाभिहरण), B2 3 Dn D4 6 M1, only सौगंधिकाहरण, Dc D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and सौगंधिका[D1 पुष्पाभि]हरण), and finally T2 G3, only गंधमादन To पुष्पाभिहरण or सौगंधिकाहरण, MSS (mostly) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 154 (Dn3 155), D1 161, S 156 (M2 158) — *Śloka no* Dn 34, D1 33

☞ After adhy 153, B D (except D1-3 5) S ins an adhy which is given in App I (No 17)

154

1 After 1^{ab}, B D (except D5) ins

770* पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

— Ś1 K1-3 D1 2 5 ins after 1 D3, after 2^{ab}

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।

2 K3 D1 2 5 read 2^{ab} after 5^{ab} — D1 2 om 2^{cd} — Ś1 K1-3 D2 5 read 2^{cd} after 5 — c) K4 धर्मराज च, S धर्मराज वै (for धर्मराजान) — After 2, G1 ins

772* जनमेजयः ।
ब्रह्मन्कथं धर्मराज यमौ कृष्णा च राक्षसः ।
जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
वक्तुमर्हसि विप्राग्र्य वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before 3, G1 ins वैश॰ — b) K4 [अ]हमस्मि ब्रह्मवित्तम, B1-3 Dn D4 6 सर्वशास्त्रविदुत्तमः — After 3^{ab}, Ś1 K1-3 D1-3 5 ins

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽहं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

4 a) K1 3 B4 Dc Dn3 परीक्ष्यमाणः; Dn1 n2 S (except T2 G2 3) परीप्समानः Cf 32^{b} — b) S कलापांश्च (for ॰पानि) — c) K1 2 च समप्रेप्सुर्; B2-4 Dn D4 6 सपरिप्रेप्सुर्, D1 2 समनुप्रेप्सुर् — After 4^{c}, N (except K3 4 D5) ins

774* द्रौपद्या हरणं प्रति ।
दुष्टात्मा पापबुद्धिः स

— d) K3 D1-3 5 राक्षसोऽथ, B4 समाख्यातो — After 4, B D (except D1-3 5) ins

775* पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 a) B1-3 T G2-4 भीमसेने च (B1-3 वि) निष्क्राते — b) Dn D4 6 T2 G1 3 अरिंदम T1 मृगया यात्यरिंदमे — After 5^{ab}, K3 D1 2 5 read 2^{ab} On the other hand, B D (except D1-3 5) ins after 5^{ab}

अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ५
गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।
इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥ १४
एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।

776* घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ।
लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् ।
स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ।

— ^{c}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4, 6}$ रूपमन्यत् (by transp) — After 5, Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2, 3}$ read 2^{cd}

6 ^{c}) T G सु° (for स) — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ तान्गृहीत्वा, T$_1$ भ्रातृभिस्तान्, M भ्रातृन्हृत्वा Ś$_1$ K$_{1, 3}$ स (for च) K$_4$ गृहीत्वा सर्वपाण्डवान् — After 6, Do ins 777*

7 Ś$_1$ K$_1$ om 7^{ab} — B Dn D$_{4, 6}$ ins after 7^{ab} Do after 6

777* विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा मह रिपोः ।
[B$_{1, 4}$ Do विभ्राम्य]

— ^{c}) K$_{1, 3, 4}$ B$_4$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ आ(K$_3$ अ)क्रन्दन् — ^{d}) B$_1$ Do भये जाते (for येन यातो) K$_4$ S वृकोदर°; Do महाबल

8 ^{c}) T$_1$ हीयते, G$_{2, 4}$ हिं° (for ही) — ^{d}) B$_1$ चैन, B$_{3, 3}$ Dn D$_{1, 4, 6}$ तत्र (for चैन) Ś$_1$ K$_1$ अभिवीक्ष्यसे; T G$_{3, 4}$ समुपेक्षसे

9 ^{a}) K$_3$ किंचिन्, B$_{2-4}$ Dn D$_{4, 6}$ कश्चिन् (for केचिन्) — ^{b}) K$_4$ G$_1$ M$_2$ गणा°; B Dn D$_{4, 6}$ च ये (B$_4$ नरा°); M$_1$ सदा (for अपि) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Do D$_{1-3, 5}$ तिर्यग्योनिगतेष्वपि (Ś$_1$ K$_{1, 3}$ °षु च) — After 9^{ab}, B Do (om line 1) Dn D$_{4, 6}$ ins

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।
धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्थातुमर्हसि ।
देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसाः ।

— ^{c}) K$_4$ B Dn D$_{4, 6}$ G$_1$ M गन्धर्वोरग° — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ दुष्टानि (for वयांसि) — After 9^{cd}, B D (except D$_{2, 3, 5}$) ins

779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।

— ^{e}) K$_4$ B$_{1-3}$ Dn D$_{1, 3, 4, 6}$ T$_1$ M$_2$ अपि, B$_4$ D$_5$ अनु (for उप)

10 ^{a}) B$_4$ Do$_2$ समृद्धा; T$_1$ G$_{2, 4}$ °द्ध°, T$_2$ G$_3$ °द्धौ B$_3$ Dn$_2$ G$_1$ यस्य, B$_4$ तस्य (for ह्यस्य) Ś$_1$ K$_1$ समृध्या यस्य लोकेषु, K$_4$ द्वेष्टा सर्वस्य लोकस्य — ^{b}) Ś$_1$ G$_4$ M$_1$ लोके Ś$_1$ K$_{2, 3}$ Do D$_5$ एधते, K$_1$ एध्यते, K$_4$ ऊध्यते, B Dn$_2$ D$_{1, 3, 6}$ ऋध्यति, Dn$_1$ n$_3$ D$_{4, 6}$ Cnp ऋच्छति; T$_1$ हृष्यते (for ऋध्यते) G$_2$ लोके युष्माभिरिष्यते — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ D$_{1, 3}$ तु (for च) K$_{1, 3}$ शोचति K$_4$ S शोचन्तमन्वि(T$_2$ G$_3$ न्तमभि)म लोकं

12 ^{a}) K$_4$ तु (for च) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Do D$_{1-3, 5}$ राजानो नावमन्तव्या, M$_2$ न तु राजाभिहन्तव्यो — ^{b}) Ś$_1$ K Do D$_{1-3}$ अनागस (for अनागसि) D$_5$ राक्षसाना त्वनागस — ^{c}) D$_5$ उपचारस्य; T$_2$ G उपकारस्य (for अपचा°) K$_4$ स्वजनस्योपचाराय — ^{d}) T$_1$ च राक्षस (for नराशन) — After 12, B D (except D$_{1-3}$) ins

780* विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।

13 ^{a}) D$_3$ मर्त्येषु; M$_1$ विप्रे° (for मित्रे°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 3}$ transp न and विश्व° T$_2$ G$_{3, 4}$ विनष्टेषु (for विश्व°) Ś$_1$ कस्यचित्, K$_3$ कथचन

14 ^{a}) Ś$_1$ त्वं च, D$_{1, 2}$ सत्व (for स त्व) Ś$_1$ D$_3$ T$_1$ G$_{2, 4}$ प्रतिश्रयो°

15 ^{c}) B$_1$ Dn D$_6$ च (for त्व) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Do D$_{1-3, 5}$ वृथैव न, T$_2$ G प्राधान्येन (G$_4$ धृधान्येन) (for

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृता ॥ २०
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न)

16 ^{a}) B_3 यथा, T_2 G_{2-4} अपि (for अथ) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ $D_{3\,5}$ सर्वधर्म , K_3 Dc $D_{1\,2}$ सर्वधर्मैर् — ^{c}) K_4 M_2 शस्त्रम्

17 ^{a}) K_1 D_{1-3} $G_{2\,4}$ अवज्ञाय, B Dc Dn $D_{4\,6}$ अविज्ञानाद्, T_1 न विज्ञाय, G_1 एवमज्ञाय (hypermetric), M_2 अभिज्ञाय S_1 K_2 अथ त्वमेवम(K_2 °व स)ज्ञाय — ^{b}) $Ś_1$ हीद कर्म, D_{1-3} [अ]धर्ममेव

18 ^{a}) T_1 एनाम् B_4 अपि (for अद्य) Some MSS परामृष्य — ^{d}) K_4 पिबसि त्व नराधम

19 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ भारक°; B D (except $D_{1-3\,5}$) गुरुक°, M_2 भारिक — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ततो (for स तु) S भाराभि(T_1 °रिक)भूतत्वान्

20 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\,5}$ ततो (for अथा) B_4 धर्मराजो, S स नकुल (for द्रौपदीं च) — ^{b}) S द्रौपदीं (for नकुल) B_4 द्रौपदीं नकुल तथा — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ र (S_1 रा)क्षसो दुष्टाद्, K_3 रक्षसो मूढाद्, K_4 राक्षसे मूढे, D_{1-3} T_2 G M राक्षसो मूढो (G_1 राक्षसान्मूढो), D_5 रक्षसान्मूढाद् — ^{d}) S_1 $K_{2\,4}$ Dc_2 मया हृता, K_3 B_4 D_{1-3} हृता मया, D_5 हृता मया (by transp)

21 ^{a}) T_1 यावन्नायाति वेगेन — T_2 G_3 om (hapl) 21^b–24^c — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\,5}$ मारुता° (for पवना°) — ^{c}) K_4 B_3 Dc G_1 तस्मिन्, T_1 सोस्मिन्

22 T_2 G_3 om 22 (cf v l 21) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\,5}$) G_4 मूढचेतन

23 T_2 G_3 om 23 (cf v l 21) — ^{a}) B_4 Dn $D_{4\,6}$ सत्कृत्य, Dc यत्कृत्य — ^{b}) K_4 $G_{2\,4}$ ततो (for [अ]स्त्यतो) — ^{c}) $D_{1\,2}$ T_1 G_4 °मुख (for °मुख) — ^{d}) B Dn_1 n_2 $D_{1\,2\,4-6}$ G_4 शत्रु

24 T_2 G_3 om 24^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ D_4 $G_{2\,4}$ M_2 वा° (for चा°) D_5 जयेष्व् (for वय) $Ś_1$ B_1 $G_{2\,4}$m वैन (for चैन) — After 24^{ab}, $K_{1\,2}$ read 25^{cd}

25 ^{b}) S (except G_1) तूर्णं (for काल°) $K_{1\,3\,4}$ B Dc Dn_3 D_{1-3} G_1 सत्यपराक्रम° — $K_{1\,2}$ read 25^{cd} after 24^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_4 युध्य , K_{1-3} B_4 Dc $D_{1-3\,5}$ वध्य (for पात्य°)

26 ^{a}) K_4 S तु (for ऽद्य)

27 ^{a}) K_3 Dc $D_{2\,3}$ तिष्ठ त्व (for तिष्ठस्व) — ^{c}) $K_{1\,2}$ Dn_1 D_3 S (except M_1) मा (for मा) $K_{2\,4}$ B D G_1 [ए]ना (for [ए]नान्) — ^{d}) T_1 हतो वाद्य भविष्यसि, T_2 G हतो वा स्वप्स्यसीह वै

28 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ तदा ब्रुवति माद्रेये — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_4 Dc D_{1-3} अदृश्यत, K_{2-4} $B_{1\,3}$ प्रत्यदृश्यन्, D_5 अप श्यत B_4 गदाहस्त° (for महा°) B_2 Dn $D_{4\,6}$ प्रत्यदृश्य द्गदाहस्त°

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
आवृंस्तान्ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्शस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ।
दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ३६
एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

---

30 ^{a}) $Ś_1$ स्थित च, T_1 $G_{2.4}$ अगाध, G_1 पथा च (for मार्गाच्च) B_{2-4} Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ T_2 G_3 रक्ष॰ स (for राक्षस) — ^{b}) K_3 B_{2-4} D_{1-3} ॰चेतन — ^{d}) K_4 S परिमोहित (for विनि॰) B_1 Dc सहदेवेन वारित, D_5 दैवेनोपनिपीडित

31 ^{a}) B_4 ह्रियतो दृश्य तान्भ्रातॄन्, D_{1-3} भ्रातॄनपहृता न्दृष्ट्वा, T G M_1 हृतान्सदृश्य तान्भ्रातॄन् (M_1 by transp भ्रातॄस्तान्), M_2 ह्रियतो वीक्ष्य तान्भ्रातॄन्

32 ^{b}) $Ś_1$ चेष्ट ; B_1 Dc $D_{4.6}$ पाप, B_{2-4} Dn पाप॰ ; D_3 चेष्टा॰, T_1 श्रेष्ठ (for चेष्टन्)

33 ^{a}) T G प्रिये च (G_2 ण) (for षु) K_4 च चरत ; $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ T G रममाण (for चर॰) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 न च वाप्रि ; K_1 न च विप्रि — ^{c}) $Ś_1$ K_2 प्रिय॰ (for ब्रह्म॰) K_4 S ब्रह्मरूपेण वि(T G_{1-3} पि)हित — ^{d}) S नैव (for कथ॰) — ^{e}) S_1 $D_{2.5}$ हन्य॰, K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ M_2 जान॰ (for मन्य॰) — ^{f}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_3 निरय (for नरक) $D_{1.2}$ हन्यात्स निरय व्रजेत्

34 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 तु (for च) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ जतोर्, K_4 B_4 T_2 G_3 M_2 तस्य (for तव) — ^{c}) K_3 M_1 अस्यद्य, K_4 T_1 स्वमद्य ; D_{1-3} अद्य सु ; M_2 अस्याद्य (for अद्यासि) $Ś_1$ नून वेत्स्यस्यपक्व त्वा ; $K_{1.2}$ नून जानामि त्वा (K_2 त्वा) पक्व, T_2 $G_{3.4}$ नूनमद्यास्यसपक्वो — ^{f}) T_2 G_{2-4} पक्व॰ (for दत्ता) — After 34 S ins

781* सोऽपि काल समासाद्य तथाद्य न भविष्यसि ।
[T_1 यदि, G_1 स वि॰, M स त्व (for सोऽपि)]

35 ^{b}) K_2 कालरूपेण सवित॰, K_4 ॰सूत्रेण यन्त्रित ; D_5 ग्रस्तेन लम्भित॰ — ^{c}) $Ś_1$ K_2 सस्यूत, T_1 G_4 सूत्रस्थ॰ ; $G_{1.2}$ M_2 सूत्रस्थ (for स्यूतास्य) K_4 मत्स्योभिपन्नो दुर्बुद्धे (m मत्स्योंभसीव प्रोतास्य) — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 $G_{3.4}$ M_1 अद्य (for मेऽद्य) B Dn $D_{1.2.4.6}$ T_1 भविष्यसि

36 G_4 om 36^{ab} — ^{a}) K_2 Dc $D_{1.3}$ य चापि, S (G_4 om) यतोसि — ^{b}) D_5 मनसा यद् (for मन पूर्वं) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पूर्वं तर ; K_3 Dc Dn_3 D_2 पूर्वगत, M_2 पूर्वं गतश्र् — ^{c}) K_4 (m as in text) मार्गं त्व (for the *second* गन्तासि) — ^{d}) A few MSS हिडम्ब

37 ^{b}) K_4 Dc_2 $D_{1.3.5}$ कालनोदित T_1 सहसैव स राक्षस — ^{c}) D_1 $G_{2.4}$ भीमम्, T_1 तत, T_2 G_3 भीम (for भीत) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp तान् and सर्वान् — ^{d}) B_4 D_5 समवस्थित॰

38 ^{a}) K_3 B_4 Dc $D_{1.2}$ तदा (for पुनर्) — ^{c}) S_1 K $D_{1-3.5}$ पार्थ ; T_1 सर्वास् (for पाप) — ^{d}) B D (except D_1) विलम्बित K_4 ह्यविज्ञाता महावने

39 Dn_2 om 39 — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} रुधिरेण तवोदक

40 ^{a}) S (except G_4 M_2) तदा (for ततो) — ^{b}) = 4 20 34^{f} $Ś_1$ K_2 Dc_1 Dn_2 $D_{2.3.5.6}$ T_1 G_2 सृक्किणी, K_3 सृक्किणी, B_1 D_4 G_1 M_2 सृक्कणी, B_2 सृक्कणी ; Dc_2 सृविणी, M_1 स्रक्कणी K_4 Dc_2 T_2 G परिलेलिहन् — D_5 om 40^{c}–41^{b} — After 40^{cd}, S ins

782* ब्रुवन्वै तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचन ।

— ^{c}) S_1 K_{1-3} D_{1-3} बाहुसमर्दम् $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc [प्रे]च्छन् ; K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ [प्रे]क्षन् (for [इ]च्छन्)

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ४०
राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१
वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२
न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३
आत्मना भ्रातृभिश्चाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ ।
अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्वे एव निपातिताः ।
पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१
तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
उग्राभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।

---

41 D_5 om 41^{ab} (cf v l 40) — ^{b}) D_{1-3} T_1 उप° (for अव°) — After 41^{ab}, N (except K_4 D_5) ins

783* मुहुर्मुहुर्व्याददान सृक्किणी परिसलिहन् ।

[$Ś_1$ धृनदश्वादमनकृत, K_{1-3} Dc D_{1-3} व्यायच्छ(Dc °दित्स) मानोप्यसकृत Posterior half = 40^{b} MSS सृक्किणी, सृकिणी, सृक्कणी, etc]

— ^{c}) D_3 S सक्रुद्धो (for सरब्धो) K_4 तत समभवत्क्षुब्ध, B_4 अभ्यद्रवत्सुसरब्धो — ^{d}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ बलिर् — After 41, T_2 G ins

784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवस्थित ।
राक्षसोऽपि च विस्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ।

42 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ तथा, K_4 S (except T_1) तयो , D_5 तत (for तदा) K_4 एव, D_5 दोर्भ्यां, S राजन् (for ताभ्या) — ^{c}) D_3 माद्रीसुताव् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_4 अति , B_4 $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2}$ अपि (for अभि-) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} अतिक स्त्वभ्य°, B_4 त्वरितावभ्य°, Dc अतिक सम°; $D_{2\ 5}$ G_1 उभावप्यभि°, G_2 उभावभ्यत्र°

44 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ [ए]व (for [अ]हं) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ मर्द° (for सूद°)

45 ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ वर्ध° (for स्पर्ध) T_1 विनिवार्य वृकोदर° — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ बाहुभ्या T_1 समपद्येताम् — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ उभौ भीमनिशाचरौ, K_4 G_4 उभौ राक्षसपाण्डवौ

46 ^{c}) T_1 $G_{2\ 4}$ सधे, M सखे — ^{d}) K_4 B_4 S शक्रशवरयोरिव

47 ^{ab}) K_3 $B_{1\ 4}$ D_2 आरुह्यारुह्य $B_{1\ 4}$ वृक्षौ K_4 S तौ वीरौ समभिक्रुद्धावन्योन्य पर्य(T₁ °न्य परि, M_2 °न्यमभि)धावता — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ गर्जन्तौ (for घर्मान्ते) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ निनदन्तौ, K_4 $D_{1-3\ 5}$ विनर्दन्तौ $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महारथौ, K_4 Dc °रवान्, D_{1-3} °रवौ

48 ^{a}) G_1 वृक्षौ (for वृक्षान्) — ^{b}) $Ś_1$ च परस्पर, K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ च ($D_{1\ 2}$ सु) महाबलौ, T_2 G_{2-4} M बलिनावुभौ G_1 उत्तमौ फलिताबुभौ — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ $G_{1\ 4}$ अन्योन्यम् (for अन्योन्येन) K_4 D_3 T_1 G_1 अभिसक्रुद्धौ — ^{d}) N (except $Ś_1$ K_4) M °वधैषिणौ

49 49^{ab} = 1 151 16^{ab} — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\ 2}$ पुरेव कपिमुख्ययो , B Dc Dn $D_{4\ 6}$ पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणोर्यथा; $D_{3\ 5}$ यथा श्रीकाङ्क्षिण पुरा

50 ^{d}) D_{1-3} विनर्दन्तौ $Ś_1$ परस्पर (for मुहु)

51 ^{c}) $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_2 मुजीकृता , D_5 मुजीभूता , T_2 G पूगीकृता° (G_2 पुजीभूता°), M_2 चूर्णीकृता T_2 $G_{2\ 3}$ बहुश , G_4 बहव (for शतश)

52 ^{a}) B D (except $D_{2\ 3\ 5}$) तत , G_4 तथा (for तदा) — ^{d}) S_1 D_5 परस्पर (for महा), cf v l 53

53 ^{a}) $Ś_1$ गदाभिर्, K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) शिलाभिर् (for उग्राभिर्) — ^{b}) $Ś_1$ महाबलौ (for पर°), cf v l 52 — G_4 om 53^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ अभिजघ्नतुरुत्कटै° (K_3 $D_{2\ 3}$ त्कटौ, Dc °त्कर्णै ; D_1 त्कट)

वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ५४
मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७
तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ समाप्तं जटासुरवधपर्व ॥

---

54 a) Ś1 K1-3 अभिपत्य; B1-3 Dc Dn D4 6 अभिद्रुत्य; D1 2 अपसृत्य — b) N (except K4 D5) T1 G4 अन्योन्य — d) Ś1 K1 2 Dc D1-3 5 चकृषाते, K4 विकर्षतौ D5 परस्पर (for गजा)

55 a) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 महावेगैर्, G1 घातैर् (for °घोरैर्) — b) B1-3 Dc Dn D1 2 4 6 अन्योन्यमभिजघ्नतु, D3 अभिजघ्नतुरुत्कटौ — c) Dc ततश्च (for तयोश्च) B1-3 Dn D4 6 तत (B1 °यो) कटकटाशब्दो — d) Ś1 K1 2 च (for सु-)

56 a) K1 2 D1 2 5 सहत्य; G4 वर्त्य, M2 °भृत्य K1 2 D1 2 च; M2 स (for तु)

57 a) A few MSS शात (for श्रान्त) — b) Ś1 K1 2 भुजार्दित — c) Ś1 B4 D8 आलोक्य (for आलक्ष्य) — d) Ś1 K3 ऽभ्यवर्तत, K1 2 Dc D5 ऽभ्यवर्धत (for ऽभ्यवर्तत)

58 a) K3 D1 2 स्वेन (for एन) K2 महाबाहो, T2 G2 4 महाबाहु — b) T1 अतर्को° (for अमरो°) — d) B1 Dn विनिष्पिष्य; D4 6 विनिष्पेष (निष्पि°) — After 58, S (except G1) ins

785* तत सपीड्य बलवद्भुजाभ्या क्रोधमूर्छित ।

59 c) Ś1 K1 2 अरत्रिणा K3 चाभिहत°, K4 हनत्, D3 हत्य, T G3 M2 चापहत्य, G4 चापहृत्य D6 खड्ग चाथ समुद्धृत्य

60 D5 T2 G3 om 60c-61b — a) N (except D3) सदष्टौष्ठ — b) Ś1 K3 4 B1 4 Dn D4 M1 वृक्षाद् (for वृन्ताद्) — G4 om 60cd — c) G1 3 शीर्ष तु (for तु शिरो) — d) D1 2 मयात् (for °बलात्) Ś1 K B Dn D4 6 हत, D2 हुत, M2 वश (for हृत) Dc बलाहत, G2 °भुजाहत, M1 °बलोद्धृत

61 D5 T2 G3 om 61ab (cf v 1 60) — M1 (which om 61b) ins after 61a

786* दानवेन्द्रमिवेश्वर ।
बभूव पुरुषव्याघ्र प्रहृष्ट इव पाण्डव ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धौम्य कृष्णा यमौ तथा ।
भीमसेनमुपायान्त ददृशुस्ते च पाण्डवम् ।
उपसहृत्य धौम्य च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
पर्यष्वजत दुर्धर्षो यमौ चापि वृकोदर ।
हत जटासुर दृष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
मुदित पूजयामास पौलोमीव पुरंदरम् ।
सपूजित * * सद्भिर्ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
जितारिर्मुदितो भीमो बभूव भरतर्षभ ।

— c) Ś1 B Dn D1 4-6 तु, T1 च (for तैर्) G4 द्विजमुख्यै स्तूयमान

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2-4 M1 आरण्य, D6 वन (!) — *Sub parvan* N T2 G1-3 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K3, गधमादन in Dc, लोमशतीर्थयात्रा and गधमादनप्रवेश in D1 लोमशतीर्थयात्रा in D2, and गधमादनप्रवेश in T2 G2) M1 (om sub parvan name) mentions only गधमादनप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 156 (Dn2 157), D1 162, S 158 (M2 160) — *Śloka no* Dn1 71, Dn2 72, Dn3 73, D1 67

END OF ĀRAṆYAKA PARVAN, PART 1